АҨСУА ЖӘАБЖЬҚӘА

Аҧҳәынҭшәҟәҭыжьырҭа
Аҟәа 2013

ББК 84 (5Абх) 6-4я4
А 63

Аредакциатә хеилак:
Гогәуа А. Н. (ахантәаҩы), Аԥьынԥьал Шь. М., Бигәаа В. А., Гублиа Гь. К., Мықәба А. Кә., Нарҟьебиа Д. К., Ҳашыг Н. Ҷ.

Иеиқәдыршәеит:
Лагәлаа А. И.
Ԥьапуа З. Ԥь.
Кәаҕәаниа В. А.

А 63 **АԤСУА ЖӘАБЖЬҚӘА.**
Аԥҳәынҭшәҟәтыжьырҭа. Аҟәа, 2013. – 752 д.

Аизга ианылеит аԥсуа литература ахы акижьҭеи иахьанҙа ҳашәҟәыҩцәа иаԥыртцахьоу иалкаау ражәабжьқәа.

Аизга Аԥсны ашәҟәыҩцәа Реидгыла 80 шықәса ахытцра иазкуп.

ББК 84(5Абх) 6-4я4

© Аԥҳәынҭшәҟәтыжьырҭа, 2013

Дырмит Гәлиа
(1874–1960)

АТӘЫМ ЖӘԤАН АТЦАҨА

(Аԥсуаа рыбзазашьахьтә)

Дасу иԥсадгьыл Шьам еиԥш ибоит.
Аԥсуа жәаԥқа

I

Марытҳәеи Шарытҳәеи архнышьна ааиԤызтцәаз аԤеишьцәа рпацәа ракәын. Цоуп, иахьынхоз ҟәапаҷапаран, аха рыԤнқәа ахьыԛәгылази раиигәа-сигәеи дгьыл ԥшзаран, егьызԤыдан.

Марытҳәа даара иажәраҷы днаҙахьан, аха абахәаԥшь даԤызан, деилыбзааua, ауаԤы каҷ-каҷ замана, иусура ԥкымызт.

Иашьеи иареи рыбжьара абахә иатцԤырны инеиуан аҙыхь замана, унацәа ҙаукылар ихнатцәо. Лбаа архаҷы убри аҙыхь аффаҳәа илаго аҙлагара рызтагылан. Рлаҳәара ча агымхацызт, рхәарта шәы тымҙаацызт, рырахә, ршьамаҟа, рыԥсаса цԤа рымамызт, рышьхымҙагәара аҿеыуаԤ гьеԤ дзакәшомызт. Урт рҿы ҿы иалаԤашьомызт, ркәадыргьы – кәадыр.

Шарытҳәа иԥацәа Рафеҭи Ҭаарифи, иреиҳабуи иреитцбуи узымдыруа, арԥара наҙаны еивагылан.

Марытҳәа иԥацәа Елҟани Ҭорҟани роура-рытбаара наҙаны, еихышәашәо, алаба нархушьылартә еиԥш, еиҟараны, аҟармеиԥш иҟато инеиуан. Урт рашәаҳәареи, ры-

кәашареи, рсамарԥәыли, соуп зҳәо арԥыск иԥсан. Урҭ рабԥьари, рныԥәгыла-аақәгылашьеи, рԥамчы мѡантԥашьеи рыԥәлацәа атԥашьыцуан, иззуклак зегьы рзы еилԥьа-еилгәыцәза иԥан. Ишакәзаалак, аныҳәаѡы ихы рыдиныҳәало акәын ишыԥаз.

Шарытхәа иԥацәа анхареи-антцыреи уҳәа, ашәарыцареи ракәын иаҳа изышьтаз, аҕычреи-ақәычреи ирышьтамызт.

Марытхәа иԥацәа Елԥани Ҭорԥани уаа цәгьақәан: аҕычра, арҳәра, ақәылара рнапаҿы иԥан. Еиҳарак абри иашьтаз Елԥан иакәын. Ҭауади-аамстеи рмаԥахы дадҿаҳәаланы дрыман, абас дахьыԥаз азы.

Рыхәыԥҳа Алдыз иаҳтны дшыԥаз дыԥазан. Диргьычуан, ишьа иируан, иара ила ихамтцгыло, ихымхәыцуа ауаа ахьирхәуан.

Ихәыԥҳаи аҳтнырпарцәеи маҙарах жьыла, баѡлашала ирчон. Иѡны акыр имазаргьы, ихәыԥҳа изын итахын. Иѡны ашаха нахатцаны игозаргьы, мап иҳәомызт.

Шьыжьын. Амра абз аатцнахуан. Апстҳәа абахә иадчыланы иԥазгьы аахытцуан. Убасԥан ҽыуаѡык, агәашә аҕьеѡҳәа иныджьыланы, ашҭа дааҭалт. Аѡны акыр даназааигәаха, апԥаѡҳәа иԥамчы иҽы амгәацәа илытцеитцан, аѡны даадыххылт.

Елԥан дѡалбаапан, – «бзиала уаабеит, уҽыжәтц», – иҳәан, иҽышькыл даатцагьежьит. «Уаа бзиа убеит, шьыжьбзиа», – иҳәан, дҽыжәымтцкәа дааҭгылт.

– Алдыз аҳтны дыԥам, иаха сасцәақәак аан, еиԥхыԥәԥәа аҳтны итәоуп, ус хьанҭак атцыхәала иааит ҳәа сыԥоуп. Аҳкәажәгьы лылахь еиқәуп, измааноу сыздыруам. Елԥан ирласны абраанҙа дааиааит ҳәа сузаалышьтит, – иҳәеит иааиз аҽыуаѡ.

Елԥан абгьааҳәа иҽы акәадыр нақәтцаны, дынҽыжәланы, рыҽԥәа нықәырпала-аақәырпаланы, инырхәмарны, апыԥҳаҳәа инеивасны, агәашә инҭԥьаны, амѡаду рыҽенатаны, Алдыз иаҳтны шыԥаз инықәхәаша ицеит.

Араԥа иахьааиз, аҳкәажә Елԥан дааскьалыпхьан:

– Ухәыԥҳа иацы дҽыжәланы дахьцаз, иҽы дзықәтәаз азәы итцидыраан, ахылаԥшѡы иҿы иахьнеиз, уара ухьҙ аитеит, ҽабаак азы, уҭахызар, ухәыԥҳа дырҙ, уҭахызар, днырха. Абар абна азал аҿы итәоу ахылаԥшѡы иоуп, уне-

ины уажәа иҭ ишуҭаху. Уеизгьы-уеизгьы ицәгьаҙахаргьы, ухәыпҳа ҽабаак азыҳәан уирҙуам, – лҳәан, днеиԥыртцны дцеит.

Лажәа ааҩбамтәыкәа ахылаԥшҩы дахьтәаз дныҩнашылт Елҟан.

Ахылаԥшҩы азтцаара аниитә, – сара соуп зҭыҙшәа уҳәо, аҽеы Алдыз изҭаз ҳәа иеиҳәеит.

Абасала, Елҟан ари аҽеы аус ихаҿы иааигеит. Ахылаԥшҩы ицыз ауаа, – «Елҟан дшәыманы шәаала» ҳәа, реиҳәан, инҽыжәланы дрыманы ицеит.

Ари аҽеы, аҩны ԥены ирҙаз, цәгьара зхылтцхьоу ҽызаап. Ахылаԥшҩы ари аҽеы аус аусԥшааҩы иитеит, Елҟангьы уахь дишьҭит.

Аусԥшааҩы Елҟан аус деитеит, дҭеикит. Алдыз зназы хәдықәтцалашәа дишьҭит Елҟан. Аха аус анырҙба, ижәла ааихыхны, ҩышықәса аҭакра наиқәыртцеит, насгьы арахь ҿааҳәыра имоуа, Сибра нхарҭас иоуразы изырыҙбеит. Уи акәхеит, дыҙит Елҟан. Иҭаацәа ирымаз зегьы иқәдырҙит, аха хәарҭа имоуит. Иаб Марытхәа, акы дыԥнаҽуам ҳәа ззырҳәоз, дубар дузымдыруа дҟалеит, деилаҳаит, дажәит.

II

Елҟан ҭакрыла ҩышықәса анихига, ишизырыҙбаз еиԥш, Сибраҟа ддәықәыртцеит. Араҟа, дахьашьцыламыз адгьыл аҿы, иимбацыз, изымдыруаз ауаа рҿы, Елҟан иаабахьаз иакәушәа дыҟаҙамызт: иԥшра-исахьа еилагеит, аԥхыҙ еиԥш дуауаҙа, дҟәиҭ-шәиҭуа, дмидагәидаха ақалақь далан. Ауаа аныччауа, иара игәы ԥшаауа, илаҭырҙ хаҟәҟәала, дынкыдыԥшыла-аакыдыԥшыло, хара дгылан, агагеиԥш.

Мышкы зны, ақалақь далтцны, сшьапы неитцысхып ҳәа, акәша иҟақәаз адәқәа рахь дахьцаз, данынаԥш, хараҙа шьхакы днадыԥшылт, иҭаацәа зегьы ибазшәагьы игәы ааҟалеит. Ҳашьхарыуа ҷкәын игәы ҩытгәыргьааит. Шьа зыкәзамыз иқьышә уҳәа, иҙыгҳәа хәыҷык иудырратәы иааҟаԥшьхеит. Иаҳа цқьа еилырганы иахьибашаз дәҳәыԥшк аҿы атцла даамтцатәан, аҽены хәлаанҙа убри ашьхарахь дыԥшуан. Дшыԥшуаз, дара ахьықәынхоз абахә ашьапы еиԥшшәа даадыԥшылт.

Цқьаʒа данахәапш, абар, рыҩны ахьаҽагылоу, абар, рыҩны апхьа ара ду игылаз. Цқьаʒа даныҧшы, абар, Марытҳәа аҕәра кны аҽеқәа дахьрылоу, наскьа агәашә шыҟоу Шарытҳәа илабҷашь кны дахьааиуа. Абар, архан рыʒлагара ахьҭагылоу. Аʒлагара апхьа игылоуп Ҭорҟани Ҭаарифи, Рафеҭ наҟ настхашәа дгылоуп.

Ибла ааихмырсыгьʒакәа иҩны ахьибауаз ахь дшыҧшуаз, абар, иан Шьарифа абартцан дахьгылоу. Уажәшьҭа егьырҭ зегьы дырҟәатцын, иан лахь ҧшырҭас иҟаитцеит, аха иабаҟоу, изхара дизбауам. Абар илашьцоит, ишьҭахьҟагьы дымцар ҧсыхәа имам. Егьа ичҳандазгьы, уаҳа иамуит, илаҕырʒ иʒгы иҩахьыжжит, ус ишынеимеиҭәоз, ақалақь аҽеы дааит аарлаҳәа, ишьамхы днанамго, ашьхарпы игәы шахьыбылуаз.

Ақалақь аҽеы дахьааиз, иидыруаз аʒәы дизҭааит, убри иибаз ашьха иахьʒузеи ҳәа. Ихаан имаҳаʒацыз хьʒык иҳәеит, абри ахьʒуп ҳәа. Егьа иҳәаргьы, рышьхарп акәыз ҷьишьон.

Иҭып аҽеы дахьааиз, анкьа идырʒхьаз, рыҩны ҟазҭаз аҭырқәа Мыстафа дибеит. Дахьыҟаз, Елҟан иʒбахә иаҳазаарын, ибаразы дааит. Елҟан илаҕырʒқәа ааирыцқьан, иҭаацәа зегьы ибазшәа аҟара игәы иаахәан, даагәыдикылт. Акыраамҭа, русқәа ртыʒшәа еибырҳәон. Ашьтахь Елҟан убри аҽены дара рыхәаҷа еиҧшыз хәаҷак шибаз иеиҳәеит. Мыстафа уи Елҟанраа ахьынхоз ахәаҷа шакәмыз агәра ииргеит, аха имукәа, адырҩаҽены ианша, диган иирбеит адәҳәыпш аҟынтә дырпшны ахәаҷа. Нас Елҟан даахьапшын, Мыстафа иахь ус иҳәеит:

– Мыстафа! Сара даара мыцхәы сгәы каҳаны сыҟоуп, сычмазаҩуп, иахьа уара усымбар, сышьталап ҳәа сгәы итан. Сыпхыʒқәагьы бааҧсуп, сыпсыр ҟалап. Сыпсуазар, абри адәҳәыпш аҟны, абри аҭла амҭан сжы, нарцәы снеип ҳәа угәахәуазар.

– Закәузеи иуҳәо, ушпаҧсуеи, угәы коумыжьын, акгьы ухьʒом. Уимоу, Урыстәылан ареволиуциа ҟалеит, рҳәеит, аҳәынтқар дыкны дтаркит, абаандаҩцәа зегьы азаҭ рыртеит ҳәа рҳәоит, анцәа иҳәозар, мшапынʒа амҩа ҳақәлар ҟалап,– иҳәеит Мыстафа.

– Цоуп, амшапгьы ааигәоуп, аха сара убраанʒа сзымнеир ҳәа сшәоит. Мыстафа, анцәа уишаны уҟазар, анарцә

уақәгәыҕуазар, иуасҳәаз ажәа ухоумыршҭын! Ари ашьха снадыԥшыло сжызар, сымԥсҙазшәа схы сыԥхьаҙоит. Цоуп, санԥслак, снаԥшны уи ашьха сызбашам, аха ма иара ашьха сахьжу снышәынҭра агәы иқәыԥшлап. Мыстафа, уара иагьа уҳәаргьы, абри ҳара ҳазҽанхоз абахә ашьапы акәу ԥьысшьоит, уи акәымзаргьы, иуасҳәаз ухоумыршҭын!

– Аԥсра удыскылом, Елҟан, аха уеизгьы-уеизгьы, ус анцәа иҭаххар, уи ажәа исоуҳәаз схашҭуа ԥьумшьан, тәыс схы ҟастцозаргьы, сара ууазыр ажәа насыҕоит, – иҳәеит Мыстафа.

Уеизгьы-уеизгьы мшаԥаҽены Мыстафа Елҟан иҽы даарц ажәа ааибырҳәан, игәыдибакылан, Мыстафа иҭып ахь дцеит. Елҟан дхынҳәны иҭып аҽы дѡышьталан, иаҳа-иаҳа деицәамхазар, деиҕьымхеит.

Амшаԥ хымш раҟара шыбжьаз, аԥсҙара далагеит, Мыстафа иазҳәарызгьы уаѡы димоуит. Днаган ахәышәтәыртаҽы дышьтартцеит, аха хәарҭа имоуит. Амцашоура дҭанаршәт.

III

Елҟан иҭаацәа рылабара имоуцызт, абар аума зегьы ҭуеит, уажәы иаԥхьа игылоушәа ибо далагеит. Ихы рыцҳа, амцашоура аԥыр-ԥырҳәа изыцраз, иан ачавра ырбааҙаны иақәылтцозшәа ибон. «Нан, уан дызшьуада, ас сыла уамбар, напыдара угханы умԥсуаз, нан, сызкәыхшаша с-Елҟан!..» – лҳәошәа, иан лыбжьы игәы иқәыѡуан.

Убри аамҭаз ауха аахыс имԥахь иқәымлацыз аматцуѡ ԥҳәыс чанахк ала суԥшәа акы ыршаҟь-шаҟьо илыманы дааѡнашылт, ашәгьы аҕьеѡҳәа иѡкыдлыжьлеит.

Елҟан даарҳан: – Сан, сан, быспырымтцын, убас ачавра ырбааҙаны схы иақәтцала. Аҙбагьы сынтцәоит, ҙыкгьы снархәа, амарԥьа! – иҳәан, атцәцала аҙы изаалго ԥьшьа, ихы дѡахан, дѡытцыззеит.

Ани аԥҳәыс матцуѡы, ас иуашәа анылба, лара лыбызшәала: – Уабацои уахь? – лҳәан, днеигәтасын, ицәарҭа днылаҳаит, ихгьы аҽыгәҳәа акаруат иѡанҟьеит.

– Сан, быст, быст, ари атцәца сымх, аҙы сыкәтәарц егьсыгымхеит! – иҳәан, инапы ирыххошәа анылба, импытцшәаны икашәаз ачавра, дукгьы ицқьамызт, аха, иаашьтылхын,

инапы иԥанылгәалт. Илыркыз закәу изымдырызт, зназы инапы дԥахашәа иуит, аха амч алтцхьан, изышьтымхызт, наҟ инаиваҳаит.

Марытхәагьы рзыхь аҟынтә аирыз ала, Елҟан ижәып ҳәа, азы ааԥнеигалт. Шарытхәагьы итатыныжәга леитцеитцан, амца лахеитцан, ихы нархашәа, наскьа наҟ ацәардағәы дыкәтәан… Елҟан убри иахь ихы наирхан:

– Шарытхәа, уара ианакәызаалак, аҕьычцәа урыцныҟәоит ҳәа, усызгәааны уҟоуп, уара умсааит, сара ԥынԥыкәра ныстцыргьы, уаҳа урт сышрыцымныҟәо. Урт срыкәзит акәымзар, рыбзиара издыруаҳа, рышьатара абаҟоу рҳәааит. «Афырхатцара» уаԥ дарзуеит ҳәа, ирҳәо тцабыргуп. Сдырԥехәоит ҳәа, исарҳәалак шызуаз, «апап илабашьа шхиркәшоз, импытцантцәеит», рҳәоит еипш, саарымпытцадырзит. Иан лахь ихы ааирхеит:

– Сан, саб иааԥнеигалаз азыхь шаасбыржәра, сԥажәкит бымбои, – иҳәан, зымч зылзаахьаз инап рыцха неитцихшәа иун, аха иааизнымкылакәа, аматцуԥ пҳәыс иаалгаз асуп зныз ачанах инанҳалан, аԥырҳәа асуп наҟ инкатәан, инапы уа иаанхалт.

Аматцуԥ пҳәыс уи аԥены уаҳагьы уахь дыкәымлеит. Адырԥаԥены мшапын, уи иаха лызтахуадаз, лхатә ус дашьтан.

«Азы! Азы!» – иҳәоижьтеи абар хымшуп, аха зык иқьышә иқәызкуазгьы димоуит. Цоуп, ибжьы леитцыхны егьизҳәомызт, дхәытхәытшәа акәын ишиҳәоз, аха иааигәарагьы настхагьы уаԥ дыҟамызт. Убас азы игәы итахәхәа иштаз, ашарахьы инеигәоны, иԥсы алага-ԥагара атцыхәтәа ааптцәеит.

Ианааша, мшапын, ашарпазы Мыстафагьы иматәакәа ҽаҳәаны Елҟани иареи рыԥныҟа амԥа иныкәларц дааит. Дахьааиз, Елҟан дыпсны дыкәын, инап рыцхагьы, ашша адшәыла, ачанах ианыжьлан. Мыстафа ииулак, иԥсы мазала дганы, иҽы иахьаирҳәаз адәхәыпш аҟны днаганы дижит. Атцла ихагылоу аҽы атцаракәа ыкәтәаны ашәа изырҳәоит «афырхатцара» иарзыз. Харантә абахәкәа Елҟан дахьжу инышәынтрагәы иқәыпшуеит, зыпсадгьыл иазгәышьуаз игәы ҳарҟәандап ҳәа.

Абас, Елҟан Урыстәылан абаандаԥцәа рзы итрыжьыз аманифест ихы изамырхәакәа, зыҿены амԥа дыкәлашаз амшап ауха идунеи иԥсахт.

IV

Убри амшаԥ ауха, ашарахь инеигәоны, Елҟан иан Шьарифа ԥхыӡла лыҷкәын игымкәа-ибзамкәа, дыӡаанӡа дшыҟаз еиԥш, деихышәашәо, рашҭа дааҭалоны дылбеит. Дцәырҳаны дааҿыхан, абгьааҳәа, лабҿаба дылбаз ԥьшьа, ашә ааимылԥаан дыѡдәылԥшит, аха ари аулабҿабахыз, дабаҟаз лыҷкәын! Аҕьеѡҳәа ашә ѡыджьыланы, лылаҕырӡ лыкәааша, амца аахәытцылшьшьаан, акәыстҕақәа рхы ааидылтцан, длыҿҳәатәеит. Марытҳәа ашә ашьҭыбжь дарҿыхеит.

– Бгәам-гәамрак нтцәаӡом абри барак! Зеиԥшра ԥхыӡ хааз сызлаз: Елҟан абра уажәы даасыдгылан, ажәақәак сеиҳәарацы игәы ишҭаз, ашә аныдбыжьла, сырҳан, сааҿыхеит. Сыгәнаҳа анцәа ибықәимтцааит, саабмырҿыхар, сгәазхара дсымбоз! – иҳәеит.

– Абыржәы с-Елҟан, сызкәыхшаша, ашҭа дааҭалазшәа дызбан, лабҿабаз ԥьысшьан азын ауп сызгылаз, с-Елҟан иԥсы ҭаны дызбараҳа, иан лхы уаѡы имбааит! – лҳәан ларгьы, лылаҕырӡқәа лхатца илмырбаразы, лшьал лхы инҭалырԥеит.

– Бара убри ҳаҷкәын акы дамыргәаҟуазааит, иара аамҭак азы ԥхыӡк деицаабеит, убри ииашаны акы иамааноуп. Абар, иахьа хымшуп схәы-сжьы неилагыло, сызқәа ибызбызуа акы нкыдлазшәа збоижьҭеи, ииашаны, ҳаҷкәын гәаҟрак дшақәшәаз здыруеит, искузеи акәымзар! – иҳәеит Марытҳәа.

– Саргьы иара убастцәкьоуп сшыҟоу, слаԥықәшәагьы митә ҟанатцоит, – лҳәан, лылаҕырӡқәа лҿы инахьыжжын, ахәа инылаҭәеит.

Марытҳәа иаҳа гәажәра ҟаитцан, иԥҳәыс хәыҷык лгәы никыларц нақәикит:

– Бара, ибасҳәо баҳауоу? Аҳәынтқар дахырган, уи итеикқәаз зегьы азаҭ рыҭаны ирышьҭуеит, рҳәеит. Убас азаҭ зоуны ииаз баандаѡык Алдыз иаҳҭны дызбон.

– Нас узизымтцаазеи? Издыруада Елҟан ҷьаракыр дибазар!

– Бзамыҟә, Елҟан дабеибоз, уи Аҟәа акәын дахьҭакыз, ҳа ҳаҷкәын дабаҟоу, уи Сибра дыҟоуп, уажәыгь ибзымдырци?

– Аԥсны далгаӡаны дыргазаап! – лҳәеит Шьарифа.

– Аԥсны моу, абри уҽеи укәадыри неиқәҵаны хымчыбжьа амҩа уқәзаргьы, узнеиуам, – иҳәеит Марыҭхәа.

– Ус акәхап, акәымзар с-Елҟан ҽы-шьапхыц ахьакуа дыҟазар, ҳаҕоу инасыԥ цәгьахеит, иҟаитҵалакгьы, ддаҕьхаргьы дмаҭхаргьы, шьҭа даахьазаарын, тымитышак дҭарыжьит акәымзар. Аха убри аурыс ҳәынҭқар мыжда Аԥсны зегьы иара ирҭама? – лҳәеит Шьарифа.

– Аԥсны зегьы моу, бара мыжда, Аԥсны аҟара ѡба-хԥа тәыла импытцакуп уи аурыс ҳәынҭқар.

– Ус акәзар, адунеи зегьы иара импытцакызаап, аха уи уажәы ауаа рыгәнаҳа изыҕьашкит уҳәоу? Убри уажәы уара ишуҳәаз еиԥш, ицаз ахәаша аҽены аҳҭны убра аҳкәажә илеиҳәон арԥыс шьахәк аҳәынҭқар дыштаркыз, абаандаѡцәа шоурышьҭуа, ҭауади-аамсҭеи рыдгьылқәа шрымырхуа, жәлала аиҳабыра ҳәа уаҳа ишыҟамло. Аҳкәажәгьы даара лылахь еиқәнатцеит ари ажәабжь… – даҽын Шьарифа.

Уажәы лыҷкәын иҭыжшәа лхаиршҭразы, длахәмаруа, диргәаарц иаҟәикит Марыҭхәа:

– Убри арԥыс ҽыруазкьашәа иҟоу иоума абри еиԥш ажәабжь шәазҳәаз аҳкәажәи бареи? Шәижьазар акәхап, уи абаа, иидырраҳа.

– Уи уара датәоумбаҙеит, аха уимоу, убри ауаѡ избаз астудентрагьы иҽазикуеит.

– Студентрас уи имоу аҳа! Уаѡцас дбаԥ-баԥуа ажәак шәгәыдижьлеит.

– Уара ихоумҭозаап уи дшыстуденту. Уаҳа даҽеакала дузымдрыргьы, ихахәы алагьы дузымдыруеи; ихахәы қымфыфылҙа, ихәда инаѡсны ижәѡахыр иаақәыԥсо иҟоуп. Иажәалагьы дудыруеит уи дшыстуденту. Ирҳәо ҵабыргызар, зыла ҭбаау, зхы ҟәазу дуаѡ ҟәышуп, кыр идыруеит. Иара убастцәкьоуп дшыҟоу.

– Ааи, бара рыцҳа! Уи сара дыздыруеит, ҵара имам, баша ҽехырцәажәаѡуп, дынкыдҳала-аакыдҳало ддәыкәуп. Ауаа жьаны ркамбашьқәа уалла ирымихәҳауан, абар, аума зегьы ҵуеит, рыхә изымшәазт, ауаа аҟатабааҳәа иацәҳауа дгәароуп. Уажәы аакьыскьагьы Лаҭкәыҷ лабак ихиҟьеит, икамбашь ахә аниимҭаҙа… Уи бара дуаѡ бзиоушәа дзыбба, абаандаѡцәа рышьҭуеит ахьиҳәаз азыноуп. Быгә-

наҳа рыԛәшәааит быҷкәын зла дызыз! Абаандаѡцәа аурышьҭуеит зҳәо зегьы уаа бзиас ибыԥхьаӡо бԛарымҭеи! Бара мыжда, зхахәы дуу ракәым истуденту, аҭара змоу роуп. Зхы ԛәазу зегьы ԛәышхозар, ҳгәыла ҷкәын Маԛәа иаԛара зхы ԛәазу дабаԛоу, аха уи, ишыббо еиԥш, дԛәышуп ҳәа уаѡы изимҳәац, дыбзамыԛәха дгәароуп. Уи изыбуазеи, уи ҳаиԛәатцып, – иҳәан, дырѡегьых ичкәын иӡбахә ахь диасит. – Ҳаҷкәын, ма доурышьҭын, амѡа дыԛәуп, ма ииашаны издыруеит гәаԛрак дшаԛәшәаз, аха иҳалшагәышьозеи! Ашә аартишь, ишеит сгәахәуеит.

Шьарифа ашә анаалырт ишахьан. Абарҵа итҵаԥхаз амрагьы, ашә ацәалыркыр ҳәа ишәазшәа, иаарласны аѡны иааѡнаххит.

– Унан, ҷьбеит, шьыбжь аазаап. Мыд иԥыла шәԥылааит иаргьы уаргьы! Уи ауаѡ иҭыӡшәа ҳѡаланагалан, шьыбжь мааи! Сыҷкәыни сареи ҳрыцҳара, ҳамыждара анцәа цәгьараны ирԥигалааит уи аҕьычра изыртцаз! Зан ихашәалоз дара иргон, ацәгьараҽы ианнеи, рхы дакәыхшаны ддырӡит. Ма абри баны, анхацәа рыҷкәынцәа, ҭауади-аамсҭеи шьҭа ишԥарыцныԛәашеи, сара сыҷкәын хшыѡрҵагас дахьыԛалаз ауп сгәы иалоу акәымзар! – лҳәан, лышьҭахьҟа даагьежьит.

– Урҭ рышәира бара бзаԛәымҭӡеит, аха урҭ иаҳагьы иҽаҷкәызӡа иԛалеит: анхацәа рыҷкәынцәа урҭ ишрыцныԛәоз ирыцныԛәоит. Ус хәыҷы-мыҷык азы урҭ ирыцрытцып ҳәа бара бымшәан, уи аҵкыс иахьа мшаԥуп, баргьы акы бҽыназкы, ҳанасыԥ кралаӡазар, дук мыртцыкәа ҳаҷкәын иҭыӡшәа ҳаҳаргьы ԛалап, – иҳәан, Марытҳәагьы дѡагылан, адәы дныкәлеит.

Абри ашьҭахь мызки-бжаки ааиасуаны, Мыстафа рашҭа даатәалан, Елԛан иматәаҟәа еилаҳәаны иикыз абарҵан ацәардаҕәы иныкәитцеит. Ицаз амшаԥ ауха, ашарԥазы, Елԛан дыштахаз аареиҳәеит, аҵаацәагьы хыла-гәыла иааилалеит.

Абас, ҳашьхарыуа ҷкәын Елԛан атәым дгьыл аҽы, Урыстәыла иԛалаз аманифест ихы изамырхәакәа, мшаԥ албаашаразы, иаамҭа ааӡа, идунеи ԥсахны, инарцәы мѡа дныкәлеит ихәыԥха «бзиахә» аҵауад ду ибзоураны.

САРА АШКОЛ СЫШҬАЛАЗ
(Агәалашәара)

I

Зны хәылпазык, саб аизарахьтә дхынҳәны аҩны дааит. Ажәабжь ҷыцк иаҳаны аҩны иҳәарц шиҭахыз уаҩы игәы азцаратәы иҟан, аха цқьа иҧсы ишьаанӡа иҿааникылт.

Иҧсы анишьа, аҭаацәа зегьы анааилатәа, еиҳарак сан аха анлоу, иҳәарц иитахыз аацәыригеит. Убри аамҭазы ҳгәылацәа ҩыцьаҟагьы абра иақәшәеит.

– Иахьа Аҟәантә ҳасҭаршын дизаарышьтит акануеи Мырзаҟәыл, ашәахтәылхрақәа рҷы дицхрааразы…

– Дарбан Мырзаҟәыл? – лҳәан, дизҭааит сан.

– Дарбан Мырзаҟәылу, бымбои, ибгәаламшәои, уи ҳара ҳҷы ҩынтә раҟарагьы даахьеит. Зны уахыкгьы дҳалатәахьеит.

– Уи Мырзаҟәыл иоума ашәахтәқәа рзы иаарышьҭ? – лҳәеит.

– Ааи, убри иоуп. Аха исҳәарц исҭаху уи дыззаарышьҭыз акәым, ииҳәаз ажәа ауп.

– Ииҳәазеи ажәас? – лҳәан, деиҭаиазҭааит сан.

Саб дыччан:

– Ииҳәаз сҳәарыма, Гач? – иҳәан, снапы ааҧкыланы сааидихалт.

Сара саныхәыҷыз, саб Гач ҳәа дсышьҭан. Исеиҳәаз сзеилымкаазт, уамашәа ибаны сынихәапшит.

– Уи снаскьеиҧхьан, даара сгәы иахәоз ажәак сеиҳәеит. Аҟәа школк ыҟоуп, апсуа ҧкәынцәа, абри уара уҧкәын иқәра зыҟәроу, ашәҟәы иахьадырҧхьо. Иацы убраҟа аҧкәынцәа аҧҧаҳәа ашәҟәы иапхьо ианызба, абри уара уҧкәын даасгәалашәеит. Уҧкәын ҭарык иоуп, изымтҵо иакәзам. Уара, уала-қәлала зҳәаз иеипш, дузҭатцар, казенла драазоит, – ҳәагьы нацитцеит. Нас, аклассқәа ртәы бзиа издыруаз Алмасхангьы убра даасыҟәшәан, убригьы даара иаасымаирҿехәеит.

– Аҟәа иҟоуп, иҳәеит, ашкол, аха уаҟа казенла 25–30-ѡык аҷкәынцәа рҭаҵара уадаѡуп, даара цхыраарѡ бзиак думамзар... Абра уажәы Аҟәа дааны дыҟоуп Куҭешьтәи агубернатор. Убри ашәҟәы иуҭар, аҷкәын днаганы диурбар, дидикылар ҟалап ҳәагьы сеиҳәеит, – даҽын ажәабжьҳәара саб. – Ҳписар Леуантиагьы даара исабжьигеит, аҷкәын уажә думаны уцаны, агубернатор иҽы уашшы ҳәа.

– Уажәы ианба, сынтәоу? – лҳәан, дизҵааит сан.

– Сынтәа закәызеи, уаҵәи-уаҵәашьҭахьи руакы дызгарц ауп ирҳәо.

Сара, сабаргои аасгәахәын, сшәаны, схәы-сжьы ааилагылт.

Сан, акҽыѡраҽы акы лҭахушәа днықҽагылан, акраамҭа арахь дықҽымтцит. Алашарахь, амцахь данааи, лылақәа ҟаԥшьҙа иҟан, дҵәыуозаарын.

Санду (саб иан) ари ангәалҭа, излацәажәоз анеилылкаа, уи зынҙа аргама аҵәыуара далагеит, ҳаԥшқа дабажәгои, зҽы дыншәыжьуада ҳәа.

Сангьы иаалзымычҳазт ақьып-шәыпра далагеит, нас сара сыззыԥшыхызи, саргьы саақьыз-қьызын, аҵәыуара сналагеит. Саб хәычык игәы иаацәымҕхан, ила ҭраа дҳахәаԥшуан.

Ҳгәылацәа итәазгьы иаарцәымҕхан, сан дрыжьжьарызу, санду дрыжьжьарызу рзымдыруа, игачамкны иаақәхеит, нас саб дағьуа далагеит:

– Уажәрааҙа ҳачқәын аҵара иманы дҳамандаз, шәҳәон, уажә цьара аҵара ахьиоуша дызгоит анысҳәа, аҵәыуара шәалагеит, цьаргьы дызгаҙом, абра дшәымаз, – иҳәан, днатәеит.

Саб ас аниҳәа, аҵәыуара иааҟәытцқәеит, саргьы сеаасыртынчит.

Нас ҳгәылацәа руаҙәы даацәажәан:

– Шәычқәын аҵара иоур, даара инасыԥ дууп, шәҵәыуахуама! Ижәдыруазеи, аҷкәын аҵара иоур, писарс дҳахәарҭахо дҟалар, уажә ҳписар Леуантиа иаҳҭо 90 маат иара иаҳамҭалари. Шәычқәын, шәыѡны дыштәоу, 90 маат шықәсык ианиоу, уаҳа ишәтахузеи, уи даара насыԥ бзиами, шәҵәыуахуама? – иҳәан, даарабжьеит.

Егьи ҳгәыла, уаҟа итәаз, гәынкылагас убасгьы нацитцеит:

– Писарс дҟалар бзиоуп, аԥхьашәа Гәдым ишиҳәаз еиԥш, иҩны дыштәоу 90 маатқ иоулап, мап анакәха, акануеицәа дреиҳабхап. Иҷеи икәадыри еиқәтцаны, дԥеиԥеиуа ддәықәзаап, аха еиҳарак иабцьар дақәиҵны дҟалоит, насгьы 140 маатқ иоуеит шықәсык.

– Шәара шәгәы ишаанаго еиԥш ус иаарласынгьы уа дрыдыркылом, аха уеизгьы уатцәашьҭахьеи дызгап, днадсырбап, – иҳәан саб даҷеажәак ахь диаст.

Ус ишеицәажоз, агәылацәа руаҙәы ус ҩааиҵит:

– Абри аҧкәынцәа рзы ашкол ҟарҵаргьы, иҵарҵаргьы, уи егьоурым, аха абри аҙҕабцәа рзы ашкол зхәарҵоузеи? Аҙҕаб аҵара анлоу, акгьы даԥсам, аҧкәынцәа асалам шәҟәқәа рзылҩуа далагашт.

Зегь абри иақәшаҳаҵхеит – аҙҕаб лзы аҵара акгьы ишаԥсам.

Абри ашьҭахь аизараҷы иҟаз ажәабжьқәа инарылалан, акраамҭа ицәажәо итәан, нас агәылацәа ҩагылан, рыҩнқәа рахь ицеит.

Адырҩаҷены сан даара лылахь еиқәны дыҟан, аха илнлырԥшуамызт. Сандугьы лылахь еиқәын, аха саб иаԥирҟәҟәаауазаап, рылахь еиқәны сара исыдмырбаразы, сара сгәы камҳаразы. Сара усҟан, 1883 шықәсазы, 9 шықәса сыртагылан.

Исыгыз-исыбзаз зегьы аадырхиан, саб сааиҷехьнитцан, Аҟәаҟа ҳцеит.

Уи аҷены аусҳәарҵақәа ирҵытцхьан. Ауха Басла ацҳа ааигәара, саб иидыруаз дәқьанхьчак иҷы ҳаангылт. Ауха, сзышьцыламыз афатә ахьысфаз акәу (ачарҳәы рацәаны исфеит), аҵхыбжьон сааҷыхеит, аҙба сынтцәо. Иагьа исычҳандазгьы, шаанҙа исзымчҳаит. Ашырпазшәа саб сынивтцын, сцеит ҙыжәра ацҳа ашьапахьы (уа акәын адәқьанхьча аҙы ахьитоз. Уи ахәылпазы игәасҵахьан).

II

Уаҟа сахьнеиз, ацҳа ашьапы флыкак адҳәалан. Афлыка аҙә дҵаиазаарын, днеины афлыка ахы дықәгыланы, Басла аҙаҷы аҙкатәара дшаҷыз збеит, нас уи зжәуазма, схынҳәын, сааины сышьҭалеит.

– Уабаҟаз, иуҭахыузеи? – ҳәа саб дсазҭааит.

– Аҙба сакын, аҙаҽы сцеит, аха аҙы злажәышаз ак сымгазт, аҙы ымжәкәа сааит, – сҳәеит.

Иаҳҳәоз адәқьанхьча ианиҳа, абгьааҳәа аматцуѡы ҷкәын имаз дырѡны дишьтын, графинкак азна аҙы иааиргеит.

Аҙы ахьынтәааигаз здыруан, аха сыҧхашьан, егьымҳәаҙакәа, атцәыца дук азна снатцашьшь изжәит.

Аҽены ианааша:

– Ацкәын ашкол иаархәаразы агубернатор прошеник исҭап ҳәа сгәы иҭоуп, убри еиҧш зѡуа иҟада? – диазҭааит саб адәқьанхьча.

– Абазар аҽы унеир, заҟаѡ уҭаху аҟара убоит аурысҷәа, убри еиҧш апрошение зыѡқәо, – иҳәеит уи.

Абазар аҽы ҳахьнеиз, убраҟа саб дибеит иидыруаз кануеик, убри даҳзиҧшааит урыск.

Убри аурыс ҳиманы, дәқьанк аҽы днеин, ашьтахьтәи ауаҭах аҽы дныѡнатәан, қьаад дук наимтцатцаны, аѡра далагеит. Цаҭлыкак азна аѡы лаимтцаҳаргылан, аканueи ишҳаиҳәаз еиҧш, аѡрагьы даалгеит, апаҭлыкагьы аатаирцәит, нас маатбжак аҟара наиаҳҭан, ҳапрошение ҳаманы ҳцеит. Ҳанцоз апрошение амарка ақәтцатәуп ҳәа ҳаиҳәеит.

Саб дахьцоз саргьы схысхысуа сишьтан, ихы шхаз бала еитцагәаны иҟаз дәқьанк аҽы днеин, дрызтцааит амарка шәымоума ҳәа.

– Мамоу, иҳамам, – рҳәеит.

Саб уамашәа ибеит, абри еиҧш адәқьан ду аҽы амарка хәычҙа ахьрымамыз.

Даҽеа дәқьан дук аҽы ҳнеит, аха уаагьы акгьы ҳмоуит.

– Уаѡы иабаиоури амарка? – ҳәа дрызтцааит.

– Ахазынаҽы иуоуеит, – ҳәа иарҳәеит.

– Уаҟа аҧсшәа здыруа ҙәыр дыҟоума? – дизтцааит ауаҷар еиҳабы.

– Уаҟа дыҟоуп аҧсшәа здыруа, Бабала-иҧа Бидаиҧа Иуана,– ҳәа иеиҳәеит. Уи саб дидыруан. Абгьааҳәа ҳаццакны уахь ҳцеит.

Амш шьыбжьаахьан.

Ахазына ахьыҟаз аҙәы иаҳирбан ҳнеит. Бабала-иҧа Бида иҧа Иуана ззырҳәозгьы уа даабеит. Саби иареи еибадыруан, аҧсшәа ааибырҳәеит, аха ауаа рацәаны аҽхышә

иадибагәала игылан, цқьа изымеицәажәеит. Ҳара амарка имаҳҳыз ҳаманы ҳандәылтцын, ақьырсҭа дуқәа икажьыз акы ҳныкәтәан, ҳапрошение неитцаҳхит, аха амарка ахьақәаҳҭарыз ҳзымдырызт, амаркагьы апрошениагьы иманы деиҭацеит Бабала-иԥа иахь. Уи иахьақәнагоз аҭыԥ аҽы инақәырҷабны иҳаиҭеит.

Нас иҳаманы, ҳаццакны ҳнеит агубернатор дахьыҟаз аѡнаҽы (уи ԥаса акануеи иаҳирбахьан, иааигәан).

Уа ҳахьнеиз ҭарԥьманс агубернатор иҽы игылаз Бабала-иԥа Бида иакәын (Иуана иаб), саби иареи даара бзиа еиабадыруан.

– Аамҭа аныҟало сара ишәасҳәап, – иҳәан, ашә аҽы дгылан. Уаҟа ҳара ҳаԥхьа инеиқәаз ауаа иқәыԥсычҳауа игылан, харантә ииаз уаазар ҟаларын.

Сгәы анҽыцъ, адәаҟны, дук ашә иацәыхарамкәа, хаҳә дук кажьын, ласба шкәакәа хәыҷык уҟа иаватәан, аҿарԥхон амраҽы. Хәыҷык сналахәмарыр сҭаххеит, аха «ҕ-ҕ!» аҳәан, ахаԥыцкәа ааснарбеит. Сшәан, наскьа сгыланы сазыԥшуан, уамашәа ибо: аласбақәа ианакәызаалак ас ргәыжәла цәгьаны иҟаломызт, ари абас изыҟалазеи ҳәа.

Нас снеины, ахаҳә сныкәтәан, аха ахаԥыцкәа снарбо ианалага, сшәан, саҟәытцт. Убри аамҭазы саб ууаи ҳәа сызҿиҭит. Ахаҳә ахьтә сынкаԥан, аласба атцыхәа снақәԥалан, сыѡны сҿынасхеит ашәахь. Аласба ҳәа сзышьҭаз ѡатцкьаны инсышьҭалан, сшьапы иацҳаит. Аха уеизгьы агубернатор иахь ҳаѡнамлар ҟаломызт, уахь ҳаѡналт.

Агубернатор ҳашәкәы днахәаԥшны:

– Ибзиоуп, аҷкәын даанаҳархәап ашкол аҽы, аха уажәытцәкьа изыҟалом, уажәы аѡныка уца. Адырра ануаҳҭалак даага, – иҳәан, ҳандәылтцит.

Уахьынтә ҳандәылтц, сшьапы слахәаԥшызар, ашьа ацрашы иҟан. Смесҭ иалыркьаны уаҳа изымыцҳазаап. Саб, – уи ажәхьеит, ласбаʒам, ԥиноуп, аласба еиԥш уалахәмарыр ауам, – иҳәеит. Аха уеизгьы исыцҳахьан иалгахьан.

Саб адәқьан аҽы днеин, хәыҷы-мыҷык ихәҳан, аѡныка ҳдәыкәлеит.

Саб гәалас иман, ашкол сизҭамцакәа аѡныка сырхынҳәны сахьигоз. Сара сгәанала сеигәырҕьон аѡныка сахьцоз.

Аԥныҟа ҳандәыҟәлашаз ашкол аҿы снеиган, ахәыҷқәа сирбеит. Ашәҟәыԥхьара иалгахьазаарын. Ампыл иасуа, еибарԥуа, ихәмаруа амӡырха иқәын... Ахәыҷқәа реиҳа адуцәа рацәан. Акраамҭа уа ҳрыхәаԥшуан. Ҭоуп, ҭыҵракгьы сааилаҳаит уа аҟазаара: ампыл асра, ахәмарра...

Нас саб дыԥеыжәлан, сара сааиҿехьынтҵаны, ауха аҵхыбжьон аԥны ҳааит. Сани сандуи ҳара ҳцеижьҭеи егьымфакәа иҟазаарын. Сан дышҭәыуоз хыхьк аалызтцысын, дышьҭан, ҳара ҳанааи. Сшылбаз еиԥш даабзиахеит, абҕьааҳәагьы дԥагылт. Ҳхәы аадырхиан, зегьы краҳфеит, аҟәантәи ача, ачарҳәы уҳәа иаахәаны ирзаагаз еигәырҕьаны ирфеит. Ашьҭахь, сан лажәа зеиԥшраз ала, знык Аҟәаҟа санырга, ашкол аҿы срыдыркылар рҵахын. Избан уҳәар, иаразнак ақыҵа ирылаԥит сара ашкол сҵатҵаразы Аҟәаҟа сшыргаз. Адырхаҿены схынҳәны, срыдрымкылакәа сахьнеиз хәыҷык иԥхалшьон, насгьы лычгара, лтцәыуара зегьы амала илзынхеит. Арҵқәа анызба, саргьы хәыҷык гәалас иҟастцеит сахьрыдрымкылаз.

– Дук мыртцыкәа аҷкәын иԥхьарацы дыҟоуп Аҟәаҟа, ирыдыркылаз аӡә иеиԥш дыԥхьаӡоуп, – иҳәан, даахыҿхәашәа аҳәара далагеит саб.

Нас ала ахьсыцҳаз сшьапы сан ианылсырба, хәыҷык даазгәаашәа, хәыҷыкгьы даазысамырҟәылшәа, саб иахь лхы налырхан:

– Сыҷкәын Аҟәа дганы, ала ирцҳаны даага ҳәа уасҳәазма, – лҳәан, даахыччеит.

III

Ҳапшит мчыбжьык, ԥы-мчыбжьа, хы-мчыбжьа, мызкы, хәымз, иабаҟоу, исмыԥхьаӡеит.

Шықәсык аҟара аатцуаны, саб Аҟәа даан, ашкол еиҳабы иҿы дашшит. Сыҷкәын дшәыдышәкыларазы ҵыԥх агубернатор сақәиргәыгын, сынтәанӡа дзынхазеи ҳәа.

– Сынтәагьы макьана итып ыҟам, аҵып шааҟалалак, адырра уаҳҵап, усҟан дааугап аҷкәын, – иҳәан, наҟ днеиҵыртцит.

Саб дхынҳәны днеит аԥны, илахь еиқәны.

– Иуаҳазеи? – ҳәа сан дынизтцаит.

– Исарҳәац еиҭасарҳәеит, – иҳәеит, – дук мыртцыкәа адырра уаҳҭап аҧкәын дааугаразы, уажәазы аҭыҵ ыҟам, рҳәеит.

Дырԥегьых аԥшра ҳалагахт, адырра анбаҳарҭо ҳәа, аха адырра ҳәа акгьы ҳмоуит уи ашықәсан.

Адырхашықәсан (1885), аҧкәынцәа ашкол ахь иандәыкәыртцоз аамҭазы, симаны дааит Аҟәа (усҟан сара 12 шықәса сыртагылан). Прошениак аҳәы иирԥын, аначальник округа иитеит.

– Аҧкәын цьара ҭыпк изыԥшаа мызки-ԥымзи рҟынҳа дахьаабша, ууанҳа ашкол аҿы днеины ашәҟәы даԥхьалааит, нас аҭыҵ хтып, аҧкәын даанаҳархәап, – ҳәа иеиҳәеит.

Ҳанындәылтц, саб аҭырцьман дизтцаит:

– Ишԥазури? – ҳәа.

– Абра иудыруа аҳәы дыҟазар, убри иҿы дааныжь аҧкәын мызкы-ԥымз раҟара, ууанҳа аҭыҵ хтып, аначальник ишиҳәаз еиԥш, нас даанадырхәап ашкол аҿы, – иҳәеит аҭырцьмангьы.

– Абри аҭыҵ хтыр рҳәоит, измааноузеи? Уажә аҭыҵ хԥаны измоузеи? – иҳәан, дизтцаит саб аҭырцьман.

– Уи змааноу убри ауп, уажәы аҧкәынцәа азхара ҭоуп ашкол, уи иамцхәны аҳәы дрызрыдкылом. Убри аамҭазы аҳә дыԥсып, ма далырцап, ма иара ихала далтцны дцап, убысҟәа ҟалақәоит, нас уҧкәын даанадырхәап, – иҳәеит аҭырцьман.

– Ашколҧкәынцәа аҳә дыԥсыр, сыҧкәын даанадырхәоит ҳәа, абра сыҧкәын дахьынсыжьуа егьыҟам, – иҳәан, симаны абазар шыҟаз иҿынеихеит.

Абазар аҿы ҳахьнеиз, иидыруаз ҭеразык дибан, иааицәажәан, убри иҿы саанижьит. Ҽынла ашкол ахь сцон, уахынла аҭеразы идәқьан аҿы шьҭалартас исыман.

Ԥы-мчыбжьаҟа, хы-мчыбжьаҟа ниасуаны, излаҟала сыздыруам, ашкол аҿы срыдыркылт.

Сентиабр мза аказы ҳаизарцы хыхь-хыхьшәа адырра ҳартон, ҳара 15-20 рзы ҳаизон.

Нас декабр мзазы 15 мшы ҳәа ҳаурышьҭуан. Декабр 20 инаркны ҳара ҳаизон ианвар 10-15 рзы. Нас амшаԥ азыҳәан 15 мшы ҳаурышьҭуан, ҳара 20-25 мшы ҳаизомызт. Убри азы акгьы ҳарҳәаҳомызт, ианаамҭаз шәмааит ҳәа

аҙәгьы ддырԥхашьомызт, дахьдырхәуамызт, уажәы ҳасаб злазыруала, дара иаҳагьы еиԥьыршьон.

Нас аԥхынразы ҳәа ҳаурышьҭуан, маи мза антҷәамҭазы, 20-30 инадыркны. Нас абарҭ инрыцутцар аҳәынтқар имшныхҳәақәеи иуахәама ныхҳәақәеи (урҭ рацәаҙан), ҳара ҳадырԥхьон ашықәсан шықәсыбжа заҵәык, егьи аамҭа баша иаххаагон.

Иаҳдыртцон, зегь раԥхьа иргыланы Аԥсаҭа ус, аурыс бызшәа уҳәа. Аԥсшәатәы ԥхыҙынгьы иубомызт, егьуаҳауамызт.

Уаҟа атцара сҭанатцы, иҙахыз тетрадк сымбаҙеит, ақьаад бгьыцқәа ҳарҭон, ҳара иааҙахуан. Убриазы есқьаангьы агәыри арахәыци апартақәа рҽы итцатцаны, итцәахны иҳаман. Ҳара арҕазқәа рнаҳтцон ҳтетрадқәа.

Ачернила рбага ҳамаҙамызт. Убри ацынхәрас ахәа акәалаԥқәа ирҭаԥсаны, ҳпартақәа рҽы итцатцаны иҳаман, ианааѽуа ҳтетрад иақәҳаԥсаларазы.

Атетрадқәа рытцәаҕәаразы зегьы алинеика ҟьаҟьа дуқәа ҳаман, артцаѽцәа ргәы иамыхәо ак ҟаҳтцар, убарҭ рыла ҳнапы иасуан. Мамзаргьы акҽыѽра ҳакҽадыргылон саатк, ѽ-саатк.

Агазеҭи атеатри рыҙбахә ҳарҳәомызт, акино усгьы иҟаҙамызт уи аамҭазы, убас итцегьгьы.

Самсон Ҷанба
(1886–1937)

САБДУ ИХӘЫШҬААРА АХАҲӘ

Ахәылбыҕехарахь инеихеит. Амра амшын инҙаалеит. Имцабызха инытцкьа-аатцкьан, амшын нахытцәан, инхәытцацәеит.

Акәытқәа ҟарҟаруа рыбжакы акәыттцарахь инеихеит, рыбжакгьы ал ду, Каҷбеи иҩны иавагылаз, иԥхьарыларц иқәло иалагеит. Ардәынақәагьы ҷықә-ҷықә, тцыртцыртҳәа еиқәҷытуа, абардраҳәа рҽынарыларыԥсеит.

Иаахәлеит.

Абгахәыҷқәа, ҕынла зыҕҙаны иҟаз, алашьцара анроу, акыу-сыуҳәа иеибарҳәҳәо, аккара аатцдырцәажәеит, алақәа ахыуҳәа иааилалт. Акәытқәа ахьықәтәаз рцәа иаатҙазыҙеит. Кәтык иазымычҳазт иааҟырҟырт. «Ҟыит!» – аҳәеит арбаҕьгьы, акәты инақәытцәкьозшәа. Зегьы еиқәыҙырҩуа иаатәеит, ршьапхыц изықәтәаз иаларԥс, ҳкаҳар абгахәыҷқәа ҳашьтырԥаауеит ҳәа ишәаны.

– Умааиуеи, уара, абыста кнаҳҳт! – аматцурта ашә лхы нылакны, лыбжьы аалыргеит Каҷбеи иԥҳәыс.

– Снеиуеит! – иҳәан, ибжьы абоурахьтә иаагеит. Каҷбеи, уаҩ-кык, ԥсымтәык, гызмалк, ижакьа атцәҩан еиԥш иҷыцәза, илақәа шаҟь-шаҟьо, акы деиҩазошәа, дхәахәахәахәо дныҡәон.

Акранырфа, инышьтал-аашьталт. Каҷбеи амҷқәа шьтахьҟа дларыхан, акәастҭа аԥырҕы иаацәытцеиршьшьын, ахәа нақәиҳәҳәан, амца аафеиҳәеит. Нас днеин, иҕааилыхны ииартаҷы днышьталт. Иԥҳәыс иханы дышьтан.

Каҷбеи дышьталт, аха ацәа ила ихымлеит. Хәыцыртак исит. Анахь ииаирҳәит, арахь ииаирҳәоит, ишәеит, из-

еит зегь рыла, дызлахәаԥшлакгьы, акы аҟны дазааиуан – истәысымтәыр зыҟалом ҳәа.

Каҷбеи ацәара ихы азикит. Аха, умҏсуандаз, изымааит ацәа. Анахь днаҳәит, арахь дааҳәит, ихы-игәы ихеиршҭырц далагеит, илацәа еиқәиҏсеит, аха иамуит: ихәыцырҭа, аламҭ еиԥш, инидҟьаны еиҭанаисуан, ихшыѡ инҭашәон, дазхәыцуа далагон. Ианамуҙа, дааҳәын, игәы ѡарха днықәиеит, ила ҭырзза, алашьцара ила ихтәала.

Аԥырқьҳәа мцабз хәыҷык аатҟьеит ахәыштаараҿы. Алашьцара неихҟьеит, Каҷбеи ахәыблы еиқәатәаҙа дѡаҭаԥшит. Алашьцара дырѡегь ила иѡыхгылт, ихәыцырҭа, алашара ихнаҟьаз, алашьцара аҿалакны иааизкылсыхт. Ибҕа ақәиара ааицәыуадаѡхан, дааҳәын, иарҕьара днықәиеит, аха дызмыцәеит.

Иааигәалашәеит иҭатын. «Акыр исханарштуазар, исхазыршҭша уи ауп», – ааигәахәын, инапы ндәықәитцан, иаԥхьа игылаз аҟәардә аҿы даанапыршьшьны, иҭатыныжәгеи иқьасеи ааиԥшаан, иҭатыныжәга неитцеитцеит.

Дынхьаԥшт ахәыштаарахьы. Икәеикәеиуа ахәа кәицк ыларшәын. Даагылан, ахәыштаара днадтәалт. Иҭатыныжәга ныҽеҳәишьын, акәиц нахаиршәт, нас инацәхыԥ ду нахаирҕәҕәан, апақ-апақҳәа днахеит. Амца анакы, акәиц ахәыштаарахьы инахиршәан, днеины иҭатын дахо днышьталт, аха ихәыцырҭа шимаз иман. Иҭатыныжәга аҭатын анаатыблаа, иааиҽихын, атцәкьыртхәа ахәштаара шыҟаз дынкажьцәан, иҭатыныжәга инапсыргәытца инаниҟьа-наниҟьан, ацыблыха нҭиршәшәан, аҟәардә иныкәитцеит, нас сыцәатцәкьароуп ҳәа, ихыза иҽенылеиҳәан, ацәара иҽазикит, аха, уаҳа умҏсуандаз, ацәа ила ихымлеит.

«Сара уи еиҳа исзааигәоупеи. Иазиуазеи, мшәан уи Хабжькәыт?» – ааигәахәт Каҷбеи, нас дааҳәын, ибҕа днықәиеит, акыр аамҭа ус дыззаҙа дықәиан, нас алашьцараха даашәышәит.

– Иууазеи, уара, ҭхыбжьон аиартаҿы ишәышәуа уаѡ дибахьоума? Аѡстаацәа ухалама? – лҳәан иԥҳәыс лыбжьы аалыргеит.

– Аа? – ааиҳәеит Каҷбеи.

– «Аа» закәызеи, узыршәышәуазеи, ухы аҭыԥ иқәкьама? Уыцә!

– Ааи, быцәара быԥоуп. Уаха акыр уи сашьҭалахьеит, аха исзымааит. Насгьы аҩсҭаа дысхамлеит, аха хәыцырҭак соуны, сԥьо самоуп. Убри ауп сызмырцәо, сагьзыршәышәуа.

– Изакәызеи уи?

– Изакәызеи, бымбои, абра ҳавара адгьылҷаҵа иҳавоу ҳнапаҷы иаагар, иаҳтәаҳтәыр даара ибзиан.

– Хабжькәыт идгьылу?

– Хабжькәыт итәымкәа! Иара ишҧеитәу! «Сара истәуп» ахитцеит акәымзар. Уи зтәыз Мыса иабду иакәын. Мыса, ишыбдыруеиҧш, даҷеа ҳаблак аҷы дынхоит, ара дааны дынхап ҳәа быԥоума, иара дгьыл хәыҷыкоуп, аха иахьыԥоу чашәуп. Абрахь иаатакны исымазар, уатцәытцәԥьа амца ныкәтцаны аҭырас ныкәсыблаауан, алҷар аахҷеаны, салагон ацәаҕәара, сабиц, – иҳәеит, иара итәыз аԥара игәы ааҙан.

– Иҳамазар иаушьахәхымыз, аха Хабжькәыт иуама? – лҳәеит иҧҳәысгьы, лгәы азхьааua.

– Шьоукы рцьынць тәыс иԥаимтцеи, иаргьы саргьханда, ахҭабаажә! Уи зыкәнагоз сара сакәгәышьан. Акы атцагалатәуп, – иҳәан, даалҷарҳасит.

Ацәажәара иааԥәытцит. Атцх лашьца ҟәызгаҙа ирхатәан. Акыраамҭа уи адгьылҷеыҵ Каҷбеи ила ихгылан. Аха игәтыха иҧҳәыс ианлеиҳәа, ихәыцырҭа аазмаҷхеит. Ашьшьыҳәа дшыҷарҳасуаз ацәа, ицәыӡны иԥаз, дынҭанагалт. Атцх тцхыбжьон иаҩсхьан.

Адгьыл, Каҷбеи иԥырҧы икылахаз, ҷытк акәын, уарҭал бжак аԥара. Аҭырас, алҷар иаганы иԥан, агәта ауапа ахышәара-тцышәара аԥара, иԥьашӡа шьацра хәыҷык аман.

Ашара кыр шагыз, Каҷбеи иарбаҕь ал иахьыԥәтәаз, икамҳарц изыԥәтәаз амахә ашьапхыц наларгәгәа, ахәда аҷееитцнахын, аԥырҧы акы кылахазшәа, иааҷенатит. Каҷбеи игәы иаакәҩит, аха дазмырҷыхеит.

Цытк аабжьыст. Арбаҕь абжьы еитаагеит, аха Каҷбеи ицәапсымта акәын, имаҳаит. Усҧан иара апхыз хааҙа далан: дызмырцәоз Хабжькәыт идгьыл, уи уажәы иара итәын, аҳаҳаиҳәа дыԥәгьежьааua аҭырас қәыблаара даҷын. Амцабз ана-ара итԥьо, аҷҷаҳәа аҭырасра иацран, Каҷбеи ицаҙа идшыло, алҩагьы хааҙа иҧынтца итасуа. Абар, аҭырас аақәблаait, аццышә цәиқәараҙа иаакәҳаит, агәта игьежьҙа шьацра хәыҷык аанханы…

Иаацәылашоны, дырԥегь арбаҩь абжьы аагеит. Хабжькәыт иарбаҩьгьы абжьы аагеит. Нас еихык-еитцык аиқәҷытра иалагеит.

Каҷбеи иарбаҩь уажәтәи аҷытраан ацәаҩәара даҷын. Акәаҭан амаа кны, дашьҭагыла акәакь аҷы днеин даахынҳәуаны, иарбаҩь абжьы илымҳа инҭаст. Илацәа ааихаҟәыс-ааихаҟәысын, илақәа аахтит. Дааҷыхеит игәы ацха ықәшьшьы, иқьышә ачча ықәыжжы. Азныказы аԥхыҙи алабҷабеи ааицәеилаԥашьеит, аха нас атыҟҳәа иааидырт.

«Пхыҙызма?!» – иҳәан, ашырҳәа ииарҭа дԥықәтәеит игәы ацха кыдышьшьыла иҟаз аахәашьит, илахь ааимеирцахәт. Нас иԥҳәыс, иханы ишьҭаз, лахь днаҳәын:

– Еи, бара! Ишеит, ишеит! – иҳәан, налыкәҷеитит.

– Макьана имшаҙацтеи, узыргәаҟуазеи, мшәан! – лҳәан, даағьит иԥҳәыс.

– Имшакәа, ибмаҳауеи, ҳарбаҩь ал иахьыкәтәоу ахьҷенатуа! – иҳәан, иҷеааилеиҳәан, днеин ахәыштаара дныҷеҳәатәан, амца аиқәцара далагеиг, аха дырԥегьых Хабжькәыт иадгьыл ҷацә игәы итцалт.

Цқьа ианааша, иԥны днықԥнытцын, иеигәышә абарҭаҷы иахьыкыдгылаз иаакыдихын, ижәԥа иныкәитцан, иашҭа дынҭалт. Илаԥш наиршәит иаха дызмырцәоз адгьыл ҷацә ахь. Цқьа снықәԥш-аакәԥшындаз ҳәагьы ааигәахәт. Дхьаԥш-кәаԥшуа уахь иҷынеихеит, аҙышьҭа акәара дынҭысын, адәкьаш днықәгылт, днықәԥш-аакәԥшит.

– Машьшьалаҳ! – иҳәан, ижакьа ҷацә ааиԥхьишьшьааит. Итәыз аҟара игәы ааҙеит.

Уи аамҭазы Хабжькәытгьы иԥацха ашә ааиртын, ашәхымс дынхытцын, ашҭа днықәылт. Иара уаԥасак иакәын, дԥаҙа, ижакьа еилхаха, иԥатца кьыцәҙа, кәахьча хылпа хәычык ихаршәны дыҟан. Амырхәага хааҙа ииаиҷаҳҷеит, игәы аарприт. Иладахьы ахуҳәа ашәа ҳәо, аколнхацәа рымхы итан.

Хабжькәыт акыраамҭа дгыланы дырзыҙырԥуан. Рашәа хааҙа инеилатцәон уажәы. Пыхьа аколнхара анышьақәгылоз ицәымгын, иалалозгьы латцыхәала дырзыпшуан.

«Агәыргьара рхы итоуп, агәыргьара!» – ааигәахәт Хабжькәыт. Иагьааигәалашәеит аколнхаԥы Мамсыр иԥны ахыбра ҷыц, пыхьа ҟауарла ихыбыз акы ԥежьҙа иша-

қәитцаз, нас игәыла Сакәытгьы, иара иеиҳа инанамгаз, уажәы иԥацха кәаскьа хәычык аваргылара дшаҽыз. Усҟан иара Хабжькәыт иԥацха кьаҿ даазытцымтцит. Иԥҳәыс даадәылтцт.

– Бара, абри аколнхара ҳалаларын? Бгәы ишпаанагои? А-а? – иҳәан, дынлызтцааит.

– Ишузеиҧьу унықәа, мап сҳәома?

– Ииашатцәкьаны, сагьалалоит убри! – иҳәеит иаарҧәҧәаны Хабжькәыт.

Данаахьаҳә, Каԥбеи илаԥш даатцашәеит, нахьхьи идгьыл аҿы дхара-хаԥшуа, дкьеҩза дахьықәгылаз, атықҳәа иагьааигәалашәеит зны Каԥбеи иажәа идгьыл еыҭ зызбахә алеитцаз. Иааигәахәт: «Сыдгьыл идикыларц далагоу?» ҳәа, иеигәышәгьы аашьҭихын, иҿынеихеит уахь.

Каԥбеи димбазакәа днеидгылт.

– Шьыжьыбзиа, сгәыла! Иуԥшааузеи? – иҳәеит Хабжькәыт, ххитҳәагьы дынкажьцәеит.

Каԥбеи Хабжькәыт дибоит ҳәа дықамызт, иааигәамԥхеит.

– Бзиа убааит!.. Ус акгьы, скамбашьқәа арахь иаақәлазар ҳәа саатысын, – амц иҳәеит Каԥбеи. – Уара уабацои?

– Ҷьабасиа иҟынза сҩеип ҳәа акәын, – иҳәеит Хабжькәытгьы.

Уаҳа акы неибырымҳәеит. Инеимытцт. Хабжькәыт дышнеиуаз данынцәырала, даакәаратцан, бнала аҩныҟа дааит. Каԥбеи, Хабжькәыт дахьықәибааз игәамԥхо, иҩныҟа иҿынеихеит.

Адырҩаҿны Хабжькәыт данынаԥшы, Каԥбеи игәашә ахьҿаз иҿазамызт: иеитаганы идгьыл иадрыгәгәаланы ишҿаз ибеит. Нас ииашаны игәы ҩеит Каԥбеи идгьыл итәитәырц игәы штеикыз.

– Бара! – иҳәан, иԥҳәыс налықәҿитит. – Иббауоу Каԥбеи игәашә еитаганы иахьҿеитца? Ҳадгьыл деиҩазоит ббауоу, кьаафырмаанцыз!

Иԥҳәыс данаадәылтц: – Ибура бдыруоу, иара аҩны дықам, сара снеир, пҳәыск иласҳәозеи, бара бнеины бналазтцааи, измааноузеи шәгәашә аитагара ҳәа, – дышнеиуаз дналхьыԥшит.

Хабжькәыт иԥҳәыс лхы касыла иаатцакны дцеит. Дышнеиуаз, Каԥбеи иԥҳәыс лыжәҩа аԥҳал ыкәргыла дышнеиуаз дналхьыԥшит.

– О, Шьамсиа! – лҳәан, налықәҽылҭит.

– Ибуазеи?

– Баагылшьт зны, аказы быстахуп!

Каҷбеи иԥҳәыс лыпҳал тҵаҟа иналыргылеит. Егьигьы дналыдгылеит.

– Ани шәгәашә, ана иацы иҽаз, ииаганы ҳадгьыл иадырҷәҷәала изыҟалазеи? Убри сазҭаап ҳәа сааит, – лҳәеит Хабжькәыт иԥҳәыс.

– Уи ҳгәашә ахьҽаҳҭо ҳара иаадырп, шәара шәус алам! – лҳәеит егьигьы, иаахжәаны.

– Избозеи? Ани ажрагьы анахь ҳадгьыл ахы зыҟәгалоузеи? Ихышәтҵәарц шәгәы иҭоуп акәу?

– Уигьы шәара ишәусым!

– Ҳаит, «шәара ишәусым» захьӡузеи, ажра ҳадгьыл иҟәыжәгалоит, ҳара иаҳусым? Ҳадгьыл жәгарц шәашьҭоуп уигьы ҳара иаҳусым? Ари змааноузеи? А-а?!

– Схатҵа даар, бизҭаа!

– Бхатҵа иакәым, бара бхаҭа сбызҭаауеит!

– Ашьшьыҳәа бахьынтәааз бца, абри аԥҳал бхы иаҟәԥеаанӡа!

– Ааит, ауамага! Изакәызеи, угәгьы умхуа, ухгьы ԥҽуа!

– Ауамага сара сакәым, аха бара ахҭабаа Хабжькәтыжә иԥҳәыс боуп!

– Бара бхатҵа дышпаҟоу, бхатҵа? Схатҵа ихы неилҟьашааилҟьашзаргьы, уаф иашоуп. Бара бхатҵа кыдтҵәа дхәахәаӡа, данныҟәо, акы дазымтҵасуашәа, бзиак иоуп!

– Ааит, алапс!

– Багьлапсуп, багькаҳҧуп! Аҕьҕьаҳәа иааилалт…

– Арахь бааи, арахь! – ибжьы неиргеит Хабжькәыт рыбжьы рацәахазшәа аниаҳа.

Адырфаҽены шьыжьӡа Хабжькәыт садгьыл Каҷбеи иҽеыҟәижьаанӡа сара сыҟәгылап, иҳәан, дцеит уахь, иеигәышә аашьҭыхны.

Дахьнеиз, идгьыл ҽеыҭ даакәшан, иааирыцкьеит, амца аҭырас иацреитцар, наҟ абнахь амца мцарц. Нас ибжьы ҩеиргеит иҩныҟа иԥҳәыс акәастҵа аалгарц.

Каҷбеи Хабжькәыт ибжьы ааиаҳаит. Ашә дындәылпшзар, Хабжькәыт иеигәышә ҟьауа нҭытц, дахьыкәыз дибеит. Иԥҳәысгьы акәастҵа ҟьауа дизнеиуан. «Ҳаи, уаргьы саргьханда, сабиц, усцәыкәлеит акәу!» – ааиҳәеит Каҷбеи

гәаныла, игәампҳо. Нас афырҳәа иеигәышә аашьҭпаан, акамбашьқәа ашҭа итца ҳәа, иԥҳәыс ибжьы налыкәирган, дкылҟьа Мыса дизцеит. Ԥыхьа зны уи адгьыл Мыса иабду дыкәынхон ҳәа иаҳахьан.

Хабжькәыт иԥҳәыс акәастҭа изаалгаз аалымхны инаҟьаааҟьаны, аҭырасра инцәытцаиршьшьит. Аҧҵа аалгеит, алҩа цәиқәараҙа иҩалыббын, амцабз ҩытцкьеит. Ҩыцьарахыцьара убас инацреиҭцеит, амцабзқәагьы ргьырлакьуа анаара иҩхалт. Аҭырасра аҿҿа аарылгеит. Алҩа еишьылҙа, еилачы иеихан идәыкәлеит Каҷбеи инхарҭахь, иқәмакаруазшәа. Хабжькәыт аҭырасра дылҟьа-ылҟьо дласҙа, аандақәа дрыван, амца абна ицәыламларц, иԥҳәысгьы дцәырҟьацәырасуа алҩа далан. Аҭырас аақәыблаait. Аццышә татаҙа иныкәҳаит. Агәҭа ҟьаш хәычы ашьацра ахьамаз ииатцәаҙа иаанхеит.

Каҷбеи Мыса игәашә аҟны даннеи, уа даагылт.

– О, Мыса! – иҳәан, ибжьы ҩеиргеит.

– Ҳаи! – иҳәан, иеишәа днахҟьан (акрыфара иаҿын), даадәылҟьеит Мыса.

Мыса уаҩаҙа дук иакәын. Ижакьа еиқәатцәаҙа, еилачы, ахьапарч еиԥш, ихәда итцажьын.

– Каҷбеи уоума! Уабаҟаз шьыжь шаанҙа? Умааиуеи арахь, абыста кныхны игылоуп, какалк умкри! – иҳәан, днеидгылт.

– Мамоу, учеицьыка азҳалааит! Скамбашьқәа збом, умбои, иациижьҭеи срышьҭоуп, абгақәа ирфаша! Арахь акрубазар? (Усҟан икамбашьқәа жаҳәауа, иашҭаҿы ал итцажьын!)

– Мамоу.

– Ҳаи, алақәа ирфаша, иабанытцаҩри! Анхара мышха, иахьа итцаскып ҳәа сгәы иҭамзи. Уара, Мыса ацәаҩәара унапы ауркхьоу?

– Мамоу.

– Ус акәзар, уареи сареи Хабжькәыт дҳаԥысзаап. Сыварақы, амраҭашәарахь дгьыл ҿацәк иман, иахьа амца ныкәтцаны аҭырас ыкәблаара даҿуп. Уатцәы дыкәгылар ҟалап цәаҩәара.

– Ных, ԥьушьҭ?

– Уара уи зԥьоушьазеи?

– Уи адгьыл ҽыҭ сара истәупеи!

– Уи шпа? Хабжькәыт иадгьылоупеи.

– Хабжькәыт ишпеитәыз? Уа сабду Тлабган инхартоупеи!

– Абаак! Уи сара иахьпасзымдыруаз. Нас, ианацьалбеит, ас ахьпеиуеи, шәагьеишьцәамзи, абипарала шәеизааигәамзаргьы, аҳәы иабду ихәыштаара ртытуа, иагьзлеиқәнагоузеи? Апсцәагьы иргәапхарымеи! – ааципеит дгызмалҳа.

Апсцәа иргәапхарымеи ҳәа иихәаз Мыса игәы илалтцәрит.

– Иа-араби, ассир! Тәымуашьык иузиур, акы иамусуп, уашьатәкьагьы уи узиуа даналага, нас иуҳәари? А-а? – ааиҳәеит дхәыцуа Мыса.

– Уара уаҳатыр имбаргьы, упсцәа, уабду Тлабган уҳәа ихәыцыр ҟалон, – иҳәеит Качбеи. – Бзиала, бзиала! Ҳаи, акамбашьқәа, алақәа шәырфааит, амала сабаашәцеи! – иҳәан, Мыса днеипыртцын, иҷынеихеит.

Мыса акраамта дгылан, иаҳаз дазхәыцуа, нас ишьны абартца днытцаххын, иеигәышә аашьтпаа, ашырҳәа иҷышеихеит Хабжькәыт иахь.

Дышнеиуаз, сыдгьыл ҳәа дзышьтаз ааигәара даннеи, дынцәытцагылан, дынкылпшит: адгьыл ҽыт атырас ахыблаа днықәпшит. Хабжькәытгьы аҳаҳаиҳәа дықугьежьааува, алҷар ахҷара даҷуп.

Мыса игәы ааибакит. Ипатцагьы длаха-шахеит. Дынцәыртцит.

Хабжькәыт дибаҳом.

Мыса ххит, иҳәан, дынкажьцәеит, Хабжькәыт данааидгыла Хабжькәыт даахьаҳәт.

Дгылан Мыса, ипатца дуқәа царцаруа, ацәтәышеипш ихахаҳа наҟ-ааҟ иҷагылаз, имақаруашәа рҽыркьакьа.

– Уаа бзиала уаабеит, Мыса! Уабаҟаз? Бзиа ууит ҳәагьы соумҳәеитеи?

– Сабаҟаз!.. Саақәлеит, ҽык сашьтан, – иҳәеит Мыса, аха иҷехыршәаа.

Хабжькәыт Мыса иҷапшылара игәампхеит.

– Иууазеи, Мыса, угәы баапсума, упштәы сымхабзиамеи?

– Сара сгәы хар амаҳам, аха уара ухы уакәиттым сгәахәуеит! – ҷааиттит иҷыргәаа.

– Ҳо, иабадихәа! Сара ушпаҟоу ҳәа аҧсшәа иасҳәоит, иара ицәажәашьоузеи! Иахьа ушәхымс арымала ухытцу, иууазеи?

– Арымала схытц, арыгьара схытц акәым, аха ари иқәублааз аҭырас иауазеи?

– Ҭырасымзар адунеи иҟоузеи? Аҭырас архра уашьҭазар, зегьынцьара иумоуеи? Аранҳа узаауеи, уа унхара акәшамыкәша мачхәума, иуҭахызар уааи, сымхқәа ирҭагылоу зегьы ҭырхаа, иҭабуп ҳәа уасҳәоит.

– Уара утәы акәым сара сзышьҭоу, сара стәы ауп. Абра иқәублаазгьы, иара зыкәгылазгьы сара стәы ауп, иудыруоу, Хабжькәыт?

– Ыы, уажәшьҭа издырт апаркь еипш узырчы! Ари уара ишпоутәыз, сара истәупеи!

– Ишпа? Ишпа? Сара истәуп уҳәоу? Ааи, сара истәуп. Уеилагама?

Сара сакәым иеилагаз, аха уара уоуп, Хабжькәыт!

Абра ҳахьгылоу сара сабду Ҭлабҕан дыкәынхон. Абан, абни аҳәыгәра иубо иара ихәышҭаароуп, – иҳәан, Мыса афырҳәа днеин, ибылҳа иқәыршәыз ахаҳә аашьҭипаан, дааин, Хабжькәыт инеиҧеирххеит.

– Аригьы умбои, сабду ихәышҭаара ицәыцаблыз ахаҳә?

– Избоит, избоит! Уи уабду Ҭлабҕан итәу, сабду итәу адырра аҭахуп.

– Ишпа?

– Ишпа умбои, уабду Ҭлабҕан ара дыкәынзырхада, уи умҳәои, а-а? Сара сабду Соуфыць иоуп. Уи ҧыхьа ара дынхон, нас инхара еиҭеигеит, уажә са сахьыҟоу ахь. Уабду Ҭлабҕан дымҳацьырын. Данаа, ажәытә иқьамҭажә даҽа шьоукы иргахьан, царҭа анимоу, сабду Соуфыць даарыцҳаишьан, абра идгьыл ѡын ҭыпс иитеит, иудыруоу ари?

Мыса ҧымҭ дгылан.

Хабжькәыт иажәақәа, Мыса ирықәҧимҭуашәа аниба, исҳәақәо ихшыѡ азцеит ҟаитцан, иажәа деиҭаналагеит:

– Абасоуп, Мыса. Сара сабацәа зегьы, саб Ҟатмас ида, – иахраҭ бзиахааит! – Соуфыць, Мада, Махә, Мдар, Ҭоҩәын, Сосран, Гьедлач, Кәамзач, Мзоуч, Гәаць уҳәа – убарҭ зегьы абра иқәынхон. Уара уабиҧара, убас Сагьаса инеиркны, – иахраҭ баиахааит, уаѡы ҟаиматк иакәын, уара абаажә

дуеиԥшызма! – Ҭлабҕан, Сасрыԥәа, Саламаҟәа, Зосҳан, Шьрын, Рашьыҭ, Ҭатеи, Титу, Зач, Гәаԥь – убарҭ зегьы, Гәаԥь ида, – уи иаҳзеиԥшыз ҳаб дуӡӡа иакәын; ара дынхон, – иԥәынхон уажәы Соузар дахьынхо. Гәаԥь аԥацәа иман: Зачи Мзоучи, убарҭ ирыхшаз ҳауп уареи сареи. Уара Зач уишьҭроуп, сара – Мзоуч. Абасоуп, Мыса, нас сыдгьыл ҳәа ууауеит

– Уахь уавамлан, Хабжькәыт, уахь! Ҳабацәа еиԥәыԥхьаӡо сицәцап угәахәуеит, аха уи зыԥкаларым. Адунеи егьаҩы аԥсаххьеит. Ҳабацәа рааиӡагьы иԥәнагалахьан ара. Уи акәым аус злоу. Атцыхәтәантәи иԥәынхоз, изтәыз убриоуп узхәаԥшыша, уи дарбан? Сабду Ҭлабҕан иоуп. Иуаҳауоу? Уи ихәыштаара бгьатуа ара усзыԥәтцарым, егьа усашьазаргьы. Идыр абри. Ииуз узхоуп, ашьшьыхәа, ушеибгоу унықәтцны уца! Мамзар, абра сцәаҕәоит ҳәа уанаақәгыла, иухьша дыр, уаҳа уасҳәом! – иҳәан Мыса, ашырҳәа Хабжькәыт днеидҟьан, иҷынеихеит.

– Ааи, иа-шәи-шәиу-шәшәиу, абар ассир! «Абнатә арбаҕь ааин аҩнатә дәылнацон» ҳәа, ирҳәо егьтцабыргызаап, – иҳәан, иус инапы наиркит Хабжькәыт.

Адырҩаҿены Хабжькәыт икамбашьқәа аатцеиҳәан, адгьылҷәацә ихиблааз днықәлан, ацәаҕәара далагеит.

Мыса ауха утәы-стәы дамырцәеиг, игәы былбылуа итцалеит Хабжькәыт игәра изымгелт даҟәытцуеит ҳәа. Ишаашаз еиԥш, дкылҟьа дааит, Хабжькәыт иҟаитцо збоит ҳәа. Дшааиуаз, дааҭгылан дынкылпшит: Хабжькәыт аҳаҳаиҳәа ацәаҕәара даҷын, ашәагьы ахиҳәаауан. Мыса амца аԥырԥырҳәа икит. Ашырҳәа даацәырҟьан, акамбашьқәа дларԥынххылт.

– Уа уаагыл! Уахымтцысын! Уажәытцәкьа итцыртла, сымҳәеи, акамбашьқәа! – иҳәан, дҩаҟааит Мыса.

Хабжькәыт Мыса дцьашьо, длеиҷаԥшит ҷымҭ.

– Мап акәу? – Мыса ашырҳәа дҩарзыҩт акамбашьқәа, ажәжәаҳәа ртцыртлара далагеит.

– Ус умун, ус! – иҳәан, ибжьы ааиргеит итцаҕаӡа Хабжькәыт, дагьааицралт.

Мыса акамбашьқәа руакы аатциртлан, шьап ԥықәла длаҕраст, акамбашь ауҕә илатцҟьеиг. Ауҕә азхык ацәаҕәара инцәытцаст. Нас егьи акамбашь длазыҩт.

Уи аамҭазы Хабжькәыт ашырхәа ифырмахьҭә лымԥанитцеит, аха Мыса иҟынӡа изымнаӡеит. Нас ицәмаа лкажьны, Мыса дԥаидыххылан, днеигәытцасит. Мыса иҿыԥеитцихын, Хабжькәыт ихәдацәа длытцасын, дбырбыруа ишьҭахьҟа дындәыцәитцеит. Икәахьча хылпа неихшәеит. Ихабжьра амырхәага нықәыччеит. Ихахаӡа хыц-мыцқәак ықәгылан.

– Ыы, ус акәу! – иҳәан, Хабжькәыт деицрала Мыса длеизыԥт. Мыса инап дуӡӡа хәымсысӡа аҽәааирхан, Хабжькәыт хәымаа-жьымаашәа иҟаз, ижакьа кьацәмацәқәа,ицламҳәа иалагылаз ахәыҷы инацәкьарақәа аарылашәан, иааилаирҷәгәеит. Хабжькәыт ижьы ааицеит. Ижакьа маҷк иҿазгьы амижәоит ҳәа игәы аазыблит.

– Ус умун, ус! Сжакьа уаламкьысын, сжакьа! – иҳәан, ибжьы ааиргеит Хабжькәыт.

– Ужакьа моу, уцламҳәеи иареи еибасыргап сара! – иҳәан Мыса, Хабжькәыт ицламҳәа ааирхыцхыцын, дԥатцасит. Хабжькәыт ажәԥан цеицеиуа дԥатцаԥшит, ԥсҭҳәақәакгьы илаԥш иныҭашәеит.

«Ари сжакьа ытцижәозаап!» – иҳәан, Хабжькәыт Мыса ижакьа деиԥаӡо далагеит иаргьы. Мыса ижакьа Хабжькәыт дшашьҭалаз игәы азцан, ихы анахь-арахь иҟьо далагеит, иимыркырц, аха Хабжькәыт инацәақәа Мыса ижакьа еилачы иналашьшьит, иагьааилеигәеит.

– Иоужь сжакьа, сымҳәеи! Мамзар идыр, снапы иаку шалызжәо! ҳәа, – ааҽиҭит Хабжькәыт, ибжьы аарыҷҭәа, иҿаархаҭашәа, Мыса ижакьа анимпытцашәа.

Усҟан уи ақыҭан ажакьа апату мцацкәа иҟан.

Мыса ижакьа еилачы иҟаз данаазхәыц, Хабжькәыт ижакьа ааужьт. Егьигьы иикыз ааужьт, инеигәҭасын, инеимҟьеит, аха дырԥегьых атах-сахҳәа иеиҭанеидыслеит, ишнеиуаз, бҷарҭахьы ииаибакит.

Раиигәара игылаз ал иқәтәаз аҭыс цәыш ҷыр-ҷырҳәа иныкәпыр-аакәпыруа, оума ҟанаҭо иалагеит, аҭаҟа иеикәпоз мбатәшәа ибаны ирхыччошәа. Уи абжьы заҳаз аԥызцәа ааигәа ақәыц-мыц, абардракәа ирымаз рҿылыршәшәа иааин, ал рҿаларыԥсо иалагеит, аччаҳәа оума рхырга.

Мыса уаԥаӡа дук иакәын, Хабжькәыт уаԥасак, аха ласык иакәын, еиҳа дтцәиуан. Ианааидысла, Мыса Хабжькәыт

даашьҭижәан, анахь-арахь имҩантҵара далагеит, аха диз-камыжьт. Ддәықәитҵацыԥхьаза, Хабжькәыт ишьапқәа ртҭәаҳәны, Мыса ишьапы иааҽаиршәуан, дигәыдыззала даанхон. Мыса иааигәалашәеит Аҟәа, уахык зны ацирк аҽы аиқәпараан аҙәы иҿенышьҭакны, иақәпоз дихыршәҭны дышкаижьыз.

«Акы дканажьуазар уи дканажьып», – иҳәан Мыса ашырҳәа иҿенышьҭеикын длеихиршәҭит. Аха Мыса иапхьа Хабжькәыт ҩатҷьан, Мыса длеихаххит, игәы аахатҵахан.

– Ааит, ақьаафыр! – иҳәан, итҵачкәым ааираҵәан, Мыса ихы аҽыгә-ҽыгә нахиргеит, аха Мыса имч ҭәҭәан, дааигәдиҳәҳәалан, длеихырҩры длаитҵеигәан, Хабжькәыт ихәдацәа ҩтикааит.

– Ҟҟы… – иҳәан, Хабжькәыт иԥсы акит, илақәа тытцны, илахь иқәло иалагеит. Аҵабыргазы, даашәеит дихәаҿзар ҳәа. Иԥсы хәычык игашәа данааҟала, иҿеырпшқашәа даацәажәеит:

– Бзамыҟә, ус умун, ус, сыхәламшәа уамхаԥтҵәоит, сыхәламшәа! Акы уамхамуааит, аҿеада!..

– Ҽумҭын! Сыдгьыл уқәтҵуоу, уқәмтҵуоу, абыржәы абраҵәҟьа иаасоуҳәароуп! – иҳәан, дырҩегьых иааила-ирҭәҭәеит Хабжькәыт иҟырҟы.

Дауимыжьуашәа аниба, Хабжькәыт ишьамхы маҙа ашьшьыҳәа дҩахо, Мыса итәарҵа иҩадыргыланы, дҩеитҵасын, дҩеихиршәҭит. Дҩатҷьеит Хабжькәыт, иԥсы ааигеит. Дҩатҷьеит Мысагьы, дырҩегьых, арбаҕьқәа реиԥш, иҩеидхахалеит.

Хабжькәыт иԥҳәыс иаагәалҭеит. Акәукәуҳәа дааҳәҳәан, дыҩны дара рахь лҽыҩалхеит. Алақәа аху-хуҳәа ишуа, итҷьаны иҩалышьҭалеит, акәытқәа ҟырҟыруа иааилаҩфит, аҵар ҷырҷыруа инеилаԥырт. Аҳәыс бзамыҟә, зегь анеибарҵысы, быҩ-быҩҳәа, иҩеиҵапа-ҩеиҵапан, аҵыхәа ркьакьаза иҩны ашҵа иааҵалт.

Аколнхацәа, аҳәҳәабжьы анга, машәырк ҟалазаап, рҳәан, – «Ҳаи-чеи! Иҟалазеи!» ҳәа, – еиқәҽытуа, аколнхара амхы итыбгьыжә идәықәлеит.

Ауаа раԥхьа, гәыла-зла иҟаз рлақәа зегьы еизан, иқәпоз ирыкәша атахҳәа иркит, ашәарах еишуазшәа.

Каҷбеи иԥаҵа далаччо ақәпара иалагеижьҭеи рзыԥшра даҽын.

– Бара, бцеи уанҙа, мамзар аҙәы даакылымшәеит ҳзырҳәап. Сара исызцаауазар, дыҟам ҳәа раҳәа, иеибарԥсуа ббааит! – иҳәан, Каҷбеи иԥҳәыс дындәықәитцеит.

Ашьҭахь иаргьы изымчҳазт, дхәахәаҙа аѡны дыѡдәылтцын, маҙа-маҙа атцлақәа иҿерываҙо, дѡеиуа, иеиқәԥоз раиигәара абардра иҟаз амҭыш днарыха-аарыхо, дынцәытцатәан, дрызкылпшуа далагеит, игәы еибакуа: иааигәара иҟоу аиха рыхха Мыса Хабжькәыт ихы дзамысуазеи ҳәа.

Аколнхацәа адруҳәа ианаакылибаҳәа, иларысын, напхыцла иеибакыз ааиҟәырхит.

– Ақьаафыр, ус акәмызт уаргьы-саргьхандаз! – иҳәеит даамақарны Хабжькәыт.

– Иусырбарын сара, сабиц, аха!.. – иҳәеит егьигьы. Уа иааиқәтәеит, ашоураан алақәа реиԥш, иҳаш-ҳашуа.

– Пу! Чу! – рҳәан, аколнхацәагьы Мысеи Хабжькәыти рыла инҭажьцәеит.

Мыса акамбашь итциртлаз ааида иаван ақьышә нышьҭышь-аашьҭышьуа. Аѡыза ззаҙа ауҩә иатцагылан ижаҳәо.

Уи аамҭазы Каҷбеи ила абардра инцәытцаххын, аху-хуҳәа оума ҟанатцо иалагеит. Каҷбеи аԥхҙы хьшәашәа иқәнаҭәо далагеит. Ала шьызар моу имамкәа дҟалеит! Садырыр, иаҟәытцып ҟаитцан, ицәытцаҙа ахьҙ ааиҳәеит, ала азныказы ала ҭырзза иааихәаԥшит, аха дазымдрит акгьы тцзомызт аѡны дныжьны сааижьҭеи, ара дааины данбацәытцатәеи аҳәозшәа, инеихәаԥшын, еиҳагьы атцыхәа ашьҭарҿ иеишуа иалагеит. Уажәы дылтцны ддәықәлар, дырбар ҳәа дацәшәеит. Сгәарымҭар ҟаитцан, иҿееаникылт. Аха ала ашра ианаҟәымтцза, изакәызеи иабаз, рҳәан, игылаз абардрахь рҿынархеит. Уи Каҷбеи иаагәеитеит. Дѡатцкьан, ашырҳәа ишьҭахьҟа длатрыст, аха амҭыш илаҳә дыркит. Каҷбеи дгәаҟ-ԥсаҟуа акы иҿамихын, даҿакы дакит. Ус инеин, абард ааимыртытны ианынцәытцаԥш, Каҷбеи дцәытцагылоуп, амҭ дырхха дыркуп. Омашәа ирбеит.

– Каҷбеи уоума? – иҳәан, аҙәы ибжьы никәиргеит.

– Аиеи… Сара соуп… – иҳәеит Каҷбеи, аарла ибжьы ҭкаа.

– Уа абард ицәытцухуеи?

– Уахь снеиуан…

– Арахь уааиуазар, амҩала уааирауаз, уахь узцәытцалазеи? Улҭц!

– Арахь… Амҭ… иқәҙааша… – иҳәан, ицхраан даацәытцыргеит.

Данаарҧаԥшы игылаз, сыччоит ҳәа ицқәа аанхирцьаԥьеит, аха арахь уисыр, шьакәарак илтцуамызт.

Ила данадыр, итцыхәаршәшәо инеидпалт, сатоумтцан, усзымдрит аҳәозшәа.

Каҷбеи ипҳәыс лхатца абардра данаацәытцырга, длеиқәпсы дцеит, лкасы лылахь илҭалырпеит: «Унан, упсындаз, ҳшыбзаз ҳумшьи! Аҩстаацәа ургааитеи, аҩны утәазарауаз, арахь аҩны дыҟам ҳәа расҳәахьеит!» – лҳәан гәаныла, дахьгылоу длытцапҟа дцар аалҭаххеит, аха иабаҟоу!

Хабжькәыт даатцҟьеит.

– Ааит, Каҷбеи, ара уцәытцатәаны уаҳзыпшуан акәу? Уаргьы ари сыдгьыл ҧатца уеиҩазо удәыцәын. Иеибарпсыр, сара исзынхап ҳәа акәу, ара уцәытцатәаны узаҳзыпшуаз? Уажәшьта сгәы иаҳәоит, уара уакәхап Мыса дсыжәызтца ҳәа. Усоума, Мыса?

Мыса ҧимҭит.

Миха Лакрба
(1901–1964)

АСАС

Аҭаҳмада Цыгә Ҳанашә иашҭаҷы, аҕштцла атцаќа ашәшьыра дытцатәаны, ажәцәеимаақәа иҙахуан. Ипазатцә Ҭемыр иакәын иззиҙахуазгьы. Ус ала шын, Ҳанашә ихы дҽаханы днаԥшызар, арԥыск дыццакуа, агәара даахытцын, ашҭа дааҭалт. Ҳанашә дҽагылан, иааиз асас днеиԥылеит.

– Бзиала уаабеит, дад! Улеи аҽныќа!

– Бзиа убааит! Сыршьразы исышьҭоуп ауаа, сҭәахы ламыс умазар! – иҳәеит асас.

– Уааи арахь! – иҳәан, днаиаԥысит Ҳанашә. Дыццакуа днеин, акьыба ааганы, инадиргылеит аҭзывара, нас инеиирбеит: – Хыхь ухал, дад, абрахь! Аҭуанахь ухал! Уа аласа ықәуп, унеины унылатәа. Иааиуа сара дызбап, уара умшәан.

Асас аҭуанахь данхала, Ҳанашә акьыба иган, аҽны ашьҭахь ахәачараҷы итцәахит. Нас днаскьан днаԥшыааԥшит акыр, аха аҙәгьы димбеит дааиуаны. Дааласшәа днеин днаитцагылан, диазтцаит исас:

– Изустқәада, дад, сысас, «сыршьразы исышьҭоуп» ззуҳәаз? Умшәан, аҙәгьы дызбом ааигәа-сигәа. Узыхдырќьоузеи умҳәо?

– Ауаҽы дысшьит, – иҳәеит аҭакс асас.

– Ќоҳ! Ауаҽы дысшьит уҳәоу! Дзыхурќьазеи душьит аха? – Изымбатәбарахеит аҭаҳмада.

– Сҿыжәланы сшыхәмаруаз сҿы дасит иќамчала. Уи сара дсысыр иаҽызан, – иҳәеит асас.

– Убызшәа хәанчашәа избоит. Уашәуоума, дад?

– Ааи, сашәуоуп сара.

– Издырит уцәажәашьала. Акыс – шәарҭ ашәуаа шәҽоуп иаҳа иахьхьымзҭ дуу, ушҽыжәу даҽеазәы уҽеы дасыр. Дызусҭоу умҳәо иушьыз?

– Дсыздырам дызусҭоу. Иахьадагьы дсымбацт. Ус алашыбжь го иалагеит.

– Сишь! Усҭыхә! Иааит ҳәа сыҟоуп! – иҳәан дындәылҭит Ҳанашә. Днаскьан, ааигәа уаҩ данимба, алашбжьы ахьгаз ашҟа дыԥшуа далагеит хара, инапы илахь иадкыланы. Цқьа данԥшы, ибеит инахараны ҷьоукы ахәы иқәланы ишаауаз.

«Имҩасцәоу, арахь акәу иахьааua?» ҳәа – дышхәыцуаз, иара иашҭа агәашә ахь рхы шхаз мҩашьо иалагеит. Ҷкәынак даарапысын, агәашә ааиртит. Ашҭа иааҭалеит ауаа маҷҩымкәа, аҳәгьы даатаргалеит сакасала ауапа иқәыршәны. Дааганы ашәшьыраҽы даашьҭартцеит. Иааицәымыцхан, «Дызусҭада ари? Иҟалазеи?» ҳәа, азҵаахагьы имҭакәа, иааиз даарылтцын, Ҳанашә дааидгылт Баз Хабыб, иуа бзиа, игәыла.

– Уҽеырҕәҕәа, Ҳанашә, «зеиԥш ҟамлац ыҟам» – рҳәоит. Упазатцә Ҭемыр дыршьит иахьа…

Имч ааилҙаан, длеизҟәыҷеит дахьгылаз Ҳанашә.

– «Зпа дымԥсыц упа диумыртцәыуан» – рҳәоит. Ҵыпх уажәааны сара сзықәшәаз ауп иахьа уара иухапаз ацәгьара, – даҽын Баз Хабыб ацәажәара…

Аха аҭаҳмада ак иаҳауамызт: иԥсы илшәшәеит. Атцәыуара ҭалт ашҭа. Агәылацәа еизеит. Ҩаха-ҩымш еихсыҕьра рымамызт аҳәҳәареи атцәыуареи.

– Сызфада? Дызшьыда сыцкәын? – иҳәан дтцааит Ҳанашә иԥсы анаа.

– Ашәуаки иареи аҽеҷәа шдырхәмаруаз акы ааимаркын, икьарахә аатԥааны дхысит ашәуа. Уи иаҷьал алазаарын Ҭемыргьы, иаразнак акәхеит, – иҳәеит арԥарацәа руазәы.

– Дабатәиу? Дабаанагеи уи ашәуа? Дыздыруада?

– Уаҩгьы диздыруам – даарагьы стцаан, аха, – иҳәеит даҽеа арԥыск. – Азәы дицны днеизар акәхап аха, ас ацәгьара аниу, дназгазгьы ихы ирзом, даҳзеилымкааит.

– Нас еимаркзеи зырҳәа?

– Изларҳәаз ала, еимаркыз уи ауп, – Ҭемыр ашәуа иҽеы дасит ҟамчыла. Уи хьымзҭ дус иԥхьаҙазаап ашәуа…

– Еилкаауп шьҭа зегьы... еилкаауп, – иҳәеит Ҳанашә деихаԥсны.

Хаха–хымш аԥсы дықәын ацәарҭагәы, дыртцәыуон, хаха-хымш аӡәгьы имырбакәа афатәи аӡи нхагаланы ииҭон Ҳанашә аҭуан иқәтәаз исас. Аԥшьымш азы, аԥсы дыржын, ауаа анеимпы, Ҭемыр иқәлацәа-иҩызцәа Ҳанашә инаишьҭалеит аҩныҟа.

– Аԥсра иқәшәандаз убри ашәуа! Абра цьара абна иҽеиҭан иҽытцәахны дтәоуп... Амҩақәа ҳкит, ҳаихааҩеит, иԥшаара ҳаҷуп иахьабалак, аха даҳԥыхьашәом макьана, – иҳәеит руаӡәы.

– Дцәырҭып, дабацари! – иҳәеит даҽеаӡәгьы. – Уи шьҭа уара иунаҭо егьыҟам, аха ҳара уԥа иҩызцәа ҳуал ма инаҳмыгӡари; сара саӡәыкны ҳаҩныҟа схынҳәуам Ҭемыр ишьа сымукәан!

Абас еибырҳәан, ицеит арԥарцәа. Имацара данаанха, Ҳанашә амакәан ирҭәит фатәыла, нас днеин, акьыба ааиган, аҭӡывара инадиргылан, ҷаааиҭит исас иахь:

– Улеи, дад, сысас, шьҭа арахь! Сымацара соуп, уаҳа ара уаҩ дыҟам.

Дналбаait асас.

– Абри аанкыл, сысас! – иҳәан, Ҳанашә исас инаииркит амакәан. – Абра амҩаныфа ҭоуп, иузырха, Ашәы, уҩны унеиааӡа. Арҭ, иушьыз иҩызцәа, рымақаршьа уаҳауазу?.. – дынхьаирԥшит ҩадахьшәа инеиуаз амҩахәасҭахь. – Абри амҩахәасҭа уанымҭкәа уца: хәдаҟала уалнагап уи ҳқыҭа, урҭ иушьҭоу удмырбакәа. Нас ушзахәо уцала Нхытцҟа. Уҳалтцып уеибганы. Уца, умҩа бзиаз!

Длаҟәын, Ҳанашә икәымжә акалҭ дагәӡит асас, нас уаҳа мҳәакәа убри амҩахәасҭа днанылан, иҽенеиҭеит алашьцара...

АРГӘЫН СЕИДЫҞ

Ҽаҩраҭагалара иаамҭан, ақәа кыдыҩр илеиуан, ихәлахьан, илашьцан. Еш Цьарназ иашҭаҷ алақәа аашит.

– Уа аԥшәма, уҟоума? – ҳәагьы аӡәы ибжьы аагеит. – Ҳаи, сыҟами! – иҳәан, даадәылҟьеит аԥшәмагьы. Шаҟа игәы иахәаазеи Цьарназ иуа бзиа Кәчыта иааира.

– Аригьы уҭаца лоуп, шәеибадыр! – иҳәеит иԥҳәыс лзы Џьарназ. Нас ларгьы ус леиҳәеит:

– Ари зыӡбахә басҳәахьоу Кәҷыта иоуп. Арымаа Кәҷыта. Ари сареи ҳаиқәлацәоуп, ҳаихааӡалоуп, Аргәын Сеидыҟ иааӡамҭақәа ҳауп ҳҩыцьагьы. Ҳшыхәыцқәаӡаз нахыс ҳаишьцылоуп, бзиа ҳаибабоит. Суацәа зегь раԥхьа дгылоуп – убас дыстахуп. Иагьагьы былшозар аҳаҭыр игыбмыжьын с-Шькәакәа!

– Ҳаҭаҳмада дышԥаҟоу умҳәо, Џьарназ, Сеидыҟ дышԥаҟоу? – иҳәан, дҭааит Кәҷыта аԥсшәа анеибырҳәа ашьҭахь.

– Сеидыҟ ибаргузеи, ҷаа-ҷывҳәаҭәкьа дыҟоуп макьана. Жәаха аҷы ирхәмаруан. Иҟаиҭақәоз убондаз! Иқәгыланы ихәаԥшуан зегьы, дцьаршьон. Ма изакә ҷеузеи иҷеыхәаиаҭәагьы! Уара акыр ҭуоу думбеижьҭеи?

– Имҭыкәа, хәышықәса ҭып шьҭа, – иҳәеит Кәҷыта, иихәаз дагьаацәыԥхашьашәа.

– Ҟаҳ, иагьзлаучҳазеи, уанаџьалбеит?! Уи акәзаап дызсазҭааua сибацыԥхьаӡа: «Кәҷыта дышԥаҟоу, иҟазшьоузеи, иуаҩышьахазеишь?» – ҳәа. Хәышықәсагьы думбаӡацзаап! – иџьеишьеит Џьарназ. – Саргьы сеилахоуп мыцхәы, аха ҩымз-хымз дсымбар дыгәхьаазгоит…

– Шәеизааигәоуп иареи уареи, – иҳәеит Кәҷыта, – иуҭаххар унеины дубоит, ҩба–хԥа қыҭа роуп ишәыбжьоу. Сара дысцәыхараӡоуп. Акысгьы, ҷьара сцо саауа сыҟам, сеилахаӡоуп. Сан дажәит, илылшом сара сымацара сакәхеит, сзатҵәуп.

– Ак уасҳәашан. Мшәан, уззыԥшузеи, Назира ҳәа Ҟаԥшьаа рҭыԥхак дҳәаны дузтәамзи? Исаҳахьан уи шәыӡбахә сара. Дзааумгацзеи уажәгьы?

– Аиеи, аиеи, дзааумгаҭәкьозеи, уан аҭакәажәи шәымацара шәеидхалеитеи? – лҳәан дазтцаит аԥшәмаԥҳәысгьы акҷаҩраҷы дыкҷагыланы рхәы ахьыҟалтцоз. – Дрыцҳами уан аҭакәажә?!

– Ус ауп, бхатцкы сцеит, аха имариамхеит Назира лаагара. Иамуит, – иҳәеит дыԥхашьашәа ибжьы ларҟәны Кәҷыта.

– Ыы, дахьхәыма? Ажәа улымҭахьази? – дҭааит Џьарназ.

– Дахьхәыз иаҩызами, даақәымҭӡакәа аҷҳәара иахлырԥалозар?! Зны акы дазыԥшуп, даҷеазны – даҷеакы. Ари лҳәан – иҟастцеит, ани лҳәан – уигьы насыгӡеит. Уажә

илҭаххаз ауп сара сзын игәаҟратцәкьахаз! Убри ауп уажә уара уҩы саазцазгьы.

– Ҳы… – дааԥышәарччеит Цьарназ, – убас гәаҟрак уа-анамцар, даҽа хышықәса сымԥынҟа уқәларымызт уара избо. Иҳәа угәаҟра! Иҟалазеи?

– Арыш Хабыгә иҽеиқәа-ду умбахьеи, Цьарназ? дҭааит Кәҷыта.

– Ааи. Хабыгә и-ԥьара ззымдыруада! Нас?

– Жәаха Аацы чарак аҩы дыҟан, убри аҽы ирхәмаруан Хабыгә. Саргьы сыҟан уа, избон иаҟазшьоу. Закә ҽы бзиоузеи уҳәарауазеи! Иссируп, иссир!

– Апшҙара икны иагоит иалаухузеи. Нас, нас? бри аҽы лҭаххама уажәы Назира?

– Уи ауми! «Убри уара иутәны, ухаҭа уақәтәаны иурхәмаруа зыҽны узбаз аҽнытцәкьагьы суццоит» – лҳәеит.

– Ҳаи, ассир лҳәеит убама! – иԥьеишьеит Цьарназ. – Нас илоуҳәазеи аҭакс?

– Иласҳәозеи? Лҟазшьақәа уздыруам уп ус узҭаауа. Ацәажәара – башоуп уи лҩы. Аҽоуп ара шьҭа ԥсыхәас исымоу, уаҳа акгьы.

– Уи ус акәыз, аха… Хабыгә иуп ҳәа сыҟам уи. Апара, ашьара шаҟаҩы идыргалахьоузеи издыруаны, аха иҭиуам.

– Изымдыруеи! – иҳәеит Кәҷыта. – Сизымцеи сара Хабыгә! Ауаа идызгалт, апара, арахә иҭахызаргьы сҳәеит, сгәаҟра зеиԥшроугьы илымҳа инҭысшьит, аха дымԥсуанда! Имуит.

– Иуам, иуам, издыруеит, – иҳәеит Цьарназ. – Иҭиуам уи абас иԥсы злоу иҽеы. Хабыгә итәы уажә избама? Мап аниҳәа – мапуп. «Ажанаа иикыз икит» ҳәа, ззырҳәаз диҩызоуп.

– Избоит шьҭа уи саргьы, – илахь ааиқәитцеит Кәҷыта, – башагьы сызгәыгрызеи шьҭа.

– Аиеи. Ҟалашьак змам усуп уи, – иҳәеит Цьарназ. Кыраамҭа итәан ҷымткәа ихәыцуа аҩыцьагьы.

– Акоуп шьҭа ԥсыхәас исымоу, – иҳәеит Кәҷыта ихәыцра даалтцны. – Сақәзуазаргьы сақәзааит убри! Усгьы Назира лыда схәарҭам. Иҟалалакгьы ҟалааит.

– Иуҳәарцы иуҭахузеи, Кәҷыта? Иухәыцзеи ԥсыхәас? – дҭааит Цьарназ. Даатгылан уа далагеит апшәмапҳәыс Шькәакәагьы.

– Иҕьычтәуп аҽеы, – иҳәеит Кәҷыта. – Уаҳа ԥсыхәа аманы избом уи сус.

– Дараҙа иуадаѡуп уи. Хабыгә дхагахоит иҽеы бзиахә ицәырҙар. Дыԥсаанҙа дашьтымҭҙакәа дашьҭазаап…

– Знык испыхьашәар, уи изыԥшаарым иалоухузеи: адамыҕ сыԥсахып, аԥшшәытәкьагьы… Издыррым ибаргьы, – иҳәеит Кәҷыта дааԥышәарччан. – Аҕьычроуп аус злоу амзар…

– Цәгьа иҷаԥшьоит Хабыгә иҽеы. Акыс, илацәгьақәа роуп икааметҭәкьоу. Уаарԥыхьашәар уеимыржәжәоит.

– Анеирҭақәа, ааирҭақәа сурбар – снеип сара убарҭ алақәа срымбакәа. Усыцнеи, Ҷьарназ, исырба амѡақәа!

Акраамҭа ҷеымткәа дхәыцуан Ҷьарназ, нас даацәажәеит:

– Уара уахьцо егьыӷам уахь. Ацара анакәха, сцап сара. Ас иахьыӷоу имцхәу дԥырхагоуп. Уара амѡақәа анеирҭаааирҭақәа уздырам, ари алашьцараха иусырбеит ҳәагьы, цқьа урыҩымшәар ҟалоит. Унха аѡны. Сара сымала сцап, исылшалак убап.

– Ишеиҕьу, ишеиҕьу… – даақәшаҳаҭхеит Кәҷытагьы.

– Ҳасас бзиа акриҷаҭаны дышьҭаҵа, с-Шькәакәа, – иҳәан дѡаҭҟьан иҽааирхиеит ацаразы.

– Умцан, сгәы исанаҳәо хәарҭам… ухала уҽдуршьуеит… умцан, – лҳәеит Шькәакәа.

– Бымшәан, с-Шькәакәа, акгьы сыхьуам. – Нас асас ишҟа даахьаҳәит: – уара ууаԥсоуп, Кәҷыта, какалк укыр уԥсы шьа, ушьҭаланы уцәа. Угәы ҭынчыз, саагылеижьҭеи сымҕьычыцт, аха уара узы схы сышԥеигҙари?

Иаацәылашоны, аҽҷәа нҷаҳәаны дааин, ԥшьшьаала асас димырҷыхаразы ҟытбжьык мыргакәа ашә аартны даасѡнашылеит иѡны. Иуаҕоу иѡны даасѡнашылааит ус! Уаҕеимшхаран ила иабаз: акәакьҭаҷы харԥзатцәы, иара уигьы еихьыжәжәа-еикәыжәжәа, лыхцәы еилажәжәа илыҩыԥсаны, аԥенџьыр дадтәаланы лылаҕырз лыкәааша атцәыуара даҷын Шькәакәа. Лааигәара иҟаз лиарҭаҷы – лыхчы, лхыза, лцәарҭаларшә, лгәабан уҳәа зегьы хыла-гәыла еилартцәи иқәжьын. Арирахь даахьаԥшзар – ииарҭаҷы иҽеитцҳәа дыҩәиан дыцәан исас Кәҷыта. Игәы атцанҙа иналтцәрааит Ҷьарназ. Еиликааит ара ацәгьара шыҟалаз. Днеины дааихагылан, зны

цытраамҭак, ҽымҭзакәа дихәаԥшуан, нас дааирҽыхеит исас:

– Угыл, Кәҷыта, иаазгеит Хабыгә иҽеы! Угыл! – Кәҷыта илацәа аахитзар – Џьарназ дихагылан. Знызаҵәыкгьы дынхьаԥшит акәакьтахь, Шькәакәа лышҟа, нас дѡатҟьан иаарласны иҽееилеиҳәеит, ажәакгьы аҳәашьа дақәымшәакәа.

– Цқьа ишааназа аҙәы иумырбакәа ига иузаазгаз аҽеы. Усҭ уҟамчы! – инаииркит.

Кәҷыта иҟамчы ааимихын, уаҳа акгьы изымҳәакәа ашә аартны дындәылҵит.

Аҽеқәа руакы днақәтәан, руак ивакны аштә даатытцын амѡа днанылахьан:

– Уаангылишь, Кәҷыта, ажәак уасҳәашт, – иҳәан ҽееиҭит Џьарназ. Даатгылт Кәҷыта. Днаскьан, днеины уи днаидгылеит Џьарназ.

– Усасуп. Уаҳа иуасҳәо сымам Кәҷыта. Акызаҵәык суҳәоит, убри нагза «аламыс» Зырҳәо акыр угәы аҵан инханы иҟазар. Абри аҽеы ахьноугаша инаганы ишуҵәахлак – уизца ҳабаззеи, ҳзааҙаз Аргәын Сеидыҟ. Иаҳәа уаха уареи сареи иаҳзеибауқәаз зегьы ак мзакәа. Нас уаҳа уара уҷеы ус сымам. Иҟауҵауоу ишуасҳәаз? Исуҭоу ажәа?

– Иуҳәаз саҳаит Џьарназ, сшыбзоу сыпсуп шьта сара, аха… Иусҭоит ажәа.

– Уца нас шьта! Инагза умѡа.

Кәҷыта дцеит. Дахьнеиша днеин итҵәахит иааигаз аҽеы. Насгьы аангылашьак ҟамҵакәа дизцеит аҵаҳмада Аргәын Сеидыҟ, Џьарназ ажәа шиитахьаз еиԥш. Дахьнеиз, иҳәеит акакала иҟалаз зегьы ак мзазакәа, Џьарнази иареи ирзеибауз. Рабаззеи иашҭаҷы акәын иахьеицәажәоз арҭ. Кәҷыта иихәашаз зегьы ҳәаны данаалга, иабаззеи днеиҷаԥшит. Аха аҵаҳмада иҷаԥшылара ицәыхьанҵахан ихы лаирҟәит. Цытраамҭак ҷыртуамызт аѡыцьагьы. Дхәыцуа дгылан Сеидыҟ ҽымҭкәа, иҭатыныжәга дахауа.

– Абра сузааны иуасҳәарц ажәа сымихит Џьарназ, – даацәажәеит Кәҷыта.

– Иқәнагатцәкьаны иудитцеит уи Џьарназ, – иҳәеит аҵыхәтәаны Сеидыҟ. – Иқәнагатцәкьаны ураишьтит сара сышка, сара узааҙаз сышка, избан акәзар, уара иууз ала-

мысдара уара умацара уакәзам изхароу: еиҳаракгьы сара соуп; усзымааҙазаап. Уара уанысааҙоз исыгхақәаз рацәаҙазаап. Уара ас ануу, Џьарназ ақәнагатцәҟьа ихәыцит, аха саргьы… – иҳәан, икьарахәгьы ѡтиҵааит Сеидыҟ. Ихы ларҟәзаны дгылан, аха уи гәеитеит Кәҷыта. «Сишьааит, иагьсыкәнагоуп» – ааиҙбеит азныказы иара, насгьы илацәақәа хѡаны дыҵшын уажәы-уашьтан ҳәа… Ус, игеит ахысбыжь, Кәҷыта илацәақәа данымарыха, атаҳмада Сеидыҟ деизҟәыҷны агәараҳәа дкаҳауан. Уи икьарахә ихы иладкыланы итаирцәызаап, иаргәтцыста инацәхыкны ипатца ашлара ырҟапшьуа ахәхәаҳәа аҷынанахахьан ишьа.

АНАЦӘКЬЫС

Зеиҵшыҟаҙамыз арҵысын Аҙын Ҭемыр. Џьгьарда ақыта дынхон. Дычкәынан, ҵҳәыс дааимгацызт, аха ихатцара, иуамышьа бзиара, иҟазшьақәа уҳәа ихьҙ-иҵша хараҙа инамохьан. Иара убастцәҟьа ихьҙи иҵшеи Апснынза иааҙахьан ашәуа арҵыскгьы Арстаа Бамат ҳәа. Ҭемыргьы иаҳахьан убри ашәуа Бамат избахә убас ибзианы.

Ҽнак, Сеид ҳәа ѡыза бзиак даашьтыхны Ашәыҟа дцеит Ҭемыр, Арстаа Бамат дитаарц, дзеиҵш арҵысу ихала игәеитарц, игәы дақәшәозар диуеитәырц.

Бамат Апснынтәи изнеиз исасцәа даара аҳатыр рыкәтцаны иныҟәигеит. Игәылацәа рыдигалт, ачара рзиуит. Мчыбжьык иааҟәымтҙакәан ѡыжәран, шәаҳәаран, кәашаран. Насгьы иҽыжәланы еицныҟәеит акыр. Бамат игәы даара дахәеит Ҭемыр. Убастцәҟьа Ҭемыргьы игәы дахәеит Бамат.

Зны цьара ҳаблак аҷы «абарт суацәоуп» ҳәа, Бамат Ҭемыр дахьнеигаз, Ҭемыр мыцхәы игәы дахәеит ҧхәызба ҵшҙак Назиа захьҙыз. Лыҵшҙара, лҟазшьа, ҷык-бзык иазымҳәо даараҙа дыбзиан лара. Мышкы–ѡымш аатцыр, уаҳа изымычҳауа, ҽытцгак ҟатцаны иҷынеихон Ҭемыр Назиа лбара. Аччареи акәашареи уаҳа игәы рзымцо илахь еиқәылеит.

– Иухьзеи, гәала умоума? – ҳәа иазтцаар:

– Мамоу, маҧк сгәы хәарҭам, – иҳәон, хәыцран дызҿаз.

Уахык зны шаанза дызмыцәеит. Ианша, иҩыза Сеид иеиҳәан – рыԓеԛәа ркәадырт.

– Иҟалазеи, шәабадәықәлеи? – иҳәан, иԥьашьаны дрызтцааит Бамаҭ.

– Аҩныҟа схынҳәыроуп, Апсныҟа. Уск сымоуп, иаарласны иҟастцаша, – иҳәеит Ҭемыр.

– Макьана угәы итаҙамызтеи ас иаарццакны аҩныҟа ахынҳәра!?

– Ус ауп, аха… исхаштҙаны сыҟан, иахьа ашырпазоуп ианысгәалашәа, – иҳәеит Ҭемыр.

Асасцәа ианырмуза, акрырҿартцан, иҩызцәа, иқәлацәа иманы дрыцҿыжәлеит Бамаҭгьы, иааскьеигарц.

Арԥарцәа аҩы аныржә ашәа ҳәо, аҟәҟәаҳәа ихысуа амҩа иаақәылт рыԓеԛәа ырхәмаруа, ҿыхәтцәыла еижәыло…

Амҩан рыԓеԛәа анеизааигәаха, Бамаҭ иҿеы днасын Сеид днаивалеит. Ус ианааизынха Сеид диазтцаait Бамаҭ:

– Сеид, ламысла суҳәоит, ачеиԥьыка ҳаҭыр ақәутцозар – исцәыумзан аиаша: сыҩнаҿы Ҭемыр игәы иамыхәашаз акыр ибама, ма акыр иаҳама, дыздәықәлазеи ас уажә иаарццакны?

Сеид агәшаҭара здыруаз, ачеиԥьыкагьы ҳаҭыр ақәызтцоз уаҩын. Иҭахымызт иҩыза Ҭемыр имаза цәыригарц, аха иеидихәыцлақәаз аныращәаха (акысгьы аҩы ыжәны дыҟамзи) – иҳәеит иидыруаз. Насгьы инацитцеит:

– Амала, уламыс уаԥшны сара ишуасҳәаз иоумҳәан Ҭемыр, акәымзар игәы сцәыԥсуеит…

– Абзиаразы ҳаиниаait Бамаҭ, – иҳәеит Ҭемыр ахытцырҭаҿынза ианааскьеига. – Акы еиԥшымкәа иуԥьысшьоит, дук мыртцыкәа Циьгьарда сыҩны усызнеир!

– Усзыԥшыз, хара имгакәа суҭаауеит, – иҳәеит Бамаҭгьы. Нас иааиԥырҭт арҭ.

Жәамшҟа аатцуаны, Циьгьарда ақытан Азын Ҭемыр иашҭа агәгәаҳәа иааҭалт ҿцәақәак, иааилахәлахьаны.

– Уа бзиала шәаабеит, асасцәа! ҳәа – Ҭемыр Данаарԥыла, иҿеыжәтцыз асасцәа идырт: Арсҭаа Бамаҭи иҩызцәеи ракәын. Ашәуақәа ирылаз руазәы дыԥхәызбан. Уи зызбахә ҳамаз Назиа лакәын.

– Сара сҿы уаныҟаз ургәамтцуа узмаз Назиа лакәзаап, издырит Ҭемыр, – иҳәеит Бамаҭ, – дузаазгеит, ачара уы!

– насгьы инацитцеит: – Ҳара ҳзаанхом, ҳхынҳәыроуп ҳашьтахьҟа, ҳатаумтцан. Ҳаибабахп дырԥегь. – Дынеыжәлан иԥызцәа иманы иҷынеихеит. Ҭемыр егьа иҳәандазгьы, егьа иундазгьы асасцәа аанымҷаст, ицеит.

Амҳарахьы дларгеит аҵаца Назиа. Абырсаатк ауаа ҽыжәитцеит Аҙын Ҭемыр иаб, дызҵахыз зегь рахь ажәа ицҳаит, «Ачара зуеит, сыҷкәын Ҭемыр ԥҳәыс дизаазгоит – шәысзааи счарахь» ҳәа. Ажәлар еизигеит, ачара ду ҟалеит.

Адырԥаҽены, асасцәа ачара ишахатәаз Ҭемыр днеит амҳараҷы. Назиа лхы ларҟәны дтәан дтцәыуо. Аҵацаԥыза ҳәсахәычқәа ндәылтцын, иареи лареи ааизынхеит рымацара. Ҭемыр днеин данынылыдгыла, Назиа дырҳаны днеиҵаԥеит.

– Назиа, сылашара! Заҟа саргәырґьазеи бара баагара! Заҟагьы бзиа бызбозеи!

Назиа ацынхәра лымҳәеит. Ҭемыр аԥҳәызба лкасы дԥахан инхьаиршәҵит: амсыр қьаад еиԥш дышкәакәаҙа, дҟәашәҙа, аԥшҙара дыкны даго дгылан лара. Аха дтцәыуон, лылаґырҙ леиуан.

– Бызтцәыуозеи, Назиа? Гәала бымоума? – иҳәан дтцааит Ҭемыр, аха лара ҷылымҵит. Асахҵантә леилакь атцґа ԥиҟарц дԥахеит инацәкьысала.

– А-а, сумшьын, сыхәда ԥумҟан! – лҳәан, инапы даамтцасит лара. Ҭемыр ицәымыҷхеит.

– Изакәызеи, Назиа, ибҵахыми бсыццарц? Бзиа сбымбаҙои, сара бшызбо еиԥш? Сразҟы уаҳа аламзар акәхап. Иԥьеишьеит Ҭемыр. Идырт маҷк лажәа ахы ахьцоз.

Аиаша саҳәа Назиа, ламыс бымазар. Сыбмыргәаҟын. Избоит сшыбҵахым, аха исзымдыруа рацәахеит. Баашьахазеи сыԥныҟа, бара ибҵахымкәа аума?..

Зны ҷылымҵит Назиа, нас даацәажәеит лыбжьы ларҟәҙаны:

– Бамаҭ баала аниҳәа – ҳаԥны сдәылтцны сиццеит, иара ихазы сигоз ԥьшьа. Иара арахь сааигеит, уара уахь.

– Нас бзиа иббо Бамаҭ иоума?

– Аиеи, Бамаҭи сареи ҳагәқәа еизыԥхоижьҭеи акраатцуеит.

– Ибзиоуп нас ус акәзар, – иҳәеит даахәыцын Ҭемыр. Нас амҳара даадәылтцын ашә ныдитцеит. Дрыԥхьеит зыгәра

игоз иԛәлацәа, иҽеыжәтцаны ишьҭит Нхытц, Ашәыԛа, уеизгьы-уеизгьы Бамаҭ дааргарцы.

– Мчыбжьык саԛәытцуам счара, ҩы-мчыбжьгьы, мызкгьы – уара уааиааиҙа, суацәа зегьы еизаны ишыԛоу ешьас уԛастцашт! ҳәа – изицҳаит.

Аухатцәԛьа иҽеыжәланы зҽеы иаасны ицаз иԛәлацәа хахахымш аатцуаны дааргеит Бамаҭ.

– Бамаҭ, уареи сареи аиуара иҳабжьоу удыруеит, убри сыманы суҳәоит, – иҳәан, днаиԥылт Ҭемыр Бамаҭ данааи. – Суҳәоит – бзиа узбауа, уаргьы бзиа иубауа Назиа ԥҳәысыс дугарцы! – ҷымҭкәа ихы лаирԛәит Бамаҭ. – Издыруеит зегьы, Назиа лхаҵа исалҳәеит, – дцәажәон Ҭемыр, – иакәым ҳабжьамлароуп уареи сареи. Назиа иахьа нахыс сара дсаҳәшьоуп, дыцқьоуп. – Абарҭ ажәақәа ҳәаны инапы дҩахан: – Абри снацәкьыс ала сылкьысит, абригьы ҳабжьамзааит! – иҳәан, ашырҳәа иааҭԥааны иԛамала инацәкьыс аахиҧыцәааит.

Заз Дарсалиа
(1898–1977)

АУАҨЫ ШАС

Уажәы исҳәар ихашәҭару сыздыруам акәымзар, убри ашықәсазы Лаԥ изхара аԥш имамызт. Ишш-ца хыргьежьаа хәычы ԥҳәла ихыбны иахьгылаз ашьҭахьшәа хԥаҟаԥшьбаҟа калаҭ кҿаԥсан. Ҳәарас иаҭахузеи, уи аҿаҟынӡа дазнагомызт, иԥҳәыс, ихәычқәа ҩыцьа... дҭаацәаран. Аха уеизгьы ҳаҭак азна аԥш-хьҩежь, имгәа иагырха, ихәычқәа ирыгырха адәқьан ахь имгар ԥсыхәа имамкәа дҟалеит. Ишԥеиурыз, уԥсуазаргьы абаз кылҭәак рыҩны иҩнаршәмызт, арахь, рыматәакәа цәашьит. Цәыкәбарк агаз рымамызт. Сапын ҟыраки ԥаҭлыкак азна агази соуазар ҳәа ауп иаҳаҭа хәбабиса, кәапеишәа ԥшла ирҭәны, ахы аҭцәы алатҵаны изкҿагылаз. Шьжьымҭан рашәара данцоз иԥҳәыс ишлеиҳәаз еиԥш илырхиахьан.

Уаҩ ҕарк иакәын Лаԥ. Ҵабыргны ауаԥшь дгьыл ԥыҵчытк идкылашәа иман, аха хьацаран, шьанҭаран. Чаҕьа ҟаломызт уи адгьыл аҿы, цәаҕәагагьы имамызт. Ааи, уи ицә хацалакы зҿашәаз азҩа иҿаҳааит. Иара иеиԥш цә-хацалакык змаз аҳәы итәы инавеикыр далаанымхагәышьозиз.

Лаԥ ԥҳәыс дааигаанӡагьы деибакәеибаха ақыҭа дрылан. Зны аҳҭынра дыҟан, зны ақыҭа ркамбашьқәа дрыцын. Зны маҵапаҩыс ажьи Патыхә иҟны дыҟан, дахьнанамгацыз ыҟамызт. Иуапцәа хылпа кәымхьардаӡа, дсырҭыжәха, ишьхәа еиҟәыԥпа дынкыдгәгәало ддәыкәын, ԥьабаамзар ԥыла имаӡамкәа, ауаа рзы дсаҳәҭыруа.

Зан дыҟамыз, заб дыҟамыз Лаԥ ҭынха ааигәа дызмамыз арыцҳа изабалак зегьы, аха змоу зегьы дынцәытцаркьакьо

дрыман. Амала иара ҭарык, еилҟьак иакәын, аха аҙәы дааидкыланы дшьақәзырхашаз, уаҩы димамызт... Ааи, изуҳәозеи дад, ҳаҧоу дтынхадахааит!

Лаҷ иқәлацәа аҧкәынцәа рҽеилаҳәа-рҽеилаца ачарақәа рҽы ианукәашоз, аҧсхәрақәа рҽы аҭарчеи аннықәыргоз, иара аҧхъы нкаҭәо аҙаагара даҽын, ақәабқәа, ачуанқәа иҙәҙәон, ашәышә импытҵатата, дҙагәадарха, аҟьаҧҳәа аҳәынтҵәа дныласуа, зегьы рматҵура даҽын, зегьы рзы иара дқьаранҷьын. Уаха дахьнанагаз, кәамҟьак итҵаршәны дахьнышьҭарҵоз, лассы дзыцәомызт, икәашоз, аҭарчеи нықәызгоз иқәлацәа игәалашәон, дынкахәыцуа дқәыпсычҳауан. Цьоҷьа қьаафыр! Иеиҳәазеи иахьа аҧсхәраҽы. – Шьҭа амгәақәа нҵәаанҙа ара уҟаз Лаҷажә ҳәа иеиҳәеит. Ишпа Лаҷажә? Избан Лаҷажә? Изимҳәарызеи дад. Иан дыҟоуп, иаб, иашьцәа ахьырпар. – Сара? Сара рыцҳа, изабалак иныкәырцо, аҭынхада, аҧсра иқәнахыз. Еех, Цьоҷьа, исоуҳәаз анцәа уаҭеимҵааит.

Лаҷ, ажьи Патыхә иҟны жьаҳәаҟьаҩыс даныҟаз акәын. Ҽнак мҽышак азы шьыбжьон иаҳаҭа ахцыц инықәтцаны, иҧсы ишьарц, ахьаца игьежьҙа иатцатәаз ашәшьыраҽы днатәеит. Лаҷ дтәан днаҧшы-ааҧшуа, дхәыцуа. Иацы хәлаанҙа ажьаҳәа ииҟьоз, аихеи-аихеи ианеинҟьалак ирхылгоз ашьҭыбжь иахьагьы аку-куҳәа ихшыҩ ианыҩуан. Аихаршы ажьаҳәа хьанҭа анаахалак иаҽытцыддуаз ацпхь инапы азқәа иахьақәпсоз икылблаа-кылблааны иҟан. Лаҷ игәы иҭахәхәа иҭан Патыхә даақәымтҙакәа иихәоз ашәақәа: – сахьасуа уас, сахьасуа уас, сахьасуа иаарха, сахьасуа иақәыршәа ҳәа. Арҭ ажәақәа Лаҷ рыцҳа ишьеи идеи ирылалахьан, данааҧшуагьы даныцәоугьы иаҳауан. Абарҭ ахьимаҳауа цьара дыҟазар иҭахгәышьан, аха ииаг, уаҳа царҭа имамызт. Игәы ааҧнатцәаҙеит анкыдыгәгәалара.

Ахьаца амҵан дааҽыжәтцит зуаҩыбжара инахыпахьаз аҙәы.

Агәды-агәдыҳәа иҩхалаз аҽыуаҩ данҽыжәтцуаз атахҳәа иҟамчы адгьыл ианыланиҟьа ауп, Лаҷ аҧҳарцәҳәа ихы данҩаха, дагьаныҩагыла. Дыцәоушәа дыцәамшәа акәын ахәура дҭанагаланы дшыҟаз иара. Ихшыҩ итгоз ажьаҳәа шьҭыбжьқәа наихҟьа ицеит.

– Ҳаи, самхацәазаап, – иҳәан, абгьааҳәа днеин, аҽыуаҩ иҽы ааимхны, аҕәра ахьаца амахә хыжәжәарашәа иҟаз инахаиршәт.

– Уаҩ дахьмыцәо дгьылҙам, ара, аԥша ахәхәаҳәа иасуа, – иҳәан, дниасын, ихтарԥа рԛьақьа ахәаԥҳәа ашьац аҽы инкажьны днатәеит Маԥь-иԥа Лапаҵә. Еимаажәеимсыжәха еилаҳәаз Лаԥ ихаԛынтә ишьапаԛынҙа илаԥш неихьыҙаны.

Лаԥ уи аҭак ҳәа иихәара иҽамшәо даалак-ҩакт, ижәҩақәа дларыха-ҩарыхо.

Пытрак ашьҭахь иеибадырт. Дасу дызусҭоу, хьаас имоу еибырҳәеит. Убас акраамҭа иеицәажәо итәан. Нас Лапаҵә дыҩеыжәлан, иҽеы ахы аԥсҭа шыԛоу иҩаирхан, инакәараҵа-аакәараҵо убри ахәада илбаагоу амҩахәасҭа данылаы иҽылеихеит, – даба, иуҳәаз ажәа ҩбаумтәуазар збап, – ҳәа Лаԥ иахь даахьаҳәны еиҭаҳәаны. Лаԥгьы уаҳа ацкы мҳәакәа, иаҳаҭа аашьҭихын, ишьҭақәа рсахьа ԥаԛьаԥаԛьаҙа асаба зныжьлаз ахәада иқәдоу амҩаду иланҵо дныԛәлеит.

Патыхә иҩнаҭаҽы Лаԥ игәҭыхақәа назеиҳәалоз Патыхә иԥха еиҳабы Гәагәа лакәын. Ларгьы дрыцхалшьон. Акрыфараан ибысҭахә дуны изанылҵон, аԥьам нхыртто ахыртцәы изанылҭәалон.

Абарҭқәа рзы иаргьы зны лыԥхал налымпытцпааны аҙы лзааигаларын, зны амҳаԥ аалымпытцпааны абысҭа лызҭеихәаларын; Лаԥи Гәагәеи ҳаҭыр рыԛәибаҵоит ҳәа аҭаацәагьы рхыччалон. Иахыччаны арҭ ирҳәоз ажәақәа излаҵабыргқәазгьы ыԥан, дара изхәоз уи гәҩарас ирымазамкәа.

Лаԥ аҙалагарахьтә данааз аҽены, ахәылпазы, ажәқәа анихьоз, аҳәарақәа рытцо Гәагәа дахьидгылаз илеиҳәеит уи аҽены Маԥь-иԥа Лапаҵәи иареи иеибырҳәаз. Гәагәа иаалцәымгхеит, дагьаагәаан гәоу-гәоу ажәақәак наиалхәеит, уаҩ игәы иналԥьартә еиԥш.

Аха абри ада иара ԥсыхәа шимам, ақьаранҵьра дшызҭымҵуа, нхара ҳәа ҵәҩанк шизамырсуа, дара дынҙаарԥшыланы ианлеиҳәа, нас дақәшаҳаҭхеит, еиҳагьы даалах-ҽыххеит.

Ианбатәи усхои уи, ууанҙа бзиала ҳнеит... Хԥа-ԥшьба шыкәса, хәышыкәса рыла иԥалаша сеидроу, аха аҷкәыни аҙҕаби рыхшыҩ ԥыруеит, изқәымгәыгша убахьоу!

Адырҩаҽены ашьжьымҭан шаанҙа Патыхә дҩагылан, Лаԥ абарҵаҽы дахькажьыз (иара Патыхә ишиҳәалоз еиԥш) днеихагылан, – угыл уара, уцәалаԥсыма, лассы унеи! –

иҳәан ажьирахь дцеит, Лаԥгьы дѡагылан иҵәааилаҳәаны, (ишәитԥахуазеи, аха ауаа рҟнытә ус ҳҳәап) – иахьак азы исыхьуазеи, – иҳәан, инапы ааиҙәҙәан, аныга аашьҭыхны, ажәԥа еилиргарц иҵанынеиха, аку-куҳәа Патыхә ижьаҳәа абжьы, иациижьҭеи имаҳацыз, еиҭа ихшыѡ аҭанҙа иналнарҟьеит.

Лаԥ ажьиира итцар иҭахымкәа дыҟаҙамызт. Уи даара иҭахын аҳәызба ԥшҙаԥәа, аигәышәԥәа, аихаԥәа, аҵеагаԥәа рыҟатцашьа итцарц, аха Патыхә изы уиаҟара феида аламызт аҟнытә, сахьасуа уас ада даҵеак иеиҳәомызт, даҵеакы ииртцомызт. Абар шыԥәсык егьагымхо итцуан, Лаԥ Патыхә дахьасуаз дасуазижьҭеи, аха ихала аҙаҙтцәҟьа аҟатцашьа издыруамызт. Акы злеитцагәышьози еиҳарак аѡнусԥәа дырҷын, данаархашәалозгьы Патыхә дахьасуаз дасуан, иоу-ихаҳа егьыҟамызт.

Ажәԥәа анааилирга иҵәааихан ажьира абартцаҷ дааин агәашь днадгылт, иҳәарц иитахыз ишцәыригаша дақәымшәо.

– Уааи уара, уадырсма уа! – иҳәеит Патыхә, ирытәа иаҷакыз аихаҙа апыргы шеишеиуа иақәыхәҳәы.

Лаԥ итып днахымтцысит. Иапхьала ижәѡахыр агәашь иадтцаны дгылан, ила ҭраа Патыхә иахь дыпшуа.

– Хо, – иҳәеит Патыхә, уамашәа ибо, – агәашь дадгьалама мшәан! Уиасны абри аҕа уаха сымҳәеи уара!

– Аҕа сзахом сара, ажьаҳәагьы сызҟьом! – иҳәеит Лаԥ иаатырҟьаны, ижәѡа еидара дук ныкәѡырны инкаҳазшәагьы игәы аакалеит.

Патыхә дызмеигәыҕзоз аниаҳа, ихьыз изымдыруа иԥсахы ҩеибакит, ила ҭиқәатцәаақәагьы рыгәԥәа иаразнак иаашкәакәахеит, иршаҟь-шаҟьо Лаԥ иахь иаапшуа.

– Ааи, истахым ажьаҳәаҟьара, сцоит схы ахьынахоу, – деитаацәажәеит Лаԥ. Патыхә игачамкра ихы иархәо.

– Уеиқәикма уара, уеиқәикҙааитеи! – иҳәеит Патыхә иԥсы ихәлахо. – Иацы уахьындәылтцыз иухәлатәҳәада, уара абзамыҟә насыпеиқәатцәа! Ууаины абри аҕа уаха, мамзар анцәа-иныс иахьа аихаршы шыуҷаҳауа!

– Мшәан мчыла саанкылап ҳәа уҟоума, уаѡтцас иуасҳәеит сышцо…

– Уабацои уара, аԥсцәа зыхәдацәа ркыша, неирҭас иумоузеи, узҭахыда уара аныҟәгатә, ара са сҽы ишуҭахыз убылгьо ушыҟаз еиԥш даҽеаџьара уҟалап ҳәа уҟоума?

– Сшыҟалалакгьы схы иавызбап, уара иуцәагозеи, зегьы дарароуп, шьҭа сымцар зуам, – иҳәан агәашь днадтцын иҽынеихеит Лаџ.

– Уца, схазѡахә уманы уцааит, ари ажьира мчамазар ара усзаанагап сара, усҟан ҳаицәажәап, – иҳәеит Патыхә дмақар-чақаруа, ажьаҳәа кыдҟьо, арытәа кыдҟьо.

Лаџ дышнеиуаз аѡны абарҵа днытцалан ацәарҭаҷәы аҽы иқәыршәыз ихылпа-кәамхьарда аашьҭыхны инаихатҵа, агәашә шыҟоу иҽанынеиха, Патыхә иԥсы неихаҳа дцеит. Дцаӡозаап убоу, аф исааит ааигәахәын, ажьира днытцтцын наишьҭаҽиҭит:

– Уабацои уара, абзамыҟә, уаба? Уажәы амҽышазы аматәа ҽыцқәа узаасхәоит ҳәа сгәы иҭаneи. Уабацо ухьыжәкәыжәха, уара мыжда, уматәақәа узырӡахыр нас ма умцари?

Аха ари аҭак ҳәа егьимаҳаит Патыхә, ашҭа аҵыхәан аҷараҳәа илкыдҳалаз агәашә ашьҭыбжь ада.

Ҳаи сахьԥаиабашьуаз, аныха алахь соуааит, иҳәан даахынҳәит Патыхә аѡны дамкуа, агәара дамкуа.

Лаџ агәашә дынҭытцын дахьааваҭәиз Гәагәа абамбарҵа дҭагыланы арашәара даҽын.

– Бзиала, Гәагәа! – иҳәан аанда ихы ныхирҳәҳәеит.

– Уцома уара, амѡа бзиа уақәшәааит, абзиаразы, – лҳәан даатгылт Гәагәа, Лаџ ицара лҭахушәа илҭахымшәа, лгәилгәи еилашуа.

Ԥытрак ианынеицәажәа-ааицәажәа ашьҭахь, Лаџ, ахәацаҳәа иацы иԥсы ахьишьоз ахьаца амҵа дыѡхалан, даатцәин, ихы аԥсҭаҟа инаирхан, инакәараҵа-аакәараҵо убри ахәада илбаагоу амѡахәасҭа даныланы иҽылеихеит.

Хәышықәса наҟьак дыхьчеит Лаџ Маџь-ипа Лапаҷә иҟны, хәышықәса наҟьак арахә има геи-шьхеи дрықәын. Акыр арахә рҵакыреи дареи еиҵеиааӡеит, акыр хырҵә ирҵәит, акыр ашә еилеитцеит ԥаса, ажьи Патыхә иҟны, иара уааԥгагьы зыԥштәы зхыкәкәа иҟаз ачкәын. Уажәы

ишьа илԥхо, аурыла рацәак изымҳакәа дахьыҟаз дцыхҙа, алаҙара иманы дҟалеит. Ҳәарас иатахузеи, араҟа иџьабаа еиҳа имаԥмызт, аха есымшааира, есуахааира аԥсаса рыфѡыхаа дахьалагылаз, геи-шьхеи аҳауацқьа дахьалаз, ишитахыз еиԥштцәкьа акәымзаргьы, ахшхыртцәы дызлачоз уҳәа, еиҳа инаалт. Арахә ииааҙоз иаргьы драаҙон, уи аԥшра цытк иааинылт.

Маџь-ипа Лапаҕә аԥсаса рацәаны иман. Зқьы рҳаны шәкы абна иластцап ҳәа иҟаз уаѡын. Лаџ иеиԥш иагьаѡ идигалахьан, есышықәсагьы ѡыцьа-хѡык ачнырцәа иман. Иара ихата ахьчара даҟәытциижьтеи акраатцуан, еиҳараҙак дызҿыз, икәасқьа ѡынду аҿаԥхьа, наскьа, акәара нырцә, шәырхкыс иҟоу зегьы инараға-арага изтагылаз абаҳча итцаґга итцагылаз ашьхымзақәа рматцура акәын. Амала, ипацәа аѡыцьа инеимда-ааимдо, ачнырцәа инрықәытцәкьо, арахә ахьцалак ирхылапшуан. Абас Лапыҕә деихашьшьы дцо, апста дтанхон, апста абна кәазара ду ала Лаџи, уи иеиԥшқәоуи изыраа҂аз ирахә гәарта иманы, дыхшхыртцәха, дыцхарпаха.

Лаџ хәышықәса дыхьчаны даналга, Лапаҕә иԥсыцәгьара шаҟа изаруаз аҟара ҷьма маҟақәаки уаса цыркьқәаки иааиоуз иманы иара уа, апста, иидыруаз хьчакы иҽааидкыланы даагылт, уаҳа усгьы неирта имамызт. Уа дыҟан шықәсык аҟара.

Ԥасагьы инабжьаршә-аабжьаршәны, ишыҟаитцалоз еиԥш, ҽенак Лаџ иҿааихан ажьи Патыхә иҟаны дааит. Патыхәгьы ԥаса ишиҳәалац еиԥш, уара мыжда тәымцьара узкыдтәалоузеи, уџьма еицаҟьақәа уманы, ара сара сҿы уаар, удәылаҳцар ҳәа ушәома, – иҳәан, амала игәы дажьон акәымзар.

Ԥаса данаалоз аастә аҽены акыраамта дтәан Лаџ Патыхәраа рҿы, аха какалк анидыркы ашьтахь, илаба аакыдхны, дныкәланы дцеит.

Адырѡаҽены ианааша аку-куҳәа дыҳәхәеит Патыхә, апырҳәа иԥхаитцбы иналгәыдитцаз алабагьы агәашь иладпыххаала ицеит.

Агәылацәа еизеит, анс рҳәеит, арс рҳәеит, – уи еиԥш егьаџьара иҟалахьеит, уҽешьуама уанаџьалбеит, – рҳәеит, аха аҙәы иҳәатәы иаҳауамызт Патыхә, алаапк еиԥш, да-

азыниалак дырзытԥьо, даазыниалак дрыцхауа, ашҭа дҭан. Еиҳараҙак иишьуаз иԥхаитцбы лакәын, аха уи егьызхараҙамыз аԥхәызба зымҩа аҳәса дыртцәахит.

Патыхә уаҳа наилымшо данаҕьы, даныцәҳа, данытԥьа ашьҭахь, дааин аҩны абартца нытцытц икажьыз ауасхыр днықәтәашәа иуит, аха абгьааҳәа, азаара ззааua иеиԥш дҩатԥьан, ижьира днытцаххын, – иумун абри, мышкы зны уахьхәра уҟоуп ҳәа, ҳәсеи хацәеи ишихьынҳалаз иааиԥыхьашәаз жьаҳәак аақәпааны апсынгьери ахы инықәкшо, – уара суашьапкуеит, сакасантцала абра уара умтцаԥны дааргаанҙа хҿыхшьа лмоуа дысурбарц, – иҳәан, шәиԥхьыҙс иидыруаз зегьы нацтцаны, иԥхаиҳаб Гәагәа аныха налышьҭеитцан даахынҳәит, ихәы-ижьгьы хәычык иааиқәтәеит.

Абар уи аахыс итцуеит хәба-фба шықәса, аха Гәагәа уи азы акымзаракгьы лмыхьҙеит. Абар, лычкәын еиҳабы хәышықәса дрықәуп, лыҙгабгьы дабаԥахыз, дытцурԥьар улыхьҙомызт. Лаԥ имамыз-ихҙымыз азы изаԥаразаалак гәыбҕанк ԥалтцомызт. Даргьы есԥьынгьытцәԥьа ас иԥамызт. Паса еиҳа рыԥсы рыланы иԥан. Абыржәы иаазқәылаз изыхԥьалак икаԥсеит, итцыкәкәеит акәымзар. Ииуа иԥнагаломызт дызныз аамҭа.

Лаԥ акы даннацҳа, итцәырԥаца икҿагылан ҳәа ҳазҿыз иаҳаҭа аашьҭихын, агаз злааигашаз штоф ԥьаԥьак ихҭарпа илтатцаны, ԥшхәынтцәык атцыхәа аахжәа инахатцаны ихәда илхишьын, шьыбжьон-мра иқәццеиуа, адәқьанахь иҿынеихеит, арасатәы лаба хрыкәша иаҳаҭа иатцыргәаны.

Ауаҩы, иагьа дгәымбылѡзаргьы, абри Лаԥ иаҳаҭа датцақь, рацәак итбаамыз адәқьан ашҭа агәашә данынтала дызбалакгьы, згәы даарыцханамшьарыз дҟаларымызт. Ишьапы хырԥьаԥьа, иеиқәа анапқәа дҩарыхан ишьамхы илатцакны ацахала иҿаҳәаны, апхҙ-баа иҿашы, иқәыршәтцаршә ишәыз атила блуза еиқәатцәа апхҙы еиланарбаан, ицәа иадҳәаланы, ишьапы ԥьантазқәа ашьантца иахьынахысуаз изымчҳакәа илахь еимарҕәҕәо, дтцәыуарашәа акәын дшыԥаз.

Дшааиуаз, иаҳаҭа ижәҩахыр илылбааирҩрын, быркьыл змаҙамыз адәқьан абартца аҕәра иныкәижьт. Нас имаҕра ааиҿирҩрын, илакытца итцашыз апхҙы аарыцқьашәа,

илақәа ҩеитцыхны абартца даннытцапш, ибҕа аҽаҩхәа иааԥцәеит…

Ҳаи, арыцҳара зықәшәаша, абар, иԥсцәаҳа дахьтәоу… «мшыбзиаҳәагьы» аҳәаха имоуит… Абыржәы, иахьа шьыбжьон, Лаԥ рыцҳа иаҳата има абра данааи, абри ауаҩ абра дтәамзар ҟамлои? Абри, Лаԥ иеиԥш зеиԥшу, зегь рыбла амса хызтцо, ргәы иқәгылоу ауаҩы, иахьа абра зынӡа ианахәтаӡамыз дабеиҽаҳаи умҳәои!

– Уара, уаҳата хәымсиӡа, апш ааганы ара адәқьан аҟны иутиуеит, ари ашәахтә иуқәу ашәара угәы итаӡами? – иҳәан абҕьааҳәа ҽааитит, абасҟак Лаԥ игәы ҭызҟьаз ауаҩы дҽаҩлакьӡа, илақәа ҭархәылакны.

Лаԥ уажәы иаҳазма ари астаршын лакарт ибжьы царыхәтцәаӡа, иагьараан иқәгахьан. Деитцанацалт ахәаша рыцҳа, ицәа-ижьы ҩеихыддит. Аха иҽааибиташәа иун, – уи азы иаазгазаргьы уздырам макьана узарҕьуазеи, иҳәеит.

– Уи азы ишааугаз ус гәабзиара уоуааит. Уи азы иаауганда ани аштоф апшхәынтцә ахазза ухтарпа изтагылоузеи? – иҳәеит астаршын. – Мақьсуд, (ус ихьӡын адәқьанхьча), – унеины абри апш заны иатнытцуа апара арахь сара исыт! Уи аштоф шааигаз датцазза иманы аҩныҟа дцааит.

Лаԥ луантәы анышә дытцазар еҕьеишьеит, аха иааг. Амбатә зегьы ааидихәыцлеит: иаҳата аатарцәны, ҩбаҟа уапстцәы аԥьыка нтапсаны, азна акәу, абжа акәу аштофгьы газ цытк нтатәаны аҩныҟа игарц, жәаха сындыкәрак азна аԥьыка Рафида илымырпсахызгьы налыртарц, иизбақәоз зегьы цхастахеит. Урт рымацара роума, асапын азы ишпеиуеи шьта?.. Абар итцуазеи асапындаразы, уаҩтцас ахәычқәа лымкәабеижьтеи! Рафида лԥьыка цсахтә?.. Иаха ахәылпаз акәымзи, ҳԥьыка нтцәеит ишааура сыздыруам ҳәа дааины, аҩны дантәаз… Уаауа, Лаԥ, уаауа, Лаԥ хәашабга! Иаҳата азна апш иманы итирц адәқьан аҟны иахьнеигаз, хабазки бжаки ашәахтә, арратә царас иқәыз азы астаршын имихит ҳәа, ахьӡ ихылауа мацарагьы зыпсоузеи!.. Ааи амчымхара, ааи аҕарра! Ауаҩы атцанӡа длазцо, иуаҩытәыҩсара лазырҟәуа, акы иапсамкәа иҟазтцо!..

– Исзумун абаапсы, саргьы сзеиԥшроу убоит, хәычҷак аӡара сыт, ас мацара сышпаҟалари, исшәоит! – иҳәан даағьатцәы-ғьатцәит Лаԥ.

– Иушәом, иушәондаз сара усымбои. Мақьсуд удинаныс унеины изеи, заҟа ҟало аабап! – иҳәеит асҭаршын, Лаԥ иҧьатцәы-ҧьатцәра зынӡакгьы усс иҟамҭакәа.

Мақьсуд ус иҟалар итахӡагәышьамызт. Аԥш азы газ хәыҷык, ҷыка хәыҷык Лаԥ инаиитар иара еиҳа изыфеидан, аԥара ахҭнитцар атцкыс. Аха асҭаршын иихәаз мап изацәымкызт, – нас иаазатцәҟьарыма, Лаԥ уара уақәшаҳаҭума? – ҳәа аҳаҭахь иҽынеихеит дцәытцаччо.

– Уаламкьысын саҳаҭа! – иҳәан, дыхшәаа, иаҳаҭа ишьҭахь аиарха даангылт Лаԥ. Мақьсудгьы иааимхацәгьахан уа даагылт.

– Иуҭараҟара зѡа уоуааит, уара, аччиа ԥсхабаажә! – иҳәан, дѡагылт асҭаршын. – Миха, унеины наҟ дапырца абри афѡгара, сара снапы сумырҟьашьыкәа!

Лаԥ рыцҳа днеилууа дцеит. Убасҟантцәҟьа итаххеит абри алаба иикыз рыҳәҳәа, асҭаршын ихы атцәитра дасырц, аха иара убри аминуҭ азы ихәычқәа аѡыцьагьы рсахьа ила иааԥыраҳаит. Иаргьы ииуа изымдыруа, илаба нкаиршәын, иаҳаҭа ѡышьҭпааны, ажәжәаҳәа ахы аапыртланы, – аа, уст, упсы иамаз! – иҳәан, аҳәитцәҳәа асҭаршын имтцеиԥсарц ахылархамҭазы, наҟтәирахьшәа, абарҭ иҟалақәоз згәы иамыхәаӡо игылаз арԥыс еиқәа, абҧааҳәа Лаԥ иаҳаҭа ааимпытципаан атҳамц инадижьылт, Лаԥгьы даабалыбаҭеит.

Асҭаршын, иҽехыршәааны, «упсы иамаз» ҳәа, Лаԥ иихәаз деибанаркын, иҟамчы еиѡырҷа, дыцәҳауа иҽынеихеит, аха Маф амгәацәа кылшьшьы егьи уҳәа, неиԥырагылан даанырКылт.

Арԥыс еиқәа ахьшәтҳәа иԥьыба дынтаԥшын, хабазки бжаки аатихын, – аа, шәыст, убарҭ аԥарақәа сара исшәоит исыхылак, – иҳәан, Миха иахь (уи асҭаршын ицхыраа ѡ иакәын) инаирххеит.

Асҭаршын урҭ аԥарақәа имгарц даара иҽеирцәгьеит, аха ауаа набжьаҟазан ирулак уаҟа иааныркылт.

Ѡышықәса раҟара аатцхьаны ҽенак, аусҳәарҭа аҟнынӡа иупхьеит анырҳәа, Лаԥ иҽылеихан днеит. Лаԥ дахьнеиз, иара иеиԥш изыԥхьақәаз ауаа рацәаѡны иҟан. Аӡәиаӡәи неидашшыло, рыѡныҟақәа ршьамхы иазымго итәан. Лаԥ аписар дахьтәаз ауада данынышнала, ааҟ, абар зынӡа

ашәақь ахьааигәыдыртца! – жәаҩа маатқ ашәахтә узтытцт, мчыбжьык, жәохәымш рыда ҽҳәара амам ҳәа наиарҳәеит. Лацқ дыгәгәаҙа даахынҳәын, еидашшыло, зхы кны иҵьабо итәаз, иаргьы днарылатәеит.

– Лацқ, убҕа иаалыжжит ҳәа сыҟоуп иуарҳәаз! – иҳәеит, ақды иамыҳәҳәоз амыҟә зтатынжәга анҟьо, ацыблааха атыршәшәара иаҽыз атцлаҳәыста Мац.

– Сыбҕа иаалжжуа мацара акәымкәа зынҙа сбыстафара арҙуеит ҳәа сыҟоуп. Мац, ари, – иҳәеит Лацқ, дтцәыуарашәа, игәы изтымкааua, ибжьы тахәаҽеха. – Аха, сара уи амацара акәым исхәыцуа. Мшәан абри ҳара ҳзы уаҳа закәан ыҟаҙами, мамзар иҟалазеи! Иаҳҳәап уажәы: шәара зегьы абзиара шәзыҟалааит, аха, абри Мафии сареи ҳаиҟараны ашәахтә зҳақәыртцо закәызеи? Маф уҕәк ацәқәа имоуп, уҕәк ацәкамбашьқәа, камбашьхьак, хәба-фба ажәхьақәа уҳәа убас шаҟа! Сара сыжәзатцә апеи иареи, цәтцыс абаак убра ирывагылоуп, уртгьы уажә исцәырго иарбану сыздырҙом. Нас упшыр Мафгьы жәаҩа маатқ иқәуп, саргьы жәаҩа маатқ сықәуп. Иабаҟоу ара ақәнага, иабаҟоу асамартал, исаҳәи удинаныс!

– Иара убри уара ҳауҩызцәоуп, Лацқ зегьы, уара уатцкыс еицәоу ҳаҟоуп. Аха ақәнагеи асамартали ҳара ҳзы иҟам, ишуҳәаз еипш.

– Уара сара акы шәасҳәашан, шәаазхәыц акыр иапсазар, – иҳәеит абартқ рцәажәабжь еиҳа зыхшыҩ азышьтны иазызырҩуа итәаз, запхьа чаҟәак ацәыцә ҩеиқәызпсахьаз, анхаҩ цынтца еиқәырхәа. – Шәааи, ҳнеины астаршын ҳиҳәап, цьара псыхәак ахьамоу ыҟазар хәапшрак ҳауааит, ма ҳахганы зымҩак ҳақәыргааит, мамзар ари ҳахәом ҳара. Ссирми нас ари? Акрызмоугьы егьызмамгьы зегьы ҳнеиҟаратәны ашәахтә нага инҳақәыртцеит... Изылшо ишәап, аха ҳара шьоук ҳажәзатцәқәа ҳамтиир уаҳа псыхәа ҳамам.

– Иашатцәкьоуп иуҳәаз, – иҳәеит Мац, – ҳнеины астаршын иаҳҳәап иуазар, иамуазар, зынҙа аначальник иҟны цатәызаргьы ҳцап, иҳахәаша акыр ҟалозар...

Илеимтцарк-ҩеимтцаркын акыр иалацәажәеит. Нас иҩеибаргылан аусҳәарта амардуан ахь инаскьаны астаршын даарпхьан, раашшыпхьыз еитарҳәеит.

– Арыцҳаи, амыждеи, аҕари, аибеи цьаракыр хәапшра ҳмоукәа ҳаныҟала, ҳасабицәа ҳазныҟәымго, ҳаргьы ҳҳы ҳазныҟәымго ҳшыҟало уарҳәоит, дад, абарҭ ажәлар, – иҳәан иажәа даалгеит, ажәаҳәара здыртцаз Мац.

– Нас ажәлар шәырбунтрац аума шәызҿу уажәы? – иҳәеит астаршын, ибжьы амҕыцқәа алҳәҳәо. – Шәара шәоума ҳәынтқараа иапыртцо азакәанқәа хзырбгало? Ишәгәаламшәои убас зҳәақәоз ауаа ирыхьыз? Ԥшьаала ашьшьыҳәа шәыҩныҟақәа шәцаны, аҿҳәара ишәымоу азы апарақәа ишәыцәу рхианы иааажәга, иаазымгогьы ишәыхьша усгьы ижәдыруеит, уаҳа акгьы сызшәаҳәом сара! – иҳәан днахынҳәын наҟ дныҩналт.

Азнык азы аҕьгьа ааилдыргеит, аха акыр зарҳәахуадаз, ишеидашшылац инеидашшыло, дасу иеимҩалацәаз еиманы, рыҩныҟақәа ицеит.

– Ааи, сабиц, ҳзеидгылом ҳара асыԥтақәа, мамзар дызустда ажәлар ратцкыс иаиааиуа, – ааигәахәт Лаԥгьы, илаба лытцакшо, амарда дкыдланы дахьҩеиуаз.

Мчыбжьык аҟара анаатц астаршын апомошникцәа, асаулцәа уҳәа ишаҟьо, ақыта иалалеит, цьара ашасҟәа го, цьара ус ирықәмақаруа. Анхацәа еибарсны, уагәыцхәы дрымазар, еимдо, апара ԥсахра иашьталт. Лаԥ иҟынгьы акырынтә инеит, аха Лаԥ ицәтцыс алаапк еиԥш тәымуаҩык ихы иныкәпшны измуӡоз, икәкәаӡа аандақәа ирхыпаны ирыцәцон, уаҳа жәаҩа маатц иапсаз иҩны егьыҩнырбаауамызт.

Астаршын амца ацратцаӡаны ашәахтә ылхра напы алеикт, аха рацәак егьалымтцуашәа аниба, иара ихата дрылалт, ипомошникцәеи исаулцәеи ицырԥсса, дахьнеилак анхацәеи аҩ итцацало, аҳәсақәеи ахәыцқәеи ргәы тҟьо.

Лаԥ даара иҿеишәеит, аха цьаргьы егьанимоу, шьыбжьышьтахьк илыкәиршәын Маԥьа-ипа Лапаҵә иахь дцеит ԥара ԥсахра. Дахьнеиз Лапаҵә дыҟамызт. Дшизыпшыз ихәлеит. Иааилашәшәуаны еиԥш Лапаҵә данаа, Лаԥ ԥхашьарак ҟамтцаӡакәа дзыкәшәаз, дзыниаз зегьы иеиҳәеит. – Иамуӡар, упарақәа сызмырхынҳәыр, сыжә затцә ашаха нахатцаны иустагәышьап, ишпазури, – иҳәеит. Лапаҵә азнык азы даалак-ҩакт, аха, «Исимтар дабасшьтуеи, наӡынкәакгьы сзаанашьтып» ааигәахәын, апарақәа иитеит.

Ауха ихәлахьан, ақәа кыдҭәаны илеиуан аҟнытә Лаԥ уа даанхеит.

Адырԥаҽены, ашара шибаз еиԥш, аԥныҟа иҿааихан дшаиуаз, Мацраа рҟны даамԥахытцын, дыштәаз ақәаура иналаган акыраамҭа уа дааԥнанакит.

Иара, убри аҽены ашьжьымҭанҭәкьа асҭаршын дмацәысха Лаԥ иԥны даакылкьан, днаԥшы-ааԥшит, аха арахә гәартцхьан, шасыс иигарыз егьимбеит.

– Дабацеи бхатца? – Гәагәа длазтцаait уи. Гәагәа дгәытҟьа-ԥсытҟьаха иалхәагәышьеит, Лаԥ аԥара ԥсахра дшашьҭаз, исмоукәа саауам ҳәа дыԥәтцны дышцаз.

– Уи башоуп, абри ахәычы дшәаԥцаны дшәыманы шәаала, ажәԥәа злацаз ҳирбап, уи иҳәыс икьаакьааua иаанхар, нас идырп ашәахтә шшәатәу, – иҳәеит асҭаршын апомошники асаули рахь.

Лаԥ иԥҳәыс Гәагәа даағьаҭәы-ғьаҭәгәышьеит, аха зынʒакгьы лыгәхьаа мкыкәа, Лаԥ иԥа хәычы аабаҟа шыԥәса зхытцуаз дынраԥцаны, ажәԥәа ахьгәартцыз инарышьклаԥшшәа руит, аха иабаҟахыз урҭ, абна тоура иасны ицахьан.

Ахәычы дхынҳәырц иҭаххеит, аха ирымукуа, ишьап хәычԥәа хырҟьаҟьа, адгьыл ашьацра иназԥәиргылоз (ҭагалан шьҭахьшәа аҟынʒа аамҭа неихьан) иарҟаԥшьын, афеиргьҳәа иԥәыргыло, ақәабаа ихьыкәкәа, драԥца дрыманы, ахуҳәа Мацраа рҟны илҽеыжәтцт (асҭаршыни ипомошники ҽыла иҟан, асаул днарышьклаҳауа шьапыла дрышьҭан).

Мац иԥҳәыс иаацәырылган ахьамаҷиа амца иныҽҳәаԥсаны иҟәио, амаҷар ахыжәло иштәаз ауп арҭ аиҳабацәагьы шнеиз. Лаԥ азныказы дхаҳәха даақалеит иҷкәын хәычы абас ихаԥыц еихамгыло длаҳәны, инап хәычԥәа игәытцаԥса, дхынҭыжәʒа, деитцасны дԥыць-қыцьуа, уажәымзар-уажәы дтцәыуап уҳәартә иԥьышә хиатцәаԥәа ҿаац-ҿаацо, данынаихәаԥш.

– Шәымгәацәаԥәа амца иаҭаны, амаҷар шҽearго, ара шәтәоуп шәтынчʒа! Ҳара аҷыхь ааҳахәдхасуа шәара ҳшәышьҭазааит! – иҳәеит асҭаршын, иҽехыршәааны, иҿашәалакь зегьы ҳәо, – шәшынеибаку зегьы шәеизцаны аусҳәарта аҽтра шәҭасцалап сара, уаҳа даҽеак сылымшаргьы! – аха Лаԥ урҭԥәа уиаҟара имаҳаит.

– Уара уабаҟаз… Уара арахь?.. – иҳәан, ила ааихмырпаҙакәа, ихәыцы деитцасуа дахьгылаз дихәаԥшуа, иԥсы иҟырҟы икылач, днатцааит.

Ахәыцы, иаб данибатцәкьа акьыжыҳәа илеиматәаны дтцәыуа ақәа иҷыкәкәозои илаҕырҙи леилатәеит.

– Дабаҟаз умбои, уара уеиԥш иҟоу ашәахтә мшәаѡ убас ауп ишиқәнаго, умпси ушыбзаз, абар ухәыцы шасыс даагоит аусҳәарҭахь, шьҭа унеины дҷыхны дшаауго сымбари!

Лаԥ, ила акы амбаҙо, ихаҟынтә ишьапаҟынҙа днеилууаа дцеит, абри шықәсык шыбжьаз дыпсыр иара изы шаҟа еиҕьзи! Абар ихәыцы, ишәым, аҷыхь ааихәдхасуа, абри асаби ашәахтә захьзу зыхшыѡ иԥнамҟаҙо, аха убри ашәахтә аҙбахә анаарҳәалак зцәа-зжьы итаҙыҙо, асҭаршынгьы ипомошникгьы гыгшәыгтас злаԥш иаатцашәо, – ууаи Лаԥ аусҳәарҭаҟынҙа иупхьеит… ҳәа – асаул иҷҭыбжьы згәы иаақәыѡуа, абри акымзарак зхараҙам асаби рыцҳа, иахьа какал имкыцзаргьы ҟалап… Абри арыцҳа драԥцаны… Дара ҽыла, иара ишьапы хырҟьаҟьа аҷыхь дыцәцала драԥцаны, рахәтцас, аусҳәарҭахь дыргоит абарҭ аламысдажәқәа, абарҭ, капеик азы ауаѡы иуаѡытәыѡсара хьымзҕыс иҟоу зегьы ирықәзыршәо абаапсажәқәа…

Абар сара! Абар Лаԥ хәашабга игәы иташәаз ахьиашаха. Нас ишԥеиурыз уара абри ауаѡ, азинда, изуа зԥырмгало адәы иқәхаз? Ишәымбои, абар, ишәымбои! Зегьы шаҳатра зизыжәымуа закәызеи? Зегьы шәыкәгыланы шәзымҳәҳәо закәызеи? Ишәымбои, абаапсқәа! Ишәымбои аргамаду ари ауаѡ дындырхарц ишаҷым, днымха-хымтцәаха, иԥсы егьымцо-егьымааua дыкәдырхарц ишаҷу!.. Ашәахтә уқәуп ҳәа иарҳәеит, иаргьы ишәыстом имҳәеит, иҳәаргьы егьшалымшоз идыруан. Дашьталеит, иԥшааит. Абар иахьатцәкьа, абыржәытцәкьа аусҳәарҭахь инаганы иритон. Ҳаи ԥьушьҭ, апсыха зырмто дубахьоу? Иадымразеит, игәнаҳа рыкәшәааит…

Лаԥ, дыҟазар атцкыс дыҟамзар еиҕьишьеит. Ихәычқәагьы итаацәагьы, зегьы иаразнак иааихаштит, ахьшәтҳәа аҽеҳәа длыеҳәасын, реиҳа иааизыманшәалахаз кәастгак аарылпааны, асҭаршын ихагәтатцәкьа иакәкны аԥырҳәа аҷааирхеит, аха Мац дааиԥырхагахан, атахҳәа амца иахакнаҳаз архышьна илакәшәеит. Ацпхьқәа ларылапсеит зегьы. Асҭаршын игәы иауаанагахуаз абас иара иахь ихы

рханы, иара инапатцаҟа иҟаз нхаԝык игәыҧуеит ҳәа. Ари изымбатәбарахеит, иказен тапанча гьалдыз ду дахеит, ҳәҳәарахеит, ҟаарахеит адруҳәа агәылацәа еизеит, иџьаршьеит, илакәыршьеит, ауаԝы шас захьʒузеи ҳәа, мбатәшәа ирбеит, Лаџгьы иигәаҧызеи ианаџьалбеит, рҳәеит.

Асҭаршын даараʒа иҿеирыцәгьеит, дараапкит, дарԛаџькит Лаџ иигәҧьыз, иара убратцәҟьа Лаџ инапқәа еидҳәалаҩы Очамчыраҟа ддәыкәитцарц далагеит. Аха ажәлар рымч дууп, идмыруит – ажә, ацәа, ачуан, ақәаб шасыс ирго ааба-хьеит, уи ҳамбацзар иаабахьоузеи, аха ауаԝы шасыс дырго ҳамбац, – рҳәеит. – Иҟалаз аиаша ҟатцаны Очамчыратәи аиҳабацәа рахь идәыкәтца, урҭ ирҭахыу ахырҳәааит, – рҳәан ирымуит. Асҭаршын аиаша ауҟаитцахуаз зныкыр иҟаитцахьазма, шәҟәык ѡны Очамчыраҟа идәыкәитцеит, ианыз здырхуадаз.

Ѡы-шыкәса аатцхьаны, Очамчыратәи ауриадник астражникцәа ицны даакылсын, ашәахтә ззымшәацкәа иҟаз зегьы аѡ итцеицалт, рыжәзатцәкәа рыхцаны ишкеицаша реиҳәеит, асҭаршын инацәа назԛәикыз аʒәырѡыкгьы аҿены хәлаанʒа аусҳәарҭа аҿтра итәеиртәеит. Атцыхәтәаны, Лаџ иѡнапык еидпахла дларапқырцан, дрыманы Очамчыраҟа ицеит, иус шырʒбаз здыруада, амала ԛытрак ашьҭахь ажәабжьны иааԝит, шыкәсык аҭакра иԛәцаны ддәыкәыртцеит ҳәа. Ирҳәеит, зынʒа ддырʒуан, мамзаргьы хәба-фба шыкәса дреитцахомызт, аха ихьʒ сгәалашәом, убасҟан асуд аҟны дукатс иҟази, асуд ипысари даара ицхрааит ҳәа.

Уамаʒа даргәырԝеит Гәагәа лхатца иҭакра: дҭәыуеит, дхьит, ахәычқәа еибархьусуит, – данбаауеи, ди баба? ҳәа – есымша илызтцаауан, аха уи иара излаихәартагәышьоузеи. Гәагәа акыр дгәаҟт, акыр ҷьамыгәа лбеит, агәылацәа напеилапсра ҟартцан, лхәычқәеи лареи зынʒак амлеи ахьҭеи иадмыргагәышьеит. Лаб ажьи Патыхә усгьы длызхьапшуамызт Лаџ дахьиццаз азы, иԥыштцара дыкәижьломызт.

Ари абас, абыржәы ишшәасҳәаз иҟалеит, аха усҟантәи аамҭазы уи еиԥш егьа рыцхара ҟалахьан, урҭ зегьы ирзаауазеи…

* * *

Жәаха ҽенак, абрахь аԥсҭаҟа сҭан, схынҳәны саауан. Маф икәара сыԥҭысын, анаара адәеиужь иаҿоу сахьаакыдлаз, ажәқәа, ацәқәа уҳәа ирацәаҙаны иаҿан. Ҳаи абарҭ колнхара рахәызаргьы ҟалап аасгәахәт. Ахәада сахьыԥхалаз, ахьаца амҭан, ихарԥ ахәда ҟәашҙа, икаба ахәда ахьԥыртлоу иаҭыҳәҳәо, ҭлаҳәыстак дтәоуп. Абар Лаԥ! Абҕьааҳәа дыздырт. Разнытә медалк ҕьаз-ҕьазуа игәыԥҳәы икыдуп… Аԥсшәа ааибаҳҳәеит. Акыргьы ажәабжьқәа сеиҳәеит, ҭыԥх Москва ацәыргақәҭа аҟны иибақәаз ассирқәа ртәы.

Мушьни Аҳашба
(1903–1992)

АЦУНЫҲӘА АКЫ ИАҧСАМ СҲӘОН, АХА...

Аҧсуа рҭаӷы, аӷыза Заҙ ирласны аҭәҭәа иасындаз, ирласны арҭара аамҭа цандаз ҳәа, гәаныла дахыццакуа итҵаӷцәа раҧхьа дгыланы, аҧсуа ҟазшьақәа дрыхцәажәауан.

Итҵаӷцәа зегьы мыцхәы рхы азышьҭны, иажәақәа акы раӷырмыжьуа, амлашь – абыстахь еиҧш, албаадара иаҿын.

– Ааи, – иҳәеит Заҙ иажәа даалгауа, – аҧсхәра, ачараура, аныҳәагатәқәа рыцәҭара, рыҟатцара, зегьы-зегьы акы иаҧсам, уаӷы акы ихәарҭам, иҧырхагамзар ихырҳагам. Аа, абар шәара шәазхәыц. Цыҧх Хакәыцә аҭаҳмада дыҧсит. Ишьҭахь ааҙатә гәарҭак иҭынхеит. Иҧҳәыс дҩагыланы аҧсхәы зуеит ҳәа дналаган, ажәақәа, ацәқәа еилахаа илшьит. Иара иҧсра азмырхакәа, ихшара рааҙага, иҭынхаз амазарагьы наиқәлырҙит. Ажәлар амала иааизан, ифаны, уалыр гәарҭак рызна аӷы ыжәны, иеимпит, ҷьшьада, егьырхашҭит. Иара убасоуп ачараурагьы. Пҳәыс дааззгауа ажәлар ааизганы хаҳада-ҷьшьада имал рҿеитцоит. Нас иҧҳәыси иареи хлаҳәа рымаҙамкәа, ирфаша-иржәша иазгәаҟуа иаанхоит. Ари хәарҭам.

Аҭаӷцәа даара рыхшыӄ азышьҭны иҙырҩуан; Мыч хәычы дахьгылаз «стаацәагьы аҟәыш ажәа шрасҳәаша, сашьеиҳабы ишиабжьазгаша» ҳәа, игәы аҧырра иаҿын. Ҽыц иааиз арҧыскгьы, аҧенцьыр дкылпшны, иҟамчы еиӷырҿа, адәны абарҭаны дгыланы, ашкол дыҩнаҧшуан. Ус аҭәҭәагьы иасит, – шьҭа шәца, шәуацәа, шәгәыцхәцәа, аҧсхәра шхәарҭам, уаӷы дыхзыртцәауа ачараҟәа, акампаниақәа шыҟатцатәым, рхы иҭажәгалараҷы, урҭ рҟны, шәара шәымнеиларацы ишәуалуп, шәарҭ ашкол иҭоу зе-

гьы, ҳәа – даалгеит Заҙ иажәа. Маи урок аԥша аҭара иаҿыз аҵаԝы Ҕындгьы илаԥш даатцашәан: – Исҳәазы уара? Да, еиҭаҳәишь? ҳәа, – диазҵааит. Ҕынды дыԥхашьаԥхатцауа, дҟаԥшьҙа деибакха, имаҕра ҟаҟауа, дԝагылеит аҭакҳәара ацынхәрас.

– Закә ҭызшәаз уара исҳәоз уажәраанҙа? Кто скажет? – иҳәан, Заҙ аҵаԝцәа даарылаԥшит.

– Иа, иа! Иа!.. ҳәа – рнацәаҟәа ркьакьаҙа, арҵаԝы ила ҭырхуашәа, егьырҭ зегьы-зегьы адруҳәа иԝеибаргылт.

– Аа, ну, ты скажи! – арҵаԝы ихысга нацәкьыс неитцыхны, инаиҟәкшәа, Мыҷ хәыҷы дизҵааит.

Мыҷ дԝагыланы, ахаҷа-хаҷаҳәа арҵаԝы иихәаз зегьы еиҭеиҳәеит.

– А теперь, ты повтори!

Ҕынды, зныкгьы иԥсы аниоугәышьа, акакала еилажәжәаеилаԥҧы еиҭеиҳәеит арҵаԝы идиҵаз.

– Уара абрахь иануацәажәауа, амҵкәа ԥхьаҙала! Абзамыҟә! – иҳәан, арҵаԝы икласс журнал аашьҭыхны, абарҵа шыҟаз иҿынеихеит. Аҵаԝцәагьы убри аминуҭазы аҟәҟәаҿҿаҳәа рпарта хышәкәа аартуа, агылара иалагеит.

Ажәԝан агәы хтын. Амш каххаа иԥхон. Амра аҕьеԝҳәа икашуан. Маи мза мцашоурала агәара-гәараҳәа еилашуан. Арҵаԝы дшындәылтцызтцәкьа, уажәраанҙа мчыла еихакны иҟаз ахәыҷкәа рыбжьы, уажәы зхы рышьҭыз, ахылаҕьара инҭарҵаз аҙы еиԥш, инаишьҭалеит, ашә индәылкьаны.

* * *

– Уа мшыбзиа, Заҙ! – иҳәеит, абарҵаҿы игыланы аԥенҵьыр икылԥшны ашкол иԝнаԥшуаз арԥыс, ихнацәак ааидкыланы дԝахашәа, ашкол иԝнытцыз арҵаԝы дааиԥылауа.

– Уа, бзиара убеит, бзиала уаабеит, Хфар! – иҳәан, асас инапы ааимихит Заҙгьы.

Асас Хфар – уаԝы еиқәакы, аукы, фархьк иакәын. Ихҭырпа рԛьақьа ихази, икәымжәи, икабеи иара ишәқәази рыла дышқытаҷкәыныз, мамзаргьы уаԝы итцамшьыцра аҙәы шиакәмыз ԝашьомызт. Аԥшреи асахьеи рзы уи дашшуамызт. Иԥатца еиқәатцәақәа иҿартцәи-ҿартцәиҙа, ибла еиқәатцәақәа, мыцхәы ишәцәаз амаахырқәа реиԥш,

еиқәыкамкамуа иааԥшуа, иҙара хәхәа еиҩаҳаҳа, иаԥсуа тапанча, зытра аԥынҵа ҭыҳәҳәа иааԥшуаз наидҳалауа, дызбалакгьы дарбан ԥҳәызбаз имеилаҳауаз! Иара данца ишьҭахь, Заҙ иҩызцәа ишреиҳәауаз ала, ари арԥыс Уаҭҳаратәи Ажьиба ҷкәынан.

– Уааи арахь, аҩныҟа! – иҳәан, Заҙ ажурнал злеикымыз инапы ааитцыхны, асас иирбеит ашкол уадак ашә.

Заҙ ихаҭа даҽеа қытак датәын. Аҟәатәи арҵаҩратә институт сынтәа далганы, ари ақытан иҭацәыз арҵаҩ ҭып рыман аҟнытә даарышьтын, уажәы рҵаҩыс дыҟан. Иаргьы ари ирҵаз аҭып гәаԥхахәырҵас имамкәа дыҟамызт. Дызланагалаз ажәлар ргәы дақәшәан, мыцхәы ҳаҭыр иқәырҵауа, днаԥхьа-аапхьауа дрыман. Зыҩны днеилакгьы ҳаҭыр ду иқәҵаны дныҟәыргон. Уахык ԥхьарҵас ашкол аҽеы уадак ирҵан дыҩнан.

– Хфар, унеи! – иҳәан Заҙ, иуада ашә аартны изааз асас днеиԥхьеит.

– Ишԥазыҟалои, ҷьушьҭ, унеи уара умсит!

– Анцәа иныс ушнеира!

– Уара умсит, сҳәеит, абарҵ зегь мсит, сҳәеит!

Абарҵ ажәақәа иҳәан, иарҕьа напҟьаҟьа ду еитцҳәа Заҙ ишьҭахь аанкыланы, асас аҽеыркхаҙара далагеит. Заҙгьы, асас имуҙауашәа аниба, ашьшьыҳәа дныҩналт, иикыз ажурналгьы наганы уаҟа иҩнагылаз астол инықәитцеит.

– Уа мшыбзиа, аԥшәма! – Заҙ инаишьҭарххны асасгьы дныҩналт.

Заҙ иуада, уада хәычык акәын. Мыҷтәы каруатқи, шәҟәы шьқаԥки, столқәыршә цынхәрас «Аԥсны ҟаԥшь» агазеҭ ала ихҟьаз стол хәычыки, ҩ-десҟәардәки ракәзан ари ауада рхиагас иҩназаз. Аҩызцәа: Ленини, Сталини, Луначарскии рпатреҭқәа амҷы рамкақәа ирҵасаны икнаҳақәан. Анаҟа-араҟа иша-шаны икыдқәан аҭыԥантәи аиҳабацәа Нестор Лакобеи Самсон Ҷанбеи агазеҭқәа иргәылаԥыҟҟаргәылаԥыҟҟаны. Календаркгьы астол ааигәара ҭәымыгла астол иадырҟацалан. Амарқьаф ҟаԥшь иарԥшҙауа, марқьафҭракгьы ажурнал анаҩсшәа астол иқәын. Ручка хышәпа-ҭыхәапакгьы наҟтәирахьшәа иаваршәын. Ҭаҟа аҷәтәы дашьма, ирҟәыҷы-рҟәыҷы иқәыԥсақәаз ақьаад ԥыжәжәахақәа рыла иҩашьауамызт уи аҽены ари ауада

уаҩы ишимыԥссацыз. Уи аҽны моу, анаҟа-араҟа, иҟаҟәаз абызкатаҳаҟәа рыла, ари ауада мыцхәы излабеиаз ала, иаразнак ауаҩы ибла итцашәон аԥҳәыс напы такәы ишагыз.

– Утәеишь, саауқәыхшоуп! – иҳәан, изҟәардәыкгьы днаизнахашәа инаиирбеит Заз исас.

– Стәаргьы бзиоуп, аха маҷкгьы сыццакуеит, шьта сааижьтеигьы такә аатцуеит, – даалак-ѡакит асас Хфар, Заз иирбаз аҟәардә днахашәа даақәтәауа. – Уаха шьта аѡныҟа сахьымзарҳәагьы сшәо сыҟоуп.

Мыцхәы итахын Заз абри асас дзышьтаз аилкаара, аха азтцаратцәҟьа изыгәагьуамызт. Дабатцаауаз, излеигәагьуазыз ақытауаа игәы кыдыррхьаней! Аҙәы арзаҳал сызѡы ҳәа дааларын, даҽеаҙәы аҳәарашәҟәы, ҽенакала хѡыԥшьѡык анизымаауаз шамахамзар иҟамызт. Уажәы, ари иаазгьы шәҟәык итахуп, уи ауп дзыдтәалоу ҳәа игәы иаанарганы, егьымҳәакәа ддәылтцны дцандаз ианаџьалбеит ҳәа дизыԥшын.

Убас ԥытраамтак итынчшәа, иеихәаԥшуа итәан.

– Саргьы сзааз уи ауп, – иҳәеит ашьтахь Хфар атынчра ааилеиган, – уажәы иааиуа асабша ауха Алтеи Сандра ԥҳәыс дааигоит, дааиааит, счара ирԥшзаait ҳәа узааицҳаит.

– Ных, ԥьушьт, иааигауада, дахьатәида?

– Уаргьы дудыруазар ҟалап. Цышә Гьедлач иԥха, аиҳабшәа иҟаз…

– Иумҳәан, ԥьушьт!..

– Аа. Уи дҳәаны дизтәеижьтеи акраатцуан, аха… – Абарт ажәақәа рыла ииаз асас дналанагалан, урт аҩыџьагьы, ҽыц хатца-ԥҳәысс еибагақәоз ртоурых зегьы иҳәеит. Уи иҳәеит зны лтаацәа ирзымдыруаны, маҙала ҳәа аус аҟатцара ишаҽыз; уи иҳәеит, ашьтахь ари аус лтаацәа илытцырхын иштызшәахаз, хар змам ауаагьы аднагалан, урт рыбзоурала ишеиндраалаз, уажәы атцыхәтәанҙа наҟгьы-аақгьы зегьы еиқәышаҳатны аус шыҟалаз.

– Ибзиоуп, аха шьта саргьы… – абарт ажәақәагьы иҳәеит, астол иқәыз иҟамчгьы аашьтыхны, ддәықәларазы агыларагьы иҽеыназикит Хфар.

– Уахык уахтазар ҟамлари, Хфар, – иҳәан, асас дышцоз аҟара анидыр, Заз дааҳәытцәыҳәытцәит, Заз дзырхәытцәыҳәытцәуаз асас, ԥсуатцас акы ааиҽамыршәаҙакәа,

дахьдәықәитцауаз дацәыпхашьаны акәын, аха уи аамтазы иуадаҟны егьыҟамызт, иара ихатагьы ашкол агәылара инхоз, Хәсен иԥоны акәын акрыфареи акрыжәреи рзы дахьыҟаз.

– Ҟаҳ, иауазеи, сааукәыхшоуп! – иҳәеит асас, Заз игәы итаз атыҟҳәа иааилирган, дԥагылангьы иҟамчы еиԥырҧа иарҧьа напала икны, егьи азхык иарма напынацәа хыкәцәала иаанкылашәа, ашә ааигәара даагылт. – Заз, ушдәылымтцра, уара умст!

– Ишпоуҳәои, иауазеи унаскьасымгакәа, уней!

– Уеизгьы-уеизгьы удәылымтцыр умуазар, уца, – иҳәан, асас иарма напы иҟамчы иаадыхшәа ирхха ашә инакәикит. Убас, уца-сца ҳәа еимакуа индәылеибаган, зыҧәра аҿхарпарта иахаршәыз асас иҿы шыҟаз рҿыԥархеит. Хәыҷышәкы бжьыла адәы итәызгьы артԥаԥы идәылтцрала иааираҧеит. Саатыбжак, саатк ашьтахьгьы ачара ашҟа исыццара ҳәа Заҙгьы аԥызцәа рхиауа, ауаа дрылан.

* * *

Заз дахьыртцаԥыз ақытантәи аҳаблакәа иреиуаз акаҟны инхауаз ауаа зегьы уажәы аҳабла атцыхәан, абна аандан, дәыпшҙарак аҟны еизаны иҟан. Цьоукы ашәа рҳәауан, цьоукы кәашауан, цьоукы цьамқәоу, саанқәоу здырхуада, акы рыҙәҙәауашәа иаҿын, аҙымԥас акәара хәыҷы аҿы аҧьга рыхга ихықәтәаланы. Аҿарақәа зегьы уск-уск ирҿын. Цьоукы ашьтәақәа шьны, рцәақәа рхыхны, еиҿыҟьҟьа ақәаб итатцаны ижәуа иадтәалан. Цьоукых ар рычуан ала абыстаура иаҿын, амҳабыста ду атцырԥыруа, даҿа цьоукых ампыл иасуа, шьапышәк дырдыдуа, адәыш еитцых иқәын еибарыԥуа. Аҙәи, ԥыцьеи аҿарацәа – ақытан ишыхәыҷыз иажәыз «азажәқәа» ҳәа, изышьтақәаз, уажәы атәатцла ду амтцан атаҳмадцәа тәаны иахьеицәажәауаз, ажәабжьқәа ахьеибырҳәауаз рышьтахь игыланы иҙырԥуан. Убарт аҿарацәа дрылан атцаԥ хәыҷы Мыҷгьы. Иахьа мҿышан аҟынтә, Мыҷ ашкол ахь дымцеит. «Хәлаанҙа ԥныхьчатцас аԥны сыԥнатәазар атцкыс, сҳабла ауаа зегьы хәыҷла-дула иахьеизауа саргьы сцап, акы збап, акы саҳап» – игәахәын, иаргьы даан, абыржәы абра аиҳабацәа дырзыҙырԥуа рышьтахьшәа дгылан. Иԥызцәа цьоукы нахьхьи еимтца-

кьачон, ампыл иасуан. Даҽеа цьоукых – Беса хәыҷы дназлаз, ԥшьҩык наст҂хашәа ашәшьыра ит҂атәаны, аҳәызба нытҵаркьакьауа «ҵәырха» асра иаҿын. Амш сҧычкада аҳауа амца анаркуан. Адгьыл ҩан, Макрина лышьхәа еиԥш еиќәышьшьа иќан.

– Уф, гәышьа, зынза ҳаицәымыҷхазеит ҳәа сыќоуп злыԥха ҳауша, – иҳәан, а҂әа҂ла ду амҵа иҩызцәа дахьрылатәаз икаба аҳәынҵәарақәа рыртлара дналагеит а҂аҳмада Ҳанашә.

– Иараби амца шԥацреит҂еишь, ихьышьаргәыта ҳакәыхшоуп! ҳәа – нацит҂еит Торчуа Ҷьанҳәа҂, и҂а҂ыныжәга инацәа ду иаанќьа-аанќьаны и҂рыцқьааua, – Сара схаан мес азы абри еиԥш сымбацт.

Ит҂абыргны, абар мес ҩажәиааба ыќоуп иахьа, амшқәа кәалааua аиаќьара иаҿуп, мызкы н҂акәкәа инт҂әеит, мшаҽены иааќалаз ашоура иаагнамыжьзакәа, иахьагьы ишааиц иааиуан. Ажәлар аарҩара рыхьзан, рыцәаҕәатәқәа, рымхқәа ԥшша-ԥшшаза ишь҂ан. Ат҂ыхәтәанза иангәаќ, еибырҳәеит ацуныҳәа аќа҂аразы. Уажәы иахьа ашьыжь еизан, хәыҷла-дула ацуныҳәа аќа҂аразы аҽеырхиара иаҿын.

– Ееи, злыԥха ҳаура дҳахәароуп акәымзар, сынтәа нхара ҳәа акагь ҳзыќамҵеит, ҳара цьоукы, ҳәа, – ихы даахашшит и҂а҂ыныжәга ҭа҂ынла еит҂аԥьгәо Парԥалиа Ҳабашь дахьтәаз.

– Злыԥха ҳаура ҳәауа, уажәы ҳаԥшышьа ҳаԥшышьан азоуп иахьагьы жәла нкаршә зҳамам, – ахаҷа-хаҷа аа҂иргеит Мыҷ хәыҷы рышь҂ахь дахьгылаз. Иара убри аминут азгьы а҂аҳмадцәа ргәы даара иарт҂асит ари ажәа ииҳәаз.

– Аа, иумбои уара нас, абрит҂әќьа дпаҕәза крамсакалаа срылоуп ҳәа ииҳәақәауа! – иҳәеит Ҭамшьыгә илақәа цәырқшаԥа Мыҷ хәыҷы диҙгаԥшуа, – Анцәа ҳрыцхашьа, ххәыҷқәагьы рыжәҩа т҂ќьазаап убауоу!

– Идмырт҂еи, игәнаҳа рықәшәааит, – иҳәеит, ари ииҳәаз ажәлар иахьырцәымыҷхаз даазгәыргьашәа ақыта кулак Кәата, – ашкол, акласс ҳәа акы дамыркуа думаны уандәықәла, аа, Базала, иухшаз угараќәќәа, макьанатә иуеиҳәауа, макьана уабаќоу, даҽеакгьы уеиҳәара дыќоуп!..

Уаќа итәаны з҂а҂ыныжәга ацәцәара иаҿыз Базалагьы, ииҳәаша иҿамшәауа, дыԥхашьаны дќаԥшьза даанхеит.

Пытрак ашьтахь иҽааибытаны, дҩеиханы дҩагылан, иҵкәын дшыҟаз иҿынеихеит, дипҟарц игәы итеикзар акәхап, аха Мыҵ ишыбзиарамыз аниба, деихан, иԥсы игеит.

– Уиҟәатц, Базалахеит, имоукузеи! – иҳәеит, ақыҭа шәшьыра, ақыҭа пап инацәа ду иҵьар атцга иахарпа дахьтәаз. – Имоукузеи, дгаӡоуп, агаӡа ииҳәауа азы зхьышьаргәытца ҳакәыхшоу датеитцауам! – абри ажәагьы иҳәеит, ихгьы днаҩаханы, ихәда итцажьыз ашоура иарбаахьаз ижакьа баба ажәырқь-жәырқьҳәа итацәыз инапы анацәхыпқәа нарылшь-аарылшьны, днарыхәапшит. Ихәда итцажьыз аԥ еиқәатцәа-еиқәатцәаӡа ирҳәы-рҳәны ихәнацәхыпк ирҿажьын.

Атаҳмадацәа ирылырцаз Мыҵгьы уажәы иқәлацәа иманы, хазы далтцны, шәшьырак аҿы дтәаны, аарҩара ишақәпатәу, ишаиааитәу, ацуныҳәа акы ишаматәахәым ҳәа ацәажәара даҿын.

– Ҳара апсуаа алатцашьа, аарыхшьа ҳаздыруам. Иҳаздыруам дырҩегьых анхара алагара ианаамтоу. Апхын еснагь еиҳа ишоурахоит, ақәагьы маҷны иауеит. Есааԥны адгьыл цәаакуп, аха аарҩара ҳазыԥшны, ҳнапқәа еиқәыпсаны ҳтәоуп. Шәара ишәгәаламшәои мыш ҩажәа, ҩажәи хәба рышьтахь адгьылқәа зегьы шыцәаакыз, ацәаҕәара руа ишыҟаз? Уажәы ана ашәшьыра амтца итәаны анцәа иҳәақәо ауаа усҟан изҿызыз? Акгьы. Урт убасҟан ирцәаҕәар, ацәаҕәара ацәаакыра атцәахуан, уажәы алатцара ауа иҟазаарын. – Мыҵ ҟәыштцас ацәажәара даҿын, иҩызцәа аҟәыш ԥшра аахәаны изыӡырҩуа итәан, атаҳмадацәа алаф ҳәауа ашәшьыра итцатәан, «злыпха ҳаура» иҳәауан, даҽа ҷьоукых нахьхьи тәҩанқәак арсуа ашәымкьат дыргылауан.

– Ааи, ааи, иара убастцәкьа ҳаиҳәон ҽенак ҳартцаҩгьы, – даақәшаҳатхеит Мышьа хәыҷгьы дахьтәаз.

Амш аҳауа ршуа раӡныссала иеиланарԥхауан. Ашьыбжь нхынаан, ашьталара иаҿын. Нахьхьи ақәаб иадтәалаз арԥарцәа ижәыз акәац уажәы жьхыла атыгара иаҿын, агәаблаақәа ирныртцон. Ацә-жьы алҩатцә ахыббы, матцәаматцәа ажьхы иахыҩрны агәаблаа ианаҳалауа, артәра иаҿын. Чареи ԥсхәреи цыпхьаӡа еилыргаҩыс иалхӡаны ирымаз Қьышьуард уажәы арасатә жьтцәы ҟатцаны ашьтәа

агәи агәатцәеи ахатцара даҽын. Абҕьы рацәа зҽаз амахәқәа каҧсауа, ампахьшьқәа рықәыршәуа, Нестори Ҭанаси «аишәа» архиара иаҽын, ақытцарҧыс Грышьагьы гәаблаак акәаци чашәқәаки наганы ашәымкьаҭ иныкәитцеит. Иалгеит, идырхиеит ацуныхәа.

Ус, адәы атцыхәан иавгаз амҩаду иаҧыланы аҳаблауаа иаарывалеит хҩык аҽецәа. Дҽеырпауа, амацәаз ахы икәыркәашауа, икәымжәы еиқәатцәеи, икаба ҕреи хәхәа-хәхәаза, апхьашәа дааиуан руазәык. Уи ишьҭахь блуза шкәакәак ишәны, урыс хылпак ихаркьакьа, иаурыс зиқәа ҩеины иеихада иахытц, ишьамхы иатцакшауа, дзыкәтәаз иҽыхәа ырхысхысуа, агәакь-агәакьхәа акәадырырҭа даанаҳалауа, азә дишьҭагыло дааиуан. Рышьҭахь аффа дкәаруа ҽеиқәа ҭынчк дақәтәаны, дрыхьзо дынхо ҭаҳмадак дрышьҭан. Арҭ аҽецәа, еихьымза-еиҧымзауа, аизара ианаазиашаха, – уа мшыбзиақәа! – рҳәеит рҽеышькылқәа ирҽеыжәгыла рнапқәа иҩарыхашәа, аурыс хылпа зхаз ихылпагьы ааихихын, днахырхәеит анапы аҩахара анаҩсгьы.

– Уа бзиа жәбеит, бзиала шәаабеит, шәымҩахытц, дадраа, шәааи арахь, ҳапшәымаз, – рҳәан, иҩархатцгылеит итәаз ажәларгьы.

– Шәбеиахаait, – рҳәан, азныказы инараҩсырцгьы иақәыркит, аха атаҳмадцәа азәи ҩыцьеи нарҧылан, иаархынҳәны, ашәшьыра ашҟа инаганы, иааҽыжәырхын, иҩеибартәақәеит.

Ииаз асасцәа Заз иҩызцәеи иареи ракәын. Урҭ уажәы ачараҟынтәи аҩы иеибарганы, еихьымза-еиҧымзауа, икаҳа-бҕалауа, ихынҳәны рыҩныҟа иаауан.

Заз иблуза шкәакәа иалатәаз аҩы иарҕраҷкәынуа ишәын. Арҭ иара уажәыгь аҩы иаганы иҟан, рыбз аҟәаҟәа ҧцәан.

– Еи, ҳамш рацәа иканарццеит, дад, сынтәа нхаракҳәа акы шпаҳзыҟамтцеи! – иҳәеит ииаз аҭаҳмада Кәынта. Кәынта уи ақытан «унеишь-ууаишь» ҳәа, зарҳәауаз ҭаҳмада ҟәышк иакәын.

– Сынтәак ҳамш рацәа ҳартәеит ҳнапқәа ҳгәытцапса, – асгьы нацитцеит ихы аартцысы-ртцысуа Кәынта.

– Кәынта, дад, шәара шәҳаблаҽгьы абас амца анаркуама? – дтцааит уаҟа итәаз аҭаҳмада Ҭамшьыгә, иҩлабак итцаргәауа, иаарывалаз аҭаҳмада Рашьыҭ дихазгылауа.

– Рашьыҭ, ууаи арахь, утәа, – иҳәеит Базала, дѡагыланы иҭып иааиз аҭаҳмада иҭауа.

– Шәтәаҟәа, дад, шәтәаҟәа, шәызгылоузеи, – иҳәеит аҭакс ибжьы қыць-қыцьуа, иааиз аҭаҳмада Рашьыҭ.

Аҭаҳмада Рашьыҭ 120 шықәса ихыҵуан. Уи, ақыҭаны иҟаз ауаа зегьы-зегьы қәрала дреиҳабын аҟнытә, ныҳәаѡыс ҳәа далхны дрыман. Иахьагьы ацуныҳәа аҟны ддырныҳәаразы, ииарҭа дылхны даарган, уажәы илабақәа итҵаргыла, иеизаз ауаа дрылагылан.

Қьышьуардгьы иршьыз агәи агәатҵәеи арасажьҵәы иахаркьакьа иманы даакылсын:

– Рашьыҭ, Базала, шьҭа шәымтәаҙанишь, зегьы-зегьы хиоуп, шәааизеишь ашәамкьаҭ ашҟа ҳәа, – дрыцрыхауа далагеит.

Дук мыртцыкәа, асасцәагьы аԥшәмацәагьы ашәамкьаҭ аԥхьа инеины, ишьамхнышгыла игылан. Аҭаҳмада Рашьыҭ ашьтәа агәи агәатҵәеи арасаҵәы иахаркьакьа икны, жәларык дырхагыла аныҳәара даҽын:

– Иа, Анцәа ҳаҳ ду, шьарда зымчу, ушьапы ҳкуеит… Ее, сара сшамкәа сызшаз, урзылԥха ууааҽәлар, лахь румҭан, ирзымдыруа иаҭоумҭан ҳәа, – лассы-лассы инапы ажәѡан ахь дѡахауа, зны-зынлагьы иԥатҵа шлақәа ааилагәауа дматанеиуан, анцәа диашьапкуан… Мыч хәычы иѡызцәеи иареи цасҳәа имнеикәа, ашәшьыра амҵан ацәажәара иаҽын. Нахьхьи, адәы аҵыхәан игылан ацуныҳәара ашҟа иаармышьҭқәаз аҭыԥҳацәа, аҳәса, аҙгабцәа. Аҙгаб хәычқәа аҳәса иреиуоуп ҳәа ацуныҳәара ашҟа инармышьҭқәаз, рыҟәлацәа ачкәынцәа ирытцашьыцны, азаакьхәа итҽәыуо, ранацәа иҳәынҷа ирыман.

Иалгеит ацуныҳәара. Ахацәа неины аматцә еишәақәа инархатәеит.

– Аѡынаҳацәа, шәабацеи уара?.. Дад, аѡы зкыз шәыхиоума?.. Ҳаи, ҳаи, Ҭемраз, дад, абыста анышәҵа, шәызԥшузеи? ҳәа, – ууҳәа еилаз ажәлар рыбжьы лассы-лассы аилыргаѡы ибжьы аарылѡуан.

Рнапқәа рызәзәеит. Итәеит. Рхәы рымҵартцеит. Аѡынаҳацәагьы ратцәцақәа рхы ааидыкшалауа, реирызқәа рыхәда ырҟым-ҟымуа инарылалеит. Асасцәа акака нрылсит, ижәит Заҙгьы. Аҭаҳмада Гьедлач, Заҙ иѡыжәшьа ааиам-

хабзиахан, гәыблаала аҩы ыжәны, бзиала иукит ҳәа изааиҭиит. Уажәраанҙагьы аҩы иаганы иҟаз Заҙ, агәыблаа аашьҭихын, аныҳәара ҳәа акы иҿеыназикит:

– Ацуныҳәа акы иапсам, ихәарҭам, амала зарал рҳагоуп, ауаа рмазара аныхгоуп, урҭ рзы қьар алам… – Мыч илымҳа кьакьаҙа иааҟалеит, иара ииҳәауаз аҩыза ирҭаҩгьы иахьиҳәауаз деигәырґьаны, аа, ииҳәауа шәаҳауоу ҳәа иҩызцәагьы дралацәҟәит. – Анхацәа ацуныҳәа аҟатцара иаҟәытцроуп ҳәа рҳәон, саргьы иахьа уажәраанҙа абри сақәшаҳатны сыҟан, аха ииашаны иахьа сгәы даҿеакала иҟалеит, изааҙарызеи… ацуныҳәа ажәлар еибанарбоит… – Абраҟа Заҙ дааихәласт, насгьы ииҳәауаз ажәа, цқьа ахы изамҭакәа: – Зегьы убас шәеибга-шәеизҩыда, шәара есышықәса хәынтә-хәынтә ацуныҳәа ҟашәтцауа, сар-р-р-ра сҩызцәагьы сар-р-р-р-гьы ԥшҙала ҳаиниа-а-а-уа, ҳа-а-а-н-н-ыҳәахааит!.. – Иԥсы мшьаҙакәа ижәит. – Ҳаит афы асааит, убауоу, – иҳәеит, агәыблаа ҭацәгьы ахы ларханы инықәиргылеит.

– Аа, дад, атцара ду змоу, атцара иалгахьоу ауаҩы ииҳәауа, ахшыҩ шимоу, мбатә шеилиргауа жәбауоу? Ҷышәра хәычык зтцаз ракәхуп ҳазмыхәаҙауа акәымзар… Арҭ уаами! – иҳәеит Гьедлачгьы дахьтәаз, ари Заҙ ииҳәаз дааигәырґьаны. Абас «ура» ҳәа, ацуныҳәара ныҳәауа, аҿены хәлаанҙа итәан. Ауха еибак-еибашьҭуа иеибагакәеит дасу рыҩныҟақәа рахь цәгьарыла.

* * *

Заҙ адырҩаҿены ашкол аҽы итцаҩцәа дрылагыланы, ила цәыкәбар ҭыхуа иреиҳәауан «ацуныҳәа акы иапсам, ихыртцәагоуп, шәтаацәа идшәмырҟатцалан» ҳәа. Мыч иҩызцәеи иареи еихәаԥшуа, рыртцаҩы ииҳәауа мбатәбарашәа ибаны, ала млашь абыстахь шылбаанадауа еиԥш илбаадауа, икәаґґа игылан.

Қьаазым Агәмаа
(1915–1951)

ИКАМШӘАЗ АЛАҒЫРЗ

– Урыстәыла иҟоу аҳқәа ари аҳы реиҕьуп сҳәар цабыргхом. Аҭоурых ду змоу аҳ дуқәа маҷума?! Волга жәытәнатә аахыс аҳбахә рҳәоит, аҕбақәа хыланы иныҟәоит. Днепргьы – убасоуп... Аха зыҳбахә сҳәарц иҵаху аҳы даҽеакала сазгәакьоуп, – иҳәан, изыҳырҩуаз даарылаҧшит ар рахьынтә ихынҳәыз Дамеи.

Ажәҩан ккаҳа иҟан. Пстҳәацк цьаргьы иубомызт, аетцәақәа еилыҷҷо, ажәҩан иаҽаҕга икыдын. «Асар рымҩа» ҳәа, ажәытә ауаа зышьҭоу ацәаҳәа лаша аҩадантә алада ахы рханы, ажәҩан иагәылҳәа инаган. Ҽаҩраҵагалантәи атцхқәа иреиҕьыз цхын ари атцх. Аҧша ҟәанда ашьшьыҳәа инеи-ааиуан, атцла дуқәа рхыцәқәақәа нхыртар-аахыртаруа, атцла рыбҕьы ҽышәшәаны, игьежь-гьежьуа ашьац ататара иылашәон, цхыбжьонтәи аҳаҳа ҟәандашьшьыраҳа абгьқәеи ашьаци ирыкәпсан.

Дамеи иажәабжь ажәак агәылшәаны ирмаҳакәа ирыцәцар ҳәа ишәаны, иҳырҩуан такәы зхытцуаз аҵаҳмадацәа, арҧарацәа, аҳәсақәа; шьоук тәан, шьоук гылан, рҟытбжьы гомызт. Ашьхыц ҧырны инеиуазаргьы, абжьы уаҳауан.

– Аамҵа абыржәаан еиҧштцәҟьа инеихьан, – ацәажәара даҽын аибашьҩы, – ҳаҕа Днепр даарын, Москваҟа ихы наирхеит... «Аашьышь анцәыцәы, бгахәыч кра ишцоз» еиҧш акәхап иаргьы уахь дышдәыкәлаз, аха, мап, уаҳа умпсит... Ишысҳәаз еиҧш, ҳаҕа дшааиуаз, имбаҳакәа даашьацәхныслеит. Ус ахьыҟалаз Урыстәылатәи аҳиас Десна ҳәа изышьҭоу ахыкәаҽоуп. Ҳар Ҟаҧшь, шьҭахьҟа ианхьатцуаз, абнаршәыраҕәа рҽы иааныжьит апар-

тизанцәа. Урҭ аусура иаҿын. Аҳиас Десна ааигәара абнаршәыра илаз Брианскҭәи апартизанцәа рҽырхианы итәан, ҳаҕа изыԥшын. Абжьааԥны ашьшьыхәа, абжьы мыргаҳакәа, ацәқәырԥа хәыцқәа еибархәытхәытуа имҩасны инеилоз, аҳы уи ауха зынҳак аԥсы аҳаҳеит. Ҳаҕа дышнеиуаз, Десна аҟәара даннылала аамҭазы, ҳпартизанцәа абнаршәыра иаалибаҳәан, арирахьтәи аҟәараҿы амҩа ркит. Хҩык ашьоуцәа алашьцара рҽалакны аихатәы цҳа ду атцаҟа рҽааԥхьаркит. Арҭқәа ҳаҕа издырҳомызт. Аҕа исолдатцәа ацҳа ҵыржәеит, иқәланы игәарҭеит, итцаланы еимырдеит, аха гәҩарак рымбаҳеит. Ҳаҕацәа, ацҳа кьыс амаҳамкәа ианырба, игәырҕьатцәа ртанккәа рыманы инықәлеит. Ҳпартизанцәа ашьац рҽаҟаратәны иԥшуан. Ҳаҕацәа ацҳа агәҭа инашьҭархх алҩатцә еиқәатцәаҳа ажәҩан ахь аҿынанахеит, амцабзгьы аԥырқь-ҵырқьхәа алҩа инатцаххит, апартизанцәа рабцьархқәагьы арирахьтәи аҟәарахьынтә зқьыблала икәеицеиуа, аҳәитцәхәа ҳаҕа иахь рҿынархеит.

– Закәытә бжьыцәгьаз, дад, ишәаҳаз усҟан? – иҳәан, итатынжәгала аҷыгә-ҷыгәхәа инапхыц ду днахыкәласит атаҳмада Базала.

– Атанккәеи амашьынакәеи, ауаа шрыкәтәаз, ацҳа иаманы ажәҩан ахь ицеит, – иҳәан, даапышәырччеит Дамеи.

– Урҭ ахҩык ракәхап ари ацҳа ҵызжәаз? Афырхацәа!

– Ҳәара атахыума, урҭ ракәын

– Шәиԥырхагамханишь… Иҳәалааит, иҳәалааит, – лхәеит зыцкәын аибашьрахь иҟаз аԥхәыс бырг Селымхан.

– Аихатәы цҳа иԥжәаз ҳтәылазы, ҳажәлар рзы иус духеит, акыр ирыхәеит, аха усҟан сгәы иаалакьакьаз иахьанҳагьы иалоуп, – деитаналагеит Дамеи иажәа. Ибжьгьы ааицакит, иблахәыцқәа рышьтақәа аацәаакит. Селымхан, лҟәардә днаханы, Дамеи иааигәара дантәа, игәы итаз илахь аҟәашра иааныланы, Селымхан уи аҩырақәа дрыԥхьозшәа игәы иаанагеит.

«Уажәшьта исҳәарызеи?» – иҳәарызшәа, изыҳырҩуаз даарылаԥшит Дамеи.

–Ҳара ҳазтахым ҳаҕа аԥсра деилаҳааит… Зегьы иртахуп рыԥсы тазарц, аха иаадыруеит даҽеакгьы, ҳаԥсадгьыли ҳауаажәлари рзыҳәан аԥсрагьы уаҩы ихашҭуеит. Арҭ ах-

ҩык, аихатәы цҳа ду ԥызжәаз. Рахьынтә зыԥсы ҭаны инхаз сара соуп… – Ицәажәоз даақәԥсычҳаит, нас деиҭаналагеит: – Ҳнапқәа шеибаркыз, маҟҽаҳәара аҙы ҳашҭагылаз, аҩыцьагьы рлахьынтца иаманы ицеит; сара заҭәык сагьԥсымкәа, сагьбзамкәа саанхеит. Уинахыстәи акгьы сгәалашәаҙом. Мызк аҟара сыҙтаз, сзеиуаз сыздырҙомызт…

Дамеи иара ихы аҙбахә имҳәар итаххеит, аха издыруада, уҩызцәа анҭахоз узрыцымхраазеи ҳәа, ҽԥныҳәас иртар ҳәа дацәшәазар акәхап.

– Мызкашьҭахьоуп схы здыруа саналага, сыпс еиԥш избоз сҩызцәа анышә иахьамаз адгьылгьы еилыскааит.

– Алакә иҳәоит, уара, – иааԥьеишьеит Базала.

Сеилымхан лыблақәа ҭраа, уажәы-уажәы иаахәытқьоз акәиц дахәаԥшуан, Дамеи ииҳәоз лмаҳаҙозшәа; уи акәиц иаахәытқьоз еиԥш акәын аҭакәажә лгәыгыртақәагьы зны ижжаҙа ишаахәытқьоз, зынгьы ишныцәалоз.

– Хаҭалаҭәкьа итахагәышьеит сҩызцәа аҩыцьагьы, урҭ анышә иамоуп Урыстәылатәи аҙиас Десна ахықә аҽы. Рнышәынҭра иахагылоу абаҟа аурыла рацәак идуҙам, аха аҭлақәа ирхыҳәҳәоит, ашьхақәа иреиҳауп; амҩасҩы давсуазар, даангыланы ихылпа ааихихуеит. Араҟа ижуп ҩыцьа аишьцәа, уахатәи ҳатҳ бзиеиԥш есымшагьы аҭхқәа бзиахаларц азы зыԥсы иамеигҙаз ахацәа. Аҙәы доурысуп… егьи даԥсуоуп, ахатца ихатца Сатбеи иоуп…

Селымхан азныказы дҩатқьеит, уаҩы имаҳацыз, зеилкаара уадаҩыз бжьыцәгьак лгәы инҭаҩит.

Дамеи иажәа даалгеит абас ҳәаны:

– Уи ауха, ацҳа ԥаажәааанҙа, Сатбеи иџьыба чаврак аатихын, сара иситеит – «издыруада, уеибганы узнеиуазар, сан атакәажә илыҭ, лылаҕырҙ алалырбалап» ҳәа, саҳәаны. Саргьы абас сҳәан, счавра истеит, – иҳәан, ачавра Селымхан иналиркит.

Акраамта Селымхан ҽымтҙакәа дгылан, лхы лакәаҽы, нас иаразнак лҽааалыриашан, итәаны илыхәаԥшуаз днарылаԥшит: «Мап, алаҕырҙ кастәар, с-Сатбеи дсырԥхашьоит, ахатцара ԥсра ақәума, нанхеит! – лҳәан, ачаврагьы лгәы инадлырҕәҕәалеит.

Закәытә мыч дуузеи инызкылаз ан рыцҳа лылаҕырҙ икамшәаз?!

Иван Папасқьыр
(1902–1980)

АКАРУАЛ ШӘАҚЬ

I

Абғьы иатцәа ылзгахьаз ашәапыцьап зегьы ирылыччо, ипшзаза ишәтны, ахкаарақәа рҽы итагылан атамақәеи аҳәасақәеи. Аапын аҳаскьын аагага ҳәа ақәапсата ауны ианаахкәа, амра ала-аҽы хтны, игәырғьа-гәырғьо апсабара иаақәыпхеит. Мышцәгьеи сы хьшәашәеи згәы тыршьаахьаз рахәи уааҧсыреи, – оҳ, гәышьа! – рҳәан, қьафла инапылт ҽааны уажәаанынза зда рзымааиуа раапын пшза, раапын гәазырҳага.

Хьыкәыр лматцурта ашә нкыдылтцан, лхәычқәа азәы длазқәынтца, егьи инапы кны длываргыла, аутраҽы данааи, – ара шәыхәмарла, нан, сара аус зулап, – лҳәан, хәмаргақәак надырбаны, иргәыбзыгны аутра дталан, абаҳара далагеит. Иааныжьны, ран аутра дахьтаз илхьымтәыуакәа, ахәычқәа неидтәалан, иҟәба-ҟәшәо ахәмарра ишаҽыз ибажәгәаламуа, итцыхәаршәшәо иаарызкылсит изҽынтцәааua бзиа ирбоз, ран Хьыкәыр илааҙаз аласба пшқа. Уи анырба, игәырғьатцәа иааҟалан, рыхәмаргақәа наҟ инкапсаны, аччаҳәа ицәажәо инақәибаҳәа иркит. Цытраамтак исыҟәнакып, лҳәан, Хьыкәыр лгәы иаахәеит аласба ахьырзааиз. Аха ахәычқәа гәыгәтамыжькәа, шәабаҟоу, нан, Цьанҳәат, ахәычы цқьа уихылапшла ҳәа, уажәы-уажәы лыбжьы нарго, аиҳабшәа иҟаз инапы аитцыбы днанылтцон.

Лхәычқәа ахьымтцәыуо лхы иархәаны, дымтәа, лыпсы мшьа, ажәжәа-жәжәаҳәа аус уа, лымата аандаҟынза иналыгзеит, нас аҟәыд азы ахатәаны, цытракгьы сыпсы неитакны сааип, лҳәан, аутра дтытцны ахәычқәа рҽы

дааин, игәаҭаны аҩныҟа лҷаалхеит. Аҩны дахьааиз, акәытқәа абҟәыл иахеибагәа ашылафара ишаҷыз лбеит, аҷын шьҭыхны акиҳәа дрыҵаҟьо индәылцаны, абҟәыл агәыблаа нахҩаны, амца днаҵха-ҩаҵхан, инеиқәҵа, аҟәцьал аӡы ахаҭәаны, ашә аҷы дааины данындәылапш, иуапа ажәҩахырқәа қәацә-қәацәӡа, ихҭырпа ихаршьшьы, аҩны аԥхьа нытцытц дышҷеыжәҵуаз днаихәаԥшит, лысабицәа раҟара ҳаҭыр зқәылҵоз, бзиа илбоз лыхәыԥҳа Ҳабыць, Хьыкәыр лыла-лҷы лхаччо, лгәы ҭгәыргьаауа ашырҳәа днеиԥылан, лнапы ыргьежьны даагәыдылкылт.

– Шәышпаҟақәоу шәеибгақәоума бхәыҷқәеи бареи? – лыжәҩахыр инапы нықәҵаны дылҷаԥшуа длазҵааит, иагымкәангьы аԥсшәа еибырҳәеит. Ҳабыць иҷеы амгәырхақәа ркәаданы, Хьыкәыргьы иаргьы аҩны иааҩналт. Иҟамчы нықәҵаны, днаԥшы-ааԥшуа днатәеит. Хьыкәыр афырҳәа дындәылҟьан, – Ҳабыць дааит, шәымбои, шәааи, нан, аҩныҟа! – лҳәан, аҩныҟа зҷаазхахьаз ахәыҷқәа нарықәҷылҭит. Ашәхымс ихытцны иааҩналт даргьы ҷабгҷабгӡа. Ахбыцшәа иҟаз Ҷьанҳәаҭ, имадаҕь-мадашәо аласба иҩытцракны икын. Ҳабыць иахь имнеикәа, иԥхашьа-пхаҵо ран лахь рҷынархеит.

– Ишәызҭада, ҷьым, ари аласба, шәара ишәтәума? – ажәа хаала дцәажәо, драхәмаруа дҩагылан, аласба зкыз ахбыц иакәымкәа, аитцбы даашьҭихын, дааган, ишьамхы днықәиртәеит. Иҵьыба дылҭаԥшын, абазк ицоз араӡынтә ҵара ҷаԥшьӡа иааҭиган, инеииркит. Ахәыҷы аԥара даара деигәыргьеит.

Инарха-ҩархо, изхара данахәаԥш, – Ари убо! – иҳәан, икны иашьа иахь днаԥшны иирбеит, аиҳабы иҩытцракны иикыз аласба ахәаԥҳәа инкаршәны дааскьан, ила ҭаа Ҳабыць иахь дыԥшуа далагеит, аԥара иитар итахны. Ҳабыць ишьамхы иқәтәаз аитцбы аҵәах-аҵәаххәа ила-иҷеы днагәыӡны дааиргылан, – Уааиуазар, уаргьы аԥара устоит, – иҳәан, инапқәа неирххеит. Ахәыҷы дааирызу, дмааирызу изымдыруа, длак-ҩакуашәа аниба, дҩагылан, дышьҭыхны ишьамхы днықәиртәеит. Иҵьыба дынҭаԥшын, убригьы абазк ицоз аатганы иитеит, дгәыдикылт-дхыдикылт.

– Шәара шәаб гәышьа, дааҥа шәымнеиааит еиҧьасшьоз уаҩ дсымамызт!.. Иаргьы ус дыҟагәышьан сара сзы… – ишьамхы иқәтәаз ахәыҷы диҧаԥшуа иԥсыԥ наихәлагалаҙаны, луанытә даақәыԥсычҳаит Ҳабыць.

Хьыкәыр лхатца иҙбахә анлаҳа, лылахь неиқәылтцан, – ҳара ҳада аԥсцәаҳа уаҳа уаҩ димбазар акәхап, сукәыхшоуп, – лҳәан, гәыблыла даахәыцит.

– Бтәеишь, мшәан, бызгылоузеи, ссасума сара? – дҩатцыззеит Ҳабыць, ишьамхы иқәтәаз ахәыҷы дыкны.

– Доушьт, сукәахшоуп, изууазеи уирхәашоит аччархәажә, – лҳәан, Ҳабыць, ишьамхы дықәтрацы ахәыҷы дитцаҟьо лҧаалхеит Хьыкәыр. Нас даааиасны днатәеит.

– Сынтәатәи анхаразы бгәы иҭоу еилыскаарц сааит сара, – иҳәеит Ҳабыць, ихы Хьыкәыр иналықәкны. – Ишыббо, цыԥхгьы уамак сзыбмыцхрааит, сынтәак ма акамбашьхәда быстап, сҳәан…

Хьыкәыр лышҟа инеиз лхәыҷы дышьтыхны, лшьамхы днықәлыртәан, лыхәпҳа иажәа ацкы наиалҳәеит, абзиара наирганы:

– Маҷ усыцхраахьоума, сымш устаait! – лҳәеит лара. – Уара усыргәамтцратәы, иауазеи, зхахәыс сцаша ҳазлатәоу аҳабла срыцҳаршьагәышьоит, иацы аҷкәынцәа адгьыл бзаҳцәаҕәап ҳәа сарҳәеит, иудыруеит, цыԥхгьы сыдмыргәамтцит, ҳамгәахә сзаадрыхит…

– Бызхара цьыкәреи бымоума нас сынтәа? Ҩаҩратагаланынҙа базнагару?

– Ибзиоуп, ус акәзар! – иаиаҙҙеи лыцхраара атәы уаҳа даламцәажәакәа уаҟа даақәытцит.

Ианеицәажәа, цытрак ашьтахь Хьыкәыр дҩагылан, ахьурҙы кналҳарцы иақәылкит, аха Ҳабыць – уаханҙа крыфара шыстахым, – иҳәан, дықәуа-дшәо акрылимыруит. Ус, амшгьы ахәларахь инеигәеит. Ҳабыць дҩагылан, иҷеы акәадыр ақәхны ишьаҳаны аштә инҭеитцеит. Хьыкәыр днагьагьан акәты шьны абыста иавакнаҳаны илжәит. Ҳабыць изыхҳәан ҳәа хазы аилаць цәиуа илуит. Ргәылакгьы даалԥхьан, днаидыртәаланы илылшоз ала акриҷалтцеит, акрилыржәит лыхәпҳа. Аԥшәымак дахьубахьоу еиԥш, иҷееимыртаҷа дыҷеҳәатәан Ҳабыць, ажәытә-аҷатә, ахәыԥҳара, аиаҙҙеира ҳәа абадақь дасуа.

Ҳабыҵь дынхаѡын, аха ҭауадк, аамсҭак дааидѡыло амал имҟәытҵакны дыҟан. Аҙәы-ѡыцьа ақьаранцьцәа иѡны ианизыѡнамыз ҟалаҙомызт. Урҭ рыла акәын ихы зланыҟәигоз. Занаатс иман ацәгьа-мыцәгьа ныҟәгара. Ҭауадаа дрыцын уахи-ҽени, ауаа мчымхацәеи аҳәса еибацәеи дреиҧычуа. Иааҙамҭа Мсоуст дымсит иҳәар, аҙы ижәуамызт, мыцхәы бзиа ибон ажәла дуқәа. Урҭ иреиуаз аҙәы данибалак, дқьақьаны, ихатцкы ҵаҟа икаимыршәуа, игәы иахәаша акы ахьыҟаитцара дашьҭалон, иаргьы убраҟа феидак изалгозар ҳәа. Ҭауадк дахьыҟоу даннеилак, аҧсрак азыҳәангьы дырзыртәомызт. Дкәаѡҙа аамҭа неихигон.

«Урҭ анцәа игәаҧханы иишаз уааун, шьак рылоуп, даҽеа ламыск рымоуп, рматцура ҳаҧымхааит!» – иҳәон данцәажәоз.

Усҟантәи аамҭала акыр зылшоз уаѡын Ҳабыҵь зыцхыраара имаз ҭауади-аамсҭеи рымчала, ацәыҙ ҳамоуп, иаҳзыҧшаа ҳәа анхацәа анизнеилак, рцәыҙқәа ҧшааны ирзааигон (иара ииҙақәозгьы ҧшааны ишәзаазгеит ҳәа ирхынҳәны ианриҭозгьы ыҟан). Убри азы дыѡнардон анхацәа, ирзааигоз аҟара ѡба-хҧа рахәҭиаа ирҭон, уас дҟарҵон. Ҭауадк дааиваҟәало есныҳәа ихәы ааргон, иѡнаҭагьы «Ҳабыҵь иаҳҭынра» ҳәа, иашьҭан.

Қәрала 45 шықәса дырҭагылан иара, аха ҧхәыс дааимгаҙацызт, ҧхәыс даага ҳәа дызҭахыз игәыцхәцәа данхҭарклак, иахьа, уатцәы ҳәа, ус иргәыҕуа дааиуан. Жәѡахырла иалырхуаз анхацәа рыҳәсахәыҷқәа идырбоз аҙәгьы дигәаҧхомызт. Зегьы акака рзиҳәон, акака рывибон. Аха уи ззиуаз аурымдырхуаз, еснагь дзышьҭаз ажәлакәын. Длаҧшуан. Хаҭала, ажәала, иеиҧш зеиҧшыз аҧҳәызба даниаҭәеимшьа, егьырҭ дзышьҭалоз аамстцәа рыҳәсахәыҷқәа бзиақәа драҭәашьаны ианицымца, даанхеит Ҳабыҵь ҧхәысда. Иан лҭынхацәа даара изгәааны иҟан абри азы. Ирҭахын дара, раҳәшьа ду лажәымҭыеха днартәаны днықәызгаша, лыматц зуша длымазаарцы. Убасҟак шихытцуазгьы, ҧхәыс даазгап иҳәар, Ҳабыҵь ицымцоз нхаѡ ҧхәызба дҟаларымызт. Дкамкамуа аҷкәын цәа иханы акәын дшыҟаз, даагылазар, чмазарак ицәа иалалахьеит узымҳәаратәы. Шлацк ҵьарамзар-ҵьара иузидбаломызт, игәы-ишьамхы еицнеиуа, аҕьараҳәатцәкьа дыҟан.

II

Амра нҭашәаны ишылашьцара ианаалашьца, ԥстҳәа зхымыз ажәѡан ду ашҭа итҽеибаҳәа иаацәыртцит аетцәакәа. Икәеикәеиуа еибарлашо ишкыдыз, ихәыжжаҙа иѡагылт амзагьы. Амза гылаанҙа уи аганахь иааԥшуаз аетцәакәа, амза агылара рцәымыцхазшәа, ажәѡан аҭуан ду иналаҙ ицеит, иаанхазгьы ицәыш-цәышҙа, рыԥштәахәы нарыхкьеит. Амза раҙынха ицырцыруа аҽеанѡышьҭнах, Хьыкәыр лыѡны ашштә ҭзамц инкылҷҷан, илашараха иҷыпны иааѡнаԥсеит.

Шьоукы аѡнаргәаҷы рҽынкарыԥсеит, шьоукы ишьҭаз Хьыкәыр лхәычқәеи лареи инарыкәыҷҷеит. Зегьынцьарагьы рҽахьыгҙаны игәыргьатцәа аѡны иныѡналт.

Хьыкәыр лхәычқәеи лареи ахьышьҭаз аѡны абартцаҷы ицәан, рыѡнра-ргәара зыхьчоз рла бзиа. Уи анаѡсан, адәы агәҭаҷы ажәжәа-жәжәаҳәа иҳәуа иқәын Ҳабыць иҽеы. Хьыкәыр данышьҭала, цытраамҭак дызмыцәеит. Даара лгәы иалан лара аҽеынтәи лусура ахьылцәеитцахаз, лутра нагҙаны иахьылымҽеаз. Аха уи ацынхәрас лгәы абаауан, лгәы арҕәгәон «ибҭаххар, акамбашьхәда быстап» ҳәа, лыхәпҳа илеиҳәаз. Лыхәпҳа агәыгра илиҭаз дызлатәаз аҳабла бзиа ацхыраара илырҭози рыла, сысабицәа сызныкәгарым, амла-ахьҭа исцәагап ҳәа дымшәо, лхәычқәа налгәыдрыгәгәаланы, дынҭаҳаны дыцәеит.

Арбаґьқәа знык-знык ҷырҭит, ауаа рыцәаԥсымҭа абыржәоуп уҳәаратәы, атх наскьеит. Мѡахарак иқәу аҙәы, зшаха зымґытцратца ґьычра ицо, ма чарак, ҷаԥшьарак аҷы итәоу аҙәы иакәымзар, дарбан иҭахәхәа ицәам, зыпсы зымшьо усҡан. Аха иаҳҳәароуп, згәы каршәны цәамҭхаа иалалаз Хьыкәыр лыцәа дшақәиҭымхаз, илыхьыз азалым атәы.

Амза аѡны иѡнаҷҷомызт, аѡны ашш ааныжьны, ажәѡан агәы ихаланы иѡаскьахьан. Аҽеы аҳәра иакәытцны, алымхацәқәа ақәыпсаны, ихырсысуа абартцаҷы иааины игылан, заа зыцәа ԥырзхыз ала зымѡа инытцытцны ицеит, аласба ԥшқа затцәык ћит-митуа абжьы ацәартаґәы иаатцыѡлон зны-зынла, уаҳа шьҭыбжьы ыкамызт ари аамҭазы.

– Ыых! – лҳәан, дцәырҳаны дааҷыхеит Хьыкәыр, иагьылбеит бзынтцгьы илызхамтцашаз аус, лыхәпҳа

«бзиахә» лаԥхьа дыԛәтәан, иаиаҳҳеи ахьмызг лыргара игәы иҭакны…

Иҭит шыԛәсыки бжаки раҟара. Ҳабыць ԥаса еиԥш акәымкәа, тәарҭас, гыларҭас ишьҭихит Хьыкәыр лыѡны. Гәѡаракгьы ҟазҭодаз, «лыхәԥҳа» иоуп, аибацәа дрыцхрауеит ҳәа, иаҳагьы ддырҽхәон анаԥшцәа.

Шьыжьымҭанын. Хьыкәыр ахәычқәа шыцәаз шаанҳа дѡагылан, ԥьыкәреила итәны илызгҽагылаз аҳаҭа ахы ааргәгәаны дѡаҵалан, аҳлагарахь ҳәа лҽыналхеит. Аҳы дѡырҟьан, аҳлагараҽгьы дѡеин, лаҳаҭа ныжьны, дыҽҟьаҽҟьо лышьҭахьҟа лҽаалхеит. Аҳлагареи рыѡни рыбжьара аккара агәҭа илҳәа иѡаган аулицахь икылгоу амѡаду. Убри амѡаду аҽы данынкылс, агды-мдыҳәа еицәажәо, Ҳабыць арԥыск дицны, лара лахь ицарцы ҳнымѡахытцып рҳәон еиԥш инеиқәшәеит.

– Шьыжьыбзиа! Бабаҟаз шаанҳа? – иҵеы агәра даахан, дҵаауа дааҭгылеит Ҳабыць, дааҭгылт ицыз иѡызагьы. Хьыкәыр лшьапы ахьыхтыз даацәыԥхашьаны наҟ лҵынкыдылкылт.

– Аҳлагараҟынҳа ԥьыкәреик зган, схынҳәны саауеит, ухаҵкы сцеит… – лахә-лахәы дрыцклаԥшуа, лылахь еиқәҵа инаралҳәеит. Амѡа иқәло ианалага, Ҳабыць ҷкәынҵас иҵеы дааҵыжәԥеит, уи инашьҭархны – иѡызагьы.

– Иауазеи шәызҵыжәҵуазеи? – лҳәан, иҵеыжәымҵрацы днархьынҳалт Хьыкәыр, ашырҳәа дагьынаскьаны.

– Аѡны ҳааит, уажәшҭа ҳаицымнеиуеи! – рҳәан, Ҳабыць иҵеы агәра иѡыза инаиркны, Хьыкәыр лмахәар инапы нкылидан, аѡныҟа рҽынархеит. Амѡа ианнықәлаҵәкьа, Ҳабыць Хьыкәыр маҳажәак леиҳәома уҳәараҭәы, ихы налыдкыланы, ибжьы рхәычны длацәажәо далагеит. Аҿқәа раґәрақәа ркьаҽны икны, наҟ-ааҟ иеивагыланы иахьааиуаз, митәык дырцәыхарамкәа дрышьҭан Ҳабыць иѡыза, Хьыкәыр лахь ада ԥшырҭа имамкәа.

– Утәеишь, уара умсит, – иҳәан, Ҳауд ҳаҭыр иқәҵо днаиртәеит аѡны ианааѡнала, иҟамчы наимихын, иараитәгьы нацҵаны аҵзы-вараҽы атцәымґ инахаиршәит. Хьыкәыр леимаақәа налышьалҵан, лҵаалыԥсахын, акрура-акырҳәара далагеит. Аѡны кеикеиуа илыԥссеит, ацәыртақәа еиқәылҵеит, нас ачуан зәзәаны ахьурзы кналҳаит.

Даара лылахь еиқәын Хьыкәыр. Асас илмырдыррацы дыччошәа даҽын, аха гәала бааԥсык шлымаз лхы-лҽы лцәажәара, лныҟәашьа – зегьы ирныԥшуан, зегь рҽы ашьҭа лцәанылон. Уи аҽены ада илымбацыз, лыѳны имааицыз асас Ҳауд аҳаҭыр иқәылҭашан, иааира иаҭанакуаз аус хьанҭа акәымзар, уи аус атәы Ҳабыць лгәы инықәишьижьҭеи акы деигәыргьо дыҟамызт, адунеи сыкәмындаз ҳәа лхы лцәымыҷхан акәын аматҵ шылуаз, Ҳабыць илақәа шаҟьшаҟьо, зны Ҳауд дихәаԥшларын, зны – Хьыкәыр, ирыдибалазеи абарҭ аѳыцьа ҳәа уамашәа иубартәы еиԥш. Хьыкәыр знызаҭәыкгьы лыла неиҭыхны Ҳауд диҽамԥшыцызт аѳны иааѳналеижьҭеи. Аха иара илаԥш шылхыз илхҙан, дацклаԥшуан лныҟәашьа, лкырушьа, лцәажәашьа, зегь рыла дгәеиҭон, аказы деиликаарц иҭахума уҳәаратәы.

– Хьыкәыр, бааскьеишь, ак басҳәоит! – иҳәан, Ҳабыць дѳагылан, Хьыкәыр дындәылиԥхьеит. Хьыкәыр акҽыѳра даакҽытцын, лылахь еиқәтца, лхы лықәыжь днаишьҭалеит. Агәара аандаҽы ианнеи, инкыдгылан, наҟ-ааҟ еиҽаԥшуа ацәажәара иалагеит. Ҳауд днаԥшны ибон Хьыкәыр аҭәыуара дшаҽыз, лкасы лыла иааҭшьуа лылаҕырҙқәа шылрыцқьоз, Ҳабыць дылҽагьежьуа, дыргәыбзыҕуа дышлацәажәоз.

Саатк аҟынҙа еицәажәауан Ҳабыцьи Хьыкәыри. Аицәажәара иалган, аѳны ианааи, Хьыкәыр аԥсеиқәара лықә, аҙеиқәара лықә, акҽыѳра деиҭанакҽалеит.

Ҳабыць дааиасын, Ҳауд иааигәара днатәеит. Аҙәи-аҙәи еиламцәажәаҙо ишыԥшыз, цытрак аабжьысит. «Уажәшьҭа ҳцалап», – рҳәан, акрыфарагьы иазымԥшыкәа, рҟамчқәа Ҳабыць иаакнихын, индәылтцны рыҽқәа инарықәтәеит.

III

Аҭаацәа ду уаххьа рфаратәы иԥхьамтәацызт, ацуҭа аѳнутҟа игон уарла-шәарла еиныѳуаз аиқәҽытбжьқәа, алашбжьқәа, ажәлар рынеилыс-ѳеилысрақәа рышьтыбжь. Хазы, цәыкьа зыѳны изахымлакәа зыжәи зҳәари ззеитцамтцаз ауаа рыхкаарақәа ирҭыѳны иуаҳауан, егьырҭ, ашьҭыбжьқәа зцазырҙуаз, азаақьхәа ажәхьақәеи аҳәари рыҟаабжьы. Даҽеа ѳнқәак рҽы аҕәапаҳәа ижаҳәо, ргәы каршәны ажәгәарақәа ирҭатәан заа еилдыргахьаз арахәқәа.

Хьыкәыр лыжә затцәы агәашә иадгылан, изхьо дамоукәа. Аҟаара агәы аныԥнатцәа, агәашә лабақәа ақьышә нкылнахын, ашақьаҳәа апа хәычы ахи алымҳақәеи рырбзара иалагеит, зны-зынлагьы иԥзы-мызуа. Апеи иареи еинзыриодаз, изхьодаз иара рыцхә! Абар, адәы иқәхашт итынхадаха. Агәыԥырта Хьыкәыр, иара лгәалашәаратәы дыҟамызт ауха, лгәырԥақәа даара ирацәан, инеиматәаны дтцәыуон ихәлаз аахысгьы. Лгәы иалагзаны дыҟан лыпсы зыԥроу лхәычқәеи лареи рҽы зырцәажәо лыжә затцәы аҟаабжь. Лхатца дыпсны данықҽаз, ауаа срымбандаз ҳәа лҽыпхьакны маза дантцәыуозгьы, усҟак лагырз калымтәеит. Лаҳәшьа еитцби ланхәыпҳаи (ланхәыпҳа хатца дцахьан) дырзыршәыкьуамызт Хьыкәыр, убасҟак лгәы ҷкааны дқьыз-қьызуа дтцәыуон, абри дацәынхарым уҳәаратәы.

– Сишь, азә дауеит! – лҳәан, апсык аҟара иаарзырԥны дындәылкьеит ланхәыпҳа. – Абар, абар, иааит: – инеиматәаны дтцәыуо дааԥнаххит. Ашта инталт гәыԥык аҽцәа. Рапхьа иааиуаз ԥыцьа нытцытц иҽыжәтцны, аԥныҟа рҽаархеит. Руазәы Ҳабыць иакәын. Егьырт аҽцәа аԥныҟа имааикәа, агәашә иахьаатәалаз, иҽыжәтцны иааилагылт. Хьыкәыр акьыжыҳәа дтцәыуо, лхәычқәа ахьыкәиаз днеин, лнапқәа рыларпсны илгәыдыхәҳәала иаанылкылт. Даргьы анеибарҽыха, акәчарақәа реиԥш ихьусууа, ран илылаҳәатца дыркит. Аҳәсақәа аԥыцьагьы еибартцәыуо, Хьыкәри лхәычқәеи ирыкәтцәиаашо, ирура рзымдыруа ишыԥназ, дцыцза дааԥнашылт Ҳабыць.

– Ари закәызеи! – изымбатәбараха ашә дахьаахытцыз дытгыла днарзыпшит. Хьыкәыр лаҳәшьеи ланхәыпҳаи еибартцәыуо, лара Хьыкәыри лхәычқәеи ишырхагылаз аниба, Ҳабыць иааицәыпхашьан, рыҷқәа наҟ инарҳәны рылагырзқәа дрыцкьо иалагеит. Ҳабыць ашырҳәа даааиаҟьан, Хьыкәыр лаҳәшьа дналыдгылан, ибжьы рхәычны ллымҳа дынтацәажәеит: – Егьзымбац иеипш, иҟашәтцо закәызеи, шәеибартцәыуо, иԥхашьарами ари! Атаацагацәа адәны игылоуп, Хьыкәыр шәаалых! – иҳәан, аҳәсақәа ааирпхашьеит. Ҳабыць иажәа ԥбамтәкәа, ргәы итоу рҽы ирзамырҳәо, атцәыуара иакуа инеины Хьыкәыр ишылымуаз, лхәычқәеи лареи неимкәкәааны, наҟ-ааҟ

илывагыланы, дындәылганы, аҭацаагацәа днарырҭеит. Уи акәхеит, хаҭа дцеит Хьыкәыр.

Адырԥаҽены Ҳабыць илахь еиқәышьшьы аусҳәарҭа дныԥналан, дышиашаз аписар иҿы днеит. Асҭаршынгьы уаҟа дтәан.

– Бзиала уаабеит! – рҳәан, инеихаҭгылт аԥыцьагьы…

– Шәтәақәа, шәыххь згеит, шәызгылоузеи! – астол анаҟтәирахь икҿагылаз аҟәардә даахан днықәтәеит.

– Хьыкәыр иаха абзамыҟәра шылуз шәаҳама? Лысабицәа каҧсаны Ҳаудажә дышиццаз?

– Ҟоҳ-чоҳ! – рҳәеит аԥыцьагьы инацытцҟьаны, инеихәаҧшы-ааихәаҧшуа.

– Ишҧаҟалеи, умҳәои, цьушьҭ?!

– Ишҧаҟалахи, бзиа дбаны диццеит, уарҭ, сара дысзымтцааит, уарҭ – даԥеаҙәы…

Даара иқьышә кылыршьшь даатәеит Ҳабыць.

– Нас асабицәа ирыпсыхәоузеи, умҳәои? – дтцааит асҭаршын, Хьыкәыр лхаҭацара игәы иахәоу, игәы иалоу узымдыруа, даалахҿыхшәа, илахь неиқәтцашәа.

– Акрыздыруама ирыпсыхәоу, уама сақәшәеит, ишубо, аԥнреи ахәычқәеи инапы иануп, иитаху рзиуааит ҳәа ажәа сзынлыжьит…

– Абар, ассир! Илгәаҧызеи, агызмал! Лысабицәа каҧсаны хаҭа дышҧацеи? – еиҭанахашшааит аписари асҭаршыни.

Аписар дызҿыз ашәҟәыԥра даналга, иқьаадқәа рԥены шәҟәы цәак инагәылаҭаны, ивараҿы игылаз ашкаф ашә аартны инҭеитцеит. Иаҧхьа даԥеа қьаадк ықәын, уи шиԥуаз аамҭа ҧытрак ицеит. – Уажәшьҭа ҳцалап, – иҳәеит асҭаршын, аписар иқьаад ԥны данаалга. – Хык рытатәуп асабицәа, рмал хәычгьы ипхасҭахаанҙа шәҟәыла ишьҭыхтәуп.

– Аиеи, шәыххь згеит, шәҟәыла ишьҭыхтәуп, опекәынкгьы дрытатәуп, – нацитцеит Ҳабыць дахьтәаз.

Уи ажәа зынҙагьы ақәҿырымтит аписари асҭаршыни. Аписар инапы нагҙаны иԥымыз қьаад еиқәтцарак ашкаф иааҭиган, агазеҭ накәыршаны икны, – уаала, – иҳәан асҭаршынгьы иаргьы ԥеибаргылан идәыцәлеит, Ҳабыць уаала ҳәа иамҳәаҙакәа.

– Уара, опекәынкгьы дрыҭатәуп сымҳәаз?! – ажәа нрышьҭеиҳәеит Ҳабыць, игәы нырханы.

– Уи азы ауми нас ҳазцо! – асҭаршын даахьаҳәын, усҟак хаара атҵамҵакәа, Ҳабыць иахь илакҵа наирхеит.

– Нас уи азы акәзар, сара сааныжьны шәышпацои? – дҟаԥшьҙа дагьынеибакит Ҳабыць. – Уқытантәи аибацәа зегьы опекәынра сара срызгылап ҳәа уаҽымзар, ус уаѽы ибахьоума? – ибжьы нарҕәҕәаны абас нареиҳәан, дѽагылан, ахәацаҳәа ашә ахь иҽынеихеит.

– Иууазеи, Ҳабыць опекәынра сгылоит ҳәа акыруасҳәама? – рыгәқәа неизынхан, гоу-гоу иааицәажәан, нас аписари асҭаршыни неибадырны, зҽыназхаз Ҳабыць инаишьҭалеит. Уи ақытаҽы опекәынра даҽаазәы итара ҵасс измамыз асҭаршын, аҙәырѽы ахымхәацәа опекәынс дрыман. Аха данеиԥхьхәыц, иара иеицәа злымшоз, амчхара змаз Ҳабыць ивалара итахымхеит. Избеит, акгьы ахымҳәаакәа, Хьыкәыр лыѽнреи лысабицәеи Ҳабыць инапы ианитҵарцы, Ҳабыць дышнеиуаз, инеихьҙан, уаҟа иааибаргәыбзыҕқәеит.

Уи акәхеит. Допекәынха даақәгылт Ҳабыць, азакәан ԥшрак неиҵан, иааимҟәытцеихалт Хьыкәыр лысабицәеи рмал хәычи. Аҳәынаԥ шьны ацгәы аналахәмаруа еиԥш, иитахыз анлылирша, ихы дакәхшаны ддәыкәитцеит. Ахәыҷқәа ааиган, иѽны инкеиԥсеит. Даагьежьын, реиҳа ататын ахьыҟалоз рабҭынха гектарк адгьыл бзиаҽы аказарма ҭаргыланы, аҭырқәцәа ааиган, иқәитцеит. Инацҵаааацҵаны, атәым дгьылқәа надҟьала-аадҟьаланы иртбааит ѽ-гектарк рҟынҙа.

– Аибацәа сааҙозар, ирымоугьы сара сақәитзароуп, – иҳәан, акаанимыжьт рқьаԥҭаҽы. Ахыбрақәатцәкьагьы дрыгәҭасны итиит, рқәатца иҽалоз ажь есышықәса итины ихы иаирхәон. Рқьаԥҭа мхы латцатәыс иҟаитцеит. Акыѽба ирымаз арахәқәагьы нихит. Хьарала ибзиам, иҳәан, рыжәхьа ерманык иирхәҳаит, аҙынра анааи, аԥагьы нкажьны ишьны ифеит. Асабицәа иршәымкәа, ирыҟәнымкәа, изыҕзыҕуа адәы иныкәитцеит. Аха «аиба имгьал былуам» ҳәа – имԥсит асабицәа, убасҟак аԥьаха-ҷьафара ааҙара шрымазгьы, ирызҳауан дара гәаҟтцәаҟрыла.

Зысабицәа каԥсаны ҭәыуара-хьрала, гәырԥа дула зыԥны идәылтцыз Хьыкәыр даннарга ауха даачмазаԥхан, мызкгьы дышьҭамхакәа дыԥсит.

Итцит акыр шықәса. Цьаҭи Цьанҳәаҭи арԥарцәахеит, рхәы-ржьы ааит. Аиҳабы Цьанҳәаҭ уаԥы ԥшьагьаҭҳа иакәхеит, ихәда ду, аҙыцәеиԥш рак итҳәаны. Данцәажәоз ибжьы гәаԥаҙа, аҳаԥшьа итыԥуашәа, уаԥы аргамак, разык, иуҳәо зегьы ҭабыргу цьышьа ихеитцон.

Аитцбы Цьаҭ Цьанҳәаҭ диаҟарамызт ҭаҳа-ҭыгьарала, аха наҙа-ааҙак, шаҭлаҟьак иакәын уи, иуаԥрахь днаҙацыԥхьаҙа иаҳа-иаҳа ауаԥра илтцуан. Даара хаҭа бзиахеит Цьаҭ, акы иннамкылаҙо алаапк даԥызаханы дҟалеит. Цәгьа азалымқәа ныҟәигон иара Ҳабыць иҳәатәала, ауаа ирҳәуан амԥадуқәа рҽы дкылсны, дгьычуан ишаха имгытцатца. Ҳабыць диҽыԥшны, цәгьамзар бзиа иуамызт.

Зынран. Ауха адгьыл еиҟәнажәома уҳәо итцаait. Даара зыԥны ԥхаз, зыԥны цьгәаз аҙәы иакәымзар, ауаа ахьҭа рылашәны, еисаны риартақәа рҽы ишьҭан. Цьанҳәаҭ ԥхынгьы-ҙынгьы изеиԥшны шьыжьы дгылон, аҭаацәа аматцурҭаҽы ианааилакь, агәгәаҳәа амца еиқәтцаны дшахатәаз рбон. Ари ауха иҟалаз атцаа еиҳагьы шьыжьы дытцнацеит иара, ашара шибазтцәкьа дԥагылан, аматцурҭаҽы дааит, амца еиқәитцеит. Ишьапы ҭаҟаца ижәцәеимаақәеи иеимсқәеи ишьеитцеит, икәмызцәа кьаҽ ишәтцаны, андәылтцрада ус имамкәа иҽеибитеит. Амра ҟаԥшьҙа иԥагылан, хәычы-хәычла аҽыҳаранакуа раԥхьатәи ақәатца инытцаччеит, даҽеа ԥытрак ашьҭахь абнақәа, адәқәа уҳәа алԥатцә нархылыззеит. Аԥхьа дгылан дааит Цьанҳәаҭ, нас Ҳабыць, уи ашьҭахь, ашьал лыкәырша дааит иан. Зегьы аттаҳәа амца рҽеахарԥсон, рнапқәа ахакны идырԥхон. Уажәшьҭа арахәқәа аусышьҭып, иҳәан, Цьаҭ агылара иҽеыназикуаны еиԥш, алақәагьы дрымбакәа абартца даатцашылт жьра-цәарыла Цьаҭи Цьанҳәаҭи ирзыҟаз, рхы аҟара ҳаҭыр зқәыртцоз Чқмыжә. Уи даара иеигәыргьеит, аԥсшәа иарҳәеит аԥыцьагьы. Чқмыжә акы даргәамтцны дшааиз, абгьаахәа идырт Цьаҭ.

– Уабаҟаз шаанҙа, гәаҟра шәымоума? – афырҳәа дтцаait.

– Агәаҟра ҳамагәышьоуп ааи!.. – илахь неиқәитцеит. – Саб дычмазаѡ ҕәгәоуп, иахьа Очамчыраҟа аҳақьымцәа рахь ддәықәаагалап ҳәа акәын, аха аԥара ҳнанамгазеит.

Аԥара сшәырԥсах ҳәа, аҳәара-ачара зныԥшуаз блала Ҳабыцьи Ціьаҭи днарзыԥшит.

– Иаууеи, Едгьагә мыжда, дышԥачмазаѡхеи, ауаѡы уашәшәыра, – иҳәан, игәы иалырсшәа днахашшааит Ҳабыць, аԥара атәы даламцәажәакәа.

– Хьҭак шәыцәилалара шәыҟоуп, Очамчыраҟа дахьыжәго, амш даара ихьҭоуп, ашьа аҿытцуеит, – нацитцеит Ціьанҳәаҭгьы, Чқмыжә днаиабжьашәа.

– Унан, сара мыжда, дзынхьаауазеи? – лҳәан, Ҳабыць иангьы лгәы иалырсны даацәажәеит, шьалла лхы-лҿы таҳәҳәа, дҟәитҙа дахьыҽхәатәаз. Дызрызнеиз аԥара ирҭозу, ирымҭозу ззымдыруаз Чқмыжә, иаб ичымазара ргәы иахьалдырсыз ицәымыҕхаҙеит, «аҿыргәыбзыҕ уазҳәо ихәарҭара усҟак иулеитцом» ҳәа, – иаҳахьаз ааигәалашәан, – «аԥара ансырымта, сыршьит», – ааиҙбеит гәаныла.

– Аԥара ҳара иуаҳамҭари нас, – иҳәан, убри аамҭазы ҿааитит уаанҙа ихәыцуа итәаз Ціьаҭ.

Игәы аатгәыргьаait, ила-иҿы неихаччеит Чқмыжә, игәазҳара усҟак нтцра амоуит акәымзар.

– Ишәҭ, дад, агәаҟразы ауаѡи ауаѡи убас еицхырааует… – ирԥшҙашәа ажәа нашьҭеитцеит Ҳабыць, аԥара уаҳҭап ҳәа Ціьаҭ ииҳәаз. – Ишәымазар ишәҭ.

Ажәа атцѡа шҽеимыз Чқмыжә игәы назѡеит, иаразнак иагьынҵыхьшәашәааит.

Игәы аарҷыдеит Ціьанҳәаҭгьы Ҳабыць ицәажәашьа.

– Ҳара аԥара ҳазҭагәышьода, уара суқәгәыгны исҳәеит акәымзар… – Ҳабыць ииҳәаз ицәымыҕхан, ихы наиқәижьит уи.

– Сара аԥара сызҭода, ачкәын? Аԥара сымазар, уара иузымдыруеи? – хырқьиагас иара днықаитцеит. Ціьаҭ дынҷыкаԥшьааит зназы, аха Ҳабыць дҷаԥымҽкәа дызлаирқьиашала, ламысла даацәажәеит:

– Иумаз ҷьысшьан азоуп изысҳәа, ари ҳара дҳауоуп…

– Аԥара сымазар, ишԥаисымҭоз? Иуҳәо закәызеи?.. Уара ууа, сара суа ҳәа, еилых дҳамоума, уара дууазар, саргьы дсуоуп, сара исуоу уаргьы дууоуп…

– Ааи, исымдыруеи! – игәы иалсыз аачҳаны дѡагылан, амца днатɫха-ѡатɫхеит Џьатɫ. Чқмыжә аԥара шимоуаз дырны, агәырѡа даашьҭнахын, ԥытраамҭак ҽымҭзакәа дхәыцуа дтәан. Нас ус иҳәеит, ихы Ҳабыџь инаиқәкны:

– Џьаҭи Џьанҳәаҭи раҵкьысгьы уара суқәгәыҕуеит, ухҳь згеит, аԥара умазар, сахубаарым ҳәа сгәы иаанагоит, агәаӷра атәы ззымдыруагь уакәым; анаҙын уҳәозар, убригь садгылоит.

– Иахьҵоуҳәои, дадхеит, ажәак усырҳәозма аԥара сымазар, абарҭ сыҷкәынцәа снапала исшьуеит, капеик сымазар. Анаҙын шҧауасҳәо, атәымуаа реиԥш. Уарамоу, исзымдырҙо ауаа аԥара дсырԥсахуеит!..

Џьаҭи Џьанҳәаҭи ааинықәын, аԥсышәак неиҳәан, аԥара «шимамыз» ала ихы ирқьиеит Ҳабыџь. Ирҳәоз, иримҭеит аԥара, егьа рундазгьы.

– Шәымш аабзиахааит! – иҳәан, Чқмыжә аԥара змысхрыда ҳәа деиԥхьхәыцаауа, дындәылтцны дцеит.

IV

Ҳабыџь изиуз цәгьа игәы иалсит Џьатɫ. «Шәара шәоуп хшарас исымоу, сзықәгәыҕуа, уаҳа исымада, сҧа дыӷам, сыԥҳа» ҳәа, – абжьаапҧны аешьцәа еидыртәаланы иреиҳәаҟәоз ишбашаз аргама иааитцырхит. «10 маатк, 15 маатɫ ҳауацәа азгәаӷны ианааилак идимырԥсахуазар, нас изаауазеи ари, акгьы даҳзаԥсамзаап!» – рҳәан, ргәы ицәкаҳаит.

Атɫабыргазы, аѳеишьцәагьы абык иаӷара ҳатɫыр иқәыртɫон Ҳабыџь. Иара игәаԥхози иитɫахызи рнаѳсан акы рур, акы рҳәар шамуазгьы рдыруан, ухахьы уџьымшь ыӷоуп ҳәа бзантцыкгьы иарымҳәацызт.

Уажәы аабыкьоуп Ҳабыџь ицәмаӷақәа Аҙѡыбжьа аҕәхырҭа зауад аҿы иганы, 50 маатɫ ҳәа итɫины, аԥара ааганы иаииитɫаз.

Егьырҭ зегьы бзиоуп, аха абарҭ аԥарақәа сымам ҳәа мап злаицәикзеи, дыԥхамшьозаап ари ауаѡ, уик игәахы ԥнажәаҙо дӷалеит Џьатɫ. Илахь шеиқәитцаз Ҳабыџь ибеит, егьидырит игәы нзырхаз, аха атɫыҙшәа зынҙагьы ицәыримгеит.

– Иахьа уардынқәак амҿы аажәгароуп, баба! – иҳәан, ихы Џьатɫ инаиқәикит длахҿыхҙа. – Иумбои, ҳамш хәарчаруа

ишыҟоу. Асы ҕәҕәа аур ҟалап сынтәа, заа ҳазхара амҽи аԥҳәи ҳадҳамгалар, уашьтан ҳуадаҩхап.

– Амҽи аԥҳәи егьаурым, иаагап, ҳуардын, – ҳкамбашь, хиоуп, аха сгәы иалсыз уасҳәарцы стахуп… – иҳәеит Ҷьаҭ, даара илахь неиқәтцаны, ихы-игәы ақәмаҷха.

– Изакәзеи, баба угәы иалсыз? Аҳәыр дуацәҳама, аҳәыр иакәым акыр уеиҳәама? – Ҷьаҭ иажәа днапыҩлан, афырҳәа дтцааит Ҳабыць.

– Мамоу, аҳәгьы дысмацәҳаит, аҳәгьы ақәнамга сеимҳәеит, уара иууз ауп сгәы иалсыз!

– Изакәызеи, баба, сара изуз?

– Иууз ухашҭма, изиумҭазеи Чқмыжә аԥара? Дышҳауа бзиаз узымдыруаз?.. – игәы ԥшааува, инҭтцәыуааува инаиеиҳәеит.

Ҳабыць ицәымыҕхан, зназы даахәыцит, аха нас иажәа ырхааны, Ҷьаҭ дыргәабзыҕуа днықәлеит:

– Шәара ишәеиҕьасшьо аҳәыр дсымазар, исымтцәааит! – иҳәеит иара, – сара хшараси ҭынхаси исымоу шәара снапала исааҳаз шәоуп, умбои, абри аҩнра, агәара, акрыҟазар, шәара ишәтәуп, шәара шәыхьҳала иҟоуп, аԥара стцәахыргьы – шәара шәзы, даҽеакы сымазаргьы – шәара шәзы…

Ауаҩы хԥара Ҳабыць далалаҳаны, иҽеыргәыбзыҕаны Ҷьаҭ иҽеынеизикит.

– Устцәкьа аҽеыркаҷбеира хәарҭам, ҳауацәа ҳалнахуеит, ҳламысданатәуеит…

Ҳабыць иажәақәа ирзмырԥсыҽеыз Ҷьаҭ игәала шыҟац еиҭаанхеит ихьасаҟәуа, игәы аҵа инҭаҳаны.

– Мап, дад, – иҳәеит Ҳабыць, – Чқмыжәгьы бзиа дызбоит, шәара снапала исааҳаз шәеиԥштцәкьа, аха аԥара сзимырԥсахит, избан акәзар шәара шәзы итцәахны исымоуп, зны шәазгәаҟыр ҳәа сшәаны…

Ҳабыць иихәақәоз акгьы ихы иҭалаҳомызт Ҷьаҭ, урҭ зегьы шымцыз ытцхны, игәы дҭахәыцуа дтәан дихәаԥшуан.

– Мап, дад, шәара ишәымаз урҭ аԥарақәа, сара даҽеаҳәы исызиҭом. Анцәа ду шәсыгымхааит снапала исааҳаз сысабицәа, – дҟәындҟәындуа, ихы ҳаракны Анцәа диҳәо днаитцаԥшит.

– Чқмыжә аԥара иҳарԥсахыр ҳақәнагон, иумуит акәымзар… – даагәрым-шәрымит Џьаҭ.

Аӡынра иҧытԥсын, ааԥынра иныкәлеит. Ҳабыџь инаѡстәи амхурсҭа еимыртаҷа ишьҭан. Аусура мыцхәы уаѡы игәы аҳәараҭәы иҟан аамҭа. Амра хаакәакәараӡа иԥхон. Аԥсабара гәырҧьахә иԥшӡаха а҆еынеибыҭара иа-҆ҽын. Ҳабыџь инаѡсан ицәаҧәаны ишьҭаз амхы арахә ыкәлан иркәаҳауа ианалага, џьара-ѡыцьара ааида ахьԥыжәжәаз иҳашшып, рҳәан, Џьаҭи Џьанҳәаҭи акрыфаны, реихаԥсыхәқәа аашьҭырхын, инавалеит ҽенак шьыжьымҭан. Еимдо аккара ишытҵаз, ааида аҟатҵаразы, ирыхәартахашаз хьацак алԥшааны икаҽо, иалырѡырны икажьуа дышнеиуаз, ишьапы зықәгылаз наҽҟьан, ахуҳәа хлантцы дынҭалт. Имԥыхьашәартә иҟаз амахәқәагьы даарзыбзиамхаӡакәа, дышлеиуаз, ахьаца амҵа ихсаны икажьыз ақыдуахәа аҵарыра днақәҳаит. Знызаҵәык ибжьы геит Џьаҭ, уинахыс изҽымҭӡо уаҟа днышьҭахеит. Ааигәа абыца ҽо илаз Џьанҳәаҭ дыѡуа дааизар, иашьа деиѡырҽахәа дкажьуп. Ииурыз Џьанҳәаҭ рыцха! Дызқәымгәыгӡоз ахырзаман ила ианаба, акьыжыҳәа илеимеиҭәан, аҵәыуара далагеит. Згәы аҟәышра змаз Џьаҭ иашьа ибжьы аниаҳа, ила мчыдақәа аахитын, уаѡы игәы ҭнашьаартәы даағазит. – Сыԥсит умбои, усыцхраа! – иҳәан, ибжьы наиргеит зхьаа рацәаз ачымазаѡ. Џьанҳәаҭ деитцақьы дҵәыуо иашьа даашьҭыхны ибҕа дынкыдитцан, дима аѡны ашҭа даатәалт.

Ҳабыџь ианиба, иҟалазеи, сажәра зырцәгьада ҳәа дҵаауа днарԥыххылт. Деимакы-еиҽакы дрыма иааин, ацәартаҷәы днықәырҵеит.

– Рацәа ҳбыстафара атцыхәа пҵәеит, баба Џьаҭ! – абас амца неицранатцеит Ҳабыџь. Аптәарақәеи ахәрақәеи рзы иаргьы дҟазашәа дыҟан, днеихәаԥш-ѡеихәаԥшит. Џьаҭ иуатәа ашшара пҵәан, насгьы ицәа-ижьы шәытаха, дҟәаҟәа дкажьын. Џьанҳәаҭ дцаны псуа ҳақьымк дизааигеит. Уи дидтәалан дихәышәтәуан акраамҭа. Аха аусураҽы дхәартахаратәы дҟалап ҳәа Ҳабыџь игәы ишаанагоз еиԥш акәымкәа, Џьаҭ цқьа дзалымтцит амашәыр ихьыз, агра иоуит, дцыркьуа дҟалеит, зны-зынла ахьаа изцәыртцуа, иѡнутҟа уашәшәыраны, паса илшоз акгьы илымшо. Афра алаапк иаѡызаз арԥыс дыбжаха данықала,

иаргьы ихы ицәымыҧхеит. Илахь неитцыхны дыхәмаруа, дыччо акәымкәа иҟазшьагьы аҽеаԥсахит. Иқәлацәа аҳәы данибалак, ихы кны днатәон, ифомызт, ижәуамызт, агәырԥара даҽын. «Ҳаи, абаапсы, иухьзеи, уара уеиԥш егьаԥы ақәшәахьеит, умшәан» ҳәа, – игәы зырҧәҧәашаз ҭынха дибомызт. Ҳабыць иҳәатәы ада даҽеак ззымдыруаз иашьа, уамак дзиқәгәҧуамызт, иара Ҳабыць ихаҭа иакәзар, Цьаҭ ишьапы ԥцәа аахыс илакҭа аҽееиҭанакит, иҟазшьа даҽеакала ибо далагеит. Исымоу зегьы шәара шәзы исҭахуп, шәсыҷкәынцәоуп ҳәа разҳәоз ауаԥы, уажәы хазы уца, дад, унха-унтцы ҳәа иабжьеиго далагеит. Ари зынӡа игәы канажьуан Цьаҭ. Атцыхәтәаны, хәыҷык деиҧхашәа, днахандеиуашәа ихы ибеит. Сахьырҭахым аԥнаҭаҷы сыззаагылозеи, сыпсы-сынха, хазы сцап, ҳәа иӡбеит, хәҭа ҳәа кыр имазар, Ҳабыць иааиҷыганы иашьа Цьанҳәаҭ диманы раб иқьаԥҭахьы нхара дцарцы. Ари ажәа Ҳабыць иаиеиҳәа, игәампхеит. – Зынӡа ҳаицәыхарахоит, насгьы Цьанҳәаҭ ара дыҡазааит, – иҳәан, Цьанҳәаҭ ицара имуа далагеит. Еимацәгьахеит Цьаҭи Ҳабыцьи. Раб иқьаԥҭахьы димышьҭуа, иашьа диимҭо даналага, хар змамыз ауаа иҷагаланы диацәажәеит, анс иҳәеит, арс иҳәеит, аха ԥсыхәа изамҭеит. Цьаҭ дцан, асуд аҷы дашшит. Ус акәзар, иҳаибарбап, иҳәан, Ҳабыць дцан, ихәпҳа Мсоусҭ адырра иитеит. Аус асуд ахәаԥшны абас азырыӡбеит: Цьаҭ Ҳабыць диааӡазар азхоит, хәҭаа ҳәа акгьы имамзааит. Раб иқьаԥҭаҷы Ҳабыць анхара ҟаитцахьеит (аҭаҭын казарма ахьиргылаз азоуп изырҳәаз) аҟынтәи Цьаҭ уаҟа дгьыл имам, даҽеацьара анхара ҟаитцааит. Саб иқьаԥҭаҷы снымхар ҟалом иҳәозар, ԥарала аҷыхра азин имазааит. Цьанҳәаҭ иашьа иахь дцааит даҽеа хә-шықәса Ҳабыць изы аус аниулак ашьҭахь…»

Асуд абас анақәыртца ашьҭахь, Ҳабыць даақәтцәиит, Цьанҳәаҭ напы илеикит, исымоу зегьы уҭаны ԥас уҟастцоит, сара сҷы уҟазароуп ҳәа иаҳәо, диргәыбзыҷуа мацара зынӡа ихы дҭеирпеит. Иашьеи иареи бзанцык изеиными ацәгьа рыбжьеиҳәеит. Игәыҷырҭа башахеит Цьаҭ. Егьа иҳәаргьы, иашьа иара иахь дизаагоз цьишьон, абаа ду еиԥш диқәгәыҷуан. Иԥнапык игәыдыпсала адәышкәаҧаз даақәхеит, ԥныда, гәарада, ҭынхада, ҭынтцыда. Иҟаитцарыз

ауаҩы чмазаҩы рыцҳа! Ихала егьилшомызт, абжьарак цхырааҩ димамызт, дыҟан ус. Иахьынеиԥырхуа ҳәа ауа, ақәла дрылан, быстахьык иҿартцон дахьнеиуаз. Акыр шыкәса бжьысит, қәрала иарԥыс ҭәҭәара дынҭагылт иаргьы. Иҩнутҟатәи ихьаа еиҳа ихыдахошәа ибеит, убри аамҭазы ишьапгьы дацәымшәакәа иқәиргыло далагеит. Паса ҽенак аус иур, мчыбжьык ихы дамыхәо дышьҭахон, уажәы еиқәкны ҩымш-хымш аус иургьы, иԥырхагахомызт. Данхәыц, ҩын хәыҷык ҷьара иргыларацы иҙбеит. Аха иара иахьиҭахыз адгьыл анимоу, исыхьлакгьы сыхьааит, иҳәан, дызҭахыз аҙәы-ҩыцьа наицырхырааны, Ҳабыць инаҩсан, абахә ашьапаҿы абна ылырхааны, казарма хәыҷык нылаиргылт (анкьа абраҟа аапҭрас ирыман иара ианшьцәа).

Абас Ҷьаҭ итҽҩаншьапы аирсит, илша-илымша анхара ашьапы икит.

V

Ҳабыць иҩны абартца уқәгыланы уанԥшлак, атцлақәа рықәцәақәа ахьааимҟьо урыбжьыԥшны, шәақь хысымҭак набжьоуп уҳәаратәы, абна ахы аалҳәҳәо амардараҿы иубон хыбрак ақә. Ҳабыць иҩни ари ахыбреи ирыбжьаз абна цқьа еилукаартәы иунарбомызт изакәытә хыброу зықә ааԥшуаз. Уи инацәхыкны абна ылырхааны, арадқәа еицырхәхәа иара ахыбра убаанҙагьы уназдыԥшылоз аҭатынрҭа ала, казармоуп уҳәаратәы угәы назцон. Зықә ааԥшуаз ахыбра ҟауареилаԥсала ихыбын. Еиқәатцәаҙа алҩақ иашәхьаз аҟауар ҩазеи ицырцыруа аҟауар ҿыци ахьеилаԥсаз еилыҡрааҙа харантәылагьы мыцхә улаԥш иныҵашәон. Ҿыц инхаз аҙәы иакәхап, ма уаҩ ҭарк итәхап, рхәон инахәаԥшуаз ауаа.

Иагьыҩнын, иагьказарман ари ахыбра. Итцышшааны, азбжа ҩныс иҟаитцеит Ҷьаҭ, егьи азыбжа ашықәсантәи иҭатын аарыхра хәыҷы алаирцәарацы амашьынақәа ытцеитцеит. Аҭатын ахьылазынтәи Ҳабыць иҩны ашәҵәкьа улаԥшуан, аҩны аштаҿы иҟартцо, ируа зегьы еилукааратәы.

Шьыжьымҭанын. Заа акрыфара иашьцылоу аҭаацәа еилгахьазар еиԥш, амра аҽҩышьҭнаххьан. Ҳабыць иҽыхәда макәанк ықәкны, агәашә данааҭала, дышиашаз аматцурҭа абартцаҿы дааин, дҽыжәтцит.

– Иҟашәтцахьоузеи, асасцәа гылахьоума? – иҳәан, дтцааyа инапы нароyны амакәан налиркит иаадәылтцыз апҳәызба қәыпш.

– Асасцәа макьана имгылацт, – лҳәан, амакәан имхны дхынҳәны дныѡналт.

Агәгәаҳәа амца еиқәын аѡны аѡнутҟа. Хѡык-пшьѡык аҳәса еикәшо ачыскатцара иаҷын. Итахә-тахәза акәытқәа жәны агәыблаа иантцаны иқәгылан. Даҽеа арбаҕь дук атцәы иахатцаны иҽеҳәартцәиуа ахәыштаара ахаҷы дтәан зыкәрахь инеихьоу пҳәыс еиқәа абаакы. Ҳабыць иан лыхҟәаш тцакны, лҽеааларҟәны, аҳамам аҷы акы лыʒәʒәон, лмаҕрақәа тцаркәакәа. Ҷьанҳәат ибҕа ырхәаны, датцақьуа, иеидара амҷы ааганы агәызхәа абартца инытцаижьит. Аѡны дааин, амца днахәапш-аахәапшит, ҽеишәа еиқәны ианиба, асасцәа ирзыршьыз ашьтәа ашьапқәа ахьышьтаз дааин, руакы аихатцәы инахатцаны, ицәырббылуа амца дныҽҳәатәеит.

Ҳабыць аҕәреи акәадыри ааѡнеигалан, ртыпқәа рҷы иныҟаитцеит, нас ажьтцәы кныхны агәараҳәа еилашуа икнаҳаз акәац днахагылан, жьыхәтак тганы, сак амхны агьама ибеит.

– Акәац ажәра акрагзаап, – иҳәан, наҟ еитантатцаны амца итцегьгьы ирыҕәгәарацы, Ҷьанҳәат инаидитцан дындәылтцит, асасцәа рахь днеирацы.

Асасцәа ахьышьтаз азал аҟны даннеи, пытѡык риартақәа рҷы иқәтәан, аҽеилаҳәара иаҷын, ишьтазгьы агылара рҽыназыркуан.

– Макьана шәымгыларгьы, аамта иахымпазацт, ухатцкы сцеит, шьыжьуп…

Ргәы излахәаша ҷыргәабзыҕ дцәажәо дѡархагылт. Иара убасҟан тцаҟатәи ашә ала дааѡналт, заа игыланы адәахьы индәылтцыз ихәпҳа Мсоуст ипа Отар. Отар данаа ѡнала, бла хаала иабаззеи днаихәапшын: – Уабаҟаз, ҽыла ҷьарантәи yaayазшәа збон? – дагьынаиазтцаait.

– Сабоушьтуаз, аҽеы сашьтан, – иҳәеит Ҳабыць, азлагарахь дшыҟаз атәы мҳәазакәа.

– Уаала, аматцуртахь ҳцап уареи сареи! Ирзууазеи арт, рҽеиларҳәалаait! – дахыхәмаруа, асасцәа рзы абас наҳәаны индәылтцит Ҳабыцьгьы Отаргьы. Абартцаҷы

ианнеи, рҽааныркылан, аҭаҭын ахьылаз аҧаҟьахьы иԥшуа, еиҧахәыҵхәыҵуа ԥытраамҭак игылан, маҙажәак неибырҳәеит, нас амардуан иналбаait. Аматцурҭахь имцакәа, аѡнқәа инарыбжьысын. Ҳабыць ижәѡахыр Оҭар инапы ықәкны, рыбжьы нытцакны еиҧцәажәо ахшьыра инҭалт.

Аҽеилаҳәара иаҧыз асасцәа иреиуаз ѡыцьа абыргцәа, аԥхьа рҽеилаҳәаны идәылтцны, абартцаҧы иааины, ацәартаҕәы инықәтәеит, урҭ рышьтахь иаадәылтцыз аҧкәын аҟәардә аадәылиган, ашә аԥхьа инаргыланы днықәтәеит. Убри аамҭазы адәахьы иҟаз Оҭар даныѡхала: – Уааи, утәа арахь, – иҳәан, ахьышәҵҳәа дѡатԥьеит аҧкәын.

– Мамоу, сара стәаҙом, утәа, уара, усасуп! – ижәѡахыр инапы нықәкны днаиртәеит, нас дыздгылаз абыркьыл имашьхәылтц нықәикын, иҽырманшәалан дынкыдиаалт. Асамарҟәыл еибыҳәо, иччо-ихәмаруа иштәаз, агәыгәым азна аҙи, асапыни, ампахьшьи рыманы асасцәа рҧы ддырҙәҙәарцы иааит аматцурҭаҧы афатәҟатцара иаҧыз пҳәыски пҳәызбаки. «Уара умсит, сара сымсит» ҳәа, еимакуа, еиҳабы еитцбыла еибарԥшны, аҧыҙәҙәара иалагеит.

Абыргцәа ҳәа ҳазҧу руаҙәы Ҟазылбақь, уаѡы шәпа-жәпак иакәын, ихәда изынамырҳәы-аамырҳәуа, аҳәачах еиԥш, иҷапан кылыршьшьы, иҟыԥсцәа гьалгьало. Егьи, Кәатциа, уаѡы шкәакәак, лагәыграк, дҟәата-ԥсато данцәажәоз, ахаара зҵаз, даара уаѡы аԥсышәак, уаѡы гәыбзыгк иакәын, Ҳабыць ихәпҳа иԥа Оҭар абзиааҙара имаз инаалаҙаны, ҧыц ижәны ачуан иаатыргаз акәты ԥсыла еиԥш, дҭахәҙа ицәа дҭан; уи усҟак хаара зҵаз уаѡымызт, уаѡышьалеи баҕьа-баҕьа ицәажәашьалеи. Егьи аҧкәын ԥшралеи сахьалеи дызцыз иѡызцәа дреиԥшымызт. Абаакы, ихы-иҧы кәрыхәҵәаҙа, аварахьала ирҟьаз исатина блуз еиқәатцәа иҧарыбҕаа, ҳәынтцәра шкәакәала еибаркны, ихәда иҭаҟаца, ицәа ианаало иҙахны. Ажәла змаз аԥхын палта ҵаҕа хыхь изақәын. Уи аҧкәын ауаѡы шәпа Ҟазылбақь иԥа Уаниа иакәын, убри ашықәсан Аҟәа атцара далганы аѡны иааны иҟаз.

Ҟазылбақь иҧы аниҙәҙәа, ампахьшьы ааиҧшьуа, иацы ирфаз аԥсхәра ду ааигәаларшәаны дналацәажәеит.

– Асҭана рыцха, дарԥыс бзиан, иԥсхәрагьы хар амамкәа ируит, – аишьцәа ааирехәеит Ҟазылбақь.

– Астәна иԥсхәы бзианы ируит. Аха уажәшьҭа ҳцаларгьы цәгьамызт, саб! – иҳәан, иаб днеиҷаԥшит Уаниа.

– Ииашоуп, уажәшьҭа ҳҿеыжәлара иаамҭоуп, ҳаҿқәа дҳаркәадырроуп!.. – Оҭар инаиеиҳәеит Ҟазылбақь, иԥа иихәаз днақәшаҳатҳаны. Аха аҿены асасцәа ус ишырмышьҭуаз, ирықәыртцашаз аҳатыр атәы здыруаз, аматцурҭахь аԥшәымак иеиԥш ицоз-иаауаз Оҭар, аҿыжәлара ҳәа иаԥшьыргаз аипҟьара дналацәажәеит.

– Макьана ҳзыргәаҟуазеи, уара умсит, ари амш дуззаа, иагаԥьара ҳцап, – иҳәан, афатә ҟатцара иаҷыз аԥшәмацәа ааирццакрацы, ашацаҳәа аматцурҭахь дналбааит.

– Ухатцкы сцеит, шәмыццакын, какалк шәкаанзаа, – Оҭар инаишьҭарххы иаахалаз Ҳабыцьгьы днарыҳәеит. Ркәымжәы, ркаба, рҟамачаԥақәа, ҟәынала иҩычаз рфицарка тапанчақәа рыдҳало, рҿеилаҳәаны иааин, ртәартақәа рҷы еиҭанатәеит. Ҳабыць ауаҭах дныҩналан, иаадәылигеит иԥьаршьартә еиԥш раҙынла ичаԥаз, зымҷы ԥьоуҳарха иҟаз акаруал шәақь.

– Ҳаи, Ҳабыць мыжда, иумам ҳәа акыҟамзаап? Иузҭада ари ашәақь бзиа? – дахьтәаз дагьыҩеихан, Ҳабыць иахь инапы наирххеит Ҟазылбақь. Итәақәаз зегьы рылаԥшқәа ашәақь инақәыркит, Оҭар ида. Оҭар ҿыртцасы ҟамтцазакәа, акы лаԥшыхәны деиҩазошәа, аҷаҟьараҷы аҭаҭын зрашәоз дизыԥшуа, аматцурҭахьтә дааин абартцаҷы дгылан.

– Ашәақь еитцоуп, ухатцкы сцеит, – аҿԥыхәшә каламгьы ашәақьгьы неидкыланы Ҟазылбақь иитеит.

– Ари ажәытә шәақьажә зхысуама? – иатәамбазакәа ҷааиҭит Омар.

– Баша уахыччоит, абарҭ рыжәла ашәақькәа рыла ажәытә ҳабацәа раҕацәа ианрабашьуаз иахьеиԥш исгәалашәоит! – Абас наҳәаны, инарҳәы-аарҳәны дахәаԥшуа далагеит Ҟазылбақь.

– Ааи, гәышьа, сабду Акәара Еиқәа аҭырқәцәа дызларабашьуаз шәақьуп ари!

– Акыр хара изхысуоу? – дтцааua дѡагылан, ашәақь зкыз Ҟазылбақь иахь иҷааихеит Кәатциагьы.

– Хара ихысуеит, ааи! Ацәҟьара иузақәкыр, иавҟьап ҳәа умшәан, агәыҭатцәҟьа ҭнацҟьаауеит! – иҳәеит Ҳабыць.

Ашәақь асампал даахан, акалам ларханы аҽеыхәшә ныкәиԥсан, инапы иныкәкны дкылԥшуа атцықьҳәа аҽынаирхеит, ибзиашәа агәараандаҽы иибоз ахаҳә шкәакәа иарбаны, аха изакәмыршәеит.

– Ҳаи, сажәызаап, сылакәа ирыгхеит убо, уаҳа схысуам! – иҳәан, ацәҟьара иахьизакәмыршәаз аахьымзԓишьашәа, ашәақь Ҳабыць инеииркит.

– Изхысуам ҳәа шәасҳәан, ихашәтцомызт, шәымбои ацәҟьара ишзакәымшәо? – иҳәеит, ԥасанатцы иатәамбакәа ицәажәахьаз Оҭар. Ашәақь нарыларгалан, инеимырҟьа-ааимырҟьо, ачаԥашьа ԥьашьо ишахәаԥшуаз, Оҭар иаарымихын агәыцәгьы дынҭаԥшит атцхаара ҭазар збоит ҳәа, аха «Атцхаара ҭыблаахьеит» ҳәа, наҟ еиҭанариҭеит.

– Даба, еитцатцеишь, сара салахысып, иҟанатцо аабап… – ууанза ҽымтзо итәаз Ҟазылбақь ипа Уаниа Ҳабыць ишәақь еитцеитцарацы наидитцеит.

– Уаб ианизакәмыршәа, уаргьы иузакәмыршәар ԥхашьароуп! – рҳәан, инаиахәмарт егьырҭ итәаз.

Ҳабыць ашәақь еитцатцаны иаааиган, ҳаҭыр ақәтцаны Уаниа инаиитеит.

– Абна нахьхьи иаабо аиқәатцәа ауп аихсра зҭаху!.. – иҳәеит Оҭар, аҽаҟьаҽы аҭаҭын зрашәоз ауаѽы инапы иқәкны.

Уаниа ихы дѽахан, Оҭар днеиҽаԥшит, иеиҳәаз ааԥьашьаны:

– Иууазеи, Оҭар, ауаѽ цәҟьарас дҟатцаны уиеихсшама?

Ҟазылбақь, Оҭар ииҳәаз дақәшаҳаҭхан, ухысроуп ҳәа дыхҭеикит. Кәатциа ацәгьагьы абзиагь мҳәакәа дзырѽуа дтәан, ауаѽы диеихсыргьы, димеихсыргьы аѽбагьы изеиԥшны.

– Мап, ухысыргьы, ууанзатцәҟьа иазнагом, ухатцкы сцеит…

Аҭаҭын рашәара иаҽу ауаѽы Оҭар диеихсыр бзиа ибо, дшаҟь-шаҟьо дықәхеит Ҳабыць.

– Ишԥазнамго уанза? Заманалатцәҟьа инанагоит! – иҳәеит Уаниа. Оҭар ишәақь атцықьҳәа инҭирҟьеит. Уаниа иаб дзеихсыз ахаҳә шкәакәа ихәаш-хәаша агәҭа иҭицҟьааит.

– Ашәақь еитцатцаны ииаг! Уажәшьҭа ирашәо цәҟьарас дҟасымтцозар убап! – ашәақь Ҳабыць иахь инеирххеит.

Ҳабыць ашәақь анеитцеитца, иааимихын, абыркьыл инықәкны дкылпшуа днатәеит Оҭар.

– Ирашәо Џьаҭ иоуп, думшьын! – убри аамҭазы дыҳәҳәо, аматцурҭа ддәылҟьаны иҷааихеит Џьанҳәаҭ. Атцықьҳәа ашәақь нҭҟьеит, ишырбоз, Џьаҭ иҷага наимпытцшәан, акыҙгы дкәалааua дынҭалт.

Степан Қәычбериа
(1912–1942)

ИЕИҬЕИЗ

I

Кадыр иҵьаргәал ѡны ашә ҽыж-ҽыжуа иаартны даадәылтцын, амзырха даақәгылеит, каба заҵә иҽԥыртланы, шарԥазык. Днаԥшы-ааԥшын, ажәѡан дѡаҵаԥшит.

Зегь ыцәан. Ажәѡан цәиқәара иаҵаԥсан иҵаауаз аеҵәакәа. Ана-ара, урҭ рѡызцәа ирылшәшәаны, ижжазә иахьлеиуаз уаѡы ибон. Амза ҭашәахьан.

Акәадыр зыбга цәнарҳәхьаз Кадыр иҽабаа, ажәжәаҳәа иҳәуа ашҭа иҵаз, ашьшьыҳәа днадгылан, аҕәра нахеитцеит, абга цәкьара днықәԥшын, инапы нақәирҕәҕәааақәирҕәҕәан, аѡныка иааганы акәадыр нақәитцеит.

Дыццакуан уи ҵьара. Уажәы-уажәы иқьышә иаақәыххуан аԥышәырччара. Уажәы-уажәы дигәалашәон дызбылхьаз, иахьагьы-уахагьы зсахьа гәыкза ихы-игәы иҵаз аԥҳәызба.

Есымша еиԥш иахьагьы дцон Кадыр иѡны дахытцны, ѡба-хԥа мшы дмаарц игәы иҵакны.

Икәымжәы, икаба, ихҭарԥа цәыш асырма иарганы, ачыхә гьало, иќама чапа, итапанча ду ивара иадҳалауа, изиацққәа ишьапқәа рҭаќаца – уаѡ дахьизыԥшуаз ԥсуа ҭасла иеиҕьны иеилаҳәаз дмаҷын. Ихы-иҽы аазыгьежьны, цәаԥшьк, иԥатцаԥшь цәхаԥшьза, илақәа ҕраны, итбааны, иҵьымшь ќьаќьақәа ирытцан, минутк тынч изҭамгыло, ишаќь-шаќьо. Шықәсыла ихытцуан ѡажәижәаба дреитцамкәа, уаѡы хжәак, зегьы дрыцтќьо, игәыжәла цәгьаны, дхәыҷы аахысгьы аусура дацәыхаран, акыр ихы ацәихьчо дыќан. Данарԥысха нахыс заанатс иман анықәареи абжьахәҳахәҭреи. Иахьа

дзықәтәаз аҽеы уаҵәы дақәтәамызт. Лассы-лассы иҽеы аҽқәа ирыҭниԥсахлар бзиа ибон. Зны наӄ ирзақәиҵаларын, зны арахь изақәырҵаларын.

Уажәы даазқәылаз аныӄәарадагьы, игәҭыха иацлеит – абзиабара гәҭыха. Ес-хымш-ԥшьымш дцалон бзиа иибоз аԥҳәызба лахь, ҽа лирҳәарцгьы дазыццакуан. Аха аԥҳәызба лгәы иҭаз изеилымкаацызт. Убри гәхьаас иман. Иахьагьы даалҽаԥшны, даалацәажәаны хәыҷык игәы амца иацраз еихирсыгьырц дцон.

Иҽеы аҕәра ақәыршәны, иарҧьа напала иҙара кны, дхынаашәа изуаҭәак дықәтәаны, дхәыцуа днеиуан. Зны-зынлагьы даанаԥш-аапшуан, «аҙәы симбакәа ақыҭа сзалтцындаз» ҳәа, дыццакуан. Иҭахымызт иара дызлаз аколнхара иалаз аҙәы дибар, избан акәзар, изныкымкәа аколнхара ахантәаҩи иареи игәы иамыхәоз аимакӄәа роухьан, хыда иныӄәарақәа рзы.

Абар, уажәы цасҳәа иаԥхьа дааизцәыртцит абригадир, иҽеага иазқәынтцаны.

Уи даниба, азныказы Кадыр даамҩахытцырц иҽазикит, аха дышгәеиҭаз аниба, – «Дабасԥыраҳаи, дахьца дмааратәы», – ааигәахәын, ихы иқәыжьны дышиашаз уахь иҿынеихеит, иҽеы ишьхәа наирбан.

– Уабанҙацои, Кадыр, ас шарԥазы?

– Ҳаи, Ҭарашь... Сымцар схәарҭам, ани сҽеы зсырхәҳаз агыруа иҽеы хынсырҳәын азы дмашши!.. Уаҵәы асуд ҟалоит, сымцар схәарҭам.

– Уахьцо зумҳәозеи нас? Учмазаҩушәа аҳақьымцәа рахьынтә акатаҳәа ақьаадқәа ааугоит. Аныӄәара убар адауы уиҩызоуп... Иацык укылсит аколнхараҿы хәымш раахыс...

– Ишԥазури, Ҭарашь, сымцар... – ацәажәаха ииҭомызт Кадыр. – Иахьеи уаҵәи рзы егьсоумҳәан Ҭарашь, нас ҷьара сцашам, – икәадыр днақәтәи-аақәтәиит дԥышәырччо.

– Упланқәа хыда икажьны, амш го удәықәуп. Шаӄантә аизарақәа рҿы иухцәажәахьоу узымдыруеи? Ныӄәарала ухы узныӄәгома, ҷьым. Абжьагьалдызра аамҭа цеит. Иаамҭоуп уажәшьҭа ҳҳы иҭаларц уи абжьагьалдызра шхьымҙгу, ажәлар ухы цәымгыс изруҭозеи, иараби!

– Ҭарашь, сара сус урҭ ажәлар гәхьаас ирыстом...

– Уаҟәытц, цьушьт, Кадыр, ажәа рацәа аҳәара. Ус цыпхгьы ишуҳәоз аамта угеит. Упланқәа ажәлар роуп иҟазтцаз.

– Сусқәа ҟоумтцакәа, егьа сзыҟоутцеит! – даагәааит Кадыр. – Уаҟәытц, цьушьт, Тарашь, абарт реипш ажәа ҟәазқәа рҳәара. Уара иумҳәар, Кадыр издыррым аус шутәу!.. Ахшыҩ сара сакәым, уара итцала!.. Ҳы! – иҳәан, илақәа камкамуа, Тарашь дылбааидарц итахызшәа, дааиҽаҧшын, дгәааны дахьцәажәоз иҧатцаҧшьқәа трысуан, ацгәы аҧатцақәа реипш.

Тарашь днеиҧыртцын, дкәарны ддәыцәлеит уи. Иҽы абга ахьахьуаз азы акәу, атцыхәа ави-виҳәа иаҟьон, абга еиҧьыпза.

«Упланқәа ажәлар роуп иҟазтцаз!.. Абарбарҩыжә! – дхәыцуан Кадыр, Тарашь иажәақәа игәы иацраланы. – Уаб Хәампалажә иртцала аусушьа, Кадыр иакәым!.. Дсыдызцалазеи, иараби, аламтц еипш, днаулапс дцоит!.. Иараби, аты атцар ишыркуа еипш, зегьы сара сыркуеит!» – дгәааны иҽы ласы-лассы дасуа, дцон Кадыр дыццакны. Ататын тигарц иҧьыбахь инапы ндәыцәитцеит. Иҧьыбаҽы иааиҧыхьашәеит агазет. Ихы-иҽы аалашеит иаразнак. Игәалашәеит агазет иҧьыба изтеитцаз. Иаатихын, иеитцыхны днахәапшит асахьа ианыз. Нас даақәыпсычҳан, иааигәалашәеит иацтәи амш аколнхараҽы.

II

…Аапын шьыжьы. Апсабара мыцхәы иҧшзан, илахҽыхын. Апстазаарагьы гәышьтыхган, ичыр-чыруан апсаа, дара-дара еизызырҩны ашәа рҳәон зыкь руахкыла. Ашәапыцьап дырпшзон, ипытны, ибыбышза ирылагылан ашәыртцлақәа: аҳәаса, атама, аха, атцәа.

Еиқәҽыртуан аколнхацәа. Ицон аколнхарахь усура. Аҽар рыччабжь ашьыжь ҳауа цкьа иалан, ашьха зырҩаш еипш илахҽыхза.

Абар, аколнхара арха гәеиужь аҽы ишуеит аус. Ашьыжьтәи амырхәагақәа игәыразза иаарықәччаз иарцырцыруеит урт рҽагақәа анышьтырхуа. Арха ду хнаҟьоит имшын цәеиқәараза, ааи, уи арха гәеиужь ду иқәыҩуеит ашәаҳәабжь ҽацаза.

– Аҳаҳаи, амарҵьақәа, шәас! – даҭаҳәҳәон зны-зынла агәырҧара игәы иаатҵаххны абригадир Ҭарашь. Зегьы даарыхәаҧшуан игәы иахәаны, игәы азна аҳауа цқьа ааиҽагаланы далагон иҽеага ҟьара игәы аздуны.

– Иахьагьы дмааит Кадыр, – иҳәеит аҭаҳмада Гәаҵь дааҭгыланы даанаҧш-ааҧшын, Кадыр данимба, игәы иамыхәакәа, ижакьа шла инапы аалишьын.

– Изҙбахәыда иумоу, Гәаҵьхеит, аҧсцәагьы нахьхьи аҧсыжраҽы ижуп, – иҳәеит Ҭарашь, Гәаҵь иахь илаҧш наиршәын.

– Уара ҧсыс душьоит, аха уи дыҧсҙам Ҭарашь, ҳара дҳалаҧхьаҙоуп аҙәы ҳәа. Убри азоуп инормагьы зҳацыртҵаз.

– Сара шаҟантә иасҳәазеи Ҭемыр, убри инорма ҳара иҳацимҵарц, иара Кадыргьы дҳалаимпхьаҙарц, аха имуит, афы исратәы, имуит. Аа, уажәы иара иҟаитҵалааит уи инормақәа, – иҳәеит Ҭарашь, иҽеага аҟьара дааҟәытцын.

– Иауазеи Кадыр инорма ҳацрымҵакәа, Ҭарашь? – игәы иахәомызт Гәаҵь Ҭарашь иажәақәа. – Иауазеи? Уаҩы шаҭлаҟьа дуҙзак ҳара дҳалаҧхьаҙоуп, акы даҳзаҧсам умҳәозар.

– Нас ишҧеизызури сара? – инапы ааиҟьеит Ҭарашь. – Шаҟантә ихцәажәахьоузеи аизарақәа рҽы! Аха акы дазымбжьеит. Сарамоу, иаб дизымбжьеит. Ишҧаизызури? Дзышьцылахьоу ауп.

– Дзышьцылахьоу ауп! – даатҟьеит даҽеаҙәы. – Дзышьцылахьоу ауп ҳәа, аҧҳәызба леиҧш ихы шәшьышьла!

– Инорма ҟатҵаны иҭала, аа, уст, дад, Кадыр, аҳамҭа аус ахьумуз азыҳәан! – дгәааны Ҭарашь дааизыҧшит даҽеаҙәы.

– Нас ишҧеизызурыз сара? Ауаҩы дысзшьуам, – иҳәеит Ҭарашь.

– Уара ухала уакәым, ҳарҭ зегьы иаҳҳароуп Кадыр имҽеира. Ас иҟоу иаҳаҭыр убар, ухы дыкәтәоит дааины, аҧшқацәа реиҧш. Есышықәса ипланқәа изыҟатҵаны, иаҳҭо ҳаналага, зынҙак аусура дааҟәытцын, даатәеит, – дашшуан Гәаҵь.

– Ишҧеизааури, Гәаҵь, мшәан, знык, ҩынтә, хынтә иарҳәеит ихы иҭаларатәы, иҟаитҵо шхәарҭамыз, аха абри атҵла акры ауҳәар, акы аҳауама? – иҳәеит Ҭарашь.

– Иуаҳауама! Ажәлар рҳәатәы змаҳауа, урҭ рылагылара зҭахым, рцьабаахә иалачарц иашьҭоу даҳҭахым! Иахьиҭаху дцалааит. Иазхоуп уажәшьҭа! – дцәажәон Гәаць дгәааны, илақәа ырмацәысуа.

Убри аамҭазы, агәашә аартны ачаирҭа дааҭалт аҳәы, иҵеага иазқәынҵаны. Арашәара иаҷқәаз рахь иҷааихеит дынҭаҳа-аатаҳауа.

Зегьы рылаҧш даатцашәеит Кадыр.

– Бзиа жәуит! – ҷааиҭит уи, ибжьы ҭахәаҵены.

Аҳәгьы атак иарымҳәакәа, ирмаҳазазшәа, хыма-ҧсыма арашәара иаҷын.

Акы иҳәарц иаақәкны исаса ааихихит, аха изеиҧшымтәызт, даақәытцит.

– Ҭарашь, – иҳәеит уи цытрак ашьҭахь иара днаидгылан. – Ааи, ааи, аллаҳ, аллаҳ, – иҳәан, убри аамҭазы ибҕазара аамцаирсын, иҵеаариашеит. – Абри самгар амуазаап, – ихы ааиртцысын қьаад хәычык иципыба иаатыхны Ҭарашь инаидигалт. – Абри аҳақьым иахьынтә иаазгеит... Ааи, аллаҳ, аллаҳ!..

– Иазызуазеи ари сара? – дцаait Ҭарашь, имихру, имимхру изымдыруа, дшанханы Кадыр днеиҷаҧшын.

– Ааи, аллаҳ, аллаҳ! С-с-ыбҕа мыжда... Аҳақьым иситеит.

Ҭарашь ашьшьыҳәа инапы дѡахан, ақьаад ааимихит.

Кадыр иҧатцаҧшь датцаччо, уи дааидцын, иҵеага иазқәынҵаны, ашьшьыҳәа иҷынеихеит хазы изалхыз адгьыл ахь.

III

Акы иацәшәозшәа, ашьшьыҳәа ашьхара зхы аавцзырҳәҳәаз амра зегьы иаарныччалт. Уи акыр аҵеышьҭнахит.

Кадыр агәашә ду аартны, аколнхара баҳча дахьаатцалаз, шәаҳәабжьык илымҳа иааҭасын, аҟыпҳәа даатгылан дааҙырѡит, цьарантәи иааѡуаз апҳәызба лашәаҳәабжь игәыргьахәха игәы иаақәѡит.

«Лара лоуп!» – ааигәахәын, мацәысшәа ихаҷы иааигеит лхаҷсахьа гәыкза. Игәеисра ааласит, дгәыргьан, даапышәырччеит. Даахәыцит. Нас днымѡахытцын, абжьы ахьгоз иҷынеихеит, арасра иагәылаз амѡахәаста ианыршәланы абжьы даназааигәахаза, раса хачачак днад-

гылан, иҽышькылқәа днарынгыланы, араса махәқәа днарыханы дынкылпҵшит.

Иаҧхьа иаатит ицәеиқәараҙа, игәышьҭыхгаха арха ду хызкъоз ачаи цәаҳәақәа.

Аҳәса еицлабны ачаи ҽыхра иаҽын.

Кадыр илақәа ҧарҧалыкьха арха инахкьан, аҳәса аҙәаҙәала инархьысын, акәакьҭахьшәа раҧхьаҙа игылаз аҙәы лҽы иаангылт. «Абар!.. Наҟ-ааҟ ѡ-катцкәырк зыдҳәалоу!.. Ҳаи, иараби, шаҟа дласузеи!» – ааигәахәын, ацәымзеиҧш даашанхеит, лашәабжьы дазыҙырѡуа. Ихыиҽы аалашьцан, игәы иамыхәоз акы даазхәыцит. Бзиа иибоз дибон, аха цқьа игәы иахәомызт уи лмахәар еилҳәа лус дахьаҽыз.

Аха абзиабара амца Кадыр игәы иаатҵаххын, аус ацәымгра лассы иааихашҭит, ихы-иҽы аалашеит цышәырччарала. Аҳауа ааиҽеигалан, ашырҳәа ахылаҕьара дылҭалт. Иҟамчы шьҭыбжь хара инаѡратәы апҟацаҳәа иҽы амгәацәа иаатцеитцеит.

– Бзиа жәуит! – иҳәеит уи, дук мыртцыкәа ахыгәҳәа аҳәса днарыдгыланы. – Бышҧаҟоу, бымхәои, сылашара! – иҳәан, иҧсы лылатҵәаны даалзыпшит, уажәытцәкьа инапы ааимзхыз, иеихаччо идгылаз аҧҳәызба Ната, лнапы имышьҭуа.

Зхы-зҽы гьежьыз, игәкыз, Ната лыцьымшь рацәаххыраҟәа ытцырлашаауа ирытцаз лыбла ҭбаақәа маахырҙа, иеихаччо, лассы-лассы Кадыр деиҧхьыршьшьаауан. Лгәы ҭамгыло иҭыпрырц аҭахызшәа, лассы-лассы иеисуа, лыпсы лцәырацәаны дкәыпсычҳауан.

– Ҳаи, шаҟа сгәырґьазеи, Ната, ибдыруандаз! – иҳәан, насыпла игәы ҭәны, ажәжәаҳәа ицьыба иаатигеит агазеҭ.

– Изакәзишь иара, ас шәзыргәырґьаз? – лҳәан, даакапшьхан, лхы аарнаашәа лылапш гәыккәа уи инаилалырцәеит, аха агазеҭ лылапш анакәшәа, уи дзыргәырґьаз лдырын, лхы аалалырҟәит деихаччо.

– Агазеҭ аҽы пҳәызбак лсахьа збан… – иҳәан, инапы қыцьқыцьқәа рыла агазеҭ ааитцыхны, Ната лсахьа ҟьаҟьаҙа иахьаныз иаалирбеит, – ибыдысныҳәалоит… апхьагылара…

– Иҭабуп, – даахырхәеит Ната. – Аусуреи абзазареи рышьхәа еивцоуп. Угәы ақәкны аус анууа иласхоит, егьуцааиуеит иара… – нацылтцеит длахҽыхҙа, дахьцышәырччоз,

лхаԥыц ссакәа хшла иҙәҙәазшәа, иҟәаш-ҟәашҙа иаарԥшуа, аха иаразнак лхы-лҽы аалашьцан, илгәамԥхоз акы дазхәыцит. Иаразнак лхаҽы иааит данхәыҷызтәи асахьаҟәа…

…Аҙынра. Аԥацхажә ахыб аҟәырбааны, итцкьыҷны… Бзиа илбоз лыжә аҳәыс аҭарԥало, аиҳабыра агәашә итганы ианыргоз… Лыбла ҭбаакәа лаҕырҙыла итҭәааны, абартца дытцагыланы уи дшашьҭаԥшуаз… Аменшевикцәа… Абар, имлашьуа асолдаҭцәа ашта иааҭалт… Абар, аҙәы ижәҩахырҟәа ачынкәа ыкәҙахны, лаб дааидыххылт… Дшәеит лара… Лан лкалҭ лҽаалалҳәеит… Даатцәааит уи, лаб игәҭасны акәакьҭа данынкҽарыжь… Абар, лаб дыкны драԥцаны дахьырго… Аха, абар, иааит Асовет мчы… Дааит лабгьы деихаччо, ижәҩахыр ашәакь хшьны… Ната иаразнак лхы-лҽы аалашеит, «ахәра ажәытәра иагеит ихнымҳәҙо» – аалгәахәын, дгәыргьатцәа лхы дҩахан, лылакәа ԥарԥалыкьха Кадыр дааиҽаԥшит.

– Иахьа зегьы ангәыргьо, есқьынгьы ианшоу аусгьы лахҽыхуп, ибаракьатуп, – лҳәан, лыԥсы лагаҩагара лзымарианы, лгәы азна аҳауа аалҽалгалт. Нас лҩызцәа рахь даанаԥшит. «Аминуҭ акыр иаԥсоуп», – аалгәахәын, лассы лус далагарц лгәы аазхьит. Уаҟа дгыланы дцәажәаргьы лҭахын, аха дахьгылаз «адгьыл лыгәон» аус ахь.

– Сара сзы есқьынгьы лашьцоуп, ихәлоуп… – иҳәеит Кадыр, гәнамҙарак ихы-иҽы ианны, дымкәацо акәадыр дахьантәалаз, иццымшь еилассыра дытцыԥшны Ната дылзыԥшуа, икәадыр днакәтцәи-аакәтциит.

Ната даатрысит. Азныказы илзымдырит Кадыр иихәарц иитахзы. Лылаԥш хьшәашәа налыршәит уи иахь.

– Иаанагозеи ари иуҳәаз? – дазтцааит уи атцыхәтәаны, илзымчҳазт. Лгәеисрагьы ааласхеит. «Изхиҳәаазеи?.. Изхиҳәаазеи?.. Игәы иамыхәазеи абри апстазаара лахҽых аҽы?..» – дазгәаҟит еилылкаарц.

– Ибзымдыруашәа! – аԥышәырччара хәычык иқьышә аархәеит уи. – Минутк дызмыртынчуа агәыхь змоу… Бзиабарала ибылуа…

– Аа, еилыскааит, еилыскааит, – иажәа дааԥыҩлан, акыркырҳәа дааччеит Ната, уи есқьынгьы агәтыхаз абзиабара ишахҟьаз анеилылкаа. – Уи абзиабара, сасуп, спыч-

коуп, иахьа иҟоуп имцабзха, уатҵәы иҟам, ихьшәашәоит, – лҳәеит уи, лажәала Кадыр игәы итҵәахны изҭоу аиаша ытцылхырц лҭахызшәа, латцыхәала дизԥшуа.

– Быԥшра шыгәку, ишыразу иҟамлар ҟалап бгәы, Ната, – иҳәеит Кадыр даақәыпсычҳаны, икәадыр днақәтцәиаақәтцәины, – бажәа кьакьацәоуп, сажәа агәра бымгозаап… Аха… Ишыбҭаху… Сара ибасҳәеит сгәы иҭаз аиаша ааҭыгъгьаны. Рыцхашьарак былазам сҳәар, исызбаҭәашьом… Абжьарак… Исзымдырит бгәы иҭоу…

– Сара агәы сымам абзиабара зкыша… – лҳәеит дхәытцаччо, лҷеыргызмалны Ната. Ацыгәтцыхәа ааҭцылжәан, лхыснацәа иакәыршо, хәыцы-хәыцла иԥҵәо дгылан уи, лхы ларҟәны, аԥышәырччара лҷыкәны.

– Избоит, – иҳәеит Кадыр аарлаҳәа.

– Зныкҟьара аҭла аԥҟара уадаҩуп, – лҳәан, Ната лылаԥш Кадыр иааихылгеит. Абри иааихылгаз алаԥш гәкы зынʒаск иарҕәгәеит Кадыр дызбылуаз амца. «Лгәы иҭоузеи? Иаанагозеи? Иахьцасзеилмыргеи, мшәан!.. Ҳаи, иараби…» – Дхьашьшьны, акәадыр дахьантәалаз ҷаԥшрала уаҩы даарыцҳаишьаратәы, илаҟәа бжахҩаны, ацәа дакуашәа, Ната дылзыԥшын.

Ната лгәы даарыцҳанашьеит Кадыр.

– Уабанʒацоз арахь? – ацәажәара аалыԥсахит уи.

– Ааигәа… – аарлаҳәа ибжьы ҭикааит Кадыр.

– Ачарахь уцозар акәхап?

Даатрысит Кадыр, ачара аʒбахә аниаҳа. Издыруамызт уи ачара ахьыҟаз.

– Бара бҟало уа, Ната?

– Снеир ҟалап.

– Азамана, саргьы сҟалоит уаҟа. Уа исҳәап сгәы азхара… Бус нсырхеит. Бзиала, Ната! – иҳәан, лнапы ааирҕәгәеит, илаҟәа налылатцәо иаалыдхалт. – Бзиала! – еиҭеиҳәан, даахырхәаны иҷеы аҟамчы аахиҟьеит. Амра злысны, ихырԥәақәо игылаз иҷеы шәан, ашыжәҳәа атцыхәа аамҩаннатцан, икәарны аҷынанахеит.

Уи агәашә дҭытцаанʒа дгылан дишьҭаԥшуан Ната. Нас дхәыцуа ашьшьыҳәа лҷыналхеит лус ахь.

* * *

Акы аҳәара далагар иҭахын Кадыр ҷымҭ дахьтәаз, аха дшалагара издыруамызт.

– Ы-ы-ы?.. ишәымоузеи ажәабжьыс? – дҭааит Кадыр, цыҭрак ашьҭахь даақәыпсычҳан, Ната лахь ихы нарханы.

Даашанхан, уи дааиҷапшит Ната.

– Ажәабжь здырша шәара шәоуп… – лҳәеит, лылапш ашьшьыҳәа иналырҟәын, акы лгәы иаланы.

– Бажәа сазыҙырҩлар бзиа избоит.

– Шәгәы иахәаша исҳәозеи?.. Аусура аҙбахә шәгәы арҷыгьыр ҳәа сшәоит, – лҳәеит Ната гьангьашрыла даапышәырччан.

– Ааи… Ус бгәы изаанагозеи? – дҭааит ашырҳәа ихы дааҩахан, Кадыр убри аамҭазы Ната лгәы иаадибалт «Аҳаҭыр дырга» аорден цырцыруа. Акы дааитҵанарҕәҕәан, даақәыпсычҳаит. «Лара – аҕьеҩ усуҩы… ахьҙ змоу… Аамҭа ианаало… Сара…» Абраҟа ихы ааидырын, иааиҭаххеит лара леиԥш иаргьы игәы иадзар Ната лгәы иадибалоз аҩыза. Аха игәамԥхоз аусура даназхәыц, «мап» ааигәахәын, ихы ааиртцысит. «Аус лымуа ҭынч дтәазар, еиҳа еиҕьми?.. Снапаҷы данықәкала, иҫтоубоуп аус шылсмыруа», – иҳәеит уи гәаныла. Еилгамыз хәыцрак ихаԥаны акыр иаԥхьаҟа дархәыцит, ҷьабаада иԥсҭазаара ҭынч имҩаԥиго, тәым ҷьабаала дынхо дшықәкалашагьы ихаҷы иааигеит.

– Зегьы иреиҕьу, – иҳәеит уи, даақәыпсычҳаны, – иануҭаху иубо уԥҳәыс ԥшҙа улыдтәаланы, гәхьаада шәеихәмаруа, ҷьабаада қьаф шәыман шәықәказар, еиҕьу иҟоузеи адунеиаҷы! – иҳәеит уи деихаччо.

– Усда қьафура зықәлом, – лҳәеит Ната, Кадыр иихәаз дахыччашәа. – Ииашоуп, зны иҟан убас усда қьаф аныруаз аҙәык-ҩыцьак, шәҩык-ҩышәҩык рыԥхҙашала. Уи аамҭа цеит ихнымҳәҙо. Иахьа аусуреи ақьафуреи еицуп. Гәыразыла аус зуз, хымпада, иаԥхьа изыԥшуп ақьаф, агәыргьара. Сара сгәанала, иахьа гәырҩада уҩызцәа урылагыланы, зегьы шәеицгәыргьо, бзиа шәеибабо, ишәзеиԥшу гәҭакык шәаҵагәыргьаны ԥхьаҟа ишәыма шәеицнеиуазар, – еиҕьу ԥсҭазаара сара исыздыруам. Егьырҭ зегьы гәырҷыҕьгоуп. Ауаҩы гәырҩа анимам, игәы

гәырҕьарыла иантәу, аус цьабааҙам, уи ада дызтәаҙом. Иара аусгьы ласхоит, ибарақьатҳоит. Ари ззымдыруада?.. Иҟақәоуп уажәгьы ажәытәра атцасҟәа злымтцыц ауаа, амучара шыпхашьароу ззымдыруа, рҽабаақәа ирыкәтәаны, аҟьапаҳәа иаарысуа, лак аҟара ҳатыр рыкәзамкәа. Анаара инкыдгәгәало идәыкәуп, рѡны рҳәом, рус рҳәом, иахьаакәшәалак аѡы рҽаршьуа. Аҳәсахәыҷкәагьы ҳазхыхыр ҳәа ргәы итарклоит зны-зынла урт амыждақәа. – Убри аамтазы лылапш тцар мацәысшәа иаацырцырын, Кадыр иааихьысит. – Ирзыруазеи урт амыждақәа аҳәса ааганы, дара нымха-хымтцәаха, хыда идәыкәупеи?..

Кадыр зны дцәышхон, зны дҟапшьхон. Сацьанк анышә еиѡыжааны дытцазар моу имамызт. «Сара соуп зегь зхылҳәаауа», – иҳәон уи игәанала. Иԥсы игәы иқәзомызт, дхәаҽуазшәа игәы иабон. «Илазҳәада стоурых?.. Абасҟак дылцәымгтцәҟьану аус зцәымгу, лара лҳәашьа, амуча?.. Илазҳәада?.. Илазҳәада?» – дызтынчхомызт уи, убри аамтазы дааигәалашәеит иаха ачараҽы уи илацәажәоз игәыла пҳәызба. Апхзы хьшәашәаҙа иааиқәнатәеит, дарыхьташьызшәа ицәа иаалашәеит.

– Шәгәы сырҽыгьит цәажәарыла, – дѡатҟьан, ауатах дааѡнаххын, агитара аацәырганы инаидылгалт Ната, – иашәырҳәар? – Аха уи издыруамызт арҳәашьа. Нас лара днатәан, ашәа ацҳәаны, арҳәара далагеит. Азныказы Кадыр ихы-иҽы аалашеит. Даара игәы иахәеит ллерсҟәа. Аха цытрак ашьтахь еитаалашьцеит хәычы-хәычла ихы-иҽы. Уажәы апыхьа атцкьыс атынчра ицәызны дҳәытцәыхәытцәуа дтәан.

Абас ашәа ацылҳәон Ната лгитара атцыхәтәаны:

Ауарбажә ашәтыц иазнауазеи,
Ахапыцкәа ирыбжьакны?
Сара исеипшу илзууазеи,
Уѡны еицаҟьа дыѡнакны?

Апҳәызба пшза узлышьтоузеи,
Уҽи укәадыри еиқәтцаны?
Уи илеипшу илзууазеи,
Унымха-хымтцәа уаашьаѡны?

Кадыр деиқәшәы, дхаҳәха, дымқәацо дтәан, гәаарыла игәы тәны. Акы иҳәарц илақәа амца рыхҟьа даарҩахон, аха еиҭаалаҟәуан ашьшьыҳәа. Игәы ҩбаны ишан. «Уаатҟьаны ҭәҭәала улацәҳаны уца!» ҳәа – ианаҳәон акы. «Аха мап, уҽааанкыл, ииашоуп уи иузылҳәоз зегьы, уара узлаҟам акгьы лҳәом», – ианаҳәон егьи игәы азбжак. Абри деитцарҭәҭәаны дакын, имч илнахʒон, играқәа зегьы ахьинардыруаз, игәы аʒаʒ еиԥш акы аланакшозшәа инархьуан, лассы-лассы дқәыԥсычҳауан, дыԥсызшәа, дхьышьшьы асқам дахьықәтәаз.

Абас дтәан уи акыр аамҭа.

Ната лгәы даарыцҳанашьан, лылақәа гәыразыла еихаччо, апатефон архиара даҽын уажәы. Атцыхәтәаны Кадыр ихы дҩахан, даанаԥшы-ааԥшын, дҩагылт ԥсымбзам.

– Абзиаразы уаҩы дааилааит, сминауаҭуп бара бҟны… – иҳәеит иҽырхьшәашәаны, аарлаҳәа ибжьы аатиган, акы иҳәарц Ната днал҆аԥшит, аха еиҭаалаҟәит ибла. – Иҭабуп, – иҳәан Ната лнапы ааникылт, – иҭабуп… Бара беиԥш артцаҩы заа дсықәшәар, еиҳа сеиҧхар ҟаларын, – хәычык аччара иқьышә аархәеит Кадыр, гәыҳалалла Ната данынал҆аԥш, аҩыцьагьы рылаԥшқәа ааиқәшәеит.

«Рацәак бгәы кьакьазаап, ас сбықәгәыҷуамызт», – аҳәон Кадыр илаԥш.

«Урыцҳасшьоит, сгәы узыбылуеит, аха ҳаиқәымшәеит. Уҟазшьазы – мап!» – аҳәон Ната лылаԥш.

Ашьшьыҳәа дындәылтцит Кадыр, иҽы кәадырны ахьаца иахьатца҆аҳәаз днадгылан, амгәархақәа ааирххеит.

– Бгәы иаҭаху анасыԥ быгымзааит… – Сара сзы егьоурым, аха… – дԥышәырччашәа иун, дыҩеыжәлеит дхьанҭаза.

– Ас сшәықәгәыҷуамызт… – далагеит Ната убасҟан илҳәарц илҭахыз, даақаԥшьхан, лылаԥш тцаҟа иаалаҟәит. – Иҟалап иқәнагамзар акыр аамҭа шәахьсырԥшыз… Шәара ишәызҳәоу бзиак саҳарц акыр исҭахын. Сагьшәықәгәыҷуан убастцәкьа ԥаса, раԥхьаʒа ҳанеибабаз аахысгьы… аха… – лажәа налмыгʒеит.

– «Аха»… Издыруеит ибҳәарц ибҭаху, Ната… Биашоуп!.. Биашоуп!.. Зегь рыла биашоуп! – ахагара ззааз иеиԥш, даағызын, даақәгьежьит Кадыр дцарц.

– Кадыр! – лҳәеит, ашырҳәа лхы аашьҭылхын Ната. – Аҭыхәтәаны иуасҳәо абри ауп: енагь усда ныҟәарыла иԥшаатәым анасыԥ. Уи ус иузыԥшаауам… Жәлары ирыхәо аҷьабаа иалоуп зеиԥш ыҟам анасыԥ. Убри азы аҷьа збо ажәлар бзиа ибаны, ирзеиҧьу аус зегь ҳазкызароуп… Уброуп ахьӡ уаҩы иахьирҳауа.

Кадыр дхынҳәит аҩныҟа хәыцрала дыҭәны. Гәаныла абарҭ ахымш ирҭаз адырра аҟара ҩажәижәаба шыҟәса ирымҭацызт.

VI

Хәылпазык аколнхара «Аҿыц мҩахь» аусҳәарҭаҿы икылҟьа иааиз амашьына пҳәызбак даатытцын, лпортфел лҩытракны аусҳәарҭахь лҿыналхеит, лшьаҿақәа ҭбаатбаа иргыло. Ахыуҳәа ашә аартны дааҩналт.

– Мшыбзиақәа! – даахырхәеит. – Аколнхара ахантәаҩы Ҭемыр дыстахуп, – ҳәагьы налҳәеит.

– Бзиала баабеит, сара соуп Ҭемыр, – иҳәан дҩагыланы, илақәа аалыдхалт иааҩналаз.

– Сара араиком ахьынтәи уск сыдны сааит шәколнхараҿы, – лҳәан, қьаадк уи иааилыркит. – Сара Ната Ҳаҷьымпҳа соуп.

– Ааи, быздыруеит. Бтәеишь. Акраатцуеит ҳбықәгәыҕуеижьҭеи, – иҳәан, деихаччо ибла ҳалалқәа уи иналылартцәо, даалҿаԥшит Ҭемыр.

– Ааи, асҟаамҭагьы саарц акәын, аха егьырҭ аколнхаракәа рҿы сынхеит.

– Егьоурым, иаабҭаххалак аказы беитцахом, аҿы бҭахызар, аҩыза дыбҭахызар. Амала, баазыргәаҟуазы сара адырра сыҭала. Аизара бҭахызар, еизаагап уажәытцәкьа.

– Сара аизараҿы исҳәо рацәак цәажәатә сымам. Сара истахуп уатцәы аҳәса зегьы ачаиҿыхраҿы еизарц. Сара сзаашьҭу шәаргьы ижәдыруеит.

– Исымдыркәа, акраатцуеит издыруеижьҭеи, – иҳәеит Ҭемыр. Ната уи лгәы даахәан, дааччеит. «Игәы амца ҭоуп», – аалгәахәт лара, дшанханы диҿаԥшуа.

Аухатцәкьа аколнхацәа зегьы адырра роуит Ната дшааз, уатцәы зегьы ачаиҿыхрахь икылсырцы, Кадыр илымҳаҿынӡагьы инаӡеит уи лаара. Аха дук игәы иатцамсит, ихы

аалаҟәын, даахәыцит. «Башоуп сара сзы зегьы», – ааигәахәт уи.

Адырԥаҽены шьыжьҙа игылт аҳәса, хәычгьы-дугьы еиқәҿытуа, аколнхарахь рҿынархеит.

Кадыргьы игәы иамуит. Дцан, уаԥы дахьимбоз бнакы дылатәеит, ҳаракырак аҿы, убрахьынтәи дылҿаԥшырц Ната дырԥегь. Уи итцаҟа аҙы цон. Аҙы анаԥс – арха еиужь ду, агәы хәычык илгәыгәшәа. Убри аҳәыгәраҿы еизон аҳәса. Урҭ рбжьы рацәан. Иҟан аҷкәынцәагьы. Зегьы Ната лчаиҿыхшьа рбарц иеилаҳаны лассы дааиндаз ҳәа илзыԥшын.

Арха аҭыхәан иаацәыртцит Ҭемыри Натеи, урҭ ццакны иаaиуан аҳәса ахьеизаз, иеихәаччо еицәажәон.

Кадыр игәы амцеиԥш иацралт акы, урҭ аниба, игәы лассы-лассы аисра иалагеит акы, урҭ аниба, дааҟәындҟәындит. Даақәгьежьын, ахаҳә ду дныкәтәеит. Ҭәыцк аатцижәан, напыла ихытцәтцәаны иаакеиԥсеит, иблақәа рыдхаланы Ҭемыри Натеи дшырзыԥшуаз. Ихы ааиртцысит, изиртцысыз иаргьы цқьа изымдыруа. Аҳәсақәа ахьеизаз ианнеи, зегьы ԥеибаргылан, урҭ иаарыкәаҵгеит. Зегьы рылақәа ҭраа Ната илзыԥшын.

– Аԥызцәа! Иахьатәи ҳаамҭа иааҙоит насыԥла згәы ҭәу ауаа, – дцәажәон Ната. – Агәырԥа анумам, гәыргьарала угәы анҭәу, аԥьабаа ԥьабааҙам, аус акыр ибарақьаҳхоит. Згәы еицҳауа згәы амца ҭоу, зус зыԥсы еиԥш избо ауаԥы дарбанзаалак ихьӡ мгар залшом ҳҭәылаҿы!.. Аԥызцәа! акыр ҳаицәажәар бзиа избоит шәареи сареи, аха ҳахьҙап. Уажәы сара ачаиҿыхра салагоит. Сҿыхшьа зҵарц зҵаху даара шәазхәыцны шәазыԥшы, ицәгьаҙам уи атцара, имариаҙоуп, – лҳәан, ԥ-катқәырк наҟ-ааҟ иаалывалҳәан, далагеит ачаи ҿыхра. Абгьы имҟәычразы, иԥымжәаразы ҳәа, ачаибгьы ахьҿаз ишҿыхтәу лнацәақәа ирыбжьакны идлырбон. – Абас алада иаабыртҵәир, ԥьабаада иааҿшәоит, нас абарҭ реиԥшқәа акатцкәыр ԥыцьара ишоуп, аҿыхреи ассорти реилагҙаразы. Иҟьаҟьоу хазы, ишәхьоу, ашәра иахыԥахьоу убас хаз-хазы, далагеит аҿыхра, ҳәсеи рԥарцәеи рылақәа ааихамырҟәысҙакәа лнапқәа ирзыԥшын, иццакуа ирманшәаланы ачаибгьы ахьҿылхуаз.

– Дида, хса гызмал, заҟа лыҽлырласуазеи! – иԥьаршьон аҳәса.

Кадыр, аԥсшьараҽы иҟоу ауаѡ иеиԥш, амарда дкыдиааланы, ихы инапы аҭыргәаны урҭ дырзыԥшын, илақәа ҭааua, аха ацәа дамкуа. Абраҟа еиҳагьы илала ибеит Натеи иареи реиԥшымра. «Аҭааи амцеи… Сара аҭаа – аус азы, лара – амца», – ааигәахәт. Цәымграк игәы иааҭагьежьит, дааҳәытцәыҳәытцәит, илақәа аакам-камит. Уи уаѡ дицәымгмызт, ихы заҭцәык акәын ицәымгыз уажәы. Ихаԥыцқәа ааихаирҳәҳәеит, илақәагьы алаҕырӡ аархыжжылт. Закәытә ԥшатлакәхи уи игәы иҭагьежьуаз уажәы! Каламла аѡра цәгьоуп. Амала, иҳәатәу убри ауп, игәы ҭынч данамыртәаӡа, дгыланы дцеит аѡныҟа, ихы шәиуа.

Аҳәсақәа рылақәа ҭраа Ната лнапы иазыԥшын, илҳәоз иазыӡырѡуан. Ната длываҕәҳәаӡаны длывагылан аколнхара ахантәаѡы Ҭемыр иԥха Луба. Зны-зынла ашьшьыҳәа лхы даaѡахашәа лылаԥш гәкы лыршәуан акомҽар арганизациа амаӡаныҟәгаѡ Мураҭ иахь, Мураҭгьы насыԥла игәы рҭәы ила ҵарқәа рыла уи дналылатцәалон. Аха урҭ аѡыцьагьы рхы Ната илызкын уажәы. Урҭ дара ирҭахын аѡыцьагьы ааидтәаланы ргәазхара иааицәажәар. Аха урҭ ианакәзаалак иеидгыланы еицәажәо уаѡы ибомызт. Иԥхашьон, араҟа ранацәа ирыцқәлоу аҳәса иахьрылагылаз, ранацәагьы ахьыҟаз азы хазы иааидгыланы иааицәажәар. Избан акәзар, аҳәсақәа зегьы ирдыруан урҭ уажәы ааккыскьа ашьана шеимырдаз. Убри азы дара аҳәсагьы лаԥшыла урҭ иреиѡаӡо, аѡыцьагьы рыҟазшьақәа еилкааua ирызкылԥшуан, урҭ ажәытә дара рхаан рбзиабара шыҟаз ала иазыԥшуан иахьагьы. Акыр ҳаҭыр ақәыртцон ачкәыни апҳәызбеи рҽы апхашьара, аламыс. Инкыдпала-аакыдпало иаарбоз, ҳаҭыр ицәдырӡуан, зыцҟ хьӡы ихьӡыртцон.

Абарҭ зегьы рзы Лубеи Мураҭи ашьана еимырдахьан, аха уеизгьы излаз рҟынтә инарыгӡон урҭ ргәы иахәоз. Зны-зынла рхала ианааиниалоз, еибырҳәон ргәазхара рыгәтыхақәа.

Адырхаҽены Луба апхьагылара лгеит ачаиҽыхразы аколнхараҽы. Ҩажәа, ѡажәи хәба килограмм ҽызхуаз ѡынѡажәижәаба килограмм рҟынӡа иналцеит. Егьырҭгьы уи илҽыԥшны анорма иацҵаны аҽыхра иалагеит.

Хәылпазык Ҭемыр иаарылеиҳәеит аколнхацәа, ауха зегьы еизарцы аклуб аҽы. Нас Натеи ԥыҵѡык аколнхацәеи еицны аѡныҟа ицеит.

V

– Сан, аусҳәарҭахь исыԥхьеит, сцароуп, – иҳәан ихҭырԥа ихы иааԛәыршәны, иҿынеихеит Кадыр убри ахәылԥазы.

Аусҳәарҭаҿы зегьы еизахьан. Аклуб ѡнырҭәаан аколнхацәа рыла. Раԥхьаӡа еиватәаны еицәажәон Натеи Лубеи. Зегь раԥхьаӡа астол игылаз дадтәалан аколнхара ахантәаѡы Ҭемыр. Цытрак ашьҭахь аизара аахитит Ҭемыр.

– Иахьа иаҳзыԛәгылоуп ѡ-зҭаатәык: акы – ҳаԥхьаҟатәи иҟаҳҭаша адҭаԛәеи аԥхьагылацәа аҳамҭа рытареи; ѡба – Кадыр иус азҭаатәы.

Убри аамҭазы ашьшьыҳәа дааѡналан, иҭацәыз ҭыпк аҿы днатәеит Кадыр. Ихаршәыз ихҭарԥа ааихихын, ижәѡа иааԛәитцеит. Даақәыпсычҳаит, нас даанаԥшы-аапшит илақәа цырцыруа. Илаԥш даатцашәеит Ната дахьтәаз. «Митәык ҟаларц иҟоуп абра уаха...» – ааигәахәын, игәы лассы-лассы аисра иалагеит, нас Ҭемыр дааизыԥшит.

Дцәажәон Ҭемыр: Стаханов, Демченко русушьа, урҭ ҳарҿыԥшырц зегьы ишаҳуалу ҳәа, нас иара иколнхараҿы аихьӡарақәа ирымаз, Ната лыӡбахәгьы иҳәеит.

– Аѡыза Ната лыбзоурала иахьа ачаиҿыхраҿы аԥхьагылаѡцәа ҳамоуп хәѡык, – иҳәеит Ҭемыр.

– Ната лыбзоурала моу, дара рыбзоуралоуп, – ҿаалҭит Ната дахьтәаз.

Абарҭ ажәақәа зегьы ргәы иахәеит.

– Урҭгьы урҭ роуп, аха Ната дара акыр абзиара ҳзыҟалҭеит ари ахымшк, – иҳәеит Ҭемыр.

– Ииашоуп, ииашоуп! – иааилартцеит абжьқәа.

– Ҳаԥхьа ишьҭоуп, аѡызцәа, адҭа ду, уи адҭа наҳагӡароуп, егьынаҳагӡоит. Иахьа хәѡык аԥхьагылаѡцәа ҳамазар, сара сгәы иаанагоит, шықәсыкала жәантә еизҳап ҳәа урҭ рхыԥхьаӡара.

– Ииашоуп, ииашоуп!

– Уаха абраҟа цытѡык аҳамҭа раҳҭоит, зус ѡнапыкла икны иҳалагылоу аѡызцәа. Убри азы ажәа имоуп аѡыза Хьымца.

Хьымца даақәгылт иқьаад кны.

– Русумҭа цқьаны, аабжьажь рымамкәа иахьааиуазы уаха аҳамҭа роуеит абарҭ, – иҳәан, ақьаад днахәаԥшит,

– аҩыза Мурат, аколнхара иалоу аҽар дара дрыцхрааит, аколнхараҽгьы цьамшла апхьагылаҩцәа дреиуоуп. Сара схазыҳәан ҳәа дашьтазамкәа, абарт зегьы ҳзы ихы ацьа аирбарц итахуп. Убри акнытә аколнхара аусҳәарта инатоит апатефон.

Рнапқәа ааинырҟьеит зегьы. Темыр акәакьтахьшәа днаскьан, апатефон ааиган, Мурат инаииркит.

– Аҩызцәа! – иҳәеит уи, ибжьы ҽацаза. – Схы иадыстоит, ашықәс антәаамтанза енактәи ачаиҽыхра шә-килограммк рҟынза инасыгзарц.

– Егьи, Гәаць, дызлатаҳмадоу алагьы апхьагылаҩцәа дреиуоуп, иус цқьоуп, аусҳәарта инатоит хәышә маат апара.

Гәаць даақәгылт илаба кны. Темыр аконверт ааимихын, ажәлар рахь даахьаҳәит.

– Итабуп, дадраа, итабуп! – даахырхәеит, ибжьы паза даацәажәан. – Сара, дадраа, ажәытә ҳәынтқар изакәан мцура шыздыруа ара итәоу уаҩы ишәыздыруам, сара сахаануп аимтцәара, ақәхра, амҳацьырра... – абра ибжьы ааҽахтцәеит уи цытрак. – Сылақәа ирбахьеит, иахьа еипшгьы исгәалашәоит аҳәынтқар ир ақытақәа анырбылуаз, ианыршьуаз пҳәыси хәычи; тауади-аамстеи рыцырхырааны рмагә шьхәа ҳатцацаланы ҳанрымаз. Урт зегьы зхызымгац ажәала изҳәом. Избахьадаз ас ажәлар лахҽыхны еибаргәыргьо! Избахьадаз са сеипш нхаҩык, таҳмадак ас дцәырганы! Иахьа, дад, зынза даҽеа аамтоуп. Итабуп ҳәа расҳәоит сара, абри аамта ҳзаазгақәаз, сара сзы инасып дууп абри агәыргьара сахьахьзаз. Абарт илахҽыхза, зымҩа ылху аҽар сахьырзыпшуа саргьы убарт реипш сыцкәынхазшәа схы збоит. Сгәы еицҳауеит. Дарбан згәы меицҳауа иахьа?! Уи игәы бажәуп, уи псык диҩызоуп... – Итабуп, дадраа, сцьабаа пату ақәызтцаз. Ари нахысгьы ахьымзг сымгааит шәара шәҽы! – даатәеит Гәаць.

– Ахпатәи... Зеса, – дапхьон Хьымца асиа, – Зеса дыҟами? – ауаа даарылапшит уи.

– Дыҟам, дыҟам, – иаагеит аҳәса рыбжьы.

– Лықәра лфахьеит, аха гәык-псыкала аус ахьылуаз аҳамта лоуразы аҳәса рахь лҩызцәа далырхит. Илоуит хышә маат параны...

Кадыр илақәа траа иааиҟәымгазакәа Хьымца дизыпшуан. Иан лызбахә ахьырҳәазгьы иаацьеишьеит.

Хьымца асиа аԥхьара даналга, ииасит аҩбатәи азтаатәахьы.

– Кадыр, – иҳәан, даацәажәеит Ҭемыр.

Кадыр дхьаҭаза дҩагылт.

– Арахь астол ахь ууаскьа, – иҳәеит Ҭемыр.

– Араантәигьы зегьы сырбоит, – иҳәан, дымԥәацеит Кадыр дахьгылаз, аха Ҭемыр ианидицалаза, днаскьеит астол ахь.

– Кадыр, абарҭ зегьы уԥхьаны абра ууаргеит, – иҳәан, ажәлар рахь инапы наирххеит Ҭемыр, – изуазтааууа аҭак рыҭ ицқьаны.

Кадыр ибга ԥтәааны дгылан. Абас дҟамлацызт уаханза, уи егьарааны ажәлар раԥхьа дыԥәдыргылахьан, аха мыч илазамызшәа ицәа акы налашәон.

– Кадыр, дад – дҩагылеит Гәаҷь, дышлаҕәаҕәаза – Уаха узааҳаԥхьаз – уаргьы иудыруеит... Абарҭ зегьы даара иаҳҭахуп еилаҳкаарц, – иҳәан жәлар даарзыԥшын, инапы ааиҟьеит итәаз зегьы атҵанакратәы. – Ҳара ҩызазс ҳәа раԥхьаза ухы ааҳалоуԥхьазан, ииашаны уҩыза бзиоуп ҳәа ууаҳалаҳаргылт. Аха аус уаҕоуп, ажәлар рылагылара уцәымҕуп, ажәытә зны акы уашьцылахьан, иахьагьы уҿы аҟьаԥҳәа уаасуа удәыԥәуп. Уара утцыхәала иҙит десҭынк ачаи. Абарҭ зегьы иаҳцәурзит убри. Ҳалагылара зуцәымгыузеи, угәы иалоузеи? Иҳәа, ажәа умоуп, – иҳәан, днатәеит Гәаҷь.

Кадыр ҿымҭ днықәтцәи-аақәтцәиит дахьгылаз. Илаԥш даатцашәеит Ната, аԥхзы хьшәашәаза иааиқәнатәеит, акы наихәлачын, ҟыт инамырҳәеит.

Азал аҿы ҟытбжьы гомызт. Зқьы бла иара изыԥшын. Абри аҭынчра ду иҟаз изышьҭымхуа, еидара дуны иԥҳәаны дарҟьыцуазшәа ибон гәаныла. Ишьамхԥа итцаҟәало, дрызнымкылозшәа аниба, астол днықәыҕәҕәан икит. Аҕырҿ аарытцеит ихаԥыцԥа. Издыруадаз уи игәы иҭаз! Азныказы иаԥәикит игәы иҭачны иҭаз игәаҟрақәа аахтны, насгьы иахьарнахыс дышрылпсааз раҳәаны, дцаны уажәытцәкьа иҿеишьырц. Ихы ашьшьыҳәа дааҩахан, ила ԥхашьақәа рыла ажәлар даарылаԥшит, амца ихҟьо. Аха ишанханы изыԥшыз ажәлар рхаҿԥәа данаарыхәаԥш, алаҕырз илақәа иаархытцаан, иԥынтца акы тцарза иацралт. «Map, истахым акгьы. Истахым схгьы, сцоит наҟ цьара уаҩы сахьимбо,

салгап наҟ сыԥстазаара… Сара егьсымам ара!» ҳәа, – ихы дацәажәон уи, деитԥаҩахеит ихы, илақәа аацырцырит.

– Сара акымзаракгьы шәасҳәом. Иҟашәтԥа ишәтԥаху. Шәара сшәықәшаҳатуп зегьы рзы. Сара сзы егьыҟам, капеи кылтцәак сышәзаԥсам, сышәԥырхагамзар. Уажәшьта сышәԥырхагам, бзиала!.. – иҳәан, ахагара ззааз иеиԥш дыццакны, ддәылтцны дцеит Кадыр, аизара кажьны.

Итәаз зегьы иааԥьаршьеит Кадыр иҟаитцаз. Акыраамта иҟартцара рзымдыруа итәан.

– Мурат, Тарашь, уара, шәнаишьтал! – иҳәеит Темыр дѡагылан.

Мурати Тарашьи абгьааҳәа рҽынархеит.

– Шәаангыл, саргьы сшәыццоит, – Натагьы дѡатцҟьан, урт днарышьталеит.

– Ҳара инаҳагзап аизара, – иҳәеит Темыр, урт андәылтц.

Иѡны ицон урт Кадыр иѡныҟа. Иара дырбомызт. Аизараҽы ѡыцьараны рҽеыршеит ауаа. Шьоукы иртахын Кадыр аколнхара далырцарц.

– Иазхоуп уажәшьта! – иҳәеит аҙәы. – Ѡ-шықәса дныҟәаагеит, ҳҟәаҟәа дықәыртәаны.

– Даҳтахым ҳалагылара зтахым! Ҳус илам! Даҳтахым! Даҳтахым!

Аха урт рыдагьы иҟақәан Кадыр цытрак аколнхараҽы иааныжьра зтахқәаз. Тарашьгьы убарт рахь дыҟан, избан акәзар, Кадыр даҽеакала дибеит, акы дшаргәаҟуаз игәы азѡеит. Иҟалалакгьы уи дзыргәаҟуаз еиликаарц игәы итеикит.

Абжьаҽы ианықәдыргыла, аиҳараѡык Кадыр аамтала аколнхараҽы даанрыжьырц рбжьы артеит.

Кадыр дышиашаз дааит аѡны. Ашә ааимпааны дааѡнаххит. Ииарта днадыххылан ахчы иатцаз итапанча аатципаан, даақәгьежьит, иԥсы игәы иқәымзо, илақәа камкамуа. Уи ихы ибеит зегьы дрылхны, уаѡы затцәны. Иаразнак еиликааит изанаат капеик ишаԥсамыз. Уажәраанҙа ҳатыр зқәитцоз азанаат!

Ихаҽы иааигон лашьцара цәыршәагак. Убри далан иара, ԥхьаҟа дызлацаша амѡа имбо, абар дтаҳаит аҙы, абар даманы ицеит уантәи уа дзааҟәрыло, абар-абар дхәаҽуеит. Аԥьԥьаҳәа напеикәыршала еицынхо аԥьажә-

лар ҽыц рыбжьы игәы иқәыѡуеит. Дыҳәҳәар итахуп, аха илшом…

Даатрысит Кадыр. «Сабацои?..» – Итапанча днахәапшит. Дааѡахан, ахы илымха иаатеикит. Илақәа ааиқәипсеит. «Бзиала, зегьы… Зегьы.. Н-Ната!» – ашьшьыҳәа иаалаҟәит инапы. «Згәы пшаарыдашь?.. Зылагырз аарыдашь?.. Аҳәгьы… Убас егьсықәнагоит… Сан… Илыцхрааua ыҟоуп. Дтынчхап… Итынчхап сҽегьы…» – деитаахеит итапанча. Игәы инытцеикит ихаршаланы. «Анаҟа аисра… Ахьымзг… Аҳәынтцәалакәаҳара… Ната… Агьычра… Амлакра… Ан лгәырѡа… Ажәлар зегьы рцәымгра… – Абарт роуп иаасрыхыз сыпсы ҭанатцы. Мап, иапсам сыпсҭазаара! Хьымзгыла сыҟан, хьымзгыла…» Убри аамтазы абжьқәа адәныкатәи илымха иаатасыз инацәа аадыртцысит. Игеит ахысбжьы… Иара убри аминут азы ашә ааимпааны дааѡналт Мурат, нас егьыртгьы. Кадыр дкаҳаанза, днаимтцасны дааитцагылт. Акаруат днықәыртцеит дыхәхәаза.

– Хәычзак иаҳмазеит, – иҳәеит Ҭарашь.

– Иҟалазеи, нан, исгәытцашәазеи?! – лбжьы аагеит Зеса. Дқыцьқыцьуа дааины лычкәын данааихагыла, аҳәҳәара далагарц иақәылкит, аха Ната илымуит.

Кадыр ипсы ҭан.

VI

Жәохәымш тцит Кадыр ахәшәтәыртаҽы дышьтеижьтеи. Макьана еиґьра ҳәа егьимамызт, амца дтаршәны даман, аха агәеилгара иман. Иан дипыртцуамызт. Лассы-лассы дааихагылан ихы инапы ақәитцалон Ҭемыр. Уи дгьежьуа аҳақьымцәа дрышьтан, Кадыр ипсы еиқәирхарц. Аха аҳақьымцәа азәгьы гәрагала дцәажәомызт. «Иҳалшо ҟаҳтцап, аха иеиқәырхара уадаѡуп. Ихәышьа цәгьоуп», – рхәон урт.

Цабыргытцәкьаны, Кадыр ҕәґәала дхәын. Ахы игәы аѡадахьшәатцәкьа иақәшәаны, иара иацрамскәа, ижәѡашәаҟьа иалкьаны ицеит.

Аколнхацәа азәазәала ишьаптцыркьакьо, ашьшьыҳәа иааихагыланы ицон рхы ртцысуа, иқәыпсычҳауа.

Абарт зегьы ибон Кадыр игәы ѡарханы дымкәацо дахьыкәыз. Уамашәа ибон зегьы. Еиҳарак Ҭемыр иакәын

цьашьатәшәа дыззыԥшуаз. Уи ила бжахѡақәа рыла ибон Ҭемыр аҳақьымцәа дышрацәажәоз, ҭаха шримҭоз. «Избан, изаҭахыузеи сара сзы асҟак? – игәахәуан Кадыр. – Изышьҭоузеи абарҭ аколнхацәа? Аҳәсақәа?.. Изаҭахыузеи алаҕырӡ?.. Сара саԥсоума уи? Саԥсоума? Мап... Мшәан, урҭ сара бзиара ҳәа егьрзызымуит. Имцхәыз уаѡын сара... Убри азын... бзиала ҳәа расҳәеит... Сзырмышьҭуазеи?..» – абарҭ зегьы ибжьы ааҭганы ишраҳауаз иҳәар иҭахын, аха илшомызт.

– Аҳақьым! – аарлаҳәа ибжьы ааҭикааит Кадыр, ишоура гәеиҭарц аҳақьым данааихагыла. – Изакәызеи... Абарҭ абас ирацәаѡны сзырбо?.. – ила нархадақәа аахтит уи.

– Ушыҟоу рбарц, – иҳәеит аҳақьым, инапы Кадыр илахь иаақәиҭан.

– Избан?.. Сызларыхәазеи?

– Урҭ ирдыруеит, Кадыр, ауаѡы иԥсҭазаара зыԥсоу... Бзиа ирбоит апсҭазаара, апсҭазаара акы еиԥшым, зегьы ратцкыс зыхә цәгьоу акоуп.

– Сара... урҭ... сырзаԥсам...

Аҳақьым ила ҳалалқәа еихамырҟәысӡакәа Кадыр дааизыԥшит...

– Уҩеырҭынч, уҩеырҭынч, Кадыр... Зегьы бзиахоит! – иҳәеит уи, ачымазаѡы дҭынчымкәа даниба.

Цытрак ашьҭахь дааѡналт Ната, ахалаҭ шкәакәа лышәхарԥаны. Дшәаны дааҭгылан, Кадыр днаизыԥшит. Нас ашьшьыҳәа дааихагылан, ихы лнапы нақәылтцеит.

Кадыр игәы иахәеит илахь ашьышьра. Илақәа аахитит. Дидырит, еиҭа хиѡеит.

Ната лгәы ааԥшқахан, лылаҕырӡ аалҧыжжит.

Кадыр илақәа еиҭаахитит ашьшьыҳәа.

– Н-Ната... Изаҭахыузеи алаҕырӡ?.. Иаҭахым, – инапы аашьҭихын, лмахәар ааикит.

– Умшәан, Кадыр, зегь уара ишуҭахыу иҟалоит... – лҳәеит Ната. Убри ажәақәа аниҳа, иаразнак игәы аатынчхазшәа ицәа иаалашәеит.

...Иасуан амшқәа. Кадыр аиҕьхарахь ихы ирхеит. Ишоурагьы лаҟәит. Уи есқьынагьы игәы инҭымтцәо иҭан аҳақьым иажәақәа: «Апсҭазаара акы еиԥшым... Зегьы ратцкыс зыхә цәгьоу акоуп»... Уи еиликааит арҭ ажәақәа

шиашаз, аха енагь даргәаҟуан уи зҵаарак: ишпаҟаҵатәу апсҭазаара акратҵанакуа, акыр иапсаны? Убри азҵаара еилгамкәа ихы иҵан. Иҵахын еиликаарц.

– Аҳақьым! – ибжьы иргахит уи зны иҳақьым дааиҷапшын, апшқацәа реипш. – Исашәоҳәа, ишпаҟаҵатәу апсҭазаара акратҵанакуа, акыр иапсаны?

Аҳақьым даашанхеит. Нас ашьшьыҳәа днатәан далагеит:

– Апсҭазаара даара акыр маршәала иныҟәгатәу машьыноуп, иахьақәнаго – зегь злацо амҩала – ахы умырхар, иҧеыр ҟалоит. Ауаҩы ипсҭазаара акратҵанакуа, акыр иапсаны ианыҟало убасҟаноуп: умчгьы убзиарагьы, угәгьы, хыла, махәҷала, аус зуа ажәлар ируҵар. Иахьа ажәлар ирылам, рус иалахәым, рхәыцра зхәыцрам, уи ипсҭазаара мҩахҟьоуп, амҩа иаша ирбамзар, дыҙуеит. Ушьаҷақәа раҟаратәны, ажәлар ашәа рыцхәо урыццозароуп ҧхьаҟа…

Игәы азна аҳауа ааиҷеигалт Кадыр. Дааҧышәырччеит.

– Иҵабуп, аҳақьым! – иҳәеит, акы игәы иахәаны. Уи уажәы еиҳа еилкааны иман дызмырҵынчуаз изҵаатәы. Аха дырҩегь цыҵҩык дразҵаарц иҵахын. Ҭемыр данааи, иеиҳәеит убри азҵаатәы. Ҭемыр иҵакгьы аҳақьым иҵак иеиҧшын.

– Аџьажәлар гәырґьо изну амҩа уангылан, арахь шәымцан ҳәа, ухала инукыларц уалагар, амшын кәапеила иҵызтарц згәы иҵазкыз уиеиҧшхоит. Унарыҵаҙ уцар ҟалоит. Аџьажәлар бзиа ибалатәуп…

«Уи Натагьы исалҳәахьан, цқьа исзеилмыргеит акәымзар, – иҳәеит Кадыр игәанала. – Мап, уажәы издыруеит апсҭазаара закәыҵәкьоу. Сымпсыр, уи агәра дсыргап зегьы!» Хапа дааигәалашәеит убасҟан. «Уи агәра дсыргап… Хымпада. Ауаа убасҟак исызгәаҟуа исышьҭоуп, избан акәзар, ауаҩы сыхьзуп, сыбзиара рзымдыруазаргьы, ауаҩы! Дызусҭада ауаҩытҷәкьа? Аџьажәлар аиашазы зхы рызҭо иоуп ауаҩы… Уажәы еилыскааит ауаа зсышьҭоу, сара сбара изаауа. Имҩахҟьаз ауаҩы амҩа иаша дықәыртцарц акәзаап ирҵахыз».

– Иҵабуп, Ҭемыр! Иҵабуп сызраҳә аҩызцәа зегьы… – иҳәеит ҽенак, ибара Ҭемыр данааи.

– Избан?

– Зегьы еилыскааит, уажәоуп зегьы анеилыскаа, Ҭемыр. Даара шәсыцхрааит, амҩа иашахь саажәгеит. Ҩызак дсымоуп, Хапа ихьзуп… Убри иҳәон, ауаҩы ҩынтә дир ҟалоит ҳәа. Абраҟа акреилыскааит сара. Схаҧы акы лашазшәа сцәа иалашәоит. – Ҭемыр игәы иахәаны дыччон.

– Умшәан, зегь уцхрааҩуп, уҽеихар, зегь ҟалоит, – Кадыр илахь инапы аакәишьит Ҭемыр.

Ииашаҭәҟьаны, Кадыр деиҭеиит абраҟа хымш рыла. Ҭемыр дааилон лассы-лассы, акраамҭа диацәажәон дидтәаланы.

Ахынтә раан дааит ҽенак Натагьы. Акраамҭа Кадыр иаҧхьа дтәаны диацәажәон. Кадыр бзиа ибон есқьынгьы аҧсҭазаара алацәажәара, убри азын Ҭемыргьы Натагьы аҧсҭазаара акәын излацәажәоз. Кадыр урҭ дырзыҙырҩуан.

Асҟаамҭа Ната Кадыр дрыцҳалшьон, аха хәычы-хәычла иара иҽеиҧсахцыҧхьаза, иажәа ҟәышхацыҧхьаза ирыцҳашьара даҽеакахьы ииасуа иалагеит. Абзиабара хәычы-хәычла лгәаҧы ицәыртцуазшәа лцәа иалашәон.

– Аҧсҭазаара урҽеир, зегь уара ишуҭаху иҟалоит… – лҳәеит Ната.

Кадыр ихы-иҧы аарлашеит абри ажәа. Гәыграк игәы иааҭашәеит, еиҭаҧыхо иалагеит абзиабара.

Хымз дышьҭан Кадыр, хымз рышьҭахь ахәшәтәырҭа дтытцны дгәыргьаҭәа дцон аҩныҟа. Аҧыхьа аасҭа уажәы зынза цәалашәара ҧыцк иман, игәы лассы-ласс еисуан, лассы имч ҭаландаз ҳәа.

«Агәра дсыргап зегьы, агәра дсыргап сыҽешысыпсахыз!» – абас дхәыцуа иқыҭа дналалт. Ахәы даакәгылан, даанаҧшы-аапшит, игәазхара аҳауа аалбааидеит. Аколнхацәа рашәаҳәабжь илымҳаҟынза иаазеит. «Агәра дсыргап, агәра дсыргап!..» – абри ихы иштаз иҧынеихеит дыццакны.

Шьалуа Тҽаыцьба
(1912–1987)

АХЬЧА-ЛА ВУЛКАН

I

Аҙиас ду, аҽееимыртаҷа, апшыхәцәа рҳабла Манцьана иавсны инеиуан. Инеиуан уи ашьшьыҳәа, аҙышьтра зегьы тыртәааны.

Еиваҷҷа игылаз аҳабла аѽынкәа инрылкшәа, аҙиас аҟәараҽы ихыкәгылан ѽыцьа, рыблакәа еихмырсыгьзо аҙиас ихыпшыло. Урт ирбон: ахы аарлаҳәа аҙы итыҳәҳәо, алымҳакәа кьацә-кьацәҙа, аффаҳәа иҙсо, лак дара рахь ишнеиуаз, лабак аҽытцакны. Ала, аҙы анахәлатцәалак, инеитцас иѽытцыззон алаба шаҽытцакыз, убасҟан агәышпы шкәакәаҙа иааапшуан, аблакәа тырхаха аҟәара икәгылаз рахь инапшуа, урт иранаҳәарц атахны: ижәбома исыдышәтцаз шынасыгзо.

Аҙиас ихыпшылоз Нарба Денуари иара ипа хәыҷы Рушьеи ракәын, алаба зҽытцарззa, иҙсо дара рахь иааиуаз рла ду Вулкан акәын.

– Аферым, Вулкан! – иҳәеит Денуар, ала ааҙхытцны, алаба иапхьа ианнышьтанатца. – Аферым! Аферым!

Денуар ала ахы инапы ааҟәишьит. Вулкан уи гәахәа дус иҟатца, инеитцас иѽапан, ашьтахьтәи ашьапқәа ирыкәгыланы, апхьатәиқәа наганы Денуар ижәѽахыр иныкәнатцеит. Ала хәышлапса аҽееитцых ауаѽы иахьидгылаз, гыларыла иара иаҟарахарц акгьы ааигнажьуамызт.

– Вулкан! Вулкан! – инакәиргеит ибжьы тцрыхәтцәаҙа Рушьа, ала атцыхәагьы неимлагәа икны днахеит, изнапык неитцыхны инакәырххо, аҙы инанагоз тцәѽанума, даанума акы. – Вулкан! Вулкан, уццакы, утал аҙы!

Вулкан ҩынтә-хынтәгьы иҭалахьан аҙы. Денуар инапы назқәикуаз аанагон. Рушьа иҳәатәала аҙы иҭамлеит: дхәыҷцәоуп, дқәыннашьеит, аха дгәаар ҳәа ицәшәан, даргәыбзыгҭ иара атәала, инеидыххылан, абз ааиҽнашьит.

Аби аҧеи рла рыманы аҟәара ишықәгылаз, даарыдгылт Сергеи Виктор-иҧа Маиоров, иаазыркьаҽны Маиорич ҳәа уи аҳаблаҽы изышьҭаз.

– Шәыҩны сныдгылан, аха... ара шәыҟазаап, – иҳәеит дҽаҧха-ҽаччо, зуаҩыбжара инахысхьаз Маиорич, Вулкан шәакәабеит акәу? – ала еизнагахьаз аҟәарԥмарԥқәа аҙы рылытҷәҭәа иахьҟаҧсаз днарыхәаҧшын, инацитҷеит: – О-о-о! Вулкан иахьа еидарак амҽы зыхнагазаап.

– Уи иахьа аус ду ауит, – дыхәмаруа инаиаҭеикит Денуар. – Шьыжьхьа анысфа, аҩны сзыҩнамгылт: даара ишоуроуп. Арахь аҟәара саақәылт: иумҩатәны уааираны уҟан усгьы. Уааира сазыԥшнатцы, аҙиас инхызбаалоз Вулкан нарыжәыстцо мацара, иаргьы аҽарыхьит, амҽгьы еизнагеит.

Маиорич ала дналахәмарт, ахьӡ ҳәаны иаҟәҽыҭуа, абақ-абаққәа инапы абҕа инықәыкшо. Вулкан атцыхәа аарышәшәеит: атәымуаа рахьынтә уи ахатца иакәын зегь реиҳа бзиа иабоз.

– Аҳы, уца шьҭа аҩныҟа Вулкан уманы, – иҳәеит Денуар иҷкәын иахь днахьаҧшны. – Уца, иазхоуп ахәмарра.

Нарба Денуари Сергеи Виктор-иҧа Маиорови еицны рҽынархеит, аҙиас иавга инагаз амҩа ианымиланы. Ицоит урҭ усура ааглыхратә наплакқәа рахь.

Манцьана – ихараҙоу ҩадатә хьыԥшаарҭатә дгьылуп. Аҙиас аԥшаҳәаҟны ирацәоуп ашахтақәа, амардарақәа рҽы аштольниақәеи, дук нарыбжьамкәа ишшапа-шшапаҙа, еиваҕҕа инашьҭу ажрақәеи.

Нарбеи Маиорови иԥшыхәцәоуп – геологцәоуп. Манцьана усурҭас иҟоу зегьы, ажрақәа инадыркны ашахтақәа рҟынҙа, напхгара азызуа – дара роуп. Сергеи Виктор-иҧа Маиоров даурысуп, Манцьана азааигәаҙа цьара ииз аҙә иоуп. Нарба Денуар – даԥсуоуп, харантәи дааит. Уи дахьынтәааз Аҟәа инаркны Манцьананҙа, ианеиҵаха 15 нызықь километра бжьоуп. Аҩадатәи адгьылқәа рҟны аусура игәаҧхон азы иԥҳәыси ихәычи иманы дааит абраҟа.

Нарбеи Маиорови даара бзиа еибабо уаауп. Абар шьҭа хәышықәса егьрыгым Маҧьана аус еицыруеижьҭеи. Ахьыҧшаара иалашыѡкны иаҷуп. Ишәымбои иара уажәгьы еицны усураҳәа ишцаз. Шахтеи штольниеи егьа еимырдап! Ҳара иаҳзеилымкаауа иагьа ус хкы иалацәажәап, имѡаҧыргап. Урҭ быргцәоуп, ҳара ҳазларыхәозеи. Иаҳа еиҧьуп, ҳаиасып ҳѡыза хәыҷы иахь. Ҳалацәажәап Рушьеи иара ила Вулкани ртәы.

Рушьа, Вулкан иманы, аѡныҟа даахьан. Ала адәныҟа иааныжьны, иара аѡны дыѡнан. Дук мыртцыкәа ддәылтцит ахәыҷы, дырѡегь деиҭанадгылт ила, ахәша зыхьшьны иан илҭаз ачаса дацҳауа. Ичаса ҧытк аамҧиҽеын, Вулкан инамтцеикит. Ала аблақәа гәыбзыҧза, заа Рушьа инапы арбзеит, нас ашьшьыҳәа ача ааимнахт. Машәыршәагьы ҧьеи иакьысрын уи ахапыцқәа ахәыҷы инапы, уи бзанҭцык иҟалахьоума!

Алеи Рушьа хәыҷи рхы рдыруа иҟалеижьҭеи инаркны ѡнаҭак иааҙон.

Рушьа ҧшьышықәса ихытцуан, иаб диманы Маҧьана данааи. Убри ашықәсазы Денуар ҧьоук рҟынтә иааигеит зыжәла бзиоу – ахьча-ла иахылтцыз аласба. Рушьа гәахәа дус иҟаитцеит аласба, бзанҭцык ибахьазма уи еиҧш иҧшҙаз: ибажәгәалеиуа, ахәы иақәыз, асысхә еиҧш итатаҙа, иҟәымшәышәҙа, абла хәыҷқәа ҭиқәаҭәааҙа, ахаҷы кәырҙа, иҷаамашәҙа – иаашьҭыхны исгәыдсыргәгәаландаз уҳәарын. Рушьа аласба игәыдиҳәҳәалт, аха уи аҟны мацара даанымҷаст, ақьышәгьы днагәзит. Аласба бажәгәалеиуа абриаҟара бзиа избаз, иаргьы бзиа дшабоз адырра инаҭеит: абз хәыҷы аатнахын, иқьышә инахьнашьит.

Абасоуп ахәыҷи аласбеи раҧхьаҙа иреиҧылашьахаз. Убри инаркны урҭ есааира еишьцылон, ирызҳауан. Денуар, алақәа бзиа избоз, аласба азыҟаитцон, ибжьон.

Убрижьҭеи ицеит абар шьҭа хәышықәса. Ахьча ласба ла духеит, ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәгылан аҽанаашьҭнахуа, гыларыла Денуар инаидѡыло. Вулканҳәагьы хьҙыс иартеит. Изҳаит, ддухеит Рушьагьы – ихытцуеит шьҭа жәшықәса, хара имгакәа далгоит аѡбатәи акласс. Иазҳаит, иҭәгәахеит Рушьеи Вулкани ирыбжьоу абзиабарагьы.

II

– Вулкан! – ибжьы наиргеит Денуар. Уи аамҭазҭәкьа алагьы иаԥхьа ииаины иаагылт. – Амагазин аҟынӡа уцароуп. – Денуар ақьаадбгьыц акы нанитцан, нас уи абгьыц ԥарақәак нацҭаны, арҭмаҟ инҭеитцеит. – Уст, иианкыл. Уццакы, мамзар Рушьа аурок даҳцәагхоит.

Вулкан неиҭапеит, ахапыцқәа рыла арҭмаҟ аашьҭнахын, ашырҳәа адәныҟа индәылпеит.

Амагазин аҟынӡа километраки бжаки бжьан. Вулкан уахь ацара-аара иашьцылахьан. Ауаԥсы иатцкыс иазыманшәалан, ианаамҭоу ихәаахәҭны аԥныҟа ахынҳәра.

Амагазин аԥнытцқа ауаа рацәан: афатә зҭахыз, арыжәтә зҭахыз, еизаны иҟан. Вулкан ашьшьыҳәа ауаа инарылсаарылсуа, аӡәгьы идымкьысло, ахы даара пату ақәтцаны, адахҭа ашҟа аҿынанахеит.

– Аочеред, аочеред! – ԥьоукы хәмаруа, рыбжьқәа надыргеит, даҽеа ԥьоукы, амԥа азкны, инаҿагылт. Атцыхәтәантәиқәа аминуҭ азы инапырҟьеит, ала мгыӡеит, аха убри еиԥш блақәак ҳәа днарбеит, урҭ апырымтцыр ԥсыхәас ирымаз!

Арҭмаҟ адахҭа инықәтцаны, Вулкан ахәаахәҭԥы инеиҿапшит.

– Бзиала уаабеит, Вулкан! – дахәлаччо ҿааиҭит ахәаахәҭԥы, арҭмаҟ иҭихыз ақьаадбгьыц даԥхьо, нас ажәлар днарылапшын, дыхәмаруа ус нацитцеит. – Ишыжәбо еиԥш, сас бзиак даҳҭааит. Пату иқәтцатәуп.

– Утәеишь, утәеишь ухххьызгеит! – иҳәеит ауаа ахьеилагылаз аӡәы, акәакь аҿы икҿагылаз аҟәардә инапы нақәырххо, ала иарбауа.

Иааибарччеит зегьы. Вулкан иатахҳамкәа алапш ааихнагеит уи ахатца, абри акәхап иаӡбызгьы: атәара уаргәаҟуазар, утәа ухатца, сара атәаха сымам: ауаа сзыпшуп.

Ахәаахәҭԥы ашьақари чабаба бжаки капанны арҭмаҟ инҭеитцеит, аганахьшәагьы ԥьара инавеитцеит иаанхаз апарақәагьы. Арҭмаҟ ахы неибаркы ала ианамтцеик, ахапыцқәа рыла иаашьҭнахт атцгақәа ирынкны, нас амагазин ианыԥналоз еиԥш, ахы пату ақәтцаны, ашьшьыҳәа индәылтцит.

Рушьа крыфа-крыжә, ишәыра хәычы ихәда ихшьны аԥны дандәылтц, адәныҟа, иара атып аҟны ихырбза-

кәырбзо игылан Вулкан. Уигьы ианаамҭаз шьыжьхьа афеит: Сырма, Рушьа иан, иалҭахьан акәац злаз асуп ача аҭарҟәаҟәаны.

Еицдәыҟәлеит Рушьеи Вулкани, еиццоит урҭ ашкол ахь. Ахәыҷы имацара мышкгьы ашкол ахь дымцацт, есымша днаскьанагон Вулкан.

Инеиуеит Вулкан, ахәыҷы ивагыланы, алымҳақәа кьацә-кьацәза, аҭыхәа ду хьырнаа иахьнырҳаланы, ахы ҳаракны инаԥшы-ааԥшуа. Агәеануп уи, иудыруазеи, зеиԥш ҟамло егьыҟам, адәы иқәланы инеиуеит, уа арахә ҳәуеит, икшо анрылоугьы абахьеит Вулкан. Бзантцык иахашҭуама: зны ацәҭыс ацәа иҭачы, Рушьа ишҟа аҽанааанахаз. Дзықәнаршәоз ахәыҷы, Вулкан уа идгыламзар! Икыднаҭеит Вулкан, ацәҭыс аҟәаҟәа ацәа аӡы аанамго иҟаҭаны, иԥхарс идәыкәнаҭеит.

Ашкол аҽы инеит. Убрааҥза ҩ-километрак иреиҳам. Рушьа агәашә аартны ашҭа данынҭала, Вулкан ашьҭахьҟа игьежьит. Ицоит шьҭа аѳныҟа, агәы ҭынчуп: Рушьа иахьшәарҭам аҭып аҟны дыҟоуп.

Шьыбжьонгьы ахәыҷы хырѳаада дыннажьуам Вулкан: аҭыхәтәантәи аурок иалгарц 10–15 минуҭ шыбжьоу, агәараҽы инеины иаатәон изыԥшуа, мамзаргьы Рушьа агәашә дҭытцны, адәы данаакәлоз, инеиԥылон иара.

Рушьа гәыԥѳык ахәыҷқәа дрыцны дарауеит ашкол аҟнытә. Ивагылоуп Вулкан. Атәым хәыҷқәагьы бзиа ирбон ала. Зны-зынла, ахьӡ ҳәаны, ахгьы рнапы аакәыршьлон. Уи азин рнаҭон иара, аха амцхә уакәымгәыгын!

Ахәыҷқәа еицны ишаауаз, Рушьеи ҷкәына хышки аимак роуит. Аҷкәын хыш Рушьа иатцкыс деиҳабын, илангьы дыҟан. Леишәацәгьак иакәзаарын: ашырҳәа днеиҭапан, Рушьа имахцә нҭарс иааникылт дымѳанитцарц. Ахьымзг имгеи... Рушьа иакәу ҷьышәымшьаait, мап, Рушьа ацәгьара данакәшәа, акаҳаха имҭакәа, Вулкан атаххәа инарыбжьалан, аҷкәын хыш гәышԥыла иахьынаижәлаз, деизҟьа днышьҭанаҭеит. Ала, азшьапык аҷкәын игәы иныкәырҷәҷәа инеихабабеит, аблақәа цәгьашәа ицәыркшаԥаны, ахапыцқәа хырԥьаԥьаны.

Шамахамзар ахапыцқәа хнарԥьаԥьомызт Вулкан, аха уажәазы аԥсахы еибакызаап. Уиаҟара игәааны ишыҟазгьы, ала аҷкәын икажьра ада даҽеа мыцхәык ҟанам-

тцеит: иматәа цьара иԥнамжәеит, – аԥсахы еибакит ҳәа ани аҧкәын иацлабуазма, дыршәатәын, – даршәеит, даҽазны уи еиԥш аус хәымгақәа нап рылеикрым.

Аиаша ами, еицыз атцаѡцәа зегьы рцәа иааҭазыҙеит. Аҧкәын хыш дҟәиҭҙа, иҳәа уамшьуа, иуы уамшьуа, иԥштәы ихыгга иѡызцәа даарылагылт, Вулкан акәзар, иааҕызымызын, ѡынтәҟа Рушьа иааикәшеит, нас абз татаҙа иааҭганы, ахәыҷы инапгьы иҙамѡагьы аарбзеит.

III

Нарба Денуар иѡны еилыхаран. Иҟан уа атәымуаагьы. Аидарамѡангага автомашьына аѡны иазааигәаҙаны игылан, ашьҭахьтәи аборт аартны. Манцьанатәи ҷкәынцәақәак уи иақәыртцон аилаҳәарақәа, ачамаданқәа.

Денуари, Сырмеи, Маиоричи цьарак еидтәаланы еицәажәон. Вулкан аѡны аԥхьа аандаҽы иҽаҳәан. Рушьа уи дадгылан, ахы, агәы инапы ахьшьуа, илахь еиқәышьшьы, уажәымзар-уажәы илаҕырҙ ааиҽыкьасап уҳәаратәы. Вулкан гачамкны алақәа траа, зны ахәыҷы иҽаԥшуан, зны аҧкәынцәа, еихьыс-еиԥысуа автомашьына аматәақәа ақәызтцоз.

Ала иҟалаз азеилкаауамызт. Автомашьына ааины иахьгылаз усс иамамызт: аԥхьагьы иабахьан, абра иааихьан, иара Вулкангьы Денуар иагьарааны иақәыртәаны цьара игахьан, иааигахьан. Аха уажәы зынҙа даҽакалашәа иҟан уи амашьына: ашьҭахь аартын, аѡны идәылганы матәақәакгьы ақәыртцоит. Измааноузеишь абри? Вулкан уи еиԥш бзанҭык иамбацызт. Нас аҧкәын хәыҷы Рушьагьы хьаак имоуп. Уи есқьынагьы длахҽыхҙа акәын дшыҟаз. Ихьзеи мшәан уажәы? Изҽарҳәазеи иара, Вулкангьы иаалырҟьаны? Иҟамлазааит абри аѡнатаҟны рыцхәрак!

Абас ахәыцыртақәа аман Вулкан.

Иҟалаз уи ауп. Нарба Денуар иԥхьаны Аԥсныҟа дыргон. Манцьанатәи ахьыԥшаарҭа анапхгаѡцәа ироуит ашәҟәы. Уи абас аҳәон: «Ҳазну аамҭазы Аԥсны агеологиаԥшыхәратә усурақәа ҭәҭәала аҽиара иалагеит. Иҳазхом аҭыпантәи ауаа иреиуоу аҟазацәа, убри аҟнытә, ҳшәыҳәоит Нарба Денуар дырхынҳәны даҳзаашәышьтразы».

Манцьанатәи анапхгаѡцәа абри еиԥш ашәҟәы анроу, мап рзацәкуазма! Урҭ иаҳагьы еигәыргьеит амилаҭ

хәыҷы рреспубликаҽы аҽиара иахьалагаз агеологиатә ԥшыхәратә усура дуқәа. Аԥсны ҳаҭыр ду ақәызҭоз, аҳауа зхы иазырхәалоз, аԥсуа шәыри амаҷар ҽацеи ргьама хаа збахьаз, Нарба иааиԥхьан, иарҳәеит аусқәа зеиԥшраз, Аԥснықа ацара шаҭаххаз.

Дақәшаҳаҭхеит Нарбагьы, иаҳагьы деигәырґьеит: Аԥсынгьы адгьыл иҵоу абеиарақәа рыԥшаара зынӡаск еитцырхзаап. Уи ус бзиоуп. Аԥышәа имоуп Денуар. Дацхраашт.

Агәылацәа еизаны, Денуар иматәақәа амашьына иақәырҭон, днаскьаргон.

Денуари Сырмеи, Маиорич ҭынха дук иеиԥш дыԥхьаӡаны, рыԥсы рзиқәымхуа иацәажәон.

– Аԥсшьара аншәоулакь, хымԥада шәнеи Аԥснықа, – лҳәеит Сырма.

– Ақәа амшын азааигәара аҩны бзиа ҳазгылоуп, – дазықаитҵон Денуаргьы, – ireiґьy ауада уара узы ихиоуп.

– Ҳаит ҷьушьҭ, сара стәы уиақара иусым, – енагь еиԥш дҽаԥхаҽаччо дцәажәон Маиорич. – Шәымҩа бзиахааит шәара. Аус ду – агеологиа ԥшыхәра имарымажаны, алытцшәа бзиа шәнаҭо ишьақәгылааит Аԥсны. Вулкан… Ҳаи, шаҟа ибзиоузеи Аԥснықа ишәызго иҟазар. Сыгәра жәгоит усгьы, саргьы ишәасҳәоит: ауаҩытәыҩса иеиԥш ҳаҭыр ақәҵаны иныкәызгоит.

Ԥсыхәак аманы иҟазар, Денуар Аԥснықа игон Вулкан – ала бзиа, иҵкәын хәыҷы ихыиаӡалаз, аха уи залшомызт: жәохә нызқь километрак узлахәозеи! Ала аҳаирплан иҭартәаны излоугарызеи, насгьы ҿык иаҟароу ала. Уақәиҭызтәуада!

Рушьа хәыҷы азаақь аатиргеит, иани иаби амашьына иақәтәарц рҽанынарха. Инапқәа ала ахәда иакәыршаны икит дқьызқьызуа.

– Уаала, нан, уаала, – длыргәыбзыԓуан иан, – уаала. Убраагьы иузыҳапшаап ала бзиа.

Ахәыҷы Вулкан инапқәа аларԥсны дгылан, ауеимадаҳәа инеиматәо. Ангьы абгьы даара ирцәыхьанҭан ала ааныжьра. Аиаша ами, Сырма азныказы лылаґырӡ аахаҟәҟәалеит, аха Рушьа илмырбеит, зынӡа деицәахаӡоит лгәахәын.

Вулкан, изааӡази иареи реиԥыртцра иаҳагьы иацәыхьанҭахеит: аҭаацәа амашьына инҭаланы рҽанынарха,

ииуаҙа иԥан, аԥхьатәи ашьапқәа ааида инадыргылаҵы, ауыура иалагеит, амашьынахь ахы рханы. Иуыууан, аҽашьуан Вулкан, ауаҩытәыҩса иеиԥш итҵәыуон. Ицәажәон, иара атәала абас аҳәон: «Шәабацои снижьны, сзыхшәырҟьозеи? Шәара шәыда исзычҳауам. Снышәмыжьын, снышәмыжьын: сгәыкны сыԥсуеит!»

Нарба иҵаацәа шцазҵәҟьа, Маиорич иҩныҡа игеит Вулкан. Уи хәычык иаҳасабала игәцаракны дахылаԥшуан. Иҩны ауадақәа руак аҟны атәарҭа азыҡаитҵеит, уа иазышьҭеитҵеит иҟәымшәышәҙа иҟаз акәахьча. Шьыжьымҭан дшаагылалакь, ала ахьыҩназ ауада ашә ааиртуан, днеины Вулкан ахы ишьышьуан, иадигалон аконфеҭқәа, ԥыхьа даара бзиа иабалоз, нас асуп кәац мацараха иазыҡаитҵон. Хымш, иага азиундазгьы, ҽаҵак ачаҕьа лбаанамдеит. Убри анаҩс афатә инамцкласаамцкласуашәа ауан, аха крафеит азуҳәартә иабаҟаз! Маиорич иргәыбзыҕуа ақьышә афатә анаақәиклакь, агьама абон ауп, лак ишафац иафартә ианадицалалакь, аблақәа ҭраа иҽаԥшуан. Урҭ цәажәон, ицәажәон урҭ аблақәа: «Сгәы иагом, срызгәыкуеит сылацәа анаахыст инаркны сзааҙаз ауаа!»

Ицеит мызкы аҟара. Маиорич икылҟьа изнеит ашәҟәы Анарбақәа рыҡнытә, дара еибганы Аҟәа ишнеиз ала. Ани аби, нас дара рпа хәычи, асалам изаарҭиуан Маиорич, иазҵаауан Вулкан агәабзиара.

Нарба иҵаацәа згәабзиара иазҵаауаз ала, иубар иузымдыруа иҟалахьан, аԥштәы ахыгга, аҕра ҭаҳаны. Маиорич егьа азиундазгьы, иагәарԥханы ҳәа крафомызт. Амч цеит ала, ҽенакала зынзаҵәык ауада иаадәылтҷлон, адунеи иныкәыԥшны, дырҩегьых игагалеиуа аҵып аҽы инеины инатәон иқьақьаҙа.

Маиорич игәы архыҵхыҵит иоуз ашәҟәы. Аҽенытҷәкьа днатәаны иҩны идәыкәитҷеит аҵак – асалам шәҟәы. Уи Нарба иҵаацәа адырра риҵеит, Вулкан хар амамкәа ибзиахәҙа иҟоуп ҳәа. Маиорич аиаша имҩит, Рушьа хәычы игәы иатҷасыр ҳәа дацәшәаны, насгьы уи дгәыҕуан Вулкан аҟазшьа лассы иаԥсахуеит ҳәа, агәыкра – аамҭалатәи ачымазара еиԥхьбоит ҳәа.

Маиорич адырҩаҽены шьыжьҙа дҩагыланы, иаахитит акәац зҵаз консервтә банкак. Уи игәалашәеит Сырма

абанка аахтны Вулкан ианалҭалак, ала даара гәахәа дус иҟаҵаны, ишафалоз.

Ала ахьыѡназ ауада ашә ааиртит. Дныѡналт абанка кны. Ала атәарҭаҽы дагьнеит, днеилыҵсааит, ибанкагьы неимпытцҟьаны ахыҷәра иныкәхаит: иаҵхьа аҽеитцых иҵсны ишьҭан Вулкан.

– Вулкан! Вулкан рыцха! – аатиргеит Маиорич. – Ас сгәы иаанагомызт сара. Угәыкра, угәхьаагара аамҭалатәи усуп ҳәа сыҟамыз. Амц сҳәаазаап нас: убзиахоит ҳәа сакәгәыҷны, хар умаҙам ҳәа ашәҟәы ѡны идәыкәсымҵази Аҵснықа. Исзеилымкаазаап, узааҙаз рзы уара угәбылра шыҷәгәаҙаз, ҵсахра шакәмыз. Вулкан! Вулкан! Ааи, ииашаҵәҟьазаап дара аҵсуаа ражәаҵҟакәа: «ала ауаѡы ишьа алоуп», «ала зтәу итәзоуп, даҵсахуам».

Маиорич дыгәжәажәо дзаҵыртцуамызт ала, ожәыожәы ичабра ааиҽшьуа, илаҷырз ирбон.

Вулкан, аҙәы еиқәикызшәа акәын аҽырҽеины ишышьҭаз. Уи ҵсынгьы аҟазшьақәа еицанакуамызт: алымхақәа кьацә-кьацәҙа игылан, агәышпы шкәакәа ҭган, атцыхәа ду ашьҭахьтәи ашьапқәа иаарыдкьысло, ишшапаҙа ирыван. Абз ҭыхны ҵаҟатәи ацламхәа иақәын, абз тата, Рушьа хәыҷы инапкәеи иҙамѡеи зырбзалоз.

Мушьни Папасқьыр
(1915–1999)

КЬАМСЫС АФЫРХАҬА

I

– Гәазаза, бааишь абранҙа! Ибжьы наиргеит Ераста, иԥха лышҟа.

Дааит Гәазаза, аҳҕаб ҭәрышкәа, лыхцәы кахәхәа.

– Акы басҳәашан, Гәазаза, абра аҭаҭын иахода?

– Уара уами, баба, аҭаҭын иахо, – наиаҭалкит лара, акьаԥьа еиԥш иаԥхьа дахьгылаз.

– Сара снаҩсан?

Гәазаза дааԥышәырччеит.

– Исцәымҙакәа исаҳәа аҭак.

Гәазаза ҿылымҭит.

– Бан далагахма Елыр ныха, Қьач ныха, ҳәа дықәны даҟәытцын, шәаҩык лакәын, шьҭа уаҳа илҿытцалкуеит ҳәа сыҟамызт. Уи сҳәеит ҳәа, Гәазаза, аныха ныхоуп, аха аҭаҭынгьы гызмалуп. Анцәа иатцкыс аҩстаа даниааилогьы ыҟами, аха лара мап зылкрыз?

– Анцәагьы дыҟам, аҩстаагьы дыҟам, баба, – Гәазаза лнапы налҟьан, ацара лҿыназылкит. Ераста дааԥышәырччеит.

– Уи лафуп, аха аҭаҭын ахара иалагада? Исаҳәишь... Амаҙа маҙоуп, Гәазаза, даҿеаҙәы иҿы еиҭасҳәар ҳәа бымшәан, ибдыруеит, уҳәан-сҳәан сылам.

Гәазаза лқьышә ачча аақәыжжит.

– Иуҳәо зхыуҳәаауазеи, баба? – дизтцаait лара.

– Аҭаҭынҟатца есымша ҳмагазин аҿы иҟам, санақәшәалак, цытк аахәаны иаазгалоит, уи бдыруеит, аха акоробкақәа зны-зынла иҙлоит, уажәгьы акы ыҟаҙам.

– Исыздыруам, баба, акымзарак сыздыруам. Иҟалазеи, аҩсҭаацәа иргома?

Гәазаза дцеит. «Ран лакәхап, илзымычҳакәа дахьалагаз дацәыпхашьаны илҳәом» ҟаитцеит Ерасҭа. Иара ҳасабеилыргаҩыс аус иуан аколнхараҷ, аҽены мҽышан, аха аусутә рацәан, дҩагыланы уахь дцеит.

Аамҭа цытк бжьысит. Гәазази дқьыпшәыпуа лаб дааидгылт.

– Ибыхьзеи, баба? Кьамсыс бгәы нирхама? Иҟаитцаз саҳәишь ихы адамаҟьара икыдыстцап!

Гәазаза латцкыс Кьамсыс деитцбын, аха иеисыр, иара диааиуан.

– Нана аџьынџьыхәа ахьылтцәахуа иҧьычны ифоит, арахь сара исыцәитцоит. Иара шиакәыз нана лҷы иаництцысҽ, ибсырбап иҳәан, ддәылтцны дцеит. Ашьҭахь схала сыштәаз дааҩналан, сыхцәы кны дахеит, скаижьырц акгьы игымхеит.

Гәазаза лылаҧырʒ лҷыкьаса ицон.

– Ассир саҳауеит, дышцаҟалеи убри ахәычы! – иаацьеишьеит Ерасҭа. – Биԥхьеишь арахь!

Лылаҧырʒқәа рыцқьо Гәазаза днаԥшы-ааԥшын, лаб днаидыххыланы илымҳа дынҭахәытхәытит:

– Баба, упапироскәа зго иара иоуп.

– Была иабама!

– Атәым уаҩы ара дааʒом, нана аҭаҭын дахаʒом.

– Иара дахоума?

– Ааи, итирббуеит... Баба, сара ишысҳәаз иоумҳәааит!

– Аԥхьа санбазҭааз исабҳәар акәмыз, Гәазаза? – даацышәырччеит Ерасҭа.

Гәазаза лцәа дҭатцәиуа иаԥхьа дгылан.

– Биԥхьа! – иҳәеит Ерасҭа.

Дааит Кьамсыс, еиқәа дҭапало. Инапқәа ишьҭахь иҟатца, дʒыгәʒа, иаб иҽицәыхаратәны даагылеит.

– Гәазазеи уареи еимашәкызеи? – дизтцаит.

Кьамсыс деихаԥсы дгылоуп, ихахәы еилабаба.

– Аџьынџьыхәа маʒа иуфоит, нас ари излыкәутцозеи?.. Пхашьарами? Амцҳәара тцугар, узматәахәзеи? Нас акапеи кылтцәа уаԥсам... Иурокқәа шпаҟаитцои? – Ерасҭа ихы наирхеит Гәазаза лышҟа.

– Иацы аҳасабтә изымҳасабзеит.

– Нас уи атәы заа ибҳәар акәмыз!.. Шәтәа абыржәытцәҟьа! Цқьа дыбзымзырԥуа далагозар, исаҳәа, нас иареи сареи ҳаицәажәап!

Гәазазеи Кьамсыси раб иԥыртцны рҽынархеит.

II

Ерасҭа иаҳаз цьеишьеит. «Абни аҭаҭын ахара далагама, дышьҭаҧьачаза, ҷатцак дыҟам? Иабжьызгадашь, зымцахә ыцәаша? – дхәыцуеит иара. – Жәашықәса рыла уи шьҭызхыз, наҟ-наҟ иага цигап... Бзанцык дазхьамԥшуа абыржәнатә даҟәыхтәуп... сара сшаҟәытцыз еиԥш,» – инацитцеит иара ихаҭа ихәычра аамҭагьы ааигәалашәан. Аха иара зны ари цқьа еиликаароуп. Аԥхьан Гәазаза илеиҳәан еиԥш, аԥхьа данлазтцааз Кьамсыс дыбзиахәын, данипҟа ауп аҭаҭынахара даналага.

Акаробка хтны азал аҷы иаанижьуа далагеит Ерасҭа. Апапиросҟәа аттаҳәа иҭыԥрааны ицон, аха Кьамсыс акгьы идибаломызт.

Ицон аамҭа.

Ҽнак Ерасҭа усурантәи даауан, аккара итцгаз амԥа даныланы. Иварахь данынаԥш, змахәқәа зхьыссы, итцԥрны икажьыз аџь иқәтәан Кьамсыси Валикәеи аҭаҭын иахо.

«Уажәшьаҭ еилкааруп зегьы», – даақәындҟәындит Ерасҭа.

Иара ашацаҳәа дцон. Дцон игәы дҭахәыцуа.

Имч лшарак дамеигза аус иуеит, игәы-иԥсы зегьы ихшара ирызкуп, урҭ рзы ауп адәы дзықәу. Аа, уажәы «аҳамҭа бзиа» ахьиоуз – ҷатцак иаҟарам иԥа аҭаҭын дахо дтәоуп. «Уажәнатә даҟәыхтәуп, даҷеа цытк дԥеидасыр, нас аҵәы дихәараны дыҟам. Даҟәыхтәуп илымҳақәа ҷырҟаԥшьааны. Икыдтцатәуп!» – дхәыцуеит Ерасҭа.

Ерасҭа аԥны даннеигьы дҭынчмызт, амца ицран. Ус, абартца днытцытцны, ибжьы иргеит:

– Кьамсыс, о-о Кьамсыс!

– Аау, – аҭак абна иаалԥит.

– Уааишь, уара, уааишь!

Ерасҭа абартцаҷы дахьтәаз, хтыск днагәыланагалт:

Кьамсыс игәы бааԥсхан аҳақьым лахь дыргеит. Усҟан иара ԥшьы-шықәса ракәын ихытцуаз. Аҳақьым дихәаԥшны арецепт лыԥуанатцы, Кьамсыс егьи астол иқәыз ақьаадқәа

ыԛәхны акарзинка иҭаижьит. Аҳақьым уи ангәалҭа, шьарда илцәымыԓхеит, дыɯны днеин, ақьаадқәа ɯапхьа рҭыпқәа рахь рыԛәцара далагеит. Ераста ахәыҷы ихы даннықәс, лнапы даaɯахан: – Иаҭахым, лҳәеит. Ус, ақьаадқәа пхьакны ишћа даахьаҳәны инацылтеит: – Ари ахәыҷы ргәыбзыԓрыла дааʒатәуп, мчыла ҳәа шәаналага, дыбжьысуеит, ижәдыруаз.

«Мчыла ҳәа шәаналага, дыбжьысуеит, – уажәы игәы инҭиҳәааит Ераста. – Хаала дузаћәымхыр?..»

– Сзыуҭахыз, баба? – амардуан даахалеит Кьамсыс.

Ераста ихы даaɯахан, блала днеимидеит. Абжьаапны еипш иаб длахҿыхʒа данимба, Кьамсыс иааицәымыԓхеит. Дгылоуп тцаћа дышьҭапшуа, исаҳарызеишь ҳәа, деиқәызрɯуа.

– Ус баша, Кьамсыс, уахьыћаз сзымдрызт, – иҳәеит Ераста, иажәақәа дрыԛәыҕәәо.

– Ана сыћан, баба, – акәарахь инапы неирххеит, – Валикәеи сареи ҳаиқәшәан…

– Уа ушыћаз сзымдрызт… Уурокқәа ћаутцахьоума?

– Аурокқәа ҳарымҭазеит.

– Зынʒакгьыу?

– Апҳьатә хәыҷык ҳарҭеит.

– Уалага апҳьара! Удтца заа уалгар бзиами?!.

Кьамсыс дгәырҕьатцәа амардуан дналбаан, инапқәа афыр-фырҳәа иќьо, аматцурҭахь дцеит.

III

Икажьыз аџь атцыхәахьшәа ахтцәара иаҿын Ераста Кьамсыси. Аҿтра ахыб псахтәхеит. Ераста иʒбеит аћауар иршьарц. Цытраамтак аус аныру, «ҳапсы ҳшьап, Кьамсыс» иҳәан, иџьыба апапирос аатиган, дахо днатәеит.

– Ари аџь абас икажьуишьҭеи акыр тцуеит уҳәо саҳахьеит, баба, угәы унамырхьʒои уажәы иахьпаҳћо? – иблақәа азтцаара рхыубаало, иаб днеиҿапшит Кьамсыс.

– Аиаша уҳәеит, сгәы снархьуеит, аха ада псыхәа ҳамам, – ипа иахь ихы неирхан: – Уҭахызар ажәабжь уасҳәап?

– Ибзиоуп, баба, исаҳәа!

– Уара суаћаран усћан, – ажәабжьҳәара дналагеит Ераста. – Ҽнак абра ҳаиқәшәеит Валикәа иабду Фазмеҭи сареи.

– Уи дыԥсиижьҭеи акыр ҭуама, баба?

– Ааи. Иара сара сатқыс деиҳабын, абыржәы Валикәеи уареи шәшеизыҟоу еиԥш ҳаизыҟан иареи сареи. Фазмеҭ дыхьчан, аџьма дрыцын, сара ашкол сҭан. Ҽнак сшәыра сыжәԥа ихшьны сышнеиуаз, Фазмеҭ ибжьы иргеит. Иара абра дыԛәтәан.

– Ақьаад сыҭ, аҭаҭын сызлахо сымам, – иҳәеит иара, саинының санааидгыла. – Иахьа аԥырчагьы сзаамгеит, қьаад кьынҵаԥкгьы ҷьаргьы испыхьамшәеит – аҭаҭынахара сгәы итҵаланы сыҟоуп.

Сшәыра аартны сынҭаԥшит, аха исҭахымыз қьаад спыхьамшәеит.

Исцәымыҷхан, акыргьы саалакԥакит, аха атәыла мбгеит сҳәан, ԥ-бҕьыцк аагәылхны исҭеит. Ашьҭахь уи азы ажәа бзиақәагьы саҳаит ашкол аҿы.

Зҽеиқәырԥс, заб изыҙырԥуа итәаз Кьамсыс даапышәырччеит.

– Сԥызцәа ртәқәа раԥхьа стетрад анынтҵәа, артҵаԥы сылахь аԥхҙы ааигеит.

– Уеизгьы-уеизгьы атәыла бгама? – иааџьеишьеит Кьамсыс.

– Атетрадқәа маҷын усҟан, аха уи акәым аус злоу. Атҵаԥы иртҵага матәахәқәа ҳаҭыр рыцәитҵозароуп. Аха уртқәа ирзаауеи. Ақьаад анисҭа, Фазмеҭ дгәырҕьатцәа ацигар рҳәны инеиҿытцеикит, ак рҳәны саргьы сқьышә иаақәикит.

Ерасҭа аҭаҭын дахо, ахьхьа-хьхьаҳәа ииасны инеиуаз акәараҷҷа шыҟаз днаԥшит. Ус, илаԥш ахәыҷы ишҟа иааиҭакны инацитҵеит:

– Фазмеҭ дсыҳәеит ақьаад изысыԥшааларц. «Заур ашәҟәқәа рацәаны имоуп, абынсҟак ирзиуазеи. Иитахым ҳәа угәы иззаанагақәо аагала, саргьы ҷьара акы сухәап», – иҳәеит иара. Азныказы иџьасшьеит сашьа сицәҕьычларц ахьсабжьигаз. Мшқәак аабжьысхьаны, Фазмеҭи иԥыза Ҭҳасоуи шьынка дук ҷьара ирҕьычын, ирыманы ишнеиуаз саарԥылеит.

– Ирласны аџьыка ҳзаага! – исыдитҵеит Ҭҳасоу. – Сгәырҕьатцәа сҿынасхеит саргьы, шьынкак сфап аасгәахәын.

– Ақьаадгьы, – инацитҵеит Фазмеҭ.

Зхы акгьы ԥнамҟо агаҙа ззырҳәоз сакәын – аԥьыкагьы ақьаадгьы рызназгеит. Убри нахыс Заур ишәҟәқәа ҕьычны амшгацәа рытара салагеит. Ашәҟәқәа аҿытцаргыларҭаҿы иқәын. Ауарыдын анатцагылоу, усҟак ԥьабаа мбакәа сԝықәланы акы аарылсхуан – уи саҿын.

– Заур атцара ду имазма, баба? – дтцааит Кьамсыс.

– Артцаԝцәа рсеминариа далгахьан. Атцара ду иҿазикырц игәы итан, аха игәыхәтәы дахьымзеит – ддырзит. Атцара шитцоз ала, иазар, мбатәык иакәхон… Хәылпазык Заур сақәикит ишәҟәы шылбаазгоз, – наицтцеит Ераста. – Уи аамтаз Заур апсшьараз аԝны дааны дыҟан. Аҿетцаргыларта алыгәра санықәлалак, ала неины исытцатәозаарын. Уи ала иара ирхәмарлон, зны-зынла иқәыргьежьааyа иманы ашта дтан. Атцыхәа кьакьаза исытцатәо ианалага, идырит акы шыҟаз.

– Уа уҿезықәурхоз? – дтцааит Кьамсыс.

– Иахьызгоз стахыз ԥьушьо, иитахқәам згап ҳәа срылапшааyан, иитахызи иитахымзи сзеиԝдырааyазшәа.

– Иабоугои ари? – ашәҟәы аасымихит, исԝытцракны саннылбаапа. Иаартны еитныпсахло, Заур ҿааитит: – Шекспир итрагедиақәа…

– Сара иахьа сықәын ара, изымбаз сышәҟәқәа рацәоуп, – иҳәеит иара.

Ҭынч дцәажәозшәа даҿын, аха иԝашьомызт деицрашәаны дышгылаз, уажәымзар-уажәы сыхәдапара икыдлоит ҳәа, сцәа стазызо симтцагылоуп саргьы. Аха дсыламкьысит.

– Уаалеишь арахь! – иҳәан, симаны аҿетцаргыларта дныкәлеит. Алампа наиркын днатәеит, саргьы снаиваиртәеит. Ссиршәа избеит изгахьаз ашәҟәқәа Заур иаразнак иахьгәеитаз.

– Урт зыстахыз уара узы акәын, сара сырхысхьеит, – иҳәеит иара. – Унарыдыххыланы иузыпшааzом, амалагьы иуоузом – апара рыхтнутцаларoуп…

Ауха тцхагәы еиԝнашаанза сызмыцәеит – исыхьыз хьымзгысшьон.

Хрыжь-хрыжь дцәажәон Ераста, илапш ипа иаԝмыршәа… – Упсы ушьама? – дтцааит иара ԥытрак ашьтахь.

– Ааи.

Иԝагыланы аусура иалагеит.

IV

– Заур ажәа рҟәышгақәа ансеиҳәа адырԥаҽны агәылара сцеит, – дналагеит Ераҭа, ԥаԥхьа рыԥсы ршьарц иантәа. – Маԥьганараа рашҭа санынҭала, аматцурҭа ацәажәабжьқәа ԥныԥны исаҳаит. Арахь, аԥнқәа рышә ытцарҟаца иаркуп. Иҟоузеи ҳәа смагамаго сышнеиуаз, Фазмеҭ даадәылтцын, ирласны ууаи ҳәа инапы иҟьеит. Слакԥакуа саанхеит.

– Ууаи ирласны, ууаи! – анапҟьара даҟәымтцит.

Уи аамҭаз аҳаҷаҳәа сгәы иааҭашәеит Маԥьгана уи амчыбжьнаҟьак ашьхымҙаԥшра дшаҷыз. Ацхафара иаҷыз ԥьысшьан сҷынасхеит, абжьаапны Маԥьганараа ацха сахырбаауаз ԥьушьап. Аха сгәы сажьеит. Фазмеҭи Ҭҳасоуи аԥыр хтцәаха хәычқәа зҭаз аишьыкь ҧены рҭгара иаҷын. Уи аԥыр Маԥьгана изиҭахыз сыздыруам, иахьынтәааигазгьы аллаҳ идырп.

– Фазмеҭи Ҭҳасоуи уи иазыруааз, баба? – дтцаait Кьамсыс.

– Еихымцас ирҭахын. Усҟан абас уныдыххыланы аспычка уоуамызт... Ҭҳасоу хыхьынтә иааишьҭуан, Фазмеҭ аттаҳәа дышьҭасны, ишшапа-шшапаҙа аԥыр хтцәахақәа шьҭпааны, икәа иҭеитцон.

– Уласы! – днасыԥәҟаait Фазмеҭ, изура сзымдыруа, сҳәалаханы сышгылаз аниба.

– Ашырҳәа снышьҭасын, саргьы акы аашьҭыспаait. Фазмеҭ ибжьы иаҳазар акәхап, аԥны ҳандәылҟьоны Маԥьгана амацәыс еиԥш ашҭа дааҭаххит. Иара уаԥы цәындышәшәыра дук иакәын, ибжьгьы усшәа иҟан. Иҭицеит бжьык, аха уазымтцаан: ҳәҳәарахеит, ҟаарахеит, аллеи-абгеи ирҭысит, ажәакала, ҳазлацоз ҳзымдыруа хыла абна ҳаирсит.

Кьамсыс аҟырҟырҳәа дыччон, илаҕырҙ иҷаҳәҳәы.

Ераҭа инацитцеит:

– Ишысҳәаз еиԥш, сахьцо сзымдыруа, скәалаауа сышнеиуаз, бардрак снаватцәиин, аԥыр хтцәахақәа стцәахит.

– Аԥны иуарҳәазеи, баба? Урымпҟаҙеи? – дизтцаait Кьамсыс.

– Апҟароума аус злоу, Кьамсыс. Сыпхашьаны схы ахьызгара сыздыруамызт, сылахь ахәхәаҳәа аԥхҙы аауан,

– инаиатеикит Ерасҭа. – Аха сани саби Маԥьгана иҽы ианнеи, гәыбԥан зиҭоз егьырҭ ракәын.

– Шәара шәтәгьы дыҟан, аха ашьҭахь ауп уи данрыхҭыгәла, ихароузеи ани аԥшқа, акгьы имгазазаргьы ҟалап, – иҳәеит Маԥьгана сара стәқәа гәытҟьа-ԥсыҭкьаха иаԥыла. Ахьаԥарч еиԥш сцәа сҭаланы, абардра сҿыларҟәыҟәны сахьыҙырыѡуаз урҭ ажәақәа ансаҳа, сыԥсы аасылалеит. – Ус, деиԥхьхәыцаауа Ерасҭа инацитцеит: – Сымѡахымкьахьаз, ахәылпаз сцеит истцәахыз аԥыр хтцәахақәа сыԥшааразы, аха аҳаскьын иахьыластцаз схашҭит. Ипеипеиуа аҟәаландар сылатәаны, аҳаскьын снапы аларҟацаны аҭыжәжәара сшаҽыз, акы хьшәашәаза иаасԥыхьашәеит. Снахәаԥшызар, агәыштца шкәакәаза маҭаԥшьк скыуп! Слатрысны сыѡит. Адыԥ-дыԥҳәа сгәы ҭытцны ицон.

– Изакә гәаҟроузеи иухыугаз, баба, – иԥьашьо ихы иртцысуан Кьамсыс. Пытраамтак зымѡа дыԥшуа, деиԥхьхәыцаауа дтәан Ерасҭа.

– Убри нахыс, дад, Кьамсыс, иеилыскааит сымѡахҟьара сыштанархоз, – инацитцеит иара ҭытрак ашьҭахь. – Аҕьычра саҟәытцит. Аду, ахәыҷы ҳәа иҟазам – знык унапы ануҟьашь, иаурклакгьы зегьы акоуп: аҭахызар икапеиз, аҭахызаргьы цәкамбашьыз. Акы неимпытҟьаргьы, ацәгьа-мыцәгьа ҙыблара зҿамҭакәа, ѡаԥхьа амѡа иашахь зхы зырхаз иоуп ахатца.

– Аҕьычра уаҟәытцит, баба аха аҭаҭынахара?

– Усҟан саҟәытцит аҭаҭынахарагьы. Схәыҷиижьҭеи сахозар, уажәраанҙа сзааиуазма. Сандуха, амыкәмабарақәа санрыԥшәа, ѡаԥхьа самхалагеит. Ари агызмал заҟа испырхагоу удыруандаз?

– Ахатца ақәнамга зҿампытцызхуа иоуп умҳәеи, баба?

– Ииашоуп, Ерасҭа даапышәырччеит. – Аха уи уҿоуршьцылаанҙоуп. Знык уҿоуршьцылар, итцугаз акаршәра цәгьоуп, нас уи зегьы ирылшом. – ус, Ерасҭа деиԥхьхәыцаауа, изажәҙа, еиқәыгызмалха иҽаԥхьа итәаз иԥа дааихәаԥшын, инацитцеит: – Уара уакәзар, узаҟәытцрызу аҭаҭынахара?

– Сароу?

– Ааи.

Кьамсыс ииҳәара изымдыруа даауалыуашеит. Ицәа дҭатцәиуа, алабытцә адгьыл илакшо дтәан.

– Ыы, узаҟәытцрызу? – ѡапҳьа диазтцааит.

– Саҟәытцуан, наиатеикит. – Зынзагьы исҷасымкуа саҟәытцуан.

– Ус агәамч ғәғәа змоу аҙә уакәзар, суеигәырғьоит!

– Уеизгьы-уеизгьы иатахым шпаԥшьызгои, баба.

– Иахьа абра ҳахьааз сеигәырғьоит, ииашатцәкьаны, атцеи бзиа дышсымоу еилыскааит.

Кьамсыс ҷимтит.

–Уааԥсазар, ҳцап аѡныҟа? – дтцааит Ерастә.

– Мап.

– Нас даҽеа ԥытрак ҳахап! – дѡагылт.

Абар шьта ибжьысит ѡышықәса, аха убри нахыс, Ерастә ипапироск ызуа имбеит. Гәазаза лакәзар, дықәуа-дшәо лаб агәра илыргеит Кьамсыс ататынахара дшаҟәытцыз.

«Афырхатца, Кьамсыс дтцоурахарц дыҟоуп, сцьабаа имырзит, насып сыман, – игәы итиҳәаалоит Ерастә, – Валикәагьы цьара дсымпыхьашәандаз!»

Баграт Шьынқәба
(1917–2005)

АҬАКӘАЖӘ РАСИДАЦ

Аҽны аҭакәажә Расидац аҩныҟа данаашаз аамҭа акыр дахыпаны дхынҳәит. Абазар ахь уи ҭитәыс иналгалоз ахарҵәи ашәеилатцеи ракәзан усгьы, аха абжьаацны еиԥш уи аҽны илыкәеимырымҭәеит, иҟалах сеидру, аахәаҩцәа маҷҩын. Аҭицәагьы, наскьа-ааскьа илыдгылақәаз ршьара иқәҟьазшәа акәын ишыҟаз: рыхқәа неиҷакы-ааиҷакуа еибырҳәон ани дыштаркыз, ари иматцура дшамырхыз, ахҩык ашьыжь иусбарҭахь дышцаз, аха уаҳагьы аҩныҟа дшыхнымҳәыз. Расидац дызлахынҳәуаз автобус аҷгьы цәажәатәыс иҟаз, урҭ амшқәа раан Аҟәа имҩаԥысуаз аконтрреволиуциатә, террорист-шпионтә организациак ыҟазшәа, уи еитцызхуазгьы напхгаҩцәақәак амазшәа еиқәырҽаҽеаз апроцесс азбахә акәзан…

Аҭакәажә лыԥсы лхаҳан ауп аҩны дшыҩналаз, амлагьы дакуан, лхәы аацәырылгеит, аха днацклас-ҩацкласит акәымзар, акгьы лзымфеит, амала, маҷк иаарԥьбарашәа акаҳуа еиқәатцәа илыршыз лгәы иахәан днаҷыхәо, ҳамҭак астол дадтәалан, лыблақәа еихмырсыҧъзакәа ҷьарак дышьҭаԥшуа.

Ҭагалантәи амра, апсҭхәа ҕар-ԥшарқәа рымҭцәыжәҩақәа хыблаауа, ҭлак ашәара аҟынзаа аҭашәарҭахь иласкьахьан. Ԥытрак ашьҭахь ара ашәшьы ҭаҳашт, ашьхақәа хырҟаԥшьаауа амрахәагақәа ҩаскьашт. Уажәааныла аҭакәажә лыжәзатцә Чага архантәи иҳәны, агәашә ахь аҷаанахон, ахарантәгьы аҕызы-мызра иалагон, «сышнеиуа бдыруаз!» – лгәылҽаннатцон, аха уаха уи ахабар ыҟазам. Днашьҭаԥшыр акәхеит Чага мыжда, уи лыдымзар,

Расидац ишԥалҭахыз ҳамҭак аҟара дныкәиар, лшьапкәа рыетцәа жьышәкәа ҭыԥсаа-ҭыԥсаауан, имариоума ас зымч зшәахьоу лзыҳәа мшынаҟьак ашьапыкәгылара!

Расидац деиха-еигәо дѡагылан, лыѡны шьҭасаҟьа абартца ҭшәа днытцагыланы, лбаа амшын аҿыкә аҟынӡа акаршәра ишьҭаз днықәԥшит. Аҭакәажә 71 шыкәса дшырҭагылазгьы, аԥхьара аан аланарԥшыга лхы иалырхәон акәымзар, хара анаԥшраҿы лыблакәа усҟак ирыгымхацызт, насгьы уи Чага, ԥштәы еиқәатцәеи шкәакәеи реилаԥсарала игран, харантәилагьы аҳабла рыжәкәа рылбаара усҟак иуадаѡмызт.

Аҭакәажә лlaба хылакьыта ааигәа-ааигәа иналытцаргәо, агәашә дынҭытцын, амарда иҭагылаз амѡа днанылеит. Уи лԥина лара «Бажәгәалам» ҳәа дзышьҭаз, уажәы аҷыгәчыгәҳәа иаашын, слышьҭалоит ҳәа агәашә инадыххылеит, аха Расидац даахьаҳәын, атыгә-тыгәҳәа ллабала анышә ѡара днас-насит, аԥина аахынҳәын абартца иныцатәеит алымҳацәкәа ақәыԥсан. Аҭакәажәи аласбеи шьахәла еибадыруан: лара аѡны данык̆оу аԥина иааҭаххалак ҟанатцон, ахы иақәиҭын, лара данык̆ам аԥшәмара зуаз Бажәгәалам акәӡан.

Аҭакәажә амѡаду ааихтцәаны, ик̆ьаҟьаӡа иаартыз агәашә дынҭысын, уи нахыс амшын аҿыкә аҟынӡа ирха ҭбааны ишьҭаз адәы дныкәлеит. Шыкәсҟәак уажәаԥхьа абра аеропорт ык̆ан, уажәы ишьац-иатцәараха, анапсыргәытца еиԥш, адәышшара ишьҭоу аеропланкәа рышьҭпраартақәа ракәын.

Расидац адәышшара даныланы днаскьоит, аԥыжәсыжәҳәа иҳәуа аҳаблаа рыжәкәа днарылаԥш-аарылаԥшуа, аха макьана Чага ахабар ык̆ам. Амшын аҿыкә дазкылсны, аѡада дѡаваԥшырц ауп илҭахыу, уахь қәыц-мыцкәак, бард-мардкәак гылан, убарҭ ирываҳәлон ажә, уажәыгь уахь икҿахазар ҳәа агәѡара лыман.

Дышнеиуаз, жракы дынхыкәгылазшәа, иаразнак даатгылт. Заҟа аамта цуазеи Расидац ари арха лдыруеижьтеи, иҟамзар ҟалап ара ҙаҙтыԥкгьы лара лшьаҿакәа ахьыкәымгылац, аха уажәы ахаан ари адәы икәлымбаацыз акы лылаԥш иаатцашәеит: амшын аҿыкә аԥслымӡра аҟынӡатцәкьа инамыгӡакәа, аушәакә кыр инеитцыхыу

цәаҳәак адәы, арстәи уахьнадыԥшыло азганк ахь ала, ҷьара ԥацхьқәак неилажь-ҩеилажьны, ҷьара сетка жәижәыхқәак тәҩанқәак инархарԥа-ҩархарԥаны гәаратцас ак наган. «Зәыр ихикаарц иҭаххазаргьы, арсҟак ажәижәыхқәа абеизигеи? Иҟалап ҟьымсар каԥсарҭас идырхиозаргьы?» – даахәыцит аҭакәажә. Цқьа снахәаԥшып аалгәахәын, уахь лҷынахамҭазы – Арахь бзышьҭоузеи аҭакәажә? Ибыԥшаауазеи? – бжьык аалаҳаит Расидац, данаахьаԥш, ахаан илымбацыз хатцак дгылан, абз змаз ихылԥа еиқәатцәа иҷьымшьқәа рҟынзаа илахь ҭахалан, ибла тцарԥалақәа дкылыртцәарызшәа аҭакәажә иналыхәаԥшит. «Адгьыл дытцымшәазар, дабаанагеи, акаршәра сыҟәыԥшуа санааиуаз, рахәымзар, доуԥсык дыҟәыршәымзтеи?» – аалгәахәт аҭакәажә.

– Дызустда ажә-мыжәқәа еидыхәҳәаланы гәарас иҟазтцо? Ақалақь иацрытцуа ақьымсар абра икарыжьларц зҭбазаргьы, зынзак иаҭыԥзам! Агаҷа цқьагәышьоуп макьана, саси-ԥшәымеи ҽыкәабарҭас ирымоуп! – даацәажәеит Расидац, ахатца уажә ада дшылмбацызгьы, лгәы иамыхәаз ицәылымзеит.

– Арахь бзышьҭоузеи? Ибыԥшаауазец, сҳәеит? Блымҳақәа ирыгыума? – дазгәааны дтцаит ахҭыгәлаҩ, акыргьы ибжьы ҩтицеит. Аҭакәажә лгәы ҩеинԥхаҩеинԥхеит: «Уара уабатәида – мшәан, абри адәы иатцәа бикәынс уазҭада?» – налҳәарц лқьышә инықәххит, аха дааиԥхьхәыцаait: «Ари агаҷа иагаҩ уар авоуп, иаԥсоума ҭакәажәык схы илазгалар?».

Убасҟан Чага ааигәаза иааҕызит, изааҙаз дангәанаҭа, аԥышә нышьҭышьуа лара лахь аҷаанахеит. Лыжә днаԥылан, аҩныҟа иналаԥылцеит. Лышьҭахьҟа днаԥшызар, уи ахатца днытцаҳа дцахьан. «Иааишьагьы ицашьагьы шпаҟалеи?» иааҷьалшьеит Расидац.

Чага зныкаҩныҟа ахы анархагәышьа, аҭакәажә деихаеигәо мҩабжара днеиаанза, иара амарда ихалан, агәашә иадгылахьан, атцыхәа ави-виҳәа иҟьо, иадыруеит атра ишынҭалаз еиԥш, ақәырпа ишынахагыло. Расидац длабарҟыгәуа, арха дықәланы дахьааиуа, уажәы-уажәы лыбла даахгылоит амшын аҷықә аҷы ани хылпа еиқәатцәа ахатца илыкәшәаз. «Дызустада? дабаанагеи? Мцахәыцәа,

иҽаԥшыларагьы шԥацәгьаз?»– дхәыцуеит лара, зныхгьы даатҭыланы лышьҭахьӄа дынхьаԥшуеит, аха аҳәагьы лылаԥш дытцашәом.

Амҩаду лышьҭахьӄа иааныжьны амарда данықыдлоз аамҭазы лылаԥш неихьысит лгәыла Расҭа, еигәышә ҽы цыр-цыр иҩытцрышьны днеиуан. «Закәызеи-мшәа, лафқәак науамҳәакәа иувымсуаз, уажәы симбаҳазшәа ицашьоузеи?» – дааитцанарҕәгәеит аҭакәажә.

– Расҭа, нан, знызаҭәык уааҭгылонда? – лыбжьы наиқәлыргеит Расидац, лгәыла днаиацәажәар, лгәы лзырхьыз налхытцрашәа лбеит. Расҭагьы лажәа ҩбеимтәит, ашырҳәа лара лахь иҽааихеит. – Нанхеит, ицқьакәакәараҳа ҳамшын ҽыкә шыӄаз, закәызеи иазыруыз? Ӄьымсар каԥсарҭоуп ҳәа сыӄоуп, ак еиддыргәагәалоит? – ҽаалҭит лгәыла данаалыдгыла.

Расҭа ҳамҭак ҽиҭуамызт, иблақәа еихмырсыҷь аҭакәажә длыхәаԥшуан, нас ицламҳәа неирҳәы-ааирҳәыр, хьаа цәгьак изнартысрызшәа ашьшьыхәа дынхьаԥшаахьаԥшит, ааигәа-сигәа уаҩ дыӄамшәа аниба, ибжьы нытцакшәа ҽааиҭит:

– Ҳаи, Расидац, бара мыжда, быблақәа усӄак ирыгымхац, ишԥабызгәамҭеи, уа ӄьымсар каԥсарҭаҳам, уа цәаӄәатәарҭахеит, хаха ҭуеит уахьтә иааҩуа ахысбжьқәа бмаҳаҳаци?

– Изакәытә хысбыжьқәоузеи, Расҭа? – лгәыла иажәа ахы ахьцо макьана гәҩарасгьы илымаҳам.

– Шьырҭас иӄарҵеит, шьырҭас! – иаҳагьы ибжьы ларӄәны ауп арҭ ажәақәа шиҳәаз Расҭа.

– Изакәызеи исоуҳәо, уан лхы дааст, изустцәада иршьуа?

– Бара мыжда, апхьарагьы бдыруеит, агазеҭқәа ирҳәо шԥабмаҳац? Абаандцәа роуп иршьуа, жәлар раҕацәа ҳәа итаркыз!

Уаҳа даанымгылеит Расҭа, аҭакәажә дналыдӄьан ахшьыра дынҭалт. Расидац иахьаанага лзымдырҙо, иаразнак хьанҭарак налықәҳаит, лыбаҩқәа неилаԥытцәцәаны адгьыл днытцанагәарц аҭахызшәа. Ллаба хылакьыта лаԥхьаӄа даахан, ахы еимлагәа икны, иаалытцалырҕәгәеит. Дадырсызшәа кыраамҭа дшьанхԥсылан, нас ашьшьыхәа дгәагәо амарда дҩаҽалт.

Агәашә аалыртын, ажә амҙырха инҭалыжьлеит, хшык амсхуеит ҳәагьы лҽазылымкит, лшьамхқәа еилышшон, лыблахатҵ гьежьуан, ажә днатҵалар, ахьара лылымшар ҳәа дшәеит. Аҳәыс ноулыжьын, иахьынҙатҳыз ахш алырцәеит. Чага зны ақәырпа иахагылан, нас ачыхәчарахь инеит, заа ахәы лырхиахьан. Илулак аҳәыс ан инатҵхны атра инҭалкит. Дызхыццакуаз уск лзыпшызшәа ауп иаарласны лырахә шеиллыргаз. Иапхьан агәашә данҭалоз, уа агәашьа иадчапалаз аиашьчик агазетқәа штаз гәалтахьан, хымш рахь зныk акәын урт анааргалоз... иаатылхын, иааган дыздтәалоз астол иныкәылтцеит.

Расидац агазетқәа лыманы аѡныҟа данаайуаз, иахьаанагаз ҳәа лзымдырҙо лгәыртцҟәыл иаалыжжит инаскьахьаз гәалашәарак: Асовет мчра рапхьатәи ашыкәсқәа раан, лыкәра кыр шыҟазгьы, лхатәгәапхарала, ҽыц иаадыртыз аликбез ахь аныҟәара хҭалкит. Уаҟа ауп даҽамхакәа апхьареи цымкрыда аѡреи ахьышьтылкааз...

Уажә даазкәылаз аѡны дыѡнахо далагеит акәымзар, цыхьа лгәабзиара ианалшоз, ақытан имѡапысуаз ауаажәларратә усқәа дрыҟәганы дыҟамызт; аизарақәа рахьгьы днеилон, дыкәгылозаргьы иаалзыҙырѡыртә дцәажәон, шыкәсқәакгьы ақытсовет далан...

Амра ҭашәахьан, аилашәшәра иаҳа-иаҳа аҽеарыжәпон. Ноиабр мза аналагамҭазтцәкьа акәын, шьыбжьышьтахь аахыс амш хәарчаруан, ажәѡан атца ҭармақьа ршәык ытцатәазшәа итцшәаан. Ус амшын ахьынтә цша ҭәытцәык аҽеаанахеит, қәарпссак апҵаны.

Расидац уаанҙа гәыдкылак амҿ хсахақәа наган ауаџьаҟ иавалпсахьан, уажәы акакала инақәтцо, агәгәаҳәа амца неиқәылтцеит. Абжьаапны, уажәааныла акәын атакәажә уаххьа анылфалоз, уаха уи зынҙа лхахьы имааизеит, маҷкгьы ахьҭа дакуашәа лбон, ауаџьаҟ амариашахь аҟәардә даахан днатәеит, лыбга нкыдтцашәа. Лхәыцрақәа џьарак хырхарҭа рымамызт, цша ҕыык рыласызшәа еилаѡынтуан, аха ахәылпаз лгәыла Расҭа иаалгәыдижьлаз ахырзаман, зегь напхьанаҳәҳәеит, лнапы наргҙаны астол иқәыз агазет ҽыцқәа ла лышҟа раахаратцәкьа лылымшо аҟынҙа дтанаргылахьан. Дахьынатәаз дхашҳатәарахазшәа дтысҙомызт, лланарпшыга затцәык лыблақәа ирымтакәа ус

илырҟытцымытцуан «Иацуха хысбыжьқәак саҳаит ҳәа сыҟоуп, сыҟоуп акәзам, исаҳатцәкьеит, аха уахынла амшын иаванықәало аҳәаахьшьцәа цьара цәкьарак еихсуазар акәхап ҟасымтцеи, ас ахырзаман ыҟоуп ҳәа иҟадаз?» – дхәыцуан атакәажә.

Ари абжьарак агазетқәа акыр иагханы ишлоуазгьы, инеипынкыланы рыпхьара хылрыжьжьахьан. Урт рдаҟьақәа ихыхәхәо итәын Аҟәа имҩапысуаз апроцесс иазкыз аматериалқәа рыла. Урт рыпхьара атакәажә илылшомызт. Иара апроцесс хьзыс иамаз злашьақәгылаз еиҳарак илзымдыруаз ажәақәа реиқәыпхьазаратцәкьагьы лара лзы имариамызт, иаҳҳәап: «Аконтрреволиуциатә адиверсиацәгьахәыцратә, атеррорист-еицықәгыларатә, шпионтә организациа».

Агазет адаҟьақәа дназхәапшлакгьы астатиа кьаҿмаҿқәа, аинтервиуқәа, аацҳамтақәа, аҿцәажәарақәа уҳәа рыхқәа мацара аҟәҟәаҳәа ихысуан, аха ичҳаны дрыпхьон атакәажә: «Псроуп ирзыпшу атрацкист абрагьцәа!», «Шатарак ҟамлароуп!», «Ашпионцәа тып рымамзароуп асовет дгьыл аҿы!», «Апсадгьыл зыпсахыз аҟәҟәаҳәа иргәыдтцаны ишьтәуп!», «Асабрада рҿыхуп!», «Инырцәатәуп иаапкыз алақәа!»

Агазет наҟ иныкәылтцан, маҷк лҟәардә амцахь даахеит. «О, зылпха ҳаура, иабаанагеи арсҟаҩык жәлар раҕацәа? Рызхара абахтагьы уаҩы изыпшаарым! Уажә адунеи аҿы цәгьа-мыцәгьарас иҟоу зегьы дрылаҟазшәа зцәа зхырхуа Нестор Лакоба хәашабга, зыпсымтагьы иаалырҟьан акалашәа иҟалаз, аџьанхаҩыжәлар ирылтцыз иакәын, урт рхақәитразы ашьа каитәахьан, дызлаҟаларызеи урт драҕаны? Иҧсышьахаз цқьа еилкаазар, абра дааҧшыр ҟалоит аҕатцәкьа!»

Аланарҧшыга налтан, ҩапхьа агазет даахан иаалымтцалхалеит, адаҟьа анаалырҳә, нбан еиқәатцәала ақьаад иалпықҟаз адырратара днапхьеит: «Зыпсадгьыл зыпсахыз рықәнагатцәкьа иакәыршәоуп» ари ацроцесс аҿы зус рызбаз рприговор акәын. Адыр-дырҳәа лцәа налхыбзааит Расидац. Лыбҕа нкыдтцаны, ҳамтак лыблақәа хҩаны дтәан, зныхгьы уаҳа сапхьарым ҳәа лгәы аабжьажьеит, аха уаҳа изылшода иҟалатцәкьаз еилымкаакәаны? Ҷамҩак

аҙыша днаҧыхәан, ԝапҳьа даахеит агазеҭ. Ашьра зыԛәшәаз рыжәлаԛәа еиԛәыпхьаҙо днеиуан, хаҭала аҙәгьы длыздыруамызт, аха Аԥсны ареспублика ашьаԛәыргылараҧы ԥьа збахьаз, уажә ааигәанҙагьы анапхгараҧ игылаз, ажәлар рҧы хьҙы змаз уаан дара. Ус акәын зегь еицҧакны рыҙбахә ишахцәажәоз, уажәы иаалырԟьан зегь ааҳәит. Нас иабаԥшаатәу аҵабырг, усԟан акәу, уажә акәу?

Агазеҭ аалымҵалхалахын, иаанхаз ажәлаԛәа дрыхәаԥшуа дышнеиуаз, жәлак ахы цаҳәцаҳә еиԥш лгәахы кылнаблааит – Уасил Дмитри-иԥа Лакоба (лара ахаангьы Уасил лымҳәацызт, уи иԝнатә хьҙы Хьынчажә ҳәа акәын дышишьҭаз). Згәахәтәы иахьымҙаз Расидац лыԛкәын заҵә Алиаси иареи еиԝызцәан, ԥсык еицырхан. Уасил Лакоба лыԛкәын ицәа ихылбаауан, дышҵаркыз анлаҳа, илзымчҳаит, Аԟәа инхарҵахь дныдгылеит, иԥҳәыс Шьамина лхәыԛкәеи лареи аԝны иԟан. Залымдарак ҟалеит акәымзар, ани еиԥш ауаԝы цқьа, жәлар рхаԛәитра азыҳәа зныкымкәа ашьа казҵәахьаз харас идыркылозеи, деилыркаар доурыжьып – ус агәыԓра лыманы аԝныԟа дхынҳәхьан аҵакәажә.

– Сыԛкәын Алиас, лахьышәышә, дызшьыз здыруеит урҭ аменшевикцәа ракәын! Уан, неиҵамҳәа, Хьынчажә, нан, уара узшьыз зустцәада, узыхдырԟьазеи? – иууаҙа иԥшыз ауада иԝныԝит абас игәаԟ-гәаԟуа аҵакәажә лыбжьы. Ибыл-былуа лҙамԝа кыԛырақәа ирыбжьатцәа илеиуаз лылабжышқәа маԛ-маԛ иааиԥхьбеит, лыблакытца ҭашәашәара аҿыԥ-еыԥхәа мца цԥхьқәак нытҧьазшәа лбеит, лҭаԛкәымкәа аалраҵәеит, хәыҷы-хәыҷла дышьҭнахуан агәаҕ цәалашәара. «Унан, ԥьбеит, иаха иацуха амшын аҿыԛә ахьынтә аԟәԟәаҳәа ахысбыжьқәа анааԝуаз, аҳәаахьшьцәа ԥьара цәԟьарак еихсуаз ԥьысшьахуан, арахь Аԥсны иацтәи анапхгаԝцәа, лара лхы еиԥшцәԟьа зыгәра лгоз ауаа иргәыдырҵозаарын. «Бажәгәалам, насыпда, цәгьарак шыԟаз адырзаап, атәыла арбгон, сара, гәаҵәажәпа, гагак иацәшәаз ԥьысшьахуан. Ҳаи, шәарҭ слымҳақәа шәнасхышәшәаны шәызламцази, уи абжьы хырзаман аншәаҳауаз? Уннан, Шьамина, баргьы саргьы, ишәлахьынҵахарызеи бхәыҷқәеи бареи? Абри еиԥш ахлымҙаах зыдрыжьлаз иԥхәыс беибганы быԝны быԟоугьы

сеидроу? Уаҩы ибахьоума абри аҟара аҭакра? Абахҭақәагьы ирзымкуазар акәхап уажәшьҭа?».

Абас аҭакәажә лхы ахьылгара лзымдыруа, дшыгәаҭеиуаз ауп, агаҷантәи аҟәыр-ҟәырҳәа ахысбыжьқәа шгаз… Зныкгьы акәҙам, иҭахәаҿены рзаа-рзаа иааҩуан… Абцьарқәа тҟьон, ахы цаҳә-цаҳәқәа рыцхашьарада лыхшыбаҩ дрыҷгозшәа лгәы илнаҭон аҭакәажә. Ахқәа лымпынҟа иқәылмыжьларц лҭахызшәа, лҭаҷкәымқәа кыраамҭа ллымҳарҭа иадрыҷәҷәало дтәан.

Ахысбыжьқәагьы аагеит, абарҵаҷы ацәардаҷә итцатәаз аҧина Бажәгәалам, зны итцарыхәҵәаҙа иаатцу-ҵуит, нас алаба кны аҙә дазытҟьазшәа итцәаа-ҵәааува абарҵа итцагьежьуан, зныхгьы иааҭгыланы шьаҧхыцла ашә иадхауан.

– Бажәгәалам насыҧда, арҭ аҩаха, ара ҳааигәара хырзаманк шыҟаз уара еилукаахьан, сара гәатцәажәпа усеиҧшымхеит!

Расидац деиха-еигәо дҩагылан, ашә аартны абарҵа днытцагылт. Ашә шаатыз еиҧш, Бажәгәалам ҵутцууа лшьапқәа инарыдыҷәҷәалеит, аха уаҟагьы изаанымгылт, ауада иааҩнаҧалан, ауаҵьаҟ инадтәалеит, ацәа итақыцьқыцьуан.

Аҟәҟәаҳәа еиҭагеит ахысбыжьқәа, агаҷахь днаҧшуеит Расидац, аха илбагәышьозеи, атцх еимаҳан илашьцоуп, иҷыхьтаҙа иаалҷасыз аҧша, ашьацма сса еиҧш аҧсата налҷанаҳәеит. Дааҩналан, ашә ацаҧха налыркит, кыҷҩарак иаркны егьи аҟынҙа, анеи-ҩеира хҭалкит, адық-дық зымшыз лгәы ҵьара акала илырҭынчырц лҭахын, аха лыблахатц еилаҩынтуашәа анылба» «скаҳара сыҟоуп, насыҧда» лхы аарыцхалшьан, дааскьан иаҧхьан дзықәтәаз аҟәардә деиҭанықәтәеит. Рзаа-рзаа иааҩуеит ахысбыжьқәа, итцутцууа иҩатҟьоит Бажәгәалам, ацәа итаҙыҙоит, ала иабадыргәышьои уа иҟалатҷәҟьаз, аха цәаҩала еилнакааует, иара Бажәгәалам азыҳәангьы, иара зааҙаз аҭакәажә лзыҳәангьы, ҧсызхоу зегьы рзыҳәангьы ааигәа шәарҭа ҭәҭәак шыҟоу… Уажәы-уажәы аҭакәажә иналҷапшуеит, иабозар акәхап лшьара дықәҟьаны дшыҟоу.

Амца ҷыцәаахьеит, аха Расидац уи шеиқәтцатәу лхаштит, дықәгьазшәа дахьынатәаз дтәоуп. «Уаха аҟәҟәахәа

изгәыдыртцо агәаҟҟәа ранацәа рыпсы ҭазар ҟамлои? О, шәарҭ анацәа, насып шәымоуп уахатәи атцх шәшалацәаз макьана иахьшәзымдыруа?!» Ахәхәаҳәа дқәыпсычҳауа, иҿыцәаз лымца дыҽҳәатәоуп аҭакәажә. Ахысбыжьқәа идыркараз атцх хьанҭа цьоукы рыпсымҭа амтцәыжәԝа итцакны ашьшьыҳәа иниагәгәоит.

***

Адырԝаҽены ашьыжь Расидац Аҟәа далаланы днеиуан, ллаба налпышьтцыргәа-аалытцыргәо. Иаха ахәылпаз ахысбыжьқәа лыхшыбаԝ анкылыртцәтцәоз, гәаҟтцәаҟрыла атцх анпылҽуаз, илызбеит уеизгьы-уеизгьы ақалақь ахь дкылсырц, Хьынчажә иҭынхарахь дныдгыларц. «Аа, нан, Шьамина, сыпсра ббандаз... бара уамеиқәатцәа ззыҟалаз, бгәы зыжьжьо ҳәа адунеи аҿы иҟахыузеи? Акызатцәык, нан, бхәыцы насыпдақәа: быцкәыни быздаби убарҭ бзааҙагәышьозар, бҽазкы, псыртынчгас уаҳа егьбымагәышьам!..» ҳәа, даацәажәаны, даалгәыдлыҳәҳәаларц лҭахын.

Ааи, аҭакәажә, гәыраз, быццакуеит, арахь ибыздыруам бхаҭагьы бымшқәа рыҿҳәара шыпҭәоу! Блаба хылакьыта бытцарсуа бҽадыбхалоит Хьынчажә иԝны, аха уаҟа аҙәгьы биниараны быҟазам, ирлахьынтцахазгьы баҳазом. Зегь ахьыԝнантцәаз еипш аԝны гылоуп иууаза итацәны: апшәма дабаҟахыу, ашьра иқәызбаны илгеит, уи ипҳәыс Шьаминагьы, лхатца иеипш лассы ашьра лыкәрызбоит, рычкәын хәыч Ҭенгьыз иакәзар, ргәы шьышьуа абахҭа дҭадыргәаҟлашт, иара изы 17 аапынра анывагыло аҽенынза. Уи нахыс ауп ахырзаман, аитахырзаман анықалоу: ииуль мза фба 1941 шықәса рзы иаргьы, Нестор Лакоба ичкәынзатцә Рауфгьы, Михаил Лакоба ичкәын Николаигьы, Константин Иналипа ичкәын Кокагьы, хыкәкыла Бериа иҟаитцаз адтцала апшьԝыкгьы Бутиртәи абахҭа иааҭганы иршьит, рабацәа усгьы 1937 шықәса рзы, аԝадахьы зызбахә ҳамаз апроцесс аҿы ирылгахьан.

Ашьха ашьап ашҟа лхы рханы днаскьон аҭакәажә, уажә илбама ԝадантәи лада илбаагоу аулица нымԝахытц игылоу етаж мацарак змоу, ишаанагара иҟоу аԝны. Иагарааны днеиргьы, хәчи дуи аҭаацәа зегьы еибаргәрҷьо, лакҭа

хаала илԥылон, ларгьы илызгәакьаҙоу уарҭанык еиԥш дымѡахытҵуан…

Амҽтә гәашә аартны, амҙырха хәыҷ данынҭала, иаразнак игәалҭеит аѡны ашәкәеи апенџьырқәеи шытцарҟацаз… «Иаууеи уамак ҟамлакәа иҟам?» – дааи-лашыѡкит атакәажә, амардуан лаҟә дыѡхалан, ашә днас-насит, аха изакәызаалак шьҭыбжьык дәылымѡит аѡны. Расидац длак-ѡакуа аѡны апхьа дшықәгьежьаауаз, аладахьҟа игылаз аѡны апенџьыр апарда днахашәа ԥхәыск лхы аацәытцлырҳәҳәеит.

– Апшәма ихьыз усгьы ибмаҳацкәа быҟам, иԥхәысгьы уахь дишьҭаргалеит, ахәычқәа ҭахцәақәак иргеит ҳәа сыҟоуп! Бара зхы зҭахыу аҙә бакәзар, лассы бҭытҵ ари амҙырха!.. – Расидац џьара акы дазҭаарц лҭахызаргьы, аҽеихыхха лмоуит, агәыла ԥхәыс апенџьыр алыркит, аҭәышәқәа неимажьны. «Зхы зҭахыу аҙә бакәзар…» – лҳәеит, ани агәыла ԥхәыс шәапырҳаԥ, ас ауаѡытәыѡса уаҳа акгьы дапсагәышьамзар – изыстаххарызеи нас сара схы? – дааҟәынд-ҟәындит атакәажә. Длабырҟыгәуа лҽыналхеит дызлааз амѡа даныланы.

Иманшәалашәа автобус лыкәшәан, ацҳа аҟынҙа даанагеит. Амашьына данҭытцуаз, уажәааигәа арха атцыхәан илбаз, ахылпа еиқәатҙәа захарҟацаз ахатҙа, ибла тцарпалақәа лыдырхалан длыхәапшуазшәа лбеит, аха уи минуҭ еимҟьарак акәын, уаҳа ихацәагьы дзыкәымпшит, жәпаѡ автобус итытцыз днарылаҙѡа дцеит… Расидац ус аҙәыр дылбатәҟьоугьы цқьа илыздыруам, лапштцашәаразаргьы сеидроу… ҳәа дхәыцуан дгәагәо амарда дахьаҽаз. Бажәгәалам дгәанатахьан, аҷыҷә-ҷыгәҳәа ишуа агәашә иадгьажьылон, илеигәырґьан илзаанартырц атахызшәа.

* * *

Расидац иацуха еиԥш уахагьы дцәарыхьҭшьуашәа лбеит, хьтак сылалазар ауп саныҙ, – аалгәахәын, аҟәардә даахан, ауаџьаҟ дныҽеҳәатәеит, ари абжьарак ақәа аалысуа адәы дцәын. Лнапы налыргҙан, лааигәара астол иқәгылаз агаз лампа аалымтцалхалан, афҭил абз аныѡҭылга, ауада иаҳагьы иааѡналашеит. Лланарԥшыга налҭан, лкалҭ ианыз аҙыга хаџьгәыгән даахеит, уа иалакьакьаз

апага тҽқәа аалылхын, зыбжа лпахьаз ақлапад шкәакәа апара лҽыназылкит, аха лнапқәа цқьа ихиомызт: зны тҽык лцәалшәаларын, даҽазных арахәыц шанылхуа ахаҵьгәыгәын лшьамхы инаншәаны, икәыркәыруа аҽынанахарын, уаха мацарагьы акәзам, абар мчыбжьык аахыс ес-уажәааны лнапы налыркуеит лпатәы, арахь маҽак аҟарагьы лзацымтцац.

Акыр шықәса тҵуеит атакәажә апара тҵылгеижьтеи, лхалазатҽык аѡны данааххала, излалхылгарызыз имшазоз азын тҵыхқәа? Расидац абазар аҽы далапшны иаалхәон аласа, итцызәзәааны ианлырбалак дацклапшны илкәыкәуан, аласкьага итцхны, ибыбыш-быбышза аласахақәа неиқәылтцон, лара лгьамала ихаханы, нас акәын апара даналагоз. Уааилаҳартә ипшза-пшзаза илпон ақлапад пхақәа. Ахаангьы абазар ахь икылганы, ма иара ус акызатҽыкгьы лымтицызт. Агәылацәа цьара мҽык лызпызкоз, ма тәакәак лзеиқәызтцоз, мамзаргьы иара ус ҳатыр лыкәызтцоз, бзиала ишәырхаанит ҳәа ҳамтас ирзыналтиуан.

Уаха еипш абас уаххьа анылфалак ашьтахь акәын, абра ауаҵьакь дыҽеҳәатәаны ақлапад пара даналагоз. Ҽынла уи аха лызтодаз, аутра ҳәа илымаз жьа тәартак ада ыкамзаргьы, лҽага аашьтыхны дынтыха-аатыхалар акәын. Аѡын ус апҳәыс лзы усгьы интцәазом: лнапқәа хьырҳәо зык аалымгар ҟалоума, азәзәатә-аҳәҳәатә, амца натцаргьежь азы лыршыроуп, ақәыршәтәгьы дазхьапшроуп, шьыжьхьа, уаххьа – урт рыдагьы псыхәас иҟоузеи? Аха зегь реиҳа лаамтеи лымчи зыкәлырзуаз, лара илҳәалон еипш – «лыпсахәага тҵакны изкыз» лыжәзатҽ аныкәгара акәзан. Расидац лнапы зыкьлырсуаз зегьы, мацкьа-шьацкьа иҟалтцалар акәын. Чага ахш маҷымкәангьы иамтцуан, уи хаа-хаа илыршуан. Ашьыжь иамылхуаз аца натаны ашәны ихылхуан, хәлпазтәи – абанка ссақәа иртатәаны хыртцәны илыртцәуан. Мчыбжьык ахь ѡынтә: ахашеи амҽышеи лытитәы лыманы Аҟәа абазар ахь дкылсуан, рацәак агыларагьы лыкәшәомызт, лхыртцәи лышә-еилатцақәеи ргьама гәазтахьаз аахәаѡцәа иаалыкәшаны иаразнак илыкәимыртцәон…

Ескьынагьы ас мацара дзатҽәымызт Расидац, илыман атаацәа. Лычқәын затҽ Алиас дҽыцныкәан, дкәыр-

кәыруа аҩны дыҩнан. Лхатца Дауҭ мыцхәы иҷкәын заҵә дихзыҳаауан, иқәра кыр цахьаны ахшара дахьиоуз акәхарын уи зыхҟьоз? Дауҭ уахык дахьнышьҭалаз, ҵхыбжьон игәы акы иааҽнакаан, иҧхәыс дшихагьежьуаз, ашамҭазы дыҧсит.

Зны-зынла азалымдарақәа шҧарацәахои ҧстазаарак аҽы! Уаҳа царҭа змам ацәқәырпа кҽатцәақәа реиҧш, ҷьарак изеизыкәкәозеи анасыҧдарақәа зегьы? Алиас изҳаит, егьызеиҧым арҧыс иакәхеит, ангьы лгәы аҧсашьеит, ҭацакгьы саалыхап ауп ҳәа аҳгабцәа днарылаҧш-аарылаҧшуан, аматацәа рызхәыцрагьы далагахьан, аха иамуит, длызнымхеит Расидац лгәыҧырҭа, лыҷкәын заҵә! Алиас ихатәгәаҧхарала аибашьрахь дандәыкәла, уцар зуам хәа диҽамгылт. Уахьтә даныхынҳә – сан, сҩызцәа-сыкәлацәа реиҧш саргьы «Кьараз» салалоит ҳәа анлеиҳәа, мап ҳәа иалымҳәеит. Сан, ашәа ҿыцк гәарлеит, ибаҳахьоума?

Шәнеибац, шәнеибац, аҧсуаа рыҷкәынцәа.
Аҧсны азыҳәа ашьа казҭәо аҧсуаа рыҷкәынцәа!..

Сыҕехьаскрым, шәнеибац ахьырҳәаз, снеироуп саргьы ҳәа данаакәгыла, имҩа дакәныхәеит акәымзар, умцан хәа иалымҳәеит. Дахьцазгьы уаҳа дыхнымҳәит. Аҧсны ахакәиҭра ихы ақәиҭцеит Алиас.

Уи аахыс аки-ҩбеи ракәзам, ан рыцҳа лылабжыш шахьыкәкәоз абар зеижә шықәса ниагәгәеит.

Раҧхьатәи ашықәсқәа раан, Расидац лгәы мыжда ҭазрыффалаз лыхәрақәа зынзак ианҷыцыз, ҷьара акала илҟычлар акәымзи, джыцәза дшыҟаз даалыдылкылт Сҭычкәа захьзыз лаҳәшьапҳа. Ак лыгылмыжьит, ишырҳәо еиҧш, иахьынзалылшоз лнапы дыкәыргыланы длааҙеит – длыхьчеит, аха ишҧаҟалтцарыз, аҧхәызба лтәы дыруп, лынасып аалзыгьагьан, хатца дцеит. Сҭычкәа дандәылтц ауха инаркны, аҭакәажә лхала мацара аҩны даахҳалеит. Ахныҟәараҽы лхи-лнапи рыда цхыраа ҩ дышлымамызгьы, лгәы каҳаны аҙәгьы димбацызт, лыҷелырхатцон, есҟьынагьы длахҷыхзарц лтахын…

Убри ауха Расидац изакәызаалак акы лгәы амкуа, арахь исаҳарызеи хәа лгәы ҭыҧсааyа дыштәаз ауп аҟәыр-ҟәырхәа ахысбыжьқәа агаҽантәи еиҭашаа ҩыз.

– Ҳаи, слымҳақәа, ишпастахыз абыржәытцәкьа шәнас-хышәшәаны шәцар! – иаалҧытцкьеит атакәажә, апатә илкызгьы наҟ астол иныкәлыжьт.

Ахысыбжь мыждагьы знык иааԥит, уажәшьта издыруада еиқәтәар шылхәахуа, ԥапхьа аҟәыр-ҟәырхәа еитаналагон. Ауаџьаҟ авараҧеы зтып ылызххьаз Бажәгәалам, ахысбыжьқәа цәыршәагаха ауада ианааԥнаҳалак, ацәа итазыҙаны, иқыць-қыцьуа итцу-тцууа атәыуара иналагон. Атакәажә лтачкәым астол иныкәкшаны апина датцакьом, лхатагьы дамхатцәыуар ҳәа дшәоит…

Абар уажәшьта жәохә уха тцуеит, еиқәтәашьа амам, амра нташәаны ишаалашьцалак нахыс ахысбыжьқәа гоит, игоит! Расидац даазқәылаз ари ллымҳа тцызхуаз лзымчҳауа далагеит. Атәара лылымшо аҟынҙа даннеилак, аиарта днылаианы, ахыза лхы инақәылгәон, аха ахаҳә рыддыра лытцапсазшәа дахьыкәиаз лылакьакьон, днаҳәуан, дааҳәуан, атҳарцәхәа данаақәтәозгьы мачхәызма. Ашарпаз лыбла мачк интәауан, ҳамтак дыцәаргьы ҟаларын, аха лыжәзатцә апеи иареи рыҟаабжьы дарҧыхон.

Аҳаиуан аҟаабжьы иалышәшәон гәынхарак, рацәак азхәыцра атахҙам уи аилкаарагьы: уажәы хкаарашьтынын, аҙа-маҙа мачхәызма, Чага макьана апышә ашьацра инылшьуа, адәқәеи ахкаарақәеи иртазар акәымзи, аха Расидац атра италкит уахынла еипш еынлагьы. Анцәа икынтә атәа лыман, инаган инамцалыжьуан, аҙы алыржәуан. Иааулыжьыр, иахьцалац архахь илбаауан, аацара лықәшәар, уахь цашьа лымамызт, шьац иатцәала ихԥаз уи адәышшара ус аныкәпшрагьы лцәыуадаԥын – ашьапха кәазо иныкәлазшәа лбон.

Мап, уажәшьтатцәкьа атакәажә лыԥны дзаанымгылар ҟалап. Илзымгагәышьозеи, Бажәгәалам аашьтыхны, ахысбжьы гәытшьаага ахьылмаҳауа такә набжьазаргьы, Стычкәа лышка дымцои. Уи ашьхақәа ршьапанытцәкьа Аџьра ҳәа иахьашьтоу ақытан дынхоит. Хымызка тцуеит хатала дара-дара еибамбеижьтеи, Стычкәа дхәыцтрагәшьахеит, макаҧамҳәа жәпаԥык рбара, рныкәгара дахьҙом акәымзар, лгәы мбылуа дыкаҙам. Уанҙа ахара дымцаргьы, иаҳа иахьааигәоугьы анеирта лымоуп Расидац. Лычқәын Алиас ԥызас, аргьажәԥас имаз, дызвыршьааз – Қәачал-ипа Арзамет. Уи зны-зынла даадгылан атакәажә дибалоит,

ихаҭа данзымаауазгьы, аҳәы инапала дзыргәырҧаша ҳамҭак лзааиҭиуеит, дихаиршҭуам. Рашѡара ақыҭан дынхоит, дыбзанхаѡуп, иҧкәынцәа ѡыцьа уажәшьҭа иарԥарцәоуп, хандеиѡцәаны раб иааивагылт, иҳҭабгьы бзиахәк лакәхеит, Арзамеҭ акы дазрыцҳан дыҟам. – Сызнеигәышьар, иага исеигәырҧарын аҭаацәа, аха абар шықәсыбжак аахыс Арзамеҭ ихабарк ыҟаҳам, иара игәы бзиазааит сара сааихашҭзаргьы! – хәылбыҽхала зны-зынла абас Арзамеҭ дылгәалашәон аҭакәажә.

Расидац ара дықәтцып, илзымго илымагәышьоузеи, аха ишԥаҧсыхәоу лыжә ҕра Чага? Длагәҭасны илҭир? Мап, уи лылшом, лнапала илааҳаз, лыҧсы ҭакны изкыу ҭишьас илымоузеи? Дахьнеиуа зынҳа илызгәакьаҳоу уарҭанызаргьы, тәымцьароуп, илзымычҳауа гәацәыхьажәак лаҳауа далагар? (Ус иагаҵьара иҟалахьеит.) Усҟан лышьҭахьҟа хынҳәышьа лымамзар, нас лнапы нарымҵакуа аҭахцәа днарылаларыма? Расидац даагылеижьҭеи лхатә ҵьабаала дааиуеит, ахаангьы ддыԥшыламызт. Мап, лыжә заҵә лзыҭиуам, аамҭала аҳәы ималдарцгьы лҭахҳам... «Здыруада, ахысбыжьқәа уаха уаҳа имгаргьы?» – гәыҕрак лгәы иаалнаҭеит аҭакәажә.

Аҟәардә даахан ѡаԥхьа амца дныҽҳәатәеит.

– Ҳаи, Раста хәлашша, ди быҧсы ҭоума хәа хәылбыҽхак уаадгылар, арҭ ахысбыжьқәа аѡ дытцарцалаҳеит хәа сыҟоуп, гәыбҕанс иуҭозеи, ауаѡы игага данацәшәаша аамҭа ҳҭагылоуп, иҧкәын дицәшәозар акәхап, Аҟәа амилициа рҿы ҵьара аус иуеит! – лыбжьы ҭганы лхы даацәажәеит аҭакәажә.

Убасҟан агаҿынтәи иааѡхит ахысбыжьқәа.

– Уажәшьҭатцәкьак исзычҳауам! – даағызыгызит Расидац, лҭаҧкәымқәа раҵәаны ллымҳарҭақәа инарыдыргәгәаланы даатәеит. Бажәгәалам мыждагьы ишыҟанаҵац итцутууа амитә арҿион, аха лара дахәапшҙомызт, ацәымыграз лыблақәа хылѡон. Ахысбыжьқәа илаҳазгьы, ԥахьақәа рааста иаҳа иҭахәаҽены акәын ишааѡуаз.

«Адәныҟа атҳ баапсуп, уи акәхап изыхҟьаз?» – даахәыцит, лҭаҧкәымқәа ллымҳарҭа иадылххьан, аха лгәышҧы иадрыгәгәала илкын Расидац. Ҵабыргытцәкьаны, шьыбжьышьҭахь аахыс адәныҟа ақәа кыдхаҽа илеиу-

ан. Амшын иааҭыѡрыз анаатә, уажәи-уажәи аҭзывара иахьаднаҳәалоз аҽҿа-аҽҿа налгон, ацәқәырпақәа рыц еилаханы еибафозар акәхарын, рыгәрым быжьқәа анҭ ахысбыжьқәа ирылаҵѡон игәыҭкьагаха…

«Ацгәыпсы адәахьы иузкаршәуам, ахысцәа рана-цьалбеит, аҵх баапсгьы ҧыркуамеи!» – лгәы иныҵаххит, нас деиха-еигәо дѡаҵыгәгәан, алампа днадгылеит, зынза илмырцәеит, абла ҭааны иаанлыжьит, амцагьы хәажжаза иҟазарц лҭаххеит, хсахақәак нақәылҵан, лиарҭахь днаскьеит. Лҽааилыхны даннышьҭала, ишыҟалҵац, ахыза даахан ллымҳарҭа инақәылҵеит…

Аҵх агәеиѡнашара инахысхьазар ҟаларын, аҧина Бажәгәалам ауаҵьаҟ иахьаваҟәыҟәыз аҭҳарцәҳәа иааҽыхан, зны иаатҵутҵуит, нас иѡатҵьан аҷыгә-ҷыгәҳәа ишуа ашә инадыххылт. Ахәы хахаза еилагылан, зны-зынла шьҭахьҟа иаахьышьарххон, абжьы нахәлашәан аҟым-ҿымрахь иниасуан, уи иалшәшәазшәа акәын гәыбзыграк: ашә нҭытҵа цәыршәагак ыҟоуп, аха ари аѡны зынзак иацәтәыму акы акәзам… Абас ак ланаҳәарц аҭахуп аҧина, иҷыгә-ҷыгәуа аҭакәажә дахьышьҭоу акаруаҭ аҧхьаҟа иааиаҟьан, ахы налықәнакуеит «Бгыл! Бгыл!» аҳәарц аҭахызшәа.

Расидац лиарҭа даақәтәеит, аҟыгә-ҟыгәҳәа азә ашә дасызшәагьы налаҳаит. Бажәгәалам гьы ѡнытҵәаан ашә еиҭанадыххылеит. Аҭакәажә ажәжәаҳәа лытҵкы налышәхалырҧеит, леимаақәа лышьалтцарц даанапыршьшьит, аха иаразнак илпыхьамшәеит. Аҟыгә-ҟыгә еиҭагеит ашә ахьынтә, уажәшьҭа идырын адәыҟала ауаѡы дшадгылоу.

«Егьаныхәлам, егьаншам, дарбан сышә иадхалаз?»– аалгәахәт, алампа днадгылан, иаҳа иаалырлашеит, лиарҭагьы аарҽеины, касыла лыхцәы ҵакуа ашә днадгылеит.

– Уарбан уара ашә иасуа? – лыбжьы налыргеит, аартратҵәҟьа макьана илзыгәаҧуам.

Адәныҟа азә даағызы-ғызит.

– Аа, Расидац, абаапсы… Анцәа бишазар… – аарлаҳәоуп ишааѡыз лара лҟынза.

– Ари зҳәо уарбан? – лыбжьы аҭгашьагьы цқьа дақәымшәеит аҭакәажә. Дыпшуп, иҟам аҭак. Днахан ашә аалыртит. Еиқәаҵәаза абарҵа ак шытҵажьыз алашьцара иналылбаеит, даалаҟәны, цқьа длахәаҧшызар, ихы ашә ахь ирханы,

нада-аада аҙә абартца дытцажьуп. Ашәгьы аатит, ари ауаҩ дымпцшыкәа, пшьынапха дхәазаны аҩналара иҵеыназикит.

– Сыхьз уҳәазшәа саҳаит, сабаудыруеи, узустда? Узықәшәазеи, мцахәыцәа? – даақәлыртәарц лнапқәа наитцалпсеит аҭакәажә, иаразнакгьы игәалҭеит иоура-зоуроу дкәатмабааха дшыҟаз, лпапқәа ҷабуан, днахәапшызар, ашьатә зыжь даалтцызшәа ашьазҟы ихьыкәкәон. Лара акгьы дзамыхәазаргьы, иара дхәазаны мацара аҿеҳәа апхьанза днаскьеит, ҿыцха ахахә еипш дхьантыцьза дахькажьыз, дымқәацазо даанхеит.

– Аа, сан, Расидац, сыпсра бзаазгеит, сыпсра! Арзамеҭ соуп, быҷкәын Алиас иҩыза. Арзамеҭ... – ихәда аҳәызба аҿдырхозшәа игәыҿкаагазан дааҕызгызит.

– Уннан, исаҳауазеи, блаатых, Арзамеҭ ухәама?! Узхәламзада, узшьыда, уан рыцха? – аҭакәажә днышьамхышгылан, ихы ҩышьтыхны днеиҿапшит: иҿы зегьы аҟәада аҿатәан, цьара-цьара ицәыпцын, аха иблақәа еиқәханы иҟан, урҭ рыла дылдырит Арзамеҭ.

Аҭакәажә дызлагашаз иразанак илҳасабзар акәхап, деиха-еигәо акәымкәа, ашырҳәа дҩагылеит, ауацьаҟ дныҿеҳәаххын, ахәа неипхьышьшьааны, агәгәаҳәа еиқәылартә еипш амца ахы лкит, уедра дук азна азы нахакналҳаит, егьи ауада дныҩнаххын, иҿыцҿыцза зантциарқәак аалгеит, руак, иара уатцәкьа иааҧыжәжәаны абинт-ццахақәа налылхит, аспирт лымамызт ҩынтәыршыра ауаткеи абамбеи ааидылкылт. Лшьапқәагьы еилагом, лыблахатцгьы гьежьуам, дкьыпшәыпуам, акы змыхьзаз азә еипш лыҿелырхатцеит. «Иабасымаз абри аҟара амч тцәахны» – лара лхаҭатцәкьагьы лхы аацьалшьеит. Ҷапырхәала еиқәҿаҳәа аголошжәқәа ишьаз, наҟ инаишьхылҳәеит, итила блуз кны данҩаха, иттахьазаарын, икьынтыжәха иаалымпытцахеит, ибҕа шшара иаахтыз абҕажә ақәушәа ашьа иаганы иҟан. Ихахәда иҩатцакны ижәҩашәаҟьа ахьыҩҿакытцәкьаз иҿаҿаза иаапшуан ахтып, уахьынтәи акәын еиҳарак ашьа ахьынтәаауаз. Хылпа ихамызт, ихахәы зыш, ақәазы иақәтәаз иазалымхызар акәхап, ашьаршәи иареи еилаҩан. Илымҳарта иҩацәхыкны ихы ашьтахь ахы шақәшәаз ҩашьомызт, ажьы тжәаны ихьынҳалан, ашьазҟы аҿыкәкәа. Ахәрақәа уаткала иҿызәзәааны, абамба нарҿагәаны, иҿалҳәеит, нас зантциарк

наитцаршәны, аҭакәажә илулакгьы ахә даарҳәны ибга днықәлыриеит, цәыцак алагьы азы неиҿалырхәхәеит, знызаҵәык иблақәа ҭхахаза дналҿапшит.

– Арзамет, алажә еипш иугәыдцан узшьыда, уан рыцха?

– Аа, Расидац, ара бгәылара хәылпазыла ахысбыжькәа бмаҳазои, бара мыжда?

– Ишпа? Уаргьы уҭакызма, Арзамеҭ?

– Сҭакын, хымз џьаҳанымцәкьа сҭагылан, ашьҭахь... ашьҭахь ашь-шьра сыкә-сыкәрызбеит. – Нас ибжьы наихәлашәеит, иқьышәқәа еихпхьон, аха ибжьы изҭкаауамызт, ҳамҭак илацәа еиқәпсаны дыкәын. Атцәца иқьышә иаанныкәылк, аҟәырқь-ҟәырқьхәа азыша налбааидеит.

– Нан, нан, Арзамеҭ узыхдырҟьазеи? Афрауаѡқьиа, харас иудыркылазеи?

– Еиҧзаргьы ҟаларын уа сҭахәаҽеыр... аха уа саџьал ыҟамызт! – ироузан лоунытә даақәыпсычҳаит Арзамеҭ... – Ашьра зқәызбаз зегьы адәы атцыхәан амашьына ҳанакәырх, гәып-гәыпла ашьырҭахь инаргон... Сара сызлаз агәып ашьҭахьшәоуп ҳаннарга... ажрахь ҳҿы рханы иаҳгәыдыртцеит... Нас... настәи аҧхыз еипш ауп ишысгәалашәо... аҳәарагьы сылшом... Цаҟа санҭаҳа ауп саалтцызшәа саныҟала... Хәдацәахьы ашьа сылажьуп, ақәа кыдхаҽоит, аҳәынтцәеи ашьеи еилаҳантоит, арахь мцак сыцралазшәа сцәа-сжьы былуеит. Апсы мыжда цтауп рымҳәои, саамадагь-мадашәеит. Ақәа ахьрыхәыдхаслоз акәу, ашьцәа ццакуан, нышәк наҳақәыҳәҳәан иаҳпыртцит... аха сара, ишыббо, ѡынтә исықәшәаз ахҟәа сырзымгеит. Изулак сҽамырхәаҽекәа ашьа газга сѡылтын, ажра сыҿҭызгеит. Уантәи сҳәазаны мацароуп сшааух!..

– Ашьра уқәрызбартә еипш харас иудыркылазеи, уан рыцха?

– Аа, сан Расидац, бара акры бдыруазар, саргьы издыруеит. Нестор Лакоба идцала анхацәа рыѡнутцка ацәгьа уршуан рҳәеит: азын аколнхара рахә ахьҭакыз абораҽы азы рытатәан, атцаа иаургон рҳәеит; бригадирс уахьыҟаз аҭатынеиҭаҳатә ашьата аѡада иѡарханы, абыгьқәа алада иларханы еитарымҳар ууамызт рҳәеит... Цәгьаҳәарыла стцыхәтәа цыртцәеит, сан, цәгьаҳәарыла! Ҳара ҳколнхараҽы азеипш рахә ахьҭаҳкша абора ҳамазам... Сара бригадирс сахьыҟаз анхацәа зынзагьы аҭатын рыдзам.

– Уԥсы еиқәхап, абаапсы, ухатцами, угәы каумыжьын, уҩны уҟоушәа ԥхьаза. Ара шәарҭак узыԥшым, сыҷкәын!

– Сыԥсы ҭахазаргьы, ари адунеи ақәыԥшылара сара сақәитхом, сеиҭаршьуеит, сагьрызхом, Расидац!

Иԥсыԥ алага-ҩагара иаҳа-иаҳа еихәлахо иалагеит, аҙы иқьышә инықәылкит, аха ихаԥыцқәа реихыхра аҭыԥаны еиҳагьы еихаирҷәҷәон, аҷырҷ-ҷырҷ рытцгон. Ихы ҩышьҭихырц иҭаххазар акәхап, иҿеыназикит, аха ихьаа-цәгьа аҟытцәыхәа, ак наилнаҳәан, а-аҳ, а-аҳ ҳәа даағызыҷгызит, ихгьы изнымкылакәа ахчы инылаҳаит. Дҩышьны ус дшықәыз, даалтцшәа дааҟалан, иблақәа мҵысҙо аҭакәажә иаалыдхалт.

– Нан, ак соуҳәарц уҭахушәа збоит! – иқьышә аҙы нықәылкит, аха аҷыхәара иҭахымхеит.

– Сыԥсы бара бҷы иаазгарц сҭахымызт, сан, ус сақәшәеит. Жәларак рҭантцәарҭа адамра санҭытц, схы сахәаны аҩнынҙа сызцарыз ҷьысшьон. Уа, сыҷкәынцәа, шәааскьа ҳәа саарыԥхьан, зы самызәзәо аҳәынтцәа сыкәтәаны, башаза сыԥсы схырхуеит, харак сымоу ҷьышәымшьан, ан лгәыԥҳәыхш еиԥш сшыцкьоу жәдыруаз! – абри ак акәын ирасҳәарц исҭахыз, аха иамуит! Бсыкәзыр ҳәа сшәоит, Расидац, аха бара быда шәаҷьҳәаҩ дсымам. Ԥсыхәак сызуы, ԥсыхәак… Бхы бҭиуазаргьы, сыҷкәынцәа адырра сызрыҭ, бсыкәзыр ҳәа сшәоит, сыԥсы иахьмзаргьы, сыбаҩ бԥырыргап, сыбаҩ!

Уи нахыс ачымазаҩ лассы-лассы аихәласра хҭеикит. Мцашоурак иҷралан дабылуазар акәхарын, дахьыкәыз ауарқь ихылҟьон. Расидац илдырхьан ахәы иԥсхытцра рацәак шагмыз, убри аҟнытә, уи хәычы-хәычла егьи ауадахь ирҳәазара далагахьан, дрылажьымзарц лҭаххеит, иварақәа рҽы, дахьыкәжьыз итцаҟа уҳәа, иҟәаԥ-ҟәапҙа иҭатәахьанашьазҟы еизыкәкәарақәа. Иџьоушьаша, Арзамеҭ аҭакәажә изкәылкыз гәынхәтцыстала еиликаауазар акәхарын, зны-зынла даалшәаны дзырҳәазоз длыцхраарц иаргьы деихон. Илулакгьы уахь дыҩналгалт, акаруаҭ ахь усгьы длызхагаломызт, адашьма иқәлыршәыз агәабан днықәылтцеит, ахчгьы ихы инатцалтцеит.

Ашара адәы иаақәлоны иԥсы ааихытцит Арзамеҭ.

* * *

Ашьыжь Расидац цьара дышцара лҽеилаҳәан дгылан. Ахәы дахькажьыз ауаҷьаҟ аԥхьа, нас абартцаҽы аҟәада еизыкәкәарақәа, изакәызаалак уажә акгьы убомызт, зыршыла аҭакәажә зегь ықәлызәзәаахьан, иматәа ԥжәахақәа, ашьа зыхьшыз азантциарқәа зегьы-зегь лбылхьан, ауаҷьаҟ ахәа ҽеҳәылгахьан. Агәашә аҟынзагьы днаскьеит, наҟ албаарҭа амѳагьы днанԥшылеит, аха цьаргьы шьа шәытарак лызгәамҭеит, иаха шаанза ақәа икыдхаҽоз иқәназәзәаауан, хымпада. Ашәқәа ҟьаҟьаза иаалыртхьан, аха афѳы баапс – ашьафѳы, апсы идѳалахьаз иматәажә афѳы, адамра иҭышәшәоз афѳы иеиԥштцәкьаз – адәылжьра уадаѳхеит, ауада иѳнан макьана.

Чага ҷыц ахәы азҭалтцахьан, апа аҟаара ҭнамгарц азыхәа ани иареи еиулыжьхьан, ауеидрақәа рыла арахә рзы азыржәтә лыргылахьан.

Ишыҟалтцалац, лкарзинка лмахәар иныхшьны, дындәылтцын, ашә ацапха налыркит. Бажәгәалам ҭутцууа лшьапқәа иаарытцагьежьит.

– Уара, Бажәгәалам, схынхәаанза уапшәымоуп, иахҭоу асас уиԥырымтцын! – лнацәа ркьакьо апина инақәылкит, иара зегь еилнакааз цьушьап, инеин иҩәыҷәза абартца иаатцатәеит.

Расидац амѳаду ахь дылбааит, напшыхақә – уи абазар ахь дцоит ада лыѳны ашьҭахьтәи ауадаҽы апсы дшыҕәо злалнубаалаша акгьы далаҟамызт. Лассы иаалыдгылт аидарамѳангага машьынак, апсҟы зкызи даҽеа хатцаки лыцхраан данывхаргала, уа ачарҭ ианыжьлаз аатцәақәа руакы днықәтәеит, амашьынагьы ашырхәа аҷыланахеит.

* * *

Аҭакәажә Расидаци Уасил Лакобеи цәала-жьыла еиуарак рыбжьамызт, арахь ашьра иқәшәеит ҳәа анлаха, илызхымгартә аҟынза лгәырѳа зыртцысызеи? Есыуаха ихьзала ацәацәашь аркны, длаҕырзырқәақәо иџьабара дзаҷызеи?

Лара лзыҳәа дзакәуаҩыз Арзамет Қәачал-иԥа? Иԥсхытҵра лыҩны иааигартә еиԥш, иарбан еиуароу урҭ ирыбжьаз?

1914 шықәса рзы акәын. Расидац мшаҽены еиԥш, илгәалашәеит лыҷкәын Алиаси Уасил Лакобеи хатәгәаԥхарала аибашьрахь амҩа ианыҟәлоз. Аҟәа ақалақь аштақәа руак аҿы акәын, Уасил сҽыжәлоит ҳәа иҟамчы еиҩырҿаны иҽы данаадгылоз, Расидац даацәыртцит.

– Нан, Хьынчажә, сукәыхшоуп, уҩыза Алиас маҷк дласцәоуп, улаԥш ихыз, дабиԥазатәуп! – лҳәан, рымҩа днакәныхәеит.

– Акы баҳцәымшәан, сан, аиааира ашәа ҳәо ҳаауеит, ҳанааua! – ҿааитит иҽыжәлан игылаз Уасил. Алиас акаҩҳәа «Ар рашәа» аацәыригеит, агәырқьхәа инақәдырғызит жәпаҩык аҽецәа.

Хышықәса инареиҳаны урҭ аиҩызцәа Аԥсныҟа изыхнымҳәит, зны еибашьуан Австро-Венгриа аҳәааҿы, даҽазны Румыниа аҳәааҿы, иалан урҭ Кавказтәи аҽецәа рдивизиа, даҽакалагьы «Абнауатә дивизиа» ҳәа изышьҭаз.

1917 шықәса рзы аҳәынҭқар данахырга ашьтахь, афронт аҿы иаҳагьы еилаҩынтрахеит. Иааҟәымҵзакәа аизарақәа цон, асолдатцәа цьоукы рыбцьарқәа кажьны рыҩныҟақәа рахь ибналон, егьырҭ аибашьра иаҟәытцны, изеибашьуази дареи аиашьара рыбжьартцон. Ар напхгарак иазымзырҩуа аҟынза инеихьан. Дызустзаалак, ииуз, ииҳәаз еилымкаакәаны илеигәыдтцан дыршьыр ҟалон, дасу гәаґк имазар, шьоурак ахьилшашаз дашьҭан, цьоукгьы убранза инеихьан, капеикылтцәак иаҩырхуан рыпстазара. Ишыҟалах сеидру, архәтақәа реитатцрақәа раан акәхап, еицәызит Уасили Алиаси.

Уасил Лакоба лассы Киев даанагеит. Уа апартиа ақалақь комитет адтцала нап аиркит асолдатцәа рыҩнутцҟа ареволиуциатә усура. Уантәи диасуеит Кишиниовтәи агуберниахь. Ара асолдатцәа рыгәтаны еиԥш, анхацәа рыҩнутцҟагьы имҩаԥигон агитациа, ирылаиртцәон апрокломациақәа, Афронт иацәыбналан иаауаз асолдатцәа неидкыло иҿынеихан, дақәгәыҕыртә еиԥш отриадк анеидикыла, ҽенак иара дызхадаз аотриад абцьаршьтыхла афицарцәа ирҿагылт, аха акгьы рылымшеит, ақәгылара рыцҳашьарада ирхәаҽеит. Уи еиҿызкааз Уасил Лакоба

ддырбаандаԥит. Киевтәи абахҭақәа руак аҽы аҟарс дҭакын. «Асолдатцәа абольшевик зԥаҽкы рылатцан изырбунтуаз, афицар ламыс аҳәынтцәа илазкәаҳаз лааԥшырак имоур ауп» ҳәа, афицарцәа рҽадцаланы иҟарҭаз аҳәара, иазбеит абаандаԥы илахьынтца: иқәыртцеит ашьра. Хәылбыҽхак Уасил Лакоба ашьырҭахь дыргарц аҟарс данаатырга, асолдат еиқәных абахҭа иакәшаны игылахьан. «Абри шәанилакьыс, фицар зхылаҳәо аҳәы даанхараны дыҟам, зегьы илашәгәыдтцаны шәаҳшьуеит!» – абас иԥаԥашькны иқәгылт асолдатцәа.

– Ҳаит, абаапсы, угәы каумыжьын! Ҳашьхақәа ргәы умазароуп! Иугәаларшәа, ҳашьхақәа, есқьынагьы рҽырԥагьан ргылашьа! – асолдатцәа даарылтцын, ԥсышәала абас датцаҳәҳәаны ҽааитит аҳәы. Уасил днаԥшызар, абар иԥыза, иарҧьажәԥа Алиас дахьгылоу!

Афицарцәа ирзынамыгҳеит ргәы итҳаркыз. Ашьра аҭыԥаны, Киев далцаны Аԥсныҟа ихы дмырхар ҟамлеит Уасил Лакоба, уи инаишьҭархх Алиасгьы дхынҳәит иԥныҟа. Аԥсны иахьааиз, рацәак мыртцыкәа аиԥызцәа еибаԥшааит. Урҭ ргәы каршәны анхара-антцыра рҽазырымкит. Реиқәшәара еигәырҧан ачара иахамтәеит, ирхыргаз ргәаларшәо ашәшьыра итцамтәеит, уахь иахьыҟаз изҽыз араҟагьы идмырцәеит – ахақәитразы абцьар шьҭырхит, дара хынҳәаанҳа Нестор Лакоба еиҽикаахьаз ареволиуциатә анхацәа рыжәԥахыр еибытара «Кьараз» иалалт.

Араҟагьы иԥсыда инхада рҳәо ақәпара иамҽеханакхьан. Адунеи ԥбаны еиҟәпазшәа акәын ишыҟаз, еинышәашьа змамыз ԥымчык еиҽагылан, руак аиааира агар акәын, уаҳа еинышәашьа ыҟамызт.

Абас ԥыцьа аибашьра иалтцыз рзыҳәа аибашьра тцысыхит. Аҭакәажә Расидац лзыҳәа уажә акәын аибашьра ашьапы анакуаз.

Аиԥызцәа Расидац лахьгьы иаадгылалон, хаха-пшьаха ианԥхьалозгьы ҟалақәон. Аҭакәажә илхашҭҳом, уахык зны Уасили Алиаси аԥны иааит иааԥсаха, икараха, ахаан илымбацыз нхаԥыкгьы дрыцын.

– Ари Қәачал-иԥа Арзамет иоуп, ҳарҭ ҳаипш «Кьараз» далоуп, деибашьԥуп! – даацәажәеит Алиас. – Сан, ибыбаргәызеи уажәшьҭа, сыҷкәын даҳәуп ҳәа хьаа дус ишбымаз,

ҩыцьа аишьцәа наҟ-ааҟ иаасывагылт. Бҳақәныхәа, абар хҩык аишьцәа ҳахьеидгылоу! – иан дналыхәаччеит Алиас, иҩызцәа рыжәҩахыр инапқәа ныкәтцаны дахьгылаз.

Урҭ аауазаарын Кәыдры афронт ахьтәи амца иалтцны. Уа мчыбжьык аахыс аҙиас ахықәқәа нырцәа-аарцә аанкыланы аменшевикцәеи апартизанцәеи еибашьуан. Аҧсны 40 мшы инацны Асовет мчра ишьақәгылаз ашьарҩаш иадырхәаҿырц аменшевикцәа рырхәтақәа иаҿаапкны ажәылара иаҿын. Иага хатцара аадырпшызаргьы рымч азымхеит, ихьамтцыр ҟамлеит апартизанцәа. Аха Аҟәа иалсны мраҭашәарахь еихоз аменшевикцәа, бџьар мцалеи шьакатәаралеи имцозар, уаҳа наскьашьа рзыҟатцомызт, избанда, апартизанцәа иахьабалак амҩақәа ркуан, зныхгьы аға дшымгәыҷзоз иԥшатлакәха иааизцәырҟьон.

Уасил Лакоба напхгара зиҭоз кьаразааи аменшевикцәа рырхәтаки еиҿеаҳаит Афон Ҷыц аҭшәарақәа руак аҿы. Шьыжьаахыс алҩа хатәала наҟ-ааҟ еиҿеахысуан. Уасил Лакоба арҧьажәҩас имаз Алиаси Арзамеҭи адтца рыман: акәшамыкәша инхоз анхацәа рыцырхырааны, ацә уҧәқәа фба ирыцраҳәаны, Анхәа ахәы ҳаракқәа руак ақәцәахь ихагалан иқәдыргылеит абзарбзан. Дук мыртцыкәангьы уи абџьар аҧацәа рахь ахы рханы, агәыр-гәырҳәа аҭкьара иналагеит.

Алиасгьы Арзаметгьы хыхьынтә ианааԥш, игәарҭеит рҩызцәа хәдаҟала аҧа дрыкәшарц дшаҿыз. Цхыраарак ҳзыҟатцозар ҳәа, аҩыцьагьы аҟәҟәаҳәа ихысуа ахарпҫта инталеи. Рацәак имнеицызт, Алиас игәатцаҧаратцәкьа итцашәеит ахымҩас, даагьежьгьежьын ахаҳәра днылаҳаит. Арзамеҭ ҩызцәақәак ицырхырааны ахәы иԥсы штаз амца далигеит, аха хара дизымгеит, аҿенытцәкьа дыԥсит.

* * *

Расидац уажәы аҩны дыҟан, ааигәаҙа ауп даныхынҳәы. Аилашәшәра иалагахьан. Ажәҩан аҿы хтымызт, еитцашьыпын, уажәы уашьтан ақәа кыдхаҿарц иҟан. Аҭакәажә дыззыԥшыз, амашьына абжьы шаалаҳаз еиԥш, днеин агәашә ҟьаҟьаҙа иаалыртит, алаҧьа данылҭапш илбеит, аҭәа зқәыз аидарамҩангага амашьына, ашьтахь арахь иаарханы амҩа ахьынҙаҟаз иааскьаны амардара ишаҿагылаз. Аҧсҟы зкызи даҿеа ҷкәынаки акабина иааҭытцит. Арҭ

Арзамеҭ иҧкәынцәа ракәын: аиҳабы – Лад, аитцбы – Чанчор; Чанчор ачарҭ ахь дыѡхалан, наѣ-ааѣ акырҭақәа змаз нагагак Лад инаииркит, уи дымпшыкәа амашьына аварахьшәа даахан инышьҭеитцеит. Чанчор гәыдкылала аҭәа шьҭыхны ҵаѣа игылаз анагага аныжьлара дналагеит. Иазкыша анылаишьҭ, дналбаапан, иашьеи иареи аҭәа зқәыз анагага еимак-еиҧак амарда иѡхалан, амзырха ҭшәа иааҭалт. Расидац днарпылан, ананырахь лнапы налырхеит. Аҭәа ақәыпсарҭа акьыба шьахә кыдгылан, апхьа Чанчор дыѡхалан, еицхырааны аҭәа ныкәрыпсеит. Чага афатә шазааргаз анаба, иааҕызы-мызит. Аишьцәа даҽа зныкгьы амашьынахь иналбаан, анагага хачла аҭәа аарган, ишыѣартцац ананыра иѡыкәрпсеит. Ианаахынхәауаз, Лад аѡны апхьа иҽааникылт.

– Унеила, снаухьзоит! – иҳәан, ашьшьыхәа аѡны ашьҭахьѣа иҧынеихеит.

– Саргьы… – Чанчор шьаҧақәак ныѣаитцеит, итаххеит иашьа дицыѡналарц.

– Мап ҳәа уасҳәеит, амашьынахь улбаала! – Лад итахымхеит, иаб дыпсны дахьықәу днеихагылар, Чанчор изымчҳакәа заа дамхаҭәыуар ҳәа дшәеит.

Аѡбатәи ауадаҧ агәабан итцаршә адашьма дыкәын апсы, иқәыршәыз ашьаршьаф дѡахан, иаб днеиҧапшит Лад.

– Саб, уаагылеижьҭеи адгьылқәаарыхра акәзан узҧыз, убри аума нас узыкәдырзыз? Угәы рҭынч, аѡныѣа уаагоит! – ҧааиҭит Лад, аѣәардә иқәыз ахыза ѡазакәа неитцыхны ашьыршьаф ахыхь апсы инеиқәиршәит. Ауада ашьҭахьтәи ашә ааиртит, устәи ала амашьына аѣынза апсы инагара иаҳа иманшәалан, рацәакгьы уаѡы илапш итцашәомызт, знык амашьына дырзакәтцагәышьар, аҭәа лаиқәыжьны дыртцәахышт…

Аишьцәа ахынтә раангьы ихаргалаз аҭәа аҭып иқәтцаны ианаахынҳә, рысакаса рыманы еибарс ашьҭахьтәи ашә ала ауада иныѡнаххит, Чанчор ичҳара иалымшеит, дааитцақьыааитцақьит зназы.

– Устыхә! Атцәыуаха ҳамам! – днаиқәымчит Лад иашьа еитцбы. Апсы агәабан дшықәыз даашьтыхны асакаса даныртцеит, нас Расидацгьы даарыцхраан, ахызақәа цқьа дыларҳәеит. Асакаса ѡышьҭырхырц ианаахоз аамҭазы, –

– Шәзымцеит, шәҽышәмырҵысын! – хәѡык роума, фѡык роума, ашә икылаибархо иааѡнаҳаит аѡны, ԥьоукгьы ртапанчақәа ҭыхны иркын.

Чанчор ашьҭахьтәи ашә дындәылпҩан, наӄ ҵлараны ахарпаҫта лашьҭын, дыкәкәаҙа дынҭалт. Ишьҭархх инеиуаз ауаѡ кьаҽ – Уҽесумыршьын, уаагыл ҳәа, днаиқәыҳәҳәеит, зныкаӄарагьы днаишьҭахыст.

– Анышә даманда, дҳацәцеит! Уаагыл, уахьынҙацогьы аабап! – даԥьуа-дыпсуа даахынҳәит.

Аԥсы даашьҭпааны, ҵаӄа днылбааргеит, атәа зқәыз амашьына ахьыргаз сеидру, улаԥш итҵашәомызт, иаарыдгылаз даҽеакы днақәырҵеит. Лад дырбаандаѡны уахь дылбааргахьан, еиқәатҵәҳаҳараҙа иназдгылаз амашьына лас днақәдыртәан, наӄ-ааӄ ѡыцьа ааиватәеит.

– Бцала! – инлытҵаӄьан, ауада дындәылырцеит Расидац.

– Ашәқәа нкыдыстҵап, ара сыда уаѡ дахҙам! – ашә ахь днаскьарц иақәылкит атәакәажә.

– Бцала! – иналыгәтасуа дналбаарцеит абартҵа, аѡны аԥхьа даабырбырит Расидац, маҷзак ауп дкаҳарцгьы илыгхаз.

– Рацәа баҽашәеит, аԥсцәеирымга. Бара, амбаримбах, арупап, аԥсытҳѡы – ашьаҳиҭ! – иԥьыба инапқәа ҭакны лаԥхьа даагылт, жәаха зны арха атцыхәан илбаз хылпа еиқәатҵәа, дҧышәырччон аха, иқьышәқәа ракәын зжьышәқәа еизытҵәоз, ибла ҵарпалақәа ашьа рхытҵәало атәакәажә илылапон.

Атәакәажәгьы ҵаӄа дналбаарган иаарыдгылаз машьына ласк дынҭадыртәеит. Зхала заҵәык аѡны иаххалаз Бажәгәалам, иҳәҳәон, итҵәаатҵәаауан, зышәқәа ҟьаӄьаҙа иаартыз ауадақәа ирыѡнагьежьуан, уахьынтәи иѡуа, аԥсы агәы икылаха амзырха еимнадон, уажәы-уажәы агәашә инылаххуан, иӄьаӄьаҙа ишаартыз амбо иӄамызт, аха итытҵуамызт.

* * *

Лад Арзамеҭ-ипа хара имаҙамкәа дзырбаандаѡыз иҙахьаамѡыра дзырҙшаз уск рзеитҵамҟәаӄәо иӄазма: «... Абрагьцәа рхада Н. Лакоба инапхгарала Аԥсны еиҷкаан аконтрреволиуциатә-қәгыларатә организациа, – иахьын-

ҙарылшоз еиԥхыҳәҳәон дара, – уи активлатцәҟьа далахәын, аиҿкааҩ игәатцәагьы дадҳәалан Қәачал-иԥа Лад», абрахь иазкылганы, шәҟәык-быҷьшәык иҭаацәеи иареи ирыбжьысзар ҟамло, 10 шықәса аҭакра иқәыҙбаны дахган.

1948 шықәса аналагамҭазы, Лад ихаԥсыра баны иҩныҟа дхынҳәит. Дызбахьаз аҙәы дидыруа дыҟамызт, иҿара ихытцхьан, деиқәышла, ахәажәцәа ихьыкәкәон, ицәеи ибаҩи еикәыршан, абнаԥҟара дахьаҿыз ԛдык ишьклаҳан, иарма шьапы рацәак ихәомызт, лаба мкыкәангьы дзыхныҟәаломызт.

Иани иаҳәшьеи рхалазатцәык аҩны иахын.

– Аа, сыцкәын урфагәышьазаап, уан рыцҳа! – даағьатцәы-ғьатцәит ан, лыцкәын днеиԥылан, лнапы ыргьежьны даалгәыдлыҳәҳәалеит, Лад иаб иашҭа агәҭа ааиҩишахьан. – Нан, уара учмазаҩызаргьы уҩныҟа уԥсы ааугеит, ус хынҳәышьа иқәҙам сыцкәын хәыц Чанчор! – аарла лыҷенылкылон аҭакәажә, игәкы-цәыкуа заб иашҭа иҭалаз лылабжышқәа илырбарц лҭахымызт.

Ицәырымҙеит, цәҙашьагьы абамахыз, Лад иашьеитцбы Чанчор илахьынтцахаз. Хәлбыҷехак Расидац лыҩны данрыцәцаз инаркны, шықәсыбжак ихабар аҙәгьы издыруамызт, иҷеыбжьарҙны дыҟан. Уи ашьҭахь даҷеа паспортк ԥшааны Тҟәарчалтәи ашахтақәа руакы дытцалт рацәатцхҩыс. Аибашьра ианалага, Чанчор ихатәгәаԥхарала арра дцарц иҙбеит, аха иаԥхьа иаагылт ихала имч зқәымхоз аԥынгыла: арацәатцхыҩцәа аброн рыман.

Военкомс иҟаз абырг маиор диацәажәарц иҭаххеит Чанчор – Сара Қәачал-иԥа Арзамеҭ иҷкәын соуп! – иҳәеит акабинет дшыныҩнашылаз, ипаспорттцәкьагьы наган авоенком иаԥхьа иныкәитцеит.

– Ишԥа? Ибналан иҟаз уоума уара? – амаиор ашьшьыҳәа дҩытцыззеит.

– Усҟан срыцәцеит. Ашьҭахь даҷеа паспортк ԥшааны ашахта сытцалт, срацәатцхҩуп. Саб уара иулеитцоз ҩыза димамызт, «Кьаразгьы» шәеицалан, шәеибашьхьан, убри иԥсы сыманы суҳәоит, рра амҩа иқәло срылатца, ма ибналаз дкылсит ҳәа, аорганқәа урзасны унапала снарыт!

Адырҩаҷены шьыжьымҭан Чанчор иҭахцәеи, иҩызцәеи бзиала ҳәа раҳәаны адәыгба данҭалоз, ипаспорт ахататцәкьа

акәын иҵьыба иҭаз. Ҭагалан 1944 шықәса рзы уи хатҵарыла дҭахеит афронт аҽы.

Чанчор ихатҵареи игәымшәареи ртәы зҳәоз афронт газеҭқәа ргәылпҟаақәеи, иара дызлаз архәҭа анапхгаҩцәа асолдат иан лышҟа иҟартцаз адашшылареи, иара ус иҩызцәа иаарышьҭуаз асаламқәеи зегьы иаҳәшьа иҭатцәахны илыман, уажәы урҭ цәырган Лад иапхьа иқәын, акакала ишьҭихуан, нбанкгьы иаҩмыршәакәа дрыпхьон.

Заҟа еипшымхазеи аныкилыхшаз ҩыцьа аишьцәа рлахьынтцақәа. «Сашьа бзиахә, Чанчор, иахьа уцар-царуа ҳаб иашҭаҿ угылазар, ҳҭаацәа шеибгоу иҟазшәа, акгьы рмыхьӡазшәа сымбарызыз, аха ианумухгьы, уара уҏсадгьыл ухы ақәутцеит, ухьыӡ дыруп, кашәарагьы ақәым, жәлар ҳатыр ақәыртцоит! Сара? Сара сзыхҟьазеи? Апстазаараҿы иреиҕьыз сышықәсҟәа зқәыӡыз иахьӡузеи? Латцареи рашәареи рыда акгьы ззымдыруаз, даҽеакгьы иашьҭамыз, шәакьпынтцала Асовет мчра ашьақәыргылара иазықәпоз ҳаб илаигәыдтцан дыршьыртә аҟынӡа цәгьарас иҟаитцазеи?»

Абарҭ реипш агәҭыха хьанҭыцьқәа тынч мҩа ирҭомызт Лад, ахыжә еипш иҩран. Иҩуан арзаҳалқәа, иҩуан апрокуратура ашҟа, ЦК ахь, Иреиҳаӡоу Асовет ахь, ааигәахара инстанциак нимыжьит, аха дызустзаалак аӡәгьы дизхьапшуамызт. Иқәҳа ицон ашықәсҟәа, зны-зынла игәы каҳауан Лад: «Закәызеи, ага иикыз, икит» ҳәа, акгьы злымтцуа аус сҽеадысшьылоит! Ари сакәымтцзар схы иныкәрыкшаргьы ҟалоит! – дхәыцуан иара, – аха изыстахузеи сыпсы ацәаҳажәра иҭахаз, адунеи аҽы уаҳа ҳақ иашарак ыҟамзар!»

Лад лассы-лассы иаб данизхәыцлоз уажәшьҭа ушьуп ҳәа иаиипыртц, азеипш дамра дҭытцны, зыҩны иҏсра неигаз, ауама згәаҕьыз, зхы иамеигӡаз аҭакәажә гәытбаа Расидац дигәаламшәар ҟалозма!

Лад дхынҳәижьҭеигьы аҭакәажә лхабарк саҳауазар ҳәа дназтцаа-ааз тцаақәеит, лара лааӡамҭа Сҭычкәа дыпсхьан, даҽеаӡәы еилкаак иазҳәашаз аӡәгьы диқәшәомызт.

Ҩнак Лад иныкәыршәны дцеит Расидац лынхарҭа аҟынӡа, цьара ӡбахәык саҳауазар ҳәа. Уажә ибазма уи

ахьыҟаз, ихаҭа дахьдырбаандаѡыз акәымзи, амарда даныѡхала, аҭакәажә лыѡны шьҭасаҟьа абаҟахыз, уи аҭыцан, иҕьазҕьазуа, цинкла ихыбны, ѡбаны еихагылаз хыбра дуӡӡак иацхьа иѡышьтыззеит. Ахыбра апхьазатцәык ада, иаакәыршаҙаны иҭиатцәааран – мандаринарҭан. Лад аихатә гәара днадгылт, иапхьа ашҭа аѡнутцҟа, арцыс шәпажәпак, ихахәы жәпа еиқәатцәхаҳараҙа асекатор кны, ана-ара амахәҭа ѡа-мѡакәа хытцәтцәо, ашәыр тлакәа дрымтцан.

– Дад, абраҟа зны Расидац ҳәа ҭакәажәык дынхагәышьон, лхабарс иудыруазеи? Дызгәалашәо зәыр дыҟоума ааигәа-сигәа?– дтцаит Лад.

Арцыс ихы ѡеитцыхны тәамбашақә иазтцааз днаихәапшит.

Шәит-ҷит, ҷит-шәит, шәит, шәит ҳәа, Лад ицәажәашьа ааицеикит, нас аҟыр-ҟырҳәа даччан, ахарцастахьы инапы неиҟьеит. Успырцкьа наҟ акәын уи иаанагоз.

«Схы илазгалар, иубаз еицәа убеит ҳәа, уамак сеиҭақәшәар ҟалоит!» – даахәыцит Лад, игәы шизыцжәоз мацара, мчыла агәара иҿенадиган, алада дынҭалеит.

Ҩнак Аҟәаҟа Иреиҳаҙоу Аҙбарҭахь иҧхьеит Лад. Уи амш алахьеиқәреи агәыргьареи аѡцәалашәаракгьы еилазыгҙаз акы акәны иаанхаҙеит иҧстазаараҿы.

Аулица анаҙараҿы хцаны еихагылаз ажәытә хыбра даннатцагыла, ихы ѡеитцыхны дѡатцаҧшит. «Ахалара зылшода!» – уи ауп раҧхьаҙа игәы иаанагаз Лад. Илаба итцарыгәгәа амардуан ҭбаа днаҿалт. Џьоук ццакы-ццакуа ихалон, џьоук еицәажәо илбаауан, ауаа рацәаѡын аҿены. Лад аѡбатәи аетаж даныѡхала, џьоукы днаразтцаait, урҭ аусбарҭа аматцзуцәа иреиуазаарын, аҿены Ахантәаѡы ихаҭа дыҟамызт, ихаҭыпуаѡ ишҟа днарпхьеит. Адкыларҭаҿ итәақәаз ауаа днарылганы, амҿы иалхыз ашәхьанҭыцькәа руак аартны Лад икабинет дныѡнаргалт. Уи акыр итбаатыцәын, арахь пшәымас иамаз шәагаала рацәак дыҟамызт, дыжьтран, аха иѡагылашьа, инеи-ааишьа иааџьоушьартә иццакын.

Уажәы Лад днеипыххылан инапы ааимихит, аҟәардә даахан, иапхьа дааиртәеит, амтц рацәа ихапапан иршәоз

цьушьарын, уажәы-уажәы илахь ҽашара инапсыргәытца ныкәишьуан.

«Зны сус зыҙбакәаз дреиуазаргьы сеидру?» – даахәыцит Лад, иапхьа итәаз ихәапшра даҟәытны цаҟа дышьтапшуа.

Усҟан Ахантәаҩы ихатыпуаҩ дналагеит.

– Уарзаҳалкәа Иреиҳазоу Аҙбарта ахәапшит. Уаб Арзамет Қәачал-ипа иус атцыхәа цтцәоуп. Хара ахьимамыз аҟнытә иқәыҙбаз ашьаус ихыхны дыриашоуп. Уаргьы, Лад Арзамет-ипа, хара умаҙамкәа жәашықәса уахганы уҟазаарын, иуқәзбаз уқәхны, уриашоуп. Абар аршаҳатгақәа ахьыҟоу! – иҳәан, ахантәаҩы ихатыпуаҩ дҩагылан, аҩбагьы ааган Лад иапхьа иаақәитцеит.

– Заҟагьы имарианы иҳәоузеи урт ажәақәа, заҟагьы иласкәантроузеи, арт акьаад бгьыцқәагьы, харада-барада ахырзаманртаҷы жәашықәса зхызгаз ида уи аҙәгьы идыруеит ҳәа сыҟам! – даацәажәеит Лад, аршаҳатгақәагьы аақәихын, икапанырц итахызшәа, иҩышьтих-ҩышьтихит.

– Даҽеа ускгьы ҳамоуп! – нацитцеит ахантәаҩы ихатыпуаҩ. – Уара, Лад, уус анырыҙбоз, дугәалашәома, ажәлар раға дтцәахны дызмаз ҳәа, харас илытаны зус уцрыҙбаз атакәажә Расидац?

– Дышпасгәаламшәои, абыржәытцәкьа сналышьтатцаап шысҳәоз ауп, лыҙбахә шцәыругаз! – маҷк даалахҷыххеит Лад.

– Атакәажә Расидацгьы дыриашоуп, амала аршаҳатга знапы иаҳаркыша аҙәгьы даҳзыпшаауам, ауа-атахы ҳәа аҙәгьы длызнымхеит. Издыруада, уара зәыр дугәалашәозар? Атакәажә, рыцха, лус анырзба ашьтахь, ҩымзгьы дзымнеит, абахта дтапсит…

– Уи леипш ауаа рзыҳәа игәаҟуаз ауаҩы, сара сымацара сакәзам, зегьы дрызгәакьазароуп! Иаажәг нас, сара исышәт! – иҳәан, Лад иаарымихит аршаҳатга. Уажәы ахпагьы еидкыланы икуп.

– Ииашатцәкьаны иазгәоутеит, Расидац ауаа рзы адәы дыкәын, ус иҟоу ауаҩы игәыгьрагьы шьардоуп. Абра ианхалан иҟоуп атакәажә лҳәамтак, унахәапшырц стахын, – иҳәан, ахантәаҩы ихатыпуаҩ даахан Лад иапхьа иаақәитцеит, Расидац лус аилыргара иана҇ызтәи аматериалқәа. Усҟан дара иртахыз ачанаба лҷырхырц

дандыргәаҟуаз, лыҟәреи лыхцәы аҳышреи рыгәхьаа мкыкәа, ддыршәарц ианлыҟәымчуаз, абар аҭакәажә ахаҳә еилартәах еиԥш ирҿалыжьыз: «Уи аҟара шәхы шәмыргәаҟҳан, аԥсра иацәшәо сакәҳам сара, избанда, аиаша иаҟәҳыз – ԥсышьа имаҳам, ауаа ргәы аҿы дыбзоуп!».

– Ибзиоуп, аха усҟантәи аусеилыргаѽцәа абарҭ ажәа ҭынхаҟәа ақьаад излаадырбызеи, зны ирамхантцазаргьы нас изланрыжьзеи? – иԥьашьаны дҵаауеит Лад.

– Убри ҳаргьы иԥьаҳшьоит! – рҳәеит арахь итәаҟәазгьы.

Уаҳа ус имамызт, бзиала ҳәа нараҳәаны днарԥыртцит Лад. Аулица даныланы днеиуан, илаба рацәак ихәомызт, иарма шьапы ҭәҵәала итцишьуан, адыҟ-дыққәа игәы ҭытцны ицон, аҳауа изхомызт. Ҟәардә ҭацәык ахьибоз ԥьара днатәаргьы, маҷк иԥсы ааиҭакны ѽаԥхьа иҿынеихон. Ааԥынра аналагамҭазтцәкьа акәын, амра хаакәакәараҳа иԥхон.

Зыԥштәы еиԥшымыз маҭәала еилаҳәаз, хьаа-баа змамыз, илахҿыхҳа, ахьхьа-аԥьԥьа рхырга ажәпаѽ иаѽсуаз, иара изгәаҭомызт, ихигахьаз амитә ахәра еиԥш еиҭахтын, дзалымтцуа далахалан даман. Даатгылан деиҭанарыхәаԥшит уамеиқәатцәа зԥеиԥшыз ах-ԥсҭазааракгьы шәаԥьҳәара рзызуа анҭ аршаҳаҭгақәа… Инаскьоз аурҭ бааԥс абжьыцэгьа изааѽуазшәа илымҳарҭа агәгәа атцгон… Аатгыларагьы, анҭ ақьаад бгъыцқәа рыхәаԥшрагьы зиҭаххаз акагьы еилкааны имамызт.

Нури Оҭырба
(1925–2011)

АҧШӘМА ХӘЫҶЫ

Ардашьыл бзиа ибон рыԥны ааигәара, лбаа, иҟаз абна еилачыра ахьаантцәо, егьырҭ аҭлакәа инарылгашәа, игьежьза, игылаз ахьаца аҭаҟа атәара. Раҧхьакәа раан иаҳа иахьыманшәалаз уи ахьаца ашьапы ибга надҭаны днадтәалон, ҷьара дыҟаны данаауаз, ма ҷьара данцоз, мамзаргьы, иара ус шьыбжьонла арахь дылбааны акраамҭа дтәалон. Ҽнак зны иҙбеит, абраҟа иманшәаланы ԥыцьахԥык раҟара акуа, ҭәԥанқәак ларсны, ҕәкьаҟьак нықәтцаны, ианыҭахугьы уҽынеитцыхны унықәиауа иҟаитцарц. Ус иагьыҟаитцеит. Уинахыс Ардашьыл абра лассы-лассы уаԥы дибон ма имацара дтәаны, ма игәылаки иареи еидтәаланы еицәажәо. Ус ишыҟаз, ақыҭа, ари аҳаблаҿы амашьына мԥа ҟатцаны автобус аныбжьартца, убра Ардашьыл дахьтәало ааигәараҭәкьа иаанҽасуа иалагеит иара, иагьахьзыртцеит раҧхьа Ардашьыл ихьаца амҭа, нас ахьаца амҭа ҳәа. Ардашьыл иԥны ахьыкәгылаз ааста ара акыр иларҟәырстан, аха алада, архаҟа уҧшыр, иҟьаҟьаза унапсыргәытцеиҧш иубон амхурстақәа, абнарақәа, адәқәа. Иубон иара убас илакьылакьуа урҭ амхқәеи абнарақәеи инарывс-аарывсуа амшын ахь ицоз азиас.

Ардашьыл иахьа ашьыжь акранифа, ақалақь аҿынза сцап, сналапш-аалапшны саап иҳәан, иҽааилаҳәаны, длалбааны ахьаца амтцан днатәеит. Цытраамҭакгьы тцит, аха аладагьы машьына миасит, аԥадагьы.

Ус, Ардашьыл акы дазхәыцуа дыштәаз, дизгәамҭазакәа ишьҭахьала игәыла аҭаҳмада Шьаҳан дааидгылт. Ардашьыл ихьыз хәычык иҧхеишьеит, аха ахьышәтҳәа дԥатқьан, апсшәақәа ааибырҳәеит.

Илеибартәақәеит.

– Иабақәук, Шьаҳан, иахьа, бзиароу? – ибжьы акыр ирдуит Ардашьыл, избан акәзар Шьаҳан илымҳақәа ирыгхахьан.

– Ааи, бзиароуп, сҧа иҟынӡа сцашт, ари амҿышаз дмаит, ихьыз сыздыруам, срылаҧшышт, мчыбжьык абжьара сматацәа сымбар исзычҳауам... Ари ҳавтобус ахабар убахьазар? – иҿеырманшәаланы, илабашьа иҿеылантцашәа Ардашьыл иахь иҿеырнааны длатәеит.

– Мамоу, макьана кьоу зҳәара машьынак сымбацт.

– Акыртцуама утәеижьҭеи?

– Мамоу, абыржә ааигәоуп санлылбааз.

– Ус акәзар, ак ҳауп, – иҿеаариашаны днатәеит Шьаҳан.

– Аказы суазҭцаауан, Ардашьыл, уара атцара змоу уаҩуп, ашәҟәқәеи агазеҭқәеи урыҧхьоит, абри аҧсуаа рышәҟәы ҳәа акы аӡбахә рҳәеит, иаҳәозеи иара, насгьы иахабарузеи? – Шьаҳан Ардашьыл иахь ҩаҧхьа иҿеынхирнаахт.

– Аа, уи аума? Ииашоуп, иҟоуп уи еиҧш ашәҟәы, аҧсуа царауаа ирҩыз ашәҟәы. Уи иаҳәоит, наҷьнатә аахыс аҧсуаа зҭахымыз ҷьоукы ыҟан ақыртуа меншевикцәа ҳәа, нас Сталини Бериеи рхаан аҧсуаа еитцытцра шрырымҭоз, иара уажәгьы ҷьоукы-ҷьоукы убри аполитика ишаҿу атәы. Убри аҟнытә, аҧсуаа убри ашәҟәы аҟны Асовет еиҳабыра рҿаҧхьа аҳәара ҟартцоит Аҧсны Қырҭтәыла иадганы, хазы республиканы иҟаларц, иара аҩнытцкатәи аусҟәа иара ахала иаӡбо, Қарҭаа ирхьыҧшымкәа...

– Ҳаи, убри зныкгьы иҟалонда, уаҳа акгьы сҭахымызт. Ианбыкәыз аҧсуа ақыртуа данихьыҧшыз! Жәытә аахыс Аҧсны ахала иҟан, аӡәгьы ихьыҧшымызт...

– Убри ауми ашәҟәгьы иаҳәо.

– Иабаҟоу нас уи ашәҟәы, уаҩ дахәамҧшӡаци?

– Уи Москваҟа аиҳабыра рахь ишьҭуп, уа иахәаҧшраны иҟоуп...

Ажыжәҳәа рҿаҧхьа амҩан иааиҧасыз амашьына ласы Шьаҳани Ардашьыли реицәажәара ааиҧнарҟьеит. Амашьына ныҟәыцоз даатытцын, дычча-ччо итәаз рахь иҿааихеит.

Шьаҳани Ардашьыли ҩагылеит.

– Мшыбзиақәа, – иҳәеит иаарыдгылаз арҧыс ҧшӡа, деихатыруа.

– Бзиа убааит, дад, – рҳәеит Шьаҳани Ардашьыли.

– Ақалақь ахь шәцозар, шәааи, шәызгап, – иҳәеит арҧыс.

– Ҳаи, уқәра уахьҙааит. Ааи, дад, ақалақь ахь акәын ҳахьцоз, аха ҳавтобус иахьа иҟам, иақәшәаз ҳаздыруам, – рҳәеит абыргцәа.

– Шәааи, смашьына шәаҭәашәшьозар, – «Жигули» ахь инапы наирххеит аҷкәын.

– Ҟои, иуҳәо закәи, умашьына ҳаҭәаҳамшьакәа, ишпаҳаҭәаҳамшьо, – рҳәан, Шьаҳан раԥхьа днагылан, амашьынахь рҽынархеит рыхѡыкгьы.

Амашьына ианазааигәаха, арԥыс дынраԥҟьан аԥхьатәи ашә ааиртит, аха уахь аҭалара аҙәгьы дақәшаҳаҭымхеит.

– Ууаи, Ардашьыл, уареи сареи абра ҳнеидтәалап, – иҳәан Шьаҳан, дынҭалан, днаскьаны днатәеит. Арԥысгьы иаартны иикыз ашә наркы, дниасны иҭып аҽы днатәеит, аматор аус ааруны, имашьына аҽынаирхеит.

Ардашьыл абри арԥыс диҽаԥшижьҭеи дхәыцуан: «Абри издыруа аҙә иоуп, аха дызустахарыдашь? Акыр дхәыцит, иидыруаз аҷкәынцәа, ашкол аҽы аамҭала аҭара зиртцоз зегьы еилирхит, аха абри-абри иоуп ҳәа, аҙәы иҟны дзаанымгылеит.

Амашьына цон, зыбга ҭынчу аҿы бзиа еиԥш. Ус, асфальт ахьыкәыртәаз амѳа иаННыкәла, амашьына «абга» зынҙагьы иҭынчхеит, аласрагьы акырҙа инацнатцеит.

Арԥыс еиликааит Ардашьыл дшизымдырыз. Убри аҟнытә иҙбеит, ихала ихы иирдырырц.

– Саҭамыз, Ардашьыл Осман-ипа, шәара сара сышәзымдырит ҳәа сыҟоуп, – аҭынчра ааилеигеит арԥыс.

– Ииашоуп, кыргьы схәыцит, аха усзымдырит, аҭара зсыртцоз аҙә уакәымкәа уҟам…

– Ааи, аҭара зшәыртцақәоз среиуоуп. Ишәгәалашәо, зны шәаннеи, сѳыза Рауфи сареи шәхы ҳашныкәыԥшыз еиԥш, ҳабналаны ҳашцаз…

– Аа, уара Мкан уоума?! – иԥьашьаны дҭааит Ардашьыл.

– Ааи, Мкан соуп, – иҳәеит, ишьҭахьҟа даахьаԥшны ихы ааиртцысит арԥыс. – Аҭара зҭахымыз, изымтцоз, – нацитцеит уа.

Абри арԥыс, уажә абыргцәа ақалақь ахь изго Мкан шиакәыз Ардашьыл ианидыр, уамашәа изибаз амзыз аман. Акы, Мкан усҟан, ԥшьба рҽы акәу, хәба рҽы акәу дахьтәаз, Ардашьыл цқьа игәалашәом, дантәаз акан иҽаҳәҳәы хәыҷы

жьакцак, маха-шьахалагьы даарак еиҽкаамыз аҙә иакәын. Ардашьыл Мкан уамашәа дбаны дихәаԥшуеит. Мкангьы уи илаԥш иныруеит, уахь дшымԥшуагьы. Ꙍбагьы, Мкан уажәы уахь ихәаԥшуа, даара иалаѣоу аҙәы иԥшра имоуп. Усҟан иаб итаацәара аарлаҳәа иныѣәызгоз нхаꙍын.

– Мкан, ари амашьына уара иутәума? – раԥхьа аҭынчра ааилеигеит Ардашьыл.

– Ааи, Ардашьыл Осман-иԥа, сара истәуп. Абар шьҭа хышықәса инареиҳаны итцуеит сареи сꙍызцәаки акооператив еиҽаҳкааижьҭеи…

– Изызкуи шәкооператив? – дҭаахт Ардашьыл.

– Ҳарҭ, цьоукы-цьоукы акооперативқәа еиҽызкааз реиԥш, ана хәмариала иаахәаны, ара хәҳаракыла еиҭазырсуа ҳреиуаҙам. Ҳара иҳамоуп арахә, аутраҭых, аԥьыкәреи ааҳрыхуеит, иҳамоу зегьы ҳара ҳнапала иҳаҙаз роуп, зегьы ԥсабаратәуп, афатә-ажәтә хааны, ицкьаны иѣаҳҭоит, ҳахәгьы егьырҭ раасҭа иҳаракҙам…

– Ауаагьы рацәаны ишәызнеиуазар акәхап? – Мкан ишьҭахьала дихәаԥшуан Ардашьыл.

– Ааи, ауаагьы ҳазнеиуеит, иҳазнеиуа пату рыкәтцаны ҳарԥылоит, даргьы ҳара иѣаҳҭо пату ақәырҭоит…

– Иабаѣоу, нас, дад, уи шәԥацха? Ус ауми ишрыхьҙу уажәтәи акакалкырҭақәа? – иажәа ныбжьеигалт Шьаҳан.

– Ҳԥацха, ааи, усоуп ишашьҭоу иара, аха иамоуп иара ахатәы хьҙы «Аԥшәма қәыԥш».

– Избан ус захьҙышәтцаз? – дҭааит, акы ицәа иалашәазшәа.

Мкан имашьына аныѣәашәа иагырхо, дааҳәны Ардашьыл днеиҽаԥшны, дааччеит. – Уи аҭоурых амоуп, – Мкан зны иаԥхьаѣа имꙍахь дыԥшуа, зны ишьҭахь иҭатәоу рахь даахьаԥшуа игон имашьына. – Уи, Ардашьыл Осман-иԥа, шәаргьы ижәдыруеит.

– Иарбан, уара, саргьы издыруа? – хәыцык дыгехырцәажәашәа, хәыцык иҷеырѣасашәа дҭааит Ардашьыл.

– Аԥыхьа ишысҳәаз еиԥш, ишәгәалашәо, зны ҳаꙍны шәаннеи, ишәзызуз? Убри ахҭыс иадҳәалоуи иареи знымзар-зны ԥытꙍык ахьыѣоу ирашәҳәар, уаҳа акгьы сҭахымызт. Убри сара сыпсҭазааражәы даара акратцанакуа, амꙍа иашахь скылымсыр ѣамло исзыѣалеит…

– Ҟои, дад, исашәымҳәо, нас, ус ҭоурых змоу акакәны иҟазар, – иаҳагьы даалахҿыххеит Шьаҳан.

– Уи ҭоурых дук аманы сара исыздыруам, аха исгәалашәоит цқьа, ибзиаҭәҟьаны шәыҩны саннеи, нас уи адырҩаҿены ашкол аҿы... – ара даангылеит Ардашьыл, акы дазхәыцуашәа.

Мкан иҭахын уажәы абра иҟазарц иара дыздыруагьы, дыззымдыруагьы зегьы, аха иабаҟоу? Изладурҳари урҭ зегьы, ара иҟоу, уи уажәы изаҳауа Шьаҳан заҭәык иоуп.

– Уи рацәак зҭазкуа ҭоурыхым, аха ианцәыраага, иаҳҳәап, Шьаҳан игәы бжьажьо дынхар аҭкыс, амала изҳәода: уара уакәу, сара сакәу? – Ардашьыл дихәаԥшуан Мкан.

– Сара исзеиҿымкаар ҳәа сшәоит, сшәыҳәоит, шәара ишәҳәа, Ардашьыл Осман-ипа, акаанмыжькәа зегь шәҳәароуп, амала.

– Ибзиоуп, уара амашьына аԥсҟы укуп, сара исҳәап. Уи аахыс иҭуазар ҟалап жәохәҟа шыҟәса. Усҟан сара аус зуан, Шьаҳан, ишудыруа еиԥш, ашкол аҿы рҭаҩыс, – Шьаҳан ихы наиҟәикт Ардашьыл. – Ишдыру еиԥш, ахәыҷқәа зегьы еиԥшым, аҳәы илеишәа бзиоуп, аҭарагьы бзианы иҭоит, даҽеаҳәы аҭара иҭахым, илеишәагьы баапсуп. Аԥхьан, иара ихала ишиҳәаз еиԥш, абри аҷкәын аҭара зымҭақәоз дреиуан. Иара дахьтәаз акласс аҿы напхгаҩыс ирымаз сара сакәын. Ҽнак, иаҟәыскит, иҩны сцап, иаби иани срацәажәап ҳәа. Аурокқәа зегьы рышьтахь сҿыҩасхан сцеит. Ашколи дара ахьынхози акыргьы набжьан. Рыҩны саназааигәаха, избеит, Мкани ргәыла ҷкәынаки агәарԥ аҿы ишеицыхәмаруаз. Даргьы сгәарҭазаап. Схы ишныҟәыԥшызҭәҟьа, апҟаҩхәа наҟтәирахь агәашә хәыҷы инҭҟьан, ес ақәаҭа илытҵаланы ҏеырҙеит. Сара агәашә саадхалеит. «О, аԥшәма!» сҳәеит, «о, аԥшәма!» сҳәеит, аха егьырҭ зегьы архаҟа иҟазар акәхарын, аҳәгьы ибжьы смаҳаит. Араанҙа санаа сааԥшып, ахәылпазы аҳәы дышԥакылымсри, сҳәан, избаз қдык снықәтәеит агәараҿы. Амра ахәы илавалон еиԥш, Мкан иаб еидарак афархь даҵала агәара дааҭалеит. Саниба, иеидара амҿырҟәараҿы илкажьны, дааин, аԥсшәа сеиҳәеит. Ҳаи, умацара ушԥатәоу, ухәыҷымкәа-умаҷымкәа, – иҳәан, да-

ара игәы иалсит исыхьыз. – Ҳаи, абзамыҟә, асас данааи, дупымлазакәа илыҟаитцазеи, – иҧкәын дизгәааит аб, аха иааг, иҟалашаз ҟалахьан.

– Ашкол аҽы цьара мцурак ҟаитцазар акәхап аранҙа уаазцаз! – иҳәеит Махаз (ус ихьзуп Мкан иаб).

– Мамоу, умшәан, ус акгьы ыҟам, аха уҧкәын атцара итцом, иаҳто адтцақәа ҟаитцом, артцаҩцәа дырзыҙырҩуам, – сҳәеит сара.

– Ааи, убри атцыхәала заҟантә алаба дытцхны дыспҟахьоу удыруоу, аха иамуазаап. Сылахь егьанызаарымызт, сыхшара затцә дыпҳасҭахоит!.. – игәы пжәон Махаз.

– Иҟоутцара уасҳәап. Апҟара знымаало ахәыҷы дыҟоуп…

– Хаа бызшәала иасымҳәац цьушьома! – сажәа днапыҩлеит апшәма.

– Уажәы уареи сареи абас ҳаицәажәап. Уҧкәын дыбзиахар уаргьы иутахуп, ҳаргьы иаҳтахуп. Уаха данааилак, дымпҟакәа, днартәаны уиабжьа, имырҧьеҩцәакәаны, иаҳәа иҟаитцақәо шыбзиам.

Уи ала ҳаидытцит.

Адырҩаҿены снеит ашкол аҽы. Рапхьатәи аурок ахьсымаз Мканраа рыкласс аҽы акәын. Ауада снықнашылан, апсшәақәа нараҳәаны, инасыртәеит. Аҿены атцаҩцәа уи акласс аҽы зегьы ыҟан. Мкангьы итып аҽы дтәан. Сара акласстә журнал ныҟәтцаны, баша ажәабжьк азәы иаиҳәо еипш, сҩагылан абас расҳәеит: 1937 шыҟәсазы, акгьы рхараҙамкәа ауаа аныршьуаз, иандырҙуаз, асовет жәлар ураҧоуп ҳәа ахьз ихтцаны ддырзит апсуа шәҟәыҩҩы Шьалуа Леуарсан-ипа Цәыцьба. Зежә шыҟәса рышьтахь, Сибра анаҙараҽы ацьамыҷәа цәгьа ихганы, 1956 шыҟәсазы Апсныҟа дхынҳәит ҳпоет. Убри ашыҟәсантәҟьа иҩит ахәыҷкәа рзы ашәҟәы. Уи ашәҟәы «Апшәма хәыҷы» ахьзитцеит.

Сызхагылаз астол амгәа иааҭызгеит заанатц уа итастцаз иара ашәҟәы. Иҩышьтысхын, зегьы инадсырбеит. Ахәыҷқәа зегьы еизыҙырҩуа итәан. Ас иҟоу аиҿцәажәарақәа дара даара иргәапханы иазыҙырҩуеит ианакәзаалак. Мкантәҟьагьы, «аамта» аниоулак, ацәысра бзиа избоз уажәы даара ихы кыдтцаны дзырҩуан. Абри ашәҟәы аатуеит ажәеинраалақәа «Апшәма хәыҷы» ала,

инасыгӡон сара сажәа. Нас ашәҟәы аанкыланы саԥхьеит уи ажәеинраала. Абас иҟоуп уи анҭәамҭа:

Ахәыҷы асас
Днеиԥылан инеиҳәеит,
Дыццакуа, ажәак
Даҽамхаӡакәа:
«Дии бабеи шьыжьӡа
Ҷьара ицеит,
Аха… са сыҟами…
Шәааи аѡныҟа!

Санаԥхьоз, Мкан ишҟагьы снаԥшуан. Иара даақаԥшьхан, ихы длахеит. Шәымбои, ари ахәыҷы асас дшиԥылаз, сҳәан, ашәҟәы ианыз асахьа зегьы инадсырбеит. Сара убри аан егьырҭ зегьы реиҳа сзызкылԥшуаз Мкан иакәын. Аха, сҳәеит сара, ҷьоукы-ҷьоукы ҳаҷкәынцәа асас иԥылашьа рыздырӡом, рыѡны уаннеилак, дара рыҽаны ибналоит… Мкан дыԥсӡеит дахьтәаз.

– Изустцәада ус ҟазҵо? – рѡызцәа инарылаԥш-аарылаԥшит.

Сара ус сгылан ҽымҭ ҳамҭакы.

– Иҳашәҳәа, изустцәоу, – рҳәеит ахәыҷқәа реиҳараѡык.

– Уажәтәиала урҭ зустцәоу сҳәом, амала даҽазны убри аѡыза анрыдызбала, среигӡом, шәаргьы ишәсырдыруеит, агазеҭгьы иҽаҽаӡа иланыстоит. Убри нахыс Мкан дузымдыруа иҽеиҭеикит, итатәқәагьы итҵо далагеит, илеишәагьы ирбзиеит. Амц сҳәозар, абар, иара дахьыҟоу.

– Ҟоҳ! Ардашьылхеит, амц зныкыр иуҳәахьоума, ихасымтцакәа, – даацәажәеит Шьаҳан.

– Иахьа сара сызлаҟоу шәара ишәыбзоуроуп, Ардашьыл Осман-иԥа, шәара убасҟан даҽеакала шәсызныҟәар, сара сыԥхастахар ауан. Убри азы еснагь иҭабуп ҳәа шәасҳәоит, сшәеихырхәоит адгьыл аҟнынӡа. – Мкан имашьына аныҟәашәа иагырхо даахьаҳәт Шьаҳани Ардашьыли рахь. Ус, ақалақь иналалеит. Убри ашьтахь, дук мыртцыкәа, аусура салагеит даҽеаҷьара. Мкангьы уаҳа дсымбаӡацызт иахьанӡа, – иажәа хиркәшон Ардашьыл.

– Умбои, аԥышәа змам даҽаҙәызар, Мкан убри аамҭазы даҽакала дизныҟәар, уара ишуҳәахьоу еиԥш, дыԥхасҭахар алшон. Аха уара уажәа ҟәыши уҟазшьа бзиеи ирыбзоураны аҷкәын амҩа иашахь, абзиарахь дкылсит. Ианаамҭоу ииашаны алабжьара акыр иаԥсами, – Ардашьыли Мкани ирҳәаз аихшьалара ҟаитԥошәа, днахцәажәеит аҭаҳмада Шьаҳан.

– Уажәы, доусы иахьышәҭаху аҭыԥқәа шәҳәар, шәназгоит, – иҳәеит Мкан Ардашьылраа рахь дхьаԥшуа.

– Ақалақь аҽы уара иахьузыманшәалоу ԥьара ииаанкыл, иҭабуп, дад, ҳааумгеи, ҳшьапы ҳақәмыркьысҙакәа, – рҳәеит Мкан ипассаԥьырцәа.

Мкан амашьына ааникылеит, ақалақь агәаҽы иаанеи.

– Уҟәра уахьҙааит, дад, машәыр уқәымзааит, амҩа алԥха умазааит, – рҳәеит Шьаҳани Ардашьыли, Мкани дареи анеидытԥуаз.

Нури Бараҭелиа
(1912–2000)

АИАША УМҨА АРЛАШОИТ

Абар зегьы зыҷҳәароу ааԥынра ааит. Уахьынаԥшлак ашәаԥыцьаԥ рхашьшьы, иатцәа маҭәала рыҷҭарҳәҳәаахьан. Аԥсаатә рашәаҳәабжь хааза иахьумаҳауа цьара кәакькгьы ыҟамызт...

Дызуста иамеигәырґьоз ааԥынра! Аха ахәычқәа раҟара уи аамҭа иеигәырґьо уаҩ дыҟоуп ҳәа сыҟам.

Урҭ ррыԥхага маҭәакәа нкаԥсаны, блуз заҵәы иласкәантраза, икашәкачо, ршколқәа рахь, русурахь, рспорт дәқәа рахь рҷынархоит.

Агәуаа ршкол иҭоу аҵаҩцәагьы раамҭа еигәырґьоит. Урҭ аҵареи аусуреи адагьы аспорт абзиабара рымоуп, еиҳаракгьы – аимҵакьачара.

Иахьа аԥшьбатәи аклассаа ааицәажәан, ашкол анҵытҵ адәаҷы ампыл иасырц рызбеит.

Иахьеибырҳәаз ианеиза, нырцәааи аарцәааи ҳәа рҷееаиҩыршан, ампыл иасуан. Аха саагылазаргьы урҭ иахьеиԥш абас еиздатланы ампыл иасуа сымбацызт.

– Ма ҳара, ма шәара!– аарцәаа рҵачқәым хәычқәа ратцәаны инаддырбеит нырцәаа.

– Ҳаи, ҳаи, ишәмузахт! Шәара шәзы ҳахьтәоугьы ҳгылом! – хәмаршақә абас иааиқәмақарт аиҩызцәа. Цабыргны, «Кәыдры зырмақаруа Амтҟьал ауп» ҳәа, – нырцәаа зырмақаруаз Батыр Ануа иакәын. Уи абжьобжьыкь еиԥш ихахәы еиларгыла, уаҩ дихәомызт; аҷеыҩ бзиеиԥш, деилыхха, дцарза дыҟан. Знык ампыл шьҭпаа данҩатқьа, «нас уишьҭамлан» – рҳәон иҩызцәа.

Уи иеикануаз ҳәа аарцәаа ирымаз Машьыхә заҭәык иакәын. Уи деилаԥыхҙа дыќан. Мычлагьы зегь реиҳа дыҕәҕәан, шьамхыла Баҭыр иаԥигон акәымзар.

Баҭыр дахьынатцыслак дишьҭан, дишьклаҳәуан. Мпылк ааимпыхьашәаргьы, ибҕа аитцыхха ииҭомызт, ашәи-ҭышәи днаишьҭуамызт. Уи иԥсахы еибанаркуан Баҭыр, игәаҕгьы иман цәгьала.

Ахәыԥқәа ампыласра еиҳа-еиҳа иалашыѡкуа. Ршыкьбжьы цәгьан. Иагьа рундазгьы нырцәаа аԥыжәара шрымазгьы, ԥьара мпылк машәыршәагьы ирзымгацызт.

Абар, аарцәтәи аимҭакьачаѡ ампыл ааганы иааидыркит. Уи инаихыкны ҭәѡантцәы ампыл иршәт, иѡыза иаԥхьа дасырц.

Егьи дааццакцәан, ампыл сымбахь идәыкәыстцоит ҳәа, илаба аҽынеирхеит. Ампыл аабрын, асыѡцәа ирхууаа ицан, аколнхацәа рпатырқалтра итаҳаит.

Аимҭакьачараҽы ампыл зго дахьыркуа амбатә атцанакуеит: ампыл изымгаргьы, дахьыркуа иамариаша игыланы еимҭакьачароуп.

Исзымгаргьы, ампыл шьҭыхны ԥытк снаскьап игәахәын, деитцас дууаҙа ааида днахыпеит Баҭыр. Уи дѡышьҭасын, ампыл аашьҭипаауаны, ишьҭархх иааиуаз ҷкәынак шьапҽаршә ааизиун, Баҭыр иҽеизнымкылакәа ахыпҳәа дынцәыҭцаҳаит. Ампыл нимќәытцќьан инкашәеит.

Машьыхә днышьҭасын, ампыл шьҭкәыцәаа, дѡатцќьан дыѡт. Аддыҳәа апатырқалрҭа шьаќьауа, ишьҭеибатца иааиуаз зегьы агәара инахибаҳәеит.

Баҭыр Машьыхә изы ихы ааирмаԥьаќәт. Деитцаҕәҕәаеитцаҕәҕәо дѡеихазар, апатырқалшьап ытцахжәаны икажьуп. Аха агәхьаа имкцәеит. Машьыхә ампыл рымҭпаа дахьнеиуаз акәын игәы зеиќәыччоз.

Баҭыр дҙагә-ҙагәуа иҽанынеихоз аамҭазы бжьык ҭахәаҽеҙа илымҳа иааҭаст.

– Ааит, уара амҙышәа. Ишпыкәу апатырқал шхужәаз!.. – дқәаԥ-қәаԥуа, илаба ырмақаруа даауан ҭаҳмадак амбатә рҽио.

Баҭыр, уи даниба, дшәеит. Ахьышәтҳәа абардра иҽенавакны даахьаԥшзар, аа, абар аконхара ашәырбаҳча ахылаԥшѡы Кәанач.

Уи дҳәар-ԥсаруа агәашә дшаатытцызтәҟьа, Машьыхә илаԥш даатцашәеит. Днаимтцасын, имахәар нтарсны дааникылт, апатырқал хызжәаз Машьыхә иакәыз ԥышьа.

– Ацәгьара уны, уԥызцәа уҿерылаурҙырцу? Мап, уи зыҟалом! – иҳәеит иара.

– «Ќеҳ, шьыри-шьыри! – игәы ааишьышьит Баҭыр. – Ишԥоубои! Иуирбап уи. Рацәа уаҧашәеит ацәҟьа! Усоуп ишуқәнаго!» – дцәытцаччо абардра дкылԥшны дааԥшуан Баҭыр, иара ацәгьара ихҟьаз Машьыхә ихараз ԥышьа дахьикыз игәы иахәаны.

– Сара акымзарак схарам, даду. Апионер ажәа иаша аныс, амц шысымҳәо. Ихатца, даду! – Машьыхә дгьатцәыҧьатцәуа ихы арқьиара иҿазикит.

– Ԥсал-ԥсал! Баша умқәынишь, арԥыс хпарашәа иќоу!.. Уара уакәымкәа, нас дарбану ихызжәаз? Да, исаҳәишь!..

Машьыхә иҿеихарԥс дгылоуп. Ҽитуам.

– Дарбан, уара ихызжәаз? Зҧумтуазеи? Исаҳәа уласны! – Кәанач Машьыхә дилаҳәатца дикит аиаша иирҳәарц. Иагьа изиуандазгьы, Машьыхә аҭак ҟаимтцеит, иҿеихарԥсны дгылоуп. Мшәан, нас ишԥа иҩыза динаԥхозма?

Кәанач есааира ипсахы еибакуан.

– Ҽутуам акәу?.. Ее, гьиди, сабиц! – ҧаатит Кәанач атцыхәтәаны. – Аколнхара правление ахантәаҩы дахьыҟам уԥсы иаԥшәмахеит. Уаха даар, иасымҳәозар умбари. Уи иуирбап ақәнамга ҟатцара зеиԥшроу! – даамақар-чақарын Кәанач наҟ иҧынеихеит.

Баҭыр иааџьеишьеит. Иара иеиԥш Машьыхәгьы ампыл ахьеимаркуаз дгээаз џьишьон. Уажәымзар-уажәы санбаинаԥхои ҳәа дыԥшын. Аха мап. Машьыхә дымнаԥхеит.

«Мшәан, сыʒбахә шԥеимҳәеи?.. – уамашәа ибон Баҭыр. – Уаха ахантәаҩы даар, иҟалаз зегьы иаҳашт. Қәнамгаҟатцаҩыс дрыԥхьаʒашт. Иацәҳашт. Апатырқал ахәгьы идыршәашт. Избан? Ихароузеи Машьыхә?! Ампыл сымпытцыпаа закәыхи! Сара сеиԥш иаргьы икоманда ахьʒ аргара дазықәԥоит. Игәаҕ зсымоузеи?..» – абас агәааанагарақәа деимҿхаркит Баҭыр. Илахь еиқәышьшьы, ихы ҟәыншьо абардра даалтцит. Иҩызцәа даарылагылт. Ирҳәарызеи ҳәа днарҧаԥшы-аарҧаԥшит, нас рылаҷымтқәа дынрылтцын, ахәацаҳәа иҩныҟа иҧынеихеит.

* * *

Амра ажәҩан агәыштца ҩытцырҟаԥшьааua, икакәкәа аҭашәара иаҷын. Аԥсаатә ҷыр-ҷыруа аԥхьарылара рҿазыркуан. Ажәқәагьы ааин, иҕзы-мызуа ажәгәара иадгылан. Зегьы аԥхьарылара рҿазыҟарцон, Баҭыр ида.

Уи дгәырҕьаҭәа акәасҟьа днылбаакьеит. Аатцраҷы икыдгылаз ажыга днамцасын, афырҳәа аутра дынҭапцалт.

Дыццакы-ццакуа патырқал шьапык анышә шамаз иаацихын, ажыгагьы иаргьы игәыдырҕәҕәала икны, дҩаҭрысын, аколнхара ашәыррҭахь дыҩт.

Баҭыр дахьынхози ашәыртреи акрыбжьан. Иааилашәшәуаны уа дкылкьеит.

Дҳақь-ԥсыкьуа аколнхара ашәыррҭа дынҭалт. Ихжәаз апатырқал шьап аҷы инышьҭеитцеит ацынхәра иааигаз аиҭаҳатә. Иблақәа шакь-шакьо апатырқалырҭа ааимидеит. Шака иҭахыз Баҭыр абаҳчахьчаҩ Кәанач дибар, ихы ирқьиарц, Машьыхә ицәгьа имҳәарцаз диҳәарц, аха аԥсабара алашьцара ахаԥахьан, уаҩы далимбааит.

Ишԥеиуаз нас, уи димбеит ҳәа, апатырқал еиҭаҳатә иааигаз иҩныка игозма!

Баҭыр игәы каршәны аиҭаҳатә еиҭеиҳарц анышә ытцарԥуа ажра даҷын.

Убри аамҭазы Кәанач апатырқал шьапқәа иҿерытцатцәахны дтцикә-тцикәуа дааиуан, аҕьыч дыскуеит ҳәа, Куанач ашьшьыҳәа дааскьо-дааскьо, илабашьа ҩытцирззан ирқым-қымуа даацәырҕьеит.

– Еи, уарбану апатырқал шьапы ытцызхуа?.. – дхәааит ишимчыз.

Баҭыр игәы нҭыпсаait. Ахьышәтҳәа даахьаҳәзар, аа Кәанач. Ижыга нкаиршәын, иааигаз аиҭаҳатә аашьтиԥаан, Кәанач дааиԥыххылт:

– Даду Кәанач! Аа, абар ихжәаз апатырқал шьап ацынхәрас иаазгаз, – дхахаҙа апатырқал еиҭаҳатә царцаруа инаиирбеит. – Даду, апатырқал хызжәаз Машьыхә иакәзам. Сара соуп!..

Амра анҩытцхахо, ажәҩан агәыштца шҩытцнарццааua еиԥш, Кәанач иаҳаз ажәақәа илакҭа аадырлашеит.

– Ҳаи, уԥсынтцры духааит! Сара уҕьычҩыз цьысшьан, – Иааибарччеит. – Зыгха здырыз, дад, изгымхаҙаз диҩы-

зоуп. Уаргьы аиаша ахьуҳәаз – уаара зегьы ухыухит. Аиаша умҩа арлашоит, сбаба, – иҳәан, Кәанач Батыр дааигәыдиҳәҳәалеит.

Батыр игәыргьара ҳәаа амамызт. Аидара хьанта иқәыз нихҳәаны икаижьызшәа, длахҿыхза даақалеит. Ихы-игәы дақәгәыргьо, ахьышәтҳәа ажыга аашьтипаан, апатырқал аитаҳара иҿазикит.

– Дад, ари апатырқал еитаҳатә аҩны ирамҳәакәа иааумгазааит, – дцааит Кәанач, ақәнамга иахьыҟаутцалакгьы – қәнамгоуп ааигәахәын.

– Мамоу, даду Кәанач! Машәырла апатырқал шысцәыхжәаз атәы аниасҳәа, саб иситеит. – Батыр дҷыр-ҷыруа апатырқал ашьапы анышә адыҳәҳәало, Кәанач иацәажәара даҿын. Кәанач апатырқал ашьапы риашаны икын.

– Иахәа, даду… – ҿааитит Батыр дкәанызануа, гәалак шимаз мҩашьо, дыпхашьа-пхатцо, – Машьыхә иакәыз цьшьа ахантәаҩы иоуҳәама?

– Мамоу, дад, шәарт ахәыҷқәа машәырк шәымҟәытцҟьеит ҳәа, сыҩны сцаны ахантәаҩы иасҳәап ҳәа шәыҟазма! – наиатеикт Кәанач дааԥышәырччан.

Батыр дгәыргьатцәа даақалеит. Анышә агәзара зегьы ааизыҳәҳәаны апатырқал ашьапы иадиҳәҳәалт. Апашә ҭәҭәахаанза, апша иамыртцысырц, ихнамжәарц азын Батыр дцан, цәҩанк ааиган, апатырқал иаварсны иадҿеиҳәалт. Нас дцан азы ааганы иатцеитәеит.

– Утцх аабзиахааит, даду! – ҿааитит Батыр дҿапха-ҿаччо, русура иалган иҿанынеихоз аамтазы.

– Унаскьазгоит, сбаба, – Кәанач илаба ахьытцаркьакьаз иаатцихын, днаскьеигарц дшәаргә-маргәуа днаишьталт.

– Мамоу, даду, схала сцоит. Сшәазом сара. Хьаас иҟоумтцан. Ухынҳәы!

– Утцеимшхааит, дад, упсынтцры духааит! – даатгылт Кәанач, Батыр анаскьагара анимуза.

Аҿкәар бзиеипш, Батыр ишьапы сса-сса еихго дцон иҩныҟа. Кәанач илабашьа иҿантцаны такәаамтагьы дизыпшуан уи, иҟәыбчарақәа дрызхәыцуа.

Гәышька Папасқьыр
(1914–1999)

АҽХӘАРА

Шьасиеи сареи ҳаиҩызцәан. Аиҩызара иагьҩбоуп, иагьхпоуп, мышкы ҳаибамбар ҳзычҳауамызт. Ҳанааиқәшәалак гәы-ҽыгьшьа ҳамамызт. Ҳшеихәмаруа иҳамбазакәа амра акәапаҳәа ианылҭашәозгьы убарын. Аха изхәарҭоузеи, цқьа ҳаиқәызмыршәоз акы ыҟан, лара илыман ҟазшьа ҷыдак: уи, бзиа илбон ахырҽхәара, иҟаминым еиқәыртәа-еиқәыргыла лхы иадылкылалар бзиа илбон. Сара стәала, абри азы маҷкгьы слабжьахьан, аха дысзаҟәыхуамызт. Убри аҟнытә, избаны сыҟан, аҽхәара дышналагалак снапцыртцны сцаларц, ма даҽеа ажәак бжьагаланы илхасыршҭларц. Ус иагьыҟастцон, аха ҳашнеишнеиуаз иара убригьы дацәгәааua далагеит. «Бара, – лҳәеит, – бхы дубеиа иббоит, сзыҙырҩра батәабшьом». Аха сара ҽемырҳа ҟастцон, акгьы агәхьаа скымызшәа анылбалак лхы сылагаланы сацәажәара далагон.

Пхны мшык азы, лара, сара, нас итцегь ҳгәыла зҭабцәа ҳҽееибаҳҭан ҽыкәабара акәараҷҷаҟа ҳдәыцәлеит. Ари акәараҷҷа ҳатцаҟа ииасуан. Ҳара хәны ҳақәынхон. Ҳамзырха уқәгыланы тцаҟа уанпшлакь, рхы уқәыпшуан ииатцәкаҟараза, алаба аархушьылартә еиҟарахәтцәаза еилагылаз атцла хаууалақәа. Убарҭ рытцаҟа инхәытцкәыраахәытцкәыруа илеиуан уи акәараҷҷа. Уи, апхын мышқәа раан цьара-цьара итабаны иҟан, цьара-цьара еергьхәа апсы шынҭшәара ашьшьыхәа ахаҳәқәа инарытцкәыраарытцкәырааua илеиуан, аҽеацьарах, иаабжьымхзакәа азыжәқәагьы гьагьаза иахьҭатәаз убарын; ус ашәшьырақәа ахьахапаз аҭыпқәа ҳара игәаҭаны иҳаман, ҳаизалон

аҟыршоурақәа раан аҽеырхьразы, ҳҽееилыхны акәапасапаҳәа ҳҽеылҭаҳаҧсон. Шәара ишәызхатцарым, ҳара абраҟа закәытә гәазҳараз иҳауаз. Ашәшьыра ҳатцашьшьы, зны, зеиқәтәа ҟаҳтцаларын, зны – хзаарҟәрыла, ахәлара иааҳамнахаанза аѽныҟа ҳгәарлазомызт.

Абри ҳзыхцәажәарц ҳгәы иҭоу ахҭыс аныҟалаз аҽены, ҽеаамҭаныкеиҧшымкәа ашоура цәгьан. Ҽыкәабара еиццалоз сара, Машьа, Шьасиа, Атка ҳакәын, аха иахьа ҳхыпхьазара азәы дацлеит. Машьараа рҽы ақалақь аҟынтәи аангылара дааны дыҟазаарын ҷкәын хәыҷык, Кәыҷа захьзыз. Машьа лан лаҳәшьапа. Уи сара уажәада дсымбацызт, дхымпыҿза, иланы, ибла еиқәатцәақәа гьагьаза иццыммшь кыдыршалақәа ирытцан, ихахәы атсыс ахәы еиҧш ирҳәны ихымбыбылза ихагылан. Абри, Машьа длыцны ҳаѽны данааи уамашәа дбаны сихәаҧшуан. Ҳаѽны иааит, избан акәзар, ҳҽеизгарҭа араҟа акәын, асынтәи агәарабжьара ҳныбжьаланы алагьа ҳанҭалон.

Иҟалап, Кәыҷа хәаҧшырҭахәыс дшыҟастцаз гәеиҭазар, иаргьы сыхәаҧшра далагеит. Сара даара исцәымыҷхеит, иахьа ҳхыпхьазара дахьацлаз тәымуаѽык, акысгьы, ҳара зегьы ҳазҕабцәан. Абри еиҧш аҭагылазаашьаҿы ҳҟазшьақәа азнык азы, хәыҷык рҽеырмпсахыр ауамызт.

Ҳаицрыхәхәа ҳдәықәлеит, аха ҧыхьа еиҧш ирласны ҳзымнеит акәараҿы. Ҳара зегьы ҳшьапқәа хтны ҳаниба Кәыҷагьы длатәан, ашырҳәа ишьатцақәа ааишьхны иааиѽытцреикит, аха дзымныҟәеит, дышнеиуа дыѽнытцәааны даангылон, ишьапқәа акакала еитныпсахланы ишьҭихуан. Амаҕқәа алакьакьазшәа ибон, ҳнахәаҧшыаахәаҧшны ҳандәықәлахуан.

Абраҟа, сара игәастеит аҙәы дҳаиҧшымкәа Шьасиа иаҳа гәцаракра шизылуаз. Дивагыланы лҷыналхеит. Машьа днеиҧыртцын ҳара дҳалагыланы дааиуан.

Ҳаибак-еибашьҭуа, иааулакь акәараҿы ҳанкылсит. Атта-ттаҳәа ҳҽеылҭаҳаҧсеит. Аха Кәыҷа дшәаны аҙмыжь дызҭамлеит, ҟьаҧ-ҟьап ҳәа аҙҕарахь даван. Цытрак ашьҭахь сыпшызар, Шьасиеи иареи ҳааигәара игылаз ахьаца еимҷхаха ашәшьыра итцатәоуп, Шьасиа днапырхахо акы лҳәоит, иара дылзыҙырѽуеит.

«Изакәызеишь, абарҭ, иахьада иеибамбац еибырҳәо?» – афырҳәа сѽытҟьан азы схьытцәтцәа уахь сҷыѽасхеит.

– Кәакәа улызҭааи, исҳәо мцызар убап! – лҳәеит санынарыдгыла.

– Актәи акласс инаркны амаҭәарқәа зегьы рзы аԥхьагылара сымоуп, аха зегьы ратқыс исыцааиқәо иреиуоуп аҳасабра, ус ами Кәакәа! – лхы насықәылкит.

Сара исҳәара сҷамшәазт сааҷаха-ҷасит.

– Абас ибзианы иахьыстцоз азы ҳамҭас исырҭахьеит Аркадии Гаидар иҩымҭа ашәҟәы «Ҭемыри уи икомандеи». Ах, заҟа сгәы иахәозеи абри ашәҟәы атцакы, – Шьасиа дханагалаҵаны аҽехәара далагеит.

Аҳасабра бзианы издыруеит анылҳәа сыпсы халаны исыхәлачит. Сара сакәҵами, уи амаҭәар азы атцатәқәа иҳарҭақәоз зегьы раҳасабраҷы илыцхраауаз? Аҳамҭа сырҭеит ҳәа дызҷыз зынҵак уамашәа избеит.

– Уара, – лҳәеит, – ишԥоуцоит атцара?

Ижәҩа ааирцысит:

– Иузымдырҵои мшәан, ишутцо?

– Ишԥасзымдыруеи?

– Иумҳәои нас.

– Бара беиԥштцәкьа ибзианы исызтцаҵом, исымоуп ԥшьбақәагьы. Амала, ҳартцаҩцәа изларҳәо ала, истаххар ибзиаҵаны истцалар сылшоит.

– Нас, изутахыми? – стцааит иаалыркьаны сара.

– Ишԥастахым, аха, дара ҳартцаҩцәа ус ргәы иаанагоит.

Кәыҷа сара дызлеилыскааз ала, ԥхашьаҩын, ҳәатәхатцаҩын, амцхәарагьы итахымызт. Уара ухы илоумгалакәа иара иҽеулеигалаҵомызт. Дышқалақь ааҵараз мҩашьо дназлаԥшыз: абнара, акәарақәа, кәыли-ҷыли ҳәа аԥсаатә рашәаҳәабжьы уҳәа изхара дзырзыҵырҩуамызт, изхара избомызт, дынкыдыԥшыла-аакыдыԥшыло, уамашәа ибаны дрыхәаԥшуан, аԥсаатә рашәаҳәабжь илымҳа кыдтцаны дазыҵырҩуан. Уи ус шакәыз гәастеит, избан акәзар, илақәа ҭраа Шьасиа лажәақәа дырзыҵырҩуашәа дышлыхәаԥшуа, ашьшьыҳәа илаԥш аалкәыганы анаԥшы-ааԥшра далагон. Лара, уи аугәалтахуаз, даакәымтцзакәа апарпарра даҷын.

– Уара угәы ишԥаанагои, атцараҟны мацара акәу ԥьушьома сахьҷырԥшыгоу, аҩнгьы убас ауп сшыҟоу. Ашкол аҟынтәи сшааилак смахәар ааилгәыцәааны сан сналывагылоит. Зны сыҵәҙәоит, зны аҵы аазгоит, зны аҩны сыпссоит, имаҷума уаҩы иҟаитцаша!

Абарҭ ажәақәа ансаҳа зынҙаск иҵьасшьеит. Лан лакәымзи, жәаха игәамҭуа изҳәоз, «иараби, акы баасыхәар атәыла бгома, есымша ахәмарра ада ус ыҡаҙами» ҳәа.

Итцегь лҳәаҟәарц лҷеыназылкт, аха абри аамҭазы дарбан сгәалашәом ҳанацәа руаҙәк лыбжьы аагеит.

– Ихәлеит баар, шәгәарла шьҭа аҩныҡа, ари аҡара ҷыкәабара жәбахьоу!

Афыр-сырҳәа рҷеааиларҳәан рыҩныҡакәа рахь рҷынархеит зегьы. Машьагьы даакылсын Қәыҵа длыма дцеит. Шьасиеи сареи ҳхала ҳанааизынха ҷаасҭит:

– Аҷехәара рҳәеит ҳәа ас уаҩы ибахьоума, быпхамшьаҙои, издыруада иаабытцихыр шыбзоу ҧсраҙами?

– Бара ибымҳәозар иазҳәода, – лҳәеит лҷеиқәырпс.

– Сара уи ианакәызаалакгьы исҳәараны сыҡаҙам, аха исзеилкаауам балаҡаҙамкәа абасҡак бзыҷехәо.

– Сзыҷехәои бымбо, исҭахуп убарҭ зегьы срылаҡоушәа ргәы иаанагарц.

Абас ҳшеицәажәоз аҩны ҳнеит. Аха сара саара сгәы иалан, иахьада илымбацыз аҵкәын деиқәжьа дахьыкәылтцаз. Ауха исыҙбеит аринахысгьы срышьклаҧшларц. Аха шәгәы ишҧаанагои, абри ала даҡәытц ҷьышәшьома. Амала, игәасҭеит ҳашнеи-шнеиуаз Кәыҵа ҧыхьа еиҧштцәкьа дшылзымҙырфуаз. Ацәажәара дшаҷу ашьшьыхәа дфагыланы данцалозгьы убарын.

* * *

Ицеит аҧхынра нҭакәкәа. Иааит ашкол аҭалара аҧхьатәи амш. Атцәтцәа иасит. Досу ҳаклассқәа рҷеы ҳлатәеит. Ҳаҧшын ашәахь, ҳартцафцәа рыуа иааф наларыдашь ҳәа. Уи аамҭазы Кәыҵа инапы кны даафналеит Машьа лан Вера. Ҳлеиқәыпсы ҳцеит Шьасиагьы саргьы. Ҳалақәа ҭырхаха ҳлеихәаҧшит. «Иахьа араҡа даазгазеи? Иҩныҡа ақалақь ахь дзымцазеи?» – азтцаарақәа аасызкылсит сахьтәаз. Ус, ҳартцафцәа рахьтә Алиас Мцьыҭ-ипа даафналт. Вера, уи днаидгылан акы неиалхәеит Кәыҵа дирбо. Ашьҭахь, даахьаҳәын, итацәыз партак аҡны днатәеит иаргьы, лара дындәылтцны дцеит.

– Бара, Кәакәа, ари зызҳәоузеи? – лхы насыдкыланы слымҳа дынҭацәажәеит Шьасиа.

– Исыздырам, сыжәѡахырқәа сѡарыхеит.

Аурок иалагеит, аха сара акгьы саҳаҙомызт, хәыцраха исысит. Шьасиа лымцқәа зегьы аалытцытцит, шьҭа ишпалуеи?.. Лара лакәзар, дҭынчым, дҳәытцәы-ҳәытцәуа дтәоуп, избоит агәырѡа шлымоу.

Апсеиҭакрақәа раан, илапш дытцашәар ҳәа дшәаны хара-хара диван. Абас мацара иаантцәеит аурокқәа зегьы. Ҳаргьы ҳлатцибарҟьан, ҳхы шхаз аѡныҟа ҳаихеит.

– Абри акәымзи ибасҳәоз, ишпабыпсыхәоу? – сҳәеит, ҳашнеиуаз. – Ҳартцаѡцәа, ҳѡызцәа, зегьы иреиҳәозар акәхап, бшыбзаз бымпси!

– Сара иалыздыраауаз, араҟа дааны ҳашкол дыштҭалоз.

– Уеизгьы, абас, иҟам-иным ала дызжьатәыз!

Ҷылымҭит лара.

Убри ашьҭахь мышқәак аабжьысхьаны ҷенак, ҳартцаѡы Шьасиа илыдылтцеит аѡныҟа адтца иҳамаз еиҭалҳәарц. Шьасиа дѡагылт еидара дук датцазшәа деитцаҕәгәа. Иаалыртит адтца иҳамаз ахьаныз ашәҟәы аҷы. Иныкәылтцеит апарта, лнапы нахьшьы-аахьшьны абгьыцқәа аалырҷеит. Дгылоуп, дгылоуп, ҷылҭуам дҳәытцәы-ҳәытцәуеит.

– Ҳабзыҙырѡуеит, – иҳәеит, знапқәа зышьҭахь иҟатцаны лапхьа игылаз артцаѡы.

Аха уаҳа умпсит, лҷы еихылхуам. Лапхьа итәоугьы, лышьҭахь итәоугьы хьаҳәны лара илыхәапшуеит, еиқәыҙырѡуа.

– Сара излазбо ала, сынтәагьы балагеит адтцақәа рыҟамтцара. Маап, сылашара, бгәы иаанамгааит, тцыпх еипш ибанаҳажьуеит ҳәа. Мшәан, бара бакәзами ибзианы атцара салагоит ҳәа ажәа ҳазҭаз?

Ҷылымҭит ѡапхьа.

– Ҷааны хәба рахь сцоит ҳәа бгәы итоума уажәтәи бдыррала? Уи аѡыза зыҟалараны иҟазам. Иаҳҳәап, ма бѡызцәагьы бырцәыпхамшьазои? – даалзыпшит акыраамтцагьы. – Ирласны сеиҭабызтцаахуеит, бтәа уажәы! – дналпыртцны иҷыѡеихеит артцаѡы. Дышнеиуаз астол днадгылан, ижурнал акы нанитцеит.

Днатәеит Шьасиа деишәар-еитцараха. Лапхьа иқәыз ашәҟәы неикәапсаны апарта инытцалтцеит.

Ҷаамтцанык еипшымкәа иахьа иаҳа дрыцхасшьеит сара, лоуразоуроу дтцысуан. Лыпсы лхыгга дҟалеит. Ари, уажәы

акәызма, деиқәышьшьы атцаҩцәа рҽаԥхьа дангылахьаз, аха абасҟак илныԥшҙомызт. Еразнак издырит уи зыхҟьаз: Кәыҷа иахьиаҳауаз азы акәын. Лара лакәым, иара сара схатәгьы рыцхәара дук иақәшәаз иеиԥш схы збо сҟалеит. Илыхьқәашаз зегьы здыруазшәа, заҟарааны иласҳәахьаз абри быҷехәара баҟәытц ҳәа. Уажәшьҭа зегьы иреиҳәозар акәхап!

Абри аамҭазы Кәыҷа иихәозеишь ҳәа акәхап, лхы дҩахан иара иахь даахьаԥшит, иаргьы илақәа еихмырсыҕьзакәа длыхәаԥшуазаарын, рылаԥшқәа ааиқәшәеит.

Аԥхашьара еимҷехакны иамаз Шьасиа лылаҕырҙқәа аахаҟәҟәалеит, иаргьы иаразнак илаԥш аалҟәиган, цаҟа дԥшуа даатәеит. Уи иблақәа ирхубаалон Шьасиа лҟынтәи иара абри аҩыза дшақәымгәыҕуаз, уи игәы иаанамгози зехьынцьарагьы дҽырԥшыгоуп ҳәа, ус акәымзи лара ишсалҳәоз. Мцызма нас арҭ зегьы?!

Абри инаркны Шьасиеи Кәыҷеи рҟазшьа аҷеаԥсахит. Пыхьа еиԥш еидгыланы иеицәажәо убаҙомызт. Ааигәа лыҷеиқәлыршәомызт, иҟалап, лыграқәа лаҷеԥниҳәар ҳәа дшәаны акәзар, хара-хара диван. Аха сара игәасҭеит акы, Шьасиа дахьцалак Кәыҷа илаԥш лхын, лассы данҳалимбаалак анаԥшы-ааԥшра далагон.

Шьыжьык ашкол аҽы ҳааит Шьасиагьы саргьы. Ҳара ҳанааи, атцаҩцәа рацәаҩымызт, еихьышәшәа-еиԥышәшәа аара иаҽын. Иҳазбеит иаанхаз аамҭа ҳхы иархәаны, ҳҭатәқәа еиҭаххәарц. Иҳазбеит сҳәаргьы сара соуп иаԥшьызгаз, амала, уамашәа избаз, ларгьы мап ахылымхәааит. Азамана, иеиҭаххәап, уи ами саргьы исҭаху лҳәеит. Убас, шамахамзар, уи лҟынтәи исмаҳацызт. Ианакәзаалакгьы ахәмарра иаҳа дханагалон. Ҳашәҟәқәа ҳшәыра иаатааган, ҳлатәаны ҳадтцақәа реиҭаҳәара ҳалагеит. Зны лара еиҭалҳәо, зны сара еиҭасҳәо ҳаштәаз, ҳҩызцәагьы аттаҳәа аҩналара иалагеит, иааизыҩҩит ирацәаҩны. Урҭ, ҳҭатәқәа шеиҭаххәозгьы рбеит, аха агәхьаа ркызма, аҕьҕьа-гәгәа рыхга, иеибарыҩуа иныҩналт. Шьасиагьы лхы аалызнымкылазт дыҩны днарылапҟеит.

Иҩнало, иҩнало уажәшьҭа зегьы ааит ансгәахәуаз аамҭазы сышәҟәқәеи стетрадқәеи леикәасыԥсан, спарта илытцастцеит, схы сҩахан сҩызцәа саарылаԥшит. Абар,

Шьасиа, ԥаԥхьа дрылагыланы аҽхәара дахьаҿу, иаасцәымыԥхеит. «Мап, ари бзантцыкгьы даҟәымтцуазаап убама!» – сҳәеит, гәаныла.

… – Атцара ибзиаӡаны салагеит, Кәакәа шәлызтцааи ус акәымзар. Иахьа шааиӡа саан стәаны сцатәқәа зегь еитасҳәеит, – лҳәоны, ашә даалагылт Кәыҷа ишәыра ихәда иахшьны. Ишызбоз лажәа аақәахылтцәеит, дҟаԥшьӡагьы дааибакит. Иара иакәзар, аӡәы диханы дааникылазшәа, дцыцӡа ашә даалахеит. Аԥыцьагьы гыланы иеихәаԥшуан. Илзыӡырԥуазгьы иҟалаз рзымдырызт ҷытбжьык рыхәлымшәо, игачамкны игылан.

Убри инаҿаршәны Шьасиа Кәыҷа иҿы аҽхәара даҟәытцит, ԥыхьа еиԥш лассы-лассы еиԥымлогьы иалагеит. Аха игәастеит, иара, Шьасиа данҳалимбаалак, илақәа шаҟь-шаҟьо анаԥшы-ааԥшра далагон. Зны-зынлагьы, ҳаилатәахьаны данааԥналалак, ашә иҽаалакны днаҳалаԥшыр акәын, Шьасиа дангәеиталак диасны итып аҿы длатәон.

Ҽнак, ҳашкол аҿы дааит, Шьасиа лаб, ҳартцаԥцәа драцәажәарц, иӡҕаб лтцашьақәа, лхымԥаԥгашьақәа уҳәа зегьы еиликаарц. Акыраамта иеицәажәон атоурых ҳзыртцоз ҳартцаԥи иареи. Уамашәа иубаша, Кәыҷагьы днеин дзыгәза, раиагәа дгылеит, инапқәа ишьтахь иҟатцаны. Уи збаз Шьасиа лхы ахьылгара лмоуа дҟалеит, лара леиԥштцәкьа саргьы исцәымгын абарт иҟалақәаз зегьы.

Уи сҳәеит ҳәа, Шьасиа иаразнак илызкаршәуамызт даагылазар дзышьцылаз аҽхәара. Ҽазынгьы лԥызцәа рыгәта дгыланы аҽхәара дшаҿыз ашта атцыхәан лылаԥш иқәшәеит арахь зҿаазхаз Кәыҷа. Иаразнак иааҿахылтцәеит дызҿыз. Абас мацара, дышнеи-шнеиуаз иаакалыршәӡеит. Аха иазууазеи, Кәыҷа данылбалак дҟаԥшьӡа даиицрашәон.

Платон Ҷкадуа
(1904–1984)

АЖӘЛАР РЗЫҲӘАН ДШАН

Хәымшҟа ҭуан сара Ленинград сыҟазижьҭеи.

Асасааирҭа «Октиабр» саадәылтцын, ҭҽа змамкәа аулица ианыз амашьынақәа сшырзыԥшуаз, «Победак» саԥхьа ииаҭгылт.

– Аамҭа иахымԥац ҳәа сыҟоуп, ҳара ленинградаа амцҳәара ҳаздырам. Кыр ҭуама ара угылоижьҭеи? – даачашәа дсазтцааит амашьына апсҟы зкыз, иарґьарахьтәи ашә аартуа.

– Мап, Иаков Иван-иԥа, саргьы уажәоуп санылбаа. – Сажәа мроуцәакәа, снеины иара снаидтәалт. Ашьҭахьҟа итәан рацәак зыҟәрахь имнеицыз хатцаки ԥҳәыски.

– Ари Апснытәи дааит, дсас дуны дҳамоуп, шәеибадыруаз! – ибжьы ааиргеит Иаков Иван-иԥа, зназы сара даасыхәаԥшшәа иун, нас ишьҭахь ихы нарҳәны.

– О, Апсны, Аҟәа, Гагра, урҭ сымдыруеи, уахь кырҟәа сцахьеит, шаҟа идгьыл бзиақәоузеи, сара Виктор Едуард-иԥа Курганов, ҳаибадыруаз, аригьы сыԥҳәыс лоуп, – иҳәан, ахатца дҽеихашәа инапы аасиркит. Саргьы аҭак наиасҳәан, идтәалаз апҳәысгьы сынлеихырхәеит, сапсышәаха.

Неватәи апроспект ааныжьны ҳцоит Финлиандиаҟа игоу амҽаду иануршәланы. Иаков Иван-иԥа имашьына рацәак имырццакуа ажәабжьқәа рҳәара даҷын, алафқәа налатцо. Виктор Едуард-иԥа зназы ҷимҭуашәа дзырҽуан, аха нас иаргьы уи ицәажәара иҷеналаирхәт. Арҭ еизыгәдуны рцәажәашьала, бзиа еибабо, еиҽызцәоу ҷьоук ракәзаап ҳәа аасгәахәт саргьы.

Аҳәса рыʒбахә аацәырырган, уи акәын излацәажәоз дара. Урҭ ирҳәоз зегьы рччаган.

– Шәаҟәыҵ, шьҭа! Иазхоит! – лҳәан аԥҳәыс лхаҵа ижәԝахыргьы знык аҟара дныкәсит диахәмаруа. Саргьы ччаран сыʒԥыз, рацәак ажәа рыламҵо.

– Ари сысас дшыҟоу атәы шәасҳәарыма? – сыʒбахә аацәыригахт Иаков Иван-ипа. – Ари Аҟәа иԝны саннеиуа, мызкы иара иԥы сыҟаʒоуп, амшын, аҳауа бзиа иарбану иуҭаху... Иумжәыр ҟалом ҳәа, аҵәца ԝыла икәеи-кәеиуа иааудыркуеит, усоуп ишырдыруа дара ес-крыфан. Иџьоушьаша, дара уаатәиқәа егьаржәыргьы иашьʒом... Асас ицәынхом... Иара араҟа Ленинград дахьааиз, ԝымш заҵәык сыԝны дыҟан, ашьҭахь дысцәыʒит ихашәҵару? Иацы аусура аҟнытә аԝны сааизар, аԥшәмаԥҳәыс исалҳәеит, иара дахьыҟаз аҟнытә телефонла адырра шыҟаиҵаз, асасааирҭаԥы аномер шышьҭихыз ала. Уаха Зеленогорск адгьылқәа рбара ҳцоит, уа ҳахьнеиуа, иҳаибарбароуп аԝыжәра зеиԥшроу, сара сакәым, уа сашьа дубахра уҟоуп! – даасыԥәмақаршәа иуит дсызгәдуны.

– Уаха ҳара ҳԥы шәаагылар ҟамлари, иумдыруеи ҳахьынхо, сара аԥалаԥь аԥы аус зуеит ҳәа, исыхшаз зегьы ароуп иахьыҟоу, шаҟа ҵуазеи уареи сареи аус еицаауеижьҭеи аинститут аҟны, аха сыԝны умааиʒац, Иаков Иван-ипа, ас иҟалома, усасгьы днаагап. Шәара моу, ҳара Разлив аԥы инхо ауаа, ареволиуциа ҵысны аҳәынтқар имчра иаҳа ианшәарҭаз аамҭазы, Ленин дуʒʒа дныҟәаагахьеит, напы идкыланы дыхьчо... Насгьы шәзырццакуазеи, иахьа сабшоуп, иԥхарра мшха, аҵыхгьы амш иаԝызоуп, уаха шәымцар шәымуазар, зны акы шәнацҳа, насгьы шәахьʒоит... – дҳашьапкуа далагеит Виктор Едуард-ипа.

– Усоуп, аԝныҟа шәымԝахымҵыр ҟалом! – лҳәан, иԥҳәысгьы лажәа налалҵеит.

– Сара ԥшәымас исымоу, сызцу Иаков Иван-ипа иоуп, убри ишиҳәо сныҟәоит, – сҳәеит иара иахь снаԥшуа.

Иаков Иван-ипа уаҳа жәа ҳаламҵакәа иԥсҟы нархаԝархо днеиуан. Амра аҽеаҵәахуа иалагеит, аха ҳара ишаадыруа еиԥш, уа Ленинградтәи аҳауа апсҭҳәақәа

ааганы иаԥыранажьит акәымзар, амш макьаназы кыр аԥсы шҭаз удырратәы иҟан, ҳсаатқәа изларҳәоз ала.

Акатран зқәыртәаз амҩаду, ашшара инанылт ҳмашьына. Ахыбраҟәа иаабоз рнаҩс инеибеиԥшны ԥсатҵлан игылаҙаз, ана-ара атҵаатҵлақәа иҟәаш-ҟәашҙа иаарылыҳәҳәақәозгьы, цасҳәа рхы ҳдырбозшәа уажәы-уажәы ҳалаԥш иаатҵашәалон.

– Абар Разлив ҳааит. Шьҭа шәара шәыҩны шәнаганы, ҳара ҳамҩахь ҳцашт. Уатҵәы ахәылԥазы ара уҳаниоит, Виктор Едуард-иԥа, арахь ушаагаз еиԥш наҟгьы уаагап, ашәахьаҿены усура ҳамнеир усгьы ишыҟамло удыруеит, – Иаков Иван-иԥа иажәақәа ныҟәтҵа-аақәтҩо, имашьынагьы ааҧкылара далагеит, гәашә ҭбаак иҿенадхало.

Хатҵеи-ԥҳәыси шәаҳзышьҭуам, уҩызагьы уаргьы шәааироуп аҩныҟа, шәынҳархом, иара усгьы ԥхашьароупеи... – Рҩыцьегьы шьапкран изҽыз.

– Арҭ ирутҵәкьом, – иҳәан Иаков Иван-иԥа дҩеихан, имашьына уа иианыжьны иҽынеихеит, саргьы иара снаишьҭалеит. Аԥшәмацәа ҩаҳаԥызан, зегьы ҳаиманы аҩбатәи аетаж ҳаҩхалт. Иара ҩны ҭбаа-ҭыцәк акәын. Даргьы ҭаацәара дуны иҟазаарын. Аԥшәмаԥҳәыс дышнеизтҵәкьа лыԥхацәа лыцырхырааны афатәқәа рырмазеира днала-геит. Ҳара ҳнеибартәа-ааибартәақәан ус ҳшыҟаз, Иаков Иван-иԥа зназы апианино днадтәалан арҳәара далагеит, аха уигьы дааҟәытцын, афатә зырмазеиуаз рахь дцеит, аԥшәмара иҿазкуа. Уи зегьы дырнаало, даараҙа зҟазшьа бзиаз уаҩын.

Аԥшәмеи сареи ладагьы ҩадагьы иԥшырҭаны иҟаз абалкон аҽы ҳтәаны аицәажәара ҳшаҽыз, сара абас сыниазтҵааит:

– Виктор Едуард-иԥа, ишсоуҳәара, акыр бжьоума абраҟа Ленин иқьала ахьгылоу аҟынҙа?

Сажәа алгаха сымҭакәа ашырҳәа дҩатҵан, смахәар ааҧкыланы, абалкон ахыҷәахь симаны иҽынеихеит, иаԥхьаҟа инапы нарххо.

– Анахь упши, аҙ-нырцәҟа! Иубома, ани атҵла еилачыраҽы абаҟа игылоу!..

Сыблақәа ааихмырсыгьҙакәа сахьԥшуаз, Ленин исахьа снаҽаԥшит. Ленин ду исахьа. Иԥсы ҭаны дсыхәаԥшуазшәа

сгәы аҟынӡа днеит иара. Абар, уажәымзар-уажәы ибжьы гарымашь ҳәа сшанханы сизыԥшуан сахьгылаз.

– Абраҟа дыҟан Ленин, абарҭ атцлақәагьы ахәыцқәа ицхраагӡаны реиҳарак иара иоуп еитазҳаз. Сара усҟан схәыцӡан, аха ижыцә-жыцәӡа убасҟан иара ицхрааууаз ахәыцқәа, уажәгьы уашьтангьы ишырҳәара рыздырам, уи иӡбахә. – Убасҟан дхәыцуа дааҭгылт иара. – Аиеи, аиеи, Ленин дуззаа кыраамҭа дҳаман абраҟа. – Иажәа наигӡон уи. Саргьы слымҳақәа идырхалаӡаны изыӡырԥра саҷын.

– Убасҟан Владимир Илиа-иԥа Ленин абрахь дааганы, иҭыԥгьы изыҟазтцаз уажәгьы дыҟоуп. Николаи Александр-иԥа ҳәа уаԥ дырк, ҳаракык, дышлаҕәаҕәаӡа. Қәралагьы уажәы ихытцуеит 89 шықәса. Уиаҟара сзалаларызеи, мшәан, Ленин иатцкыс шықәсык ала деитцбуп. Убри аҟара шихытцуагьы макьаназы шьамхылагьы гәамчралагьы акыр дыҕәҕәоуп иара. Уи даагылазар Сестрорецктәи азауад аҟны аус иуан. Ажәытәӡа аахыс апартиа далоуп. 1905 шықәсазы В. И. Ленини иареи еибадырын, убри инаркны изныкымкәа еиқәшәахьан дара.

Емелианов Октиабртәи ареволиуциа раԥхьаӡатәи амшқәа инадыркны иҽеалархәны дыҟан. 1917 шықәсазы анхацәеи аусуцәеи рсоветқәа рдепутатс далхын. Уажәы иара абраҟа Разлив дынхоит, апенсиагьы иауеит…

Владимир Илиа-иԥа Ленин изыҳәан ианшәарҭаха, Николаи Александр-иԥа Емилианов иҟны инеира шыҟалазгьы абас ауп:

1917 шықәса, ииуль мза 3 рышьтахь Аамҭалатәи абуржуазиатә еиҳабыра априказ ҭрыжьит апролетариатцәа рвожд ԥшра ҟамтцакәа, иаарласны икразы. Владимир Илиа-иԥа Ленин дахьыҟаз ԥшааны дбаандаԥызтәуаз аҳамҭа ду ширҭоз атәы. Уи иахьабалак атәылаҷы ирыларҳәеит. Убри аҟнытә апартиа иаӡбит Ленин ихы ԥхьеикрацы.

Апартиа Ацентр Комитет аҟнытә аԥыза Зержински ила, Николаи Александр-иԥа Емелианов идын Владимир Илиа-иԥа Ленин иԥхьакырҭа ҭыԥк иԥшаарацы. «Акоммунистцәа зыхьӡ иаҳҳәаз зегьы рҟнытә, уара уалихит иара Ленин ихаҭа, апартиагьы уара хаз ҷыдалатцәкьа иуҟәгәыгуеит Илиа-иԥа иԥстазара ахьчаразы», – абас иеиҳәеит Зержински Николаи Александр-иԥа Емелианов.

Зержински ишиеиҳәаз еиԥш, Н. А. Емелианов дцеит Новаиа деревниа ақыҭа ашҟа. Уи дыԥшын иазгәаҭаны иахьрымаз аҭыпаҿ. Абар, Ленин дааит, ѡызцәақәак ицны. Амѡахәасҭа ианылан, авокзал аҟынӡа инаӡеит зегьы шеимаз. Аперрон аҟны ар иреиуаз рыланы ауаа рацәаѡоны игылан. Ленин ицқәази иареи еицәыхараны аихәаԥшра иаҿын, блала еицәажәо. Емелианов ииулак Ленин иааигәараӡа дгылазаарц аҿазкра даҿын, егьырҭ ирызгәамҭартә. Ус ишгылаз, адәыҷбагьы атрышә иасны индәықәлеит. Ленингьы ашьҭахьӡатәи авагон амадруан днықәпалт, уи инаишьҭархны Емелиановгьы дыѡхапалт.

Владимир Илиа-иԥа атамбур аҟны даагылт. Н. А. Емелианов наҟ авагон дынҭалт, уа иҭақәаз ауаа ргәаҭаразы. Атцыхәтәантәи авагон аҿы ауаа маҷѡын. Рѡыцьегьы еиманы уахь ицеит, иаҳа иштынчраз азгәаҭаны.

Адәыҷба Ольгино ианаангыла, рвагон ашҟа иццакыццакуа цьоукы рҿаархеит. Емелианов ашә наиркит зназы. Ленин амардуан днықәгылан аҿырхиара даҿын, иамуӡозар наҟ дынҭыԥарц, иаҳа ианиқәманшәалахоз аамҭа азгәаҭо.

Ар иреиуаз имаҷѡымкәа авагон инҭалт, аха урҭ шәарҭамызт.

Тарховка астанциаҿы ианааи рѡыцьегьы ѡылбаан, ашьшьыҳәа бнала аӡмахқәеи ажракәеи ирҭаҳауа, ирулак Емелианов иѡны иааит. Убасҟан Емелианов иҭаацәараҿы иҟан хәычи дуи жәѡык. Иареи иԥхәыси быжьѡык ахшареи Ленин ауадаѡ шәаласҵоит иҳәан, уаҟа аагылара дақәшаҳаҭымхеит. Дцан ананыра игылаз аҟны иҟаитцеит иԥхьарҭа. Уа акыр мышқәа дыҟан иҿытцәахны.

Аӡиа Разлив ныркәҟа аҭәархра аамҭа анааи, Емелианов убраҟа аҵла махәқәа ирылхны қьалак иргылан, Владимир Илиа-иԥа итып еиқәиршәеит, иаргьы ҭәархѡыс қьырала дынкыланы димазшәа ҟаитцеит. Есымша Ленин ибара днеиуан, ифатә изнеигон, убас иааиҭаххоз зегьгьы. Акырынтә инеихьан иара иҿы Зержински, Орцьоникиӡе уҳәа убас егьырҭгьы. Усҟан Петроград маӡала имѡаԥысуаз апартиа VI аизара ду анапхгара аитон.

Август мза алагамҭазы ақәаура мыцхәы ихҭанакит. Ақьала ақәа кылсуа иалагеит. Еиҳарак Ленин инапѡымҭақәа ахьцәахыз ақәа иарбааӡеит. Уи ашьҭахь рацәак

ахмыртцкәа аҭәархра иалгеит, насгьы Ленин уаҟа иаагылара игәӷарахон азы, иҿзаны дцеит аагылара ҳәа Финлиандиаҟа, ақыҭа Иалкала ашҟа…

Курганов далгеит Ленин ибзазара аҟнытә ажәабжь дызҿыз.

Амраҭашәарахьтә иаацәыҭлашеит. Разлив аҳиа иҳса-ҳсо ихын аладантәи иккаҳа иқәыпхоз ахәылпазтәи ашәапшь. Уи иалубаауан, уажәы уаҟа атцлакәа рыбжьара амармалташь иалхны иқәгылоу, бзанҭык еицакра зқәым, ҟазарыла иҟатцоу Ленин ибаҟа.

Ахәларахь зхы зырхаз амш еиқәышьшьы иҟан.

Сара сыла ҭаа абаҟа сахьазыпшуаз, сгәы иаанагон, Владимир Илиа-ипа Ленин инапӷымҭа бгьыцқәа акакала иахьааиртуаз, аӷҷа-ҷҷаҳәа рышьҭыбжьқәа саҳауазшәа…

Владимир Маан
(1905–1941)

АБҬЬАР

I

Ааԥынтәи аҟәа шьыжьы инаркны икыдбга иауан.

Амшын гәынқьуа агәы ылганы ажәѡан аҽеаннаҟьашашәа еисуан. Уи уахьынхыԥшылоз акгьы узыҟәбаауамызт, амшын агәахьы ихызгьы гаҷак ауибахуаз.

Шш-ш-ы рыхга, ишәах ԥсараха амшын ацәҟәырԥараҟәа агәырқьхәа агаҷа рҽанырҟьауан. Ацәҟәырԥара ираӡны-ԥсараха, ицҟьа-шәҟьа еилатԥаны, иҧәых, иҟәыбаса, ачатә-чатәахәа еилашуа ицон. Нас аӡ кәарақәа агаҷа иныҟәсуаз дырѡегь рҽеизыркәкәа, ахаҳәқәа рхы-рҽы ааӡәӡәаны, ахьхьа аархырга, аԥслымӡи анышәи аарбзаны илахынҳәуан; ус егьи, аѡба, ахԥа, ацәҟәырԥарақәа еиԥхьыхәхәы еихыѡры-еитԥыѡруа иааиуан.

Аԥсаатә амшын ихыԥыруа ихын, ацәҟәырԥара мцаԥшьны ирытԥалазшәа.

– Даара ахатԥара ду иатәуп ари еиԥш амшха амшын ахызаара, иараби, иааҟанатԥашази, ԥьушьҭ, иатԥоузи мчыс абри аҟара еизырсуа, – иҳәеит ибжьы аашьҭакны, агаҷа аҽықәан абна илатәаны зыла ҭырхаха амшын ихԥшылоз Мурат.

– Даара ишәарҭоуп, уи митәы згәыгьуа уаѡуп, ас амѳа дыкәлазар, ма дшыкәыз ари еиԥш амш ихьӡазар дҭахеит, ҳаргьы ҳалаӡт, – инаиатаикт ибжьы аархыцхыцуа атаҳмада Қәмаз.

Инеихәаԥшы-ааихәаԥшит итәаз зегьы рыла ҭаа, ашәара аархыст, зегьы ргәы еицаблуаз дыԥсит ҳәа, ажәабжь ацәҟәырԥақәа иааргазшәа.

Кәмач иҵьыба иҭаз цәымса ҽеытк аатиган, ашьантца инадкыланы ичақы азқәа нахьишьит, аха иауакыхуаз, ацәымса бааҙан, ус аҭатынжәга хыҟаҟо иҿытцакын.

– Нхаҩыжәлар разҟ ҳамазар Нестор абҵьар има даап, ари аиқәыбгара иҟоу дацәынханы. Разҟ ҳамазар, – иҳәеит Кәмач даақәыпсычҳаны, – дҭахап ҳәа сыҟам…

Изҵатәаз апсаҵла ақәа алкәкәа илеиуан.

– Ҳаи, абаақәа, шәгәы шәмышьтын, ҳара кьаразаа акгьы шәарҭас иҳамамзароуп. Нестор даап, уи аҩызцәа бзиа, амотор бзиа имоуп, – инаҭаикит Кәмач иажәа Уасил.

Кәмач ила акәиц еиҧш иаакәеицеит, ари ажәа илымҳа иантас.

– Ҳара егьа мшы бааҧсы, егьа цәқәырпара ҳацәынхахьеит, шәымшәан, шәацәымшәан акгьы! – ибжьы аатганы ҿааиҭит Мурат.

– Иарбан цәқәырпақәоу, Мурат? – дҵааит Уасил.

– Иаҳхысхьоу, ҳазну аамҭақәа!..

– Аа, итцабыргуп, цәқәырпаратцәкьоуп.

– Аха цәқәырпарас ҳара ихаҳамҿуа ыҟам.

– Абыржәы Нестор деибганы, абҵьар има даҳзаандаз, нас иҳаибарбарын, абри амшын цәқәырпара агаҿа аҿаанааннакьалак иҟәыбаса ишцо еиҧш, ҳаҿерынкьаны иҧыххаа иаагон, аха дабаҟоу ҳаҧхьагыла Нестор, иабаҟоу абҵьар…

Араҟа итәаз зегьы абҵьарла еибытан, рабҵьарматәа еиқәыцырцыруа иркын… Аха аџьажәлар бҵьар рымам…

Ус ишҧшыз ҕба хәыҷык аарла иубо акра иаавшәеит, ҕәыцәмакьак хушәа акәын амшын иама ишхыз. Имахҧсахуа кыр иааигәахеит.

Агаҿа иаваршәны аарла иааиуан.

– Аа, шәҧшишь, шәҧшишь, ижәбома иахьааиуа! – амшын ихны иааиуаз, Уасил инацәа нақәкны иҩызцәа хьаирпшит.

Жәаҩык рыбла ҭырхаха, атапанчақәа реиҧш иақәкны, еихмырсыгъзакәа иҧшуан.

– Ахыз еиҧш ихәашьҟаҡараза иҟоуп амшын, акгьы сзыцәымбааит, – ҿааиҭит Кәмач.

– Уҭаҳмадахазаап, – инаиатаикит дҧышәырччо Мурат.

– Сҭаҳмадаха уаҟәытҵ, сшәаакь назқәыскыз изы мшымыждоуп, макьана схы амала икамшәац…

Иааибарччеит зегьы.

– Аа, абан избоит, – иҳәан, илақәа нақәикит дырԥегь Уасил.

Арҭ ажәаԥык ҟыт рыхәлымшәо иааиуаз аҕба иахәаԥшуан.

– Ани «Ҷорохә» ауми, – иҳәеит аҳәы.

– Аа, иара акәзаап, итҵааҟәрыларoуп…

– Ани уажәы имацәысуа, аказы ари агаҷа иавоуп.

– Ҳаи, анцәа иныс, дауазҭгьы, Нестор иҕба шырк…

– Уи аламала иҿиҭом…

– Иашоуп, иашоуп, уажә даабама Нестор, – аҕуа ааилдыргеит арԥарцәа.

«Ҷорохә» итәаз ирымариаша ианааи, акы иаԥханарсызшәа иаақәтцәины Гәдоуҭа шыҟаз ахы нархеит.

– Ишәарыцоит, – ҷааитит Мсҭаф…

– Имшәарыцакәа, иузакып, ауарбажә ахьшь акит ҳәа уаҳахьоу….

Аҟыр-ҟыр ааилдыргеит итәаз рбжьы ҭахәаҿены…

Арҭ ара итәеижьҭеи абар ԥымшуп. Ааԥынтәи ақәа злысыз ауаа караха иҟан. Аԥса ду ашьапаҷы рҿааикәарԥсан, рылацәа нҭааит.

Ԥыцьа арԥарцәа еихык-еитцыкны иԥшуа атцла шьапқәа инрыдгылт.

Аххы аарыхгеит арҭ ауаа хьаа дук змамыз реиԥш.

Ҕәыцәмаҟьак еиԥш иршәуа амшын моторк ама ихын.

Зны аԥада иаршәуан, зны хлантцы илҭалон, ҷыгҳарак илалбаақьазшәа, зны амотор атца аамыԥрызшәа икәкәаҳа аԥцәқәырпарак рыбжьара илҭаақәрылон, еиҭаханагалон. Аҷҷа-ҷҷа ахга иҕызуан амотор, аԥцәқәырпарак абахәқәа реиԥш ианрыгәтылахалак, амотор ҭрысны, амч еизыршәшәа ихәнон, нас авинтгьы аҳы иаалтцны апарпыта еиԥш атыр-тырҳәа игьежьуан.

Ахәхәа-ҕьҕьа ахгон амотор иҭаз абцьар анеинҟьалак.

Ари амотор баша моторым! Ари бцьарла ирҭәны Баҭымынтә Апсныҟа иааигоит Нестор, абцьар ацьажәлар идыркны аменшевикцәа рхырҳәарацы. Ари амотор уажә изтцоу еиԥш еидара иатцамлацт.

– Еи гьиди, Нестор, хеир иоқәдур, туфеклеремуз суис аҭаруқә… – ҳәа ҷааиҭит Мамеҭ.

Нестор амотор аԥынтца дықәгылан. Арҭ ажәақәа илымҳа иантас, ашырҳәа даақәтцәиит.

– Уара уԥсы заҭцәык ҭахар атәыла аубгах, жәлар ирыхәтоу аҟаҵара ушаҷу уԥсыр, ԥсы ухьзума, аҳәынтқари аменшевикцәеи рнапы аҭаҟа миллионла ауаа ишыҕызуа иршьуеит…

Мамеҭ дааҟаԥшьхеит асаби иеиԥш. Ауаргьала дақәтәоушәа акәын игәы шҭыԥоз.

Амотор ацәқәырпарақәа иршәуа-еиҭаршәуа иама иахьықәу, иара амотор адырдыр ахга амшын иагәыдпало, Аԥсны ахы азырха иаауан.

– Нестор, ҳус хәарҭам, абџьар амшын иалаҳажьп ҳәа, – ибжьы гон аҭырқәа Аслан, аарла иажәа ԥсышәала еибаркуа.

– Мап, шәақьзаҭәыкгьы, патронакгьы кыр иаԥсоуп иаҳԥеиԥшу аусқәа рзы, – иааҭаикит гәамҵра ҟамҵакәа Нестор.

Аиашазы, иара Нестор иҷеырхаҵаны дахьгылази дышгылази уихәаԥшуа уалагар, ушәарақәа зегьы еимпны ицон.

– Уара ишуҭаху, – ҷаарҭит Мамеҭи Аслани.

– Мап ари уаха ҳаҙхнажьуам. Амотор аусура еиҵашәтә, – ҷааиҭит Нестор… Аларԥшыга ила иадкыланы дыԥшуан, аха гаҷак ауибахуаз.

Мшынуп, мшынуп, мшынуп иахьабалак.

Уаҩы ихшара бзиа дышреигәырҕьауа еиԥш акәын Нестор дшеигәырҕьоз иааигоз аџьаԥҳаны. Уажәы-уажәы лаԥшыла иааимидон.

– Аслан, Мамеҭ, акраҳфап, иааҙәгишь ҳамгьал нымҵәацзар…

– Иҟоуп, – иҳәан, Аслан амгьал ааирссан, Нестори Мамеҭи сак-сак надиркит, иаргьы сак аанкыланы, афара дналагеит…

Амотор «уых-уых» ҳәа игәынқьуа, иеихо ԥхьаҟа ицон.

II

Ҵхыбжьонын. Атҳ еилган. Ашьхарԥахьи амшын анаҙарахьи ԥҵақәак хчылан. Амшын агәы шьҭакны иҙырѡуан,

зны-зынла ацәқәырпара хәыҷқәа еихәмаруа ахьхьаҳәа агаҽа иныкәсуан, иацы ацәгьарақәа иҟанатцаз азы агәшәа аҳәозшәа. Моторк аныҟәашәа рмачҳаны амшын еиѡрыффо агаҽа иазааиуан.

– Сишь, Мурат, Уасил, амшын агәахьы мцакы аатцҟьаны ицәеит, ицәеит, – иҳәеит Мыстаф.

– Иашану?! Нестор иакәзар ҟалап!..

Зегьы ѡеибаргылт. Амшын ахь иԥшуан.

Мурат иџьыба асԥычка ааҭихын иааихьишьт зны, ѡынтәы, хынтәы, амшын ахьынтәгьы хынтә амца нытцҟьеит.

Нестор иоуп... Нестор иоуп!.. – ааилдыргеит, еибаргәыргьо.

– Деибганы даазаап, амала арҭ алақәа ҳрымбакәа ҳазцанда.

– Зеиԥш ҟамло егьыҟам, шәабџьар еиқәыршәаны ишәкыз!

Абна аҽеԥыҷә илатәаз ѡыцьа аҟәарахьы ицеит...

Амотор ашьшьыҳәа иааиуан... Егьыртгьы рыҽрызнымкылакәа ѡыцьа аԥыԥшцәа ныжьны аҟәара иазнеит.

Аԥсы шьҭакны амотор агаҽа аԥышә аҽыгәҳәа иаақәнарст. Дыԥаны аҟәара аҽеыѡҳәа днықәпалт Нестор.

Ушԥаҟоу, ушԥаҟоу? – рҳәан иааикәшеит Нестор, аҳәаҳәала уи дгәыдкыло, иеигәыргьатцәа.

– Сара аҕьеиҳәа сыҟоуп, шәара шәышԥаҟоу?

– Ҳаргьы уара ҳаузыԥшуп, ҳшынужьызтцәкьа ҳаҟоуп, – инаҭеикт Мурат.

– Уи бзиоуп, уажәы абри абџьар ҙхыганы иаҳшароуп, арҭ алақәа ҳаҕба ркааиҙа.

– Ауардынқәагьы ана џьара иҳауеит, шәцеишь уара ҳәа, – Уасил иѡызцәа инапы нрықәикит.

Ѡыцьа арԥарацәа нарылтцит...

– Уажәшьҭа аменшевикцәа амца рыжәаҳтцап. Ауардынқәа ааиааиҙа, шәааи, ҳнеицәажәап, – иҳәан Нестор изыԥшыз има абнахь инеихеит.

Ашара саатк аҟара шагыз ауардынқәа шәақьлеи патроналеи иртәны агаҽа инадтцит, амоторгьы наҟ инхылт, адық-дыққәа агәы еисуа!

Нестор абџьар ааигеит!..

Шьҭа аменшевикцәеи ҳареи иҳаибарбап!
Нагзара ақәзааит иаҳҧеиҧшу ахақәитра!

АДГӘЫР ИХАТЦАРА

I

Ҽаҩраҭагаларан. Амшын иахачыз аҧта еиқәатцәа амра иалкьаны илзаакәрылт. Кәмач иҩны амца агәгәаҳәа еиқәын. Катиа амца иахакнаҳаз ачуан амҳаҧ атцшьуа дахагылан. Кәмач-иҧа Зыкәыр иеимаа захуа атцыхәахь ҟәардәк дықәтәан илахь еиқәыршьшьы. Кәмач иҭаҭынжәга амца илҽеҳәшьны иааиҽытцаикит, апақ-апақҳәа дахо. Арирахь ацәарҭагәы ахаҽы икнаҳан шьантца маҷьарк.

– Уара иахьа аизараҽы ариакара ууанзырхазеи? – ҳәа дҭааит Кәмач иҧа иахь днаҳәны.

– Мачхәума, дад, ҳанзырхо. Усс иҟоу зегьы уажәы ицәытцыҧшааны ирылацәажәоит. Астражникцәа аҧара атәы, апап иҩны ахыб ҽыцны иақәшәтца, насгьы ауахәама шәмыргылар ҟалом рҳәан, ажәлар еилацаланы ирыман хәлаанза, аимпра иақәиҭымкәа, – иҳәеит Зыкәыр.

– Нас, дад, ишьҭырхи, ирҳасаби, иақәыртцеи ажәлар, артқәа ирҳәаз рзы?

– Акгьы…

– Ишпа? Уара акы мҳәакәа, акгьы шәыдымтцакәа шәеилрыжьма? – иҳәан, Кәмач иҧатца шла инапы налшьны иҭаҭынжәга ааиҽытцихт.

– Саб, ахы мҳәакәа атцыхәа узҳәом, ахы инаркны иуасҳәап. Шьыбжьон еиҧш ҳҟыҵа уаҩ дагымкәа ажәлар зегьы еизеит. Асҭаршын, аначальник уажә дауеит шиҳәоз амра хышәтит. Ус ҳанҧшы аначальник иҩызцәеи иареи иеиманы амҩаду ианыланы иааиуан, Омар дрыцны. Аначальник дшааҽыжәҵыз еиҧш, уаҳа ҧсышәа мҳәазакәа, ишьапы еилаго, иихәо иҽамшәо, иҟамчы еиҩырҷа дааҳалагылт, аха азәы дауҳахәаҧшуаз… Ус, цытрак ашьҭахь шәымхқәа ҽышәххьоума ҳәа дҭааит… Иҽаҳҳт, аҽыхра ҳаҽуп зҳәақәаз ҟалеит… – Уатцәы иалыршаны абра шәыпап хәба-хәба калаҭ неизнашәымгар, шәзықәшәаша жәдыр, насгьы ауахәама ргылатәуп,

аматәахә уатцәнатә акылгара шәалага, аҳазагьы аагара шәалагароуп, – иҳәеит.

Ажәлар неихәаԥшы-ааихәаԥшит.

– Сара ажәақәак сҳәоит, – иҳәан дҩагылт Суҟадла, ари иихәаз – зегьы жәлары ишрылымшо, насгьы ажәлар реиҳараҩык шыԥсылманцәаз, апап дшырҭахым ҳәа, ҭынчҭынч ацәажәара даҷын. Суҟадла жәлары дахьырхашшааузаз, насгьы апап даҳҭахым, ҳаԥсылманцәоуп ахьиҳәаз азы аначальник, ахы заахаз иеиԥш дааҩныхәааны даатцыҩрын, иҟамчы нароуны Суҟадла дист.

– Ҳаит, ашьа иҷыҩрындаз, нас акгьы рылмшаҙеи аҷар? – иҳәан иҷкәыноу иеиԥш даатцҟьеит Кәмач, ашьанҵа маԥьар ахь инапы нархханы.

– Саб, утәа, утәа, саб, уи иқәнагатцәкьа изыруит.

– Изызуда?

Рацәа дхатцазаап Амҷы Баҕәаза иԥа Адгәыр.

– Ииузеи? Ииузеи? – ааилдыргеит Кәмачи Катиеи азтцаара еимакуа.

– Аизара дналтцшәа дгылан Адгәыр. Дыҟоупҳәагьы сыҟамызт. Аначальник иҟамчала Суҟадла данис, иааилыҩуит ажәлар, аха Адгәыр ахьшьыцба еиԥш даакылҟьан, – арҭ рҳазеи дареи ҭып ҳарҭом, – иҳәан, аначальник иикыз аҟамчы ааимхны ихы дласны, ашьа леиҷаршәны, уаҳа аҙәгьы дааизыбзиамхаҙакәа ажәлар дынрыбжьтцәрааны дцеит… Ех, саб! Дубандаз аҷеа еиԥш днаԥа-наԥо дышцоз, амчи ахатцареи игымзаап, аха уи адагьы даара деибагазаап. Астражникцәа аҟәҟәаҳәа ихысуа ишьҭан, аха узыхьҙодаз…

– Ҳаит, Адгәыр, уаԥхьа сыԥсааит, – иҳәеит Кәмач.

– Мап, нхаҩык акы илшац иҟамызт, аха ирымазааит абри, – лҳәеит Катиагьы, лхы ртцысуа.

– Нас аизарагьы узырбодаз, зыҿаны ицаз дубап, иаылашьца иаазгьы ҳаубап.

– Абри еиԥш ажәабжь сузымтцаакәа изсоумҳәазеи?

– Изырфуазар ҳәа сшәоит, саб.

– Дабацеи нас аначальник?

– Омари Димитрии дыргазар ҳәа сыҟоуп.

– Игәы тцыблааны дкажьтәын, аха иабаҟоу…

– Уи хара имгакәа иҟалоит, саб…

Кәмач краамҭа дхәыцуа дтәан. Катиа ишанхаз иеиԥш лԥа дихәаԥшуан.

– Иазууазеи, дад, арҭ аимаакәа иуҳахуа… Иушьоу ԥжәоума?

– Мап, исышьоу ԥжәам, аха иҳахызааит…

– Уара, рхы абадырхеи астражникцәа?

– Ҭабал шыҟаз ахра иаҿалт.

– Еигьыди, ҭауади аамсҭеи иеижьаны дҭадмырхондаз.

Ҿымҭкәа итәан краамҭа. Ахьурҳы аҭабара иаҿын.

II

Аенрал Берутов иԥа ар има Ҭабал дҭахынҳәуа дҭан, Адгәыр даурызкыхуаз. Ҭабал иҭаз анхацәа рцәа рхырхуа иалагеит «Адгәыр даажәг» ҳәа. Ҭауади аамсҭеи ишрылшоз аенрал иԥа ацәгьа иаҳәара иаҿын.

Еиларцалт анхацәа. Аенрал иԥа ажәлар ар рыкәыршаны, иара Маршьанаа рахь дцон. Зны даакылсны ажәлар дрыкәмакарны иҿыԥаихахуан.

Ажәқәа хәааува агәарбжьара ибжьан, алақәа ууан, аха рыгәхьаа зкыдаз. Иаҳаит Адгәыр, анхацәа имшала изыкәшәаз. Ҽнак шьыбжьон ари аенрал иԥа Маршьанаа рҿы дахьыҟаз агәар днықәгылт Адгәыр. Уи рзымбатәбарахеит зегьы. Аенрал иԥа даաԥнахәаан ишәақь шьҭыхны сиеихсуеит ҳәа даадәылтҵзар, Адгәр иҿырхиа дгылан. Атцықь аатиргеит Адгәыр. Дықәгылаҳамызшәа ишьапы итҟьеит ари «ахатца». Илахь аҿашара ашьа ладшәылт. «Ы-ы-ы» ирган, дгызуа ишьапқәа ԥеитцихт.

Адгәыр, уаҳа агәхьаа мкҳакәа, абнара днылалт…

Ауха Адгәыр хара дымцакәа игәра ганы Ҭеирбеи иԥны днеит, уа ишәарҭамызт аимдаразы… Криҿеитцеит… Дышьҭеитцеит…

Ҭхыбжьон Ҭеирбеи дгыланы ааида иҿеаҵо, игәар днықәтцит иԥҳәыси ихәычқәеи има… Ашара ааигәахон. Алашьцара ԥхаҵо алашара иаҳа-иаҳа ирацәахон.

Ҭеирбеи игәар иакәыршаз ааида иԥахны астражникцәа аватәан. Адгәыр иҿеилаҳәа агәар сыкәтцуеит ҳәа ауада данлалбаа, – аа, абри иоуп, – ихәеит Ҭеирбеи ажра дахьҭажьыз, ихы цәытцырҳәҳәа инацәа Адгәыр иқәкны…

Агәгәа аатгеит… Адгәыр днаԥаны аԥны аԥхьа игылаз ахьаца днаватәаны ирылеитцо далагеит… Аҿҿа-аҿҿаҳәа

ахьаца амахәқәа ҽжәаны ахқәа каԥсон. Дхыст, дхыст Адгәыр, аха ихи ихәшәи нтцәоит… Интцәоит… Иааѡсшәа ѡыцьа «помогите, помогите» ҳәа, рыбжьы гон. Урт аѡыцьа Адгәыр иихәқәаз ракәын.

«Схы нтцәеит, шьта ԥсык сиѡызоуп, сцап» ҳәа, днаԥан иҽынеихеит…

– Ушәақь кажь! – ҳәа, ибжьы геит аҙәы.

Адгәыр ишәақь ырууааҙа икаижьит… Аандахьы иҽынеихеит.

Адгәыр еиҳарак амца ицразтцоз Ҭеирбеи ацәгьа ахьиҳәаз акәын. Деитцас дууаҙа ааида длықәпалт. Наҟ даныпа, инахьхьи аԥаѡ аҽы дзымнаҙакәа, ажра дтаҳаит, ишьапгьы ххәыцит, даапшызар Ҭеирбеи ѡыцьа ицырхырааны инапы ҽеиҳәон.

Дцыркьы-цыркьуа дҽаҳәаны дынрапырцеит Адгәыр.

III

Адгәыр дызтакыз абахтаҽы, Ешыратәык, Хьиб Смаил ҳәа аҙәы дтакын, пҳәыск акгьы зхараҙамыз лышьразы. Ари анеиликаа Адгәыр, Хьиб Смаил дишьит аҽенышьыбжьон, иҟарҟы птцәаны.

Адгәыр иус даҽеа уск ацылт.

Адгәыр дыкнаҳаны ашьра иқәыртцеит.

Шьыжьы инаркны шьыбжьонынҙа абахта агәараҽы еилоуатыруан астражникцәа. Абахтагәара агәта ѡшьаҟа дук арсны апал ахьықәдаз ашаха ахьнырҳаланы аҙәы ашша ахьшьра даҽын… Ажандармцәеи астражникцәеи рабџьар кны иакәыршаны игылан.

Адгәыр абахта даатыргеит. Игылаз рҽыршан рыгәта дныбжьаргалт…

– Укнаҳаны ашьра уқәуп, круҳәозар аминутк умоуп, – иҳәеит уаѡышәпак, зчынқәа ҕьазгьазуа зҟәаҟәа иқәыз.

– Ааи, ажәак сҳәоит, – иҳәан, ихтарпа ааихихт Адгәыр.

Игылаз зегьы иихәозишь ҳәа ихәапшуан…

– Акнаҳарта атцаҟа игылоу астол дыкәшәыргыл, –иҳәеит аҽеа фицерк. Адгәыр дѡышьтыхны астол дныкәдыргылт… Зегьы зырѡуан.

Адгәыр иханы ашаха ырҟәараҟәантәны ашша ахьытцәтцәа икнаҳан…

–Сара сышәшьуеит, аха нхаҩыжәлар зегьы шәызшьрым. Урҭ мышкы зны ишәдырбап. Сара сыԥсра еиҳагьы иархаҵо рацәоуп.

Астражникцәа руаӡәк днеин ашаха ихәда инахаиршәт. Ҩыцьа астол нитцырԥааит.

Дкәал-кәало длахьынҳалт…

Амра кыр илеихьан… Амш аԥша аҽан…

Алаҳәа абахҭа ахыб иқәтәаны ихәцәырххо иҟыруан…

Шамил Аҟәысба
(1912–1992)

ҬЫРРАК АҪЫ

Аццакра аҭыӡшәа ааҵәырганы ицәажәон…

– Саргьы убри еиҧшны уск сақәшәахьеит, – ҿааиҭит Шьмаф, ууанӡа ажәабжь зҳәоз ибжьы анеихсыҕь ашьҭахь.

Ҳарҭ, уаҟа итәаз зегьы Шьмаф ишҟа ҳанхьаҳәит, иихәарызеишь ҳәа ҳаиҿаҧшуа. Шьмаф, иара иҳәашьала, анкьа зны адгьыл аниаҭәеимшьоз ыҟан, – дҧырѡын арраҿы, иҳаѡсхьоу аибашьрагьы далан. Уи еиуеиҧшым акыр жәабжь рацәа идыруан аҧырцәа ирххәааны.

– Аҳаирплан аҿы иҟалаз усуп, – иҳәан, аҟәардә амаа ибҕа надхны, аҧырра иҿазикуашәа иҿыриашаны дааҳалаҧшит. – Зегьы зхаххәааua аццакроуп. Уи ус бзиоуп, аха ишпасҳәари… «Каамеҭ ҟалоит анырҳәа ахәац, уи сымбароуп аҳәан, заанатӡ иццакны абла ҭнахит» – ҳҳәоит ҳара аҧсуаа ажәаҧҟаҿы аццакразы, ахшыѡгьы аҭоуп.

Аҧырра аҟны ауаѡы деилҟьазароуп хымпада, ҳәарас иаҭахузеи, аха зны иҟаҵатәу дырны уашьҭан уеилҟьазароуп, мамзар хыԥеыгоуп. Даҿеа уск аҟны иеиҧшым уа. Дҳаман ҳара ҳҳаирпланаҿ убыс хы амҭазакәа иццакуаз ҷкәынак…

Аҧырра школ садганы, ар рышҟа аматҵуразы саниасыз ашықәсан ауп ари аныҟала. Уи аамҭаз, сара ѡбаҟа ҳаирплан хкгьы срылаҧырхьан, ԥшьынѡажәа саат раҟарагьы аҳараҿ исхызгахьан. Сара сшьарала, усҟан хьшьыцбак аҟара сыфраҭны спыруеит ҳәа схы сыпхьаӡон.

Ус, иҳауит сызқәымтәаӡацыз ҳаирплан ҿыцк! Хьыӡшьарас иааркьаҿны «СБ» хәа азырҳәон, аха аиашами иуҳәаша, уи амҵәыжәѡа еитҳәа ду, ари еиҧш ахьӡ

кьаҿ хәыҷы аҭәоумшьартә иаун. Усҟантәи азын, душьалагьы, ццакышьалагьы ари иаԥызгоз даҽа бомба лашьҭыга ҳаирпланк, ҳар рҿы иҟамызт сҳәар шәызжьом. Е-е-е, унагәыдԥшылар, аумага ззырҳәо, – мзырха дук амҽханакуан. Ишԥаҟатцаз насгьы; ухы-уҿы анубааларын – асаркьа! Џьара мыҷхьышьатцәык аларсымызт – ауразоуроу аихамаҭәахә иалхны иҟатцан.

Уи ахьҭрыжьыз азауад аҟнытә ирԥарны иаазгаз ҳԥызцәа – адунеиаҿ прыԥцәасгьы иҟоу ҳара ҳауп ҳәа, рҽырԥагьаны узраԥсуамызт, арашь зыбжьаз дара ракәу џьушьарын.

Ианаарга, мызкы аԥнутҟала саргьы уи атәы цыҭчыҭқәак стцеит. Ишакәхалак митәык имыруадаԥцәакәа сԥышьҭпраауан, нас саахагьежьны исыртәон. Аха, уи амацара изхомызт аԥырԥы, еибашьԥы. Ҳкомандир ԥынтәҟа азонахь симан дцан, уи аҳаирплан иаԥрышьоу алеишәаҟәа сирбеит.

Ари адырхаҽены иаҟәырццакны аԥырра мшы ҳаухт. Схала ԥынтәҟа сынхагьежьны стәахьан – артәареи ашьҭырпырреи сҽазыҟатцо. Ус, ҳкомандир дсыԥхьеит. «Ҳау, аԥырраҿ агха сымоуп, гәыбҕан ситозар акәхап» азысхәыцит, аха саннеи, жәацы азонаҿ исирбаз аҳаирплан нықәцашьа иазҳәоу азтцаарақәа ситеит. Саҽамхакәа урҭ рҭак ҟастцеит.

– Ишсоуҳәара, – иҳәан, дсазтцаait ашьҭахьы абас: – уҳаракуп такәы, иаххәап, аҳаирплан шьақәҟьаны игьежьуа хлантцы италеит, убасҟан аԥырԥы ихәтоузеи иҟаитцарцын?

Аԥырԥы иҟаитцашаз иасҳәеит сара.

Нас, – иубома ани аԥта чаҟә, – иҳәан, снеирԥшит ашьхарахь.

– Избоит, – сҳәеит.

– Иарбан зоноу уирахь иҟоу ҳәа, – дсазтцаait дырԥегьых. Убысҟан издырит схала азонахь ацара сшазыҟаитцоз.

– Ԥынԥажәа минуҭ умоуп, уца! Аҳаирплан аныҟәцашьа уҽаршьцыла. Угәуҽеаныз, азона уҭымтцын, – иҳәан, итцегь иҟастцақәашаз адтцақәа ситан, сдәықәитцеит.

Сцеит. Митәык аабжьымсыцкәа исирбаз азонаҿ схагьежьуа схын.

Адтцақәа исымаз рахьынтә реиҳа иуадаԥызқ акы нханы иҟан атцыхәтәан…

Аҳаирплан арԥырра азҟазараҿ иҟоуп, «аибашьратә хагьежьышьа» ҳәа, ныҟәцашьак. Уи аан, аҽыбԥа ҟаза иҽырхәмаршьа еиԥш, уазҟазаны аҳаирплан ныҟәуцароуп, мамзар, иухымхәыцзакәа хлантцы ахы рха икәалааua иҭалар алшоит.

Аиашами, ууанӡа ҳкомандир азонаҿ дансыцыз исзыманшәалахеит, аха ари сымала аҟаҵара сыԥәҽиару исыԥәымҽиару ҳәа маԥкгьы ашәара сыман.

– Иҟоузеи, уусԥәа шԥаҟоу? – сҳәан, сыштурман сиазҵааит.

Ус иахәҵан.

Игор ихьӡын сштурман, уи убра саԥхьа, аҳаирплан аԥынҵаҿ иҭып ыҟан. Атӡамц иҳабжьаз аҟны асаркьа ҵасаны, кылҳара ԥшьыркца хәыҷык аман, салԥшны Игор дызбон. Сыбжьы илымҳа ианаатас, сышҟа даахьаҳәын, ҵәҩантцәыҟа ирханы, инацәа ду сирбеит. Уи иаанагоз здыруан: – «Аусԥәа зеиҧьаҵам ала ицоит» ҳәа акәын.

– Аибашьратә хагьежьышьа уалагома? – иҳәан, арадио ала ибжьгьы слымҳа иаатаҩит.

Схы аартцысны исырбеит, уи адтцахьы сшиасуаз уажәшьҭа. – Угәуҽеаныз ҳәагьы снаиабжьеит.

Игори сареи лакҵала ҳахьеиҿаԥшуаз, ҳаицәыхарамкәа ҟәардәк ҳаицыԥәтәоушәа збон, уи азы уи усҟак игәхьаа сымамызт.

Егьи, ари ажәабжь зхысҳәаауа срадист иакәын хырҩаа ззыутәыз! Арадист-хысҩы, аҳаирплан атцыхәахьӡа, кьабырхәын ԥьара аҭып иман. Ҵаҟа длаҟәцәаны днатәар ихәангагьы убомызт.

Арадио еицәажәага уи ишҟа иниазган, сыбжьы наиԥәсыргеит: – Алло! Сергеи, сыбжьы шпоуныҩуеи? – сҳәан.

– Шәыбжьы шьахәлатцәкьа исаҳауеит, ҳәа, Сериожа ибжьы убра дсыдтәалазшәа, арадио еилыкка слымҳаҿ иаанагеит.

– Угәуҽеаныз, – сҳәан, уигьы адтца напы зласкраны сыҟаз атәы игәы иныԥәсшьит.

Нас, азона ҳҭытцу ҳҭымтцу гәастарц ҵаҟа снаԥшит, ҳахҟьазарҳәагьы маԥк агәҩара сыман.

Уажәы избо ԥьысшьоит: идырдыруаз аҳаирплан аргьа мтцәыжәҩа анаӡараҿ, ҳаԥыррҭа дәы шьҭан. Инацәхыкны

лакәк аҟны еиԥш, амра алацеиуан ақалақь ду. Снапсыргәыҭа ианҙалартә ихәыцҙаханы избон уи хыхьынтәи – убас ҳҳаракын. Егьирахь, уаҟа иаҳҳагылаз апҵа еиқәатцәа ду ашәшьыра хьшәашәа нахьхьи цьара ашьха шьапы ахәқәа рҽы, хьча уапыжәушәа икәамкьаҙа икаршәын. Арҭ – ақалақьи ашәшьыреи рыбжьара акәын ҳзона ахьыҟаз, уи ууанҙа игәасҭахьан. Уахь алагьы гәырԝа сымамкәа сеиқәшәан.

Ишакәхалак, аибашьратә хагьежьшьа аҟатцара нап наласкит.

Ашьхарахьынтә акәын апша шасуаз. Сҳаирплан апынтца, уахь иниаганы ԝ-бахәык рыбжьара инеиасырхеит. Аԝмоторкгьы ишрымчыз аусура иаҽын, исыххәыцны, ауу рхырга наҟ-ааҟ алуқәа реиԥш. Рыбжьы, зны еицырҙзны еилатцәауан, зынгьы инеимырда-ааимырдошәа хаз-хазы рҽеиҭаркуан. Сҳаирплан аццакшьа есааира иацнатцон…

Аа, абар уажәшьҭа иаамҭоуп, аҳаирплан ыртрысны цәԝантцәыҟа адәықәтцара! Хәба-фба секәынд рыԝнутцҟала хәышә метр ҳҳаракхароуп.

Аҳаирплан ныҟәцага ԥсҟқәа, напыла шьапыла уҳәа иртрысны иахьрыхәҭаз рҽынасырхеит. Ҳҳаирплан арма мцәыжәԝа иқәгыла иԝхаззалт цәԝантцәыҟа. «Уажәшьҭа ихынҳәны шьҭахьҟа ахы архахьазар акәхап, ишьақәыргылатәуп» – аасгәахәын еиԥш, сыԥсы маҷхазшәа иаасхалашьцеит, дгьылгьы-жәԝангьы зымбо.

Азнык азы иҟалаз ҳәа сзымдырҙеит.

Егьи, ҳҳаирплан аныԝҳаракха, уаҟа иаҳҳатәаз апҵа еиқәатцәа илалапҟа ицазаап. Уи апҵа аштца усҟак ҳшазааигәахахьаз ууанҙа исызгәаамкҙеит. Уи ауп ҳзыруадаԝзгьы.

Сгәысҽанымызт аҟнытә, аиԥхьхәыцааха смазеит. Аморкәа русушьа сырмаҷып ҳәа, сарма напы аҽынасырхоны еиԥш, сҟәардә сыгәтасызшәа акы саршәит. Схы акабина ахԝа ианааха, слакытца амцабз ԝытцыддит. Даара сжьы сцеит, аха сгәы аҟәышра сзынхеит. «Ҳау, ҳахбыкьызаап, афы асааит» – сгәаныла исҳәан, ус ацәа иаалтцыз иеиԥш, иаразнак сыкәша-мыкәша иккаҙа иаашеит.

Адгьыли ажәԝани ахьыҟоу ҳәа сзымдыруа – исцәеилагеит. Снаԥшы-ааԥшызар, апҵа ҳалыԝрны ҳкакәкәа ажь-

ҭааѡ имҭәышә еиԥш хлантцы ацара ҳаҷуп. Ҳатцаҟа игьаргьаласаха адгьыл цәѡежьаа агьежьра иаҷын.

Аиԥхьхәьцразы аамҭа сыцәмаҷын, аха аԥхьа исҳәанеиԥш, аԥырра аҟны иҟатцатәу иутәу ахы амазароуп – ԥытракгьы саатгылеит ичҳаны. Ашьақәыргылараз иатахыз аасгәаларшәаны, ашьҭахь ҭынч аҳаирплан ырманшәаланы иаақәсыргылеит.

Зныk снапаҷы исыххәыцуа ианаазга ауп саншәа. Сагьынаԥшит саԥхьа иҟаз акылҳара хәычахь: Игор – сштурман, иԥсы ихыгга, иқьышә шьа-кәармак ыкәымкәа, асаркьа далԥшны дсыхәаԥшуан.

– Иҟоузеи Игор?.. – сҳәеит, сԥышәырччашәа зун, уаҳа исҳәашаз сҷамшәазт.

– Иҟоузеи?.. акгьы, схы какәчааит маҷк, аха егьаурым, ҳрадист Сериожа иауп амзар!.. – иҳәеит Игор, ихыԥшша иҟаз иқьышә арадиоҭацәажәага надкыланы.

– Ихьи уара? – сҳәан, сиазҭааит сааццакны, уи илақәа рыжьаржьалеишьа аасцәымҭхан.

– Икабина дҭыѡрны дкаҳазар ҳәа сыҟоуп! – сатеикит сштурман.

– Изакәызеи иуҳәо!? – сҳәан самхаҳәҳәеит.

– Хынтәуп радиола сиԥхьоижьҭеи – аҭак смоуит; – иҳәан, Игор наҟ дынхьаҳәит.

Иазыжәухуеи, аԥыхьатәи сшәара сханаршҭит ари. Снеилууаа сцеит, сшьапқәа тцаазшәа ихьшәашәеит.

– Сериожа! Алло! Сериожа! – сҳәан, срадист иқәҷыстит, аха амоторқәа рышьтыбжь акәын ауҳәа слымҳа ирҭыѡуаз.

Издыруада уи ирадио рҳәага бжьысзар сгәахәын, уаҟа аҳа́ирплан аҷы иҳамаз ашәкәымѡангага ԥошьҭала шәкәыбгьыцк ѡны изысшьҭит, аха умпсуандаз!..

Сштурмангьы саргьы абас ҳнеиҭанеиҭасуа, анахь-арахь ԥсыхәа зламаз ала арадист дахьҭатәаз ашҟа ҳаԥшит даабозар ҳәа – уатцәы дубар даахә!

Уажәшьҭа ҳрадист дышҭахаз аҟара уаѡы агәра игартә иҟан. «Дҭыпарызма» ҳәа схәцын – мап! Уи, аҳаирплан ццакы аҟнытә аԥара, Сериожа моу, аԥышәа ғәгәа змоу апарашиутистцәкьа ицәыуадаѡын. Уи аҷкәын, ҷыц арадистцәа ршкол далганы дҳаднагалан дыҟан. Итцаакәрыланы аҳаир

аҽы хлантцы ицоз аҳаирплан аҟнытә апара акәым, иара ус парашиутла иахьыпозгьы имбацызт.

Дырԥегьых, насгьы иҟоу уи ауп: аҳаирпланаҿ арадистцәа рҭып ҭшәан азы, рус аҽы ирԥырхагамхарц урҭ рпарашиут маҟақәа рымԍыхны атәара иақәиҭын… Иаҳҳәап, иара усгьы Сериожа зегьрыла апара дазхиазазаргьы, апырра апҟара излаҳәоз ала, сара азин исымҭакәа апара дақәиҭымызт.

«Мап, уи дҭыԥрит, мамзаргьы даҽеа мыхьтәык итцалеит» ҳәа, ахәыцра саҽын.

Иҟаҳҵахуаз, зеиԥш ҟамло егьыҟам, издыруада ма ипарашиут, ма иара дахьказаз ҷьаракыр ибаԥҵа аабозар ҳҳәан ҳлаҟәзаны ҳаимдеит, ҳанхагьежь-аахагьежьны. Аха, уаҟа ҳаҵаҟа асакарра аԥслымзраҿ, адыԍаҷьа еиԥшшәа анаҟаараҟа игылаз асаксаул кәыкәымдракәа, апша иартцысуан ауп, уаҳа егьыҟамызт.

Ҳмида-гәидаха абас аԥныҟа ҳхынҳәит, иҟалаз ҳәа еиҭаҳҳәаша ҳҿамшәауа.

Ҳҳаирплан нартәаны аҭып аҽы ианаасыргыла, скабина сыԥҭыпан аҵыхәахь сҿынасхеит, «издыруада иԥсы маҷханы дҭажьзар» ҳәа, – дырԥегьых сгәы иаанагон азы. Аха, уаҟа сынҭаԥшызар Сериожа иҭып ҭыкка иҟоуп… Апулемиот амаа иадҿаҳәаланы ихшьуп ипланшет амацара.

Аҿены уаҳа ԥыррак зыҟамлеит. Уи иԥшаара ҳалагеит зегьы. Уажәы-уажәы апрыԥцәа цон аҳаирплан хәычқәа рыла, еимдон хыхьынтәи. Машьыналагьы ԥыҭԥык дәықәыртцеит уи адгьыл ахь, Сериожа иԥшааразы.

Ҳкомандиргьы саргьы ԥынтәҟа ҳцаны ҳаԥшаахьан. Ашьҭахьы иазмырхакәа ахәылбыҽха ҳаиҭацахын азона амҵан иҟаз адәыԍба станциа ҳахаԥыруа ааигәа-сигәа дгьыл ҿаҵак наҳмыжьит. Аилашәшәыра иааҳамнахаанҙа ҳаимдеит, аха башан. Ҳхынҳәны ҳҿааҳхеит – ҳахьаауаз алымԥанык скомандир аҕьра даҽын, – аус ҳақәуршәеит ҳәа. Исхарагәышьаз сара, уи арадист игәиҽанызар егьихьуамызт…

Абас сеиҳабы хазы ибжьы слымҳа ҿнахуан, аха сара иқәҿымҵакәа сҭыпаҿ сҭатәан.

«Дышԥакаҳаи, дахьказ абыкәу, машьынала ицаз ауаа ибаԥҵа рбарыма?» – абарҭқәа ракәын исхәыцуаз сгәаныла.

Скомандир иакәын ари ҳазлеимдоз аҳаирплан ныҟәызцоз, ианиртәозгьы сымбаʒеит. Уи ахьыргылатәыз атып аҟны инаганы ианаақәиртцәиаа ауп, адәы саннықәыпшы; хәлахьан, настха игылоу думбартә аҟара. Аха уаҟа ааигәа игылаз аҳаирплан ду, «СБ» амтцәыжәԝа атцаҟа цьоукы ытцагыланы снархьыпшит. Снахьыпшит еилаҳәаракгьы ацәаара, иҟәашʒа рапхьа иахькажьыз. Изакәу сыздыруам, иаасцәымыҷхеит.

Урт уаҟа цьоук аҳаирплан амтцәыжәԝа итцагылаз, ҳааира иазпшны игылазшәа, иааины иааҳадгылахьан. Руаʒәк даарылтцын, санпшы алаба иҷеантцаны дцыркьуа ҳашҟа иҷааихеит. Цқьа дааилыскаазар!.. Дызустда уи ҳәа шәгәы иаанагои? – Сериожа, изт итахеит ҳәа иаҳпшаауаз Сериожа иакәын…

Атыҷь еипш, Сериожа ихы тцарҟәрыланы ҳкомандир иапхьа даагылеит. Аиашами, ари сшаргәырҷьаз аҟара, уааʒа даҷеа гәырҷьарак сақәымшәацызт. Снаидххылан даасгәыдсҳәҳәаларц стаххеит, аха ҳкомандир илакта ырцәгьаны уи дихәапшуан азы сҷеаныскылеит.

Сериожа ихы-иҷеы тцаҷа, ипынтца хәхәа уҳәа, иоуразоуроу дцәыпцны, деиқәшәытаха дыҟан.

– Уабаҟаз уара?! – иҳәан ҳкомандир днеизытцкьеит уи.

Сергеи ихы дԝахан даақәпсычҳан, – Москвантәи иаауаз адәыҷба саанагеит, – иҳәеит.

Ҳкомандир уи аԝ дытцацаланы днаиацәҳаит. Ашьтахь, акык-ԝбак днаиазтцаан, – хәаха-хәымш агауптвахтаҷ атакра ууалуп, дәыҷбала уахьныкәо азын ҳәа, наиаҳәаны днаҳадтцны дцеит.

Сериожеи Ҳареи ҳанааизынха иҳаиҳәеит иҟалаз: ҳҳаирплан апта еиқәатцәа иалаханы ианаабалыбата, Сериожа уажәшьта ҳкаҳаит ҳәа азиʒбазаап иара итәала. Дыццакцәан, хыма-псыма ипарашиут амакақәа ааибытаны дыпеит. «Бзиалаҳәагьы сызшәамҳәеит», – иҳәеит.

Даагылазар парашиутла дмыпацызт, адгьыл аҟны даннеиуаз цқьа акапашьа дақәымшәеит, ишьапгьы ххәыцит, данкаҳа ашьтахь апарашиутгьы акыр дархәазан – дцәыххаа дканатцеит. Уи ҳзона атцаҟа иҟаз астанциа

дазааигәаны дкаҳазаап, ашьҭахьы, уаҟа имҩасуаз дәыҷбак ипарашиут иазқәынҵаны дҭалан даанагеит.

Абас, Сериожа аццакра иҟаитҵаз азы уаа гәарҭак уи аҽены хәлаанӡа ҳаргәжәажәо ҳиман, иаргьы, ишыжәбо еиԥш, аԥьабаа цәгьа ихы ақәиршәеит. Абри азоуп ианахәҭам аццакра зхәарҭам. – Шьмаф иажәа даалган, аҟәардә амаа ибҕа надҵаны даатәеит, ҭынч иҽеикәаҧсашәа.

Шьалуа Басариа
(1922–1986)

АН ЛЫСАЛАМ ШӘҠӘЫ

Асабшаҽны заанатцы аусура даналга, Виктор Нанба иҩызцәеи иареи алаф еибыҳәо, русҳәарҭа иааҭытцын, досу рыҩныҟакәа рахь рҿынархеит. Виктор иҩны дааин, ашә анааирт, иапҳьа адашьма иныкәҳаит конвертк. Аҧошьҭамҩангаҩы аҩны уаҩ данылымба, ашәҟәы ҭаҟа ашә иавҭалҭазар акәхап.

Ипҳәыс ахәыҷы даалгарацы ахәыҷ баҳчахь дыҟан. Аконверт аашьҭыхны адрес днаҧхьеит: «Аҟәа, Бзыпҭәи амҩаду, 13. Адукат Нанба Виктор». Анаҩс ахыцкәа ирҭакны ианын: «Изышәышьҭ санҧслак ашьҭахь».

«Ҳы, дызустҳарыдашь ари сзызҩыз? Иагаҩы рус иалсыргахьеит, иагаҩгьы рус сзамыхәаҙакәан ашьаус иакәшәахьеит. Уеизгьы дызустҳарыда?...» – дхәыцуан иара. – Измааноузеи арҭ ажәакәа: «Изышәышьҭ санҧслак ашьҭахь?»

Виктор адиуан днықәтәан, аконверт аахжәаны, иҭаз абгьыц аҧхьара дналагеит: «Сызкәырбану, зда дсымам с-Виктор, – абас иалагон ашәҟәы, – абри ашәҟәы сгәабан иатҵастцоит. Иара ануоуа сара адунеи анысыҧсахлак ауп. Сара сыпсҭазаара аиҳа сзызхәыцуа уара уоуп, нан сыҷкәын.

Уабгьы саргьы имфа-имжә, ҳкәалкәало уара уакәын ҳзышьҭаз. Ҳмыцәаҙакәан заҟантә иаҳҳаагахьаз! Уара маҷк иадамхаргьы угәы бзиамкәаны уаныҟалалоз, лацәааихьшь ҟамҵаҙакәаны, снапқәа сгәытцапсаны, уаха шаанҙа скәаҩза уапхьа сықәтәан. Ашкол уанҭалагьы ҳухҙыҙаауан: ахьҭа дакыма, амла дакыма, игузеи – ибзоузеи ҳәа. Уаргьы уҟәышын, атцара ибзианы иутцон, артцаҩцәа

уҳаддырԥехәалон. Ҳара ҳузгәдуун. Џьоукы-џьоукы реиԥш ухагамызт, упагьамызт. Уани уаби ҳҳәатәы уахыԥомызт. Уи ҳара ҳзы ижәԝангәашәԥхьаран.

Аибашьра ашықәсԛәа раан аԥстазаара шаҳцәыуадаԝызгьы, уара атцара уапҳмырԟьеит. Карточкала иҳауаз афатә уара иузаҳтцәахуан, «Сан, шәара изышәымфозеи?» – ҳәа уанҳазтцаалак, сара исҳәон: «Ҳара ҳхәы ҳфахьеит, амла ҳакҙом, ари уара ухәоуп, уара иф, нан!»

Ус-ус аибашьрагьы еилгеит. Уара утцара наугҙеит, аматцзура уалалеит. Уаб дмеханикын, сара хапыцчапаԝыс аус зуан. Анцәа ишиҳәара ҳаԟан. Уаби сареи гәалас иҳамаз акызатцәык акәын: иаҳтахын ҳапсы штаз уара насыпк уоурц. Аха уаргьы саргьы агәырԝа ҳзыԟалеит. Иаалырԟьаны уаб дыпсит. Убри иахырԟьаны унасып аҙбра хьшәахеит…

Мԥеышак ауха ҳаԝнатә урлашеит. Иҳалоугалаз аҙгаб мрада дкаҷҷон, мфа-мжәы слыхәаԥшланда уҳәарын. Аха сара сгәыргьара анарха амоуит. Стаца сара сзыҳәан лгәы хаҳәхеит. Сара «нан-шьыр» анысҳәоз, лара ажәа кьакьамзар акгьы лҷытцшәомызт. Макьана лыкәра маҷуп, акы дазкылсып, сҳәан, слабжьо салагеит, аха лара акы лнымаалт. Абжьагара хьымҙгылшьон, улылабжьауа уалагар, артцәааҳәа дуқәыҳәҳәон. Лара жәа-галабак лдыруан. Аиқәатцәа шкәакәоуп лҳәон, ашкәакәа еиқәатцәоуп, лҳәон. Лажәа иамоукыр ҟалаҙомызт. Лыԥшреи лсахьеи рыда узеилаҳара ҳәа хаарак лытцамызт. Иазуугәышьоузеи аԥшра мацара? Асгьы шкәакәоуп, аха уабылуеит.

Акы шьтысхын, иамуит, ԥеакы шьтысхын, атцкыс иеицәахеит. Сыла траа стаца илҳәарызеи ҳәа сқыцькыцьуа сылзыԥшуан. Ҷыстуамызт, маҙа-маҙа стәуан. Ма сычкәын сышԥеизеилымкаари ҳәа, агәыгра сыман. Амата хәычы дансоу, сиҷынтцәаауан, аха уи иахәмарра сакәиҭымызт.

Уара раԥхьа ақәҷутҙомызт, ԝ-мцакы урыбжьан, сара срыцхаушьон, аха упҳәысгьы лгәы нурхарц утахымызт. Ашьтахь, маҷ-маҷ лара лахь уиалгеит. Сара суаԝымшәа, схаасушәа улырбо далагеит. Уаргьы, ан думазу думамзу узеилымкааува уҟалеит. Сара атаацәараҷы сшымцхәыз сшышәԥырхагаз аныздыр, уамак имырҳауҳаукәа сааит Тҟәарчалҟа – саҳәшьа лахь. Анцәа иҟынтә аҳәынтқарра сыцхрааит, апенсиа соуит. Аха ирзызуазеи уртқәа. Смата

хәыҷы дыгәхьаазгоит, сгәы дытцалеит, снеиҽаԥшырц стахуп.

Уи игәы бзиам ҳәа саҳан, дызбарацы саннеи, адиуан сшыкәтәаз анылба, бгыл исрыцкьоит ҳәа днасыкәцәкьеит, уаргьы ишуаҳауаз. Нас, агылаха сымтакәа днасыгәтасит. Уара иуцәымыцхан, уҟаԥшьшьза уанааицрашәа, сара инахызга-ѡахызгеит, сеимаакәа нықәтцәраан скаҳахьан, сҳәеит.

Убри нахыс схатәы ѡны, сыҷкәын затцәы иѡны ашә нытцаҟаца иакит сара сзы. Хышыкәса нтыкәкәа интцәеит уахь сымнеижьтеи. Анеира сгәы аҳәо сыҡазаргьы, уажәшьта сшьамхы снанагом. Амҡәыба есымша азы аанагом.

Абар, азынра ааит, ахьта ҡалеит. Исылаз абаѡхьаагьы еитасызтцысит, сшьапкәа еиланакны ауп ишыҡоу. Уара аԥхынразы, упҳәыс лтаацәа рахь дцаны данықаз иакәыршәаны (мамзар атызшәа улылхуазар акәхарын), аԥхыз еиԥш, ѡымшҡа уаадгыланы уцеит. Уинахыс ухабарк смаҳазеит. Уара угәы усырхьырц стахзам. Апа ишиқәнагоз еиԥш усхыламԥшит ҳәа иарбанзаалакгьы ҽыԥныҳәак устазом. Сара цьанат сцеит ҳәа схы сыԥхьазоит, уара уеибга-уеизѡыда адунеи уахьыкәу.

Ахшара гәабзиара рыманы рыҡазаара атцкыс гәыргьарас илтахузеи ан! Сара схазыҳәан уара вбак устарц стахызар, сыпсы антаз иуасҳәарын. Сара сацәшәоит уаргьы сара сызтагылаз аѡыза мышкы-зны утагылар ҳәа. Мшәан, уаргьы ахшара думами! Ахәыҷы ианакәыузаалакгьы иани иаби дырҽыԥшуеит. Урт ирҽитцаауеит ахымѡаԥгашьа. Иҡамлои, уигьы дандухалак уара тәымуаѡыс латцыхәала духәаԥшуа далагар! Усҡан ауп ианеилукааура «зпа дымпсыц упа диумыртцәыуан» ҳәа зырҳәо.

Виктор ашәҡәыԥхьара далагеит. Ашыз зыхьыз иеиԥш, иоуразоуроу дтцысуан. Иҡырҡы акы иакны дахәаҽуазшәа ибон. Цытрак дшанханы дтәан, нас, деитцақьызқьыз дтцәыуо адиуан днықәҳаит…

Гъаргь Гублиа
(1928)

АҩНЫҟА ШЫГӘХЬААЗГАЗ

Сандуи сан лаҳәшьеи аҩныҟа ҳцоит ҳәа аҽеитцаҳәара ианналага, ҳара ахәыҷқәа зегьы ҳрыццароуп ҳәа ҳаақәгылеит. Уи акәым, сашьеиҳабы Кәытка, аарла иацы урҭ иааргазгьы, ҳара иаҳҳәо ҳәауа: «Сара сыжәга» ҳәа, – дгылан. Излаҟала сыздыруам, уи аҽены ацара сара исыҟәшәеит. Знык сааигәырҧьеит ари, аха ҳцоит ҳәа ҳандәыҟәлатцәкьа, иаасцәымҧхеит. Сынлыхәапшит сан, сгәы ааԥшааит. Саб аҩны дыҟаҙамызт…

– Нан, ара сшьамхаҷы ууаи, – лҳәеит санду акабинка дахьҭатәаз. Саҳәшьцәа, сашьа, ҳгәыла хәыҷқәа рызегь еивырԥхаа иахьгылаз, сгәы былбылуа снарзыԥшит. Амашьына ҳаманы идәыҟәлеит…

Сандураа рҷы ҳахьнеиз, иаразнак агәарԥ азна ахәыҷқәа еизеит, аха сара рааигәара сымнеит урҭ, инасыгәа-аасыгәан, сыҽсмырҭысуазшәа анырба, иаасҟәатцын, хазы ахәмарра иалагеит, аҙәи-аҙәи еихыԥо, са сахьгьы иаахьаԥшуан зныЗынла. Сара сцәыҭԥшны срыхәаԥшуа сгылан ус.

– Маска, нан, унеины урыцхәмарла, унаскьаны узгылоузеи! – лыбжьы аасыҟәлыргеит убри аамҭазы санду! Ахәыҷқәагьы ари дшәырхәмарла ҳәа инарыдылтцеит. Санду лҳәара иазыԥшызшәа, ахәыҷқәа ааин саарыгәтылак срыманы рҷынархеит.

– Ахьа шәымоу шәара? Ара ахьа иҟаҙоу удыруоу? – даацәажәеит аҷкәын, ижыцәшәа арҭ ирылаз.

– Ҳара Ԥашыр иҳаԥы ҳамоуп, – наҭаскит сара. Иагьаасгәалашәеит лассы-лассы ахәыҷқәа ҳахьеизалоз ҳҭыхәан аҳаԥы иҟоу, излархәо ала, верск аҟара аура амоуп уи. Изныкымкәа абри аҳаԥы ҳҭалахьан, аҭанҙа ҳлаҙарц ҳгәы иҭакны, аха уи ҳалымшацызт. Убас иагьа иҟазаргьы,

сара уажәы исыҙбеит абри аҙбахә цқьа иаацәырганы инарасҳәарцы…

Убри аамҭазы абна даалҵит ҷкәына еилажәжәа-еилаԥԥак, мзышәак шиакәыз мѡашьо. Дԥыцза амѡа агәҭа даагылт. Илақәа ырцамцамуа сара дсыхәаԥшуашәа анызба, сызлацо сзымдыруа саабалыбаҭеит.

– Улақәа акгьы рымбаҙои? – даасыԥцәцәкьеит иара, апҟацагьы аасҷиргеит. Ауеимадаҳәа инеиматәаны атцәыуара сналагеит. Аѡны сымҵәыуар ҟаларын, аха ара сгәы ԥшааит уамак ала. Сзыхирҟьозеи шьҭа, уи бзиоуп!

Арҭ сызцызгьы, уажәшьҭа исѡызцәоуп ҳәа ишысыпхьаҙоз, абар, рыцныҟәара ҵахымкәа саақалеит. Ацкәын исҷасыз днытцашәкәа, дызлацазгьы сымбеит. Аѡныҟа сгьежьуеит ҳәа салаган, аха ахәычқәа ирымуит, санду драцәҳар ҳәа ишәазар акәхап. Ацкәын жыцә, Мыта захьҙыз, сыгәшәы ҳәауа, аѡныҟа уаала ҳәа дсыҳәо далагеит. Саргьы снақәшаҳатхан, егьырҭ ахәычқәагьы – ҳазегь ҳаиманы ҳҷынаххеит. Мытараа ргәарԥ ҳаныѡҭала, амҷырҟәара дылагылан ҷкәынак, ахьархь кны.

– Уара уабаҟаз иахьак, амҷы ҳаххраны ҳшыҟаз ухашҭма? – ибжьы ааиргеит иара Мыта иахь. Мыта днеин, ашацаҳәа ажәак мҳәакәа ахьархь ааицикит. Ҳара иҳадырҵеит амҷы ихырҵәоз имҵасыртә еиԥш, ҳақәыҷәҷәаны иаҳкларц.

– Оҳо, ари шәихәаԥши, амҷы иҷанақәижь, ишымҵысыз жәбо? – аҟырҟырҳәа дааччеит, Мыта ахьархь ицызкыз иашьа. Сара даара иԥхасшьеит ари, зегь реиҳа сара схьанҭаха сышԥаҟалеи? Еимлагәа аҟәырҷьатә искызгьы маҷк инаусышьҭит: «Аҳа, нас, абас акәзар ишышәҭаху!» – иара ахақәиҭра анаиу, ахьархь иаццо, анахь-арахь иҳәазо иалагеит.

Ахәылбыҷеха сҷеы-лаба сақәтәаны, сҟамч-кәырмахьц аԥцатца арбо, агәара санаатала, санду ажәқәа рхьара даҷын. Сыши ашаз хаха лара лахь сҷынасхеит.

– Аа, умааин арахь! – акәукәуҳәа дыҳәҳәеит санду, сшаагәалҭаз еиԥштәкьа, аха уи акгьы иамыхәеит, ажә аҟәаақҳәа аныга илагәҭасын, ихыршәҭны илкажьны са сахь аҷаанахеит.

– Ушьҭахьҟа уѡ! – дыҳәҳәеит санду, иаалԥыхьашәаз лабак аашьҭыхны лҷаалхеит сара сахь. Саргьы слатрысит,

сшьапқәа сытцарҿ, аха сыла ак абом. Абар, абар исзааигәахеит зынӡа…

Ус, сыҩуа сышнеиуаз, ахыгәхҳәа агәара снадҳалт. Абар, исысышт ажәгьы уажәшьҭа! Ашырхәа сааҳәын, сыблақәа сылахь икыдтцаны сназыпҵшит…

«Уфф» аҳәан, убри аамҭазы ажә ахы аақьан сапҳьатцәкьа иццыцӡа иааҭгылеит. Минуҭқәак аблақәа баҟәӡа исыхәапҵшуан, нас ахы аақьан, адырҩегь ҵшьаала инахынҳәит.

Абар ассир! Уф гәышьа ҳәа сыпҵсы ааивызгеит саргьы. Санду лыҳәхәабжь заҳаз агәылацәа агәара дырҭәуан. Нанду сҩышьҭылхын сылкуп, илызхатцом сеибганы сынхеит ҳәа. Аха абри ашьҭахь сара афырхатца сыхьӡын… Ани аҷкәын исеисызгьы заҟа уаҳа дыскьымсрыз, уи акәым сҩызарагьы дашьҭалан, сара изымуит акәымзар. Мызкы аҟара бжьысит убри ашьҭахь.

Саншьа исзааихәеит апалта ҿыц, аимаа ҟапҵшьқәа, ашәақь атцға атцданы. Ех, знык идырбаны сыҟанда абарҭ зегьы аҩны! Сашьа Кәытка дышпатцашьыцрыз ашәақь!

Иара ашәҟәы даҧхьоит, ашкол ахь дныҟәоит, сара?.. Аха саргьы уажәшьҭа ашкол ахь аныҟәара салагоит, абар ҩымызҟа роуп инхаз, излархәо ала ашкол ҭаларанӡа. Кәытка атӡамц аҩны аҿы чақыла шаҟа ҩыра анитцахьоузеи! Сан диацәҳахьеит ус зыҟоутцозеи ҳәа. Ее, аҩышьа здыруанда! Саб уамак ала бзиа ибоит «Амшәи ақди» ҳәа, Кәытка ишәҟәы иану. Дад, уапхьеишь ҳәа дикуеит ес-уаха. Саргьы уажәшьҭа издыруеит уи ажәабжь, аха изхәарҭоузеи, апхьашьа сыздырӡом.

Спалта иацәынхаз ацахақәа сахьиауаз сцәарҭа иатцатцаны истцәахит, саҳәшьцәа иалахәмарлап ирзызгар ҳәа. Урҭ сара исеитцбацәоуп, агәылара хәмарра ҳанцо, аӡәы дыркьысыр суӡом, сырхылапшуеит. Нанду сҿыртынчны ҵшьаала стәар луӡом, улахь зеиқәузеи, аҩны гәхьааугома ҳәа сылкуеит.

– Аҩныҟа шпагәхьаазго, сара схәычума? – сҳәоит саргьы, истаххар аҿа шықәсыкгьы саангылоит, аха санду уи халтцом ҳәа сыҟоуп.

Ҽнак, агәарп аҿы игылоу амжәа аӡахәа ашьапы сахьынҳаланы сшыгьалоз, ажәҩан еитцҳәа сылапш назцеит, сгәы

аахьухьуит, иаасгәалашәеит зны ҳара ҳаѡны анаѡсан шәшьырра зуа аҙахәа ашьапы сахьынҳаланы абас ажәѡан саназыԥшлоз. Бзиа избалон сара ажәѡан ахь аԥшра! Адгьыл аҷы уианы ажәѡан уаназԥшуа, ублахатԥ гьежьуа, атԥлакәа иубахьоу ракәымкәа, аҽакәырша ианыҟало… саазхьит ҳаѡны-ҳгәара.

… Абрахь санаауаз аламҭалаз ҳареи ҳгәылацәа хәыцқәеи ишакәымз ҳаибаргәааит. Рбартцаҷы аԥьанԥьыхәа еиварыԥхаа азнатцәҟьа хшьын, иаҳҷашәтца, ххәан, ирымуит. Нас Кәытка даагәаан, алаба ыршәны иѡага аԥьынԥьыхәакәа ахьыкнаҳаз иѡарылеитцеит… Аҽны хәлаанҙа ҳара ҳамхы ахтцыста арстәи ҳақәтәаны, дара наҟтәирахь иқәтәаны, (амѡаду ҳабжьоуп), анышәгәалқәа шеигәыдаҳтцоз ааилахәлеит. Ех, дышԥаҳацәҳаи саб ари анеиликаа! Сара акгьы сеимҳәеит, аха Кәытка… Уинахыс шаҟа ус ԥьара акы ҟаҳамтцарыз!

Атцыхәтәан саазқәылаз агәалашәарақәа сыкны сырго салагеит, исгәаласыршәақәо зынҙа ирацәоуп…

Ахәылбыҕеха акиутқәа «киу-киу» ҳәа, аиқәҷытра ианалагалакгьы, аҟыԥҳәа иаасгәалашәоит аѡнгьы ҳаныр-зыҙырѡлоз. Убасҟан ауп ианҳаиҳәозгьы саб иашьа, убартԥ акиутқәа апҳәысеиба цәы ԥшаара илышьтыз лычкәынцәа шракәыз. Урт ацә аабааанҙа аѡныҟа ҳгьежьуам ҳәа, аҷатахьа ирыцқәыртцаз наҳагҙоит ҳәа еибырҳәоз абна ишылаз ауп ишкиутхаз: «Киу, цәы убоу?!» «Киу, мамоу!» – аа, абар урт еиқәҷытуа еибырҳәоз. Рыцха, сгәы ишԥалоу, рыгәнаҳа рзымгааит урт рыцә аарыхԥааны изгаз…

Уажәшьта схәыцрақәеи сгәалашәарақәеи шеибакәу зегьы аѡныҟоуп сахьыҟоу. Нанду сылбар стахҙам азы, лахьхьи, алаҳа атцаҟа ашьац кашьшьы иахьыҟоу сцаны стәалоит, уаѡы дыспырхагамхарц. Ех, знызатцәык аѡны снеиндаз!

Хәылбыҕехала ҳанааилатәалакгьы, сгәы ихьухьууа иаатцалоит изҷузеишь уажәы нанраа ҳәа. Иҟалап, уажәшьта акрыфан еилгахьазар, (нан заанатԥ акрылуеит). Уажәы ачхәар кыдхны, ишаны ириҭоит баба. Нас «Амшәи ақди» апхьара иалагоит… дыччоит саб…

– Ууаины утәа, нан, акруфап, – схы лшьышьуеит нанду, лнапы сыкәыршаны сылгәыдлыҳәҳәалоит, аитцарҟәаҟәа

аԥьам азнатԥәҟьа ааганы исылҭоит. Изласфои сара уи аҟара?

– Иумфар, аҭырқәа Маҳмад унаганы уиҫтоит уатԥәы! – абас сыршәарахьы диасуеит лара. Аччарагьы аасызцәырҭуеит. Мамоу, нанду, ус сара сбызжьом, ус иааҗьо саҳәшьцәа хәычқәа роуп, избан акәзар, урҭ хәычқәоуп. Сара?.. Ани ашкол сҭамлацт ҳәа…

Хәылбыҽхак скарауараха хәмарра сыҟан сааит. Агәарԥ сҭаԥшуа амардуан саҽатәан. Убри аамҭазы ҽеыуаѡык агәашә даадгылт.

– Нанду! – сыбжьы насырган сыѡны агәашә ахь сҽынасхеит зны, аха нас саагьежьын, амардуан снаҽаххит.

– Иҟалеи, иҟалеи? – иааѡнибаҳәеит аѡны нандураа. Иҽеы аҕәра ианкны агәара дааҭалахьан убри аамҭазы саб. Рызегьы неин инидибаҳәалеит, сара ус амардуан аҽы сгылан сырзыԥшуан.

– Уааины дгәыдумкылои уаб, – лҳәеит нанду, сара аҟыпҳәа снеиҭаԥан, аѡны снысѡнаххит, смагәқәа аасышьастеит, спалта… Исхамшҭит сшәақьгьы, сцаҕьцаҕьуа сҽеилаҳәаны саадәылтцны, амардуан снаҽагылахт. Рызегьы аҟырҟырҳәа иааибарччеит. Изырччои, мшәан?.. Ихы лаирҟәит саб.

Ашьыжьымҭан санааԥшытԥәҟьа, «баба» сҳәан саб ихәда скәалкәало снахьынаҳалеит. Нандураа зегьы гылахьан, адәахьыҟа иқәын.

– Смышәҳәар, ҳагәхьааугон акәу, баба дукәыхшанда! – уажәы-уажәы сылақәа неимда-ааимда игәзуан саб. Аѡныҟа сцар шыҫтаху иаартны иасҳәаргьы, нанадураа ргәы иамыхәар ҳәа сшәоит, сызлахәо ала истԥәахыр сҭахуп аха…

– Маска макьана ара дыҟазаауеит, уи аѡны гәхьааигом, лҳәеит нанаду, – ууанымгылои? – дынсазтцаait.

– Саангылап нас, – наҭаскуеит сара. Рызегь ччоит.

Саб иҽеы икәадыруа анызба, саргьы маҙала аҽеидкылара салагеит.

– Иҟаутцои, сцаҙом умҳәази, мшәан? – сҽазыҟатцарақәа гәалҭон нанду. Сыматәақәа ааидкыланы аҽеахьы снеиуеит…

– Саауеит, саауеит, – схьаҳәны рызҿытра саҿын ҳаскьаанҙа. Сара амыргәыргьара схы иҭоуп, абар аѡныҟа

сцоит, абар саргьы аҽеы сакәтәоуп! Сзыцәшәои, саб инапы сыкәыршаны сикуп, ҳцоит агәыдыҳәа, зны ҳҭалоит лада, зны ҳхалоит ѡада, аҽазных ҳаруеит аҙы.

Ҟәырқь-ҟәырқьҳәа аҽеы апышә зааршьшьы иажәуеит аҙы. Абар, ҳгәарбжьара! Абар, ҳапслышқәагьы, ишшәырҙа иахьгылоу! Сгәы ҭыпаны ицоит... Убри аамҭазы хьшьык кауу ииааҳхалеит, ахы нарҳәы-аарҳәуа, алакәа зыгәҙа, ак апшаауазар ҟалап, ҙызар изышьҭоу? Шьыри, абри еипш спыруанда! – сгәы иааснаҭеит сара.

Абыржәы акәадыр сѡаныпаны, скауу сшәыршәыруа сыѡхалахыр ажәѡан ахь, иара убри ахьшь еипш, схы нарҳәы-аарҳәуа адгьыл сыкәпшуа. Зегь сырхууаа сышнеиуа, ҳапсатла акәцә акьаткьатра снықәтәарын! Сыбжьы рызсыргарын аѡны. Ианаадәылтлакгьы ирбозеи? Р-Маска дықәтәоуп апслыш акәцә, ихы нарҳәы-аарҳәуа. Нас апслыш снықәпрааны сылҭаларын тацҟа. Спыр-пыруа сышнеиуа, сцыхҙа снагыларын аѡнапхьа!

«Иҟаутцои, баба, укаҳауеит!» – убри аамҭазы акәадыр сахыѡрны скаҳарц акгьы сыгымкәа, дсымтцасын сааникылеит саб, сѡышьҭыхны игәы снадиргәгәалоит. Иара ус агәашә ҳаадгылеит, баба инапы нкылданы агәашә азарза аалиршәоит, аҽеы ахаҳәкәа ирыхҟьашо агәара иѡҭалоит.

– Маска дауеит! Маска дауеит! – аддыҳәа иаҳпылоит Кәытка, саҳәшьцәа, абан сангьы дахьгылоу! Саб аҽеы слалбааиган тацҟа слаиргылеит. Сара ажәжәаҳәа ашәыра сылҭалан иаатызгеит аҳамҭакәа ирзаазгаз, иара уатцәкьа рызегьы еизшаны ирыстарц салагеит, аха уи смазеит.

Сан сышьҭыхны сыгәзуа аѡнынҙа слыманы днеиуеит. Аѡны азнатцәкьа сасцәакәак ыкоуп, сеимырҟьо сыркуп урҭ, уажәы схәычу цьушьап! Урҭ санааурышьҭ, аҟыпҳәа адәахьыка сындәылтцит, зегь рапхьаҙагьы сыѡны снеин, аҙахәа снахьынҳаланы саагьалеит. Схы ѡышьҭысхын, ажәѡангьы снатцапшит, аха угәы азхьыртә еипш излаказ уажәтәи ала акгьы сымбеит. Исыхьзеи нас, нахьхьи нандураацеы..?

– Укаҳауеит, ус ҟаумтцан! – Кәытка дааины сшьапкәа дрымтцасны икуеит. Сара сааччаны аҟапҳәа сылкапоит. Акыраамта сизыпшуа сгылан сара.

– Кәытка, – сҳәеит сара атцыхәтәан, – уст абри ашәакь! – сааижьҭеигьы сыхәда ихшьыз сшәакь аасҟәныхны Кәытка

инаисыркит. Кәытка дгәырғьатцәа иаасымихын, ихәда инхишьын, дыҩуа иҷынеихеит.

«Абас салҙааҙаны инистома?» – сааиԥхьхәыцааит сара зны.

– Кәытка, амала иануыстаху исраала, – инаишьтасҳәеит сара…

Пытрак ашьтахь ҳцеит ҳара ҳаибарыҩуа Пашыр иҳапахьы.

Ахьхьаҳәа ахаҳәқәа ирылхәраа иааиуаз аҙыхь ахыкәаҷ ҳтәан, аҳапы иахылҷиаахьоу ажәабжь ссирқәа ҳрызхәыцуа…

Алықьса Џьонуа
(1920–1989)

АПАРТИЗАНЦӘА РХӘЫШҬААРАҨЫ

Шәача ақалақь... Амш ашьыбжьышьҭахьрахь инеихьан. Ииультәи амра аҽырцаҳәцаҳәҙаны ашоура канаршуан. Убас ишыҟазгьы амшын агаҧахьтә игәыҟатцагаха зҧаазхоз аԥшахь ҳалал, зыԥсы зшьоз ауаа инарҧахәмаруа, ашәаԥыцьаԥ рыбгьқәа ырлацәҟәысуа, зегь рыкәа иҭалон, рхы рыҧқәа гәыдкыло, ргәы ааҟатцаны абаҳчара инытцашьқьыруан.

Ашәашьырақәа рҧеы итәаз аԥсшьаѡцәа хәычи-дуи рцәажәабжьқәеи рыччабжьқәеи гәыргьахәха ана-ара абаҳчара иҭыѡуан. Урҭ ргәыргьаратә бжьы иацшәаҳәозшәа, аԥсаа рацәа еибарҷырҷыруан атцла рымахәқәа рахь. Агаҧахь улаԥш науршәыр, еибаркьииуа, еилаԥырԥыруа аҷныш ԥсаатәқәа ахьеилоу убон, амшын рыҽзаарслауа.

Шәача, Шәача... Ари ақалақь шаҟаѡ ԥсшьаѡцәа рыбзиабара ахьыԥшузеи, шаҟаѡгьы аратәи амра цаҳәцаҳә рҽарбылны, рымч ҭатцаны, ргәабзиара рыҷәгәаны ицахьоузеи!..

Абратәи абаҳчақәа руакы инытцалт ашьшьыҳәа, иҟәбаҟәшәо, Асҭамыр Бганбеи, уи иԥшәмеи, хәышықәса зхытцуаз рыхшара хәычы Беслани, ҭынч акы иалацәажәо, еибарччо. Беслан хәычы дхычпыпырҙа, ихахәыпшқа еилбзаауа, зны иани иаби раԥхьаҟа драԥыкьон, зны рышьҭахьҟа диасуан, кәрҷыжь хәычык ыркәаркәалеиуа. Абаҳчара абжа ааиѡыршахьан еиԥш, рывараҳьтә иаалыркьаны аҙәы ҧааиҭит: – Асҭамыр! Асҭамыр!..

Асҭамыри аԥшәмеи, харахаԥшуа, знызатцәык иааҭгылт. Дырѡегьых ауаѡ иҧытбжьы ааѡит: – Асҭамыр! Уара уами сызҧу, Асҭамыр!..

Хатцеи ԥҳәыси рылаԥшқәа ҧызтуаз ауаѡ инеизыѡт. Асҭамыр аҭҳарцәҳәа даарҧыхазшәа: – Ефим! Ефим! Сыхаа-

ра Ефим, уара, уара уоума ари?! – иҳәан, знапқәа рхаханы иара ишҟа зҽаазхаз ауаҩы иахь днатрысит.

Арҭ аҩыцьагьы рҽынеигәыдрыжьлеит, еигәдибаҳәҳәалауа, шықәса ҩажәа еицәыʒны иҟаз, анык илыхшаз аишьцәа гәакьацәа реиԥш. Рҽырзеиҟәымкәкәаауа, рлакҭақәа ихибаԥшылауа, еигәдибаҳәҳәала игәдибакылон. Ари збоз Асҭамыр иԥшәмеи, Беслан хәычи, егьырҭ аԥсшьаҩцәеи, иҟалаз рзымдыруа, ишанханы арҭ аҩхацәак ирыхәаԥшуан. Азнык азы ргәы ааԥшаан, иаамхагәыргьаны рылаґырʒқәагьы нхаҟәҟәалт еигәдибаҳәҳәалаз ахацәа. Аха нас реиԥылара ирнаҭаз агәыргьара амҭәыжәҩа аашьҭнаԥааит. Даргьы еиманы асқамқәа рахь рҽынархеит.

Изусҭцәада асҡак еицәнымхауа, еигәдибаҳәҳәалауа, агәыргьаратә лаґырʒ хаҟәҟәала еиԥылаз, зықәшамықәша игылоу ауаа зыршанхаз арҭ аҩхацәак!? Иабеибабахьоу, иабеибадыруеи? Абри азҭаара аҭак заҳарц зҭаху уреиуазааит аԥхьаҩ, уаргьы.

I

Ааԥынра аамҭан. Маи мза аҭәымҭазҭәҟьа акәын. Аибашьра еилашыҩкʒаны есааира ахыԥша арцәгьон. Аԥшатлакә иаҩызаха, афронт еиҭанеиҭасуан, ашьаʒагәаʒа каршуа, абылфҩы аҽышәшәо, апсҭазара шьаҽуа. Џьара шьҭахьҟа инеиҭатуан, икәаны-зануа, абахә жәпа иагәыдыҽеало аʒыцәқәырпа егьалымшакәа, ашьҭахьҟа ишхьагәгәауа еиԥш; даҽеа-џьарах изеиҭамҭуа иаанхон... Зегьы дара ракәын, афронт иамҽхакны иамаз ацәаҳәаҽы ауаҩытәыҩса ишьа ықәжжуан, адгьыл қьуан, апсҭазара кәпон.

Абас ишыҟазгьы ааԥынра иара атәы ҟанамҭар ауамызт. Апхарреи ашәтреи згәытҵаҳәҳәа иаацәыртцыз ааԥын мра афронтаҽ аибашьра иаҽагылаз асолдатгьы игәалаҡара арлахҽыхуан, игәыгра арыґәґәон, иԥеиԥшымҩа дықәнарԥшуан.

Ааи, аибашьра аамҭа ааԥынразтәи ашәтқәеи ашьеи анеилататоз, ашәт фҩыхааи апсцәаҳа ифҩыцәгьеи анеилаҳантоз, апсҭазареи апсцәаҳаи анеиҽагылаз аан ауп асолдат Бганба Асҭамыр 1942 шықәсазтәи ааԥынра дшаԥыла.

Ааԥын мшқәа руак азы, еитԥәкаҟараҙа ача зқәыҳәҳәы иаахьаз дәы дук аҽы ҽыцха диан асолдатҭ аԥсуа арԥыс Асҭамыр Бганба. Уи дызлаз архәҭа аҕа имацәаз иҭакны иҟазиижьҭеи шьҭа жәамшҟа аатцуан. Атцса зҭадыртәо ачуан ду иатцацеиуа ауарқь мца иахагылоушәа, аԥхзы рылхәаҭа, ашьа каршуа, аҕа, имацәаз еимгәыцҟьаа аҭатцаразы иқәԥон Бганба дызлаз асовет еибашьцәа, урҭ бзала аҕа рхы ирҭомызт. Аха иара аҕагьы есааира имчқәа еизыркәкәауа амацәаз ирҭшәон.

Аҽены ицәалашәара бааԥсны, ихы-игәы ақәмаҷха, ихы аашьҭихын амра дѡатцаԥшит Асҭамыр, аха уи хаарак атцаны имбеит. Ацәаҟәа хьамҭа ихәдаԥьал иныкәҳазшәа, дырѡегь ихы наикәаҽеын адгьыл хьшәашәа иныкәитцеит. Нас иаргьа замѡа наирҳәын ачаз иатцәара инылеитцеит. Ихы-иҽы қәыԥш иаргьа нап нацәкьарақәа анаахьишь, ижәпахахьаз ижакьа ҷьаԥьаҙа аҽааинардырт, уи имсеижьҭеи шьҭа жәамшҟа иреиҳан.

Амра ашәахәақәа, ехьыс-еиԥысуа, Асҭамыр дгәыдыркылар рҭахызшәа дааиԥхьыршьшьааит, ихахәы иалаҳәуа, икәа иҭало, иԥьымшь паԥьҳа ԥшзақәа зҭатәоу илахь иадцырцырло. Ҷыцха дахьказиаз, ашьхытцә реиԥш, хәыцрашәк ихы иҭапапон, дыргәаҭеиуа. Ус бжьыцәгьак ааиаҳаит харантәи. Изамѡа адгьыл иаақәиҭхан, ихы даасахан ачаз иатцәара инылирҳәҳәеит, игәы тыстцысуа.

Ачарҭа адәы ду ахьаантцәоз абна ҳәыгәра иаалыѡрын, еибарҕьарҕьаруа, ауама рымҽехак, амариалқәа реиԥш еиқәатцәа-еиқәатцәаҙа, рҽаархеит аҕа итанкқәа, ашьа рыкәтәа, зҭыѡра иаатытцыз аԥсцәаҳа ихшыбаѡқәа реиԥш игәгыртарзгаха, игәкажьгаха.

Асҭамыр азныказ игәатцанза инҭыпсааит дцәышҟкараҙа шьакәарак ҳәа илазамызшәа, ихы нхьаиршьшьын адгьыл хьшәашәа еиҭанықәитцеит. Ахәыцра, ахәыцра, дырѡегь ахәыцра дынҭанагалеит. Аха ахәыцра аамҭа абаимоу уажәы, аԥсцәаҳа ицқәа хырцьаць ьа, дҳәашьҳаха иара дихәлеигәарц ишҟа дҳәазауа ааира данаҽеу аамҭазы.

Асҭамыр илымҳа адгьыл иныкәиргәгәеит акы дазызырѡуазшәа… Сишь, абар адгьыл агәеисбжьы ахьиаҳауа, хәытхәытла акы ахьианаҳәауа: «Арԥыс, угәы рыгәгәа, аҳаҳаи умшәан! Ахатца дызқәымшәо егьыҟам, аха даиаа-

иуазар ауп хатцарала. Уара узыкәиоу апшәымас узмоу, уззеибашьуа, ухы зкәутцарц иутаху, тоуба зутаз упсадгьыл гәакьа соуп сара. Уара сшухьчо еипш, саргьы усыхьчап усгәытцахәхәан… Аха иудыруазеи, апсра хырпашьа амоур, нас?.. Нас апсра уапыларoуп хатцатцас, убасҟан упсадгьыл иаҳагьы гәбылрала иара анышәнапаҷ уаднакылап акәа утаршәны, иара агәыҳәпы хшала иааҙахьоу, иара зхы акәызтцахьоу атцеицәа аҙәырфы шаднакылахьоу еипш. Уи иахьчап убафкәа, уи уаханарштуам бзантцы, бзантцы…»

Ицәажәоит ипсадгьыл, иаҳауеит уи агәеисбжьы. Аха апхьан зыбжьыцәгьа аафыз аға итанккәа анааигәалашәа, ихәыцра еитааипҟьеит, уажәраанҙа ицәажәоз адгьылгьы абжьы ааикәтәазшәа игәы инарбеит. Абар апсцәаҳа иеихатә хапыцкәа ргәырбжьы ахьгауа, аапынра иаршәтыз адгьыл шьапхыцла ицәыгъгьа-цәыппуа иахьааиуа. Абар апсцәаҳаи Астамыри еиҷапшуа иахьааиҷагыла, ахәыцраҷ акәымкәа лабҷабатцәкьа.

«Зегьы дара роуп, сара устәуп, шьаҷак усырҟатцарым, сҷатцахә уакәын…» иҳәозшәа, апсцәаҳа дааиуан.

«Мап, изалшом… – асолдат цкәын ибызбызуа мцабзк феихыддызшәа ибеит. – Скагәыгәны ишпыкәу апсцәаҳа сшипыло, снапы сфаханы схы истарц?! Мап… Апсра анакәха – еиггьуп ушгылоу упсыр, тацҟа ушкагәыгәу аға дааухагыланы улышьтаирҟьацыр атцкыс…»

Ахьшәтҳәа ихы даафахеит Астамыр, иблакәа тҳаца ажәфанахь инаиршәт. Нас ачарта ду дныкәпшит. Днышьтасын иаргьа напала ача иатцәара ааимирттаан, инацәакәа адгьыл иналарпсны, напсыргәтцак азна анышә еимлагәа иаашьтихын игәы инадикылт, иқьышәкәа тыстцысуа: «Сыпсадгьыл, сыпсадгьыл, снышәнап, сызкәыхшоу. Уара уҷы апсра, уара узы атахара… Уара ухьҙала акәпара…» Игәы атҳаратҳараҳәа еисуа афагылара иҷыназикуан еипш, ишьтахьҟала ибгаҟны акы хьшәашәаҙа изкәа ашшара илакәыгәгәеит, дышьтанарҟьацрашәа. Игәы нтыпсааит Астамыр. «Издыруада аға итанк абжьы смаҳаҙакәа иааины иаасхагылазар!..» – ааигәахәт. Ицәалашәара баапсны, еергьҳәа даахьаҳәын днапшызар – абар апсцәаҳа цәфежь дахьылеиҷапшыз. Иавтомат кны афашисттә солдат уа дихагылан… Уи даҙәымызт, инафс жәпафык анемец сол-

дақцәа еидгылан.

Уи акәхеит, Асҭамыр дыҭкәаны даарымпыҭцархалт африцқәа.

«Қом, лоус… Қом… – рҳәан, илеицрас-ѡеицрасын драԥца рҽынархеит.

Ишьапқәа еилага-еилагауа, иблақәа алашара рыцәмаҷхауа, акаҭа иалахаз акалмаҳа еиԥш, игәы ԥаҭ-ԥатуа акәын дышнеиуаз Асҭамыр. Уи дыхҭазкуаз ихәыцрақәа еибарххо, ишьеи идеи ирҭагьежьуа, уажәы-уажәы рҽеиздыркәкәон игәатцанҙа. Аха амца аҽаҳәараан ахәа зқәыдмырҳәҳәыз ахәышԥырг еиԥш, уи ихәыцрақәа хәыҷы-хәыҷла иаҽыцәаауан. Анемеццәа драԥцаны инаскьацыԥхьаҙа иаҳаиаҳа дара рыжәпара далаҳауан, иаҳа-иаҳа еиладыртәауа акатран еиқәатцәа далагылазшәа ибауан.

Аҭкәа дзаԥцаны инеиуаз анемеццәа украинтә қыҭа хәыҷык инадгылт. Ақыҭа азааигәараҽы, дәы дук аҟны реизгара иаҽын иара Асҭамыр иеиԥш итҟәаны иргаз асолдатцәа. Асҭамыр ишьҭагыланы иааиуаз анемец иавтомат ашьхәала уи изқәа дыѡкыдсылан, адәаҽы итәаз атҟәацәа даарылеицалт дырҙагәҙагәуа.

Аҭкәацәа ирыкәшаны иҟарулуаз анемеццәа, зҽатцахә иаииаз алашәага млашьқәа реиԥш, рыблақәа шаҟь-шаҟьо, еибарччо исамырҟәылуан, агәалаҟара рыманы.

Асҭамыр дназларцалаз атҟәацәа днарҽаԥш-аарҽаԥшит, аха иара дыздыруаз ма иидыруаз ҳәа аҙәгьы илаԥш иқәымшәеит. Лоунытә даақәпсычҳаны, цаҟа днатәеит. Изымычҳазт, дааҳәын варала адгьыл хьшәашәа днықәиеит, анемец ҟарулцәа ахьгылаз аганахь иҽы нарҳәны. Уи иблақәа мчыдаха, атыѡ иакыз амза еиԥш ицәышшҙа, аихаҟәысра рцәыхьамҭаны, инаѡсшәа иччо игылаз анемец солдат дихәаԥшуан дгачамкшәа. Анемец солдатгьы иара дкылкааны дихәаԥшуашәа аниба, дааскьан иоурыс бызшәа ҟыжә-быжәқәа рыла дҽараантәуа ҽааитит: «Лоус, умираи, да? Что смотри? Қәшам хочу, да, капут да?..» – Анемец иоурыс бызшәа анынтқәа, ибжьы нҭиган, ихатәы бызшәала ибз алагара иналагеит, иихәоз заҳауадаз акәымзар…

Асҭамыр игәахы еибакуа, аԥшатлакә еимнарпыз аԥтақәа реиԥш, ихәыцрақәа харабгьара рҽырпсаҟьон. Уи ихы-

иҽы иасааира аҽармашьцон. Аха игәатԥанҙа имхьаҳәхьачауа, аԥсы ҙаны икыдтәалан агәыԥра. Агәыԥра, агәыԥра... Шаҟа атԥанакуазеи абри еиԥш атагылазаашьа баапсы аан уи. Агәыԥра уҳәеит ҳәа, дзыҟәгәыԥрызеи итҟәан аԥацәа рнапаҽы иҟоу асолдат. Ихата дытҟәоуп, аха итҟәам игәыԥра. Уи кәалҙра азнауеит асолдат игәы ахата. Итҟәоу, итҟәатԥәҟьоу, аҙы тҟәа иташәаз акәиц еиԥш згәыԥра ҽыцәааз ауафы иоуп. Аха Астамыр игәыԥра агәра игоит, уи ҽыцәааауам...

Дааҳәын, ибга адәахьы ирханы, дҟәызгаҙа атҟәацәа дрылаԥшуа днатәеит. Уанҙа еибадырхьаз атҟәацәа рыхҟәа неидкыла-ааидкыло еицәажәон. Шьоукгьы зырфуашәа, рылакәа тхаха итәан дара ирыхәоз акраҳар ртахны.

Атҟәацәа рыжәпара агәтаншәа дтәан арԥыс аԥшьык, хаҽкьакьак, ирнаашәа ихаз исолдат хылпа хәычы ихцәы автцыҳәҳәо. Уи ибжьы хәытцакны ацәажәара даҽын урыс бызшәала:

– Шәгәы кашәмыжьын! Ааԥынра аамта ашыкьымтатцәҟьа ҳтагылоуп. Иазҳап, ашьацра еинчылап адәқәа, иеитцәахап итцегь абнара... Усҟан имариахоит абналара, афра, аҽеытцәахра... – Ацәажәара даҽын арԥыс аԥшь, иааигәара итәаз атҟәацәа днарылаԥш-аарылаԥшуа.

Бганба Астамыр арт ажәақәа анааиаҳа, игәатԥанҙа икыдтәалаз агәыԥра хәычы ԥыхьа ааста уажәы иаҳа аԥсы ааивнагазшәа ибеит. Нас дааҳәазашәа иун, ицәажәоз арԥыс аԥшь изааигәарахь днастхарацы иҽеыназикит, иапхьа итәаз асолдат ивара дышнавагәгәаз изгәамтаҙакәа.

Астамыр дназвагәгәаз асолдат тҟәа дыхьшәашәаҙа, хаара нацәак итцаҙамкәа, уажәымзар-уажәы дшытҟәацра, Астамыр иахь даахьаԥшны ус ҽааитит:

Уабацои уара, амшә маҟыш еиԥш уҳәазауа?

Уара уакәхын иҳагыз ара, ача ршо ԥьушьома, ԥьым. Упсы қьалықьашауа, уахьтәаз уазымки? Наҟ унаскьа, наҟ! – имч ааизыркәкәаны варала Астамыр днеигәтасит уи.

«Ари згәы кыдзаахьоу аҙәы иакәзар ҟалап, аҟыҽыҳәа дыцҳауа, схы илазгалар еицәастәуеит» ааигәахәын, Астамыр ишьтахьҟа дынхьатцит.

Уажәраанҙа ицәажәоз арԥыс аԥшь ацәажәара даҽын:

Ааи, адәқәа еинчылап, абнақәа еималап, аха уааҙа аи-

хац аҟнытә доусы иара ихы дшахәауа ауп. Ауаѡы ихатәы иара иҙбароуп…

Ҙбашьас иҟоуҵоузеи, ақәыцьмақәа реиԥш! равтоматқәа кны иҳадгылоуп, иумбои… – ҽааиҵит даҽаҙәы.

Ус ауп, аха ес-минуҵ, ес-сааҵ, есымша абналараз ахәыцра, еимгеимцарак аԥшаара, атҟәараҟынтә аԥырра – абриауп ҳара ҳзы уажәшьҭа иаанханы иҟоу. Аха уи агәаҕьра аҭахуп, агәаҕьра… – Иажәа ахыркәшара иҭахцәамкәа, идгәыԥлан иааигәара итәаз зегьы рлакҭакәа рҽы акы иԥшаарц иҭахызшәа, днарзыԥшит ацәажәаѡ. Уи иблақәа шаҟь-шаҟьо ишнеиуаз рҽаадырҭынчын, Асҭамыр Бганба иҟны ианааи, зынзаҵәык иааҭгылт. Нас иблақәа еиҭамацәысын, кылкаарыла Асҭамыр диҽаԥшуа ҽааиҵит:

Уара у-Кавказтәызар ҟалап узлазбо ала, ус акәзами?

Ааи, с-Кавказтәуп! – еергьҳәа ибжьы аатигеит Асҭамыр. Егьырҭ итәазгьы иара инаихәаԥшит.

Аԥхьан Асҭамыр данеиҭатҵуаз дыздыгәгәалаз, ара ача ршо ҷьушьома ҳәа иазҳәаз асолдат ҭҟәа, дырѡегь иблақәа аатархәылакны, иажәақәа кьакьаҙа Асҭамыр илеигәыдитҵеит: – Кавказтәимхкәа ззуҳәахуеи, дараҙагьы иухьчеит… У-Кавказ шьҭа упҳыҙгьы иалашәарым, анемеццәа рҟамч ԥҵатҵа еибгазар…

Асҭамыр уажәраанҙа игәатҵаҽ ихәандалеиуаз игәыгра арҵ ажәа хьшәашәақәа рышьҭахь аҽеашреиҷьит. «Моу, ублақәа шьашәы иҭарблаait, сара сызларбаз, сара сакәушәа утҟәаны узгаз, усыдызцалазеи, иарбан сзыхҵоукыз?» – ааигәахәын цәымгрыла уи иахь дынхьаԥшит.

– Уара уаԥхьахьоума Пушкин иѡымҭа «Кавказтәи атҟәа»? Уи атҟәа мариала аҕацәа ихы римҵеит, – иҳәеит даахыччашәа атҟәацәа руазәы.

– Дыздукылауа дызустда, – нацитцеит даҽеазәы.

– Уақәшәашьа ухатцашьоуп! – инҭырҳәыцаа аԥсуа жәаԥҟала аҭак ныҟаитцеит Асҭамыр.

Угәы каумыжьын ашьха уаѡы атҟәа. Иудыруазеи мышкы зны Кавказка ҳаиҭананагар… Зеиԥш ҟамло егьыкам, ауаѡы зегьы дрықәгәыҕуазароуп… – Асҭамыр игәы ирҕәҕәарц иҭахызшәа даацәажәеит арԥыс аԥшь.

Ҧхыҙла ибашт уи и-Кавказ, ԥхыҙла, кыр иҳәозар, лабҽаба дагьақәымгәыҕаait… – ибжьы цәытцәза даҽеазә

иажәақәа аарылаԥит. – Уқыртуазар акәхап, кацо? – наци-тцеит зтцаарала.

– Мап, саԥсуоуп, Аԥснытәуп! – натеикит Астамыр, мачк ибжьы ааҭганы.

Астамыр икәша-мыкәша итәаз атҟәацәа рылаԥшқәа иара иахь инадырхеит.

– Аԥснытәиуп уҳәама? Издыруеит, издыруеит... Аԥсны снеихьеит сара. Атуристцәа ргәыԥ салан, шьапыла Қлыхәра акатцәара ххытцны, агаҷа Амшын еиқәа аҷықә аҷы ҳнеит. Аҟәа ақалақь аҷы ҳаҟан, исгәалашәоит, – тынч-тынч дцәажәон арԥыс аԥшь.

Абарт ажәақәа Астамыр игәы дыргәгәон, иара дзыз-гәакьаз итәыла ҷацә, иԥсы изалымхуа иԥсадгьыл лаԥш-тцашәараны уажәы ибауазшәа игәы ааҟалон. Ихәыцрақәа ааизыкәкәан, урт имч рыцәымхауашәа аниба, иоуразоу-роу иҷынаритеит, нас иаразнак дышьтпаа дрыма икауу Аԥсныҟа ицеит.

Азыхкыраҷ азы аноурыжьлак, аиаҳәа ахы атбаара илажәланы хлантцы аҷанынанахо еиԥш, ихәыцрақәа ла-ижәлан игәатцахь рҷылархеит. Абар дырԥегьых рын-харта атыпаҟны дахьнанагаз уи ихәыцра. Ҧанаԥ ашьха ашьапаҷы... Ҷаԥа дгьылуп зыпшаҳәаны инашьтуп. Рыԥны апхьатцәкьа итцәи-тцәиуа разныпсараха ицоит ашьха зиас Дәаб. Азы ныртцә-аарцә ихыцәгылоуп аҳардан захәа змоу алтцла дуқәа, ахәырма тлақәа. Урт дрыцәланы шаҟантә рапхьатәи ажьгырла ифахьазыз Астамыр; урт рымтцан дгыланы ажьтаара аан шаҟа мтцәышә иаб имтцигахьазыз. Абан урт атлақәа рымтцантә ибоит рзыхтартаҷы итагылоу ахаҳә шкәакәа ду; уи ахаҳә дыцәгыланы заҟантә азыжь далапалахьазыз. Абан ркәасқьа ашьтахь ажәытәәи атцангәара абаашьхәытца ду инашьту ахьаантцәо, абаа хыҷҷы ахьгылоу. Абаа ааԥыс зҷеимартаға игылоу атцла атцаҟа заҟантә акакан цәҟәыниршьахьазыз, абаашьхәытца итцагылоу араҷарақәа рымтцан иҟәашшза икапсоз апша какан шаҟантә иҟәшәахьазыз. Абан ркәасқьа ашьтахь ашымҳатцла игылоу аварақ ашьхымзатраҷ ашьхымзақәа еиваға аҳәитцәҳәа ашьха ахьыртоу. Астамыр иаб Шьаҳан ашьхымзақәа аниԥшлоз, уи ашымҳа атцаҟа ашәшьыраҷ дтәаны шаҟантә шаҟа цха саранць ифахьазыз. Шаҟантәгьы

ашымҳа тԥла амахә ду аҽы ауаргьала кнаҳаны иҩызцәеи иареи еибархәмархьаз… Абраҟа, Анҵара аҳаблаҽ ауп раԥхьаза Асҭамыр иԥсадгьыл абзиабара ахы ахьизцәыртцыз, адац ахьаиркыз. Абарҭ зегьы ихәыцра иалан иара.

Игәалашәараҽы иаацәырҟьеит данқәыпшзазтәи хҭыск. Ԥхынран, амш шәшьын. Иаадыды-мацәысын икыдхаҽа ақәаура иналагеит. Усҟан иара ркәасқьа абарҭаҽ дықәгыланы адәахьы дыԥшуан. Ус аԥша асра иааҟәытцын, амшгьы аахкәеит. Апсҭҳәа еиқәатцәақәа еилҩыруа ашьхарахь идәыкәлеит. Ақәа анаахкәа, Асҭамыр хәычы дгәыргьатцәа амардуан дналбаан ашьацра днылалеит, ишьапы хәычқәа хырҟьаҟьа. Рыҩны аԥхьа иҽаз агәашә ааиртын, аҩаршьтра дҭагыланы ҷкьап-ҷкьапҳәа аҩар ҭкьо иҽылеихеит. Рзыхтарҭаҽ данынхықәгыла, Дәаб азы хәашьҟаҟкараза, еибаха-еибафауа, агәылшьап еиԥш илеиуан. Азхыцәаҽ, лахьхьи илаԥш нарыцәшәеит рҳәарақәа. Урҭ ирымариашан нырцә акәараҽы ихыцәгылан ажәцәагьы. Аха ихышхытцәо илеиуаз азы хәашь аҭалара нырцә акәара ихыцәгылаз ажәцәа ирзыгәагьуамызт. Ажәхьацәа руакы аарцәҟа аԥа анаба, иҟаан аԥахьы инаԥшит. Уи гәазҭаз аҳәыс хәычы акәапаҳәа азыцәцәырпа аҿеналанаршәит. Аҳәыс цытк инаскьахьан еиԥш азы иаамтцанарсит, ахы заахәхәо.

Асҭамыр хәыч ари аниба, ҽиҭуа далагеит, аҳәыс азы иагоит ҳәа, аха ааигәа уаҩы дыҟамызт.

Зԥа азы ишагоз гәазҭаз ажә, иаразнак ахы ҩышьтнахын азы аҿеналанажьит, ацәцәырпақәа ирыхо, аԥа иацхраарц аҭахны.

Ҩын ҭыпк аҟара иаалгәыгәны алҽар зхылиааз аҟәарабжьара азы ахымтәацкәа иҟан. Убри аҟәарабжьара ахәдан аҳәыс хәыч лҽыцәнажьлеит. Аҳәыс аингьы уаҟа илеит.

Асҭамыр иҟаларызеишь ҳәа, аҳәыси ани дрыхәаԥшуа дгылан, урҭ шеиниаз аниба, игәы аахьатцит. Азы хышхытцәо илеиуан. Аҳәыси ани иаарыкәыршан зыхәашьыла итҟәан.

Абарҭқәа зегьы игәалашәон Асҭамыр уажәы, дытҟәаны дахьтәаз. Нас ииулакгьы ихәыцрақәа даарылтцын атҟәацәа даарылаԥшит.

Асҭамыр, атҟәацәа ахьтәаз адәы иавган инагаз амҩаду ахь акраамҭа илаԥш кыдхаланы дыԥшуан. Ус машьынак

амҩаду иаамҩахытцын дара атҟәацәа рахь аҽаанахеит, асаба шьҭырббы. Амашьына анаарыдгыла, анемец ҟарулцәа рҿыриашан инапылт. Хҩык афицарцәа амашьына иааҭытцит, Руаҙәык акапитан ичын иман. Жәҩантә аиатцәа кыдызпааз дара ракәу цьушьап, атҟәацәа ианаарылапш, рхы-рҽқәа аарҽыцәлашан, инеибарччеит.

Анемец капитан имгәацәа аҭасҳапра иақәыз имаҟа ҟьаҟьа ҿырбашақә дааҩахашәа иуит. Нас еилаҟәаҟәо урыс бызшәала ацәажәара дналагеит:

– Шәар, аурыс солдаҭцәа, шәхы ҽышәхит, апсра шәацәынҳархеит ҳара. Акоммунистцәа аибашьра шәаҽарыжьын, аха шәыпсы ҳапшәмахеит. Уажәшҭа шәымшәан… Шәара шәҩызцәагь шәара шәеипш иҳазҽыхыр, рыҿҳартар, цеипш бзиа шроуа жәдыруоу… – дцәажәон акапитан, ихәдацьал цсыла анарҳә-аарҳәра ицәуадаҩны, Германиа инаркны Украина аҟынҙа амҩан ашьа иижәхьаз дарцәыцәызшәа.

– Урыстәыла ҳара ҳнапаҽы иаагар, нас шәызхарагьы шәфап, шәызхарагьы жәжәып… Шәара шәиаҭцәа ахькыду убрахь Германиа дуҙҙахь ауп, – иарґьа напы дҩахан мраҭашәараҟа инаирхеит.

Аҭҟәацәа нақәацарак рымамкәа, ргәы еиҟәыччо итәан.

– Шәыпши уара, ҳирҭхацьрашәа, дкако иихәақәо шәаҳауоу… – ҽааиҭит арпыс апшь, апхьан ицәажәоз. – Уаҳцәынхом, ус ухәы уфааит… – нацитцеит.

Уара уеипш егьаҩ аабахьеит, егьаҩгьы ргәы ҳақәгылахьеит, уаангылишь макьана… – игәахы цыжәжәо атҟәацәа иреиуаз даҽеаҙәы иажәақәа нарылеитцеит.

Шәаангыл, шәаангыл, иихәо ҳазыҙырҩып, иара амалагьы еилаҟәаҟәо ауп ишиҳәо, ижәдыруазеи цьанаҭҟа ҳдәықәитцозаргьы… Иаашәычҳа, шәҽы ғьар ҳәа шәшәома, – игәы аатцкапит даҽеаҙәы.

– Дук мыртцыкәа ҳара ҳар ду Урыстәыла рнапаҽы иаргашт. Амала, убраанҙа шәара ишәеиуоу аҙәы абналара иҿаназик цеипш цәгьоуп изыпшу. Иабыкәху шәахьыбнало, ҳара ҳамчра шәампытцытцны, Апартизанцәа, абандитцәа рахь акәзар, урҭ рцыхәтәа апҭәара ҳаҽуп. Сшәазтцаауеит, шәарҭ анемец бызшәа здыруа ҙәыр шәыҟоума? Шәыҟазар,

арахь шәаалтц! – анемец капитан атҟәацәа зегь илаԥш нархигеит.

Анемец бызшәа здыруаз ыҟазаргьы ҟаларын, аха аҳәгьы ҽиҭуамызт.

– Аҳәгьы шәыҟам акәу? – дааиԥхьхәыцаан, – абнауаа рбызшәа мацара ауп шәара ижәдыруа. Анемец бызшәа шәдыртцахуазма… Шәымбои, ҳара шәара шәбызшәа апыҟҟаҳәа ишаҳҳәо! – идгылакәаз днарыхәаԥшит.

Анемец фицарцәа рбызшәала акы ааибырҳәан инеибарччеит. Нас амашьына инакәтәан, излааз амҩала ицеит.

– Аҳы шцара шәцааит, ишәҳәакәо закәызеи… Ҳатҟәаны ҳахьшәымоу азмырхахкәа, ҳшәыргәыбзыԥырцгьы шәаҽыхып, –игәахәуан Асҭамыр, амашьына ицаз дашьклаԥшуа.

Аурыс солдаҭ арԥыс аԥшьи Асҭамыри рылаԥшқәа ааиқәшәеит хаха. «Мшәан, абри арԥыс аԥшь «егьырҭ раасҭа иаҳа срыцҳаишьоума» – ааигәахәт Асҭамыр.

Ишәарҭан ишәымоу адокументқәа лҭаҙны ишәтцәахы, ма иԥыршәх дара рнапаҽы иҟамлартә еиԥш, – ибжьы ааиргеит арԥыс аԥшь. – Адокументқәа урҭ ирымԥыхьашәар атцкыс маҙа иаажыр еиҩуп.

Аҳәы ар иҳәон, аҳәы амажәа иҳәон ҳәа, ҳхатақәа ҳатҟәаны ҳрымахуп… Адокументқәа рхы ианырҟьааит рҭахызар. Здокумент иацәшәо апартиа иалоу роуп… – ҽааиҭит аԥхьаншәа Асҭамыр игәыҭасыз асолдаҭ ҭкәа.

Атҟәацәа шьоукы-шьоукы анемец ҟарулцәа ирымбаратәы еиԥш, рцьыбақәа рахь иаанапыршьшьын рдокументқәа аацәырыргеит маҙала ирыхәаԥшуа. Асҭамыр ихы ааларҟәны икәахьынтәи еиқәаҳәҙа асолдаҭ ԥхҙы иарҟәыкхьаз сахҭан ҧаратра ҟьаԥс хәыҷык аацәыригеит. Уи аҽы ааиртын иаагәылихт акомҽареидгылатә билеҭ. Азныказы ицәеижьы ааихҙыҙааит, идақәа ааибарххеит. Абилеҭ ацәа анааирт, абар жәохә шықәса анихытцуазтәи ипатреҭ ахьақәырҷабу, ихы-иҽы ҭҭәааҙа, иблуза шкәакәа хәыҷы ахәда еибартны, ихахә еиқәатцәа аҩада иқәԥхьаҳәаны…

Артқәа аниба, ахәыцракәа даамтцадырсын, иаҩсхьаз ашықәсқәа дырхыруааны, акомҽареидгылатә билеҭ анидыркуаз амш аҟны дынкылыргеит. Уи аҿены шаҟа дгәыргьозыз иара. Мыч ҽыцк илалазшәа ихы ибауан. Убриижьҭеи итцуеит аа-шықәса. «Убысҟан снапы иа-

дыркыз сбилеҭ уажәы схатәы напала иԥырсхуану?.. Иареи сареи абра ҳаиԥырҭуану? Избан сыҭҟәаны сахьыӄоу азу?» Ибилеҭ аартны деиҭанахәаԥшит. Аҭыхәтәантәи абҕьыци ацәеи рыбжьара иагәылаз апатреҭ хәычқәа рпатреҭ. Абар урҭ рыблақәа ҭырхаха иара иахьиҷаԥшуа. Апатреҭ ахьагәылаз еиҭанагәылеитҵан, абилеҭ аҷы ааиркуаны, аҩадахьыӄашәа аҳәы иҧызҧызбжьы геит. Днаԥшызар, бинтла зхы ҷаҳәаз солдаҭ ҭҟәак аԥсхыхра даҷын.

Аҭҟәацәа шьоукы уахь рҷынархеит, Асҭамыр дназлаз. Аԥсхыхра иаҷыз асолдаҭ имчкәа ааизыркәкәаны дҩеихан ҷааиҭит: «Сароу... сара бзиа узбоит... сыԥсадгьыл... Ааи, сыԥсад... шәабаӄоу сҩыз?.. Бзиа узбон, бзантгьы, аԥсра...» – Дышпатоз иӄьышәқәа ааԥсыдахан иҷааирҭынчит уи наҳаҳа дмааԥшҳауа.

Анемец ҟарулцәа ахьгылаз иааибарччеит: «Умираи, да лоус, капут, да?» ҳәа, рыбжьқәа ргауа.

Ҧытрак ашьҭахь, Асҭамыр дназлаз атҟәацәа хәҩык раҟара аарылырган, иҭахаз асолдаҭ ҭҟәа днаскьаганы дыддыржит ҧслышҭлак аҭаҟа. Аԥсы анышә дазҭаз атҟәацәа рҭыпаҷ иааит. Асолдаҭ дахьыржыз иахагылаз аԥслышҭла ҭарақәак налатәан, асолдаҭ ижыз игәы иқәҩыр рҭахызшәа, ашәаҳәара иналагеит.

II

Адәы иатҵәа акаршәра ду иагәылхҳәаны инагаз амҩала анемеццәа инарцон уаҳа злымшо иҟаз атҟәацәа. Амлакреи, аҳбакреи, агәырҩареи ззеилалаз рымч рылҳааны, ирыцҳахәха, инеидаҳала-ааидаҳало акәын ишнеиуаз. Даҷеакы ирзеиԥшмызт аҳы... Рҟырҟқәа бахьан, рҷытцак бажәхахьан, ргәы шабахьан, рқьышәқәа хцәышаахьан ишьадаха. Аха иабаӄоу аҳы, аҳы мыжда, аҳы?..

Асҭамыр ԥшьымшын чаҕьа имфациижьҭеи, уажәшьҭак ҕәҕәалаҳа иныԥшуа иалагеит, иблақәа рылашара маҷхауан, ишьамхқәа итцаҟәалауан. Уи атҟәацәа рколонна ашьҭахьҟа даанхауа далагеит.

Инарцоз атҟәацәа дгьыл ҭаҳарак инхыҚәгылт. Ус рылаԥшқәа нахьысит аҭаҳара иҭысны ицоз аҳымҩас хәычы.

«Аҙы, аҙы!..» – иаразнакала ари ажәа атҟәацәа рколонна ахы-атцыхәа ааимнадеит. Уажәрааиҙа уи аҙымҩас гәазымҭацыз шьоукы рыблақәа ҭырхаха аҙы иназыԥшит.

– Аҙы, аҙы!.. – абри акәзан атҟәацәа рыжәпара иалыҩны иуаҳауаз.

Аколонна аԥхьа инеиуаз анемец солдатцәа – аҽцәа аҙы инхыҟәгылт, уа ихыз абагьыр иахәаԥшуа. Абагьыр ҭшәан, маакыра амаҙамызт, иааилышьны иҟатцаз акакәын.

Аҟарулцәа реиҳабы анемец афицар избеит, атҟәацәа абагьыр иҟәмыжьлакәа, аҙы итацаланы ирыргарц. Нас немец бызшәала аҟарулцәа дҩарыҟәҟаан адырра ритеит. Аҟарулцәа цытҩык абагьыр иаақәгылт, ар рпарад рыдыркыло цьушьап, ус ҷытуа: «Лоус, суда, суда, иди, вода...» – Иҟаҟалеиуа равтоматҟәа рыла атҟәацәа инаргәытцасуа, арахә реиԥш аҙы иҩтарцалт.

Избакуа иҟаз атҟәацәа ари анырба иаҳагьы иааигәыргьеит, ҳазхарагьы аҙы аажәып ҳәа ргәы иаанагауа. Агәырқьҳәа аҙы инҭалт. Аҟәабшьҭ хәыҷқәа рыла абанка хыжәжәаракәа рыла, егьызмамыз рхылпақәа рыла, зынҙас егьызмамыз рнапсыргәытцақәа ргәаҩаны, доусы зегьы рхы ишзахәоз ала аҙы иазытрыст, аҙы ржәуан, аҙы рҷартәон...

Асҭамыргьы икансервтә банка хыжәжәарах хәыҷы ҩынтәҟа инҙааикшалан, аҙы аатаны днаҷыхәеит, аҟәырқьаҟәырқьҳәа илбаадауа. Убри аамҭазы хыхь ацҳа иҟәгылаз анемец ҟарулцәа руазәы итцәытцәза быжь баапсык нҭицеит, иурысшәеи инемец бызшәеи еилаҟәаҟәо. Уи иажәақәа ирҳәоз, амгәахь шәыхьны шәыннартцәоит, ишәымжәын ҳәа акәын. Дрықәҟааит, дрықәҟааит, аха атҟәацәа рыԥсы аҙы изаахалан рҽырзаҟәыгомыт.

Аҙы иахьҙаапшылоз атҟәацәа рхы-рҷқәа бабаҙа, рԥынтцақәа рҭынханы акәын рхы шырбоз. Иара аҙымҩас хәыҷгьы, «сыжәга, акыр сшәыхәозар шәара сышәтәыми» аҳәозшәа, икәазо ирхьынпашалан илеиуан.

Атҟәацәа аҙыжәра ианаҟәымтцза, анемец ҟарулцәа реиҳабы афицар аҟарулцәа дрықәҳәҳәеит, ирымуазар шәреихс ҳәа. Ацҳа иҟәгылаз анемеццәа аҟәҟәаҳәа ахысра иалагеит.

Аԥсрацәгьа зҭаху дубахьоу... Атҟәацәагьы агәырқьҳәа нырцәҟа рҷынархеит. Аха урҭ рышьтахьҙа иааиуаз аҙәы из-

хара аҙы имжәыцзар акәхарын, инапсыргәытца лҙаарсланы аҽыхәара дналагеит. Напсыргәытцала изхара изымжәуашәа аниба, днеиҳәтҟәыҡәлан иқьышә лҙаакны аҙы данлаҽыхәоз аамтазы, аҟәҟәа ҳәа анемец зҽааирхаз ахы цаҳәцаҳәа ижәѡахыр иѡалаҟацеит. Уи акәхеит. Дыѡхышәтын аҙы дыѡзааҳалт. Икәазо хыхь ашьа ѡхатцәалт аҙы. Иааигәара игылаз шьоукы дышьтырхырц рҽыназыркит, аха аҙы изааҳалаз асолдат аҙы датцәаххьан.

Асҭамыр апаѡ данѡықәгыла нахыс исолдат магәқәа ирхыжжны аҙы иртатәаз амаршәа куа, ашьшьыҳәа днеиуан.

Аҭҟәацәа хышәҟа метра инаскьахьан еипш анемецтә афицар апсшьара азин ҟаитцеит. Аҭҟәацәагьы аттаҳәа тцаҟа рҽынкарпсеит, апсааитакра иаргәаҟуа.

Асҭамыр, аҙы зтыжжуа иҟаз имагә ааишьихын ахәы ларханы, иконсервтә банка акылтцәарста нышәла иааашьыхны, аҙы нтеитәеит. Абанка иазымккәа амагә итахаз аҙы иара инеиҽытцеикит. Ишьап пхзы фѡы ахышәшәо данықаҽыхәа, иқьышәқәа алымт ѡықәнартатеит.

– Апсуа, узхара аҙы ажәха уадымраҙеит акәу?! – ихәеит Асҭамыр ишьтахь итәаз аҙәы.

Асҭамыр данаахьапш арпыс апшь днеиҽапшит.

– Умагә акыр тахазар ишсутара… – илапш Асҭамыр имагә ахь инаиршәит арпыс апшь. Асҭамыр амѡан еиликаахьан уи арпыс апшь Саша шихьзыз. Смагә итахаз хәартам, иужәыртәы иҟам, Саша устеит, ари ыжә! – иҳәан аҙы зтаз ибанка хәычы Саша иахь инаирххеит Асҭамыр.

Саша иарҧа напала абанка хыжәжәарах иқьышәқәа ирыбжьакны, изхара иҟарҟы анааирцәаак, иблақәа аакәысҟәысит. Итабуп, аѡыза итабуп! – иҳәан, абанка зтәыз инеиркит.

Аҭҟәацәа, доусы ирымаз афатәқәа аацәырырган, акрыфара рҽыназыркит. Реиҳараѡык акгьы рымаҙамызт рыла таа ус итәаны ипшуан. Сухар ҽытқәак, зараҟьа цырақәак, жмих чхәарқәак змази измамзи уҳәа, иеибадыруаз ааидыбзиалахашәа руит, инеимда-ааимдо.

Асҭамыр, инеиҽаиршәрыз ҳәа акгьы имамызт, даҽаҙәгьы дызидбзиаламхакәа; ус дкахәыцуа дтәан. Ҧытрак ашьтахь иџьыбахь инапы ндәыкәитцеит, иудыруазеи, аџьма импсыша аматцә азылаҟәуеит ҳәа, џьара акы

ҭаханы иҟазар… Сишь, икьакьаҙа акы инапы нақәшәеит. Изакәхарызеишь?.. Ианаатига, пачкабжак амохорка цәаакҙа, апхҙыфԥы ахышәшәо днахәапшит.

Аҭаҭын дахаҙомызт уи, аха иџьыбаҟны иахьнанагаз ихаҭагьы игәалашәомызт. Заҟа иҭахызыз уи сухар ҽеытны икызар…

Ашьха уаԥ унацха, уҟарҟы ааимнахп: – иҳәан, арпыс апшь Саша сухар ҽеытк Асҭамыр иахь инеирххеит. – Исымх, исымх, иҳаманатҵ ҳҽатҵа еиԥшаны еицаҳфалап, ианҳамам усгьы иҳамам… – нацитцеит.

Иҭабуп аԥыза! – Асҭамыр инапы наирхан иааимихт.

Ахәырд-хәырдҳәа хапыцла иаалаганы Асҭамыр иныл-бааидеит ҽатцак асухар. Иаанхазгьы нарҳәы-аарҳәуа дахәапшуа икын. Иара иеипш егьызмаҙамыз атҟәацәа иреиуаз аҙәы Асҭамыр ивараҽ иқәабшьҭ хәыч ихы иатцатцан диан. «Ари илымкаа исфар, амгәахьгьы снархьп» ааигәахәын, Асҭамыр иикыз асухар ҽеыт хәычы абжа аампиҽеын уи инаимтцеикит. Ииаз асолдат иоуз ачаҧа иҽахьы индәыцәитцеит.

Атҟәацәа ԥадыргылан, рҽынадырхеит.

Макьанагьы ҳабаҟоу, ари алагамҭа ауп. Ҳапхьаҟа апсцәаха ибаҳча еихаха ҳҭадмырпшышеи, – ҽааитит руаҙәы.

Иумузахт, арҭ ҳандыртцәарц ҳаргонда, ариаҟарагьы цьабаа ҳадырбаларымызт, мамзар ҳдамра ҳнапала инаҳаржны, аҟәҟәаҳәа илаҳгәыдтцаны уаҟа ҳалҭарыжьрын, – нақәҽитит даҽеаҙых.

Угәыцла, цьым угәыцла. Убригьы акыр иапсоуп уара узы, – иажәақәа нарылеижьит аганахьшәа инеиуаз аҙәы.

Угәы ишпаанагоз, каамеҭ ҟалеит анырҳәа ахәац абла ҭнахуан ҳәа, аҽены шьыбжьон апсцәаха ҳхы иҭаны, ҳгәыграқәа ртцыхәтәа паҳтцәап ҳәа уҟоума?.. – Асҭамыр игәы иныцаххшәа, ҽатцақәак иифаз имч аатартцазшәа ҽааитит.

Атҟәацәа рколонна инарцоз Лозоваиа ақалақь инад-гылт. Аха, ақалақь иаламгалакәа, иахыкәыршаны дәык аҽы илкылыргеит. Адәы иакәыршаны еихацла иҭахкаан, ацгәытцәкьа зкылымсуа.

Асҭамыр иблақәа шаҟь-шаҟьо, аихац ааида анҭытцка апулемиотқәа зхыцәгылаз аҭабиақәа инарзыпшит. Урҭ

рнаҩс зшьапқәа еимҟәытҳа иҳаракны игылаз абутка днахәаԥшит, убрыгьы апулемиот хыҟәыргыланы, ҩыцьа анемеццәа хыхь иқәгылан, атҟәацәа рлагер ашҭа рнапсыргәытҵа еиԥш иқәыԥшуа.

Асҭамыр гәалаҟарак ҳәа имаҙамкәа, деитцакы-еитцакуа днатәеит. Убри аамҭазы ишьҭахьҟа аҙәы ибжьы ааиргеит:

– Ашьха уаҩ иумаҳаҙои уара, ашьха уаҩ!.. Асҭамыр данаахьаԥш, амҩан асухар изҭаз арԥыс аԥшь Саша иакәын ҷыҙҭуаз.

– Уаҟа ухала утәаазар атцкыс, ууаи арахь, сара сахь! – иҳәеит дырҩегь Саша.

Асҭамыргьы иитахыз уи акәын исолдат шинели ибанка хыжәжәарахи аашьҭыхны, днеины Саша днаидтәалеит, ус ҳәауа:

– Шьоукы-шьоукы затца урыддмыртәалара, аҟыҷыхәа ицҳауа, ргәы тцкапуа ауп ишыҟоу...

– Гәыбганс ируҭагәышьоузеи... Иухьзузеи уара ашьха уаҩ? – азтцаара ныҟаитцеит Саша.

Асҭамыр сыхьзуп, Бганба сыжәлоуп, – наҭеикит.

Сара Кузнецов сыжәлоуп, – ихы наиирдырит, игәы ҳалалҙа, – Ленинградтәуп, уажәшьҭа сацәыхарахеит умҳәозар.

Еизгәакьаҙақәоу шьоук реиԥш рҿааидырхалеит аҩыцьагьы. Уажәшьҭарнахыс урҭ рымаҙагьы раргамагьы акы акәзаашт.

Амра нҭашәан, алашьцара ҳанто абызкатаҳа еиԥш еихацла иҭалаҳаз алагер инахатәеит. Асҭамыри Сашеи рсолдат шинелькәа руак нарытцатцаны, руак нарыкәтцаны инеиваиеит.

Ахҳәатцә ылызгахьоу аџьыкәреирҭа ду аԥша цәгьа ҩаласны еилараа, еилаҟәыбаса ианышьҭанатцо еиԥш, атҟәацәа рлагер аҩнутҟа икаиан дара. Иоузыцәахуаз, зегь реиҳа ирзыхьанҭараз аҙы акәын, аҙыдара иагон...

Ауха уаҩоу-саҩоу иширшаша идыршеит. Ашьжьымҭан амра ҩхашлон еиԥш, алагер агәашә иааҭалеит уалырқәак зыкәгылаз еидара мҩангага машьынак.

– Аҙы... Аҙы... Аҙы ҳзааргеит, аҙы! – арҭ ажәакәа алагер аҩнутҟа иаарылатәеит.

Атҟәацәа ҩеибарҭысын, агәырқьхәа ауалырқәа зынгылаз амашьына илажәлеит. Ашьхытцә реиԥш амашьына

иадпапалон урҭ. Амашьына ачарҭ ашьҭахьтәи аган аартны, цыҭѡык ѡхалан, ауалырқәа аҙы рҭырто иалагеит. Амтқәа реиԥш, игәаӷха иҟаз ауаа, аҙы атаха рибамҭо, амашьына ианлақәпапа, анемец солдатцәа автомат шьхәала икшауа атӷәацәа иаарылалт, амашьына иадырцарацы. Аха уатцәы иадуцара уӷоуп. Аҙба интцәоз ауаа иаҳагьы еижәыланы ауалырқәа рахь еихон. Ԥсыхәа анырзамтаҙа, хѡык анемеццәа амашьына иахалан ачарҭаҷ иақәгылаз ауалырқәа иларгәытцасын, инхыршәтны хлантцы илтартцеит. Аҽеырҳәа аҙы кәазо адгьыл илықәтәеит.

Аҙы ахькатәаз рнапқәа шьҭшьуа, уи злабоз адгьыл иахәаԥшуа, ганха икажьыз ауалырқәа рыбзауа игылан атӷәацәа.

Асҭамыри Сашеи аҽеанышәара иҟартцаз башахеит, урҭ ари аилагьежьра каплак аҙы рзалымгеит.

Аҽеынтәи амшгьы гәаӷрала идырхәлеит. Аха иааиуа атцх шԥархыргари? Аӄьыбжьы, аҕыз-ҕызбжьы, «аҙы, аҙы» ҳәа, ауазырбжьы зхылѡуаз атцх гәырмаҷгаха атӷәацәа рлагер аҽеааханажьт.

III

Имамиқәараха алаҕырҙ зҽаҳәҳәы иҟаз атцх шеит. Ԥытрак ашьҭахь иѡытцхахаз амра ашәахәақәа алагер агәарԥ инықәнаԥсеит. Аха атӷәацәа рзы уи хаарак ҳәа атцамызт. Урҭ ирҭахытцәкьаз – ажәѡан алакытца аатцыршәааны, иаадыды-мацәысны аҽеырҳәа қәаршѡы ҕәҕәак нарылатәар акәын. Усҟан рнапсыргәытцақәа ақәаршѡы инатцакны, ибажәахаҳьаз рҽытцақәа рмырцәаакышеи…

Амра ѡхашылахьан еиԥш, атӷәацәа еишьҭархәхәа иааиддыргылеит. Уи змааназ макьана акгьы рыздыруамызт. Амала, иаци жәаци раасҭа иахьа алагер агәарԥ аҽеы иаҳа анемец солдатцәа рхыпхьаҙара шырацәаз гәартон.

Асҭамыри Сашеи еиваҕәҕәа еишьҭагылоз рышьҭахь даргьы нагылт.

Алагер агәашә аҭаларҭаҷ аатцәақәак рыхқәа ҷаҳәаны игылан. Ус атӷәацәа реишьҭагыла акоманда ѡарҭан, аатцәақәа ахьгылаз ахь рҽынадырхеит. Аатцәақәа ирыдгылан ѡыцьа аполициацәа, ҭанақьтә ҟәрышькақәак кны.

Атӷәацәа реишьҭагыла аԥхьаҙа игылаз аурыс солдатҿ иԥатца иҽытцач, деидаҳала-еидаҳало, дѡаѡаҙа аатцәа

даныҩахагыла, ҟәрышькак азараҟьа ааҭыхны ихылпа инеизҭарпсеит. Убысҟан ауп, атҟәацәа ианырдыр аатцәаҟәа ирҭаз закәыз; иаразнакала иагьааимдырҟьеит «азараҟьа, ҳзыршоит, азараҟьа» ҳәа.

– Азараҟьа иаҳагьы аӡба ҳаннартцәарц ҳаҟоуп, – ааиҽытҟьеит Асҭамыр, иапхьа игылаз Саша диҽапшуа.

– Иудыруазеи аӡгьы ҳарҭар, аригьы ҳаҟәгәыҕуазма, – наҭеикит Саша.

– Шәара избо акырҟәа шәҭаххеит, азараҟьа, аӡы… Издыруада ахәшеи ачеи шәҭахызар. Ишәырҭап, шәаангыл, ишәырҭап, – иҳәеит Асҭамыр ишьҭахь игылаз атҟәа.

Аҭҟәацәа азараҟьа рҽеы итапсо, ацәа шамаз илбаардон. Уи збаз анемеццәа «Лоус, шоколад, да, кушаи, кушаи» ҳәа еибарччон.

Аҭҟәацәа еишьҭаргыланы аихамҩа станциаҽы инаргеит. Астанциа ҟәыбаса еилажьын. Аганахьшәа игылан еидара мҩангага дәыҕба дук, авагонқәа еицрыхәхәа, рышәқәа аартны. Авагонқәа ахьаантцәоз аханӡа мраҭашәараҟа ахы рханы, ахәхәаҳәа иқәыпсычҳауа игылан апаровоз, ачымазаҩ баапс иеипш, апхӡбаа алыҩруа.

Аҭҟәацәа ирдырит адәыҕба дара ишырзыпшыз, мдыршьагьы амамызт, рҽыпшылара аамашьцахеит. Урҭ рҽапшылара шбааҧсхаз гәазҭаз анемец афицарк ибжьы аатиган, ус дҩарыкәкааит:

– Азҩа шәылалазшәа шәзеиҽапшуазеи? Шәгәыргьар, шәшәаҳәар, шәыччар шәыхәҭоуп… Ишәыбаргузеи, шәҳаазарц ауп шәзааго! – аурыс ажәақәа рҳәара ицәуадаҩны акәын дышцәажәоз.

Дук мырҭыкәа атҟәацәа аапхьаӡаны адәыҕба иҩҭарцалт. Уажәраанӡа еимыртаҷа иаартыз авагон шәқәа аҕьгьаҳәа ииаимаҳаит, реихатәы ҷәарҷәалқәагьы адәныкала инеиҽашәеит.

Авагонқәа рыҩнутҟа еивҵаҟҟы, иқәықәма-шәықәмаха иааилахеит атҟәацәа. Урҭ шьҭа адәахьы иҟаз ҳәа акгьы рбомызт. Уажәраанӡа ма дунеик иқәымпшуази, убрыгь иналыхәдаахеит…

Анааилашәшәуаз аамҭазы атҟәацәа зҭаз адәыҕба апхьаӡа игылаз апаровоз агәы ааилахынҳәын, наҟ-ааҟ апатца шлақәа ааикәанарҳәын, инҭытцәаан аҽынанахеит, мчыла идәықәырҵауазшәа.

Алашьцара жәпаҳаҳараҙа, убла атҙыршы ҭакызар иумбартә еиԥш акәын авагонқәа рыѡнутқа ишыҡаз. Авагон акәынтхәқәа руак аҽы Астамыр иҿыкҿарҕәҕәаны варала ҭаҡа диан, атҙыраҽы мацәаз хәыҷык иаҡараны абру тып акылтҙарахь иҽы нарҳәны. Уа дкылпшны дук акгьы ибомызт, аха иаакылышәшәоз аԥша иԥсы инаргон. Ацәа иҿееиҭарц иҭахын, иауамызт акәымзар. Ахәыцрақәа иқәпапа изцәыртцуан, уажәазы уи дзызхәыцуаз Саша Кузнецов иакәын. Аҭҟәацәа ԥхьаҙаны еихша-еихшаны авагонқәа ианырҭарцалоз, Сашеи иареи еиҡәнагеит. Саша даҽеа вагонк ахь дагеит.

Астамыр ихы здикылара, дназацәажәалара, иаргамеи имаҙеи назеиҳәалаша ѡызак иҿеидихалар цәгьа ибомызт. Авагонаҽы аѡызцәа мачхәызма, аха аѡызатҙәкьа угәаҡра уцеиҡәызшо, зҽатца абжа узто, ма изуто, зыгәра уго аѡыза гәакьатҙәкьа иоуп абриеиԥш аҭагылазаашьаҽы иатаху. Абри дазхәыцуан Астамыр Бганба.

Еи, аѡыза, уцәоума? – ҽааиҭит Астамыр ивараҽ иқәиаз атҟәа.

Мап, сыцәаҙам. Сзыцәондаз исыбаргәызиз, иауам. Акруҭахызма? – натеикит Астамыр.

Истаху здырхуама... Ишуҳәара, абри ҳазтоу адәыгба ҳахьаго ҳәа угәы иаанагозеи? – дназтцаait хәыт-хәытла егьи.

Мраҭашәарахь, Германиаҡа акәхап, уаҳа иабыкәу... Уара утәқәа рахь уагоит ҳәа угәыҕуазма... – ѡыстаарак ҳәа аҭаҙамкәа ҽааиҭит Астамыр.

Усоуп, аха ҳнаргаанҙа амѡан ҳрыцәтахар? – ибжьы аармаҷны инеиҳәеит егьи.

Умшәан, ҳара ҳаиԥш егьаѡы ирылаҙахьеит арт ҳҽыхцәа. Закәыхи, ѡ-метрак адгьыл ауп ирыцәҳарҙуа. Уигьы аԥхьашәоуп, нас ҳдамра агәы неимарѡызны иныҟәгылап... – игәалаҡара маҷны ҽааиҭит Астамыр.

Уахь ацара уара ушԥахәаԥшуеи? – азтцаара аахжәаны иныҟәиргылт Астамыр иацәажәоз.

«Ари ауаѡ сара сгәы иҭоу еиликаарц аума иитаху? – ааигәахәт Астамыр. – Зегьы дара роуп, усгьы алашьцара синарбом, иара дшыснамырбо еиԥш, ԥсахѡык иакәзар сиҽагыланы мап ицәысымкуеи». – Аԥсуаа ажәаԥҡаны

иҳамоуп, зышхәа уҭоу иашәа уҳәароуп ҳәа. Исҭахны сцо ԥьушьома уахь, – Асҭамыр иажәақәа ааҽахитҵеит.

Германиаҟа ҳаргар атцкыс, афронт аҽы ҳҭахар иаҳа еиҧьымзи, – ибжьы аархәыцны ҽааиҭит егьи.

Афронт аҟны уҭаханда иубаргәызиз. Ухабар угәыцхәык имаҳауа, уҙырҭа-уԥсырҭа уаҩы изымдыруа, атәым дгьылаҽ уиатҵәахә ҭашәар еицәоу иҟоузеи, – ихаԥыц ааиқәиргәгәеит Асҭамыр.

Арҭ аҩыцьагьы заҵааира рыгәтакы рыцәхибатуан. Ԥыҭрак ашьҭахь Асҭамыр ивараҽ ииаз даахықәтәалашәа иун ус ҽааиҭит:

– Уеизгьы угә иаанагозеи, аҩыза?

– Еимҟьарак шызбалак абналара ауп… – даахәыҵ-хәыҵит Асҭамыр.

– Бналашьас иуҙбахьоузеи?

– Авагон аҟынтә ахышә хәыҷы акылԥара… – наҭеикит Бганба.

Арҭ аҩыцьагьы абас ишеицәажәоз, рааигәара ииаз атҟәа даақыхан, иҽаарыххан ибжьы нҵигеит:

– Шәзеибархәыҵ-хәыҵуазеи аспекулиантцәа реиԥш, быжьра-быжьтцәа шәцааитеи…

Асҭамыри иҩызеи рыбжьы ҭганы аицәажәара иаакәыҵт.

Адәыгба ықәҳа ицон, ақәыцьма ԥсыцәгьа млашь ауаса мҵарсны абнахь ианцо еиԥш. Асҭамыр иблақәа ааихмырсыгъзакәа авагон хыхь ахышә хәыҷ иамаз ахь дыԥшуан.

Адәахьы ишшаз гәазҭаз атҟәацәа аахәантеи-сантеин, инықәтәа-аақәтәақәеит ицәыс-жьысуа.

Асҭамыр ганха иблақәа даарцәыцыԥшшәа, иаха дзацәажәоз ивараҽтәи атҟәа днеиҽаԥшит. Уи дцәышъа, ихы-иҽы абааны, ихахәы қамсысъа, илымҳа шьаҭаҽы акаҷырақәа анпыҟҟала, иаргьарахьтәи ицьымшь иҩацәхыкны ашәахсҭа анын. «Абыржәы зныкдаацәажәанда иара иакәу иакәму сымдыршази» игәахәуан Асҭамыр. Нас ихаҭа дааимҳәан, иҩытцра дытцхауа, ус ҽааиҭит, егьи ирцәажәара итахны

– Иахатәи атцхгьы ххаагеит, иахьатәи амш ҳзыхгар…

– Ҳара ҳзыҳәан атцхгьы амшгьы зегьакоуп, акгьы ҳазрылам урҭ, – иҳәеит ҭакс Асҭамыр иваиаз. Асҭамыр уи ибжьала дидырт иаха дзацәажәоз шиакәыз.

Аҭҟәацәа руаҙәы, авагон агәҭаншәа итәаз, ҽааиҭит:

– Аҭҟәацәа решелонк аҟны вагонк адашьма амца ацрарҭан ҳара ҳтәқәа абналара ишаҽыз иақәыркызаап. Пҳшьоы-хәоык рыда авагон рыҽкылыроырны ицахьан еиԥш, анемеццәа иаагәарҭан, аешелон аанкыланы, авагон аҽы ианахаз оҭыган аҟәҟәаҳәа иреихсны иршьит ҳәа, иаха ҳахьаатгылаз астанциаҽы аихамоа усзуоцәа ишеибырҳәоз саҳаит.

Аҭҟәацәа уамашәа ибаны инеихәаԥшы-ааихәаԥшит. Аҙәгьы дахьтәаз ишьапы аҕәра илықәикшеит. Уи ажәпара гәеиҭауазшәа.

– Арҭ урцәыбналаны уабацахуеи? – даацәажәеит аҙәы.

– Уаныбнало ашьҭахь уркыргьы дыроегь авагонахь ууаргондаз иубаргәызыз, укәалкәало укнаҳан уршьуеит. Уиҭәҟьа ҁтахым макьана. Сыԥсы ҭазарц ҁтахуп, – даацәажәеит иаахықәтәалаз даҽеаҙәы.

Асҭамыри уи игәыла асолдаҭ бырги ираҳауаз ақәҽыртуамызт. Авагон аонутҟа маҷк иааҭынчрахеит. Шьоукы ыцәан, шьоукы еиҽахәыҭ-хәыҭуан.

Асҭамыр иҵьыбахь инапы ндәықәитҵан карандашь хыжәжәахак аацәыригеит. Нас ҽыцха дныкәиан аҕәраҽы оырак анҵара дналагеит. Ивараҽ ииаз асолдаҭ бырг илаԥш Асҭамыр иионыз инақәшәеиг: «Уахатәи атҳ ҳхы иаҳархәароуп. Адәыҕба зныk аҳәаа инахысыр – зегьы башоуп».

Асолдаҭ бырг акарандашь Асҭамыр иааимихын, еергьҳәа уаԥхьаратәы аҕәраҽы инанитҵеит: «Уаха, ианаалашьцо нахыс ахышә иамоу адаҷ апҟара уҽазырхиала!»

Аоыра атцыхәтәантәи ажәақәа Асҭамыр игәы аадырҕәҕәеит. Нас, акарандашь зкыз иааимидан ус нанитҵеит: «Излаԥаҳҟозеи адаҷ?»

«Ац-ҵар змоу арыҭәа сымоуп» – иатеикит егьи оырала.

Уи акәхеит. Арҭ еицәажәеит, ирызбеит ишныкәашаз. Авагон адашьмаҽы ианыртцаз аоыра Асҭамыр инацәа ду нахьишьын иааимеироызит.

Ауха атҟәацәа рвагонаҽ лассаамҭа иҭынчрамхеит. Атцх агәы ааионашахьан еиԥш, Шепетовкатәи астанциа инадгылт атҟәацәа зҭаз адәыҕба.

Асҭамыр ашьшьыхәа даагылан, адаҷ еихда ахьамаз ахышә хәыцы аҟны днадгылт. Нас адаҷ ахы ахьҽакыз арыҭәа нахьирст. Ихаԥыц аҽҽа арго, игәы аҭҳара-аҭҳара ҳәа еисуа, арыҭәа анаадирҷәҷәала «аҽаѡ» аргеит.

– Уарбан ахышә иаԥырагылоу, ҳара амалагьы аҳауа ҳазхом, наҟ уаԥырцкьа, наҟ... – атҟәацәа аҙәы ибжьы ааиргеит.

Асҭамыр ԥшьаала иҭыпаҽ дааин, иикыз арыҭәа иѡыза инаиҭаны ус иҳәеит: – аешелон дәықәлар, аус иаҳа имариахоит, арыҭәа абжьы адәыгба абжьы иатҷанарҙуеит.

– Ицәам ыҟоуп, ԥшьала. Аешелон андәықәло анцәа идырп. Иҳацәшар зегьы башоуп, – даахәыҭ-хәыҭын егьи ахышә хәыҵ ахь иҽынеихеит. Адаҷ ахҟәа ахьаркыз аагәеиҭан, арыҭәа нымѡанитҷеит.

Аамҭа шаҟа цаз здырхуада... Аха уи рхы иархәаны адаҷ еихда ԥҟаны, ахышә кылыкка ахы иаакәиҭыртәит. Уажәшьҭа? Уажәшьҭа аԥароуп иатаху.

Адәыгба аатагә-ҭасын аҽынанахеит. Астанциа ааныжьны акыр инаскьахьан еиԥш. Асҭамыр ицхыраарала асолдат быргахышә дынкылпҷеит. Асҭамыр азнык азы игәы нҭыпсааит. Уи иѡыза дкылууаа дцеит, аха дзыниаз здыруада... Уажәшьҭа иара цхырааѡыда ихала дыпароуп. Дѡеихан зых иакәиҭыз ахышә ихы лкылирҳәҳәеит, аха хыла дыпар ишәарҭан. Нас даахьатцын, ишьапкәа рыла иҽынеихеит. Дкәалкәало авагон антытҟа иҽаахьынирҳалт. Иццакҙаны ицоз адәыгба аԥша иннадоз иаразнак ицәеи-ижьи ирылсит. Зыԥшрак ҳәа ҟатцатәымызт. Адәыгба датцамшәарц азы, ишьамхқәа авагон атҙывара иаадирҷәҷәалан, ишилшоз ала иҽенадиҟьеит.

Атаххәа Асҭамыр длышьҭасит. «Шьҭа умшәан, сара устәуп» аҳәозшәа, адгьыл наитцаҷәҷәеит иҳалалҙа. Ишьамхқәа цыстцысуа дѡагылт Асҭамыр. Атцх кауа, ажәѡанаҽ аиатцәакәа каҵҵо данысѡаргәыдыԥшыла, даакәпсычҳаит. Хара инеихьаз адәыгба абжьада шьҭыбжь ыҟамызт. Аҷа итыл цаулаҽы дшыҟаз анааигәалашәа, ихәыцрақәа ааилагьежьит.

Заа иԥахьаз Асҭамыр иѡызеи иареи еибаԥшаарц азы еибадыргас ирымаз инароуны атрышә асра акәын.

Асҭамыр адәыҕба мԥа арельсҟәа дрыбжьаланы акыр днаскьеит, атрышә дасуа, аха иԥыза ихабар ибомызт. Ус иҿаԥхьа аҳәы ицәаара алашьцара иаалибааит. Дызустхарыда? Иԥызеи иареи реибадырга атрышә бжьы наиргеит. Аха аҭак ыҟамызт. «Издыруада аихамԥа зыхьчо анемец ҟарулцәа дреиуазар?» – ааигәахәт Асҭамыр. Абри еиԥш аҭагылазаашьа аан раԥхьа зыбжьы ззыргаз ахаҵа аиааира игоит ҳәа иаҳахьаз, ааигәалашәеит уи.

– Уарбан иааиуа? – иныҵакҳаны ибжьы наиргеит.

– Уара уарбан? – еергьҳәа аҭак ааԥит урыс бызшәала.

Арҭ аԥыцьагьы шәаԥырҳаԥуа ианааизааигәаҳаха ауп ишыҭҟәацәаз анеилибакаа.

Ҳара ҳтәқәа уреиуоума? – дазҵааит Асҭамыр.

Ааи, аешелон аҟынтә сыпҵеит, – наҭеикит егьи. Машәыршақә еиҿаҳаз атҟәацәа аихамԥала даҽеа ҵыҵк инаскьеит, Асҭамыр иԥыза, заа иԥаз ихабар аабозар ҳәа атрышә иасуа. Аха аҳәгьы ихабар ыҟамызт.

Ус амрагыларахь ашарккара иалагеит. Есааира абналацәа рыкәша-мыкәша аҧсабара аҽеыхнатуан, алашьцара ахытҵуан. Ус аихамԥа армарахьҟа бна иатҵәара дук иԥагәыдыԥшылт аԥыцьегьы. Иаамԥахытцын, ииун мза 14 ашарԥазҳа Шепетовкатәи абнара инылалеит.

IV

Еибадырит, еилибакааит Бганба Асҭамыри Заицев Ефими. Абнара агәҭа зҭач хәыҷык ихыкәтәаланы акраамҭа еицәажәон урҭ. Рсолдат маҭәаҟәа шыршәу ақытахь икылсыр ишәарҭан, абжьарак иҟарҵарыз…

Ахымш рыҽены ашьыбжьышьтахь аԥыцьегьы қытак ашҟа икылсырц рызбеит. Изхыкәтәалалоз аҳҵачы аҿы инеин, аҳы ааржәын, ааигәатәи ақытахь рҿынархеит.

Аҽеынтәи амш шьыжьаахысижьтеи алахь еиқәын. Ажәԥан агәы апҵаҟәа атҵачуан. Зны-зынла амра ашәахәаҟәа нцәырҟьа-цәырасуан.

Пъытрак ашьҭахь, ажәԥан ааимаҳан, ахаҽеаҳәа ақәа аҿыланахеит. Асҭамыри Ефими ҵла дук инаҵагылт. Аха ақәа нызкылоз атҵла абаҟахыз… Роуразоуроу аҳыпсы рхьыкәкәа еилыст, ахьҭагьы иаакит.

Ашьыбжьышьтахь ииаԥшыс-зысын амш хкәеит, апҵаҟәа инеилыԥры-ааилыԥрын, амра хааҳа инықәыччеит.

Асҭамыри Ефими амра иныцәтәалан рҽаадырбашәа рун, рымԥа иныкҿылт. Ицон мԥахәасҭала, уи иахьнанагоз рыздыруамызт акәымзар.

Амра акырҙа иласкьахьан еиԥш, абнара ахьаантцәоз инеит. Рҽаԥхьаҟа иахьԥшуаз латцарҭа дәны инашьҭын, иҟәыҳәҳә акартош аахьан. Адәы анаԥс ԥнкәак гылан, уаҟа акәын ақыҭа ахьналагозгьы.

Асҭамыри Ефими ҽымҭ ихәыцуа игылан, зынҙаск ирзымдыруа ақыҭа иаразнакала алалара рзымгәаҧуа. Ус ишԥшуаз аԥн шьыхҳәа игылаз руак аҟынтә ԥҳәыск лҽеага кны акартош ахьылаз ахь лҽаалхеит. Даатгыланы лҽеаларҟәшәа акартош арашәара дналагеит.

Арҭҟәа зегьы рбон Асҭамыри Ефими ԥшуа иахьгылаз.

Асҭамыр иҽеитцҳәан, инацәа неиҽытцакны, инароуны атрышә дасит.

Атрышә абжьы заҳаз аԥҳәыс дхара-хаԥшуа, иахьынтә наԥыз лзеилымкааua днаԥшит. Асҭамыр дырԥегь инароуҙаны атрышә дасит. Аԥҳәыс игәалҭеит атрышә иахьынтәасыз. Аранҙа бааи, аранҙа ҳәа Асҭамыр инапы иҟьеит.

Акәапаҳәа лҽеага нкаршәны, аԥҳәыс лҽаалхеит.

– О, анцәа ҳрыцҳашьа, ҳара ҳтәқәа!.. Шәабаанагеи ара?! – лҳәан, украин бызшәала лыбжьы нарыкәлыргеит.

– Ааи, усоуп, баҳцәымшәан. Ҳбыҳәоит мԥакы ҳақәыбҭарацы! – ҿааитит Бганба.

– Мԥас шәызқәысҭагәышьарызеи. Ҳқытаҽ анемеццәа ыҟоуп. Абжьарак ишәзысхәыцрызеи... – даағьатцәыгьатцәит лара.

– Иаҳҭахытцәкьоу, абарҭ иаҳшәу ҳаматәақәа ԥсахны баша-маша матәақәак ҳзыбыпшаар ауп. Убри аҟны ԥсыхәак ҳзыбурц ҳбыҳәатцәкьоит! – иацитцеит Заицев.

Аԥҳәыс даааиԥхьхәыцаан: – шәааԥшы, иҟастцалакгьы жәбап, – лҳәан днагьежьны дцеит.

– Лыгәра аагаҙеит иаразнак ала, аха ауаԥ, ирыцҳашьара лҭахушәа дыҟоуп лцәажәашьала, – иҳәеит Ефим.

– Иудыруазеи, аматәақәа еилаҳәаны илыман лҽаалхар, алахшақәа лышьклаԥшуа иаалышьҭалар... Еиҧьуп ҳнаскьашәа ҳаатәар. Лара данаауа усгьы даабоит, – Асҭамыр иццыбаҽ итаз арытәа хьшәашәа инапсыргәытца нахьирст.

Пҕытк иласкьан хьацатцла дук ашьапы инаватәеит аҩыцьагьы, апҳәыс дызлаауаз ахь иԥшуа.

Саатк аҟара цахьан еиԥш, еилаҳәара дук кны, карзинкакгьы навакны абналацәа ахьынлыжьыз атыпаҷ дааит апҳәыс. Даргьы дгәарҭан, иналпылт.

– Сманшәалахеит, разҟы шәымазаап. Абар, абра акыр ишәыхәозар. Ари акарзинкагьы ишәфаша ҭоуп. Шәызлазбо ала амла шәнымтцәокәа шәыҟам.

– Ҳарҭ уажәытцәҟьа хҿееаҳапсахп, иаҳшәу аматәакәа бара иахьыбҭаху ига! – дналҷаԥшит Ефим.

Асҭамыри Ефими абнара инылалан рыматәакәа рыпсахит. Анхаҩы матәа хьыжәкәыжәқәа аныршәыртца зынза даҽеакала иҟалеит урҭ.

– Арҭ рыла егьацьара ҳцап, – иҳәеит Асҭамыр, ишәтцатәқәа дрыхәаԥшуа,

– Ацара акәым, иатаххар аҙәгьы ҳалхатәап. Ҳлатәалшьарым угәахәуама? – ҷееиҭит Ефимгьы даасамырҟәылшәа.

Иршәырхыз асолдат матәакәа рцьыбақәа ааиԥхьыршьшьаан, иаҳҭаххап ҳәа ргәы иззаанагоз аатыргеит. Ефим ипилотка хылпа хәычы атцырҟаҷы ар рыматәа апштәхәы змаз арахәыц зкылдаз агәыр аалихын, апҳәыс иналгаз ахылпа кәаҟьа атцырҟаҷы иналатцаны, арахәыц аарқьақьаны инакәиршеит.

– Иудыруазеи, цьара иаҳҭаххар, ани зхабар ҳцәыҙыз сҩыза итәакәын, иҳамазааит!.. – иҳәан Асҭамыр арытәа аашьҭихын ицьыбахь индәықәитцеит.

Ашьҭахь инеидтәалан акрырфеит, рымч аатартцеит. Рыблақәа аахтит, рҷыпшылара аалахҷыххеит, ршьамхқәа аағәгәахеит.

Ирцәынхаз афатәгьы акарзинка инрызҭалтцан ааигәатәи ақытақәа рыхьҙқәеи, излацашаз амҩақәеи рыҙбахә наралхәеит апҳәыс. Даргьы абзераҙа, итабуп ҳәа налаҳәаны, ркарзинка аашьҭыхны мрагыларахь рҷынархеит.

– Амҩа бзиа шәақәшәааит, анцәа шәихьчааит! – нарышьҭалхәеит апҳәысгьы.

V

Иныҟәон Асҭамыри Ефими. Иныҟәон бнала, мҩахәасҭала; иныҟәон уахынлагьы ҽынлагьы; иныҟәон ҳаблак аҟынтә даҽеа ҳаблак ахь, қыҭак аҟынтә даҽеа қыҭак ахь. Иныҟәон мраҭашәарахьтә мрагыларахь. Ианааԥсалак чаз еиқәҵарак маҭәаҟәак иналаион, мамзаргьы абнараҷҭлакы инатҵатәон. Аҩыцьегьы аҙәи-аҙәи еибамбар рзымчҳауа иҟалеит; дара инҭкаангьы еибырҳәахьан «ҳаԥсы ҭанатцы ҳаицызароуп, ҳанԥсуагьы ҳаицыԥсыроуп» ҳәа.

Аҕа итыл ҵаула аҟны урҭ ахьнанагалакгьы ақәылаҩ изы ҽеик раҳауамызт. Уимоу, ақәылаҩ-анемец иоуа шәаргьы абас шәынкыдгәагәало шәдәықәлари зыхҟьаз ҳәа разҳәоз рацәаҩын. Ари дара иаҳагьы илахҷыхҙа ргәалаҟара азнарҳауан. Аха ргәы иамыхәаз ажәабжьк анраҳалак рҷаԥшылара ааҵәгьахон.

Асҭамыри Ефими Винницатәи аобласт абжеиҳараҙа ааиҩыршахьан ныҟәарыла. Урҭ шьыжьымҭанк қыҭа дук иалсны ишнеиуаз, нымҩахытҵшәа аҩнқәа игылаз руак аԥхьа агәашәаҷ уаҩы ԥшьагьаҭҳак, аԥшькы, ихы-иҷы ттәааҙа, имгәацәа аалгәыгәны ичаз хылпа ихаҵаны даарыниеит. Уи амҩанызаҩцәа даарыхәаԥшын нарыкәҷиҵит:

– Еи, арԥарцәа, шәшаангылара уа!

Асҭамыри Ефими аахьаԥшит, зҷыҭбжьы газ иахь. Ҷызтыз данаарԥыла аԥсшәа иарҳәеит, иҷаԥшылареи ихымҩаԥгашьеи ргәамҧхо.

– Шәабантә аауеи ашьжьымҭанҙа, насгьы шәабацои? – днаразҵааит иаахжәаны.

Амҩанызаҩцәа ари еиԥш азҵаара акырынтә ироухьан, аха асҵәҟьа ирымкьыкьны, иаахжәаны, ихаарадаха ирмаҳацызт.

– Ҳабантәаахуеи, Карповка ақытантәи ҳаауеит, пан, ҳцоит ҳзынаҙозар Днепропетровскҟа, – даацәажәеит Ефим.

– Карповка уҳәоу? Иахьа Карповкантәи шәшааува шәара шәымсааит. Иахагьы шәымныкәакәа шәыҟамызт абгақәа реиԥш, – ршьапы инаркны рхаҟынҙа иааимидеит блала, гәрамгарҭас ишикыз иныԥшуа.

Уахынла ҳара рыцхақәа ҳакәым, пан, шәаргьы ишәцәуадаҩхар ҟалап аныҟәара. Ҽынла еергьҳәа ҳныҟәоит,

уахынла акәым… – аҽырмкьыкьра акгьы ишаԥсамыз гәатаны ҩааитит Асҭамыр.

– Ибзиоуп, аха ишсашәҳәара шәызусҭцәада, цьым, шәара? Ишызбо ала, атҟәацәа рлагер аҟынтәи шәыбнамлакәа шәыҟам…

– Пан, изакәызеи иҳадышәкыло! Аҭҟәацәа рлагер аҟынтә абналара зылшо ҳара ҳакәхума. Ибнало итҟәоу, ибаандаѡу роуп. Уи ҳара анцәа ҳақәумыршәан. – Амаӡа атцәахра алзыршаша ахаҽԥшылара иҭо, иблақәа аашаҟьшаҟьеит Ефим.

– Ишакәхалакгьы арахь сара шәсышьҭаланы шәшаалара!.. – ачаз хылпа зхаз иҵьыбахь инапы ндәықәитцеит. – Днепропетровскынӡа акәзар шәахьцо, ҳшәыцхраап, – иажәақәа ааирԥшҟеит цәаҭаларыла.

Ефими Асҭамыри инеихәаԥшы-ааихәаԥшит, гәыла еицәажәо.

Ахѡыкгьы еиманы ишнеиуаз, гәашәк инадгылт. Уаҟа ашҭа ҭахкааны ѡын дук ҭагылан. Агәашә ианынҭала ауп Асҭамыри Ефими «Сельуправа» ҳәа, аѡыра икыдыз ангәарҭа.

Амѡанызаѡцәа излеилыркааз ала, ачаз хылпа зханы ирыниаз ауаѡы аҭыпантәи «Сельуправка» деиҳабызаарын. Уи, аполициа иреиуаз ѡыцьа ааиԥхьан, адтца ҟаитцеит, Асҭамыри Ефими хәыц-хәыц еимырдарц. Ианеимырда ашьҭахь зегь реиҳа гәѡарас иркыз Ефим ихылпа атцырҟьаҽы ар рыматәа аԥшшәахә зманы арахәыц зытдаз агәыр ауп. Уи аѡыза арахәыц аҭаны агәыр ныҟәызго исолдатыз иоуп ҳәа иԥхьаӡаны, акт рѡит.

Асҭамыр иҵьыба итырхыз арытәаҵар уиаҟара агәхьаа рымкит, ҭаҟа адашьмаҽы иқәыршәын аҽы еимырхьахьа.

Асҭамыр ԥшьала Ефим ивара днахьысын икаршәыз арытәа ахь днеирԥшит. Ефимгьы иблақәа арытәа иназыѡт. Асҭамыр иарҧа шьап аԥынҵала арытәа ахә данынагәҭас аҽы ааиханакит. Уи иаанагоз: «Иаҳҳәаз ҳҳәеит, ҳҽы ааихыхны ҳамаӡа аӡәы иаҳмырҳароуп» ҳәа акәын. «Еилыскаит» ҳәа Ефимгьы ихы ааирҵысит.

Амѡанызаѡцәа егьа рундазгьы, егьа рҳәандазгьы, егьа иҧьатҵәы-ҧьатҵәындазгьы акгьы рмыхәеит.

Урт, бҵьарла еибытаз ѡыцьа аполициацәа нарываргыланы, араионтә жандармериа ашҟа идәықәртцеит. Ашьыб-

жьышьҭахь Винница аобласт аҽы, Монастиришьчатәи араионтә жандармериа аҟны инкылыргеит. Асҭамыри Ефими ажандармериа аначальник иуада ашә авараҽы иаанарга, уанӡа дара мҩапызгоз аполициацәа ирымаз акт адежурни инаирҭан, иаахынҳәит. Асҭамыри Ефими уажәшьҭа анемец жандармцәа рнапаҽы акәын иахьыҟаз.

«Аҭла иалыҩрыз амаҭ ицҳаит ҳәа, ари аҩыза аразҟыдара уаҩы ибахьоума», – ааигәахәт Асҭамыр, игәахы ԥжәо, ацәажәара иҭәымԥны, илакҭа аҭаԥшра цәгьаны, ацәҟьа иаҽашәаз ахьшь еиԥш игәы ҭамгыло. Ефим иакәзар – дагьеицәан, иԥштәы ихыгга, ихаԥыцқәа аҽҽа рытцгон. Уи, абжьас еиԥш, уажәымзар-уажәы дҩатҟьаны дыцҳарашәа акәын дшыҟаз.

Дук мыртцыкәа ажандармериа аначальник икабинет ашә ааимҟьеит. Асҭамыри Ефими уахь иныҩнарцалт.

Ажандармериа аначальник уаҩы еиқәак, ихы-иҽы патазӡа, илымҳа ашьаҭаҽы ашәахсҭа аныззала, иаадырхахьаз изымхозшәа, иҟыԥсцәа гьалгьало, иццьымшь ахәқәа бабаӡа, ҩыга столк дахажьын.

Аҭырԥьман ила Асҭамыри Ефими акырӡа ититцааит уи. Ар рҽы аҟазаареи, атҟәареи, абналареи зынӡак рхахьгьы иаарымгеит абаандаҩцәа. Ажандармериа аначальник уи аганахьала урҭ рҟынтә ихәарҭаз, иапсаз актьы анизеилымкааӡа, ихы-иҽы ихшәаан, инапы астол илыкәикшеит, немец бызшәала дхәааны. Уа уажәы дхәааны ииҳәаз ажәақәа аиҭагаҩ еитеимгеит. Наҟ идәылыжәга иҳәазар акәхап, индәылыргеит.

Дук мыртцыкәа ажандармериа аначальник ҟыԥсцәа кыдышьшь, икабинет даадәылтцын, хыхьтәи аетаж ахь дцеит. Анемеццәа иреиуаз аӡәы уахьынтәи дналбаан, Асҭамыри Ефими иапцаны, аначальник дахьтәаз ахь иҽыҩеихеит. Иахьыҩхалаз рылапш нақәшәеит «Реихскомиссар» ҳәа, ашәаҽ ианыз аҩыра. Даргьы инарыгәҭасын араихскомиссар икабинет ашә инаддыргылт. Иаатит акабинет ашә.

Абар, амаҭ еиԥш иблақәа цыр-цыруа, қәыԥшк, игәы немецтә орден ԥсараха, ихәда кылҳәан, ихахә еиқәатцәаӡа дахьтәоу, зҽаҵахәы иазыԥшу абжьас еиԥш, Монастиришьчатәи араихскомиссар. Уи иҽаԥхьа дтәан аҭырԥьман ԥҳәызба. Аҭырԥьман лҽаԥхьа дтәан ажандармериа аначальник. Араихскомиссар ишьҭахь, аҭзыараҽы

икнаҳан СССР акарта ду. Уи акарта лаԥшыла иааимырдеит Асҭамыри Ефими, рыгәқәа еисуа.

Аҭырԥьман лыла абаандаѡцәа акыр азҵаарақәа рыртеит. Ашьҭахь араихскомиссар иарґьа напы дааѡахан, «Деутшланд» – иҳәеит.

– Уаҟа ауаѡра шәылырхып, шәызхарагьы шәҽартцап, – ҳәа шәеиҳәоит пан араихскомиссар, – лҳәеит лыбжьы ҵарҙа аҭырԥьман.

– Ус акәхашт, аха Германиа ҳнаргаанҙа ҳагьырцәыԥсыпеи. Иаҳа еиґьми, уахь ҳдәықәртцаргьы дара рыматҵ ауп иаауа, ара ҳаҟазаргьы змаҵ ааулаша апанцәа мачхәума, ҳҿыхыѡцәа. Ҳаҳәоит макьаназы абраҟа ԥьара уск ҳдырулааит, – иҳәеит Ефим, илаԥш кыдхалауа.

Араихскомиссар даапышәырччан, «Кавказ, Кавказ» иҳәан ишьҭахь икыдыз ахсаала днахәаԥшит, нас аттаҳәа ажәақәа неишьклеитцеит.

– Ибзиоуп, пан араихскомиссар адҵа ҟаитцоит, Германиаҟа шәдәықәыртцаанҙа, араҟа ԥьара усурак шәзырԥшаарц, Ишәаҳау? – лыблақәа аалырмацәысит аҭырԥьман, лыхцәы лнапы налшьуа.

– Иҳаҳаит, иҳаҳа! – наҭаркит абаандаѡцәа. Абри ашьҭахь анемец солдаҵцәа ѡыцьа аарԥхьан,

Асҭамыргьы Ефимгьы аҭыԥантәи ашьақар зауад ахь идәықәыртцеит. Ашьақар зауад аҿы Асҭамыри Ефими аҿтраҟны ҿуацтгаѡцәас акыраамҭа аус руан, зны ҙаагаѡцәасгьы ик̆ан. Ашьҭахь, ажәтрахьы ииаргеит. Арҭ аѡыцьагьы араҟа гәѡарас ирымкырц азы, ҿыргаҙа ҟатцаны, ихырччагаха акәын рхы шымѡаԥыргоз. Урҭ азауад адиректор пан Гәырски ижәхьақәа зҭагылаз аказармагьы дрыцқьалон. Зны адиректор иԥҳәыс паниа Гәрскаиа, ажәтра шыдрыцкьо збоит ҳәа, ажәтраҿы днеит. Даргьы ауац аизыҳәҳәара иаҿын. Лара днарыхәаԥш-аарыхәаԥшын ус ҿаалҭит:

– Шәара шәзықәшәаз шәхы анышәрааларц шәаҿуп акәымзар, шәҟазшьала маҙак зҵоу, акы згәы иҭоу, ԥьнышқәак шәакәымкәа шәыҟам…

– Ҳара, паниа, ҳаԥьнышқәанда уацгаѡцәасгьы ҳ̆калозма, иахьеиґьыз ҳамцози. Иахьеиґьу ҳара ҳатцкыс еиґьу ахадыргылоит. Ус ауп аҧстазараҟны ишыҟоу, – иҳәеит Ефим

урысбызшәала цас иажәақәа еилахәо, иҽаԥхьа игылаз Гәырскаиа лгәалаҟара ахькыду аилкаара дазышәарыцо.

Гәрскаиа арҭ ажәақәа иаҳагьы уамашәа илбеит, нас лыбз ашҳам ноулышьҭит:

– Аурысцәа акацаԥцәа шәрымфакәа шәахьеиқәҳархаз шәгәыргьалар шәылшоит. Анемеццәа раара шәыԥсы иаԥшәмахеит. – Лыблақәа неиҭарԥа-ааиҭарԥо, уажәымзар-уажәы днарҽаԥаларашәа, инкылкааны дрыхәаԥшуан, нас лажәақәа аарымкьыкьны инацылтцеит: – ажәқәа рытца цәаакуп, ишәымбазои, ирзеицәами... Уи жәдыруеит, аха цасҳәа акәхап изыҟашәтцо. Ацәаакыра иқәгьгьаны иқәышәх, аказарма аартны иааншәыжь ибарцазы. Хәылбыҷханҳа ажәқәа ытцашәымгалан! – днагьежьны дцеит, лхы тҷәи-тҷәиуа Гәырскаиа.

Асҭамыри Ефими неихәаԥшы-ааихәаԥшын, ажәтра аԥура аԥьгьара иналагеит.

– Уара, Ефим, абарҭ гәѡарас ҳрыматҷәҟьоуп, убама. Лҳәашьақәа гәоуҭоу, «маҳак зҭоу, акы згәы иҭоу» ҳәа, закәызеи илпатҟалеиқәо, – иҳәеит Асҭамыр.

– Итцегь ҷыргаҳарала ахымѡаԥгара аҭахуп ҳара ҳзы, Асҭамыр, – ашәахь дындәылԥшит Ефим.

Цытрак ашьҭахь ажәтраҷ иахьыргьгьаз ауац цәаак ҭәыргә дук иааныртцан, Ефим иаашьҭихын адиректор пан Гәырски иѡны абарҭцахь иҷынеихеит. Адиректор иԥҳәыс Гәырскаиа ашә аартны абарҭцаҷ лаақәгыламҭеи, Ефим иҭәыргәы кны уаҟа инхаламҭеи ааиқәшәеит.

– Паниа, ари абаагари? – длазҭцааит Ефим. Гәырскаиа лԥынҭа ауацфѡы инҭаҳаз лхы лыхнахрашәа, аҭықьҭықьҳәа дааимсеит, лгә аахынҳәын, «ххит» ҳәа лҟырҟы аарыцкьаны, Ефим днеигәыдыжьцәалеит. Уи инашьҭархны ажәақәа неигәыдылԥсалт.

Иабаагари закәызеи, абнауааажәқәа... Абригь ахьыжәгара шәзымдыруоума шәшыҟоу, быжьра-быжьҭәа шәныҭцабгааит. Игатәуи, иахьгатәуи шьахәлатцәкьа ишәҳартцап, шәаангыл. Арахь, абарҭцахь усс иамоузеи ауац, ауацгаѡцәа шырҳәатцәкьо шәыҟоуп акәымзар, наҟ аутра атцыхәахь иганы икашәыжь!..

Ишьахәуп, паниа, ишьахәуп. Убригь аадыруазааит... – иҭәарҷәы иманы абартца дналбааит Ефим.

Ажәтра арыцқьара иаалгон еиԥш, азауад адиректор Гәырски иԥеи иареи еиманы рыѡн абартца иаахалт. Уахьынтәи дук мыртцыкәа ихагалаҙаны аччаԥшь ныѡныѡит. Ефим иҟаитцаз атәы Гәырскаиа лхатцеи лԥеи иралхәазар акәхап. Уи акәхарын ркьатеиахы ԥызтцәауазгьы.

– Иччалааит, иччалааит, иччатцәкьо атцыхәтәан иччо иоуп, – иҳәеит Ефим.

…Азауад ажәтраҽы жәхьаѡыс иҟаз Нина Прокопенкои, Асҭамыри, Ефими есааира иаҳа-иаҳа еибадыруа, еиҽцәажәауа иалагеит. Ажәхьаѡ, лгәалаҟара зеиԥшраз, уи лхымѡаԥгашьақәа дара ргәы иахәон. Лара анемеццәа рзы ҽеи лхәомызт. Ус анакәха изалхәоз Асҭамыри Ефими рыгәра лгоит ауп. Даргьы лара лыгәра рго иҟазарц рҭахын. Иара убас егьыҟалеит.

Ажәхьаѡ Нина Прокопенко лыбзоурала Асҭамыри Ефими апартизанцәа рыҙбахә раҳаит. Даргьы хәычы-хәычла илытцаланы, ҽмыршьагала илазтцааура, апартизанцәа рфырхатцарақәеи, урҭ иҟартцоз аоперациақәеи дышрыдгылоз еилыркааит.

– Апартизанцәа ахьыҟоу абна ахьакәу здыруанда, сшыԥхәысугьы уахык ара саангылозар дсырбарын, – лхәеит шьыжьымҭанк Прокопенко ажәхьара дахьаҽыз, Ефими Асҭамыри днарзыԥшны.

Усҟан ҳаргьы ҳнабхьыԥшрын, – иҳәеит Асҭамыр иаалырҟьаны.

– Урҭ ахьыҟоу анеира ус имарианда, анемеццәа егьараангьы инеихьазаарын, – ибжьы аатцакны инақәҽитит Ефим.

– Аԥсцәаҳа иеиԥш ауп анемеццәа апартизанцәа ишрыцәшәо, рыҙбахә нараҳар рхы рыхнахуеит, рлахатц гьежьуеит, рыблақәа кылтытцуеит, ргәы шҳамхоит, – лхәеит Прокопенко. – Уажә аакьыскьашәа Уман ақалақь аҽы атҟәацәа ахьҭакыз алагер аҽы ҳара ҳтәқәа ѡыцьа нарылырган, «Арҭ партизанцәоуп» ҳәа, аѡыра рыбга инантцаны икнаҳаны иршьит. Урҭ рымч зықәхаз итакыз роуп, мамзар апартизанцәа рыԥсы штоу цьеи анемеццәа рхы рырҭап.

Асҭамыри Ефими Прокопенко илхәоз иазыҙырѡуан.

– Нина, акы сбазтцаашан, абарҭ апартизанцәа рхабар уаѡы имбо рышьҭа абадырҙуеи? – иҳәеит Асҭамыр.

– Урҭ иахьабалакгьы иҟазар ҟалап: абнаҿ, ақыҭаҿ, адәаҿы, ақалақь аҿы, ҳара иаабом акәымзар, – наҭалкит лара.

– Знызаҭәык убарҭ иреиуоу аҳәы ҳнигәыдпшылазшәа ҳаҟандаз Асҭамыр уаргьы саргьы! – ибжьы ааицәоуцәахеит Ефим.

– Шәнигәыдпшылар иҟашәҭарызыз? – лхы даашахеит Прокопенко.

– Иҟаҳҭашаз шаадыррыз, иабаҟоу акәымзар... – наҭеикит Асҭамыр.

– Акыр зычҳаз акыр ибеит, рҳәоит шәнеила ус. Иҟоу жәдыруоу, абри иаҳҳәо аҳәы иааиаҳар, сара жәхьаԥык, закәыхи, аха шәара шәзы ихәарҭахом! – ргәрҽантцауа лажәа ааҿахылтцәеит Прокопенко.

Абарҭ ахԥык иасааира гәрагарала абас реицәажәара ашьаҭа аҳауа, адац арыгәгәауа аҿыԥанахан рыгәтакытцәкьа ацәыргара, рымаҳа аргамара аҟынҳа инеибагеит.

Асҭамыри Ефими еилыркааит Нина Прокопенко лаҳәшьа гәакьа артаԥ пҳәыс маҳалатәи апартизанцәа ргәып дшалаз, апартизанцәеи лареи шеимадаз. Ари аԥыза амаҳа аилкаара дара рзы ижәԥангәашәпхьаран, амҭәыжәԥақәа рнаҭон.

VI

Пытрак ашьҭахь ашьақар зауад аҟны еиҿкаахеит маҳалатәи апартизантә гәып. Абри агәып иалаз зегьы раасҭа иаҳа ғәғәала аус руан Асҭамыри Ефими. Урҭ иаҳа ишәарҭаз аусҟәа нарыгҳон. Азауад ашҭа аԥнытцкеи уи анҭытцкеи икыдыртцалон аға ицәымгреи иҿагыланы ақәпареи ртәы зҳәоз алистовкақәа. Азауад аус азыруаз амотор ахәҭақәа амхны иржуан, уаҟа егьырҭ аусуцәа рыԥнутцкагьы маҳа апропаганда мԥапыргон, араионтә центр аҿы иаауаз ицоз анемеццәа рхырхарҭа еилыркаауан.

Алистовкақәа икыдыртцақәози, азауад аҿтәи аусуцәеи ргәалаҟарақәеи зеиԥшраз рыла, урҭқәа збоз анемеццәа гәԥарас иҟартцахьан убраҟа акы шыказ аҟара. Уи зегь реиҳагьы гәԥарас иҟатцаны иман ашьақар зауад акомендант Цельнер. Аха инартцауланы даназхәыцлак игәы нҭыпсаауан, уи аԥыза агәаанагарақәа адәахьы инирԥ-

шырц иҭахымызт, иара ихаҭа ицәымҕын азы. Уи еиԥш агәаанагареи ахәыцреи мчыла хара иҟәигон.

Шьыжьымҭанҙак азы ашьақар зауад ашҭаҽы ауама рымҽхак жәпаԝык анемец солдаҭцәа неит. Аусуцәагьы аизара иаҽын.

Асҭамыри Ефими дара зызку ажәтра арыцкьара аус ахь ишнеиуаз, ианынаԥш игәарҭеит азауад адиректор пан Гәырскии акомендант Цельнери анемец солдаҭцәа ирыгәтылагыланы ишеицәажәоз. Урҭ иаҳа рылаԥшқәа неизыԝит злаба кьаҽ хәыч ыркәаталеиуа, зыбла саркьа цырцыруа, зҙамԝақәа кылырчааны, зԥашь кылышьшь игылаз акомендант Цельнер, Цельнер уаԝы наҙаҙак иакәын, иԥынтца агәаԝарақәа тыкка, ихәарҽхахьоу ашьхымзаҭра аҽышәтақәа реиԥш, унацәа ду нҭашәаратәы, иҭииаз ахәы кылыҳәҳәо.

Асҭамыри Ефими цәалашәара баапсык рныруа инеихәаԥшын, ажәтрахьы рҽынархеит. Уаҟа Нина Прокопенко ажәхьара даҽын. Уи данырба ргәалаҟара маҷк иаалахҳыххеит.

– Нина, жәабжь ҽыцс иҟоузеи? Арҭ анемеццәа иаҳзааргазеи шьыжьымҭан? – длазҵааит Асҭамыр.

– Иаҳзааргахуаз... Ҳара ҳхаҭақәа ҳрымгааит, – наиаҭалкит Нина, нас лыбжьы аармаҷны инацылҵеит: – шәгәышәҽаныз, усура ҷьара ҳаргараны иҟоуп, анемеццәа раара зызкугьы убри ауп.

– Иабыкәу ҳахьырго, ибазҳәада? – дааццакит аҭаказ Ефим.

– Азауад анхамԝа аиҳабы пан Катавшьчук ашьжьымҭан ус даҽын. Абан иара ихаҭагьы дахьааууа...

Нина хланҵы дыԥшуашәа, ажәхьара аалырццакит.

Амра ԝаскьахьаны еиԥш ашьақар зауад аҽы аус зуаз ауаа ааизырцеит. Акомендант Цельнер иразинатә плашь қашә-қашәо, уи атцаҟа итапанча амҳацә имгәацәахьы ирханы, илаба хәыҷы кны днарылаԥш-аарылаԥшуа дгылан. Уи аусуцәа еизыргаз рхыԥхьаҙара шмаҷыз ангәеиҭа, урыс бызшәала ихыжәжәа-хыжәжәо ус ҽааиҭит:

– Абарҭ роума, абарҭ затцәыку? Иабаҟоу егьырҭ? Еизышәца абыржәытцәкьа!

Цытрак ашьтахь хынԝажәаԝык раҟара аусуцәа ааизырцан, аидара мԝангага амашьынақәа ԝба инарықәдыртәан,

ирыманы рҽылархеит. Анемеццәа зыкәтәаз амашьына асаба шьтырббы аԥхьа ицон.

Аулицеи аихамҩеи ахьеихдоу ашлагбаум аҽы ианлеи амашьынакәа аатцәин, аихамҩа иаваланы верск аҟара иласкьеит. Уаҟа адгьыл хәадараны иҩашьтын. Аусуцәа ахәада ианынхыкәгыла, абар ахәада еиҩрффа ибыжьтцәрааны ицоз адәыцба ҟәаҟәаса иахькажьу. Аихамҩа арельсҟәагьы тарны ртып иқәкьаны ишьтан.

Асҭамыри Ефими ргәы нҭгәыргьааит, апартизанцәа рыҟатцамҭа аргама рыблала ианлалаԥш. Уимоу руаҙәыкгьы иааизымычҳазт: – абарҭ роуп ашьоуцәатцәкьа! – иҳәеит ибжьы ааиамхатыганы.

Аҽены хәлааншәа хымаԥсыма аихамҩаҽ аус ддыруан азифҭи, ажьакцеи рымкәытцатата. Анааилашәшәуа аламҭалазы ахәада абжькьара аихамҩа рыцкьаны, уа, ианыжьлаз анҳәаны, адәыцба быжьтцәраа ицартә еиԥш иҟатцан.

– Иахьа шьыжьымҭан ҳашнахәаԥшыз еиԥш, уатцә шьыжьымҭангьы зашәа убыс ҳнахагылаша! – иҳәеит Асҭамыр даакәынд-ҟәындын.

– Ааи, апартизанцәа алаҕәым атцатцаны иԥыржәалааит, ҳара аԥхзы ҳҽашы, азифҭ ҳаганы, ҳламгәа таҽаҳәа аҟатцара ҳаҽызаait хаҳада, цьшьада... – иҳәеит дгәамҭ-хамҭуа аусуцәа руаҙәы, Асҭамыр иихәаз атакс.

Ефим дахьгылаз Асҭамыр днеихәаԥшын, иқьышә инапы наԥыракны, ацымхәра умҳәан ҳәа игәы иҽанитцеит. Асҭамыргьы, уаҳа мҳәакәа иблакәа дырцәытыпшуа, ихы аалаирҟәын игылаз ауаа рыжәпара дналашьшьит.

Аихамҩаҽ усура ианнаргатцәкьа, акомендант Цельнер машьынак длакәтәан Уман ақалақь ахь дцеит, уи аҽены уаҳа дагьыхнымҳәит. Егьырҭ анемец солдатцәа ракәын уа хлаԥшра зуаз. Урҭгьы ахәылбыҕеха амашьына илакәтәан ашәа ҳәо аихамҩа станциа шыҟаз ицеит, аусуцәа ашьақар зауад ахь рҽыҩарханы.

Аҽены хәлааншәа аихамҩаҽ аус зуаз ауаа кара-уараха, уаҳа рылымшо ашьақар зауад ахь игаз амҩа ианыланы иҩеиуан шьапыла. Урҭ рышьтахьҟаҙа алашьцара рҽалакны ицәажәо иаaиуан Нина Прокопенкои, Асҭамыри, Ефими.

– Аихамҩа ҳдырҟатцеит, аха уи дук ԥсынтцры амоур ҟалап, – лҳәеит Нина лыблакәа аакәыс-ҟәысын.

– Уахыки-ԥенаки ари аихамԝала дәыԥба зныԥәаҙомызт. Убригь зыԥсоузеи! – даалкьшәа иҳәеит Асҭамыр.

– Ааигәатәи аихамԝа станциа абыкәу иахьыԥоу? – дназҭааит Ефим.

– Уи ахьыԥоу жәдыруазар иԥашәҭарызз? – лҳәеит Нина.

– Ихәарҭоу акрыҳзыԥатҵонда иҳабаргәызыз… – иажәа ааиԥхьбеит Асҭамыр.

– Ариабжьарак, иахазатҵәык ада, абни аихамԝала ҳара ҳтәқәа мԝанганы дәыԥбала мраҭашәараԥа ргара ишаҷу иаҷуп рҳәеит, – лгәы иаланы даацәажәеит Нина.

– Ҳара ҳтәқәа дарбан? – Асҭамыр даатрыст.

– Ҳара ҳтәқәа, уаҳа дарбан!.. Германиаԥа аусура ҳәа ирго аукраинцәа ҷарацәа. Урҭ ҳара ҳтәқәа рами! –лҳәеит Нина.

Абри аамҭазы урҭ ахьынтәаауаз рышьтахьтә хара артцәаа аатҵнаргеит мраҭашәараԥа ицоз дәыԥбак. Ахԝыкгьы аатгылан алашьцара иалтцәраа инеиуаз адәыԥба инахьыԥшит.

– Абни адәыԥбагьы ҳара ҳтәқәа насыԥдақәа ракәхап иаго, – рыцҳашьарала ҷаалҭит Нина.

Адәыԥба абжьы ааиқәтәеит. Алашьцара иалыԝуаз апаровоз ақәыԥсычҳабжьы заҵәык акәын.

– Ари макьана астанциахь ирыдыркылом, уи азоуп ара адәыԥбақәа реивысырҭаҷ изаатгыла, – лҳәеит Нина.

Ахԝыкгьы хәыҵ-хәыҵла иааилацәажәан амԝаду илымԝахытцит. Иаахҵәаны дәыла адәыԥбақәа реивысырҭахь рҷынархеит алашьцара рҿалакны. Урҭ ныкәон саатбжак аҟара. Абар, рҷаԥхьа иаацәыртцит адәыԥба ду. Ана-ара авагонқәа рыԝнутҵкатә ацәажәабжьқәа гон. Ирҳәоз украин бызшәан. Авагонқәа рыԝнутҵкатәи рцәажәабжьала, урҭ Германиаԥа иргоз аҷар шракәыз ԝашьомызт.

– Ҳпартизанцәа ирдыруандаз сыпсыхгьы, ус еибгала идәықәрҵозар жәбарын, – лыбжьы аархәычны лԝызцәа днарҷахәыҵ-хәыҵит Нина.

– Авагонқәа рышәқәа ытцарԥаца иаркызар акәхап адәахьала? – иблақәа ҭаа днаԥшит Ефим. Зны-зынла авагон ашә иамоу аихатә ҕәарҕәалқәа ааҷыршәаны, адәахьала дачқ анлакәдыршогьы ыкоуп, – ус акырынтә ишылбахьаз налгәалалыршәеит: Нина.

– Адаҷ аҷыршәаны мацароу? – дназҭааит Асҭамыр.

– Ааи, адаҵ мацара наҽыршәаны… Аԝнутҟала уи уаԝы изаартуам. Адәахьала анемеццәа роуп усгьы знапаҽы иҟоу, – назгәалҭеит Нина.

Нас игәаҳҭарын ус акәу акәму, – иҳәеит Асҭамыр.

Ҳара ҳнапы ҭацәуп, игәаҳҭеит ҳәа иалаҳҳгәышьоузеи! Ус сҳәеит ҳәа, шәара ара шәаатәа, сара игәасҭап. Анемеццәа сырбаргьы гәԝарас сҟарҵом – лҽыналхеит Нина.

Вагонк, ԝ-вагонк, х-вагонк… Иазхоит. Еилкааун. Даахынҳәын лԝызцәа ахьынлыжьыз дааит.

Асҭамыри Ефими абыржәоуп ианеилыркаатҵәҟьа Нина Прокопенко лхаҭагьы апартизанцәа дышрылахәыз.

Ишәасымҳәази! Даҷла ауп авагонқәа рышә аҕәарҕәалқәа злеиҽаршәу. Иҟаҳҵарызеи?.. Лом хәыҷык, мамзаргьы ац ҵар змоу рыҭәак зыпсазеишь абыржәы! – даағьатҵәыҕьатҵеит Нина.

Арыҭәа бҳәама, Нина? – Асҭамыр ихәы-ижьы ԝеилагылан иҵьыбахь инапы ндәықәитцеит…

Ҧытрак ашьҭахь авагонқәа рышәқәа рҟны иҽартҵәины иамаз адаҷқәа арыҭәа ҵар ала рхытцәтҵәабжьы аҷаԝ-аҷаԝ ҳәа алашьцара иналаԝит. Арыҭәа неимда-ааимдо аҙәы даапсар аҙәы иҽынеихон. Нинагь арҭ дрышьҭагыланы авагонқәа рышәқәа ахьеиҽакыз лқьышә надкылан: «ашәқәа аартуп, шәхы шәахәа!» хәа нарызҽылҭит.

Афақь зхәылҟьо игылаз апаровоз арҵәаа аатҵнаргеит. Уи инақәырццакны адәыҕбагьы аҽынанахеит.

Нинеи, Асҭамыри, Ефими ахьшәтҳәа инеиҭапан алашьцара рыҕеналадырҙит. Ажәԝан каххаа еилган. Амза мгылацызт. Аиатҵәақәа ракәын иҧсаҟьаны ажәԝан икыдыҧсалаз.

Адырԝаҷены ашьжьымҵан ашьақар зауад аҽтәи аусуцәа ажәабжьны иаарылаԝит, иаха дәыҕбак Германиаҟа иргоз аукраинатә ҿар, иацы аихамԝа ахьыдрыцкьаз ааигәара авагонқәа рышә аартны, шамаха зегьы бналаны ицеит ҳәа.

– Иҟоу жәдыруоу, хлопцы? – ҿаалҭит Нина, шьыжьымҵанк ажәхьара дахьаҽыз, Асҭамыри Ефими рахь днапшны. – Адҵа шәоураны шәыҟоуп абнара ду ахьтә, шәгәышәҿеаныз!..

– Изакәытә дҵоузеи? – аҭак иаҳарацы даащакит Ефим.

– Уашьҭан ишәасҳәап, уашьҭан! – хшыла итәыз лведра ду лыманы лҽыналхеит.

Асҭамыри Ефими рыгәқәа ҭынчымкәа, ажәҭра аказарма арыцқьара иаҷеын.

Ашьыбжьон урҭ аҩыцьеи Нинеи анааиқәшәа ирыӡбеит уаха анаалашьцауа еиниарацы азауад анхамҩа аиҳабы пан Катавшьчук иуадаҷе. Катавшьчук иԥҳәыси иареи Уманҟа ицан, уаҭәашьҭахьынӡа иаараны иҟамызт. Иан-цоз руада ацаԥхақәа ажәхьаҩ Нина Прокопенко илзын-рыжьт. Урҭ уи лыгәра ргон, дара ргәакьак леиԥш. Уимоу Нина, афатә аҟаҵараҷеы, ауада аилыргараҷеы, адашьма аԥьырқьраҷеы асариа-хәша ахыхраҷеы Катавшьчук иԥҳәыс длыцхраалон.

Азауадаҷәтәи маӡалатәи агәып, Катавшьчук иҭаацәеи иареи анықамыз иуадаҷеы акырынтә еинианы амаӡаусқәа ирылацәажәахьан. Уаҟа ишәарҭамызт, гәҩарасгьы уаҩы иҟаиҵомызт.

Атҳ ҭаацәа ду рышьҭалараҳь инеихьан еиԥш, Асҭамыри Ефими пан Катавшьчук ишә инас-наст. Урҭ шракәыз лды-рын Нина ашә аалыртит. Акраамҭаӡа еицәажәон ари ауха урҭ. Атыхәтәан Нина ус ҷаалҭит:

– Адҭа хьанҭоуп, ианаҳзынамыгӡагьы абнара ду ахь шәрыдыркылом.

– Иарбан дҭоу? Ҳара иҳадыртцазар, ишԥанаҳмыгӡои! – Асҭамыр иблакәа ааихаччеит.

– Азауад акомендант Цельнер дԥырхтәуп, акомендатураҷе игҷагылоу ашәақьқәа рзатуарқәа рыцқәа ҧытҭәтәатәуп! Абри ауп адҭа, – лҳәеит Нина. – Ари шаҟа иаарласны иаҳзынагӡауа ауп: – нацылтцеит.

– Ашәақьқәа рзатуарқәа ртәы мариоуп. Уа аӡы анрыз-назго, ашәақьқәа ахьыгҷагылоу акоридор сыбжьысны ауп сышнеиуа. Урҭ сара иахәыстәып, срыҭәеи сареи ҳаибгазар, – наҭеикит Асҭамыр.

Атҳ агәааиҩнашара инахысхьан еиԥш, пан Катавшьчук иуадаҟны иаатынчрахеит.

Абри ашьҭахь даҷеа уахык зны, ажәҩан аԥстҳәа хатәаланы, ақәаԥсата еиматцаан алеира иана҆ҷеыз аамҭазы, ашьақар зауад акомендант Цельнер дгагалеиуа арыжәтә иҷеаргаӡаны адиректор Гәырски иҩны абарҭа дналбаан иҷынеихеит. Дҳақь-ԥсықьуа анықәаратцәкьа ицәуадаҩны, ақәаԥсата дархьшәашәарц иҭахызшәа, иразинатә плашь

апхьа еимадаҙамызт. Уи дахьыԥназ аԥны абартцаҿ амардуан дыԥхалон еиԥш, ишьтахьқала агәакьхәа ахысбжьы геит. Ахы зықәшәаз амшә еиԥш, Цельнер ихәаабжь атцх иԥалаԥит. Иаргьы даабалыбатан амардуан длаҿаҳаит. Иарґьа напала ииулакгьы имгәацәа зақта ду иадыз итапанча атра иааҭихын, ахы ахьирхоз ҳәа изымдырҙо, атцыкьатцыкь аатиргеит. Убри аамтазы ашә ааимпааны абартцахь иаадәылтцыз иара иԥхәыс лгәатцаґара иташәеит итапанча инҭқьаз ахқәа. Ларгьы абартцаҿ аґәра дныкәҳаит.

Ауаа еигәныԥт. Ҳәҳәарахеит, қаарахеит. Ажандармериаҿ иқаз анемеццәа ақәқәаҳәа ихысуа, ракьетала алашара ыкәырҷҷааua, еилатыруа акомендант Цельнер иԥнахьы рҿынархеит.

Ашьақар зауад акомендатураҿ иқаз аполициацәагьы рабцьарқәа кҿынпааны агәгәаҳәа иԥдәылибаҳәеит. Уртгьы ахысбыжьқәа еиқәтәозшәа анырба, рзатуарқәа ԥхадыршалан инарытцхеит. Аха уаҳа умпсуанда, ззатуар еибгоу абцьар ауп итқьо, ззатуар еибгам, абцьар – лабоуп. Анемеццәеи атыпантәи аполициеи ишзахәоз Цельнер иуадақәа рахь ицон.

Убысқан акомендатура аԥны ашьтахь кьыба дук надыргыланы, хԥык ауаа ашьтахьтәи апенцьырала ауада иныԥналан патронала итәыз аиашьыкь хьамтақәа нылбаарган, акьыбагьы нақ алашьцара инахәлажьны рҿынархеит. Акомендатураҿ иқарулуаз аполициа дахьгылаз илапш иныtцашәеит.

– Шәарбан инеиуа, шәаангыл уа?! – ибжьы наиргеит, аха атак имаҳаит.

– Шәаангыл, шәаангыл, мамзар схысуеит! – дырԥегьых иаарыґәґәаны инарыкәҿитит.

Инеиуаз ахԥык, акгьы рмаҳаҙазшәа ишцац ицон. Ақарул ианиамхацәгьахаҙа ишәакь иикыз нарыкәкны азатуар ԥхаршала дԥатцхеит. Ахьеԥ ааҿытцгеит. Иаарццакны еитанеиқәикшеит, аха имхыст. Нас апатрона ааипсахын еитанеиқәикшахт, аха башан, ахьеԥ бжьы акәын уи иабцьар иаҿытцгоз. Игәы аатрысын ашәаҙыҙара дамҽеханакит ақарул.

Еиқәидараха алашьцара рҽалакны инеиуаз ахԥыкгьы уаҳа рцәаара имбо илапш иныtцаҙит. Иаргьы ишәакь

ахьҭымкьаз дыԥхашьаны, маҷ-маҷ ишьҭахька дааскьан ашә азааигәа даагылт, ахысбыжьқәа ахьгоз ахь дыԥшуа.

Адырԥаҽны шьыжьымҭанза Монастиришьче араионтә центр аҟны ажәабжьы зегьы иаарылаԥит: «Иаха ашьақартә зауад аҿы апартизанцәа лажәлан акомендант Цельнер дацәнымхартә дырхәит, иԥхәысгьы дыршьит, акомендатурагьы рҳәны аџьапҳаны ргеит» ҳәа.

Нина Прокопенкои, Асҭамыри, Ефими акгьы рзымдырзошәа, ҽыргаза-ҽырдагәа ҟаҵаны ажәабжь ана-ара ирҳәоз иазызырԥуан. Аха уи ажәабжь урҭ рзы иҿыцмызт, иҟаҵәкьаз аҵабырг еилкааны дара ишырдыртҵәкьоз уаҳа уаԥгьы издыруамызт.

VII

Уԥыза дувагылазар думбартә еиԥш, аҵх лашьцан. Уажәымзар-уажәы алағырзқәа лаҿытцкьасап уҳәаратәы, ажәԥан ауразоуроу ԥстҳәеиқәаҵәала итҵьан.

Ашьақар зауад аус ахьауаз аҕәаҳабжьы затҵәык акәын аҵх аҭынчра иалууа инаԥуаз.

Ҭаацәа ду шьҭалахьан еиԥш, ԥыцьа ахацәеи ԥҳәыски уадак иааԥнытцын, еиқәеидараха алашьцара жәпа иналалан рҿынархеит. Ицон урҭ инеиҿахәыҭхәыҭ-ааиҿахәыҭхәыҭуа, адәқәа иныркысуа, аҙышьҭақәа инарҭысуа, дук уаԥы иҿархасырҭамыз амԥахәасҭақәа рыла.

Абар, аихамԥаҿ ҳааит. Анемец ҟарулцәа ҳрымбакәа знык убри ҳнахысны наҟ адәы ҳзықәлар нас хцеит! – ҿаалҭит апҳәыс, лыбжьы аархәыҷзаны, уатәи амԥахәасҭақәеи, аихамԥа ахысырҭеи шылдыруаз лажәақәа ирнырԥшуа.

Усгьы аихамԥа ҳахымсыр ауам, иатцаҳцо лаҕәымк ҳаманда, ҳмаршәа шыхиоз жәбарын, аха иҳамамеи, аԥсҭаа ихәхаша… – даанәынд-ҟәындит ахацәа руазәы.

– Аихамԥа апҳәара атәы акәым уажәы иуҳәаша, ҳхаҭақәа ҳамгәацәақәа ԥырмжәакәа, ҳгәарымҭакәа ҳазцааити… Аихамԥа апҳәара ҳапхьаҟа ҳахьзап… – наҭеикит егьи.

– Пҳшьаала! – Аҟарулцәа ракәхап, шьаҿа-шьҭыбжьқәак гоит, ишәаҳауоу?! – лԥызцәа ргәырҽанылтцеит апҳәыс. Зегьы рыԥсы заны ҵаҟа адгьыл рыҽенаҟарартәит.

Абар, амагә шьҭыбжьқәа ниасит, аихамԥа арельсқәа ирыбжьаланы, ҟыргә-ҟыргә ҳәа. Аха урҭ ашьҭыбжьқәа

ааѡуан акәымзар, дара зтәыз асолдатцәа рынаургьы алашьцараха уаѡы ибомызт.

– Арҭ ѡыцьа-ѡыцьала ауп ишеицныҟәо, ишәоит азы… Шьҭа ихынхәны иаанҳа наҟ ҳаиасроуп, шәсышьҭал! – лҷыналхеит аҧхәыс.

Егьыртгьы реидараҟәа аарѡытцракны ршьаҷаҟәа аадырццакит, рҷыларҟә-ларҟәуа.

Уажәшьҭа ҳгәарҭааит рҭахызар, зегь реиҳа ишәарҭаз аҭыҧ ҳахысит, – длахҷыхҳа аҧхәыс даацәажәеит, аихамѡа иахысны, ачархырсҭа адәы ду ианлықәла.

Атцх агәы ааиѡнашоны еиҧш Хвилиа ҳәа қыҭа хәычык аҷы инаҳеит. Аукраинатә ѡыншьых шкәакәаҟәа инарывс-аарывсуа ишлеиуаз, иаатцәин баҳчарак инытцалт. Ақытаҷы итынчран, наҟ харантә лашыбжьқәак ааѡуан акәымзар.

– Шәаангыл! – лҳәеит аҧхәыс лыбжьы нытцакны. Илывагылаз ахацәа рҭыпаҷ иадырсызшәа иаатгылт реидараҟәа шырѡытцракыз. Аҧхәыс днеин заҧхьа игылаз аѡны ашә напыла днас-насит. Атак ыҟамызт. Дырѡегь деиҭанасит. Аѡнутцкала ашә иамаз аихатәы ғәарғәал аиҷыршәарҭа абжьы аагеит, уи инақәырццакны ашәгьы аатит.

– Нина, саҳәшьа сыхаара! Бхала боума, иабаҟо бѡызцәа, урҭ быцмааҳеи? – дцышәырччо агәалаҟара лыманы ашәхымс лшьапы нхылгеит Нина лаҳәшьа артцаѡ цҳәыс Таниа Прокопенко.

– Ишҧамааи, абар изакәытә алымқәоу! – Нина даахьаҳәын аҭзыварахь иавагылаз Асҭамыри Ефими лнапы нарыцәылкит.

Арҭ зегьы аѡныҟа ианыѡнеибагала ауп рнапҟәа еибаркуа аҧсшәа анеибырҳәа, ианеибадырқәа.

– Шәызтцоу аиашьыкьқәа закәызеи, ашьақар ҳзаажәгеит ҳәа сыҟоуп? – лҳәеит Таниа Прокопенко даархысамырҟәылшәа, лыблақәа неиҭарпа-ааиҭарпо, лысасцәа дырҷаҧшуа.

– Ааи, шьақаруп уи, анемеццәа ирҷатцатәу шьақаруп, – наҭалкит Нина, лқьышә аапшҳахан.

Ефими Асҭамыри, аиҳәшьцәа рцәажәара рҽаламырхәуа, игачамкшәа иахьтәаз, Таниа Прокопенко лыҳбахә шраҳахьаз еиҧштцәкьа дыҟоушь ҳәа илызпшуан.

Аишьыкьқәа рҽы аҩырақәа ирныз данрыԥхьа ауп Таниа урҭ ирҭаз шпатроназ анылдыр. Лхы дааҩахан ус ҽаалҭит:

– Оҳо, ари апартизанцәа ротриад шәахьалало азы раԥхьатәи взнос ҳасабла иалажәгаларц акәхап изаажәга! Ари ауп даргьы зегь реиҳа ирҭаху. Афырхацәа, афырхацәа! Уаҟа баша шәыцәымтцит, напы ҭацәыла шәаҳзымааит,

– Нас бара бгәы ишԥаанагоз, Таниа? Напы мацара ҳаап ҳәа быҟазма! – дааччеит Нина, лҩызцәа днарҽаԥшын. – Дара аҙәыр дааихьоума? – нацылтцеит зҭаарала.

– Даргьы уажәытцәкьа имааишеи. Аус злаз шәара шәеибганы, уаҩы шәгәеимҭакәа шзаара атәы акәын, – лҳәеит Таниа.

Асҭамыри Ефими «дара аҙәыр дааихьоума» ҳәа, аиҳәшьцәа злацәажәоз апартизанцәа шракәыз рдырын, ажәак раҩмыршәо иҙырҩуан.

– Сишь, аҙәы ашә дасуеит! – лҳәеит Нина. Таниа, иаразнакала ашә аамыртыкәа, уи асшьа дназыҙырҩит. Нас лыбжьы лахҽыхҙа ҽаалҭит: – шәара шәоума, хлопцы? – ашә аалыртит.

Иааҩналт хҩык арԥарацәа, роуразоуроу бԥьарла еибыҭаны, ҟаҧҭаруазла еиқәныхла. Ҩыцьа немец маҭәала еилаҳәан; егьи – ҭеитԥшла иаҳа иҩарылыҳәҳәошәа иҟаз ишәыз урыс солдаҭ маҭәақәан, хыхь немец плашьк изақәын акәымзар.

Хәылбзиақәа! – иҳәеит аурыс солдаҭ маҭәа зшәыз, аҙәаҙәала рнапқәа рымхуа. Иара уи иоуп раԥхьа иааҩналазгьы.

Бзиара збақәаша! – наҭаркит егьыртгьы еихьымҙаеиԥымҙо.

Урҭ ахҩык иааҩналази аиҳәшьцәа Прокопенкоааи еибадыруеижьҭеи акыр шаатцуаз мҩашьо, еизгәакьоу, еиҭаацәароу шьоук реиԥш акәын ишеицәажәоз.

– Абарҭ роума, Нина, иаҳзаабгаз ҳалымқәа? – иблақәа ҭҳаца, иҿаԥшылара хааҙа Асҭамыри Ефими рхы инаркны ршьапаҟынҙа блала иааимидеит аурыс солдаҭ маҭәа зшәыз арԥыс.

– Ааи, Саша, абарҭ роуп! – наҭалкит Таниа.

– Афырхацәа, афырхацәа! Шәара шәусура атәы аадыруеит ҳара. Амала уажәраанҙатәи шәусура еиԥшхом

уажәшьҭарнахыстәи, дцәажәон аурыс солдаҭ маҭәа зшәыз. – Сишь, сишь шәаангыли, уара, абри ауаԥ цьара дызбахьоушәа сыҟоуп... – Бганба днеиҷаԥшит уи.

Асҭамыргьы зныказ дҟәызгаҙа даанхеит, аха игәалашәара ааимҟьеит иаразнак: – Саша, Саша Кузнецов!.. – иҳәан, даагылан иҷеынеигәыдижьлеит. Аԥыцьагьы ааигәдибаҳәҳәалеит.

Арҭ уомашәа ибаны ирзԥшуан егьырҭгьы.

– Аферым, аферым. Раԥхьаҙа ҳанеибадырызҭәҟьагьы уеилыскааит Кавказтәи ашьа цқьа шулаз, агаҷатәи ацәанырра цаҳәцаҳәра шумаз. Шәихәаԥши, уара!.. – ицьашьаны дцәажәон Саша Кузнецов, Асҭамыр Бганба диҷаԥшуа.

Цытраамҭак ицәажәо итәан. Досу дзыниаз, дзынҟьаз, дзынԥаз атәы иҳәеит иааркьаҷены.

– Иҟоу жәбома, абнара ду ахь апартизанцәа ротриад ахь шәҳадаҳкылоит. Издыруада уахь ацара шәацәшәозар, иаахтны ишәҳәа! – Асҭамыри Ефими рҷаԥхьа азҭаара ныкәиргылеит Саша Кузнецов, иавтомат ишьамхы иқәкны дахьтәаз.

– Мап, мап, Саша! Ҳшәонда аранҙагьы ҳаарымызт, – наҭеикит Асҭамыр.

– Уи шәыгәгьы иаанамган зынҙа, – нациҭеит Ефимгьы.

– Арҭ ишәо иреиуоума, шәрыхәаԥши! – лажәақәа нарылалҭеит Нина, иналгаз ргәымшәара дадгылауа.

– Зеиԥшыҟам, уажәшьҭарнахыс шәаргьы ҳаргьы аҙәы ҳауп, ҳаԥсрагьы ҳабзарагьы еилоуп. Аха ҳара ҳаззықәпауа аԥсразы акәым, аԥсҭазааразы ауп. Апартизанцәа ҳаԥҟара шыҟоу жәдыруазаait: зегьы – аҙәы изы, аҙәы – зегьы рзы, абриоуп ҳара ҳзакәан. Ҳара ҳзы уахынла – ҷеынлоуп, ҷеынла – уахынлоуп. Еилышәкааy? – днарҷаԥшит Кузнецов.

– Еилаҳкааит, еилаҳкааит, – аҳәаха рибамҭо ҷаартит Асҭамыри Ефими.

– Уаха инаркны шәара шәпартизанцәаҭәҟьоуп, шәшьоуцәоуп, аҕа итыл аҷы, – иаахиркәшеит Саша Кузнецов.

Арҭ еицәажәонаҭы, Таниа Прокопенко фатәы-жәтәыла астол аалырхиеит. Зегьы надтәаланы акрыфара иналагеит. Цытрак ашьтахь аԥшәмаԥҳәыс Таниа, фырцьанк ауатка ҳзыжә ҳәа иналыдыргалт.

– Исыдшәымгалар иаанысымкылар ҳәа шәшәоума? – Афырԥьан аақәылхит Таниа: – Ҳаԥсадгьыл азы, апартизанцәа рфырхаҵаразы, аԥсҭазааразы... илжәит.

Егьырҭгьы, амцхә мҳәакәа, аҙәк иеиԥш рфырԥьанқәа ааныркылт.

Етҵәаԥьаа жәҩан агәы ихалахьан еиԥш, Прокопенко Таниа лҟны иааиз хҩык апартизанцәа, уажәы ихәҩыкны, аҩеиҳәшьцәа бзиала ҳәа нараҳәаны, индәылтцны, алашьцара иналалеит абнара ду ахь, апартизанцәа рхәышҭаарахьы рхы рханы.

VIII

Шабельниатәи абнара ду (Винницатәи аобласт) иԥхоу, игәакьаҙоу хатәы хәышҭаарак еиԥш, акәын апартизанцәа шахәаԥшуаз, егьшрымаз, иаргьы апартизанцәа агәыҵаҳәҳәа иахьчон, иаҵәахуан, иарԥхон.

Абри абнараҽы еиԥылауан апартизанцәа рымҩахәастақәа; абри абнараҽы ицәыҵлашааура ихәытцыччоит урҭ рхәышԥырҭгымца; абра ҭоуба руан «Аԥсадгьыл азы» ҳәа хьҙыс измаз апартизанцәа ротриад иалаз аҵеицәа – ақәпацәа, аҕа иҽагыланы ашьоуразы; абра ипартизануан Бганба Асҭамыри Заицев Ефими. Урҭ шаҟантә шаҟаԥьара хыцаҳәцаҳә рԥылахьазыз аоперациақәеи ажәыларақәеи раан; шаҟантә шаҟаԥьара аҕа хәымга имацәаз иҭашәахьазыз; шаҟантә шаҟаԥьара аҙәы изыҳәан аҙәы ҭоуба иухьазыз гәаныла. «Асҭамыри Ефими ԥсык еицырхоуп, дара ҩыцьа ыҟоуп, аха аҙәы роуп, мгәак ауп ирымоу, крыфагасгьы мҳаҵәки қәабшьтыки рызхоит», – рҳәалон аотриад аҽы апартизанцәа хәмаруа.

Зны, Ефим Заицев дыҟаҙамкәа, Асҭамыр Бганба гәыԥҩык апартизанцәа ицҵаны акырҙа ихьамҭаз дҵа ҕәгәак анагҙаразы аштаб аҟнытә дрышьҭит. Ҧытк ашьҭахь Заицев, операциак аҟынтә аотриад ахьгылаз аҭыпаҽ данааи, иҩыза гәакьа диқәымшәеит. Ахьшьыцба еиԥш илақәа аашаҟьшаҟьан аземлианкақәа ааимидеит. Асҭамыр дҵа нагҙара дышдәықәыртцаз аниарҳәа, аотриад аштаб аҽы азин аарымхны, иҿыхәа длақәтәан апҟараҳәа дҩарышьҭалт.

Аурҭ иҽанаҳәо, асы ҧуа дцон уи, Асҭамыр дзыцны дҵа нагҙара ицоз агәыԥ рышьҭа дхыланы. Иҿы амаҳмызақәа

аирбоит, аԥыжәԝа ҳаракъа иԥыруама уҳәаратәы афакь ахәылҟьа ицоит, ишәахха аԥхъы алԝыруеит: «Издыруада Асҭамыр мыҟәмабарак дақәшәар, иҟамлои ари еиԥш ихьамҭоу адҵа анагъараҷы деибганы дзыхнымҳәыр. Мап, ҳара ҭоуба еидааулахьеит, ҳахьцоугьы ҳаицызарц, ҳаицыкәԥаларц, ашьоураҷы ҳԥсуазаргьы ҳаицыԥсырц». Ихәыцра ааихицан, Ефим иҷеы ишьхәа наирбеит.

Абан сыла ихҟьаз адә ду аҵыхәан асыҭәҳәа иналибааит дҵа нагъара ицоз агәыԥ, абан Асҭамыр раԥхьа дахьгылоу. Иқьышәқәа ааԥшъахан изымчҳакәа ҷааиҭит:

– Еҳе-еи! Асҭамыр!..

Асҭамыргьы, цәалашәарак ҟәандаъа иааизкылсын, аҷыҭбжьы ахьгаз ахь даахьаҳәит: абар Ефим дԥырны дкауда дахьааиуа. Игәы нытгәыргьаайт Асҭамыр, нас иаргьы дзықәтәаз аҷеы ахы ааиртәиит: Ефим! – ҳәа ааҷыҭны, уахь иҷылеихеит. Егьырҭ апартизанцәа ааибарччеит арҭ аиԝызцәа ирзгәдуны.

Ефими Асҭамыри алымқәа реиԥш ҷеыҳәҵәыла ианааидыххыла, ишҷеыжәыз иаагәыдибаҳәҳәалан, еихәаччауа иаагәыдибакылеит знык, уи рызхомызт, аха рыҷеқәа ҭынч ирытҵагыломызт, урҭ ԥашашо раҕәрақәа ирыхон. Аԝыцьагьы рԝызцәа ахьгылаз ахь рҷыԝархеит еиԥхныԝланы, аҙәы аҙәы диԥыҟьар итахымызт, аԝыцьегьы еиҟараны акәын икаууа ишԝеиуаз. «Арҭ дара реиԥш, рыҷеқәагьы еибабоит, шьамхык ауп ирытҵоу» – иҳәеит апартизанцәа игылаз руаҙәы.

Аҷены аныҟәатә ҕәгәа рыман, ицон бнала, дәыла, мԝахәасҭала, партизантә грапарала. Асаҷы аҷеқәа аныҟәара рцәыуадаԝын, аха ишԥаруаз... Уаԝы рҷеимырбацәакәа адәыгба мԝа ацҳа рҷеазааигәартәырц ицон. Аухатәи аҙын ҵхы иалагъаны, аихамԝа ацҳа ԥыржәарц акәын дҵас ирымаз.

Абар еихашәы-еикәашә аахәлеит; уажәшьҭа аҵх апартизанцәа рзы иҷеынлоуп. Аҵх аҵхыбжьонра аҟынҙа имнеицкәа, иахьақәгәыҕуаз ҭыпк аҟны рыҷеқәз ааԥхьакны, асы аԥштәы зыԥштәыз рплашь шкәакәақәа рыҷҭаҳәҳәаны, равтоматқәа рымҟәытҵарҕәгәа рҷынархеит. Акыргьы шьапыла иныҟәеит урҭ. Нас бна ҷеыгәра хәыцык инылатәан ишныҟәашаз аарыҙбеит, хәыҵ-хәыҵла еицәажәауа.

Аихамҩа ацҳаҿ анемец ҟарул дышгылаз, дахьгылаз, асмена анырԥсахшаз аамҭа – арҭкәа зегьы еилкааны ирыман апартизанцәа. Ацҳа алаҕәым аҭатцара аус ихы иадитцеит Асҭамыр, даҽа партизанк дидыргыланы. Аҟарул шьҭыбжьыда иқәхра ҩыцьа ирыдыртцеит.

Рыплашь шкәакәа рҽеынҭарҳәҳәан, абнара ҽыгә ааныжьны, икаианы рҽынархеит, адгьыл рҽеаҟаратәны, жәҩала асы ԥуа. Абри еиԥш аан амшәареи, агәыгъреи, ачҳареи зегьы ирыцкуп.

– Сишь, абан зцәеи-зжьи ақәыцьмақәа ирфахьоу, зваҭарақәа хаххала адәы иқәжьу аҽеы еиԥш, аҭх шкәакәа иналибааит аихамҩа ацҳа. Уи иатҵсны ицоз аҙы абжьы гаҙомызт, аҭаа цәгьаха ацәа иҭалазар акәхап. Макьана дәыгбакгьы ыҟамызт.

Аамҭа шаҟа цаз здырхуада, аха анемец ҟарул шьҭыбжьыда иҭып дыкәҭан. Уажәшьҭа уи дзыԥсахуаз асмена ааиааиҙа ацҳа алаҕәым аҭатцаны хыма-ԥсыма аԥыртцәын.

Асҭамыр инацәкьарақәа адшәыло, ииулакгьы ацҳа агәҭа алаҕәым аҭаны даалгон еиԥш, «Ҳальт! Ҳальт!..» ҳәа, аихамҩа арельсқәа ирыбжьаланы иааиуаз анемеццәа рыбжьы аҙын ҭхы иналҩит, урҭ асмена зыԥсахуаз ракәхарын…

Асҭамыри иҩызеи, мацәыск еиԥш, рышьҭахьҟа инеиҭаԥеит, нас ишьҭаҳәазо рҿаархеит. Убри аамҭазы қәыршыҩтас анемеццәа рыҽекажьны ахы цаҳәцаҳә ҩоурыжьит. Аоперациа аус аргамахеит, шьҭа иԥыркааузыз… Апартизанцәагьы, Асҭамыри уи иҩызеи рхьаҭра иацхраарц автомат мца аҿынадырхеит. Наҟ-ааҟ аиҿахысра, амцабз аижәҭара, агәаҽеанызаара…

Асҭамыр игәы атра иҭагылом, игәы еисуеит, уи ццакрыла ацҳа иеиҭаз алаҕәым ԥжәозу иԥымжәозу – абри акәын иихәыцуаз. «Иԥымжәар, нас?.. Зегь башахеит, аҩызцәа ахьымҙг дсыргеит ауп. Еиҕьми, арҭ еиҿахысуанатцы, сеиҭаахынҳәны алаҕәым акаԥсуль ҿыц асҭар… – ааигәахәт. Абри еиԥш аҭагылазаашьа аан даҽеаҙәы иазҵаара аҭахым, ухала иуҙбароуп, уҭахаргьы адҵа наугъароуп!» – ихәыцра ааилагьежьит иаразнак.

Аиҿахысра еиқәтәомызт, анемеццәа ракетала амцабз ыкәдырҷҷон, аха апартизанцәа ркылкаара уадаҩын. Урҭ рыплашь шкәакәақәеи аси рҽеимардеит.

– Уара уцала, сара сшәыхьзоит, – иҳәеит Асҭамыр иҩыза днеиҷахәыҵ-хәыҵны. Нас даахынҳәын, дҳәазо ацҳахь еиҭаҷынеихон еиԥш, артцәааҳәа иҳәацәо, иоумагаха, ҩахьхьи амҩа архәараҷ иаавыҩрын, идырҳаз агәылшьап еиԥш, мраҭашәаратәи иаауаз адәыҷба илаԥш нақәшәеит. Убасҟан аихамҩа ибжьаланы ахысра иаҷыз анемеццәа дгәаргазар акәхап, ахы цаҳәцаҳә ааижәыртцеит.

Адәыҷба адырра аҭара иахьымзакәа, ацҳа илықәыххит апаровоз, афақь ахәылҟьо, иҳаш-ԥышуа. Ацҳа агәҭаны иаамацәысит, нас митәык ԥжәеит, иаадыдызшәа. Адгьыл хыцхыцит, алҩа ықәчит, азы аҭра иҭытцын апаҩқәа аерықәнажьит. Аҳәҳәабжьи, ахысреи, амцабзи, аилаҩеиласреи ракәзан аратәи азын ҭхы иалыҩуаз.

Ацҳа ахьхыз аҭыԥан, амцабз ҩхатәалт, ажәҩан ҭыблаауа. Уи акәша-мыкәша асы ҭәаны ацара иалагеит. Апартизанцәа ргәы еисуа, адгьыл ҏамаданы ахьаҭра иаҷын. Аха дабаҟоу Асҭамыр, уа дрылазамеи, дҭахазар? – Ефим ихәы-ижьы ҩеилагылт, ихы дааҩахан даанаԥшыаапшит. Убасҟан амцабз ахьықәыччоз ахь, азәы ибжьы ҭахәаҷеза еергьҳәа ашыкьбжьы иналҩит:

– Ефиим! Ефиим! Уабаҟоу?..

Заицев цәалашәара баапсык аҷееинардырит, ихьз атҳ ианалҩ. Аха изҷызҭыз иахьынтәҷиҭыз изеилымкааua, илымҳа азкыдҭа даазырҩит. Ахысбыжьқәеи аилаҩынтра ашьҭыбжьи егьидырҳауамызт.

Апартизанцәа, анемеццәа рхы иаҷамшәарацы, еидгәыԥлан акәымкәа, рыераҕаны ишьҭаҳәазауа рҷынархеит, адгьыл ҏалыриааны.

– Ефим! Ефим! – дырҩегь еергьҳәа ауаҩы иҷыҭбжьы ацҳа ахьыԥжәаз ахьтә, Заицев илымҳа инҭаст, атҳ иалууаа.

Заицев иаразнакала Асҭамыр ибжьы идырит. Иҩызцәа, шәхьаҭны абна ҷыгәраҷ шәаҳзыԥшыз ҳәа нараҳәаны, иара даахынҳәын Асҭамыр ибжьы ахьгаз ахь иҷынеихеит дышьҭаҳәазо. Днаскьацыԥхьаза иаҳа-иаҳа ашәарҭара дазааигәахон, аха иҩыза гәакьа игәыблра игәы арыҕәгәон. Ус дышнеиуаз, иҳәазаны ицоз азәы, играпара ашьҭа данеит. Аграпараҷ ашьа ҟаԥшьшьза асы ишылататаз гәеиҭеит Ефим, егьидырит Асҭамыр дышхәыз. Ишьҭа дынхылт дааццакны.

– Асҭамыр! – ибжьы рхәыцны ҷааиҭит Заицев.

– Ефим уоума? Ефим, сҩыза гәакьа! – азныказы ихьаа аахҿеызшәа ибеит Асҭамыр, даакәыпсычҳаит. – Сшьапы, сарма шьапы сыхәом – нацитцеит.

– Умшәан, Асҭамыр, умшәан сашьа! – иҳәан Ефим иҩыза днаидыххылт.

Секәындк иадамхаргьы аамҭа ырзтәымызт. Ефим иплашь шкәакәа акалҭ аамапжәаны Асҭамыр ихәра ааҷеиҳәеит, нас изнапык ала аҩыцьегь равтоматқәа кны, егьи иаргьа напала Асҭамыр иҩытцра днытцаҕәҕәаны, дицхрааура, адгьыл рҿаҟәымтхо ишьҭаҳәазо мацара рҷынархеит. Ишәарҭаз аҭып инацәыхараны цытк ианынаскьа, рпсы ааитаркит. Асҭамыр азыжәра иҭахын, уапстцәык азна асы неиҷеигалан, иҷы интарзытны инылбааидеит.

– Ефим, ҳадтца ҳзынагзамашь? – дназтцааит Асҭамыр.

– Ушпазтцаауеи! Инаҳмыгзакәа, иҟоу умбо!.. – Ефим инаиатеикит. Аҩыцьагьы ацҳа ахьпжәаз ахь инапшит. Уахь амцабз ықәыччааура, алҩа еилаҳанто ихатәалан, ихышәтыз адәыҕбеи ипыржәаз ацҳаи абылра иаҷызар акәхарын.

Рыпсқәа анааиҩырга, Ефим ипсы изалымхуаз иҩыза дҩаитцагылан абна аҿыгәрахь диман иҷынеихеит. Зны ишьҭаҳәазон, иҟәыруан, зных ишьамхгәыгәланы ицон, анемеццәа рхы цаҳәцаҳә рҿаҷамкуа. Абнараҷ рҩызцәеи дареи еиниеит. Уантәи дгьыл ҭаҳарак рҿартон, рыҷкәа ахьыпхьаркыз аҭыпаҷ иназеит. Уи нахыс ирыбаргәызыз, ҿыла рпартизантә хәышҭаарахьы абнара ду ахь идәықәылт.

Асҭамыр ишьапы шхәызгьы, знык аҿыбҕаҷ данҩеигәышьа иуҭахуазыз…

Ашарпазза абнара ду инылалеит зыдтца нагзаны иаауаз ашьоуцәа. Шьҭа шәарҭа рымам, абнара ду иагәытцаҳәҳәа акәа интаршәны иаднакылеит.

Асҭамыр Бганба ишьапы ахәра иахҟьаны мызки-бжаки анышәтә қьала (аземлианка) ахәышәтәыртаҷ дышьтан. Уаҟа хлапшра игмызт. Аотриад аҷтәи аҳақьымцәа – ахьирургцәа рҟынтә агәцаракра иман.

Шьыжьымтанк азы Асҭамыр лабада, ишьапы дыкәгыланы, дахьышьҭаз аземлианка даатцытцын адәахьы иҷынеихеит. Ихы дааҩахан, илақәа тҳаца абнара ду данлылапш, дааҧышәырччеит. Уи дгәазҭаз Ефим дааины

иҽынеигәыдыжьланы даагәыдикылеит. Уи ашьҭахьгьы шаҟаџьара аоперациақәа рахь еиццазеи арҭ аиҩызцәа.

…1944 шықәса ианвар мза антҷәамҭазы ижәылауа, аҕа дыцкъашәкъа инеиуаз Асоветтә Архәҭеи «Аџсадгьыл азы» ҳәа, хьӡыс измаз апартизантә отриади рҽеимардеит, афронт бжьҭҷәаны. Апартизантә отриадқәагьы архәҭа ирылагыланы иқәџон. Ефим Заицеви Асҭамыр Бганбеи еиҟәнагеит хаз-хазы. Урҭ анеиџыртҷуаз аҽены акыраамҭаҙа изеидымҭуа игәыдибакыло, еигәыдибаҳәҳәало игылан.

Убриижьҭеи итҷуеит жәохә шықәса. Жәохә шықәса рышьҭахь ауп Ефими Асҭамыри итаацәараха, еибгаеизҩыда Шәача ианеиқәшәа.

Абар урҭ рыкәша-мыкәша агәыргьареи аиааиреи знып-шуа аџсабара дара ахьалагылоу. Зыџсадгьыли зыхшареи џхьаҟатәи рџеиџш, џхьаҟатәи рразкы амцабз иалган изыхьчаз абацәеи анацәеи роуп ара зыџсы зшьо, зыччабжь го, зашәаҳәабжь абаҳча итыҩуа, агаҷаҷ амра зҽазырбылуа, анышьқәа рыла амшын ихылан инеиааиуа. Убырҭ иреиуоуп аиҩызцәа Бганба Асҭамыри Заицев Ефими.

Алықьса Џьениа
(1930–1998)

АЗҴАБ ИАХЬЫЛҲӘАЗ ДЦОИТ

Ҳгәыла ҷкәын Лад изәзәага-азы аахәаны иужәып ззырҳәо ҷкәыноуп. Рацәакгьы ихытцуам – уажәоуп арасамахә еиԥш дҟат-ҟато данышагыла. Аукы, пакы, ибла иатцәа гәытбаакәа разҙа ианухәаԥшуа – макьана исҟәимгандаз уҳәап. Аиҳабацәа дреихырхәаны аԥсшәа реиҳәауеит, аитцыбцәа деихаччауа рнапы рымихуеит; аҙгабцәа дырбар ргәы аҽареиԥьуеит, иҩызцәа аҷкәынцәа дрымбар дыгәхьааргоит.

Лад, Чацә Мыстаабеи ида адунеи иқәу зегьы бзиа дырбоит. Уи Лад дибар, агрын ихьызшәа дхышәтны атазҳәа дынкаҳауеит, зхы хыртцәаз акәты еиԥш атрымҳәа дшьацәкьо, ижәзы иҽытцач даарымпытцахоит…

Жәаха ҽенак аусура саналга автомобиль сынталан, саатқала ҳқытаҟны снеит. Шаҟа ибзиоузеи ҳқыта, аиҳаракгьы ҽаҩратагалан. Ирымтаацыз ажь афҩы аасҽаҳаит сышналалатцәкьаз. Рқьыбжьы гозшәа саҳауан ашәыртлақәа, алапҟьақәа аанда рыҽхырхәҳәаны рхапыц ҟәашқәа сдырбон…

Сыздырхуам сара абарт апоетцәа аапын иаҳа иадырбалаз. Урт ҳқытаҽтәи аҷкәынцәеи аҙгабцәеи ираздаар ирарымҳәозаапын атцкьыс ҽаҩратагалан иаҳа ишеицәам. Ашәақәа! Ҽаҩратагалан ашәа хкыс иумаҳара иҟоузеи. Аиҳаракгьы Радеида!

– Нан, Алықьса, – лҳәеит Лад иан Мкыд луԥка тбаа ду лытцарҽыла данаатәа, – ишудыруа атакәажә лхапыц еиԥш азәзатцәык сихәаԥшуа стәан… Аха иамуит, – итцызәзәаа иҟаз лыбла гәыразқәа хыхәхәо иаатәын, ихыжжны лзамҩа инаҽалеит. Сара сшәаны саатрысит.

– Дахԥсаауеит, хымԥада дахԥсаауеит, – лшьал амҳацә ала илырбаз лыблақәа ҭыҟаԥшьааза дѡасҿаԥшит, – хымш ҭуеит ачаҕьа иҿахьы иааимгеижьҭеи. Ихы кны ауада дыѡнатәоуп.

– Иҟалеи? – сҵааит сара снылпыѡлан.

– Иҟалахи, Чатҵәаа ҳраҭәаршьом: шәыжәла ыҟам, шәхаҭа ыҟам, шәмал ыҟам, шәтәыла ыҟам рҳәан, инаҳашьҭыз ҳҭацаагацәа лажәхарԥа рзуны иаарышьҭит, – уажәы асааракa дыԥшуа лкалош ҿѡагақәа нышьҭшьуа ацәажәара даҿын Мкыд.

– Изчатҵәаада, иарбан ҭацаагацәоу? – Мкыд илҳәоз омашәа ибаны сеиҭатҵаait сара.

– Иумухша Мкыд, акы еиқәыршәаны еилукааратәы илызҳәо дыҟоума… Чатҵә Мыстаабеи иԥҳаи абри сыҷкәын газажәи еибаркааны иҟоуижьҭеи акраатҵуазаап. Саргьы хәылҟьа-ҿылҟьақәак слымҳа иҭасгәышьахьан, аха иумдыруеи, нан, уажәтәи аҷкәынцәа шыҟоу: «сан слыҳәоит, дыспырхагамхааит, уи лареи сареи бзиа ҳаибабоижьҭеи акраатҵуеит, ҳагьеинасыпхароуп» ҳәа ҷьоукы рҿала исзааицҳаит. Иҟастгәышьахуаз сара хашагәаша, сгәаҟхьеит, аҷьабаа аҟырҟы икылсхьоу пҳәысуп, сҿеаныскылт… Аха уажәы исыхьыз убоит, – Мкыд ауеимадаҳәа инеималҭәеит.

Саргьы уажәшьҭа еилыскааит Мкыд илыхьыз.

– Иухьша Мкыд дагааит, сыпсы аҭбара уахьзеит. Ианакәзаалак ҳазлоу ҷьабатәыс, рххатәыс ҳшәымоуп… Абригьы акы еиԥшымкәа ихьымзгыршьеит. Хымш ҭуеит рыцәа ыҟам, ртәа ыҟам, абри аус иашьҭоуп. Уахагьы қыҭа-цыпхьаза жѡахкыла иалырхуа ауаа еиқәыршәаны ирныртцарц иаҿуп, урыцныҟәа, нан Алықьса, сыпсыргьы ҽенак уааԥсозар акәхарын…

– Ҳаи, ус ахьԥабҳәо, Мкыд, бара бзы азыршы сзаагылазар исмычҳауеи, – наҭаскит саргьы.

– Аизара иаҿуп, иухьша Мкыд лхы иамазаait! – лҳәан Мкыд, лнапы ыргьежьны лхы инадкыланы, саагәыдкыла дцеит.

Жәашықәса инареиҳаны итцуан ҽык абгаҟынза сымназацижьҭеи. Иахьа ипаҷьпаҷьуа аҕәра ианкны аҽы анаасыдыргала сгәыргьеит, аха еицәааазар зхәарҭоузеи, маҷкгьы саашәеит: «Иудыруеи, ҳшеибатәым дырны аҽы

гызмал аазқәыршәшәар, снахҟьаны атазҳәа аҳәынтҷәа снылаҳар»... – схәыцуан, соурыс-еиқәа ҭшәа ашьапы калкало, сыбласаркьақәа шеишеиуа, апсуа ииааҙаз аҽыхәаиатҷәа сахьадгылаз.

Аха, ауаҩы дызлааҙоу атҷас бзиа дахьцалак икылпшкылҙырҩуа ишьҭазаап. Минуҭқәак рышьҭахь апыҟҟаҳәа иҽыжәланы инеиуаз аҽецәа срылагылан саргьы «зкәадыр маха ззыматразыз», ауаҩ иеипш схы ԥхьаҳәо. Чоу ҳәа сышьхәа насырбаргьы цәгьа избомызт, сгәы сытҷасуан. «Сыхбаҟәҙа акәадыр сышԥантәалоу» – аасгәахәын, саԥхьаҟа сыҽенарнаашәа сҽышькылгьы сҩангылт. Сыбласаркьақәа аамсхын сцьыба инҭастҷеит. Шә-метрак наскьа агәыр каршәзар збон, ана-ара акәыкәымдраҟәа ирывеибаҳәа исзааиуан сыҷкәынра.

Сҽыхәа-иатҷәа шьҭхысаа, абраҟа исхызгахьаз сыҷкәынра ашыҟәсҟәа сыргәылпаа снанагон: арха еиужьқәа, аҽеқәа, аҙҭачқәа, ашәыр, акарпыжә, ашкол – аттаҳәа исывкьаны ицоит.

Адгьыл дҩытциаазшәа саԥхьа даагылеит Матыгә хәашабга – уаха ҳаззҽеыжәу аҷкәын иашьеиҳабы – сара сҩыза гәакьа. Уи иареи сареи ҳаиқәлацәан, ҽенак ҳаибамбар ҳматәамызт, ҽенакгьы арра еицҳаԥхьеит... Матыгә снапала Минск ақалақь амҭан дызжит. «Алыкьса, иҳәеит уи ибла ҭырхаха дҩасытҷаԥшын, – сани сашьа хәыҷи унапы иануп. Аибашьра иалгаанҙа сыштахаз раумҳәан...»

Матыгә иаб Дыгә рыцҳагьы дзыхнымхәит. Сара сыԥсы сыманы ҳхәы санаакәла, уаха зыԥхәыс ҳлышьҭоу арԥыс кьалантар, акәатеиԥш иԥынҭа аҧ ахатата, ишьапы хтны, дҳашҳашуа дыспылт. Уи ашьҭахь мчыбжьык Лад днасыдшәаны ашьаҷа ҟаитҷомызт – иашьеиҳаб Матыгә сакәыз ҷьишьон.

Аа, ашыкәс акрыкоума, мшәан, уи аахыс абар жәаф шыкәса ҭуеит, Лад ԥҳәыс дааигаратәы дҟалеит...

Ишылашьцарыз илашьцахьан агәгәаҳәа Чатҷә Мыстаабеи иашҭа ҳанынҭалоз. Зыфҭил шабаз акәаҷаб еиԥш, абла ҭаа ашҭа анаҙара аиатҷәара иаалубаауан Мыстаабеи иахьатә кәасҟьа. Кәыкәбаатҷас ихаҟә-хаҟәҙа даҽа хыбраҟәакгьы акәасҟьа акәша-шыкәша сылаԥш иаатҷашәеит, аха урҭ дагәа-дагәаҙа еиқәылашьца игылан.

Аддыҳәа ҳалҽыжәҵын, ҳаҽеқәа еиқәхарпа, ашҭа зымпытҵак игылаз ара ду аҵаҟа иааныжьны ҳҽынаҳхеит.

– Мыстабеи уҟоума, Мыстабеи! – акеѡ аатиргеит ҳаиҳабы ҳәа иҳацыз. Уи аақитындаз ҳәа иԥшызшәа, ахуҳәа аламурақәа ѡба аатԟьан, хаха ҳара ҳашҟа рҽаархеит. Аиашаз урҭ ршьапқәа чапазар ирытԟьоз амца убла зхнамкуазеи. Ақәыцьмақәа игҽарцалаз ауахьад реиԥш ҳааикәагылан, ашитцә-ашитцәхәа аҟамчқәа рымѡантцара ҳалагеит. Алақәа иаҳагьы иаапкит – итцәаа-цәааны аҽақ-аҽақҳәа рхапыцқәа еихакшо. Зи-маҵи реиԥш иҳақәтцәашоҿ. Аҳабла алақәа зегьы ҽыхеит. Агәылацәа рышәқәа ҟьаҟьаза иаадыртит. Алашарақәа ахьакымыз иакит, аха илашьцоуп, идагәоуп Мыстаабеи иѡнқәа.

– Аԥшәма уҟоума, аԥшәма! – инеитак-ааитакуа аҽтра ҳаҽуп. Даҽеакала ҽаҳтыргьы ауан, аха аԥшәма иргәаара азәгьы иаҳтахымызт. Аҵыхәтәаншәа аматцурта ашә абжьы ааган, азә дыцрап-црапуа, ҳара ҳашҟа иҽааихеит.

– Арахь шәиас! – алақәа ибжьы шараҳаз аҽапа ларыхәлашәан, итцхәыршәшәо алашьцара иналаз ицеит. Адыдмацәыс ашьтахь иштынчрахо еиԥш азныказ иаатынчрахеит.

– Хәлыбзиа! – иҳәеит ҳаиҳабы, иааҳадгылаз анҽеимтза.

– Бзиара жәбааит! – натеикит уи ибжьы нытцакны.

– Мыстаабеи уакәзами, мшәан? – днаидгылан ихы ларҟәны лаԥшыла даиԥхьишьшьааит ҳаиҳабы.

– Ааи, макьаназ Чатцә Мыстаабеи соуп ҳәа схы сыԥхьазоит, настәи сыздыруам, аха, – натеикит аԥшәмагьы, амыг иԥыцкылҳәҳәо.

– Ҳаи, Анцәа уиныҳәааит, Мыстаабеи бзиахә ду ус шԥоуҳәо, – диҽынтәааазошәа иҽааигәыдыжьлан, дааигәыдиҳәҳәалт ҳаиҳабы. – Иухьзеи уара, ацәгьеи абзиеи зегьы рҽы ажәлар ирапгылоу, абаагәара еиԥш ҳзыкәгәыгуа ауаѡы, ус шԥоуҳәазои, – изкәагьы днас-наст уи. Нас еиманы аматцурташҟа рҽынархеит, ҳаргьы ҳнарышьталеит.

Абар уажәшьта атцх агәта ааиѡнашоит. Сара инасыркны, зны-зны, ѡынтә-ѡынтә игыланы имцәажәац уаѡ ҳаҟазам. Шаҟа рехәаԥхьыз, шаҟа лабжьагажәа, шаҟа ажәаԥҟа, шаҟа ажәаҟәыш ѡныѡхьоузеи уаха абри аматцурта. Абриаҟара ҽатца ихаангьы илбааимдацт, уажә зымгәацәа ҳатҳато,

нахьхьи акәакь икҽатәаны «Ала шуеит, аҽеы ҳәуеит ишәҭаху шәҳәала» ҳәа, – згәы иҭаччо Чатҙә Мыстаабеи. Абриаҟара дааиижьҭеи ажәа ҭылмыршәшәацт уахак ажәа ауаара ҳазымҭо, минуҭкала шәажәак ԥсаҟьаны аҳауа иалазҭо Мыстаабеи иԥҳәыс Ҳаным.

– Дад, Мыстаабеи, – абыржәы хынтәуп абас иажәа дналагоижьҭеи иҳацу ҳаиҳабы. Уи изаҟаразаалак ҷьара гәамҭрак инирԥшуамызт, дтәанаҭы, – ажәак иҽшәомызт. Уажә дырԥегьых дгылоуп деинааланы дкалаҙа, апҭақәа зҽашьқьыруа ахра даԥызаны аматҵурҭа иԥначу аҭатын лԥа далзбаауеит. Ихы-иҽы ԥагьаҟны ҷьара дакгьы ҭысуам, инацәақәа наҟ-ааҟ ираҙын маҟа илавҭатҵан, дцәажәоит, иршаны икыду ипатҵақәа рытҵаҟа аарла ипышәқәа ҭыстысуеит, аха ахра иатыԥрны аҙыхь шааиуа еиԥш, еишьҭаххы иҽышәшәоит ажәа ҟәышқәа – сабацәа рабацәа ражәақәа: амилатқәа злеиндраалоз, агәы иану ахәра зладыргьоз, аҷьал злахдырԥоз, еиҽыгәкаауаз еиқәзыршәоз ажәа ҟәандақәа.

«Иабаҟоу сблокнот», – ишыҟаҳҵалац еиԥш, сҷьыбахь снеихеит, аха иԥхасшьан сҽааныскылт – араҟа иатыԥым, ишԥаҟастари, амал, ахааҙага, зеиҳаҟам абеиара сывԥрны ацара иаҽуп… Аҭаҳмада дцәажәоит ҭынч-ҭынч, дгәамҵуам, дмақаруам днапҟьа-шьапҟьом. Сара санцәажәоз абоксиор иеиԥш имԥаныстоз снапқәа уажәы ихьухьууа исыхьуеит, аҙәы исцәигар ҳәа сшәозшәа еишьҭарххы иҵсыршәшәоз сажәақәа рҟынтә хәбаҟа роуп исгәалашәо.

– Уахьынҙацәажәоз ԥынԥажәижәаба урысажәа алоуҵеит, – иҳәеит сывараҽы итәаз сԥыза, исҳәашаз ҳәаны санаатынчха. Уаҟа акыргьы смақарт: ашәҟәқәа рҽынтә аҽырԥштәқәа аазгеит, нас апшәма гәымбылҷьбареи иԥҳәыс ҟьаԥ-ҟьаԥи ргәы ырԥшааны исыртцәыуарц сҽазыскит.

Аха рԥышә сшықәыртцаз ангәаста, нас иаасырҳәын, – ухатқы, Мыстаабеи ҳәа – сналагеит… Урҭ имҙазакәа ирасҳәеит бзиа еибабо, рыбзиабара азакәан ишахьчо, ирмузаргьы рыпҳа даарымхны бзиа илбаз ауаԥы дыширҭо… Ас сҳәо саналага ҳаиҳабы ихы наирҟәит, саргьы сҽыҷьбара сшымԥахнагаз здырын, аҭәра ааҽаскуа салагеит.

Ҳаиҳабы иажәа ҟәышқәагьы, сара смақаррагьы, егьырҭ ирызҳәазгьы зегьы еиԥшын Мыстаабеи изыҳәа. Уи ива-

ра аплита иаҭаны, акәакь дахьынкҽатәаз, цьара даакҽымтцит, дѡагыланы агәыҕра ҳазҭашаз ѡажәак рхы еиқәкны иҳаимҳәеит. «Сара исҳәаз ҳәоуп, Чатцә Мыстаабеи иԥҳа Шәлым Дыгә иѡны дыѡнанагалт рҳәар атцкьыс, Чацә Мыстаабеи иԥсыжырҭаҟны даҽеа нышәынтра ҽыцк ацлеит рҳәар иаҳа еиҕуп… Ауаѡы ихы ахьнеигаша идыруазар бзиоуп… Ҳаҕоу намыс имоуӡеит, ас жәбахьоу…» – дааҟәымтцзакәа абарҭ ажәақәа ракәын ииҳәоз уи.

Абар уажәшьҭа атцх ашарахь инеиуеит. Аҭаҭынлѡа згәы икылачыз ҳѡызцәа ахәыз-хәыз еимҳәо идәылтцуеит, иѡналоит. Саргьы абыржәы ѡынтәны сдәылтцуеит. Ҳанааиуаз иҭаа акәасқьаҽы иаркыз алашара уажәыгьы иаркуп.

«Абнаҟа акәхап иахьеисуа абзиабара анапы ԥшқақәа иршьшьуа агәы», – схәыцуеит, икьатагәӡа схаҽы икыду амза ашәахәақәа сыкәыччә, ашҭа сахьыкәгылоу. Дыпхашьапхатцо сапхьа даацәыртцуеит Лад. Уи уаха иабхәа иҳаиҳәаз еиликаар иҭахызар акәхап, иҭахызар акәхап ибзиабара зыѡнаркыз абни аѡны ашә лҽжәаны, Абаҭаа иеиԥш ибзиабара мтцарсны атцх лашьцара дазцар. – «Мап, сыпсахы ааилалеит сара, – Мыстаабеи иахьатә кәасқьажә акәым, абаагәарагьы иазынкылом урҭ рыбзиабара. Аӡгаб иахьылҳәаз дцоит!» – иааҭасҳәеит сгәы.

– Алықьса, уеыжәыл, Алықьса! – даасыдххылан, ҳѡызцәа аӡәы сыжәѡа нҭарсны, сима ҳаеқәа ахьгылаз ашҟа днатрысит.

– Ҳѡызцәа абаҟоу, иҟалеи? – иакәымз акы ҟалаз цьышьа саагьаҭцәыгьатцәит сара.

– Аӡгаб ддәылтцит, ҳѡызцәагьы аеыжәлара иаҽуп, уласы-уласы! – ҳѡыцьегьы ҳаихьыс-еипысуа ҳаеқәа ахьҽаҳәаз ҳнарыдыххылт.

Атцыхәтәантәи аецәа еишьҭаххы-еишьҭаххы ашҭа итибаҳәаны инеиуан. Ҳаргьы ҳнарышьҭалеит.

Апыҟҟаҳәа аеышьтыбжьқәа гон ҳапхьаҟа, ҳашьҭахьҟа макьаназ ҭынчран.

– Уара уи ссиршәақәа иҟалеит! – сара сышҟа иехыршәҭны ацәажәара даҽын, зеы сыварԥало инеиуаз ҳгәыла ҷкәын Хьымца, – шәара лаб дыгҽацаланы шәаниҽашуаз, ҳара аѡны ашьҭахь ала апенцьыр аартра ҳаҽын. Анцәа

иныҳәаша зҭаб, ларгьы дҳацхрааит… Дышпашәоз уҳәарауазеи. Аха абзиабара мыжда баҩ-ҧыда уланатцозаап. Аҧенцьырқәа шааимҟьаз дхахаҙа ахышәваз даақәпалеит. Сналытцамххыр дыпозаарын. Сыжәҩахырқәа наҟааҟ данрықәгыла ашыҙ лыхьызшәа аҟәараҳәа ахьтшьра даҷын…

– Уара лаб дҳахьҙар? – ҳашьтахьҟа слымҳа кыдтцаны сзырҩуа стцаait сара.

– Ҳара акыразы ҳаитахызар дҳахьҙааит, иҧҳа уажәшьта амҩабжара еиҩылшахьеит…

Абри аамтазы ҳашьтахьҟа аҟәақ-аҟәақҳәа ҩынтә ахысбжь геит, чу-су ххәан, ҳнатцҟьеит ҳаргьы. Лаб ихысбжьы иазыпшызшәа нахьхьи ҳапхьаҟа хара акеҩҳәа «Радеида» аатдырҟьеит. Сеeимаа амца атцыдды амҩаду иануршәланы сахьениуаз иаасгәалашәеит апсуа поет Кәаста Герхелиа ицәаҳәақәа:

Уаридада, уаридада,
Уаридада Мақәа,
Уа дызҳәада, уа дызгада,
Пҳәыс дызгада, хатца ицада?
Аус злоу убри акәым, –
Ирҳәалааит иаапымтцәакәа
Уаридада Мақәа!

Рушьни Џьопуа
(1934)

АХЬЫШЬҬРАХЬ

Абар, уажәшьҭа мчыбжьык инеиҳаны итцуан, алыхәҭа џьацьа ашыла анкылышәшәо еиԥш, ажәԝан агәы ақәа кылыбганы илеиуеижьҭеи. Ҽаԝраҭагалантәи аԥша ҭәытцәы, амаҕ еиԥш, иалакьакьон ауаа рцәа-ржьы. Аԥхынра ашьҭахьҟьа иааныжьны, аҙынра иазааигәахаз аамҭа иаҳа-иаҳа алеишәа арцәгьон.

Иара адгьыл ду, уажәы аакьыскьанҙа, амра аԥхарала ишаҳә-шаҳәуа иҟаз, агәҭа ҭыхьшәашәаахьан, ари абжьарак ақәа илеиуаз иахҟьаны. Уарҳал иатҷәатцас адгьыл ашьацра аԝара иаҷын. Рылахь еиқәын ашәапыцьаԥ. Иԝеижьхахьаз рыбҕьқәеи дареи ахьеиԥыртцуаз ргәырԝозшәа ихырқәақәон. Аԥсабара зегьы ашәы ахьыссы акәын ишгылаз…

Адәыҕба аангыларҭа акәша-мыкәша, мчыбжьыла иԥссамкәа икататаз асаба, ақәа анас, ақыҭа гәарабжьара еиԥш, ушьапы ахьургылалакгьы аҳәынтҷәа инылашәон. Аха, аратәи ауаа асабеи аҳәынтҷәеи ишылагылазгьы, рхы шьҭыхны иркын. Убри ахышьҭыхраҷ акәын иахьеицлабуазгьы.

«Иа, ҳазшаз Анцәа ду, ухьышьаргәыҭа сакәыхшоуп, хыда ахы шьҭыхра дацәыхьча ауаԝы. Хыда хышьҭыхра ԥсадгьыл ҭархагоуп, милаҭ ҭарбгагоуп, ахәышҭаара қьаԥҭазтәуа усуп. Еиҕьуп дымир, хыда ахышьҭыхра иашьҭало ҳара ҳашьҭамҭаҷы» ҳәа, ибжьы саҳалон иасыуаха данышьҭалоз сабду.

Аԥсҭҳәа шәытҳақәа҆еыҭ-҆еыҭ адәыҕба аангыларҭа акәша-мыкәша р҆еизгара иалагеит. Урҭ иааргоз ахьҭа иаҳа-иаҳа иҷацахон. Итцегь а҆еарҕәәар, ақәа иаамдан асы шлеира акәын ишыҟаз. Асы алеира макьана ишаамҭамызгьы.

Асаат акахьы хәбаҟа шәымҭа аус аухьан Кьасоу Мрамба адәыҕба аангыларҭаҿ данааи. Ақәа илеиуаз ихы ацәихьчарц, ауаа еилакь иахьеилатәаз ашә аартны ихы аннылеик, иааиҿаҳаз афѡы цәгьа, иаразнак ишьҭахьҟа даақәнаргьежьааит. Уи иҧсҭазаара иагьа мыҟәмабара дҭанаргылахьазаргьы, иагьа ихы иханарштхьазаргьы, афѡы баапсы иҧынҵа итасыр изычҳауамызт.

Ауаа ахьеилаиаз азал иаразнак ашә нкыдижьлеит, иҧышә аҙәы дынҭасызшәа. Ишьҭахьҟагьы дзымцо ашә даадхалеит азныказ. Уахь аѡнутҟа еилаҳанто иѡназ ауаа рыфѡы, иара ихышәшәозшәа иҧынҵа инҭасит. Нас иаразнак даақәгьежьаан, ишьаҿақәа ырццакуа, ишьҭахьҟа ишәарҭаз акы иҧсы ацәигошәа, адәыҕбақәа ахьаангылоз ашҟа дындәылтцит.

Уи уажәы хыкәкыс имаз амраҭашәарахь зхы ханы иаагылоз дәыҕбак аҭалара акәын. Дахьагоз зынҙаскгьы дазхәыцуамызт, дазхәыцырцгьы итахымызт иара. Ишакәхалакгьы абри ақалакь ирласны далтцыр акәын. Уи алтцра иара изыҳәан ишразҟыцәгьазгьы.

Ақәа илеиуаз иҿацәихьчарц, афатәқәеи аҙқәеи ҳәа изныз аҿхышә иҿнадитцеит Кьасоу. Аҿхышә иахыҳәҳәоз ахыб ижәѡахыр ахьчартә иҟан. Ишьамхы лахыс иахьыбааҙаз уиаҟара усс имамызт, адәыҕба аангыларҭа азалаҿ иеилажьыз ауаа дрылатәазар ааста. Дшааитцәкьаз дызгашаз адәыҕба ахьиқәымшәаз ааицәымҳеит Кьасоу. Ара дышгылоу дыздыруа аҙәы дибар итахымызт. Акыр иныкәсхьаз ипалта ахәда ѡышьтыхны, ихылпа неихаршьшьны, аҿхышә итцегьы иҿнадирҕәҕәалеит.

Адәыҕбақәа анаауа ианцо рылазҳәо аҧҳәызба, радиола лыбжьы раҧхьа аҧсышәала иналыргеит: «Апасаҷьиртә дәыҕба «Ростов-Ереван» иааиуеит ахпатәи амѡаҿ». Уи нахыс қыртшәалеи урысшәалеи лажәақәа еиламгазакәа аҳауа иналаѡит...

Адгьыл иныҵабазшәа, мамзаргьы аҳауа иналаҙызшәа, инеиқәтәеит адәыҕба аангыларҭа иахыѡуаз ашьтыбжьқәа. Авагонқәа рыхқәа еидкшало, ашақә иасуа, урҭ лага-ѡагоу ирылаз апаравоз цәыббл еиқәатцәа алашьцара аҿалакны акәакь аҿы иаацәытцагылт. Ишьапаҿы икатәоз ацәыкәбарқәа рыда шьтыбжьы иаҳауамызт Кьасоу абыржәы. Аҧсабара атынчра иҿенатан ҿымтқәак

иԥсы ааивигеит. Хьаа змамыз аҙәы иеиԥш, ихы ааибеит азныказы. Игәы аҭан ԥьара иаатылашааит ихәычра ашықәсқәа. Аха, убасҟангьы иалагахьан иԥстазаара қәыԥш аԥықәслара. Фышықәса ракәын ихытцуаз усҟан, аха хаштра ақәымкәа иблаҷ иааанхеит дызлаԥшыз. Ақәыцьмақәа ақыҭа иалалаз алырцозшәа, ауаа мыцәаҙакәа иаашаанҙа аибарыѽра иаҷын. Алашарақәа кны шьоукы алада иѽуан, даҽеа шьоукыхгьы – аѽада. Амѽқәа рҷы амца еиқәыртцон. Игон ахысыбжьқәа ааиқәымтәаҙакәа. Асапын зытцшьымыз ауардынқәа, иҕызуа рҷыжыбжьы атцх лашьцара игәыҭшьаагаха иагәылѽуан. Алақәа шуан агыгшәыг аиқәара иларцалазшәа. Алақәа ратцкьысгьы ишуан дара ауаа… Ицахьаз рыбжьқәа еихьыр-еивырҙа, ақыҭа зегьы иахҟьауа иҳәҳәон.

– Абжьыҭирахь…

– Абжьыҭирахь…

– Абжьыҭирахь…

Аҳәҳәара иалагон аҳәҳәацәа, абжьыҭира ааиааанҙа мызк шыбжьаз. Уи акәын дара хтыгагасгьы ирымаҙаз…

Зҷахәы аҳәара иақәиҭымыз ауаа, ѽнутҟала уи абжьы ишақәшәиуазгьы, иацымныҟәар ада уаҳа ԥсыхәа ыҟамызт. Уаҕеимшхаран абжьыҭира мап ацәызкуаз изыхҳан иҟалоз. Ахьшь имцанарсуа акәҷышьтцәкьагьы иахьафо ахәы икатато ала иуԥшаар ҟалоит. Идырҙуаз ауаа рхы-рцыхәа ахьыҟоу ҳәа еилкаашьа амамкәа, инкылаҙ ицон. Ажәлар агәыҭкьа иаганы акәын ишыҟаз. Рҭаацәа ржьон: «Сибраҟа иахгоуп, жәашықәса рықәтцан» ҳәа. Усҟан Баԓлан аԥшаҳәаҷы ршьа кашуан. «Нагҙара иқәзааит ҳәо…» атцыхәтәантәи ажәа анагҙаха роуамызт урҭ.

«Нагҙара иқәзааит…» – апсцәа рыбжьқәа рлымҳа иҭаѽуеит абзацәа иахьагьы…

…Иааигәа иааины иаагылаз апаравоз еиқәырццакны хынтә итцәааит. Иара илымҳа инҭаѽит, уи ауха ргәашәаҷ иааины зыбжьы газ аҳәҳәацәа иреиԥшны:

– Абжьыҭирахь…

– Абжьыҭирахь…

– Абжьыҭирахь…

Цытрак ашьтахь дахьышьтаз илымҳа иаатасит, агәашәаҷ зыбжьы гоз рахьынтәи руазәк иаби иареи реицәажәабжьы.

– Аҩны шәызтәоузеи, уара, амҩа шәзықәымлозеи?! – ашҳам иҷытцыкәкәо иажәақәа рҷынаирхеит Кьасоу иаб Махьал ишҟа иааиз.

– Амҩа ҳазлақәлозеи, саб аҧсра даҷуп, – иҳәеит Махьал, иааиз игәыла цьара акы дихәап ҳәа дааиқәгәыгны.

– Уара излоуҳәо ала, макьана дымҧсыц, – ҳәа ҷааитит алабаҟьаҩы ибжьы аарыгәгәаны.

– Мап, дымҧсыц макьаназ, – иҳәеит Махьал, иааиз ицәажәашьа игәамҧхакәа.

– Нас, дымҧсыцзар, ацәқәа ауардын илатцаҳәаны, иара уа длақәтцаны амҩа думан уқәла, – дзышьцылахьаз адтца ныҟаитцеит иааиз.

Убасҟан Кьасоу хәычы дахьышьтаз аиарта дҩылпаны, абартца днытцаххын, ргәыла ицәажәашьа игәамҧхакәа ибжьы наиргеит:

– Уи дычмазаҩуп, улымҳа дагәоума, дычмазаҩуп, сҳәеит. Уахь дустаҙом сара!

– Амҙышәа! Амырҕьапал! Зегьы дрыцкьахьеит, нас ари дабаанагеи?! – ҳәа, Кьасоу иаб ишҟа ибжьы наиргеит алабаҟьаҩы. – Уразкы иакит уқәра ахьатцанамкуа акәымзар, ас ицәажәо ртып хиоуп.

– Нас ашта зегьы ибжьы ахыҩуа ҷааитит: – Мап ацәышәкырц шәтахуп акәу, Кавказ атцеи хазына абжьы ита ра? – Ииҳәаз атак иаҳарц итахызшәа даатгылан даазырҩын, нас агәылацәа акәша-мыкәша инхоз ираҳартә ҷааитит: – Атцеи ду абжьы ита ра мап ацәызкыз, рышәргәашә ытцарҟацаны наҟ ихытәхәаалатәуп!

Убасҟан агәашәаҷ игылаз иахьынҙарылшо рыбжьы тганы аҳәҳәара иалагеит.

– Абжьыҭирахь…

– Абжьыҭирахь…

Аҳабла атцыхәахьшәа, аусҳәартахь игаз амҩаду аҷықәаҷ, еихьыр-еивыр еиқәымшәазо, сынтәа абжьыҭира зыкәра атцанакыз, ақыта ирмаҳацыз ашәа ҷыцк рҳәон:

Кавказ каҷҷа апа хазына,
Зыҙбахә рымоу Бериа.
Уи дахьҳамоу иҳабаргәузеи,
О, реирашьа, реириа…

Игәы ашьа ҭыкьасо, ахкаара иҭаз ацәқәа аацаны ауардын инатцеиҳәеит Кьасоу иаб Махьал. Лылаҕырзқәа лҧыкьасо, ауардын ацәарҭа нанылтцеит Кьасоу иан Сырма. Иабду ишьапаҧы ауардын днақәтәеит Кьасоу.

Иара абду Алоу шәышықәса зхытцуаз, ихьаа иҕрагәаны дшааиуаз еиԥш, ауардын даниалан уахагьы. Илақәа изыхтуамызт, ицәажәомызт иҧы. Аха илымҳақәа ҭарын, бжьыс иааго зегьы иаҳауан. Жәытә-натә аахыс дара рышьҭамҭа, рҟырҟы зырхәхәыз, рдоуҳа мҭәыжәҩас иамаз, абиԥарала инеимда-ааимдо иааргоз, рашәақәа рцынхәрас, иаҳауан уаха ихаҧы изаамгашаз, дара ирыцәтәымыз, рхаҭара иазкымыз ашәак:

Кавказ каҧҧа апа хазына,
Зыҙбахә рымоу Бериа…

– Ахәрашәа ҳәа, Кьасоу, сыхәра ҕьарц уҭахызар, иусыртцаз ахәрашәа ҳәа… даагьыҕызит абду Алоу.

Акырцх исызшәа Кьасоу хәыҷы дахьҭшьны аҟәараҳәа аитцасра далагеит. Иблақәа ирхылаз алаҕырз маалықьтцас иҟәашъа иаԥхьа ауардын иаиалаз иабду дицәнарҙуан. Аԥстҳәақәа еилаҳанҭо, дгьыли жәҩани анеицәнарҙуа еиԥш, иаалашьцеит икәша-мыкәша. Убасҟан Кьасоу, ибжь хәыҷы паҙа, иаацәыригеит ахәрашәа.

– Уабду дукәыхшоуп, – ибжьы хыцхыцуа иаагеит аҭаҳмада. – Ирҕьа сыхәрақәа убжьы ҟәымшәышә ала…

Итцегьы ибжьы ҩышьҭихит Кьасоу.

Абдугьы иаацәыригеит зынҙа ицахьаз ибжьала ахәрашәа.

Цьамыҕәала зыԥсҭазаара зхызгахьази уи аԥьамыҕәа цәгьа ианыларц ишгылази рыбжьқәа неилатҙәеит. Аха уи абжьы хәаҽи абжь қәыԥши рытцарҙуа, иаҳа-иаҳа ақыҭа иахытцәо иахыҩуан, еидыргәагәалан мчыла ауаа иддырҳәоз, дара иртәымыз ашәа:

Кавказ каҧҧа апа хазына…

Аҳауа изымхоушәа ахәаҽера даҧын Кьасоу. Апҭа еиқәатцәа акәзар, иаҳа-иаҳа икәша-мыкәша аҽарыжәпауан. Ҩба-хԥа

шьаҽа рыда иааигәа-сигәа акгьы ибартамызт. Дзыдгылаз аҽхышә днадцны иапхьаҟа шьаҽакәак днаскьеит. Убасҟан ауп иангәеита, авагон еиқәатцәакәа зыцраҳәаны иапхьа игылаз апаравоз. Ишьапқәа изеихымгауа дахьгылаз даанхеит. Цьаҳаным ашҟа дызго акәушәа днахәапшит, игәы тзызаауа…

Адәыгба аангыларта ҳапык итарыжьызшәа итынчза иаакалеит. Апша аҽеыпхьакра рхы иархәаны, аихамшеи акатранкәеи, ирыкәҳәазо рҽаархеит аптакәа. Акырцх аҟәытцит, аха ақәа аура иаҽын. Ус, илымҳа инташит, уи ауха, иабду ауардын дантцаны, абжьытирахь даныргоз игоз абжьқәа:

– Абжьытирахь…

– Абжьытирахь…

– Абжьытирахь…

Цыхәаптцәара змазамыз абжьқәа ирылышуан ауардынқәа рҽыҽыбжьы. Ачарти алыреи еибамфарц азыхәан, атәышақәа иртаз асапын шәах атцшьра азин рымамызт ауардынқәа зтәыз. Урт алыракәа шаҟа иҽыжуаз аҟара, абжьы зыртоз ихьз-ипша иазҳауан…

Бжьдурыла ахьз-апша андырҳауаз ашықәсқәа ирылаазаз иакәын Кьасоу Мрамба…

Ауардынқәа цон иҽыжуа, зхы иамыхәоз ачымазцәа, абжьытирахь ирыманы. Азәы затцәык, ишәартаз азыхәашь дышхызгьы, атагылазаашьа данымшәеит Кьасоу иабду Алоу. Уахь амша дрыман ишықәызгьы, апсхыхра дшаҽызгьы, ихы дабжьон гәаныла, «упсы ушуашу» ҳәа. Ауардын апхьа днеиуан Кьасоу иаб, амша амаршәа куа. Ауардын ашьтахь днеиуан Кьасоу иан лылагырз лҽыкьаса. Лабхәа хазына зыбзиара ада зыцәгьа лзымдыруаз, «Дад дбыкәхшоуп» ада зажәа хьамта лмаҳацыз, данрыднагала инаркны, уаса кьапала днықәызгоз, уажәы деизҟьа ауардын даныжьлан дахьыргоз лгәы еиҟәнажәон. Лгәы злалкычуаз атцх иалагәан азәы димбо лтцәыуара акәын, ари еипш «аныҳәа ду» аан, атцәыуара азин шыкамызгьы.

Ауардынқәа аҽыжра иаҽын еихсыгьра рыкәымкәа. Алашьцараҽ еилаҳантон тцша змамыз аҕәитцибжьқәа. Зыхәдақәа цәгәыхаахьаз, аха зеатцазмырхарц зтахыз, ахтгашцәа, еихьыреивырза иааиуан рашәаҳәабжь:

Кавказ каҧҧа апа хазына,
Зыӡбахә рымоу Бериа.

Кьасоу хәыҷы иабду Алоу ишьапаҿы дахьтәаз инытцакны ахәрашәа аҳәара даҿын. Уи ала иабду ихьаа хиҿуашәа ибон. Аха иабду ихьаа хызҿуаз ҳәа мчы ыҡамызт уажәшьҭа. Уи ахьаа атцкьыс дахьыргоз ихьаауан. Гәынхәтцыстала дрыҳәон, адгьыли, ажәѽани, апсабареи, нас абри адунеиаҿ ицқьоу ауаа ҳәа аӡәыр дыҡазар, дрымгарц абжьыҭирахь: Аха уи ибжьы заҳауадаз, дызқәыз ауардын аҿыжра ишаҿыц иаҿын. Имч зегьы еибытан, иҧсы аизгара далагеит. Иӡбеит ихы даиааирц. Игәы иҭыхоз атцыхәтәантәи иажәақәа иқьышә аадыртцысит:

– О, адгьыл ду, уара уҿы абзиа иаабахьоу атцкьыс еиҳаны ҳаниахьеит агәаҡра. Умч ала акырынтә ҳгьацахьеит. Утцыхәалагьы ҳахтцәахьеит акырынтә. Ҳабацәа рыбаѽқәа ҡәаҡәаса уцәа иҭапсоуп. Ҳтцеира иреиґьыз уара иуқәыртцеит рхы. Аха ҳаумырӡит усгьы, ишакәхалакгьы ҳанхеит уара уҿы… суҳәоит, суашьапкуеит, сыпсымҭаз уаасзыӡырѽы, адгьыл ду. Иумырӡын зқьышықәсала, зиашареи зхатцареи рыла Апсны еиқәырхо иаазго ҳаб ишьтамта. Даҽеаказгьы суҳәоит, уихылаҧшла абри сшьапаҿы итәоу ахәыҷы.

– Ауардын аҧхьа дгылан, ихәда икәаҽ днеиуан Кьасоу иаб. Иан длаґырӡышон алашьцара иалагәан. Кьасоу инытцакны ахәрашәа аҳәара даҿын, иабду ихьаа хиҿырц. Рыхѽыкгьы гәырѽала итәны, апсы дрыман абжьыҭирахь ицон.

Атцх агәы ааѽнашон еиҧш, адәыґба аангыларҭаҿ алашарақәа ыцәеит. Убысҟан ауп иара ихы анрыцҳаишьа. Дымир амухуа, данихгьы гәырѽала дымѽасхуа. Алашьцараҿ пстазаара ҳәа акымзарак ыҡамызт, зны-зынла иара алашараҿ ишыҡамыз еиҧш. Ицыцӡа иаангылеит уажәрааӡа еилыхо еилаз аидара мѽангага авагонқәа. Абжьы нытцабеит иара апаравозгьы, оф гәышьа, алашьцара схы налакны сыпсы ааиҭаскып аҳәозшәа.

Уа нахьхьи азал аѽнутцқа еилатәаз ауаа инархаҳаз алашьцара ацемент хьшәашәа иқәнарҡьацызшәа, рыбжьы мго иааилахеит. Урҭ хәыцырҭас ирымаз рымѽа акәын. Мчыбжьык аахыс рыѽныҡақәа изымцакәа ара иахьтәаз,

ргәыԥжәара гәыԥжәара ацлон. Урҭ шаҟа ргәы ԥжәози, рхы ргәы ахшәози аҟара, еиҳа ирзеиҒьын адәыҒба аангыларҭа аусзуѡцәа. Иԥхьаркуаз абилеҭқәа, иаҳа-иаҳа рыхә шьҭытцуан.

Ԥҳәыс шәпак, ишыхьшәашәаразгьы аԥхъы лҷашы, ауаа еилатәаз даарылаԥшны, еиҳа хаҷыла еиқәатцәаз днарылпаа дылгон. Уи идыру усуп. Зхахәы еиқәатцәаз абилеҭ ахә иацтцан ирыртон, аҭыъшәа ҟартцомызт. Аҭыъшәа ҟазтцоз, ахы шкәакәаҟәа ракәын. Игәамтцхамтцуа аблеҭ ҭирҭа иахьадгылаз. «Ара закәан ыҟам» рҳәон, «тцартыша гаѡцәоуп абарҭ зегьы» ҳәа, нацыртцон. Урҭ ахцәы шкәакәаҟәа азакәан аԥшаара иаҷнатцы, адәыҒбаҟәа акатаҳәа ииасны ицон. Аԥҳәыс шәпаду аԥхъы лылхәаҭа, аибашьра адәаҷы ар ҟәаҟәаса иахьеилажьу лыпсы зыҷҳәараз длыԥшаауазшәа ауаа еиқәаҟәа дрышьҭан.

Абас ала, ѡнутцҟалеи дәыҟалеи уаѡымрыла иҭәын, абри адәыҒба аангыларҭаҷ. Иара абрадагь даҽеаԥьара иабаҟахыз ауаѡы игәы ҭызгашаз аҭагылазаашьа. Аԥсны иахадыргылаз ауаа ҟьашьқәа агәы ҭаҳаҳа афара иаҷын…

– Апасаԥьыр дәыҒба Киев-Цхалтубо иаауеит актәи амѡаҷы, – еилаҟәаҟәан лыбжьы аагеит ацәа аарла иаалтцыз адиктор.

Еилаҟәаҟәан аԥсуа бызшәа азныҟәара, – игәы ҭызшьаахьаз акакәын Кьасоу. Уи адиктор лыбжьы иаҳацыԥхьаҙа, ицәа дҭаҙыҙон.

Харантә игеит адәыҒба абжьы, «Кьасоу Мрамба, уҽырхиа, сара узгоит» аҳәозшәа. Аха Кьасоу уи абжьы иаҳауамызт, ихи иареи аиқәԥара иаҷын. Иԥсадгьыл далтцны дымцар анамухгьы, иҭахымызт мрагыларахь ихы ирхар. Уахьынтәи ииаз азалымдараҟәа ирыхҟьаны акәын иара абас ихы зқәикра изымдыруа аихамѡа дзангылаз. Илымҳа инҭафит ауаа ирхаштхьаз, аха иахьагьы агага еиԥш адәы иқәу, данхәыцыз ирҳәоз ашәа аҭыхәтәа:

Уи дахьҳамоу иҳабаргәузеи,
О, реирашьа, рериа.

Иааигәаны игеит адәыҒба абжьы. Аԥстҳәа жәпара иагәылашьшьы Кьасоу иаԥхьа иааины иаагылеит, Цьанатҟа ицошәа ашә ҟьаҟьаҙа иаатит изымариашан иаан-

гылаз авагон. Аха иара ишьапқәа дырзеиҭамгеит. Даанхеит дахьгылаз даларчаҵазшәа. Шәышықәсала аҧсуаа Рыҧсадгьыл иаҵыртцны ицаразы ирыгәҭасуаз амчрақәа иаргьы игәҭасит, аха дазмыртцысит. Иҩнутҟа игьраҳаз аҧырсал, идақәа ирылаҵан изкыз, еиҭатцшьа амоуит…

Ақәа шлеиц илеиуан, зны-зынлагьы кырцхқәак налаҧсо. Урҭ аҽхышә ахыб иахьақәыҧсоз, акара-караҳәа рыбжьы гон.

«Абыржәшьҭа иаауа адәыҕба сҭалоит уеизгьы-уеизгьы, – даахәыцит иара. – О, Анцәа, сатоумтцан, исатәам акы ҟастцазар, аха сымч мхареи сыҧсыҽереи сиааины, сатцаҳаит ауахәа ибылгьо иаауа. Ус анакәха, уи ауахәа ибылгьо иааауа зынӡак самырҟьацырц азыҳәан, снаскьоит уажәазы, уи хатцарам ҳәа сгәы ишсанаҳәогьы».

Адәыҕба аангыларҭа азал аҩнутҟа ауаа ҧшны итәан. Урҭ рхыпхьаӡара иаҳа-иаҳа аизҳара иаҽын. Иааиуа зегьы агәыҕра рыман рымш ақәлараз, аха иаарласны ргәаҳәара башахон. Абилеҭ змазгьы адәыҕба ааира ѽба-хпа саат ишахыҧоз анеилыркаалак агәамтц-хамтцра иалагон, иашьҭалон иахьтәашаз ҷьара ҭыпк.

Ажәлар азал иазымкуа ишыҩнагылазгьы, рхәыцқәа агазеҭ каршәны ацемент хьшәашәаҽ ишдыриозгьы, ашлақәа зшьамхы иазаанымкыло рыҧсы рылшәшәаны ишкаҳауазгьы, хацәақәак аѳы ҽеаршьны атәарҭа зегьы ааннкыло, ҽееитҳәаны иқәиан. Дара урҭ, аӡмах иӡаажьыло аҳәақәа реиҧш, рхы шырзымдыруазгьы, ус ҟашәымтцан ҳәа разҳәашаз аӡәгьы дыҟамызт. Аӡәы затцәык милиционерк иҟазгьы, ашәаҟьа иҽатата, ичынқәа алымт баа иаганы, лага-ѽагак далан. Зны аатцәақәак зырххоз дрыцны адәыҕбақәа злаауаз аихамѳахь дцон. Даҽеазныхгьы абилеҭ ҭирҭа дыѳналон, аҧхәыс шәпа ллымҳа дынҭахәыҵхәыҵуан, усқәак дырҽын.

Аратәи аҭагылазаашьа цқьа уахәаҧшыр, убри аѳыза агәаанагара умоурц ҟалома, гыгшәыг мацара злоу, идгьыл бжьахоу, ҷьара бна дук аҽы ухала уҟоушәа, доусы ирҭаху ҟатцо, рхатәы закәанқәа аҧтцо, згыгшәыг тцасқәа аахәаны, аҟаҽыхәа еицҳауа еилошәа.

Азал идәылеибаҳәаз шьоукы алада иѳуан, даҽеа шьоукы аѳада. Макьаназ адәыҕба шымааицызгьы, урҭ рхы ахьыргара рыздырамызт. Анаатә ирҽанаҳәозгьы усс иау-

рымахыз, ишакәхалакгьы абри џьаҳаным тып иаԥыртцыр рҭахын. Абилеҭ змазгьы, измамызгьы еицыгәаҭеиуан. Аха ара иҟалеит рызегьы зқәымгәыԥуаз акы. Иааины иаагылеит адәыԥба, аха ашәқәа ауаа ахьгылаз аганахь ала иаадмыртзеит. Рызегьы шеилагьежьуаз, еибарыѡуа ашәқәа ишрысуаз, адәыԥба ашьшьыҳәа инарывсны ицеит.

Убасҟан ауп Кьасоу аԥсҭазаараҽы иимбац аниба. Ауаа азныказ иҟартцара, ирура иақәымшәо иааилахеит. Нас ауп рхаҽы ианааи изқәшәаз ахҭыс. Шьоукы атцәыуара иалагеит рылаґырз рҽытцкьаса, даҽеа шьоукых, иахьзымтцәыуаз аҟынтә аччара иаҽын. Убасҟан хатцак дыҳәҳәеит:

– Агазақәа ҳара! Рахәтцас изызныҟәо ҳара! Еигәыдыртцо ҳара! Шәызгылоузеи, аҽабырҳацәқәа, ишыртаху рхы ҳахьадырхәо шәымбазои?! Ара усгьы хаала аиаша ҳзыԥшаауам. Ҳижәлап адәыԥба аангылара иахылаԥшуа аҷаԥшьаѡы. Арахь шәсышьтал!

Уи ахатца «арахь шәсышьтал» ҳәа, убас иґәґәаны иҳәеит, икәша игылаз ауаа рлымҳа ааҭишьаартәы. Нас дыѡрылҟьан, адәыԥба аангыларта аҷаԥшьаѡы дахьыҟаз ашҟа иҽыѡеихеит. (Уи Берлин анырогзгьы убас дыҳәҳәаны акәын дышдәыкәлаз). Аҙыхкыра ԥжәаны аҙы шдәыкәло еиԥш, ихытцны иѡаишьталеит рызегьы. Ашәаҟьа иҽатата, ашәыр иалхыз ауатка афѡы иҽҟьо иаарԥыххылаз амилиционер атзамц дынкыдырґәґәалан ашә инагәыдлеит. Ашә акәзар, аѡнытцкала иґәґәаны ишаркызгьы, рыжәѡа наҭан ианагәҭас, ацаԥха ѡаҽҟьан рызегь уахь илыѡнаҳаит.

Адәыԥба аангыларта аҷаԥшьаѡы адиванаҽ дыцәан. Ашә ҽҟьаанза адәахьы игоз бжьык имаҳаит иара. Уи акыр шыкәса аихамѡаҽ аус злаиухьаз ала, абжьыцәгьақәа дрышьцылахьан аҟынтә ишьапы данкны аиарта дылумҳәакәа, даапшраны дыҟамызт.

– Угыл, уара алаԥынтца икылҟьаз! – дыѡнахәаан, ишьапы данкны аиарта длылиҳәеит ауаа ираԥгылан арахь иѡналаз ахатца.

Аҷаԥшьаѡы азныказы дызтаз ԥхызыз џьишьеит, аха данааԥш, иҟаитцара дақәымшәо, нармеиқәала ауада дааѡнахеит.

– Иҟашәтцозеи, шәызустцәада?!. Амилициа! – дыҳәҳәеит ихәда ԥырҟозшәа.

– Ирласны уҽеилаҳәа, нас еилукаап ҳазуст҂цәоу, иаҳ҂таху закәу! – деи҂танаиқәхәааит аԥхьагылаѡ.

Адәыҕба аангыларҭа аҷаԥшьаѡ, иеиқәа ада егьырҭ имат҂әақәа иԥыхьашәеит иаарласны. Раԥхьа ихеит҂еит иара еснагь дызт҂аҽырбоз ихылпа ƙаԥшьы, нас иаарласны ажәжәаҳәа иҽеилеиҳәеит.

Агәаҕ иаганы игылаз ауаа, ауада ат҂ҙамцқәа ҷыршааua, рт҂агылазаашьа рхашт҂ны аччара иалагеит. Урт҂ раԥхьагыла азныk азы даашанхеит, хыхь иҽеилаҳәан, т҂аƙа нарма еиқәазат҂әы иапхьа игылаз ауаѡы данынаихәаԥш. Нас ауп аччара иаргьы ианизаанымкыла. Инапы дуқәа еинƙьо, ишьапқәа шьт҂акшо, ибжьы ааиргеит:

– Шәихәаԥш, ҳзыргәаƙуа ауаѡы дзеиԥшроу, шәихәаԥш!..

Зкьатеиах п҂т҂әо еилагылаз ауаа, арт҂әааҳәа дрылаҳәҳәо, лгәыпҳә дуқәа ргәыдыргылан дрыгәт҂асуа, рыгәт҂а еимыцƙьаа, дааuан абилет т҂иѡы, аԥҳәыс шәпа. Уи ауаа рыжәпара аимыцƙьаара уажәы илбазма, зышьт҂ахь леиархан игылаз т҂аҷкәымла рыбҕа т҂арпало, илулакгьы лҽеаѡналыжьит.

– Дида хаас, избо закәызеи, уеиқәа абаƙоу?! – дныѡныт҂әааит лара.

– Бара иабабт҂әахи? – неиҷыт҂ƙьеит иара макьана дызт҂аз изымдыруа.

Аҭак ацымхәарас лнапы рƙьаƙьан, илымҳа ашьаҭа нкыдлыршааит. Убасƙан ауп ихаҷы ихшыѡ анааи. Алада длаԥшызар, иеиқәа ишьаҙамкәа дгылан.

– Зегь зхароу шәара шәоуп, – дыҳәҳәеит иара, ихы ирқьиарц акәу, аԥҳәыс шәпа ду илымҳа ашьаҭа кыдзыршааз длыцәшәаны акәу, икәша игылаз ауаа ахара рыдт҂о.

Ауаа рыччабжь адәыҕба аангыларҭа иахыѡуан. Ахаҭа раԥхьа игылан арахь иѡназгалаз, макьанагьы инапқәа еинƙьо, дызлагылаз зегьы аҷаԥшьаѡы иахь ихьарҳәуа дыдирбон.

– Шәрыхәаԥш, ҳзыргәаƙуа ауаа зеиԥшрақәоу! Шәихәаԥш ари, еиқәа шьамт҂а, шәихәаԥш. Ҳахәда иқәтәоу ауаа зеиԥшрақәоу шәрыхәаԥш…

Адәахьы алашьцареи, аԥст҂ҳәеи, аҷыхьи еицхыраан, аҭагылазаашьа хьамт҂а ƙарт҂он. Урт҂ рыдагьы ара аҭагылазаашьа анбаҽееиз ауаа рзыҳәан…

Агәамҭрақәеи ацәҳарақәеи иаарылѡны иаагеит аҭәыуабжь. Кьасоу дзыдгылаз ахышә егьи аганахь ала. Аԥҳәызба қәыԥш ахәыҷы дызгәыдкылаз, аҟәараҳәа деиҭасуа, длағырӡышо дгылан.

– Ахәыҷы ахьҭа илалоит, бца азалахь, – иҳәан, маҷк аԥҳәызба лмахәар днахьысит Кьасоу.

– Мап, уахь сцаӡом.

– Избан?

– Уа ауаа рыфѡы цәгьоуп, ахәыҷы дхәҒеуеит…

– Ахәыҷы ахьҭа илалар атҟыс афѡы бычҳар еиҳа еиҒьуп.

– Усыдызцалазеи, уара ауаѡ. Усҟәатҷ наҟ.

– Мап, сыбҟәатҷом, имурц инақәикит Кьасоу. – Саргьы истахӡам уи афѡы. Убри азоуп сеиқәыбааӡа абра сызгылоу. Ахәыҷы ма дыԥханы деилаҳәанда!?

– Иеилаҳәаха симҭеит уи аламысда.

– Дарбан бызҿу?

– Схатца.

– Иҟалази?

– Есыуаха аѡы дашьны дауеит. Нас аҳәызба кны дсышьҭалоит. Зны сара сыхәцәа иатцеиклап, нас ахәыҷы дизытрыслап. Сицәымбналар ҳѡыцьегьы ҳаишьуан.

– Бхы абахо?

– Сҭаацәа рахь, Урыстәылаҟа.

– Ааи, аха бара бзықәтәарц бызҿыз адәыҒба уахь акәмызт ахы ахьхаз?

– Сара сзы зегьы акоуп, ари ақалақь салтцроуп ишакәхалак. Уи иахь уаҳа схынҳәраны сыҟаӡам…

– Уи бара ибусуп, аха ахәыҷы ахьҭа илалоит, ҷьара ҭыԥк изыԥшаатәуп, баала арахь, – иҳәан, лыжәѡа нҭарсны иҿынеихеит.

Адепутатцәа рзалаҿ алашара каххаа иаркын. Азал агәҭаҿы игылаз астол ашампан ѡқәеи ашакаладқәеи рацәаны иқәын. Уа иадгылаз асахҭан ҟәардәаҿ дтәан ԥҳәызба ԥшӡак. Лыхцәы шкәакәа иарма напы алшьуа, иарҒьа напала ашампан ѡы лызҭеиҭәон, жәлар рдепутатра адырга згәы икыдыз уаѡцаҒак, аукы, иҿаԥшылара аацәгьаны.

Иара ианакәызаалакгьы, зыпсҭазаараҿ изыққәҿианы иҟаз, анапхгара мацараз сиит ҳәа агәаанагара змаз шиа-

кәыз ҩашьомызт. Икәаткәато ихагылаз ихы иара дызлаазо аамҭа иақәнагон.

Аҟәа илеиуаз, иаҳа-иаҳа аҷыхь иацнатцон. Ахьҭа иакыз ахәыҷы итцәаабжь геит угәы аатнашьаартә. Убасҡан Кьасоу ашә иҩәҩаны днасын, уахь иныҩналеит.

– Ари иаанагоузеи?! – дхәааит жәлар рдепутат. Уи ихәаара дҩцнарҟьеит апҳәызба ԥшъа. Ашампан ҩы зҭаз атцәца налымпытцҟьан аҩәра иныкәпыххаа ицеит.

– Мшәан, ҳабаҟоу Котико?!

– Бымшәан, сыхаара, – иҳәеит иара, азеибафара дызлашәаз даликәыцәаарц итахызшәа лъара нҭарс иааникылеит.

– Сышпамшәо, иумбазои арҭ ирсахьоу! Амаалыкь дызгәыдкылаз апҳәызба қәыпш, зхызҿы апшъара ыкәыҳәҳәо иҟаз адепутатцәа рзал апхара иҩназ анаалҷаҳа, еиҳагьы лъамҩакәа аатыпхааит, лхапыц шкәакәакәа, лкьышә ԥшъакәа ирытыччоз, азал агәта еилаарцыруа икнаҳаз алашара иналапхеит. Шәымтакәак апстазаара хаа абла дынтапшит уи.

Еитцаҩәҩа игылаз Мрамба Кьасоу, ҩнутцҟала ажәылара аҿазыҟатцара даҷын. Адепутатцәа рзалаҷ акәын иахьиқәымшәацыз аиҷыхара. Егьирахьҟа зехьынцьара дныхгала аахагало, ауадакәа днырыҩныга-ааҩныго, ихы «атыпаҷ» иааргарц иаҷын. Аха иара дхьатцуамызт. Убасҡан ихыччо иарҳәалон «апша ахьасуа ала ухы рханы азы каумтәалан» ҳәа.

– Ишәызтада азин абрахь аҩналара?

– Абрахь аҩналара азин аҙәгьы иҳаимтеит, аха абри апҳәыс лхәыҷы ахьҭа дылцәыпсуеит.

– Нас ахәыҷы адәы дшәыман шәзыкәузеи? Ахшара дызмоу ан лтып ыҟами адәыҕба аангылартаҷ!

– Уа ашә ытцарҟаца иаркуп, – лҳәеит апҳәызба.

– Уа ашә аркызар, ауаа ахьтәоу азалахь бнеиндаз, – иаҳа-иаҳа ичҳара ахыжжра иаҷын адепутат.

– Уа уаҩы ихы иҩнеикыртә иҟам. Царҭа змамкәа еилажьу ауаа рыфҩы ахәсҷы дахәаҿуеит, – аттаҳәа инеишьҭалыпсеит лажәакәа.

– Саргьы ара шәыфҩы саҳауеит, – апҳәызба ԥшъа лажәакәа нарҷалыжьит деиқәышҳамха.

– Шәдәылтц наҟ!.. – дыҳәҳәеит адепутат.

Сдәылтцуам!.. дыҳәҳәеит Кьасоугьы, адепутат иатцкыс ибжьы ԝышьтхны.

– Арҭ ҳаршьуеит, Котико, амилициа шәрыпхь.

– Избан амилициа – даағьатцәыҕьатцәит ахәычы дызкыз апҳәызба. – Ҳзыхшәырҟьоузеи, шәуааҙами!?

– Шәара шәоуп иуаам, дытҟәацыртә еипш аҿырчра даҿын Котико.

– Арҭ рҿы ҳара иаҳхааго ҳара иаадыруеит.

– Ишсоуҳәара, ҳара ҳәа узҿу зустцәада? – дтцаait Кьасоу.

– Ҳара ҳәа сызҿу, – иҿы аарла ииаихихит, – жәлар рхаҭарнакцәа.

– Жәлар шпа? – иааԥьеишьеит Кьасоу.

– Ажәлар, асовет жәлар…

– Иуҳәо мцуп, ажәлар уреиуаҙам уара…

– Наҟ шәдәылтц! – дыҳәҳәеит адепутат.

– Иаачҳа! – Кьасоугьы днықнытцәааит азал, – ҳаргьы ҳачҳара хыжжуеижьтеи акраатцуеит, – даҿа ажәақәак нацитцарц итаххеит, аха иԥсы ихәда икылачыз инамырҳәакәа дааихәлахеит. Уи еитцахара ихы иархәан дтцаait адепутат:

– Ҳара ҳәа узҿу шәарбанқәоу?

– Абни адәыгба аангыларҭа азал иԝнажьу, шәара аԝбатәи акатегориа ҳәа шәзышьтоу ауаа.

– Сшәыҳәоит шәдәылтцырц, мап анакәха амилициа срыпхьоит…

Кьасоу уаҳа мҳәакәа, апҳәызба лыжәԝахыр нҭарсны адәахьы индәылтцит.

– Сабоуго? – даағьатцәы-ғьатцәит лара.

– Сара исҳәо ҟабтцоит…

– Аԝныҟа сгьежьраны сыҟаҙам…

– Бгьежьуеит…

– Уи дхагоуп, схәычи сареи ҳаишьуеит.

– Уи дхагоуп, аха баргьы бхагоума?

– Ааи схагоуп сара. Сдырхагеит азыҳәа схагахеит. Сара схала соума ауаа зегьы дырхагахахьеит. Узлазбо ала уаргьы ухагоуп…

– Ааи, сара ахага, – аарла ибжьы аатигеит иара. – Абри адунеиаҿ зтып ззымпшааз агәаҟ сара. Амцҳәареи

апаршеиреи ирмаабыз сара. Аҙә ихшыҩала апсҭазаара зҭахымхаз сара. Акгьы схараҙамкәа ахара сыдҵо схысгәы ахыршәо абз иадыргаз. Зыбызшәа зҽырхуаз, змилатра зхадырштуаз, сшьа злырцәцәаахьоу сгәы. Иахьа уажәраанҙагьы иҭаҷаҷан иахьыҡоу, ҭгашьа ззамҭаз даҽеа аамҭакы. Аиаша бҳәеит, схагоуп сара. Иаасыкәыршан игылоу гаҙа-ҟәыҷақәазар, нас ухагамхарц залшозма урҭ рнапаҽы. Шаҟа аиаша сҳәоз аҟара, убри еиҳаны сатцахон. Сҩызцәа ҳәа исшьоз апсҭазаара бзиа инашьҭалан, жәлар рнапхгара напы адыркит ауада ԥхақәа ирыҩнатәаны. Иԥҵәеит наҙаҙа ҳаиҩызара еиԥшьышьа амамкәа.

Апҳәызба иҟалтцара дақәымшәо даанхеит Кьасоу ас ажәақәа анлгәыдитца. Даағьатцәы-ғьатцәын ус лҳәеит:

– Усыргәаазар сатоумтцан. Саргьы гәаҟк соуп.

Агәаҟцәа рацәахеит Апсынра. Тәыми апшәмеи зегьы неилалан ҳажәлар анышә рата иаҽуп. Баала арахь.

Аангыларҭаҽ атакси узырбодаз. Ихатә машьына дақәтәан ақалақь иалагьежьуаз аҙә даарҿаҳаит.

– Абри апҳәызба лыҩнынҙа дугоит, – иҳәеит Кьасоу апҳәызба лхәыҷи лареи амашьына ашьҭахь инҭартәаны.

– Уи сара избап, – иҳәан, имашьына аус аруны алашьцара дналапҟеит..

Шьыжьаахыс ишьапы дықәгылан, аха дааԥсомызт, ишьамхқәагьы итцаҟәаломызт. Ицрыхоз агәырҩа дахәаҽырц шатахызгьы иҽееиҭомызт, ихы даиааиуан. Избжак ихон наҟ амҩа дызқәылоз ашҟа, уи амҩахь разҟы бзиак шимбозгьы. Егьи избжа, апырсал еиԥш, адгьыл аҽеалаpԥсны дашьҭуамызт, ихы дацәымҙырц азыҳәан. Абас ала, ихи иареи, ицәеи, ижьи, иԥси еиҿагылан аикәпара иаҽын, аамҭа еикәшареи ара дызлашәаз аҙыблареи дрылтцырц азыҳәан.

Аха изла?

Алашьцара иагәылҟьо, паравозк ахы иқәкны аҿаанахеит. Уи аихамҩа изынгылаз ианытцны даҽеа мҩак аныларa шалымшоз шидыруазгьы, игәы аатҙыҙааит, иара дарҟьацырц иааиуазшәа. Игәаҕ акызар, ари апсҭазаара иацу атцас баапсҟәа еиҟареитәырц дахьалагаз. Мамзаргьы абри адунеиаҽ дтынхадахан, иихәо акы ылнамдо, дмыцхәны, дынкыдыгәгәало, дызшаз анцәа дицәымгха

дахьықәхаз, иапҳьаҟа уаҳа дымгәаҟырц дрыцҳашьаны дарҭынчырц аҭаххазар…

Иааигәара алашьцара иаалыҵҷеит лашарак. Уи адәыҕба аангыларҭа иахылаҧшуаз амилиционер иакәын. Иижәыз арыжәтә ишьапы излатцалаз ала, ириашан дахьзымныҟәоз азы, иикыз алашара шаҟь-шаҟьон. Дынкыдҳала-аакыдҳало, аҿхышәқәа днарыкәша-аарыкәшо деимдон, дзышьҭаз иара ихаҭагьы издыруамызт. Кьасоу дзыдгылаз аҿхышә даназааигәаха ауп дангәеиҭа дшәаны дагьаатрысын, ибжьы ҩхеицалеит:

– Ара иҟоуҵозеи?!

– Адәыҕба сазыҧшуп.

– Мап, уара адәыҕба иазыҧшу исахьа умаҙам, – аарла иҿы еилго даацәажәеит амилиционер. – Уара уҕьычҩуп.

Кьасоу аҿхышә днадҵын, амилиционер ишҟа шьаҿақәак нықаитцеит. Иара амилиционергьы дбырны Кьасоу днеигәыдҳалеит. Убасҟан ауп ианидыр дшашьыз. Уи иижәыз арыжәтә убас афҩы баапсны игон, аҳәатра ахышә ухы ылоукыр иузычҳараҳа чҳашьа амамызт иааигәа агылара. Кьасоу иарма напала иҧынҵа неимлагәа икны иарҕьа ала игәыджьылаз днеигәҭасит.

– Сишьит, шәсыцхраа, сишьит, – ишилшоз дыҳәҳәеит амилиционер. Цқьа ицымныҟәоз иарҕьа напы итапанчахь идәықәитцеит, аха итапанча аҭра иҭаҙамызт. Нас иикыз алашара ажәҩан ахь ахы шьҭыхны далахысуашәа атцхара дналагеит: – Шәсыцхраа! – деиҭаҳәҳәеит иара, аха адәыҕба аангыларақ ибжьы заҳашаз даҽа милиционерк дыҟамызт.

Кьасоу иҭахымхеит аҩы иашьыз амилиционери иареи еибарххо абри атцх лашьцара иналалар. Уи иҧстазаараҿы рыххареи гәаҟреи ауигхыз. Игәы кыдызххьаз акәын. Убри аҟынтә алашьцара ихы иархәаны, аҿхышә ашьҭахьҟа иҽынаҧхьеикит. Амилиционер иижәыз арыжәтә аамҭақәак ихыпсаазар акәхап, ажәҩан иатцарҧхо иикыз алашара, адгьыл иныкәырҧхан иршаҟьо, атрышә дасуа адәыҕба аангыларҭа дыҩуа днықәлеит. Ҩынтә-хынтә раҟарагьы дҟааит, «уаангыл, акәымзар суеихсуеит» ҳәа. Уи дыҩуан ишьапқәа еишьклашәаны дкаҳаанҙа. Уи нахыс уаҳа ибжьы мгаҙеит. Кьасоу дыҧхарс адәыҕба аангыларҭа хынтә дакәдыршазшәа ишьамхқәа итцаҟәало дааҧсеит.

Алашьцара зҽалатцәахны игылаз апаравоз, Кьасоу ихәыцра далнахыр ҳәа ишәозшәа, ашьшьыҳәа изыкәгылаз аихамҩа иқәтцәраан, шьҭахьҟа аҿынанахеит.

Атцх агәы инахысхьан. Адәыгба аангыларҭаҿ ҵсҭазаара ыҟамшәа (иҟазгьы закәытә ҵсҭазаароу ауп аус злоу), еиқәышьшьы адәы сакара еиԥш ишьҭан. Алашарақәа захьынцьара ицәан. Иара адепутатцәа рзалгьы еиқәылашьца акәын ишыҟаз. Аҩажәатәи ашәышықәса, абри адунеи ду ацәгьареи абзиареи еиҟараны иахьеилашуа аҿы акәымкәа, ихьшәашәахьоу планетак иаҟәырҷахоушәа иҟан абри адәыгба аангыларҭа. Иқәу ауаагьы атцаа иагәылаҳәоушәа, ԥхарак зымбаʒац, избарангьы иҟам иреиԥшха, рыԥсы шцара, рыԥштәы рхыгга, ирычҳауа ззырчҳауа рзымдыруа, игииуа, руаҩытәыҩсара агәра рымго иҟан.

Урҭ иреиԥшымхаз Кьасоу Мрамба, днаскьаны дахьгылаз, рыбзиабареи ррыцҳашьареи игәы ҿыркаауан. Дрыцхраарц иҭахын, аха имамызт амч ауаа дрыцхраартәы. Илшарақәа рымҩа ԥтцәан. Игәаҳәара анагʒара алымшо дҭагылан. Еизынхаз ихәыцрақәеи иареи ракәын…

Кьасоу уажәы аакьыскьа ԥхыʒ ибеит иԥсҭазаараҿ апсҭазаара изымҭоз шьоукы, лахҭымк-лахҭымк кны ишьҭалазшәа. Урҭ дырҿагылартә еиԥш амч имамызт, дыҩит ихы ахьынахоз, иԥсы игарц. Иаразнак иаԥхьа ишьҭаз адәқәа днарыхҟьеит. Урҭ ирхагылаз ашьхақәагьы днархууаит. Ихьʒоушәа аниба, ашьхақәа иргәылгаз, адгьыл кылтцәа – адәыгба мҩа дытцалеит. Арагь изыҟалеит еицәаз. Абар адгьыл кылтцәа егьи аганахь дытцытцырц ԥытқ шигыз, апаравоз ацымхәрас Кавказ-каҧҧа апа, ихы зхагылаз, аидара мҩангага дәыгбак ааиҿаҳаит. Ишьҭахьҟа иаҭацәа, иаԥхьаҟа адәыгба, ҩ-мцак дрыбжьахеит Кьасоу.

– О, нан, нан, – адәыгба аԥхьа днышьамхнышлан даағьатцәыгьатцәит Кьасоу иан. – Дрыцҳашьа сыҧкәын, дзатцәуп. Уажәы затцәык иҭ апсҭазаара.

Алашьцара еилаҳанто адгьыл кылтцәа ихәытцажьыз иаалыҩны иаагеит ԥҳәыск лыбжьы:

– Дрыцҳаумшьан, Кавказ-каҧҧа апа хазына. Абри еиԥш иҟоу ауаҩы апсҭазаара даԥсаʒам. Усҟан зышьра уахьымʒаз ирыхшаз, иахьа зҿы иааҭашәо уара узы изҳәо дреиуоуп. Дыблы уимеигʒан.

– Бара сара стәқәа бреиуоума? – иара ихаҭа иакәханы лаԥхьа даагылахит, ибласаркьақәа аамхны.

– Ааи, ааи. Зхацәа ԥсахны уара иуцшьҭалақәоу среиуоуп. Иашоуп уара сухаанымызт, аха уцырҟьацәа схы рхысымбааит. Амца ижәҵа…

– Сара сшьы, сара усмеигӡан, сыԥкәын уиламкьысын, – дгьатцәы-ғьатцәуан Кьасоу иан.

Кавказ-каԥҧа аԥа хазына дгәылшьапхан амца иҽытҵ-ҟьоз ыршәны ан иналгәыдитцеит. Иара, уи лыԥкәын аҽҿа ҳәа дахьыбылуаз гәахәарас иҟаҵаны дгылан.

Еиҭа Кавказ-каԥҧа аԥа ааиакәхан ибжьы наиргеит:

– Шәсыблып аԥсуа ҳәсақәа зегь ҵеик дышәхылымҵуа! – Нас ибжьы ѡеитцыхны дыҳәҳәеит. – Иҭаѡааит шәанацәа ргәыпҳәқәа ахш…

Кьасоу игәы иаанамгацызт, еснагь дызныслоз амѡадуаҽ аус луеит ҳәа лара. Иаргьы дгәеиҭартә еиԥш аҭагылазаашьагьы ыҟамызт. Избанзар, убри амѡаду инаваршәны, аӡәи-аӡәи еицлабны, еицырхәхәа, арахь ирҵиуа захьынцьара акы акәны, аҽхышәқәа кәаптеи-кәаптеиӡа иргылан ирыман.

Ақалақь ахантәаѡы ихаҭыԥуаѡ, африкатәи абегемот аԥшра зыԥшраз, «Кавказ каԥҧа аԥа хазына» ишьҭамҵа иеиуаз, «убас аҭахуп» ҳәа апҟара иҟаитцаз ала, рнапы нақәыртцеит хыхь иахагылазгьы. Азин анроугәышьа (усгьы хәыда-ԥсада ауакәхыз) ахәаахәҵәа ссақәа, ҽхышәшә ссала инхырҟьеит ақалақь зегьы…

Ауаа рыжәпара, еснагь ибла ҭырхаха дызлаԥшуаз, акыр шықәса Амра лыԥшаара иашьҭаз, иахьа игәы каршәны, ихы шьҭымхӡакәа днеиуан.

– Кьасоу, – иаагеит аҽхышәқәа еивагылаз руак ахьынтә бжьык.

Днызкылаз закәы мчу изымдыруа, уаҳа ԥхьаҟа дзымцо даанхеит Кьасоу.

– Аранӡа ууаи, Кьасоу, – еиҭа игеит уи абжьы. Иааигәа игылаз аҽхышәқәа блала иааимидеит, аха урҭ рҽы аӡәгьы дыҟамызт. Ашәқәа адыркхьан аусура ашьҭахь.

– Ара сыҟоуп, ара, – еиҭа уи абжьы геит, адгьыл итцыѡуазшәа.

Убасҟан иааигәаӡаны иаамацәысны, ивахысызшәа игәы нҵзыӡаait иара. Ицәыӡхьаз, аха илымҳа еснагь

иҭаԝуаз бжьык ааиаҳаит. Блала дшаԛьо дшеимдоз, илаԥш наԛәшәеит иаԥхьа игылаз, аха ианакәзаалакгьы дызламԥшыцыз, иааигәаҙаз, иагьицәыхарахаз аҽхышә.

– Саҭамзааит, аха бысзымдырит, – иҳәеит аҽхышә зхы кылҳәҳәоз аԥҳәыс лышԛа Кьасоу.

– Усызгәааны уԛоума Кьасоу?

Кьасоу ииура-ииҳәара даԛәымшәо, аҽхышә аԥхьа даанхеит. Игәы иҭеикит азныказ даақәгьежьааны, ауаа рыжәпара дналапԛа дцарц, аха ишьапқәа дырзеиҭамго, иуаказа ичызшәа иааиҭахеит. Убасԛан аҽхышә аганахь ала ашә аартны даадәылтцит Амра.

– Суҳәоит, абрахь уԝналарц…

– Сдәылԛьан сбыцәцар ҳәа бшәома? – ааиҽытцԛьеит Кьасоу.

– Сшәоит, – лҳәан, днатәеит ларгьы, изымариашан акҽаԝраҽы.

– Ицаз бара боуп, сара уажәгьы уа сгылоуп. «Ицаз бара боуп, сара уажәгьы уа сгылоуп» – аниҳәаз ашьҭахь аҽхышә аԝнутцԛа акыраамҭа ҭынчран. Убри аҽены амшын иҙаашәалаз амра ашьҭахь иаразнак ишылашьцаз еиԥш акәын ишыԛаз уажәгьы аҭагылазаашьа. Амра блала дыԥшаауан. Дгәаԛуа дашьҭан илгәалалыршәарц раԥхьаҙа илбаз ихы-иҽы ԥшҙа. Аха урҭ зегьы рҽырԥсаххьан…

– Сара уара уахь сымԝа хан, Кьасоу.

– Нас бымԝа хызԛьазеи, сара сԛынҙа бзымнеиртә еиԥш?

– Снармышьҭит.

– Бназмышьҭыда?

– Ус лахьынтцас исымазар акәхарын.

– Сара исҭахуп еилыскаарц иԛалаз аиаша.

– Саргьы ишпаҭахыз исыхьыз аахтны иуасҳәарц, аха… Уааҙырԝы.

– Сара сҙырԝуеижьҭеи акыр ҭцуеит, аиаша саҳауам акәымзар.

– Аиаша зҳәо дыԛазароуп, аиаша ануаҳауа.

– Уа биашоуп. Саргьы уи сазыԥшуижьҭеи шаԛа шыԛәса ҭцуазеи…

– Уареи сареи ҳхала ҳакәындаз иазыԥшу…

Аҽхышә аԝнутцԛа еиҭа аатынчрахеит. Адәахьы шәԝыла ауаа ршьапышьҭыбжьқәа игоз раҳауамызт, ираҳаҙозаргьы уи иазыҙырԝыртә аҭагылазаашьа рымамызт. Ԥсҭазаара

ахьыҟам цәҳәырак иқәнакызшәа акәын ишыҟаз аҽхышә аҩнутҟа. Иахьеиқәшәаз еҕьу иеицәоу рзымдыруа, ацәажәара рцәуадаҩны, арахь имцәажәар ада ԥсыхәа рымамкәа иҭагылан.

– Ауха исыʒбеит, уара умҩа ада мҩак сыҟәымларц. Мышзатҵәык ҳаибабара ҟалеит, сара сзы илашарбаганы, иагьгәырҩаны. Аха усҟан агәырҩа сақәшәоит ҳәа сақәгәыҕуамызт. Аҽара агәырҩа ацымзар ами. Сызмыцәеит уи ауха. Уажәыуажә ажәҩан сахәаԥшуан, амш цәгьахар ҳәа сшәаны. Ҳаиԥылара акы аԥырхагахар ҳәа сгәы ҭзыʒаауан.

– Бажәа броуцәеит, Амра. Сара исҭахуп иҟалаз шыҟалаз саҳарц.

– Уаамыццакын, Кьасоу. Иахьазатҵәык саачҳа. Иҟалаз шыҟалаз зегьы уасҳәоит. Сылацәа неиқәысыԥсазаап сшыгәаҭеиуаз. Ԥхыʒла сыҩны Аҟәа ашьха сҩаҽалахит, аха сызхаломызт, ҵаҟа исыхан акы сагахуан. Нас аԥхыʒгьы акы аздырам уҳәарцу?! Ишеит, аха шьыбжьышьҭахь ҳәа ианеибаххәаз аҟынʒа изычҳахуадаз, сҿааилаҳәан, атакси сҩаҟәтәан схалеит ашьха. Уаргьы сара сеиԥш угәы уамыртәакәа ухалазар ҳәа агәыҕра сыманы. Аха уара уҟамызт уа. Схынҳәит аҩныҟа. Сшьапқәа ԥытҵәҵәарауааз, саангылараууаз аҩны... Аамҭа ааира саатк аҟара шагыз скыдлеит шьапыла ашьха. Иаахҵәаны мҩахәасҭала сышҩеиуаз, хҩык арԥарцәа абна иаалибаҳәан, аҳәҳәахагьы сахьымʒакәа, сааилыршьын, иахьылҵыз ахь сынхәытҵаргалеит. Убраҟа иааԥҵәеит уара ушҟа схазгалоз сшьапқәагьы...

– Иабаҟоу урҭ аҷкәынцәа? – дҵааит Кьасоу, иԥшааны ишьа иурц иҭахызшәа.

– Иҭаркит... Ирҳәоит аʒәгьы абахҭа дҵаԥсит ҳәа, аха уи абасыхәо сара.

Аҽхышә аҳауа иҩназгьы акылтҵәарақәа иркылышәшәаны ицазшәа, ахәаҽра далагеит Кьасоу. Иԥсы изыламгаҩамго, аʒы иахәаҽуа иеиԥш, ихы ахьигара изымдыруа дааҩнагьежьит аҽхышә ҭшәа.

– Сара сакәзаап зегьы зхароу! Сара сбықәымшәазҭгьы усҟан... Иаасыхҟьазеи уҳәарауазеи!

Лхатҷкьыс дрыцҳалшьеит Амра Кьасоу. Лара дақәгәыҕуамызт абри аҟара игәаҽы иааигап ҳәа иалҳәаз ахҭыс.

Дҩагылан, ишлахьаз ихцәы лнапы налшьны лышҟа дааихан, лгәы днадырҕәҕәалан ус лҳәеит:

– Угәы ԥумжәан, Кьасоу. Иагьа ҟаҳҵаргьы, ҳлахьынтца ҳзацәцараны ҳаҟаҙам. Уаатәа, итцегь ҳааицәажәарц стахуп.

– Ааи, ааи... Ауаҩытәыҩса имчқәа имоу зегьы ратцкьыс дахьыпсыҿеу илахьынтца аҿаԥхьа ауп, – иҳәан, ипсы ааивганы ишьамхқәа итцаҟәалар ҳәа дшәозшәа, итыпаҿ днатәеит...

– Уи ашьҭахь ибыпсҭазаашьахазеи? – дцааит, ихы ҩышьҭыхны Кьасоу.

– Уи ԥсҭазаарамызт. Ҳара ҳақалақь закәу удыруеит ҳәа сыҟоуп. Амашәыр уақәшәеит ҳәа аҙәгьы урыцҳаишьараны уҟаҙам. Урҭ ачқәынцәа, сара уахь ихазгалазшәа, уи аус сара иалазгалазшәа акәын ишысзырҳәоз.

– Ашьҭахь? – лгәы цәкьар ҳәа дшәозшәа, ибжьы нытцакны дцааит Кьасоу.

– Ашьҭахь зцәа ԥҿыз апҳәызба илразҟхоз сразҟхеит. Шықәсык аҩны сдәылҵуамызт. Ауаа зегьы сара исхыччозшәа збон. Иагьысхыччон, ҳәарада. Сан сызхшатцәкьаз сылзеилымкааит. Абас схала адәы санықәха, шәамахь хәаахәҵоык сиццеит. Уаҳа сызгодаз!

Кьасоу иаҳаз ааицәымҕхан, ихы ҩышьҭыхны дналҿаԥшит. Амра лхы-лҿы анышәаԥшь иалырхызшәа ицәышҙа акәын ишыҟаз. Лыблақәа, мра шәахәатцас, иахьа уажәраанза иара ибла ихыччалоз, иԥшшәыданы, аҙиа итабаз иеиԥшын. Лқьышәқәа хиатцәааза, шьакәармак рықәмызт. Ллактақәа ҭиқәатцәааза итакнаҳан, аԥшь зҿыкәыршоу аҳаԥы еиԥшха. Абҕаб шаҟа шықәса ахытцуа атәыҩа аҿаҟәарақәа рыла ишырдыруа еиԥш, лылахь ианылахьаз ацәаҳәақәа рыла иуԥхьаҙон илхылгахьаз агәырҩақәа.

– Бхатца дабаҟоу уажәы?

– Исыздырам, иҟалап дыпсхьазаргьы.

– Ихьууаз?

– Аҩыжәра далагеит атцыхәтәаны, амал имаз зегьы амаца ианицәага. Иахьа аахәлаанҙа амаца иасуан иҩызцәақәаки иареи, иаашаанҙа итәаны аҩы ржәуан, сара сырхагылан рыматц уа. Ари шықәсык акәым, ҩышықәса ракәым, атцыхәа ԥымтцәаҙо иалагеит. Ақьаманча арҳәаҩцәа атамҕьар иасуан. Мчыла ашәамахь кәашара сандыркәашозгьы ыҟан. Иа-

нысмулак итԥҟәым ратԥан дсыжәлон. Усыламкьысын, сан дыҟам, саб дыҟам, сзыхурҟьозеи анысҳәалак, баб дыҟазар уигьы иблақәа ҭаҳамхуази ҳәа, ҭоурыхк игәаларшәо дыс-хыччон. Ианысзымычҳа, сыбналеит. Уахык напышьашәала еисуа ишеилаз, снарылҟьан, адәыԥба снақәтәаны Аԥснықа сааит. Исзырҳәалакгьы Аԥсны сыԥсыр еиҳа еиԥьуп, ашәамахь иҷы сыԥсы ҭазар аасҭа…

– Сааигәа бзымааиуаз иахьа уажәраанӡа?

– Ууаигәа сшымнеиуазгьы, уҭагылазаашьа зегьы здыруеит. Урыцҳасшьон. Угәырԥа агәырԥа ацыстцарц стахымызт.

– Уажәы срыцҳабымшьаӡои?

– Урыцҳасшьоит, аха уаҳа ԥсыхәа сымамызт. Уара иудыруазароуп сара исыхҭызгаз зегьы…

Адәыԥба ааины ианаагыла, ариабжьарак ишашьцылахьаз еиԥш, аӡәи-аӡәи еихьынҳало, аӡәи-аӡәи хьибаҳәо, уаԥра ҳәа акгьы ыҟамкәа, зқьы шықәсала ауаԥы ауаԥрахь икылсраз дызхысхьаз ауадаԥрақәа зегьы шьақьаны, зхы мацара иашьҭаз ауаа адәыԥба аҭалара иаҷын.

Шәымҭақәак ихы ихашҭит Кьасоу дахьгылаз. Ауаа рыжәпара еимыцкьаа, аҧстәқәа рдунеиаҷ ишеизныкәо еиԥш, иаргьы дрылалеит хаҳәыртцәи. Иаԥхьа игылаз шаҟаԥы рыгәхьаа мкыкәа дрыгәтасуаз аҟара имш еиҳа-еиҳа иаатуан. Иаҳа дманшәалахон.

Абыржәы, шәымҭақәак рыԥнутцкала, ауаатәыԥса рышка иааизцәыртцыз ацәымгреи ақәыцьмареи иаԥхьаҟа имш аанартит. Убас акәхап иара игәтасуаз зегьы рымш шаадыртуаз, цҳас дҟатцаны…

– Шәсыцхраа, ауаԥра злоу шәсыцхраа, сан дыԥсит, аԥсыжра сахьӡом, шәсыцхраа, – ҳәа, аҳәҳәара даҷын авагон ааигәара инармышьтыз ԥҳәыск.

Авагон дҭаларц акгьы шигмыз, аԥҳәыс лыҳәҳәабжь дааннакылеит Кьасоу. Лаԥштцашәарак еиԥш, ишьҭахьҟа иаахьаԥшымҭаз лашара шәахәак лара иналыкәыԥхаз дналибааит. «Уаԥра злоу шәсыцхраа» – ҳәа, лытцәаабжь илымҳа ааигәара алаҕәым тҟәацызшәа, дызҭоу изымдыруа даақанатцеит. Азныказ даапсыҳехан, рыцҳашьареи уаԥреи зламкәа иеижәылоз ршьапы датцаҳарц акгьы ааигымхеит, аха еиҭа ихы инапаҷы иааганы, илаз имч зегьы еизганы, ишьҭахьҟа ддәыкәлеит. Ишәыз иматәакәа

зегьы цыжәжәаны, ҳәынҭәра ҳәа акгьы изҽамхакәа, илаҕырҙышо игылаз аԥҳәыс даашьҭикәыцәаан, аатҭәак авагон иҭеигалозшәа еижәылоз ауаа деиҭанарыжәлеит. Убасҟан шаҟаѡы ҭаԥкәымла исуаз, шьамхыла игәҭасуаз аугәеиҭахуаз, ииулакгьы аԥҳәыс амардуан дыѡхагаланы, ашә днылаижьит. Иара ибҕа еитцыхха имҭакәа, ишьапы аазцыхьашәаз аҙәы длаихан, ауаа дѡарылҳәан ҭаҟа дылкаижьит. Уи акәхеит, агылаха иоуаанҙа, адәыҕба алашьцара иналашәкәа ицеит.

Акыраамҭа уа ацемент хьшәашәаҿ дышьҭан Кьасоу. Иан итцалтцаз абымбыл цәарҭа дылаиазшәа, ихьшәашәазаргьы идгьыл дахьыкәиаз, иара изыҳәан ираз҃кын уажәазы. Ацара шиҭахызгьы дахьзымцаз, игәаҿы цьара аԥхара анаҭон, икәша-мыкәша аҭагылазаашьа иҟаз даламҙыртә еиԥш. Насгьы еиҳа ацара зҭахыз дахьлыцхрааз, иара еснагь илаз ауаѡра, аха ицәдырҙырц иаҿыз, ирцәҙаны иԥсы иатцатцан иааигоз, уахагьы ихы иаирхәаз, итцанаҳәон макьанагьы аԥстазараҿы дыҟазарц шихәтаз. Ихы ѡышьтыхны ажәѡан дѡатцаԥшит.

Абар, уажәы атцх лашьцара дахьалагылаз ибла даахгылеит раԥхьатәи ирҭаѡы. Дгьатцәы-ғьатцәуан «иагьа мыҟәмабара уақәшәаргьы Аԥсны уалтцны умцан» ҳәа.

Хышықәса затцәык роуп Кьасоу Мрамба ихатәы бызшәала атцара анилырҭа, – иԥсы зыҿҳәараз ирҭаѡы.

Нас аԥсуа рҭаѡцәа зегьы ашкол идәылырцеит.

– Иахьарнахыс шәыбызшәала атцара ҟалаҙом, – ибжьы ҭахәаҽ, иаснагьгьы ахәычқәа зыцәшәоз ала ҿааиҭит адиректор.

– Избан? – лхәеит артцаѡы лыԥшшәы ааԥсахны.

– Избанзар, иҟам уи аѡыза абызшәа. Иҟам иара изҳәо амилатгьы. Иахьарнахыс ҳара ҳабызшәа ауп ишәҭараны иҟоу. Хатәы бызшәасгьы ишәзыҟалараны иҟоу Шьоҭа ду ибызшәа ауп. Бжурнал ныкәтцаны ашкол бдәылтцны бца…

Кьасоу иблақәарҿ ианхеит ихаҳәыршәырахаз ирҭаѡы лхы-лҿы. Уи цытраамҭак лшьапқәа дырзеиҭамго уа дгылан, нас днеиҭаҟьан дындәылтцны дцеит. Убри нахыс уаҳа димбеит Кьасоу ирҭаѡы.

«Шьыжьыбзиақәа ахәычқәа!» ҳәа, артцаѡы лыбжьы ацымхәрас, акласс ииаѡныѡит даҽеа бжьык. Иара имаҳауаз,

ицәтәымыз, аха мчыла идцалаз абызшәа. Уи нахыс иасышьыжь, ацәаҳәа иқәыргылан, иабацәа рашәа ихаршҭуа идыртцон ашәа ҽыц:

Кавказ каҷҷа апа хазына,
Зыʒбахә рымоу Бериа.
Уи дахьҳамоу иҳабаргәузеи,
О, реирашьа рериа…

Атцх лашьцара иагәылаҳәазаны, артцәаа ҳәа иҳәҳәо, амҩаҽы изыхҟьашаша акы апырагылазшәа, харантә зныҟәашәа иагзырхахьаз еидара мҩангага дәыҷбак ааивалеит Кьасоу. Ибла ихгылаз иртцаҩы лхаҽсахьа наҟ инеипыриган, аихамҩа нымҩахытц алашара ҭаакәа иаркызи иареи инарыбжьалаз адәыҷба еиқәатцәа дназыпшит. Усҟан данхәыцыз излаиаҳахьаз ала, апсуаа злахыргараны иҟаз адәыҷба ҟапшь абжьы ҩытганы еитах атцх иналатцәааит: «усҟан шәысзымгеит, аха уажәы сыхиоуп, Кьасоу Мрамба, апсуаа рхаҭарнак», – аҳәозшәа илымҳа инҭаҩит.

Апсуаа мҳацьырра амшын агәы ихызытәҳәалаз аҭыркәа иҷба «Маҳмадиа» иеипшха адәыҷбагьы, агәы ҭытцны ицо, аҟәара иеитцасуа, адтца азынамыгʒар ҳәа ишәозшәа, Кьасоу ивараҽ иаагылеит. Уи даннахәапш, тыша дук дылтаҳан длахәлабгазшәа, игәы аатʒызаait. Аҽхышә дзыдгылаз иарҷьа напала иамыҳәҳәоз аҷәы даамтцасны икит. Иқәтцәарауаз ишьапқәагьы итцаирҷәҷәон дахьгылаз. Ипстазаареи иареи аиқәпара иаҽнатцы, адәыҷба цахьан. Деитаанхеит иара. Уажәраанʒа зҽыпхьакны иҟаз апстҳәақәа ирыман рҽаархеит ақәа хьшәашәа. Иаргьы аҽхышә иҽнадтцан, иан дналызхәыцит.

Ахәылбыҽеха Кьасоу иаб Махьал аусураҟынтәи ашҭа даатәалеит илахь еиқәышьшьы. Аҩны апхьа ишьҭаз ақыдсаҟәа днықәтәеит дынкахәыцуа. Аусура аҟнытә иагьа даапса-дкараха дааиргьы, уи игәалаҟара бзиамкәа дҟамлацызт. Ипҳәыс иналықәҽитуан «уаха иаҳҽабтцо ибымоузеи» ҳәа. Кьасоугьы абҩа гәыгәым ала аʒы ааганы иҽы иирʒәʒәон. Нас, рыхҩыкгьы уаххьа инахатәон. Уи нахыс хатцеи пҳәыси раапсара нархашҭны, ртцеи затцәы иеигәырҷьо атцх наргон.

Аха уаха уи аҩыза зыҟамлеит. Кьасоу иабду иашьа иажәақәа, Сырма лгәы икыджьылан ихьамҭаза. Иҟалҭарилура дақәымшәо, лнапы акы амкуа, лылаҕырҵқәа иҩхажжылоз лхәыҷы ицәзауа аҩны дыҩнан. Иара Кьасоу иакәзар, иани иаби дрыҟәганы, тәымуаак дрылазшәа дҭыгга, иҳауадоу ԥсабарак данызшәа дыҟан.

Лхаҭа иҟазшьа лгәамԥхакәа дахьтәаз днеихагылеит Сырма. Иаргьы ихы ҩышьҭыхны днал҆аԥшит. Убасҟан лгәы нҭзыҙааит лара. Еснагь ашьа злыԥхоз ихы-и҆ҩы анышәаԥшь аԥшра аман. Иқьышәқәа акәты атҵәынтәлаҕь еиԥш ихиатҵәаан. Ԥсҭазаара зхымыз иблақәа, еснагь ажәҩан гәы еиԥшыз, уажәы ирыԥшшәыз ҳәа акгьы лзеилымкааит. Лара лҟынтә иара харак идушәа, иаразнак иблақәа налҟәиган, наҟ хара аԥсабара дналаԥшит. Аԥсабарагь иара изыҳәан уажәы иԥшшәыдан, ԥсҭазаарак ахамкәа акәын ишыҟаз. Дзықәгәыҕуаз, еснагь имч ҭазҵоз, аҵьа иибоз аҟнытә аԥша хьшәашәа а҆ҽааханы иԥхзы илазырбоз Ерцахә ашьхақәа, убас ԥҭа еиқәатҵәала итаҳәҳәан, агәлымтҵәах дызцәыԥсыз ан илшәылтҵо ашәы еиԥшха. Наҟ арха ҭбаақәа данынрықәԥшлак, игәы-иԥсы зегьы зырбеиоз, уажәы ишьҭан и҆еаҩрадахазшәа. Идгьыли иԥсҭазаареи еидызҳәалоз амчра ду агәҭа еиҩнатҵәеит иахьа иаҳаз ажәабжь. Уи наҙаҙа дагьашьит иара.

– Иухьзеи, уара, уеитҵаҕәҕәа, иҟалазеи? – дҵааит Сырма, аҭакс исаҳарызеишь ҳәа лгәы нҭыԥсааура, ҽеи шылмаҳауаз лцәа иалашәаны.

Иԥҳәыс лызҵаара ақә҆еимҭит.

– Уара ҽеик умаҳаит иахьа, – лхаҵа ахьлықә҆еимҭыз еиҳагьы ашәара налыжәлеит Сырма. – Ҳзықәшәаз еицәоу ҳзықәшәараны иҟоузеи? Иҳәа иҟалаз, ухәда хызҽезеи?

– Ҳзықәшәаз ухы иқәукып, – иҳәеит иахьынҙаилшоз ибжьы нытҵакны, иҷкәын имаҳаратәы. Аха иҷкәын дызлазырҩуаз ала, иаб Махьал иихәоз акы иеиҩиршәомызт.
– Излархәо ала, аԥсуаа амҳаҵьырра ҳзыҟалеит, ҳазлахыргаша адәыҕбақәа рхианы игылоуп, рҳәеит.

Адгьыл ду дзықәгылаз леиҩкьаны, бжьра-быжьтәа длытцапҟа дцазшәа даақалеит Сырма. Лоуразоуроу ддысит. Лнапқәеи лшьапқәеи лызмыртцысуа иаалыдхалеит, ихьшәашәаҙа. Лҷы ахьыҩеихылхыз, уа даанхеит.

– Сан! – итцәаабжь геит Кьасоу.

Иабгьы иаргьы лышҟа ишынатрысызгьы, лаанкылаха иахьымзакәа, лыпсы аалылшәшәаны, агәараҳәа тцаҟа дынкаҳаит.

Иҧәҧәаны еидыкшалаз авагонқәа игәы икыдсылазшәа, даатрысит дахьгылаз Кьасоу. Атцх лашәы иалибааз авагонқәа, зны пхьаҟа ицо, даҽеазны шьтахьҟа, апшатлакә икыдҟьо иамоу абгьыжә еипш, ишатахыз иныҟәнацон.

Аамта еимҟьара, харада-барада ауаа зыбжьыпсааua, уи иацәынхазгьы, иашарак рзымпшаакәа игиуа адунеи иқәу иреипшын, апаравоз.

Ихәыцра хьамтақәа дрылырхырц атахызшәа, еиннаҟьоз авагонқәа аман иааигәа иааины иаагылт иаха аахыс алагаѽага иалаз апаравоз. Уи аныҟәцаѽы, алашара Кьасоу дадибалазар акәхап, апаравоз шьаҳаны изеитамтцуа иціцза иааргылан, дналбаан Кьасоу иааигәа дшаагылаз, ибыжь гәаѽа ду ныхтцаны, ҽааитит: – Хәлыбзиа! – Уи аихабжьқәа уахгьы-ҽынгьы дызлагылаз ибжьы рылѽларц азыҳәан дашьцылахьан абас ацәажәара.

– Бзиа убааит! – иҳәеит Кьасоугьы, ибжьы аарыҧәҧәаны. Згәы агәараҳәа иеисуа раaигәа игылаз апаравоз абжьы, ибжьы еиҳаитәырц азыҳәан.

– Ататын умоума? – дтцаait апаравоз ныҟәцаѽы, Кьасоу дидыруоу димдыруоу еиликаарц дааскьазаны диҽапшуа.

– Сахазом, – иҳәеит Кьасоу, алашьцараҽ зхы-зҽы имбоз апаравоз ныҟәцаѽы дахьизымдырыз игәы иахәаны.

– Уахозар акәын, – сахазом ахьиҳәаз игәампхакәа ҽааитит апаравоз ныҟәцаѽы. – Иахьатәи ҳапстазаара хьамтаҽы агәалаҟазаара еиқәнархоит.

Иеишьтеипсоз иажәақәа ааиҽабазшәа, деитаангылеит иара. Иматәа цәышқәа, иара адәыгба апшшәы змаз, зны ианҽыцыз ихәархәаруаз, уажәы иҟәатапсата ицәа иадыз, ихы-иҽи иареи злеипшыз ала, ихапыц шкәакәақәа иаапшуаз рыда, егьырахьҟа ихы инаркны ишьапы аҟынза деиқәараза дыҟан. Шықәсы рацәа аҳапы дытцакны дрымазшәа ихы-иҽи инапқәеи нышәапшь пшран ирымаз. Иара дзыдгылаз ауаѽгьы қьафла адәы дшықәмыз идырызшәа, днеипыртцны адәыгбахь иҽынеихан, дышнеиуаз даахьаҳәын, ибыжь гәаѽа ааиргеит.

– Анцәа дызмоу ауаа урыцныҟәала, аҩыза, иуаҳама, анцәа дызмоу…

– Урҭ абаҟоу? – дҭааит Кьасоу.

– Анцәа дахьыҟоу, – иҳәан, уаҳа дхьампҵшҙакәа идәыҷба дҩаҟәтәан, иҿыҩ ишьхәа ҩарбаны дҩатҵьан дцазшәа, иаарҭагәҭасны, атҳ лашьцара шьҭахьла дҩалапҟа дцеит. Ус, цыҭк данынаскьа, дзыдгылаз Кьасоу изы акәу, мамзаргьы, егьырахьҟа ибжьы заҳауаз рзы акәу, ҿиҭит ишилшоз ибжьы ҩеитцыхны: – Сара шьҭахьлагьы аныҟәара сылшоит!

«Шьҭахьла аныҟәара дашьцылазар, пхьаҟа дзымцеит ауп» ҳәа, гәаныла дхәыцуан Кьасоу дахьгылаз. Амилаҭ зегьы пхьаҟа имышьҭыкәа, шьҭахьҟа рыҟәыргьежьаара ацәҟәырпа иалашәаз Кьасоу Мрамба, иан лыпсы лылшәшәан данкаҳаз атәы дназхәыцит.

«Схәыҷы даажәга сааигәа», – аарла ҿаалҭит лара атҳ агәы анааҩнашоз. Иаха аахыс дымтәаҙакәа лхаҿы игылаз, Кьасоу инапы данкны иан лышҟа дааихеит иаб иаҳәшьа. Уажәы дахьгылоу дәыҷбак ааицыпхьаза ишьапқәа хаҳәханы ишиҵахо еипшхеит убасҟан дахьгылаз иаргьы. Иан лышҟа иеихигоз ишьапқәа, иара итәҙамшәа, иҵаҟәарҿаруа лапхьа даагылеит. Аарла алашара зхылҵуаз ацәашьы лыҷкәын ихы-иҿы хыгагааза илнарбон. Зымч маҷхахьаз лыбла ацәаҟәа аарлаҳәа иаахылтуан. Аха еиҵа инеикәапсон. Лқьышәқәа штцысуаз ала акы аҳәара даҿын, аха урҭ абжьы рхамызт. Акыр аамҵа ус дҭынчза дыкәиан лара. Дыкъуамызт, дагьыҳәацымацуамызт. Илыкәшан илхагылаз аҷапшьацәа иаҳа-иаҳа ргәы ҭыпсаауан лыҿелырҭынчцыпхьаза. Уи иаанагоз абри адунеиаҿ еснагь дахьгәаҟуаз, «гәаҟра быгымзаait быпсы ҭанатцы» ҳәа, илзыҙбаз аҿапхьа лыпсразы дымгәаҟкәа амҩасра акәын. Убас иагьыҟалеит иара. Даатрысын, ашырҳәа даақәтәеит. Еимгеимцарак, лара абри адунеи аганахь ала илзаанхан иҟаз лхы иархәан, иаразнак блала даашаҟьеит. Дзышьҭазгьы лыҷкәын иакәын. Лапшыла акәу, цәаныррала акәу, дҙырҩуа иара иахь дыпшуа даанхеит мацәысеимҟьарак аҟара. Ани апеи злеибаркыз абзиабара ааҿахнатцәеит апстазаара аангылара. Лқьышәқәа ааччоума уҳәартә иааапшҙахан, ашьшьыҳәа ҵаҟа дынхьашьшьит…

Иааилаҕызит, иааилауаҭырит уа игылаз зегьы.

– Шәмыҳәҳәан, – ибжьы нарыҟәиргеит аҧсы леиҟәкра иаҷыз аҭаҳмада. – Дрыцҳауп, уи макьана илаҳауеит.

Иан лыҧсра ибла ихгылан Кьасоу есымша. Данхәыҷыз инаркны иахьа уажәрааҥа дааицрымшәо дицын. Игәы аналаҡаз, игәы аналаҡамыз, илахь анеиҟәыз, дангәырҩоз ларгьы дгәырҩон.

Уаха адәыҷба аангыларҭаҷы аиха шьҭыбжьи, ихәыцреи иареи реиҟәпареи дрылтцәраан, уажәы-уажә ибла даахгылон «уабацои, сыҷкәын?!» ҳәа. Аркьыц иаҷҟьаны аҙыжь иалашәаз аҧсыз еиҧш, деиҭанытцабахуан. Иаргьы ибла ҭырхаха атцх лашьцараҷы деимдон. Наҡ хара, иара иахь ааира азин лымамшәа, тыша дук итыҩуазшәа, лыбжьы хәылҟьа-ҷылҟьа иаҳауан. «Уабацои, сыҷкәын?!»

Иҡаларын лара лцәа иалашәозтгьы, лыҷкәын дахьцалакгьы, аиаша шизымпшааua, аиаша ахьырыпшааua лара дахьыҡоу мацара шакәу. Аха лыҷкәын уахьгьы гәыгра дук иман ҳәа дыҡамызт. Агәыграқәа аницәыҙуаз, дзыргәгәоз ҳәа имаҙаз иабду иеиҳәалоз ажәақәа ракәын: «Цьарак умгылан, дад, цьарак игылаз дышьхынпсылоит!»

Иаалырҟьан аӷәа ацымхәрас акырцх алеира иалагеит. Ахьҭагьы аҷалеит, дара еицымзар амуашәа. Аха Кьасоу изыҳәан зегь акакәын. Ахьҭа ицәаижьы иардысхьаз, дазхәыцуамызт уажәазы. Дзызхәыцуаз имш дманшәалан дахьзықәымлаз акәын.

– Амшын хҷаҭхаргьы, амҳатцә соуам сара, – ибжьы ааҭицеит, ихы дазгәааны иара. – Аха сцароуп, сцароуп... Ихәыцрақәа даҷеа хәыцрак нарыцло, атцх хьшәашәа далагәаҡуа дгылан. Ихҭысқәахьаз зегьы иреицәан, атцыхәтәан дзыниаз, дагьызнымаалаз. Уи иҧҳәыси иареи рҭагылазаашьа акәын.

– Ауалафахәы уоума? – дтцааит лара, хәылбыҷхак Кьасоу аусура дшааиз, атәахагьы имҭакәа.

– Исоуит, – иҳәеит Кьасоу, иҧҳәыс лтцаашьа ааигәампхакәа.

– Шаҡа?

– Имачуп уажәы.

– Ас ала схы сызныҡәгом сара.

– Сара уаҳа даҷеа ҭагылазаашьак сымам. Насгьы, иҡалазеи, иахьоума бара ианеилыбкааua сара шаҡа соуа,

иахьызго-иахьаазго? – Кьасоу иԥҳәыс иааԥсара иапылшьыз игәы ԓнажәо, акҿаԥра днықҿалеит, лара ихәы цәырлымгошәа аниба.

– Ухәы ыҟаҙам, – лҳәеит лара, хышықәса раахыс дызцынхоз лхатца ишҟа лҽхыршәааны.

– Уи акгьы аурым, – иҳәан, дааиасны лҿаԥхьа днатәеит Кьасоу. – Уаха исымфаргьы ҟалоит. Еиҭымла иааҙоу ичҳара дууп. Уи хьаас иҟабымтԓан. Хьаас иҟатцатәу даҽеакуп. Сара избоит бара атцыхәтәаны быҽешыбыԥсахыз. Уи тцатцәыс иамоу сабҳәозар акәхап?

Кьасоу иԥҳәыс лхы тцаҟа илалышьҭит. Лхатца дшеиликааз лбеит, аха аиашаҳәара уажәы лара лзы ихыԥеыгахар ҟалон аҟнытә, изтцаара ахылгарц лажәа аҽеаԓьара илырбрит.

– Уаҟәытц артцаԝра, Кьасоу.

– Ааи, аха уи сара сзаанаҭ ауп. Шьапҿаршә шсырҭоз изулакгьы артцаԝратә институт салгеит…

– Изуҭахузеи убри аԝыза азанаат, арахь уазныҟәымгозар?!.

– Ахәыцқәа рааҙара бзиа избоит. Уи егьсықәҿиоит. Аҟәа иреиґьу артцаԝы ҳәа баша сыхьҙ рҳәома! Нас убри еиҳау ахьҙ-аԥша змоу аҭып сара иабасыԥшаауеи? Уажәы аҭып аиура ус имариоума!

– Ахьҙ аума иҟоу иахьа! – лхатца иажәақәа атцәы нарылақшо ҿаалҭит лара. – Ианбыкәыз ахьҙ-аԥша ауаа рыԥсы анеивнагахьаз! Ахьҙ иашьҭалаз ауаԝы дґарымхар ҟалома. Ҳаԥсы еиваагарц уҭахызар, саб уааивагыла акәац ԓкартаҿ. Мап анакәха… – лажәа намыгзакәа уа иааҿахылтцәеит лара.

Уажәраанҙа ас имцәажәацыз иԥҳәыс лҟазшьа уамашәа ибеит Кьасоу. Уи дахлафаауазар ҳәа ааигәахәын, аха алаф зҳәоз дреиԥшымызт. Агәаґ зхыз лыблақәа лаґырҙыла аҭәра иаҿын. Лнапқәа лшьамхы иахьықәыз итцыс-тцысуан. Лыхәда адақәа ашьа иртаз амца иаршызшәа, алеиԝеира иалагеит. Лылахь иадшылаз аԥхҙы, ачымазаԝ гәаҟ иқәнатәо еиԥш, ипҟыш-пҟышҙа, унахьысыр ишытҟәацра иадтәалан.

– Ааи, аха, – ҿааиҭит Кьасоу иҽеыртынчны, – зхы зтәу ауаԝы, ахьҙ-аԥша арҳара, ламыс цқьала аҟазаара акәын

еснагь дзышьҭаз. Сара сани саби ыҟамкәа, стипендиала цьара сызкылсзар, уи иагәҭастәума?!

– Иагәҭастәуп! Стипендиала ушааҙоу уныпшуеит! – дныԥнытцәааит, азаара ззааз леиԥш, Кьасоу иԥхәыс. – Уара иахьатәи ауаа узлареиԥшу ҳәа акгьы ыҟам. Артцаԥ рыцха, уеихьыжә-еикәыжә…

– Сара амлеи ахьҭеи сҽарганы, схы иагырха, сыпсы иагырха, ауаа сахьрылагылаз бара бгәы иахәоит ҳәа ауп сшыҟоу. Уи бара бгәы ҭнагап, бхы шьҭнахып ҳәа агәыԥра сыман.

– Сара схи сгәи шьҭызхуа уара уалаҟаҙам, Кьасоу.

– Нас ишпабҭаху сара сҟаларц?

– Исҳәаз ҟатца. Уаҟәытҵ артцаԥра. Уи уаргьы саргьы ҳабҕа азҭгом. Уалага ахәаахәтра, ауаа урылагыларц уҭахызар.

– Мап, – иҳәеит Кьасоу днақәыгәгәаны. – Бара, беилагеит, аԥҳәыс! Быхәшәтәтәуп, уаҳа ԥсыхәа ыҟам.

– Ихәшәтәтәытцәкьоу уара уоуп, Кьасоу, – лҳәеит, гәымхак диацәажәозшәа , лқьышә днықәтцан. – Уара, ииаҙаахьоу, зхы иамыхәо, иахьа аҙәгьы ииҭахым агәаҟ уиԥызоуп. Изҭахыда урҭаԥра, чахык аԥны иузыԥнамгалозар! Саб ила уԥсы ҭоуп. Иазхоит уажәшьҭа ихәда уахьынҙақәтәаз.

– Аиаша бҳәеит, иазхоит, – ибжьы ааирҕәҕәеит Кьасоу. – Сыбла хыбтит, шаҟа слашәыз!

– Мап, иазхом, ҳаналага инаҳагҙап. Сахьынаԥшааԥшлак избоит, ауаа рмал агарҭа рымам. Исеицәоу аҳәсақәа еиқәаха-еитцаҳауа еилаҳәоуп. Рмашьына, рыԥны, ргәара. Саб иҷы сгәы ҭганы сыҟан. Уара уҷы сааижьҭеи атыша иҭажьу сиԥызоуп. Баша исырҙит еицаҳхаагаз ашықәсҟәа. Уара уҟәышра абасыхәо, арахь акгьы уаԥсамзар. Уи атцкыс еиҕьуп схы сахәар заанатц.

– Иҳәа бацәымшәакәа, зәыр бзиа дыббозар? Аҭак ацымхәрас лхы лалырҟәит Кьасоу иԥхәыс.

Лыхцәы илҷажьыз аҟынтә лхы-лҷы ибомызт, аха акәапасапаҳәа аҕәра иқәтәоз лылагырҙқәа данрыхәапш, дԥагылан, иматәақәа ачамадан инҭатцаны, иртцагашәҟәқәа ааигәыдкылан, дындәылтцит.

Убри нахыс адәахьы дынхеит Кьасоу Мрамба. Аҭаацәаратә ԥстазаара иара изыҳәан уа ашә акит. Лара амал змаз, аха зыҟәрахь инеихьаз урымк диццеит. Лара илҳәан

еиԥш, ахьҙ-аԥша ҳәа ирҳаны имаз, (ахьҙ-аԥша пату анақәмыз аамҭа далашәан), абыржәы дахьгылоу даанагеит...

Иара еиҳа игәы изырхьыз, ихамшҭуа, иан лыԥсра еиԥш еснагь иблақәа ирыхгылоу, аҩынтә раан ашкол дандәылырцоз ауп. Дзыхдырҟьазгьы аԥсуа ҭаҩцәа рхатәы ҭоурых зыддмыртцозеи ҳәа агәааанагара иоуз артцаҩцәа реизараҷы иахьиҳәаз ауп. Уи нахыс иҩызцәа артцаҩцәа абжеиҳараҩык ишҟа ихьшәашәаны ршыҟартцеит. Згәы иахәаз, ара ҳара ҳҷы ишыҟартцақәо еиԥш, иаанаԥшыааԥшны изгәамԥхақәоз шеиҳахаз анырба, ршааныркылеит. Аҷааанкылара усгьы ҭыԥ еиқәырхагоуп. Ажьакца иакыз аихаҙа иаҩызахахьан абжаҩык...

Кьасоу ашьыжь ашколаҷ данааи, аминистр дуԥхьоит ҳәа иеиҳәеит адиректор деихашәы-еитцашәы.

– Утәа!.. – дҩаиқәхәааит аминистр, Кьасоу икабинет дшыҩналазтцәкьа.

Кьасоу азныказ даашанхеит, еснагь еихаччо иԥылоз «уара ҳахьҙ ҭызго» ҳәа иазҳәалоз, абахҭа ахылаԥшҩы диеиԥшха дахьиҷаԥшуаз.

– Шәысзеилымкааит, – иҳәан, итыԥуп ахьигәахәуаз, дааиасны даатәеит Кьасоу.

– Уи акәым, абрахь уиасны утәа, – уажәы еиҳа ибжьы ргәаҩаны, зны-зынла маҭурала еитцоу ҭелла даниацәажәо еиԥш, ҷаааитит аминистр.

– Ааи, аха анахьгьы арахьгьы зегь акакәҙами?! – иҳәан, даааиасны, иахьиирбаз ашҟа днатәеит Кьасоу.

– Зегь акакәҙам, – даагәрымит аминистр. – Арыгьарахь ала исыртәо ламыс змоу ауаа роуп.

Аминистр иажәақәа игәы иҩытцаххит Кьасоу.

– Исзеилкаауам сахьыҟоу! Атцара аминистррашҷы акәу, абахҭа ахылаԥшҩы иҷы снанагоу?

– Абахҭа ахылаԥшҩы иҟны уҟазар еиҳа иеиҭьын!.. – дыҳәҳәаны, инапы лықәыкшаны, дҩагылеит аминистр.

– Акыршәҳәазма? – ашә ааимпааны дааҩнаххит, еснагь ихҙыҙаауаз амаҙаныҟәгаҩ, лхы-лҷы зегьы атәаԥшь иарганы.

– Сбыҳәоит, – ашә ахь инапы наирххеит, ихы-иҷы аарҟәымшәышәны аминистр.

– Сатамзааит, – лҳәан, дтаца ҽыцны дыԥнаргалазшәа, шьтахьла дындәылтцит.

– Башаҙа ҳартцаԥцәа иреиғьу ҳәа усырҽхәон, – иҳәеит дааԥса-дкараха, аԥшьбатәи аихагыла иара дахьтәаз дыԥны дхалазшәа, аминистр – закәызеи, уара, иацы иуҳәаз шәеизараҽы?

Кьасоу азныказ ихаҽы имааит ииҳәаз ҳәа аминистр дызиазтцааз, уа излацәажәаз рацәан.

– Ҳара ҳашколаҽ иҳагу-иҳабзоу рацәоуп, хыла исҳәаз арбану?

– Сара ибзиатцәкьаны издыруеит ишәыгу-ишәыбзоу шырацәоу. Уи шәдиректор, уа аҟәардә иқәжьакцаз (иара ихата адиректор иаастагьы хынтә еиҳаны аҟәардә дшықәжьакцахьазгьы), уа дыҟанатц шәара зегьы тыгьҙаа реиԥш шәеилазаауеит. Убри аҟынтә шәызегьы шәрыцкьатәуп... Пытрак ашьтахь ибжьы ааиргеит дахьумбо ҳаԥшьак дтагылазшәа: – Уус иалоуи, уара, абри ашкол апрограмма аҟатцара.

Абыржәоуп Кьасоу ианеиликаа дызиԥхьаз. Ицәгьа рҳәеит аԥсуа тоурых азтцаара дахьалацәажәаз. «Кавказ каччча аԥа хазына» ихаан ауаа ацәгьаҳәара иддыртцаз, иахьагьы изаҟәымтцқәаз шьоукы шаанхаз ихахьгьы изымаait усҟан Кьасоу. Иааизаргьы, уи азыҳәан даангылараны дауҟахыз. Цеира гәартак аԥсуара иатцагылаз рҽы аҙы татәаны иабанҙаҟазаауаз, раԥхьа аҙәы иҳәар акәымзи имилат рҽахәы. Лабҽабала зегьы рыртошәа ҟатцаны, арахь изыртаз, рнапала рхы иацәгьычуа рыҟатцара. Адоуха арҙра, абызшәа ахәаҽера... Уажәшьта даналага, иара иҟазшьа злаҟаз ала, инаигҙар акәын, шьоукы-шьоук, заанатц иалтцуа иазхәыцны, аус напы шадыркуа еиԥш акәымкәа.

– Шәара шәызҽу атоурых азтцаара акәхап.

– Ааи, атоурых азтцаара ауп, – агьеԥ ааттиргеит аминистр.

– Шәаргьы шәгәы иаанагома уи азтцаара иашамкәа иқәсыргылеит ҳәа?

– Изакәызеи, уара, абри шәара шәызҽқәоу?! – иҳәан, дахьтәаз дԥатцкьеит аминистр, аха ихымԥаԥгашьа шҽеимыз даазхәыцны, итыпаҽ даатәеит ашьшьыҳәа, игәыԥжәара иԥнытцка игрегәаны.

– Шәара ҳәа шәызҽу зустцәада? – дтцаait иааршҳамны.

– Шәара, еиҳа абри Аԥсны азыҳәан ипатриотцәоуп ҳәа зхы зшьо? – уажәы еиҳа ашҳам натҭатҵаны даацәажәеит аминистр. – Аҭоурых тҵатәым рҳәазар, итҵатәым ауп, уи иамактәӡам.

– Иамактәуп, – ақәыц дахапалазшәа дааилуааан, дныԛнытцәааит аминистр иуада Кьасоу. – Ҳҭоурых атцара азин анҳамамыз даҽеа аамҭан. Уажәы иҟалазеи?! Атәымуаа рҭоурых ҳҵоит, ҳара ҳтәы ҳавсны. Ма ҳҭоурыхдахындаз…

– Ԥшьаала, ԥшьаала, – астол дызхатәаз ихы хәытцеитцеит аминистр. – Уаҳа уҽы ааихыхны уаламцәажәан. Уара утцыхәала сыӡуеит сара. Сҭып аансыжьыр акәхоит иуҳәо аӡәы иааиаҳар, – дцәышхеит зны, нас апырпыл еиԥш деицралеит, ихы ахьигара изымдыруа, игәы тытцны ацара иалагеит. – Ҳара ҳтәылаҿ тәым дыҟаӡам. Ҳарҭ зегьы ҳаишьцәоуп, шьаҿа еиқәшәала акоммунизм ахь еиццо. Имыцхәу ауаа, ҳара ҳшьапы еиқәшәара иақәымшәо, наҟ шәҳалтцыр акәхоит. Шәареи ҳареи ааибышьа ҳамам. Шәаныӡаарооуп ҳамш! – Иԥсы ихәцәа икылахан уаҳа дзымцәажәо деихәлагәа дакит аминистр. Астол иқәыз инапқәа атрым-трымҳәа ашьҭыԥара иалагеит. Дгыларц иҭаххан дҩеихеит, аха дырзышьҭымхит ишьамхқәа. Убасҟан инапқәа итцысуаз ааникыларц, инеигәытцаԥсан иааигәыдыргәгәалан, дышҳазӡа, ихы-иҽы акгьы амҳәаӡо Кьасоу днеиҽаԥшит.

– Сызхурҟьои сара?..

Аминистр ас дахьыҟалаз дрыцҳаимшьаӡеит Кьасоу. Наҟ еиҳагьы дизгәаан цәымгра бааԥсык изцәыртцит. Убас иҟаз ауаа шәаргәындақәа, хыхь ирҳәоз иатцантцәахьаз, еснагь аҽеада еиԥш иркьахьуаз, зхатәы гәаанагара зыхшыԛ итырҟьахьаз, «Кавказ каҧча апа хазына» иахьагьы дыҟоу ԥьшьаны, зыгага иацәшәоз данрыхәаԥшлак, игәы хынҳәуан. Аха иабаҟоу урҭ иахьагьы иҟоуп. Итцегь пату ахьрықәым ргәы иалсны, ирцәыӡыз раамҭа иазгәышьуеит, зшьа картәахьоу рзымхошәа. Кьасоу уажәшьҭа иԥикаауаз акгьы ыҟамызт. Иаша мҩада даҽеа мҩак изалхуамызт аҟынтә, иаақәикит игәаанагара иҳәарц.

– Аиашатцәҟьа уҭахызар, итәыму ҳара ҳауп иахьа, ҳара ҳҟны… – иԥсы илышәшәан астол днықәҳарц акгьы ааигымхеит. Аминистр уала-ҭынхала, мтцақьақьарала иани-

оухгьы, инапхыц аларԥаны, «ааи, ус ауп, шәара ишәҳәо иаҷагылода, шәара ишәеиԥу ҳара ҳразқы зыҙбо иҳамада» ҳәа, ада уаҳа зхатәы ажәак змамыз, аамҭас иааиуа зегьы ихы рыԥәыршәо, днытцс-аатцсуа иаауаз, ԥкәынак итцыхәала дамырхыр алшон. Ишықарҭалац еиԥш, ааҙара улымшеит ҳәа ахҭынқьа наирҭон.

– Сара ари азҭаара ус иаансыжьраны сықаҙам. Шәгәы иаанамгааит ари сара схала соуп ҳәа згәы иалоу. Ҳара ҳҷы акәымзар аҭоурых аҭара азин ахьрымам ҳәа ԥьаргьы исмаҳац. Ара акәым, ани «еилабаахьоу акапитализм» ҳәа, ҳазҷу аԥынгьы ас иԥамзар ҟалап. Ҳҭоурых ҳмырҭара ҳхы ҳхарштра ауп иаанаго. Ари чҳашьа амам уажәшьҭа…

Имч зегьы каԥсеит аминистр. Аатҷәа дҭатцаны лабала исуазшәа деилаҟәыбаса астол дахьахатәаз, иблаԥәа ҭызза Кьасоу дихәаԥшуан. Уажәы ихы акгьы аҙбомызт иара (иагьанбаҙбахьаз, иԥсы ҭан ауп). Дызқәымчырц иааиԥхьаз ауаҩы, инапаҷы дшымааиуаз аниба, ицәа дылҭаҟәыбасан, ус иҳәеит:

– Иԥастцари нас сара?

– Уаԥырҭ абри уҭып.

– Аҳәара мариоуп «уаԥырҭ», – Кьасоу иҳәашьа еицакны ҷааиҭит аминистр. – Ибзиоуп, сара саԥырҭып, аха еиҧьу дааип ҳәа угәы иаанагома?

– Уара иуеиҧьу абри аҭыпаз Аԥсны дыԥамзар, усҟан иаанхаз аԥсуаа мҳаԥьырра ҳцар еиҳа еиҧьуп, ара ҳаҟазар аасҭа, – иҳәан, ашырҳәа дѡагылан, ашәа ахь иҷынеихеит Кьасоу.

– Уаангыл, – ҷааиҭит аминистр, иаҳа-иаҳа ихәлашәоз ибжьы ҭахәаҷеуа. – Уаатәа, цқьа ҳааицәажәап.

– Иаԥсам уара уацәажәара, – иҳәан, ашә нкыдҭан дцеит Кьасоу.

Адырѡаҷены Кьасоу ашколаҷ даннеи, деишәара-еитцараха ашәаҷ дизыԥшын адиректор, ахьҭа дакызшәа ихапыцқәа еихакшо.

– Сара сахь улеи, – иҳәеит ихәарҿахахьаз ишьапқәа аарла еихго, уажәы-уашьҭан дкаҳауама уҳәаратәы, итып ахь иҷынеихеит.

Адиректор иҷы итәан ѡыцьа артцаѡцәа. Аҙәы аҳәынҭқар Никәалаи ихаантәи, рҟәышшьа змамыз, илдыруа ада дыр-

рак ыҟоуп ҳәа иҟамыз, аҩ зқәырыԥсахьаз лыхшыҩ цагәы ала атҵаҩцәа бжьызхуаз лакәын. Егьи, иқәыԥшыз артҵаҩы, адиплом аазхәаҟәаз рыхшыҩ лыхшыҩха, лхашәа хы лымбо, арахь атҵатәхәы анымҩаԥылгоз ауу ҳәа еилалоз ахәыҷқәа ззеиқәымкуаз, лҟазшьа ҟьаҟьаҙа дыҟан.

Кьасоу дшааҩналазтҵәҟьа, дааиасны днарҷатәеит, артҵаҩцәеи адиректори рхырҷқәа цқьа ибарц.

– Уԥхамшьаҙои, абри уара! – лхәеит, лхы-лҷы еиқәатҵәа аиқәатҵәара нацтцо, насгьы аҷар рганахь ала илымаз агәынамҙара илызнартцысуаз ашҳам лажәақәа инарыхьшьуа артҵаҩ бырг.

Кьасоу иаҳаз атак аҟатҵаха имҭакәа, бышиацәажәаша ҳәа заанатҵ иазыҟатҵаз артҵаҩы қәыԥш, лара илхәан еиԥш, дымҩахҟьо далагаанҙа бзиа дызбоз, аха иара дшиҭахым анеиликаа, игәаҕ шьҭызхыз, лажәа ҟьаҟьақәа неиҷалыжьит.

– Ҳурԥхашьеит аҷар. Ҳхы ҳзышьҭымхуа ҳҟоутҵеит, Кьасоу Мрамба. Ҳаиҳабырагьы рыбҕа ԥутҵәеит. Уакә сакәзар, уакә сакәны анцәа сҟаумтцан аха, схала саԥыртцуан артҵаҩра.

Знапы тцыс-тцысуа астол иахатәаз, адиректор имҭцаз ақьаад акы анитцарц иҭаххан, аха иауамызт. Иикыз аҩыга уажәы-уажә импытцшәон.

– Сажәымҭыҷеха, – ацәажәара дналагеит адиректор, ашьауҕа аҷаԥхьа атцыхәтәантәи ажәа иҳәозшәа, – сзыниазеи, сызҭашәазеи?! Абри аҟара шықәса аус зухьеит директорс, аха уара уҩыза, артҵаҩы дсықәымшәац. Уеилазгада, уара абас? Ма ухы атып иқәҟьоу? Жәлары зегьы рылымкаа, узуҫтада абри уара?

– Иазхоит, – адиректор даахьижәеит Кьасоу. – Жәлар рыҙбахә аҳәара азин умаҙам, уара. Ҳажәлар акыргьы ирытцаукхьеит. «Кавказ каҧца аԥа хазына» ихаан аахыс, уи ихьӡ злам ажәак уҳәомызт… Ааи, ааи ажәлар рыхьҙала ацәажәара азин шәымам шәара…

– Избан, ажәлар рыхьҙала ацәажәара азин зҳамам – лхәан, дҩацралеит артҵаҩ қәыԥш.

– Избан сыхаара, – ажәа «сыхаара» инақәиргәгәан, даацәажәеит Кьасоу, – ажәлар брыҟәганы ауп ааҙара шбымоу бара. Ибааҙо ахәыҷқәа бара ибеиԥшхар, усҟан ирԥеиԥшхозеи раԥхьаҟа!

– Исаҳауа закәызеи?!. – дныԥнытцәааит акыр зхытцуаз артцаԥы. – Ари иацәажәарагьы иапсам, ддәықәтца иахьиԥхьаз.

Адиректор еснагь рҕьажәԥас имаз артцаԥы илҳәаз ааигәампхеит. Избанзар, иара директорс дахьыҟаз ашколаҷ иҟалаз ҳәа инеигәыдтца-ааигәыдтцо ирылалар итахымызт. Апашә ицәытцатәоу аҕәартцкь еиԥш ихы ихьчон, ихы еиҳаз даҷеа зтцаарак зыҟаломызт усгьы. Иара иԥызцәа шәԥыла абиурократ школ иааҙаз, иҟартцоз зегьы бзиоу ԥьызшьоз, ирҳәоз зегьы ҟәышроуп ҳәа згәы иаанагоз, ицәымсахахьаз, хатала излаҷехьаз дреиуан адиректор.

– Иабасыԥхьахуеи? – дтцааит Кьасоу.

– Ахпатәи амаҙаныҟәгаԥ дупхьоит, – иҳәеит адиректор.

– Ианба?

– Асаат жәаба рзы.

Кьасоу ашәаҷ даннеи, даахьаҳәны днарҷеапшит. Дара тәан еишәар-еитцараха, рхы рыкәаҷеы, ашьрахьы днаскьаргозшәа. Убасҟан игәы инҭиҳәааит иара: «Ирпеиԥшхари ҳауаажәлар, абарҭ иреиԥшу артцаԥцәа ирхаанхазар?..»

Иахьиԥхьаз аԥналарҭаҷ даннеи Кьасоу, иаразанак ашә изаадыртит.

– Ахпатәи аихагыла, нас арыҕьарахь, – иҳәеит амилиционер, заанатц ирхианы аԥналара азин злаиоуаз абҕьыц хәычы наиркуа.

Кьасоу иааџьеишьеит ас иаразнак дахьыԥнартцаз. Шаҟантә ажәлар ирзеиԥшу азтцаарақәа рзы, иԥызцәеи иареи мчыбжьыла иавагьежьхьааз ари ашә. Усҟан дара тцаҟа иангәаҟуаз, уа хыхь, хьаада-баада еидтәалан рхатәы усҟәа рыҙбон, жәлар рызтцааразтцаҟатәи ашәқәа ыларҟацаны.

Уажәы, ас ирласны изаатыз ашә дныԥналан, ауарҳал ҟапшь зқәыршәыз амардуан дԥаҷалан иҷыԥеихеит. Хыхьынтәи тцаҟа илбааузаз, ма тцаҟантәи хыхь ихалоз атыпҳацәеи арпарцәеи, иара уа аԥнутцҟа аус зуаз, дахьрыхәапшуаз имԥашьахуа ибон адәахьы иқәу рԥызцәеи дареи хәыки шьхаки шрыбжьоу. Дара зегьы неибеиԥшны аныкилыхшазшәа, рхымԥапгашьа, рцәажәашьа, рныҟәашьа, ртәашьа, ргылашьа, иеицырааҙазшәа акәын ишыҟаз. Анцәа ду дара зшаз (дара ишырҳәалоз еиԥш, иалаҷехәаны),

ирыхәҭаз аҭыԥгьы рзиԥшааит. Ирыҟәнагахашаз аԥсҭазаарагьы ранеишьеит. Дара рхаҭақәагьы уи аҩыза аԥсҭазаара иахьақәшәаз (уи аҩыза иақәымшәаргьы, ааҙара зларымаз ала, даҽеаԥьара иаухәарҭахыз), рцәыҙыр ҳәа ишәозшәа, ашәшьыра итцахаз аԥьыҟәреи еиԥш, инхытыраахытыруа, ԥьара еимакык-еиҽакык рхы аламырхәҙакәа, раԥхьаҟа рымҩақәа маншәалан ишаатра иазхәыцуан. Даргьы ргәы иаанагон зегьы иреиґьны рыԥсы ҭоушәа. Убри азы акәын изрыцҳаишьоз Кьасоугьы, тәым хшыҩла адәы иахьыҟәыз…

Амаҙаныҟәгаҩ идкыларҭаҽ итәаз аԥҳәызба хатца лзымцара иахҟьаны, еснагь игәаан иҟаз, дыҭрысны дҩагылеит Кьасоу дшааҩналазҭәкьа.

– Бзыцәшәазеи, аԥҳәызба? – иҳәеит Кьасоу, ауада агәҭа даангыло.

Акыраамҭа лыԥшшәы лхыгга дгылан аԥҳәызба. Ҳәара аҭахума, ларгьы илаҳахьан Кьасоу Мрамба иихәаз «акаамет». Избанзар, леиҳабы имҙакәа зегьы леиҳәон усгьы. Урҭ амаҙақәа рыдагьы дара ирзеилаз зларацәаз ала, илцәитцәахыр ҟалахуазма… Нас, ақалақь аҩнутцҟа лара ишылҭахыз еихылшон.

Зхатә гәаанагара аҙәы имоуп ҳәа иҟамыз амаҙаныҟәгаҩ пҳәызба, зхатәы гәаанагара иацәымшәакәа изҳәаз иҙбахә анлаҳа (ара зхатә гәаанагара зҳәоз усгьы жәҩанахьтәи дылбаазшәа акәын ишихәаԥшуаз), даараҙа ицьалшьеит. Кьасоу амардуан даҽалан данхалоз инаркны, рышҟа дышнеиуаз шылдыруазгьы, лгәы атҳараҳәа аисра иалагахьан, дылбааздаша гыгшәыгк ааиуазшәа.

– Улеи, амаҙаныҟәгаҩ дузыԥшуп… – ашә изаалыртырц лҽыналхеит, аха иара дазымԥшҙакәа дныҩналеит.

– Уа, бзиала уаабеит, – иҳәан, дызхатәаз астол хәхәа ду дҩахытцны, Кьасоу инапы аанкыланы иаԥхьа даартәаны, днаиазҭаайт: – Иҟоузеи, шәышԥаҟақәоу аҩны? Усымбеижьҭеи даара акыр аатцуеит.

Еснагь ихы иаирхәоз ажәақәа неишьҭеиԥсеит, нас иҽырҟәымшәышәҙан, Кьасоу гәыбґан иҭо ҽааиҭит: – Уара, зны-зынла абри сара сахь уахьымаайуа сгәы иалсны сшыҟоугьы уасҳәоит. Иахьа аԥсҭазаара акалашәа иҟоуп. Уадаҩрак уақәшәаны ухы сывумган. Ҳаргьы ара ауаа рзы ауп ҳазтәоу. Жәлар ирыхәҭоу ҳзыҟамҭозар, заанатц

ҳхы дырны ҳапыртцыр ҳахәтоуп. Убас данықамла акоммунист, нас зегьы башахоит, – абиурократра злаҽехьаз амазаныкәгаҩ иажәа царшеиқәа неилажьуа, биурократ мҩала акәаратцара даҽын.

– Икоузеи шәышколаҽ ажәабжьс? – дтцааит иара, иапхьа иқәыз ақьаадқәа рҽы зда цсыхәа имамыз цәаҳәақәак иппшаауазшәа дрыхәапшуа.

– Ҳашколаҽ икоу сара сатцкыс шәара ижәдыруазароуп, – иаахжәаны атак кәаитцеит Кьасоу.

Амазаныкәгаҩ инимырпшырц дшаҽызгьы, игәы иҩалакацеит Кьасоу иажәақәа, аха иқәыцьмара ихы иаимырхәакәа (уи зны-зынла абгахәычра акынтәи уахь дшиаслозгьы), еита ихы инапаҽы иааганы, даацәажәеит:

– Сара издырқәоу рацәоуп, урт зегьы уажәы ирзааузеи, – иҽааиртынчызшәа, нас иаалыркьаны диазтцаait: – Еимашәкуазеи адиректори уареи?

– Иеимаҳқыз шыжәдыруагьы сара сҽала ишәасҳәарц акәхап ишәтаху?

– Усгьы акәзааит.

– Сара иқәсыргылеит азтцаара, апсуа хәычқәа рыдгьыл атоурых ртцаларц азыҳәан.

– Уи здыруеит, аха шакаҩы удгылода убри азтцаараҽы?

– Рыцҳарас икалаз, адгылаҩцәа ахьыкам ауп. Убри ауп азтцаарагьы зызбамхаз.

– Уара иузымдырзои ҳара ҳҳәынтқарраҽы аиҳараҩык ирҳәо ишадырго?

– Ииашамзаргьу?

– Победители не судиат, – иҳәеит урысшәала акры здырзо иеипш ихы баны, амазаныкәгаҩ.

– Иииааиз дзаиааиз, деиҳауп азоуп. Ус анакәха, иииааиз итәы нагзалатәуп.

– Ҳара ҳтәы ырзну?

– Изҳәада ҳара ҳтәы ҳарзит ҳәа! – иаҳа-иаҳа аицралара даҽын амазаныкәгаҩ.

– Нас сара сзыхшәыркьозеи? – уажәшьта аус ахь диасырц напы аиркит Кьасоу.

– Иахәтам ахьуҳәо азыҳәан.

– Сара иқәсыргылаз азтцаара ахәтам ҳәа ишәыпхьазома шәаргьы?

– Уи ахәҭазар, хыхьыҵтә ала иҳадырҵон, – иҳәан, иикыз ақьаадқәа еимбҕьыжәаа астол иныкәыпсаны дѡагылан, даасиасны еиҭах иҭыпаҷ днатәеит.

Иагьа аҷеыргызмалыргьы, акәты аназымкуа ҟалоит абгахәыцы. Убри деиԥшхеит амазаныкәгаѡгьы. Хаҷык ашьҭахь даҷеа хаҷык ҵәахуа, акыр шыкәса иҷеынеиҭныпсахло, ауаа зжьоит ҳәа даҷын. Иара ижьоз ҷьишьон, аха дара дзакәытцәкьаз еилкааны ирыман, арахь дшеилыркааз аҳәара азин рымамызт акәымзар.

Абар уажәы, Кьасоу иаԥхьа дтәан агәымха, зхазы зуааҷәлар ирмеигҙоз, «Кавказ каԛҵа апа хазына» игага иахьагьы иацәшәоз.

Ичҳара рацәоуп ауаѡы азалымдараӷәа рҷапхьа, имчҳар ада ԥсыхәа имамкәа данҭадыргыло…

Кьасоу дзыѡнатәаз акабинет ҭбаа ду, алу иакәгылоушәа, агьежьра иалагеит. Иҷаԥхьа итәаз амазаныкәгаѡ, ухы-уҷы еицакьаны иузырбо асаркьа еиԥш, дкылыгәгәа-мылгәгәаза диҷаԥшуан. Аҳауа хьшәашәа ѡназгалоз акандиционер, ԥенџьырцыԥхьаза ишкылагылазгьы, ахәаҷера далагеит, ԥшак зҭамсҙо ҳаԥык дхәытцакушәа. Аҭагылазаашьа иаҳаиаҳа ахьанҭахара иаҷын. Уи еиҳагьы еицәахар алшон, амазаныкәгаѡ ԥҳәызба ашә аартны дааѡнамлазҭгьы.

– Аредактор дыԥшуп, – лҳәеит лара, илтәымыз, иара иахь даннеиуаз азы ишьақәыргылан илымаз абжьала.

– Даашьты, – илахь цырхәылан цаҟа дшыԥшуаз, иԥатца ҟаԥшьқәа днарытцәажәеит амазаныкәгаѡ.

Ашә даалагылеит агазеҭ аредактор, қәрала ѡынѡажәа шыкәса иреиҳамыз, имшәыз аҟаб еиԥш ихы-иҷы шкәакәаза. Аҭаца қәыԥш лшьапы ԥынтца дыкәгылан данныкәо еиԥш, астол еитцҳәа дахыкәшан, амазаныкәгаѡ инапы аанкылан, днеиҷатәеит.

Кьасоу уи дшидыруазгьы, уажәы иааѡналашьа ала, еиҳагьы деиликааит аиҳабыра рхазыҳәа ираазо акадрқәа дышреиуаз.

– Ианышәтца закәи, уара, агазеҭ? – иҷеыргааза҆н ҷааиҭит амазаныкәгаѡ, иԥсыҷены иидыруаз ихатәы бызшәа урысшәала цәҳаракгьы нацтцаны.

Ихы-иҷы цәышра ацәышра нацлеит аредактор. Дѡагыларц иҷеыѡазикит, аха амазаныкәгаѡ иркьакьан иикыз

инацәкьыс алада ианхаирҟәала, зыԥсыԥ цаз аҳаҭа рчы еиԥш длеиқәаҳан, ус иҳәеит:

– Сыҟамкәа исзыруит, Асҭамыр Нестор-ипа.

– Иҟазҵада?

– Схаҭыԥуаѡ.

– Иҭып дықәтцатәуп.

– Дықәтцатәуижьҭеи итцуазеи, аха шәара шәысмыцхрааит.

– Ҳара ҳацхыраара абауҭаху, – ибжьы ѡышьҭихит амаҙаныҟәгаѡ. – Ҳара зегьы ҟаҳҵозар шәара уа шәызтәоузеи?!

– Агазеҭ ианышәҵаз дзакәу удыруоу? Ҳсовнхарақәа иреиҧьу адиректор. Даара ргәы нханы иҟоуп ара. Аусҷәа даара иҽеимхар ҟалап.

– Ахара сыдуп ҳәа сшәыԥхьаҙозар – самышәх.

– Уара уамхра мариоуп. Имариам абарҭ зыбжьы зырго иалагаз раанкылара, рахьырхәра ауп, – иажәа аа҂ахтцәаны Кьасоу иахь дынцәытыԥшит, уи иаҳауаз ажәақәа шидикыло еиликаарц. Аха Кьасоу дтәан ашьшьыҳәа, дара еибырҳәоз иара имаҳауазшәа. Уи еиҳагьы игәы иѡытцаххын, аредактор днаиқәҟааит амаҙаныҟәгаѡ: – Иаарласны абиуро а҂ы шәызтцаара ықәҳаргыараны иҟоуп.

– Шәара ишәҳәо закәануп, – иҳәеит аредактор, еснагь ихы зла҂ихуаз иажәақәа еиԥшьуа.

– Нас ҳара иаҳҳәо закәаным ҳәа угәы иаанагома?!

– Сара сгәы акымзаракгьы аанагаҙом… сара…

– Асабшатәи аномер аҟны уқәгылоит уара ухаҭа. Уи ауаѡ зцәа зхышәхыз дуриашароуп, аминауаҭра шьҭатцаны. Ақыҭа нхамѡа аинститут дызлалгаз адиплом ааихәазшәа, адиссертациа иара имѡызшәа, иану зегьы ур҂агылоит. Иуаҳама исҳәаз?

– Исаҳаит, – дахьтәаз дѡатҟьеит аредактор.

– Мап ацәукуазар? – аредактор иԥсы ҽикаауан амаҙаныҟәгаѡ.

– Шәара ишәҳәо мап шԥацәыскуеи!..

– Ус анакәха…

– Иеилыскааит, шәара ишышәҭаху иҟалоит.

– Уца!

Дшыѡналаз еиԥш, ишьап ԥынтца дықәгылан дындәылҟьеит аредактор.

«О, Анцәа, – гәаныла иҳәон Кьасоу дахьтәаз. – Изакәызеи сызлаԥшыз?! Изакәытә хлымҙаахузеи, изакәытә маҵуроузеи, изакәытә ҳратәроузеи? Сыбла изабазеи абри аҩыза сара? Зқьышықәсала аҙыблара иаламҙыкәа, зхы еиқәзырхаз аԥсуаа ҳазхаанхаз зустцәада аҵыхәтәаны?! Абарҭ роума, нас, ҳара ҳауааҽәлар раԥхьаҟагьы аҙыблара иамырхәаҿеыкәа иалызгараны иҟоу?» – Кьасоу изымчҳакәа дҩагылан амаҙаныҟәгаҩ ишҟа ҿааиҵит:

– Хыхьынтәи шәыбызшәа шәымҳәан ҳәа ҳарҳәаргьы ҳаҟәыҵуама?

– Уара аполитика уҿалаумыжьын, – ибжьы ҩышьҭихит амаҙаныҟәгаҩ. – Хыхьынтәи шәбызшәа шәҵа ҳәан ауп иҳарҳәо.

– Нас убри ҳара ҳашԥазныҟәо? – Кьасоугьы ибжьы ҩышьҭихит.

– Иазхоит! – иаахижәеит амаҙаныҟәгаҩ. – Ҳара ҳазныҟәоит даара ибзиаҙаны. Абыржәы еиҧьны ҳмилаҭ рҭагылазаашьа ҟамлац. Иахьатәи ҳаитцытцра гәазымҭаз, иареи ҳареи аус ҳзеицураны ҳаҟаҙам! Уи ихы иавибааит ихы иазиуз. Уара урҵаҩ бзиан, уаҩы дуқәгәыгыртә уҟан азныказы, аха умҩахҟьеит. Избоит уара уаҩы ииҳәо зхы иҵало шуакәым. Уара ухәыцшьа ҳаамҵа иақәшәом. Ҳара иаҳзыбжьыхуам ҳаԥхьаҟатәи ҳҵеира уара унапы иантцаны. Узҵаара ҳазхәыцып. Даараҙа сгәы иалоуп аха уахьаҳмырхәыр ҟалома. Уца.

Кьасоу ашәаҿ даннеи, даахьаҳәын, амаҙаныҟәгаҩ иахь ҿааиҵит:

– Сара харак сыдуп ҳәа схы сыԥхьаҙом. Иқәсыргылаз азҵаарагьы иашоуп. Егьи, ҳаамҵа ҳәа узҿу («шәара» ҳәа дышиацәажәоз «уара» ахь диасит Кьасоу), ауаа иашақәа аҵагылазароуп акәымзар, абиурократцәеи аҵарҭышагаҩцәеи рнапаҿы ҳәара аҵахума, ишәарҭахоит…

Адырҩаҿены Кьасоу Мрамба дтәан КГБ амаиор Гвасалиа Напо иҟны.

Адәахьы амра шкацеиуазгьы, дзыҩнаргалаз ахан еиқәыхьшәашәа иҟан. Ара аҧсҭазаара ыҙхьоушәа, шәышықәсала уаҩы дзыҩнамыз абааш иаҩызан. Аԥенџьырқәа зегьы ытцарҟацаны, уахьынаԥшлакгьы адәахьынтәи лашарак ма џьара иҟьалангьы иҩнаԥхомызт (иҩнаԥхар акыр иаԥырхагоушәа).

Абри еиԥш иҟоу аҭынчра дахьналаҳаз, азныказы игәы иаахәеит Кьасоу. Иԥстазаараҿ аӡыблара дызлаз, ихы ҭызкьахьаз, иԥсы иҿазцахьаз зегьы наҟ адәахьы иааныжьны, ҭынчра цьанатк дҭанагалазшәа ибеит, тәым бжьык имаҳауа ихи иареи ахьеизаанхаз. Убри аамҭазы, иара дахьтәаз иҿаԥхьатцәкьа, жәԥангәашәԥхьара еиԥш, иҟьаҟьаӡа иаатит ашә, радиола аҭӡамцқәа ирылԥуазшәа иаагеит абжьы: «уԥнал!». Уахь дныԥналеит Кьасоу.

– Утәа, – иҳәеит амаиор, ихы шьҭымхӡакәа, дызхатәаз астол амгәа даахан дҭаԥшуа.

Кьасоу иаԥхьа игылаз астол аҿы днатәеит.

– Ҳара аӡәгьы дҭаҳкӡом, – иҳәеит амаиор, «Кавказ каҷҷа аԥа хазына» иеиԥш абла нарԥшыгақәа змаз, имаҭ блақәа рыла дынцәытцыԥшны Кьасоу дихәаԥшуа.

Кьасоу азныказ изеилымкааит амаиор ииҳәаз. Уи аҭакра ихәҭоуп ҳәа зынӡаскгьы игәы иаанагомызт.

– Хара здым уаԥы дыҟаҳам адунеиаҿы, – уи атеориа иара иаԥитцазшәа, датцаҿырбаны ҿааиҭит амаиор. – Ҽыц ииз аԥшқагьы ахара идуп. – Астол амгәа ихы нҭагәаны акы аԥшаара далагеит Напо.

– Аҭакра зыхәҭоу ахара зду иоуп, – иҳәеит Кьасоу. Кьасоу макьанагьы дзызхәыцуаз акоридор аҿы ԥ-саатк дахьтәаз акәын.

– Исзеилкаауам, избан, акоридор аҿы ԥ-саатк сызтәаз?

– Саргьы исзеилкаауам… Уааит анырҳәа, дыԥналааит, сҳәеит. Уа уртәаны узмадаз?!

Амаиор еиҭа акыраамҭа қьаадқәак еилихуан, еилеитцон. Зны-зынлагьы иаԥхьа иқәгылаз аселектор инацәкьыс нақәырҕәҕәаны, еилгамыз ажәақәак дырзыӡырԥуан. Нас еиҭа ақьаадқәа ихы рылакны дқәынд-ҟәындуа даԥхьон. Дара ақьаадқәагьы, напы мыӡәӡәа ирымкызшәа, иҟәашкакараӡа, ахи атцыхәеи хпа-ԥшьба цьара амҳәыр иарганы иҟан. Ауада аԥнутцҟа, амаиор дызхатәаз астоли Кьасоу дзықәтәаз аҟәардәи, аҭӡы икыдыз Зержински ипатреҭи рыда уаҳа акгьы ыҟамызт. Ценцьыр заҭәык иҿазгьы егьырҭ апенцьырқәа реиԥш ижәагәан.

Акоридор аҿы дантәаз еиԥш, иҭагылазаашьа еибарххо иалагеит Кьасоу. Амаиор иҿымҭра аӡыӡ еиԥш игәы иаланатцон, аха дахьыҟаз аҭып дазхәыцны иҿеиқәикуан, ус, дҭцааит иаԥхьа итәаз ишҟа:

– Ара шәара шәҟны сзаанагазеи сара?

Амаиор ииҭахыз ма аус злаҟаиҵашаз азҵаара иоузшәа, ихы-иҷы ааихаччан, ус иҳәеит:

– Абри аҩыза азҵааратәҟьа уара иусҭап ҳәа сгәы иҭан.

– Нас? – иажәа ааиркьаҷеит Кьасоу.

Кьасоу еиликаауан амаиор ацәҟьа даҷаиршәырц дшаҷеыз. Убри аҟнытә дмыццакыкәа иажәақәа дрызхәыцны даацәажәеит:

– Сара усзеилкаауам, амаиор…

– Аҩыза амаиор, – Кьасоу дааириашеит амаиор. – Саргьы усзеилкаауам, аҩыза артҵаҩы.

Амаиор ихымҩаԥгашьа Кьасоу игәы иҩытҵаххны, инақәырҷәҷәан ҷааиҭит:

– Аҩыза амаиор, сыззааугаз аахтны иҳәа, сара аха сымаӡам.

Гвасалиа ихы-иҷы ааихаччеит. Ибла саркьақәа иаарылыԥхеит иагьа дыччаргьы ԥхара зхымыз имаҭ блақәа. Урҭ мҵысӡо ҟыгала иҟны иҭарсазшәа, еснагь ԥхьаҟа иԥшуан. Иԥынҵа атҵаҟа, иԥатҵа еиқәаҵәа ҷеыҭ иатҵартәаны имаз, аабыҷ-быҷны, ашша зықәшьу ацҳаҵәры еиԥш, иажәақәа урықәҵәраартә, ҷааиҭит:

– Саргьы сеилахоуп даараӡа…

Даҷеа ҳәызба ццышәк игәы иналаҟацеит Кьасоу. Дҩагылан дындәылҵны дцарц инақәикит, аха даныҩналоз иҷәҷәаны икыдҳалаз ашә изаамыртыкәа дадхалар ҳәа дшәан, иҷеааникылеит.

Амаиор иқьышә ҵаҷақәа еихарҷәҷәаны, Кьасоу иблақәа днархыԥшылан, игәынамӡара ихы-иҷы ианмырԥшыкәа, ҷааиҭит:

– Удәылҵны уцарц уҵаххеит ҳәа сыҟоуп.

– Ааи, исҭахуп. Уа ииашан сеилукааит.

– Сара зегьы иашан еилыскаауеит.

– Нас зегьы иашан еилукаауазар, избан, сзааугаз зумҳәо?

– Узаазгаз уара иузымдырӡои?

– Аԥсуа хәычқәа рхатәы ҭоурых зырымҵозеи ҳәа ахьысҳәаз акәхап.

– Сара уи аҩыза уҳәеит ҳәа сыздырӡом – ҷырдагәа ҟаиҵеит амаиор. – Нас иауазеи уи аҩыза уҳәазар! Уи акәым ара зҵаарас иҟоу! Ара иҟоу… – еиҭа ақьаадқәа ихы нарылеикит Напо. Уи аҩыза ахымҩаԥгара иара итак-

тика акәын. Нас, иахьынӡаилшоз, аҭынчреи ҽымҭреи еикәиршеит. Убас ахымԥаԥгара уажәы ибазма, еиҭа иблақәа днарцәыҭыԥшын, Кьасоу днаихәаԥшит. Аха Кьасоу уажәы еиҳа иҿеырҭынчны дтәан. Амаиор игипноз аус азымуашәа аниба, (уи уажәшьҭа ихазар акәхап), иаразнак аус ахь диасит. – Ашколаҿ иуҳәаз сашьҭаӡам сара. Сара еилыскаарц истаху... – еиҭа иҿеаанкылан аҭуан атԥаԥшра далагеит. – Уара абри ҳаиҳабыра рышҟа гәалас иумоузеи?

– Аиҳабыра ҳәа узҿу руа дарбану? – иаразнак ихаҽы иааит ииҳәашаз Кьасоу. – Москватәиқәа ракәу, Апснытәиқәа ракәу?

Амаиор иара итәала зҭаарас иҟаз зегьы дырзыҟаҵоуп ҳәа дшыҟаз, Кьасоуи иареи реицәажәараҽы игәиҿеанитцеит. Наҟ хара даланамгалакәа. Иара Кьасоу иҟаитԥаз аҭак ҟаитԥар акәхеит ишиҭахымызгьы.

– Иаҳҳәап, Апснытәиқәа.

– Уа уиашоуп. Апснытәиқәа сгәы рзынханы сыҟоуп, зегьыҵәҟьа ракәым, аха...

– Угәы нханы уҟазар, иззынхазгьы уҳәозар акәхап?

– Згәааанагара згәы иҭазҵәахқәоу среиуаӡам сара. Исҳәар сылшоит, амала лҵшәа аиуам акәымзар. Сара сакәым, иара шәаргьы ижәдыруеит урҭ закәқәоу, аха ҽышәҭуам.

– Ҳара ҳазҵаара уара иуусымзар ҟалап, аѳыза.

– Уаргьы угәра сызгом, амаиор.

– Аѳыза амаиор, – Кьасоу деиҭааириашеит Гвасалиа. – Ааи, усгьы акәзаait, – иҳәеит Кьасоу дахьириашаз даақәшаҳаҭхашәа, – аҵарҭышагаѳцәа, амиллионқәа иаԥсоу адачақәа зыргыло, зыхшара аҟәҟәаҳәа ихысуа ақалақь иалоу, аиаша зҳәо ауаа бҕеиҵыхра рызымҭо, змашьына еиқәаҵәақәа ирықәтәан игәароу ртәы шәусӡами? Шәара ишәусу сара аԥсуа хәыцқәа рҭоурых зырымҵозеи ҳәа ахьысҳәаз ауп. Ииашан аполитика мѳаԥугозар, аѳыза амаиор, сара исҳәаз уадгылар акәын, аха уара даҽеа зҭаарак ахь иурбрит, убри ала суҟаҭәарц азыҳәан... Ашә аартны соужь, уаха ара саангыларц стахым. Ишԥацари ас мацара. Зны ауаа ирҳәо иазыӡырѳуа иҟалап.

Ауада аѳнутҵка иҭынчрахеит убас акәыбрытҵәҟьа ѳнамызт акәымзар, иахьыԥыруа абжьы уаҳартә. Иҟалап атӡамцқәагьы уи аҭынчра аҟнытә еибарххазаргьы, ѳнутҵ-

ҟала амаиор дшеибарххаз еиԥш, аха инимырԥшит, аԥышәа змаз «Кавказ каҧҧа аԥа хазына» ихаантәи ачекист. Кьасоу ишҟа иоуз ацәымгра игәаҽы итҷәахит. Уашьҭан зны ишыҟаитҷалац еиԥш, цәҟьак даҽаиршәырц азыҳәан.

Ауада аѡнутҵҟа аҭынчра иааҟалаз Кьасоу деитҷанарҷәгәеит еидара хьанҭак датҷоушәа. Убасҟан игәалашәеит иабду изеитҿеиҳәаз ажәабжь, иара ибла ишамбазгьы хашҭра ақәымкәа ихаҽы иаанхаз.

«Кавказ каҧҧа аԥа хазына» ихаан акәын. Згәы ҭырҟьахьаз, харада ахара иацәынхаз ауаа, аколнхараҽ акгьы рхамшәалазо, ажәжәаҳәа аусура иаҽын. Убас ишыҟазгьы ирықәнамго ажәақәа раҳәауа, арахә реиԥш иларҟәны ирызныҟәон. Ҽнак, шьыбжьон агәазы, ҳәсеи-хацәеи амра ицәгылан ишырашәоз, абригадир даакылҟьеит арҭәаа ҳәа дыҳәҳәо, араиком Ԥшьалаа даait, шәызегьы ахьаца ду ашәшьырахь шәлеи ҳәа. Ус, Ԥшьалаагь даait аҟаҽыҳәа дыцҳауа, иҽашәоз ажәақәа ҳәо, иҟамчы еиѡырҽан иааигәа игылаз ирықәырххо. Иара ихала ашәшьыра днытҷагылеит, уа зегьы рҭып шыҟазгьы. Егьырҭ амра инцәиргылеит, аԥхҙы рылхәаҭо.

– Цқьа ишәзырашәом аҷьықәреи, – ргәы кыдызххьаз ибжьы нарылаиргеит Ԥшьалаа. – Ашьапы аҷьалакьат шамоу анышә адшәыҳәҳәалоит. Шәхы мѡаԥыжәгоит ишабалак. Акәтаҕьи, акәаци, ашәи ишәықәу шәшәом. Ари иааиаго атроцкистцәа шәрыдгылоит ауп, – дааиԥхьхәыцаан, ихы-иҽы ашҳамра ныкәлан, ргәы ҭызшьаахьаз, еснагь ираҿԥниҳәоз иажәақәа рҽынархеит. – Нцәак иеиԥш шәзықәгәыҕуаз шәаҳ, аха ашьҭахь ишәытҷазкыз атроцкист хәымга, ѡ-хаҽык змаз аԥсахѡы Лакоба ицәа шәхыскааyеит шәызегьы. Убри дахьцаз шәишьҭасымҭарц шәҭахызар, аус жәула уаѡҭас. Дарбанзаалак ҳара ҳполитика иадымгылаз, ҳвожд ду имѡа ианымлаз... – иажәа ааҽахитҷаан, еиқәышьшьы игылаз ауаа днарылаԥшны, иҷьыба иаатигеит ҭыс ҕрак. Атҷыс зегьы ирбартә ашьапқәа ирынкны ианѡышьҭих, иоуижьуаз ҷьнашьазар акәхап, амтҷәыжәѡақәа рҟьара иалагеит, аха уи ахақәитра аԥеиԥшымызт. – Ҳвожд ду имш ианымлаз, уи иихәо назмыгзо, – ибжьы зегьы ираҳартә ҿааитит, – абри атҷыс еиԥш шәсырԥыԥуеит. Сшәеигҙарангьы сыҟазам!

Дмыццакъакәа ашьшьыҳәа, игәы иахәаъо фатәык ифозшәа, акакала атцыс ахәы алхра дналагеит. Атцыс цыжь-цыжьуа, ахьаа иоуаз агәы ҽнакаауан, ацхыраара иаҳәон. Аха иабаҟаз иацхраауаз ма ус ҟаумтцан ҳәа иазҳәоз Пшьалаа?! Иршәахьаз ауаа рхапыц еихарҕәгәа, атцыс шыпсуаз иазыпшын. Доусы ахьгылаз ргәы еитцалон, иара атцыс иаҟараны, иара атцыс апсы хьҽкаауаз еипш, иҽкаауан рыпсы. Рмилат зинқәа зегьы рымхны, атцыс еипш ихәларпыпны акәын ишыҟаз даргьы. Пшьалаа ихы-иҽы ихаччон, агәахәара ду иман. Атцыс абжьы маҷхацыпхьаза иара иччапшь иазҳауан. Зхы хьыдышьшьыз атцыс атцыхәтәантәи ахәыц алхны инапсыргәытца инантцаны иѽышьтихит, иааира дук игазшәа (уи усҟан аиааира ганы акәын дшыҟаз). Иапхьа игылаз ауаа днарылалеит аъәаъәала рыбла дхыпшыло, ижәбома исылшаъо ҳәа реиҳәошәа. Уи ибла аъәгьы дхыпшылар итахымызт. Зааигәа днеиуаз иҽы наҟ инаирхәуан. Инапсыргәытцаҽ ианыхьшәашәа ауп атцыс шыпсыз ангәеита. Наҟ иршәны инкаршәны, азаара изаазшәа иапхьа игылаз днарылаҟааит:

– Исҳәаз шәаҳама?!.

Гәаҕла ихәапшуаз ауаа рыблақәа изымычҳазт, амашьына данақәтц ашьтахь, дызланыҟәоз иҽы ахьҽаҳәаз ашҟа иҽынеихеит.

– Аус жәула акәымзар, зны шәахыпазаргьы, Ҟазахстанҟа шәдәыкәтцара акы атахны ҳәа иҟаъам, – иҳәан, иҽы дыѽеыжәлеит.

– Ҟазахстанҟа иахыжәгақәаз ҳазлареиҕъузеи ара иаанхаз апсуаа, – иҳәеит зыкәрахь инеихьаз таҳмадак.

– Уара Ҟазахстан унахыгазаргьы ухәтоуп. Сааигәа угылам акәымзар, аҟамч пцатца утцысхуан, – иҳәан, дахьеыжәыз иҟамчы ѽышьтихит Пшьалаа.

Убасҟан иаанкыларазы аъәгьы дманшәаламхакәа, игылаз дѽарылтцәраан, Пшьалаа ихәцә данкны дыҽеыжәҳәаны, адгьыл ѽара деизҟьа длыкәижьит жәаф шыкәса раҟара зхытцуаз цкәынак. Рызегьы ахьгылаз инышьхныпсылеит. Ацкәын Пшьалаа дѽаиқәпалан, дыѽны абна дѽылапҟа дцеит.

Пшьалаа ахьымзг иигаз изхгомызт дахьгылаз. Апсыз аъы зтцабаз еипш, уажәы-уажәы иҽы ираҳауан, арахь дызцәа-

жәомызт. Апхҙы иҽашыз инапсыргәытца асаба зынтаталаз ала ииаирыцқьан, аҙмах ҽыцха дҙааҳалазшәа, аҳәынтҷаа неиҽашьшьит. Нас днапҟьа-шьапҟьо, иҟамчы ырмақаруа зымԥа ддәықәлеит.

Ишанханы еилагылаз ауаа, иҟалаз рхаҽы ианнеи ауп аччара ианалага. Урҭ ччон Пшьалаа архәара датҷәахаанҙа…

Кьасоу ихәыцра даалнахит, амаиор дԥагылан, иапхьа алеиԥеира даналага.

– Даҽеа зтцааракгьы суҭаргьы, аҭак уаҳа иҟастцараны сыҟаҙам. Соужь адәахьы!

– Ара ууаныскылап ҳәа сгәы иҭаҙам. Уца, ашә аартуп.

Кьасоу ашәаҽ даннеи, даахьаҳәны ус иҳәеит:

– Итцегь сҳәон, алтцшәа шоуа здыруазар, аха…

Авокзалаҽ, ауаа ахьеилатәаз даарылтцны алашара ыршаҟьо иҽааихеит аҙәы. Уи иныҟәашьала, амилициа иакәын. Иара ара акы ихашҭны дцазшәа, мамзаргьы иаха ихьыз игәалашәазшәа, даара зхы зтәу аҙәы иеиԥш, дышиашаз Кьасоу дахьгылаз дааит.

– Аҭаҭын умоума? – дтцааит амилициа, иижәыз ихыԥсаацыԥхьаҙа еиҳа игәы хынҳәуа, ибз еилаԥаҭо.

– Сахаҙом, – иҳәеит Кьасоу, иааидгылаз ишҟа агәаҽеанызаара иманы.

– Саҽымхааит, иабастаху иара саргьы, есымшааира сгәаҭеиуа сашьҭоуп, арахь иахьсыхәаз ҳәа акгьы ыҟам.

– Иара аԥыжәра уаҟәытцыргьы цәгьамзар ҟалап.

– Иакәым кыр ҟастцама? – ицәа даатаҙыҙеит амилициа.

– Ишпаҟоумтцеи, иахантәарак утапанча ҭкәыцәаа уҳашьҭан.

– Аиаша уҳәома! Ааи, схы иҭашәааит… Анцәа иџьшьоуп стапанчажә аҭра иахьҭамыз. Машәыр ауан, анцәа ауаа, ҳаи, схы иҭашәааит. Сеиҳабы иаҳахьеит уажәшьҭа. Сагьамихуеит. Арахь апенсиа ацаразы шықәсык ауп исзаанхаз. Ԥажәеиԥшьба шықәса баша аҙы иаласыԥсеит. Ҳаи, схы иҭашәааит, закәызеи иҟастцаз уҳәарауазеи! – ихы шәиуа алашьцара дналалеит, илашара иикыз ырцәаны.

Адәыгба аангыларҭаҽы игәаҟуаз ауаа, ихырсасиуа итәази игылази, «шәлахьынтцацәгьа шәҽашәымҭан» аҳәозшәа, артцәаа ҳәа иҳәоҳәо, ргәы рхатцо, илиаҟьан ицеит вагон зыцраҳәамыз паравозк. Уи ашьамхылас-

ра датцашьыцит Кьасоу. Иара неихаркәа имамкәа иажәра дтагылоушәа игәи ишьамхи деицнарымго, ажәҩан иалҩрыз аҳаирплан еилаҟәыбаса адгьылаҿ ишышьтоу еиԥш, иаргьы деилаҟәыбаса дгылан уажәы.

Ашьжьымтан, ашколаҿ данааи, адиректор ажурнал иимтеит.

– Иҟалазеи, исыхьзеи?! – дцааит Кьасоу.

– Еитә утцаауама исыхьзеи ҳәа?! Иухьзеи умбои уамхуп. Абар аминистр иҟнытә иҳауит ашәҟәы, – иаԥхьа иқәыз ақьаад аашьтыхны, иланарԥшыгақәа хара икны дкылыԥшуа, аҳамта злаирҭаз ашәҟәы даԥхьоушәа, ибжьы ныхраалан инаиргеит: – «Дамхзааит атоурых артцаҩы Кьасоу Мрамба, иахьатәи аамта дахьақәымшәо, насгьы атцаҩцәа асоциалисттә ааҙара аҟынтәи иахьымҩахиҟьо азы» – иԥынтца хыԥсаа зыдкылаз ақьаад аҟнытәи иҩышьтыхны, гәыргьаҿҳәаша иитоушәа, ҿааитит. – Иуаҳама?!

Илашьцеит Кьасоу икәша-мыкәша. Цыхәаптцәара змаҙам дәык ԥстҳәа еиқәатцәала ихҟьоушәа днықәыԥшит. Уи аԥстҳәа еиқәатцәа иалаԥсахын шәытҳа шкәакәан иара атцара зиртцоз ахәычқәа мадаҕьмадашәо, изхәаҿуа цәқәырпак иалтцырцы ртахызшәа. Убасҟан иблахатц аагьежьит иара. Иҟалон уи адиректор иаԥхьа дкаҳаргьы, ирласны адәахьы ддәылымтцызтгьы.

Убри аҿены инаркны аусураз дахьнеилакгьы ԥьаргьы дрыдыркыломызт. Уимоу, абаҕәазаҿ еидара шьтыхҩысгьы мап ицәыркит. Атцәаҕәа нахьыршьит ихы ахьыҩнеикра уадак иртараны иҟазгьы. Абас ала, ишьтахьҟагьы иаԥхьаҟагьы имҩақәа кны агәы даақәхеит Кьасоу Мрамба. Убри нахыс иҙбеит Аԥсны далтцны дцарц. Уаҳа даҿа мҩак ыҟамызт уажәы иара изы.

Игеит, адиктор лбжьы адәыгба шаауаз ала, аха иахьынтәиаауаз, иахьцоз изеилымкаait Кьасоу.

Еитә ауаа реижәылара, еитә рыҳәҳәабжьқәа…

Кьасоу дгылан уа дадырсызшәа, ихи иареи еиқәпо. Иаԥхьа иааины игылаз адәыгба аталарахь игәы ихон, аха ишьапқәа деитаргомызт. Убасҟан, дзымеитатцуа хәыцра хьантак дышьтанаргәгәеит.

Аҟәа аиндустриатә техникум актәи акурсаҿ дыштәаз дтырцеит. Иара ихала ауиакәхыз, даҿа жәеизаҩык аԥсуаагьы.

– Исыхьзеи, избан, атехникум сызҭышәца? – дҭааит Кьасоу, адиректор иҿы днықәналан.

Адиректор, «Кавказ каҷҷа апа хазына» хаҧыла иеиԥшыз, диеиԥшзамзаргьы зыҿеиԥшызтәуаз, ибла саркьақәа днаркылыԥшны, ацәымгра иҿыцәыхәхәо Кьасоу днаихәаԥшын, ҧааиҭит:

– Уара атҵара уахьзазом.

– Атҵара сахьымзозар, шәбызшәа цқьа иахьысзымдыруа ауп изыхҟьо…

– Ҳабызшәа уажәшьҭа ижәдыруазар шәыхәҭан. Абар, жәашықәса ҭуеит шәхы аҭагалара ҳаҧуижьҭеи. Арахь лтҵшәа ыҟам акәымзар.

– Шәара ишаҳшәыртҵоз ала, лтҵшәа аиуран иҟазам.

Амаҭ атҵыхәа уақәпалар, ахы шышьҭнахуа еиԥш, ихы ԝышьҭихит адиректор, иланарԥшыгақәа рытҵаҟа иблақәа иаацырцырыз Кьасоу ишҟа иаармацәысны, ус иҳәеит:

– Ишпасоуҳәара, избан лытҵшәа замоуз?

– Избанзар, мчыла шәбызшәа ҳартҵара шәалагеит, – уажәшьҭа иԥикаауаз, игәы иҭаз зегьы иҳәарц инаиқәикит Кьасоу. – Рҭаԝцәас ҳәа иаарышьҭыз, атҵара рымамызт ишахәҭаз. Ақыҭа инарылаҳауа ирылан. Ԝыжәран изҿыз уаха шаанза. Иаарбалак иаҳәауан. Аҳәашьышь хымз зхытҵуаз изааугар артҵаԝы, хпа узыцәиргылон, хәымз зхытҵуаз – хәба. Абартқәа зегьы рышьҭахь ииашоума уажәы исыдышәтҵо ахара, атҵара уахьзом ҳәа. Схала соума, шәԝыла, зқьԝыла апсуаа рҿаҟәара шәаҿуп.

Аҳаҭа рчы ԥыртланы апсып аноурыжьуа еиԥш, длеицәаҳаит адиректор дахьтәаз. Уи «Кавказ каҷҷа апа хазына» иҟазшьа ала дшааазгьы, ԝнутҟала уаԝрак изынханы дыҟазар акәхарын, Кьасоу иахь уаҳа дмыҳәхәаазакәа, ҭынч дыниазҵааит:

– Иуҭахузеи, нас, сара сҟынтә?

– Иҟалозар, атҵара азин сыҭ.

– Исылшом, – иҳәеит адиректор, ихара аҿаԥхьа игәы ааиртырц иҭахызшәа. – Исылшом, избанзар, сара схала изызбом. Хыхьынтәи адҵа ыҟоуп. – Атыхәтәаны иихәаз ахәҭамкәа ишиҳәаз ибеит, аха уажәшьҭа рҿеишьа имамызт азыхәан, уаҳа иажәа инацымҵакәа, иҿааникылеит.

– Апсуаа рытҵара хыхьынтәи ишеиҿкааy хәыцгьы дугьы иаадыруеит. Ԝ-аахак ҳзыҟашәтҵеит шәара. Мчы-

ла шәбызшәа атцара ҳалашәыргеит, мчылагьы ҳатцара шәаҷуп. Уи иаанаго, абри адунеиаҷы ҳара акгьы ҳапсам ҳәа ауп. Аха ҳара ҳзыпсои ҳазустои атоурых ибзиатцәкьаны иадыруеит. Сшәыҳәоит сыштышәцаз ала ашәкәы сышәтарц.

Адиректор иблакәа шҳазза, ҷымт-псымшьа дтәан, ахара зду ишьауга ианизапхьа ашьтахь дшыкало деипшха. Кьасоу иажәакәа ахҷа еипш ишиашоу игәы иалакацон. Ипсахы еибакуан, аха иҷееаникылон. Ихьамтахаз ихы шьтымхзакәа, ақьаад акы нанитцан, амазаныкәгаш пҳәызба даалыпхьан, иналитеит.

Амазаныкәгаш икьыпхьны Кьасоу инаилыркыз ақьаад бгьыц абас анын:

Алытцкьаба

Итазааит алытцкьаба Мрамба Кьасоу, атцараҷы агәыртцкәыл ахьимам акынтә, аиндустриатә техникум дшытцоу ала.

Адиректор – Лашьхиа Г. Г.
Амазаныкәгаш – Мампориа Н. Н.
Акәа – 1949 шықәса.

– Абригь тоурыхуп шәара шәхы-шәҷы аарпшра азыҳәан, – дындәылтцны дцеит Кьасоу.

Ахәлара иаҷын. Кьасоу ихы игәы ахшәаны, иқытахь игаз амшаҷ амашьына дазпшны дгылан. Шьыбжьаахыс ҷатцак иҷы итеимыршәцызт. Ихлахатц гьежьуан, имч акапсара иаҷын. Гәыграс имазгьы атцыхәтәаны ииаиран иказ автобус акәын. Аха уигьы унацәа узрыламтцо иахьтәыз акәхап, иаанымгалазакәа, иниасны ицеит. Ииасны ицаз автобус инашьтархны, акатран мша акынтәи иаахатцәин, асаба ыкәырч аҷаанахеит амашьына ласы «Победа». Кьасоу игәы аатгәыргьааит. Амашьына иакәтәаз дара дрыжәлантәын. Дгәеимтакәа дивсыр ҳәа дшәан, амша агәта днаныххылеит.

– Уеилагама уара, узымйышәада?! – амашьына ыкәрчаразаан даангылан, ахышә ихы аакылырҳәҳәан, дыҳәҳәеит амашьынаныкәцаш.

– Сузымдырйеи, Кьасоу Мрамба сами, – иҳәеит Кьасоу ижәлантә игәы иахәап ҳәа.

– Аа, уара уоума ашколаҿ зхы змырманшәалакәа иҭырцалоз, – иҳәеит Кьасоу ижәлантә иааиртхьаз амашьына ашә нкыдҵауа.

– Аҵара сҭахымкәа акәзам уи шыҟалаз. Абызшәа аҵара сцәуадаҩхеит.

– Урҭ рбызшәа уара уакәым сара исҵеит! – Кьасоу иажәа ааҿахиҵәеит рыжәлантә. – Ҳвожд ду ибызшәа уаҭәаумшьеит акәу? Акы шулымҵуа уиалагь уаҩы ибартә иҟоуп. Ҳҭәыла зегьы урҭ рбызшәа ҳҵоит ҳәа иаҿуп, уара?!. – ибжьы неиҵыхны амашьына дынҭаччан, нас Кьасоу дааиқәгәгәан, ҿааиҭит: – Уара уабдугьы иҿеыркьаҳәны акәын дышҳалаз ҳаиашьараҿы. Уаргьы убри амҩа унықәлеит. Сара смашьына иҭасыртәо ҳажәлаҿ иапсоу роуп. Абра угылаз ухшыҩ ухаҿы иааиааҥза, – иҳәан, амашьына нытцырҟьан, асаба ниҿарчны дцеит.

Атцх агәы ааҩнашахьан, Кьасоу амҩабжара анықаитцоз. Ари нахыс акаршәра ааныжьны аҿаҩа даҿалон азыҳәан, иҧсы ааиҭеикырц атцла ашьапаҿы дахьынатәаз дамхацәеит. Убасҟан ҧхыҷ дибеит, иара изымдыруаз, иҧсхьаз иашьа Назбеи.

– Умшәан, сашьа сара ухала амҩа уқәсыжьуам, уаҧхьа сгылазаауеит ҳәа, атцх лашьцараҿ дцәырҟьа-цәырасуа ибжьы ааиргеит Назбеи.

– Уара узуҫтада? – алашьцара иалазуаз агага, блала дшаҟьо днашьҭалеит Кьасоугьы.

– Уашьа Назбеи сами, заанатц зыпсҭазаара иалтцыз уашьа…

– Нас арахьтәи аҧсҭазаара иацу ауадаҩраҟәа урыцәшәаны аума заанатцы узҳацәцаз? – ҳәа даағьатцәы-ғьатцәит Кьасоу

– Иуадаҩума, сашьа адунеиаҿ аҧсҭазаара? – дҵааит Назбеи ашәеиқәара дызлаз аҿы цьарак иҿааанкылан, изымдыруаз иашьа ихы-иҿы цкьа иҭитцаарц иҭахызшәа.

– Ицәгьоуп, сашьа, ицәгьоуп, – иҳәеит ихы игәы ақәымчхан Кьасоу. – Иумбазои аҧсҭазаара исызнауа? Схы ахьызгара сзымдыруа схала амҩаду санхалеит. Сахьынаҳәааҳәлакгьы зегьы мап сцәыркуеит. Исабжьугозеи, сашьа, иҟастцарызеи, схы абазгари?

– Угәы каумыжьын, сашьа. Ушәаны ухьамҭын. Ҳхы еиқәырхагас иҟоу убри заҭәык ауп. – Иаҳа-иаҳа наҟ ибжьы наскьон Назбеи. – Са сахь схьапшуеит ҳәа уаламган. Арахь акгьы ыҟазам. Арахь ауаҩы ипҵтазаара иатцыхәтәоуп. – Уи нахыс уаҳа ибжьы имаҳауа ҭлашәарак адгьыл днахәлабга дцеит ҭаҟа.

Иара уажәы адәыҷба аангыларҭаҷ дахьгылоу, иашьа Назбеи ихы-иҷы алашьцара иалибаауан дцәырҟьацәырасуашәа. Зны ишьҭахьҟа диасуазшәа, даҽеазныхгьы иапҳьаҟа. Зынгьы апаравоз абжьы ангалак, дацәшәаны днытцабозшәа, агәаҟра даҷын. Убасҟан Кьасоу илымҳа иааҭаҩит Назбеи ибжьы ааигәаҙаны.

– Умцан, сашьа, Апсны ааныжьны. Апсуаа рнышәынтрақәа ишырпырымҭуа ухамышҭын.

Кьасоу дгылан дадырсызшәа, ихы иқәыжь. Атцх ахьамҭара иара ижәҩахыр иқәызшәа, иаҳа-иаҳа ихьамҭахоз ицәеижьи ишьамхқәа ирзынкыломызт. Уажәы-уажәы илапш итцашәо иалагеит иаб дызгаз асыпса цәқәырпа. Уи абжьала адуneи зегьы гәынқьуашәа, илымҳа ҭнашьаауан уажәы…

…Атехникум данҭырцаз ашықәсан, зыпсадгьыл зыпсахыз иеипш дшьаны, иааипылалак ибла ихырҳәалон, амитә ҟазцаз иара иакәызшәа. Игәы аныпцәа, ихы ахьигара изымдыруаз даныкәха, иаб Махьал арахә иман дахьыҟаз ашьхаҟа дцеит.

Аҽены амш бзиан. Кьасоу иабгьы иаргьы, арахә ирхылапшуа, акаҭәараҷ итәан.

Ашьха уарбақәа ахрақәа ирхууаан ианааua еипш, апстҳәа еиқәаҭәақәа рҽеибаркны, ажәҩан агәы ырхәашьуа рҷаархеит. Иаразнак иҩалҟьан, уа хыхь абомба тҟәацуазшәа иаадыдит.

– Уара ара уҟаз, сара арахә ԥхьасцоит, – иҳәан, ишәакь аакыдпааны иҷынеихеит Кьасоу иаб. Уи нахыс уаҳа димбаҙеит иара. Иагеит асыпса ирахәгьы иаргьы.

Ауаҩытәыҩса игыгшәыгратә мчқәеи, апсабаратә ҭасқәеи ирыхҟьаны, зхала адәы иқәхаз, «Кавказ каҷҷа апа хазына» ихаан зхәычра алаҙыз, зыцкәынра абиурократизм иахәаҽеыз, аиашаҳәара зымҩа аҷаҟәаз Кьасоу Мрамба, ихы ахьныҟәигара ҭыпк апшааразы уаха амҩа дахьықәгылазгьы иқәымҷиеит.

Иапхьа иааины игылаз адәыҧба ашәқәа ҟьаҟьаҙа ишаартызгьы дзеиҭамҭит. Иҧсадгьыл далҭны дымцарцазы, маҙала игәаҽы икнаҳаз аҧырсал лкыдыҩрын, адгьыл илаласеит…

Убасҟан иаҳаит ишьҭахь ала абжьы:

«Уабацои, ҳашьа Кьасоу, ҳара ҳааныжьны. Уахьцалакгьы иузыпшаараны уҟаҙам аиаша. Угьежьы ҳара ҳахь, уцкьареи уареи шәеиқәхарц уҭахызар. Ухы иазумун мҳаҷьырра… «угьежьы ухьышьҭрахь»…

Уи ихы игәаларшәо иқәҽызҭыз игәы акәын. Кьасоу Мрамба шиакәу даанхарц азыҳәан ақәпара иаҽыз.

Ишьҭахьҟа данаахьаҳә, иҧьазҧьазуа днаргәыдыҧшылеит Ерцахә ашьхақәа пстҳәацкгьы рҽаршәымкәа. Игәаҳәара шьҭызхшаз иҟәандаҙа пшакгьы неиҽасит. Ишьҭахьҟа игоз аихашьҭыбжьқәа, уажәрааҙа илымҳа ҭызшьаауаз, акгьы иаҳауамызт. Ихьшәашәоу, апстазаара ахьыҟам, изқәа аиархан дгылан. Ус, иаразнак Нарҭаа дуқәа рымч пхьаҟа ихазшәа, адәыҧба аангыларҭа ааныжьны ишьаҽақәа еихҳәо, иҧхьаз ишьхақәа рышҟа иҷынеихеит Кьасоу Мрамба.

Борис Гәыргәлиа
(1935–2012)

АМАҨАҬЫП

Шьыжьуп. Асаҭ жәаба рахь аус ауеит. Архитектор дҭахәхәа дыцәоуп. Уи шьҭа аусурахь днеихьазар акәын… Дцәарҭанхалеит. Иаха сасцәаҟәак иҭан. Атцх ҧеноуп дшышьҭалаз. Ашьыжь цкьа дыцәарц иҙбеит. Аусураҿгьы иара идлапса рымч зқәымхаша уажәы акгьы ыҡаҙам. Амала, иахьа ақалақь аладахьтәи аган аҟны гектарк инеиҳаны адгьыл зымҽхаку абаа аѳнытцҟатәи аҭзамцқәеи, урҭ аҭзамцқәа ирыдҟатцалоу ахыбра ссамыссақәеи рырбгара напы адыркраны иҡоуп аусуцәа. Абаа аѳнытцҟа идыргылараны иҡоу, апсуа музеи ахыбра ду апроект иара иахьиҡатцамҭоу аҟнытә, урҭ русура илапш ахызар иҭахын…

Акыркырхәа иныхтцаҙаны игеит ателефон абжьы. Архитектор атҳарцәхәа ацәа даалтцын, ииарҭа днылатәеит. Ателефон атрубка илымҳа надикылт.

– Сзырѳуеит!..

– Аѳыза Архитектор, иаарласны амузеи аргыараҿы шәмааир ҧсыхәа змам аус ҳаниеит…

– Изҳәо уарбан, аҙәыр машәыр ихьма,

– Анцьныр-аргылаѳ Манча соуп… Шәарҭа ыҡаҙам. Амала…

– Уажәытцәкьа, сара уажәытцәкьа уа сҡалоит.

Архитектор минуҭқәак рышьҭахь Аҟәа абаа аѳнытцҟа еилагылаз аусуцәа гәыпѳык днарылагылеит. Иаразнак илапш нархигеит аусуцәа зырбгара напы адыркыз абаа аѳнытцҟатәи ҭзамцқәак. Аха, абар, абаа иамоу ауада ҭшәақәа руак ашә инкахәыцуа илагылоуп гәыпѳык аусу-

цәеи анцьныр-аргылаҩ Манчеи. Урҭ рҩадахьшәа еиқәу аҕәқәа дрықәтәоуп ҭаҳмадак. Уи ԥшьынҩажәаҟа шықәса ихытцуеит. Ижакьа зынʒа ишлахьеит, игәатцаҕара иаақәсуа иоушьтуп. Ихахәгьы аʒшәах еиԥш иҟәашʒа иҟалахьеит. Дмахәажә-шьахәажәʒа, иаазланы иҟоу уаҩ ныркҳа дук иоуп. Иҽаԥшылара бааԥсуп, игәы акы шалоу ҩашьом.

– Шьыжьбзиақәа, аҩызцәа! – днареихырхәеит Архитектор.

– Бзиара жәбааит, аҩыза Архитектор! – еилагылаз зегьы еицҽакны аԥсшәа иарҳәеит. Аҭаҳмада азныказы дахьтәаз дҩытцыгәгәашәа иун, деиҭалатәеит. Аха «аҩыза Архитектор» анырҳәа, дҩагылан, уи иахь иҽааихеит. Архитекторгьы аҭаҳмада ишҟа шьаҽақәак нықаитцеит.

– Излазбо ала, шәарҭ асас дышәҭоуп, аҩызцәа! Бзиала шәаабеит! – Архитектор инапы аҽынаирхеит аҭаҳмада иахь.

– Бзиа сыжәба, цәгьа сыжәба, сааит, дад! – иҳәеит аҭаҳмада.

– Иауазеи, бзиа шәҳамбакәа, арҭ шәеиԥш иҟоу абырг бзиа дзымбо ҳара уаҩ дҳамам ҳәа сгәы иаанагоит!

Рнапқәа ааимырхит.

«Игәы нзырхазеишь ари аҭаҳмада?» – дааиԥхьхәыцит Архитектор. Нас, еилагылаз ауаа илаԥш инытцигаи, ихы Манча инаиқәкны ҽааиҭит:

– Иҟалазеи, Манча, узсыԥхьазеи?

– Иҟалаз саргьы цқьа исыздыруам. Ҳасас иҳаиҳәароуп, – иҳәеит Манча, ауаҩ бырг днаихәаԥшын.

Архитектор аҭаҳмада иахь деиҭанхьаԥшит. Ихы инаркны ишьапаҟынʒа лаԥшыла дааимидеит.

Аҭаҳмада деитцаҕәгәа, ихы ларҟәны дгылан. Дгылан уи, абаа аҭʒамцқәа рыхҭыси рықәреи, рыхьанҭара ижәоахырқәа ирықәыҕәгәозшәа, дхьанҭаʒа. Дазхәыцуан Архитекторгьы абаа аҭоурых, дрызхәыцуан уи злахьынтца адҳәалаз ауаа.

«Шаҟаҩы рыԥхʒаша ахьшузеи ари абаа хырҕәгәарҭа ду ргылахарц азыхәан. Цоуп, ари абаа амҽхак уамак иатцанакуамызт, аха зытʒамцқәа ҩба-хԥа метр ажәпара рымаз, зыҩнытцҟа ажәлар рыпсҭазаара агәараҳәа еилашу-

аз абаа, зқьышықәсала ақалақь зегьы, ақалақь моу, иара Аԥсынтәыла зегьы гәашәс иаман, ибаагәаран иакәыршан. Аа уажәы уи абаагәара изавымсызшәа, алаҕәым латцатцан иԥыржәан, иԥыххааса амшын аҽы илтарыԥсеит. Убри ҟазтцазгьы ақалақь агаҽа сырҕәҕәарц, исырԥшʒарц стахын, иҳәеит. Исыздыруам уи еиԥш ҟазтцо ауаҩы иԥшʒара шәагас иамоу. Сара усазтцаауазар, зқьышықәсала ҳажәлар рҭоурых адаҟьақәа зынпыҟҟала изныз абаа, икәапҵаҵараʒа аҭоурых ацәқәырпа еиқәатцәақәа ишрыцәцаз еиԥш, иахьа уажәраанʒагьы игылазар иаҳа еиҧьын, иаҳа иԥшʒан ауаҩытәыҩса изын… Аха уи иҳаҩсхьоу усуп, рхынҳәышьа амаʒам.

Аҭаҳмада ихәыцрақәа даарылырхит архитектор иажәақәа:

– Ҭаара ԥхашьарам, шәара шәабанʒатәиу?

– Сара аратәуп, абра абаа аҩадахьытцәкьа сынхоит, абра сиит, абра исхызгеит схәычра, сқәыԥшра, абыржә сахьубо сааиааншʒа сыԥстазаара зегьы. Сара сабшьҭра аб иаб ихаан аахыс абраҟа инхон, дад…

–Гәык-ԥсыкала сеигәырҧоит, ҳақалақь иара ахаҭа еиԥш, иʒышʒа иҟоу ауаагьы шәахьаланхауа… Ари уи аԥшʒареи агәыкреи иаҳагьы иацнатцоит, еиханаҳауеит. Амала, гәыбҕан схы иастоит иахьа уажәраанʒа шәареи сареи ҳахьзеиқәымшәацыз.

– Уареи сареи иахьа уажәраанʒа ҳахьзеибамбацыз уара иухараʒам. Уара сара суздыруамызт. Сара сакәын узыԥшаашаз. Акраатцуан узбахә саҳауеижьтеи. Абригьабригь ауаҩ иҟаитцаз ахсаалала абри абаа аҩнытцка хыбра дук дыргылоит анырҳәа нахысгьы узбар акәын, аха сманшәаламхеит, зны сгәы баапсын, зны Аҟәа сыҟамызт зҳәаз еиԥш… Аха иахьа… абаа аҭʒамцқәа рырбгара напы адыркит анырҳәатцәкьа, усымбар сзымычҳаит. Амала, ани ақалақь арԥшʒара ҳәа узҽу аҟны ҳара атцлаҳәыстақәа ҳакәым аус злоу, шәара аҽар шәоуп, дад, аҽар.

– Убригьы иамаскуам… Иара абри акәхап иахьа сара сҟны аҳәатәы шәызҭазгьы.

– Исымҳәар ада ԥсыхәа змамыз аус сымамызҭгьы, жәларык русура еиԥысҟьомызт… Нап зшәыркыз аус

иатҵанакуа сымдыркәан, аха ус сымургьы, ԥсыхәа амамызшәа збеит сара стәала, сиашоу, сиашаму шәара шәазхәыцып сажәа насыгзозар.

– Сышәзыҙырҩуеит…

– Дад, ари ҳазҭагылоу абаа, Аԥсны аҭоурых азы изакәыз сара уара иуасҳәоит ҳәа салагом. Уи сара сеиҳагьы ижәдыруеит шәарҵ. Амала, сара сызхаану, шәара цқьа ишәзымдыруа хҭысқәак ыҟоуп… Убарҵ ахҭысқәа рыҙбахә сара иахьа шәлымҳа аҟынҙа иназгар сҭахуп, аха ууанҙа акы суазҭаашан…

– Изакәызеи шәымҳәои?

– Абри абаа адәахьтәи аҭзамцқәа шәрылакьысуама, ани ахыбра ду аншәыргыло?

– Аа, мамоу, урҭ шыҟоу инхоит, иара ахаҭа музеира ауа иҟалоит…

– Уи шьахәуп! Нас арҵ абаа аѳнытҟатәи аҭзамцқәа зыхшәырҟьозеи? Ԥсыхәа амоури, урҭ аҭзамцқәеи ауадақәеи мырбгакәа, ахыбра ҽыц аргылара?

– Ԥсыхәа змам акгьыҟазам, ҳәарас иаҭахузеи, амала, амузеи ахыбра ҽыц даара иргыламҭа духоит, араҟа амшын ааигәоуп, адгьыл ғәғәам аҟнытә, урҭ аҭзамцқәа рымчра ҳзақәымгәыгт, ахыбра зықәҳаргыло адгьыл зегьы лҭыжааны еихатәы бетонла ихаҳҟьарц ҳазбеит… Абри ауп урҭ рырбгара заԥшьаагаз…

– Ус акәхап, аха абарҵ абаа аѳнытҟа иҭагылоу ахыбра сса-мыссақәа аныкәыжәгалакгьы, уи аҭзамцқәаҭәҟьа шыҟоу иааныжьны ишәырғәғәар ԥсыхәа амоузари нас?.. – ауаѳ бырг дырѳегьых иара итәы иҳәон…

– Еиҭасҳәахуеит, ԥсыхәа змам акгьы ыҟазам, аха…

– Мап, сыҷкәын! «Аха» агәынамзара иазҳәоуп, араҟа гәынамзарак ҟамлароуп. Арҵ аҭзамцқәа рырбгара азин унаҭом Амҷы Баҕәаза-иԥа Адгәыр ишьа! – аҭаҳмада иажәақәа афымцеиԥш исит Архитектор. Ицәа даатазызеит, иқақаза еилагылеит ихәы-ижьы. Иаб иашьа, Адгәыр! Ааи, уи иԥстазаарагьы адҳәалоуп ари абаа. Уи араҟа дҭакын, араҟа дагьыршьит, аҭауад Хьрыԥс иҟаитҵаз ачарҳәара иахҟьаны. «Дзыхирҟьазеи? Дыздиршьызеи?» Шаҟараантә, шаҟаѳы дрызҭаахьоузеи Архитектор абри

атцыхәала. Зегьы ирҳәо акоуп: Хьрыпс дуаҩы гьангьашын, дыцәгьаршҩын. Адгәыр даныҩеидас, акры еилицо, акреилирго даныҡала, уи иеитдаҡәаҡәарақәа ҽапиҽуа, дырҽагыло далагеит азын, дицәшәан, чарҳәара изуны дыдтаиркит, атцыхәтәан дагьдиршьит. Агәнаҳара!..» Ипсахы пыжәжәон Архитектор, аха хәычы-хәычла ихы инапаҷы иааигеит. Атаҳмада днеиҽаԥшын, даахәыц-бгьыцит... уи акәхеит, иаразнак ачычмаса реипш инаиқәибаҳәеит еиуеипшым азтцаарақәа: «Дабаидыруаз?.. Дабеибахьаз?.. Издыруада?.. Агәтахәыцра иаамтам. Иажәа инаргзатәуп», – архитектор ахәыцратцәкьа илшомызт, уисыр шьакәармак илшәарым уҳәартә дцәышхеит.

– Инашәыгза шәажәа, дабажәдыруаз саб иашьа, агыгшәыгқәа егьырзымхаз, саб иашьа?..

Атаҳмада, заԥхьа игылаз абаа ауада тшәа ашә ашҡа мачзак днаскьан, ацәажәара дналагеит:

– Дад, аурыс ҳәынтқар ихаан, иара убас аменшевикцәа Апсны ишьагьуа ианықәыз аамтазын, ишыжәдыруа еипш, ари абаа акырынтә бахтас иҡартцахьан.

1910 шыҟәса рзын, уаб иашьа Адгәыри сареи абри зышә сылагылоу ауадаҷ ҳаицтакын. Уи, тауади-аамстеи ирҽагылаз апсуаа рычкәынцәа дреиуан: ахақәитраз зыпсы тызхуаз уаҩын.

«Ааи, уи дыкәпон, – дхәыцуан Архитектор, – абарт иаабо ашьхақәа, акаршәрақәа ауаҩытәыҩса ипстазааараз ибахтамхарц азын».

– Адгәыр ашьра иқәын, – иажәа наигзоит атаҳмада. – Уи аҿынгьы, егьырт амшқәа раан еипш, дазыпшын апсра. Уажәы-уажәы иааԥнаԥшуан, иҳахәаԥшуан, апсра анапхыц ҳрымпытцытцыр ҳәа ишәоз ажандарм ибла хьшәашәақәа.

Адгәыр агәамч ғәгәа змаз хатцан. Уи цәала-жьыла мацара акәмызт дшыгәгәаз, доуҳалагьы акы сацәшәап ҳәа ахаангьы игәы итамшәацызт, дыцьбаран, ихшыҩ тцарын, аха ихы изымшатагәышьеит, иҩызцәа ҳәа иҡазгьы цкьа ҳзимеичаҳаит...

Уара иумдыруеи, дад, уабацәа рҳабла, Цьгьарда-Ахәтца, Бақьҟан ҳәа иахьашьтоу? Ирҳәоит, уаҟа, шамахамзар, хацәагьы ҳәсагьы уаа нырҳарақәан, уаа еихых-еитцыхқәан

ҳәа. Ахацәа ркәымжәқәеи ркабақәеи зҳахуаз бақьҟанаа рҭацацәеи рҭыԥҳацәеи Адгәыр иԥшреи исахьеи рзын абас рҳәон:

– «Адгәыр шәагаала ҳ-Бақьҟан иҭанхоз ахацәа зегьы дрылукаауан, игәышԥы аҟьаҟьара икыдрыԥхаа икыдыз иҳазыртра баѽышԥсарақәа игәытцԥхон. Иҳара пан, амацәаз дкылуршәартә. Ихыжәѽабжьқәа, егьа афрахы даиуазаргьы, хатца-хыжәѽабжьк дузидкыломызт, адауаԥшь диѽызан. Адгәыр ҭеиҭԥшла аетцәа дацлабуан, ҳарԥарцәа зегьы дрылыҷҷон».

– Ус еиԥш, аԥсабара иагәаԥханы есқьынагьы иазшагәышьом ауаа. Усеиԥш иҟоу ауаа амилаҭ ирлас-ырласны иацәыҳуа иалагар, амилаҭ еицакуеит, иссахоит, ахыԥсаа-ҿыԥсаарахьы, аныҳаарахьы ахы архоит, аха усҟан уи агәхьаа зкыдаз…

Абас еиԥш иҟаз амилаҭ хьҳырҳәага, ҭара имаҳамызт, ҷышәра хәычҳакгьы издыруамызт.

Адгәыр иахьеи-уахеи дызлаз, иԥсеиԥш иибоз ижәлар рашәақәатцәкьагьы, шамахамзар иҳәомызт. Ианиҳәозгьы, ииҳәоз «Амҳацьыраа ргәаҟашәа» акәын. Дшыршьуаз анидыр амшмыжда аҿеынгьы игәалашәеит абри ашәа. Агәаҟра баапс, амилаҭ амшын рыҳхыҳлара иахылтцыз «Агәаҟашәа». Адгәыр игәы инархьуаз ари ашәа ахьгәаҟашәаз, аха ишԥаиурыз, иазааигәан уеизгьы; игәаҟашәаазаргьы, иашәан, иҳәон иԥсы зегьы алартцәаны, иҳәон иара иҿы еихазкырц зҭахыз ауаа рцасҳәа; иҳәон ари ашәа, иаарласны амч еиқәатцәа иахәаҿырц иҟаз иԥсҭазаара кьаҿ иара амтцәыжәѽақәа ирымеидарц; ауаатәыѽса зырԥшҳаран, адгьыл алакҭа зыргәыкран иҟаз иԥсҭазаара атцыхәтәантәи ақәыԥсычҳарақәа абаа атҳамцқәа иртԥыҩраан аҳауа цқьа иалаларц.

Адгәыр дыкнаҳан дыршьырц ашьауға иқәын.

Иара иҭахгәышьан иабацәа ршьала иртцәыгьоу идгьыл, ҭынч ихы ныкәтцаны дыԥсырц, ма уи ишьамдгьыл дбағьаҳа дшыкәгылоу дҭахарц, аха урҭ ауаа дыкнаҳан дхәыларшьырц иакәыркит.

Адгәыр дыкнарҳаит шахала. Аха хаԥыцла ашаха хтцәаны, адгьыл деиҭаныкәгылт иара, уара уаб иеиԥш аԥа ди-

оурц, дабхарц азын, уара ухаҭагьы убзиара дахаанхарц азын…

Деиҭакнарҳаит…

Адгәыр дырԥегьых иԥитцәеит дызлархәыруаз ашаха.

Уи иԥыза, ауаԥытәыԥса иԥхыз иаламшәоз ахатца еибага, аҳәынҭқар иаамҭа еиқәатцәа аангьы ишьра зинмызт, изинзаргьы, рнапы илаломызт. Аха аламысдақәа рнапаҷы азакәангьы иахьабалак итаруеит, иахьырҭаху амаа артоит.

Убасҟан ауп Адгәыр аҟаҷыхәа инапсыргәытца дацҳан ижьы анҭижәаз. Уи инапы иацрызсан ицоз ишьаԥха имаҷа зегьы инахьыгзаны, дууаза дыпеит абри ҳзыԥнагылоу ауада атуан ахь. Уи ишьала абри ауада ахцареиԥш ианитцеит имаҷатып. Абраҟа ишубо еиԥш, аԥазарагьы мариазам. Иҟалап, уи ашәымҭаз Адгәыр абаԥчыда илалазар… Адгәыр усҟан игәҭакы наигзеит: ауаатәыԥса ирзынижьит имаҷатып, насгьы, уинахыс уаҳа дрызкнамҳазеит. Иԥсы илшәшәаны дкаҳаит… Инаиқәибаҳәеит… Ирыбаргәыз!.. Уаԥы диԥырхагамызт, ихы изымдыруа дышьтан… Ашаха зцәа зыхнаххьаз ихәда рацәаххырахахьан.

Дырхәаҷеит Адгәыр, ауаԥытәыԥса ирыцҳара ззымгаша…

Уи ишьала дыргәалашәарц иҭахын ауаа қьиақәа, ашьа зызкаиҭәоз ауаа қьиақәа.

Абри аҟара збаз рахьтә зыԥсы ҭаны инхаз сара аҙәзатцәык соуп, дад. Саргьы машәырлоуп сшеиқәхаз… Уи аҙбахә уажә ара иабаҳәатәу…

Еиҭасҳәахуеит, уара уаб иашьа ишьа азин унаҭом, уи имаҷатып знитцаз абаа атуани, иԥстазаара аҭыхәтәантәи ақәыпсычҳарақәа зныԥыз аҭзамцқәеи рырбгара.

Абарҭ ажәақәа рышьтахь, аҭаҳмада икәшан игылаз ауаа дрыҳәеит, заԥхьа игылаз ауада атуан аҟынза днаргарц.

Уи иажәа нарыгзеит.

Аҭаҳмада, икыдҧҷа иҟаз акьыр амаршәа кны амхра далагеит ауада атуан агәҭан цьара. Уи иблақәа дук мыртцыкәа мцабзк кәеицеиуа иааихалашеит. Кьыр шкәакәала ишәыз атуан агәҭаны инанԥхеит Адгәыр ишьала ианитцаз амаҷатып.

Архитектор иблақәа тырхаха, иҽаԥхьа, ашанеиԥш дшымгәыгӡоз иаацәырҟьаз ашьана дахәаԥшуан.

Иблақәа, игәеисра, иԥстазаара зегьы уажәы абри амаҽатып иакәшаҟьон.

Атаҳмада, цьамыгәацәгьала, ааӡабла итәыз иқәра ду азбжак еидара хьанҭаны ижәԝахыр иныкәхны илкаижьызшәа, дласкәантраӡа дааҟалеит. Ашьшьыхәа архитектор иапхьаҟа дааскьаны днагылеит, нас инапы ҳалалқәа ааитцыхны, уи ижәԝахырқәа инарыкәкны ҽааитит:

– Еитасҳәахуеит, уара уаб иашьа ишьа азин унатом имаҽатып зну абаа атӡамцқәа урбгарц, ма ишьа цкьа утәахырц кьыр шкәакәала – иҳәан, зхахәы ааилашыԝкхьаз арԥыс наӡа-ааӡа иццымшь мзаҽакәа инадыркны, илаԥш даатцигеит, Адгәыр иҟәыхк иҟәны ибар итахызшәа. Арԥыс иблақәа нтылашьцааит. Нас амцабз нарыхшылан, деибакит, атцыхәтәан, иххаӡа лашарак ааиҽыкәлашеит.

Архитектор ажәак аҳәара илымшо, илаԥш кыдхаланы амаҽатып дахәуаԥшуан…

Иапхьа дгылазшәа ибон, ихы идыруа дааҟалеи уажәи рыбжьара, дзыхӡыӡааua апатрет ианыԥшуа, зшьапқәа пданла иԥаху, зыхтырпа еиқәатцәа зхарҟаца изхоу, заԥсуа кәмзцәа еиқәатцәа, акәмзцәа блуз цәыш ақәтцаны изшәу аԥсуа хатца, иара зыблақәа ртаԥшра инасып иаламшәаз иаб иашьа Адгур.

Иблақәа изаҟәгом амаҽатып, изааигәаӡоу ауаԝы, зыбаԝқәа ахьхьаҳәа дызҽыгәҳәаауаз адгьыл ацәа иахьтарыԥсаз изымдыруа, ауаԝытәыԝса ишьала зсахьа нзыжьыз амаҽатып.

Архитектор ипроект ала, ари агаҽа иқәыччааua иқәгылараны иҟоу амузеи ҽыц ажәытәзатәи аекспонатқәа акы иаламԝашьо, ирылпхааua ирылагылазшәа ибон. Уи иргылаз ахыбра ду, ари ақалақьи итәыла хәычи жәытәнатә аахыс гәашәс ирымаз абаа аԝнутҟа итагылоу аргылара иамоу аԥсуа милаттә орнаментқәа зегьы реиҳа аԥсы таны ибла ихгылан амаҽатып.

…Атаҳмадагьы иблақәа кыдхало амаҽатып дахәаԥшуан. Абыржәымзар-абыржәы сыԥсы маҷханы скаҳауеит

игәахәуа аҟынӡа днеит, аха ашьшьыхәа иаԥхьаҟа днеиҭатцын, архитектор иҿынаигәыдиргәгәалеит.

Игылан урҭ, акыр шыҟәса еицәыӡны иҟаз аби аԥеи еибаԥшаазшәа.

– Сара сыԥсҭазара, сыҟәра ду иагәылагӡоу ашыҟәсҟәеи, амзаҟәеи инадыркны, асаатқәеи ашәымҭақәеи рҟынӡа, зегьы абри амш иазырԥшны исымамызҭгьы, шьҭа зқьынтә анышә сафахьазаарын, дад, сыҷкәын… – иҳәан, архитектор иблаҟәа днархыԥшылеит аҭаҳмада.

– Иҭабуп, саб, – иҳәеит архитектор.

Урҭ аѡыцьегьы ишәаԥшьны ирҽыҟәын амаҽаҭыԥ, ауаѡытәыѡса ишьала бираҟра зуаз амаҽаҭыԥ.

Никәала Ҳашыг
(1932)

АҬАҲМАДЕИ АҬЛЕИ

Аԥсабара шҷыхара иҷыхахьан: ишәтраны иҡаз улаԥш нарыдхалартә ибыбышъа ишәтны игылан, егьырҬ, уажәрааиъа ицәхәны игылаз ашәаԥыцьаԥ уажәы шьаццәыԥштәахәыла аҽѡычара иаҷын.

АҬаҳмада аматҬурҬа абартҬаҷы дтәан, ибҕа нкыдҬаны. Уи аапын блахкы ҽаѡраҬагалантәи ахьѡежьра еиԥш, даараъа бзиа ибон, аха уажәы аԥсабара ахазынара илаԥш адмырхалакәа, агәашә анҬытҬ ихыгьежьааъа игылаз аҬла акәын дыззыԥшуаз. Зынгьы-ԥхынгьы зыбҕьы камԥсоз ари аҬла аҙынра акәын ашәаԥыцьаԥ ирылукаартә улаԥш ианытҬашәоз: иԥшъаъа, ихыгьежьааъа еиқәыҽырбо игылан аҽырԥагьаны.

Ақәра ду шамоу удырратә, ажәцәа аҡәнылахьеит уи аҬла. ИанасакьаҳәымҬаз итәҕәырԥсаны иазҳауан, уажә уа аҽааннакылеит: аҙын иҽырбаганы аԥхын ишәшьыра ԥсыршьаганы игылоуп аҽырԥаԥаны.

АҬаҳмадеи ари аҬлеи еиқәлацәоуп. АгәараҬа алыиаа данроу, аԥсуа Ҭасла ахымчабжьазы дырныҳәон асаби – уи ԥхәыс усын, аха абду уи азмырхакәа абшьтәа шьны ԥагәырҕьа иуит. Убасҡан аҬла ҷыс Аҡәантә иааганы, абраҡа асаби ихьъала еиҬеиҳаит. Аԥагәырҕьа иалахәыз агәылаазла иҷыданы асаби иқәныҳәеит, антҬыра ду змоу абри аҬла дақәлахаайт ҳәа.

Еицрызҳауан урҬ. АҬаҳмада данычкәыназ уи аҬоурых иаҳахьан, аха иԥсҬазаара иадҳәалоу хҬыск еиԥш деигәырҕьаны иѡызцәа рҷҕьы еиҬеимҳәацызт. Иабду идунеи аниԥсахуаз ари аҬла кыр аҽѡышьҬнаххьан, аха

шәшьырак ҟанатцо, уаҟа даатәаны иԥсы ишьо аҽынза иазымҳацызт.

Зыԥстазаара иалтцхьоу ауаҩы ихьз зларҳәаша акы нижьуазароуп. Аха усҟан сыхьз алархәап ҳәа акәымкәа, итәҩаншьап – имата иира деигәыргьаноуп ихьзала ишеитеиҳаз, атлашәа узҳалааит ҳәа дныҳәа-ныԥхьаны. Нас ихатагьы избахә алархәеит: «Аа, абри инапала еитеиҳаит!» – рхәон уи ахтыс иалахәны дызгәалазыршәоз. Ус ишааиуаз, иахааныз рыԥстазаара ианалтц, ирхаштит ари атла атоурых. Ихаштит иара зыхьзала еитаҳазгьы. Ихаштытцәҟьангьы акәым, уи ишпаихаштуаз, аха лассы-лассы игәалашәо, иԥстазаараҽы уи тцакык аманы дазхәыцуамызт. Аха нас, арԥыс изҳацыпхьаза, инабжьаршә-аабжьаршәны иабду дигәалашәон, игәалашәон уи игәбылра, ихьзала атла шеитеиҳаз. Усҟан ихааза цәаныррак игәы ианыруан. Убри инаркны уи атла хыгьежьаа иабду ицәа ахибаауа, иаҳахьаз уи атоурых дазхәыцуа далагеит: абна днылаланы иааиԥыхьашәаз тла ҽыск аатцыхны акәымкәа, Аҟәа дцаны, атла жәла лыпшаах алпшааны, иааганы еитеиҳаит! Избан ус зыҟаитцаз? Дзызхәыцуази уи усҟан? Иабду иҟнытә акгьы имаҳазеит. Иара иакәым, уи ахтыс иахааныгьы егьреимҳәеит – ихала дазхәыцааит иҳәеит хымпада!

Иуаҩыбжара данынтыс инаркны уи ауаҩ уажәшьта иабду усҟантәи ихәыцра иҽазааигәатәны дазхәыцуа далагеит уи ахтыс:

Ауаҩы иԥстазаареи аԥсабара азакәани реизааигәара…

Абиԥарақәа реимадара…

Аныҳәаԥхьзы: «Атлашәа узҳааит!»

Анцәа бзиа ибоит аныҳәаԥхьзы.

Аԥьныш иоуп ашәиԥхьзы згәы иахәо…

Уажәы ихата дабдун, «ари закәи, ани закәи» ҳәа, ирбоираҳауа ԥьшьаны иазтцааua иҟалахьан имататцәа. Иԥьаршьеит ари атциаа атоурых анреиҳәа. Ирзымдыруаз рабду иабду иеилкаара иалагеит: дзеиԥшраз, ихьзыз, ҟазшьас имаз, иԥстазаара даналтцуаз шаҟа шықәса ихытцуаз… Итыртцаауан, итыртцаауан зегьы. Ранду итцәахны илымаз ажәытә патретқәа цәырылган, рабду ицхыраарала ирылырпшаait уи ипатретъ. Иԥьшьаны иахәаԥшуан зегьы.

Ипатреҭ анҭихуаз абду ихаҭа иабеидыруаз ари ишҭоурых хҭысхоз!

Урҭқәа ддырхәыцит усҟан абду еиҭбы: агәра игеит иабдугьы уи иеиҭеиҳаз аҭлагьы уажәшьҭа ишҭоурыху.

Аҭоурых туорыхуп, уи пату ақәутцароуп.

Абду аҭла еиҭеиҳаит, инарҭбааны ихикааит, рахәык закьымсыртә ихьчеит.

Иазҳаны аҿынҩышьҭнах, уи злакәыршаз амихит. Убри ауп уи дзыхьӡаз. Аха уажәшьҭа уи дызхьымӡаз Ҟаҭатәын: даалаган, аҭла ашьапаҿы иҭбаатыцәҳа атәарҭа ҟаиҭеит, мҩасҩык илаҧш нақәшәар, деилаҳаны даамҩахытцыртә. Ҽыла дыҟазар дирманшәаларц, аҿехырпарҭагьы ҟаиҭеит. Амҩаҿы иакәым, ихаҭагьы уа днатәалоит, ахәычқәагьы араҟа хәмарырҭас иҟарҭеит. Уи еиҳагьы деигәыргьеит абду: даалаган, ахәычқәа еиҳа иаднаҧхьалап ҳәа ауаргьалагьы рзыҟаиҭеит... Абасала, ари аҭла амҭа итәарҭахеит, игыларҭахеит, ҧсшьарҭахеит, хәычқ баҳчахеит. Уимоу, аҳабла уск рыманы иааилацәажәарц ртахызар, абраҟа акәын иахьеизоз. Уажәы артқәа аныҟала, аҭаҳмада даалаган ижны аҭеиҵь ҟаиҭарцгьы иӡбеит, амрагыларахьтәи игәашә анҭытҵ аҭеиҵь ссир шимазгьы. Ианиӡбы, иагьыҟаиҭеит! Шьоукы иҵьаршьеит – иабеиҭаху рҳәеит, шьоукы аферым рҳәеит. Иабду Аҟәантә аҭла жәла лыпшаах ааганы ианеиҭеиҳагьы ус еиҧш ацәажәарақәа ыҟазаарын. Абду ус иҟаз ацәажәарақәа дырзыӡырҩзомызт. Абзиа угәы ианҭоук, зегьы урзымҵаакәа иҟаҵа! Ус иҟазшьан, ус иагьыҟаиҭеит.

Аҭаҳмада уажә урҭқәа зегьы акакала игәалаиршәоит, уи моу, мшаҿены еиҧш, иапхьа иаацәыртцит урҭ ахҭысқәеи асахьақәеи. Данычқәыназ аха имамызт, еснагь деилахан, еснагь дыццакуан, аха уажә урҭ иусқәа «дрылганы» данаатышәынтәалоуп урҭқәа игәалаиршәо даналагаз.

Ауаҩы данычқәыноу – иапхьаҟа дыпшуеит, данажәлак – ишьтахьҟа... Улаҧш зышьцылаз, иагьа иблахкызаргьы, уи аҧшӡара ухы-угәаҿы инеиртә улаҧш узадырхалаӡом – иахьеи-уахеи иубауа улаҧш ашьцылоит, уашьцылоит уи аҧшӡарагьы.

Аҭаҳмада ишықәсқәа реихшьалара аамҭа данаатагыла, даатгыланы ишьтахьҟа дхьаҧшит. Убасҟан ауп уи аҭла

даҽеа блак ала дахәаԥшуа даналагаз: урҭ еиқәлацәоуп, дызхаану – иахаануп, дызлаԥшхьоу – иалаԥшхьеит, ажәакала, ҭоурых аамҭак еицахаануп.

Ихәыцрақәа аҳыжь ҭаула еиԥш днырҳаакәкәалеит: аԥсабара бырлашгьы итцла хыгьежьаагьы уажә иблаҷе иаиуамызт, иҳаѡсхьоу аамҭақәа рахь акәын уи ихәыцрақәа ахьыӷаз, иблагьы ихгылаз…

Амшцәгьа баапс ҟалеит, аҳхытцра еиԥш, афырҭын ҭысын атцла хыгьежьаа иажәлеит. Уи убасҟак иҩәҩаан, уажәыуашьҭан адацқәа ытҷәааны еизыхха иканажьп угәахәрын, аха адгьыл аҽеаларԥсны ишгылац игылан, ицәа дҭаҳыҳаауа дазԥшуан, уаҳа имчгәышьази! Афырҭын атцла амахәқәа еилнархит, еиннаҟьеит, абыҷқәа ҿҩәыхааны, аҳауа иаланатцеит ирбҩьыжәны. Абасала игәы нкыдпсааua иԥсы зыҷраз уи атцла дшазыԥшуаз, ҷьамыҷәа ахнагазаргьы, атцыхәтәан еиқәхеит, зцәа итаҳыҳо иазԥушазгьы оҳ, гәышьа ҳәа иԥсы ааивигеит. Аибашьра зхызгаз ажәлар ракәын уажә уи зеиԥшыз: амахәқәа кыдххаа, абыҷқәа ҿҩәыхаа иҩарԥшарҳа игылан, уажәраанҳа иблахкыгаха еикәаҭәы иҟаз акәҳамызшәа. Игәы хьоухьоууа ҳамҭакы дазԥшуан, аха нас даааиԥхьхәыцын: «Адац еибгазар, амазгәытқәа ахагылазар, атцла еибгоуп, егьахьуам» – игәы иааҭиҳәааит усҟан иара. Ус иагьыҟалеит: ажәѡан кеикеиуа ииатын, ашьыжь амра ѡатцхахан, ихало, ихало, уи ахьышәахәақәа ихәырбҩьыцны атцла иналаԥхеит, урҭ ирхылтцуа аԥхарала ахәрақәа рҩьауа. Абасала амра гәыбзыҷ зыпсы ҭанатцаз атцла амахә-чымахә иҿыжәжәаз аҟата рхылтцит, абыҷқәа рҭыпаҿ абыҷь ҿа ылыргеит. Ус-ус, аԥсы ҭалан, акгьы амыхьҳазшәа, улаԥш надхалартә, еинчыла иаагылеит. Уи збоз зегьы иҷьшьаны иазԥшуан…

Аҭаҳмада усҟан еиҳа, уажәоуп уи атцла иахнагаз агәаҟратцәаҟра еиҳа дазхәыцуа даналагаз…

Адгьыл гьежьуан, игьежьуан, аха уи агьежьра аҭаҳмада агәра игартә игәынкыланы дыҟамызт. Уи иибоз, ихааҳа ихы-игәаҿы инеиуаз амра акәын: – ашьыжь нахьхьи Адгьыл анаҳара иѡхәартцны ихало, ихало, уи ашәахәа–аԥстатцагақәа рыла зегьы рхы-ргәы шьышьны, ажәѡан агәаҿы ианѡеилак, аԥсы ааиҭакны, илбааua, илбааua, алаԥш хаа адунеи ишаху, ашьшьыхәа аҳы инҳаалон,

аразреи аԥхареи Адгьыл иазныжьны. Адырԥаҽеынгьы иҽыцхаҳараҙа еиҭах игәыӷатцагаха иҽехәарны, еиҭах ихало, ихало ашьҭра иқәланы аҽыԥанахон, еиҭах уи ахьы шәахәаԥәа иԥстатцаганы, ихәырбгьыцны адунеи аԥсабара иахьыгҙо.

«Анцәа ду улыԥха ҳаҭ, закәытә дунеи ссирузеи иушаз!» – игәы иааҭиҳәааит уи даараҙа, даара игәалаӷара анбзиаз зны…

Адгьыл гьежьуан, игьежьуан, амра халон, ихалон… Аҭаҳмада блатцарыла дазԥшуеит аԥсабара. Иԥьшьаны дрызхәыцуеит аамҭақәа реиҭарсреи уи аԥсабара ишаныԥшуеи: акы шәҭуеит, акы шәҭҙом; ашәыр зҽәало акы заа иӄалоит, егьи – ихьшәаны; акы абгьы ҽалоит – икаԥсоит, егьи абгьы ҽалоит – икаԥсаҙом. Арҭ дрызхәыцуан, аха иԥьеишьаҙомызт: «Ус Анцәа ишеит!» – иҳәон гәаныла.

Аха ҽенак, аапынтәи шьжьык азы, изгәакьаз атцла хыгьежьаа датцысны дышцоз, дыԥшызар, ҽаԥратагалантәи абыгькаԥсара еиԥш, абгьыжә каԥԥы днылагылеит. Даагылан дԥатцаԥшит. «Ҙынгьы ԥхынгьы зыбгьы камԥсо!» – игәы иааҭиҳәааит дԥышәарччо. Ҽаԥратагалантәи абыгькаԥсара еиԥш, уажәы, аапынра, абгьы каԥсоит: иажәыз ҽшәоит, уи аҭыпан аҽа ԥахылтцуеит.

Ҳамҭакы дхәыцуа дгылан аҭаҳмада. Уажәрааҙа иауимбацыз, аха «ус Анцәа ишеит» ҳәа, хырԥа азиуан, уажә еиԥш, инартцауланы дазымхәыцҙацызт.

Иҽшәаз бгьыцк аашьҭихын илаԥш надирхалеит. «Ауаатәыԥса рыԥстазаара еиԥш! – игәы иааҭиҳәааит, аԥсабара азакәан ауаԥ ипстазаарахь иааиаганы. – Ауаԥы данажәлак, абри абгьыц еиԥш, дыҽшәоит, ихылтцыз итып аҽы даагылоит. Уи инацитцоит дызхылтцыз ипстазаара. Ус Анцәа ишеит!»

Аҭаҳмада ҽыц «аартра» иӄаитцаз краамҭа дазхәыцуан: аԥсабара азакәани ауаԥытәыԥса ипстазаара азакәани ракзаара! Даҽеакала иаххәозар, ажәцәа – наскьоит, аҽар ааитцагылоит; атцла абгьы ҽшәоит, уи аҭыпан аҽа ахылтцуеит. Уи ипсабаратәу процессуп.

Аха иӄахуп ипсабаратәым, Аԥьныш ихәымгарала иӄало ахҭысқәагьы: аԥсабара амахә-чымахә кыдызжәжәааува афырҭыни ажәлар еилызшьааува аибашьреи! Урҭ ажәцәагьы

аҽарацәагьы уаҩ деилырхзом – зегь лахьынтцак ауп ирымоу – игәымбылцьбароу алахьынтца!

Урт зегьы ирылаҧшны избахьоу аҭаҳмада, уажә иматцурта абартцаҽы дтәаны дахьыҧшуа, акакала игәалаиршәоит. Мап, ихшыҩ еизыркәкәаны дрызхәыцуа акәым, игәынкылараҽы инхаз ахҭысқәа ус рхала иааины ибла иаахгылоит, ҳаугәалашәоу, ҳара уаҳҳамштзеит рҳәарашәа. Иаргьы гәахәа дула иҟаз шыҟаз гәаныла еиҭеиҳәоит: уи иара иқәыҧшроуп, иарҧысроуп, ихаазаргьы иашазаргьы иҧстазаара иадҳәалоуп, дызлаҧшыз ауп. Уи гәыҭҳәаажәоуп, ҧхьаҩ дызмам шәҟәуп, автор ибгьыц ҽшәаанзоуп ҧстазаарасгьы ирымоу, нас инкабоит ашьыжьтәи аҙаҙа еиҧш, ҧстазаара дуззакгьы ниасуеит. Аха уажәы урткәа дрызхәыцзом, игәалашәара змыжь дзаакәкәала, аҧхыз хаа аиҧш, ихәыцра-гәалашәарақәа дытҟәаны дрымоуп.

Адгьыл шыгьежьыц игьежьуеит, аха уи иара дагьазхәыцуам, дазхәыцыргьы– ихаҽы изаагом. Аҭаҳмада иибо ауп зыгәра иго: ибоит уи иабду еиҭеиҳаз зынгьы ҧхынгьы зыбгьы «кампсо» атцла хыгьежь. Ус ауп ишашьтоу, аха иара идыруеит уигьы абгьы шкаҧсо: шықәсыбжак ицәҳәы-ҟьантазза атцааи аҷыхьи идыргәаҟуа акәымкәа, ауапа ашәтцаны ишахәза иангытцыслак ашьтахь, хәычхәычы излагытцсыз ажәмыжәқәа нкаҧсаны, аапын матәала аҽеааиланаҳәоит, адәахьала уиаҟара аҽемыраргамакәа. Зегьы рхатәы закәан рымоуп, ус Анцәа ишеит!

Ус шакәугьы, аҭаҳмада уажәы еилыкка ибо далагеит аҧсабара азакәани ауаҩы иҧстазаареи шеизааигәоу: адгьыл гьежьуеит, игьежьуеит, игьежьы-цыҧхьаза – иажәыз абыгьқәа ҽышәшәоит, икаҧсоит, урт рхатыпан аҽа ҩахылтцуеит; адгьыл гьежьы-цыҧхьаза – зыкәра наҙаз ауаагьы, абгьыц еиҧш, еилышәшәоит, урт иаарытцагылоит ирышьтанеиуа. Ус Анцәа ишеит уи аҧстазаара! Адгьыл шыгьежьуа агәра игартә аҽынза аҭаҳмада ихшыҩ зымназозаргьы, аҧсабареи ауаҩи рзакәан акзаара агәра игоит.

Аҭаҳмада атцла хыгьежьаа дазпшуеит, ибоит уи абыгьқәа шеилышәшәо, иаргьы мышкы зны бгьыцшәа дынҽшәашт, ҧстазаара дуззак ишьтахьҟа иааныжьны. Ус иҟоуп аҧсабара азакәан – ус Анцәа ишеит!

ААРҨАРА

Есышықәса еиԥш, уи ашықәсангьы икыдҳаны иҷалеит аҳатԥла. Изықәгылаз адгьыл чашәра иабзоураны, аҳауа ссир азылԥханы, амахә-ашьахә ƙацаҙа, абгьқәа ƙьаƙьаҙа, ашәыр иҷалаз барақьатҙа игылоуп еикәатәы. Уи аныƙалалак, ашьынка еиԥш, иҩеижьҙа, ахала иҷышәшәаны абақ-чакҳәа атәарԥа инылаҳауеит. Иаашьтыхны уанацҳалак, афҩы хааҙа инуҷаҙытуеит. Уи ахаара иаднаԥхьалоит ахԥшынцәаҕьқәеи аԥсынкәақәеи. Дара рзы аҳа цак иаƙароуп, аха итыфааува инаграланы ацәа гәаҩаҙа интаҳаҳа ирфоит. Ус ирфартә еиԥш иƙоуп иара. Пааимбар шәыруп уи аҳа!

«Ари еихазҳаз ҿаанбзиала унеиааит, уҷы хаара агымхааит»! – иҳәоит уи агьама збаз амҩасҩы. Амла дакуазар, ачаҕьа ифазар еиԥш, даƙәтәаауеит; аҙба дакуазар, ацыхаҙыхь ижәызар еиԥш, иҙышахә хнаҿуеит. Афҩы хааи агьамеи рнаҩсгьы, убас ихырҳагоуп уи аҳа.

Аҳатԥлазы иԥстатԥагоуп аарҨара ашьтахь ақәа кашьшьы ианлеиуа. Усҟан илахҷыххоит иара: абгьқәа лацәҟәышьацәҟәуеит, адацқәа иатԥашьшьы аҙыԥстатԥага ржәуеит, уи адақәа ирԥаланы амахә-ашьахә аҿахьнагҙоит. Амш аҿанеиԥанакуа аҿеыҩ былгьаны аҿанаршәшәо еиԥш, аҿааршәшәалоит аҳатԥла. Абас иҟан уи аԥстазаашьа, абас иҟан уи аƙазшьа. Аха аԥстазаара бзиа нагҙа збахьада! Иҟами аԥсабара алеишәа анарцәгьогьы.

Уи ашықәсан, кәыркәа ду аналагамтаз, ибарақьатха еикәатәы игылаз аҳатԥла, абыгьқәа лацәҟәы-шьацәҟәуа изырлахҷыхлоз ақәа-ԥстатԥага ацынхәрас, асаба ақәҳауа иалагеит.

«Ех, қәак кыдхаҿа илеир закәытә ԥсатази иарҳауаз!» – иҳәеит уи еихазҳаз аԥшәма.

Аамта цон, амра кацеиуан, аҳауа ашыра атәан еиԥш, икәалкәацьон, адгьыл ашьшьара иаҷын, ацьыкәреи еикәаҳәны игылан.

Аԥшәма агәашә дынтытцын, иҩеижьҙа иƙалахьаз адәхәыԥш илаԥш нахыганы атцеиць днадгылан ихы хырҳәҳәаны дылтаԥшит. Быжь-тцәы иƙаз атцеиць абжанҙа аҙы лаƙәхьан.

«Еҳ Анцәа ду хрыцҳашьа!» – ажәҩан датцаԥшуа дааматанеит. Уажәытцәкьа, унапы уҟьаргьы ушьапы уҟьаргьы акгьы иухәомызт, гәыгыртас иҟаз убри аҙә затцәык иакәын.

Аҳатцла абыгь ҟьаҟьақәа еитцало иалагеит, уажәрааҥа ииатцәҳаҳараҙа иҟаз, уажә уи ацәыԥштәахәгьы аԥсахын, ицәышҙа акәын ишыҟаз. Рцәа итаҟаца иҿаз аҳақәагьы итцыкәкәо аитцалара иаҿын. Уажәрааҥа еиҟәшьахьаз адгьыл, уажәы еиҟәыԥпа-еиҟәыԥҧо иалагеит.

Атцеиць аҙы тыргон, арахь егьацлаҙомызт. Аԥшәма дааздқәылаз уи атаԥшра даҟәытцхьан… «Анцәа ду хрыцҳашьа, уара аҙәзатцәык уоуп гәыгыртас иҳамоу!» – маҙа-ргама ажәҩан дҩатцаԥшны дааматанеиуан иара.

Ицон амшқәа, атцыхқәа…

Аԥсабара еиԥш ауаагьы рылахь еиқәын.

Аҳатцла абыгъқәа, аҳаҷҷа абгьы еиԥш иссахеит, еитцалеит, иҿаз аҳақәагьы рцәа итаканҙаны аитцалара иаҿын. Аԥшәма ҳамтакы дхәыцуа дгылан уи дахәаԥшуа.

Уи уажә ибоит иҿоу аҳа иалцәцәааны адацқәа рахь иаго аҙы-цәыкәбарқәа рыла аҳатцла апсы штоу. «Иабанҙа рызхо урт ирзынхаз ацәаакыра?» – игәы иаатиҳәааит атаҳмада. Нас ашьшьыҳәа иҿынеихан, игәаҕьны атцеиць днадгыланы дылтаԥшит. Цәыкәбаркгьы аҙы тамызт, иштабара итабахьан.

Аҳауа ашыра атәан еиԥш ишкәалыкәацьац икәалыкәацьон, аԥсабара шабаны аҿажәкра иаҿын. Ажәлар ԥшын ажәҩан ахь: «ԥстатцага қәак ҳзылашьт, зхьы шьаргәытца ҳакәыхшоу!»

Ацәеи абаҩи еикәыршаны, зхаԥыц каԥсаз атаҳмада иеиԥш, рҙамҩақәа ташәашәаны иаакынхалеит аҳақәа. Урт уажәы иҿышәшәангьы изҿшәом, иадҩало иалагеит иахьҿакьакьаз.

Абри аамтазы амшын агәахьынтә ԥстҳәақәак тысны рҿаархеит.

«Иа, Анцәа ду уаҳзылпха!» – ажәҩан датцаԥшуа дматанеиуан абырг.

Аԥстҳәақәа жәпан, иҙлачын. Аҳауа ашыра иаразнакы иаахырҿеит. Амшын агәахьы убарт аԥстҳәа жәпақәа илакьы-лакьуа иаарылаҷҷеит амацәыс. Ҳамтакы имацәысуан, нас ажәҩан ахәарчарра иалагеит. Урт зегьы «чкәаҳаран»

изызкыз. Ус аҭыртцырҳәа иаамацәысын улымҳа ҭнахыртә, аҭықьҳәа ихысит. Аҧта зылач ҧнажәжәазшәа, а‹еырҳәагьы ақәа лалагеит.

Аҭаҳмада аматцурҭа абартца‹ы дтәаны аҧсабара дазыҧшуан. Пҳалк хышәтызшәа а‹еыр-‹еырҳәа ақәа кыдха‹еа аура иа‹ын, аха и‹ажәкны иҟаз адгьыл, А‹еапа Цьамхәыхә еиҧш, «азба, азба!» аҳәошәа иаҳауан. Аҭаҳмада илаҧш аҳатцла инадирхалеит. Уи абыгьқәа гәыргьаны илацәҟәышьацәҟәуашәа иа‹ын, аха ргәамч ҭаны рбыгьқәа ҟьаҟьаза ианыҟаз еиҧш уажәы алацәҟәратцәҟьа рылшомызт: рыбжа ѡан, рыбжа азан, иҟан излымшакәа и‹ешәозгьы. Урҭ абжьааҧны ихиаалан иҧыр-ҧыруа ашьшьыхәа ишлеиуаз еиҧш акәымкәа, ишиашоу хлантцы илеиуан.

Аҭаҳмада игәы аарызхьааит. «Ех, иахьак иаарзычҳар, нас аҧстатцага рыхьзон!» – игәы иаатиҳәааит.

Ақәа қыдха‹еа илеиуан, «азба, азба!» – аҳәон макьана зызшахә хым‹еыцыз адгьыл. Ари збоз ажәѡан аҭыртцырҳәа имацәысны, аҭықьҳәа ихысны, а‹еыр-‹еырҳәа ақәа алеира инацнатцон. Аҭаҳмада иҧышә ачча ыҟәхх игәы дҭаччон, аҧсабара агәалаҟара иаргьы игәалаҟаран.

Ахәылпаз ааилашәшәымҭаз иааихсыҵыт ақәа. Адыдмацәыс наҟ инаскьаны ахәарчар бжьы аа‹ѡуан. Аха уи ҧсааитакран. Ажәѡан гәыраз «азба, азба!» ҳәа, иҵьатцәыҵьатцәуаз азхара амыржәкәа иаангылозма: уаххьа ашьҭахь еитах адыд-мацәыс хынҳәын, аҭықь-аҭықьҳәа ихысны а‹еыр-‹еырҳәа ақәа алашьҭра иалагахт. Уи зны инаскьо, зны иааскьо, икказа иааршеит.

«А‹еапа Цьамхәыхә уажәшьҭа изышахә х‹еызар акәхап», – игәы иаатиҳәаан аҭаҳмада, дгыланы и‹ееилаҳәан асоф даақәгылеит ашырпаз. Адгьыл и‹ѡахәлатцәо азхараҭцәкьа азы ыжәны ираҳатза ишьҭан. Еикәаҳәны игылаз ашәапыцьап рыбҕьқәа р‹ееитцырххьан. Аҧьыкәреигьы апсы ҭалахьан. «Ақәа иагаз амра иазаагом, аха амра иагаз ақәа иаанагоит», – ажәлар ражәапҟа игәалаиршәеит аҭаҳмада имхы далапшуа.

Ашьшьыхәа амардуан длалбаан атцеиць шыҟаз и‹ынеихеит. «Аригьы апсы ҭалазар акәхап», – игәы иаатиҳәааит. Атцеиць днадгыланы дылтапшызар, апсы аҭалара акәым, абжьааҧнытәи аҭып и‹ѡахысуа азы ҭан.

«Иҭабуп Анцәа ду, аҧстаҵага ҳзылаушьҭит!» – ажәҩан ахь ихы ҩарханы дматанеит аҭаҳмада.

Дааҳәын аҳаҵлахь илаҧш ниаигеит. Уигьы аҧсы аивгара иаҷын, аха макьана уи знымҧшуаз иҷаз аҳақәа ракәын: рыҕреи рҷаҷеи еидкьысло ихьаҧи-хьаҧиза иҷакьакьан. Аҭаҳмада ҳамҭакы урҭ дырзыҧшуан. «Шәара шәыла аҳаҵла еиқәхеит, – игәы иааҭиҳәааит аҭаҳмада, – уажәшьҭа шәара шәыҧсы иара еиқәнархоит. Ус ауп. Аҧстазаара қәпароуп, зыжәҩахыр еибыҭаны иқәпаз аиааира рҧеиҧшуп».

Амра ҩцәыртцын, ихааҙа аҧсабара инықәпхеит. Уажәраанҙа уи акаццеирала аҧсабара аҧсы ахнахуазҭгьы, уажәы аҧстаҵага ақәа анауы ашьҭахь, ахаҭагьы иҧсыхәшаха ахьышәахәақәа нырхьнагҙеит зегьы.

Ицон аамҭа. Шьыжьи-хәылпази аҭаҳмада илаҧш аҳаҵлахь ихан. Уи иҷаз аҳа канҙақәа уажәшьҭа хәычы-хәычла агәылҭәаара иалагеит. Мышқәак рыла урҭ рхаҧыцқәа аазшәа «рҙамҩа» аҭашәашәарақәа ҩттәаан, абжьааҧнытәи рсахьа аашьҭырхит. Уажәшьҭа, акгьы рмыхьҙазшәа, ршьара иқәланы ирызҳауа иалагеит. Ус раамҭа анааи, ашьынка еиҧш, иҩеижьхо, зҳәоу иахьҙаны иҟалаз лҷшәаны абыққчыққәа аҭәарҭа инылаҳауа, аилшәшәара иаҷын. Абыгьқәа ракәзар, ршьара иқәланы ииаҵәаҙа, иҭбааҙа иҟан.

Аҧстаҵага ақәеи амрахәага хьышәахәеи ззылпхаз аҳа, ацха еиҧш, иуҷаҙҭуа ихаан. Изфоз агәахәа рнаҭон, «уҷы хаара агымхааит!» – рҳәон…

* * *

Аҧсабарагьы, ауаҩы иеиҧш, аҧсы ҭоуп. Зыҧсы ҭоу зегьы аҧстазааразы иқәпоит, еиҳараҙак аамҭа аныцәгьоу. Усҟан «аҭәыц иахьынҳаланы» ахеиқәырхара иашьҭалоит зегьы. Ас еиҧш ашәарҭа аныҟоу, ауаҩ иааста Аҧсабара еиҳа иҟәышуп: уи иара иамоу амчи алшареи рыла ахы еиқәнархоит.

Аибашьреи агәаҟреи ирцәынхаз сыҧсадгьыл Аҧсны «аарҩара» иқәнакын, агәаҟра иаҷуп. Иахьа иабама уи агәаҟ-тцәаҟра закәу! Агәаҟра ҧышәароуп иаразы – аа, еиҭах иаатагылеит уи аҧышәара! Избоит Аҧсны-тцла адацқәа адгьыл иаласоу, аҧсеиқәырхага цәаакыра алцәцәаауа,

ахеиқәырхара ишаҷу. Сдақәа сылпсаауеит ари сыбла иахьабауа...

Сыпсадгьыл, исызгәакьоу, сыпсы зхоу сыпсадгьыл, ихьаазгагәышьауеит еиҭах узҭадыргылаз агәаҟра, аха, исымчгәышьеи акәымзар. Сабаухәари сара? Шаҟа исҭахузеи сыбгьыцны умахә хахак сахьынҳалазар! Усҟан сыпс алагаҩагара змадоу сыбгьыц цәаакыра хәычы сылцәцәааны иусҭалон, иусҭалон, наҟ сыҷшәаанҙа! Уиала уара уҷапхьа суалпшьа насыгҙазшәа сгәы иабарын.

Абасала уеиқәхароуп ҳапсадгьыл Апсны, нас, аҭаҳмада иҳатла еипш, уеинҭәыла, ухьҩежьха уҟалап, ужәлар узгәдуны.

Џьума Аҳәба
(1937)

АКӘАШ-МЦА

Даазқәылаз аҟазшьа ҷыдақәа тҵиго далагеит Шьааб. Лқәыпшра ашәҭымҭаз иҩны ашәхымс ихытҵыз иԥхәыс Ҭакәына, абар уажәшьҭа лыбҕа хәахьеит, лыпсҭазаара аиҳарак иара иааигәара имҩасит. Ианакәызаалак ибла аԥыць тҵысаанҙа игәы иҭаз лдыруан, аха уажәы итҵигаз аҟазшьа ҷыдақәа зыхҟьаз шеилылкаауазгьы, ирхылхәаара лыздыруамызт.

Лгәы дҭахәыцуан: «Избан, иацы акәушәа ари аныҟалаз, иҷыцҙа изцәыртцны, уажәы ихьааиго дзалагаз? Ианбатәи аамҭоу ас ҳааиуеижьтеи, уажәыгь данымшәаҙаци? Амала, ашара адәы ианаақәлалак, арахә-ашәахә шеилирго амҷыамца дышрышьҭоу, ихы-игәы иханарштуазар акәхап, иаҳа длахҷыххоит. Иҟалап, аус-ҳәыс адагьы, ҽынла, сара иахьызбо иныԥшыр иҭахымкәа, итцәахуазаргьы. Агәра ганы дыҟоуп, уахынла алашьцара акгьы лнарбом, дҭаҳәахаа дыцәоуп ҳәа. Сара сгәы дагәам, илашәым. Саргьы агәатцәа сызҭоуп. Иара дхатцоуп, итцегь дыгәгәаз џьысшьон», – абас лхы дацәажәо, лҟыт-ԥсыт ыҟамкәа дион Ҭакәына. Шьаааб ибжьы аармаҷны илыкәиргон, лара лыҽемыртцысҙо, ҽырцәа ҟалтцон. Иихәарызеи, иихәац акәхап. Иабарыхәо иалацәажәар?

Атцх ыкәышьшь ицон. Ақыҭа агәахьы, хараҙа, машәыршәа лак шыргьы, Шьааб ашырхәа ииарҭа днықәтәан, агәашә ахь аԥшра далагон. Итцарбаҟа иаркыз агәашә аҷыж бжьы анымгалак, ишыз ала азыҳәан даҕьуа, ашьшьыҳәа ахчы ихы нықәитцон. Икаруат усгьы иааганы, иадыгәгәала аԥенџьыр иадиргылахьан. Асаркьа аԥша алышәшәоит,

ахьҭа зулоуҵозеи, ухы уаҕахама, уанаҵьалбеит ҳәа, шаҟантә ималкызеи Ҭакәына, аха иҿеаҽаршәны имуит. Аҧенҵьыр аҕәышәқәа аартны, асаркьа дышналыҧшра имазеины иҟазар акәын. Алашыбжь данажьалак, дшазаҕьуазгьы, еиҭах илымҳа кыдҵаны, уаҳа имгаришь алашыбжь ҳәа, дзырҩуа днаион. Аеҵәақәа еилацәкәуа, еилыцьцьаауа, иҧенҵьыр илаҷҷон. Инахараны иааҩуаз азиас Азҕара ашьҭыбжьи итцыр-ҵыруа атцх иалаз артцуқәа рыбжьи аамышьҭахь, ҷыт бжьы анимаҳалак, дҟәындҟәындуа, ак аҳәара далагон. Анхара раҧхьаҙа ашьапы зкыз арҧыс, дықәҕьацарц иалихыз адгьыли, иргылахьоу ахыбреи игәазхара ианизымбо еиҧш, ҵхагәҭаны, харҧ заҵәы дшыҟоу, адәахьы дындәылҵны, инхара-интцыра ахәаҧшра хҵеикит Шьааб. Иҩны ахьықәгылаз адгьыл, кәакәартцас ихыкәымпылааҙа, иҩылгәыгәны иҟан. Иҩны ххәаргьы, хыбрас имаз оумак егьыҟамызт. Ган ҩны маҵурҭак изгылан. Раҧхьаҙа ианиргылоз, иара инапала хәажә быцала еилырффаҷа ишшны иҟаитцеит уи. Ашьҭахь, иара иҳәашьа, иқытан, Аҧсара, зегьы акультура анрылс, иаргьы иган ҩны даакәшан, адәахьалагьы аҩнытҟалагьы ишьыхит. Уи «акультура» зкьымсыз ихәыштаара ауп. Ауаҵьаҟтәкьагьы дзамышьцылеит. Аихатәы хчныза хәхәаҙа иарсны, ахәыштаара ҭбаа-ҭыцәҙа, аҧсуа мца изеиқәын. Еиҿарпа-еиҿарпаны ҩ-рхнышьнак ахакнаҳан. Ҭакәына атуан алҩақ атлыршәшәартә амч лымамызт. Иара даазқәылаз, амца амҿы убриаҟара ақәитцо далагеит, аихатәы хчныза абга ҭахәало аҟынҙа инеицон. Уахынла ианышьҭалозгьы, ацьтә кәашқәа, реиҳа акраамҭа имбылша, ааганы иақәижьуан.

Атцх агәазы, ҽынла иимбац акыр ибозшәа, амзырха днықәлан, даанаҧшы-ааҧшуан. Даатгылан, акраамҭа дыҧшуан иган ҩны ахықәцәахь.

«Иҩеиуеит, сылҩатцә, ихәхәаҙа иҩеиуеит! Цьоукы рцас аҟынтәгьы иҩеилаааит. Акәаш-мца арцәара мариам!» – иҳәон ибжьы ҩтганы. Ирахә ибжьы рхашҭыр ҳәа дшәошәа, ибжьы ҩарыларганы, атрышә длас-ҩасуан. Иара итцанакыз анхарҭа ҭып тәым рахәык ҭалар, акыршифоз ихәы имтнахызшәа иҧхьаҙон. Идгьыл тәым рахәык ашьапы шықәгылам, иара ирахә-ишәахә ахәапаҳәа

ижаҳәо иштәоу агәра анигалак, даахынҳәны дааины дышьҭалон. Иамуӡакәа акраамҭа данызмыцәалак, ибжьы налықәиргон иԥҳәыс:

– Бааԥшуама?

– Иухьзеи? – ларгьы зҵаараны аҭак ҟалҵон, гәамҭра ззымдыруаз аԥҳәыс ҭынч Ҭакәына.

– Бындәылтцны бнаԥши, ҳаѡны ақәцәан алѡатцә хәхәаӡа ишѡеиуа ббап. Акәаш-мца еиқәыстцаз алѡа ѡанашьҭуеит.

– Адәахьы сдәылтцны алѡатцә сзахәаԥшуа, наѣтәирахь сныѡналар, амца ахаҭа сымбои.

– Бҽеырԥха сымҳәеит сара. Акы шԥабзеилымкаауеи? Быцә наѣ, быцә! – длызгәааны дѣәынд-ѣәындуан Шьааб. Цытк анаатцлак, ихазы мацара иҳәозшәа, инацитцон:

– Цьоукы рцас аҟынтәгьы!..

Ҭакәына илдыруан уи ажәа ахы ахьцоз.

– Иухшаз иоума узеиканула, – лҳәон, даақәыԥсычҳаны.

– Бара иаҳа дыбԥоушәа, бшаѣәытцра, бдинаныс! Сиеикан акәым, сиваѡны аҭарчеи имаскит. Сашҭа адунеихаан ишьапы ҭаимыргыло дѣастцоит, убриоуп иѣало. Убрахь скылыбгоит бара!

Уртҟәа игәы алаиѣычырц ишиҳәоз лдыруан Ҭакәына, илаҷылҭуамызт. Иара ихаҭагьы идыруан, игәала изхараӡамыз ишлыхтниѣьоз. Абас шаѣантә. Аха уахык, ларгьы иаҳа лгәы маҷханы данықаз иақәшәоу, лыбжьы ԥаса аасҭа иаарағьны:

– Ухы иазумуа уаҩагьы иузиуам. Изхарада?! Арахә драѡухит. Еикәантцәо анцәа исирбааит ҷьмагьы, жәгьы! – лҳәеит. Илҳәаз лхаҭа лылаҕырзкәа хадырҟәҟәалан, атзамц ахь днаҳәны днаиеит. Дыԥшын уажәымзар-уажәы ибжьы рдуны аҕьра далагоит ҳәа. Шьааб зҵак ҟатцашьа змам ажәак иаҳазшәа, деиқәпата диан. «Абри ииашатцәѣьаны сара исхароума? Иан аҭакәажә лыдагьы аҙәык-ѡыцьак исарҳәақәахьеит, сара сатцкыс дара иаҳа дыртахушәа». Атцх лашьцара далаԥшуа дахьиаз, акакала, ажәак ацымтцо-иагмырхо, игәалашәо далагеит иҷкәыни иареи атцыхәтәантәи реицәажәара.

… Усѣан ҽеѡраҭагалан иѡтысхьан. Аҭаацәа бзиа анааилатәоз еиԥш, аусҳәарҭа аѣынтәи дааит Шьааб иҷкәын Дыгә. Иан акҷеѡра днықҷалан, ажәжәаҳәа ихәы

армазеира дналагеит. Дтәан иара деиқәсаҟәа, ажәак ихәлымшәо.

– Иухьзеи, уара уабду дышьны ухәда дахшьушәа, аҙәыр уипҟама? – даапышәырччашәа ҧааитԥит Шьааб.

– Сабду дахшьым, аха сыхәда уара уқәтәеит ууаины, уара! – иҳәеит Дыгәгьы.

– Уиаҟара уԥнажәартә иуасҳәазеи?! Узыниазеи, лафк ухы иаламҙо?

– Урыдызцалазеи, – иҳәеит Дыгә, уажәы иаҳа иҧеырԥынчны, – изрымоукуазеи?

– Исҳәазеи уиаҟара?

– Ездора иааԥҵра ахьықәгылаз ахәаҧы ача лаҳҵоит анырҳәа, уаапкны урҧагылеит…

– Мцызма, нас, исҳәаз?! Зхы зтәу уаѽы абнаҟа, аҭаҭын ытҵхны ача лаитҵома? Ачакакал ақәа илықәҙәҙәаан иама ицеит, аҭаҭын усгьы итҵышәххьан. Уигьы шәымамкәа, егьигьы шәымамкәа, сара иахьысҳәаз аҟны шәаанагеит. Апарсадатл иҙбеит уҳәеит. Уи иҙбазааит, аха уара узидтәалоузеи ѽызас уаҟа? Ииашам акы иҳәар, дуриашарц акәзами?

– Сара уажәоуп аарла ҳәа уаҟа снеины саннықәкьакьаз, ирҳәо саҧаҕьаҕьо, уара уеиԥш рымакра салагарыма?

– Ахырқьиаразоуп, дад, изуҳәо. Уажәы шԥакәу уаҟа уаннеиз. Сынтәа ԥшьышықәса мҵуеи? Шықәсык, ѽышықәса, уқәра, уԥышәа иаԥшны иуанарыжьыз, еснагь иуанарыжьуа ҷьумшьан ажәлар.

– Ажәлар рҟны сҧы сзеихыхуа сыҟазар умдыруеи? – иҳәеит Дыгә.

– Иухьзеи, умаҳагьоума уҧы узеихымхуа?

– Уара уаасаҿеԥныркылоит, уара, зегь сумырҳәар умуазар. Аԥшаҳәаҧы, ажәытә ақәаҵа ахьыҟаз, аҕдара хтны амхы лаҳҵоит ҳәа ианалага иумуит, уеиха кны урҧагылеит, еиҭауасҳәахуеит, ача алаҵараан ус ҟаутҵазар, нас шаҟа уҭахузеи?! Унеины аҙәы ак иаҳәишь, иуеиҳәо уаҳап. Уцаны уаб дыбжьала, ҳара ҳакәым, аха иаасаҿеԥнырҳәо сҟаутҵеит.

– Ажәлар рҧынтә усеиԥш аҙәгьы иуеиҳәом. Ажәлар ракәым, аха убарҭ рҵыхәа кны узышьҭоу аҙәы лахь уиҭар ҳәа ушәаны уԥсуеит.

– Алахь аҟны сыҟам, уара утыхәала, амхра аҽынʒа снарцахьеит. Уи зегьы иазаауазеи, уахь ихьаршшо сааиуеит, – иажәа аҽагәабзыԥрахь ииаигеит Дыгә.

Шьааб идыруан, иҷкәын акы аниҭаху ауп абас дҽагәыбзыԥуа данцәажәо. Иихәарызеишь ҳәа дыԥшын. «Уамаʒак акәымзар, иихәо сакәшаҳаҭхап, игәы нсырхақәахьеит. Сиаша-сиашам, ишԥазури, иараʒәк иоуп исымоу, имаскʒо салагар, дысцәыʒʒар ҟалоит», – даахәыцит Шьааб. Атцәыцак аѽы ааижәын, акрыфо, иҽеырҭынч дналагеит Дыгә:

– Иахьа аизара ҳаман, иудыруеит.

– Уи здыруеит, аха исзымдыруа, сара иахьсашәымҳәаз зыхҟьаз ауп. Аправление салан, сышәгәамԥхакәа салшәымхызар.

– Ҳазлацәажәоз уасҳәар, нас изуарымҳәаз ухалагьы иудыруеит. Наҟынтәи ашәҟәы ааит арахә раныхразы…

– Ишԥоуҳәеи, уара?! – иаҳаз изхамҵакәа дҵааит Шьааб.

– Арахә анхара-анҵыраҽ иԥырхага дууп…

– Ухы утәу, уара?! Аԥсаатә ажәѽан иаԥырхагоуп зҳәаз иеиԥш, арахә ракәхуп нхамѽас иҟоу.

– Уаанҽеас, аҳәаха сыҵ. Арахә рацәаны анхаѽы ианимоу, ашьыжьымҵан даныѽагылалак, амра ѽхашалаанʒа, урҵ дрыдхалоит. Ахәылԥаз аусураҟынтә цәыкьанатц аѽныҟа деихоит. Аусгьы уиаҟара изиурызеи, дныҟәызго арахә аѽны изанызар. Арахә шаҟа имаԥны ирзану аҟара, азеиԥш ус иазеиҕьуп. Аиҳабыра рҟнытә иҳадырҵеит, ҳаргьы иҳаʒбеит: Хы-жәхьаки жәохә ԥьмеи рыда анҵара шәақәиҭым иахьарнахыс. Мызкы аҽҳәара шәымоуп, ишәшьы, ишәҭии, шәхы иашәырхә, мызкы нахыс, шәеимдара иалагоит. Амцхә здырбалаз, иакәым уақәшәар, ухы иавбагәышьа… Уатцәытцәкьа аизара ҟатцаны ишәылаххәоит.

– Шәыхтцәа ҳәоума иҳашәҳәо?

– Умбои ирҳәо ушаҽаԥо! Ус иузынагʒозар, ара уҟоуп. Сара уара узы схы сзырʒгәышьом. Мызкы аҽҳәара умоуп!

Уи амзкгьы нҵакәкәа ицеит. Шьааб иган ѽны иаѽсуа изгылан ирахә рзыхәан ананыра. Ажәқәа, акамбашьқәа, аҽқәа зегьы рҽыхәчарақәа кҽаҟатцаны, рҵакырҵақәа хаз-хазы еиѽкааны иман. Ирҳәоит иахьагьы, убасҡан, аамҵала зны арахә рацәаны рантцара азин аныҡамыз, уаха

аҭхыбжьон, арахә ангәарлалак, ауаагьы анышьҭалахьоу иаҟәыршәаны, икылыпҵш-кылҙырҩуа иаакылсуазаарын аусҳәарҭа аҟынтәи. Аҧшәма дыпсны имал-ичан шәҟәыла ишьҭыхтәызшәа, ацәашьқәа аркны игәеигәеиуа абоурақәа инарҭалон. Аҭакра аҟынҙа днарцон, азин ирымоу аамышьҭахь, ишьамаҟаз, иҧсасаз, хык иадамхаргьы, имцхәны издырбалаз. Иахьагьы ажәабжьы ирҳәоит аҧсараа, Шьааби арахә ҧхьаҙаҩцәеи ирзеибауз ҳәа. Игәамгәамуа, рцәашьқәа аркуа-ирцәо инаныра, ма иҧьматра иштоу анибалак, иқьышә аччаҧшь ықәыххуа, игәанала: «Шәара, амҟәыба хы зхагылоу, уаҳа шәзеилкаауам акәымзар, шәара ахшыҩ аншәырҳауаз, сара аҟәыд сыпҟоз ҷьышәшьома?» – иҳәон. Ипхьаҙаны иалгахьеит анигәахәлак, ашьшьыҳәа иган ҩны дындәылтцны днарыдгылон:

– Ишәыпхьаҙама?

– Ааи.

– Акгьы ацҙами?

– Шаҟа умоу уара иузымдырҙои?

– Сымшәеи, иаха ҷьмак хьазар ҳәа.

– Аҙын агәҭа аҷьма абахьоз? – иҳәон, Шьааб илаф ргәы инытцаххны, ма аписар, мамзаргьы астаршын.

– Ижәдыруазеи, цасҳәа станакырц… – иҳәон иара, иажәақәа иаҳагьы, атцәы рылатцаны, аха ишгәаатцәкьо анибалак, иажәақәа аарпшқаны:

– Уажәшьҭа арахь шәаала, – инаипхьон аҩныҟа.

– Ишәымбеи исанашәыжьырц сызшәыҳәаша акгьы шсымам. Уи азыҳәан ишыҟасымтцо агәра шәымгои? Шәааи, уахантәарак ақыҭа шәрылоуп, ҳнатәаны какалк ҳкып.

Илкажьны қыжәк, ма шьтәак рзишьуан Шьааб. Ачеиҷьыка азыҳәан еилых димамызт. Бзиа ибон иҩны агәыргьара-аччара аныҟоу, иашҭа ашәаҳәабжь анҭыҩуа. Шьааб ичеиҷьыка абарақьатра ҩ-уск ирыхҟьон. Ҧасаҧаса, иҷкәын заҭәы дины иахьынҙаизҳауаз, иара инытцаиркьакьаз атцәҩан итцеи еихеиҳап ҳәа дгәыгуа аҩны дахьынҙаҟаз, Шьааб ичеиҷьыка абарақьатра, убри ихшара изкын. Иҭахын иҷкәын изырҳәарц, ачеиҷьыка бзиа змаз анхаҩы диҧоуп ҳәа. Дызцәыпхашьаша акы акәны иҧхьаҙомызт ари. Уи здыруаз иҷьаршьон, Шьааб иҷкәын

дыҟәтцны данцагьы, ичеиҵьыка иацимҭазар, иахьагимырхаз. Изымдырӡо мҩасҩык дибаргьы, даамҩахганы, хаҭала иара изҽыжәтцыз сас дахьк иаҟара апату иҟәтцаны, дишьҭуан. Иара игәы ишаҭаху асасцәа акрырҷатцаакырдыржә ианишьҭлак, иԥҳәыс илаҳауазаргьы, илмаҳауазаргьы, ибжьы ҩытцаны аҳәара далагон:

– Иара данықамло аҽены аӡы зымҭәаз аӡлагара иаҩызахоит – игәахәт иаб иҩнаҭа. Агәыргьара-аччара намҭәаны, инеиқәыбга ишымцаз ибап схәышҭаара. Апҟацаҳәа аҟамчы рыхҟьаны, сашҭа цәгәыхаа, рышьҭа анырҭалаайт аҽеқәа! Агәараҳәа еилашлароуп ишшапҵасалаха акәац зҭоу ақәабқәа.

Абри аамышьҭахьгьы, ацәашьқәа аркны, уахынла арахә зыԥхьаӡоз ачеиҵьыка рзыҟаитцон Шьааб даҽеакгьы азыҳәан. Убас еиԥш ала шаҟаҩы дырхыччоз, иара изыҳәан игәазырҳаган. «Шьааб иҵьмақәа реиԥш» ҳәа, – иахьагьы аҧсараа ирҳәо ажәаҧҟагьы аниз, убри хык арахә мыцхәны издырбалаз, ҕьычра баапсык идрыԥхьаӡалазшәа ианырԥхьаӡоз ашықәсаноуп. Арахә рныхра азыҳәан мызкы аҿҳәара ирымаз анца:

– Шаҟа хы рыгурхахьоузеи? – ҿааитит Шьааб ичкәын.

– Аҵьармыкьаҿ уцеи, азакәациа рзыҟалазшәа, изакә рахәу убап икылырцаз, уаҩы иааихәом. Акәац ҵьаргьы ирыдыркылом. Ишпаҟастцари, саарысуа сырахә сызшьуам, – иҳәеит Шьааб.

– Уара хәдула иутир уҭахуп, имарианы ируҭар иргоит. Ирымгар, иушьыроуп!

– Иагьысшьуам, иагьыстиуам. Уцаны убас раҳәа аконтораҿы?

– Аконтораҿынтә уара сузаарышьҭлап, уара сырхынҳәны уахь сырзышьҭла, мпылтцас сеигәыдышәтцала!

– Хәмаргас ухы ҟаумтцар, аӡәгьы дулахәмарӡом.

– Сара уаҳа сахәагәышьом. Ари зныкым, ари ҩынтәым. Уажәшьҭа сахәатцәкьом. Ҳаиуаныжәқәак сыҽесызрықәырӡуам. Уара иҟаутцо уара уагаайт!

– Уца, ухы уахә, уҭасырхаанӡа! – иҳәеит атцәы налатцаны Шьааб. – Дугарц узышьҭоу аԥҳәыс усгьы ақалақь аҟны дынхоит, капеик азыҳәан уара амшын уалаҧалоит, уи амал лымоуп, уцаны улхатәа! Уара уанымицызгьы сара сыпсы ҭан.

Усҟан Шьааб игәы иаанагомызт абри атцыхәтәантәи реицәажәара акәхоит ҳәа. Уинахыс ирахә мыцхәы илаԥшықәтцаны рыԥхьаӡара иалагеит. Иахьагьы аԥсараа изларҳәо ала, уахык астаршыни аписари, ауаа рыманы хазы-хазы зы рееиѡша, ақыта иалалазаап. Астаршын, раԥхьа ақыта агәтаншәа инхоз Шьааб инаиркны, иҽыѡеихеит ѡадаҟа. Аписар, ақыта акалт инаркны, Шьааб инхарта шыҟаз дауан. Жәамшҟа анаатц Аԥсара жәбоурак, цьматрак аанмыжькәа, хәыц-хәыц еимданы, иахьеиқәшәац аусҳәартаҽ иеиниеит. Аѡы дшеитцнахыз мѡашьо, ихы тууа, илақәа тыгга, ақьаад цәаҳәак изанымтцо дыҟазаарын аписар.

– Ҳазқәыӡуа ашьаус ҳамоуп, ҳафа ыҟам, ҳажә ыҟам, алақәа ааҳацрыхо ақыта ҳрылоуп, уара аѡы уеатаны угәароуп! ҳәа, – дыҳәҳәазаап ари збаз астаршын, ас даниқәытцҟьа, адунеихаан иҟаимтцацыз уск импытцҟьазаап аписар. Дѡатцҟьан, итаҷкәым хәычқәа еилартцәа астол аҕьеѡ аақәырганы:

– Иарбану сара исхараны иубаз, иарбану?! – иҳәазаап. Иҳәаны дагьалгеит, илабжышқәа ѡхаҟәҟәалазаап. Асеиԥш уи иаҕәра импытцҟьо зымбацыз астаршын, ауаѡ иакәым, абна илоу ашәарахгьы ашьацҳәа иаҽашәоит, рыцҳарак дақәшәазаап иӡбан, ибжьы ырԥшқаны:

– Ариаҟара ақыта уахьрылаз, цьара акрумфар, акрумжәыр уԥсгьы маҷхарын... Уи егьаурым, уара ухы умыхьуазар, – иҳәазаап. Иагьитахызаарын астаршын, иаахьаршшан, уи аӡбахә аҳәара уаҟа иаапитцәарц, аха ас еиԥш иҟаз ажәа ԥшқақәа иеиҳабы ианиҽытцышәшәа, игәы дырԥшаан, ус нацитцазаап аписар:

– Ичеицьыкагьы стахым, иаргьы дыстахым. Дызго аӡы збар, кәапеик ацыстәалоит. Атцырбел еиԥш, дсылаҳәатцаны сикын, симышьтит...

Усеиԥш иҟоу ауаѡ саргьы дсықәшәандаз игәахәу здырхуада, аписар иажәа далгаанӡа:

– Дарбану узҽу? – диазтцаазаап астаршын.

– Дарбаныху, Шьааб, уаҳа дарбан! – иҳәазаап аписар, игәи илаҕырӡи еилатцәо.

– Ныкә Шьаабу?

– Уаҳа дарбан! Зыс гәымак иадамхаргьы имыцхәны идызбаландаз, убас дахьыҟоу азыҳәан, абахта дтазырпсы-

ша ашәҟәы еиқәатцәа изызԝуан. Аха иабаҟоу, анышә дамандаз, узнапык хәнацәкьарак реиҳа аанахәараҳа, азин имоу раамышьтахь хы затцәыкгьы изаным?

– Ирыгзар? – иҳәаазаап астаршын, ибз иқьышә иныкәшьуа.

– Иагьрыгым.

– Хы затцәыкгьу?

– Уажәшьта, ҳара шьтәак анаҳзишь, ирыгымхеи. Аха уааназа, акы, ԝба ҳәа иаапхьазаны жәохә ыҟан.

– Аԝы ыжәны шәаныԝагыла акәзаап ианышәыпхьазаз. Уи егьаурым, цытк ауаԝы ианижәлак, жәохә рҟынзагьы апхьазара цәгьахоит, – иҳәаазаап иажәа атцәы алатцаны.

– Ҳара ианаҳапхьазоз иара дкаххаа дыцәан, акрабаҳфоз, акрабаажәуаз? – иатаикзаап аписар. Убасҟан, иара ихата ихы агәра изымго здырхуада, дхәыцхәыцуа: – Уаргьы иупхьазама?! Ишҳаимҳәаз умбои! Дуаԝ ҽеим ииашатцәкьаны. Абанс дыҟоуп азыҳәаноуп, иҷкәыни иареи зеилызааз! – иҳәаазаап аписар.

– Иара иҟны нап ԝаҳаркын, аԝада ҳамцеи. Ҳара ианаҳапхьаза, жәохә цьма ыҟан. Акы ҳзишьит, жәипшь аанхеит. Уара иаха уаннеи жәохә злаҟалоз? – илақәа ыргызмалны аписар днаихәапшит астаршын.

Ирҳәоит, зхы-згәы ахшәаз ауаԝ иаҟара агәағьра злоу дҟалом ҳәа. Аҽны ихы-игәы ақәмаҷханы дахьыҟаз акәхарын, исыхьлакгьы сыхьааит избан, раҧхьа ибжьы аныҳареикыз атцкысгьы ирыҕәҕәаны:

– Уара ухата заа ижәны, нас ацьмақәа упхьазеит. Ублақәа акы ԝбаны ирбеит! – иҳәаазаап. Астаршын азәгьы диқәмыцәкьазашәа, иҽыртынч дтәан, уи иҽымтра иаҳагьы игәытҟьагаха изыҟалазаап аписар.

– Ҳара ианаҳапхьаза жәохә ыҟан, акы ҳзишьит, иаанхеит жәипшь. Шәара шәаннеигьы жәохә ыҟан, уажәааны ацьмақәа хьом-ипом, ирыцызтцазеи? – ихы кны ахәыцра далагазаап астаршын.

– Рдаракәац имтцәо анцәа иуирбеит. Урҟәатц наҟ, жәипшь, жәохә шаххәоз ҳгәы птцәеит. Уаҳа ус ҳамамкәа ҳаҟоума иахьа! Ирахәгьы иаргьы еибамбеит! – иҳәан, ихы хьантаза, ишаҟәаны ишихагылазгьы, матцмабақәак рыԝра дналагазаап аписар. Астаршын иаҳаз абри аус ихшыбаԝ

аҭыфаара иахьалагаз атәы ҳамҳәозар, егьырҭ амшқәа изларылаҳакаашаз акгьы иалаҟамызт ари аӡын мшы.

Ркалтқәа ҵиқәарааӡа Аԥсара иахагылаз ашьхақәа рхықәцәан аҳәатаҳәа асы ықәнауан, ахьҭа ацәа иҭанацалазшәа, ашьҭыбжь маҷханы, ацаҟьа ԥаѡқәа ирытҵыргы ишцац амшын ашҟа ицон аӡиас Аӡгара. Анхацәа аҿын аӡынтәи русқәа. Амҿы ԥырҟон, аԥҳәаҟәақәа хыршәон. Анаарақәа ирҿыѡуан, агәаѡақәа ирҭыѡуан, ахәеѡ-сеѡҳәа ихысуаз ашәарыцаѡцәа рхысыбжьқәа. Игәы каршәны, иѡн усқәа дырҿын Шьаабгьы. Аусҳәарҭаҿы аус змаз ааиуан, ицон. Аха, излархәо ала, иааиуагьы ицогьы, уаѡ димбо, аԥсараа зегьы аԥсреи абзареи ирхықәгыланы, излеиқәирхаша дазхәыцуазшәа, деиқәпата дтәазаарын асҭаршын. Нхаѡык изыҳәан, аҿы аҭира азин инаҭарц, иара ишихатәу, ишимгьычыз ҳәа иҿеақәырԥсны аматҵмаба аѡра дшаҿыз аписар, игәы иҿанӡамкәа:

– Сеилагоит, сеилагоит! Жәохә ҷьма ыҟан, акы анишь, еиҭах жәохә злаҟалазеи?! – иҳәаазаап асҭаршын, ацәа дшалаз дцәырҳазшәа дѡатҟьаны. Аписар акараҳәа икалам наимпытҵшәан икашәеит, исҭаршын деилагатҵәкьаз ҷьшьаны, дыҳәҳәарц иҿгьы ааихихзаап, аха иҟалаз еиликаан, иԥсы анааи, дахьиршәаз ишьа иурц, игәахы ԥнажәартә:

– Шьааб иҷьмақәа адау иѡызоуп, рхы хыртҵәацыԥхьаӡа аҿыц ахиаауеит! – иҳәеит.

– Алаф шуҳәо, уара ухы хыртҵәар, аҿыц зымаар ҟалап, уара ахҭыԥшша! Есымчыбжьа ҷьмакы ҷьмакы рыцло рҿаархар, ашықәс анынтҵәо, араион аҟынтәи акомиссиа анаауанӡа, шаҟа хы рыцло уазхәыци, усҟан алаф уҳәозар убап! – ибжьы арґьны ишиҳәозгьы, арыцҳара ааины изыдгылоу иԥшра иманы аписар диҿаԥшуан асҭаршын.

Ирҳәоит, убри аҿеноуп ианырыӡбаз ҳәа Шьааб иҷьмақәа рыԥхьаӡаразы акомиссиа ҷыда алырхырц. Адырѡаухатҵәкьа, абрагьѡык дыѡнарыԥшыхәызшәа, Шьааб инхара иакәшеит уи акомиссиа иалаз ауаа. Реиҳа абла ҵары рхоуп ҳәа ирыԥхьаӡоз ѡыҷьа ацәа-цәашьқәа аркны ирыртан, аҷьмақәа рыԥхьаӡарц аҷьматра иҭартҵеит, егьырҭ аҷьматра ашьҭахь рҿавакны игылазаарын, ишырыԥхьаӡо дырны, ҷьмак аҭра иѡтыԥаны, ибналар ҳәа ишәозшәа.

Аҩны дыҟазамзу, дыҟаны изхара дырхыччарц дцәырымтцу здырхуада, ари акомиссиа аннеиз ауха дрыҚәымшәазеит Шьааб. Дара атцх иналакны аухатцәҟьа ақт ҩны ишьтырхит.

Адырҩаҽены шаанза астаршын, ажьаҕь иакыз аҳәаҷыс еиԥш, дҳаи-ҳаиуа, аусҳәарта ашә дшаахытцтцәҟьаз илаԥш нақәшеит астол иқәыртцахьаз уи ақт. Иаақәпааны днапхьеит. Уаҟа ианын: «Еицыз ҳҟынтәи реиҳа атцара змаз, апхьазара бзиазаны издыруаз ҩыцьа ахацәа аџьматра ашә аартны инталеит. Рапхьа иԥхьазеит азәы. Шаҟа ҟалаз егьи иеимҳәеит. Ашьтахь иԥхьазеит егьи. Уигьы шаҟа иоуз апхьа изыԥхьазаз иеимҳәеит. Аҩыцьагьы хазы-хазы ашәҟәқәа ирынтцаны ҳара иҳартеит. Урт рышәҟәқәа изларнызи, насгьы уаҟа ианыртцаз ажәала излашьақәдыргәгәаз алеи, Апсара ақытан инхауа, Ныкә Шьааб, еихарҟаца хәажә быцала ишшны изгылоу иџьматра, хьаа-баа рымазамкәа, ахәырд-хәырд ҳәа, ижаҳәо итатәоуп жәохә цьма».

– Изларҳәо ала, абри данапхьа, днеилышшан, мгәацәха астол дахаҳазаап апсараа рыстаршын. Иҟаларын, иԥсы еивтцаханы дналапсзаргьы, убри аамтазы аписар дааҩнамшылазтгьы.

– Иухьзеи, иухьзеи, цьым-цьым, сара разҟыцәгьаа! – ибжьы тцарыхәтцәаза аусҳәарта дныҩнытцәаазаап аписар. Уи ибжьы гәытшьаага астаршын ихдырраҷ даанаган:

– Уп-шы? Уп-шшы-ы! – иҳәазаап. Иртцыс-тцысуа аҳауа иалакны иикыз инацәа ахырхарта изеилымкаазт, даашатцәы-шатцәит аписар гәаҟ. Усгьы игәы иаанагазаап, ишыҟалалац еиԥш, иакәым азәы еиҳәазтгьы, игәышпы дҩытцасын, иԥсы илиршәшәеит ҳәа.

– Дабаҟоу ҳазшьыз, дабаҟоу?! – астол иқәгылаз аграфин аақәпааны ашьқап давагьежьуа, ашәгьы еимпааны дынтапшызаап.

– Уабацои, арахь, араҟа! – ақт инапы нақәижьзаап астаршын. – Уахәапш, уахәапш! Жәохә, еита жәохә цьма!

Изларҳәо ала, абри ашьтахь даҽеа комиссиакгьы алхны, еибытаны идәыцәыртцеит. Ишыҟаитцац уртгьы цьмак нкажьны ирзишьит Шьааб.

Убри акомиссиа иарҳәаз здырхуада, аха мшқәак иҽааиқәыкны дыҟан астаршын. Иҟаларын, ус иаан-

ижьҙаргьы, Шьааб дахьынхо аҳаблахь, уск иманы, дықәнамгалазтгьы. Иҽеы кәаруа даманы ишаауаз, хырҳага алымҵыртә, изышьцылахьаз ҟанамҵар амузаап. Гәашәцыпхьаҙа ишыдгылац иаамѡахытҵны Шьаааб игәашәгьы инадгылазаап. Амра аҭашәаразы ҟамчхәышәара агны инхықәгылахьан. Шьааб иҵьмақәа рызхара иҳәаны игәарлан, рымгәацәақәа бақьа-бақьаҙа, агәашә иадтәалан. Асҭаршын иҽеы агәашә ианнадгыла, исцәагозеи иҳәан, аҵьмақәа ипхьаҙазаап. Акгьы ҟамлаҙазшәа ихы инапаҽы иааганы, ипсы илышәшәан дкамҳарц, акәадыр амаха инапы аларпс икны:

– Уара, Шьааб арҭ уҵьмақәа аҳәызба аарылухҙом, арахь иҟац ыҟоупеи! – иҳәеит.

Иара убастцәкьа, асҭаршын ихы еивызгаша акгьы ҟамлаҙазшәа, аччапшь иҽықәыхх:

– Асас абарақьатра ицуп, ухатцкы сцеит. Анхаѡы асас иҽеитцо игхаҙом, иаҳагьы ицнатцоит ҳәа, – иатеикит Шьааб.

Ирҳәоит, апсараа рыстаршын убри аамҭаз убас Шьааб диқәкааит, амратцәкьагьы агәы тҟьан аҟыгәҳәа илҭашәаазаап… Аҵьмақәа ракәзар, адыд рылатҟәацыз ҵьшьаны, ирҳаны иѡзаап. Аҙәы затцәык, Шьааб ихата, дышгылац, дпышәарччо дгылазаарын. Аҵьмақәа дрышьҭалазаап асҭаршын, ишжәохәугьы еидцала икацаны, апсараа рҳәашьа, азакатоука иеиҭарц, абоиниаҽ рыхҟәа аахытцәтцәаны, ибла ишабо, рцәақәа рхырымхыкәа дырпырымтцырц. Егьынаигҙозаарын, аҵьмақәа ршьамхы ҽеадмыргар, насгьы уаҟа ирықәшәаз ауаа, ихы еивҟьаз ҵьшьаны, деимлагәа даанырымкылар.

Иахьа уажәраанҙагьы издыруам апсараа рыстаршын, убасҟан, абри еипш аус имырҟатцакәа дааныҙкылаз ауаа, аҵьмақәа ракәым, иара ихата ипсы шеиқәдырхаз, аҵьалк дшахдырпаз, избанзар, иблақәа ишырбо, Шьааб иҵьмақәа рыхҟәа хытцәтцәа, рцәақәа рхырҭцәраа данаахынҳәалак адырѡаҽены, аҵьматра мыждаҽы, аҭәаҽаҳәа ижаҳәо, ирыцымкәа, ирыгымкәа жәохә ҵьма штатәоу анибалак, жәаҳәарада, сара уаҳа сылаҙом, уаҳа сзеисуам ҳәа мап акуан игәы. Ихәшәхаз ауаа рыбз акәымзар, аҽенытәи иҵьмапхьаҙара иахылтцуан даҽеа ус баапсыкгьы. Асҭаршын дахьынҙаҧуаз, ауаа дахьынҙаныркылоз,

ҽымҭ-ԥсымшьа дгылан аԥҳәыс ҭынч, Шьааб иԥҳәыс Ҭакәына. Зегьы анеиԥәха, ианеиԥәтәа, ианца, лхаҵеи лареи рымала агәараҵаҽ ииаизынхеит, адунеихаан зыбжьы ҳаразымкыцыз аԥҳәыс:

– Уԥсы иҟәаҟәаса иарҭааит абарҭ аџьмақәа! Уахынла ҳамам, ҽынла ҳамам, ҳааилагьежьы-хынҳәуа ҳаилоуп! Даҽеазнык убарҭ рҵыхәала ҳашҭа азә дҭалааит, иахьынтәаауго сымҳәозар убап! – лҳәазаап. Иааимаркын, еидажәлахьаз хаҵеи ԥҳәыси аилыҵра аҟынӡа инеибацеит. Ишаҳҳәаз еиԥш, рҭаацәара хымбгалакәа еиԥәнархеит ауаа рыбз.

Уи аахыс Аԥсара иахагылоу ашьха Аҩыраӡара акырынтә асы ыԥәҳаны иԥәзыҵит. Акырынтә ихышхыҵәаны еиԥәтәеит Аҵгара. Иԥәрахь итегь днаскьеит Шьааб, аха имахаишьаха еилаҟацаӡа, ишырҳәо еиԥш, ихара ааигәамхацызт, иҩба – хԥамхацызт. Аусҳәарҭаҽы ҽенак дахьнеиз, абжьааԥны аҵкысгьы, аԥсшәа хааны инаиеиҳәан, итәарҭа ауадахь днеиԥхьеит асҭаршын. Уи ԥасагьы сҭаршынс иҟаз иакәын. Ажәеи-ажәеи шеихырҳәаалоз:

– Усеиԥшԥәа уажәшьҭа ҳрыцәшәом, ишубо, Шьааб, иуҭаху мсааит, аиаша шсоуҳәара, иушьыцыпхьаӡа изларыцлоз убасҟан уџьмақәа? – ҿааиҭит асҭаршын. Шьааб аҟырҟырҳәа даааччан:

– Шәара шәзазымхәыцзеи абас еиԥш иҟаз. Сааигәасигәа инхо сгәылацәа уи азакәан ҭытӡаанӡа џьмак, ҩ-џьмак рзанын. Уи азакәан анҭытӡ, иаразнак жәохә-жәохә џьма роуит. Иабаргеи?

– Ишаны ируҭама?

– Имыцхәыз.

– Амалаҳәоу?

– Ажәытәан ишыҟарҵоз. Ирыхшоз ҳзеилан, рхаҭақәа сара истәын.

– Уџьмақәа хык анрыгхалак, ирымхны иааганы инарылоуҵон?

– Аӡәыр изеицәахама?

– Уара, Шьааб, иухашҭма, уара уакәӡамыз, иарҵьажәҩаны иҳадгылаз акулакцәа рмал анрымаҳҳуаз? Уара уакәӡамыз, аицынхара азыҳәан иԥәпоз? Ашьҭахь ҳара иаҳҳәо аҽагылара узалагазеи?

– Иапсам уи алацәажәара, – иҳәан, инахига-аахигарц далагеит Шьааб. Астаршын имузеит.

– Сыргәааны сызқәызша сурҳәарц уаҽызаргьы, исҳәоит. Шәиашамызт. Сыцкәынгьы диашамызт, уаргьы. Шәҩыцьагьы изтахыз ишитахыз шәимгаитцон. Ибзиоуп, арахә рныхра шәыдыртцазааит, усгьы иаҽагылоз уаҩ шәыҟамызт, анагзара шәалагазааит, аха сызуазтцааua даҽеакуп. Усҟан сыцкәынгьы исымеикын, напхыцла ҳааимырхит. Хыхьынтәи аҳәыр ишәыдитцама, лбаа, Аҳгара апшаҳәаҽы иҟаз, Басланҵәыр иқәатца ақәхра. Анкьа изтәыз, еитазҳаз дтауадын, ихшьаатәуп шәҳәан, зыбз ада злам абзамыҟәцәа ажәышәтцеит. Басланҵәыр имал сара снапала имысхит, ихатагьы иахьитыпыз имҩа дықәаҳтцеит. Иугәаламшәои, уҟамзи уара ухатагьы. Изаҟаразаалак сгәы дрыцҳанамшьеит. Уара анхаҩы уипоуп, аха, угәы иалымсын, сыцкәын иеипш, адгьыл иқәгылоу зыпсоу уздыруам. Егьцьашьатәзам ус уахьыҟоу. Унапала тамашьапык ытцоумыркьакьацт. Сара иахьагьы ицьасшьоит, излеигәагьызеи саҳәаратцәкьа, сара исыхшаз сыцкәын, аиха сыманы сцаны, аҳахәа зқәыз атцлақәа пысҟарц. Сшьаргәацәқәа, ихоутцару, абарт сшьаргәацәқәа сытцапырҟозшәа збон, аҳахәа ақәтцәиаашо изқәу ал рыцҳашьарада, аҳахәагьы иаргьы хырпаны ианкарыжьлак.

– Шәиашам ҳәа уқәпандаз, аҳәыр уикызма?

– Ианшәымаск, шәышпасызныҟәеи? Аправление салышәцеит.

– Исумырҳәар умуазаап иахьа!..

– Сара иуҳәар ҳәа сзыцәшәо акгьы сымам.

– Сара сакәымзар, абахта утабаахьазаарын.

Арт ажәақәа, изаҟаразаалак, иара изыҳәан, ҽыцрак рыланы, ицьшьаны ихы-иҽы ианымпшит Шьааб. Даапышәарччан:

– Акәхап. Акы затцәык иуасҳәо, абахта стапсыргьы, сышуаҩыз сыпсуан. Аҳәгьы ишьапы сагәзуамызт. Ҳаамтагьы шызбац избон. Сгәы ахыршәара аҳәгьы ишшәылымшоз шәзымдырт.

– Узакә уаҩузеи абри уара?! – иҳәеит астаршын. Уи иҳәашьа Шьааб игәаланаршәеит, паса, аус анеицыруаз

реихлафшьа. Убри ахьырцәыҙыз азыҳәан игәы ԥижәарц иҭахызу:

– Сыԥьмақәа роуп иԥьоушьо, зынҙа зыгәԥара шәымкҙаз, ишәытцаскыз даҽеакгьы ыҟоуп, – иҳәеит Шьааб.

Уамак сытцеигалахт, зегьы ҳазқәыҙуа акы цәытцатцәахны имоуп игәахәзар акәхап асҭаршын, иқьышә ықәырлашо иааизҿыхаз ԥасатәи реицәажәашьа наихҟьан:

– Изакәыхзеи уи?! – днаиазҭааит.

– Изуасҳәарызеи! – ишьамхқәа неиқәиршәын, абырқьхәа аҭаҭын дахо, иҽеырҭынч днатәеит Шьааб.

– Исаҳәа, сара сыгәра умгаҙои, исаҳәа… – иҳәара далагеит асҭаршын.

Шьааб иҽеырҭынч дыштәац дтәан.

– Уара узыҳәан сара зныкыр баапс ҟастцахьоума?!

– Мамзар иҟоуҭашаз. Сара сынхаԥуп, аҽеага скуп, сусураҿы аҙәы ишьҭахь сымгылацт. Анхараҿгьы аҙәгьы ишьҭахь сгылар стахым. Сыпсы ахьынҙаҭоу, сырахә-сышәахә, сынхара…

– Уи аадыруеит, иаадыруеит. Уахь уцәажәара ииаумган, – Шьааб иажәа днаԥыххылеит асҭаршын. – Уи акәым. Исаҳәа, изакәызеи иҳатцоукыз?

– Аҳәақәа! – иҳәеит Шьааб асҭаршын иажәа днаԥыххыланы. Асҭаршын Шьааб иажәа «аҳәақәа» ахьирхара изымдырызт, иихәо иҿамшәо даанхеит.

– Ибзиоуп, аха ҳара зегьы… Ххәақәаны…

– Иахьышәымбо истцәахыз, иҩыруа атцәашақәа ирышьтоу аҳәақәа роуп сызҿу, зԥышәқәа тәарыпсоу аҳәақәа, – иҳәан, даачеит Шьааб. Ипсы ааивиган, аҟырҟырхәа дыччеит асҭаршынгьы.

– Урҭгьы, уԥьмақәа реиԥш ишаны ируҭама?

– Сыԥьмақәа… Сыԥьмақәа зыстахыз сыҷкәын дхынҳәуаз ҷыысшьон. Нхарак далагозар… Уи шьҭа иазааузеи. Аҳәақәоу? Мамоу, аҳәақәа аҙәгьы исымҭаҙеит. Урҭ ажәеиԥшьаа дырхылаԥшуан.

– Алаф уҳәахуама?

– Изакә лафузеи! Сытцаҟа агәаԥара изакәытә бна тоуроу иамоу умдыруеи? Убри иастеит схы инакәыхшаны. Баша амала, хымҳа-ҷыымшьа, инсыртцәар атцкыс еиҩьын. Рыбжеиҳараԥык, хырҳага аасызрылымхҙакәа, инылаҙ

ицеит. Дара ирхылтцқәаз иахьа уажәгьы абна илаханы иҟақәоуп. Абыржә ааигәа, ҽаҩратагалан, ҳәак апскы сыхтанакын, сымхы аақәнахит. Егьа зундазгьы ашәақь исзаҽамкит. Аҩнҳәа аныбнеиклак, абынҳәа атцкысгьы еицәахоит. Ирҳәо умаҳахьеи, утынха дуағахар, уағацәа зегь ратцкыс деицәахоит ҳәа. Убасоуп. Сҳәақәа ирышьтроуп, хымпада, убри исчычаз. Иааҳәны сара исыжәлан, схыртцәара иақәнакит. Исхыччоит, – иажәа даалган, цытрак дхәыц-хәыцуа дтәан Шьааб, нас иара имацара дыҟаны, игәатцан акырза дзызхәыцхьоу, иизбахьоу акы ибжьы тыганы ихата иаҳартә иҳәарц итахызшәа: – Сажәызар асырбап ибзиашәа! – иҳәеит, дмақаруа.

Аҳәақәа шә-хык Шьааб ианитцаргьы, азакәан аганахьала лахь шинамтоз здыруаз астаршын, аҳәақәа рзыҳәан Шьааб далаланы ииҳәаз ихахьы иааимгеит усҟан, дазымхәыцзеит ашьтахьгьы. Уимоу, алацәажәарагьы иапсамкәа иҧхьазеит. Иажәақәа данырзымхәыцыхгьы, ма игәыртҟәылаҷ иаанханы иҟазтгьы, Апсара ақытан зегь рапхьаза иара еиликаауан, абри реицәажәара ашьтахь, мызкгьы аабжьымсыцкәа Шьааб ицьмақәа реиҧш ҳәа апсараа ражәа иалалаз ажәапҟа рхаштаанза, иҷыцза, иаҳагьы ирччаганы, иаҳагьы ирхәыцганы уи инавагылаз ажәапҟа ҷыц иаишьахаз. Рапхьаза апсара уи ажәапҟа ҷыц: Шьааб иҳәа алымхақәа реиҧш ҳәа ражәа арпшзарц иналартцон, уадаҩра баапсык иақәшәаз ауаҩ ишьтахьҟа дхьамтцкәа, иус шынаигзаз атәы ианалацәажәоз. Ишнеишнеиуаз, изыхҟьаз здырхуада, ашьхарантәи илбаакьаны амшын ахь ицо азиас нықәыртцәиааны ашьтахьҟа иушьтырц уалагар ишамуеиҧш, цсыхәа змам уск ианалацәажәо, изаҳауа арлахҷыхырц, егьархәыцырц, уи ажәапҟала ражәа хдыркәшо иалагеит. Ажәа ахы умҳәакәа, атцыхәа узҳәом, абар иаишьахаз уи ажәапҟа.

Ишаххәахьоу еиҧш, Шьааб дахьынхоз адгьыл кәакәартцас, иҩылгәыгәны, ихыгьежьааза иҟан. Амшын ихыпшылаларц атахызшәа иган ҩны аҷы агаҟа ихан. Ашьтахьҟа уахьаавалатцәкьоз, пҳәыс утракгьы аҟатцарта амамкәа, ахылагьара аҷыланахон. Убри аиҩхаара атцанза, ииасны ицон акәара. Ажәытәан, анхартақәа хаз-хазы ианыҟаз, уи акәара азлагара хәычқәа тадыргылон. Усҟан

уахь амѡахәасҭақәагьы рацәаны илбааган. Аҧсараа ртәы-рымаа неилатцаны, аицынхара ианалага, аҙиас Аҵғара иҭадыргылеит алуқәа ѡба зхаз, аҙлагара ду. Усҟан акәараҷҷа акгьы ихәарҭамхеит. Еималеит уахь илбааузаз амѡахәасҭақәагьы. Мҿык, маҭәахәык аагара азыҳәангьы атцанза уаѡдҭаломызт, ихаран, шьыжьы уцар, шьыбжьаанза узыхәномызт. Ашьха дуқәа рѡытцаранза еиѡхааранызаз иган убри агәаѡа. Иҟаларын, ауаатәыѡса ршьапышьҭа зынзаск иацәыҙыргьы, ашәарыцаѡцәа ракәымзар. Аҙынраз апстақәа асы аныртаҳалак, аҧсаратәи аиѡхаа абнаҳәақәа ҭнагон. Қьаф урҭан урҭ рзыҳәан араҟа. Ахьа, аџь какалқәа ирчахуа иҭан. Уи иҧхьанакит Шьааб иҳәақәагьы.

Ажәаҧҟа – «Шьааб иҳәа алымҳақәа реиҧш» – иааиз аҙынраз асы рацәаҙаны иауит. Аҧхаста баапс рнатеит аҧсараа. Ашьхантәи асы илбаанацеит, абынҳәақәа рыдагьы, рахәы-шәахәы ықәызмыргылоз агыгшәыг. Ашәақьқәа ҷааихак шыҟарымтцозгьы, мчыбжьык цомызт, ԥсасак, ма шьамаҟак ԥхасҭамхакәа.

Хәылпазык, Шьааб игәылацәақәак ааит иѡны. Ус-ҳәыс ыҟамызт, ақыҭа еиқәышьшьы, аҧсы ашьон. Арԥарцәа ардәынақәа шьны, ашәшь иналартәан, иақәнаго ахәыҷымыҷ ацҭаны, аҳәсахәыҷқәа ирзыршьҭуан. Уи иахҟьаны аҳаҧшьақәа хтуан, акәац-қәабқәа ашша рхашәуан. Агәмырҷыгьга роуан абызҳәацәа, ақьаҕьариацәагьы усда инхомызт. Рхәыштаарақәа инархәытцхон аҭаҳмадацәа. Ргәалашәарақәа ракәын урҭ аҙынра иҕытцызгоз. Идыруан Шьааб игәылацәа зааиз, ус еиҧш азыҳәан иаргьы шаҟантә дара рышҟа дымѡахытцхьааз!

– Ҳауҭаait, ғыжәара ҳәа, Шьааб, – иҳәеит аҭаҳмада Хабыгә, уи зынгьы-ԥхынгьы аҭырқәцәа рфес хылпа ныҟәигон. Зынгьы-ԥхынгьы, аҙәы аҧсшәа аниеиҳәо, аныха дамцагылоушәа, ихылпа ааихыхны иааникылон.

– Ажәытәан ишаабахьаз ус акәын, ғыжәара ицоз, иҭаацәа зегьы игон. Уара уԥшқацәа рымала рнапы ианкны иааугеит, ран дабаҟоу, ухатцкы сцеит! – наиатеикит Шьааб, иара иатцкыс иеиҳабацәамзар еитцбацәамкәа Хабыгә ишьҭагыланы иааиуаз аҭаҳмадацәа дрыхәаԥшуа. Ус тцасс ирыман аҧсаратәи абыргцәа, ахьзеибартәреи, алафи рыла акәын ианааиԥыло аҧсшәа шеибырҳәоз.

Ирызхитит аҩыцқьа зҭаз аҳаԥшьа. Ашша алтҽтцәо, ажьтцаа рзылзит Ҭакәына. Аҟәырҷҳәа акаканқәа ԥҿуа, аныҳәаҷақәа неишьҭатцо, азын-тцых ду акыр инаскьаргахьаны:

– Шьааб, уҵкәын Дыгә иныҳәаҷа ааныскыларц сҭахуп, – иҳәан, ифес хылԥа ааихыхны, ишьамхы иныкәитцан, иажәа инацитцеит Хабыгә: – Дныҳәазааит Дыгә. Ииашоуп, иахьа иқытаҷ дҳалагылам, аха уигьы аамҭала убас дақәшәеит. Уара, Шьааб, баша уизаҕьуеит. Усҟан дымцазҭгьы, ииашатцәкьаны дыԥхасҭартәуан.

– Иаанхаз нтцәазар акәхап. Уиҟәатц, уи итәы аҳәара иаԥсам. Иара уиҟәатцны ихшаз дныҳәа. Убри хымԥада, схәышҭаара ирцәом, – иҳәеит Шьааб.

– Иахьа агәарадаҷ дахьыҟоу, азәы ишьҭахь дгыло дыҟам, – иныҳәаҷа инацитцеит Хабыгә. – Убри, Дыгә ихшаз ануҳәа, исгәалашәеит. Мызк аҟара тҵуеит, ари аҩны иҟоу аҭакәажә лаҳәшьаԥа игәы баапсхеит ҳәа ҳаҳан, Аҟәанҙа сцеит. Иаабац абаҟоу, Аҟәа уахьцара уахьаара узымдыруа иҟалеит. Сҟьалеит сара, дахьышьҭоу ахәышәтәырҭа сыԥшаауеит ҳәа сшашьҭаз. Схынҳәны Чалбашь ацҳахь сааит, уантәи сааваҭәин, сцеит Дыгәраахь. Сахьнеиз, Дыгә дсыкәымшәаҙеит, иҵкәын Шьаадаҭ дыҟан. Даара уаҩпс бзиоуп уи аҵкәын, аиаша шәасҳәап. Убла дхызар дхухрым. Дсывагьежьуан, адунеи мшәан, ишԥасҳәари, анцәа дизылбаазар аҟара. Ахәышәтәырҭахь сигеит. Уажәы-уажәы санду, сабду, ҳәа шәыҙбахә иҷакын.

– Уи ҟазшьала дзеиԥшу Шьааб иоуп. Апрактика азыҳәан абра данҳамаз, ауаа рыԥсы дырзалымхуа дцеит, – иҳәеит амца шыра изқәа аҭаны итәаз ҭаҳмадак.

– Дныҳәазааит Дыгә! – иатцәца ҭыркәкәаны иныкәиргылеит Хабыгә.

– Ааигәа даахьоума иара? – дтцааит Дыгә изыҳәан, иара убри, амца зызқәа аерханы итәаз.

– Арахь дауама, уаҟа, агәарадаҷ дысзыԥшуп… – даахәмарт Шьааб.

– Уажәтәи аҷар усоуп ишыҟоу, Шьааб, уи уизымгәаан, – иҳәеит азәы.

– Ҩыцьа хҩы ахшара зылахь ианыз азәы дицәцаргьы, ҿаҙәы дизынхап; аха сара сеиԥш, азәы дызмоу

ишпаиԥсыхәоу? Ишә-гәашә аркроуп иаанаго, – иҳәеит Шьааб.

– Иауазеи ушә-угәашә ауркыртә! Уҷкәын, ара дыҟамзаргьы, деихачапа агәарадаҿ дынхоит. Уи ихылҵыз егьызеиҧым арԥыс дыҟоуп, – Шьааб днаиабашьит Хабыгә.

– Шьаадаҭ ара апрактика азыҳәан дыҟан данцоз, аҵара сшалгалак сшааух ҳәа, зегь ажәа ҳаҭаны дцеит. Зажәа еижьо арԥысым иара, – иҳәеит агәылацәа аҙәы.

– Убри схәышҭаара имырцәар ҟалап, – еиҵа иҳәахт Шьааб. Ахәышҭаара амца аахәытцишьшьаан, усгьы нацитцеит: – Иара даныхәычыз аахыс ҳара дҳадҳәалоуп.

– Шәара шәами дзааҙаз. Ара дышшәымаз дшәымаҙан, – иҳәеит Хабыгә.

– Сара сышҟа иҿы хагәышьоуп. Сааueит, иҳәеит, агрономс арахь, аҵара дшалгалак. Даҽеазных дааны дсымԥыхьашәар, нас имариан, уаҳа дсышьҭуамызт. – Аҙын ԥсшьара ҳәа иоурыжьуеит иаарласны.

Дшоурыжьлак дааueит, – лҳәеит ууанҙа ахацәа рцәажәара лхы аламырхәҙо итәаз Ҭакәына.

– Уи ҟазшьала мацара акәым, ԥшралагьы ухы аахтцәа ихагылоуп, Шьааб, – иҳәеит Хабыгә.

– Сара исзууазеи, аха иара дыцәгьамхар ҟалап. Ибла агәқәа цқьоуп. Ауаҩы даниацәажәо, ибла дхыԥшылан дцәажәоит, – дцәажәон Шьааб, иҷкәын ихшаз дахьдырҽехәаз ихәшаха игәы иқәланы. Лабала ахәышҭаара хәытцышьшьааua, дхәыц-хәыцуа дтәан, игәалашәон имаҭа Шьаадаҭ атцыхәтәан данықаз еибырҳәаз, иаашьахаз…

…Ҽаҩраҭагалара аилашыкьымҭаз акәын. Имагана хәахәаҙа, аттаҳәа апҳәқәа хытцәтцәаны нымҩа-нымҩа еиқәитцон Шьааб. «Архра, аҿаҳәара схалагьы сымч ақәхап, сызмыхәо аиқәтцароуп акәымзар. Гәылакгьы усыцхраа ҳәа абаиоуҳәари, аилахараха, досу ихы амца аркызар арцәаха анимам аамҭазы. Даҽеа ҩаха-хаха апҳә амхырҭа ианааххала, арахә асуеит, аандагьы иазынкылом», – ибжьы нытцакны ихала дцәажәон амхырҭа дахьҭаз Шьааб.

– Еи, уара! – лыбжьы аагеит Ҭакәына.

– Ибуазеи?

– Арахь ууапшишь, ииаз дубап!

«Зыцьмақәа ҭакны кәашара ицаз ҳәа, асас ирххаха сымоума сара абыржәы», – иҳәан игәанала, имагана ац аҟәынҷь иналатҵаны, аѡныҟа иҷынеихарц даныҧшы, арҧыс наӡа-ааӡак, ибзианы деилаҳәаны, иара ишҟа дааиуан. «Ма чараҳәаѡуп, мамзаргьы, дшәацьҳәаѡуп. Сара сзыҳәан аѡбагьы акоуп!» – Аҽены дахьизыҧшӡамыз акәзу, дааидгылаанӡа дизымдырӡеит Шьааб имаҭа.

– Ҳаи, бабаду дукәыхшааит, сышпаургәырґьеи! Уараӡәк уакәгәышьоуп сыҧсы аазго! – имаҭа диеигәырґьан, дааигәытҵаиҳәҳәеит Шьааб.

– Шәааи, ахәыҷы дааҧсаха дыҟоуп, иҧсы ааишьап, акгьы шәнацҳап, – лыбжьы нарыҟәлыргеит амӡырхаҷынтә Ҭакәына.

– Сара сааҧсаӡам, даду, аус ула, уажәытҵәҟьа сҽааҧсахны сааиуеит, – иҳәеит Шьаадаҭ.

– Уусуга маҭәакәа убраҟа, аҷаҧараҷ икнаҳаны избон, – ихы-иҷы ааихаччеит Шьааб, уаҳа имамкыкәа.

Еимаркит атҵла хыхь ҳауа иқәло ҳәа.

– Укаҳауеит, дад, уара атҵла уашьцылаӡам!

– Сара сакәӡамыз саныхәыҷыз, аа, абанҭ амжәакәа аӡарақәа рзыҳәан иказҷоз, атҵла сыкәлар, сышпакаҳауеи, – иуамызт Шьаадаҭ.

– Сара апҳә сызлаѡахо амч сызҭада, дадхеит, уара исыркла, сара ашьшьыҳәа еиқәыстҵоит, – иҳәан, атҵла дынкылдеит Шьааб.

Ачҟарапат ац еимҷапара, апҳә ахьҷаҳәоу инаҷарпаны, иласкәантраӡа иаашьҭипаауан Шьаадаҭ. Ахыцәкәыкәынқәа атҵла агәцә иакәыршо еиқәитҵон, агәырґьара иамҽханакны иамаз абду. Аха изхомызт уажәы имаз агәырґьара, иҭахын иапхьаҟагьы антҵра ахьынӡауа идыруазарц. Ахы шцәыригаша акыр дазхәыцуан.

– Ачуан иҭоу ззымфаша, аца иҭоу дахыбаауеит ҳәа, уажәы, абри аиқәтцара сахьаҷу сзызхәыцуа удыруазар, угәаазхара усхыччарын, – иҳәеит Шьааб.

– Узызхәыцуазеи, бабаду?

– Абри апҳә зқәаҳтцо амжәа ахьқаҳҷаз иапырхагахарыма, иѡарымашь ҳәа сахәапшуеит. Аапынра ааины, ари амахәҭа ҷыцқәа ылнаганы, икаҷаны аӡарақәа ирытаны исаазо, ариаҟара сыҟоума сара?!

– Иауазеи, бабаду, уҟамкәа! Ҽааны уажәаангьы абас акатаҳәа аԥҳәаҟәақәа еиқәутцо атцлақәа ушрықәу убап!

– Уи баша иуҳәеит, дад, ҽааны сыԥҳә еизганы ананыра инытцасыжьып, сеибганы сызнеир. Ԥшакгьы амысʒакәа, сыԥҳә нытцабаа ицозар акәхап.

– Иауазеи ананыра изытцаужьуа?

– Исзыркуада атцла сықәлар, уанду дшыҟоу убоит, дажәын неихыркәа лымам. Уара утцара сынтәа уалгар, агәарадаҿ акы уналалап, арахь ааха узтагәышьода?

– Иаахтцәаны иҳәа, даду, иаахтцәаны, – иҳәеит Шьаадаҭ дыччо.

– Исҳәозеи, акрыздыруама сара исҳәо…

– Саауеит, бабаду, сара усура арахь саауеит. Апрактиказ сыҟан санцоз ирасымҳәеи зегьы, салгар абрахь саауеит ҳәа.

– Ҳаи, бабаду дукәыхшахааит! Еи, бара аҭакәажә, ииҳәо баҳауама бмаҭа?! Убас шыҟаутцоз сара агәра ганы сыҟан, арахь даауеит анысҳәалак, уанду агәра лызгомызт. Бабаду дукәыхшахааит! Аҳәыс ԥшқа умбаʒеи анаҟа уахьааиуаз? Уажә ааигәа жәык ҳазхьеит. Акамбашьгьы еишьклашьшьы ичкәаҳауеит. Иазаауазеи лҳәауан уанду… Иааг, дад, иааг аԥҳә, сҳәашьа ԥьашьаны ушсыхәаԥшуа збоит, иаагала, иаагала аԥҳә!..

Абри игәалашәо, амца нхәытцышьшьааува дахьынʒатәаз Шьааб, игәылацәа аныҳәаҿақәа неимда-ааимдо иржәуан. Имаҭа иахь имаз агәыбылра игәаҿы шаҟа иҿыхоз аҟара, иҷкәын иаҳагьы дизгәаауан.

– Ахьапарч зхылтцыз иахыччон ҳәа, иадибалазеи иаб иԥны!

– Дыгә иоума, Шьааб узҿу? Зны дахьаашьақәурҟьаз аԥны днацәхҟьан, ус даанхаʒеит, – Дыгә дидгыланы даацәажәеит Хабыгә.

– Баша дхьауршшоит, Хабыгә, уи. Дахьааʒаз амʒырха дыкәыԥшыр ихы ихьуеит. Абна илахаз аҳаиуан даԥызахеит, дыбнеикит!

– Абнеикра ануҳәа, иаацәыригеит гәылак, ацәажәара даҽеацьара иахигарц, – ԥымшҟа рышьтахь, ашацкыраз сԥагылан, Шьааб уҳәақәа ҿапарас иахьрымаз агәаԥара сҭаланы сҿынасхеит. Асы ишықәхәмаруаз сылаԥш нақә-

шәан, узфо ҳалалс уроуааит сҳәан, жьакгьы смаҟа инадсҳәалеит сышнеиуаз…

– Ашьра зламариахаз ала, уара уеиԥш иабааз, имаҟыз жьажәк акәхарын иара, – иажәа атцәы налеитцеит аҙәы.

– Қәрала иахытцуаз сыздыруам, амала, алымҳақәа санынарыхәаԥш, уара улымҳақәа аасгәаладыршәеит…

– Шәаангыл уара, иажәа ишәырҳәа.

– Сышнеиуаз, санынаԥш, – ацәажәара даҽын агәыла, – ажәытәан Арҟәыцьаа рыҙлагара ахьҭагылаз аханы, аԥь ду амҭан аԥышә асы иларшьшьны еимдо акы амҭоуп. Мшәыз ҷьысшьеит. Аҙәы игра иҙап, игәаҕьны сзамеихсит. Иааигәацәан, знык ала исзышьҭамкыр, сааимыжәжәа снышьҭанатцон. Ахы анышьҭнах, цқьа скылыԥшызар, – ҳәазаап.

– Аҳәатцәкьоу?

– Иаабац аҳәа, уара уеиԥш, аԥышә хәхәаҙа. Сшәақь сшьамхы илыкәкны сынкылԥшын…

– Уамеихсзааит, мамзар, иуамхашьуан…

– Алымҳашьаҭа илагәыдыстцап сҳәоны, сара сышҟа аҽаанахеит. Ихашәтцару уара, аѡнҳәеиԥш иааҕәырызшәа саҳаит. Аблақәа ҭызза исыхәаԥшуеит, ишәаҙом. Ари ѡынҳәаазаап сҳәан, сшәақь ашьшьыҳәа наҟ снахеит. Гаҙарами! Сѡагылан, иара ашҟа сҽыѡасхеит. Асы амра анақәыԥха, убла агәы ԥнаҟо, ицырцыруан, убри санамырбазаап, ишәасымҳәеи, мшәан, алаба ыршәны иаагәыдыстцартә ааигәаранҙа снеихьаны, иааи убри аатцыѡрит, аха усеиԥш збахьада! Ахы шхаз сара сышҟа аҽаанахеит.

– Ашәақь шумаз ухамыштҙыҙтгьы, агәызҳәа илагәыдтцаны иумшьуаз!

– Ашәақь акәым, ухы ухаштрын. Абарҭ аԥхьатәи ахаԥыцқәа ԥсыҙак иааиуан.

– Анцәа иԥьшьоуп, шьтәак атәыѡа иахьаҟарамхаз! – иҳәахт, зегьы атцәы рылазтцоз, иҙамѡақәа кылтцәраа ицо, аҽеҳәа иҽеаҭаны дахьтәаз.

– Ианаасыдыххылоз, атцла сыҕенаваскит акәымзар, сааихыхны слышьҭанатцон.

– Ишакәхалак, уара узиааиуаз ажьа аамышьҭахь акгьы умбеит.

– Шәаҟәытцишь, уара, алафҳәара. Сара акы сзеилымкааит, иубаз ѡынҳәазу, бынҳәазу? – ҿааитцит Шьааб.

– Излауасҳәарызеи, сара схаҭа исзымдыруазар. Ашәарыцаҩцәа усоуп ишыҟоу: ажьаҭәкьа збогьы жьадуззоуп иибо, аха, ихашәҭа, ус акәым, ииашаҭәкьаны амшә ԥшра аҭаны, ҽадак иаҟаран уи аҳәа.

– Уара ушҟа ианааиуаз, ушәақь умнахыр, илахаҳауан, машәыргьы ахьуан.

– Аҽеҳәаҷ шәантәоу зегьы шәфырхацәоуп!

Алаф еилырхуан, иччон, ихәмаруан. Ихы рҟәны ахәышҭаара ахәа хәыҵцыгъгьаауа, дхәыцуа дтәан Шьааб.

– Иабашәыкәу иахьубаз? – днаиазҵааит.

– Абра, иумариашаны уахьынҭало, Арҟәыцьаа рзлагара ахьҭагылаҵәкьаз.

«Хымԥада, ҽаҩраҭагалан сымхы иачычаз аҳәоуп. Аапын, латцан, иааины саанда инажәлоит. Сара сҳәаҟәа ирышьҭрамызҵгьы акәхап, – дхәыцуан Шьааб. – Сара сҳәаҟәа ирышьҭрамызҵгьы, аԥхынгьы азынгьы араҟа иаангылозма. Шәарыцаҩык абынҳәа сшьит ҳәа дыҽехәо иҩныҟа иманы дцашт. Иухшаз иами абри зхы иакәызҵаша. Сара исыхшаз стәы-сымаа дегьызмаха еимыртәозар, иаҳагьы еиҧьишьоит. Сажәымтыҽеха сыхәмаргамхеи!» Дҩагылан, амҷырҟәараҷ днеин, иҩаны, қьырстак аҟара ишәпаз аԥьтә кәашк аалихын, ижәҩа иқәцаны иааиган, аҧьеҩҳәа аихатәы хчныза илакәижьит. Аеҵәакәа кыдышәшәазшәа, аилабылра иаҷыз амҷы ацԥхьқәа ҟәаз-ҟәазҙа иҩарылддын, аӷӷа-ӷӷаҳәа инеидытҟәацлеит.

– Ҭфу, ҭфу, аҩстаа, улакәа ҭухааит! – иҳәан, аухантәарак зегьы алаф рылызхуаз, лабытцәк аапҵәаны амца инакәиршәит.

Шьааб деиҭацахын, ҩаха, хаха имыцәартә амца еиқәиҵцарц иҭахызшәа, акәаш сса-мыссақәа еиҭа еидарак ааганы амца инакәиҵцеит.

– Иҟоуҵозеи уара, ҳауҙырц иакәукыма уаха?

– Еиқәызаait! Аҙәы дымҩасны дышцо дааԥшыр, ауаҩы дшынхо идырроуп.

– Ари еиқәу изымхаҙо, даамҩахытцыр?

– Уара, абажә мца иашьцылахьоу, иуздыруам акәашмца зыԥсоу. Аламала ицәом, иуаҳау, акәаш-мца аламала ицәом!

Ибахҵәаҙа, аҳәатаҳәа иауан асы. Ибымбылха иакәыпсон, уаанҙа ихцааланы ишьҭаз. Аҭаацәа ду анышьҭало ина-

хысхьаны, рқьафқәа тҭацаны, ргәазхара еихлафны, Шьааб игәашә инҭытцит игәылацәа. Иара игәы рҭынчны диарц, ишықаитцац еиԥш, ирахә днарылсны игәеиҭеит, ишылашьцазгьы, цәӷанк ытцшәазар ибозшәа, имзырха ааанда днагәыдыԥшыла-аагәыдыԥшылеит.

Шьааб аӷны дшааӷналаз, аатә цга атцәымаҭ иахаршәны, атзамц иадкнаҳалаз ишәакь аакнихит. Инапаҷы иаанимкылеижьҭеи акыр штцуаз мӷашьо, асаба ақәтатан уи. Абызкатаҳа тақанамтцарц агәыцә итаз ацаха аатигеит. Акыр шықәса раахыс итцәахны имаз ашәарах быӷлашала ишәакь цырцыруа ирыцкьеит. Хызатцәла еитцаз апатронақәа иԥшаан, ақанҭаруаз итатцаны, ақәынтцарада ус амамкәа ирмазеит.

Шьааб икаитцаз зегьы збоз иԥҳәыс Тақәына: «Аӷы иижәыз акәхап изырқатцо, иалихгәышьозеи, абџьар рыххо» – лҳәеит лгәанала. Диламцәажәаҙеит ауха, аха ашара адәы иқәлаанза, Шьааб дӷагылан, анкьатәи ишәарыцага матәақәа ишәтцара даналага, илҳәара лзымдыруа, илцәымыгхеит. Илдыруан, ашәарыцаӷ аӷны дандәылтцуа уабацои, уанбаауеи ҳәа ишизымтцаауаз. Зныкыр дизтцаахьазма ларгьы, анкьа, шьыжьымҭанла даннытцытцлоз, аха уи аахыс шақа тцхьоузеи!

Ашәакь атца дкылыԥшыртәгьы имшацызт. Шьааб иеиԥш дашьцыланы издыруа аҙәы иакәымзар, ақьалара мариан дызлаланы днеиуаз абнаҷы. Алҷарақәа, алакәымҳақәа асы ианархәа, амӷахәаста ыкаҙамызшәа идырзит. Мӷақәтцагас Шьааб имаз атцла дуқәа ракәын. Урҭ дрыхәаԥшуа, абна ахи атцыхәеи еимирқьон. Шақа тцла ирнымтцуа ирнузеи иеихашьта, шақагьы ршьапы иқәиқьахьоузеи абраҟа. Иӷны уасхырс иатцоу, хыбрас иақәу абри абноуп. Иара имацара иоума, аԥсараа зегьы иароуп инзырхаз. Иашоуп, ацәгьарақәагьы маҷмызт. Ажәытәан, Шьааб данычкәыназ, хатцарас иԥхьаҙаны, инеимырқьо иалацәажәон уахынла, абгақәа дрымфаҙакәа, абри абна ауаӷы дылсны дызцар. Уахык араҟа илахаз арахә, адырӷаҿны ашьталара иапсамызт.

Аколнхарақәа рышьақәыргылара ианалагоз, уи аиҷкааӷцәа дрылан Шьааб. Итәымта дтагылан, дыгәгәан, атцхи амши неиԥшьуа дрылан ақыта. Аҙәы дыргәыбзыцтәын, даҿеаҙәы дыршәатәын. Иара ихата угәк ацәқәа, акәатан нарыцраҳәаны, аколнхара иалеитцеит.

Мчыбжьыкгьы аамҭыцкәа, ицәқәа руак нкылахәаша иҙит. Иашьҭалақәаз абна ду агәашәарақәа ашҟа ашьҭа дырхеит. Уҳәан-сҳәанны ирылартцеит Шьааб ицә ихаҭа игеит ҳәа. Идыруан уи зегьы ҟазҭоз зуслцәақәаз. Игәы иалаз, изырҳәаз акәмызт, инапала иааҙаз ацәаҕәацә хырҳага алымтцкәа иныбжьахәаша иахьцаз акәын. Дашьҭалеит иҿазҭәылхны. Имаҟа иадҳәалаз аҳәызба аамышьҭахь абцьар имамызт. Еимаҳаҙаны илашьцахьан абнаршәыра атцыхәан ацә аниԥшааз. Игәы ишаанагаҭәҟьоз акәхеит. Иадҩаланы, ашьапқәа рцәа рыхнаххьан излашьаҳаз алаԥан цәҳар. Иахьгылаз акәша-мыкәша ахәажәра, абжьынтцра, амыгра ишынеибакәу цәыжәжәаны, ицҟьашәҟьа ишьҭан. «Абгасса роуп игәазҭахьоу, рымч ақәымхеит. Уаха исыманы сышьҭахьҟа сдәықәлар, исыцныҟәом, сзылсуам абна», – игәы инҭиҳәааит.

Раԥхьа рыбжьы дыргеит абгассақәа. Қьафуроуп уаха рҳәозшәа, рыбжьқәа ҭрыхәтцәаҙа, иааикәыршаны аҳәҳәара иалагеит. «Абгақәа ааргарцоуп», – игәы ииаинаҭеит Шьааб. Ибыҩҩуа иахьгылаз игьежьы-хынҳәуан ацә. Атрышә дасуан, дҟьон Шьааб. Баша атцх лашьцара иналахәашон ибжьы. Рааигәараҭәҟьа аблақәа аацымцымит ақәыцьма. Ишьҭахьтцәҟьа ашьтыбжь геит даҽеакгьы. Дшыкшара ирмазеины иаҳәызба импытцарҕәҕәа икын…

…Адырҩаҽены ишьҭаларц ауаа рҽеизыргеит иҩны. Дааит иара иматәақәа хьыжә-кәыжә, инапқәа аҟәада рыхьшәы. «Сара сыԥшаара атцкыс, шәара шәеимда шәыҩнытҟа!» – дҩарықәыцәҟьеит ишьҭаларц аҽеибытара иаҽыз. Аҙәгьы игәаҕьны дазымтцаait ацә убоу, иумбоу ҳәа. Ашьҭахьоуп ианеилыркаа, ибла ишабоз ақәыцьмақәа ишицәырфаз, ихаҭа иԥсы рыцәгашьас иҟаитцаз.

Реиҳа даныҕәҕәазгьы, бнеи гыгшәыги еилазмыргылоз шәарыцаҩымызт Шьааб. Ииашоуп, имаҷымкәа аԥсаатә имаҟа иадиҳәалахьан, ишьқәахьан шәарахҟәакгьы, аха агыгшәыг, латцгаҩцәақәак дрыцнагаланы имшьыцзар, иара ихала ашьҭа рханы, илаԥшыхәуа дрышьҭамлацызт. Инхара дахашәаланы уи азыҳәан аамҭа имоуцызт. Акы затцәык изымычҳауаз – иара ирахәк ирылакьысыр акәын. Усҟан имхырҭа арахә алаланы афара иаҽызаргьы агәхьаа икуамызт. Амҩа ҭшәарақәа рҽы ашәақь хаҳа иргылон, абгьыжә

рыԛәыԥсаны ашьацхәаԛәа шьҭеитцон. Ихы дахлафуашәа усгьы аҳәара бзиа ибон: «Ирдыруеит агыгшәыг, сара напы сылакра феида шырзалымго».

Шәарыцаѡык шәарахк, гыгшәыгк сшьындаз ҳәа дышнытцытцло еиԥш акәмызт уажәы ари аҳәа дшашьҭаз Шьааб.

Аиѡхаа атцанʒа дѡалбаан, Арҟәыцьаа рыʒлагара ахьҭагылаз ҳәа иахьашьҭоу дыѡҭысны, цьраны инашьҭыз аккара днытцалеит. Реиҳа аԥь какал ахьырацәаз идыруан. Игәѡара имеижьеит. Азныказы, изышьҭоу изеилмырго, ипаны, ихәхәаʒа грапара хәычык асы иалданы ишгаз ибеит. Аѡада, аккара агәахьы днаскьа-цыпхьаʒа, ашьҭа иаҳаиаҳа иҷыцхон. Еимҷаԥаʒа, насгьы асы ԥны ацашьеи рыла, агәра игеит ишҳәашьҭаз. Шьааб идыруан, ашьынʒаақәа рыла, аѡнҳәеи абынҳәеи рышьҭақәа аиѡдыраашьа шрымоу, аха уажәы еиѡидыраартә еилырганы инарбомызт еимаԥсоз асы.

Атцлақәа ашәыб рыԛәыѡрны иахькаҳауаз, ашьҭа имбаʒо ицәнарʒуан. Аимдара иԛәшәон акәша-мыкәша. Еиҭа иԥшаахуан. Иара, ифѡы аҷасу, акы иаршәаны иҟазу, иаанымҷасʒо, аѡада, ашьхаҟа ахы рханы ицон. Аԥстахьы дѡаскьа-цыпхьаʒа, асы иаҳа-иаҳа идухон, ишьамхы иахысны иуатәашәпарахь иѡеиуан. Амахәтақәа еилачны, ашьапахьы асы нанамышьҭуа игылаз амзатцла амтцан иҷээаникылеит, иԥсы ааитеикырц. Ашыцламтә ақәиааны, адгьыл иалыҳәҳәоз ада шәпа днықәтәеит. Иааԥсара иқәра иахаратәуа, иажәра дшазхәыцуаз, иааигәалашәеит игәыла Хабыгәи иареи реицәажәарак. Иара Шьааб ус ҷааитит:

– Сара еиҳарак сзыцәшәо аԥсра акәʒам, сыпсы штоу абри жәытә-натә аахыс сабацәа рынхарҭа, рцьынць аҳәира ахиаар ҳәоуп. Санычкәыназ, сымч ахьынʒаҕәгәаз, сымхырҭа атцыхәан, алҷарақәа ҟато иѡагылар, амаҕ ѡеир, еигәышәла снасны иаахыстцәон. Иазҳар зуамызт. Уажәы акы ықәиааны избар, сгәахы ԥнажәоит, сыпсы штоу абна схытцәеит ҳәа, аԥашә аатцсымхыкәа сзаԥыртцуам.

– Абри уара уеиԥш, – инаиатеикит Шьааб ибзианы дыздыруаз Хабыгә, – зегь раб иць ынць иахыбаауа бзиа ирбондаз, умбои!

– Сахьыкәынхо, сцьынць дгьыл, сара санықамло сычкәын ишимырʒуа аныздыр – цьанат гыларҭас исоуит ауп,

аха усеиԥш сылахь ианымызт. Акаамеҭ ҟалоит анырҳәа, ахәац аблақәа ҭнахит ҳәа, убри ихьит сара исхылтцыз. Усҟан араҟа аусҷәа аныцәгьаха, саб усгьы ддырӡуеит, саргьы араҟа сыбаѡ ыкәӡуеит иҳәазар акәхап, деиханы дцеит ахныҟәгарҭа ахьибаз. Ауаѡы дахьиз, дахьааӡаз ихатәы дгьыл аҟны иԥстазара мѡасроуп, – иҳәеит Шьааб.

– Уара уакәӡамыз, хатәы дгьыл ыҟам, хатәы нхарантцыра ыҟам, зегьы ҳзеиԥшуп, аҳәынҭқарра иатәуп ҳәа, адгьыл хтцәаны ирырҭо, зыцәқәа наганы аколнхара анеиҷаҳкаауаз иалазтцоз? Уажәы уааҳәит! Арахәгьы ылатцаны иԥхьаукқәеит! – иҳәеит иргызмалны Хабыгә.

– Уара аҳәатәқәа рацәаны иумазаап сара сҷы. Иашоуп, исҳәон убастцәкьа. Ирымхтәын амцхә змаз! Аха усҟангьы исҳәомызт сара шәашҭақәа бнатоурахааит ҳәа. Егьи иацутцаз баша иуҳәеит, Хабыгә. Баша угәы иаанагоит сааҳәызшәа. Угәы иалымсын, аха итцегь еиҧьны судыруаз ҷьысшьон. Уамак сыламзаргьы, убри анаҳәы-ааҳәра адунеихаан сцәа иаламшәацт. Аԥша ахьаслак ихынаауа среиуам. Исыхьыз уиоуп, аус ҳзеицымуит ҷьоуки сареи. Зны, ишудыруа, ача алатцара еимаҳкит, нас арахә. Анцәа идырп, шаҟаҷьара ҳаиванагалаз. Егьырҭ зегьы ҳарҟәатцып, сыҷкәын иаҳарак сзыхирҟьаз арахә, насгьы абаҳчеи рҷы сиашаӡамыз? Иубахьоума ҷьаракыр, ауаѡы, дынхарц зҭаху, зхы зтәу, аиха шьҭыхны аӡахәа зқәу атӡла ашьапы хырпаны икаижьуа?

– Уаҟәытц, угәы ԥужәоит, урҭ рыриашара уара уахәом.

– Ҳлеидгыланы еицаххәар – ҳахәоит. Усҟан Басланҷәыр иқәатца аихақәа кны ианытцала, сара ашәаҟьа сҷачы санаҧьуаз, шәара зҷышәымҭызеи? Ҷымҭ шәҳахәаԥшуан!..

– Уаҟа уиашоуп, – иҳәеит Хабыгә, – аха сара исзеилымкааува, изуҭахузеи уара, иара абри, иаххәап, ақәатца? Ауаѡы ипсы ахьынӡаҭоу аԥстазара бзиа ахьиоуша акәӡами дзышьҭоу?! Угәы ԥжәо, ухы ԥжәо, уадызцалазеи! Иара усгьы, уакә сакәзар, зынӡаск слықәтцны сцон.

– Сабацои, уара?

– Сыҷкәын агәарадаҷ дынхондаз, уахыкгьы ара саангыломызт.

– Уи сара сызматәаӡам ауп иуҳәаз. Иара, Дыгә ихатагьы, уара уеиԥштцәкьоуп дышхәыцуа. Диасны ҷьара данцо,

дыццакы-ццакуа даадыххылоит. Апсшәа аҳәаха иоуаанза: «Уақәшаҳатхама?» – иҳәоит. Ажәа знырҭаз апҳәызба леипш, саргьы, макьана иуасҳәаша сыздыруам ҳәа наиаҭаскуеит. Дгәааua даналагалак, уажәы иаасараза, уажәшьҭан уанааua иуасҳәап ҳәа даасыргәыбзыҕуеит. Уашьҭан данааua акәым, сара сыпсы ҭаны уахь сыкәло убарым, аха ус иасҳәоит, лассы-ласс даанагаларц. Абас ҳаauеит. Амала, иуцәызҙар акгьы иапсам, дшызжьоз сытцихзар акәхап, даазқәылаз аара даҟәытҵеит, даадыххыларгьы, уи азбахә цәыригазом. Сара, Хабыгә, исыхшаз сыцкәын хаҭа иакәзаргьы, азәы инапы саныпшыло адәы сыкәзар атцкыс, сыҟазамзар еиҕуп, – иҳәеит Шьааб.

– Уара мшаҽены иаашьҭухыз уҟазшьа уаҳа иаакаумыжьит, уагьымаапсазои, уанаҵьалбеит! Абыржәы уанцәажәоз, уарпысра уҭагыланы, аколнхара аиҷкааразы артцәааҳәа уҳәҳәо уанҳалаз аасгәалауршәеит. Ублақәа амца рхыҳәҳәылон. Ииашатҷҟьаны ирҳәозаап, агәы ажәзом – ашьамхоуп ҳәа. Угәы уажьагәышьоит, Шьааб. Уажәы, макьаназ, уахьынзагәгәоу, маҕ цырак умхырҭа атцыхәан иқәиаар шузымычҳауа, уаатцраҷ иааины абгахәыцы акәукәуҳәа иҳәҳәаргьы, унеины иузмыршәо уҟалахра уҟоуп…

– Уара, издыруада, Дыгә усзааишьҭызар усацәажәарц? – днацралеит Шьааб.

– Сузааишьҭзаргьы иамоузеи.

– Ус акыр удитцазар, иоуҳәаша убриоуп, сара уахь сизгом, аха иара иҷкәын абраҟа жәытә-натә аахыс ҳара ҳажәла ықәгьацо иахьааиуа адгьылаҷ, дынхо-дынтцуа исмырбозар, усҟан сара саб сипам.

– Дыгә слымҳа инҭишьгәышьан, аха, мшәан, уара зныкыр уҳәатәы уахыпахьоума! Уара уаагылазаргьы иуҳәац уҳәоит. Саҟәытцит, уи уаҳа иуасҳәом, амала, уапхьаҟа иааины удгылара иаҷу уазхәыцыр цәгьам. Еитауасҳәахуеит, агәы ажәзом – ашьамхоуп. Ауаѳы дажәуа далагар, хәычык иусҟәа цәгьахоит. Ҳаиханы ҳзымгыло ҳанналагалак, ақама ҭҭәыцәаа иааҳадгылоит егьи, аду хьзымхәагьы. Иуасҳәап ажәабжьны исаҳахьоу, – даҷын аеырҟәышра бзиа избоз Хабыгә. – Ажәытәан, апсцәаҳа зегьы дырбо-драҳауа, аргама иҷецәырганы ддәықәзаарын. Иара дигарц игәапхаз ауаѳ, днаидгыланы заа иеиҳәон, аҷҳәара иитон. Аҷҳәара

иитаз ааиааныза ауаҩы инхара-интцыра ртып иқәитцон, ажәакала, иҽеибитон. Ус аҿҳәарагьы ааиуан, даакылсуан апсцәаха. Дмыргәаҟкәа, ашьшьыхәа диманы дцозаарын. Ҽнак апсцәаха ҳаблак далаланы дышнеиуаз, нхаҩы бзиак дибазаап.

– Уа, мшыбзиа!

– Бзиа убааит! – иҳәеит анхаҩы.

– Бзиа суба, цәгьа суба сааит! – иҳәеит апсцәаха.

– Цәгьараказ уаазаргьы иааурызеи, ацәгьагьы уҩны ианааих, уапыларoуп. Умҩахытц, аҩныҟа! – иҳәан, длымҩахыганы ауасашьтәа лкажьны изишьит, апату иқәитцеит. Дыпшын анхаҩы, абригьы-абригьы аамтазы саауеит, уҽырмазеины уҟаз ҳәа ҿҳәарак иитоз цьшьаны. Аха апсцәаха днықәтцны дцазаап акгьы мҳәаҙакәа. Анхаҩгьы дгәыргьатцәа дҟалеит, апсцәаха чеицьыкала дхысхит, уажәшьта шаҟаамта истаху адәы сықәзаауеит ҳәа. Апсцәаха днытцаха дцеит, дцаҙеит иҙы ахьымааҩра. Ашықәсқәа акыр цеит, ари анхаҩы дажәуа-дажәуа мацара, дажәҙеит. Абар, ибга ихьуа, ишьамхқәа хамҟәало, деиханы дзымгыло дҟалазаап. Ус апсцәаха еита диасны дышцоз даакыдгылеит ари ауаҩ дахьынхоз. Иҧылоз дабаҟаз, неихыркәа имамкәа дтәан. Апсцәаха апсшәа ааиҳәан, уаха илаҷымтҙакәа днаивсны иҷынеихазаап. Дгәааит ари ауаҩ.

– Уара, апсцәаха, исзуурц угәы итоузеи, изсоумхәои наҟ, уара уахь сануго? – иҳәан, апсцәаха диазтцаит ауаҩы.

Апсцәаха, ари ауаҩ дихымыччоз, иихәоз цьашьаны дихәаҧшуан. Ашьтахь ус ҿааитит:

– Уҩагыли, ушгыло збашт!

– Ааи, аллах, аллах, сыбга, сыбга, сшьамхы, сшьамхы! – иҳәан, иҟәартәраҟәа аҷҷа рылго, дҩеихеит ари ауаҩ. Дызгылозма, аҽеҳәаҷ дахьтәаз иара уа даанхеит. Апсцәаха ицкәа хацьцьала дыччо дихәаҧшуан. Игәы ҧжәеит, иҧсы ҧжәеит ари ауаҩ, аха илуршои!

– Аа, иуасымхәеи, уажәшьтагьы иузымдырҙеи? – иҳәеит апсцәаха.

– Ари аума? – иҳәагәышьеит уи ауаҩ.

– Уаха иуасҳәарц шпоутаху?! Аа, абар, есҽны уаҳәара сахьаҷу, – игәазхара дзыччомызт апсцәаха.

Хабыгə игəапҳаны ииҳəоз ари ажəабжь, иҳəаны даналга, ихы рҟəны, тацҟа дышьтапшуа, ҽымт-псымшьа дгылан Шьааб.

– Уаргьы есҽены уаҳəара даҽуп ҳəа соуҳəарц аума иутаху?! – иҳəеит атцыхəтəан, нас усгьы нацитцеит: – Уи имч зкəымхо ҳəа уаѡ дыҟам, ауаатəыѡса усоуп ҳашшоу. Иагьа убас иҟазаргьы, иаармарианы снапы сѡахарц сгəы иштам удыруаз, Хабыгə. Деиқəных сашта дааталан, атаца данырҳəо еипш, заа исаҳəан аҽҳəара сито дыҟазаргьы, ҳампалуп аҽеиқəыршəара сахьалаго. Уатцəы сигараны, иаҳҳəап, уахеипш, сыцьмак ахьынгəартцыз абнаҽ ихьар, машəыр ахьыр ҳəа сшəаны, сыҽҟьаса снашьталоит. Адунеи, сара сакəым, Чачаа дуззақəа аѡнахит. Уи сара ишсызхымфаауа сзымдырыртə аҟара сгазам. Акы затцəык сзышьтоу – сахьынзаҟоу, сеипш зеипшу нхаѡык ишьтахь сгылар стахым, – Хабыгə ижəѡахыр днас-насын, иажəа даалгеит Шьааб. Аѡыцьегьы иргəарпҳаны иааибарччеит.

Усҟан уамак дазымхəыцит Шьааб ари ажəабжь. Уажəы, хараза апста еиѡхаара дталаны, ипаза асы илганы игаз аҳəашьта дхыланы дахьнеиуаз, иҽыцны иааиаҳазшəа дазхəыцуа далагеит. Уаанза уаѡпсык имаҳауазаргьы, игəағьны изымхəоз игəтыха тцаулаки уи ажəабжьи, атцлеи азахəеи реипш, рҽеикəыршаны ишеидҳəалаз ибеит. Абри ашьтахь ауп еснагь ицрымтцуаз игəтыха тцаула, хəыцра мацараны акəымкəа, ажəалагьы еитеиҳəартə еилыкка иани-баз. Идырит уажəшьта дзацəымцо дшамҽеханакыз. Инхараны, излеитахзамыз ала, иапхьаҟа днанарпшит иара. Атцх лашьца иалччаауа амцеипш, иапхьаҟа ишьтаз ашыкəсқəа ихата нарылибааит. Ипстазара реиҳа излеицəымгыз ала имѡасрашəа игəы инатеит. Абар, даазқəылаз кəаш-мцамзар акгьы ахьеиқəимтцо, ихəыштаара аҽеҳəаҽы дтəоуп. Акəашмца шаҟа аамта имыцəарызеи! Инанагап уахык, ѡахагьы. Ишнеиуа, апыргы шаҳə-шаҳəқəа ҽыцəаап, усҟан ажьицəа реипш, арацəа иаанхо, азы ѡакəтəаны, амца ѡахьурсыр, еита ихəыжжаза инеиқəылоит. Уажəы ибама, шаҟантə ажьицəа ирзигахьоузеи ус арацəа рцаны. Ианҽыцəааауа, акəаш ҽыцқəа ааганы иақəызтцода имца? «Азəы затцəык псеивгагас исымоу – сызкəыхшаша смата иоуп. Атакəажə

излалеиҳәаз ала, аа, абарҭ аҩымш-хымшк рыла аԥсшьара мшқәа иоуеит, даараны дыҟоуп. Уи сара сышҟа иҿы ҳәуп. Иаарласны сышьҭахьҟа сгьежьып, снеиаанҙа даар ҟалоит».

Ичкәын днаизхәыцыр, зынҙаск даҽеакын ихаҿы иааиуаз. Абар, ихәышҭаара аҽеҳәаҿ, неихыркәа имамкәа дажәны дтәоуп. Ипҳәыс лакәзар, атцкыс деицәоуп. Еснагь еиԥш, дыццакы-ццакуа ашҭа дааҭалоит Дыгә. Аԥсшәатцәкьа иҳәаанҙа: «Шәцома?» – иҳәоит ишиҳәац. Иара, Шьааб ҿымҭ дгыланы дихәаԥшуеит. Иеиҳәарызеи? Уаҳа иара иҟнытә акгьы анимаҳалак, дычча-ччо дааиҿагылоит Дыгә ипҳәыс, иара Шьааб итаца. «Шәаала, баба, ҳара ҳахь, ахьҭеи амлеи шәаҳаркрым», – лҳәоит ишылҳәац. Иҟалап, илҳәо цәгьамзар, уи адагьы лара дуаҩԥсы баапсымзар. Дыбзиазаап, аха – лхазы. Иара илшом, ичкәын амал азоуп уи дзигаз ҳәа ауаа иахьизырҳәо. Ахьҙи ахьымҙги рзоуп ауаҩы адәы дзыцәу. Аҳәоуп азхара ахьафо иаангыло. Лмал азыҳәан акәымзар, дзигазеи итцкыс еиҳабыз аԥҳәысеиба?! Данигахгьы, иаб иҩныҟа даааигандаз, уахь дцаны дзылхатәазеи? Абар, уажәы дахьидгылоу уи аԥҳәыс. «Абри лмал аума ухызхыз, уара ашәикка!» ҳәа, – илабашьа рыхха дисшан, аха иабаҟоу, илабашьа иара изыҳәан, аҩны ашьаҟа иаҩызоуп, ииаитцихыр дкаҳауеит. Ичкәын, цас иуашәа, дҿапха-ҿаччоит. Амҙырха дахьыцәыԥшуа, еимассы аҳәира ахытҭәахьеит. Иԥьматрақәа, ижәборақәа рахә кьоушәоуқәак ртатәоуп. Дыргап ичкәыни итацеи дара рышҟа, убри рыпсы ахьыцәхаз агәарадахь. Иаақьаптахап араҟа инхара. Зны-зынла дааганы дныцәырпшны дигалап ичкәын, зхатә ҳаҭгәын иқәыпшуа дызлаиеиԥшымхарызеи усҟан? Ус дҟалар атцкыс, дыҟаҙамзар еиҕуп. Иамуҙоны, аҙәы инапы данымпшылар ҟамлозар, даныпшылааит иматә инапы. Ичкәын – мап! Еиҕьҙатцәкьоу уҳәозар – аҕьараҳәа дшыҟоу амҩасроуп. Аха усеиԥш даныҟаз аамҭа цахьазар? «Мап, Шьааб дшыҟац, дш-Шьаабу дымҩасроуп!»

Илаԥш еитә инахьысит, инахьхьи, анаара агәтанҙа иаҿаланы иҩеихьаз абынҳәа. Уи ԥаса аасҭа иаҳа аныҟәашәа рмаҷны ицон. Ишнеиуаз, зынҙа иаатгылеит. Аԥсақәа реиԥш, наҟ-ааҟ итцыр-цырҙа итцагылоу ацқәатцәкьа ибоит. Аҳауа ахьыцкьоу, иахьҿыхоу ауп ус иааигәаны изырбо. Даҽеа маҷк днанашьҭыр – ашәақь инанагон.

Ишьамхқәа асы инылаирсын, аасра иҽенаваикит. «Иабацаришь? Ахәы изкыду ианхала, исцәызыр ҟалап. Амч ԥнашәахьеит, уахь ишԥацари». Аҳәа, абызгәырқәа еилыргыланы, иаанаԥшы-ааԥшит. Аԥынтқа хыцьгәыгәынза иҩышьтыхны иаафҩышәеит. Шьааб ишәыз аупыжә ахәы днахәаԥшит. Аԥша иара ишҟа иасуан. «Уфҩышәала, шаҟа улшо уфҩышәала! Упсы ухытцаанза уц ытцхны спатқа аласымсозар, сара саб сиԥам!»

Амҩа ааԥсахны, анаара инҭалеит абынҳәа. Уи акәын Шьаабгьы иитахыз. Уахь иахьынҭало уамак изынаскьом. Арҭ аҭыԥқәа, иара абынҳәа атцкысгьы ибзианы идыруеит Шьааб. Егьараан иԥсаса ҭаирҳәхьеит араҟа. Ицалаait! Уамак изынаскьом. Ацаҟьа цыҩцыҩра инадгылоит. Абынҳәа акәым, ацыҷ заҽалом уаҟа. Иахьхәытцалаша аҳаԥгьы амам. Ихынҳәны лбааҟа идәыкәлар акәхоит. Шьааб аасра иҽылак-ылакуа, ашәарах амҩа еихитцәарц, ишилшоз дласны ддәыкәлеит. Итцуазеи абас дласны дымныҟәеижьҭеи! Иахьаанага изымдырзо, мыч ҽыцк илалан днанагон. Еиқәҟаца ишьаз ижәцәеимаакәа руак ашьацҳәа ԥытлеит. Уи ибо дыҟам уажәы! Амца зхыҳәҳәыло иблақәа аԥхзы рыхҭәалоит. Урҭ раха имам уажәы! Аҳәагьы, ауаҩы иҟаитцашаз ацәа иалашәазшәа, цәыслампыр дук анышә хәытцырԥыԥуа иаауазар еиԥш, ахата имбазо, асы еимгәыцҟьаа, амҩа икаанза ицәиасырц, иааuан ишзахәоз иҩны. Азқәаҽ иԥыпхьза еилагылаз агыгцәа илаԥш нақәшәеит. Асы еимгәнаҳәарц ахы анҩылнаԥааuаз – атцықьҳәа итҟьеит ашәақь. Ашьхақәа ргәахы ҭзызаартә аҽыжбжьы геит уи. Асы еилаҩынтны, саба шкәакәаха ихатәалеит. Иахьгылаз иқәгьежьааны ианыкшалак, махәарк аҟара ишәпаз аасқәа еилаҟәаҟәаса ишьҭанатцон. Ижәларц аҭахын, аха ахысыбжь ахьынтәааҩыз азеилмыргазар акәхап, иахьцара азымдыруа иаанхеит.

Шьааб, еита ахысра ацымхәрас агыгшәыг цқьа дабартә даацәыртцын, ибжьы ҭганы «ҳа-ҳа-ҳа» ҳәа, аччара далагеит. Уи ахы ианархәеит аҳәа. Лаԥштцашәарак иаҩызаха анаара илтаҩры ицеит.

Дахьеихсыз аҭыԥаҽ даннеи, ашьа ҟаԥшьшьза асы илатәан. «Баша сгәыргьон, исыцәцеит, анышә иамандаз! Ашьа злакашу ала, иҩәгәаны ихәуп».

Ишәақь апатрона ҽыц нҭаиршәит. Дцон аасра днылсуа, маҟҽаҳәара изааиуаз асы еимгәҳәо. Абар, илаԥш инытцашәеит. Инеиуеит уи анаара иаҽаланы. Бжык иаҟараны, еиқәатцәаҙа асы инылибаауеит.

Асы илданы игаз ашьҭа дхыланы дышнеиуаз, ԥсатцла дук днамтцагылеит. Шьааб игәеиҭеит, иԥсатцла амтцан, асаба каѽоы иахьыҟаз, ишаатәаз аҳәа. Ашьҭа цкьа дхыԥшылан игәеиҭеит. Агәра игартә еилырганы ибеит, зны илатцаны имаз аҳәақәа ишрытцкарыз, ашьаҙаа ҭыԥқәа злану ала, ишыбнаҳәо. Ихы ѽышьҭыхны аԥса днатцаԥшит. Далԥшны ажәѽан ҽатцакгьы имбо еимаҳан амахәтақәа. Цаҟаҙа ишьҭагылартә илаҟәыз махәтак агәыцә аҿытцәкьа ицәыжәжәаны ацәа ахыхын. Шьааб амахә аанкылан, цкьа днахәаԥшит. «Ахаԥыц ҭыԥқәа злану ала, қәасабуп, хымԥада, ари ацәа ахызхыз. Ааигәа иҟамкәа иҟам иаргьы».

Иԥсы шааиҭеикыз, деиҭаѽхылеит абынҳәа ашьҭа. Ақәасаб дашәарыцо ашьҭалара акәым, иапхьа иаагыларгьы уи дазхьаԥшуа дыҟамызт Шьааб. Абынҳәа ашьҭа иаҳа-иаҳа излаҿыцхоз ала, уажәымзар-уажәы дахьҙап ҳәа дгәыҷуан.

«Улымҳақәа ҷарԥаруа ааанкылан, узтцамԥшҙац ажәѽан уатцасырԥшып сара! Ахаԥыц, аԥсы ахытцаанҙа ахаԥыц...» Макьана иҟазтцахьоу ҳәа уаѽԥсы диқәымшәацт, аха аԥсаратәи ашәарыцаѽцәа ирҳәоит абри еиԥш: абынҳәа ахы лақәшәан ианынкаҳалак, аԥсы ахытцаанҙа уѽахаххны, ашәақь ашьхәала ац уѽытцасны иаатцухыр, адалақь еиԥштцәкьа ахәыц еиѽнатцәо ицҳауеит ҳәа. Ашәарыцаѽцәа усгьы ражәабжьқәа раҟара аурхадмыргылахуа. Бнаҳәак аазшьхьоу аԥсаратәи шәарыцаѽык уиазтцаар: «Атцықьхәа слеихсын, ишьҭҟьа ианыѽкаҳа, слытцасны ац аатцыспаан, еимассы иҟаз сҧатҵа алассеит!» – иҳәоит. Шьааб абри ажәабжь ааиаҳацԥхьаҙа, ахәычқәа рзын иҳәоу лакәк иаҳазшәа, дахыччон. Абыржәы даҽазнык агәра игарц, даҽазнык ҧсабарагьы уаагьы идирбарц иҵахны дназгоз игәтыха, убри «алакә хәычгьы» аҽынаԥнашьит.

Изҿеибацалан ицоз уи ахәгьы инхытцит. Ашьа иаҳаиаҳа иҿыцхон. Уажәымзар-уажәы... Уажәымзар-уажәы... Аха кәты ҿарҳасрак иҟам аҙын мшы, изытны иалгаз ацәашьеиԥш, аҿыцәаарахь инеихьан. «Исцәыхәлоит. Аѽныҟа ирласны сгьежьыроуп. Акәаш-мца еиқәыстцаз ианбанҙамыцәаришь? Аҭакәажә излалҳәаз ала, сызкәыхшаша

с-Шьаадаҭ уаҭәи уаҭәашьҭахьи руакы даароуп. Даауеит, хымпада, даауеит. Уи зажәа иахыпо дреиуам. Ишпасеиҳәаз апҳә анеиқәаҳҭоз? Дышпасхыччоз! Илымҳақәа ҽысхып уи данаалак! – дааҭгылан, аҳәа ашьҭа дхыпшыло: – Абар, абраҟагьы инатәеит. Уабанҙазцо?! Уаха сухьымҙар, уаҭәы ыҟоуп, уаҭәы сухьымҙар – уаҭәашьҭахь!..»

…Мышқәак анаабжьыс, ажәабжьы инарылаԓит апсараа, Ныкә Шьааби абынҳәеи ирихҭибахыз. Аҙын мшха аус-ҳәыс уиаҟара ианамыргәаҟуаз аамҭазы, ари ажәабжь, иазҳауа, ашьапы аҭало, анапы аҭало, уахыки ҽнаки рыла, ақыҭа ахи-аҭыхәеи еимнарҟьеит. Шаҟа ацыртцаз, шаҟа агдырхаз уажәшьҭа иара Шьааб ихаҭагьы изышьақәыргылом.

Абынҳәеи иареи ирыхҭибахыз, ишыҟалаҭәҟьаз еиҿыршәшәаны Шьааб ихаҭа аҙәгьы иеимҳәеит. Хаха-хымш ҭхьаны, ишьҭаланы дзыпшааз ахацәа ирбаз, абынҳәа изнауз ауп. Иуаҭәа ашшараҿ ахәра анын. Инапқәа асаса иҭихызшәа ицәыжәжәан. Икәымжәы ҭырффан… Ихәраҟәа еиқәпах иҿаҳәаны, дцыркьыпуа аԓныҟа дшааууаз ауп ишьҭалаз ахацәа дшырбаз. Убасҟан, иқыҭа ууаи иари анааипыла ауп ианиз иахьагьы апсараа еимырҟьо ирҳәо, уажәраанҙа ҳазлацәажәоз ажәапҟа: «Шьаааб иҳәа алымҳақәа реипш!» Дзыпшааз ахацәа: «Ҳаи, уанаџьалбеит, уеибгоума, иҟалазеи, узыниазеи, уабаҟаз?» – анырҳәа, Шьааб акраамҭа ҽымҭ дрыхәапшуазаарын. Ашьҭахь еиқәҿаҳәа иҟаз инапы иџьыба инҭаиршьшьын, ихәымбабиса-хәымбабисаҙа, иџарԥаруа аҳәа алымҳақәа ԓба аатыганы идирбазаап. Ари збаз аччара иалагар, игәы иалсыр ҳәа ишәаны, инаиҿапшы-ааиҿапшуа инхазаап. Аха убри аамҭазы, иара ихәрақәа, иаапсара ихаршҭны, игәатцанҙа, игәарԥханы аҟырҟырҳәа дыччазаап. Апсаратәи ахацәа аччара азыхәан ируҭахуаз! Ашьхақәа дырлахҿыхит. Иара убасҟантцәҟьа иҳәазаап аҙәы: «Шәарах жьыс иааугаз егьыҟам, аха абызхәацәа ԥытраамҭак ирызхашаз абна ирзылугеит!» ҳәа. Уи иихәаз имаҳаҙазшәа, раԥхьаҙа ампыл мҵарсны изгаз иеипш дгәырҕьо, абынҳәа алымҳақәа ҳаракны ирҟатҟато, зегьы идырбо дыччон, дыччон Шьааб…

Анатоли Возба
(1932–1994)

ПАТУ УҚӘЗЫМҬАЗ – ПАТУ ИҚӘУМҬАН

Аҽыѡҷкәынцәа итабаҟаҙа, еилххаҙа аҽеқәа ирықәгылоуп. Рыхқәа цаха ҟаԥшьыла икәыршоуп. Гәыԥ-гәыԥла иаалоит, амра гәыбзыԥ ашәахәақәа рықәыччоит. Лыхнашҭа аԥьцьаҳәа ауаа рыла итәуеит. Хыхь абаа хыжәжәарақәа ирыдҷаблоит ахәычқәа. Азар, азар ашәа рхылҟьо иааиуеит аҽҟазацәа, – ана апҟацаҳәа – аҟамчышьтыбжь гоит, ара – ҳаи-чаи. Иалагоит атҷәеигәыдҬара, ҽыла ампыл асра, ԥсуатҵас аҽырхәмаррақәа. Лыхнашҭа кәыршоуп уаала баагәаратҵас, анахь еизыѡѡуеит, арахь еизыѡѡуеит, напеинҟьароуп, гәырґьароуп. Зегьы ирҭахуп аиааира ргарц. Зегь аиааира ргар иатҵахода мшәан?

Абри агәырґьара ду, аныҳәа ду рбом ҷьоукы… Урҭ алакә иалашоуп. Рԥынтақәа ҟаԥшь-ҟаԥшьҙа уаткажәроуп, ѡыжәроуп, уарашжәроуп, буфеҭ цыпхьаҙа инкыдгәгәало. Рҽадыргаҙоит арыжәтә, иахьа ироуз ауп нас уаҳа арыжәтә ҟалаҙом ҳәа раҳаит урҭ.

Амра шаԥшаԥ ду шьыбжьы ихытҵит. Аҽыѡҷкәынцәа, акалмаҳа иаѡызоу рыҽеқәа кала-калаҙа рыґәрақәа ианкны иларгаѡаргоит. Аҽеқәа рқьышә шьҭыршьыр ҟалаҙом, акәадыр еиқәҟьаԥс хәычқәа аҟаԥшь рытҵаршәны ирықәуп. Икәабоуп, ишьшьуп, ицырцыруеит аҽеқәа. Аҽызцқьа уҭахума? Абан, аҷлам иаѡызаха иахьааиуа. Аԥсуа ҽеиқәацқьа? Абан, ашәагаа аамаҷны, лаҳәахҙыла иркәабазшәа, улаԥш узақәымкуа, аффыҳәа аҽыѡҷкәын ишьҭаланы иахьааиуа. Иааҙазымкуеит уажәи-уажәи, иѡышьҭнакәыцәаауеит ахы. Аѡызцәа аҽеқәа инрылаԥшуеит,

алымҳақәа шьҭкәыцәаа иакуп, аҕәырԥ аргоит, иаҷоу алагама. Иааникылоит, ахаҷы ишьшьуеит а҆еыҩцкәын еиламгыла Ҟасҭеи. Иаргьы ахы ихьнашьуеит, ихьнашьуеит. Иҷынеихоит аҳаскьын иатцәа дылаланы, ишьҭоуп, ахы шьҭнакәыцәаауеит, иланарҟәуеит, аҩызцәа инрыхәапшуеит, аҕәра иахоит, аҕәырԥ ааҷытцгоит. Иааникылоит, ашԥы ылакәымпылаара инапсыргәытца рҟьаҟьа нахьишьуеит, ус, ус агәчам ԥшӡара… «Ҳанбоурышьҭуа? Знык ҳаурышьҭындаз. Апхьа ҳазцарушь? Ыы, с-Рап, угәы иаанагои?» – инапы аахигоит Ҟасҭеи, аԥырцәкәа инапы рылишьуеит. Мҵык агәчам иаакәтәан, иаацәгәырӡыӡт, а҆еы мҵы акәнартәом. Амҵгьы абра иатахи? Амҵ, амҵ… Дыршегьх инахыпраа-аахыпрааит, нас ицеит цьаҳанымҟа…

– Ииаг у-Рап, сара ԥытк илазгаҩазгап, – Ҟасҭеи дааидгылеит иҩыза ҷкәынак – Кәымпыл захьӡыз.

Илеига-ҩеигеит, аҭәаҵла аҟнынӡа иганы иааигеит, ахы ишьшьит, аԥышә ишьшьит.

* * *

Артцәаа – артцәааҳәа а҆еыҩцкәынцәа рыбжьы геит. Ашҭа иакәыршаз ажәлар аакәазыказит. А҆еҷәа зтәыз руацәа, рҭынхацәа агәаҟра иалагеит, ирытдыруаауаз анышәкәа ахыкәалаакәа реиԥш, ажәҩан иалалеит. Нас атах-ачах, атах-ачах ҳәа ана-ара инкаԥсеит. Ишгац игоит а҆еыҩцкәынцәа рыҳәҳәабжь, аетцәа кыдырпаауеит, рыбҕахәычҷәа ырхәаны а҆еҷәа ирыцәиоуп, зынӡаск уа иаласоуп. Артцәаа, артцәаа – игоит рыбжькәа.

Ҟасҭеии Кәымпыли илеиваххы-ааиваххуа ашьҭахь игылоуп. А҆еҷәа рхы иоурыжьуам макьана. Рҩызцәагьы усоуп, апхьа игылоугьы иаҕәра а҆ҷарххоуп дышцо. «Макьана, макьана, аҕәра а҆ҷакыз, аҕәра а҆ҷакыз», «сара иуасҳәаанӡа аҕәра ауумыжьын, да҆еазнык шәанакәшалак ауп», – ирыцҳәҳәон руацәа, рҭынхацәа. Урҭ ирҳәоз заҳауази измаҳауази еиҟаран, а҆еыҩцкәынцәа амца шоура иҭаршәны иаман. «Апхьа аҩеира, апхьа аҩеира, абаапс сеы, апхьа аҩеира, сумшьын, абаапс», – абри ауп, уаҳа акгьы иҳәом а҆еыҩцкәын, уаҳа акагьы иҭахым адунеи аҟны, абыржәызатцәык апхьа аҩеира. Шаҟа бла ихәапшуазеи, шаҟаҩы ргәы рфозеи… «Абыржәызатцәык, апхьа аҩеира, уаҳа акгьы стахым».

Абар, аҵыхәтәантәи акәшара, абар. Аҽеҟәа иеихьышәшәа-еиԥышәшәеит. Џьоукы маҷ-маҷ иацхо, џьоукы маҷ-маҷ иацҵо.

«Иоужь, иоужь, ахы иоужь зынӡак, иоуижьгәышьеит аха, иара уаҳа алшом, иҟаиҵари.

«Иоужь, ари аҵыхәтәантәи ауп, иоужь, аҟамчы», – игоит абжьқәа, арҵәааҳәа абжьқәа. Ашәах рыцәшуп аҽеҟәа, аҟамчқәа, аԥхьа аҩеира, уаҳа акымзаракгьы – аԥхьа аҩеира.

Абан, Ҟасҵеи и-Рап акакала аҩызцәа ныжьуа шьабсҭатцас икахәхәа иахьаауа. Уи ахы ақәырпсытцәкьаны иашьҭоуп Кәымпыл иҽеы.

«Чамаа ртәы иамгакәа, уи есышықәсагьы абасоуп, ашьҭахь ишгылоу, Ҟасҵеи аҕәра шаҷаирххо мацара, аҵыхәтәан ахы иноуижьуеит, акакала инкаԥсо аҷынанахоит» – нас иаргьы.

Иаб рыцҳагьы ҽҟаза бзиан, дааиааӡа дымнеиааит, иаб иахь дцеит. «Иоужь, иоужь, иоужь».

Иоужьгәышьоуп аха… иабаҟоу. Аҽыҩчкәын иҽеы ацынхәрас дылбааны дмыҩуазар, иара иаалкәкәаӡеите…

«Аӡлагарахь, аӡлагарахь», – ашьҭахь инхаз аҽеы иахыччоит џьоукы. Ус ауп иаҵахо хәҵас имоу. Аԥсҭазаара ус ишоуп. Абан Ҟасҵеи иан лкасы аҷацә лыблақәа ирхкылаӡны дахьгылоу. «Бымшәан, Машьа, быҷкәын итәуп иахьагьы».

Арҵәаа, арҵәаа, арҵәаа. «Иоужь Ҟасҵеи, иоужь, Кәымпыл духьӡоит». Ҟасҵеи иаҳаит аҳәҳәабжь. Иҽеы дшаваиаз ишьҭахьҟа днаԥшит. Кәымпыл иҽеы ахы Ҟасҵеи и-Рап аҵыхәа иазааигәахахьеит. «Ҳаи, уан дукәыхшахааит, ҳаи, уан дукәыхшахааит. Абыржәы заҵәык, абыржәы заҵәык аԥхьа узҩеир, нас сара сеибганы уаҳа аҽеы уақәсыртәом. Сгәы иазычҳауам, сгәы мыжда. Аа, акгьы угым абаапс. Аҽеҟәа зегьы ушьҭахьҟа инхеит. Уан уара узы дкәырбанхааит. Кәымпыл агызмал иоуп, духьымӡаait Ҟасҵеи, аа маҷк ауп инхаз…»

Арап сапыншәахҵас ашәах аҷыцачуа, иаҷыцачуа мацара, ихьагәгәа аҷааанахеит. Кәымпыл арҵәаа, арҵәаа ҩҭиргоит, дызваиоу иҽеы аҟамчы лахиҟьоит. Аԥхьа, знызаҵәык аԥхьа аҩеира. Арап агәчамаха аҟынӡа иҽеы ахы наӡахьеит. «Унан, уан дыԥсааит, иҟалеи?» Абаапс, абаапс

Арапҵ, абыржәызатҵәык. Ашәах, ашәах… Артҵәаа. Артҵәаа ѽтиргеит Ҟастеи, иҟамчы зкьимырсʒацыз и-Рапҵ агәчамахы апҟацаҳәа илахиҟьеит, аха зегь башан, еиха-еихо ахысхысра иналагеит. Ашәах, ашәах аҽытцыѽр ицоит. Икахәхәа Кәымпыл иҽеы уи илахпраан апхьа ицеит… Ҟаҳ, иахьи уара, абри аҽеы. Анцәа иныс, акы шахь. Ҟоҳ, чоҳ, ҟоҳ, чоҳ.

«Уан иумаʒамкәа иааумухша, иҟалазеи?»

Инеипхныѽт, еизыѽы Арапҵ ахь ауаа. Ҟастеи дылбаапеит. Аҽеы ззаʒа иаангылеит, ашәах аҽытѽруеит. «Иумыргылан уара, иааимхны илажәгаѽажәга, мамзар ихәжәаны ипсуеит», «ҟоҳ, чоҳ», – рыбжьқәа гоит, иакәшо, иакәшо еизтҽатҽоит аԥьар. «Уи акгьы азыҟатцом дад, илажәгаѽажәгаргьы ашәа игәы мҳәааит ус азызуз» – ихәеит таҳмадак. Арапҵ аазқәыршәшәан, илеизҟәаҽны инкаҳаит. Аѽада, апхьахә агарахьы ахы хан, ашәах аҽабон… Ҟастеи дуазыруа давагьежьуан, иан уахь деихон, ауаа рыжәпара дзалсуамызт…

Аҽедуқәа аужьра иаздырхион. «Шәнаскьа-ааскьа, амѽа ҟашәтца, амарԥьа», – абжьқәа гон.

Ашәа игәы мҳәааит ус азызуз. Ашәа игәы мҳәааит.

Иоурыжьт аҽедуқәа. «Шәнаскьа ааскьа, амѽа ҟашәтца, амашәыр ҟалоит. Ахәычқәа змоу шәхәычқәа аанышәкыл, иаҳҳәо шәмаҳаʒои уара». Аҽеқәа ирытцуууааа анышәқәа хаууала ицоит аҳауа иалаланы. Артҵәаа, артҵәааҳәа игоит аҽеыѽчкәынцәа рыҳәҳәабжь. «Агәра аҽакы, макьана иоуумыжьын, макьана, макьана». «Абыржәы затҵәык, апхьа аѽеира, абыржәы затҵәык абаапс, абаапс сҽеы…»

«Амѽа, амѽа…»

* * *

Аԥьар еимпуан, ашҭа ҭацәуан. Апхьахә згаз гәырґьон, иатцахаз… датцахеит. Цьоукы ангәырґьо, цьоук гәырѽоит, цьоукы аниуа, цьоукы ԥсуеит. Аʒәы апхьа дгылоуп, аʒәы уи дызихьʒом, дихьʒар иара иаҟара изҭахыда, аха ииаг. Апстазаара еиқәпароуп, иаиааиз дцоит, иатцкьыс иаиааиуа диқәшәааныʒа, ууанʒа иара изы мшапуп, нас ччароуп. Ус иҟоуп апстазаара.

Апынтцаҟапшьқәа инеидаҳала-ааидаҳалауа ицон аѽныҟа, урҭ ауаа ираздцаауан! «Чамаа рҽеы иҟанатцеи, иазгоу?»

ҳәа. Изазҭаауаз ааҳәны иҩрыхәапшуан «иаҭаҭцәкьаны иҟоуп гьааурхша гьааур», – «иамгакәа, аԥхьаҭцәкьа имҩеии – ус дҩеилааит уи аҳәыр акразиузар». «Ашәа игәы мҳәааит», «Иагазааит рыцҳа, иахәҭан, ҽы бзиоуп Чамаа ртәы», – ргәы иаахәеит аԥынҭа ҟаԥшьқәа Ҟасҭеи и-Рап «иахьагаз».

Уаҳа аиааира згақәада? – «Шәара шәабаҟаз, уахь акәҳамзи?».

Ари ҳаиуанымзи, аха аҳаиуан иабарги, уи атцкыс еицәоу дыҟоуп рҳәоит. «Ашәа игәы мҳәааит».

Ацаблыкь ацәкьа ианаклак игәааны аҽехәыц иахаҳом еиԥш, аԥынҭаҟаԥшьқәа арыжәтә ахьыриааиуаз (арыжәтә, иаиааихьоу дҟалахьоу) иазгәаауазу сыздыруам ҭымраҭымра иаангылон, еибыргәаауан, нас рҽынархон. «Чамаа рҽеы ҽеы ғәғәоуп, гәатцәа зыцроу ҽеуп, уи иамгакәа уаҳа изгози…»

«Ааи, аиаша уҳәеит, Кәымпыл иҽгьы саагылап ҳәа згәы иҭоу ҽҳам, аха Арап иахәом, иахәаҭцәкьом. Уара абри аҭыхәтәан ауаткеи ауараши еилаҳҭәаз ауп ҳахәцә аапызтцәаз, ажәха анцәа ириимҭаait!» – «Ыы. Изҭиуа роуп изхароутәуа уажәы. Ауатка нтцәеит аниҳәа, уигәыдланы «аҽеышьамхы» даургон, ҳшыҟаз ибон азакәын изҳаимҭоз». – «Ушыҟоу иба егьиҳәа, даара угәырҩа дагоит. Ауаҩы ижәны данык̆оу ауп абуфетчик изы ианымшапу. Изыԥсоу егьи ҳәа акәҳам, заҟа иҭаху умихуеит. Ҳарҭ уи шаадыруагьы, инацтцашәа иаҳҭаххоит. Анцәажә дрыцҳауп, иара аԥара имаҳам, ҳицхрааyеит».

«Ааи, ҳицхраароуп, аҳәи-аҳәи убас ҳаицхырааны ҳҭибагароуп… ык̆».

* * *

Ицеит ус ԥытк аамҭа. Рызҳауан аҽар. Ҽнак Ҟасҭеи быцак сҽоит ҳәа аԥстара дахьҩытцалаз, арзаакь арзаакьҳәа аҳәы иҳәҳәабжь геит ихахьы, аԥстахьы. Уи аҳәҳәабжь акалашәа иҟан. Ҟасҭеи иеигәышә абгашшара кны дыҽҟьаса аасра дҩылалеит. Даҽазнык «шәсыцхраа» ҳәа, дылаҳәҳәеит абна, нас ибжьы леихәлацәа ицеит. Ҟасҭеи дҳашқьа-ԥышқьо дышҩеиуаз, ԥмак шьны ишьҭан, длахагылеит. Уи дахьынавсыз, еибарбылгьо шьтыбжьқәак иаҳаит иганахьшәа, аасра еилаԥаҭа агәҭанытцәкьа. «Ас-

сир! Кәымпыл дырҟатцыматцуа, деилажәжәа мшәык агәы дытцарбылгьо даманы аасра илоуп. Ҟастеи деибаганы ахьышәтҳәа рааигәа дынкапеит. Амшә аазазан ашьапқәа рыбжьара ибжьаз Кәымпыл иааихыѡрын Ҟастеи иахь аҽааанахеит, иеигәышә имхны иаршәырц атахызшәа.

Ҟастеи ииулакь амшә ахы даст еигәышәла. Амшә ббын ганха ипеит. Нас иааҳәын, аѡада, аасра иѡылапҟа ицеит.

Кәымпыл иг-иҽы иаҳәо дыҟамызт, ашьа иҩрыѡры дцон. Ҟастеи алада ихы рханы аҳәҳәара хага ҭеитцеит ацхыраразы, нас дитцаланы ддәықәлеит.

Шьыбжьон аџьмақәа аагәастоит ҳәа апстара дахьѡытцалаз, инақәыршәаны иџьмақәа акы хәааит, иатцалеи ҳәа иаарццакны ахәы даныѡахшәа, иреиҩьыз шьтәа заманак аманы ирылтцуан. Сақәҟаар, атрышә сасыр иканажьп игәахәзаарын, дыҳәҳәо, дҟаауа данашьтала, иагьканажьт аџьма, аха, уи ацынхәрас иара дакит.

Кәымпыл дшышьабоз ага ахәышәтәыртаҟны дыргеит. Жәамш рҟынҙа Ҟастеи ишьа илхны ииҭон аҿеырѡраан и-Рап ахәшә аҽатцаны изшьыз иѡыза Кәымпыл!

Ишьапы дықәгылеит. Жәаха чарак аҟны Кәымпыл ицәазна ыжәны Ҟастеи дизытцҟьеит, дисырцгьы апсык ауп иааигха, ианаамтаз «ҳаи-чаи» ҳәа, иаарыбжьамҟазазтгьы… Газарыла ҳаиуанк сымпытцапсызар уама ҟалазу, ахә зысшәыршәазеи ҳәа иааигәалашәан.

…Пату уқәзымтцаз пату иқәтца, нас дахьхәуеит ҳәа ирҳәо башоуп. Мшыбзиа ҳәа уазҳәо иоуп, бзиара убааит ҳәа заҳәатәу.

Кәынта Нартба иҟаитцаз иашоуп ҳәа исыпхьаҙоит сара.

Алиас Мырқәба

Ҭемыр Мыстаф-ипа 9-тәи «б» аклассаа, зхы иақәиту атемала идирѡыз ахтҳәаа, абри еиҩьуп ҳәа иазипхьаҙеит, насгьы карандашь ҟапшьла тцаҟа иацитцеит:

«Кәымпыл иеипшу ауаа маҷуп. Уи апстазараҟны типра ауам. Абзиа ҟатцаны аҙы иат, зегь акоуп иҙуам».

Нели Ҭарԥха
(1934)

ГӘАНЫЛА ԤҲӘЫСҲӘАРА ИЦАЗ

Шьыбжьон акәын.

Ҳабригада ихнахыз ачаибгьы иатцәа адкыларҭа аҟны ирыҭаны саауан. Ашоура баапсын. Амашьына иаргылаз асаба узалԥшуамызт ижәпаҳаҳараҵа иҟан. Сышлеиуаз саныԥшы, Дыгәра дыԛәҟьа дааугеит. Смашьына шакәыз анидыр, аҟыԥҳәа инапы аасирбеит «иаанургылар ауп» ҳәа. Адыххәа иапхьа саанҷасит саргьы. – Бзиароу, иҟоузеи? – сҳәан, снаиазҭааит.

– Бзиароуп, ааи, ушыстахытцәкьаз ушпасыԛәшәеи, – иҳәеит Дыгәра.

– Иҟалеи? – сҭааит сара.

– Акгьы ҟамлеит, аха уареи сареи ҳаиҩызцәазар, суҭахызар, сызуҳәо азы мап сцәумкыроуп, – иҳәеит Дыгәра.

– Уанаԥьалбеит, иҳәа иуҭаху!

–Уаала уаха маҷаржәра! – ҷәааиҭит Дыгәра, смахәар атазҳәа днасны.

– Ее, уажә амаҷар абаҟоу, аԥхын кәыркәа мшха, ҭагалан акәу ԥьушьома, – сҳәеит сара саахәмарын.

– Мап хәмарра аҷыдахазгьы, сара аиаша сҳәоит.

– Иабыкәу, уара, хароума кыр?

– Рацәакгьы ихарам! Дәрыԥшь ақыҭан, Герзмаа Хәаҭ иҩны.

«Дәрыԥшь ақыҭан, Герзмаа Хәаҭ иҩны». Иааԥьасшьеит сара.

– Акыр шәеизыҟоума?

– Мамоу... – дааҟаԥшьхеит арԥыс азнык азы, аха нас, – ԥҳәызба хазынак димоуп! – Ихы-иҷы зегьы ааихалашеит.

Абра иаасызнымкылазт сааччеит акыр-кырҳәа:

– Уажәраанҙагьы ус уҳәандаз!

– Пҳәысҳәароуп, – аасатәеикит иара.

– Еех, апҳәысҳәара, апҳәысҳәара! – атҙанҙа саакәыпсычҳаит сара, насгьы инацыстцеит, – пҳәысҳәаразар… Уара уакәхап дызҳәо, нас сара иҟастцагәышьои, «ага ицо – лак рышьтоуп» ҳәа.

– Уара Адгәа уеипш сразҟы саатцра ишьтанда, нас уаҳа затца ак сымҳәарыз… Ԓызара сзууоу?

– Ԓызара акәым, аитаԓызарагьы узызуеит, аха иахьатцәкьа изутаххазеи?

– Ҟаи, ишпоуҳәо! Иахьа иахысны ҳәа зыҟалом.

– Бзиоуп! – сҳәан, иагьнацыстцеит цасҳәа, – ҳазлацари, уара, жәытәтцас ҽыла аҧьеԓҳәа агәар ҳанталауоу, мамзар ҽатәтцас машьынала ажыԓҳәа ҳнеиру?

– Аеҟәа уажәы иабараамтоу, анцәа ишиҳәара, уажә зегьы машьынак–машьынак шҳатцагылоу! – даччеит Дыгәра.

– Уара ари «агәырзауеи» ала ҳцарыма нас? – цас сеитатцаахт сара.

– Ҟаҳ, уанацьалбеит, ари адузҙа иазаауеи, атацаагацәа аагошәа, ма ҳахьнеиуа апшәмацәа ахганы иааго цьшьаны ишәапеи! У- «Победа» ыҟами?..

Араҟа, аиаша шәасҳәап, уаҳа зтцаарала дыхтасымкит. «Зегь рыла сыхиоуп», – сҳәан инапы ааимхны сцеит, саатк ашьтахь дара рҽы сышнеиуаз ала ажәа наитаны.

Дарбану изтахым, угәы итамкәа, ухы итамкәа амачаржәра ианупхьо? Иара уи анаԓсгьы – арпызбеи апҳәызбеи еиҽыгәкааува ианеишьклапшуа, уара урыхәапшуа ақьаф ҟатцара?

Ажәакала, даара саргәыргьеит. Аԓны сшааиз еипш ҳгәыла ҷкәынак сиҳәеит, хәылбыехан, ианаамтоу сзымаар, ачаибгьы апункт ахь иара игарацы. Саагьежьын, сҽеилаҳәасҽеилаца, – уажә сара сакәу цьушьап пҳәысҳәара ицо! – с-«Победа» сылтатәан Дыгәраа рахь сцеит.

Смашьына, алыкьра санавшәа нахыс, абжьы ааихмырсыгьзакәа игон. Санырзааигәаха, сыпшызар, икәасқьа абартца дықәгыланы иҽы изәзәон Дыгәра. Схабар шааибаз еипш, дууаза абагьыр дахыпан, ашырҳәа дыспылеит, асапын шәах иҽатата.

– Адгәа, Адгәа! Ех, аҩыза! – иҳәеит уи иԥсы изҭымкааyа. Агәашә ҟьаҟьаҙа иааиртын, сара сыччо, амашьына агәар инҭазгалеит. Ашәшьыраҽы иааныргыланы, сыҩтытцит. Сыҩтытцит аха сҭымцыр еиҳа еиҕьымзи! Дyyаҙа дыпан, сыхәда иҿынахаижьын, сышгәыдикылоз, сшигәҙуаз, асапын шәах саиргеит. Акәукәу ҳәа сыҳәҳәеит «сынуртҷеит» ҳәа, аха исыхьшаз сыхьхьан.

– Анышә самандаз, иузызузеи, – иҳәахт, арахь асапын шәах иблақәа ирҭалан ипаҟьпаҟьуа изхтуам.

– Уца, уца, уҽы зәҙәала, уалга.

Ацәа далцызшәа дааҳәын, ашырҳәа дынхалт акәасқьахь, «арахь ухәна» ҳәа – ҽытуа.

Ех, аԥкәынра, аԥкәынра! Иааунамырҟатцауа иҟоузеи!

Уи аамҭазы иан даадәылтцит ауанҭеи, иеиқәа илуанҭазы лыманы. Санылба, длалбаан днапыргьежьуа дсыкәыхшо-дсызҙатәуа, апсшәа салҳәеит. Аиқәа илуанҭаз снахәапшызар, иаасцәымҩхеит. Ак ақәмыршәҙакәа ус илуанҭазаарын, еиқәыцырцыруа ауанҭа ашьҭа ана-ара ианын.

– Ди, ба боума изуанҭа? – сналызцааит.

– Нан, сара соуми! Сыблақәа цқьа ирбом, иматәақәа ишрыхәтоу исзуанҭауам, арахь иара ԥҳәыс дааигом, абас сынтҷаха саҽуп, – лхәеит лара.

– Бымшәан шьҭа, ди, уаха ажәа лыҽԥааны икылырҟьа ибзаагап, – сҳәеит сара. – Уи шьҭа ара дыҟоушәа иԥхьаҙала… Ди, дыбдыруама лара?

– Уу, нан сыԥкәын! Дзеиԥш ԥҳәызбоу баны уҟандаз, сыпсны сыкәзаргьы! Ахьҟәыршәа! Анцәахша! Доуны, дпаны, лхы-лҽы амзеиԥш ишашаҙа, лыхцәы қамызуа… – лырҿхәапхьыз нтҷәаҙомызт ан. – Уи зны сгәар дҭаны дызбонда!

Аиқәа илкыз аалымысхын, снапы ырбааҙаны ауанҭашьҭрақәа аныхра салагеит. Иныкәсҭан, агазет ақәыршәны, ҽыц исуанҭеит. Сызлада, сукәыхшоуп, смашьынала дызго, сус нырхо, ҩызара изызуа, иеиқәагьы суанҭо! Зныкыр схатә еиқәа суанҭахьазу, аха иҟастцарыз, узыкәшәаз ухы апшнутцароуп, рымҳәои!

Уи аамҭазы иара дыцқьа-шәқьа, ихы ԥхьаҳәаны, идухь фҩы уамыргыло даасыдгылт. Исуанҭаз иеиқәа аасымхны,

атҙаахҳәа сааигәҙын, иманы дцеит, аха ԥытрак ашьҭахь ашә аартдрааны даакылпԥшын, иара иахь даасыпҳьеит.

– Уажә уамак усырбоит! – иблақәа агәырґьара рхыҳәҳәыла, смахцәы кны снышԥнеигалан, ашкаф ахьтә чамаданк аатиган, инаганы аиарҭа иныкәитцеит.

– Ишԥоубо абарҭ? – ачамадан ахы аахыртланы сынҭаирԥшит.

– Арҭ закәызеи, уара Дыгәра? – иԥьасшьеит сара.

– С-с-с, – иқьышә инапы надикылт, аҙәы иаҳар ҳәа дшәома уҳәаратәы. – Жәаха амагазин аҽы трезқәак аазымгази?

– Ыы, уара, акгьы смоуҙеит умҳәаз? – снатдааит. Аха исҳәаз иаҳау-имаҳау здырхуада, ҿааитит Дыгәра:

– Ишԥа? Ааи, ҭацаматәоуп! Иугәаԥхама! Дызустада уара шьҭа исыцымцо? – дгәырґьон уи.

– Ааи, ааи, ишьахәуп! Зеиґьа ыҡаҙам. Абзиаразы аматәа аазхәалаша! – сҳәеит сара.

– Ари убауоу? Китаитәи ашифон! Аламала уашы изыԥшааҙом, аха сара-а!..

– Аха уара-а, – инаиатаскит саргьы, – адгьыл итцазаргьы иуԥшаауеит, убасҡак ушәарыцаш бзиоуп.

– Нас баша бжь-шықәса сыхәҳахәҭуама? Угәы иаанагеи?

– Ари анбааухәеи? – саахеит абастон иатцәацқьа.

– Уиу? Абас хымзҡа ҭуеит, – иҳәеит Дыгәра, – уажә ҷьара исоухраны иҡоуп пан-бархат цәашычак.

Сара сыцьашьара ҭыхәаԥтцәарак амамызт. Излазбоз ала, иҽазикуазижьҭеи акыр ҭуан, ацәашычақәа рымала ракәындаз, лакыруан шьатцаки, замш шьатцакгьы ыҡан. Иара лшьапы аномергьы иалидыраауаз, аха ицәагоз ма изымҭодаз, итаххар зқьынтә итины ацынхәра ааихәарын. Аитарсразгьы «хәба» ауимахым! Мамоу, ицәгьаҙам, аиашаз, ахәҳахәҭышцәа ирыццалар шьоукы-шьоукы издырқәо аҭыпҳацәа!

Саатк аҽынҙа иеиҿкаара ҳаҿын иани сареи.

Лара деилалҳәон, сара деиласҳәон, иара дмыждаха ани игәаԥхомызт, ари игәаԥхомызт, анс иҳәон, арс иҳәон, ҳцәа ҳаатихтцәкьеит.

– Аҳы шьҭа сыхиоуп ҳәа, – данаадәылтц, атцанҙа саақәыпсычҳаит, еидарак саатцтцызшәа аҡара иԥхьаҙаны.

Ҳандәылҭуан еиԥш аан, иан ауаткеи ахыжәлеи лыманы даакылсит.

– Саашәыцәымныхәакәан шәысзышьҭуам, – лҳәеит. Афырцьанқәа аалырҭәын, акы аақәылхит, аха нацәхыԥк иаҟаран акакаҷ ихыз.

– Нан, сыҷкәын, – лҳәеит ашьҭахь, афырцьан илкыз зынӡа ихыхәхәо ирҭәны, – абри сфырцьан хыкьасуа шаҟа итәу аҟара, лхы-лгәы узҭәызааит узызцо аԥҳәызба, – лҳәан илҭырпҟаны илжәит.

– Уи ба ибҳәаанӡагьы итәызар акәхап ди, – ҿаасҭит сара сыччо, Дыгәрагьы ацк лыциҳәома сгәахәт, аха иҿаанакылт.

Хпа-хпа ныҳәаҿа аажәын, ҳааибаныҳәақәан аарлаҳәа амҩа ҳныцәлеит. Аха, ҳнатцысуаны еиԥш, амашьына ахышә ихы аакылирҳәҳәан, иан лахь ибжьы наиргеит:

– Сан уаха ҳзымгьежьыр, издыруада аӡә дсызҵаауазар, ибҳәац усгьы бара ибдыруеит, ақалақь ахь аба амихырц дцеит ҳәа.

– Мышьҭабзиала, сыҷкәын, Дыгәра! Цытк ҳаныҩаскьа, сиазҵаait:

– Уара шәеибадыруеижьҭеи акыр ҭуоу?

– Оо, Линеи сареиу? Уи узазҵаахуеи! Абар шьҭа ҩымз… ҩымз моу, хымзгьы ҭуазар ҟалап, – иҳәеит, аамҭа дук ыҟазшәа игәаладуны. Иааԥьасшьеит, ҩымз-хымз рыла илеилатәааз, еилатәашьас ирымоузеи ҳәа.

– Абзиабара угәы ишҭам, ухы ишҭам иаауеит. Знык анеихәаԥшра адагьы аҭахӡам, – иҳәеит сарԥыс, уажә абзиабара аҭоурых дуӡӡа аханы инаркны аҵыхәанӡа итцаны дыҟазшәа!

– Аа, уи ҟалар алшоит, аха лара дызҿузеи, «чем дышит», аурыс иҳәашьа? Дколнхаҩума, ма дҵаҩума, ма… уара уеиԥш дыхәҳахәҭҩума? – снатцаait сара.

– Мамоу, ԥьушьҭ, аколнхаҩ ҭыпҳа лҿы сара усс исымоузеи! Лареи сареи хәыки шьхаки ҳабжьоуп! – иҳәеит Дыгәра.

– Аҩыза! – иаасзымычҳаит сара, – ус угәы иаанагеижьҭеи итцуазеи?

– Уара сара баша бжь-шыцәса сыхәҳахәҭоума, ма аколнхаҩ пҳәызба иласҳәои? Чеиҿыхра дызгома?

– Иауеи, упҳәыс ачаи хылхыр ҟамлаӡои?

– Уи хызхша дамоур ҳәа умшәан. Сара сыпҳәыс аҵара лымазароуп. Аус еицаауларoуп!

– Аколнхараҷ аусура усураҙами?

– Уа аҟара усутәы абаҟоу, аха сара сзанаат ауп сызхцәажәо, уаҳауоу? Исыҟәнаго дсымазароуп.

– Ҟаи, уара ҵара дук змоу аҙә уакәзаап, иумузеит аф аст!

– Идуу-ихәычу иазууеи, аха аду змоу ирзалмыршо алсыршоит, сара сҵара, – иҳәахт Дыгәра.

– Еҳе, Дыгәра! – ҷаастит сара, – удырра зегьы ҟәыдзаап, са исыздырҙауамызт.

– Избан? – даатрысит Дыгәра. – Избан?

– Избан, умбои, уаҟара заҟароу, ожәтәи аҷатә аамҵа аҵеик иҳәарц ихәҭам ажәақәа уҳәоит. Сара иҵегь ҷакалашәа суқәгәыҷуан!

– Аколнхаѡы пҳәызба дызгом ахьысҳәаз аума ухы ухызхуа? – иҳәахт ари «синтеллигент». – Сара уаѡы гәыбҷан сиҭарым ҳәа сгәы иаанагоит, – ижәѡахыр ааирҵысит Дыгәра.

– Уара гәыбҷан узҭо дарбан? Бзиа иубо дзеиԥшразаалак аҙә дахыччараны дыҟаҙам. Амала, уара иуҳәаз ала сара исызҳәоу мап сцәылкыр акәхеит?! – Ихьшәашәаҙа сааччеит сара, амашьына акселератор сшьапы нақәсырҷәҷәан, агаз ацыстцеит.

– Избан? Мап зуцәылкуеи?

– Лара дырҵаѡуп, сара баша аколнхара амашьынарныҟәцаѡуп.

– Нас уара… Угәы иалымсааит, Адгәа, аха дуццап угәахәуоу? – даасызҵааит Дыгәра.

Сара аиаша шәасҳәап, даара исгәамԥхеит, аха иуҭахызар иугәамԥхан! Акы иԥьасшьо, аҟазшьа баапсҟәа, ажәытәра ацәынха-мынхақәа уажәгьы аҭып ахьрымоу, иахьаԥырхым ауп. Сара, Дыгәра, сыпсы еиԥш бзиа дызбон, дызластцоз ѡызак дсымаҙамызт. Дҟәыҷаз ҷьысшьон, аха ауаѡы иеилкаара мариамзаап. Абас дыҟас здырыр, сан илымаҷоуп, зынҙа шьаҷакгьы шыҟасымҵоз! Аха иабаҟаз, шьҭа сгьежьыр, сыжьцәа каршәны ишьҭысх иаѡызан. Иагьа зургьы сгәы аартны сзимацәажәо салагеит.

– Адгәа, абаа иахьзеи умашьына аласра иагхаҙеитеи?

– Амашьына шцац ицоит Дыгәра, уара угәы уартәом акәымзар, – сҳәеит сара.

Иара даацәажәахт:

– Уара сгәы сабартәо, сыхьҟәыршәа лбара сахыццакуеит. Ее, Адгәа, иуздырам ауаҩы дшыҟало…

– Аа, уара уда аҙәыр идыруа ԥьушьома, – сҳәеит сара саиихыччан, нас снаизҭааит: – лара дыртцаҩума?

– Ҟаи ԥьушьҭ, артцаҩгьы слышьҭам. Сара иқәыԥшҙа иҟоу, игәылҭуа агәил ауп истаху, игәылҭхьоу акәымкәан, уаҳау уара?

Абар даҽеа грак!

– Уааԥши, Адгәа? Сара иуасҳәалоит зегьы, уара амашьына еитцаумырхан, уцала, уԥырны, – ацәажәара дналагеит апҳәысҳәаҩ!

– Лыҙбахә уаҳахьазаргьы ҟалап, сынтәа абжьаратәи ашкол далгеит. Далгеит, аха дышԥалга! Ахьтәы медалла далгеит. Убома? Ари Гәдоуҭа араион аҟны лара заҭәык лоуп ахьтәы медал зауз. Убас дхазыноуп, – даҽын Дыгәра бзиа иибоз аҙгаб лырҽхәара.

Сара сааччеит. Ԥшьыҩык ыҟоуп ахьтәы медалла ашкол иалгаз ҳраион аҽы, аха егьырҭ рзы илымҳаҟәа ԥьгәахеит акәымзар, лыда уаҩ дыҟамшәа шԥеиҳәарыз! Аха уигьы уаҳа ажәа ахысымҳәааит, ус даргәыргьалааит сҳәан.

– Оо, афырхатца, уалаԥшҙеит убо, разҟ умоуп, нас колнхаҩ ԥҳәызбак дабаумаҭәаҭәкьоу! – сҳәахт, нас иагьынацыстеит: – Уара уи абжьаратәи ашкол медалла даналга, аҳасабра бзианы илдыруазар акәхап. Уразҟы иакит дуваургылар, аха аҭып ыҟоу уара умагазин аҽы?

– Уа аҭып лмоур ҟалома, аха иамургьы аус лмуҙаргьы ҟалоит. Амала, – ацәажәаха сиҭауамызт иара, – уажә уԥшла, ҳанылбалак дшыҟало! Еҳ, аҙгабцәа, рцәа азна гызмалра рытцоуп. Мап-чап лҳәахуеит, ҳаалырххауеит, длакҩакхуеит, дқьыпшәыпхуеит, аха нас лгәы ккаҙа иаатышт! – Амашьына дтыпаны дцоз ԥьысшьон, убасҟак иҽкьаны дцәажәон сыԥҳәысҳәаҩ!

– Мап, мап!.. – ҷаасҭит сара, – уццакцәеит, уи аламала лгәы узаатышам.

– Избан, ус угәы изабои?

– Избанда, уажә ауп ашкол даналга. Баша-маша далгазар, ак ҳҳәарын, аха иабаҟоу, ахьтәы медалла далгеит, уҳәеит, ус иҟоу уара уагьылгәалашәарым. Уи лымҩа хазуп.

– Лымҩа шԥахазу? – даатцаахт иара.

– Ишҧахазу умбои, иахьеиҳау ҭарак ахь дцашт, уи уара хәыҧхамзар ак уҽамҭо, учуан дҭалашам. Иҟәыҷоу аҙә лакәзар илуам, аха сыздыруам. Уи сҳәеит ҳәа, медалла иалгаз дҟәыҷоуп азы ауп дзалга… Ес, Дыгәра, мцура аапсарак ҳмыхьааит иахьа, – сҳәеит саапышәырччан, арахьгьы, дгәаар ҳәа сшәахуеит!

– Уара угәы иаанагои, Адгәа, уаҳа лыҟазшьак мдырҙакәа саауама, схы ахьымҙ асыргома?.. Измааноузеи иуҳәаз «учуан дҭалашам» ҳәа? Сара схәуразы дызгоит сҳәама? Илҭааит, иналыгҙаait лҭара илҭахызар, амала сыхьҙала дыҟазароуп. Убри амедалистка абри дигеит ҳәа, убри абри диҧхәысуп ҳәа ауаа ирҳәо.

– Лареи уареи хәыҷык уи аҭыхәала шәеицәажәахьоума? – саатцаait сара даҽеа ҧытк ҳанынаскьах.

– Мап, ишҧа, иҟалозма! Аекзамен лҭиуан, аус лыман, лҭара лхы аҟәысҟьар ҟалозма? – иааҵьеишьахт ари!

– Уи аахыс улыҟәымшәаци?

– Сышҧалыҟәымшәац! Ашкол иалгаз рҭыжьратә хәылбыҽеха анықаз араионтә культура Аѽнаҷы слыҟәшәеит. Уи ауха, разҟшәа, абаҭитәҟәа рзы слеины сыҟан. Ҳаидтәалан риадк аҷы. Ех, уи ауха дыҟәгыланы дцәажәеит, аха! Зегь ргәы иааҭҵәом уи аахыс.

– Уаргьы угәы дааҭҵәом! – саахыхәмарт сара.

– Аа, данызба нахыс! – иҳәеит.

Сара снаихәаҧшит. Илаҟәа чча-ччон. Зны заҵәык Ҳнеины, абасҟак ихы иҭалаз аҧҳәызба дызбанда ҳәа акәын сшықаз. Аламала аҙә дызгәамҧхоз арҧыс дхызхыз лбара сахыццакуан саргьы.

– Дабоудыри лара, Дыгәра? – саатцаахт сара.

– Ани дзумбахуаз! «Еҟәыҧ иҽеыгра» даѽызоуп, зегьы дырдыруеит. Лхы шьҭпааны, деихышәашәо ақалақь далоуп еснагь. Ага машьынала санлеилоз дызбалон лассы-лассы, избанзар, лара членс дыҟан акомҷареидгылатә раиком аҷы. Зны-зынла абрахь ҳқыҭахь сасра ҷьара даалон, ҳаиқәшәалон. Ҳшеибадыргьы убас ауп. Даара пату сыкәылҵеит, уажә амцхә зысҳәари, гәыла ҳаибадыруеит!

– Нас, уажә уаха ҳашѽеиуа лдыруоу?

– Ҟаи, «сара сыбҭаараны сыҟоуп» ҳәа, ласҳәахьеит ауп. Ус иналкааны мышк асмырбеит.

– Иахылҳәаазеи нас лара? – саатцахт сара.

– Бзиала шәаабеит шәнеиуазаргьы, ҳара ҳаҩны ашә асас изы иаркны иҟамлац, – лҳәеит дааччан.

– Нас уи ала бзиа улбошәа угәы иабома?

– Бзиа слымбозар, усгьы дсышьцыларымызт, – иҳәеит – ох, убри санылбо, аҧсшәа шсалҳәо удыруоу?

– Издыруазар суазтцааузу? Дыгәра дгәырҧьон, дгәырҧьон…

Дәырҧшь агәы ҳанналала, уи аҷкәын дхагахоз ҷьысшьеит.

– Уара Адгәа, шаҟа иқыта ҧшҙоузеи иара, аҭыпҳа дшыҧшҙоу еиҧш, – иҳәон уажәы-уажәы. Иаҳагьы деицәахеит ргәарбжьара ҳаныыбжьала.

– Раҧхьаҙа иааҳпылаз ахәычқәа роуп. Урҭ агәашәқәа ҟьаҟьаҙа иаадыртын, иҳахәаҧшуа иаагылт.

– Адгәа! Уҧшла уажәы ҳанылбалак дышгәырҧьо, – дынсахәыҵхәыҵт, апырпыл мцаҧшь аҟаҧшьра ҩаиҷысны.

Акәаскьа даадәылтцын лҷаалхеит ҳара ҳашҟа ҙгаб қәыпш хыш хәычык. Уамашәа ҳалбоу здырхуада даашанхарц акгьы лыгымхеит ҳмашьына анылба, аха уи минуҵк акәын; дыццакыццакуа дааҳпылт. «Лоума» ҳәа, блала снаиазтцаит Дыгәра, амашьына ҳанаатыцҵ, аха мап рҳәеит иблақәа.

Ишақәнагаз еиҧш аҧсшәа ааҳалҳәан, акәасқьа ҳанхалгалеит. Азал ҳаныыҩанала, Дыгәра ихы-иҷы ааихалашеит. Астол агәҭа ишашаҙа иқәгылан ҳзышьҭаз аҧхәызба лпатреҭ. Аиаша шәасҳәап саргьы саашанхеит. Лыҧшра, лыччаҧшь хааҙа угәыдыркылон.

Дыгәра уи апатреҭ дшахәаҧшуаз дахьгылаз даанхеит.

Аҧшәма хәычы, ҳаҩназгалаз «шәахьынсыжьуа сатамзааит!» – лҳәан, дындәылтцит.

– Адгәа, дубо? – апатреҭ аақәхны иаасирбеит. – Дыбзиами?

– Ҳәарас иатахузеи! – сҳәеит, – зеиҧш истаху дрынасыҧхаша!

– Ас акәу ҷьушьауоу дшыҟоу! Абра шаҟа дыбзиоу аҟара жәаба дыҟоуп! – Дгәырҧьон, Дыгәра анс инархо, ас иаархо, инарҳәы-аарҳәуа апатреҭ дахәаҧшуа.

Ҳтәан, ҳтәан. Ҳҩагылан ауадақәа ҳнарыҩныс-ааҩнысит. Уадак шәкәыла итәын. Ана-ара, астол, аетажерка рыз-

на ыҟан. Библиотекоуп злоумҳәоз акгьы ыҟамызт, каруаҭ заҵәык игылаз аԥырхагамзар. Сара саагәырґьеит. Амалагьы ашәҟәқәа бзиа изымбоз, «ҳаи, шьыри» ҳәа, сгәы ааразыхьоухьоут.

– Арҭ лышәҟәқәа роуп, – иҳәон Дыгәра, акакала зегь сирбон. Нас убра... – шәҟәык збан... ахьӡ схамшҭи? Аа, «Горки алитературазы». Ари, – иҳәеит, – ҳанеибадыруаз аҽны иаахәаны илкын. – Ани акы ахиҳәааит, ари даҽеак ахиҳәааит, аха акгьы зхимҳәааз шаҟа ирацәази!

Аамҭа кыр цеит. Ашәҟәқәа зегь еилҳархт.

– Урҭ зегьы бзиоуп, аха дабаҟоу лара, – саатцааит сара.

– Дабаҟоу зугәахәуа, цьара днеизар акәхап! Дмааикәа дабацари, – иҳәеит Дыгәра, аха иаргьы лыҟамзаара игәы ишнанамгоз удырратәы дыҟан.

Аԥшәмаԥҳәызба хыш хәыҷы дыӷхалалон зны-зынла. – Агәҽыҵь шәагазар ҟалап, – лҳәон, ма апатефон ҳзалырҳәон, ма ак ҳалҳәон. Дыгәра моментк инақәыршәашәа даалызцааит мыждарақә:

– Шәара шәоума иҟоу, шәаҳәшьа дыҟазами?

– Шәгәы шәытцамсааит, шәзырццакуеи. Уи лыдагьы ауаа ҳаҟоуп! – лҳәеит дааччан, ллакҭа хаа аарԥшӡаны. Дыгәра рыцҳа аҟаԥшьра ҽаиҽысит. Сара саалеигәырґьеит аӡґаб хәыҷы, «шаҟа деилҟьоузеи, зхәы ҭазмырхо аҳә лакәзаап» ҳәа.

Абри аамҭазытцәкьа, машьынак ааигәаҳа адәныҟантә абжьы аагеит. Аҟыԥҳәа сҽатцкьеит, смашьына ахәыҷқәа акы азырузар ҳәа сшәаны. Дыгәрагьы иааицәымыґхеит. Инақәырццакны ажыӷҳәа амашьына абжьы аагеит.

Ҳандәылҟьеит ҳҽыцьагьы.

Иаабои?

Агәар агәҭанытцәкьа даҽеа «Победак» ааины игылоуп. Уахьынтә аҭытцра даҽын ԥҳәыск. Дыгәра, «исымҳәази, дааит, дааит!» – иҳәан, даагәырґьеит, аха дымгәырґьар акәымзи, лхабаргьы ыҟазамызт.

Ҳаԥшәма хәыҷы иааиз аԥҳәыс дналыдыххылеит.

– Нана, нана, баама бара, иҟашәҭазеи, адәыґба шәахьӡоу?

– Ҳахьӡеит, нан, сымыш, ианаамҭазцәкьа, – лҳәеит аԥҳәыс. Ҳара ҳанаагәалҭа (уи аамҭаз ҳаргьы амардуан ҳлалбааны амӡырхаҽы ҳгылан), лҽаалхеит ҳара ҳахь.

– Асасцәа сҭазаапеи, сара ара даҽеак сҳәоит, бзиала шәаабеит! – аԥсшәа ааҳалҳәеит дааҳалаҳәаҭаны. Аԥсшәа илҳәозгьы ҳала иабозма! Ҳхы ҳакәаҽены ҳгылан.

– Нана, цқьа изсабымҳәои, нас адәыԥба дҭалахьазу? – дгьаҭәыгьаҭәуа аҭаара даҽын ҳаҙгаб.

Дыгәра снаихәаԥшит, аха избахьоу дабаҟоу, амамиқәара иҽысны дгылоуп.

– Ааи, дцеит, нан. Ажәҭыс ԥшқа даѡызоуп, ианлызҳа, лхы лымч ақәхо даналага, дԥырны дцеит, – дааччеит ан, илҳәоз лгәы аладуҙаны.

– Их, мѡамш! Мѡамш! – дгәыргьон ҳаԥшәма хәыҷы.

– Нан, шәаала хахьҟа ҳхалап, ара шәыргыланы шәҳамоуп, аԥсра соунда, – дааҳаԥхьеит ан.

Уахь ахәнара аха змадаз, иаасзымчҳазт сналызҭааит (Дыгәра усгьы ауҽиҭхуаз!): – Ди, инаскьажәгодаз?

– Инаскьазгоз сыԥҳа аиҳабы Лина лакәын, ухаҭцкы сцеит! – дгәыргьо иаасаҭалкит ан. Аха уаҳа ацәажәара аха лымҭакәа даабжьаԥалеит абра ҳаԥшәма хыш хәыҷы:

– Москваҟа дцон. Москватәи аҳәынҭқарратә университет Ломоносов ихьз зху дҭаларцы! – дкәаҕза ҳаԥхьа даагылт, уажәы арапорт ҟалҵошәа.

– Москва?.. Ауниверситет?.. Аҭарахьы?.. – Илақәа нҭытҳашәа даацәажәеит Дыгәра, нас ихы ааимлагәа иааникылеит. Сара сахьгылаз снышьҭыԥсаа сцеит. Аха нас сааиԥхьхәыцааит абас: ари амш ан лыжәҭыс ԥшқа лцәыпырра амш амацара акәымкәа, гәаныла ԥҳәысҳәара ииаз ираз҃к гәеижьага ицәыпырра амшгьы акәны иҟазаарын ҳәа!

Шоҭа Ҷкадуа
(1932–2003)

СГӘАЛА

Ԥын-ԥыҟәра нысҵыргьы исхашҭуам сара уи амш.

…Аҽены исоуит сџьа иалҵыз раԥхьаҙатәи ауалафахәы. Аԥара зымкыц, изымбац дарбан. Аха сара уажәада исымкыцызшәа иларха-ԥархо, иԥхьаҙо-еиҭаԥхьаҙо, сызхара исзымбо искын. Урҭ, исоухьаз раасҭа акала исзааигәаны избон, сгәы рзыбылуан, мышгашақәгьы рныхра сзыгәаҕьуамызт. Жәеиза шыҟәса аҵара сҵон. Шыҟәсык аус зурц сыҙбеит. Сыслесархеит. Жәохә мыш аус зуан. Убри ажәохәмыштәи сџьа хәыҷ иалҵыз ауп абыржә минуҭқәак рышьҭахь исырҭаз. «Ирылаасхәарызеи? – схәыцуан сара. – Исыгу даара ирацәоуп: апалта бзиа, акастиум, ашьаҵа, аблуз бзиа… урҭ зегь ԥшьышә мааҭ рызхо иҟоума! Аха иаасхәап уажә сымч зыҟәхо, еиҳа исҭаху… Аха… – Иаасгәалашәеит сҭаацәа: сан, саб, сашьцәа, саҳәшьа…– урҭ? Урҭ рзын ак аамхәаҙакәан исоуз сара схы иадсҵар, иԥшҙахарыма? Дара егьырҳәарым, аха сара сгәы сарҭынчрыма. Нас заҟа абзиара сзырухьоузеи!? Иаасхәарызеи?»

Ақалақь салалан снеиуеит. Снаԥшы-ааԥшуеит зныЗынла угәы иҭоу аҵкыс убла иабо еиҕьхоит. Сшьаҽаҟәа ҕәгәа-ҕәгәа иргыло, сара сеиҵкыс ибеиоу абри ақалақь даламшәа. Иссируп! Исылазҵазеи мшәан ас амч? Ԥшьышә мааҭ ракәым, быжьнызқь мааҭ сҟәынҳәаланы аконтораҟынтә аѳнынҙагь сцахьеит ҳқыҭан. Аха усҟан сгәы ҕәгәамызт, наҟ ишәон. Иахьа? Иахьа ԥшьышә мааҭ быжьнызкь мааҭ иреиҳаушәа сгәы иснаҭоит. Урҭ рырҳаразы заҟа қәа сысзеи, заҟа ҷыхь сфазеи, заҟантә

атцаа рҷҷо сцәылазеи… Иҟамлои убарҭ ракәзар урҭ рымч зырдууз сгәаҽы? Снеиуеит сара раԥхьатәи суалафахәы сыкәа иҭаҵаны. Саб иситоз аԥарақәа среигъазомызт, аҽехәыц згоз ашәақь ала «ҵәҟьаԥ-ҵәҟьаԥ» ҳәа, сызхара хысра ҟалазомызт, шьыбжьхьа сҽазтцашаз убра инықәтцан сцон. Арҭ сԥарақәа уи азы рныхра сзымгәаҕьит, уи уажә ихәмаргасшьеит, саѽсит.

Снеиуеит амагазинқәа снарытцаԥш-аарытцаԥшуа. Аматәақәа рыхәқәа срызтцаауеит, нас урҭ нықәтцан еиҕьу збозар ҳәа сҽынасхоит, сашьҭоуп иреиҕьу, зегь реиҳа зыхә мариоу… Амала, иаасхәо закәу ҳәа сыздырҙом макьана. Иҟалап шьатцазар, иҟалап блуззар, ҵкызар, хҭырпазар, шәҟәызар…

Еиҳа идууз магазинк снытцалт. Ацха зҭоу ашьхытцә шадеизало еиԥш, ауаа адахҭа иадтцәатцәалоуп. Шьоукы амакинтошқәа рышәтцаны игәарҭоит. Шьоукы апалта иатцәа дуқәа аархәоит. Сара урҭ рыхә сазтцаазом, хәаԥшырҭасгьы ишьҭысхзом… Абан сара сымч зықәхо аматәақәа ахьыкәу.

– Ани аблуз зыԥсоузеи? – аԥшәмара нкылан итцагылаз аԥҳәызба шкәакәа ԥшза слазтцааит.

– Шәи-быжьба маат, – лхәеит али-ԥси рыбжьара.

Минуҵқәак сҽеанысқылт.

«Еиҕьхап сақәытцыр. Уажә зынроуп. Аблуз ԥхынтәуп. Ԥхнынза ак соуп…»

– Ани ашьатца ҟаԥшь зыԥсоузеи?

– Ѽышәи ѽажәа!

«Ѽышәи ѽажәа рацәацәоуп», – сгәы иаатасҳәеит.

– Ани атцкы?

– Атцкы аԥсоуп шәи хынѽажәи жәеиза маат.

«Уи сан лзын изгап, аха саб? Сашьцәа? Саҳәшьа? Ргәы ишпалсри, сеилыркаап… Изгоит».

– Иҟалозар исзеилашәҳәа…

Абри аамҭаз сылаԥш нақәшәеит сабгьы, сангьы, саҳәшьагьы, сашьцәагьы инареиҕьасшьоз аҙә дысгәалазыршәаз акы – ашьал. Ашьал ҕра ду! Уи пату ақәымтцазакәан агҽыѽара игҽакнаҳан, ишабалак. Агәтатцәкьа қьныста дук аларԥан иадкнаҳалан ахә зныз қьаад кәамкьак. Аха ахә збомызт, ақьаад аапсазшәа ахы хьыдышьшьын.

– Сатамыз, атцкы стахзам, абни ашьал сшәырба, – сҳәеит атцкы еилаҳәаны исзыркырц зҽаазхаз аԥҳәызба лахь.

– Аҩыза, иалухша ак алх, уара удагь ауаа ыҟоуп ара! – насгәыдылтеит аԥҳәызба ҟәымшәышә. Уи сахьлыхәаԥшуаз, абас ажәа хжәақәа лгәылоуп ҳәа бзантыкгьы сгәы иаанагомызт. «Ех, аԥҳәызба, аԥхьатәи ауалафахәы боузшәа быҟандаз, нас иаразнак ишаалыбхуаз збарын ибҭахыз!..» Уаҳа ажәала акгьы ласымҳәеит. Ларгьы даҽаԥысҽеит лгәахәуа, ашьал аалган, абыққҳәа саԥхьа инықәлыжьт. Асабагьы налббит. Снапы нахьсырсит... Маҷк иџьаџьацәан, аха омашәа иԥхан. Аласа цқьа иалхын. Ацәаҳәа цәыш дуқәа алдан, еитцыхны цқьа снахәаԥшит. Хызатҵьакҭәҟьа иаҟароуп, ижәпаҙа, ихьанҭаҙа ачыхәқәа ахьынпсса. Хымпада, иаасхәоит! Ԥшьышә маат хыркәшан иаԥсахаргьы, иаасхәоит. Иаахәан санду илзызгоит. Уи ашьха ашьапаҽы дынхоит. Уажә уа асы шьҭоуп, итцаауеит араатцкысгьы. Ашьал лзызгар дхәажажаҙа иаалыкәлыршап. Уи ашьал ду лымаҙам, издыруеит.

– Изыԥсоузеи? – стцаахт ишысцәымгыз.

– Уа аԥхьа иақәуп изыԥсоу! – лҳәеит дсыхәампшҙакәан. Ҳаит, пҳәызба ҟадыць, аԥхьа ишақәу ансалҳәо изыпсоу ахаҭа аасалҳәар, ҳаилымго! Шәи хынҩажәижәаба маат ракәын изыԥсаз! Сгәыргьеит амала исоуз аҟара. Иара убратҵәҟьа иааиласыркәымпылын, сҩытцра иҩытцаскит. Аԥарақәа аасшәан, сҩытцытцит.

«Ара уаҩ дзызхьампшҙо, уаҩ илаԥш итцамшәаҙо ашьал заҟа даргәыргьарызеи нанду! – схәыцуан сара амҩа санылан сахьцоз. – Санду! Сылашара нанду! Зегь ҳзааҙаз, адунеихаан аказын «мап» ҳәа ҳазымҳәац, инеиҭа-неиҭасуа хәыҩматацәа ҳзааҙаз ханду. Ҭаца нап зымбац, ажәра иархәаз, ҳамҭа хцакыгак макьана изхазымтцац ҳара ҳ-нанду».

Иахьа сабшоуп. Уаха сцап саншьцәарахь, Тҟәарчалнтәи шьапылагь уаҩ дыбжьысуеит. Абжьаратә школ салгеижьҭеи дсымбаҙац. Сцап, сызхара дызбап нанду. Исыргәыргьап саншьцәа. Ҳара ҳаннеиуа урҭ рзын жәҩангәашәпхьароуп. Ргәыргьабжь агәылацәа еизнагоит. Исыман сцап раԥхьатәи суалафахәы, агьама рбап рааҙамҭа сцьа хәычы раԥхьаҙа иалтцыз. Урҭ уи матәаны, фатәны ирбом, насыпны ирыпхьаҙап...

Сара игәхьаазго саншьцәа рхала ракәзам. Игәхьаазгоит аҳаблазегь, игәхьаазгоит урҭ рашҭақәа, рытцлақәа, ргәараб-

жьарақәа, игәхьаазгонт уаатәи абыргцәа рбыжьқәа, урҭ зцатәоу ахә дуқәа… Аиқәҽытбжьқәа. Ауаа ракәым уаатәи лак збар изтәу дыздыруеит. Уарр сара схәычра ахьысхызгаз. Ахаҳәқәатцәкьа ахьышьҭоу здыруеит. Зегь нанду лыхьз иадҳәалан бзиа избоит. Сцоит сара уаха уахь!..

Сетка хахак аасхәан иназкуаз ахаа-мыхаақәа, апапиросқәа, қлападк уҳәа наган интастцеит. Амҩа сықәлеит нанду лахь. Сгәы сыхоит ашьхарахь. Абни асы хырҩапҵшьаа изқәыжьу ашьха ҽарҳақәа ршьапахьы.

Сиршәа избоит сеидара хәычы кны уахь амҩа сахьыкәу. Уахьынтәи санарауаз акәын аидарақәа рышьҭыхра сахьашьцылаз…

Амашьына ахьынзанеиуаз, машьына хабаркалеик сықәшәан сагеит. Устәи, еиҳа излааигәаз ала, иааихтцәаны сҽыласхеит. Иаахтцәаны еиҳа амҩа баапсын, ҩыцьара азы шьапыла иртәын, лаґьа-ҩаґьан. Анацьалбеит ишпаҡаз усҡан!.. Аха уи усс исымамызт. Истахуп алапш-ҽапшы шсымоу нандураарҽ снеирц. Ажәҩан сыпҭала еимаҷыҩуп, амра збом, аха иахьыҡазаалак шьҭа аҭашәара аҽазнакуеит. Иҷыхьҭоуп. Ана-ара аласкәыгә иахахазшәа ас цәаҡьақәа кажьуп. Сарґьарахь-сармарахь исаҳауеит аҡыгә быжьқәа. Ааигәаза кәытқәакгьы хәылпазтәи бжьыла иҡарҡаруеит. Аҩнқәа рыкәцәқәа аҭатын иахошәа алҩа рхыббуан. Ҷкәын хылтыҷекгьы ишәақь игәытцарҡәыҡә, абна иҽза-ҽзо абардра давалан днеиуеит, ардәыноу акы деиҩазоит. Арҭ зегь ахьызбо, сара сгәы ҭгәырґьоит. Бзиа избоит азын ақытан! Шьыри абыржә дираарҷе снаган сыҡандаз, саншьагьы ашәақь имоуп, сагьаамшәарыцоз. Уа раарагәара Ахәажәа ҳәа изышьҭоу абна ыҡоуп, ацаблыкьқәа амоуп. Сыпхашьоит мамзар, сыҩуан абыржәы, аха сыпхашьоит. Ма аурыла маҷк сакәындаз. Сеимаа ҡыж-ҡыжҳәа атцәыуара иаҷуп, ахбаррақәа роуп жьжьагас иамоу. Зынза еимымыҩрындаз, шьҭа аматцура салоуп, пхашьароуп…

Сыҩхықәгылт Ажәмҩа ҳәа изышьҭоу. Шьҭа арантәи избарҭоуп саншьцәа ахьынхо. Абан, абан, абан, урҭ рыҩнқәа рхыбрақәа, мзала ихыбушәа илаша-лашаза, алҩатцә рхылхәхәа иахьаапшуа. Абан, нанду лыҩнгьы. Абна дыҡоуп уажә нанду…

Сшыхысхысуаз ҭаҡа сылбааит. Абар, азсара сзыртцаз азиас ссир Улыс! Уи зышәк ирылазаргьы абжьала издыруе-

ит! Абар, уҳабла хәыҷқәа Шьыпа, Така, Патка… ҽыкәабара ҳахьаалоз. Тапаҩәыл ахьзуп ари азыжь. Итамтамуа еилагьежьуеит. Еибафо иааиуа азиас иара ахьтатәоу инахәланагалоит. Иара штынчыц итынчуп. Санду егьараан асаара лхы иқәыргыланы, жәабаҟа цьам аитцырҟәаҟәа аныргылан, дҳашьталан абра даахьан.

– Нын, сара афаха змоуша, амла шәсымшьи. Аѡытцаҟа шәцаз цьысшьан, уахь сымцази… ҳәа – дырѡегь лхы ахара адылтцон. Абрахь ҳаалар лтахзамызт! Ари азыжь баапсын. Аха ҳгәы иалсыр ҳәа дшәаны даҳзаҩуамызт.

Сшьапы еилыхны Улыс сырит. Апхьа сшьапқәа насытцшәааит, аха нас иҟапшьхан, идыст. Улыс рыцҳа аклеи тыршоушәа ауп атра шыцқьоу, иаргьы раҙныртәаны инеиуашәоуп ишыкәеикәеиуа.

Абар, Каариқьамта! Егьараан ҳаипхныѡлахьан ара! Уажә ихахаза итцаан игылоу ант атцәатцлақәа егьараан алапҟьа рылахтцахьан. Егьараан абық-чықҳәа атцәаҟапшьқәа ҳамтцаҳахьан.

Абар, нандураахь ихагалоу амѡа. Абар, азлагара ахьхьаҳәа ииасны иахьцо. Уи ццакуеит, уск анапы ишану мѡашьо. Ари амѡаҷ ахаҳә илажьуп. Арт ахаҳәқәа бзиа избоит, избанзар, ди лахь игоу амѡа ианыжьлоуп. Урти ауардын барбалқәеи анеиқәшәалак, даара еибаҟьоит, ахаҳәқәа ртыпгьы иахытцысуам, аха абарбалқәагьы уа иаанхом, ицоит рымѡахь, иргоит ататын, апш, ашәыр… Убас ишпырхагоугьы урт ахаҳәқәа бзиа избоит, иреипшу цьара избаргьы, ди лхаҳәқәа ҳәа срышьтоуп.

Абра зегь сызгәакьоуп сара. Улыс акәара иқәжьу аслан иаҟароу ахаҳә дузҙақәа заҟантә рҟәаҟәа схалны сықәтәахьоузеи. Арт зегь здыруеит, исшьышьхьеит напыла. Уи моу, абни аандашьтраҷ ишкаҳара игылоу ашьаҟажәтцәкьа бзиа избоит. Уи ашьаҟа саншьа иоуп иазырсыз, агәашә ҷан, егьараан иаасыртхьан, иасыркхьан. Агәашә ахьанҭара иара акәын изқәыжьыз. Саншьа аибашьрахьтә дхынҳәаанза, иара шгылац игылан, агәашә камыжькәан иакын. Шьта иажәит. Агәашә ҷыхны иара ахы иазынрыжьит, ауаа ирцәыхарахеит, ажыц ақәылт шьта.

Сааит! Абар, абри апшаҳәа иапу аҳабла хәхәа хәыч ауп саншьцәа рҳабла. Абар, схәычра ахьысхызгаз, адунеиаҷ иҟоу амѡақәа зегьы реитцкыс згәыблра сымоу амѡа,

саншьцәа ргәарабжьара! Сыбжьалан снеиуеит. Абар, саншьцәа руаҙәк дахьынхо. Аматцурҭаҷ амца хәажжаҙа избоит. Аҙә аԥҳә датцалан аборахь днеиуеит. Уи абора шеиԥкааугьы здыруеит, сыԥналахьеит… Сгәы ишамуаз уи агәашә снавсит. Истахуп аԥхьа с-нанду лахь снеирц, уаха сгәы зтынчхом. Абар, нандураа ргәашә. Маҷ ивтрааруп. Саахан сынҭалт. Ала хәдыш (уи сара сышьҭахь ирааҙаз лоуп) аасцыххылт, аха исмеишʒеит, ала ауаԥ ишьа алоуп рхәоит, иҟамлои сшазааигәаз гәԥарас иакызар. Уажә хәылпазуп. Истахуп уаԥы симбаҙакәан, гәԥарак рымаҙамкәан, аматцурҭа ашә аартны, аҭаацәа аԥьцьаҳәа иштәоу снылагыларц – уа, хәлыбзиақәа ҳәа!

– Унан, уара узгаша! хәа, – рнапқәа ыргьежьуа, исыкәшо рҷаархашт сандуи сан лаҳәшьеи. Урҭ уажә изҷу здыруеит: саншьа арахә еилиргахьеит, санду лкәытқәа, ҭалкхьеит. Шьҭа аҭаацәа аматцурҭаҷ итәоуп, енагь еиԥш, хымпада гәылак дтәоуп. Ажәабжьқәа рхәоит, ахьа рҷыҷуеит, аԥы ржәуеит, мамзаргьы, саншьа апатронақәа еитцеитцоит…

Ашә снадгылт. Сгәы аҭҳара-аҭҳара еисуа ԥшьаала иаасыртит. Абар алакә! Амца ахы еергьҳәа еихәлоуп. Изымбаҙац ԥҳәыск цәа-шьаршьқәак лыманы дыҷеҳәоуп. Сшыныԥналаз ацгәыгра ду миаауҳәа сшьапы иаатцагьежьит. Кәаҷабк шыцәара абла ҭаа аланда иқәгылоуп. Архнышьнақәа хәхәа-хәхәаҙа алԥа иалакнаҳан рхала.

– Хәлыбзиақәа! – сҳәеит, ишысҳәара сҷамшәо.

– Бзиа убааит, нан, – лҳәан даагылт, лцәашьаршьқәа еидкыло. Иҟастцара сақәымшәо ашә саалахеит. Дызбом санду, иҟам сан лаҳәшьа, саншьа. Избац, иахьсызҳаз аматцурҭа лхаануп исымбаҙац аԥхәыс еиқәа.

– Арахь утәа, нан. Уҭахызар хыхьҟа ухал…

– Дираа абаҟоу? – сшәаны ҷаастит сара.

– Унан, сара анышәахә, уажәоуп уаныздырыз. Гәышька лычкән, уами, нан? Нын, уԥсынтцры духааит.

Деда рыцҳа дышшәызгәаҟуаз…

– Илыхьзеи ди?! – уа сышьхныԥсылт.

– Дычмазаԥы ғәғәоуп, – нан. Даара Дыгәгәоуп. Илзыхга-илызхымга! – ашәақь апҟаԥҳәа иаасгәыдлтцет. Сеидара хәыҷ ацәарҭаҩы инықәсыргылан, сыԥси сыԥси еихьымʒо акәасқьа сыԥхалт. Ашьҭахьтәи ауадаҷ ҷымҭ-ԥсымшьа

итәан агәылацәа, саншьеи сан лаҳәшьеи назлаз. Лыхчы лытԥхны дыхәхәаҙа, дышкәакәаҙа дыԛәуп нанду, ҳ-нанду.

– Нанду! Ибыхьзеи, нанду? – сналхаххит. Аха сыбжьы сызтымгеит, исыхәлатԥааз алаґырҙ иахәаҽт. Саншьеи сан лаҳәшьеи блала исеигәырґьеит. Нас, урт исеигәырґьаз рыблаԛәа лабжышла иаатәеит.

– Ди, Шамил дмааи, маԛк бааԥши… лҳәеит сан лаҳәшьа.

– Сынаноу?.. Сынана даама!.. Иаҳама!.. – лыблаԛәа аахылтит. Иаразнак мчык аалылалт. – Бѡасыхи. Сукәхшоуп, сысаби… – лнапы қачқачо илыргьежьт дахьылаиаз. Сара сылаґырҙ нкыло, лаԥхьа снықәтәеит.

Дысгәыдыҳәҳәалан дгәыдыскылт с-нанду. Атцысхә еиԥш ,иласҙа ацәарԥа иагәылаз нанду.

– Ибыхьи, нанду… бымшәааит, нанду! – сҳәеит сара.

– Сынана. Енагь сыћоума… Смажәи… шәара шәшеибгоу сара сзыԥсыр, ԥьанатми… Умтԥәыуан, сынана, сгәы сыхьуеит, умтԥәыуан…

«Нанду рыцҳа! Уажәада дычмазаѡны дсымбац ианакәзаалак. Уи моу аиарԥа дагәылангьы сымбац. Зегь ҳашьтахь дышьталон, зегьы ҳаԥхьа дгылон. Уи еиҳагьы саршәоит. Енагь иччоз лыблаԛәа аҽеаблаԛәоушәа сгәы иснатоит, ашоура рхуп. Лнацәкьыс хәхәа тылшьуеит цқьа сыдлырбарц. Нанду лашара, ибыхьзеи, нанду. Бара ак анбыхь нас иҳаԥсыхәоузеи ҳара. Нас нан ҳәа ҳазҳәода ҳара. Нанду ҳәа заххәода, зыбла ҳагәзуада ҳара! Сыбшьит, аха сышԥабшьи нанду…». Сгәы тәыуон, итәыуон…

– Нан, криҽашәтца, зырԥхала ишьапы шәызәзәа, ахьта иламлааит срыцхауп… Ахьа ишәт… Аџьынџьыхәа ана ашәындыћәра итоуп… Акәындхә аҽы ижу аҳаԥшьа хышәт… Қыжәк иадамзаргьы изышәшь, тасым. Итуазеи дмааижьтеи. Срыцхахоит, абааԥс, ак игхар… Нын, сара мыжда, иааимтаз сыпсра шԥакашәеи… – ергь-ергьҳәа лажәаԛәа лгәы икылган дцәажәон нанду.

– Акгьы стахҙам, нанду, бара боуп истаху. Бара быбзиаха, уаҳа акгьы стахҙам… – сҳәон сара ахәычқәа реиԥш.

Нанду тытрак снапы кны лыхчы дкыдиаалан. Лыблаԛәа ааихмырсыгьзакәан дсыхәаԥшуан. Урт уажәы, иҟалап, срымбозтгьы, убасћак ашоура рхын, аха уеизгьы сара сахь иааԥшуан. «Нанду рыцҳа, таца напык лымбеит. – Схәыц-

уан сара. – Лара, иара лыҷкәын иахь егьылҳәаҙомызт. Агәылацәа ракәын изалҳәоз. Аха… Аха шьҭа…»

– Шьҭа уцаны, акы унацҳа, сынана. Нас ҭынч ҳаицәажәап… – лҳәеит нанду. Илҳәаз насыгҙеит. Мамзар лхьаа иацнатцон. Аха крыфарас иҟастцаз егьыҟам. Сҟырҟы илымбааит. Сан лаҳәшьа ашьал анылба, атцәыуара далагеит. Нас лылаҕырҙқәа аарыцқьан акәасқьахь илыман дхалт.

Саншьа исеиҳәеит аҳақьым дшааргаз, дыҕәҕәоуп ҳәа шиҳәаз.

– Иҽееишәа иҟоу ҳақьымума?

– Мамоу, дыцәгьам. Аха абзиатцәҟьагьы арахь дааuама, ҳқыҭа зеиԥш қыҭоу умдыруеи; амҩа ыҟам, алашара ыҟам… Закәыхи, машьынак нкылан ачымазаҩ ақалақь ахь даагап ҳәа уҟоу…

– Ҽыла ддәыцқәаагалар?

– Илзычҳауам. Лгәы зынҙа иуашәшәыроуп, – иҳәеит. – Иаха ҩынтә дҳақәпсит…

«Ех, нанду рыцҳа, нанду! Амала баша аԥьабаа ҳадыббалон. Ҳазлабыхәазеи бмоҭацәа, быздыԥсылахьаз бмоҭацәа? Бшыԥсуа збоит, сызлабыхәозеи уаха?»

Саԥхьа икнаҳауп ачуан. Заҟантә илыҙәҙәахьоузеи ари нанду! Ани аҳамам игҽагылоу аԥҳал лҟәаҟәа уашәшәыра иқәыргылан заҟантә дылбаахьоузеи Улыскә. Арахь аанҽасра санаалоз, илымԥаан аҙы анаазгалак: «Нына, сара анышәахә, асаби аҙы дышԥатцасшьи!..» ҳәа, лхы лшәиуан, даара ус ҕәҕәак злыруз иеиԥш хәлаанҙа дсыхәаԥшуан. Исгәалашәоит, шықәсык зны лареи сареи ҳамацара ҳаныҟаз ҽенак аилаць луит. Лара лхәы маҷзан ианылтцеит, сара схәы енагь еиԥш, идуны. Нанду ахыртцәы лшарц агҽыҩра данынгҽала, схәыи лхәыи сыпсахит. Снатәан иаарласны крысфан, сҩагылт. Нас аатцрахь снавалан, лызкылпшра салагеит (ахәычра!). Лхәы налымтцалтцан агәра лзымго днахәаԥшит. Лыбжьы рмаҷны ак лҳәеит, аха исмаҳаит, лхы лшәизар акәхап. Нас сызҽылтит. Санынҩнала, сыбла еимданы даатаԥшит, спылшәарц лтахызшәа. Сара исзымчҳазт, аччара салагеит.

– Ҳаи, нанхеит, ҳаи, нанхеит, ас арыцҳара аҙәы иҟаитцома… Ашьа сҽоутцома, нанхеит. Уласны абыржәытцәкьа абригь ыф… ҳәа – сылкит. Сара сыччон, лара дтцәыуон!

Убри аҽнеиԥшгьы ак лгәы иалсны дцәажәо сымбаҙац. Ашьҭахь слыхәо-сылчо изулак, маҷк лҷастцеит.

Агәылацәа? Нанду лҷы ак ртахны ианааилак, ацәгьа нкылан абзиа дара ирылҭон. «Афатә фатәуп, ауаҩы дуаҩуп!» лхәон. Дахьынеиҭатцлак, арахә лыцрыԥсса илышьҭан. Лыпраҳәа аԥьыба урҭ рзы енагь иҭан анаѓәылакәа. Рԥьышә инықәлшьуан. Ҳара зѓәаѓәа ҳахьызмыркьысуаз аԥьакьал, лара ачыргә хәыҷ цылшьышьаауан. Акәтқәа кранрылҭоз, иԥырны лыжәҩа иқәтәон. Зегь бзиа дырбон нанду, зегьы дыргәыѓатцаҩын. Зегь наѓ ирыдылтцон. Заѓа хәыцра ааиуазеи, схаҷы…

Акәасҟьахь ҳхалт. Нанду ашьал лыкәыршан дхыкәтәалан. Сан лаҳәшьа длытцатәан.

– Аҳамҭа бзааигама, ди? Даара ибнаалоит! – иҳәеит саншьа, дыччо, лгәы алаѓатцо.

– Ибзиахәми, сикәхшоуп… Ибзиахәуп, ибымбылҙа… Иԥхаҙа… Иара иеиԥш иҳалалҙа иѓоуп… Сукәыхшоуп, сынана, ахарԥь сықәѓаутцеит… – лҳәеит нанду. Егьырҭ асса-мысса иаазгазгьы лапхьа иқәын. Акгьы агьама лзымбеит. Лнапы цәытцган илшьышьуан. Илшьышьуан сара иаасҟәыртцәаз, зыԥсы ҭоу акеиԥш.

Агәылацәеи ҳареи даара такәаамҭа атцх аагеит. Нанду дықьуамызт. Ицәажәоз дырзыҙырҩуашәа дышьҭан. Лнапы цәытцырҳәҳәаны, ашьал ачыхә еиԥхьылшьышьаауан.

– Ааи, дад, иѓоу гәбылроуп, лмоҭа данылба дшаахынҳәыз шәымбо! – иҳәеит ԥсаҭа бзиа Мшьышь.

– Нан, шәца, шәсыдпсылт. Шәаргьы шәышьҭал. Уаха аҷаԥшьара стахҙам, еиҳа сеиҕьуп… – лҳәеит нанду. Зыхчы зытцхны иқәыз ачымазаҩ, снеижьҭеи дахьыхынҳәыз цьашьо аимпра иалагеит агәылацәа.

Инаскьаагарц ҳанындәылтц, ажәҩан еимаҷыҩны еимагыланы аҳәатаҳәа асоура иаҷын. Ас цәаѓьақәа еибархәмаруа аԥарԥалыкьқәа реиԥш, сан лаҳәшьа илкыз акәаҷаб алашара рҽеалархсон. Ҷыц ирыцѓьаз абамбеиԥш ибыԥкҙа, ас ҷыц ҳнылагылт. Макьана цқьагь абжьы азыргомызт. Лашбжьык цьара иуаҳауамызт. Итынчҙа ишьҭан аҳабла. Зыԥсы ҭаз ас цәаѓьақәа ракәын. Амала ашшы ҳәа иааҩуан Улыс аҙиас абжьы. Аха уи абжьы бжьуп ҳәа ирыпхьаҙом аԥшаҳәа, шьҭа иашьцылахьеит, ԥсабарак ирзаҩызоуп.

– Уатцәы шәарыцара икыдҳаршәлароуп! – иҳәеит Шәарах, саншьа иҩыза.

– Ада Анцәа хьаа ҳаумҭан! – иҳәеит саншьа.

* * *

Ҳашьҭалт. Сан лаҳәшьа нанду луадаҿ дышьҭалт. Саншьеи сареи – азалаҿ.

– Схәыҷқәа, сысабицәа, сымаҳә… зегьы зегь агәабзиара рыҭ, еигумырхан… Сысабицәа шеибгоу сара сшьы… Ашара рзыбзиатә… иахьыҟазаалак ирманшәал… – нанду, лгәы аныбзиаз еиԥш уажәгьы дныҳәон. Сара сзыцәомызт. Саншьагьы дыцәаҙам макьана, уи даныцәо ихәда абжьы гоит. Қьыбжьыкгьы лхыҩуам нанду. Ицоит атцх. Ҳацәам. Иауеит асы, уи ҩашьаҙом, ацәыкәбар абжьы гаҙом.

Ашарахь инеихоны сылацәа нҭааит. Ԥхыҙлагьы нанду лоуп избаз. Сара сҳақьымны саахит. Нанду хәшәык налсыржәын, лхьаа налхыпсаахт.

– Асҟаамҭа сышԥашьҭахеи, амрагь гылахьеит, сара аубиџьыр… – лҳәан даагылахт.

Абри аамҭазы, нанду лшьапы дыкәгылан данызба, самхагәыргьан саапшит. Саншьа ииарҭа ҭацәын. Ажәжәаҳәа саагылан, сыматәакәа сышәҭо нанду луада сныҩналт. Нанду лыхчы лытцхны дыкәын. Еергьҳәа лыпсыԥ лалгаҩалгон. Ҷымҭ-ԥсымшьа илхагылан лыхшара.

– Сынана… уоума?.. – ҷаалҭит Нанду.

– Аиеи, нанду…

– Сынана… Шаанҙа узгылазеи, ахьҭа… – лҳәеит сара сахь. Абасҟак дгәаҟуеит, аха сара сылбоит, сара дсыхҙыҙаауеит.

– Нанду, беицәахама, Нанду? – сналхаххит.

– Мап, нан, саапсеит… – лҳәеит. Ааи, даапсеит. Уи ажәа иахьоуп сара атцакы анеилыскааua. Ԥшьынҩажәи жәаф шықәса!.. Ҳаматцгьы лхаматцгьы!..

– Нан, шәара минуҭҙак шәдәылтц… Сыцкәын ак иасҳәарц стахуп… – ҷаалҭит. Сан лаҳәшьеи сареи ҳдәылтцит. Ашәаҿ ҳгылан ҳзыршуан.

– Сапхьа уқәтәа, нан… – лҳәеит нанду. Лхьаа лхыпсаазшәа дцәажәон уажәы. Лапхьа дныкәтәеит. – Уара уоуп, нан, аҩнаҭа еиҳабу. Ажәакәак уасҳәоит. Сара уаҳа сзыхгараны сыҟазамызт… аха смоҭа игәы ҭысымҟьарц… Изулак исхыз-

геит… Убзиаз, нан. Уҭаацәараха. Уаҳәшьа лгәы даумырган. Ддыԥшылоумтәын. Аҩнаҭа иахьанҙа хьымҙг амамкәан ииаит. Шьҭарнахыс шәара иацышәтца… исҭахын… Даара исҭахын…

– Изакәи, ди, ибҭаху? – дҭааит.

– Ҭаца хәыҷык дысхагылан сымҩа сыкәлар, аха… Нан, срыцхәуп сынана ак игшәмырхан. Сара сыԥсуеит. Амала дышәмырҷаԥшьан, хьҭак илашәымтцан… шәыбзиаз, нан…

– Ди, баапшы, ди!.. – даагьатцәыгьатцәит саншьа. Ашә еимпааны сан лаҳәшьагьы саргьы ҳныҩналт.

– Ди, ди, баапшы, ди…

– Саргьы исҭахуп сааԥшырц, аха… шәыбзиаз, нан, шәыбзиаз… Ахьҭа улоумтцан, сынана, уаԥхьа еибаркы… узбаларц сҭахуп, аха исыл… исылшом… – уа ииаҷәахтцәеит сылашара с-нанду лажәа, ҩажәа шыкәса исаҳауаз лажәа хаа… Ианакәызаалак уи илҳәо смаҳацызт «исылшом» ажәа. Илҳәеит знык. Уаҳа еихымтцуа инеихаԥсит уи зҳәаз ақьышәкәа, ирҳәеит уи ажәа цыхәтәантәи ажәаны. Уи ахьырҳәаз иԥхашьазшәа инеиқәԥсеит 96 шыкәса адунеи ду иқәԥшыз, ҳара ҳаигәыргьараз ишаз абла разкәа. Алабытцәкәа реиԥш ихаххала илывахеит егьараан аџьынџьыхәа, алаҳарҩа, араса, сзыркхьаз ларгьа нацәкьарақәа. Еиқәтәеит аматц ауразы ишаз агәы… Оф гәышьа ҳәа лыбга ахәара ааитцыхны днықәиеит жәларак ҳгәадура. Зегь ԥсит… Зегь ахьшәашәара иалагеит. Аха макьана ларма нацәкьарақәа алаԥсны иркын илыкәыз ашьал ачыхә… Зегьы дҳабжьан, зегьы ҳныҳәан, уатцәы дахьаара ҷьара дцозшәа, наҙаҙа дҳацәцеит нанду, сылашара с-нанду…

Уижьҭеи итцуеит жәашыкәса. Аха иац акәушәа исгәалашәоит сара уи амш. Сара издыруеит ауаҩ адунеи дшакәламхо, аҧар раԥхьа абырг идунеи шиԥсахуа, ари аԥстазаара закәанс ишамоу. Ааи издыруеит урҭ, аха уи иарҭынчуам сгәы. Аулафхәы соуцыԥхьаҙа, сыбла ихгылоуп 28 декабр, ахәаша 1951 шыкәса. Слымҳа итаҩуеит. «Нан, срыцхәуп, дышәмырҷаԥшьан… Ахьҭа улоумтцан, уаԥхьа еибаркы… уаҳа сылшом…».

Ҷичҷико Џьонуа
(1915–1975)

АХРА ШКӘАКӘА

I

Атцх агәы еиҩнашахьан.

Ажәҩан алу дуӡӡа аҳәылы-ҳәылыҳәа асырҳәы алагон; апсабара ахарԥ хьшәашәа иашәнатцаз иҟәашккараӡа ушьамхы инатцапсон.

Аҳабла ыцәан итахәхәа. Аӡыԥшаҳәа нырцә-аарцә ахыбракәа асы рыкәзхуаз реиқәҷытбжьқәагьы еихсыгьхьан. Аха аҩада, амарда ашьапахьшәа, аҳабла уахьналшәо, лак амацара ҷааихак ҟанатцомызт: абжьы гәаҩаӡа аӡыгәта ԥнарцәажәааууан.

Адәахьы асы иарлашон, ҟәандаран…

Амҟәыл ауит. Аграпарақәа зегьы еимаҷыҩхьан.

Дәаб апсҭа итысны иаауаз, уаҳа неихыркәа изыҟамтцо, дқьыпахеит. Деиқәатцәаӡа асытәхәа далубаауан, имацара дныгәнысуа даауан асы пуа; маҭа-маҭа даатгылан иԥсы ааивигон. Ицәеи-ижьи дысхьеит акы азеилымкааua, дгьазкит…

Ахапаларахь данаацәыртц даатгылт. Асы пссага итәыргәлаба игәышԥлымҳа инатцаиргылан, иҷенеитеит.

Итцаҟа апшаҳәаҷы асытәхәа иагәыларшәуп аҳабла хәычы. Мышқәак уажәапхьа уи аҳабла даназхәыцлак, мтцәыжәҩада дпырны ажәҩан далалон, мрахәагала италаҳаны, адунеи аҷы зегьы реиҳа иара пшӡазшәа ибон; аҳабла иаланхоз атыпҳа пшӡа Марҭа лыда пстазаара ыҟас дыҟамызт: абзиабара дҳәынҷан даман… Уи аҳабла ишибац еипш уажәгьы илапш иаатцашәеит, аха ихьшәашәаӡа акы дааимнадан, атцуҳәа ихагәта иналкьеит, дырҩегьых

уи инақәырццакны мацәыстцас имцабз қьоуқьадха акы неицралахт, ицәа наихзыҙааит… Данаахәыц, аҧсра абарбал днаҽанагалт: аҟамақәа ѡба цырцыруа ибла иаахгылт, аха иара игәы дҭатцәыуо аҧсреи абзареи зегьы изеиҧшны, иблақәа ҭырхаха дышрыхәаҧшуаз, Маџьга захьзыз иҟама аҟатцәыҳәа игәы иѡалаҟацан, ишьҭахь ижәѡашәаҟьа атцаҟа иѡалҟьеит… Ашьа гылан зҽаазхаз, иҟәандашьшьыраҙа игәы инҭакьасеит… Аҧсра даашьҭпааны, анапы дықәтцаны ашьшьыҳәа иандәықәла, ихааҙа ацәа дынҭанагалт. Уи ацәа хаа дшалоу далазар иаҳа еиҧьаишьон: иҟалаз зегьы иара ихҭныр҆ьар иҭахын, уи ала игәы ибаауан, игәы иҟычуан. Еҳ, шаҟа дҭынчхарыз усҟан, шаҟагьы драҳаҭхарыз!..

Иҭәырҧә-лаба иҽеантцаны дышгылаз, ихы имҟәытцыѡрны ианынҭала, аҭҳарцәҳәа дыцәан дааҧшызшәа, даатрысит, ашәыб иқәнаухьаз иқәыѡрны, иҽыпны ҭаҟа инҭалт. Зылацәа ааихьызшьыз иеиҧш, маҷк иҧсы ааитеикызшәа ибеит, атцыхәтәантәи имч зегьы еизыркәкәаны иҽааирҧәҧәеит. Аха ихааҙа ацәа дызҭаз ихьухьууа игәахы иаақәтцәиашон…

Дырѡегьых ишьаҽақәа аарла иааихигеит, ишәаѡақәа агәаҧҳәа асы иныла҆жьуа, илаба ицырхырааны имѡа днанылт: ицырцыруа илаҧш иҭашәаз аҟамақәа ахьизыҧшыз ахь ихы рханы днеиуан. Аҧсыгагеиҧш дахьынаскьаз ахылаҧьара иҽелеиҭан, дук мырҭыкәа агәарабжьарахь ахыгәҳәа дылкылшәеит. Ааҧтра данаавала, ишьҭахьҟа уажәрааҙа ҷьоукы деимырххадшыркыз даауры҆шьҭызшәа, аҧсыкоуп игхаз аххы дынцәытцаҳарц: аҧсаса рыграпара ишьапы хьанҭақәа ланыҳалеит…

Раҧхьаҙа дназыдгылаз агәашә иҽеынахшьны даагылт: «Уа аҧшәма, уҟоума?» – ҽиҭырц иҭахуп, ҽиҭырц акәым, иҭахуп дыҳәҳәарц, аха дақәиҭым, ипатуум, арахь амыхьтә изыҟалеит; дыҧсит дшыбзаз… Анамыси ахьымзҩи шааиҽаҳаз еиҧш, бҩарҭахьы иааиқәпеит… Рыблақәа ҭибахырц аҟамақәа еилартцоит, аха иара игәы ауп аѡбагьы излыршьуа. Апхзы иқәнатәоит, дҭысуеит. Уахантәарак, ҽеихак ҟазымтцац аҧшәма иҭыҧла ду акәын имадгалаҧшьха, ацәаҳаиҧш агәашә дахьылагылоу мбатәыс дыҧхьаҙаны, инасыпдара, иахәлаҩуеит. Абар-абар хыла

ижәлоит, деиҩытцәтцәа-еихытцәтцәа дыҟәнатцоит, аха иара дахьгылац дгылоуп, иҿиртцысʒом: зегьы изеиԥшуп, ацагьы ахьшәашәагьы изеиҩдыраазом…

Аԥшәма даадәылтцны датцаҟьеит. Уи ибжьы заҳаз ала зынʒа иараапкит: агыгцәа ргылан, аграпара итыԥаны игәыдлоит иҳәҳәаны.

– Дамшә! Дамшә! Устыхә наҟ! – аԥшәма ила ацәаҩа уажәы ибазма. – Ҳаи, алышькьынтыр иахәхааит, азә дамфеи уара! – иҳәан, дыҩны дааин, агәашә зҿеыхшьны игылаз ала неиҟәицеит, нас ихы наидкылан данынеиҿаԥш, артцәаа аатиргеит:

– Сишь, Астана!.. Уабаҳзаанагеи?! – агәаԥҳәа иҿынеигәыдижьлан, иблақәа еимданы даагәыдикылеит.

Астана иҿы зцәажәом, иҟырҟы шабахьеит.

– Ааит, уара ҳаимызтцәаз, игәаҕьны ҳашта узлақәлазеи? – алаф илхуа, диеигәырҕьаны дырҩегьых дааигәыдиҳәҳәалт. – Уабақәнагалеи, Астана. Умҩахымтцуеи?..

Астана ибжьы изткаауамызт. Игәы аусура иаҟәытцызшәа ибан, агәашә иҿенадитцахт.

– Ҳаи, анцәаиныс, уара избо упхашьа-пхатцо, амаҳәра згәы итоу азә уакәымкәа уҟам!.. – даалафит аԥшәма. – Умҩахытц, аԥшәмаԥҳәыси сареи ҳҳала ҳаҟоуп. Ыы, ҳаргьы маҳәра ҳзууама?

– Алхас, сара сшәацьҳәаҩуп… – ҿааитит Астана, игәиилаҕырʒи еилатцәо.

Аха Алхас уи ииҳәаз иаҳауа дыҡамызт: Астана дымҩахганы, пату ахьиқәитцашаз акәын дзызхәыцуаз.

– Аҳы ара адәны уанбанʒагылазаауеи, умацара уагьжьамкуеитеи, аҩныҡа ҳлашьты. Ууапа хәылда уташьшьы, ухтырпа, уара, шәахьынеимоу, аиашазы, маҳәы еибагак уоуп… Аа? – изқәа днаснасын, игәарпханы дааччеит.

Астана уаҳа изымчҳазт, агәашә днахьынҳалт, иааиқәлашьцеит: илахьынтца лаҳәын, изыҕ-зыҕуа иааин, иблақәа ирыхгылан!

II

Азын тцых дуззаа, имшаʒоз, амамеиқәара ахарпаны, хәычы-хәычла игәагәон. Апстҳәақәа неилыҩры-ааилыҩр-

уашәа руит, аха макьанагьы асырҳәы хәмаруа ишлеиц илеиуан.

Алхас иԥацхаҽ ар рымца агәгәаҳәа еиқәын. Астан ихы иқәыжьны, амца дыҽеҳәаԥшуа ахәышҭаара ныркә дтәан, аарцәҟа аԥшәмаԥҳәыс лмышьхәылҭ ацәарҭаҩы иқәкны дахьтәаз ҽи-лаҩырӡи ааиқәылхуамызт. Алхас дыҟамызт; аҳаблаҽы зегьы ршьапы иқәиргыларц аҳәҳәацәа рылеиҭарц дцахьан…

Агәырԥа дабылуан Астана дахьтәаз; ахы заахаз ашьауардын аԥсы еизнагозшәа, ԥнытҟала дуазыруан аха ачымазаԥ гәаҟ иеиԥш игәы ааимшәеит; икказа днықәыԥшызшәа илаԥш иаатцашәеит Соиԥсара, уи иахагылоу, ахра ҷарҷар цагьа дуззақәа.

Шәарыцара дыҟан даауан. Амра ҭлак ашәаранӡа ианыласкьа, ахәылпазтәи ашәаԥшь ҭааза ашьха инаҽаҷҷеит. Ашәаԥшь ибла хнакуа ацәҳәыра дналбаан, аԥсарахьы дышлеиуаз, ҭыхәтак дынҭанагалт, аҭыхәта акалтахьшәа, ацыхазы ахьхьаҳәа иҽыпны илеиуаз, ачча ахга аҳаԥа итаҽеон. Азыхь снахәап ҟаитцан, Астана амԥахәаста данылаы аԥытцала дшааиуаз, азхыҽеа хәыҷы аҟынӡа дааӡаанӡа, атрымҳәа дыԥан, ҭаҟа аҟәара днылапалт.

– Аа, уарбан?.. – даағьатцәы-ғьатцәит аҭыпҳа, ҽапарак аиҳа бжьамкәа, азы таны, дԥахарц зҽеыназызкхьаз. Аха зышьҭыбжь газ дышуаԥыз анылба, лыблақәа аалхаччеит, лзамԥа ҷьоуҳарқәа еиҳа ашьа нарылпхан, даалахҽыххеит.

– Бымгәаан… Сара исхароуп, бсызгәамҭеит… Агәыҭкьа басмыргакәа сыҟам, аԥсра еиҕьын… – Астана дшанханы, аԥҳәызба фархь длыхәаԥшуан. Аԥҳәызбагьы лыхцәы кьларқәа лызқәа икыдтцаны, аҽеарҳаиԥш дышгылац дгылан.

Рылаԥшқәа неилатцәеит…

– Шьабстак саԥхьа иаакаԥаз ҷьысшьан… – лгәатцанӡа даақәыпсычҳаит лара.

– Издыруада бгәыргьазар?.. – Астана акьалантар еиԥш деихышәашәо, ашьшьыҳәа аԥҳәызба лышҟа иҽааихеит.

– Азнык азы маҷк сгәы нҭыпсааит.

– Маҷкгьы бшәазаап, аха маҷкгьы бгәыргьеит?.. Аԥҳәызба лыбла маахырқәа ҭырхаха Астана днаитцаԥшын, лхы аалырцысит «ус ауп» ҳәа, аанаргауа.

– Хәлыбзиа, Марҭа! Бышԥаҟоу?

– Џьым-џьым тԥаара ԥхашьарам, уара сабоудыруеи?

– Акыр тԥуеит быздыруеижьтеи, Марԥа. Есԛьаангьы сгәы бԥан… Мыԛә арха ҽырыѽракаҿы, аҽыѽ бақәтәаны бызбахьан.

– Уи аахыс…

– Хәышықәса тԥуеит! Усҟан бара зынӡа бҟатан. Афцырҟьа иаѽызаз аҽыѽ игәаҕьны бахьақәтәаз иахьагьы ссиршәа избоит.

– Схәыцын, издыруааз.

– Саргьы рацәак сбеиҳамызт, аха бысхасмырштӡеит. Сгәы бԥахәхәа бԥан! Бызбалар сԥахын…

– Ибзиоуп, аха уинахыс уаҳа џьаргьы ҳаиқәымшәаӡеи?

– Иахьаҟара сыбзааигәаны сара ԥхыӡгьы бсымбацызт. Сара иахьоуп сыцәан санааԥш, иахьа исызшеит: бнапы аанкылан бацәажәара, сара сзы ижәѽангәашәԥхьароуп. Насыԥ сымазаарын… – лнапы иикыз дѽахан, ахәҽа ааишьышьит, аха уи агәыԥшқарахра иҟаитԥаз аѽыцьегьы ирызгәамԥаӡеит.

– Сара шәышҟагьы акырқәа сныҟәақәахьеит, сашьцылан издыруеит агатәыла; шәқытақәа жәпакы жьрацәарыла срыларсуп…

– Агатәыла ууаӡахьазаап…

– Мамоу, сара сышьха уаѽуп, с-Далтәуп. Аԥхын ашьха саалоит, сшәарыцаѽуп!

– Агәыԥ шәақь ԥынтԥала изырчо абчараҳк уакәхап!.. – Марԥа даахәмарын, акыркырҳәа дыччеит. Аха убри аамԥазы, тԥыск ииаҟьаны ишааиуаз ианаархала, Асԥана ишәақь ихәда иаахԥааны деихсит. Абгьыжә ныҽшәазшәа, атцыс кәкәаӡа инталеит, иаԥхьатцәҟьа акәапаҳәа ианынкашәа, иаашьтиԥаан, Марԥа лышҟа инаирххеит.

– Удырѽатә еиҕьхааит! – лҳәеит лара, Асԥана имылхыз атцыс дахәаԥшуа. Ихы баша иахькамшәаз лгәы иахәан инацылҳәеит:

– Шаҟа ууаѽы еибагоузеи!.. Асԥана даапышәырччеит.

Марԥа дықәыпрааны дцарашәа, дласкәантраӡа даақалеит, длахҿыххеит. Гәаныла иџьашьаны дхагахон Асԥана идырраҳәа аклымаӡамкәа, абрысҟак иаарласны дахьилатцәаз, абаа ду еиԥш диқәгәыҕуа дахьидгылаз.

Асҭана дизхәыцуа, лгәы дааҭашәарыцеит. «Сара устәуп, сара», – лгәаҭахьтә илаҳаит, аха лгәааанагара дацәыԥхашьан, иаалырԥьаны дааццакит, ддәықәлеит.

– Бгәы иацәымҩымзар, Марҭа, аҭыԥ аԥынза сбыцнаскьоит! – ацыхазы илтахьаз шьҭыхны даагылт Асҭана.

Марҭа даалакѡакит, «ааии» «мапи» ҷанҷаны еибакын, ҳамҭакы еиҷыхон…

– Сашьцәа Сузари Маџьгеи шәарыцара иԥаз аахьазар ԥалоит: уареи сареи ҳаицны ҳнеир, ргәы иаанагарызеи?..

– Башьцәеи сареи ҳаибадыруазарц сҭахижьҭеи акраатцуеит! Рызбахә саҳахьеит, рыхьзи рыжәлеи еидкыланы ирҳәоит, арԥарцәа ҷьбарақәоуп, рхыԥша цәгьоуп. Аха саргьы исҭахуп урҭ, геи-шьхеи зегьы ззеиԥшу, ахацәа ҕьеѡқәа срыцныԥәарц!.. Иаҭахны ианыԥалагьы, иахьаарҭаху среиканырц сыхиоуп…

Еизааибагеит аҭыхәтәан, еибаргәытәит. Марҭа дкәаԥчаԥуа анаара дѡаҷалт: аѡыцьагьы аказҕы ианыѡхеибаҳәала, нахьхьи аԥсатцла дуқәа рымтцан игылаз аҭыԥ ашԥа рхы рханы, арахә ргыларҭа ашьшьыгақәа ирыхчнысны рҷыѡархеит.

III

Марҭа сынтәа аҳауахь ҳәа Сузари Маџьгеи дрыцны Соиԥсара дѡеит. Аишьцәа Марҭа ԥшза лакәын анысгьы еиҳәшьасгьы изхәаԥшуаз; хыхь – ажәѡан, тцаԥа – адгьыл, уаҳа азәгьы дрымазамызт; рнапы дықәыргыланы драазон; аҭыс-хшы аамҷыдарахаз ак лыгмызт, баѡлашала ддырчон.

Ицон амшқәа, аҭхқәа. Марҭеи Асҭанеи анеиқәшәа аҷены инаркны, Марҭа лхәыцрақәа ҭытло рҷаархан, абзиабара азыблара даанахәеит. Асҭана длымбар лзымычҳауа далагеит; уи данизхәыцуаз дкаҷҷа-каԥхон, лыпсы лшьозшәа лбон, аха лыбзиабареи лареи рхала ианааизынхалак, уаха шаанза дбырцьеиуан, драҳатмызт, нас акраамтагьы лшьара дықәломызт, уи дыхнашьаауан…

«Мышракә сшьапы шԥеихызгаз уи аҷены, сынасыԥ шԥаԥаз…» – игәы иҭиҳәаауан Асҭана. Марҭа дылҷынтәаауан; қәыпсычҳаран иара изы иԥазаз, дцәырпхызуан, аха ихьуаз рацәак изеилкаауамызт, агәҷыҕь дагозшәа ибон…

Ифара иагхеит, ижәрагьы, затцааира дтцыкәкәон. Дыцәан данааԥшлак, игәы зегьы ибыбышʒа бзиабарала ишәтны иҟаз цьишьон; абзиабара планы, идақәа ирталаны аҽашон. Уи дараапкуан, зынʒа ихы тнаҟьарц, дарлашәырц иаҷын: иарԥысра, ихышхытцәан ицоз, ахарԥьырта имамызт…

Астанеи Марта лашьцәеи анеибадыр адыршаҽенытцәҟьа шәарыцара еиццеит, уи ашьтахьгьы еитанеиааиқәеит, ацәҟьарагьы кыдтцаны иеихсқәахьан…

– Дқәыԥшцәоуп умҳәозар, дарԥыс еибагоуп!.. Аха издыруада ҳацныҟәара илшаргьы… – иҳәеит Сузар, ҽенак ихы қьан ақәтцауа атып аҟны дыштәаз.

– Иаабап ихы шымшапигауа!.. – Маԥьагьы Астана иқьышә днықәитцеит. Сузар иааста, Маԥьга ацәашә чыдақәа иман. Уи дахьеитцбыз азы акәу, даныхәычызгьы егьа цәиккра ҟаитцаргьы ианарыжьуан, данарԥысхагьы иҟазшьа изымыпсахит; мыцхәы дласцәан, махәтеи тцыси еиқәызмыртәоз, амтц иазытцҟьоз, уашы аапкык, уашы ццышәк иакәын. Аханатәгьы Астана иблаҷы дааиуамызт, дыҟәнишьон… Уи, Марта быжьрабыжьтцәа анышә дытцанатцон: ихтны илызҳәомызт, аха Астана ртыпаҷы тәартас гылартас имазарц лтахын.

Астана тцаны-мцы Марта лахь днеиʒомызт, иԥсы шлыҷҳәароу лашьцәа итцырдыраар ҟалон… Аха ихы данааташәалак, ҽеытцгақәак ҟатцаны, имшатәны даакыдгылон, имырҳәа-мырза ажәа ҟәандақәак рзеибыхәар, уи ала ҳамтакы ргәы рбаауан, ргәы алархадырштуан. Аха ишнеи-шнеиуаз, зны-зынлагьы амаца еицасуа иалагеит. Даҽеазных – Марта лчамгәыр ахьхьаҳәа ирцәажәо, ашәа гәытшьаагақәа ацҳәо, Астана иҷапхьа дтәаны изалырҳәон.

Зны «сендыс» еицатцалан, Астана датцахеит.

– Марта, быхьымʒг стоуп, «сендыс» сатцабырхеит, аха исылшалак ббап! – иҳәеит иара дыххаччо. Маԥьга арт иибақәоз амца иаурыжьуан, уажәы-уажәы деикәашәон, даазқәылаз Астана зынʒа длапшықәитцеит, блатцыхәала акәын дышихәапшуаз.

Агәып аилытцрахь рхы дырхеит; шьхытцын акәын. Астана «сендыс» датцахазар аахыс Марта лахь дымнеицызт: итахын уи лышҟа даннеиуа диргәыргьарц,

ауаа илыдырбалаша ҳамҭак лызнеигарц, аха ус иаарласны иҽеизеиқәыршәомызт... Арахь абзиабара игәы ҽнакаауан. Марҭа заҟаамҭа димбоз аҟара, игәы дыҭалон, дылҷыгәҳәааууан.

Аха ҽенак ашьыбжьон, иатцеигала здырхуада, Асҭана шьабсҭақыжәк аԥсы шҭаз икны, Марҭа ҳамҭас илиҭарц иварԥало, аҭып аҷы даакылсит. Аҭып аҷы агәып аԥхьарца ашәа ацҳәо еилақьы итәан, Асҭана ишьабсҭа ангәарҭа, дааԥьаршьан, еибарыѡны инеиԥыххылт, – удырѡатә еиҧьхааит, – рҳәан, бҧьыжәқәакгьы неигәыдыртцеит. Аха Марҭа Асҭана данылба дгәырҧьацәан, илуа-илҳәо дрықәымшәо, дгьежьы-хынҳәуа ақьала даатцахеит.

Маԥьга игәеиҭеит иҟалақәаз зегьы, идырт ашьабсҭа Марҭа лыхьʒала ишааигаз. Ичҳара хытцит, иҽизнымкылакәа, Асҭана ишҟа дааи даатқьеит:

– Уара избо, агаʒара зытәҧәқәа ахшьны игәароу аʒә уакәзаап!.. Уахьзымѡаʒоз ушьапы кыдургылт, ԥьым, уахьзымѡаʒоз!.. Ауаѡы мыжда уицнагалар, шьапыла Дал ацара уқәшәоит ззырҳәо абри ами уара!.. – инацицеит итәаз рышҟа дынхьаҳәын.

Маԥьга иихәаз иарччақәазгьы ҟалеит, аха агәып аиҳараѡык ргәы иалсит.

– Асас алаба иааимырхеи, ҳаи, шьашәы уҭарблаait!.. – ихы иақәиҭцеит Алхас. (Уи Маԥьгараа рычныр иакәын...) – Уаҧәра уҷазкуа аҭынха дышԥаумамишь, сабиц... Аʒахәаԥшь ухартцаait сара усныҳәааноʒа! – Маԥьга имаҳаратәы даамақарт. Аха Марҭа артцәаа анаатлырга, даахьаԥшзар, Маԥьга ақәыцьма еиԥш аҭып длытцԥан, Асҭана ишьабсҭа ҳәынҷауа изкыз дларымҟәытцасны иаарымҟәытцжәаны иоуижьхьан. Ашьабсҭа ахьуҳәа аԥсара иѡылҟьеит... Уажәрааноʒа ирзымҟажоз аҭыԥлақәа еивасны иашьҭалеит, аха иабаматәаз, ахы ианақәиҭха иԥрит...

Асҭана иҽиҟажеит, Марҭа лгәы дзамыст. Ичҳаит зегьы. Аҭаҭын амца аркны инеиҷытцеикит. Аха дзымтәеит:

– Сыԥшышьа хәарҭам, ашьабсҭа ицаз алақәа ацрызцо дамам... Сцалароуп, –даапышәырччашәа иун, агәып ааныжьны иҷыѡеихеит, ихы аѡада аккарахь ирханы.

Аусҟәа зегьы рыхҟәа еилашәеит: Асҭана дцеит дышцарыз, уахь уаҳа дыҟәымлеит… Марҭа уи лхы ахырԥьаны маӡеи аргамеи шаԥа лаҕырӡ калҭәаз лара лыда аӡәгьы издырам. Лгәыҕраҟәа налымԥәытцацәа ицеит, лашьа бзиамха – Маԥьга урҭ рымтцәыжәѡаҟәа анхирԥәыдаа, дхырҟәаҟәо днарыдтәалт…

Ииасит аԥхынра; аԥхарреи аԥшӡареи агәытцаҳәҳәа ицеит. Уи ахаҭыпан иааиз аӡын лаҕырӡырҟәаҟәо, аԥыба-ӡыба амтцәомызт, иахьеи уахеи итцаауан, аҷыхь иареиԥьуан ԥсы зхаз зегьы. Маԥьгеи Асҭанеи агәынҷыхьажәаҟәа акатаҳәа ирыбжьысуан: аԥсабара еимаҷыѡны изыргылаз амԥәыл еиԥш рыгәҟәа еицәыхьшәашәеит… Аха Асҭанеи Марҭеи рыбзиабара аԥсы ҭан; иара ахаҳәатәы иара иныԥәнагон, адацҟәа аҳахьан, урҭ адацҟәа мраҭас рыгәҟәа ирыԥәтцәиаашон, еиднаҳәалон!..

Дыгәжәажәон Марҭа. Асҭана ибзиабара дахыпсаарц иаҟәылкит. Лашьцәа уи атцыхәала есҽены илабашьуан, атцаа ашьашьалԥәа реиԥш, агәырфа баапс лгәаҷы иадырчаԥон, аха ашьыжь шәаԥшь хаа – абзиабара лгәатцахь ианкаҷҷакаԥхалак, лыпсы лнаргон, раԥхьаӡа Асҭана данылбаз амш аҽенеиԥш длахҷыхӡа даакәнаргылон. Аха уи хәычыхәычла лшьара дшыҟәнаԥьоз мацара дцыкәкәеит, лпынҵа укыр лыпсы налыхшәаратәы. Иԥьоушьаша, даазҟәылаз лцәаѡагьы лыпсахт; хәычҵас ауаѡымра ҭылгеит, лҽеиҭалкит, аха иаарласны Асҭанеи лареи еигәныѡт.

Асҭана ажәа лнитцеит: «Абга ҭысуазаргьы, быбла сынҭамԥшыр исзыхгом!.. Бхы сыҟәыршәа». Иажәа дамеижьеит, ауеиа баапс иԥалаз – асы иауз дыԥнамкит, ииулак Ԥанаѡ дхытцны, Дәаб аԥсҭа дҭысны длеит аҷҳәара анлиҭаз.

Ишылашьцара илашьцахьаны еиҟәшәеит.

– Асҭана, уабаԥоу, мшәан!.. – уаҳа лзымҳәеит, акәапаҳәа лҽынаигәыдлыршәлан, игәышԥԥьаԥьара днадшәаԥьалеит… – Уаала аѡныԥа!.. Срыцҳашьа Асҭана, сымацара адунеи санхалазшәа збоит, – даагьатцәыҕьатцәит лара.

– Марҭа, Марҭа, сгәыгыртазатцә! Бшыгәхьаазгоз мацара сгәы бажәхеит, сҷажәкит… Сара стцыхәала башьцәа быҟәымчыр, уажәшҭак исзычҳауам.

– Аҩны схала соуп иҟоу, Маҷьгеи Сузари Бақьҟанҟа чарак ахь ицеит, уатҵәуханҳа иааҳом. Уахьцозаалак саргьы сга, Астәна, сааныжьны умцан, суҳәоит…

Алашьцара ҏеарҭан, рышьи-рышьи еиқәтцо, акәасқьа ашьҭахь шыҟаз инаскьон…

IV

Амца агәгәаҳәа еиқәын, еихсыгърак амаҳамызт; ахьацамҏы аҿҽаҳәа ибылуаз ахәышпыргы хәажжаҳа иҟанатцахьан. Алхас иҧҳәыс деитцақьы-еитцақьуа дыштцәыуоз лыблақәа ҭчааит, амцахь дааскьан, згәаҟажәа зҳәоз Астәна дизыҳзырҩуан:

– Лыпсы сымалдеит… Саргьы сыпсы ҭан лараҳәзатцәык лзыҳәан! «Уахьцалакгьы саргьы сга, саанумыжьын, суҳәоит» анылҳәа, сгәыргьеит, уаҩпсы дшымгәыргьара! Дсырццакит… Ларгьы дшыччоз, дыштцәыуоз, хатца маҭәала лҏееилалҳәеит. Лан иҧсхьоу лпатреҭ лызхара илызгәыдкыломызт: «Бзиала, сан, сылашара! – Марҭа лыбжьы иаҳауазшәа игәы инаҭон: – Сан, сызхара исзымбацыз, сан рыцҳа, бара бааҳара сызныҟәымгеит: аҩны ашә ныдтцаны ахала иаансыжьуеит… Бгәы цыбымжәан, сбыҳәоит сан. Ашьхауаҩ бзиа сибеит, бысхымыччан сан, шьҭа стыпҳауп, сыпсы иҿҳәароуп саргьы!.. Сашьцәа дуқәа ргәы шпызжәо здыруеит, аха бара ибзыҳзырҩуеит, бсызрацәажәа сан, сатарымтцааит. Сан, сара сынасып сеигәыргьоит; снапы истеит згәы разу, сара сзы мацара зыпсы ҭоу ауаҩы. Сара уи игәра згоит, цсраҏенынҳа сара сзы дшыҟоу здыруеит: сгәы саиргом, ахьҭа саиркуам… О, Анцәа, ухьышьаргәытца сакәыхшоуп, амҩа иреиҧьу сықәтца!.. Быпсы хаа сакәыхшоуп, сан! Бзиала! Бзиала!..»

Астәна иблақәа кыдхаланы, дҟәызгаҳа дтәан. Адауапшь иаҩызаз арпыс илакытцақәа ҭшәаахьан, иҧсы ихыгга, ахәыштаара дыҏеҳәаҳап уҳәарын. Амца аҧхара дарпсасин, дхырсысыр итахны, аарла акәын ибжьы штикаауаз:

– Схы сақәгәыгт; лашьцәа сыхьҳаанҳа Панаҩ сызхытцрыз цьысшьеит, асы цны саахьан, издыруан иҟаз иныз; ҳамч зқәымхоз, ҳнызкылоз цынгыла ҳамамызт. Шәара агәылацәагьы ҳажәбар ҳәа ҳашшәоз, амҩа ҳақәлеит

ҳаҽзаны… Аухантәарак ҳгәырҕьатцәа ҳцон. Иацы, амра агәы ихалахьан, ахра ду – Цаҟьазҭоу ашьапы ҳнатцагылт, гәатцаҕара асы шьҭан, уаҳа ҳалнамыршеит. Амрагьы ԥхеит кәыркәа мза аан еиԥш, ҳшикуан. Асгьы еиқәаҳаит, иԥсасит… Цаҟьазҭоу ҳнаҽалт ҳнапқәа еибаркны. – Асҭана инапқәа штцысуаз гәеиҭан, даарыхан иааигәыдирҕәҕәалт. – Ахра абжара ҳаҽысхьан… Исгәалашәоит, аҟәашҳәа бжьы баапсҙак геит; ахра бгеит ҳәоуп изқәыстцаз, атәыла бгеит, абҕа ҭысит ҳара ҳзын: аҙхытцреиԥш асыԥса ықәышорны илбаауан… – ибжьы наихәлашәеит, илаҕырҙқәа Алхас иԥҳәыс игәалымҭарц, зымша днаҳәит. Аха акырқәа рышьҭахь иԥсы ааивигеит:

– Лытцәаабжьы слымҳа ҭнашьаауеит уажәгьы. Иҟалаз ҳәа акгьы сгәалашәом. Асыԥса ахыпша ҳаршәзар акәхап… Заҟаамҭа цаз сыздырам, аҙыгәҭа атцыхәан ҷьара асы сажны сшыҟаз саапшит… Схы здыруа санықала ҽыстуан лыхьз ҳәаны, ҽыстуан алашьцара иаасымнахаанҙа. Слышьҭан, сыпшаауан… Сынасып ацәымза еиԥш иххаҙа ишыскыз исцәыҙит. Лдунеи лыԥсахт, илзамуит акгьы зқәымыз… – илаҕырҙ дыршегьых инаихәлатцәеит, аха мчыла игәы ааиқәиҳәалахт.

– Акгьы лықәмызт лара… асаби илшызаз, зызхара апсабара иқәымпшыцыз, зызхара имыччацыз, амра хаа зқәымпхацыз… – уаҳа иҽы изамырҳәазт, ашьҭахь игәы итиҳәаауан: «Дрыхьҭшьны, дыхьшәашәаҙа асыԥса атцаҟа ҷьара дтцәахуп… Саргьы лааигәара сыҟазар ишпасабаԥыз; абҷьар-мца сгәаҽы иҽыцәаар наҙаҙа сраҳаҭхон, аха лара дрыцхасшьеит, асы анҙытлак алашәага дгәарҭар ҳәа сшәеит… Марҭа сылашара, схьыршәыгә, башьцәа быхьзаанҙа ҭыси-ҳәыхәи бырҷаԥшьалап! Сара бышныҟа сааит, сшәаҷьҳәашуп, буаажәлар «сыргәырҕьарц» саҽуп…. Бырԥыл ианнеиуа, иҳәа зегьы сара ишысхароу; абзиабара сыбла амса шыхнатцаз!»

Аҕьешҳәа ашә ааимпааны даашнашылт Алхас.

– Ҳаи, уара, уажәыгь ара уҟоума, ахәаз утцалааит!.. – Асҭана даниба иааицәымыҕхеит иара.

Ишны ишаауаз мшашьо, Сузари Маҷьгеи иҟанҭаруаз мацараха, абжьасҟәа реиԥш Алхас ишьҭахх, аҟыпсыпҳәа

ииаѡнаххит… Бақьҟанҟа ачарахь иҟан ишааиуаз, аѡны ииазаанҙа Алхас дрықәшәан, иреиҳәеит изыниаз…

Асҭана амца зхыз иблақәа неиқәиԥсеит; ахаҳә еилартәеиԥш қәацара имазамкәа, дышәны дгылан. Гәаныла иҳәон: «Иҟалаз сара исыхтнышәҟьа… Сшәыҳәоит, уаѡы ишьа шәылазар, шәшьа кәапеила ишәта… Убриала саргьы сгәы атҵәымг алысхып: Марҭа лыгәнаҳа схысхып!» – ахәыцрақәа аҷыҷыга еиԥш дырҷаргалт; алаԥштцашәарақәа геи-шьхеи дрыхьнагҙеит… Аха акыр тцхьаны иблақәа анаахит, азәгьы дыҟазамызт, аԥшәмаԥҳәыс иҷаԥхьа дахьгылаз дгачамкны дизыԥшуан.

– Урышьҭала уара насыԥеиқәатцәа, урышьҭал! Ицеит умбазои? Ууаза уанбанҙагылазаауеи, умпшын! Еҳ уара ашәиԥхьыз!..

Асҭана игәы иаатиҳәааит: «Гәырѡала адәы сықәзарц еиҕьаршьазаап; сҵеиԥш баапс сыбла иамбазо сышьны снышьҭартцар, сара сзыхәа ираҳатрахар ҳәа ишәеит… Ааи, иара саргьы марцхалк иадамхаргьы ус Марҭа ишылзеиҕьхо здыруазар, ԥсраҷенынҙа ааҙабла сыҟазаауан».

Асҭана дбалыбаҭо аѡны дааѡнахеит, иблақәа ҭытцны ицарашәа ишаҟьшаҟьо даанаԥшы-аапшит, нас ишимчыз инапқәа ааиниҟьан, ибжьы лытцаны акыркырҳәа дыччеит. Абаѡчыда илалеит, ихаԥыцқәа аҷҷа рытцга хыла ашә дласын, ахыкәалааиԥш дылдәылҟьеит. Амзырхаҷы аграпара дақәымшәазт, асы днаха-нахеит, аха даатгылан, ибжьы рдуны ҷиҭит:

– Марҭа!.. Марҭа!.. Марҭа!..

Иҟалап ихы еилаԥсазаргьы.

Асы еимаѡзаны алеира иаҷын. Аҳаблаҷы еигәыѡхьан; зехьынцьара аҕәи-тцибжьқәа гон: ашара рыхьҙаанҙа, лаба наззышьҭыхуаз зегьы еибартцысны аԥста италт. Амѡа днарбарц ацәашьқәа иркыз еицрыхәхәа, еимхәыцтцас алашьцара иалаԥсан. Асҭанагьы, ахәыҷы акакаҷ ирбаны даннарԥхьо еиԥш, ихха-ххаза ацәашьқәа инеиуаз дтаатиуа днарышьҭалт!..

V

Аԥсабараҷы зегьы рыпсы ҭалт. Аҳабла ашлара ааланаԥсеит: уахьԥшлак, аҳәасақәа быбышза ишәҭхьан. Ихааза

иԥхаз амра ашәахәақәа адгьыл дыргәтәит, иԥшшеит иара, аԥхара аналала, ашьац ыкәыҳәҳәы иаауан. Аԥсаа ҷырҷыруа, ақәатԥарақәа рхаргалеит, ргәы ƀартцон адгьыл ақәаарыхыѽцәа.

Зегьыԥьара ацәқәа тԥаркит; анхацәа ргәы ацԥыҳәаны адәаҙақәа ԥыржәон, амардақәеи аԥшаҳәақәеи рыбжьқәа ыкәѽуан, итԥаƀьон... Акәыкәу лахҿыхҙа иаарылабжьеит: «Кәу-кәу, кәу-кәу!»

– Еех адунеи, шаƀа маарафетԥла ушоузеи, иараби, – дгәынԥьуан Алхас. Илабашьа нарсны, игәышԥлымҳа инатԥыргәан даакахәыцлон: «Ціьара шьхоуп, ціьара рхоуп, зны уахынлоуп – илашьцоуп, зны ҽынлоуп – илашоуп!..» – иқәра дтысзар аахыс иқьышә иқәкуп иара. Ихы данѽахалак, дѽарытцаԥшуеит дзымтцагылоу ашьха ҳараккәа, аҙы нырцә-аарцә зҽеимтаҷа игылоу ƀадеи Мышәқьарыҙҷеи. Урт сынтәа заанатцы иԥшҙахазшәа ибоит, игәы дырҷкәынуеит, аха анкьеиԥш аҳарак дызхалом, имчқәа каԥсахьеит, дкыдƀьо дызмаз иԥстазаара маƀәмаба адгьыл дшықәнарҷәҷәоз мацара, ибҷа хәеит, дажәит!.. Амала ааԥынра анааилак, амырхәага дыҿнабаауеит, даҙрыжәуеит: дҳакәа-шәакәо адәы дныкәлахуеит.

Ауаѽытәыѽса ѽынтә агамлақәа дрыцыртцозаап: зны даныхбыцу, даҽеазныхгьы данытаҳмадахалак. Алхас имотеи иареи уажәы игамлахьчаѽцәоуп. Ҽнак, жәхьаншьтахь, рыгамлақәа нараԥырцан, рѽадахьыƀа – Ахаԥалара азқәахь иѽарцеит.

Амра ԥхон ихааҙа. Алхас дкәакәыцакәуа быцақәак сҽоит ҳәа амарда дахьынаҿалаз, аԥсҭа итысны иаауаз кьаразаа иреиуаз ҷьоуки иареи еиқәшәеит. Усƀан, Ԥанаѽ ахәаҿы Мкьашьаб ҳәа иахьашьтоу ахтыс ду ƀаланы иалгахьан: аменшевикцәа шьхала ибналаны ицарацы иақәызкыз кьаразаа рыхьҙаны ирабашьхьан.

Еибадырит Алхаси амѽасцәеи. Ахаԥалара азқәахь иласкьаны, аҳабла иалаԥшуа, аумаамта итәаны Ԥанаѽтәи ахтыс иалацәажәон... Алхасгьы игәалашәеит анкьа Цаƀьазтоу иƀалаз, иреиҳәеит ахаан ихамыштуаз – Астанеи Мартеи ртоурых.

– Лара ҳқытан зегьы иртцеиз аҙə лакəгəышьан, – иажəабжь аахиркəшеит иара. – Асыпса датцхны дааргеит, ҳнапы аҟны дықəтцаны днаган, нахьхьи аҙнырцə адəҳəыпш аҟны лызқəатып ҟаҳтцеит… Абан, абни ақəацə ахьгылоу… – Алхас ашьантцара итцакшо иикыз иеигəышə наирххан, дзацəажəоз нырцəҟа инхьеирпшит.

Зегьы еиқəпата итəан ҳамтакы. Тынчран. Рԥадахьшəа араш иқəтəаз аҟарматцыс затцəык иааҟəымтцзакəа ичырчыруан, аапынра иеигəыргьаны ашəа аҳəон.

– Лылахь егьанымызт уи агəаҟ, злыпхаҳаура лылахь уаҳа акгьы анимтцазар акəхарын… – Алхас дышхəыцуаз имоҭа данынеиҷапш, ихы-иҷы ааиқəлашан, инацицеит:

– Аха ҳаамта ааҳəит, аҿеапсахт, атцеирагьы уажəшьта апеипш бзиа аман, ахақəитра ҳзаажəгеит, дад, шəара, ҳҷы шəырцəажəеит! Ауаа зегьы зинла еиҟарахеит шəҳəеит, дад, уи бзиоуп! Уажəрааназа зызбахə сымаз арыцҳарагьы зыхҟьаз, дад, убри, атəамбарақəа иҟаз роуп!.. Лашьцəа зыхьз-зыпша ыҟаз, акрызкыз уаан, драҭəарымшьеит далтəи арпыс… Датəарымбеит… Знык, дад, аҧкəыни аҙгаби ргəы анеибаркаа урпықəсылар, хиамԥа иқəлараны иҟазам; имцурашахоит зегьы… – Алхас итатыныжəга ахəтцəы ааицəцəан, иҷы азна алԥа ҟатцаны инаихəлеигалт. Игəы ихаирштырц даҷын; Марта ллахьынтцадара еимырттааух даналала, ԥнытцҟала амца икны дбылуан.

– Ауаԥы имацара иакəым иахьа зхы иақəитхаз, – даацəажəеит кьаразаа руазəы, – атцыхəа пцəеит аиҟарамра, рхы иақəитхеит ауаԥрагьы, анамысгьы, абзиеибабарагьы… Аԥьажəлар ашьа картəеит ҷьабаала ихандеиуа дарбанызаалак патула адунеи дықəзаарц, дынхарц, дынтцырц! Ҳаамта арыгьарахь ихынхəит, иаарласны уара умоҭагьы ашкол дыштоу убара уҟоуп!.. – Атаҳмада игəы ҟартцеит кьаразаа: иахьынзаитахыз иацəажəеит, нас иԥеибаргылан, рымԥахь ицеит…

Алхас дхəарпсаруа дырԥегьых амарда дԥаҷалан, быцақəак аахитцəтцəеит, аха Астана ихы дааташəан, иикуаиишьтуа акы ибла иамбо даарыцҳаишьеит. «Сцап иара иҟынза, ипстазаашьоугьы збап!» – иааизбеит. Агамлақəа имоҭа инапы инантцаны, иеигəышə иварсуа акаҙгы

дылҭалт, цаҟа аҳәыстахьы данлалбаа, икаба аԥшь бгьаауа, иара итәала иныҟәашәа ааиргәгәеит, дук ахмыртцкәа Дәаб ацҳа днықәсын, анаара днаҽалт.

Анаараҽы абардҽыгәрақәа рацәаҙан. Абнара днылсаалсуа, Алхас амҩахәастала дахьнеиуаз дхәыцуан: «Шьыжьымҭанла Асҭана иԥьмақәа абра ирхыцьхәыцьлон. Пшьшьапык зҭоу ҳәа уи иныҟәигалоз ԥшь-ԥьма заҭәык ракәзан. Даргьы хьзык-хьзык рыман: Алыкәаҷы, Салыкәаҷы, Мыгәлыкәаҷы, Цыхәапеи!.. Иахьа хәлааназа рыхьзқәа рыла дрыԥхьо, ихала дцәажәо абарҭ абардрақәа дрылан. Ԥьмакы анажәлак, ацынхәра иқәиргылоз азысгьы уи ахьз нахьзитцон, убас мацара даауан... Асҭана уаҳа Далҟа дымцазеит, итынхацәа илтцит уи атцыхәала, итцарымгалаз акгьы ыҟам, аха имуит. Марҭа дылхыԥсаарц иақәикит, лнышәынтраҽы ԥхьарҭас иҟаитцеит, ауапа иҽеылаҳәаны дшыцәоу иршауан. Лашьцәа, аҕьатама хжәацәа, аҳәатыхаа ҳәа изышьҭаз алакартаԥшьқәатцәкьагьы дрыцҳаршьеит; ианарыжьит иҟалаз зегьы!.. Ашьҭахь, иара убратцәкьа қәацәк иргылан, иахьанзагьы лҩак ҩаишьҭуеит, алуажә еиԥш дууаза дыҩноуп: Марҭа лҳатгәын дахылаԥшуеит... Ихьчоит...»

Алхас агәашә данаатала, иамхацәгьахан даатгылт. Ашҭа ақьамҭажәеиԥш ахәача ахытцәахьан. Алҩақ иаҷышәхьаз аԥацха хәычгьы алахь еиқәышьшьы, иқәықәма-шәықәмаха игылан. Цыԥх ҭагалан аахыс, Алхас ари агәарԥ дҭамлацызт, игәы инархьт уажәы иибақәаз: аандақәатцәкьа каԥсахьан, аҳатгәын иахагылаз ачамҳа ду хырԥаны зымҩа икажьын. Уи, Асҭана инапала еитаҳаны ииаазаз цлан.

Итацәуп уахьԥшлак... Иҽаҳауп... Идагәоуп.

Алхас ишьапқәа ашьшьыҳәа иааихигеит, ибла иабоз изхамтцо. Асҭана ес-уажәааны анышәынтраҟны ашәтқәа леитцон. Аха Алхас уахь днаԥшызар, ассир ибеит: ууанза иакәыршаз атцангәара ыҟазам; уи атыԥан аҳатгәын иаакәыршаны ахаҳә шкәакәа ссақәа рыла иқәтцоуп... Аваракынтцәкьа ашьац хеаны, иара убас ахаҳә ԥшзақәа реиватцара даҽын Асҭана. Ихазы иҟаитцозтгьы акәхарын... Деилаҳаны дахәаԥшуа, ихала дҟәындҟәындуа акы иҳәақәон:

– Иҟабҭо закәызеи, Марҭа? Сара ахаҳәқәа еивастцоит, бара еихырԥсаҟьаны зымҩа икабыжьуеит. Избан, Марҭа, барамыжда, сзыхбырҟьозеи, анышә хьшәашәагьы сахыббаауама? Бара бааигәа сыҟазар зыбҭахымзеи?..

Асҭана дуазыруан, аха дахьынаԥшыз, Марҭа мшаҽены дшибац дыххаччо дааины диацәажәозшәа ибеит:

«Анышә хьшәашәа сызуатәашьом, Асҭана. Изуҭахузеи адамра лашьца, дышьман, наҟ иуҟәыблаауп… Срыцҳашьа Асҭана, уара уда адунеиахь уаҩ дсымазам. Зегьы срылтцхьеит, аҳәгьы сиҭахзам…»

– Сара быстахуп, с-Марҭа, сыхаара! Аха сишь, сара сахь баапши, цкьа баасыхәапши. Марҭа рыцҳа, шаҟа ибыгхазеи!.. Агагеиԥш ауп бышгылоу!.. Мшәан, бааскьарауазеи сара сышҟа. Банызбо аиҳа банысымбо еиҳауп, ибзымдырзои? Сымацара ас санбанзаҟазаауеи? Агәысакара сшыҟәхаз бымбазои, Марҭа? Сзацәажәо дсымазам…

«Сара сыҟоуп, сара суацәажәалоит, Асҭана. Уахьцалакгьы суцзаауеит, Асҭана, бзиа узбоит…»

– Бзиа сылбоит… – дыччеит агазацәа рыччашьала. – Саргьы бзиа бызбоит Марҭа!.. Саргьы бзиа бызбоит, Марҭа!..

– Еҳ, уара узыҳәа аԥсцәаҳагьы дышпабжьази. Ларгьы уаргьы шәеицыԥсыр уҭынчымхоз… – Алхас дшәиԥшьиуа аматцурҭахь днымҩахытцит. Асҭана ибла ҭраа Алхас днеизыԥшит, аха илаҷимтзеит; уи даазқәылаз ауаа рацәажәара даҟәытцхьан, ихи-ихшыҩ еимадамызт, деилаԥсон ашоура аныҟалоз.

Ишәым, ихам, ишьапқәа хырҟьаҟьа дҩагылт Асҭана. Алхас дахьихҭыгәлаз игәы намзеит, дгәааит. Ибла акакаҷ ытцашәо днеиҭатцын, ихырԥаны икаижьхьаз ачамҳа ахцыц днадгылт.

Ахцыц аҩнытцҟа аиаҳәеиԥш итцәааны, ҟәардәк аҳасабала атәарҭа ҭаҟатцаны иман! Дыҩхалан дынҭатәеит; дынкыдиаалан, имышьхәылтцқәа наҟ-ааҟ иныкәитцеит. Дтәан деимасабаза, ижакьа ҟәаш игәы иныкәыԥсо… Илахь еиқәын, илакҭа аччаԥшь ахаштхьан: илахьынтцеи иареи ахҟа рыбжьан, еицәгәышуан…

Дааԥсахьеит Асҭана: дбылхьеит, дҷычхьеит, аха иарԥысра зынза иҷымцәаац, ацәаара иҟәнубаауеит;

игәышпы ҟьаҟьаза, акәаш еиԥш дыҕәҕәаза дахьтәоу ихы наирҟәзом; ахьшьыцба аԥынтцеиԥш иԥынтца агәы ылгоуп, иблақәа ҭбаа-ҭбааза, хрыжь-хрыжь еиқәиԥсоит.

Иҽеырмашьцашәа данаатәалак, ахәыцра даамҭанарсуеит… Усҟан иуҳәо иаҳазом, Цаҟьазҭоу даҽаԥшуа ҷьишьоит. Уи ахра илаԥштцашәараҽы аҭып ылнаххьеит…

Шаҟа ҭуазеи уи аахыс!.. Аха ирҳәоит Асҭана есзынра уахь дцалоит ҳәа. Цаҟьазҭоу акалҭан, лбаа нырцә аккараҽы ақьала дшытцатәоу алзынрак ихигалозаап: ес-ҽны иблақәа ааихмырсыҕьзакәа, еимаҷыѡны, ибыбышза иҽаԥхьа игылоу ахра ҳаракы дазыԥшуазаап. Аԥсҭҳәақәа анаааимкьалак, амрахәага наиҽаҷҷоит иара; ираҙынпсараха, ахьытцәцеиԥш еилаарцыруеит; убла хнакуеит. Аҭаца ԥшза – Марҭа длахҽыхза, лкасы шкәакәа лхаршәны, дкахәхәа дгылан длыхәаԥшуашәа игәы иааанагоит ахра данахәаԥшуа… Иқьышә аапшзахоит… Аха инақәырццакны илаԥш итцашәоит: згәазхара еибамбац Марҭеи иареи рнапқәа еибаркны, ичча-ччо, ргәы азҳаны, ахра ашьапахьы иаҽаланы инеиуеит… Уи аамҭазы еибарбылгьо зҽаазхаз асыпса-зхыҽеа дузза нарыжәлахуеит… Инеиматцәоит зегьы!.. Марҭа лытцәаабжь иаҳауеит…

Асҭана дыҳәҳәаны аҭып днытцкьоит…

– Марҭа!.. Марҭа!.. – ибжьы дарҽыхоит… Инапқәа рхахан дахьгылоу иоуразоуроу дцысуеит, аха иҽытбжьы еихсыҕьзом, ахра шкәакәа ианыѡны, акраамҭа иууеит игәытшьаагаха.

Алықьса Гогәуа
(1932)

АШӘАЦЬҲӘАҨ

Аҳәасақәа апҳарра иажьаны заацәа ианышәтыз ашықәсан ииз... Аранаатәи...

Иахьагьы, ахаанеиԥш, ашара адәы иныкәлаанӡа арбағьқәа рыԥси-рыԥси еихьымӡо ҷыртуан, амш ҷыц аира атәы аҽеаӡәы ирцәиҳәар ҳәа ишәошәа. Урҭ рыбжьы акәын уи еснагь дзырҷеыхоз, аха иахьа игәы иқәҩыӡаргьы дазмырҷеыхеит. Арҷеыхага саатҭгьы анаҩстәи ауадаҽ иқәгылан, ианаамҭаз инароуны аккаҳәа абжьы аргеит, аха уи абжьы игәгьы иқәымҩит. Аха ардәына ашәаҳәабжь шаагазҭәкьа игәы иқәыҩуа иалагеит. Ус иаармариан ихыԥсаара зҭахымыз ацәа, ԥхыӡушәа, лабҷабоушәа, гәалашәароушәа иҟанаҭон уи. Аха ишнеишнеиуаз гәхьаак, гәжәажәарак ахьшәашәара аанаго иалагеит уи ашәаҳәабжь, убри дагьарҷеыхеит. Ашьшьыҳәа иблақәа аахитын, иҽырԥсны дааӡырҩит, ардәына ашәаҳәабжь ԥхыӡны, иныҭаба ицар ҳәа дацәшәаны. Ани цқьа игәаламшәоз, изымдыруа иҟалахьаз ахьаа, агәжәажәарагьы далаӡон, иара аҟәымҭцыр.

Ардәына ашәаҳәабжь шгац игон.

Анаҟә шыӡлачызгьы, аԥенцьыр илԥшуаз ашарԥаз алашьцара алаӡытхьан. Илаҳа-лаҳауа, анаҟә иаман ауада иҩналон ихарацәамкәа ибыбышӡа ишәтны игылаз аҳаҭла аҟынтәи иааиуаз афҩы. Ардәына ашәаҳәабжьгьы уантәи акәын ишааҩуаз, аха, анаҟә ахьыхчылаз аҟынтә акәхап, акыр инахароушәа акәын ишиаҳауаз. Харантә мацарагьы акәымкәа, ииасхьоу, акыр шықәсақәа хәыҷены изӡаау аӡы аҭантәи ахьшәашәара аман иҩеиуазшәа.

Иахьа абасҟак сышьҭазкзеи ҳәа ихы азҵаара дахьзаанза, аҳаҷаҳәа еитеигәалашәеит, иаха атҳ акыр инеигәаанза дызмырцәоз иахьатәи имҩа. Уахь ацара идрымтҵаргьы ауан, аха ианидыртцагьы мап ацәимкит. Иара аҿаҵьара ихы дырхар, Аҟәаҟа ицо мачхәызма, змашьынақәа зҵыпрааруа игылоу асҟатәи ҷкәынцәа. Аха иара игәы иаанагақәо азәгьы игәалашәазом, анкьа азәы гәҩарақәак имазаргьы, уиаахыс ианбатәиаамҭоу, иахаанугьы даарафык нымхазеит. Насгьы, иара ихы иҭиҳәаауазаргьы ҟалап, акәымзар акры ыҟазма?

Ас ҿытцгак имамкәа, асҟак иҿеышьҭеикуа дыҟазма, арбагь аҷыҵбжьы аума, асаат абжьы аума, илымха ианынҭас, дытцнарпон. Усеиԥш аан уанаацәыс-жьыс, агылара уацәыԥсуа ууаҟалоит, иангылатәыз данымгыла, дамахашәа дынхеит. Дамахан мацарагьы акәмызт, ихы дацасуашәа, изымдыруа аҿа шьоукы дырцасуашәа, акы иласны дыҟан.

Ас ианца сынтәагьы махәҷиаа ҳәа акгьы ҟамлеит, иҳәазҳәазо аԥенцьыр ихытцны ауада иҩназ анаҟә дазыԥшуа дхәыцуан, иара акгьы даланамкзошәа, акры нхаргьы икьаҳә-маҳәза, икьача-мачаза, иԥыхҭны инхоит. Есышықәса еиха-еиха еицәахоит, аҳауа бжьысит, дгәамтцыр иҭахын, аха уахьгьы иалтцуамызт.

Ардәына ашәа аҳәон. Уажәы-уашьтан уафпстцас аҷы ааилгап ҳәа уафы игәы иаанагарын. Уажәоуп ианааигәалашәаз, ардәына ашәаҳәабжь, ус лымҳатасла иаҳахьазаргьы, дазымзырфижьҭеи акырза шаатцуаз. Есышықәса аапын апсып лагафагара ианналага инаркны, иаргьы иаҳәозар акәхарын, аха иаҳазомызт, уии иареи еинымыфуа ф-дунеик рҷы инхазшәа. Иафымшәоз арбагьқәа рҷыҭбжьы акәын. Даргьы есышьыжь адунеи анышаз аахыстәи рус иаҷын, рыпси-рыпси еихьымзо, дгьыли-жәфани рыбжьара зеиԥш ҟамлац акы ҟалараны иҟоушәа.

Арбагьқәагьы асаатгьы аамта атәы акәын ирҳәоз, аха уи нтцәара шақәзам зынза иугәаламшәартә, уажәы-уашьтан иаантцәарашәа удырбон.

Ардәына ашәаҳәабжь аҿакала дҟанатцон. Ани апхьазара ахьыҟазам аамта ахаантәи азымфа, уажәы-уашьтан даатцанакрашәа, аратәи акы ихарамхо, нас шеишықәсеи

изхаша, ҽамԝак иадамзаргьы ԥсеивгарак инаҭарашәа дгәыԝ-ҽыԝны. Аха ииасхьоу ашықәсқәа хәыҷе-хәыҷены измаз аӡыжь аҟынтәи иааӡоз ахьшәашәара иауамызт. Зны, аӡхытԥра баанԥсеиԥш дгәыхны ихысны ицахьоу абжьы хара аиԥш илымҳақәа еиманаҳәахуан, абылфԝы еиԥш агьама иқьышәқәа инарықәшьны еиҭааихсыҷуан, илымҳақәагьы мыцхәы иааихыккон.

Уеизгьы, уажәшьҭа дгылалар изеиҷьын, дмыццакыкәа иҷеибыҭан, дмыԝкәа автобус дахьӡартә. Знык ихыза ԥхьаршәтны даннықәтәа, дшашьцылахьаз еиԥш, дыццакы-ццакуа аҷеилаҳәара далагеит. Автобус ацара такәы набжьан, макьана иԝнымаҭәақәа ишәитцар еиҷьын.

Ардәына абжьы наскьеит, ани ииасхьоу ашықәсқәа хәыҷены измоу аӡыжь амгәарҭа иҭыԝуашәа акәын иааԝуашәа-имааԝуашәа ишыҟаз. Уажәы, анаԝстәи ауадаҿ, иԥҳәыси иареи иахьырзеиԥшыз акәакь игҿарҷәҷәа иакыз, зшьапқәа ауз астол хәычы ашәҭқәа рцынхәрас иқәгылаз асаат абжьы еиҳахазшәа иааԝуа иалагеит: уццакы, уццакы, уццакы. Арбаҷъқәагьы ус акәын: уеиха, уеиха, уеиха рымшын, аӡхытԥра ашьҭыбжь баапсгьы, аӡыԥшагьы аманы иааскьаӡахьоушәа, дышзахәо дахьӡаны, уи ахьзымԝаӡо хәык дмыхәнар ԥсыхәажәла ыҟамшәа.

Хыма-ԥсыма, асаат абжьы ишьамхы иатцанагалоз аритм дзацәымцакәа, иматәақәа ааишәхеиҳәҳәан, иблузгьы маҟа амҷамтцакәа ус ишеиужьыз иааныжьны ишьамхы дԝыхгылт.

– Ашара изшарахеит... – ибжьы атцәы иахатцаны инаиргеит уи, егьа дааԥсаны дыҟазаргьы, егьа иԥсеилахаразаргьы, игәы алаҟамзаргьы, есышьыжь излаиргәҷәоз. Раԥхьатәи, иажәақәа аниҳәа, иаразнак дааннакылт, даазырԝит: урҭ шиҳәахьазгьы рышьҭыбжь макьана игәалашәон, аха абжьааԥны атцкыс ирыцхахәха иҟазшәа ибеит. Аха, зегьы дара роуп, иацызгьы иҳәар акәын: – ԝашьара зқәым иԥсҭазаара ԝажәа нызқьи... – еснагь дшыццакуазгьы, адгьыл шигәозгьы, иаразнак игәалашәон, аха иахьа итцасуаз зегьы ирԥырхаган. Даахәыц-хәыцын деиҭаналагеит: – Мап, мап, маҷк сахнаԥааит, сахыццакцәеит... Зеижә нызқьи ԝышәи ԝажәижәибжьтәи амш аҷены... Андриа Аранаатәи!..

Ашкол данҭаз аҭоурых азы рҭаԥыс ирымаз абырзен, Дмитри Кириак-иԥа Мистакопуло, уаҭәтәи рыдҭа рзеиҭаҳәо дышнеиуаз, иаҳҳәап, ажәытәҙатәи аурыс племиаӄәа – адревлианцәа, аполианцәа уҳәа дышрылацәажәоз, зны-зынла, иара ишьҭра ду аӄнытә шьоукы ихьҙаны рхы игәаладыршәозшәа, иааҽахҭәаны, иаразнак бырзентәылатәи ажәытәрахь диасуан. Уажәраанҙа игәырҽыгьгаз аҭоурых артҭага шәӄәы рацәак дзавамгылакәа, цԥыҳәарак аҭамкәа, иагьхаамкәа, иагьшшамкәа иӄаз ажәаӄәа, еснагьтәи ацыфеиԥш игәы кыднахны ишиҳәоз, иаразнак, дзеилаҳауаз фатәы хаак иҽытцашәазшәа, ижьцәагьы нылбааидон, ибжьгьы еилыкка иааӄалон. Аҭанҙа иԥсыԥ неивигон, ашәаҳәара иҽазыӄаиҭошәа ихиҽы аалашон. Нас иныбжьаршәны имаҙамацараха иӄаз хҭыск рзеиҭеиҳәон, кәашара днықәларашәа, уажәы-уажәы иарҧьа напы ҭарлакьуа ишьҭихцыԥхьаҙа, иҭырӄьа-ҭырӄьаны, Аранаа зеиԥш мгацыз ахьыҙӄәа алаиԥсон: Артемидор Ефесски, Прокопии Кесариийски, Феофан Византииски, Агафии Миринеискии…

– Нас, ҳара ҳзеицәада, – иҳәеит иара ддәылтцырц иҽанынеиха, – Андриа Аранаатәи, Леуарса Агәаԥаратәи, Уарӄәа Аҽырҳәыдатәи, ЦӀкәыӄә Амҭырбгьратәи, Камшьышь Апстахаԥаҙаратәи!..

Дандәылтц анаӄәгьы ҧытк иԥышьҭытцхьан, цкьагьы ишахьан. Аҳатцла ихьыдҳан иаӄәжьыз ашәҭ афԥы аҳауа иалаҙԥон. Ауада иахьыԥнаҳацәаз ишыжәпаз еиԥш ижәпамызт адәахьы, итцаҕан, аха заа иӄало ақәыпсҳа аҙы аиԥш иааҽацан.

Иашҭа ҭбаа, зыпхьакыртақәа рҽы еилырга-еилых ашәыртцлақәа зыӄәгылаз, уи анҭытц, шеи-шыӄәсеи хԥаха ӄамтцакәа еитцаиааҙаз абаҳча, зеиԥш рӄытаҽ иӄамыз, ԥбаны еихагылаз иԥн-ду – зегьы-зегьы мшаҽенеиԥш ашарҧаз атцых ишалоу инаркны, инеихашәа хәлаанҙа инапы, имч, ицәа шыртахыз, ишрыӄәырҙтәыз еиԥш иртахын, ирыӄәырҙлатәын иахьагьы, уаҭәгьы, уинахысгьы, – иԥсы ԥытшәаанҙа.

Аха даангылангьы днықәымпш-аақәымпшыкәа, дагьымыццакыкәа аматцурҭахь иҽынеихеит, шәалаҙап, саргьы хаӄәитрак стахуп иҳәарашәа.

– …Зеижә нызқьи… – дырԥегьых даақахеит шаҟа мшы ихытцыз ихаштны гәанылагьы ихы даахыччеит, изтахыда уи, мамзаргьы аҳәы игәалашәома, иргәалашәеит ҳәангьы иалырхузеи. Излаиаҳахьаз ала, иагьаншамыз, иагьаныхәламыз, рапхьатәи арбаԥьқәа ԥырҭаанза, иан гәаша лыпсы мцо-имааua дныжьны, уахь адунеи иԥеықәиршәит. Дышьтызхыз Аҭакәажә уи злалгәалашәо, ашықәсан аҳәасақәа апхарра иажьаны заацәа ишәтызаап, ашьҭахь цыхь хәычқәак анаарыхьза, цьара знаашә кәчышьк назтцартцоз тцәытцәырак злухша аанымхакәа иаблит.

«Аҳәасақәа апхарра иажьаны заацәа ианышәтыз, мамзаргьы аҳәасақәа ачыхь ианагаз ииз…» – игәы даатаччашәа иуит.

Анаҟә баша ихымызт, ишаара иаахьаз ашьац ақәапсата ақәыҳәҳә иҟан. Аҳәарақәа цьаргьы иҟамызт, ипҳәыс ахкаара иҭалтцахьазар акәхарын.

Абас, шаанзатцәкьа ажәқәа зылхьазеи, игәы даатагәамтцит Андриа, аха иаразнак даахьапыссеит: лара диашазар ҟалап, шаҟа заа игәартцуа еиҧьуп, ашьац макьана ипшқоуп, зегьынцьаратцәкьа имаац ақынтә, шьыжьы инаркны ахәлара иаарымырхаанза ажәжәаҳәа иахалар акәын. Аҳәрагьы усуран, аамҭагьы аҭахын, амчгьы, ашьамхгьы.

Аматцурта апхьа акәчар пшқақәа зтцаз ақәарҭ инҭгылаааҭгыло ахы аҳауа иналакшо, уахь иалахар ҳәа ишәошәа, арахь ирҭрысны иаахо, рзаа-рзаа «Ҟәырҭ-ҟәырҭ» аҳәон. Урҭ мыршәакәа днарывсырц иҷынеихан, аха акәчар хәычқәа ааилашоын, руакы ибаазажжыраза иҟаз ашьац инылашәеит. Егьырҭгьы ақәарҭ анашсшәа иахьеилагьежьуаз иааибархьусут. Ақәарҭ усҟак аҷамырххеит, аҷамырхагеит, иахьгылаз иаагьежьы-гьежьын, еиҳа ирлас-ырласны ақәарҭра иалагеит, иатахзамкәа, ҟәадас иақәушәа, иахаштыз акы агәаламшәошәа апшыцқәа иреипшыз аблақәа кыдырхало.

Ари ақәарҭ аҭоурых аман: имтцаазакәа иҟәарҭын, апшәмапҳәыс даалаган, егьырҭ иртцаз акәтағьқәа атцатцан ихылтцан, ихымгылеит. Нас егьи ихнахыз акәчарақәа иара иалҭеит. Ихызхыз ҭакны ақәарҭра ахалыршҭуан. Гәаныла дахыччалон ари, аха ус зыҟабтцозеи ҳәа дылзымтцаait. Ари ақәарҭгьы иара ихнахыз акәчарақәа шьҭнахшәа ауит, аха

«ҟәырҭ» мацара ада анра еиԥш иҟоу аԥсабара мыч ду акгьы ззаларшәымыз, уи иатҵанакит мацара ауп, ус ахъыҳаара аԥсы ҽнарҳәыцааура иазыҟамҵеит. «Ҟәырҭ-ҟәырҭ» ҳәа цқьа иақәымшәо иаҳәозгьы мчы амаҳамызт, дара акәҵарақәагьы ҽааихак ҟамҵакәа ихьусууа хара-хара иашьҭан.

Андриа иҽыларҟәны, ашьац бааҳаҽ мчы змамыз акәҵышь аалиган, аҩызцәа инарылеиҵеит.

– Ушьапы уаԥшны уныҟәала, ушьапы! – аматҵурҭа лыбжьы ааҩныҩт иԥҳәыс. – Акәҵарақәа аҵоумшьын…

Абжьаапны, ажәа уаара лҭиуашәа, ажәак зҽыхра цәгьаз иԥшәмаԥҳәыс, уажәы иаалымнахуа акәын лыбжьы шлыргоз, урҭ ракәын иугыз, ма урҭ урҟьыцыр лҳәарашәа.

Иахьа иаалырҟьан ус илыргоу, еснагьгьы лыбжьы ус иҟазу ҳәа, даалызхәыцит. Иҟалап ус иҟазҭгьы, аха иара дазҽлымҳамызт, иаҩижьуан.

– Зежә нызқьи ҩышәи ҩажәи жәаба мшы ахылеит иахьа, – ибжьы ширгац аҵәы иахатҵаны ииааиргеит уи ашәхымс дшынхытцыз еиԥш. – Андриа Аранаатәи иқәра, акырҳа иаԥсоу иԥстазаара!..

– Иахымлакәа… – кәармак аҟара аччаԥшь аҳыччеиԥш аҳауаҽ абжьы аалыргеит, макьана цқьа иахьылашамыз акәакь ахь инаскьаган игылаз астол иадтәалаз Аҭакәажә, иаалхыҳәҳәо ихәаз лыбҕа дацәцарц лҭахушәа даахәцәырххан. – Атәыла бгеит… – Агҽаҩраҽы зхы ақәырпсны амажәа зкәаҳауаз иҧҳәысгьы илҭынханы иҟаз лпынтца аахьарҳәны, имырхаакәа днаизыԥшит.

– Иахымлакәа… – аҽа кәармак аччаԥшь аҳауа иналалтәеит Аҭакәажә. – Уажәшьҭа изумҳәозеи, уаниуаз ҩахаҩымш Хьыкәыр, лыпсы сакәыхшоуп, иузҭымхит уаҳа акы угымхеит. Уахгьы-еынгьы саалԥырымшәо слыдтәалан… Дсабимзи, рыцха, илхылҵуазиз… Иахьеиԥш исгәалашәоит, аҳәасақәа быбышҳа ишәҭны иҟан… Адырхауха иаахҵаалашәа иҟалан, аҳәасақәа ирықәжьыз ашәҭгьы лхыблаа ицеит… Ашықәсан, иара усгьы, знаашә кәчышьк назҵаҳҵоз ҵәыҵәырак злаҳхшаз ҳамамкәа ҳаанхеит…

– Аҳәасақәа анышәҭыз! – инацәақәа ҕаҕаҳа иҩышьҭихит уи, диасны астол егьи ахахьы днатәан. – Акы шсылҵуаз уиалагьы иҩашьомызт…

– Ианышәҭыз акәым, аҭаа ианаблыз! – Аҭакәажәгьы лыҙа ҕаҕаза иԥышьҭылхит.

– Усгьы акәыз…

– Аха улеишәа бзиан, уа акгьы сызҳәом… – нацылтцеит Аҭакәажә аказы дрыцҳалшьома уҳәартә. – Акруфон, унҭаҳәахаа уцәон. Улацәаҟәа шаахутлак аԥыш-ԥышҳәа уччон. Иоуразоуроу ихәшамзи ахшҳәа илымаз Хьыкәыр, лыԥсы сакәыхшоуп.

– Уи бзиоуп, Аҭакәажә, аха ацәажәара балагази уажәи рыбжьара шаҟа бцәажәахьоузеи?

Урҭ еснагь аҭәы еилартцалон, аха уажәы ас дахыццакны дахьалагаз, маҷк азцасра шалаз, ианиҳәа ауп иаргьы иангәеиҭа. Иԥҳәысгьы дааизыԥшит, аха акгьы ахылымҳәааит.

– Зегьы ааицутцар, шәышықәсабжак еитцамкәа бцәажәахьеит, – даналагалак ԥытк дацныҟәар акәын. – Базхәыци, шәышықәсабжак бааҟәымтцзакәа бцәажәон!

– Усҭыҳә наҟ! – лҽатцалырхомызт Аҭакәажә. – Имцәажәо ҳаҕоу дибааит. Уабду Сабыда 90 шықәса нитцит, аха иааиҳәахьаз зегьы ааицутцар, ѡымз ҟала иҟамла…

– Сара захь сцада, нас? – Андриа иҽахаршәалан даазырѡит: ардәына уаҳа ашәа аҳәомызт.

– Шаҟа уцәажәаз акәым, ҳәарада, аус злоу, – нацылтцеит Аҭакәажә иара иқәымкзакәа. – Шаҟа уҳәаз ауп. Арҭ ажәа бзиаҟәа, зегьы ҳҽеызлаҳарԥшзо, аԥша иаанамгазеит, ауаа ирҳәеит…

– Ус иахыбымгазан, – лажәа днапыѡуеит иара. Баналага инагза, сабду егьа ԥытцәтцәа-ԥытцәтцәа дцәажәозаргьы, акы иҳәозар акәхарын, ииҳәозиз, уеизгьы?

– Ииҳәоз ҳәа акрыҟазма «мамоу», «мап», «мамоу», «мап» имшын, дара аѡбагьы ирҳәоз акы шакәызгьы… – уажәы иара иахь иаалырхынҳәит лажәақәа.

– Ус акәзар – еилкааун – сара уи иахь сымцазеит. Иаасҳәо зегьы уаламкьысзакәа агазеҭ ианутцартә иҟоуп, – уажәшьҭа дрылган дыҟазаргьы цәгьа ибомызт.

– Убз уасуанатцы, атрактор ахьзымнеиз агҽахақәа уцәаҕәар, – лажәа мырхаакәа иналалтцеит иԥҳәыс. – Ана лбаа ацәқәа ҭоуп, сынтәа уҕә рымбазац, итцакны иаахуҕьҕьар. – Нас имҳәакәа, ажәақәак шыбжьалыжьыз

мҩашьо дааҽахан, ԥытрак ашьҭахь инацылҵеит: – Уахь уахьымʒар ҳәа ушәома…

– Атрактор иахьынʒацәаҳәаз ибызбырхап, – иаахижәеит иаргьы ихьамыршшакәа. Аҭакәажәгьы дааиҽаԥшын, иаразнак лхы наҟ илырҳәит, гәрамгарҭас дҟалҵозшәа; лыбҕа ахәарагьы аҽышәара ааҟанаҵеит, еиҵытцырц аҭахушәа.

– Ари сиқәгәыҕыр, егьирахьгьы ус инхон, – лҳәеит иԥҳәыс, – игҽахоуп ҳәала, изакәытә нышә ԥсылоузеи…

Аҵыхәтәантәи ажәа анылҳәа ицәа ҩеихыԥеит Андриа, убас ицәымҕын уи анышә ианадыркылоз. Ацә шьны ацәа анахырхлак, ашьаҟәадабаа зыхьшы иҟоу аҳәызбала уи аԥсыларақәа анныддырбо аиԥш, егьырҭ иахәаԥшуа бла рхамшәа. Ахҽа дәықәиҵошәа илаԥш иԥҳәыс лахь инаиршәит, аха уи дааҟәымҵзакәа акәаҳа дамхон.

– Цыԥх убарҭ агҽахақәа рҽы еиҭасҳаз аԓымшьы ԓымшьы еиԥшымхеит, аԓыш ԓыш еиԥшымхеит, ахапара хапара еиԥшымхеит…

Уи акәаҳа дамхон дааҟәымҵзакәа.

Лцәеи лыбаҩи еикәыршаны дахьгылаз ахь днаԥшын, ибжьы аҵәы иахаҵаны дааччеит.

– Изумҳәозеи, дадгьа, қытак рзы иҟамлоз аԥҳәыс данузысҳәа… – уи хьалыршшарц акәхап, ҽыргәаа аақалтцеит Аҭакәажә. – Луы уашьуам, лҳәа уашьуам, жәаҩык аҳәса ирзыҟамҵо лхала дахьʒоит. Ауаҩы бзиа данықоу идыруазароуп…

– Иахьидыруа мацара азхома… – аҵәы налеиҵеит уажәы илҳәазгьы. – Игәалашәозароуп, ихамыштуазароуп… дшыԥсыша аиԥш…

Иԥҳәыс лахь днаԥшит Андриа – уи, дҩа-дыԥсы дшыҟазгьы, акәаҳа зкәаҳауаз лнапқәа макьана иҕәҕәан. Урҭ амажәа иаларԥа илкуан, иқәлырҕәҕәон, иаанкыла-аанкыло илымпытцалырҕәҕәон, нас лнапы алылхырц арахь даахон. Ҧытк уеизгьы лнапы ишамаҷабыз арахь иаалылхуан.

– Исхашҭыз, – дышлыхәаԥшуаз аҟара лцәа иалашәазар акәхап, иара иахь даахьаҳәит аԥшәмаԥҳәыс. Иаапсахьаз, аха макьана еихымсыҕьыцыз лыблақәа был-былуа инаиқәылкит. – Абри аҳатцла зегьы ашәшьыра ианаргеит, сынтәа ҭагалан ма инкарффаʒаны икоуҷароуп, ма ашьапы иҩытцакны ихурԥароуп…

– Ибҳәо закәызеи, нанхеит! – днацралеит Аҭакәажә. – Ари аиԥш аҳа… ихәыцы аахыс зегьы агьама ргәы иқәуп. Насгьы… уи еиҭазҳаз дыбхаштма. Данцоз аҽенытҽҟьа, акыр ҽало иҟалар салашәгәалашәалап иҳәан, еиҭеиҳаит. Бҽы иҭарҙаны ишԥабҳәаҙеи… – Аҭакәажә лыбжьы агәынамҙара хьанҭаза иаалымнаҳәон. – Дгьылымзар иҟоузеи, ибзымхаҙои!

– Адгьыл лызхартә… – Иахьа ларгьы, иара иеиԥштцәҟьа, цасҳәа игәы изырхьуа акы сзыԥшаанда ҳәа дыҟан. – Ани мгьал харҙаа бзиак иаҟарам ахәаҽы хынҵажәа абиԥара рыжхьеит, аха ирызмыртәҙеит лара илызхахуа дыҟоума!

– Дихеит, – лҳәеит аԥшәмаԥҳәыс, ргәы иалсытцәкьан иахьылҽадырхьыз усыс имкҙакәа. Ҳамзар иҳамоузеи… Егьырҭ бымбои, ианаамҭаз еилырхын, амахәқәа рҽааныркылт. Ирҽалашагьы рҽалоит, адгьылгьы рацәак рытцаркҙом…

– Ари қытак рызхара ҽалоит… – Аҭакәажә лгәы иалсны дыҟан.

– Изаҳҭахузеи?! – Амажәа лнапы налалырҷәҷәеит уи зынҙа илырпытцыр лҭахушәа. – Цьаргьы ирыдыркылом. Абазар ҳақәгылан ҳара иаҳзытиуам…

– Зынҙа акгьы ҽамлаҙозаргьы – еиҭазҳаз иаҳатыр аҟнытә… – Лыбжьы аатцыс-цысит Аҭакәажә.

– Ааи, дихеит… – уи ас лхы иахьақәылтцаз еиҳагьы илыртцасызшәа ибеит, абжьаапны зыԥсы акы ахызмырҙааҙоз апҳәыс. – Ибгәаламшәо, уажәы еиҳа иаҟәытцуа иалагеит акәымзар, аҙәы дыпсыр, иҭынхацәа зегьы ѡыцьа-хѡык ирзышьтымхуа патреҭк-патреҭк ҟартцон… Нас апсы ишьтахь инхаз ирблыр ирзымбылуа, икарыжьыр ирызкамыжьуа, агарҭа рымамкәа иқәхон… Уи апсгьы ихәом, абзагьы…

– Быстыхә наҟ! – дгәаан уахь днапшын, нас дааҙырѡит Аҭакәажә, уажәрааҙа зыԥсы ҙаны зус иаҽыз ацәгьеи абзиеи, абзиабареи агәаҕи, ацқьареи, ацәыхцәыфареи ҷан-ҷаны икны иахьеибафо рыбжьы ахьлаҳашаз днанагазшәа. – Акрыбдыруеит ҳәа сбыхәапшуан, арахь… – нацылтцеит уи, уажәы дахьыҙырѡуазынтә иааѡызшәа. – Апатреҭыжә еиԥшума атцла, уи – апсы ахоуп. Ибҭахызар, иара иԥсахаарагьы алоуп, ибжьы агәалашәоит… Сара

уахь саннеилак иблақәа рыла исыхәаԥшуеит… – лыбга ахәара иахьынзалнатоз лхы ҩышьтыхны данынаихәаԥш, зыԥшшәгьы цахьаз, зылашарагьы маҷхахьаз лыблақәа рҿы лылабжышқәа кәеицеиуан.

Ауаҩы дажәуеит, наа дзымнеиуа дҟалоит, аха илагырз ажәзом, мшаҿенеиԥш икәеицеиуеит, иааԥьеишьеит уи. Уи мацарагьы акәым, уажәы иара иаб изы ибла зцәаакхом, дыштахаз, шаҟа ианаамтаз, изқәатып ара иахьыҟамлаз – зегьы шидыруазгьы, ишихамыштызгьы. Урт зегьы убасҟак дрышьцылахьан, насгьы, иаб зегьы рыла иара иатцкыс деиҧьын, дшыҷкәыназ, дшыцкьаз, апстазаара агәых-тцәыхрақәа, ауаҩытәыҩса иара ихатагьы гәҩарас имам атылашьцаарақәа ртәы игәы ахьамхәыцыз, иааишьа змамыз агәыҩбара иоуаанза дахьцаз, иага дидыруа, дшиҷагылаз, иахьа уажәраанзагьы инханы иҟоу ателеграмма ишаҳәо еиԥш, «иԥсадгьыл шихьчоз хатцала дахьтахаз» аҟынтә. Насгьы, иара, зцәаныррақәа зегьы ццышәхахьоу, злакытцақәа итҩааз аҩаршьтра иаҩызахахьоу, еилышлаа игылоу, ибзары-бзаруа игәалашәо ачкәын ҟата изы стцәыуоит ҳәа дышпалагазо, зинс имоузеи.

Уажәшьта абарт дрылган дыҟазар еиҧьын.

– Сыматәақәа хиоума, бара?! – адәныҟантәи ҷааихак змамкәа еибархьусууаз, иагьанымыз, иагьаныпсамыз аҟәарт иатцалкыз акәчарақәа рыбжьы ихы иаламзо, игәы иштамыз даагәамтцқәан дтцаait.

– Ихиоу ушәта! – лҳәеит ларгьы, ибагьахаз, лнапы еиҳаеиҳа илызымтоз амажәа акәаҳара, арпытцра дахьаҷыз. – Уажәаҟара анумамызгьы уалазахьан…

Абжьаапынгьы мыцхәык ихааны еицәажәомызт, аха иахьа ажәацыпхьаза, знапы аҳәынтцәа илызшьыз ахәычы дымшатакәа, дрыцҳамшьакәа инапы ианасуеиԥш, еихалабала инапы дасуашәа ибон. Абас цьарацара иҷеиназикуаз мыцхәгьы дивагьежьуан. Иҷы зәзәа, ихы ҳәа, ипатца ыкәыршә исаны, иҷеилаҳәа-ҷеилаца данылбалак, ибзиан изҷалаз збаҳча еигәыргьан иатцаԥшуа иеиԥш, уажәыуажәы дитцаԥшуан. Даныхынҳәлакгьы, ианакәызаалак илзымхазоз аамтагьы лхаштны, дахьыҟаз иибаз, иаҳаз атәы леиҳәаанза диԥыртцуамызт, убрыгь ҳара иахтәуп баша изыбжьаҳарзрызеи лҳәарашәа.

Иахьа урҭқәа зегьы лхашҭызшәа дыҟан. Еиҳа наҟ иҳәыз лхы-лҷы ҭәыуозшәа акәын ишибоз, аха дизрыцҳашьомызт.

Уажәыгь дазхәыцыртә, илыхьыртә дыҟоума, ааигәахәт иара, дҭәы-дыпха, дҟатаҙа, анасыҧ, ахы-ахшара – зегьы дрызхьуа, рыѳнашә лшьапы шхылгаз, иҧстазаара лҷалалырхәырц... Нас уи, аҧстазаара – иара итәгьы, лара лтәгьы – дшааҧханарсыз, уаҳагьы ҧсеивгарҭак, лгәы иабартә иҟаз бзабаак адгьылбжьаха лшьапы ныкәмыркьысҙакәа, дахьынҙаанацоз лыхаара-бзаара ганы, лцәеи лыбаѳи шыннажьыз.

– Уарҕа акгьы зқәымыз – лҳәеит Аҭакәажә уажәыгь ара дыҟаҙамкәа, лыбла аҙәгьы дамбаҙо. – Уаѳы димбаҙакәа дыҧсит. Егьа уҧстазаара бзиан иухугазаргьы, уаѳы уимбаҙакәа уанцәытцаҧс, зегьы аҙыхәашь иагаз еиҧшуп... Ауаѳы духагылан аҧсра акыр иаҧсоуп...

Убас лыблақәа акгьы рымбо иаанагарын, Аҭакәажә, наҟ, нарцәыҟа дхыпшуеит, аха бзиак лбом, мамзаргьы, иаанаалыдгылатцәкьалак, ацарҭақәа еиҳа ишеиҧуп гәалҭоит ҳәа.

Аха усҟак изылҭаху здыруада, ани дызхашҭны дыҟоу данааигәалашәо, лааигәара аҙәгьы даныҟам иақәшәар ҳәа дацәшәоит.

Зегьы дара роуп, игәы иаанагеит уи, иахьа убрыгь дизрыцҳамшьо, уахь малазатцәы уцароуп, аҙәгьы уизынаскьагазом.

Лыхѳы ҧацәа налхибаҳәа ицеижьҭеи усоуп, рхы иахашәаланианбаабжьадыршәуеиҳәа,уахгьы-ҽынгьыамѳа дшаҧшыз усгьы ицахьаз лыблақәа цаҙеит. Дара, «аҙхытцра иаццаз» ҳәа, дзышьҭаз лпацәагьы, ус ишаарҭаххалак иашьҭзомызт уи изышьҭалан ицаз. Ҧаса-ҧаса ҽеаамахуа, инеимда-ааимдо еиҳа ирласны иаауазҭгьы, ма апхынрақәа рыхшара арахь иаарышьҭуазгьы, атцыхәтәан, еиҳагьы ианаҭахыз, ирцәагхо иалагеит.

Аҧацәагьы анбатәиқәоу, ирмеигҙакәа рымч ашәахьан усҟан иргәаҧханы изыццаз зегьы, уажәшьҭа даргьы ирхылтцыз ирзыпшын рыла траа, дара ратцкысгьы инахараны иагома, рыкәша-мыкәша инхартә изыҟалома ҳәа.

Убасҟан лыԥсҭазаара зегьы аҿы еиҳа зҵазкуа анықало ауп, аҳаҷаҳәа дааилшәаны ихшыѳаҿ иааит абас, уи зыла иабо дылҭахытцәкьоуп.

Иара ихаҭа аԥсреи абзареи дрытцарымкуа, наԥшыхақә мацара ибаларц дыннажьызшәа акәын ихәыцшьа шықаз.

– Ма ишԥашәҭыз убри ашықәсан аҳәасақәа, – арахьтәи адунеиахь дааларц, аисырхәҵәеиԥш деиҭанахьынҳалт Аҭакәажә иара иира атәы. – Икыдҳан… икыдҳан… Уахыктәи ҵаа хәыҷык иныкәчыҷаа иагеит…

– Аҳәасақәа анымиз ииз… – ихәеит иаргьы игәы ақәҿыгьны.

– Урҭ зегьы акы иҟанаҵон, баша ахала иҟалоз ҷьушьома, – иажәхьаз, итшәахахьаз лрыԥҳақәа ирҭамзо даақәыԥсычҳаит Аҭакәажә. – Аԥхьаҟа иҟалашаз абон… аҭәагашора, – аибашьра…

– Уи ашықәсан, аибашьра аныҟалаз ашықәсан, аҳәасақәа шԥашәҭи? – дҵааит Андриа. – Саргьы исгәалашәартә сыҟан, аха сушьуазар акы аасгәалашәом.

– Уара насыԥ шкәакәа, – изыгхахьаз ллымҳақәа аҿакы иаламѳашьазо аибашьра ашьҭыбжь ҷьара ирзынханы иҟоушәа дааҙырѳит. – Уи згәалашәодаз… Ауаѳы игәы амца аныкәслак иблырстахоит. Убри аблырсҭа ахьаа ада акгьы азынхазом.

Аԥшәмаԥҳәыс амажәа кәаҳаны далган, иааиҵылхын, иԥыкҟа-ԥыкҟаны иҟалҵеит. Нас урҭ рахь ѳба иаарласны иааиҵылхын, руакы ачанах гәаѳа ду хырқәацәаауа лаԥхьа иқәгылаз ашәаҙарҟәыҷы ала ирыжәпан иаахылѳаҙан, егьи хыхь инақәылҵан, ахырҷара дналагеит. Ҕаса, амажәа аԥсы ҭылхырц лҭахушәа, излалырпытцуаз лнапы, уажәы аҙахырстаҿ данааи, аѳымаа арахәыцқәа ирҿылшьуашәа акәын иқәхәмаруа лнацәкьарақәа шықәыѳуаз. Маҷк иадамзаргьы, лнапашҵа итцоу амсақәа ирытцахан инханы иҟазар акәхарын лыҙгабра.

Иҿеилаҳәан, ацара ада моу имамкәа дырѳегьых аматцурҭа абарҵа данаатцала, иԥҳәыс аԥенџьыр дылпшны лхы наиқәылкит:

– Амѳан ҷьара Нинеи Аркадии убозар… – ҷаалҭит уи, рыцҳарак иақәшәан иҟоу рыҙбахә лҳәошәа. Дызҿызгьы

дааҟәытцын, наҟ-ааҟ иԥсы-ԥсны аԥсаатәқәа лкуашәа, ихьынҳалаҙа иҟалаз лнапқәа наҟьаны, цытк аԥенџьыр ахь дааскьеит. – Иубар ус унарԥыртцны умцан… Аркади тҷәыцақәак иркы. Изеиҩысыртә иҟазар аҩыцьагьы еицааит, сырзыпшуп…

Изеиҩысыртә иҟамкәа, гәаныла даагәамтцит Андриа, русҟәа рхы еилахоит; ҩынгьы змам, гәарагьы змам реиԥш, егьарааны иубаргьы амҩа иқәуп, ма автобус итоуп, ма адәыҕба.

– Аҟәа ароума, насгьы жәларак раҳәатәыс исымоуп, – иҳәеит уи дацрамлакәа. – Избатҷәҟьар, акы азааҙбап… Бара ибымҳәар, сара срывсуашәа.

Убасҟан, имыркьыкьыкәа дахьалацәажәаз акәхап, амра иашәны, зԥынтҷа зтынханы иҟаз лхы-лҽы аԥсы ааталеит, лылаԥшгьы аахаахеит. Изеицккәа, ачуха бзиа иалхыз игалифе, аблуз шкәакәа зтцатцаны хыхь ишәыз икьаҿ ҽыц, ихылпа (амҳацә мыжда шдуцәазгьы) ихаҟаца данылба, лгәы аахьаԥссеит. Рычкәынра лгәалашәан акәымкәа, баша ҳхандеиуамызт, ҳаргьы ауаа ҳреицәамкәа адәахьы ҳцәыртцыртә ҳаҟоуп ҳәа. Уимоу, наҟ-наҟ иԥсы-ԥсны иҟоу аԥсаатәқәа ркушәа ихьынҳалаз лнапы ааԥсақәа рыԥсы ааин, цытракгьы иҩышьтылхит.

– Нас, сара стәқәагьы ҷьара аҙәыр дуҿаҳауазар, – Атакәажәгьы лыбжьы неихьылгҙеит абартца даннытцытцуаз. – Шәан дшәымбаҙакәа дыпсуеит, ауаа рҿы шәыбла шәызцәырымго шәҟалоит ҳәа сызраҳә…

– Избар ҳәара агсыжьрым… – иҳәеит ишылмаҳаз шидыруазгьы, иара ихазы.

Нина рыпха еитцбы лакәын, Аркади – рымаҳә, уи лхатца. Аиҳабы лхәыцқәагьы хбыцқәан, аха аҩнра ду, лан леиԥш, уахгьы-еынгьы хтацәыха лнатомызт. Аитцбы ани «аҙхытцра» ҳәа, Атакәажә дзышьтаз далашәеит, днаскьанагеит, дымҩахнаҟьеит, лхата дырзаалон, аха лыпсахаара дара иахьырзымдыруаз, ларгьы цқьа еилкааны иахьлымамыз ҷьара илцәалахеит. Зны-зынла арахьгьы илыцаалоз уажәшьта зымгәа ааԥшҙахахьаз ачкәын ԥшьагьатҳа, лхатца (лхы зқәылтцо), уаҳа иаԥшәымамхаҙаз, рыҩны длыцқанатц, дпыр-цыруа дҟалон, хәычы-хәычла ани даныҙгабыз ирдыруаз лыпсахаара аиуа лзааиуан. Аха иара

дшыналԥыршәалак, ма лхала данаалоз, лыбла кыдхало, лацәажәа лымамкәа, ирбахьаз лакәзамкәа дҟалон.

Зегьы хаҭа-хаҭала инхеит. Шьоукы, убрыгь азмырхакәа, заҵааира еицәыхарахоит, уаҳагьы ҳәаашьҭаҳрыҕәгәоит ҳәангьы иалагом, ҳазгалак ҳагааит ҳәа иҟоушәаҵәҟьа; аҽа шьоукы – азә ихацәа азә данныкәыԥш, хаҭа-хаҭа иҩуеит, иеиниар ҳәа иацәшәаны. Издыруада дара убарҭ рхаҭакәа ракәзар еиҳа еиқәшәарц зыхәҭоу, ма зегьы еиқәшәартә аҟатцара зымчу? Иҟоуп аҽа шьоукы – зхала азәы изааигәахара иашьҭоу. Урҭ еихоит, еихоит рыԥсы ҭанатцы, аха абар, абар ҳихьзеит, ҳаизааигәахеит шырҳәо, алаԥшҳәааиԥш ирыбжьоу иазааигәахацыԥхьаза наҟ инаскьоит. Ма аихара иаҟәытцны иаагылар, наԥьнатә ирыбжьоу аҿы иаанымхарызиз…

Иԥҳаитцыбгьы убри аицәыхарара, иацәцарц еихо, усыс измазам реилаҩеиласра даланагалан дыҟан. Лара иҽеихоз дреиуан, аха лхаҵа, акгьы усыс иахьрымам аҭыпаҿ, аха-ҳәеиԥш ишьҭанатцахьаз азәы иакәын.

Автобус данҵала, ашьҭахьҟа акыр днаскьаны дтәеит. Иандәыцәлатцәҟьаз уи усҟак итәымызт, иучҳартә иҟан, аха Агаҟа ицоз амҩахь ианкылс, знапы шьҭызхлак рзы ишаангылоз, унацәа узрыламтцо еитцапапа итәеит. Атәарҭақәа рыбжьара бжьырҭәаазӑаны ибжьагылан, албаарҭақәа – аԥхьатәигьы ашьҭахьтәигьы – ирҿаҵга ирҿагылан.

Андриа игәеитахьан, иахьеи-уахеи дызлагылаз, зыцәгьеи-зыбзиеи акы нмыжькәа идыруаз ауаа, амҩахь рхы анаадырхалак, ишныцәлалак иаагәоуҭартә рыҽшырԥсахуаз. Шаҟа хара ицарц ақәыркыз аҟара еиҳаны рҿырԥсахуан. Амҩа ишынангылалак, аназӑазӑарантә мчык аӑон абранза, нас абра абжьаапны излеибаркыз, излеизааигәаз, излеиҽкааз аҽаланагалон, ашьха иашьцылам ишьамхы ишатцало, ишаркәадо аиԥш, ршьамхы иатцалон, ирзымдыруа, аха амч еилдыргартә ахы днардыруан, ргәы тырԥсааува ирытцасуан, рылаԥш агон, ара иҟоушәа иҟамшәа рхы аарханаршҭуа. Усҟан урҭ, урбаны ихырхәаргьы, ажәақәак науарҳәаргьы, аԥхыз иалоушәа ауп ишыҟоу. Уажәы Андриагьы уи датцанакуан, ҳәарада, аха ихала итцегьгьы иацитцон, дагазӑазшәа ҟаитцон.

Данҭалозгьы, дахьтәазгьы, иахьынӡалшоз аӡәгьы илаԥш иҽеаԥыхьаиршәар иҭахымызт, ршыкьбжьы иаҳауан, аха ирҳәоз иаѡижьуан. Ивараҷ итәаз, абжьааԥны мыцхәгьы иԥхашьоз, ажәацыԥхьаӡа ихәыцы-хәаԥшьха еицрашәоз аԥҳәыс, уаҳа ԥсыхәа анылмоу, лшьапы дықәкьаз-шәа дахьынаиватәаз акыргьы дныгҷалырҕәҕәеит. Ауаа иҭегь ианырацәаха, атәарҭақәа рыбжьараҷ илыргылаз леидарақәа ирықәпало, ирыхкьашо ианалага, ихтны уаѡы изымҳәоз акы, еихалырҕәҕәоз лхаԥыцқәа ирыбжьыѡуаз ашақә иалатҵәахын. Еиҳа-еиҳагьы автобус аҭӡамц дадлырҕәҕәалон. Лара лыбла хкызаргьы, леидарақәа ахьыркәаҳауа лзацлозаргьы, иара дналызхьаԥшыргьы ҟамлози, аха ус ҟастԥанда ҳәа, гәаҳәарак иман дыҟамызт, иаргьы амѡа ииааира иаҷын.

Иаазқәылаз еиҳагьы аҽарҕәҕәеит убри анаӡааӡара, амѡақәа ирыман иаауа амч. Ԥаса-ԥаса ас ҷьара идәықәлоз, уи шиласыз атԥәахра имч ақәхон, иблақәа уахь, иимбаӡоз иаганы ишыҟазгьы, иааигәа иҟоу дбаны аԥсшәа иаҳәара иҽеахьигӡон, егьыртгьы ихаиршҭуамызт. Уажәы дахьӡаӡаргьы дгәамҭны ауп аԥсшәа шиҳәо, узыспырхагахозеи, сахьцалак уҽыспаҫҽаужьуеи иҳәарашәа. Ухы узаиааины, цқьа уаарылаԥшыр, угәы аатыпсаауан, абарҭ реиҳараѡык рахьтә аӡәы шьҭахьҟа, иѡныҟа дхынхәуам, дхынхәырц далагаргьы имч ақәхом ҳәа. Иара ихаҭагьы убас акәын. Втобуск, ма аҽа машьынак уанынҭашәа, раԥхьа иргылан, абриаҟара иикәаҳахьоу абарҭ адгьылқәа аҽакала ибо далагон, дара ракәушәа, ракәымшәа. Уардынлатҵәкьа уанцогьы, урҭ маҷк иадамзаргьы аҽа цәак рхалоит, аха уи даарак итзыршәшәааua ида уаѡы изгәатом. Иара адгьылгьы аҽартцысӡом. Ҩыла дызустазаалак игәеиҭартә иҟоуп. Иара адгьылгьы увакәарны идәықәлоит. Амашьынақәа анракәха, рҷынархеит, зегьы еибартцысуеит, шьхагьы, бнагьы – зегьы алашьамх ҭыргоит.

Абас машьынак умҭцарсны уанаго, уахьааӡаз, уабацәарабацәа рыбаѡқәа змоу адгьыл, уѡны-угәара, ухәышҭаара иаагылазар изыкәныҟәо апсҭазаара апҟарақәа, еснагь иувакны иркыз алаба амч хәычы-хәычла ибжьаӡуашәа, апсеивгаха, ԥытк аҟара аҽааитцыжьха унатоит. Аха, зегьы дара роуп, уи уажәы-уажәы ахы игәаланаршәон,

ихылаԥшуан. Арантәи ишцаҙарц идәыкәлоз рынкылараз даара аус аухьан, аха амч мырхакәа, иазнымкылакәа асынтәи ицоз еиҳа-еиҳа ирацәаѡхон. Урҭ рахьтә ԥытѡык, еиҳарак уажәы иаазкәылаз, уарла-шәарла ихынҳәны иаалоит, рԥыҭа, рҳабла иаҷцаауеит, аха урҭ уажәшҭа иагьсасцәамызт, иагьаԥшәымацәамызт, анкьа алаба рывакуа иаазгоз уажәы ахы цәырнагацәомызт, мычгьы амацәамызт. Урҭ реиԥш иҟоу зегьы аԥышәарччареиԥш акы рхы-рҷы иқәуп, убри иахьзатцанамкуа еигәыргьауоу, игәхьааргауоу узымдыруа.

Убартқәа рҟнытә, абри ирласны ақәаршыѡқәа ирфо амѡаду асаба ықәырч, инҭаҳа-аатаҳауа абасынтәи ауаа мѡаԥызго акы абжьы анаагалак, акәша-мыкәша, нахьхьи аԥстахаѡаҙара инаркны, ара лбаа, арха ҭшәақәа, ахәы хыгьежьаақәа ирықәпсаз, ирҷаԥсаз аѡнқәа, амҙырхақәа, амхурстақәа, абаҳчақәа – зегьы иара ихаҭа ибаѡ-ишаѡ еиԥш иҭыпсааны ицошәа ибон; акәарақәатцәкьагьы анаатрыслак, рыбз аҟәаҟәа ԥтцәаны, уахи ҽени ахьхьаҳәа ирҳәоз рбызшәа еилаԥсо, ргәы иҭоу рҷы ирзамырҳәо иаақәхозшәа. Иара ауаа згогьы ндәыкәлон, даргьы зегьы натцысуан. Аха еснагь абас изҭыпсааузгьы убри акәхарын, дара еибарсны иара иашьҭалон, иара икаууа шьҭахьла идәыкәнатцон, иархынҳәуан.

Иахьа, аиашаз, аҽазны еиԥшымкәа ани аѡны, абна иҟоу аратәи апҟарақәа, амч еиҳа ирласны икаиԥсазшәа ибеит, ауаѡы дышьны ицо, дзымцо даналагалак иҟәых каԥсо дышцо аиԥш. Егьа ус акәзаргьы, урҭ устцәкьа дныжьны, ихьагәгәа ишымхынҳәышаз аҟара идыруан, ус еиҳа иахьыԥхьакырҭақәаз, аламала иахьаргамамхашаз рҽырҙазар акәхап.

Пъытк ианынаскьа, ааигәа-сигәа инеиуаз ҭытцуа мацара, абжьарақәа рҷы еиҳа иԥысцарҭахеит. Иара иватәазгьы, иваҷәҷәара акәым, иватәараҭцәкьа усҟак ишлыхәҭамыз лгәалашәартә дҟалоу, лыпсы лҙеит, уимоу, мыцхәы ишыз лывараӷьы еиҳа ихьшәашәазшәа ибеит. Ус, агаҷахь игаз ашшараҭцәкьахь ианнықәла, хәычы-хәычла автобус иҭаз ршыкьбыжьгьы, апҳәыс-ҷа лывараӷьы, зегьы наскьеит, иара дрылнагеит.

Уажәы, ани аҩнытәи абнатәи амчқәа еиҳа-еиҳа рҽыбжьарҙуа, даноурышьт, иахьатәи аамҭа аласшьа иапхныҩлан ицоз автобус иахьымҙозшәа, уа иҩны, иҳаблаҿ данықаз урҭ иныркылоз, иҭатцәахны, иҭахәаҽены ихыдартәхьан гәалашәарақәак, цәалашәарақәак ҳәыпы-зыпуа иалагеит. Урҭ абриаҟара аамҭа еиҷьны, еисны иахьықаз аҟнытә, рҽееаитцырхырц, рҽеадырххарц ианалага, иахьихьқәоз инаҙеит, иахьаанатәит.

Уи раҧхьа дигәалаиршәарц далагеит шәаҷьҳәара абрахь иҙбахә зҳәаз, аха дигәаламшәеит. Игәы иҭамкәа, ихы иҭамкәа ирҳәеит, нас ашьҭахьшәа ауп ихшыҩаҿ ианааи. Машәырны иҿкьоу, акры идыруаны иҳәоу, сзашьҭоузеи ҳәа, аҭцәы алатцан иҳәоу здыруада. Раҧхьа аҙәы изиҿыцшәар, уаҳа акгьы аҭахҙамызт. Ари еиҧш иҟоу аҿы акәым, ақыҭа зегьы рынхара-рынтцыра азы акыр зтцазкуаз аусҟәа рыҿгьы, аҙәы ус баша иааиҿыцшәоз ианагоз ықан. Аҙәы, ма ихы аладирбарц, ма зегьы акака ахьырҳәо сара сзеицәада ҳәа, ма аҧша изҿанагалалак зҳәо абжьы зҭатәу уск аҙбахә иҳәоит. Уи акәхоит: ииҳәаз цоуроума, итцоурамума, уи зыҙбахә иҳәаз аҧсоума, иапсамума ҳәа имшәакәа, имзакәа, инықәтцо-иаакәхуа иазымхәыцкәа, иаразнак иакәшаҳаҭхоит. Иҳәазар баша имҳәеит, ишьҭахь аҙәы дгыламкәа, хыхьынтә ҷьара итцарымҳәакәа – ихала игәаҕьрымызт ҳәа.

Иара Андриагьы абри ангәеиҭа, еиҳа зегьы изеиҧшны данықаз, знык-ҩынтә далахәмарт: бригадирцәас рхы иҭамыз, ргәы иҭамыз, шьоукы рыҙбахә иҳәеит, зных аҽа уск, ус ихы иҭашәаз аҧшьигеит. Уи мацарагьы акәым, уааиҧхьхәыцаан, ас ишыздыруатәҟьа иакәым зықастцарызеи ҳәа, убри иуҳәаз мап ацәыскуеит ҳәа уалагар иаузомызт, азиас иауҭаз еиҧш, нас дара иаахәан ирыма идәықәлон, дара иртәхон.

Насгьы, иҷьоушьаша, ани машәыршәа, иалтцуа збоит ҳәа зыхьз иҳәақәазгьы, знык уахь ианалашәа, ақыҭаҿ аматцурақәа змоу реикәшара (ихьоуршшозар – рнапеикәыршара), ҷьара иамырхыргьы (ихьаршшан иуҳәозар – рхы иақәиҭыртәыргьы), ус адәахьы инрыжьуамызт, аҽа матцурак рыртон. Убас, убри аикәыршара ишалоу иагьынхеит, шьоукы-шьоукы инкаҳан иҧсаанҙа. Аустцәкьа, акы иапырхагамзар, ишамыхәогьы.

…Шаҟаҟалалак, ус акәу, егьыс акәу, иахьа шәаԥьҳәара Аҟәаҟа ацара иара иԥәдыршәеит. Анҭ, ииасхьоу аҙыжь ихәыҷе-хәыҷены иамоу аԥсҭазаара ашықәсқәа ирытцышәшәоз ахьшәашәара цахо иалагеит, аԥыргқәа злабылхьоу, аха макьана ицоу ахәеиԥш.

…Ашәаԥь заҳәатәу идыркыз рсиа даннахәаԥш, иибаз раԥхьаҙа ианыз ахьҙ ауп. Убри ахьҙ зтәыз лзы акәын Аҟәанҙа изырҳәозгьы ауаагьы анцәагьы ирхашҭхьаз аҭакәажә лыпсра, акәымзар, уинахыс ианыз аҷеа хѡыкҟа, ԥшьѡыкҟа рхала рзы акәзар, иахьа арахь аҙәгьы даарышьҭҙомызт. Урҭ неиргьы ауан, имнеиргьы.

Ани раԥхьа зыхьҙ анызгьы, абас аказы, ма рқыҭа иалтцхьоу, ицахьоу, иаахьоу ртәы шықәсыкахь зны ианырҳәоз, лыхьҙ аарҷытцадыршәлон акәымзар, аԥсы лыҙбахә рҳәараҳа лыҙбахә рҳәомызт. Зегьы дара роуп, аҷеаҙәы иҳәоны акәзаргьы, уи лыхьҙ анаааиаҳалак, иааԥьеишьон, мшаҷенеиԥш иҷеыцхаҳараҙа иахьгоз. Аха уи лыхьҙ ахаҭа акәмызт анарха змаз, иашьҭаз ахьмыҙг акәын. Иара ихаҭагьы, ани ибыл-былны инхаз ишықәсқәа рышьҭахьгьы, ихы шацәихьчозгьы, ихы анахигозгьы, зны-зынла цәыкәбарк аиԥш, хѡаа-тцѡаа змам зыхәламшә иазгәамҭаҙакәа иҭабаз анаҙааҙара иаанагозшәа, лыхьҙ илымҳа иҭаслон, игәы иантамыз, ихы иантамыз, аха уинахыс мчы амамкәа еиҭанкабон. Иацы уахь ацара анидыртцоз, лыхьҙ зныз абгьыцгьы анааидыркы, уи ццышәахьеит, аццышәгьы нышәахьеит ҳәа дшыҟаз, дшымгәыгҙоз дааилышшеит, инаилнарҟьеит.

Уажәы дахьтәазгьы иҷеанааирхха, инапахәдақәа наҟ-ааҟ азынцьырқәа рханы, еимижәжәарц иҭахушәа ихымхәыцуа ианаапҟьа, руакы ани апҳәыс ҷа лывара инадсылт, лывара-гьы зынза иҟазамшәа аҷеыбжьанарҙт еиҭа.

…Лара зшәаԥь иҳәарц дцозгьы, ианлааз лыхьҙ уҳәар уаҳа акгьы ацҭатәҙамыз. «Уарга» ҳәа, ажәытә нцәахәқәа рыхьҙ еиԥш инарҷадыршәуан. Знык лыхьҙ анырҳәалак, уинахыс илызкыз ажәабжь акыр инароуҙангьы, лыхьҙ ахаҭа мҳәакәа инахыкәша-аахыкәшон, еичаҳацәон, иагьхартцарц иртаху, иагьзыцәшәо, иагьзымтцахырхәо акеиԥш. Иара раԥхьаҙа данибазгьы, еснагь лаԥхьа игылоу саркьак даныԥшылошәа, аҷеаҙәы иахь имырхаҙакәа илкыз лхы-лҷеы хәхәа

ажәны ишыҟамызгьы, лхахәы асапын шәах еиԥш иҟәашъа ишлан. Уи еиҳагьы дрылнакаауан. Лыбла зҭыԥшуаз еицыхәхәашәа иахьыҟаз, лыблақәагьы убас еицыхәхәазшәа иҟанатԥон, атцыс кәтаҕь еиԥш иԥьоуҳарԥсараха. Урҭ «атцыс кәтаҕьқәа» уажәы-уажәы аччаԥшь наргәылпраауа иҟамызт, ишаҟәоушәа, еиқәышьшьы иҟан, иагьыхаамызт, иагьымчымызт. Шамахамзаргьы, инытқааны уаҩы ихәаԥшуамызт, ус еснагь асаркьа ианыԥшылошәа иԥшуан, убрагь иабоз абон, уинахыс акгьы аԥшаауамызт, убри аҟынтә, лхы-лҩы еихшәеиъшәа ишыҟазгьы, лыблақәагьы – аԥсаатә кәтаҕь еиԥш иԥьоуҳарԥсараха, дыԥшъахарц азы зегьы шлатәеишьазгьы, урҭ аԥстазаара бзары-бзаруа иахьрылмыԥшуаз, дахьыхьшәашәаз аҟынтә, уи уаҩы игәеитаъомызт.

Иара уарла-шәарла данааибоз хыма-ԥсыма лхы-лҩы атцаара далагон. Убри иқәхьшәашәан иқәыз аԥстазаара иалԥшны избозар ҳәа, зегьы зыхҟьаз, гәагума, ус еиҕьуп ҳәа дажьаны илыхьма, изымҩам ала идәықәгалаз лгәыбылра иахҟьаны, ма ус зегьы лзеиԥшны илыхьу.

Урҭ зегьы изеилымкааит, аха егьырҭ лыкәша-мыкәша иҟаз рыла иидырыз уиоуп, абра дахьааиуаз иҟамыз, ма рхы зхырбаауаз, ма изхыбаауаз хақәитрак лара ишлымаз, лхы иалҭа, аҽаъәы, аҽа мчык илнаҭа. Цәгьак-бзиак азы, ашықәсахь дкылууа данаалак, илзааигәаз, ааигәахара илытцанакуаз зегьы лыкәаҕа иааизыҩуан. Аха уаҩы ибон, лара убра дышрывагылазгьы, дахьыҟаз, дахьаныз, дызтцазктцәҟьоз акгьы ҽеила ишырзымдыруаз. Аиашаз, уи аъәгьы издыръомызт. Уахь, лара дахьынтәаауазгьы, аъәы дцаны даахьеит ҳәа имаҳацызт. Усҟантцәҟьа, иара дхәыцны данахьъазгьы, уажәы иҟоу аиҭанеиааи абаҟаз. Ашьҭахь, ашьҭахь ауп акәымзар…

Ара, ашьхашьапқәа ирыдырҕәҕәала, ахәадақәа ирықәцала, аиҩхаақәа, агәаҩақәа иртацала ирку, ржәытә, рҷатә, ахәқәа рҷы итцаҧсоу рабацәа рыбаҩқәа, рхәыштаарақәа зегьы рдац-ԥашә, рқьабызқәа, рыпҟаррақәа рымч еиҳагьы ианыҕәҕәаз, иахьыҕәҕәаз аҟынтә ахы иахьақәгәыгцәоз иахҟьаны, раԥхьа иацәцаз, иашьҭыз, зԥышшәқәа зхыгга, зхахәқәа сапын шәахтцас иҟәашъа, иаабжьаршәны иаақәлалоз дреиуан.

Уажәы асынтәи ицоз, уахь изыхоз, уи зҽазҭаҙоз анырацәаха, аратәи амчқәа мыцхәы ианрыдыҕәҕәала, зынҙа рыҽцәырган рҳәаақәа рыхьчарц ишалагазгьы, апан ззымдыруа ауаҩ иеиԥш иацәшәон акәымзар, наԥьнатә ирдыруан уахьтәи амчқәа хәарҭақәак рымамкәа, зегьы ҳзырбо, иназлашәаз зҕәыхуа, ибжьазырҙуа акы акәны ишыҟам, ада ԥсыхәа ҟамҭакәа иааскьаҙаргьы шалшоз. Убрахь ахы хазаргьы ҟалап – амшын еиԥшыз уи амч ду аҽеыбжьарҙны хәыҷы-хәыҷла рытҷалара иаҽын. Уи ирзымдыруа, аха агәҩара дуқәа рызҭоз аҽеа ԥсҭазаарак, аҽеа дунеик ҳәа абжьаапны ажәаҟынтә ирҳәоз акы иазхьуа иҟанаҭон, ргәы иҭалон, ршьамхы иатҷалон. Еиҳарак аратәи амчқәа еиҳа хыхь иԥеиԥеиуа ирыцәхылаз. Ишнеи-шнеиуаз, уи ацҳаражәҳәацәа реиԥш иаанашьҭуа иалагеит ахаҭарнакцәа, ауаҩы дзырманшәало амыругақәа, ицәанаало аматәа-ҩытәа, шәыҟәны, быгьшәны, раԥхьа играмафонны, ипатефонны, нас арадиоқәа, атцыхәтәан – ателевизор.

Абас, арахьтәии наҟтәии еимларкуаз ихьышьарххо, арахь иҟоушәа уахь иҟоушәа, арахьгьы иҟамшәа уахьгьы иҟамшәа иқәнархон, иацпыҳәан иаццаз ныкәыҙәҙәа иагон.

Андриа иԥсыԥ изымхошәа ибан, иҳәынҭәрақәакгьы аапиртлеит, дахьыҟоу ихашҭны, ихы ихашҭны дахьтәаз.

…Асиаҽ ианыз даныхәыҷызтәи лыхьҙ Каԥкаԥ акәын.

Усҟан, даныхәыҷыз, данқәыԥшҙаз, шьоукы, убрыгь азмырхакәа, Каԥа-чаԥа ҳәа ларҳәон.

Дырҩегьых дабылуа иалагеит ани ииаҙаахьоу ихәыҽхәыҽены аҙыжь иамоу ашықәсқәа рыхәа-ца.

Ашкол данҭаз аламҭала уи раԥхьагьы ашьҭахьгьы ара ирҳәоз лыхьҙ рыԥсаххьан. Зны, шықәсыкахь иаабжьаршәны лашьа иҩны дшаалоз еиԥш дахьааиз, мшызҳа зызҳауаз, ишыссирхоз уажәшьҭа имҩашьоз Каԥкаԥ данылба, лыхьҙ аԥсахраз Уарҕа ажәак лҳәеит – уи акәхеит. Венера ҳәа лыхьҙыртцеит. Аханатә ара иаур иауит, иамур – наҟ ҳәа дазыркызшәа.

Дара еигәылацәан. Лаб Дачама арра дыҟамызт, аха Марыхә ианеибашьуаз ар рхәы-рыԥхь зго дрылан, зныкымкәагьы дцеит. Мархәац бзиак иман, убрахь зны дахьцаз ибҕалт. Дачама, Дачама ихалагьы иакәзамкәа, абык иааихылтцыз зегьы уамашәа еиҽартәын: рхи рхәамцқәеи

ахьеиларсу дырзырц ртахызшәа, мыцхәы итбаа-тыцәыз рыжәҩахыркәа рыбжьара рыхкәа ус ишыгьежьыз итагылан, ахәда ҳәа уаҩы иззиҳәашаз акгьы рымамызт, насгьы, рылахьқәа тшәаны, рыцламҳәа хьантақәа ргәышпқәа ирыкәжьын. Дачама рапхьа ихылцызгьы дыпҳан, аха уи дара зегьы дреипшын, убриала лразҟгьы лыциит, уиала ипҟахеит. Аиҳабы акыр дыхбыцхахьан аитбы даниз. Уи убас дшаны диит, данитцәҟьаз ирызхатцомызт, аха лызҳацыпхьаза агәра ргон. Лангьы пҳәыс пышрадан, аха абасҟаамта ипшыз, игәыгуаз ашьтра, атцыхәтәан, иарбан шьаҟәытцәоу, иарбан ҟәартәроу, еимшәароу, жәҩангәашәпхьароу дызтцанакыз здыруада, еснагь иагьыргәырҩоз, ҷымтгьы игәныргоз, иагьззыхьуаз, иагьзеигәыргьоз зегьы ршьа иалыркәыкәаан убри азҭаб хәычы лҷы инаҙеит.

Иаалырҟьан лыбжьы кказа игәы иаакәҩит…

Иҟалап, ари амҩагьы, уиаахыс егьа идырҷыцхьазаргьы, иахамыштыцзар… Ианбатәи аамтоу ас игәы иқәымҩижьтеи…

Дахьтәаз дааҳәытцәы-ҳәытцәит, инапы аҿеимжәан аҿеанаҟьа, имашьхәылтц автобус авара иакәшәан, зныказ изнапык иара итәҙамшәа иаадыст.

Ани апҳәыс лыварахь ихаз акәмызт, анцәа иџьшьала.

Иҟан аамтакы, уи лыбжьы згәаламшәо ақытаҷ акгьы ыҟам ҳәа, игәы ианаанагоз: аҩынқәагьы, амзырхақәагьы, атцлакәагьы, раиигәара ииасуаз, мышкы ахи атцыхәеи знык-ҩынтә изыруаз, ианхытцлак зкәарақәа зегьы ҭәыхны икеикеиуа изызәзәоз акәарагьы.

Ацәеижь нзыжьыз апсеипш иқәхан иҟазар акәхап макьанагьы, ихьу-хьууа ихьуаз игәы иаанагеит уи, имҩашьахуа абас иаҳауазар…

Ашьтахь… ашьтахь убри апстазаара ацызәзәахақәа рыла ишыхәынгахаз, убри ацызәзәахақәа рыпсып ҟәыкы злалбаалдоз лыхәламшәы иштабҩакыз, иштазыз даназхәыц, иара ихәламшәгьы акы еимаҳәахны иакит, ипсып инамто, алагаҩагара иапырхаган. Ихазы акәу, лара лзы акәу, апстазаара зегьы азы акәу, ани ихәыҷе-хәыҷены ииасхьоу азыжь ата итаз ашықәсқәа рыхәа-ца гәаҭны инеицралан, иаразнак иааиқәтәеит.

Дызҭаз автобус дҭытцны, Аҟәаҟа ицоз абилеҭ аамхны данааҟәгьежьаа ауп аҳаҷаҳәа ианааигәалашәа дандәыкәлоз иԥҳәыс инапы ианылҭаз. Асаат инапы ишамҩазгьы, еиҳа агәра ганы еснагь иамкҙоз авокзал ашә дуқәа рханы икнаҳаз асаат ду днахәаԥшит. Зназы, иҟала изеилымкааит: ари асаат ала аамҭа маҷын, иара итәы дахәаԥшын, аҽакы аҳәон. Даанаԥшы-ааԥшит, аха зегьы ццакы-ццакуа, амҩа рыбла ихылан, ашьхымза иазымкыкәа игылаз ашьхытцә реиԥш еилан. Наҟ, автобусҟәа рахь изладәыкәылҭоз амардуан еиԥхьытта иаҽагылан шьоукы. Бзиа зымҳәоз рхырҿкәа, рҽырхпаран зкьышәкәа ирыкәыршаз рпатцакәа шырҟаҟоз, ирҭахҙамшәа рҽыркатлан ргылашьақәа, ламысла ирлашамыз рылаԥшқәа рыла иубон урҭ зеиԥш ууаз. Разҭаара акәым, иара ус рывсрагьы угәы аҳәарымызт. Лада зхы хоугьы ҩада зхы хоугьы ишырҭаху иахьыкәҳауа, иԥсшьарҭақәоушәа, иԥсшьарҭақәамшәа, ихәаахәҭырҭоушәа ибжьахәаахәҭырҭоушәа излеиҿкааy, ишеиҿкааy, излеибарку ишеибарку узеилымкааya, ашәи қашьи реиԥш иахьеилоу иахҟьаны, абанҭ амардуан иаҽаҵа иаҽагылоу рҩызцәа ахәаршеиԥш идыршуеит агаҽа ақалақь ссақәеи аиланхарҭақәеи.

…Убасҟан адәыҷба акәыкәыҳәа абжьы аргеит адәахьы, иаразнак иагьеиликаait ари асаат адәыҷбақәа раамҭала аус шауаз. Иара дызгоз автобус ацара аҽа 50 минуҭ раҟара агын. Аихамҩа аганахь ала дындәылҭит. Убрагь ауаа ашьхытцә реиԥш еилагьежьуан. Дәыҷбак ааирц иҟазар акәхарын, аладагьы аҩадагьы иаанаԥшны, реидарақәа ирытцақь агәҭантәи аперрон ахь ицон. Андриа даангылан даанаԥшы-ааԥшит. Зныказ ус иныкәырҩршәа, аха аҩынтәраан авокзал амрагыларахьтәи аганахь илаԥш агеит. Уи ицәа иалашәан дыҟан урҭ – иԥҳаи имаҳәи – абра ҷьара ишыҟоу.

Аресторан иахьаадәылҭыз хара имцацәакәа еикәшаны игылан, ани амардуан иаҽагылақәоу раасҭа еиҳабацәаз, зымгәацәақәа ааԥшҙахахьаз, зхахәқәа зхажьы аарылԥшуа иалагахьаз аҽа шьоукы. Урҭ, зегьы рлымҳақәа ирыгызшәа, рыбжьқәа хацалан, еизымҙырҩзакәа акы иалацәажәон. Рԥьафқәа ҟатцаны ишыҟаз ҩашьомызт.

Макьана ажәҩан алацәа еимнамхыц, ранаҷьалбеит, игәы иҩытцаххит Андриа, цқьа рылаԥшра иҽеахго. Иҽеаахи-

гон, избанзар, имаҳә уа дышрылаз аҟара идырт. Аԥшра дацәыԥсуа деитанаԥшны, иаазцьыҟәума уҳәо иҟаз изкәа днықәыԥшит, ихажьы ҟьашъа ихахәы иахьалаԥшуаз, ихиҽы еиԥшызшәа ибеит, бла зыстазамкәа еизадаза иҟаз. Арахь данаахьаԥшгьы убри ауп иибаз, цытрак иижәыз ипанқәа зегьы еиланагалан, ихиҽы еимарҩызаа иҟан.

Андриа, иахьа уажәрааназа ихы жьа-жьо ишааигоз, уажәы ихы аҽаԥхьагьы иҽы иқәшаҳатхеит, иккаҳагьы иаахтит имаҳә дшицәымгытцәкьаз. Иҽыцхаҳараҳагьы абаҩхьааиԥш игәы ааҽнакааит. Уи, иара иҩызцәа рыбла аахтыр зымуаз, иаргьы ипстазаара бжазтәхьаз, уажәыгь ишьтымзаауаз рыжәлантә, рдунеи, рымчра ацәа ихикаауан. Иара иамтахәхаз иакәымкәа, зҽазтоз, зыкәшамыкәша иҟазгьы уахь ирыхан изгоз, иамтахәызтәуаз дреиуан. Андриа абжьааԥны аринахыстәи ҳәа дзышьтазгьы даиуамызт уи. Аринахыстәи ҳәа дзышьтаз шәартан, иахьдуззаз, цыхәаԥцәа ахьамамыз, инымцәаҳоз амаҳақәа иумырбаҳакәа аҳеилагьежьыреиԥш уаланахалар ахьалшоз аҟынтә. Арт рцәа рхикаауан, аринахыстәи аҳыблара иалаганагалоз, атәы зцааназа ибжьызпаауаз, изырҩашьоз, арахьгьы иацәзырзуаз, наҟгьы иацәзырзуаз.

Дгәаҟ-гәаҟуа ипҳа лыпшаара далагеит. Агәаҕ зныказ иблақәа ашәаҳаит, нас иаалырҟьан ихнарыцкьаан, акы аҩымшәо иҟанатцеит. Рацәак дадмырхалакәа ирласны дрыпшааит уи. Автобусқәа злацоз аганахьтәи акәакьаҽ дгылан лара, – авокзал атзамцқәа ихьыр-вырза ирыдыз, еснагь ихьшәашәаза иҟаз амармалташь лҽадцашәа, лҽы наҟ ирҳәны. Дхаҳәхазшәа қәацарак лымазамкәа дышгылаз ала, лылабжышқәа арахь иҩеиаанза ишылбаалдоз ҩашьомызт. Цьара ус харантәи лыцәаарак днахьыпшыргьы, лхы-лгәы шыҟоу иаразнак идыруан. Амацәыс идсылазшәа даагазҽазит. Дгылан ус дҳашҳатәарахазшәа минутқәак, нас, сгәартаанза иҳәан, даахьаҳәын, деиханы иҽынеихеит. Ихы рылеигалартә имбеит, еицәеитәыр ҟалон. Иаргьы, иахьак дызлаҟаз ала, зынзаск ихы дзақәгәыгуамызт.

Аринахысгьы ишпалыпсыхәо, игәы еиҟәыччо дхәыцуан уи деиханы дахьнеиуаз, длашәхеит, зегьы шылдыруазгьы, ибла данынхыпшыла илхаштуеит, ианалыжьуеит, дихашәалом. Уеизгьы, акы збатәуп, акы лзызбатәуп, дыгәжәажәон уи, зынза лгәы тапҽеаанза, лыпстазаара далгаанза.

Аҟәаҟа дызгоз автобус андәықәла ауп цқьа иангәеиҭа, уи шаҟа еиқәшәаз, арааҙа даазгоз ааста амч шаҟа еиҳаз. Уи цон ижжаҙа, иԥшахоз аҳауа еимгәыцкьаа. Автобус абас иҩәҩаны ишцозгьы, аԥенцьыркәа бжа иаартны ишыҟазгьы, ишоуран аѡнытҟа. Уажәы-уажәы иаабжьыркьа-аабжьыркьан, дзыдтәалаз аԥенцьыр амра цаҳә-цаҳә надыччалон. Автобус хьаҭәицыпхьаҙа иармарахьала дхьанарԥшуан, амра зхыпхало, еилаарцыруа ажәѡан ашҭа итазуаз амшын ахь.

Атцыхәтәаншәа, уахь аԥшрақәа дырҟәаҭын, илаԥш автобус аѡнытҟа иаахигеит. Иахьынҙаизгәаҭартә иҟаз иидыруаз ҳәа уаѡы димбеит.

Ѡыцьа-хѡык раҟарагьы гылан. Итәазгьы, еиҳараѡҙак ара иақәтәаз шракәмыз ѡашьомызт, рҽеиқәрыԥшьыхаа, амѡеи ркыдиааларҭақәеи рыҽрытан иҟоуижьҭеи такәы шаатцуа убон. Урҭ ахьынтәаазынтә ирхылаԥшуаз акыр рышьҭазу, наҟ иаҭархынҳәырц, мамзаргьы, шәца шәахьынҙацо, акаҽы шәаанымгылан, аказы шәаанымгылан ҳәа иоурыжьзаргьы здыруадаз, аха иара иахьынҙеибарҭаз, реиҳараѡык иара иатцкыс рхы ргәы азҭан, рхы ақәкны иахьцоз ргәы азҭынчын.

Ихы хьамырҳәыкәа, иблақәа рыла днаихәаԥшит идтәалаз. Уи уаѡы шәпажәпак иакәын (иахьа дахьаатәалак ашәпацәа иқәуп), икьаҽ ишәыхны ишикызгьы, ихахәда, ихи-иҽы, зкалтқәа рахь ацәаҳәа ԥшҙақәа зылдаз ичабра ду ахьрыцәишьуаз, уи иақәирҙуаз иҽырххарақәа, усгьы дҟаԥшьын, аха зынҙа дуаркалеиуа дҟанатцон. Нас, ичабра ааитцәахын, иеиқәа ахаԥса зыркны наҟ-ааҟ ижәѡахырқәа ирыхшьыз арезинақәа ааитцыхны, рыбжьы рганы иаауижьит, уиала иҽеирдарц иҭахызу, мамзаргьы ани амардуан иаҽагылақәаз ртәы, акыр иуаѡрахь дышныцәлахьазгьы, макьана илахан иҟаз инарҟатцозу. Нас ишлиапа икьаҽ иахьақәыз иааирҽеит, игалстук ахәда ааркәадаҙаны, ишьҭахь иҽынкыдтцан, илацәақәа аахиѡеит. Дмыццакзакәа, иара ида икәша-мыкәша аҽеаҙәы дыҟамшәа, ихы ҳатыр мыцхәы ақәтцан аматц шиуаз ала, иҟазшьала, машәырны атцаулара дуқәа рҟынтәи аҕгарахь иаанагаз амшын ԥсыз ду аиԥш акәын дшыҟаз.

Иватәази иареи ирымариашан, егьи азыбжахь итәан ҷкәынаки зҕабки. Андриа иаразнак игәеиҭеит уи ихахәы

ииаамҭамкәа аҕахара ишалагахьаз, илацәаҟәа ҭчаа дшыҟаз. Аҳҕаб қәыпшҙак лакәын. Ианалагоз имбеит, аха урҭ ажәаҟәа неимда-ааимырдон. Иара, ихәамц зегьы уахь ирҳәны, ажәаҟәа илзикуаз зынҙа рхы иоумыжькәа, иаҭаххозар еразнак даахарц, ҵыпшрак аҳасабала имҩаԥигон. Раԥхьаҭәҟьа аҳҕаб лҽадцалан аԥенҵьыр ахь дыпшуан, нас, дышнеи-шнеиуаз, ирлас-ырласны лылаԥш неиҽалырпхо далагеит (лыблаҟәа ҭшаша, ллакҭа ԥшҙан). Аҭыхәтәан, наҟ асаркьа лыжәҩахыр надҭан, лҷы арахь илырҳәын, иара уажәшьҭа, «уаԥсҭҙыла» инаишьҭуаз ажәаҟәа, ларгьы еиҳа ирацәаны иналалыпсо далагеит. Ажәак лҳәацыпхьаҙагьы дхәыцыхәаԥшьха деицрашәон. Иҩашьомызт, рацәак зымбац, зегьы раԥхьа ишаазбаз игәнызкыло, акы ада акгьы ззымдыруа ҳәа, изышьҭақәоу дышреиуаз. Ус иҟоу иахьатәи аамҭаз имаҷхеит, аха уеизгьы иҟоуп. Ус дшыҟаз ибеит азоуп ани ишыҷкәыназ зхахәы каԥсазгьы напы злылеикыз. Уи итцегьгьы наҟ иҽанеиҵа, иқәсхьаз иҵьынсҟәа дырҭаҟыҟы, иԥхьаҳәҳәаз имаҕраҟәа ирытцыҳәҳәоз имышьхәылтцқәа аҵ рыҡәтата, угәы злеихылоз акы далаҡамызт.

Анҭ зегьы згәы итцаххуаз Андриа, уаҳа уахь сыпшуам ҳәа иҙбан, арахь даахьаҳәит. Ашоурагьы акыр дакхьан. Икьаҷ ааишәихын, ишьамхы иныкәитцан, ус акгьы имбаларц илацәа неиқәиԥсеит.

Автобус аадәыҡәлазар, иацнамҭозар, иагмырхакәа ажжыҳәа инеиуан.

Андриа идыруан абарҭ иибоз зегьы абас изҭҷылихуаз, егьырҭ зегьы реиԥш ҽырдагәа, ҽемырҳа ҟатцаны дахьзымтәоз зыхҟьоз ани ихылаԥшуаз, наҟынтәи ишьҭихыз амчқәа шракәыз. Уи идыруан, урҭ шилаҽехьаз, ишьа ишалоу, ида ишҭаныҟәо, ицәеи ижьи рыбжьара ишыбжьоу, ари автобус акәым, аракета дҭатцаны акосмос ахь ддәықәутцаргьы дшоунамышьҭуаз. Уажәы аҳҕаб лтәы игәы ҷнакааны дахьтәаз, ихы агәаҕ ааихәеит, агәаҕ акәым, иагьаакәнишьеит, знымзар зны, цасҳәа аума, иҭаххатцәҟьан аума, убарҭ зегьы иҽерымжәан знымзар зны игәы иааҭаххаз, ихы иааҭаххаз ахьизыҟамтцац.

Уи амчгьы сареи сара сҩызцәеи рҷы мацара ауп иахьыҕҕәоу, зынҙатцәҟьа дышиашам аҡара шидыруазгьы, игәы иаанаиргон, ма дарыҕҕәондаз, дхьанаршшоит ауп.

Абартқәа аҳазшәатцәҟьа, хәычы-хәычла ихылаԥшуаз, алаба ивазкуаз зегьы дынрыжьызшәа ибеит. Аха урт данынрыжь, егьырт дандәыцәлаз аахыс ихы итагьежьуа итаз хынҳәуан, аҙыршы иҽеацәганы аҙыблара иҽеитон.

…Лыччаԥшьгьы… Убас еитаҳәашьа амамызт, илашан, ицкьан, иԥхан. Лыччаԥшьгьы, лыччаԥшьгьы… Ауаа рахь уажәшьта изгәалашәо маҷзар ҟалап, избахьаз, изҽаԥхахьаз рахьгьы.

Ауаа еиҳа агәхаштра рымоуп, ианаааиҕьхалак, иахьеиуахеитәи рыԥстазаара аныҟәашәа анаааиҟарахалак – иаргьы ихы рылымхыкәа игәы иаанагон уи.

Аха егьырт, абжьааԥны аԥсы зхам ҳәа ирԥхьаҙо, акгьы рхаштҙом. Урт ҽымт-ԥсымшьа, ишьхныԥсыла иахьгылоу, ушынарыхәаԥшлак, акака уарҳәоит. «Иугәалашәоу? Иухаштма? Ишԥоухашти? Изухаштзеи?» – рҳәоит урт рыбжьы мыргаҙакәа. Ауаа зыҩноу, иахьтәоу, иахьгылоу, аԥхыҵқәа зыҩнарбо, иаагылазар изыԥәгылоу, иназԥәыссаазԥәысуа, ирцәаҕәо, ажәла зырто, нас зжьы змырхькәа идрашәо, абаҳчақәа зҟәеитарҳауа, еснагь ҽамҩак-ҽамҩак рыԥсы ззынрыжьуа – аҩнԥәа, амзырхақәа, амхурстақәа, атцарақәа, адәқәа, ахьхьа-хьхьаҳәа ицо аҵқәа – урт зегьы ргәалашәозароуп. Урт ргәалашәарагьы антцра амазароуп, рхатақәа реиԥш.

…Аибашьра ианалга адырҩашыкәсан, агаҽантәи ақалақьқәа, аиланхартақәа, иныбжьаршә-аабжьаршәны абомбақәа рылаҳауа ианалага, Уарҕа арахь, лашьа иахь, ақытахь дааит. Усҟан хтацәыха аҙәгьы имамызт, ахәыҵқәагьы аҳәсеи атаҳмадцәеи ирывагылан аус руан, иаргьы уи азхәыцха изтадаз, аха ашьтахь-ашьтахь, убасҟантәиқәа рызхәыцра иаатҟьаны ахыхь еиԥш, ихы ианталоз игәалашәо далагеит. Каԥкаԥ, иахьа изҽытцылгалак ҩынтә-хынтә рыҩны иааиуаз, Уарҕа данаа инаркны мчыбжьыкахь зныкгьы лхацәа аныҟәпшыртагьы шырмоуаз; игәалашәон иан мчыбжьык ҩымчыбжьа аусура ҳәа ахара данадырхоз.

…Андриа убас еиԥш иҟаз ахәыцрақәа гәаҕьны иахьцәыригаз мацара ихы еиҳа ҳатыр ақәитцеит. Аха ани ихылаԥшуаз рахь, иара ихазгьы дыззымхәыцшаз, даԥхьзырҟәҟәоз, алахҩара, зшьапы нхаз, иныбжьаршә-ааб-

жьаршәны ихҭәасааua ашәра аиԥш имцоз ашәаҙыҙара аарҷыхан, иҩнытԥа аатнархьшәашәааит. Иблакәа аахтны, иҽемырқәацакәа даанаԥшы-ааԥшит. Зегьы ахьтәаз итәан, реиҳараҩык хырсысуан, ма ус рыблакәа еиқәыԥсан. Ани, заацәа зхагәҭа, зхәымаа-жьымаа иалԥхо иҟалахьаз, маҙажәалашәа игәыԥҭәагаха акы ихыҩуан, аха уахь дхьамԥшит.

Дырҩегьых иблакәа неиқәиԥсеит.

Автобус иацнамҭозар иаагмырхаҙакәа ажжыҳәа ицон.

...Уи убасҟак дшан, ианакәызаалак дшьыцуа димбеит. Аҙәы акы илан дылбар деигәыргьон, лыччаԥшь лаша наихалырԥхон. Иара, абриаҟара аԥьабаа шимазгьы, хҩаха шимамызгьы, ус изыԥхьо акәым, маҭәарцыԥхьаҙа класск рҭага шәкәык, рҭага шәкәык ада шрымамызгьы, иаабжьамыжькәа, аҭара бзиан итцон. Шаҟа итахызиз аҭара, шаҟа дазхьуаз итцегьы, итцегь, итцегь, итцегь адырра. Данаабжьашәалоз, аҭатәхәқәа ҽеазыҟатцараҷы длыцхрааuан, илзеиҭеиҳәон. Лыбла лашақәа ааиаиҩмыршәаҙакәа, деигәыргьон, лгәы издуны дихәаԥшуан. Нас, маҙак иалхҳәошәа, лхы наидкылан, лыԥсыԥ цаҳә-цаҳәуа, асамум хәыҷы еицш, илымҳа итасуа, илҳәон ахы бзиа шихагылоу, иаԥхьаҟа абзиара дуқәа, аҭарадырра, амҩа лаша шизыԥшу.

...Нас ауаҩы ирыцҳашьара лылан. Иара, ишыхәыҷыз аԥьабаа, абдара зыхәда иқәҳаз, ишыхәыҷыз ихҳәаз, уи илырмыцхәуашәа, абас дшаны дахьыҟоу, лқьаф ахьтоу иахҟьоит ҳәа ианиԥхьаҙоз ыҟан. Дара ашкол дрыцтан арԥыс наҙааҙак (усҟан ус зықәра дуны ашкол итақәаз рацәаҩын). Еиҳарак убарҭ ракәын ажәабатәи акласс ҷҽы иантәазгьы, игәылырҩны изызҳахьаз, ибзары-бзаруа иҟаз Каԥкаԥ ҭынч аиасырҭа лызымтоз. Убри арԥысгьы Каԥкаԥ илаԥш шыналықәшәаз ихы ахьигара изымдыруа дҟалон. Ус, аибашьра цоижьҭеи ҩышықәса ахылахьан, арра дыргеит. Дахьнеишаз дымнеиц рҳәоны иԥсҙы ааҩит. Ахәылпаз илашьцахьан, афархьымца аԥхьа ашәҟәы дшаԥхьоз, Каԥкаԥ дааҩнаххит. Устахуп лҳәан, ддәыллыԥхьеит. Алашьцараҷ уи ибеит лыблакәа ирыхгылаз алагырҙ шхәытцыԥхоз. «Андриа, – лхәеит уи лыбжьы ссир ала. – Андриа... Хымпада агәнаха ҟастцеит. – Зыԥсҙы ааҩыз арыцха ихьҙ, лҷы

тҭаблаар ҳәа дшәошәа, иаарласҙаны иаалҳәеит: – Даныргоз аламҭала, аибашьра сцоит, зеиԥш ҟамло егьыҟам, сгәыҙы ҳәа дсыҳәан, аха сара аԥьма хагеиԥш сидҟьан сцеит… Издыруада…»

«Игәнаҳауи игәнаҳами ртәы сара исыздырам, аха арра ицо зегьы бзыгәзуазар ара быҟоуп…» – иҳәеит иара имырхаакәа. Лгәы итцегь илзырхьшаз акы ацитцар итахын, аха иҷытцамшәо, изымгәаҧу игәалашәом. Лара ҷымҭ цытрак алашьцара далагылан. «Сара сцап…» – лҳәеит зныкыршәа. «Бца, сара бныскылома…» – иаахижәеит иаргьы.

Аха дара рыѽнаҭа арыцҳара аныѽнаҳа, аҳауа хьанҭыць еиԥш ирзыламгаѽамго… Мышкала иан данеибаха, иара иакәзар, адуцәа рыматәа ѽаза ирулак ахәычы изы харԥ зааирак аналырхуаз еиԥш, ихәычра, игәыҧраҟәа, зегьы аитымра ахарԥ ҭшәа азыҙахны инзыжьыз… Лара дышпаҟаз… Иара, атцәыуара анеилга, аѽны ашьҭахь иамаз аҷапараҷ алашьцара далатәан, салаҙытуазар ҳәа. Лара убрагь длыԥшааит. «Андриа, Андриа, – лҳәеит итцәыуаз лыбжьы ссир ала. Иааигәаҙангьы лыԥсыԥ лагаѽагабжьы иаҳаит. – Андриа…» Нас ихиҷеы лыԥшаан, лыѽнапык рыла иаанкылан, алаҧырҙ зҷашы, ицаҳә-цаҳәуа иҟаз лҙамѽаҟәа нахьшьуа, иҙамѽаҟәа ааимданы игәыдылкылт… Цқьа дақәымшәо, лыԥси-лыԥси еихьымзо… Нас иаԥхьатцәкьа днатәеит… Уи ашықәсан мышкгьы ихала днылмыжьит.

Уажәы дахьтәаз иҷеизнымкылакәа даағызит. Дѽықәтәан, даанаԥшыааԥшит.Ибжьыраҳазаргьыаҙәгьыиҷеимыртцысит, иара иахьгьы дхьамҳәит. Ани атцашәыларақәа рыпсыҙ ду, дсырҷыхамашь ҳәа, ибла тцыхәа неихьигзеит. Аха уи ихы ахьынкыдитцаз ус дыҟан, дыцәазшәа, дыцәамызшәа. Зегьы дара роуп, игәы каршәзан дшыҟаз ѽашьомызт. Убри игәы абасҟак иахькаршәыз азы игәаҧ аԥыр-цырҳәа инеицралт Андриа. Иаразнак аҷеаацәырнагахт ани ихкылпшуаз амч, зегьы хьаршшан, зегьы тцәахны, деизадаҙа дыҟазар еиҳа изатахыз издырам.

Дырѽегьых ихы нкыдитцеит.

Автобус шцац ицон. Амала уажәы-уажәы ианхатцәиуаз маҷк иаацәуадаѽхан, абжьгьы ахьеиҳанатәуаз акәу, ахьырвыррақәа иатцәахуазгьы цәыртцуан, аҟәартәарақәагьы

шааибарххоз иныруан. Иара ида егьырҭ зегьы ргәы каршәны иҟоуп ҳәа дазхәыцуан Андриа, мычгьы рхылаԥшуам, акгьы усыс ирымам, дара ирҭахымкәа иагьырбом, иагьраҳауам, иахьцалакгьы ауеит, иахьнеилакгьы иаԥшәымацәоуп ҳәа иара уажәы-уажәы иаахьу-хьууеит игәы, ихәрақәагьы – хәычи-дуи – зегьы-зегьы аапынтәи абҳәасеиԥш ипытуеит, зегьы рыԥсы ҭазаап. Автобус изахьымзазу, мамзаргьы асҟак ихараны дахьааихьоу уажәшьҭа амч иагхоу, еихьыс-еиԥысуа ишишьҭазгьы, ани ихылаԥшуаз амч уажәшьҭа ишаҭахытцәкьаз дазеиқәгәомызт. Ус шакәызгьы, деиҭақәгәамтцуан, иара иҟны ада амч амамшәа ахьибоз; иара иҷы акәзаргьы, дарҕәҕәар, ажәылара инартцар…

Ианаамҭаз дарыҕәҕәар лара… Каԥкап… абри иватәоу аԥсыз ду заазаз аҭашәыларақәа дыриааиртә, гәырхаагас лыԥсҭазаара рзыҟамтцартә… Ашәҭыц еиԥш иҩытцхахаз, зқьиареи, зқьыԥшреи, зыхаареи рыда акгьы зыхәламыз…

…Дара рқытаҷ быжь-класск змаз ашкол акәын иҟаз. Уи иаргьы далгеит, Каԥкаԥгьы. Аибашьра наскьеит. Афашистцәа рҳаирпланқәагьы ҷааҳәыра рмоуа ианыҟала, Уарҕа агаҟа дцо-дааua далагеит. Зны-зынла Каԥкаԥгьы дылгалон. Зны мчыбжьы наҟьак уахь дынхеит.

Каԥкаԥ илызҳацыԥхьаза, ани ашьҭахьтәи лыхьз еиҳа-еиҳа ирласны иаҳауа далагеижьҭеи, игәалаҟазаара ызуан, иалкаатцәкьан изымдыруаз акы игәы канажьуан, абри абриоуп ҳәа изымҳәо агәҩарақәа дыркуан.

Мчыбжьык дыҟамкәа данаа, ашәкәы бзиақәа изаалгеит.

– Уажәшьҭа санцалак, еиҳа еиҕьугьы узаазгоит, – лҳәеит лара еиҳа-еиҳа иссирхоз лыбжьы ссир ала. – Уа аҩызцәа сымоуп… – Абрыгь аалҷытцкьеит, ишибоз лԥышшәы аалыԥсахт, еимгеимцаракгьы уа дыҟазамшәа лыблақәа аакыдхалт.

Нас иаалырҟьан рыҩныҟа анеира даҟәытцит. Иара шамахазак дшымнеиуазгьы, дара рахь днеирц избан, аха уа ариабжьарак дааҩнымтцзакәа Уарҕа дтәан. Уи дибар иҭахымызт. Изакәу издыруам, аха лҷы наиеиархан акы шиалымҳәацызгьы, знымзар-зны ишакәым дшынаихәампцыцызгьы, иара даныналыхәаԥшлак игәы нҭаҳауан, игәыҕрақәа зегьы неимпытцышшон. Каԥкаԥгьы

ас лыблабара хәшәхоит ҳәа дыҟамызт. Ибеит иаразнак ишеицәыхарахаз.

Убасҟан иара апсҭазаара зжәѡахыр ҭаҵақәа кыдгәыхаа иҟанаҭахьаз, уи атҵашәыларақәа ирзаапшылахьаз, ирхьыпшхьаз агәѡара баапсқәа иауа далагеит, макьана зыгәра игар иҭахымыз, ѡапхьа аизааигәахарахь анагара зымуа аицәыхарара ҟалар шалшоз ала.

Зны, ҭагалан аныѡагылоз ахьҭа илалан, ашоура инаҭеит, имч убасҟак иагеит, иҿышьҭеимкыр амуит. Иан аусура данцоз иѡыза ҷкәынак инапы ианылҵазаап, ашьыбжьышьҭахь дкылгәгәа дааит.

– Заа саарц сгәы иҭан, аха, – иҳәеит уи дшааиз еиҧш. – Сшаауаз иаасҷаҳан…

– Дарбан иуҷаҳаз, – изакәу здырхуада, игәы нҭыҧсаait.

– Уарҕеи Каԥкаԥи…

– Иабаҟаз?

– Урҭ цеит… ҳнаскьаг, ҳаидарақәа рацәоуп рҳәан.

– Уара уда инаскьазгоз уаѡы дырмоуҙеи? – иҳәеит иара ахы зыкәшәаны имҧышшац иеиҧш.

– Убри саргьы сгәы иаанагеит, уара, – иҳәеит иааиз ачкәын. – Насгьы адәыҕба ацара аамҭа макьана иабаҟоу… Лара Уарҕагьы, заа ҳҷеадаагалар еиҕьуп, исцәымгуп сҿыхәжәаны акы санахьырыгҙо лҳәон уажәы-уажәы…

– Ҟаи, иабаҭаху, шьоукы ртәы дара еиҳа еиҕьны ирдыруазар акәхап, – иҳәеит иара, ачкәын дшааз еиҧш дцар иҭахны. – Имцакәа иабанҙацо…

– Урҭ рцәажәашьа злаҟаз ала – ицаҙеит… Каԥкаԥгьы…

– Зегьы дара роуп, арахь иаанагоит, – иҳәеит уи иапхьа итәаз, ибара иааиз, аԥыхҙы иарбааҙаз зхахәырҳәарақәа зылахь иадҷабланы иҟаз, зегьы усыс имкҙакәа изхәоз днаихәаҧшны днымхо. Аҿы иазымиааиз акәадыр ҳәа, дѡагылан абри дихәахәар иҭахын. Уанҙатцәкьа инеимгеит, аха сыцәоит, сыҧсы сшьоит ҳәа, атәаха имҭакәа, наҟ ддәыкәитцеит.

…Иааихтцәаны ирласны снеиуеит ҳәа, ажәыртқәа ԥыжәжәо, амыркацьы даганы, адәыҕба аатгыларҭа зынхытц иҟаз ахәада асынтәи данывашҷагылагьы ихы шхаз дкыдлеит. Ацәара иалагахьаз аҕдарреи амыҕи еилысны

иаҽан уи. Еиҳа еимаҷыѡны иахьыҟақәаз днахыкәша-аахыкәшо маҷк аҧсцарҭа ахьамаз днаӡон. Тҟәарчалтәи иааиуаз адәыҕба абжьы иаҳаит. Аҧсӡы заҳаз аҧхәыс лыхәхәабжь аиҧш, артҷааа-артҷааа ҳәа ѡынтә абжьы аргеит. Игәгьы нҭаҳаит, ишьамхгьы ааимнахӡеит. Цытрак ус баша деихон, цхьа дашьҭуамызт. Ашьҭахьшәа, маҷк дааунашьҭын, уаҳагьы цьаргьы дахымыкәшакәа, амыҕи аҕдареи реилачыра цыжәжәо, иара усгьы аарла зыпсы ҭаз имаҭәақәа еицрыжәжәа, инапқәеи ишьапқәеи ашьа рылхьхьа, аҧхӡы дакәабаны, ииулак ахәада данысѡхашәала, адәыҕба агьежьқәа рышьҭыбжь ааигәаӡаны иаҳаит. Илаҧш уахь ианааиҭаҟьа, адәыҕба цәышәшәӡа, алѡа еиқәаҵәаӡа азқәа иқәыч, аихамѡа-цҳа ахы аақәнакхьан. Дырѡегьых илаҧш ааиҭарҟьан аатгылаҧтахь ирхеит, иаразнакгьы дмыҧшааӡакәа инарықәшәеит урҭ, урҭ ракәым – лара. Ирҟьаҟьан иҟаҵаз лытцкы ахәда, мыцхәы иҟәашӡа интҷәоз амши аҧстҳәақәа ажьакцеиҧш изытцшьыз ажәѡани рыбжьара ибжьыпшуан. Уаҳагьы акы имбаӡеит убри ада.

Уахь днатрыст. Иҟаитцо, дахьнеиуа иихәо ҳәа акгьы издыруам, аха абри ицәшәшәӡа, амаҭ еиҧш илакьы-лакьуа иҳаш-ҳашуа иааиуаз дымҵанарсаанӡа длыхьӡар иҭахын. Убри аамҭаз, ара хыхь еиҳагьы еилиаан, аҵыс зрылымпрааua еилачны иҟаз амаҕи аҕдареи рбардраҟәа ана-ара иаавҵны иаагылт шьоукы. Иѡашьомызт урҭ асынтәи уаѡы ишизыпшымыз. Дрыламцәажәакәа дрывсырц иҷынеихеит, аха ихы ахьааирхалак имѡақәа ркуан. Ѡыцьара раҟарагьы ишьтахьала иааихыкәшеит. Адәыҕба ацҳа иѡыкәсын, анықәашәа иагырхо аатгыларахь иааиуан. Дгәаҟ-гәаҟуа даанаҧшы-аапшит, аха дышзырцәымцоз ибеит. Акы ззырҳәарц акаҷы ихьапыссарц иҟаз рсахьа рымамызт урҭ. Насгьы, иаалырҟьан, абас дахьрыхҭыгәлаз ргәы итцаххны ишықазгьы рныҧшуан. Акыр ртцәахуазу, дара рхы ртцәахуазу здыруадаз. Даргьы ҷыртуамызт, рхапыцқәа ахьеихадырҕәҕәоз рыцлымҳәақәа кылнаргәыгәны изыпшуан. Аҧсра иахкааua илаҧш нархигеит урҭ: аҕа иртәаз десантмызт, ма ибналаз дезертирцәамызт. Қәралагьы, аӡәы-ѡыцьа итцегь еитцбацәаз ракәымзар, сынтәа акәымзаргьы ҽааны арра иргашаз ракәын. Урҭ иахьа авокзал аҷы амардуан иаҷагылақәаз иреиуан. Аамҭала

иақәшәар, аҕа идесантгьы иалалон, ирықәманшәалахар иагьдезертирцәахон.

Уажәы урҭ аҽа цәак рхарԥоуп, иршәуп, ирхоуп, ирышьоуп, аусуразгьы ԥьара иахыԥхьаҙалоуп. Адәахьала, изакәу рхырҧқәа ишрықәугьы, ус ишабалак аҽеԥныҳәа руҭартә рхы нықәыргаҙом, ргәы зларкъычша еимгеимцарак ҟамлакәа. Усҟан, аибашьра шықәсқәа раан, урҭ еиҳа ибаапсқәан. Иагьырацәаѡын, иагьықәԥон, иагьгьычуан, баша ҳзашьҭоузеи ҳәа ауаа амш рыларгон, рхы ргәы ахдыршәон. Усҟан еиҳарак ихҭакны ирыман евкалипт еиҭаҳара иргоз, зда царҭа амам, атыл аҟынтәи иааганы индырхарц ирҭахыз рынхарҭақәа зырмазеиуаз аколнхацәа. Игәалашәоит, урҭ рыҙбахә аҙәы ианааиҧытцашәалак, иан рыцҳа ԥшшәы лхаҙамкәа дшықәлоз, лхы ахьылгара лзымдыруа.

…Адәыԥба дырѡегьых абжьы арган, аҟәартәрақәа зегьы аҧҽа аарылгеит, иаагылеит. Нас иахьгылазынтә аҳашҳашыбжьы хаѡлон. Даагьежьы-аагьежьит, иааикәыршан аҕдарреи амыԥреи еилиаан, наҟ инастхашәа Аалҙга апаѡ иахыҳәҳәоит кәрыжәаа ирықәлоу, еимакыҷы иҟоу ацаҟьа бахә хәарҽе, кәрыжәаа ирықәлоу аԥьынтқәа, рымахә хьараԥьқәа гәырмаҷгаха, хыхь – апсыхьшәашәа иеиԥш ихьшәашәахьоу, ҭагалан иаржьакцаз ажәѡан, иапхьа, ишьҭахь – анҭ; ҵаҟа – иҳаш-ԥышуа, зҽырлакьны, алакә аҟынтәи амаҭ-гәылшьап еиԥш игылоу адәыԥба, дгьыли жәѡани рыбжьара иҟәашкакараҙа ибжьаршәу уи лытцкы ахәда… Иара идгыло ҳәа акгьы ыҟамызт.

Дгәаҟ-гәаҟуа днышьҭаԥшит: иапхьаҟа имѡа зкуази иареи рыбжьара иааимпытцаҙартә иҟаз ахаҳә шьҭан. Абри аашьҭпаан сдәықәлар, инаскьаргьы здыруада ааигәахәт, уи агәра шимгозгьы. Иамур, ма аҙәы дасыргап ҳәа игәы иаанагеит, иаб нахьхьи аҕацәа дышрабашьуаз дҭахеит, иаргьы ара иҽҭаирхап. Арҭ ҭацәами, реиҳа игәымхақәоу аҕацәа.

Адәыԥба апси-апси еихьымҙо аҳаиҳаира иалагеит – уажәшьҭа идәықәлон. Даатрысын, аҙәгьы дааизыбзиамхаҙакәа длышьҭасит: инацәхыпқәа адхыжәжәалазшәа ихьт, ахаҳә ду адгьыл иахьытцаз ахы ааԥшуан ауп. Ахѡахаха даламгаҙакәа, шьапыла игәышԥытцәкьа дытцасит руаҙәы. Иаразнак иԥсыԥ изымго даанхеит, аха иҽекаимыжьт. Ма

аҙәы ихәламшәы сызкыр, сыԥсаанҙа исышьҭуамызт ҳәа, ишаҟәаны ихагылаз ихы инҭашәеит.

– Пацан! Унеи! – иҳәеит шьапыла икшаз еиҳа иреитцаз иахь. Уи даалак-ѡакит.

– Пацан! – ибжьы нытцакны, аха убас еиларгәгәаны иҳәеит, ажәа акәымкәа ахаҳә игәыдитцазшәа. Уи иҷааихеит. Иҭахызар уи ихәламшәы икыртә дыҟан, аха ари иара иатцкысгьы деитцоуп – ус злаҟаитцарызеи. Егьыгь даарак иҭахымкәа дааиуан. Убри аамҭаз ишьҭахьала иватцарабжьара шыҟоу иқәшәеит раԥхьатәи аѡыза. «Уажәшьҭагьы уицәшәома?!» – абри быжьра-быжьтцәа итцыѡуашәа иаҳаит, нас адәыԥбагьы аԥсҙы заҳаз аԥҳәыс леиԥш артцааа-артцааа аатнаргеит…

…Ибла аахитын, ибҕагьы дныхтәалт. Аԥхыҙ цәгьа ибазшәа игәы ҭытцны ицон. Кәыдры ианыр нахыс автобус ана-ара аатгылара иалагеит. Ани атцашәыларақәа рыпсыҙ ду ибла хтны, аушәақә цьара дыԥшуа дтәан. Кәыдры нырцә иақәтәоу аарцә иақәтәоу изгәамҭеит, иҷыцҳаҳараҙа ар рыматәа зшәыз ѡыцьа аҷкәынцәа ҟатақәа атәартақәа рыбжьара ибжьагылан. Убарҭ аниба, игәы маҷк иаахьаԥыссан, ҳаҭыр рықәтцан днарыхәаԥшит. Иара иабгьы абанҭ дреиҳаҙамызт ар рыматәа анишәыртцоз, ар рыматәа мацара акәым, афронт данаҷагылаз. Еиҳа ианшәарҭаз рхы рымшаҭеит, ҳҭаацәа, ҳаҳәсақәа, ҳхәыҷқәа еибакәеибаха иқәхап ҳәа рҿыԥхьарымкит урҭ. Иара уажәы иаб иаҟара ѡынтә инеиҳангьы ихытцуеит… дмеибашьҙакәа шә-хык иқәшәахьоушәа, шәынтә дышьны ихысны ицахьоушәа, ихы-игәы зегьы рыҕаны, деилахха дтәоуп.

Абрыгь игәы иаанаган, ашырҳәа дхьаԥшны, ани зхагәҭа зхахәы иалаԥшуа иҟалахьаз дахьтәаз дыԥшит: аԥҳәызба хырѡашәа лтыԥ ккаҙа иҟан. Дҭытцхьан. Иара ачкәын, ихы ахькыдыз ихьыдырѡшәа, дыцәан. Уажәы еиҳа ибарҭаз уи ихаҷы ԥсы алаҙамкәа, еимакыҷшәа, иаалырҟьан иажәызшәа иҟан.

Андриа иԥсы ааигеит, аԥҳәызба дыҟамшәа аниба, уи акры аанагозшәа.

Макьана ақалақь аҟынҙа цытк набжьан, ихы наҟ инкыдитцеит еиҭах.

…Шықәсыбжак аҟара рхабар ыҟамызт… Уарҕагьы ларгьы. Рҭаацәагьы рыԥсы рзан, ақытаҽы иҟоу-иҟаму уаҩы изымдыруа акәын рхы шымҩаԥыргоз. Ус зны Уарҕа дкылыгәгәа дааит. Аҽены дызбаз зегьы ирзымҭәахит, Уарҕа иаалырҟьан дшажәыз, ԥаса дкахәхәа дшыҟаз, уажәы дшеиҭалаз, насгьы, иԥьоушьаша, ԥаса зынӡа дара рцәаҩа, рҭеиҭыԥш атәы акы шузлыдымбалоз, уажәы уи зҭаҭәахны илымаз лзыжь ҕарахазшәа, ишалԥшуаз дызлытцыз рыԥшрадара.

Дахьааиз аухатҵәкьа Дачама ихала длыма дцеит. Ҩымшхымш рышьҭахь Дачама ихала дааит. Уи мызкала иаҟара игхан, ихи ижәҩахырқәеи иҭынханы даанхеит. Уарҕа аҽа ҩынтә-хынтә дкылыгәгәа дааит, аха дшааз еиԥш дцеит, уаҳа асынтәи аҙәгьы длыцымцеит.

…Ус ақытаҟынӡа иааҩуа иалагеит уи… Каԥкаԥ… мап, Венера лыӡбахә… ара, абасҡатәи мчы зегьы алаба рывакуа иахьрымаз иалтцыз иакәым, иара усгьы аратәык избахә шымааҩцыз. Уинахыс Уарҕагьы аара даҟәытцит. Дачамагьы уаҳа ауаа рахь, урҭ рыцәгьа-рыбзиа ахь ихы цәыригомызт.

Ҧытк анцы, иааҩхьаз еицәоу шааҩуазгьы, зны иашьцылт, нас ргәы ақәпҵәеит, шамахаҙак акәымзар, азыӡырҩрагьы, азхәыцрагьы, ауҳәан-сҳәан алхрагьы иаҟәытцит. Раԥхьа изеилаҳан ирҳәоз рыхьыӡқәа аҩбагьы – Каԥкаԥгьы, Венерагьы – ԥьара ԥҳак даҳҳылтцыр раԥхьа убарҭ руакы лхаҳҵандаз ҳәа ишазхьуаз, ас аныҟала, заҵа азәы ихьӡрымҵарыз, аҽкы ныҟәызго нцәахәы баапсык ихьӡ аиԥш ирҿытцашәар ҳәа ишәон.

Ашьҭахь, аҽа ԥытк анцы, Дачама даныпсы, иԥҳа аиҳабы, ларгьы дымҵәыуеит, Уарҕагьы лаҳәшьеитцыбгьы арахь иқәылмыжьлеит. Ран, лхаҵа даныпсы, наҟ лашьцәа дыргеит. Убри данԥсы, Уарҕеи иԥсыз лыԥҳаитцби нарышьҭу инармышьҭу аҙәгьы издырамызт, иагьашьҭатцааҩымызт.

Уарҕагьы, уи лашьа иԥҳа лытәгьы изгәалашәартә иҟазгьы ирхаштхьан, такәы ҵхьаны еиҭаргәалашәақәеит. Уарҕа лыбжа лымнахын, лыбз аҟәаҟәа ԥнатцәан, даагаҩы Дачама иҭынхара дышьҭартцеит ҳәа раҳаит. Андриа знызатцәыкгьы днеины димбацызт, аха Аҭакәажә есҽены уи лбара дцон. Уантәи дааицыԥхьаҙа, аҳасабеилыргаратә еизара аалыртуазшәа, алагалажәа изылҳәон, Уарҕа алаша-

ра ахьылзымычҳауа аҟынтә, еиҳа илашьцоу, ашьҭахьтәи ауадаҽ дшышьҭоу, данаапшуагьы аҙәгьы дышихәамԥшуа, аха лхәы знапала илҽазтцо, иахьа ҩынтә-хынтә дзыԥсахуа лашьа иԥҳа аиҳабы, лхы нааҙа данаалхагылалак, имҙазакәа лыблақәа ирхымбалаҙо ацәымгра анылбалак, ицәыбланы ахаҳә иалырцәазшәа иҟоу, имҭысуа, имыччо уи лхы-лҽы дшынаҽаԥшлак, ишлылымшогьы мчыла наҟ дышхьаҳәуа…

«Уарԥа Уарԥа лоуп, – лҳәон Аҭакәажә, уи аамҭаз лара лыблақәагьы аҙәгьы дрымбаҙо. – Уажәы, данычмазаҩха, анкьаҙа дшыҟаз дҟалеит… Зны иаацәыртцыз дара рыԥшрадара атәқәа лылабеит… Ани зылаԥш лызхымго лашьа иԥҳаиҳабгьы абасҟак дахьԥшрадоу ауп иланалмыжьуа, лара дахьылцәымгу акәҙам… Анцәа убас дишеит…»

Иара, илымҳа акы ааҩмыршәо дшылзыҙырҩуазгьы, усыс имаҙамшәа алаф ахысҳәаауеит ҳәа далагон: аҳәасақәа атцаа ианаблыз ииз… Иабеиҭаху урҭқәа рзыҙырҩра, ауаа шыҟоу, ишану, рыпстазаашьа, рыпсышьа алацәажәара… Сара схаҭа санԥсуагьы, саниз еиԥш иагьаншам, иагьаныхәлам, ҷыхьк салаԥсуазар акәхап ҳәа дыччон, уажәы избо ҷьысшьоит, аҩынтә раан арбаґьқәа аҽыҵыха рамраҙакәа, аҙәы акәукәу аатлыргап, аҳәҳәара зықәшәо руа дарбану здырхуада… Агәылацәагьы цәыс-жьысуа, аиарҭа-ԥха алтра иацәаашьо, егьа игәамҭ-хамтцып, ари анасыԥда иишьагьы ҽеимызт, иҟазаарагьы, иԥсрагьы ҳәа.

Аҭакәажә уи лмырҳаҙакәа даақәыпсычҳауан: «Егьарааны дыҟазаргьы, убри акамбашь иахҟьаны Уарԥа уаҩы димбаҙакәа дцәытцаԥсуеит… Даара ирыцҳароуп уаҩы уимбакәа ацәытцаԥсра. Илацәа хиҩеит рҳәахуеит, урҭ алашара рзыназышьҭуа аԥсы анынтҟьытцәаа… ус иаагылан ихаккала инхоит, знапы нархшьылан алацәақәа нархызҩо аҙәы усҟан уа даныҟамла… Нас егьа ихуҩаргьы, асаркьа аԥеыхеиԥш ҷьара ицәытцмыԥшыр ауҙом…»

Акамбашь, аиашаз, аҙәы наҙак даҭахытцәкьан. Иара камбашьхьа бзиацәак акәын, аха ма ицәтәны иқәтцны ҷьара ицон, ма хьарыдара идәыкәлон, ма мышкы бжьамыжькәа иахьа зны мхык иҭалеит ҳәа аҙәы иԥсы ҭыхуа ҿитларын.

Аҭакәажә ишылҳәоз егьыҟалеит: амхы иҭалеит ҳәа лзаарыцхан, Дачама иҩны ашә аазыртуаз аҙәзатцәык, иԥҳаиҳаб, уа дцаны дааҙа Уарԥа лыблақәа аангыла-

хьан. Аиашаз, ашьҭахь иақәшәаз, егьа рнапсыргәыҭақәа ықәыршьызаргьы, наҟ-аақгьы маҷк-маҷк ицәыҭыԥшуан. Уцәагьы уааҭанарҙызон, нарцәынтәи иааԥшны, аратәи ала збара иаҟәыҭхьаз, уатәи ала ирбошәа.

…Акамбашь амхы иҭырцарц ицаны иааныҙа, иԥсыз игәы дааҭаччашәа иуит Андриа ихы кыдҭан дахьтәаз, убрыгь рацәак иара иатҵкыс дзеиҧьымхеит.

…Автобус еиҳа ирлас-ырласны иаагыло ианалага, иблақәа аахитын, ибҕа дныхтәалт. Аҟәа иалалахьан. Дыццакы-ццакуа даанаԥшы-ааԥшит, аха макьана ақалақь агәахьгьы имнеицызт. Иаразнак ццакраха исит, икапангьы иагхан, дахьтәаз дықәызкышаз аҟарагьы нымхазшәа даақалеит. Аҳәынтфилормониа атеатр аҽаԥхьа дҭытцит иватәазгьы, дыцәгьаны дызшаз, абри исыватәоу дуаѽума ҳәа днаихәамԥшҙакәа – данақәҵуазгьы уаҳа даамыццакит, ишьҭахьгьы, иаԥхьагьы игәы раҳаҭын, аҙәгьы акгьы усыс имамызт, избанзар, аҵашәыларақәа рҟынтәи дааит, аратәи апҟарақәа иара изы иҟаҙам иреиԥшуп.

Иара автовокзал аҟны дцаны, уа таксик шьҭыхны, уи дахьынхо иԥшаарц иҙбеит. Ара дҭытцыр, атакси аагыларҭа изымԥшаар ҟалоит, автобусныҟәцаѽ иирбаргьы ҟамло адрес, аха, маҙак еиԥш, зегьы инараҳәо, ара инханы иҭатәазгьы ираҳауа, инеимҵаркуа иҭахымызт.

Автовокзал аҽы атакси дзықәтәаз акыр иқәсхьан, акәадыражә еиԥш атәарҭа аҟәартәрақәа зегьы рышьҭыбжь гон. Апсҟы зкызгьы имашьынеиԥш иаргьы акыр дықәсхьан, иҭапыжәжәа иҟаз атәарҭа ҭарҽылаҙа измаз ицәеижь мыцхәцәан, итымтымуа, изларысыз адашқәа зегьы ахьеитцытццәахьаз аҟынтә арезинара зцәыҙыз арезинеиԥш ицахажәхахьан.

Адрес аҳәаха имҭакәа, амашьына аҽынаирхеит. Ианиҳәагьы дагьизхьамԥшит. Аха иаргьы аҽеазнык аиҭаҳәара иҭахымызт. Амшын акыр иазааигәан, еиқәыртцәиаша 4-5 еихагыла змоу аѽнқәа ахьырацәаз даннеи, мѽеихысырҭак аганахь даагылт.

Рацәак ҷьа адымбалакәа иԥшаait Андриа адрес ианыз аквартира. Актәи аихагылаҽ акәын иара ахьыҟаз. Ашә ахь ихаз амардуан даныѽаҽала, аҟәкы-фѽи арезина-блы афѽи

еилаҳанто инеиҷачит. Ашә хьзыжәла ҳәа акгьы анымызт, аха хыԥхьаҙарала иарбаныз анын, иаарԥҟәазны – «з».

Амашьына дақәтәанатцгьы ицәеижь ахьанҵара акы имнахын дыҟан, уажәык, дтышша, иҷы еихихыргьы ажәак арахь излатицаша аҟарагьы мчы изнымхеит. Уажәоуп ианааигәалашәа, уи атцыхәтәан илыпстазаашьахаз, ахатца длымоу, ахшара длымоу – акы шааизымдыруаз. Уи лыҙбахә, ибаапсынгьы, аҽеакалагьы анаѡра ианаҟәытц, лара знымзар-зны ус иаалхташәаны аума, цәгьарак, бзеиарак аҷы аума, лҳарта-сыртак аныҟамлаза, зегьы дырхаштит, зны ражәеи руҳәан-сҳәани дшалаҙыз еипш, ашьтахь ргәалашәарагьы далазит.

Инапы иара итәзамшәа иѡышьтихын, изыгәаҕьуаизымгәаҕьуа инацәа ду аштцла аҳәынтқәреиқәатцәеипш ашә аханы еиқәатцәаза иалпшуаз днақәыгәгәеит. Атцәтцәагьы убас абжьы тҟьеит, иқьышә акы тасызшәа ихы даахеит, аха зынтрыс инацәа изақәымкыкәа, итцегь иақәыгәгәеит.

– Оу, оу! – бжьык геит аѡнытцҟантәи. – Дарбан уажәы уа ихышәтны иақәҳаз!.. – Уи инацтцаны, мыцхәы акцент зныпшуаз урысшәала, акыр игәнааламыз ажәақәа наланапсеит уи абжьы.

Ашә акраамта иаадыртуан. Зныказ ашә аавтцрааит уи адаҷ-еихапса иакын. Ус ивтцраан пытк иааныркылт. Ціьаргьы лашара ахьаркымыз аҟынтә ицәытцлашьцаран, аха ашә аазыртыз дшыпҳәысыз аҟара ибеит. Иара ицәеижь итцегьы аҽеазеит. Лара, дшәазар акәхап, иаатырҟьаны акгьы лзымҳәеит, аха ацәытцлашьцара иахҟьаны цқьа изымбоз рыблақәа неиздырхеит. Хәычы-хәычла ибла алашара ааит, ларгьы цқьа дылбазар акәхап, адаҷ аа҂елыршәан, ашә днахеит: иапхьа дгылан пҳәыс хьанҵак, зшьапқәа аѡнеимаа татақәа иртамзо иуаказа ичны иҟаз, злакытцақәа тҟаа, итҭәааз ззамѡақәа кыдышьшьхьаз, акыр еилышлаз зхахәы ркьаҷены итырҟәдааны, ирацәа-имаҷ илхытцуаз, зышықәсқәа даара измеигзакәа иныкәыргаз пҳәыск. Лылацәақәа тчаа иахьыҟаз лыблақәа архәычуан. Уи уажәтәи илапш аума, игәалашәара аума акы разҳәаша ҳәа акгьы аархимбааит. Аха, зегьы дара роуп, лара шлакәыз идырт. Иаразнакгьы дзықәгылаз аҷәра днықәыргәгәан, ицәеижь аҽеаацәырнагеит, уимоу паса аасҵа ихьанҵахазшәа

ибеит. Аҽа знык лаԥшыла данааимида, иеиликаait уи дызлеидырыз иара идам здам аҽаҙәы гәаҭашьа имамкәа, илылԥшны, иҭшәахаз лыблақәа ирывҵыԥшны, лхахәы иҩахацәан иахьҵырҟәдааз иавҵыԥшны иибоз лаби лаҳәшьеиҳаби рыԥшрадара, рцәаҩақәа.

Ларгьы дшылдырыз аҟара ибон, аха акәҽылымҭит.

– Сыбзымдыри?.. – дзымцо-дзымааua, ларгьы илҳәо дақәымшәо ианааидхала дҵааит уи. Иара дзышьцылаз лыхьҙ изҳәомызт, избанзар уи зыхьҙны иидыруаз ҳәа ара аҙәгьы дыҟамызт, иара ларгьы илаҳаҙаргьы лҭахымзар акәхарын, егьи лыхьҙ зыхьҙызгьы иара диздырамызт, иҳәаргьы иҭахымызт.

– Сыԥсымзар… – лҳәеит иҭахәаҽҙа, хазы иҟоу, лара илылахәым акеиԥш игоз, ахаан абыржәы ада имаҳацыз абжьы, – сыԥсымзар… Аиеи, мшәа…

Ларгьы ихьҙ шыбжьалыжьуаз ибон, илгәаламшәон акәу, илцәымыҷны акәу, ус абасҟаамҭа илымҳәац ахьҙ аатырҟьаны аҳәара дацәаашьозу.

Иаалырҟьан еиҳа даатынчхеит, изыхынҳәыз ицәеижьгьы ԥаса аасҭагьы иҭәны дааҡалан, иԥсы ааивигеит.

– Арахь умааиуеи, мшәан… – дҵаауазу, дналыԥхьозу цқьа изеилмыргартә иаҳаит. Аха, зегьы дара роуп, иара днеир акәын, ус абҷыжәҳәа излаҳәомызт. Далаԥсып ҳәа дшәаны акәмызт, аха иара ишидыруаз иҟаитцон, ани нахьхьи дахьынтәааз тәи амчқәа уажәы, иахьа уаҳа шьаҽакгьы иааиԥырымшәацшәа, ҽеыдраԥшәымеит.

Иара иҽанынеиха, ларгьы дхәасҡьеины днаиԥызеит. Лшьапқәа баша ичымызт, иахьынҙалҭахыз ишылмыхәоз ҩашьомызт.

– Укьаҽ ушәых уҭахызар… – аҳәеит абжьы, атәара иҽазикаанҙа.

– Исшәыз, усҟак сынхом… – иҳәеит иаргьы имырхаакәа.

Иахьыныҩналаз, азҵҙамцк иадгылаз, ахәы змаз акыдыршәыла зқәыршәыз адиван лнапы нақәылкит дыкәтәарц. Аха иара уахь дымтәакәа, уи иавагылаз, рацәак итатамыз аҟәардә ҩаҙа дныкәтәеит. Ларгьы лылаԥш налыршәын игәалҭеит, иахьылҳәаз акәымкәа аҽаԥьара дыштәаз, аха алаҽылымҭит.

Данынатәа, дырԥегьых дҭышша даақалеит, дахьтәаз дазымкуа, егьа исзырласуазаргьы ирласны сцап ҳәа, игәы иҭакны.

Ларгьы, дгьежьы-хынҳәуа, акресло ԥазақәа ԥба, инасҭха-аасҭхан иахьгылаз дырхыкәшо, атцыхәтәан, урҭ руакы днахан, егьи инаваргылашәа, ичны иуаказа иҟаз лшьапқәа уи иатцәахыртә днатәеит.

– Умажәзеит… – аҳәеит ани уажәада ахаан имаҳацыз абжьы, ихьз аҭып нароуны ибжьажьуа. – Уаҳагьы ажьы умкит…

Изтәыда, гәықәха, абри ацәаакыра злыжжы иҟоу абжьы, ааигәахәт уи, лшьапқәа ахьылтцәахуаз, рыцхашьарашәа, хәынгашьарашәа акы игәы иныкәшәан, иабалыднагалеи, ианбалыднагалеи, иарбан ԥша-даасу уи ҭазхәаҽеыз, иарбан хырш-гәыршу уи еиԥш зҭытцуа лыхәламшәа ҭызблааз?..

Уажәы мацара акәым, ахаангьы дизымдыруазар акәхарын. Уажәы иаԥхьа итәаз, зегьы хызԥаз лыбзиабара, лыԥшзара аниазаа, лышьҭра еснагь иацрымзаауаз амрира ашьҭақәеи, зтәы зынза иара изымдыруаз аҽеакы ашьҭрақәеи аҽаастақәеи реиԥш иааԥшит.

– Исыцызтцозеи сара, шәара абзиа аазара змоу шәеиԥш… – иҳәеит уи акы дацклампшзакәа, сыззааз ҳәаны сшьамхы сҽысзаргандаз ҳәа.

– Уажәы зегьы аҽеакала иҟалеит акәымзар, – ани абжьы аҽеаарбабаргьы цәгьа иабомызт, – иҭахәза изыцны иҟаз ракәын хәы змаз…

– Иаба ахә ахьрымаз, абазар аҟну? – даааччашәа атцәы налеитцеит иара.

Илгәампхазакәа днаихәаԥшын, ацҳәа аҳәаха дахьымзакәа, лнаԥстцәкьа, лнапы наҙартә астол лаҟәы иқәгылаз ателефон ахьхьаҳәа абжьы геит. Лнапы наргзаны иаақәылхит.

– Алио, алио… – ани абжьы зҭалхәоз атрубка дҭаԥшуан, илацәажәо дылбарц лҭахушәа. Дзеигәыргьо акы телефонла аума, азәы иҽала аума аринахыстәи адунеи аҟынтәи зынза дшазыԥшымыз, уи шыҟам агәра шылгахьаз мԥашьо акәын уажәыгь мчыла ани абжьы шлыргоз. Аха ауаԥы дуаԥуп,

дыҟанатҵ, дааԥшуанатцы, деилгонатцы, диҵахы диҵахым аҽеаʒәы ибжьы иаҳалар ауп, иныбжьаршәны акәзаргьы. Уи дшазеиҟәмырхо шидыруагьы, аʒы иаго дзымҵасуа аисыр хәҵәы иаԝызоуп.

Цытрак, лтелефон ҽеимзар акәхарын, абжьы иҵыԝуаз лзеилыргомызт, ларгьы лхы-лҧы лашьцацыԥхьаʒа, абни рышьҭра иацрымʒаауаз амрира ашьҭақәа еиҳа илныԥшуан, лхы-лҧы иахытцәон.

– Уҳ, бара боума, ҵапҟа! – лхы-лҧы еиҳа иаалашан, лыжәԝахырбжьара иҵацалан илкыз лыхгьы ԝышьҭылхит. – Ибасымҳәахьеи бара... – дынцәытцыԥшны иара иахьгьы дааԥшын, ани абжьы иалатцәахыз аҽа шьҭыбжьқәак ҷабуа иналԝит. – Ахчыхкьақәагьы, ашьаршьафқәагьы, аиарҵаларшәқәагьы – зегьы импартуп!

«Импартуп» аҧы даннеи, аҵәы иахаҵаноуп егьырҵ ажәақәа ирылкаан ани абжьы ишаргоз.

Нас акраамҵа атрубка дазыʒырԝуан, ашьҭахь акресло дахьантәалаз, дааҳәыцы-мцын, атрубка иадкылаз лхы итцегь иаахьыдлыршьшьын, лылахь ааиқәылтцашәа луит.

– Ааи, ааи, дзакә хатцоузеи, дзакә хатцоузеи, дзакә героиузеи исцәыʒыз... Какого мужа потеряла, какого героя!.. – иаалакәцәаны иара иахьибарҵаз аҵʒаҧы, ақьаад жәпа иадырҷаблан икнаҳаз афотопатреҵ иақәкны лхы ԝышьҭылхит. Афотосахьа аҟынтә дыԥшуан, погон зқәымыз аибашьцәа ргимнастиорка ԝ-орденки х-медалки наҟ-ааҟ икыдны изшәыз, акыр зхы-зҧы еилԝрхьаз аʒәы. Иҵьеишьаз, уажәы лара телефонла илымҳәазаргьы, абри апатреҵ иԥсхьаз ишитәыз идырхьан. Уи, ипатреҵ шҭырхуаз, арахь дааԥшаанʒа, аԥсра иблақәа ҧыцха иагазар ҟалап.

– ...Илабақәа... ма изеиԥш лабақәазиз изыҟастцаз... инаган исыркуан... Ачаҵьқәа хаббала-хаббала изыʒуан... Ашьашьма аҟынʒа днасышьҭуаз ҵьыбшьома... – Иабатәиз, иабатәиз, ииашан, ари гәыблрак, ламыск зларшәʒам абжьы? Дахьышьҭазгьы имедальқәа рыцкьан иаԥхьа ихарԥ иастон, уи бзиа ибон, ахьхьаҳәа рыбжьы ангалак длахҧыххон... Снапы дықәыргылан днықәсымгози... Ах, бара уи бахәарҵам – уаҳагьы ибмузахт... Уа бтәаз! Аа, аа, урҵ зегьы нытцашәкәа ицоит, рхацәа ақәыԥшырҵагьы быртом, дара бырмыхәо банааҟала. Бшаҟәытцра, бшаҟәытцра, ахацәа

зегьы еиԥшуп… Ани сара стәы… сара сфырхатца дшыҟаз иҟалаанза… – Убри аамҭаз дырԝегьых дцәытцыԥшшәа иара иахь дааԥшит. – Ани аимпартқәа ртәы ууанза ишбасҳәаз ауп – капеик сагхо сыҟам. Уаҳа схы зланыҟәызгарызеи аибашьреи аԥьеи рветеран иԥҳәысеиба рыцҳа… 00, ой, какого мужа потеряла, какого мужа!…

– Сатамыз, аха сыццакуеит, – ҽааитит иара уаҳа изымычҳакәа. – Насгьы ҳәатәык сыман…

Абри атцыхәтәан ииҳәаз аниҳәа иара иахь ихаз лывара маҷк иаатрысын, инеиқәыԥсы иаанхазшәа ибеит. Адәныҟатәи еихалабала итԥааны иҟаз аԥенџьырқәа аркын; аԝнытҟатәи асаба цәынхақәеи, аматәа ҟәыкы афԝи, насгьы сақәушәа, духьушәа аҽа фыԝқәакгьы еилалан, азытҟәеиԥш иԝнатәан. Игәы ааза Ԝзы Ԝт.

– …Ибзиоуп, бзиоуп, – дшыццакуаз ллырдыруан уи. – Бааи, ара ҳаицәажәап. Дааг, дааг, убрыгь, ида бхамшәалааит, – дгыҕуашәа дааччеит. – Ани иго ибжьы аума, бара ихарззала изаҟароузеишь, иаргьы баргьы… – дхәыҽуашәа, лҷы аартны лыԥсыԥ налыхәлалгалт. – Сара сахь шәаныԝналалакгьы… Ани ибжьы шаҟароу ала, азигар бҕьыц иаԝызоуп аратәи атҳамцқәа, зегьы ирылсны ицоит… Рнапқәа ҽԝаартә урт еиқәызтцаз… Избан бҳәама? Избан бзымдыруеи – агәыла агәы даԝызоуп… Уи ахаангьы исыцәын сара… Нас шәкы ахаргылан идәыцәыртцоит… Сара сшәаҳом, сзыршәозеи, аибашьреи аԥьеи рветеран иԥҳәысеиба, аха… бзиала, бзиала… уажәы баха сымам… Ишыбтаху, саатк ашьтахьгьы бааи, еиҳа ибзыманшәалазар – ԝ-саатк рышьтахьгьы… – атрубка ллымҳа иаадылхын, дахьтацәажәоз итцегь лыблахь днахан днахәаԥшын, ашьшьыҳәа иныцәылтцеит, иахьа уажәраанзагьы ателефон амаза лызхамтцо дшыҟаз мԝашьо.

– Адагьы ԥсыхәа ыҟам, аха саамта абжа зегьы иара иагеит, – ҽаалтит уи, гәрамгартас илкушәа дырԝегьых дназыԥшын… – Высшьа змамыз азәы изы иқәдыргылт акәымзар… Уажәы изыԥсоу удыруоу ателефон ақәыргылара?.. – абрыгь аалҽытҟьан, иара цқьа данынаихәаԥш ахаҳә налҽашәазшәа даанхеит. Иаразнакгьы лылахь ааиқәылтцеит, уара уакәын уажәы исыгыз лҳәарашәа.

– Сара сшәацьҳәаѡуп… – иҳәеит иара иааҭырҟьаны.

Лара зныказ дзыѡза даанхеит, аха, нас данаааиԥхьхәыцқәа, дарбан сзыцәнымхо инхаз ҳәа лгәы иаанагазшәа, цәымг-цәыбза днаихәаԥшит:

– Рацәа бзиа сыргәалашәеит…

– Баб иаҳәшьа… – иҳәеит иаргьы инақәыргәгәан. – Уарға дыпсгәышьеит…

Ҧытрак иууазә иааҟалеит.

– Апсыжра анбыкәу? – дҭааит уи атцыхәтәан, лшьапқәа днарзыпшны.

– Ахәашаз, уатцәашьтахь…

– Ахәаша уаѡы данырымжзо… – гәымха-тцәымха днаизыпшит уи.

– Апшьаша ааигәацәахеит, асабша наскьацәахеит…

– Ус исҳәеит ҳәа, зегь дара рами, – аҳәеит ани иахьада имаҳацыз абжьы.

Иара ашырҳәа дѡагылт.

– Зынза умыццакзозар, цьара чаик ҳнахәарын…

– Иҭабуп, сцаларoуп, ана акәым, ара акәым…

Ларгьы деихо дѡагылт.

Ашә ахь днеиуа даналага, агәаг еилацәқәырпо игәы итцачны, иԥсыԥеивгара ицәуадаѡны даақалеит. Ашә даннадгылатцәкьа даатгылан, имзакәа дырфегьых лханытә лшьапанынза илапш налхигеит, лкәыбазы лшәага лхихуазшәа.

Абри, игәы цыжәжәон уи, абри аҽеыѡрадаг аипш абра ичны игылоу, азхытцра иаанагаз аҟәарамҽеипш апстазаара аганахь игҽанажьхьоу, длытцапсит ани анкьа иидыруаз, зыбжьы ссир знык иануаҳа иухамыштуаз, зыччапшь уаѡы егьа илахь еиқәызаргьы, игәы ихашҭыртә дҟанатцоз, зыблақәа ҭыпхааух пстазаарыла итәыз, лыбаѡқәа цкьа игәгәахаанза, дшәаанза, изымбазакәа згәыпҳә дуқәа зысаби дрытцазшьыз леипш, длытцалшьит, длытцалхәаҽеит… Уажәы ара дзыдгылоугьы инышәынтроуп, ани цәгьала иԥсхалшьыз, адунеи апстазаара збарц иазхьуаз азгаб хәычы деиѡыжаа дызмоу… анышәынтра, анышәынтра!..

– Уара макьана ацьыкацеипш уҟоуп… – аҳәеит анышәынтра иаалырҟьан, мыцхәы иҟапшьыз ахапыцжьи, абѡаши ахьи рыла ибжьыртәааз дара ахапыцқәеи цәы-

рызгаз аччапҵшь ааҽыцәлан. Насгьы анапы аҽынанархеит ижәҩахыр инахьысырц. Аха иара иаартрысны ижәҩахыр днахеит.

Минутк лхы лыцәыжьны дааҵшит.

– Ибзиоуп, сара ус сылахь ианын, сцәаҵеыгахеит, сыбгаҵтцәагахеит, аха шәара?.. – акалашәа аҽеаҵсахт уи абжьы, изышьцыламыз ахьаҳәоз акәу. – Шәара шәаиааиз ҷьышәшьома... Уҵшәмеи уареи шәцәеи шәыбаҩи ацәырҙны анхара ҟашәтцеит... Нас? Нас, уинахыс иҟоузеи?!... Шәыпстазаара уи иацәшәтцеит. Сара ажьы мыцхәы, иутахызар усгьы иҳәа, ажьымдыр скит, шәара шәцәеи шәыбаҩи нхеит... Саргьы хытцакыртак сымоуп, ишубо, салазартә иҟоуп. Уиала уара уразкгьы, аҽеазәы иразкгьы узахәаҙом, уи аҽеакы анапы иакуп, аҽеа мчык... – лхы ҩышьтыхны днеиҽаҵшит. Лыблацәа еиҳа иаатбаахазшәа, лхы-лҽы еиҳа иаалашазшәа ибеит. Еиҳа еилыккагьы ибла иаахгылт, мчыла ирццакцәан, ихәжәаны апстазаара амчкәа зылдырпсааз, уи иархаз агәатцәа, ачача, арыпҳа, агәы уҳәа рыкнытәи иаауаз агәамбзиара, аҩаза, аҩеижьра, ашәытҳа зылнаҳәахьаз, таххарас иҟоу зегьы ашьцылара баапсы, агра еиҵш иныкәызгоижьтеи акраатцуа анышәынтра аха аҽеы.

– ...Иубахьозеи, иудыруазеи уара... – Нас убри анышәынтра аха аҽеы леиҩеит, акачыракәа ртыпкәа рыпсахт, зыҽазшәа иҟаз цәыртцит, акьышәкәа аанкылашьак амазамкәа итцыс-тцысуа, иқачқачо аҽеы аанартит, аха акгьы тымҩит, ус алацәакәа зынза ихьдрыҩны аблакәа иахьырхажьыз алагырз ҩбжьажжит.

Иаргьы ииура изымдыруа дгылан.

– Акы суҳәоит... – иаалыркьан убас аҽеапсахт убри иахьада имаҳацыз абжьы, уи анкьаза иидыруаз абжьы цьара иналасызшәа, ицәагьы ҩеихыпеит...

– ...Санҵслак абра снышәмыжьын... Уахь сганы сыжәжы.

Иара уаҳа дмыпшыкәа, ашә аартышьа дакәымшәо дшынапыршьышьуаз, англыз сапат иамыҳәҳәоз акы инапы ақәшәан, данааха, иаатын дындәылкьеит. Дахьналбааз, дзыҩнытцыз аҩны зган атан игылаз егьи аҩны давалан иҽынеихоны, еимачыҩны иҟаз илымҳа итаҩит цьара ампыл ишасыз. Ампыл ахата иахьасызтәи ашьтыбжь

рацәак иатцамхакәа, аранзә ииазан, ижәшахыр иаННықәс, иаахьнаҳәеит дахьазыпшзамыз аҟынтә, дагьаабрит. Дацытцҟьан, ампыл днамтцасны иааникылт, ашырҳәагьы уи ахьынтәааз ахь дынхьапшит, ипсахы шеилалан. Ашта агәтаны иҟаз амтцәышәмпыласыртаҷы хәычқәа гәартак, атцар аты анырку еипш, шыцьа ахбыцқәа тцәыз-тцәызза иахьрылагылаз ирыкәшан цыскы икны акы рарҳәон. «Атцарақәа» рҟынтә азәы даарылтцын, дышны арахь иҷааихеит. Андриа данааидыххыла, даагылан, инапы ампыл ахь ирхаанзә иара днеизыпшит.

– Ҳатамыз... – иҳәеит уи, иблақәа тҳаца, ашьа зқәыхәмаруаз изамшақәагьы наҟ-наҟ иааташәашәеит. – Ҳара напыла ҳасуеит, дара шьапыла...

Андриа дыпшит ампыласыртахь, «атқәагьы» «атцарақәа» ржәылара изатцамгылакәа ирылтцны рҷынархахьан. Ара игылаз деитанаихәапшит: уи даара дибахьазшәа, дидыруашәа акәын дшыҟаз. Рқытахь есцхынра зандуцәа забдуцәа рахь инеилоз рҟынтә дзеипшқәаз ыҟан.

Уи инапқәа данаарыха, ампыл нарнитцеит.

– Табуп! – аку ҳәа ибжьы наиргеит уи, дидыруазшәа еиха иҟазтцоз иблақәа ччо инеиқәирцхан, дышны наҟ иҷынеихеит. Дыршегьых даахәыцит, дыздыруан, дысгәалашәозар ҳәа, аха дигәаламшәеит. Уажәы уи акәмызт аус злаз, итшьааны иҟаз игәы ҟәандаза иааҟанатцеит уи аччапшь, ибжьы, насгьы икеикеиуа ицқьаз илакта.

Ашацаҳәа иҷынеихеит.

Очамчыра данааи, рқытахь ицоз автобус данақәтәоз итацәын. Нас идыртәуа ианалага, иналаршә-шаларшәны апсшәа нарҳәон, иаргьы атакқәа аақаитцон, аха уахь дыпшзомызт. Ақыта апынтца иҟаз адәыгбаатгыларта иахьынашсытцәкьаз автобус ааникылан, абжьара зегьы дыбжьысны (атцыхәахь цьара дтәан) данцоз, игәылацәатцәкьамзаргьы, иҳабла иатәқәаз, хьаҳәны ихәапшуан, аха уртгьы зустқәатцәкьаз изыгәнымкылазеит. Апхыз далоушәа акәын дшыҟаз. Адәыгбаатгыларта тацәын. Мшаенеипш иахьагьы цьара ухы назтцоукшаз акы гыламызт; ус ауаа енагь иахьықәгылаз анышә кәаҳаны, ирапан, аламала шьац залымсуа иҟан. Уаҳагьы даанымгылазакәа

аихамҩа днахысын, ахәадахьы иҷыҩеихеит. Арахьтәи ахәада ашьапы иҩадкылан маҟҷаҳәаранҵа ҭелла иҭахкааны иҟан. Уанҵа аихамҩа иатәын, аихамҩа аусуцәа рхы иадырхәон.

Аҭел аандала иахьыхкааз ҩахыс мшаҿенеиԥш амыҕи ҭыԥхтәи аҕдареи еимиаан, иахытцәан иҟан.

Ҷьара мцакгьы аҙәы иацреимтцеите, ааигәахәт уи, абриаҟараамҭа зхытцхьаз агәаҕгьы, агәаҳәарагьы мыч рымамкәа, ус иаанамгоз акы ыҟәшәазшәа игәы бжьысны дыҟан. Дыццакуамызт, макьана амра аԥсы ҭан, иаргьы маҕык ааиҷеымхаҙакәа, иҿхәымжәакәа ахәада азқәахь дыҩхашәалт. Даагылан, раԥхьа инархаран даанаԥшыаапшит: геи-шьхеи рыбжьара инагҙаагҙан ихтын, зҿаҳаракра иаҷеыз анаҟә ацыжәжәахақәак аҭан акәымзар, ажәҩан цқьан. Нахьхьиҙа амшын ахаҭатцәкьа ҷьаргьы иавтцыԥшуамызт, аха амраҭашәара зегьы ҭыблаауан. Даахьаҳәын ашьхарахь дыԥшит. Урҭ, макьана асы маҷымкәа ишырҷажьызгьы, уажәшьҭа акырҙа иԥхахьаз аапын мра иҳәахны «аграпарақәа» алнагахьан, ихнатхьаз еиҳан, макьана асы зқәыз аасҭа.

Нас, игәаҕьуа-изымгәаҕьуа, ахра иаҟәиган, илаԥш ааскьеитәит: икәша-мыкәша макьана ибааны, еилалан иҟаз ҭыԥхтәи аҕдара зегьы ирылԥшуан, уи иалыҳәҳәоз амыҕ шьытцәрақәа иԥхашьа-ԥхатцо рбыҕьқәа аалыргон, акырцьара, мыцхәы игәаҟны иахьиз аҟынтә, иҩежьҙа, рхыцәқәақәа ҷарҳә-ҷарҳәны, иқыцә-қыцәҙа иҩагылахьан аҕдара ԥышқақәа. Аха, зегь дара роуп, ҭыԥхтәи аҕдара зегьы иреиҳан, зегьы ирхьыҙсон.

Асҟатәи знапы иафо уаҳа мцакгьы аҙәы иналаимыршәите, еиҭааигәахәт уи, афҩы изымычҳакәа дахьгылаз.

Убасҟан игәеиҭеит ҷьара-ҩыцьара зегьы реиԥш ҭыԥхтәи аҕдара зхьыҙсо игылаз ақәыц-шьапқәа. Урҭ иҟәашкакараҙа ишәҭуан. Ақәыцқәа рышәҭ ԥышқақәеи ршьапқәагьы рымахәқәагьы ирылыҳәҳәоз ақәыц дуқәеи илаԥш рыдхало днарыхәаԥшит.

Наҟ иҷаԥхьахь арацәа згәы итцачны, зҟәарақәагьы еиқәатцәахахьаз, зхаҭа еитцапата, амазути абылтәи рыцырцыр ықәшьны илеиуаз Аалҙга иахыҳәҳәоз абахә ақәцәахь иҩашҙа, еиҟәышьшьа, ацьынтц хәымаа-жьымаа-

қәа иаҽыҳәҳәоз рымахә хьараҷьқәагьы даргьы, ҭыпҳ иԥсызшәа игылан, макьана ааԥын зынӡа игәанамҭазацкәа, азынрахь инханы иҟан.

Нас иаразнак аагыларҭахь днаԥшит: иааимҟьаны аихамҩа ҷьара иубон, уаҳа ҷьаргьы акгьы ыҟамызт. Ани атцкы ахәда шкәакәа, мыцхәы ишкәакәаз агәалашәарагьы аԥхыз иаҩызан; ари аназааӡара, аамҭа иацлабуа ауаа асекундқәеи, аминуҭқәеи, амчыбжьқәеи, амзақәеи, ашықәсқәеи, ашәышықәсқәеи рыла рыԥстазаара уи иахьадыршәало аҽы, азәы иԥстазаара қәыпсычҳарак, ҽарҳасымҭак инаӡом. Уи мыцхәы ишкәакәаз, иԥсы зхьыхәхәа абра зны аамҭа иаабжьнарҟьаз еиԥш егьа быжьнарҟьахьеит, егьа аннаххьеит; иара ауаа зегьы реизакра, рыԥстазаара зладыршәало ашарақәагьы ааныхны, шьҭахьҟагьы, ԥхьаҟагьы акгьы згәаламшәаӡо ахаан ҩахытцәоит.

Аҿа ҭытрак уахь дыԥшуан, убри итацәыз, еимазакыз аҭыԥ еиԥш, акы даанамгаӡо ицәеижь ахьанҭара дҭаанартәалан дахьыҟаз, нас днаԥшит... уи аҭыԥ ахь... Аҿада архәаста иқәлаӡом, рҳәоит, аха иара иахьа арахь даанагеит, ахьаақәа зегьы анхыдаха, ианыцәа, ианццышәха, иахьа ашьежь ирзыхынҳәызшәа иибаз амцашыра аныхьшәашәа. Уажәы лаԥшҽаба еиҭаибон дара ахьгылақәазгьы, иара наҟстәи дахьыҩхашәалаз, нас гәыгра имаӡамкәа, иапхьаҟа шьаҽқәак ахьыҟаитцазгьы. Даахәыц-хәыцын, дмага-маго днеин, егьырҭ, раԥхьа зҟынтә иқәшәаз ахьгылақәаз ахь днеит. Иарґьарахь дыԥшын – уахь царҭа амам, амаґи аґдареи убас еилысхьеит, атцыс зылымԥрааруа, армарахь дыԥшын – уахьгьы, ани амҩа кны игылаз рыдагьы, ацарҭа мариақәа амаӡамызт... Иапхьа дыԥшын, мшаҿнеиԥш ахы мацара анышә итыԥшуан дызжьаз ахаҳә, иҩашьаӡомызт уи аҟара жәаба алада ишытцоу.

– Еи, уара! – неиҽҟьеит уи, ацәкшеиԥш ихы шьҭацалан, иапхьа игылоу иґра иҭаргьежьны дызлашьҭихша, зышьаҭақәа илахь иалаҟаца иҟоу атәыҩа дуқәа, атәыҩа царқәа ааихәазшәа, иҭаҷкәымкәагьы ааиратцәеит. – Апынтамрыцкьа, узыржагьуазеи, ухы знуҟьарц иуҭахузеи, ухыбаҩ хәычы аҷҳаҳәа еимышәшәа икапсар уҭахума?.. Уааила, ууаила!..

Абрыгь иҳәеит, иҭаҷкәымкәа итцегь ираҭцәеит, аҽҽаҳәа ихапыцкәа рышьҭыбжь ааиаҳаит, зеиԥш изымдыруа

гәаҕк аҟамеиԥш иҩаилнаҳәеит, еснагь гьежьырак мацара иҭахынҳәуаз ихшыҩ, итдегь инарҭбаан иамҽеханакырц иаатуеит. Уҳаҵаҳшьуеит, иуҭаху аҟаҵарҭа уаҳҭом, угәыхәтәы уахьҙартә иҟаҳҵом, зҭыпаҷ уажәы дгылаз рыхьҙала ихәыцуан иҭууа акы ишьҭнахуаз, иханагалоз ихшыҩ, избанзар ҳуиааиуеит, избанзар ҳаргьы аҙәы ҳииааироуп, избанзар ҳара ҳзыцәшәо, иаҳиааиуа ҳабҕа икыдгылоуп… Уара уҳарҟьыцуеит, уиалагьы ҳгәы ҳрыҕәҕәоит…

– Уааила, уааила!!! – «атәыҩақәа злаҟаца иҟаз» илахьгьы аҳауа иналеикшеит, иҭаҷкәымкәагьы наҟ-ааҟ иԥҟьеит, акәты амахақәа наҟ-ааҟ икны ишеимҽырхуеиԥш, иаԥхьа игылоу даанкылан дааимҽихрашәа.

Уажәы шаҟа еилыкка ибозиз усҟан инкашәо иааиуаз аҷкәын шаҟа имч маҷыз, тәыҩала, икылхха ишыҟарҵо уи имгәа ҟьата хәыҷы, арҭ иреиԥшу аҭаҷкәымкәа рыла игәышпы ҵаҕа еитцыхшьа амоуҙо зынҙа иштаирҽеыло… Иҽааирбабеит, иҽеырхыцәымтцан уахь дыԥшит… Ишьапқәагьы ааиҟьеит аҽеыҩ-ҽеыҩҳәа, илахьгьы дырҩегьых аҳауа иналеикша-налеикшеит… Ҧхьаҟагьы дҩатрысит, деиҭаҩатрысит… Нас даангылеит, хәыҷы-хәыҷла еилаԥсны иҟаз инацәкьарақәагьы ааилышшеит, зышьаҭа алаҟаца иҟаз атәыҩақәагьы ныбжьаҙын, илахь ааласхан, аԥхҙы ҩалнаҳәеит. Ҷытрак ус дгылан, нас дмага-маго наҟ днеит, усҟан, уажәы зынҙа ихы изадымкыло зынҙа итәымхахьаз аҷкәын дызлааиз ахь, раԥхьа дара ибаанҙа дыҩхашәалан дахьаагылаз ахь. Убасҟан шаҟа дымчыдаз, даапсаз, иԥсахаара иқьышә иқәкны дшыҟаз, ихы зқәикуа цқьа изымдыруа дшыҟаз игәалаиршәар, аҽеазнык ихигар иҭахын. Наҟ, адәыҕба аатгыларҭа иҩахыкны, уажәы аҳауа еизада, акгьы ҳәа, абжьааԥны изышьҭоу ада ахьыҟамыз дыԥшит. Уи атцкы ахәда шкәакәа, мап, аҟәаш, баша иҟам аҽеажәакгьы – аҟәаш, аҟәаш – игәы убас изинархьуаз, иԥсы изҭымкааua изыҟанаҵозиз игәалашәара?… Длыпсахшәа ибама, иара мацара иакәым, дзышьцылаз убри ацк ахәда шкәакәагьы, иҟьаҟьаҙа, ма сара истәытәҟьоуп ҳәа игәы каиршәхьазма (акгьы ззымдыруа агәы аҽекаршәра адыруеит)… зегьы дшақәымгәыҕуаз ианааҳә, ҵаса дызлаҕәҕәаз, игәы нызкылоз акгьы ыҟаҙамкәа, дзымҵасуа есыр хәҵәыкгьы имамкәа инапқәа ҭпышша ишынхаз ибазар?..Абзиабараҵәҟьа… – уи иара издырамызт – иухумгац злоудыруазеи… Аха ҷьарантә

уи амч, ма уи аигәыҕра амч аазо иалагахьазар акәхарын, еиҳа ибзианы иҟоу ашәыр, егьырҭ кәампаза ишҧоу, зегьы рылымкаа иҧсало ишалаго еиҧш. Ахаҭаҭәҟьа акәызтгьы усҟан дашьуан, ани зыхаара аҕьарақәа ирыкәызхьаз, аҭаҭын радбжьарақәа ирыбжьазахьаз, ашәацьқәеи иаб изыпшреи илдырзаахьаз иҧсы аатнахуан. Аха иара ихаҭагьы уахь ихозтгьы, аринахыстәи амч сызгалак сагааит ҳәа иҽеиҭар, дызтцаҧсхьаз иламыс аматәажәеиҧш ихҳәаны инкажьны?..

Шьаҧақәак нықаитцан, усҟан иахьааиҧагылаз аҟынза дназеит. Ахаҳәа ахьдыҧшын, уажәы икказа ибоит, иҩашьазом уи аиҳараҙак адгьыл ишытцоу. Усҟан изгәамтазеит. «Иапхьа игылоу» акы реиҳәарц иҭахуп, даара ргәы дзырхьша… Ргәы дзырхьша акәзам, урт ргәы рыхьзом. Рыпсахы цызжәаша, илазырҟәыша, иахьрымчым ргәалазыршәаша, даргьы аҳәынаҧыжәқәа реиҧш харабгьара изышьтыша… Аха изҳәомызт, акы инарҳәомызт…

Ахаҳә ахь днатрысын, днышьтаст. Уажәы наҟ шаҟа итцаз имдыруази, инацәхыпқәа иатеимыхьырц, ирманшәалан идәыкәитцан, ахы цьацьаза иныкәсит. Нас иҽееаитцыхны деитанаҧшы-аапшит: срыцәцоит ҳәа далагар, шьтахьла дыҩыр акәын. Дрыцәцаны, нас дкәаратцарц, амҩакнытцәҟьа днеины еита адәыгба дахьзарц. Уа ауаа ҟалон, адәыгба иахьзарц иццакуаз иҽерылаирҩашьарын, урт ауаа рахь ицәыртцрымызт, ицәыртцыргьы, ишеихьыс-еиҧысуаз деитарыцәцарын, ууанза дназарын, ҩажәак ирыдамзаргьы илеиҳәарын… Нас иртаху ҟартцандаз.

Аха иихәозгьы издырамызт… артгьы ара ианиба, ларгьы дымтцазырсырц иаатгылаз адәыгба адәыкәлара дахыццакуа – акгьы игәы азтамызт. Наҟ ашьтахьҟа еибакәеибаха иҟаз иҩны, иан, амҩа иқәыз, иааҩхьаз ахыблаҟьа иаҩызаз апсзы-қәа рымч – зегьы итцазыршшоз ракәын. Акы сааннакыландаз ҳәа дҟалазар?.. Аха мап, мап, уи уажәоуп иара ус игәы ианаанаго, зегьы анизеиҧшу, усҟантәи хынҳәытцәҟьан игәы, ихы-иҧсы аҧшаартә амч анамам.

Дырҩегьых иҽеалеирҟәын, акырта шыманшәаламызгьы, ииулак иҩнапык рыла иааникылан, ахаҳә иртцысырц далагеит, аха иагьизмырқәацеит. Иоумышьткәа акәшамыкәша дахьыншьтаҧшқәаз ибеит зегьыңцьара ахаҳәқәа шкапсаз, цыпхтәи атырас иалпшуаз, иумпытцазартә,

иаашьҭукәыцәаартә иҟаз, еитцаз, еиҳақәаз... Ахыпҳәа иара уатцәкьа днатәеит, цьара хаарак атцамкәа, иара убри ауқәын уажәы абра иара итыпан деиҩырҷахәа дышьҭаны, иара дихагылан цасҳәа дихыччошәа, ччара бааԥсык, ччара гәымхак изааит.

Уаҳагьы цьара дныдымгылазакәа, иара аԥсраҷгьы, ашколаҷгьы (ашкол ахаҭа ҷыцын, аха атып пасатәи, дара зҭаз ахьгылаз акәын) дышиашаз дцон, аԥхын, уахынла аҭаҭын рыпхра аҟынтәи излаауаз ахь. Уи абжара даннеи даагылеит. Амҩаҷытцәкьа асбест труба ҭбаақәа цаҟа иатцаз иҭазон акәара шеибгаз. Даамҩахытцын, уажәы иҩаҳаракшәа иҭгаз амҩа илатцакны, паса амҩа златгаз ахь диасит. Уи азыжь хәычы иҭатәаз ус маҷк аҟара ихәытцыпхон. Мзаҭахамҭазу амзаҷа гылахьазу издырамызт. Ҧаса-паса, иҩны-игәара цқьа иҷеибиҭаанҳа, уи иҷаҭазан данықаз, ашықәсазтәи аарыхра данахҳыҳоз, зегьы дрызҷелымхан – амзаҷа шгылоз, иакыдшьаз – икнаҳацәазу, ашьапы атцхны икыдзу, аҳаҳа шаҳәоз, аԥша ахырхарта – зегьы, зегьы, зегьы. Уажәшьта дааԥсоу, ма илаз зегьы илхны, иҟаитцашаз ҟатцаны далгоу – уртқәа акгьы изгәамҭазакәа ииасуан.

Амзаҷа уажәшьта икыдлахьазар ауп ҳәа игәы иаанагеит, амза мышла шаҟа ыҟаз даназхәыц, аха ихы аҩахара изыгәаҕьуамызт. Ҧытрак ус, ԥстәы-хәычык абаҩхәычқәа акы ашьапы иатцаԥытцәтәошәа аҷапырхәеиԥш зҷеыршо аҳажь иацрытцны инеиуаз аҳы ашьтыбжь дазыҳырҩуа дгылан.

Уеизгьы ицоит, ааигәахәт уи, ари ашықәсқәа рыла аҭабараҟны инеины ишыҟазгьы. Уимоу, амшқәа аныцәгьаз, ақәақәа анауаз, ажәырт зхиааз пасатәи аҟәарақәа рыбжак азыхҩомызт – изтысны иаауаз агәаҩара наҟ-ааҟ иамаз абнақәа зегьы хыршьаан, уажәы азхара аҳы азеизгомызт. Зныкыршәа ихы дҩахан ажәҩан дҩатцаԥшит. Раԥхьатцәкьа акы-ҩба етцәа ажәҩан иаалшәахьаз илаԥш нарықәшәеит. Нас иахьиԥшаауаз ахь шакәмыз еиликаан, ажәҩан акалтахь днаԥшны ибеит уи, иҟалоу иҟамлацу гәаҳтоит ҳәа ахәычқәа нацәхыпла ашьынка ацәа анҭырбгҷааua еиԥш, анацәхыпҭып еиԥш аиргьҳәа арахь иааԥшуа икыдыз ҷыц ииз амза. Уи акы

ааианамҳәеит, ари ажәҩан ианылахьеит, ианын, уажәы иқәугьы, нас иаауа рышьҭахьгьы ианылалоит.

Уимоу, уажәы, игәалашәарақәа идырҷыцын, иҧынтҵа иҭамсҙеит усҟантәи аҧхын ҵыхқәа, аҭаҭын ҷаб рыфҩы… Ихынҳәны еимгеимцарак иадамзаргьы ҷьара инаиламсит акәара-акәараҳәа еисуаз ақәыҧшра, агәыгра ашьа анықәара…

…Ауха аҭаҭын казармаҷ итәаны аҭаҭын шыдрыҧхуаз аҽеаҙәы, иҧсҙы ааҩт. Аҳәсақәа, абыргцәа зегьы уахь ицеит. Иаргьы, Каҧкаҧгьы, рхала ианзымтәа, аҩныҟа идәықәлеит. Шаҟа ҧсҙы иаҳахьазиз, аха иаб итәы аамышьҭахь зегь реиҳа убри игәы ҿнакааит… Лара Каҧкаҧгьы наҟ лхы лырхахьан, убрыгь гәҩарас иман… Аҭаҭын рыҧхрагьы иара иаҳаҭыр азы акәын дызныҟәоз ҳәа гәҩарас иман. Уажәы дивагылан дахьааиуаз лыҧсы ҙа, лхы ҙа, лҳарҭа-сырҭак ыҟамызт.

Уи зыҧсҙы ааҩыз, аибашьра ианалагаз арра ацара қәрала датҵанакҙомызт. Аибашьра алгара ҩышықәса шагыз иқәра атҵанакуа дҟалеит. Арра ицара ҧытк шагыз дара рҷы дааит. «Арзаҳал ҩны инсыжьыр стахын, – иҳәеит уи, даара зҟатцара уадаҩу аказы диҳәозшәа, уажәы-уажәы ихииҷы ашьа ҩыкәшуа. – Сара акәташьапы иабҕьаҭызшәа ауп сшыҩуа, сацәыпхашьоит…»

Иахьеиҧш илымҳа итаҩуеит уи арзаҳал ианитцарц иеиҳәоз: «Дгьыл мчымхарҭак сыкәуп, сшәыҳәоит еиҳа ҧысцарҭак змоу ҭыпк аҷы анхара азин сышәҭарц…»

Иара иаҳәшьеи иареи ракәын иҟаз, рани раби аиспанка иагахьан. Дахьынхоз, аиашаз, бҕацамкыран, акала иманшәаламызт. Аха, иара иирҩыз арзаҳал шалеитцазгьы, адгьыл ирымҭаҙеит дыхтцәаны дахьынхашаз. Избанзар, архақәа, адгьыл еизадақәа рахь анхара азин ыҟамкәа иҟалахьан, ҷьарантәи ҷыцынхацәақәак ааргоит ҳәа рҳәон. «Урҭ сасцәоуп, иахьабалак иҳазнырхом, иҳамоу иреиҧу рыдаагаларуп, ҳара ҳтәқәа рыҩны иҟоуп, иахьынхозаалакгьы ауеит», – рҳәеит еицҷакны ақытсовет ахантәаҩгьы, аколнхара ахантәаҩгьы, еснагь зыцламҳәақәа ҧытк апхьаҟа ишьҭны, зыҷқәа ацәҳара иазырхианы абцьареитцеиҧш иныҟәызгоз. Егьырҭ, мацара анапҩахараз итәаз, алаҷырымҭит.

Лара Каԥкаԥгьы ариабжьарак лҟәиҭ-шәиҭқәа маҷын. Ус дахьыҟаз иара еиҳагьы дарҭынчуамызт. Дыбзары-бзаруа, зеиԥш ыҟамыз лыччаԥшь, лыбжьы меигӡарахда иныхуа даныҟәыз иаргьы ԥьара дамкуа дҟалон, аха еиҳа ихигон. Уи зегьы шыҟоу сҿыҟастоит ҳәа даналагалак, еиҳа дшәон, иҭынчра зынӡа иӡуан.

Уажәыгьы иԥхатцәатцәараӡа иҟаз аҭых иалалан иахьцоз, диваӡыҭызшәа лҳарҭа-сырҭак ахьыҟамыз аҭыхәала длазҭаар ҟалон, аха иара, уахгьы-ҿынгьы аус ахьиуаз, аныҟәгара ахьигыз, иқәыԥшра еиҳа ианаҭахыз афатәажәтә, аԥсшьара, иаҭахыз ахақәиҭра абасҡак иахьизымхоз иахҟьаны, амчхашәала имамызт.

Акәара ианааҿԥынгыла, лара даагылт. Акәарагьы уажәтәи атцкыс инеиҳау, шәарах хәыцык абаҩқәа рԥытцәтцәабжьеиԥш, иахьнеиуаз аҷҷаҳәа абжьы аргон. Амза алашара ҩеижьӡа усҡан акыр инеиҳаз аӡыжь ихьаталан. Ашьхарантәи хрыжь-хрыжь аԥша аауан, рхырҧқәа ацәа ықәнахуан.

Иаргьы ҳӡаагылазеи ҳәа дымҭааӡеит. Уажәеиԥш игәалашәоит, зынӡа аҿакахьы ихы ыҟан. Уажәы иааԥсаикараха иҟоу ауаа нкаҳан ицәоит, игәы иаанагон уи ахьаа, агәырҩа змоугьы, ԥытрак рыԥсы днаргоит, амла иакуагьы иханарштуеит. Аха цқьа имшацкәа, ргәы иныҭалон уи, ацәа иаалнахуан, дырҩегьых зегьы – цәгьагьы, бзиагьы, гәырҩагьы гәыргьара ҭаҒақәакгьы – хышхытцәан инарыжәлан, иаашьҭнахуан. «Убасҡан, убри аҷкәын дахьгәыдсымкылаз ауп сгәы иалоу… – лҳәеит уи иаалырҟьан, лхы дацәажәошәа лыбжьы ссир аахьанҭахан. – Акы ихәаргьы здыруадаз…

Иааԥьеишьеит илҳәаз ԥасеиԥш игәы иахьаламкьакьаз. Уи деиҭааигәаланаршәеит, ауха зыԥсҙы ааҩыз дихагылан арзаҳал азы ажәақәа акакала ишиеиҳәоз, ажәақәа шааиҳәалак, рыԥсы шаатеитцалак, иара анбанқәа рыла ишааникылоз. Ашьҭахь, данизаԥхьоз, цқьа ихыцьгәам аԥҳал иҭоу аҩыцьбара ахыԥсыхь шцо еиԥш, иажәақәа аниҳәоз ирымаз амч анбанқәа ирыцәцазшәа ибеит. Изҳәоз ианиҳәоз агәра ганы, аԥсгьы амчгьы алатцан иҳәон. Урҭ рыда ианықәха, иара абжьыҭҽкьа анырцәыз, итәымхеит, аҿаӡәы иажәақәазаргьы ауа иҟалеит. Иаргьы игәеиҭазшәа,

илахь ааиқәитцан, игәы азҭамкәа абҕьыц ашьшьыхәа иааимихит.

Ауха акәара иахьҭагылаз дхәыцуан иара, уаҳа уи иҧсыҧ злоу ажәак гарц иҟазам, уи арзаҳалгьы ҷьара инхазар, урҭқәа зхахьгьы згәахьгьы иқәымло аҙәы, аҭыҕьқәа реиҧш зтәыѽақәа хыршан иѽу анбанқәа рыла «мап ицәктәуп» ҳәа, милан еиқәатцәала иақәиѽыз ақәҕьан, иара арзаҳал злаѽу анбанқәа иҧсыҧ рылаҧсны, асаба рылыпп ҷьара ицәытцаршәуп.

Ус лара инапы аанылкылт. Дхьаҧшны данынылыхәаҧш, лыблақәа алашьцара кылблаан дырхыҧшылартә иҟарҭазшәа ибеит. «Игәоуҭахьоу, – лҳәеит уи хәыҵхәыҵла, – ауаѽы инапы ус ианимухуа угәалашәаҙом, зынҙа иубаҙом. Ус изыҟоу удыруоу? Ус иаҧуп, иашьцылахьеит. Рымаха-шьаха аҟынтә анапқәа реимыхра еиҳа иахәҭоуп, еиҳа иахьахәҭоу иннакылоит, еиҳа еицәнахьчоит ҳәа иҧхьаҙоуп. Иара убас, ҳауацәа ҳгәыцхәцәа анаҳгәзуагьы иҳазгәатаҙом, убрыгь шьцылараҳахьеит… Аха уи… анапеимыхра амаҙа атцазар…»

– Изакә маҙоузеи?.. – игәы инытцаххны дтцааит, избанзар, иара иакәымкәа, убарҭ зегьы аҽеаҙәы изкызшәа ибеит… Насгьы, абас ажәа ҭлапҟала дцәажәо имаҳаҙацызт. Лнапгьы иара иахь даахозшәа ицәа иалашәан, иара итәы наҟ днахеит. Лара ҽылымҵит.

Убра иахьгылаз, быжьрабыжьтцәа итцыѽуазшәа апсҙы ахьнеиѽызынтә аҳәҳәабжьқәа ааҙон, убри аҭагылазаашьа иахьақәымшәо Каҧкаҧ илҳәақәо уажәы иахәҭам ҳәа иҳәар иҭахын, аха уи башан… Дшәон… Уии иареи рыбжьара акгьы ахы кымкәа, лакьыс амамкәа иҟазар еиҳа еиҕьеишьон… Амшцәгьа ахаҭа ҟалааҙа ашәарах абаѽқәа ихьухьууа ишырҭало еиҧш, акы ибаѽқәа ҭнарпсаауан…

Убринахысгьы, усҟак еицәажәаратә, еидхаларатә изеиқәымшәаҙеит. Уажәы абрахь ихан даазгоз акыҟоуп ҳәангьы агәра игомызт, аха устцәкьа шакәыз анеиликаа, абри ашәацьҳәара амѽа данықәлагьы, данхәыцуазгьы, лара данибаз атцкысгьы игәы инархьит. Иаҧхьа, аҷапырхәеиҧш зҽеыршо аҙыжь иацрытцуаз, шәарах хәыҷык абаѽқәа акы иҧнатцәтцәозшәа, аҷҷаҳәа иахьцәаҳәоз абжьы гон. Аҙыжьгьы, ус иаангылацәан иахьыҟаз, ихәытцҳозшәа

убон, аха шәахәацк ашьҭа анымызт. Нацәхыҧ ҭыпк иаҟараны ажәѡан цәызпуаз амзаҷа, ари хәычы-хәычла анаҟә злачуаз атҳ азы, лашарак ахәынгагьы азыҟатцомызт.

…Имзырха иѡын ду абартцаҷ иаркыз афымца лашара иахьзаны иарлашон. Ацинк хыб ахьынзеибартаз ус баша азаза аныҟәнаҳәо атцкыс ицәааакын, анаҟә алашара ахьалпхоз аѡны хәычы-хәычла иахьыбылуа иахылтцуа алѡа еипш иубон. Ицәеи ибаѡи ақәырзны, акы агмыжькәа, ақьырмыт лыпшаах иалхны, амҷыматәахә – зегьы ахьа лыпшаах иалхны, нацьнатә акы змыхьуа ахыб нақәтцаны, иахьынаиргылаз, иара ахатәы пстазаара аиун, заб инапы зҽампытцызххьоу, ипагьахахьоу апа иеипш акәын еснагь датәамбашәа ишихәапшуаз.

Наҟ, уи аҽаваzо, ахы ҟәыншьо игылан, иара аѡын ду иахшазшәа, қьырмытла иҟатцаз, макьана имхьшәашәац ауацьаҟ, афатәқәа ирытцагьежьуа акраамта амца зтоу аплита иазынханы иҟоу апхара ала згәы рыпхоу аматцурта. Аха абжьааднеипш уахь ихы имырхеит. Уаҳагьы, амардуан абжара уаннеилакгьы, уахьаахалозгьы ишьтаз, ашьапрыцкьагақәа ишьапқәа нрықәымшьзакәа, абартцахь дыѡхалан, рапхьатәи ашә давсны анаѡстәи аҷы даннеи, уи ишьтазгьы ишьапқәа ныкәымшьзакәа, ицьыба ацапха аатихын, ацапхатып цытрак изақәыршәомызт. Ианақәиршәа, имарианы иааиртын, дахыццакуашәа дныѡналт. Дахьыныѡналаз акәакьаҷ игҷагылаз астол алампа хәычы таза иаркын. Зышә аартыз анаѡстәи ауадаҷы ахҟьа ҟәашкакараза ахыза илапш нақәшәеит. Уи ус ацәарта иқәыршәызшәа, азәгьы датцаиазамшәа акәын ишыҟаз. Аха иара идыруан дшатцаиаз. Дышиашаз уахь дныѡналан, иаартрысны ахыза данѡаха, идншәмапҳәыс дшыцәамыз удырратә, дымшәакәа, дмырҳакәа ус лхы ѡышьталырззан, ицьашьаны акәымкәа, ихаамкәа днаихәапшит. Лыжәѡахыр лхарп иахьатыпшуаз зымч мачыз алашара ахьақәыршаз, лхы-лҷы еипш ахәажәцәа аҟәнымлацкәа, лызгабреи апстазаареи ртәык азынханы иҟан.

Ари ахәышықәса лара арахь дааны хазы ашьталара далагаз аахыс, уажәааны иара арахь дыѡнампшиижьтеи егьихашҳьан.

Ари ԥсҭазааароума, ааи ԥсҭазааароума, игәатцаҕара акы нытцасызшәа иԥсахы ааҷнакааит, ихы акәзу лара лакәзу ирыцхаишьоз иара ихаҭагьы цқьа изымдыруа.

Лара ԥытрак, зынза ацәа зыхзамыз лыблақәа рыла, дҭырхәыцааны длыхәаԥшуан, нас урҭ кәеицеик нархысын, хьаак лычхауашәа лқьышәқәа ааихалырҕәҕәан, лхыза ааимжәан, иаалыкәыршан, наѣ лҷы рхәны днаиеит.

Иуадаҷ даннеи, хыма-ԥсыма иҷееилыхны, днышьҭалт.

Дҭууа, акгьы изхәыцуамызт, акгьы иаҳауамызт, деилаххаа, даапсаны, дкараха дыѣан. Даныцәаз имбазеит. Даадырԥшит уажәазы арбаҕьқәа. Урҭ ҷыртуан рыԥсырыԥси еихьымзо, шәҷых, шәгыл, шәыццакы ҳәа, дгьылы жәԝани рыбжьара зеиԥш ѣамлац акы ѣалазшәа. Андриагьы еснагьеиԥш ихыза иқәрышәтраан дԝықәтәеит. Инапы злашьцылаз ала индәықәитцан, алашара аиркит. Иацы ишәыз иматәақәа харабҕьара иахьеилажьыз аԥсыматәеиԥш днахәаԥшын, ирлас-ырласны даанаԥшыаапшит: егьи аѣәардә иахшьын иусуга матәақәа, иҙәзәа-иҳәхәа... Али-ԥси рыбжьара иааишәитцеит. Иусуга шьатцақәа, аботасқәа, акрасовкақәа ҳәа ачкәынцәа зҷыԥсаауазгьы, дадымхалазакәа, қлапад атцамтцазакәа ишьеитцеит.

Диижьҭеи зежә нызқьи ԝышәи жәаатәи амш аҷены, еснагьтәи иус дуқәа напы диркырц ашара датцагылан дгылеит, аҳәасақәа аԥхара иажьаны заацәа ианышәҭыз ииз... Андриа Аранаатәи...

Ари уажәы иара имҳәазеит есыҷенеиԥш, аха иацы, жәацы, мчыбжьык аԥхьа ииҳәахьаз еихьымза-еиԥымзо аҳауа иалуԝашәа ибон. Цаѣа данылбаа, дышиашаз хәажә быцала, асахьа иарганы ишышыз, ихыбраҕәа зегьы реиԥш цинкла ихыбыз, зҙыршәыртақәа ҭыѣѣаны, ирԥшзаны иѣатцаз, абартцагьы маҷымкәа изԥыхәхәоз ица атцаѣа днеин, иаашьҭихит уа икыдгылаз иҷеагақәа иреиҕьыз, еиҳа зҷы ѣьаѣьаз, ԝ-цык змаз аҳәхәага-радантцагагьы. Уаҳа ҙыкгьы неиҷамтәазакәа, акгьы иҷы интамыршәкәа, иахагьы анаѣә ахьхыжьлаз аѣнытә ибаазажжыраза иѣаз ашьац дылалан, шьыжьнатцы иахьатәи амш зҷеаззырхиоз – арахә, аԥсаатә, урҭ рыбжьы – зегьы ныжьны амзырха дынҭытцит. Анаѣә ахытцра иаҷын, еилԝрхьан. Аҭаҭын азыхәа ичал-

тны изышьҭаз аҟьаҟьара аҟынӡа ирласны дназеит, хыма-ԥсымагьы аусура далагеит. Раԥхьа иааикәыршан имыртцаулацәакәа ажра акәиршар акәын, агәҭагьы убас иҟоу акы шшаӡа иалидар акәын. Нас, ара адгьыл анышәра зеиԥшроу ала, аҭаҭынрадқәагьы алугар ҟалон. Афеидагьы маҷк дагхан, дагхан акәым иԥышәа излеинартцахьаз ала, еиҳа аҳауа анеиҧьыз, амшқәа аныбзиаз илеитцеит, иара аасҭа иԥасаны иларҭцазгьы иаԥысын, даара ибзааины иҟан. Уатцәы ашарԥазӡа аиҭаҳара иалагар… иԥшәмаԥҳәысгьы иаргьы, уатцәы уатцәашьҭахь иалгоит. Адгьыл ԥсаҳәан, аӡақәтәара аҭахӡамызт.

Иҽеага шықәсык ада ахытцуамызт, аҽы маҷк иахьхахьаз, иахьытцаҳахьаз еиҳагьы иарманшәалон, иахьынӡаҭахызгьы ихьанҭан макьана. Ахәгьы ҵыԥх иахеитцаз акәын, апхаҳәшьҭа анҽыцыз, ишцьаԥьацәаз акәымкәа, уажәы инапаштца аргәыбзыҧуан. Иҽеагаҽы убас анышә иалалон, деилаҳан акәын ишиҟьоз. Анышәгьы даара ибзиахахьан. Раԥхьа аӡын агәҭа ицәаҕәеит, нас – аапынрахь ианықәла, ианхбараха, анышәгәал ҵыхха ианцоз. Убри аҟынтә, икәаҳаны, ирапан акәымкәа, аҽеага ахьынӡазцоз еиԥшны иҽыпуан, мыцхәы ицьаԥьацәамкәа, мыцхәы игәзацәамкәа. Уи даара акратцанакуеит аҭаҭын аиԥш иҟоу, адгьыл амч алызхцәо, насгьы ԥшьынтә-хәынтә ирашәатәу аарыхтә азы.

Зны-зынла, уала-ҭахыла, ма зегьы ихы ахьрытцеитцо, зегьы раԥхьа дахькаио азы еиҳабырак зырҭаз, акгьы ззеиҽымкааӡо, еснагь заҳаҭыр каҳан иҟоу, уи агәаҕаз акәу, уаҳа ихшыѡ ҭкәи ала иатцанакуа изеилымкаауоу, ма шьоукы ргәы иахәап ҳәа иҳәауоу, – еснагь азарзажә еиԥш дҽыжмыжуа даҽуп, ани Аимадараа аҭаҭын атцҳәан иҟартцоит, урҭ усуцәатцәкьоуп, ҳара ҳтәқәа акгьы ҟартцом, иҟартцарцгьы рҭахым, иагьырзыҟатцом ҳәа.

Ахыдажә, уажәы аусура дхьанаршшан дшыҟоугьы ари игәы инытцаххуеит Андриа, ани зыѡны иатәарымбо, аҽеаӡәы иҽеага аҽы еиҳа иҟьаҟьоушәа дахыҽхәо далагоит, иара итәқәа лаирҟәырц… Аимадараа аҭаҭын ҟатцара ианалагаз арендла адгьыл анрымаз ауп, усҟангьы иҟаҳтцо зеиԥшрахо, аҭаҭын ахәшәеиԥш ицьбарахауоу, ибҕьыжәхауоу ҳәа акәымкәа, шаҟа абҕьыжә ҳзыҟатцо ҳәа

акәын ишаҽыз. Насгьы, адгьыл аамҭала, арендла изго усыс имоума, аҭаҭын иахьақәнаго, ишақәнаго иҟасымҭар, адгьыл быжьнахып, аџьыкеиԥш ацәа ахаҳә алнаҳәап ҳәа дауахзыҳзааyа… Ашьҭахь, урҭ адгьылқәа дара иаыртәха, аҭаҭын иаҽартцахьан. Уажәы, ргәылацәа, зыдгьыл атәгьы здыруаз, аҳаҭыргьы збоз, иагьеиқәзырхаз рыдгьылқәа ирышьҭоуп, рҽынкажьуа, иашшуа. Рыцҳарас иҟалаз, иаазқәылаз шаҟа бгьыжә узыҟатцо акәхеит еиҳа ҳаҭыр зқәу, аплан анагҳара алзыршаз, хыԥхьаҳарала мацара… Убри аҟынтә, зыдгьыл ҳаҭыр ақәтцан, абга цәымҟьакәа иаазго ирымхны, егьырҭ, зыдгьыл иалгахьоу, абга цәызҟьахьоу ирырҭоит… Аҽеа ԥыҭрак ашьҭахь, шықәсқәак 200 процент рыла абгьыжә аплан нагҳауа, урҭ адгьылқәа ирылоу рылхны, уафы имыхәо иҟатцаны, уинахыс иҟоу ртәы иашьҭаларц…

Адгьыл, игәы иаанагоит уи, дмыццакыкәа, аха ибжьамыжькәа аусура дахьаҽу, есаашар знапы дыкәыргылан дызку, еиҳа изааигәоу гәыцхәык иеиԥш, амч мшәакәа, дырфагьых аҽеизнагартә акәымкәа, еиґрыжәжәа, иалоу зегьы знык-фынтә рыла иалсхуеит ҳәа иалагаз – ҳашьҭахь инхо драґоуп. Уеизгьы-уеизгьы иара ишьҭахь инхо хытцны аҽеаџьара ицап ҳәа дымгәыґуазар…

Еиҳа-еиҳа дызҽыз иус даланахалон, урҭқәагьы ихашҭуан, ихы-игәы хьаԥссон. Ус хәычы-хәычла, ихарԥ атцаҟа ицәа мачҳак апырпыл ныкәшь-ныкәшьны ицазшәа, иаабызбызит, нас ижәфашәаҟьабжьара аатыхьшәашәааит, илахь аизытцәарақәа рыбжьарагьы аԥхзы фарыбжьашит. Уи акәхеит, аҽеа ԥыҭрак ашьҭахь ицәеижь зегьы агәараҳәа аԥхзы фалырфит абызбызра иаҟәытын, мыцхәгьы иааҟәатахеит. Иацижьҭеи дшеибаку деиларҳызо, ашҳам еиԥш, ицәа-ижьы зегьы иалалаз иҽыцхаз, зыԥсы ҭалаз игәхьаақәа, игәыԥжәарақәа, игәалашәара хьанҭақәа, ииашамра, ииашара – зегьы ԥсасины абри аԥхзы илыҳәҳәаан иаман идәыкәлазшәа, иԥсыԥ еиҳа ицхраартә иҟалеит.

Абас мацара аус шиуаз, анышә мазеи азвараки ахахьи ажра авган данаалга, иҽага иԥышьтцаргәан даагылт, иԥсы ааитеикырц. Аԥхзы иҽыкәкәоз убас иԥсы инаргон, инапалагьы инаԥхьеимҳәеит, ус цәыкәбар-цәыкәбарла иҽыкәкәаны икатәон.

Анаҟə шхытɕра ихытɕхьан, ажəԝанахь зҽеаҳаразкхьазгьы хəыҷы-хəыҷла аʒытра иаҽын, ицқьаз, ибзиаз ииеҵəахахьаз ажəԝан агəы аарԥшуа. Еиҳа зыҿезыржəпаз анаҟə ҿыҵ дуқəа Аисырра ашьхарԥы азқəа иахьныкəҳазҵəҟьа, аԥырг ду еиԥш амра ааргəылпхеит.

Андриа илаԥш анаʒааʒара иаго-иаго мацара, ус хыла акгьы ахьибарҵамыз зегьынцьара иархеит. Ус хəыҷыхəыҷла, даара игəеиҵартə абри анаʒааʒара амч иара иҟынʒа иааʒо иалагеит. Ҳаракырак акьышəкьышəра дыкəгылоушəа игəы ҭыпсаауан. Уи ахытɕхырҵатɕəҟьа ауаԝԥсы ицəеижь хəыҷы иазмыркааува ихаран, аха шьҭыбжьы ацымкəа, ус ԥшашəшəыц хəыҷык аҟарагьы ɕьара инеиҷамышəшəаʒакəа, ус аҽеихьнагʒон, датɕанакуан, иаԝсуамызт. Усҟан, гəынхəтɕыстала еиликааит, аринахыстəи анаʒааʒара иара дзызгəааз атɕкыс шыҟоу…

Иара абриаҟарагь, ус аиуагьы ргəы иқəымсʒакəа, азхьра мацара изатɕамгылакəа зхы ахьынахаз идəыкəнатɕоз абжьара мԝақəа ирыбжьаʒуан…

Абарҵ зегьы анааижəла, итɕегьгьы иахьыҳаракунтəи ҵаҟа дыԥшуашəа, иԥсыԥ имхуа иԥсахы ааҷнарҳəацааит.

Убри аамҵаз аʒəы дшааиуаз аҟара ицəа иалашəеит иаразнак, ас аҟынʒа ауаԝы днеины данықоу ɕьара хəыцк иаԝшəом. Аҭакəажə дхəасқьеиуа дааиуан. Иаразнак адгьыл ахь дааианаган, ицəалашəара абжьааԥны атɕкыс дхьанҭахазшəа инарбеит. Ларма напала лыбга еиларгəгəа, ларгьа напала ллаба илкыз мыцхəы аԥхьаҟа идəыкəтɕо, дшыццакуаз ԝашьомызт.

Андриа иҽага наирсын, лара лахь иҷынеихеит. Данылзааигəаха Аҭакəажə даагылт.

– Уара, шəаɕьҳəарантə ихынҳəуа иҡаитɕо узымдырʒо, иутɕалазеи?.. – лҳəеит уи аԥсеивгахагьы дахьымʒакəа, дагьацрамлакəа, ус иныкəрԝршəа, илҳəатɕəҟьарц илҭаху аԥхьаҟа ишыҟоу мԝашьо.

Ашəаɕьҳəараҟынтə даныхынҳə, иаха дахьʒартə иҡан, аԥсраҷы ишнеитəыз, иныкəлан иштɕəыуатəыз изымдыруа дыҡамызт, аха иҽеникылт.

– Макьана шьыжьуп… сахьымʒо…

– Уара уа унеиааиʒа, уантəи ашəаɕьҳəаԝ ара дааит… – ԥаса иара иахь дмыԥшыкəа лылаԥш шахылгоз,

уажәы иааҭкааны днеизыԥшит. Абри зылашара цахьаз, уажәшьҭа ԥысшьашьа змаӡамыз лыблақәа, уажәрааҥа зымч инырыз, итцыхәаԥтцәадоу анаӡааӡара аиуа рытцахьынтә иааԥшуан. – Иацы ашьыбжьышьҭахь, уара убра уанындәылтц ашьҭахь, дук мыртцыкәа дынкаҳан дыԥсит… лара, Каԥкаԥ лхаҭа…

Бжьы бааԥсык заҳаз еиԥш, илымҳақәа наҟ-ааҟ ихьухьууа иааихьын, инеимаҷыѳт. Адунеи абжьқәа амтцәазшәа иууаӡа иаанхеит. Дгазҽеазырц акы ааигымхеит, аха иҽееаникылт.

…Аҳәасақәа атцаа ианаблыз ашықәсан… ижәлантә агәыртцада рыѳны идәылган аӡәы ианирымҭоз рымшшьара аҽены… адунеиаҽ иҟалахьоу аибашьрақәа иреиҳау алагара рацәаӡакгьы шагмыз ииз…

…Аранаатәи.

Шьалодиа Аԥьынԥьал
(1932)

АБЖЬЫ ААСХӘОИТ, ИЗҬИУАДА?

– Шьыбжьон ҟалеит, умбаӡои уара! Ҳабжьы заҳҭарыда ҳәа утәаны уахьынӡазхәыцуа, дара алганы еимпуеит.

– Иалаҳҳуа дызусҭоу бымдыруеи. Заҟантә ибасҳәахьоузеи уи ида ҳабжьы аҿаӡәы иаҳҭом ҳәа!

– Ушаҟәытцра наҟ... Уцан уаан убриаӡәзатцәык ида уаҳа уаѡ дубаӡом. Убри убжьы иуҭар уиркьаҭоит, ус иара дымсааит!

– Бара бдыркьаҭап ҳәа бзыԥәгәыԥуада, тцаара ԥхашьарам?

– Абасҟаѡык анықамызгьы аӡә далаҳҳхьан? Иахьа машь аллаҳ, ишь аллаҳ арымӡаа «баталионк» еиԥәных ҳашә илагылоуп, шәыбжьԥәа ҳаашәырхәозар шәҳаркьаҭоит ҳәа. Ҳнарылаԥшны еиҳа иҳахәаша аӡәы далаҳҳып сҳәан, уара ҿуҭӡом, иутцалаз сыздыруам.

– Сара акгьы сытцамлеит, аха бара ибытцалаз бҳәарауазеи, аԥхьа бақәшаҳаҭын Харитон-иԥа икандидатура, нас идыббалазеи, дзыбҭахымзеи? Иуаҩра ыҟоуп, итцара ыҟоуп, идырра ыҟоуп. Зхаҭыԥаҿы иҟоу хшыѡ уаѡхатәроуп. Уи еиԥьу бара быбжьы зыбҭода?

– Аԥхьа уи сыбжьы истарц стахын, аха саназхәыц, сахьхәит.

– Избан бара, идыббалазеи?

– Избан умбои, иахьа ахгьы ыҟам, ахшыѡгьы ыҟам, иҟоу амал ауп. Егьырҭ зегьы башоуп. Сара сыбжьы амалуаѡ исҭоит. Уи дызтәу апартиа еиҳа исгәаԥхоит.

– Иарбан партиоу уажәы ибгәаԥхахыз? Иахьа урҭ убасҟак ирацәахеит, рызхашьа злаҟоу ала, иаарласны Аԥсны заҟа жәла ыҟоу аҟара партиа ҟалоит.

– Адемократцәа рпартиа датәуп сара сыбжьы зыстарц истаху.

– Дызустада, сара дысзымдырзои? Аус абеиуеи?

– Ихы-итцыхәа нагзаны исыздыруам, уажәааигәоуп, рхәеит, даноурыжьыз. Избахә злархәо ала даара иаԥсоу азә иоуп.

– Ааигәоуп даноурыжьыз бҳәама? Алахшақәа ракәхап даанкыланы дызмаз?

– Алахшақәа ҳәа узҽу зустцәада уара?

– Лахшақәамзар, уаахшақәоума, ауаѽы даанкыланы дырхәхәо, шасыс дызго... Жәыргьыт акәхарын дырхәацәо дыргәаҟуа дтакны дахьрымаз абандитцәа!

– Урҭ ракәзам, ҳара ҳтәқәа роуп дызкыз. Жәыргьыт акәзамызт, Дранда акәын дахьрымаз.

– Дранда бҳәама, дтакызма, бара?

– Аҳәынтқарра амал хәыцык иамхафазаарын, деилымкаазакәа даанкыланы аа-шықәса итаны дтаркзаап, аха цқьа данеилыркаа аа-шықәса ракәым, аа-мызгьы дтамхазаап. Алхраҧәа дырхьыргзеит згәыхәтәы иахьзаша аусзбаѽцәа.

– Амал имоуп ҳәа, итакны иоурыжьыз иоума быбжьы зыбто?

– Иара дтакын, аха ималгьы такыз цьушьома? Ахы иаҟәитын... Тырқәтәылаҟа ицон, Гыртәылаҟа ицон, имал затца иагымхарыз уахи-ени иацлон. Урҭқәа еилкааны исымоуп сара.

– Бара уи еилыбкааит, аха сара исзеилымкааua – быбжьы ибтар ибнатозеи?

– Ҳгәылацәа урызтцаар, ирнатаз уарҳәоит.

– Шәыбжьқәа сышәтар ишәҽасырччоит ҳәа реиҳәозар акәхап, акәымзар иритаран изыҟааз?

– Уара, иагьа уасҳәандазгьы, ажәытәра узалымтцит, анкьа иубахьаз ыҟоу цьушьоит уажәгьы. Иахьа аду иакәым, ахәычытцәкьагьы дужьом, акамфет устоит угыланы утып аҽы сыртәа ҳәа атроллеибус аҟны иоуҳәар, аԥхьа снапы иаркы, нас усыртәоит ҳәа уеиҳәоит. Ути-сыти еишьтоуп ахаангьы...

– Уи здыруеит, уҭи-сыҭи ахаангьы еишьҭан, аха иахьеиԥш еиҽхьынтәаланы ианыӄо сымбацызт.

– Уара, уиашоуп, аха иахьатәи абазаруаа… абазаруаа ҳәа акәзам ишԥарышьҭоу, исхамышҭи?.. Аа, исгәалашәеит, рыночни економкраа… уи аԥхьаԥса ашәара ҳәа иашьҭоуп.

– Ауаҩы имаҳазац аԥьашьатәы сҳәоит ҳәа баҷуп. Акандидат иалхыҩцәа аԥхьаԥса риҭеит захьзузеи! Уи еиԥш ҟалашьас иамоузеи, ириҭазеи?

– Иримҭаз ҳәа иӄоузеи: ачашыла уҭахума, амакарон уҭахума, аконсерв уҭахума… Адуқәа ракәым, ахәыҷқәатцәкьагьы ихеимыршҭит, мчыбжьык аахыс хәдацәахьы акамфеҭ иалатәоуп. Ргәы хнарҷан еигәыдтцо ирыманы ашҭа иқәуп иалахәмаруа.

– Уи азы акәхап ҳгәылаҳәсақәа еибарыҩуа, еибархыс-хысуа аҳабла изалоу, ҳкандидат ида ҽаҙәы шәыбжьы ишәымҭан ҳәа.

– Измыҩрызеи, изымхыс-хысрызеи, ахаан рхацәа рӄынтәи ирымбацыз дирбеит уи.

– Идирбазеи, ианаԥьалбеит, рхацәа рӄынтәи ирымбацыз еиԥш митәыс?

– Уара иухашҭхьеит, иагьугәалашәом, аха март Ааба мааи, мышқәак роуп иагу…

– Уи аҽеноума, нас, уи иҭакны иоурышьҭны ииаз ҳгәылаҳәсақәа аума дирбараны данықоу?

– Усҟак хьаас иумкын, идирбахьеит. Ирыхәҭаз риҭахьеит.

– Ирыхәҭаз риҭеит ҳәа ибҳәо иаанагозеи, бысзеилкаауам.

– Аҳамҭақәа, аха иарбан ҳамҭақәоу? Адухь уҭахума, аҭәаԥшь уҭахума, асақә уҭахума, напымызәзәа иузымкуа тцаҟатәи амаҭәа уҭахума. Егьи аҽеакы ыӄами ахьз сҷашәом, алымҳа акәым егьи иҭартцо хазынак ыӄами, убригьы ыӄоуп… Зегьы-зегьы ҳәааныркәтәиқәоуп. Ҽааны ԥшзала шәнеилааит ҳәа, март Ааба рыдныҳәаланы ихьзала ирзынеиҭиит.

– Еилеигеит бҳәар смаҳаи, бызлазбо ала баргьы беилеигарц акгьы быгзам.

– Сеилеигаргьы ԥьашьатәзам. Иахьа «економкраа» аапкны абга ахәыц алухраҳа азәы агәырпынтца анузимымхуа аамҭазы, аҽеазәы даацәыртцны, ахаан акы иапсоуп ҳәа ҳгәы

иззаанамгоз ҳабжьы азы иугәыдымҙало аҳамҭа ануоулак ушпаҟалои? Убжьы акәым уҏсгьы ақәҭаны иуҭап.

– Иумбара, иумаҳара ҳәа иҟоузеи иахьатәи ҳаамҭазы? Беилагеит бара.

– Сара сакәым, аха уара уеилагеит ҳәа сыҟоуп ани уҩыза бзиахә…

– Дарбан бызҏу бара?

– Шарпазы аахыс ателефон иузасуа ани ашьапкьаҳә.

– Уи ишьапы кьаҳәуп, аха ихы иашоуп, ибыз хны иҏоуп.

– Ибыз ҭашьшьааит, уи сара даазбазар аахыс ибыз аҭра иҭҟьаны иҏы иҭабылгьо иҭоуп. Уажәы иуеиҳәахзеи?

– Иихәаз бымбои, уаҩы иимбац, имаҳац аҟатцара иаҏуп, схагахоит иҳәеит. Алхырҭатә участкаҏы напшҩыс дыҟами, зегь ибагәышьоит, илшозеи акәымзар.

– Ихы еилагазшәа иибазеи, ҩааны имнеиша?!

– Абжьқәа аахәаны иааганы аҭира ишаҏыз ахьызбаз ишысзымычҳауаз, апсцәа ргыланы иааганы рыбжьқәа шыддырҭиуаз анызба сеилагеит иҳәеит.

– Иҏсрада ҏсра ҟамлаait, уи иихәаз зуҭахузеи. Сара даара исгәаҧхоит иахьа имҩаҧысуа адемократиатә лхраҟәа.

– Ари еиҧш алхраҟәа, ари еиҧш адемократиа… зынҙа иҟамлаҙар еиҧын.

– Уаасымысхааит! Алхраҟәа ҟамлар ҳазҭахыда, ҳазгәалашәода, ҳапсы шҭоу зынҙа хархамыштуеи, уи узазымхәыцуазеи?

– Абра бара биашоуп, ҳанырҭаххалак ауп ҳапсы шҭоу аныргәалашәо. Ҳабжьқәа раҳҭаанҙа иҳацәнымхо иҳашьҭоуп.

– Ус зырзуҳәозеи, ҳкандидатцәа урзымҙырҩзеи? Депутатцәас ҳанықала нахыс акы шәацәымшәан, ҭынч шәынхо шәынтцуа шәҟаҳцоит, ацәгьоурақәа ртцыхәа ҧаҳҭцәоит, амалеимтцәацәа рхы лаҳархоит ирфаз рҿаххуеит. Аҙыдара, алашарадара, амҩадара, амамзара шәгәы итцхо рыхьҙқәатцәкьа шәхаштуа шәҟаҳцоит рхәеит.

– Урҭ ракәҙамызт, сара сыззыҙырҩырц истахыз, ражәа ҳаҳандаз ҳәа рлымҳа кыдтцаны иззыпшыз ракәын, аха идмырцәажәеит, ажәа рырымҭеит.

– Измырцәажәада. Ирпырхагахада?

– Аҿыхацәа. Хәарҭа змам уааруп урҭ.

– Аҽыхацәа захьӡузеи?

– Аҽыхацәа рыхьӡуп жәынгьы ҧангьы аҽырыѡрақәа еилазго.

– Аҽырыѡра абоуҭаху, ҳара ҳазлацәажәо алхрақәа роуп…

– Ҳаазқәылаз алхрақәеи аҽырыѡрақәеи еиҧшхеит. Сара сызлахәаҧшуала аҽыхацәеи адепутат ихацәеи азә ракәушәа збо салагеит.

– Уеилагеит ҳәа сыҟоуп, адепутатреи аҽеи шҧеидукылои?

– Сеиламгаӡеит, аҽыхацәагьы ус акәын ишыҟарҵоз… Цьоукы ҧеабаақәа аҽыѡқәа ирылатцаны иқәыртцон аҧхьахә аҳаргоит ҳәа. Аха адәабжара аҟынӡа инеиааншӡа ашьамхы атцӡааны ибҕаҩо иқәхон. Аҽыхацәа ҧеабаа заҵа иқәрымгарыз, аҽыҭҟьақәа ҧеаҷажьны имѡахырҟьон. Дара ртәы аҧхьахә аҳаргоит ҳәа иқәшьны иҳазҭагалозар ҳәа, атцыхәа ианкны иаханы иргон. Нас еиланагалон ҟамчҟьарада изеилгомызт.

– Аҽыхацәа ҳәа иуҧхьаӡо зустцәада сара исзымдырӡои?

– Ибдыруеит, ҟыршы шкәакәеи, жәѡахыр хьыҧсааи, қәпақәыси роуп уаѡ дызмыхәо.

– Исымдыруеи, урҭ агәыҧтцәагақәа иҟарҵахзеи уажәы?

– Иҟарҵазеи бымбои, ауаа гәыҭгьҕьаала ҳрацәажәоит ҳәа иаақәгыло зегьы иҧаны ирҷаҧаланы ҧҷы хьыржәоит. Ирҳәарц иртаху ддырҳәом.

– Урҭ ҧҷы ркит, аха зҷы рымкыз ирҳәаз умаҳаи?

– Ишҧасмаҳауаз, исаҳауан. Ҳабжьқәа рытаны адырѡаҷены ҳанаапшлак амшын қашьханы ишаабо, аӡиасқәа хшны иаауа ишаладырго, акәтаҕь былгьо ишыҟарҵо рымҳәеи.

– Нас уаҳа иуҭахузеи, урҭ ирҳәаз абжа ада ҟарымтцаргьы иаҳзымхои.

– Аҧхьатәиқәа акры ҳзыҟарҵазар артгьы иаҳзыҟарҵоит… Уаҳа ибасҳәарызеи.

– Арҭ еиҳа еиҕьушәа збоит сара.

– Урҭгьы артгьы ѡ-ҷахрак реиҧш еиҧшуп, иалаххаанӡа рхы ҳақәыртцошәа ҳдырбоит, ианалаххлак ҳара ҳархаштны дара рхы иашьҭалоит.

– Исхамышҭи, ҧасатәиқәагьы ус ҟарҵазма?

– Ишҧабхашҭи, апарламент аҟны еилатәарацыпхьаӡа рдашқәа ргыланы иззықәпоз дара руалафахәқәа рыцҭаразы акәымзи? Ииашами уара иуҳәо, уажәоуп ианыс-

гәалашәаз, рылақәа ааҭырхааит, зегьыҭәҟьа мамоу, аха рыбжеиҳараԥык, ҳуалафахәы иацаҳҭароуп ҳәа рхы акәын изышьҭаз. Апенсионерцәа рыцҳақәа кьылак аҟәыд ахә ада апенсиа змоуа, маатк иадамхаргьы ирзацаҳҭап ҳәа аҙәы иҷымшәеит. Ргәаҷ сыкны сагоит... Аха иахьа иалаҳҳуа уи еиԥш ҟартцарым ҳәа агәыҷра сымоуп, слаԥықәшәа иснаҭоит ибзиахоит ҳәа.

– Блаԥықәшәа бажьоит, уи бақәымгәыҷын.

– Угәы каумыжьын. Апарламент ахь инеиааҙа ҳаарзыԥшып.

– Апарламент ахь инеиааҙа еиҳараԥык цәа рхаҙамкәа ирхибаххьеит, изеиҷамԥшуа аҳәынтцәа рыцәеибаҭәахьеит. Уи ашьҭахь еидтәаланы излеиҷаԥшуазеи, излеицәажәозеи, жәлар ирыхәаша ак рыҙбо излаҟалозеи, аҙәы аԥсцәа рахь дахалап, аҿаҙәы абзацәа рахь дахалап, базхәыци, аԥсцәа гыланы зыбжьы зырҭаз адепутат дызлоу апарламент заҳҭахузеи?

– Угәы иаанагаз уҷеы иаатыхны аҙәы иоумҳәан. Апарламент аныҟамла алхрақәагьы шыҟамло узымдырҙои, ҳаушьуама?! Иахьа ак ҳазҭо ҳәа ажәхьеиԥш ҳазхәаԥшуа алхрақәа затцәык роуп.

– Ибҳәо саҳауеит, аха ма анкьеиԥш хәышықәса рыла знык акәындаз, алхрақәа аныҟалоз иҳабаргәыз. Адепутатцәа ралхра ҳалгеит шаҳҳәо уатцәы ҿа шьоукы алхтәуп ҳәа иааҳадгылоит... Уи ҳшаҷу уатцәашьҭахь уи иалаҳҳыз иакәым, аҿаҙәы далхтәуп ҳәа иааҳасны ҳаркуеит. Ҳгәы ԥтцәеит, ҳабжьы цеит алхрақәа ҳшырҷыз!

– Иумҳәан, иумҳәан, ԥаса хәышықәса рахь знык кьацә ҳәа ишыҟартцоз акәымкәа лассы-лассы алхрақәа ҟало иалагар ҳразҟы иакуеит. Усҟан аблокадагьы усс иҳамам, ани уара хьаас иумоу ахыдарагьы акгьы иаҳԥырхагам апенсиадарагьы ҳныԥшуам, аҙәы мла дакуа, хьҭа дакуа дҟалом, ҳшьамхы еиқәыршәны, ҳнапы еиқәтцаны, ҳаԥны ҳаштәоу ҳабжьы ҳныҟәнаго ҳҟалоит. Угыл, уаала, амал змоу кандидатк ҳабжьы иааҳархәап.

Терент Ҷаниа
(1937)

ХЫМШ ШЬХАҚЫҬАН

Ҳмашьына хәыҷ агәы тқапуа, ахы шьҭарҕәҕәаны есааира аҩада ахалара иаҷын. Уи нықәызцоз уажә ааигәа акәын ианааихәаз, уажәы-уажәы даатгыланы алахь иалтцыз апхҙы ацаха цқьа нахьишьуан. Нас ҳаргьы дааҳалаҧшуан: аҙәы ишьапы ҷьара икыдишьылама, асаркьа длахама – зегьы ибаразы.

– Уара иууам акәымзар, иара цагәышьоит, – сҳәеит сара.

– Иара иаҭаху зегь ҟастцоит ҳәа салагар, аранҙагьы ҳзаауамызт, – аҭак ҟаитцеит амашынаныҟәцаҩ Сократ.

Ҳарҭ Шьхақытаҟа ҳцон, уатәи ашкол аусура гәаҳтарц. Зынҙа ибзиамзаргьы ҟаларын уажәы мыцхә еилахоу ақытаҷы аршаш еиҧш анеира. Аха адтца дтцоуп.

Сократ имашьына аблақәа цқьахеит. Ицоит ишьтхысаа.

Иаҳа-иаҳа иааигәахон ақыта. Ицәыртцит ашәаҧыцьаҧ, ицәыртцит адәқәа.

– Аҩызцәа, – ҷааитит ажәак зымҳәацыз Иликәа, – ҳахьнеиуа ақыта закәу жәдыруеит, аҙбахә шәаҳахьеит. Анахь-арахь акрыфара-акрыжәра ҳәа – изакәызаалак акгьы. Ҳнеины иаабоит. Абри бзиоуп, абри цәгьоуп ххәоит.

– Уаҟа уиашоуп, – сҳәеит сара схы аабыг-быгны, – аха ауаҩы дшақәшәо еиҧш ауп.

– Еи, Асҭамыр, сҷеақәсыршәап ҳәа уалагар, ахаан уазнагазом, – ҷааитит Сократ, даасҷаҧшын…

Амашьына аангылеит ѡныкаҷ апхьатцәкьа. Уахынла, зегь аныцәоу, ахәышҭаара ааигәа ииоу ацгәы ахәда абжьы шго еиҧш, хыр-хырҳәа абжьы гон иаргьы. Пҳәызбак, икьаҷза атцкы лышәтцаны, абырлаш еиҧш ашта дыкәгыланы ды-

ҭачла уи аԥссара даҽын. Иҟалап ҳмашьына ахәда «абжьы» лмаҳазар, иҟалап лшьапы ԥшӡакәа итцегь ҳгәы ԥыржәар лҭахызҭгьы. Ажәакала, уи лара илусуп, амала, ашҭаҽы икнаҳаз ахарԥ шкәакәа ҳәыс еиқәаҵәак адгыланы акәапаҳәа афара иаҽын, уи зусу дсыздырамызт.

Ашкол ааигәа ҳанааи, ҳмашьына ахала иаангылеит. Уимоу, арахәгьы ирдыруеит иахьаангылатәу.

Ҳаатытцит. Ашҭаҽы игылаз адиректори даҽеа рҭаԥыки ааҳԥылеит.

– Диида, ҳанҵәеит, акомиссиа ааит! – харантәи иуаҳауан ашкол иԥнеибаҳәа ицаз ахәыҷқәа рыбжьы.

– Бзиала шәаабеит, асасцәа! – рҳәеит аԥшәмацәа. Аԥсшәа еибаххәеит.

– Ара даара иԥшӡоуп! – иҳәеит Сократ. Ус ауп раԥхьа ишырҳәо. Иага иҽаастазаргьы, асасцәа ахьнеиз аҭыԥ иахан аҽехәара иалагоит.

– Абри ашҭа иатцәа дуззаа иакәыршаны ашәаԥыцьаԥ еиҭаҳазар… – сҳәеит сара.

– Абри аҭаҳараҽы аӡырчы аԥсыӡ ҭатцазар, Сократ.

– Еҳ, ашкол ҽыц шәызгылазҭгьы!.. – иҳәеит.

* * *

Шьхақыҵа ахьӡ ишаҳәо еиԥш иҟан. Иаакәыршаны игылан ашьхақәа. Ибыбышӡа ишлахьан дара. Урҭ ршьапаҽы итцытуаз аӡы ԥнык иаҟараз ахаҳәқәа инарыватәаиаарыватәаиуа, ҳмашьына злааз амԥа иаваршәны ацара иаҽын. Ашҭаҽы иқәгылаз акакан ахыцәқәан рдәынак гәыргьатцәа иқәтәан. Ардәына ашәа аҳәон. Сара аҳачаҳәа иаасгәалашәеит ҵарауаԥык иихәахьаз: «Шьоукы-шьоукы ршәақьқәа еитцатцаны, абарҭ ардәынақәа, ашәаҳәаԥцәа агәыззҳәа иларгәыдцаны иршьуеит. Нас урҭ рҭыԥан дара лыкәтәаны ашәа ххәоит ҳәа иалагоит». Сара аԥсык сыгхеит уи сарччарц, аха дхагоума рҳәар ҳәа сшәан, сыблақәа ааимасырцахәт.

– Сара абри аԥҳәызба слыдшәтца, – иҳәеит ҽызымтуаз Сократ, ихы аасыдикылан.

– Ара аӡгабцәа ралхра ҳмааӡеит, иугәаларшәа Иликәа иихәаз. Аӡгаб данугәаԥха, угәы ара иаанужьроуп, агәы умаӡамкәа ҳаргьы уҳазгарымашь, сҳәеит сара.

– Ишәҳәаз закәи? – илымҳа кыдтцан дтцааит адиректор.

– Мап, аурокқәа рахь ҳцароуп, – ҷааитит Иликәа.

– Издыруеит, сукәыхшоуп. Иахьа ҳартцаԥцәа аҳә дычмазаԥхеит, егьи лан лаҳәшьа лгәылара инхоз таҳмада нага бзиак дыпсын, дымцар ада псыхәа амоуа иҟалеит.

Инеимтцаҳк-ааимтцаҳкын, аха атахы дахьыпсуа ацара мап ҳзацәымкит.

– О, илзааигәарҭанызаапеи? – иаашьақәирҷәҷәеит аҳәы.

– Илзааигәамкәа, иара иҧсыз, иахрат бзиахааит, Тиру ихьзын, зны убри ҳартцаԥы лаби лани рҷы сасра даахьан, инапала иҟаитцоз ашыц мҳатцәқәа ҳамтас илитахьан.

– Атцәтцәа ҟастцоит, Иаго Синат-иԥа, – лҳәеит ртцаԥык, адиректор икабинет дааԥнапалан. – Асасцәа ҳтазаап, – нацылтцеит атцыхәтәаны, лыбжьы ааларҟәны.

Аха зынзагьы Дездемона длеиҧшзамызт лара, изаазари, иара адиректор ихатагьы Иаго итәы ҳәа акгьы имазамызт.

– Хымпада, минутк иахшәырпеит! – иблақәа рыцәгьан иааирпшит Иаго.

Атынчразы, алагәым анҧжәо еиҧш, еиқәшьшьы иҟаз ашкол ауу нахгеит, аурок ахьтә атцәтцәа шаакалазтцәкьа. Артцаԥцәа анаԥсантәи аурокқәа рҿырзыҟартцо иалагеит, акомиссиа ҳәа ашкол аҷы иаазгьы рыҿшаны дасу ахьцаша еибырҳәеит.

Бзиарас исымаз, сара сызлатәаз актәи аклассаа ракәын. Урт ашкол ахь иааижьтеи ԥымз еиҳаны итцзомызт – макьана ахақәитра рыман, рыртцаԥы уажәы-уажәы дышрықәыҷгәгәозгьы. Аурок цқьа иалымгацкәа, сааигәа итәаз азгаб хәыч даагылан адәахьы лҷыналхеит.

– Бабацои, Адица, бымтцаа-бымпшаа? – дтцааит артцаԥы уи даанкыланы.

– Иаа, шымгәа шыхьуеит! – иааҷахылтцәеит даахьапшын.

– Нас уи азин ылхтәыми?

– Иарбан иаа, шымгәоу? – лҳәеит ахәычы. Акласс иааԥнатәаз зегь аччара иалагеит. Саргьы иахьынзалшоз иркьыкьны сыччеит. Акы – ари уарччаратәы иҟан, иџьашьатәымызт, ԥбагьы, сшыччоз збаз шаҳатк дыҟазамызт.

– Иҳанаҳәои ҳара иахьа ҳазхысыз аԥымта? – дтцааит артцаԥы.

– Иа са исҳәоит, иа са исҳәоит ҳәа – иҕьаҵәы-гьаҵәуа итәаз Зина дҽагылеит.

– Иа, уи ҳара акгьы ҳанаҳәаҙом! – лҳәеит аҭакс.

– Беилагама, нан, нас изыбҵазеи?

– Изыстҵеи, ихәарҭам ахәшьара смоурц азы.

– Заҟа биашамзеи, Зина! Ахәычқәа, исазҳәода, иаҳнарҵои ҳара ари аҽымҭа? Ҳашҵеицәажәеи иаҳҳысыз аурок аан?

Еиҭааилалеит «са исҳәоит, са исҳәоит» ҳәа.

– «Сара» шәымҳәан, заҟантә ишәасҳәахьоузеи? Бгыли, Алина!

– Шәынтә раҟара, иа!

– Исаҳауа закәызеи, иахьа схәычқәа сцәеилагеит, ибыхьи, Алина?

– «Са исҳәоит» ҳәа ҳамҳәаларц шәынтә раҟара ишәҳәахьеит.

– Ииашоуп, бтәа! Шьҭа изҳәода, иҳанаҳәои иахьа ишәҵаз аурок? Тамерлан!

– Ҳара иахьатәи аурок иҳанаҳәоит аҧстәы шыбзиоу, уи бзиа иубар, иаргьы бзиа ушабо.

– Ииашоуп, Тамерлан! Утәа!.. Аҵаҽцәа раҧхьа иарччеит рҽыза аҭак шыҟаиҵаз, аха реиҳабы данрыцымчча иаҧсам ҳәа иаҟәыҵит.

– Ишҧоубо? – саҧхьа иқәыз ақьаад ахаҷы иантҵаны Иликәа иахь саахеит.

– Дыцәгьаҙам, амца уцралтҵоит уанлыхәаҧшуа, – аҭак ҟаитҵеит Иликәа.

– Уи лакәым сызҷу, аурок ауп! – аныстҵеит еиҭа.

– Уи лара лааста еицәоуп! – анитҵоит аҭакс. Хәычык ҳашҟа акылпшра данаҟәымтц, уаҽы имбартә еиҧш, искыз акалам ихы иақәыскит, – наҟ унаҧшы акәымзар, абри бҧьаруп, ухы иагәыдыстҵоит ҳәа аанарго. Уи игәамырҧхаҙакәан наҟ дынхьаҳәын, ипарта ашә аартны, тҵәымҟа дук аакылирҳәҳәеит саргьы абри угәыдыстҵап ҳәа аанарго. Ҳаилибакааит иареи сареи. Аҵыхәтәаны, ҳааиҷаччан, дасу ҳусҟәа ҳрызхәыцуа ҳаатәеит.

Ҳара ақытаҷы иаҳзеиҷыркааз ачеиҧыкахь ацара мап ацәаҳкҙеит, аха ашҭаҷы убри аҽыза ажәа ҳәан, иумоу зегь аҧсхыхразы иқәзаргьы, илкажьны уахь урыццарын. Мшәан,

акалашәа ҳаԥоуп акәымзар, иԥаԥшьшьыхәатҵәараҙа акәытқәа зны, аххыла жәпаҳаҳараҙа иатаны, асаҙбал чаԥаны, аџьма жьы, уи атәы усгьы шәара ижәдыруеит, – дарбан изҵахым? Зегьы иртахуп. Амала, зны-зынла ианахҳарԥьо ыԥоуп. Сара зурок салатәаз артҵашы Анна Стеԥана-иԥҳа иаармариашәа снапы кны дааиуан, аԥшәма игәашә ҳаннадгыла, унеи-снеи ҳәа аибарххара ҳлеи ҳшалагеит. Ҳашьтахь ла еиқәатҵәа дук лаҳабжьасын, аҳәынтҵәа ҳгәытҵартата ашҵа инталеит. Иҳақәнамгои?

Ашҵа аҽеы ықәуршыртә итбаан. Ганкахьы еицрыхәхәа игылан ашьны лаԥә, ашьны ҳарак, абора, аца, акәыттцарақәа. Аха убарҵ шьнык-шьнык иаԥаран. Егьи аганахь – баҳчаран. Ауашы наҙа ишәара инахыганы, атлаз етҵәа ықәушәа, улаԥш ахьымзо ашәырқәа ирхьынҳалан аҳардан жьы. Ашҵа агәҵа игылаз атҵәа ду амтцан икаԥсан шьба-шьба ҵаԥкәым ираԥараз ш-тҵәак. Урҵ акы Сократ игеит, аԥхьа днеиуан, егьи – Иликәа.

Ашьны ааигәара аффаҳәа лнапы ыргьежьуа даҳпылеит ишлагәаҕәаҙа иԥаз ҵакәажәык, уи лышьтахь, пҳәыск, пҳәызбак (аҵацацәа рсахьа лыман), даҽеа пҳәызба пшзак.

Сара аҳаҷаҳәа даасгәалашәеит атцыхәтәантәи. Дгылан дҳахәпшуан, аԥшҙара дыкны даго. Сара сгәы иаанагеит «анаџьалбеит абни аԥҳәыс еиқәатҵәа абри лхарԥ нагҙаны иафоушь? Иафазар, лылахь зеиқәыми?» ҳәа. Раԥхьа хыхьтәи ҳашәтцақәа ҳшәаҳхырц ҳадыртцеит, нас аԥшҙа хәыҷ урҵ еизго днаҳалалеит.

– Сара шәыздыруеит! – сҳәеит, сааигәа данааи.

– О, мап, – лҳәеит лара, – сара шәара зынҙа шәсымбаҙац, сара убас иԥоу уашуп, харантә акәзаргьы иаасыхәаԥшхьоу зегьы здыруеит.

– Уи ус акәзар, шәыматәа аҳәыс еиқәатҵәа ианафоз иақәшәымкуаз!

– Ди, ди!.. – даатгылеит аԥшҙа хәыҷы. – Ишәазҳәада ари, уашытәышса издырамызт сара сыда, абар ассир ахьызба, – дхьаҳәны лҷаалхеит сара сахь, – уаҳа ижәдыруеи сара исызкны?

– Зегьы, зегьы! – сҳәеит сара.

Уи дыԥхашьа-пхатцо, лгәи-лгәи еилаԥшуа, ашьны ҳарак ашҟа лҷыналхеит.

Астол аҽы ҳаштәазҭаҟьа сара ақьаад ѡны Сократ инапаҽы исыркит. Уи ианын, ҭаыцак саатбжак аиҳа ақәурзыр ҟалом ҳәа.

* * *

Сара ашара акыр шагыз сааԥшит. Амза макьана иамчыз зегь аанарԥшуазшәа, иххаза адәы иқәын. Иацы адәаҽы избаз абасҟатәи кәти, кәакәшьи, ԥсаатәи, ак ашьтыбжь гомызт. Зегь ацәа иалан. Дыцәазҭгьы ҟаларын зхарԥ аҳәыс еиқәаҭәа иафазгьы. Сара иаха сангылоз, Сократ иқьаф бзиазаны иҟаҵаны, уаха смашьына абарбал сымгәзыр ҟалом ҳәа агәылара уи ахьгылоу ахь дцахьан. Ашҭа аханы ахаҳә иалсны иааиуаз азыхь снахагылан, сҽы сызәзәеит. Уи аамҭазы аԥшза хәыҷы ампахьшьы лыманы даасыдгылеит.

– Саҭабымҭан, агәырѡа басыргеит. Бара ас шыҟабҭоз здыруазҭгьы, зынза сҽы сызәзәазомызт.

– О, ус сҽаасҭоума сара?

– Мап, брыцхасшьоит аџьа ахьыббаз!

– Угәы иаанагап шәара адгьыл аҽы шәмизеит ҳәа.

– Баргьы адгьыл аҽы бмизеит ҳәа ауп сшыҟоу, уи абас иссиру алшара амоума? – сҳәеит сара, ампахьшьы лымхуа. Лара азҭаарақәеи аҭакқәеи рыҟаҵара даақәытцын, лыбла ҭбаақәа ааитцыхны даасҽаԥшит.

– Шәара цас ишәҳәозар ҟалап... Уаха астол аҽы заҟантә шәызбахә цәырыргахьоу ала, цас ацәажәашьа шәзымдыруаз ҷьысшьон.

– Сара, аԥхәызба ԥшза, сгәы иаанагаз ауп исҳәаз, егьирахь бара ишыбҭаху...

– Еилысымкааи сымазакәа ахьыжәдыруа. Иахьа ашьыжь, сара адәы саныҚәыз, машьынак ҳаԥхьа иаахалеит. Убри шәара шәҭатәазаарын. Сшәыҳәоит, уахантәарак аԥхәызба ԥшза ҳәа сашәҳәоит, сара ахьз сымоуп, Асида!.. Убас шәсыԥхьала.

– Исымдыруеи, исаҳаит, аха сара ибыстаз ахьз иаҳа ихарҭәааны иаанарԥшуеит сара сгәы иаанаго.

– Сара шәызбахьан зны. Усҟан ҳара астудентцәа, хәышыкәса рапхьа аҵара иалгаз рԥылара еиҷаҳкаауан. Аха усҟани уажәи зынза шәеиԥшзам.

– Аԥшҙара, ԥсабаратә ҳамҭоуп. Уи азы ахә узшәом, аԥса узшәом. Ауаӡы изы иара акырзатԥанакуа, иаҳаракгьы, иара ашҟа ахьаԥшра ахьуднатԥо ауп.

– Саб дыжәдыруазар акәхап… Уи ашәа иҳәоит афилармониаҿы. Уажәааигәа ԥҳәыс дааигеит.

– Ишԥа, бара ан дбымазами?

– Дышԥасымам!

– Нас ӡыцьа имоума?

– Мап, сани иареи еилытцны иҟан. Иара, ашәаҳәаӡ, бзиа ибон ихала аҟазаара, ауаа дыргәаԥхалар… Аха уажәшьҭа 60 ихытцит. Имариам 60, уи сара саламԥшыц аха. Иаргьы раԥхьаҙа акәны дхәыцзар акәхап – сан дшыԥҳәыс бзиаз еиликааит. Сатамзааит ҳәа леиҳәан, ларгьы зегь ианалыжьит. Ачара лзуны ҿыц дааигеит.

Сара Асида даарыцҳасшьеит.

– Ҳнеип аӡныҟа, ахьҭа шәакит, – лҳәеит атцыхәтәаны.

Сара хәычы-хәычла зегь сгәалашәо саауан сгәы ӡарха ацәарҭа сахьылаиаз, аха иаҳа-иаҳа аҿарҕәҕәон Иликәа ихәда абжьы. Атцыхәтәаны сааҳәын, акраамҭа сизыҙырӡуан, уимоу, уи ихәда амелодиа ажәақәагьы азысыҙбеит сахьышьҭаз!

Аԥҳәызба бзиа дубозар уара,
Ажәак умҳәан –
Лхала илдыруеит…
Ажәақәа башоуп, –
Иԥхамзар дара.

Иԥьоушьаша абас иахьатыԥмыз ԥьара интәон, иалагон. Уи ихылтцуаз ухәы-ужьы зыргылаша мелодиан ҳәа сҳәар, имцуп, аха иага ус акәзаргьы, уаӡы дамырцәаратәы иҟан.

Нас снапы ааитцысхын, Иликәа ицәарҭа сыртцысит.

Ахьышәҭҳәа дааԥшит иаргьы.

– Иликәа!

– Ыы!

– Уара, упҳәыси уареи шәеилытцыр уҭахҙами?

– Аҙәыр дысзуҳәарц уҭахызма?

– Мап, сара уажә ааигәа аиуристтә шәҟәаҿы закәанк сапхьеит. Уа ианын, ма ахатԥа, ма аԥҳәыс аҙәы уахынла

рыхәда абжьы гозар, урҭ реилытҵра закәанла мап ацәктәым ҳәа. Ажәакала, иара ажәакәа реишьҭагылашьа уажә исгәалашәом, аха афакт-фактуп – шәеилытҵыр ҟалоит.

– Сара сыхәда абжьы иазууеи, ассир уасымҳәои, – ани ицырцыруа уажәы-уажәы уааигәа иааилоз аԥҳәызба ԥшӡа ԥхыӡла дгәыдыскылеит. Лҭаацәа ираҳар снытҵашәкәа сцеит, думгар ҟалом ҳәа иаақәгылоит, арахь сара сҭаацәароуп, – иҳәеит Иликәа.

– Зныk уи лҭаацәа ухәда абжьы дырҳазар – рыӡгаб дмаамызаргьы дурҭом.

– Ацәара уҭахӡами?

– Мап!

– Уара, абри иаха, иацы сызлатәаз артцаѡы иаѡцан дысныхҳәацәеит ҳәа сыҟоуп.

– Уаҟа арекорд ҟоуҵеит: ашкол аҿы аурок акапеи кылҵәа иапсам ҳәа лоуҳәеит. Краҳамфар ҟалом ҳәа ҳҿанааҳха, – бурок уеизгьы-уеизгьы уаграгылартә иҟамлеит, – уҳәон, астолаҿ – бурок даара сгәы иақәшәеит, – уҳәон, уангылоз еитах лара дныхәо, – бара бѡыза артцаѡы дыҟаӡам, аҿар еитцазааӡо, абасҟатәи апышәа змоу, аџьа збахьоу, зус иазҟазоу ауаѡы, уажәраанӡа ҳамҭак иадамзаргьы ибырҭар бгәы ҟанамҵоз, – уҳәан, улаҕырӡ аахаддылт. Ари заҳаз сара соума лҳәан, ларгьы ауеимадаҳәа инеиматәаны атҵәыуара далагеит.

– Сашьызаап удыруоу? – иҳәеит Иликәа.

– Акәхап, – сҳәеит сара сааҳәын, избанзар, издыруан, знык иапхьа сзыцәар, иара иеицәамкәа ашәақәа аҳәараны иҟан сара сыхәдагьы.

Акыҭантәи ашьыжь адунеи аҿтәи ашьыжьқәа иреиҕьуп. Шәгәы иаанамгааит, ус анысҳәа атцарақәа рыбжьы хаан, ардәынақәа алакә иалашан ҳәа аацәырган, шәаамҭа зегь шәцәызгоит ҳәа, ԥшӡала, атцарақәа шәаҳәалааит, урҭ Апсны ашәа рымҳәозар, еиҳа еиҕьны иабашәаҳәо!

Аӡаӡа каҳәҳәы иҟан аштаҿы. Амала, ҳәысума акы ақьышә шьҭакны агәашә аҟынӡа инеихьан. Уи атәы уанаҳәон абора аҟнытәи алар аархазшәа ииашаӡа иалдаз ацәаҳәа. Аштеи аутреи рҿы абақсаққәа иқәҳауан, атцәа, аха, атама.

– Борис дыҟоума, Борис? – ҽырххыла агәашә даадгылт аӡәы.

Излеилаҳкааз ала, уи дбригадирын. Иҽеы кәаша-кәашо иахьитцагылаз, иажәа инарҳәомызт, иханы ахы имнахуан, абҕа ааитцнахыр аҭахын.

– Улбаа, Манча, асасцәа урыцәныхәап, – лхәеит аԥшәма ԥхәыс, – Борис шаанҙа саҭамыз ҳәа аҳәара ҟатцаны уахь, архаҟа дцеит. Иахьа ҳалагоит аԥш аҭагалара иҳәеит.

– Ибзиоуп, Маница, саҭашәымтцан, сцеит, сцеит, иахьа ҳаламгар, ақәа ҳалалар ҳәа сшәоит, – дцеит Манча, иҽеы аҕәра маԥк иааиркәадан.

Дук мыртцыкәа ашьха хыблаауа амра агылара иаҽын. Усҟан иҟаԥшьхоит зегьы – алашара, ашәаԥыцьаԥ, ауаа.

Ашкол аҽы аԥстазаара шцац ицон. Ҳара иацижьҭеи акыр ҳаԥшәымахахьан. Иаҳҳәон ҳгәы иҭаз, ҳхы иҭаз. Аха ацәажәара иаланахалоз Сократ иакәын. Аурок амҩаԥгароуп акәымзар, ахцәажәара закәи!

Сара ашьшьыҳәа адиректор ишә нытцрааны, адәахьы сындәылтцит. Аштаҽ сыцәгылан, аҕба еиԥш алҩаа тырббуа. Аклуб аҟнытәи иааҩуан апианино абжьы. Сара сгәы иаанагеит: «Сократ уеизгьы макьана Бокаччо дихымсҙац, сцап аклуб ахь, ашәак сазыҙырҩып» ҳәа. Акласстә уада иаҟараз аклуб хәыҷ ашә аҽы саннеи, наҟ аҩналара сзымгәаҕьуа саатгылеит. Ԥхәызбак иалырҳәон Озбақь изкыз ахатцара ашәа. Ааи, ас иҟәандаҙа, уцәа-ужьы иалсуа арҳәара даҽеаҙәы илшомызт. Иабаҟаз асҟатәи аҟазара, иабаанагеи асҟатәи ацәаныррақәа! Саԥхьа ииасны ицозшәа сыбла иаатцагылеит асахьақәа. Абар, ажәлар ртцеи, абар еимыртцәоит иаҕацәа уи итәыла. Ихьчоит иаҳәа ҭпааны, итцкьаса ицоит ашьа, дыцәԥоит, иара изы ԥсадгьылда аԥстазаара ыҟазам. Итцәыуоит, алаҕырҙ рылкәкәа инеиуеит апианино иахылтцуа ашьтыбжьқәа. Сара исзымычҳаит, – ашьшьыҳәа ашә аасыртын, снышналт, аҙыхь ахьытцытцуа, аҩар алаланы иархәашьырц анатаху еиԥш, уи аԥстазаара ду сырхәашьырц. Абар ассир, Асида апианино дадтәалан иалырҳәоз амелодиа дацпырны дцарц лтахызшәа, дынхырхәа-аахырхәо дтәан. Уи дыпшҙан анота еиқәатцәақәа шалырҳәозгьы – избанзар илбон, далагылан илбон лашәа зызкыз ихы-иҽы. Атцыхәтәаны, иҕьатцәы-ҕьатцәуа, итцыс-тцысуа аклавишқәа ирҿаз лнапқәа рҽеаныркылеит, маԥк рыԥсы аарылалт, итааҙа иаакалеит

ашәа. Уи ҭынчын, ихаан аҧсадгьыл еиҧш, ашәҭ еиҧш дбыбышҙа, есааира лхы-лҩы ашьа ыкәлон Асида.

– Асида! – сҳәеит сара, исаҳаз амелодиа сгәы иҭахәхәа.

– Бзиала шәаабеит. Ишәаҳауазу сыздыруам, абри асырҳәарц ауп санҭало! – макьана уи ашәа арҳәара илзаанагаз ацәанырра цкьа дацәымцацызт, нас дѡагылан, дыспылеит. Сара исҳәара сыздыруамызт, уи ѡнытҟала иаҳагьы дыҧшҙазаарын.

– Асида, бара ишҧабасҳәари, аус даара базҟазазаап!

– Аҟазара, макьана иабаҟоу, ус сгәы иҭоуп хәыҷык стцарц. Ари ашыкәс ҩыц азы адкыларакәа ирылагоит.

– Сара ишеилыскааз ала, бара аинститут бҭан?

– Ииашоуп, ииашоуп, ѡышыкәса стан, нас аѡбагьы сырхьымзо салагеит, ак касыжьыр акәхеит. Амузыкатә школ салгеит, сынтәа салгеит атцараиурҭагьы. Уажәы ари ашкол аҩы ауроккәа рыстоит, насгьы есѧены 5–6 саат иасырҳәоит. Уажәы Москва иҭало, уи иалго дааидѡыло иаирҳәозароуп… Цәажәарыла шәсымшьи исызгәаамыгҙазакәа, ак шәҳәа, мшәан!

– Сара бара санбыхәаҧшуа акгьы сызҳәаҙом, – ҧаастит сара. Аиашазы, иуҳәаран иҟазыз, ас иҟаз аҧхәызба алакәқәа рҩы акәын дахьубоз, уаҳа цьаргьы.

– Сара ауаѡы дааҟәымтцзакәа дансыхәаҧшуа сшәоит. Шәаргьы шәсыхәамҧшлан. Мап, шәлакытца цәгьаҙам, ихааруп, аӷҷаҳәа ицәажәоит, аха иабаҭаху амцхә ахәыцра, нас агәаҟра… Ишәҳәа акы.

– Ашәа сызҳәаҙом сара, мамзар «Уазбакь» аацәырызгон, бара акомпанимент ҟабымтцоз. Аопера ҟалеит ҳәа баҳарын.

– Оҳоҳо, баша атцәы алашәтцеит. Ҳара уажәгьы иҳамаҙам уаѡтцас инеитцыху операта рҩиамтак, ара шәахәапши, – иалкааy аҭыпқәа алырҳәон, бжьба-ааба бжьы еилатцаны, – ари имазеиу опероуп ижәдыруазар, араҟа уажәы исҳәар акалашәа иҟалоит акәымзар, арҭ рѡызцәа амоментқәа адунеи аҩтәи ашедеврқәа зегьы ирымаҙам. Амала ашәа ахаҭа хьанҭоуп. Апсуаа ажәытәан алафашәа рҳәомызт. Иаахтцәаны изаҳамхәозеи, иарбан ашәазаалак, ахатцара иадҳәалоуп.

Ари иаанаго урҭ рыпстазаара зегьы аҧсадгьыл ахьчара иаҩын ҳәа ауп…

Сара уи лажәа сазыҙырԥуан, ажәҭыс еиԥш дҷырҷыруа, лгәы ҭыҧҳәааны дцәажәо дахьсыдтәалаз. Заҟа дшәозыз илҳәоз сзеилымкаар ҳәа! Заҟа ибзианы деилыскаазеи уи арҭ аԥымш хәыҷқәак рыла. Акласс аҿы сантәоуҩы, адәахьы сԥызцәа срыдгыланы аҭаҭын санахозгьы, сахьыҟазаалак Асида дызбалар сҭахын убас дшыҟатцәкьаз, раԥхьатәи ашьыжь аан еиԥш, абырлаш даԥзызан, дгәыкны. Аклуб аҟнытәи ҳандәылҭуаз Асида исалҳәеит ахәыҷқәа аурок рыҭара бзиа ишылымбо, аха дара цас иҟарҭозшәа, лурок ахь игәырҕьатцәа ишааруа.

* * *

Сара адиректор икабинет аҿы санааи, Сократ поет қәыпшк илирика далацәажәон, уи иаанагоз анҭәамҭа сақәшәеит акәын.

– Ииашоуп, дад, ииашоуп, абас ауп атцара змоу дшыҟоу, ауаԥы мчыс имоу адырроуп! – ацәажәара иалгаз днаиԥыԥлеит Иаго Синаҭ-ипа. Артцаԥы ажәак мҳәаҙакәа дзырԥуа дтәан.

Ҳара ахәылԥаз ԥшәымара ҳанцоз (агәра аагеит крымфаҙакәа ҳашзымцоз) сара сааигәа игылаз Асида слазҭаайт:

– Заҟа ҭаацәара нхода ари ақытаҿ? – уи лара илдыруандаз ҳәа акәзам, баша схы лылазгаларц саҿын.

– Даԥеа 499 ҭаацәара! – лҳәеит иааҿахтәааны.

– Избан даԥеа 499!

– Цьарак шәара шәнеихьеит.

– Аа, еилыскааит! – сҳәеит атцыхәтәаны. Ҳнеиуан ҳара ҳаицрыхәхәа, ақәоура ианалага, итатахаз аҳәынтцәа ҳалаланы. Иааилалашьцон. Ашәшьы ахымлазҭгьы, макьана астцәкьа ихәломызт.

– Асҭамыр! – ибжьы иргеит Иликәа.

– Аҳаҳаи! – атак иҭеит уажә тцәык шсылеитцоз дырны. – Абраҟа жрашәа иҟоуп, абри азҕаб дуцәтаҳар, нас иукамиссио абоуҭаху!

– Лара дсыцхраар, ҳтаҳазом! – сҳәеит сыбжьы леитцыхны.

Акыр-кырҳәа иааччеит инеиуаз.

Ажра ҳәа иахьаҿыз ҳаннеи, сара раԥхьа скылпшкылзырԥуа сталеит, аха ишәарҭаз акгьы ыҟазамызт. Снапы ласырхеит Асида лахь.

– Аа, снапы ахьыҟоу? – сҳәеит сара, нас ларгьы снапы аанылкылт. Уи лнапала еилыскаауан лгәы заҟа иҟәандаз, лассы-ассы еисуан иара, иаҳа-иаҳа снапы дацааскьо, сахьгылаз дазааигәахеит, лнапы сгәахьы саахан инадыскылт. Урҭ анапы ԥшӡақәа, урҭ ахаақәа, урҭ ашәа ссирқәа азырҳәоз анапқәа сгәы иахьадыз еисуан, атра иҭытцны ицон.

– Асида! – сҳәеит сара.

– Оу! – ҽаалҭит, лхы сгәахьы дааханы, нас лхы аашьҭыхны, инацылтцеит: – Ҳцап, мшәан, ҳрыхьӡаӡом.

Ҳалҭытцын, амҩа ҳланылеит.

– Амҩа зегьы абас иҟазҭгьы бзиан, – сҳәеит, ҳазҭысыз ажра сазхәыцуа.

– Суҳәоит угәы акала иаанамгарц, саргьы убри сазхәыцуан абыржәы, – ҽаалҭит лара. Уи уажәраанӡа «шәара» ҳәа акәын дышсышьҭаз, уажәы «уара» ашҟа диасит, саргьы сгәы ҟанаҵеит.

– Сара арахь сааижьҭеи ус хәычқәакгьы ҟастцахьеит.

– Иарбан урҭ? Маҷк ҳааласыпи?

– Иарбан умбои, – лхәеит лыпсы-лыпсы еихьымӡо, ҳаԥхьа ицоз ҳанырзааигәаха, – сара ақьаад иаыстцеит аԥсаатә ирҳәо ашәақәа, оҳ, сааԥсеит маҷк, – лыпсы ааиҭалкит, – урҭ ашәақәа жәаба-жәохә секунд реиҳа ицаӡом, аха иԥьоушьаратәы ихаауп. Иаҳҳәап, ардәына. Уи ҩ-ашәак снаҵеит. Акы – ашьыжь, егьи – ахәылпаз. Ашьыжьтәи иаҳа илахҿыхуп, сгәанала, уи иалҵуеит уаҳа назҭахым ашәа аҿыбԥаҟазацәа рзы. Иара уажәы ишыҟоугьы уазхәыцыр – улымҳаҿы иуаҳауа уалагоит аҿқәа ршьапышьтыбжь.

Ахәылпазтәи ашәа иаҳа иҭынчуп, уи актәи ахәҭа – аԥсуа шәақәа рыхкы аҳәашьа угәаланаршәоит…

Ибԥа акы иԥнаҵәаратәы, ҷкәынак дааҳадххылан.

– Асида аҩада быртахуп, – иҳәан, диманы дцеит. Уи лхатыпан, – угәы ҿыцьыр ҳәа сшәоит, – иҳәан, ихахәы бырфынха ҷкәына шаҵлаҟьак дааит. Аҩны акәша-мыкәша алашара каххаа иҟан, аха апсатара иаҿын азы, наҟ ҳныҩналт. Сара ахахәы бырфын сизҵаait ҳабаҟоу ҳәа.

– Ари, Ҷьота Камба иҩноуп, ее, абна агәашәаҿ ишәԥылаз.

– Уи ари аԥҳәызба дызлалзыҟои?

– Лаб иашьа иами.

– Аҳа, даара ибзианы инхозаап убоу?..

– Ааи, хар рымам. Абыржәы шәзыргәаҟуеи ҳәа роуҳәар, ҭакс иурҭаша сыздыруам.

Наҟ, наҫтхашәа, Иаго Синаҭ-ипа иинициативала иахьатәи ашколқәа ирыгу-ирыбзоу иалацәажәон.

– Иахьа шьоукы-шьоукы ашкол иаҩсуа ахыбрақәа ргыланы ирымоуп. Ҳара? Иабаҟоу ашкол бзиа ақыҭан.

Ҳара ҳашкол шәахәапши? Уи аибашьра ианалагаз, аамҭала ҳәа идыргылеит, – деилашәаны ацәажәара даҽын Иаго Синаҭ-ипа.

– Аа, дадхеит, уажә зегь шәҭаххеит акәымзар, жәцәеимаала аҕәтәы ԥнаҽы аҵара зҵоз Кәатат-ипа иами ддахәҭырхан, иԥсуа рыԥсы ҭеиҵоит ҳәа агазеҭ ианын ааигәа! – илабашьа даахан, иеихадақәа иаарыбжьеиргылт ҭаҳмадак.

– Дызусҭада? – сҵааит сара.

– Уи Осман ихьзуп, арҭ рабду иоуп.

– Ари, сыԥсымзар, ԥьара араионаҽ аус иуеит, гәыԥгәыԥла ҳаҽшаны ақыҭақәа рахь ҳанҵоз, иаргьы уа дыҟан, ахаша ахәылԥаз, асаат фба рзы араион аҽы ҳаиқәшәароуп.

– Ааи, ииашоуп. Шәшыҟоу ибарц дааит. Уи ԥаса ҳҟыҭаҽы, Иаго дҟалаанза, директорс дыҟан. Сԥирдон ихьзуп, дԥыжәԥуп, длафҳәаԥуп. Ҳашкол ахьгылаз иагәылмыҳәҳәо амҽы раайргеит шықәсык. Нас иахьца-иахьаа ҳмырбазакәа иныҵашәкәа ицеит. Мызкы мҵыцкәа Сԥирдон машьынак дақәтәаны даакылсит. Ари заҳаз сара соума иҳәан, ҳраионтә газеҭ аҽы Толик ҳәа намзакьакьак аус иуеит, даакылсын, иҟаз зегьы еилкааны ашәҟәы данимҵеит. Аҟаԥыҳәа дыкны даамырхит.

– Аха, шәнапқәа зык нарықәшәтәа! – ибжьы геит азәы, нас аҙәи-азәи еибарԥшуа, азал аҽы унацәа заламло ихиаз астол ҳаакәшаны ҳлатәеит. Сара исацәажәоз иахьа ашьыжь ҳахьаԥшәымаз ҽыла инеиз абригадир иакәзаап, уигьы сывараҽ иҽааникылт.

* * *

Ауха азал аҽы ашьҭалара Иликәеи сареи иҳақәшәеит. Еивагылаз ацәарҭакәа рҽы ипашә-пашәза ҳиарҭақәа ҟатцан. Атзаҽы ипатцақәа ыршан, наҟ-ааҟ иҟанҭаруазқәа еихданы хатцак ипатреҭ кыдын. Ари ууанза Асида зызбахә

салҳәахьаз иакәзар ҟалап, «Кьараз» аиҿкааҩцәа дреиуан. Азал агәҭаны икнаҳан иххаҙа алашара ҳзырбоз алиустра. Акәакьаҿы еицарсашәа икҿагылан ателевизор. Астол аҿы иқәын альбом. Уи ахәаԥшра даара иманшәалан, ушьамхы ааиқәыршәны, ааигәа игылаз адиван ҟаԥшь ҿыц уҟәтәаны. Иаасыртит бгьыцқәак, избеит аҟәатәи сахьак. Ари даара издыруеит, устәила есышьыжь аусура сцоит, саауеит. Атеатр аԥхьа аԥсабара бзиоуп, еиҳаракгьы, ахәылпаз аҙы анеилаҽеео. Асида уи акәзам иалылхыз – амшын ахыҟәаҿ дгылоуп хара дыԥшуа, угәы иаанагап наҟ, уи аҙқәа рахь лара илзааигәаҙоу, лыпсы ҿызкаауа ак хуп ҳәа. Сара аҟаԥыҳәа срыԥхьо салагеит уи лхәыцраҟәа. Сара избон: уи ари аԥшаҳәаҿы дангылаз иалырҳәон «Амҳаԥьыраа ргарашәа». Абар, абар, лнапқәа цәқәырпо апианино иаҿоуп, абар, ашьшьыҳәа итцытцны иаауан лылабжышқәа, дрыхәаԥшуан зысабицәа тҷәаа-тҷәаауаз анацәа, амшын ацәқәырпақәа ракәзар, ргәы шьтыхны ажәҩан ахь рҽышьтырхуан, нас еилаҳаны ихәаш-хәаша ицон. Асида лҿаԥшылараҿы аарлаҳәа игәоуҭон алабжыш ашьтахь ицәыртцраны иҟаз алахьеитцыхра хәыҷы. Уи Амшын Еиқәа ирны зхәышҭаара аԥсы тазтцарц иҟаз ауаҩы изкын. Еиҭа ахәышҭаара, еиҭа аԥсадгьыл. Сара исыҙбеит, уеизгьы-уеизгьы исыҙбеит, Асида «Амҳаԥьыраа ргарашәа» аналырҳәоз иазкны ажәабжь зҩырц. Уажә избо ԥьысшьоит зегьы, уи лнапы ԥшҙакәа, лцәа-хаа, лқәыԥшра – урҭ зегьы иалырҳәо амелодиа иацзаап, урҭ ракәзаап ауаҩы игәахьы иназго.

Иахьа аклуб аҿы ҳашеицәажәоз, лара исалҳәеит ауаҩы игәаҿы ҩ-цәаныррак еиҟараны ишцәырымҭуа. Ианакәзаалакгьы акы еиҳазароуп, избанзар ауаҩы ԥсабарала ихәҭоуп аҙәы дигәаԥхарц, ма акы игәаԥхарц. Уажә сара иасырҳәо ахәыҷы иапсахуеит сара аамҭалатәи сцәаныррақәа зегьы, сара уаҟа избар сылшоит аапынгьы аҙынгьы, аха даҽеа цәаныррак ансиааи, агәра ганы сыҟоуп амузыка аҩбатәи аҭып ахь ишиасуа. Уи ҟамлароуп, срыцхауп. Сара аус адуланы исымоуп «Аԥсуа рапсодиа», убригьы санҭало иасырҳәарц стахуп, сгәанала, уи зегь уханаршҭуеит, – «Озбақь иашәагьы», «Амҳаԥьыраа ргарашәагьы».

«Ус ҟамлароуп, срыцхауп», – гәаныла ишьақәсырҕәҕәеит сара Асида лажәақәа, нас алашара аарцәаны сыхәхәаҙа Иликәа иааигәа снаиеит. Уи дызхәаԥшуаз альбом асқам иныкәитцан ҽааитит.

– Уара, иаха избаз закәытә ԥхыҙу удыруоу?

– Исоуҳәар, издырп.

– Хатца кьаҽк даакылсын, абри аѡны иаҟароу ахаҳә шьҭыхны, сахьышьҭаз схы иагәыдитцарц дшаҽыз, сааԥшит.

– Ԥхыҙ бзиа убааит, амала иагәыдитцар ихәарҭамзар ҟаларын.

– Иԥьоушьаша, дкьаҽын иара, аха инапқәа сара исаҟаран, ишьапқәа атцла еиԥш ишәпан.

– Уара, уи Пила иакәзар ҟалап, иугәалашәоу, амшын аҽы есышьыжь иааны гәыгәымла аҙы згаз?

– Пила усҟак дыгәҕәандаз ус ҟаитцозма? Ахәмарра, анцәа иҳагумырхан, иахьа ҳалгоит ҳкомиссиара! – нацитцеит Иликәа, иԥхыҙ аитаҳәара даақәытцны.

– Ҳалгоит, ҳалгоит!

– Уара араҟа уԥсы ықәхеит ҳәа сыҟоуп. – Уара?

– Сара ассиртцәкьа сақәшәаны сыҟоуп, аҙгабцәа рацәаѡны исгәаԥхеит. Иҟастцара сыздыруам. Издыруеит, аҙә лоуп бзиа ибатәу – иауам.

– Уаҳа аҙәгьы дугәампхаҙеи?

– Аа, дысгәамԥхеи! Аха аиаша уасҳәап, уи ԥхәысс лгара рыцхароуп. Уи дугозаргьы, изаҟаразаалак унацәа лыламыркьысҙакәа, утәаны улыхәаԥшла. Сапхьа уара дубеит, анышә уамандаз, ани анс иҟоу лгәаԥхара сара аминуҭк ахсыртцуам. Изларҳәо ала, лара ахацәа рыхәаԥшра лхы азцаҙомызт, Иликәа. Аха еиҳа еиҧъуп абри иаабаз-иҳаҳаз атәы шыҟаҳтцаша ҳалацәажәар.

– Ҳара ҳзалацәажәои, ҳгәыԥ аиҳабы Сократ иоуп, уи ианитцон зегьы, убас иагьынаигҙааит. Араҟа ауаѡы дызхушьаауа ҳәа акгьы ыҟаҙам. Артцаѡцәа аҙәырѡы азыҟатцоуп, иҟоуп иԥсыҿқәоугьы, убас ахәычқәа рыҽгьы дыҟоуп ибзиоу, хар змам…

– Ииашоуп. Заҟа еиԥшымзеи ақалақьи ақытеи!

– Заҟа ус имоузеи ақыта рҭаѡы. Дааиуеит аѡны еидарак ариашатәқәа иманы. Иѡны-игәара, исас-ицәас, ицәгьа-ибзиа зегьы днарыхьҙаны, нас уаха атцхыбжьон

ашәҟәы аашьҭыхны днатәоит. Амза анынҵәо аҩныҟа иааиго ауалафахәы уахәаԥшыргьы, иԥьоушьаша ҳәа акгьы ыҟазам.

– Артҵаҩцәа рхала роума, ахәыҷқәагьы ирхыргоит абри зегьы. Нас иԥьаҳшьоит ақалақь хәыҷқәа ишырдыруа ҳәа. Даргьы акыҭантә иаауа атәарбазахуам. Идырми нас, изыхҟьо урҭ ахьеиԥшым.

Ус акәымкәа, иаагапи уҭахызар, ақыҭантәи апату. Верск ахьыбжьоу уибар ихылпа ихихуеит, уааигәа дтәаны арыжәтә усгьы ижәзом, уимоу, крифазом артҵаҩ иҷы. Абригьы артҵаҩы ибзоуроума? Мап, мшәан. Ари ақыҭа атрадициа ссир ауп. Уи зны ақыҭа иабзоураны ицәыртҵит, иахьагьы ақыҭа иабзоураны еиқәырхатәуп.

– Ааи, уажәшьҭа ақыҭа даҽеакала иҟаларoуп. Мамзар, духаштуоу Тамерлан? Уи иԥси-иԥси еихьымзо аурок аниҳәоз, игәы ҭыгьгьаа, иажәақәа раҙаны, ибла ҭырхаха артҵаҩы длыхәаԥшуан. Мамзар, дугәалашәоу Адица, «Шымгәа шыхьуеит» ҳәа, идәылтцны ицоз?..

– Шьоукы-шьоукы ирҭахуп атцара ду зтцахьоу, инагзаны зыхшыҩ аҿы иааихьоу, иҭаҳмадцәахахьоу ахәыҷқәа.

– Ааи, уаҳа ҟатцатә умазамкәа, зегь дара иҟартцо… «Аха изсалхәеи сара Асида ахәыҷқәа бзиа избазом ҳәа?» – хьаас исыман сара аицәажәара ҳаҟәытцны ацәарахь ҳхы анҳархагьы. Идыруп, ахәыҷқәа бзиа изымбо дара абырсаатк деилыркаауеит, аха зегь акоуп, атцәтцәа шааҟалалак лара лахь еихоит. Аа, сгәы иаанагоит, Асида ахәыҷқәа лцәымгзам, аха ари азтцаара лара макьана дазымхәыцзацызт.

* * *

Акәапеи иҭаз азы ыжәны, ааигәа иарсыз атцәы инахасыршәын, схы анаашьҭысх, саԥхьа дгылан Асида, ашәҭ зҭадыргыло асаркьалых кны.

– Шьыжьбзиа, Асида!

– Бзиа убааит, Асҭамыр! Сара иахьа ашьыжь шәазтцаахагь смоузеит иаха ибзиан шәыцәама ҳәа.

– Уи азтцаара аҭахзамызт, Асида, избанзар, ҳацәанатц ибзиан ҳацәан, ҳаныцәамыз – ҳхәыцуан, ҳԥыруа ажәҩан ҳалан.

– Ауафы ԥхыҙла дԥыруа ажәафан даналоу еиҳа еиԓьуп! Уи сара санду лоуп исабжьызгаз. Аха лабҽаба аԥырра акы иаԥсаҙам. – Иҟоума ус аԥстазаараҽы – лабҽаба аԥырра?

– Сара уи бзианы издыруеит ҳәа уасҳәар, узжьар ҳәа сшәоит, аха адгьыл аҽы иага умҳәаргьы, уныҟәозар еиҳа убоит, еиҳа угәы азыбылуа уалагоит, – нас сышҟа лнапы аалырххеит, – абра аҙы сыстоуҭәондаз.

– Уи аҙы ҭастәап, аха… – уаҳа исҳәаша сзымдыруа, ашәҭ зҭадыргыло асаркьалых аҙы ҭаҭәаны иаатсыршеит.

Ахәыҷы игәеисра еиԥш акәын, еисуа, ахаҳә шкәакәаҟәа ирылхәраа ишаауаз, ашҭа иқәгылаз аратԥлаҟәа ршьапы инаварххны итцытцуаз аҙыхь. Абраҟа иалагоит уи аԥстазаара, нас ауаа ргәы ҟатцо иахьынҙалшо ицоит. Аха иара ахьбзиоу араҟа иахьытцытцуа ауп, уажәы-уажәы кәапеила иҭтаны иржәуеит ахәыҷқәа, ашәтқәа ирытцалҭәарц азы илгоит Асида. Абар уажәыгьы ашәҭ зҭадыргыло рҭәны лнапы инасыркит. Уи иаха лыцәа иахьагхаз акәзар ҟалап, мачк лхылҷы ацәышра ахукаауан, иаапсан лыблақәагьы, аха дхаан раԥхьатәи аминуҭ азы аиԥштцәкьа.

– Асида, бара бҳаргәамтцзар акәхап иахеижьҭеи….

– Мап, мап, иуазҳәада ус? Исазҳәада – быблақәа исарҳәеит.

– Нас, урҭ сшааԥсаз уарҳәеит?

– Ааи, ааи!

– Убастцәкьоу, иаахтцәаны? Сара сгәы иаанагоит урҭ зегьы раԥхьа иргыланы ацәажәашьа шырзымдыруа рҳәап ҳәа! – ҽаалҭит, лхы-лҷы аалашан, нас лыблақәа дрыцәшәазшәа лнапқәа рыла иаахылфеит.

Сара сгылан слыхәаԥшуан, лааигәатцәкьа сгылан. Ихәхәа-хәхәаҙа лнацәкьарақәа ааулыжьит, дԥышәырччеит даасҽаԥшын.

– Аиашатцәкьа уҭахызар, уара ублақәа ракәтцәкьоуп ицәажәо.

– Брыԥхьа нас урҭ ирҳәо, нас сара исзеиҭаҳә еилыбкаауеилыбымкаау басҳәоит.

– О, уи фыстаароуп! Шәара иахьа шәцома? – дтцаait уи лажәа даҽеакахьы ииаганы.

Сара сылахь ааиқәылтцеит. Исгәалашәеит. Ааи, уи ацара, – саԥхьа ишьҭаз усын. Заҟа исзыцәгьазыз арахь аара, заҟа

ицәгьоузеи арахьтә ацара. Избон, сара сцәалашәарагьы исанаҳәон Асида лылахьгьы шеиқәылтцаз. Сара истахын, уи цьара ажәак ласҳәарц, цьарак ак схәыцырц, аха сақәшәомызт, исызбомызт. Лара дыпшын, дыпшын, дпышәырччон. Сара исыхәапшуашәа збон аурок иаҿыз ахәыҷқәа зегьы, сара исыхәапшуашәа збон шьхақытаа зегьы. Атыхәтәаны сҿы ааихыхны исҳәарц стаххеит урт аҩажәа затцәык, аха игеит абжьы – хәыҷык ашкол ааигәа икнаҳаз абарбал ду дасуан еиха цтцәахак кны. Ашкол рхагаланы аштахь рҿынархеит зегьы.

* * *

Хымш рыла ауаҩы изеилкаауамызт иитахыз зегьы. Ҳара еилаҳкааз амшын иаларшәу ацәыкәбар иаҩызан. Заҟа ииашамзеи зны-зынла, – уца, аурок уалатәа, иагу ақьаад иантцаны иаага ҳәа, – ауаҩы ианидутцо. Еиҳа еиғьмыз, – уца, аурок уалатәа, ақьаад иантца артцаҩы заҟа уицхрааз, ҳәа – идтцазар.

Ҳара ахәылпаз ҳцоит. Еитах иаанхоит Иаго Синатипа, Анна Степан-ипҳа, Зоиа, Асида, Адица, Алина. Иаанхоит аратцла дуззаа зыкәгылоу аштә, ажәытә школ. Заҟа аамта рацәаны иатахымзеи ауаа реизааигәахара. Ауаҩы ихәыцрақәа здиҳәало, акы анизцәыртцлак, нас цсшьара имазам, уи даргәаҟуеит, дартәом, даргылом. Ииашоуп, Асида дааныжьны ацара даара ихьантан, аха уи дыҟамзаргьы сара сгәы Шьхақыта иадхалон.

Асида, лтәы уҳәозар, уи дацхрааит ацәаныррa итцегь ацқьахара, итцегь аҕәҕәахара.

Анцәа уиныҳәааит, Шьхақыта, абас сгәы ахьуртцысыз азы, уара уаҳаракыра апхьа схырҳәоит, сызхалом акәымзар агара игароу ахәыҷы иҙамҩа ианагәҙуа еипш снеины улахь сагәҙуан, снапы рхьысшьуан уара умтцәыжәҩа иатцәақәа. Уара ас уҟоуп жәытәнатә аахыс, уара бзиа убара мариамзаап, аха бзиа узбазгьы дунеихаан уихаштуамызт. Иузтада уара ари аҩыза агәкыра? Анцәа уиныҳәааит, Шьхақыта! Итабуп, сыхаара!

Сара, абзиала ҳәа раҳәо, зегьы срылсны ахаҿы санааи, Асида лнапы даахеит.

– Уеигәырғьозар, сызталар адырра устоит, сызтамлар ашәҟәы зыҩуеит, – лҳәеит лара.

– Сеигәырҕьоит, сеигәырҕьоит! Абзиала! – сҳәеит еиҭа, аха лнапы ааусыжьыр ҭахӡамкәа, саалыдҭит.

Сократ имашьына алахь ааирыцқьан, иааҕызы-ҕызын, аҿынанахеит. Рнапқәа рҟьон артцаҩацәа, ахәыҷқәа. Аӡәызаҭәык, Асида – пҳәызба хәыҷык лыжәҩахыр лнапы ыкәтцаны лыблақәа ҭаа дааԥшуан. Мап, уи ахәыҷқәа бзиа илбоит, лара илыздыруам акәымзар. Саргьы сыԥшуан сышьҭахьҟа, аха Сократ имашьына иаҳа-иаҳа амҩа ҳабжьанадон.

– Ҳалгеит ҳәа сыҟоуп ҳкомиссиара, – иҳәеит Сократ.

– Ҳалгагәышьеит, – ишьақәирҕәҕәеит Иликәа.

– Ҟоҳ, ҳара иаҳмаҳаӡакәан ажәҩан амҩаныза ҿыц алартцазаап, – сҳәеит сара, амашьына иамоу арадио алымҳа ааҿартцәины.

– Смашьына авара кыдшәымжәан! – наҳалаижьит Сократ.

– Ҳмашьынанықәцаҩ баша-машак иакәым, дкандидатуп! – макьана длафуан Иликәа. Уи ари ажәа ҩынтә-хынтә иҳәахьан, иҟаларын маҷк дшьыцуазар…

Араҟа еицыз зегьы ҟазшьак-ҟазшьак ҳаман…

Мушьни Миқаиа
(1932)

АСАС

Аиеи, дад, уашьтақәа ишықоу сыздырам, аха аихазгылареи агәеибабылреи ҳауааҩәлар аханатә аахысгьы ирымагәышьан. Рыламыси руаҩреи ракәзан нцәахәыси ныхақәыраси ирымаз, – иҳәан, сажәа саналга, иаасымидеит аҭаҳмада. Уи исахьахәыра мҩашьахуа иахьагьы сыбла ихгылоуп. Азшәах еиԥш иҟәашккараза ихыҿеоз иԥатҵа шлақәа ихәда инытцаԥсон. Иара излеиҳәаз ала, шәи-жәаҩа шықәса ашә-гәашә днылагылахьан. Дтәан уи, ашҭа ԥшза еихшәа-еизшәа, агәҭатцәкьа нылкааны игылаз атцәатцла ашәшьыраҷы. Дтәан уи ишьамхы еиқәыршәны. Илабашьа амҳасҭа инацәа ду нҭаршәны иԥышьтцаргәан.

– Аҳаҭыри апатуи рызбахә узлацәажәоз ауп исгәалазыршәаз, дад, мышкызны сабду иҳәамҭоу абри ажәабжь хәыҷ. Сеидроу, атцареи амцреи ахьынзакоу, исаҳаз ҳәа исеиҳәаз ауп, иара дыржьазар, уаргьы узжьеит. – Аҭаҳмада иихәарц иитахыз ажәабжь, ҳәан-ҳәахла иахьиаҳаз, уи ахҭыс аргама ибла иахьамбаз, дахьахаанмыз, амц иамхасаҳәар ҳәа дышшәоз, иажәабжь аҳәара дналагеит.

– Азын агәтан зырҳәатцәкьоз акәзаарын. Акы сааннакылап хәа згәы иаанамгоз аԥсуа хатца еибага ҟаиматк, ишәаҩақәа ишьатцаны, дказцах здыруада, нхытцынтә ашьхақәа ԥыҟҟаны дауан. Амҩан амшцәгьа баапс ихьзеит. Қәа еицәа қәа ауит, сы еицәа асы ауит. Ҳаи, ахьмызг згома, ажәла нтцәеит иҳәаратәы аҟынза днанагеит. Асытәҳәа ила тнахуан. Дахьцо-дахьауа ҳәа ак имбо, ахра агәытцәкьа дықәнакит. Иааихыггап игәахәын, ԥшьба-хәба ҷы зтытцуаз ԥса хаҩазарак амтца ҳамтак иҿены-

тҷеикит. Дук мыртцыкәа, аҕныжәԝангьы ааихыжьжьан, иқәчыз анаҡәоугьы нхытцит. Уигьы анцәа иуцьшьоуп иҳәан, дышзахәоз амԝа дықәлазаап. Шьыжьы аахыс дныҡәон. Цьара хкыдкылартак сеиӡар, сыпсгьы ааитаскып, акгьы снацҳап ҳәа игәатца инҭиҳәаан, даатгылеит. «Аԥьма импсыша аматцә азылаҡәуеит», – шырҳәо еипш, данынапш, рацәак ихарамкәа, еишьылӡа алԝатцә шԝеиуаз илапш иныцашәеит. Рапхьашәа илапштцашәара агәра изымгазт, ҽеишәа иблақәа инапы нарпыракны дыпшит. Убасҡан ауп имԝашьахуа агәра анига, аԝ-шьхак рыбжьара алԝатцә шԝеиуаз. Абри алԝатцә ԝазышьҭуа, хымпада дшәарыцаԝхап мамзаргьы хьыӡрацарантәи ихынҳәыз шьоук ракәхап ҡаитцеит. Нас ишәаԝақәа иҽеынарынтцаны, уахь иҽынеихеит. Рацәак мыртцыкәа, алԝатцә ахьԝеиуаз днадгылт. Аха абри амԝасԝы рапхьатәи игәаанагара дажьеит. Уи алԝатцә лазышьҭуаз дагьшәарыцаԝымызт, дагьхьыӡрацаԝымызт, зуаԝыбжарахь инеихьаз, зых иақәгәыҧны ашьха иҧыжәаз аҙә иакәын. Хәба-фба ҽы зҭытцуаз апса хауара ду амтца, аҡәараш еипш еилаҧәаа, аԥьмақәа аҧәапаҳәа ижаҳәо итцатәан. Рапхьашәа абри оумашәа ибеит. «Ианаԥьалбеит, аӡын ашәыртцаазы, зырахә зманы ашьха аҧыжәара згәыҧьыз ауаԝы гәаҡрас имази?» ааигәахәт. Аха уаҳа иҽееиламырхакәа:

– Уа убзаҳәит, бза хоуцалт, – иҳәан, аҭып днытцагылт амԝасԝы.

Шәымтақәак аҭак имаҳаҙеит. Ашьҭахь, зныкыршәа, аҭып даатцытцит, аихы лабеипш аҭып хыла итцзыпссоз, зышлеи зықәи еиҡарахахьаз хатцак. Аха иахьатәи ауеи баапс зыхганы, ашьхатәыла итдааз асас дагьԥьеимшьеит, дагьимеигәырҧьацәеит. Иаб дышьны ихәда дахшьызшәа, деихаҙпшшәалаха, днеипылан:

Бзиа убааит, дад, бзиа умышхааит, ууаи, арахь! – иҳәеит иажәақәа зыхь-ԥсыхьха. Иаргьы аԥшәма днаишьҭагылан, аҭып иныцалеит.

Асас аԥшәма иҡазшьа оумашәа ишибазгьы, аҭып ианнытцала, аамҭацк иналагӡаны, зегь илапш иныцигеит. Акәазҭхара аханытцәҡьа аҭамҳа еиҧажьын. Шәы–рԝала мацарала алԝа иалакнаҳаз ачалтқәа хҽуан. Еиуеипшымыз абҡәылқәа еихык-еитцык игылан. Ажәакала, ҽыки-бзыки

иаанагоз фатәы-жәтәы ҳәа иҟамыз егьыҟамызт. Аха зегь рылымкаа иԥьеишьеит, ахәара-хәараҳәа ишуа аҽеҳәа иҽеҳәагылаз аҟәԥьал. «Анцәа имчала, иифаша-иижәша зегь ыҟоуп, ашьха ахаҩаҙараҿ, аҟәыд жәны имфар ада ԥсыхәа имамкәа дзыҟәшәазеи рыцхарас?» ҳәа, – ааихәыцит. Аха, иҩашьангьы, иааиԥшнымтцаҙакәа, ахәыштаара ахаҿы игылаз аӷды хсаха дныҟәтәеит.

Ахьча исас уаҳа диламцәажәаҙакәа, ашьшьыхәа дныцтцын, асы ааҭаԥҟаны, ачуан азна архышьна инахишьит. Асас, анс-арс иҳәеит, егьит, аха аԥшәма дымцәажәаҙакәа иус даҿын. Асас иԥшәма дагьҩымкәа–дагьҙымкәа дахьиԥылаз, дагьакуамызт, дагьашьтуамызт, аха хәарҭагьы имамызт аҟынтә, дзыҟәшәаз ихы анрааланы дтәан.

Аԥшәма, мариа-мырса мырхәаԥ-хәаԥ ҳәа, быста хьасак ааилеиг҃ан, амца днатцабзаҳәеит. Акыраамта атып аҟны ҿымтран. Аԥшәма уажәы-уажәы ддәылтцуан, дыҩналон. Нас, ушьта абыста амца абахьазаргьы иабахьеит анигәахәуаз, иааКнихын, иҿахраҟәа амҳабыста аԥыкә иныкәтцаны аишәахьча иныкәиԥсеит.

– Унап ҙык нақәтәа, дад, – иҳәеит насшәа, илахь неитцымхҙакәа.

Ичаԥаны аҽеҳәа иҽеҳәагылаз аҟәыд ҩ-калам ԥьамк инарнитәалан, акы асас инеизыкәиргылеит, егьигьы иара ихәы инавеиргылан, аишәахьча аашьтыхны асас инеимтцеиргылеит. Аҳы, ушьта ҳхәы ҳнапы аҳаркуазаргьы иаҳаркуеит ҳәа асас ианааигәахәуаз аамтазы:

– Дад, сысас, ухьь згеит, ҳхәы ҳнапы аҳаркаанҙа, акы суазтцаарц стахуп, урацәоуп аха, – иҳәан, ихы наиқәикит.

Аԥшәма иаалырҟьаны абри аҩыза иҳәап ҳәа згәы иааНамгоз асас, азныказы дааҳәалахеит, аха нас иҽааигеиан:

– Сузыҙырҩуеит, ухатцкы стцеит, – иҳәеит асас.

– Абри сыстааз ахьча илахь еиқәырпата дыспылеит, сааира ицәымыҕхама, насгьы, анцәа имчала, ахш-хыртцәы, ашә, акәац, зҳәаз еиԥш, афатә-ажәтә шыҟоу, ана акәым, ара акәым, ашьха ахаҩаҙараҿы ачгьахьа сахиԥхьалартә еиԥш, ихьзеи, ианацьалбеит ҳәа угәы иаанамгаҙеи? – иҳәан, дтцаait аԥшәма.

– Иауазеи, ухьь згеит, ус шԥоуҳәо, – иҳәан, хырқьиага жәақәак сҳәоит ҳәа далагеит, аха рацәак измырҽеикәа,

амҩабжара иажәа даагәылахеит. Уаҳагьы аҽаагеиаха имҭакәа:

– Ихьоумыршшан, дад, ихьоумыршшан, ус угәы иааанагаргьы, угәы иааанагаз иашоуп. Сара асас дыҫтаар, анцәа дыҫтаар исзаҩызагәышьан, аха зегь «уаниашьа ухатцашьоуп» шырҳәо еиԥш, сақәшәагәышьеит. Иҟалаз уиоуп, абыржә уара абрахь умҩахытцра рацәак бжьамкәа, ҩыцьа егьызеғьым ахацәа заманақәа, ихәҟьа-ԥсҟьаха, шьамхахьы асы ԥуа иаахалеит. Иаанымгылаҙакәа, исаҩсны рҽанынарха, исамхацәгьахан: «Иҟоузеи, дад, шәабаццакуеи, цәгьароума бзиароума, шәымҩахытцыр ҟамлари зны?» сҳәан, снарыхьҙеит.

– Мап, уҭазара бзиахааит, амҩа ҳамоуп, гәаҟрак аҭыхәала ҳаауеит, – рҳәеит.

– Ҳаи, изакәызеишь, иабыхәа, усҟангьы? – сгәы иалырсны сеиҭанарыдгьатцәы–ҕьатцәлеит.

Абжьшьхак рнаҩс, иаҳҭаху хатца бзиак ахра дагагәышьеит, ибаҩ ҳазҭгозар ҳәа ҳцоит, – рҳәеит. Урҭ рыбаҩ рызҭгаҙаргьы, астәи имҩамсыр, даҽеа мҩак ыҟаҙам. Насгьы аԥсуа хатца нагак идунеи иԥсахит, анышә дамарымдац, уажә сара стәаны ахаатәы зласфарызеи? Абри арыцҳара иҟалаз уара иутцакны, ахаатәы уасырҟьышьыр, ԥсхаԥсжьыфараны исыԥхьаҙоит. Уи аҩыза ҳара ҳмилат иртәышьҭрам, дад, иҳәеи аԥшәма. Асас иҟаитцахуааз, иихәара иҽамшәо ихәы даахахеит.

– Аиеи, дад, ажәа мыцхә уасыршьызар ҟалап, аха уара макьана уҷкәыноуп, иудыруа уагымхааит, абри ажәабжьгьы удыруаз, ууаажәлар рыламыси рԥьабзи иахылтцыз акоуп, – иҳәан, ишьамхԥәа ааиԥәихын, илабашьа амҳаста инацәхарҟәара нанырсланы, иапхьаҟа иааиеиган, анышә иналеитцеит. Нас иҵьымшь ахәы жәпақәа иблақәа инартеиԥсан, наҟ, хараҙа, ҵьара ашьхақәа днарҽапшын, инытцакҙаны лоунатә игәы дынҭаҕызит…

Платон Бебиа

(1935)

АЗЫЖЬ ИАЛЫҲӘҲӘОЗ АХАҲӘ

Аҽены ныҳәан. Ақытан, лак иасуаз аҙә даанымхеит уҳәаратәы, зегьы еизеит. Аусҳәарҭа ашҭа дугьы аатдырҭәааит. Ажәаҳәареи алафҳәареи, ашәаҳәареи акәашареи, аимҭакьачеи аҽеырхәмарреи рышьҭахь зегьы еиманы, гәыԥ–гәыԥла амонастир ашҟа рҽынархеит. Уааҙа апапи адикәани зыѡнашьқьыруаз ари аԥшьатыԥ, уажәы иахьатәи аамҭа аҽеанрааланы, иамбаргьы амуа акультура иахытцхырҭаны иҟалеижьҭеи ианбыкәыз?! Ажәабжь ҽыц заҳарц зҭахыз инаиркны, акәашара зҭоз абаѡеиламгыла иҟынҙа – дарбаныз арахь имѡахымҭуаз. Иахьа, ари аапынра аныҳәа аҽены, зегь реиҳа зҽазыҟаҵаны, зегьы здызыԥхьалозгьы иара акәын. Уи азал ҭбаа-тыцә, аҽеы ѡнаурхәмарратәы ишыҟазгьы, уажәы атәарҭа акәым агыларҭагьы умоуа кәапеишәа иаадырҭәит. Иахьатәи аныҳәа ахы еиқәызҳәалоз ашкол хәычқәа ракәын. Урҭ ансамбль бзиаҙа еиҽкааны ирыман. Аҟәантәи ауаѡы дааԥхьаны иазыҟаитцон. Уааҙа аарла зыԥсахәага ҭаз ансамбль, убас ашьапы иқәиргылеит. Ақытантәи аҽарагьы, рхы рызнымкылакәа аҙәымкәа инеины, наҟ ирыҳәаны иналалеит. Ахаҭа шырымбацызгьы, ашьтыбжьқәа ҭәгәаны имгози, уажәы ахәаԥшырҭа рибатомызт, еиҳаракгьы зыхшара уи иалаз ақыҭа уаа. Раԥхьатәи ашәа Аԥсадгьыл иазкны, акыр ишыхьантазгьы, оумашәақәа иақәшәаны инарыгҙеит. Дыдраҵас напеинҟьаралагьы иапылеит. Ус, наҟ–ааҟ ииааиқәтәаны, ииааиқәызырѡит зегьы. Нас, амѡаԥгаѡ даарылтцны, азхаз даақәгылан, ҽырҳәала ишылдыруаз мѡашьо, акгьы дахәампшҙакәа, лыбжьы нҭыганы инарылалҳәеит:

– Ажәа имоуп Абзагә Ланба!

«Ҳаит, Анцәа даанимхаait! Мыкә абжьыуаа реизараԥны слырцәажәо цьушьап, ажәа имоуп захьӡузеи?!» ҳәа – схы ишынҭашәазгьы, сгәы ҭыс-ҭысуа, сԥызцәа снарылҭны асцена снықәлеит саргьы. Азхазтәԥьа акәымкәа, ԥхьаԥа бзиа снаскьаны, схы сԥаханы сагьаарылаԥшит. Сышьҭахь уаашәԥык шсыхәаԥшуаз еиԥш, саԥхьаԥа уаа-зкьԥык сзыԥшын уажәы. Ашыцәаа ариаԥара еизганы шамаха исымбацызт, насгьы иихәарызеишь ҳәа зегь сара исыхәаԥшуа.

– Ари Кьына иоума, уара?!

–Уихәаԥши, рыцха, аеҭым икәакәар былуам ҳәа!.. – Уи иԥаитцо жәбалап!...

Акака рҳәара иаҷын, сара сԥынза иааӡаратәы. Ус, аӡәы ибжьы зегьы иаарылԥит:

– Иҳәа, Абзагә, иҳәа!

Ԥ-ажәак еихысҳәаалоит. Ажәытәан қадақьԥы дук дыԥан, рҳәеит. Шар Ԥынзаҷ ҳәа. Ԥба-хпа саат дцәажәозаарын, илабашьа ларсны. Амҭ ԥыруазар –абжьы уаҳауан, атцыс-мԥас ҭгылон, рҳәеит. Уи ишьҭахь аӡәгьы ажәа иҳәаӡомызт, ахԥа зыбжьаз аиҧацәагьы еинираалозаарын. Ҽнак, абас еизара дук аԥны, ида ԥсыхәа ахьамамыз, ажәа наганы инаирҭеит. Иаԥсуа маҭәа дҭаԥаца, ихҭырпаш изқәахь инаихыршәаны, азхаз даақәгылан, илабашьа ларсны, иҷееаитцыхны, иҷы ааихихуан аамҭазы, Анцәа дақәшәиратәы, амашәыр игеит. Илеиқәыԥсы ицеит зегьы. Иса ахьааихихыз даанхеит, рҳәеит, иаргьы. Аха хатца дызқәымшәо иԥоузеи, насгьы, ауаа нагақәа рацәамзи. «Иҳәа, Ԥынзаҷ, иҳәа!» – ибжьы наиқәиргазаап аӡәы. «Исурҳәозеи, дад! Сара исҳәашаз иара иаҳәеит!» –иҳәазаап ацәажәаԥгьы иҷеаатцамырхӡакәа...

Уажәы сара сшанханы сышгылазгьы, иԥаитцозеи, уара, абри, уаҳа даламгаӡои, анырҳәоз аамҭазы, сыбжьы еитцыхны аҷынасырхеит, ани амԥаԥгаԥ илымҳәаз ажәақәа рыла ахы кны:

– Дырмит Гәлиа. «Ԥыцьа зцомызт, аӡәк дрыхьӡомызт!».

Иааибарччақәеит аӡәырԥы. Амала исзеилымкааз: ажәеинраала ахьыӡ иарччоу, иеитцысхцәаз сыбжьы ргәамԥхоу иахьагьы исыздыруам. Аха знык саналага, иаҳаиаҳа снапахьы иааго, азал зегьы ааиқәсырӡырԥит. Амҭ ԥыруазар – абжьы уаҳауан, аԥәардәқәа аҷҷа-ҷҷа рыхгон; арха-ӡыш ианылаз арԥаш еиԥш, рызхарак ааԥамлаӡо иры-

лашьшьы ицон зегьы. Аҽыѡҷкәын атцыхәтәантәи акәшара дазааигәахо даналагалак, иаҳа-иаҳа иҽеы ахы ишақәиҭитәуа еиԥш, саргьы заҵааира соунажьуа аԥхьара саҽын:

Ѡыцьа ргәы иҭан аҙара,
Аҙәк дашьҭан агара.
Ѡыцьа даара иццакуан,
Егьи бзиа дласхауан.
Ѡыцьа зцомызт,
Аҙәк дрыхьҙомызт.

Ааи, иаҳа-иаҳа сыбжьы халаҵо аԥхьара саҽын сара, нахьхьи аҭзаҽы кәап хәычык кылкааны сазыԥшуа. Амала, знызынла сылаԥш нархызгалон еиқәлымҳаха исзыҙырѡуаз ауаа. Еиҳараҙакгьы: «Ѡыцьа зцомызт, аҙәк дрыхьҙомызт» – анысҳәалоз. Итәан даргьы маҙа дук иаанахәаны, хәыцра хаак иатҟәаны, интҵәар ҳәа ишәозшәа, рылаԥшқәагьы сыларҟацаны. Сара аԥхьара саҽын, иаҳа-иаҳа алгарҭахь сышнеиуаз еиԥш, иаҳа-иаҳа амцагьы ацраҵо. Ус, сылаԥш наиқәшәеит аԥхьаҵәҟьа итәаз ақыҭкор – Ԥазоу Ианкәа. Уи наҟ-ааҟ идтәалаз, деимакуа илымҳақәа акака шынҭарҳәозгьы, иара иқьаадқәа цәырганы аҳаҳаираҳәа акы анҵара даҽын, уажәы-уажәы сара сышҟа даапшуа…

Ақәгыларақәа ак атцкыс ак еиҕьны ҳконцерт анынҵәа, ҳгәалаҟара мыцхәы ибзианы, аѡныҟа ҳҽааҳхеит зегьы. Сара аҙәк спыр-пыруа агәырҕьа мҵәыжәѡақәа сышьҭыхны сыркын. Аиааира ду змаз аҙәы иеиԥшгьы схы збахуан, еиҳараҙакгьы уи сѡызцәа аҙәырѡы иансыдырныҳәала ашьҭахь. Игәырҕьахәҙа имѡаԥысыз ҳныҳәа ҳалацәажәо ҳшаауаз, даасыхьҙаны раԥхьатәи сықәгылара сыдылныҳәалеит Сабигьы.

– Уқәгылара бзиан! – лҳәеит лара амцхә даламлакәа.

Нас, ашырҳәа днасыдҟьан, дыццакны лѡызцәа рышҟа лҽыналхеит. Аехәаԥхьыҙ иамеигҙакәа, раԥхьатәи сцәыртцра аҙәырѡы ишсыдырныҳәалахьазгьы, зегь реиҳа сгәы ҟазҵаз Саби лажәақәа роуп. «Уқәгылара бзиан!..» – схи инаркны сшьапы аҟынҙа сааимнадеит. Нас ихаакәакәараҙа иаҳа-иаҳа сырѡашьуа ишнеиуаз, зҽааизганы сгәаҵа ҷьара инҭатәеит, ԥхарра ссирк ахылҵуа.

Шьыжьымҭанк саб аца дынҭалан, арагыд лапҟьақәа даҽеа зныкгьы ирыцкьо акалаҭ ааиртәын, даҭаланы ананырашҟа иҽынеихеит. Уа заа ирмазеихьаз апҵатла инаниҧсалан, иклакәыт рыхха инарылеиҭеит. Илаҳәуа аҙын шәыртцаа ацаҿы изхызгаз алапҟьақәа, уажәы аклакәыт иаршны, рыгәқәа ԥшқаханы, иҽыпны ахьхьаҳәа ахьѡеижь еиԥш илеиуан. Саб иаҳа-иаҳа далашыѡкны имыруга иҟьон, иаҳа-иаҳа апҵатла иатцаҭәон алатаҷаҷагьы. Ус, даатгыланы иҽээитцихын, илымха кыдтцан дааҙырѡит.

– Ҳаит, Аллаҳ дрықәшәиааит!.. – иҳәан, ажәжәаҳәа иԥьықәреи аатцәа инҭапса-нҭапсо иааиртәын, иаашьҭԥааны дытрысны иҽынеихеит. Алуқәа реибафабжьы гон. Аҙнырцә итагылоуп ҳара ҳаҙлагара. Уи сапаҭ шҿам еиԥш ауп, ҙлагарахьчагьы дшамам. Инеиз длагеит. Амаршәа кны аҙыхкыра икит. Ҳаҭыр ақәтцаны ашә аиркит – уаҳа акагьы. Аха, ааигәа-сигәа инхо аҙәык-ѡыцьак рԥьықәреи нахапсаны, ари алагааҙа саргьы сус снаха-аахап ҳәа зыѡныҟақәа инатрысуа, ма иус дханагаланы, мамзаргьы алуи иареи реицлабраҿы апыжәара иара иаганы иани-ааилак – алуқәа ицәеибафоит, ҳәарас иатахузеи! Урҭгьы иахәҭоу агәцаракра анрумҭалак, ахаҳә лаганы иналажьуа, ушыла ԥхасҭартәуеит-тәа! Саб изласеиҳәаз ала, цкьа зҭәатәаха дахьымҙаз алапҟьақәа, ҳцәышҳата инҭапсаны, аҙлагархь сҿынасхеит саргьы, уаҟа иҽҳарпрацы.

Саб аҙлагараҿы дшынкылыххыз еиԥш, абырсаатк аҙыхкыра атәыргәы ныларшәны икит, аҳәҳәара иаҿыз алуқәагьы ааиқәтәеит. Аиашазын урт иаҳа-иаҳа ашра иаҿын, дара-дара еибафо ахаҳә рымлагози! Нас уи ахәап аашьтыхны ашыла зегьы ааизыҳәҳәаны аатцәа инҭеиԥсеит. Алутақәа аатрыцкьааны иԥьықәреи анахаиԥсагьы, такәаамта алукар итапсоз ашыла зымѡа иԥхьеиҳәҳәон, иаaиуаз ахаҳә-лага макьана аҽазрыцкьомызт азы.

– Ари шьта кыр иапсоума, аҳәақәа ирҿеимҭозар?! – иҳәон саб уажәы-уажәы уи иаатцәа дахәапшуа, аха уажәгьы-уашьтангьы дызмыртынчуаз алуқәа реибафара акәын. Саб аҙлагаразы илеишәа цәгьан: аҟьамсар аҿхысын, ма атҙаҿы аѡырақәа аҿаҿаҟәа ибар оума рзааицон, зны-зынла изхараҙам ҷьоук шимпыхьашәозгьы. Димдыркәа ҟаларымызт уажәы алуқәа еибазырфазгьы, аха саб ара

дыҟанатҵ уи ҷьеи дцәыртҵрын. Дидыруан, избанзар аҳаблауаа доус рырахә шидыруаз еиԥш, аҙлагарахь излаауаз рҧьыкәреиматәакәагьы бзианы идыруан.

Уажәы алуқәа шьақәгыланы ахуҳәа алагара иаҷын, аҳәитцә-аҳәитцә ҳәа ашыла уаԥстәкәа алукар инҭапсо. Саби сареи наҟ-ааҟ ҳтәаны аԥш ҷҳарпуан. Иара иаатцәа ахы ааркьакьаны итаҷирпуан, сара – сцәышҳата. Ус, ишаанагара иҟаз сакәлеи бзиак лгәыдкыланы, ашә даахытцит Саби. Уи ҳара даҳҳаблатәын. Лаб длыԥхахьан. Лан, лашьа, лаҳәшьа хар змамыз аԥсыуа ҭаацәаран. Ашкол ахь ҳанцоз, ма ҳанаауаз ҳанеиқәшәалоз ыҟан. «Мшыбзиа!» – «Бзиа убааит!» – абри акәын иаҳзеилаҙазгьы. Иара ашкол аҟынгьы, классла сара дсеитцаны дтәан. Амала аныҳәақәа раан, зегьы лхы рылалырхәан; еиҳараҙакгьы ашәа бзианы илҳәон, улаԥшлхьымзодықәпрааныдкәашон. Аха ус иҟаз аҙәымызт, ѡыцьамызт... Саб ашырҳәа уи дѡалхатҵгыланы, аԥсшәа леиҳәеит. Ларгьы дҟаԥшьҙа дааицрашәаны акы налҳәеит, аха алубжьы иунарҳауамызт: «Сара сзын шәышԥагылои?!» – акәхап. Саби лсакәлеи наганы иаҳа иахьыцкьазгьы иныкәлыргылеит. Нас зымѡа днаскьаны дааѡнаԥшит. Аакьыскьа напы шамбацыз мѡашьо, ирацәамзаргьы, аԥссара аҭахны иҟан. Акәакь икҷаршәыз аҳәымсаггьы лыбла наахеит. Аха ҳара ҳтәаны ацьыкәреиҷырпра ҳаҷымзи...

– Иабихәац, сыԥш ахасыԥсахьеит мамзар, ани бсакәлеи хәычы азын бҳарԥшуазма! – иҳәеит саб ибжьы ааргәгәаны, алубжьы илнамырҳар ҳәа дшәаны.

– Момоу, сара ҷьаргьы сыццакҙом, ишԥашәхәои! – лҳәеит ларгьы, амала иаҳа иаармаҷны.

Нас, уаҳа дымԥшыкәа, алукар анаҙара днықәтәан, ҳцәышҳата лнапы нытҵьуа, алапҟьақәа ҭыганы, лкалҭ баҳҭ мацара ааитцыхны, аԥш ылаҷырпра дналагеит.

– Баҟәытц, баба, баҟәытц, баҟьашьуеит! – ибжьы налыкәиргеит сабгьы.

– Ишԥашәхәои, ари уаѡы даҟьашьуа иҟахума! – лҳәеит ларгьы, дутцас. Сара схәытцыԥшны уи сылзыԥшуан. Саби иаашьҭылхуаз алапҟьа, ҷьара ԥшԥатцак шамамызгьы, лнапы нахьшьны, лҷырпыга ԥшҭәынтә наҷлырха-наҷлырхон. Аҷырпыга амашьына иаҷнахуазшәа, аѡыхәа аԥшҷырпгьы аҷыланахон. Лкалҭ чбыт хәычы ишанҷлырпылозгьы, ма

цьара илыцәкаԥсаны ишԥазалшоз. Иара машәыршәа иналымпытцԥаны цырақәак неибарԥаргьы, абырсаатк иаашьтылԥаауан, инарыцкьаны.

Уара уахьтәоу икаԥсазаз убоо, ани асаби улыхәаԥши! – Саби лышҟа саанаирԥшуеит сабгьы.

Убриижьтеи лыхәаԥшра саҽуп:

Аныҳәа ашьтахь, мчыбжьыкгьы цкьа имтцыцкәа, Саби лѡызеи лареи аасыдгылан сышҟа газетк аадырххеит:

– Ари убахьоума?

– Мап, ианузеи?

– Уаԥхьи, иаҳәо уаҳап!

Агазет аарымхны, сыццакны иааихсырԥхьеит. Даргьы рацәак имцацкәа, иаахьаҳәын:

– Иудаҳныҳәалоит! – рҳәеит еицҽакны, иагьааибарччеит.

Сара иахьсыдырныҳәалаз сгәы иахәеит. Изызкыз шысзымдыруазгьы, амала ани иахьааибарччаз сгәысҽаннатцеит. Ҳқыта иазкны агазет акы анызтцоз Пазоу Ианкәа иакәын. Оумашәа иубаша; иара ус иѡуазу, дара ус ҟартцозу сыздыруам, аха ихьз нбанк аҟны иаанымкылакәа, аха зынзагьы инамыгзакәа «Иан. Пазоу» ҳәа, иѡымтақәа инарытцадыргылон. Убри азын урт згәы иахәоз: «Иан дикәыхшоуп!» – рҳәон, згәы иасуаз: «Иан дикит!» – рҳәон. Ан рыцха!.. Уажәы сара сыбла шәарыцақәа зышьтазгьы уи ихьзи ижәлеи ракәын. Абырсаатк сылаԥшгьы накәшәеит. Ахԥатәи адаҟьаҽы ианын ишаанагара иҟаз уи истатиа. Сыццакны сыбла ахго сышнеиуаз, сагьаатрысит: … Зегьы ргәы иахәаны ирыдыркылеит абжьбатәи акласс атцаѡы Абзагә Ланба оумашәақәа еиҽкааны дзыԥхьаз ихатәы жәеинраала: «Хѡык зцомызт, ԥшьѡык рыхьзомызт…»

Азныказын аҟырҟырҳәа сааччеит, аха нас сгәы иныттаххны саанаԥшы-ааԥшит. Мап, ари ауаѡ ажәеинраала аасимырѡыр имутцәкьозаап убама! Иҟалаз уиоуп, мышқәак рапхьа, ҳашкол аҽтәи алитература абзиабаѡцәа аилатәара мѡаԥыргон. Ауаа рзымхозар акәхарын, саргьы сымахцә аакны мчыла уахь сыѡнадырпалеит. Мчыбжьык аатцаанза итытцыз агазет ианыз Иан Пазоу истатиа иаҳәон: «Аилатәараҟны рхатәы жәеинраалақәа ирыпхьеит: Нарчоу Хан–ипа, Уаҟан Иашба, Абзагә Ланба…» ҳәа.

Мап, мап! Ари ауаҩ ажәеинраала аасимырҩыр иуҵәҟьом. Убас иагьыҟалеит. Сыхьз ахьаныз сгәы иахәауа, иҟастцаз ҳәа иаҳәоз сгәы снархьуа, даҽеа зныкгьы сшахәаԥшуаз, адгьыл даатцытцызшәа, саԥхьа даагылеит иара – Иан Ԥазоу.

– Иубама, уара, уахьаныстцаз?

– Избеит, аха…

– Аа-а, агха цеит, абааԥсы!..

– Дара рхаралоу?

– Мап, сара исхароуп… Изхараҵәҟьоу угәылацәа роуп, – даақәгьежьааит уи, – аҙәы ари аныда изызҳаз еҵымуп иҳәо, егьи уи дзакәхо убап иҳәо, наҟ–ааҟ слымҳақәа ишырҵаҳәҳәоз, исдырҟаҵаз убоит!..

– Ажәеинраала сзыԥхьаз сара истәҙам – Дырмит Гәлиа иҩымҵоуп, ҩбагьы: уи иахьзу «Ꝋыцьа зцомызт, аҙәк дрыхьзомызт» ауп, ара ишану еиԥш: «Хҩык зцомызт, ԥшьҩык рыхьзомызт» ҳәа акәзам!

– Зегьы здыруеит, аха исыдтәалаз анҵ угәылацәа иатцасны уандырҿехәа, саргьы исызгәамҵазакәа сатцасны изҩит…

– Нас, ҏееишьас иамоузеи, уара?

– Риашашьа амаҙам, уи цеит, аха ирыцҳарахаз, сара аҩра саҟәырхуеит ауп…

– Уи шԥа?

– Ани агазеҵ ианыстцаз ара мыждак дҳалами?

– «Иагьиргылоит – иагьирбгоит» – зхыуҳәаазу?

–Уи шьҭа ашәҟәы еиқәатцәа сзалеитцахьеит.

–Уаауа!..

– Иҟатцатәу удыруоу, уара сҏухыроуп дырҩегь. Уахатцәҟьа унатәаны ажәеинраала уҩыроуп «Хҩык зцомызт, ԥшьҩык рыхьзомызт» ҳәа.

– Сароу, уара?

– Уатцәы исыманы Аҟәаҟа сцоит, абриоуп дзыԥхьазҳәагьы инадсырбоит, иҟалоит иркьыԥхьыргьы!..

– Сара ажәеинраала зныкыр изыҩхьоума, уара?!

– Зегьы убас гәаҟрак иаланаргоит. Апоетцәа знык итәар хәба-фба жәеинраала рыҩуеит, уаха шаанҙа уара акы узымыҩуа уҟоума!

Ассир уҵахызар! Аха… амшә иакыз дадаҳ иҳәеит. Аҩны сшааизтцәҟьа, шьҭа зцатәқәа хыс измахдаз, ҏырҳәала

ишыздыруазгьы, иааџәырганы сеиҭаԥхьеит «Ꙋыџьа зџомызт, аҙәк дрыхьҙомызт». Сеиҭарыԥхьеит Иуа Коҕониа иажәеинраалақәа. Салагеит аѽра. Џәаҳәак аныстҵан – исгәамԥхеит. Даҽеакы аныстҵан – истҵәаҕәеит. Ахԥатәи ԥыжәжәаны амца иақәсыԥсеит. Ҳаит, шаҟа ицәгьазаарызеи ажәеинраала аѽра! «О–о, уара, ҳгаз зегьы ублит уаха!» – шырҳәоз, атҵх агәы ааиѽнашоны, иѽны саалгеит. Изѽит Иан Пазоу дрыцҳашьаны.

Ашкол аҟны шаанҙа сшааизгьы, иара дысзыԥшны дгылан.

– Иуѽыма, уара?

– Изѽит.

– Ҳаи, уқәақәара згааит! Уаԥхьишь, да!

Хѽык зцомызт, ԥшьѽык рыхьҙомызт.
Хѽык неиуан: азә дцыркьыхын,
Аѽбатәи уа инапы ҽыхын,
Ахԥатәи уа ибла ҭыхын…
Ԥшьѽык рышьҭан, ирыхьҙомызт.
Хѽык зцомызт, ԥшьѽык рыхьҙомызт.
Ацыркь мыжда уа дҭагә-ҭасуан,
Анапҽых уа дҭаҟьа-ҭасуан,
Алашә мыжда уа акы дасуан…
Аха урҭ мцар руҙомызт.
Хѽык зцомызт,
Ԥшьѽык рыхьҙомызт.

Рыҽеналаҙо атҵх аҭынчра,
Иатәам ҟаҵо раб иџьынџьра,
Ицон ргәыла ижә аҕьычра…
Аха Анцәа ду урҭ ишьҭҙомызт.
Хѽык зцомызт, ԥшьѽык рыхьҙомызт.

– Ассир ҟоуҵеит! – иҳәеит Иан, уаҳагь даасҽамԥшҙо, уажәгьы иблақәа сажәеинраала изаҟәымҭхо дахьтәаз. – Ассир ҟоуҵеит!..

Амала уи «ассир» ҳәа иихәоз «абзиа» акәзу, «ацәгьа» акәзу иаанагоз шысзеилымкааузгьы, ахаҭа аасымпааны, ипортфел еиқәаҵәа ду инҭеитҵан, Аҟәаҟа дыҭрысит…

Мчыбжьыкгьы цкьа имҭыцкәа, ухьҙала шәҟәык ыҟоуп ҳәа сарҳәан, сыццакны ҳпошьҭамѡангаѡ даасыпшааит. Иарҭмаҟ еимгәамҙа ду иааҭыганы, ари умбои изакә ссиру иузааз ҳәа иааганы иаасиркит. Иагьссирыҭәҟьан аиашазын, акьыпхь ѡырақәа анпыҟҟала, уарґьа иакызар – уарма иузамыркуа. Аконверт аҳаҭыр баны, иҧжәар ҳәа сацәшәацәыпсуа, аҭларҭа сыҟәланы иаасыртын, аҿҽаҳәа ицәажәо бґьыц ссирҙакгьы аатызгеит. Аҿҽа-аҿҽаҳәа ицәажәон уи ианыз аѡырагьы: «Аѡ. Абз. Ланба! Иҳауит иаҳзаауышьҭыз ажәеинраала. Ҳаҧхьеит. Блаҭыхи напҿыхи, лашәи цыркьи уманы уабацои уара, ҳара акоммунизм ахь амѡа ҳанықәу аамҭазы?! Иаҳзыѡла астатиақәа! Ад. Мад–ипа».

Абас, угәы ҟазҭоз акгьы шанымызгьы, сгәырґьатцәа даҽеа зныкгьы саҧхьеит, даҽеа зныкгьы. Сгәырґьон, избанзар сыхьҙала акьыпхь аҿҽаҳәа ицәажәо Аҟәантәи ашәҟәы ааит. Ҵабыргуп сажәеинраала ргәампхазеит, аха сара адҭа зласымаз ала, апхьагыла иаша ґьычра дысзышьҭуамызт. Насгьы иара зызкыз акьыпхьра аасҭагьы Иан Пазоу иеиқәырхара акәын. Ѡбагьы, сара сзыргәырґьоз алгамҭаҿы ианыз ауп: «Иаҳзыѡла астатиақәа!» Егьырҭ иаҳәақәоз зегьы аасханаршҭит уи. Насгьы, ани Ианкәа ихьҙ идыркьаҿуа, ацәҳарагьы аныҳәарагьы шалнаршо еиҧш, сара стәы идыркьаҿуагьы: «Абыз хаа», «Абыз ҭахцәа» днарҳәо иалагозар акәхап апхьаѡцәа. Мап, сара: «Уи иҿоу абыз хаа…» – рҳәо иҟасҵоит. Иара убри аҽены инаркны сналагеит уи азхәыцра: изыѡрызеи статиас, нахьхьи иахьнеиуа иргәапханы иркьыпхьуа, аахьхьи иахьааиуа еимакны иапхьауа. Ҳаклуб атәы Иан иѡхьеит, ҳкружок атәы Иан иѡхьеит, ҳныҳәа атәы Иан иѡхьеит. Ус, иаасгәалашәеит ҳазлагара аҙыхкра иаганы, мчыбжьык лагарҭа ҳамазамкәа ҳшыҟаз, ашьҭахь иааизаны аус шазыруз. Ишыҟатцәкьоу уҳәар акгьы аанамгозар акәхап, хымпада ирҧшҙаны ирызнагатәуп. Убас иагьыҟасҵеит: «Ҳаҙлагара аҙыхкыреи амлакцәа рнапеибаркыреи» ҳәа – нахьыҙцаны, ани сажәеинраала ахьыҙгьы убасшәақәа иҟамзи, иагьызѡит астатиа. Уаха схы ныкәсҵар агазеҭ сеиҧхыҙуа, уаҵәы сѡагылар Агаҟа сыҧшуа, мчыбжьык сазыҧшын сара уи, аха иҟамызт. Хпошьҭамѡангаѡгьы игәы кыдсымхыкәа сыҟам, иара иапхьа агазеҭ аҿы аазыртуадаз усгьы. Акгьы ыҟам баба,

иҳәон сааибацыԥхьаҙа. Аха сара ани игәра зго сыԥахызма, ицәыбжьахазар ҟамлози, иааныз зегьы хәыц-хәыц схаҭа игәасҭар акәын. Мап, иҟамызт сыстатиа. «Ауаа амла ианакы аҙыхкыра дырҕәҕәазар ссирс иалоузеи, уара, – схәыцуан сара, – аха даҽа цьоукы рҙыхкыра аҙы иагар – амла иакааҥа иднамырҟатцои, ианаԥхьалак!..» Аамҭа ыԥҳа ацара иаҿын. Арҭ са сеиԥш иагьаѡы рҟатәахьеит ҳәа, хәыҷы-хәыҷла сгәы касыршәуан саргьы. Ҽнак, ҳԥошьтамѡангаѡ иҽкәар итцпрааруа ашҭа дшаатәалазтәҟьа, схацәа днықәымпшыкәа дыҟам, инапы ѡышьҭыхны инасирбеит. Иануп иҳәоу, ианым иҳәоу, ураи иҳәоу, умааин иҳәоу – ахы ахьсырхара сзымдыруа саабжьажьеит, аха нас уаҳа исзымычҳакәа, ишҟа сҿынасхеит. Иаргьы, аҽыжәтрагьы даламгакәа, заа ирмазеихьаз агазеҭ сышҟа ииаирххеит, акгьы нацитцеит, аха уи заҳауаз дабаҟахыз. Абырсаатк иаасыртит, абырсаатк инасырҳәы-аасырҳәит, абырсаатк сылаԥшгьы накәшәеит. Аԥшьбатәи адаҟьаҿы иҿаҿаҙа ианын: «Аҙлагара лагоит». Ахгьы ԥсахын, агәгьы. Аус злоу ианыстцаз ҳгәылацәа зегьы еибган. Насгьы зегь реиҳа ихадоу: «Абз. Ланба» ҳәа атцагылан. «Абз хаа, абз бзиа, ахьы зҿытцуа абз!..» – иагьа ссир сзырҳәалап уажәшьҭа, еиҳараҙакгьы ҳгәылацәа.

Убас иагьыҟалеит. Есыуаха цәажәара иаалоз ҳгәылацәа, сашьа хәыҷы днарылатцаны, уаха заа ииааиԥхьеит саб. Ҳангьы, илымаз ааиҿбааны аишәа аалырхиан, еибарԥшуа рнапқәа ааҙәҙәаны, иааины иаахатәеит. Рхәы рнапы надмыркыцкәа, саб ихы насыкәикит:

– Уаҳзаԥхьишь, уара, ани!

Ауаџьаҟ ахы иқәыз агазеҭ аакәхны, аҿҿаҳәа апхьара сналагеит. Сара истәны уи ианыз ҳгәылацәа рыхьзқәеи рыжәлақәеи ракәын, ҳаҙлагареи. Аха ҿырҳәала исымтцахьази, уимоу ахыԥхьаҙарагьы гәастахьан – бжьцәаҳәак. Аҿҿаҳәа саԥхьаны санаалга, изѡыз ҳәа, схы аасызнымкылаҙакәа, сыхьыҙгьы сыжәлагьы нацыстцеит. Ҳгәылацәа даараҙа иргәаԥхеит: сара иахьызѡыз атцкысгьы, дара рыҽхәаны агазеҭ иахьаныстцаз. Ани бжьѡык раб Ноурыз Уанаҿа дѡагыланы, иатцәца дѡахо абасгьы ҿааитит:

– Сара иацы ашкол ахь исыԥхьаны сыргеит. Ари, Заҕьала ҳәа сзышьҭоу агәыбжьанытә, илеишәа папантқәырми, атцаразгьы доуҽеиху, атҙы газеҭ данырцазаап. Ани иара

иуа дыҟахызма, иаакыдхны, иԥыжәжәаны инкеиԥсеит. Артԥаҩцәа, аҭамзаара шьҭатцо, арахь иҟаз зегьы ансарҳәа анышә сытцазар еиҧьысшьеит. Уара, баба, ууанҙа изныкымкәа агазеҭ ду уанырҵахьан, уажәы уара ухаҭа ҳара ҳанутцо уалагеит!..

Итцабыргытцәкьаны, убри аҽены инаркны, сара Пазоу Ианкәа итып ааныскылеит. Даҽеакала иуҳәозар: «Иан Пазоу» – «Абз Ланба» ала иԥсаххьеит. Иҟалаз уиоуп: ани ҳныҳәа ҟадыць агазеҭ иананитца инаркны, Иан Пазоу ихьыз каҳаит. Иара дзыцәшәоз апапантцкәыргьы аус имукәа дыҟам, игәрагара рцәыҙит. Исирҩыз ажәеинраалагьы акгьы ишамыхәаз ауп иуҳәаша! Амц ашьапқәа кьаҷеми. Иаргьы уеизгьы-уеизгьы даараҙак дацәнымхо дыҟамызт. «Ауаҩы даа҃аны дрыстеит – иҩлааит!» – иҳәон уи цьара аҙәы днаизтцааргьы, сара сахь инхьарԥшуа.

«Амҩа ҟартцеит», «Абригада ԥхьагыла», «Ацҳа хыртцеит» – иԥыр-ԥыруа иаауан агазеҭ, ашәыга фҩы–хаа ахҟьа, сыстатиақәа аманы. Шамаха номер бжьасыжьуамызт, уимоу ҩба-ҩба ананызгьы убарын. Зегьы еицгәартеит. «Абз хаа зҷоу ауаҩы!» – рҳәон исырхәозгьы, аҙәгьы дсырцьомызт. Шамаха газеҭ зкны исымбацыз Сабигьы, уажәы ашкол ахьтә данаауаз, акака лҩытцра итцакны иаалгон, уажәы-уажәы иааитцыхны даԥхьо. «Уара иуҩуеит – ҳара ҳаԥхьоит!» –лҳәеит уи зны санаалыдгыла, инытцакны, амала лгәы иахәаны. Уи саргәыргьеит саргьы. Ҳқытан хтыс бзиак аҟалара сазыԥшын, сазыԥшын уатцәтәи агазеҭгьы, иарбан статиоушь уи исзаныло, ҩба-хԥа уахь иҟан усгьы. Акы анылацыԥхьаҙа сара иаҳа-иаҳа аԥхьаҩцәа сшыднарды-руа еиԥш, иаҳа-иаҳа ауаагьы сырҳауеит. Ауаа ҷырԥшыгақәа агазеҭ ианутцо, ухаҭа утцарамтцаны уҟалар ауа иҟахума, уахьтәи сҽы кәараҭагьы амаҳмыз насмырбар ауамызт уажәшьҭа. Уаха снышьҭалар агазеҭ сшазхәыцуа ихааҙа ацәа сынҭанагалон, сзеиԥхыҙуазгьы иара акәын усгьы.

Ҳԥошьҭамҩангаҩ Ҭандел Карба ҳусҳәарҭа ааигәара дынхон. Уи акыр иқәрахь дышнеихьазгьы, зус бзиа избоз аҙә иакәын. Ашьыжь какал аакны, иҽекәар аакәадырны, Агаҟа амҩа днықәлон. Уаатәи аихшарҭа акәын уи иԥошьҭа зҷигозгьы. Иартмаҟ ду еимгәамзо, иҽеы қьуа иатцаланы, иҷааихон снаҙандаз ҳәа дыццакуа. Есҽены уи жәиԥшь верс днықәон: наҟ бжьба – арахь бжьба. Аха сааԥсеит ҳәа иажәа

аабырны заҳахьадаз. Зыԥкәынцәа ѡыцьа аибашьраҽы иҭахахьаз ауаѡы, ибла ҭхаха иԥеиҭбы дизыԥшуан. Уи иԥҳәысаагара збандаз ҳәа, уаха данышьҭалоз Анцәа диҳәон. Агәыҧра ду ԥхьаҟа ихон Ҭандел. Ауаа зыргәырҧьоз асалам шәыҟәқәеи абзиа разҳәоз агазеҭқәеи ахьырзишоз мыцхәы игәы ҟанаҭон; игәырҧьаҭәа изыԥшыз, игәырҧьаҭәа ианиԥылоз агәырҧьара ирзишоз – агәырҧьара инаҭон иара ихаҭагьы. Амра-ца ихы иқәшуа шьыбжьышьҭахь данаауазгьы, шамаха аусҳәарҭахь, иԥошьҭашҟа дымѡахытцәомызт. Аѡны дааины, иҽеы икәадыр аақәхны, абҕа ҙык нықәыршаны, ахкаара инҭеиҭон. Нас иҽы-инапы ааҙәҙәаны акрифон. Маԥк иԥсы анааиҭеиклак, иааигаз аԥошьҭа еилыхуа днадтәалон. Доусы рыхәҭақәа неихша-неихша еиқәыршәаны, аԥошьҭаҽы инаганы инышьҭеиҭон. Есыхәылбыеха усгьы абригадирцәа реизара мѡаԥымсуази, ианцоз доусы рыхәҭаақәа ргон.

Ҳҭатәқәа ҳанрылга, Агаҟа сыԥшуа саатгылеит саргьы; уажәымзар-уажәы ҳԥошьҭамѡангаѡы иҽекәар нахьхьи архәара иаавшәоит ҳәа. Агәра гангьы сыҟан, иахьагьы хымԥада сзыргәырҧьара акы агазеҭ исзаанагоит ҳәа. Аѡныҟагьы сашьҭуамызт. Зегь акоуп, смага-маго сҽынасхеит, уажәы-уажәы схьаԥшуа. Сшааиуаз Ҭандел инхара саавалеит, аха сзавымсит. Излагәастахьаз ала, уи уажәшьҭа иаара иаамҭан. Сшәыра нышьҭатцан, снеины ажра сынхықәтәалеит. Такәаамҭагьы стәан Агаҟа схы рханы, аха дыҟамызт Ҭандел. Снаѡсытцәкьа уи иҵкәын, дыбжьы мацараха, ифырмахьц ацәқәа инарыхҟьо, алатцара даҽын. Ус, ицәқәа аанкыланы, икәатан наирсын, аѡныҟа иҽааихеит, ҙык ижәырц акәхап. Ргәашә аԥхьатцәкьа ажра сышхықәтәалаз аниба, уи ибжьы насықәиргеит:

– Ара узыдтәалоузеи, уара? –Ҭандел сизыԥшуп.

– Ааи, шьҭа дауеит! – иҳәеит иаргьы, амрахь даанаԥшны. – Арахь ууаи, ҙыкгьы ужәып! – саамѡахимгар имуит.

Атцеҵь аҙы аатиган, ухапыц ытҵнахуа, тҵәыцак-тҵәыцак аажәит, иара даара бзиа ибаны, сара рацәак истахымкәа. Ани зызгәамҭоз иакәызма иаргьы, симаны аѡныҟа иҽынеихеит. Сыԥхашьар ҳәа дымшәакәа дыҟам:

– Аҙы изжәыз акрыфара сгәанарԥхеит! – иҳәан, ашьқаԥ дынҭалан, ачабаба аатыганы иххит. Адыргьла днахалан, сааик-сааик ахыртцәы ааганы иаақәиргылеит.

– Шьҭа лассы дааyеит! – иихәац еиҭеихәеит иара, иус ашҟа иҽынахо. – Абна yаатәа! – ашәшьырахь инапы наирхеит.

Абриаҟара ҳаҭыр сыҟәызҭаз аԥшәма, анс ихала дсышьҭуа сыҟазма, саргьы снаишьҭалеит. Уи ицәҽарақәа ҽыцбжьарақәамкәа иҟамызт, yааназа акыр еибарххозҭгьы, снеины уажәы рҽа кны раԥхьа сангыла, акәатаҳәа исышьҭаланы рҽынархеит. Ас иҳарманшәалаз аԥшәмагьы:

– Ҳаи, Анцәа уиныҳәааит! – иҳәон уажәы-уажәы.

Дук мыртцыкәа иартмаҟ еимгәамзо, иҵеы қьуа агәашә дааҭалеит аԥшәма дугьы. Ацәаҕәашгьы иара уаҟа ицәқәа ааникылеит. Ҭандел игәы иахәеит иҵкәын сышицхрааyаз аниба.

– Иқьышә акгьы нықәумкзеи, уара? – иԥа ихы наиқәикит уи, ашколхәыҷы амла сшакуаз абырсаатк лаԥықәшәа ааинаҭазшәа.

– Акы ҳнацҳаит, – иҳәеит аԥагьы.

Аԥошьҭамшангаш yааназа ишыҟаитцалац акәымкәа, уажәы иартмаҟ аҵеы иаақәхны, ажәжәаҳәа днахалан, сара саҳаҭыр аҟнытә, агазеҭқәа «Аԥсны ҟаԥшь» аарылхны инасиркит. Иара уаҵәҟьа иааихсырԥхьеит саргьы. Акгьы анзамызт. Сахәаԥшит, сеиҭахәаԥшит, иҟамызт.

– Акгьы анзами? – дсазҵааит Ҭанделгьы.

– Мап, иахьа акгьы аным! – сҳәеит саргьы, сгәалаҟара аабжьысны.

– Умшәан, уаҵәы иҟалоит! – иҳәеит Ҭандел, агәра аасырганы.

Убас иагьыҟалеит. Адыршаҿеынгьы уи ипеи сареи алаҵара ҳшаҧыз, Ҭандел данааиз ҳамбазакәа, ибжьы наҳаҟәиргеит:

– Ара шәааишь, ара!

Сшыза сиаԥҟьаны сҧынасхеит сара. Ҭандел, еснагь еиԥш, агазеҭ нахьхьи игәеиҭахьан усгьы. Абырсаатк иааитцыхны инасиркит уажәы, абырсаатккгьы сылаԥш нақәшәеит сшымта ахьаныз; ахпатәи адаҟьаҧы, зегьы рылаԥш наахо. «Амра иацызго» – ахьзын уи. «Абз. Ланба» – ҳәагьы атцагылан, ҳәарас иатахузеи! Аха аԥхьаха сымҭакәа, аԥошьҭамшангаш шаԥхьа ибжьы насықәиргеит:

– Уажәшьҭа ара yааии!

Қьаад гәарҭак еилыхуа дахьрылаз, бҕьыц хәыцык ааарылхны, ирбага нацәа нақәикын, инасыдитцеит:

– Абра унапы анҭа! – нас иҧараҭра дынҭалан, иҟаҧшьҟаҧшьза жәаба-жәаба ицоз ҽыцхҳараҙа хҧа аарылхны инасиркит: – Ари Аҟәантәи иузаарҭиит! –иҳәеит Ҭандел, иззааз иара ихаҭа иакәушәа, дгәырҕьатцәа. Ари сара раҧхьатәи сгонорар акәын.

Хымшҟа аатцуаны, саби ани ҳгәыла Наурыз Уанаҽеи еицны аҙнырцәҟа ҧсрак ашҟа ицеит. Аҽены зынарцәымҩахь инаскьаргоз, зыкәра бзиа изфахьаз аҙә иакәын, иахьдыртәаз тцәыцақәакгьы рымкыкәа иҟам, ркьафқәа ҟатцаны ишаауаз, амҩаду иаҧныз ҽхышәк инадгылеит. Саб иаҕәра дааханы, уаҳагьы дҽыжәымтцзакәа инапы нархханы, ҭаҭынҟатцакҭаҭынҟатцак аарымихит, атцәыцьмцақәа нарыдкыланы; игәылагьы иаргьы рзыҳәан. Наурыз игәы инапы надкыланы диаҭабуа иааимихит, даараҙа игәы иахәаны.

– Ари сара мызкгьы исызхоит! – ҳәа аҳаҭыргьы бо игәацьыба инҭеитцеит. Уи аҭаҭынҟатца агәта хтәаны акәын дшахоз, даараҙагьы иҽеацәихьчон, амала зынза икаижьуамызт, афаст!

– Саб иҧсаныс, уара акы ушзааҳалаз?! – инацитцеит Наурыз Уанаҽа, иҩыза иҧараҭра ҳаҭыр ақәтцауа итцырҟа цьыбахь аҽанынаирха.

– Иудырит, Наурыз! – иҳәеит егьигьы, иҽеы ишьхәа нарбаны иҽынахо. –Ахәыцы Аҟәантәи аҧара изаарышьтит, анҭ ииҩқәаз рзыҳәан.

Наурыз ҽимтзеит. Цытк ианынаскьа, иҽеы иҟамчы нахҟьаны, саб иҽеизааигәатәуа, абасгьы ҽааитит:

– Ани спапантцкәыр изыҳәан ашкол ахь жәаха иеитасыҧхьеит. Арҭаҩцәагьы ссирк шырзымдыруа уаргьы ибзианы иудыруеит. Иалухузеи, цытк еибаҳҳәан, аҩныҟа саауан. Амҩаду саныланы сшааиуаз, сгәы иаҳагьы ибжьысит, аиаша уасҳәап!..

– Избан, уара? – даахыццакит сабгьы.

– Кар Ҭандел иҳәыста дҭагыланы ацәаҕәара даҽын учкәын, Абзагә!..

– Ишҧа, уара? – иҽеы аҕәра ааҽаирххеит саб.

Егьи иҽеы иаҳагьы ахы иноуижьын, иҟамчгьы нажәитцан, ибжьгьы неитцыхны инацитцеит:

–Ухәыҷы уихылаԥшла, Соулаҳ, ухәыҷы!..

Ахәылбыҽеха саб агәашә дшааҭалазҭәҟьа дынҽеыжәԥан, иҽеаҧәра ус инақәыршәны, иҟамчы ырҟым-ҟымуа ибжьы наиргеит:

– Уа-а, Абзагә!

–Ҳаи!

– Уааишь, уара, аранҙа!

Абырсаатк издырит уи игәы акы иннарханы ишыҟаз…

Аамҭа ашьхарԝаш иацлабуеит. Ицәгьамкәа аҭара ҭо, азеиԥш усҟәа схы рылархәуа, аԝрагьы саҷын сара. Аха урҭ иаҳа-иаҳа имаҷхон, Иан Пазоу уаҳа дшысԥырхагамызгьы. Амԝачапа инаркны абаарра, аҟынҙа, аклуб инаркны аҙлагара аҟынҙа – иарбаныз агазеҭ ианысымҭацыз. Амала зегьы-зегьы ҽехәаны, ҳәарас иаҭахузеи! Сыԝтәқәа заҭааира рымҽехак злаҭшәахоз ала, арахь нахьхьи изласзыԥшыз ала, исызбеит сызҭагьежьуаз ари ҳҟыҭа адунеи снаҵрацы. Убас иагьыҟасҭеит. Мҽеышак аҽены сҽааибытаны Мрада ақытахь сцеит. Уи Ашыцәеи иареи еидуп. Араҟа издыруаз маҷԝымызт. Ирацәаԝын сара сыздыруазгьы, агазеҭ адаҟьақәа рҟны исыԥхьозгьы ыҟамзи. Сахо Мрада санаах, ԝба-хҧа материал еизызгар акәын. Сусура аклуб алагьы салагеит. Ашә аартны сахьыныԝналаз, ԥҳәызба тәахьак астол дахатәан, лхы рҭысуа, агазеҭ даԥхьозу, ацәа дакны дхырсысуазу узымдыруа. Амала, абырсаатк дԝаҭҟьан, ихааҙа аԥсшәа салҳәеит. Сара сынкыдыԥшыла–аакыдыԥшыло, азҭаарақәагьы лысҭо сҷанаасха, лара сатәамбаҙо лқьышә снықәылҭеит.

– Иахьа, амҽеышаха аԥхьаԝцәа зыҟамзеи? – сҳәеит сара.

– Ҳара ҳҟны амҽеышагьы аус руеит! – лҳәеит лара. – Ҭаара ԥхашьарам, уара узуста?

– Сара сқытқоруп! – сҳәеит сара.

Лара агазеҭ «Аԥсны ҟаԥшь» аидҙахыла ду аалымҭалхалан, лхы насықәылкит, амала уажәы иаҳа даԥсышәаха:

– Иужәлоузеи, уара?

– Сара сыхьҙи сыжәлеи Абзагә Ланба ауп, аха агазеҭ аҟны «П.Кәыцба» ҳәа изыԝуеит! – сҳәеит сара.

Лара уаҳагьы дысзымҙырԝзо, агазеҭ ҷаҳәара илымҭаз еихырԥхьо лҷыналхеит. Сара зызбахә сҳәаз, номерцыԥхьаҙа ԝба-хҧа статиа кәаптеиқәа анизанымыз ыҟамызт, араҟагьы абырсаатк иааԥшит.

– «Ԥ. Кәыцба», «Ԥ. Кәыцба», «Ԥ. Кәыцба»! Хо-хо-хоо, иныкԥауҭозеи, уара?! – агазеҭ ааихырԥхьарагьы, аԥхьарагьы лгәы ԥнамҭәакәа дыкам – уи зымҩа днаханы, лхы дҩаханы даасҿаԥшит, даԥсышәа мацараха: – Сара Кәеикәеи Хәранԥха соуп, ҳаибадыруазааит!..

…Аҽны абжьбатәи аклассаа Крылов иажәамаана ҳахысуан. Идыру акоуп урҭ ҿырҳәала рҭара шаԥа ихьанҭоу, еиҳараҙакгьы апоезиа амԥын иԥаҙам аҙәы аԥсшәахь ианеиҭеигалак. Сара уи иԥанаҵоз заа исымдыруази, сҽадцаланы истҵеит. Уажәы артҩаҩы дҳалагьежьуа дҳалан зегьы. Уи ицәшәаны зыгәқәа ҵыс-ҵысуа итәазгьы, аа, сара дсывсит шиҳәоз, даақәгьежьааны ихытҵәԥьа иантҵаиршәлак, ибаҩқәа аҿҿаҳәа ишилаԥытҵәтҵәозгьы, иҽеаархатҵан дҩагыланы, итҵаҙаны имоушәа, апыԥҟаҳәа иҿынеихон, аха иара мыжда шьаҿак дмышьҭыкәа, днаганы тышак дынхыԥәнаргылон. Сара, даараҙа схы сақәгәыгны, уажәы-уажәы снапы сҩахон, аха артҩаҩгьы уара уаангылишьт зны ҳәа, гәырхаагас саҙәра насҿакуа сааигон. Зҽеырхатҵаны иалагаз атҵаҩцәа зегьы, лассы имчыдаханы ихьати-ԥатиуа ишааимпытҵахоз збаз артҩаҩы; «Уара уалагеишь, абаапсы, арҭ сыпсы рфеит!» – иҳәозшәа, уаҳа сышԥагьы дмааԥшҙакәа, дсыԥәгәыгны сыхьҙгьы-сыжәлагьы еидкыланы ҿааиҭит. Ашырҳәа сҩагылеит саргьы.

– Даба, абарҭ зегьы идырбеишь, уара, ажәамаана аԥхьара шаҭаху! – ихы насыԥәикит уажәы.

Аԥхьатҷәԥьа ашьшьы-шьшьыхәа, аха нас иаҳа-иаҳа сыбжьы сҩахо, адиологқәа рԥны сҽынеиҭак-ааиҭакуа бзиа снеихьаны, сҩызцәа ишрыхьуаз еиԥш саргьы, тыша ҵлашәык сынхыԥәгылеит, мап, ашьацҳәаҭҷәԥьа саҿашәеит. Сҳәыпызыпит, снаҳәы-ааҳәит, ҙәыргьы кыр сытҵеиҳәозар сҳәеит, аха уаҳа умпсит, зегьы рҿы аҙы ҭаҭәаны итәан, иԥаитҵо аабоит ҳәа. «…Ашьапы бзиан ичаԥан…», «…Ашьапы бзиан ичаԥан…» – уаҳа сашьҭуамызт ари ацәаҳәа.

– Зшьапы бзианы ичаԥоу удыруоу, уара? – ихы насыԥәикит згәыԥрақәа башастәыз ҳартҩаҩы.

– Ҩба ашьапы чаԥаны… – сҳәеит сара сацласханы.

Сҩызцәа зегьы еитҵаҷәҷәа иштәаз, еитҵаԥжәаны ччараха ирысит. Убри аамҭазы ҳакласс анапхгаҩы дааҩналан, лыбжьы наҳалалыргеит:

– Аччарагьы ус бзиоуп, аха Абзагә Ланба уҩызагьы уаргьы адиректор дшәыԥхьоит!

Ҟәардәк иеицахатәаз аҵкәынцәа ҳнеиҿаԥшы–ааиҿаԥшит, ҳзыхҟьаз ҳзымдырӡо ҳакласс анапхгаҩы ҳналышьталеит. Адиректор икабинет аҟны дтәан хатҵа шәпажәпак, имаԍақәа ҿытцәтәаны, икьаҿ ишьтахь адесҟәардә ажәҩақәа итарԥаны, ихахәы ҩахьхьынӡа итцарффаны, иԥатҵа ҷаԥшьӡа исаны, абыржәытцәҟьа аԥатҵасарҭа даадәылтцыз цьушьап. Уахьихәаԥшуаз ихахәы еиқәатҵәа икәа итаԥсомызт умҳәозар, иахьа ҳаԥсы ҳҿазтцахьаз Крылов даараӡа диеԥшын. Лахьхьынӡа иласкьаганы иԥынтҵа ахәда иқәтәаз ибласаркьа, амчра цахьазшәа, уажәы-уажәы дахыԥшны блала ҳааимидон уи ҳаиваԍәгәа ҳахьеидгылаз. Егьырҭ аклассҟәа рҟынтәгьы даҽеа хҩык ааран, ҳахәҩыкгьы ҳаиҟара-еиҟараны аҭзы ҳкыдгылан уажәы, ҳҿабԍ-ҿабыԍӡа; ҳазегь алитература иаҳа бзиа избоз ҳакәын. Ус, ҳдиректор дҩагылан, уажәы-уажәы асас иахь днаԥшуа, ҳара ихы наҳаҟәикит:

– Абра уск ҟаланы иҟоуп. Убриоуп ҳаҭыр ду зқәу Ҭлабԍан Уазбагьы, Аҟәантәи дасуа даазгаз. Шәааи, иара ҳаизыӡырҩып!

Ҳдиректор амцхә даламлакәа, иара итәала, даараӡа иажәақәа раӡаны, асас-дахь ишҟа ҳхы наирхеит зегьы. Иаргьы ихараԥшыгақәа дырхыԥшны даҽеа зныкгьы блала ҳааимидан, имгәацәа шәпа иакәыршаз имаҟа ҟьаҟьа ду иԥшь-нацәак мчылатцәҟьа илавҵатцаны, уаҳагьы дымгылазакәа, ҿааиҭит:

– Сара Аҟәантәи сасуа сзааз, аамҭа агарҭа сымамкәа акәзам! Шәтаацәа зегьы реиԥш, ҳаргьы ашара ҳатцагылоит. Уимоу, иҟьаҟьаӡа ианҳаршогьы убап. Агазеҭ шәмоуеи, уара зегьы?

– Ироуеит, – иҳәеит адиректор ҳара ҳцынхәрас.

– Ишәоуазар, ишәымбои ҷьара иаатацәны иштымтцуа, – деиҭаналагеит асас, ичабра ду аатыганы, уажәы-уажәы аԥхзы злытцәтцәоз ихы-иҿы цырцыр нарбо. – Ҳара ҳгазеҭ – ажәлар рыматц ауеит, ажәлар ааӡоит, ажәлар амҩа иқәнатцоит. Ҳара ҳгазеҭ Москва, Кремльгьы инеиуеит, Сталин дуззагьы даԥхьоит. Уи данычқәыназ, уажәгьы дычқәыноуп, аха… шәара шәқыҭан Ашыцәа дшыҟазгьы

зегьы ижәдыруазар акәхап! – ҳдиректор ишҟа даанаԥшит иара.

– Дыҟан, дыҟан! – ишьақәирҷәҷәеит егьигьы, акы дакыр ҳәа дшәозшәа.

– Ааи, ишысҳәаз еиԥш, Сталингьы даԥхьоит ҳара ҳгазеҭ, бызшәас иааизымдыруагьы ыҟазам. Ус анакәха, ҳгазеҭ аблаҷыц еиԥш ихьчатәуп, алабжыш еиԥш ицқьазароуп, амра еиԥш аиаша аҳәозароуп! – иаҳа-иаҳа иус ахь днеиуан асас-дахь. – Шәара шәқытангьы иҟоуп ҳгазеҭ ахь изыѡуа, еиҳараҙакгьы, аҙәы. Абри ашкол иҭоу шәара шәѡызак. Уи ҳара ҳнапы иԥшьны, лассы-лассы даҳкьыԥхьуа ҳаналага – сара соуп ҳәагьы даақәгылеит. Иқытагьы изымхеит... Уимоу, нахьхьи бжь-шьхакы рнаѡыс инхо, ахьҙ-аԥша ду зчапаз Гәагә Лагәба дихцәажәогьы иҷааихеит, ма ихиҳәааua ауп иуҳәаша!..

Ҳасас-дахьи ҳдиректори заа ишеицәажәахьаз мѡашьо, уи иааиҳәо зегьы аригьы дақәшаҳатхо, уажәы-уажәы ихы иртцысуан. Наҟ-ааҟ исывагылаз сѡызцәагьы хәытцԥшны сара сакәын изхәаԥшуаз. Урҭ, агазеҭ аҙбахә ара ианцәыртц инаркны, сара зынҙа саартымхарц ишааԥхьаз дырны, ршәара анырхыԥсаа, ҳанбоурыжьуеи ҳәа адәахьы ргәы рыхо иалагахьан. Ҳасас-дахь аҟәҟәаҳәа згәы дҭахысуаз сара шсакәыз зегьы ишырдыруаз дырны, иаҳа-иаҳа сеитцало ҷыцха аԥшра саҷын саргьы, хара дук шсымам сгәы шазѡозгьы...

Иҟалаз уиоуп... Ҳгәыла Наурыз Уанаҷа иабхәында иакәын Гәагә Лагәба. Уи лассы-лассы акәымзаргьы, иаҳәшьаԥацәа рбара даасҷыжәтцлон. Иџьоушьаша, урҭ сыхәмаруа сахьрылаз, саарылтцхьаны мыцхәы аԥсшәа сеиҳәон уи, даацыԥхьаҙа. Абри, абни диеиԥшымхозар сыхьҙ соумҳәан ҳәа, имаҳә ихы наиқәикуан, уаѡ дук иҙбахә наҳәаны. Гәагә Лагәба деизарауаѡын, ачеицьыка бзиа иман, унеишь-ууаишь ҳәа зарҳәоз аҙә иакәын, акыргьы иԥшнын. Анс иҟаз, ани аамҭа ҷыц аган ахь даргыло иҟахызма, даалаԥшықәтцаны дышьтнахит, егьырҭ рзын иҷырԥшыгахарц. Ҽаѡраарыхѡы дуны дҟанатцеит. Уажәы-уажәы агазеҭ аԥхьатәи адаҟьаҷы днанырҭон: ахынашәа дахьатцаз иҷеага хәкьаҷ иркны, аџьыкәреи анҭеигалоз аарлаҙа дшҙаны алапҟьақәа дырхьынҳало, акалат дуқәа дырхартәаны арагыд лапҟьақәа имҟәытцамҙо...

Ҽнак, Гәагә имаҳә ибара дахьааиз, шәишәи дук изшьны ихәы аадырхиан, аишәа инахатәаны ркьафқәагьы бзианы иҟарҵеит. Сара урҭ рнаҩыс ацәарҭаҷәы сыкәтәаны, Наурыз ицҳа хәычы Зыркәи иаалгаз ашәҟәы дасырԥхьон, анбанқәа лырҵо. Аха слымҳақәа аишәахьы икыдын.

– Иеилыскаауеит, ахьз-аԥшагьы бзиоуп, аха абас уҽызхәжәоузеи Гәагә. Насгьы абриаҟара ҷьыкәреи гектарк ҭаарыхшьас иамоузеи, уара? – иабхәында илымҳа инҭеиҳәеит Наурыз, гәҩарақәак шимаз мҩашьо, ибжьы аархәычны.

– Уара, Анцәа иниыҳәаша, – ибжьы иаҳагьы ирмаҷны дналагеит Гәагә, –ари зегьы-зегьы ззыҟатҵоу ауаа еихьнарԥшырц азоуп. Ани еиқәырчаҟәа еиқәыжьу, аарлаҙагьы саазлыҳәҳәо ишәдырбо аҷьыкәреи еизга, сгәыла итәгьы алаԥсоуп, Наурыз, сгәыла итәгьы!..

Сара уажәы, ари анбан иахьҙуи уара ҳәа Зыркәи дышсазҵаауазгьы, сшызынтәыкыз аишәахь сыҟан…

… Ашыцәа ақыҭа иалалоит аҙиасҟәа Дгамшьи Қьатуани. Ааи, иалалоит ауп, иалсҙом. Дгамшь зыцәгьеи зыбзиеи еиҟароу ҙиасуп, иҟалап ацәгьа еиҳазаргьы. Уи лак иажәра аҙы шҭамгьы, амш аахәарчарны, ахахьы ԥҭа ҙлачқәак нҭаҳар иара иазхоит, агыгцәа ргыланы аҽаанахоит. Иагьцоит еилых дамаҙамкәа: аԥшаҳәақәа ирнылоит, амхқәа ирытцалоит, рахәи-ууаи азқәынтца инатрысуеит. Зны, уи ақьаф бзиа иҟатцаны ишыҟаз, апап игәыжь ду дақәтәаны дныҽԥынгылазаап. Апап рацәак игәамԥхеит, аха агәыжь ани иххәыцуа иҟахызма, даманы инҭалеит. Кыргьы инаскьахьаны, инышьацәхныслан, апап ихылпа наихшәаны аҙы иамцнаԥааит. Игәыжь алабажә иаатцхуа, ихылпа даваҩуагьы иҽылеихеит. Уажәымзар-уажәы сахьҙаны иамсхуеит шиҳәоз, Ашыцәа ақыҭа далнагеит, рҳәеит. Убасҟан, хыхь иҟоу ҳаб Анцәа ду димтцаматанеины, аҙиас дақәшәиит апап: «Унытцаба уцааит»! ҳәа. – Убри инаркны Ашыцәа иахьналало, ани апап ихылпа ахьымтцанарсыз анышә ихәытцалоит Дгамшь, иагьхәытцытцуеит ақыҭа ианалтцлак, ани апап ихылпа ахьамихыз. Абас ари ақыҭа азын ҷьара хаҳак наламлеит уи. Уи акәым иара лахьхьи ианхәытцытцлакгьы ҷьара аҙәы ихәар ҳәа ишәоушәа, абырсаатк инеины Қьатуан иналалоит. Иҵьоушьашагьы,

Қьатуан ахьз аахыхны иара иагоит – Дҕамшь ҳәоуп зегьы шашьҭоу: лахысгьы шхысгьы.

Қьатуан шьха зиасуп. Ахаҳә дуқәа ирхыҽеаны, еибах-еибафо илеиуеит, аҵа бырлашпсараха, акалмаҳақәа еилаҳәылмызуа иҭаѡоы. Зынгьы ԥхынгьы азеиԥшны, апаѡқәа тыртәааны, агәгәаҳәа илеиуеит: аԥхын унацәа хнатцәоит, азын алѡатцә ахылыззуа ицоит. Ҳара ҳҟны изларҳәо ала, уи ахьызгьы – ԥшьынѡежәи зежәѡык Нартаа рашьа Қьатуан иҟынтәи иаауеит. Қьатуан арахә анхара мыцхәы бзиа избоз азә иакәын, аха иара изанааҭԥәҟьа шәарыцаран. Дабчараҳ дун, рҳәеит. Ҽнак уи бназара дахьцаз Ажәеиԥшьаа ддырхиеит, аха, ирыцҳарахаз, амаҭ ицҳаит. Кәтыҷарҳасрак ахмыртцыкәа, дзымныҟәо ишьапы уаказа ичит. Мцашоуракгьы даанахәан, даманы аҷынанахеит. Убасҟан иаҳаит уи доуҳамчык абжьы: «Аат, абаапсы, Қьатуан! Уахәак азы иналажьны уақәтәар – уаманы имцари!..» «Убас иагьыҟаитцеит. Аѡны давнаго ианалага, Сатәанеи-Гәашьа ма ишԥалмаҳари ҳәа, ҷитуа далагеит, рҳәеит, иашьцәа рыхьыз ҳәаны: «Уаа, Рарира, Раида, Рашьа!..» Дагьеиқәнархеит. Иахьагьы абарҭ ахьызқәа злам, шамаха, ашәа рҳәазом ҳара ҳҟны. Иагьаѡы ргәы алаҟамкәа, иаапса-икараха иҟаны, хьаак рымазаргьы, Қьатуан ҏеанынҭыршьлак, ашашәеиԥш зегьы нарыхшәаны, акькьыҳәа ишәаҳәо: «Уа-а, Рарира, Раида, Рашьа!» ҳәа, – ҏынархоит. Аҳы, ухатцоуп нас абри ашьха зиас уҭамлакәа аѡныҟа узцозар! Ма изакәызеи азыжьқәа ҳәа итаҟатцаны иамоу. Аха ҳара ххабла зыжь урт акы иеиԥшымзар ҟалап. Итбааны, итцауланы, ииатцәаны, аѡны аалмыхәхәо. Ааи, аѡны алыхәхәазом, аха уи хаҳә дук аалыхәхәоит. Аган ҷыцәаақәа авырффаны, Нарҭ Сасрыҟәа иаҳәа иааҷытцихызшәа. Уиакәхап цьоукы ари азиас Қьатуан ахьззар, ахаҳәгьы Сасрыҟәа ихаҳә ҳәа изашьҭоу, даҽеа цьоукгьы – адауы ихаҳә ҳәа хьзыс изарҭаз. Абри азыжь инҭало дарбанзаалакгьы, абри ахаҳә сыхәноит ҳәа далагоит. Зымч еизганы абжаранза иѳеизгьы, дфырхатцаны дрыԥхьазоит. Убас итцәыр-цәырует, арахь унапқәа акәшазом. Шаҟаѡы еисаны уи ахалара ҏеазыршәахьоузеи, аха ақәцәахьуназышьҭуада мамзаргьы! Абаѡчыда злоу азәы дхалазаргьы, ақәцә узшьапык ақәыргыларҭа ауп иамазоу.

Ирҳәоит ҳара ҳқытан пҳәызба ссирк амра иамакуа дгылеит ҳәа.Лыпшра-лсахьа,лоура-лытбаара,лҷапсшәа-лнаалашьа, Гәында-пшза духалыршту, джәеипшь тыпҳатцәкьаны. Арпарцәагьы еиндатланы лышка рҷынархеит. Уи лхәацәа азә иатцкыс – азә деиғьын, рхәеит. Аҷа залҳәарыз длыздыруамызт ларгьы. Ажәытәан, аҳ ипҳа хатца данишьтуаз, иашта еитцхәа ду акьан лтарсны, ахьымацәаз ахьырахәыц натданы, акәцәаҷы икнарҳауазаарын. Аҳтырпарцәа рҷеыццышәкәа рытцыпрааув ишнеиуаз, рабцьар рнапы иныкәырсны, ахьымацәаз лыҷтцәаны, тцака алеиха амтакәа инамтцасынгьы изкуаз диразкхон, рхәеит, аҳ ипҳа. Убасшәа икалтцеит Ашыцәаа ртыпҳа ссиргьы. Лнапала иқәылтцаз абырфын чабра наганы инарылтеит; абри хәныганы ани адауы ихаҳә ақәцә иқәызтцо синасыпхоит ҳәа. Шакаамта аиндатлара иаҷызгьы здырхуада урт арпарцәа!.. Ус, Аџьынцьтәылатә еибашьра Дузза иалагеит. Псадгьылхьчара ицоз арпарцәа рахьтә, лара лышка инеизгьы азәызатцәык иоуп. Дцеит уи лнапы аарыгәгәаны. Арпыс адауы ихаҳә ихәныганы иқәитцаз абырфын чабра, апшалас иалхәхәа акыраамтаза ишәыршәыруан, рхәеит. Есыхәылбыеха, маза-аргама дааины, игәалтозаарын ларгьы. Ааи, ахара зегьы ирыпхьо, акырза ишәыршәыруан, рхәеит, абырфын чабра, аамта иагаанза…

Уи аибашьраҷы ихы зыкәтцаны, зынасып ихьчаз аҳабла хәычқәа ҳаизаны, ҳгәыргьатцәа ари азыжь ҳанталон ҳарт уажәы, агәы еиашырффа. Ҳаиҳабацәа итало зегь реипш ҳаиндатланы ани ахаҳәгьы ҳнахьынҳалон, аха абжаранза изшеиуазгьы дабаказ. Ҳаныхәычқәаз цкәынгьы зғабгьы ҳаицталон, амала ани ахаҳә ашка анеира азәгьы иаҳзыгәагьуамызт. Аггарақәа ркны азсашьа ҳтцон, азы еиқәаҳтәон, азаҳра еимаҳкуан. Усҟан урт аҳабла хәычқәа дрылан Сабигьы, аха зынзатцәык иадамхаргьы лшызцәа дрылызкаахьадаз мамзаргьы, лыблақәа тшаша ишыказгьы, лыхцәы-пара пшзақәа лахьхьынза ишлеиуазгьы. Усус, аамта зегь ҳтыпқәа ылхны иаҳнарбо иалагеит. Ачкәынцәеи азғабцәеи ҳаицталазомызт уажәшьта. Аха ари ашыза азыжь ҳәа иҳамаз акы акәымзи. Шьыбжьы агәыҳәтцәазы ҳарт ачкәынцәа азаҳра еимакуа ҳашталоз рдыруан азын, азғабцәа заа инеины итало иалагеит. Даргьы уажәшьта ани

Сасрыԥәа ихаҳә иеиҿеырбон азыҳәан, еибаршны иахьҭаз, ҳара ҳанырхашҭуазгьы ыԥан. Аарцә аҟәара ҳалатәаны ҳарзыпшуан ҳара. Иеиндаҭлоз аӡгабцәа зегьы дрылыскаауан сара Ерны Саби, зегьы рҿеилыхны иахьеилаз реилкаара шыуадаѡызгьы. Уи дызхьынҳалоз ани адауы ихаҳә, зегьы даарылукааратәы бзиа данѡеиуазгьы ыԥан. Сара аӡы-аарцә сахьхыԥәтәалаз уи бзианы избарҭан. Нас, дара цаны, аӡыжь хара ианҳзаанрыжьлак, ашырҳәа сҿааилыртцәрааны, зегь раԥхьа слалапҟон, Саби дахьаахьынҳалаз ани ахаҳә, раԥхьа сара сыҕенадҭаны сҿыѡасхарц. Убас иагьыԥастцон, аха лара дахьынӡаѡеиз рацәак сзахыҳәҳәомызт; сахьыѡрны сҿыласхон, имҭәыртцәыруази. Амала, схалацыпхьаӡа цәаныррa ссирк ааснаҭон: Саби лыпхарра акәхап…

Ҭлабҕан Уазба ҳашкол данаҭаа инаркны, сара сышҟа ауаа ирымаз агәааанагарақәа рҿыршеит. Цьоукы, иѡызцәа реиԥш ашьшьыҳәа дтәаны, итцатәқәа дырҿызарауазеи рхәеит; даҿа цьоукы, афырхаҵа, изакәызеи агәыҕраҳәа иааирԥшыз рхәеит. Иҟалаз уиоуп: Ҭлабҕан Уазба – зыхьӡи зыжәлеи еидкыланы ирҳәоз ауаѡы, Сталин ду дзыпхьоз агазеҭ амаҭ азызуаз, анс мариа данрымпыхьашәа, анс ҿамыртцысы дрышьҭуа иҟахызма, ақыҵа анапхгара инадыркны, идыбзиалахаз рацәаѡхеит. Иаргьы тҽыцақәак анижә, амалагьы ацәажәара бзиа избоз, ибыз ахы иаақәиҭитәын, адиректор икабинет аҟны ҳара иаҳцәитцәахуаз зегьы рхыцқәа ааиртит. Ҳара акалаҭ иахартәаны, есымчыбжьа раԥхьатәи адаҟьа иантцаны Сталин изнааго ауаѡы, ишпыкәу уара игәыла илапҟьақәа шицәиҕьычыз, иҳәеит. Ҳарҭ зегьы иеибаҭаху ҳауп, ҳҿеақәыжьны иаҳтцәахуеит, мамзар… иҳәеит. Уи итакс, анҭ арагыд лапҟьа мыждақәа рҳарҵа-сырҵақәа бзианы издыруаз, тҽыцақәак аныржә, рыхқәа неидыркылан: «Иқәақәра аагааит уи ахәычы!» ҳәа, – нхәытцарҳәақәеит…

Сара гәытцхас исымаз зынӡа ихазын. Абар, уажәшьҭа мчыбжьык инеиҳаны итцуан, уатцәтәи амш еиԥш, сыблақәа ҭхаха сыззыпшыз агазеҭ, сырҿиамҭақәа ҳәа акгьы анырымтцеижьҭеи, урҭ маҷымкәа уахь ишыҟазгьы.

– Агазеҭ ашҟа ажәа наак зҳәаз абырсаатк ибыз аатахыртцәоит. Ауаѡы ицәгьаҳәара ицоз абжы абыз ажәҭыс ишҭахнатцәаз еиԥш. Бзиагьы уалтцит. Сара исзыруз

умбои?! – иҳәеит, Ҭлабҕан Уазба ашкол аҟны инеиреи акьыԥхьреи сшаҟәырхызи ртәы заҳаз Иан Ԥазоугьы, аԥыш-ԥыш дыччо.

– Уиаҟара игәнумган, зегьы аамҭалоуп! – сгәы ааҟаитцеит, сара сзын иҭацәыз газеҭк, раԥхьа иара ибла нахганы иаасыркуа, ҳԥошьҭамѡангаѡ Ҭандел Карбагьы.

Ауаѡы бзиа данықоу издырӡом! – схәыцуа аѡнықа сцон сара. – Шамаха газеҭ номерцыԥхьаӡа сѡымҭақәа рныртцо, амаҭура салоу ԥьушьап, амза анҭәамҭаҽы агонорар сзаарышьҭуа, арахь Аԥсны иахсыртцәоз, Аԥсны мацарагьы акәындаз, ауаа иҭабуп ҳәа шсарҳәоз иныҟастцаз закәызеи?! Садызцалеи, Гәагә Лагәба ҭәыцақәак анижә, инхәытцаҳәҳәаны имаҳә иеиҳәаз сара ауаа зегьы ирыласыртцәартә, салазгалазеи?! Ҳдырра ыҟазҭгьы ҽеиԥсра ҟамлози! Ааи, аха ашкол аҟны аиаша ҳәа иаҳдыртцо мцума нас? Ишԥеиҳәеи, мшәан, ани аҭырқә поет:

Аҽҽаҳәа са сымбылуазар,
Аҽҽаҳәа уа умбылуазар,
Аҽҽаҳәа ҳа ҳамбылуазар,
Дарбан алашьцара зыцкьауа?

Ҩнак, аӡлагархь сышцоз ҳаевкалипттра снавалеит. Уаҟа аиҭаҳатә рааӡон, хәба-фба гектар рҟынӡагьы аҭанакуан. Урҭ ухы иаурхәартә ианыҟалалак, иаатцыхны иганы абааррақәеи амѡа аԥынқәеи рҟны иеиҭарҳауан. Абааррақәа абырсаатк итдырбон, амѡақәа ѡычо идырԥшӡон. Уажәы арахә гьежьуа аиҭаҳатәқәа ирылан, ишьаҟьаны ирхысуа, аԥыжә-сыжә ҳәа аԥасал иахо. Сцәышҳата наргыланы, урҭ рытцара сҽыназыскит сара, аха зқьаф ҭазҭахьаз арахә, насгьы аҳаскьын ҽааӡага агьама анырк, анс исыххәыцуа иҟахызма?! Иҵьоушьаша, иара аандагьы аҳаиуан ракәымкәа, ауаѡы инапы иԥнажәжәазшәа акәын ишыҟаз, ҵьаракгьы акәымкәа, ѡыҵьара-хыҵьара, арахә жәыланы иҭаларатәы…

Убри аухатцәкьа снатәаны изѡит астатиа: «Бериа иаҳзыҟаитцоит – ҳара арахә ирҽахтцоит!» ҳәа, – хыс иаҭаны.

Мчыбжьыкгьы аамҭыцкәа, ҳҭатәқәа ҳрылганы ҳшааиуаз, амѡадугьы цқьа снанымгылацкәа, ҳԥошьҭамѡангаѡы

илаԥш насыԛәшәеит: «Аа-а, уаагыл, уаагыл!» ҳәа, – ибжьы нарганы, иҿгьы амаҳмыз наирбеит. Сгәы ҭамгыло снеиԥылеит саргьы. Заа ирмазеихьаз агазеҭ сышԛа инаирххеит:

– Иудысныҳәалоит! Амала умыццаклан!

Сара иҭабуп ҳәа иаҳәашьагьы сақәымшәо, уи ааимԥааны, абырсаатԛ иааихсырԥхьеит. Ахпатәи адаԛьаҷы ианын сыстатиа, зегьы рылаԥш аахо, сыхьӡгьы сыжәлагьы, уаанӡеиԥш акәымкәа, инагӡаны иатцаѡны. Амала, аевкалипт Аԥсны аԥшьгаѡы Бериа шиакәызгьы, ихьыӡ амхын, ани иԛаитцаз арахә ирҷоуҭар ҟалозма!..

Убри аҿены инаркны Ашыцәаа рыԛәҷиарақәа ртәы мацара акәымкәа, рыгхақәагьы сырзаатгыло сналагеит.

Инақәырццакны, иахьатәи агазеҭ иаанагаз сыстатиа ҷыцки ашкол аԛны исоуз ахәшьара бзиақәеи наԛ-ааԛ мтцәыжәара сзыруа, сшьапгьы сыԛәымкьысӡо аѡныԛа сышцоз, еиԥхаԛәԛәа ҳҟыҵа анапхгара аасԥылеит. Раԥхьагыла Ҷыр-иԥа Бираԛ уаҳа смышьҭыкәа, иҿаҩәра ааҷархханы, сапхьатцәкъагьы даагылеит:

– Уара ахәыртлаҩь! Кьынҷаак уԛаҳамкәа, ушьапқәа уаҳә иҵапсаны, уара уоума ҳара агазеҭ ҳанызтцо! Уабажәгьы уаргьы шәеидҳәаланы шәнаган аусҳәарҭаҷ шәҵаскып, апарашка уахасыртәап сара сеибгазар!..

Ҷыр-иԥа Бираԛ уаѡ леишәацәгьан. Уажәы жәахәымгас иԛаз зегьы, ас ишҳамыркны иахьиҷытцҳәацәоз ҷьоушьаратә иԛамызт, дзышьцылаз акәын. Иѡызцәагьы, ҳаи иҳәар сшынеиѡыртцәара, рԛамчы мазеиқәагьы ырԛым-ԛымуа иԥшын. Сара сзыԛәгылаз адгьыл иаҳа-иаҳа сытцабгара иаҷын. Рыцҳа, иабаздыруаз усҟан, евкалипт гәаҵара ииаз акомиссиа, ачеиҵьыка ирзыԛартцазгьы усс имкыкәа «инаҩрагылан» ишцаз.

Ҷыр-иԥа Бираԛ – Ашыцәаа ҳхада, дуаѡыбаапсын аиашазын. Иҵьбарара анаѡсангьы, пҳәысеиба дызлаѡсуамызт. Ҳгәыла пҳәыс лԛынгьы иҿы шҷаҳәаз анырбалак, акәшамыкәша иаанхоз зегьы ашара иатцагыланы усура ицон, иара – лара длылатҳаҵьуан.

«Уажәшьҭа усгьы аӡы сӡаалеит, уи дызлаԛоу зегьы нарбаны ашәԛәы зѡып...» – схы иааҵашәеит сара, аха макьана уиаԛара агәаҩьра сыламызт...

Иан Пазоугьы саргьы Аҟәаҟа иҳаԥхьеит. Ақытқорцәа реилацәажәара ду мҩаԥысуан. Сара бзиоуп, аха ани сҩыза изызиԥхьаз сыздыруам. Ани сажәеинраала ҟадыць азын аҩра даҟәырымххьази. Аха уртгьы акы иҙааԥшылозар акәхап. Ршьацҳәа даҽәами: инапала цьара маҭык ркыр рылшоит. Ага ҳаиқәшәараны ҳаҟан зегьы; ҳара ҳаиԥш изыҩуаз аумаҷхыз. Акыраамҭаҙа амашьына ҳазԥшын сымҩалагь саргьы. Аԥсҭа ақыдқәа ҭызгоз аидарамҩангагақәа еишьҭагыланы аҩада ицон уажәы, шьыбжьон нахыс акәын инхаззала-аахаззало ианыхынҳәуазгьы. Раԥхьа иааиуаз ҳара ҳаушьҭнаххуаз, ҳа ҳаиԥш шаҟаҩы азԥшыз здырхуада. Иаҳзаатгылаз амашьына аныҟәцаҩ диатабуа, Иан Пазоу уи абзиара наииргеит:

– Абри шәара шәыҟамызтгьы, ҳара иҳаԥсыхәоузеи, уара?! Пшьынаԥха амашьына ҳнахьынҳаланы, ҳҭыпқәа аалхны ақыдқәа ҳанаарылатәа, уи сара ихы насықәикын:

– Ашәбаарха ҳабна зегьы хызшьааз абарҭ алақәа роуп, анышә еиҩыжааны иамандаз, аха иабаҟоу!..

Ага ҳахьнеиз, зегьыцәкьа маиицзаргьы, ҳааизганы абас наҳарҳәеит:

– Аилацәажәара уатцәы асаат жәеиза рзын иалагоит. Ҳарҭ ашьыжь жәба рыбжазы абрантәи ҳ҃ееиҷкааны ҳдәықәлоит. Иагхаз иԥеиԥшу идыруазааит!

Аамҭа маҷымкәа излаҳамаз ала, сҩызеи сареи аԥшаҳәахьы ҳцеит, ачеи аажәит. Ихәло ианалага, ԥхьара Назиҳа ҳәа рыуа ԥҳәыск лышҟа ҳаигеит. Уи цабыргны дгәыргьатцәа даҳԥылеит, ҳахьлыртәарагьы лыздыруамызт. Лхала дшахызгьы, абыржәыцәкьа хәыҷ гәарҭак лыҩны ампыл иасуазшәа, акы атып аҟны иҟамызт. Иааузымычҳаратәы макьана ашоура шыҟазгьы, Назиҳа шьал ԥха дук лыбгаҙара иакәыршаны иҷаҳәан. Дтәар агылара лцәыуадаҩын, дангылагьы ус аламала дтәаҙомызт. Ауха ачеи бзиатцәкьа ҳазлыршит аԥшәмаԥҳәыс, ҩба-ҩба цәыца ааҳамжәыргьы лымуит. Абри сыпсы ҭакны иакуп ҳәа, лара итцегь лжәыргьы ҟаларын, ҳара даҳцәыԥхашьеит мамзар. Аԥшәмаԥҳәыс уатцәы ҳахьцоз анлаххәа, агазеҭ амч ҳлырбарц лҭахымкәа дыҟам, жәабжьк аацәырылгеит, лкьатеиах ԥтцәо:

– Цьаԥар-иԥа Ҭамкәаць ҳәа дыҟан, ҳара ҳҟытан. Акгьы змамыз иарбаҕь цәаҕәара игон ҳәа, абри хадасгьы

дҟартцеит. Ашықәсан, акы – иҙысаамҭахеит, ҩбагьы – ачарақәеи аҧсрақәеи ирхамшәалазт, раарыхрақәа аҳәира ирцәагеит. Ани аиқәымшәа изхәыцуадаз! Изхысҳәааува, аҙәы ицәгьа имҳәакәа дыҟам, ҽенак аредакциаҟынтә иаакылсын, уаарыхрақәа ҳарбеишь ҳәа дрыманы рҽынархеит. Ана инеин – абаҧьари иареи еиҟароуп, ара инеин – аҧьалакьат ахытцәаны иҟоуп, анаҩыс – иагьеицәоуп... Ари закәызеи, уара, анырҳәа: «Ари арахә рхәы ҳәа иааҳрыхыз ауп!» – иҳәеит. Ауаа рхәы абаҟоу анырҳәа: «Ҳара ҳқыҭан ауаа ыҟаҙам, иаакоу зегь рахәуп!» – иҳәазаап. Нас аҳәира днаганы дныладыргылан, арахь уаҩаса хәыҷык иакәымзи, ушьаптцыркьакьа цкьа уаабаҙом ҳәа иаҳәаны, иаргьы иахьынҙаилшоз ихәда хаха ҭҳәаны, абаҧьарра ихы аалыҳәҳәо, ипатреҭ наганы агазеҭ инанырцеит: «Арахә...» ҳәа, –ажәазатцәык атаҩын... Ҧьапар-ипа Ҭамкәаҧь мыжда!.. – лара илҳәон – лкьатеиахгьы ҧтцәон...

Сараа ҽенада Аҟәа смаацызт, аха снаҧшы–аапшцәар–сызцыз сырцәыҧхашьон. Иани сареи макьана аамҭа злаҳамаз ала, амашьына ҳшаакәҭызтцәкьа аредакциахь ҳцеит. Уи аҧхьатцәкьа аҽенытәи агазеҭқәа кыдын, атра ссирқәа ирҭачаҧаны, исаркьаҧсараха. Иахьатәи аилацәажәара ду иазкны иҭыжьын зегьы. Урҭ ауаа рацәаҩны ирыдгылан. Ҷкәынак дшаҟь-шаҟьо ана днеиуан, ара днеиуан.

– Иахьак зынҙа иагәыдыстцеит! – иҳәеит уи ибыз қьыцәуа, ихы ҳирдырырц иҭахызшәа.

Сара уи абырсаатк сгәы изҩеит, избанзар: «Ҧ. Кәыҷба», «Ҧ. Кәыҷба» ҳәа, – иахьак ирацәаны иагьырнытцәкьан.

– Уара узуҭада, уара? – ихы насыцәикит уи аҭыхәтәан.

– Сара Абзагә Ланба соуп! – сҳәеит саргьы сгәырҕьатцәа.

– Сара «Ҧ. Кәыҷба» ҳәа изыҩуа соуп! – иҳәеит иаргьы, ихьҙ дацәыҧхашьозшәа, имҳәаҙакәа. – Ара ҳахьану убахьоума уаргьы саргьы? –сыжәҩа нҭарс днасыхеит уи актәи адаҟьахь: «...Аклубқәеи аҙлагарақәеи ртәы лассылассы ирыҩуеит ҳара ҳқыткорцәа: Ҧ. Кәыҷба, А.Ланба...» – изныкымкәа дшаҧхьахьаз мҩашьо, апыҟҡаҳәа инанихит уи. Ус сыжәҩа кны хатцак сынхьаирпшит:

– Уара иужәлоузеи, уара? – наҟ–ааҟ илабақәа ижәҩақәа ирытцарсуа иҽерынтцаны, маҷк иқьаф шыҟаитцахьазгьы мҩашьо, шьапхтцәак саҧхьа дгылан.

– Абзагә Ланба! – сҳәеит сара: «Ухьз?» ҳәа – дсазҵаар, аҙәы иҳәашьа; «Салгеит сымҳәозар! акгьы аанмыжькәа.

– Усышьҭаланы уаала! – сапхьа дгыланы иҷынеихеит.

– Ула ажьа акит, Абзагә! – инасышьҭаҷиҵит ани Ԥ. Кәыҷбагьы.

Аѡбатәи аихагылаҟны снықәниган, еиқәылашьца иҟаз уада хәычык ашә аартны ҳныѡналеит. Алашара ааркны, зымѡа иқәыз иқьаадқәа даарыхан, заа иширмазеихьаз мѡашьо: – Абра унапы антца! ҳәа – бгьыцк сапхьа иаақәиҵеит, апарақәагьы еихыршәшәо иҷааихеит…

Апхын театр акәапеи еипш иҭәын, акьыпхь атәы зҳәоз аѡырақәа зегьынцьара икыдҵаны. Амѡапгаѡ, хатца пылтыҟса еиқәатҵәак, аизара аартны, зегьы дааҳалапшны, ибжьы еитцыхны ҷааиҵит:

– Ажәа имоуп: Ленинец иаша, Сталин дузза итцаѡы, ҳ–Бериа фырхатца иарґьажәѡа Бакаки Митрофан–ипа Алазе!

Итәаз зегьы азәк иеипш игыланы анапеинҟьара иалагеит. Иара, ипашәза ҷыц исаз ихы ичабра-рҿы ааитцыхны иныкәишьын, днеины акафедра днахагылеит. Азал иаҳа-иаҳа иацҵо аинҟьара иаҷын. Сара акырынтә уи иқәгыларақәа срыпхьахьан, агазеҭ ѡба-хпа даҟьа тыртәааны, агәҭа иахьазеиҟароу ипатреҭ цаґь–цаґь антцаны. Акырынтә уи иусушьатәгьы саҳахьан. Зны ақалақь далаланы дышнеиуаз игәеиҭазаап, пcатцла дук махәык алкьны, еимаҳаны илеиуаз асы хьанҭа шақәнауаз. Иара убраҟа ақалақь ахы игәиҿанитцазаап: «Абри амахә хжәар – ахатыпан уара укнасҳауеит!» ҳәа. – Даҿа зынгьы, ақалақь агәҭа хатцак иҭатын цыблааха иҷытцрыуааны ианиршә, ари уа даанкыланы днаиқәымчызаап: «Абыржәытцәкьа хапыцла ишьҭыхны ауырна иҭаршә!» ҳәа.

Ацәажәара даҷын Бакаки Митрофан-ипа, уажәы-уажәы алафқәа налатцо, ауаа ркьатеиах пцәо; иихәазеи уара ҳәа уажәы-уажәы дыдратцас изеинырҟьон даргьы.

– Ауриак ичкәын адырра иитеит, – дналагон Алазе, – абригь-абригь аамҭазы дәыґбала сымѡасуеит, авокзал аҟны усыкәшәа, х-минутк роуп иахьаагылогьы ҳәа. Аха ичкәын ҟадыць дагхеит. Адәыґба абґа ааитцнахуаны, аперрон даақәххит апа. Нахьхьи ахышә ихы кылакны иаб дшаапшуазгьы илапш наиқәшәеит. Шьҭа ихьзашьаҳәа

ыҟамызт. Аха ауриа иаб анс дишьҭуа дыҟахызма, ишимчыз ибжьгьы неиҵихит: «Саб, атуалет ахь уцома?» «Сцоит, сца-аа!» – иааѡит аб ибжьгьы. «Анцәа иҵьшьоуп!» – иҳәеит аԥагьы.

Ауаѡы атуалет ашҟа дныҟәозар – игәы бзиоуп, иифо – имоуп…

Уаҳа имырҳәакәа, азал зегьы амҽхакны, аҭуан ҭнажәо изеинырҟьон дара.

– Изхысҳәаауа, – ѡаԥхьа иажәа инаҵитҵон ақадақьѡы, – аклубқәеи аҳлагарақәеи ртәы иахьынҳахәҭоу игәцараркуам ҳара ҳгазеҭқәа. Аҳлагара лагоит: ус анакәха анхацәа ргәы бзиоуп, ус анакәха – ирлаго рымоуп…

Уаҳа инарҳәомызт уи згәы иахәаз ажәлар реинҟьабжь, аҭуан ҭнажәо зегьы архыц-хыцуан…

– Шәышықәса зхыҵуаз быргк дышнеиуаз, нарцәы днанагазаап, –деиҭаналагеит Алаҳе, – хаҵак агәгәаҳәа амца еиқәҵаны, ѡ-қәаб дуқәак ақәыргыланы агәараҳәа реиларшра даҽуп. Ақәабқәа руакы ахѡа ахарҟацаны иахоуп, егьи ахы хтуп. «Бзиоуп, аха арҭ акы ахѡа ахарҟацоуп, егьи ахы зыхтузеи?» – иҵьеишьеит аҭаҳмада. «Ахѡа зхарҟацоу ақәаб агырқәа ҭоуп. Аҳәы дҭытцыр – зегьы ҭигоит. Зхы аату ақәаб – аԥсуа итәоуп. Аҳәы сҭытцуеит ҳәа далагар – егьырҭ ихьынҳаланы дҭарыжьуеит! – иҳәеит ақәабқәа ирхылаԥшуаз. Абри шәхашәмыршҭын аԥсуаа! Агырқәа шәырҽыԥшла!»

Бакаки Митрофан–иԥа иажәа дшалгаз збаз, игыланы акәын ишизеинырҟьоз. Иара урҭ шихаҵгылаз дындәылҵны дагьцеит. Оҳ, гәышьаҳәа рыԥсқәагьы ааивыргеит аҳәырѡы.

Амѡаԥгаѡ, ивараҽытҽҟьа астол иахатәаз аҭаҳмада Бабышь Беи-иԥа, ажәа иитеит. Ани адауы иаамышьҭахь ари арыцҳа иихәараны иҟоузеи ҳәа ҵьоукгьы ҽырхыкәымҵа ишизыԥшуаз, иаԥсуа маҭәа дҭаҟаца, иеилаҳәашьа ссири иҭеиҭыԥш еинаалеи ирышьашәалаз ажәа бзиа ҳәауагьы иҽәааихеит. Сыццакны, сыбгьыц иантҵо снаишьҭалеит саргьы…

…Ахьаца ашьапаҽы адгьыл агәы аачыхә-чыхәт. Иѡыҵызза-ѡыҵыззан, анышә ааимышәшәеит. Ахаҳә ссақәагьы неилышәшәо рҽынархеит. Алабжыш еиԥш икәеи-кәеиуа

цəыкəбар хəыҷык аатцшəеит. Нас даҽеакы, нас даҽеакы… Акиаки неишьҭалеит. Урҭ амҩа хара рыхон. Аха ирыцнымгылар рымуит: агəалқəа, абажəқəа, ахаҳəқəа… Ацəыкəбарқəа иаҳа-иаҳа иеиԥылон, иагьеилатцəон. Агəалқəа дырхəашеит, абажəқəа шьҭырхит, ахаҳəқəа инархыкəшеит. Раԥхьа ҷық-ҷық нарыхгеит урҭ шьхартцысшəа, нас ахьхьаҳəа инеишьҭалеит. Иҙыхьханы иааҟəынд-шəындит. Иаҳа-иаҳа иацлогьы аҷынанахеит. Ицон амшын ахь ахы рханы, иццакуа. Иара ашҟагьы рҷаархеит: аԥсаа, ашəарах, арахə… Ус, Ауаҩы дааины даасҧнгылеит. Амра хааҙа иԥхон. Араҙын еиԥш иҷыпуа илеиуан аҙыхь, ибырлашҧсараха. Ицон абна еишьыл ду ытцырцəажəо: аччаҳəа, ахаҳəа, ахьхьаҳəа… Уи иахылтцуан ашьҭыбжь ссирқəа: «Ччы», «хьхьы», «шəшəы»… Ауаҩы дгыланы дҙырыҩуан.

«Ари иара зхылтцыз адгьыл абжьоуп. Ибзианы иазыҙырҩыз – зегьы еиликаауеит. Ари аԥсышəоуп!» – игəы инҭиҳəааит иара.

Ахьхьаҳəа ицон аҙыхь, ҭабара ақəҙамкəа, заҵааира амҩа хара ылхуа. Иалатҳацьуан: адгьыли аԥсабареи, аԥсааи ашəарахи, арахəи ауааи. Ахытцхырҵа ахьчон иахагылаз ахьаца, иара алԥха. Уажəы-уажəы Аҩыстаа лаԥшыцəгьа зышҟа зҷаазхоз, аха зымԥын дыкəызмыжьлоз Анцəа ду итɥла. Ааихсыгьрак ақəҙамкəа ицон: адгьыл иахшаз, адгьыл амч змаз, адгьыл абжьы зхаз аҙыхь. Ицон археи каршəреи аԥсыцқьа нархатцо.

…Ауаҩы днеины арҩаш дныҷеԥынгылеит. Ашьхара рцəажəо илеиуан иара. Итҳашуа, икҷашуа, итəҩашуа. Абахəқəа ирхыкəшон, ахрақəа ирҷакнаҳан, аҵаулқəа иртаҷҷеон. «Шшы!..», «Гəгəы!..», «Ҟəҟəы!..» – ашьҭыбжь ссирқəагьы ахылтцуан.

«Аԥсыуада аҙəы изеилкаауам ари иаҳəо. Изхылтцыз адгьыл абжьы ахоуп. Ари злацəажəо аԥсышəоуп!» – игəы инҭиҳəааит Ауаҩы.

Иара цон шьхеи ҷаҩеи аԥсыцқьа нархатцо.

…Ауаҩы днеины аҙиас дныҷеԥынгылеит. Ицон уи нырцə-аарцə ҭыртəааны. Архақəа ирнысуа, аԥшаҳəақəа ирныланы, адəқəа инарҷықəланы. Амала уи каршəра ҙиасымызт, сакара ҙиасымызт, шьха ҙиасын. Ахатə бжьы ахан. «Шшы!..», «Ҷҷеа!..», «Гəгəы!..» – ашьҭыбжь ссирқəагьы ахылтцуан. Ԥсыуамзар аҙəы изеилкаауамызт урҭ ирҳəоз.

«Зцәа-зжьы иалтцыз адгьыл абжьы ахоуп. Ари злацәажәо апсышәоуп!..» –игәы инҭиҳәааит Ауаҩы.

Иара цон рахәи ууаи апсыцкьа нархаҵо.

Ахәылбыҽеха асоф аҟны дтәаны, уажәгьы-уашьҭангьы ихы-игәы иҭытцуаз абжьы ссирқәа дрызхәыцуан Ауаҩы. Амза ххаҙа илаша-лашо агылара иаҿын. Апшалас хааҙа аҳәҳәыҳәа иасуан. Ус, уи иалхәхәа аҿаанахеит аҟарматцыс абжьы. Ихааҙа, иптатцагаха, инымтцәаҙо. «Цәтцәы!.., Цәцәы!..» , «Шәшәы!..» –ашьҭыбжь ссирҙақәа ахылтцуан уи. Ауаҩы ҭынч дзымтәеит. Дҩагыланы даалеиҩеит.

«Ари – ари адгьыли апсабареи ирыбжьуп! Ари апсышәоуп!» – иҳәеит Ауаҩы.

Ари адгьыл абжьы змаҳауа – Анцәа дирыцҳауп!

Ари адгьыл абызшәала изымцәажәо – зыбз зҿырхыз асаркьал даҩызоуп.

Ари адгьыл абжьы аныҟам – иҟам иара ахаҵагьы!

Мап, иҟоуп ари адгьыл абжьгьы, иара ахаҵагьы!..

...Аамҭа амтцәыжәҩақәа амоуп. Убас иҧыруеит. Сара Аҟәа иреиҳау атцара саанахәеит. Сеызсыршьцылоз аҭып ҧшҙақәа зегьы, аредакциа акәша-мыкәша реиҧьасшьон уажәы. Аредакциоуп сара раҧхьаҙа арахь саазгазгьы, раҧхьаҙа Аҟәа сзырбазгьы. Уи сара сырҿиамҭа хәычқәа адунеи алашара дзырбаз акәын, уи сара раҧхьаҙа снапы аҧара азыркыз акәын. Иагьарааны аҳҭны-қалақь сналаларгьы, иагьаҧьара сымҩа кәараҵаргьы, иахьатәи агазеҭқәа зегьы раҧхьа сышрыҧхьахьазгьы, абра сааины урҭ сеиҭанаргәыдмыҧшылакәа, аҩныҟа схынҳәҙомызт. Оумашәа иубаша, атипографиаҟны нбанҟәшәаҩыс аус зуаз аҙәгьы, аинститут дҳацҭалан, атцара ҳацитцон. Уи есышьжьымҭан, зегьы раҧхьа сара даасыдгылан, уа шьыжьыбзиа ацынхәрас, алаф насыххәааууа ҿааитуан: «Иаха уроманқәа руакы акьыпхь иазсырхиеит!..» Сгәырҧьара ҳәаак амамызт саргьы. Лассы-лассы аредакциа сатаауан, ргәы цыстцәар ҳәа сышшәозгьы. Иҟан дара сыпхьаны анапынтцақәа ансыртозгьы: иахьа абригь-абригь аҭып аҟны, абригьы-абригьы аипылара ыҟоуп, аинформациа ҳзыҟоутцонда, рҳәон дара, сара сгәырҧьатцәа уахь сҿынасхон. Ууанҙа, шамаха, бжьба-ааба цәаҳәа иреиҳамкәа астатиа хәычқәа зыҩуаз, уажәы затцааира сееитцысхуа салагахьан. Уимоу, зны-зынла афильмқәагьы срыхцәажәарацы

адҭацқәа сырҭон. Урҭ ишахәҭоу еилургаразы, азыҟатцара бзиа аҭахын. Сара сцаны абиблиотекаҟны аҟазара иазку ашәҟәы ԥшаахқәа срыԥхьон, иара сзыхцәажәараны иҟоу ахаҭагьы ѡынтә-хынтә сахәаԥшуан. Урҭ сыкәҽио саналага, иаҳагьы ҭакԥхыцәрыла изызныҟәатәу адҭацқәа сырҭо рҽаархеит. Сгәырґьара ҳәаак амамызт саргьы. Даҽеакы акәым, иара ҳаинститут аҟынгьы, сыззымдыруаз сыднардыруан. Лассы-лассы ҳааиҽаҳалон ани зны Ашыцәаа ҳашкол иаҭааз Ҭлабґан Уазбагьы саргьы. Уи уажәгьы анҭ ибласаркьа хьыѡрқәа дырхыԥшны дысҽаԥшуа днасывсуан, аԥсышәа хаарадак наҳәаны: «Бзиа убеит!» Иара изкны алафқәа аԥырҭон дара иѡызцәагьы. Ҽнак уи агазеҭ адаҟьа еиқәиршәазаап: «Аҽеаѡра беиа ҭоуп!» ҳәа, – дара рбызшәала, хылпас иаҭаны. Аԥхьатә ахыхны иааргаанҙа изымычҳакәа, идаҟьа шыҟалаз ибарацы, атипографиаҿы днеины дшахәаԥшуаз, ани имаҟа ҟьаҟьа иазнымкылакәа, имгәацәа шәпа, ашәыга ҿыц изыхьшьыз анбанқәа наҟ ианыларкәыґәґәа, аѡырақәа арахь иаанырхит. Дцон, рҳәеит, Ҭлабґан Уазба уажәы, ақалақь далаланы, иблуз шкәакәа аҿҽаҳәа ицәажәо, имгәацәа иантцаны: «Аҽеаѡра беиа ҭоуп!»

Ҳѡызцәа ес-сабша, шамахамзар ақыҭахь аѡныҟа ицон, ианаауазгьы еимала-еиҿалаха амашьынақәа иаартытцуан. Сара ҵаны-мцны ус сныҟәаҙомызт. Сашьцәа хәычқәа аныгәхьаазгалак, ѡымыз рахьтә знык сцон ауп. Иара усҟангьы саб изын аҭаҭынҟатца, ахәычқәа рзы хаамыхаақәак анызымгоз ыҟамызт. Сара астудент рацәак сызҭодаз, аха рацәак сыхгьы ԥырхагас ирысҭомызт. Астипендиа исоуази сгонорар хәычқәеи сара исызсырхон.

Сабшак аҽены сҽааибытаны аѡныҟа сҽынасхеит. Игәырґьаҵәа испылеит: раԥхьа ҳла Ариқа, нас сашьцәа хәычқәа, нас ҳани ҳаби. Ахәылбыеха ҳгәыла Наурыз Уанаҿа ауаѡы дысзааишьҭит: «Ҳҭаца хәычы уаха лыѡныҟа дыргоит. Иаргьы ѡызара сзылзиуааит!» – ҳәа. Ҳгәылара аҭаца дтәазаарын, уаха дызтәыз дыргон. Астол замана рызирхиеит Наурызгьы. Ҳарҭ аҭацаѡызцәагьы, уа ҳахьнеиуа иаҳа ҳаԥнартлап ххәан, маҷкгьы ҳкьафқәа ҟаҳҵеит. Аҭацаагацәа зегьы ҳара иабаадыруаз, аха ҳара-ҳара ицәгьамкәан ҳаибадырқәеит.

Ҭаца даазгаз ауаҩы нхаҩы нагак иакәзаарын, чара дугьы иуан. Асасцәа –дахьқәа ҳәа ҳаргьы, зегьы ҳарбарҭаны, агәҭаҵәҟьа ҳнаганы ҳдыртәеит. «Ҽаанызбзиала!» – «Бзиала иукит!» ҳәа, – наҟ-ааҟ ахҽаҟәа реиԥш иеилысуаз аҵәцақәа рыла аҩыжәра напы азыркыз, иаҳа-иаҳа ҳԥеиԥеиуа акы ҳаанахәон, аԥсҭазара мыцхәы иаҳгәарԥхо: ҳкәара хәыҷы мшынны, ҳамшын ду кәараны иаабо ҳалагахьан. Сара саб, иреиҳау аҵарахьы схы сырхаанза, ҭаҭынк насҽаскыргьы иуамызт ҵәыцак аҩы сааҩахаргьы. Уажәшьҭа урҭ рзин шсымазгьы, аҭаҭын зынзагьы сахазомызт, аҩы мырмыцхәцәакәа изжәуан, ҳаҭыр ақәҵаны. Уи азын акыр сгәысҽанитцахьан сабгьы: иауазеи арыжәтә умжәыкәа, уигьы Анцәа иаҳзишаз ҽаҵахуп, амала ҳаҭыр ақәҵаны, имырмыцхәыкәа…

Ачара иаҳа-иаҳа аилашра иаҽын, иаҳа-иаҳа аилышәшәра ҳаҽын ҳаргьы. Аԥшәма иҩы шкәакәа убас ихгәарԥхан, арахь аҵыс ахы хызҵәо ажьаҷь уатка иаҩызан. Асасцәа рахь иеизынхазгьы ҳапхьагылеи сареи ҳауп. Алтә ныха зхарахаз саргьы, уажәшьҭа аишәа сҽысзахамкуа спаць-паць уа саламгахьази, снеины уи снаидтәалеит. Дал Ноуба. Ари ҳара ҳҟыҭа Ашыцәатәын, аха краатцуан Ага дынхоижьҭеи. Сара ууанза иааигәаны дсыздыруамызт. Ага шьҭатцарҭа дук деиҳабын: ахәыҷы инаиркны аду иҟынза зегь еибарҩуагьы ишьҭан, аха иара изиҭашаз дидыруан, имихшаз шидыруаз еиԥш. Иҭеиҭыԥш ҷьбара, иапсшәа хаа, иҩыжәра… Бзиа дызлаумбашаҳәа акы далаҟамызт; уаха – иаҳагьы, даԥхьагыланы, сасгьы-аԥшәымагьы рылаԥш иаахо астол дахьахатәаз.

– Уара узбахәқәа рацәаны исаҳахьан, аха ас иааигәаны усыздыруамызт, –дгәыцхә-гәышьуа инапы ааганы сыжәҩа иныкәикит иара. – Уаб, сара даара ҳаҭыр иқәстцоит, еиҳараҙакгьы абри иҩыза атцеи дахьиааҙаз азы.

– Идузҙаны итабуп! – изызҙарызеи, сгәы иахәон саргьы.

– Зны днеин – аҩны ахышәқәа истеит, деиҭанеир – ахыбгьы истоит!..

– Идузҙаны итабуп!

–Уара устудентуп рҳәеит. Ҳаргьы ԥынтцала аҙы аажәуам, акуасҳәашан! Сара уажәшьҭа уаҳа исзычҳауамызт. Иҟалалакгьы ҟалааит, сҳәан, Дал Ноуба сахьиваҟәасаць уаз, схы наиқәскит:

– Дал! Абыржәы сцьыба иҭоу удыруандаз?!

– Иҭоузеи, уара?

– Абомба!

Иҽы иҭеиҵарц даазѡахаз ашша-ԥасал наимпытԥшәаны аҽыланахеит. Сааигәара умааин аанарго, маԥкгьы даанасҭхеит.

Ааи, абомба сцьыба иҭан сара уажәы. Иахьа Аҟәантәи санаауаз, ҳҟыҵа сахьаалалаз, Иан Ԥазоу днасыкәшәеит. Аакьыскьа иареи сареи ҳаибамбацызт, сгәыдикылеит–схыдикылеит. Сыкәҽиарақәа дреигәыргьеит. Ҳгазеҭ аусзуѡцәа иидыруаз дрызҵааит. Нас иԥьыба дынҵалан, шәҟәы еицарсак аатигеит: «Сара схы агәра шызго еиԥш – уаргьы угәра згоит, Абзагә, иудыруеит. Ԥлабҕан Уазба идҵак сыман, кыр ԥьабаа адызбалазаргьы, ибзианы иҭҵааны изѡит. Аѡны уаннеилак, уаргьы унатәаны усзаԥхьа. Ари анбан ҽыц ҟадыць рацәак исыцныҟәом. Аҳәгьы имырбакәа инаганы иара исызиҭ!» «Хьаас иумкын, Иан! Гха-ԥхақәак амазаргьы, сара исыриашоит. Инагангьы ани сыуа ду Ԥлабҕан Уазба инапы ишасыркуазгьы удыруазааит!..»

Аѡны санааи, гәѡарас исымаз ашәҟәы сцьыба иҭаны, анс ҭынч сызтәо сыҟахызма, аимҟьара схы инархәаны хыхь сыѡхалан, иааиҵыхны саԥхьо сҽынасхеит. «Аца иҭоу... Аца иҭоу аҳәынаԥ даѡызоуп. Ага ашьҭаҵарҭа ду аиҳабы Дал Ноуба...»

– Иагьа унасҭхаргьы сбомба узацәцом, Дал! – уажәы сцьыба иааҭыхны иара ишҟа инасыррхеит сара, аԥшәма иҵармақьа-ѡы шкәакәа заҵааира сарԥашашо.

Дал Ноуба ажәжәаҳәа ашәҟәы ааиҵыхны, днатәаны аԥхьара дналагеит, нас ашырҳәа дѡагылеит, нас ашьшьыҳәа деиҭанатәеит...

– Абри аѡыза абомба уԥьыба иҭаҵаны акәызма уара укәаԥза ушсыдтәалаз? – иҳәеит иара раԥхьа, аха, нас ихы инапаҽы имааикәа дыҟам, инапы ԥырԥаԥақәа сыкәыршаны сааигәыдиҳәҳәалеит...

Хымш аатҵуаны, алекциақәа рышьтахь, азеиԥшынхарҭаҽ сахьаааиз, аҭел иасуан, аредакциахь иуԥхьоит ҳәа насарҳәеит...

...Аибашьра назхысыз адәеиԥш, иууаза иааиқәтәеит уажәы ҳуада. Иашоуп, уи ҭбааун, илашоуп, аха бжьѡык

астудентцәа ҳаицыѡноуп, зеиԥшынхарҭами. Аԥсны еиуеиԥшым акәакьқәа рҟынтәи, еиуеиԥшым аҵкәынцәа, еиуеиԥшым аҟазшьақәа змоу. Еицеиԥшны зегьы иҳамоу акызаҭәык ауп: аҽара. Ашьжьымҭан зиарҭа иаалатәаны алаф аҽаазырхо дубап, ихырҟәысуа ацәа изазымиааиуа дубап, ахчы ыршәны иаазышьҭуа дубап... Зегьы-зегьы ахьыӡшьарақәа ҳамоуп усгьы. Уаѡы даазмыхәаӡо ани Пазана иоуп. Есҽны ҭәык-ҭәык наҳалаҭаны, ҳзеиԥшынхарҭа зегьы еиҭаҳәатәыс инариҭоит.

«Жәацы сѡызцәа ача аахәаны инасыртан, – икәшаны игылаз иреиҳәон иара, – унеила уажәытцәкьа ҳухьӡоит, рҳәеит. Азеиԥшынхарҭаҽ сахьааиз, аѡнутцқа сыѡнамлазакәа ақәа кыдхаҽа сыцәгылан... «Избан, уара?» «Избан шәымбои, сыѡналар – дара ааиааӡа иара самхафон!..»

Иара иҳәон – дара ччон.

«Иацы ақалақь салаланы сышнеиуаз, даасԥылеит ани Ишҭи, –деиҭаналагон иара, – Анахь иҟамкәа, арахь иҟамкәа, уажәы сылбаз цьушьап, абасгьы инасгәыдылтцеит: «Ҳаи, Пазана мыжда, шаҟа укьаҽны ухҳәазеи?» «Скьаҽны сыхҳәеит, аха лапҟьа дукгьы ҽалт!» – налаҭаскит саргьы.

Иара иҳәон – дара ччон.

Иахьа ашьыжьымҭан даҽеак наҳалеитцеит Пазана мыжда. Уи дшыѡагылазҭәкьа, ицәахыпар ҳәа дшәозар акәхарын, дныкҽалан ихәшәи иӡи ааинириеит. «Ари ахәшә зужәуазеи, уара?» – ҽааиҭит уи зылаԥш наиқәшәаз Базақьа. «Абра сеимаа сшьапы акуеит, афаст!» – иҳәеит Пазана папантҟәыргьы...

Уажәы схала ауада сыѡнагылоуп. Сѡызцәа зегьы алекциақәа рышҟа ицеит, Сара иахьа саагылеит, адекан иаҳәаны. Ахәылбыҽеха ҳаинститут аҟны аиԥылара ду ыҟоуп. Арахь иааԥхьоуп аҟазара аусзуѡцәа. Ажәахә змоугьы сара соуп. Ари сара исыдыртцаз раԥхьатәи напынтцоуп, сара сзын раԥхьатәи цәыртцроуп. Уи аҭакԥхықәра азгәаҭаны сахаҭгылеит саргьы. Ари абжьарак тәамѡахә шсымам еиԥш, цәамѡахәгьы сымам. Сыҟан ашәаҳәацәа рансамбль аҟны, сыҟан акәашацәа рансамбль «Шьараҭын» аҟны, адраматә театр аҟны. Сзыҿцәажәаз шырацәаѡу еиԥш, иеилыскаазгьы рацәоуп. Сықәгылара цәгьамкәангьы изѡыз цьысшьоит, аха аӡәык-ѡыцьак иасырԥхьаз агәынамӡарақәа

ахьаадырԥшыз ыҟоуп. Зегьытԥәҟьа срыҟәшаҳаҭымзаргьы, исыдыскылақәаз хымԥада иԥееитәуп. Урҭ срызхәыцуа, снеиѡеиуа ауада сыѡноуп сара уажәы. Снеины аԥенџьыр снадгылоит. Уи иазыԥшызшәа, ахыбқәа ирыҟәпҟҟа, аҿырацәа ршьапышъҭыбжьқәа аманы, аҿаанахоит ақәаршаѡгьы. Амѡа ианыз џьоукы раԥхьаҟа иеибарѡит; уахь ақәа ыҟам џьушьап, џьоукы ахыбраҟәа ршҟа итрысит. Аха иныҵгыла-аатгыло иааиуаз аҷкәыни азҕаби уаҳагьы иаамыццакзеит. Ақәаршаѡы ианарҕәҕәа, лара лҳаргь ааитцылхын, иаргьы днеины уа днытцагылеит. Ицон имыццакзо, ишаатгылац иааҵгыло, рыԥсы еилаханы акы иалацәажәо, дгьылгьы жәѡангьы дара иртәны. Сара сгыланы сырзыԥшуан, аԥенџьыр иаҿахәмаруаз ақәаршѡы, иаҳа-иаҳа хәыцра хааҙак ашҟа саманы ицон. Ани аҷкәын – сара соуп, азҕаб – Саби лоуп. Ерны Саби. Ақытаҿы ѡыџьа ааидгыланы ирбар, абызҳәацәа иаамтцпааны рҿынархоит, атцәы инахатцо. Уи сҳәеит ҳәа, иара игәағьны иналыдгылозгьы дабаҟаз. Уажәшьта даҽакуп. Аамта аҽешеитанакыз еиԥш, акыр сҽысыԥсахит саргьы. Сыҕҕәахеит, аҽарҕәҕәеит ани абзиабарагьы. Амала иара аҿаԥхьа сара затцааира сымчыдахоит. Уажәы ақәаршаѡы иаҳа-иаҳа аҽшарҕәҕәогьы, имыццакзо инеиуеит анҭ – аҷкәыни азҕаби, аҳаргь хәыҷы хыбра дус ирыманы. Иара – сара соуп, Лара – Саби лоуп. «Иҟоу бдыруоу, Саби?» «Иҟои, Абзагә?» «Шаҟа ҭуазеи сара абри сазыԥшижьҭеи?» «Ақәаршаѡу?» «Мап, џьушьҭ, ҳаиқәшәара!..»

Убри аамҭазы, машьынак нарываҳәҳәан, аҷкәыни азҕаби неиҭапеит. Сабии сареи. Атехника ҟадыџь, ацәгьеи абзиеи еиҟароуп усгьы. Аҷкәыни азҕаби рнапқәа ааибаркны, ѡаԥхьа рҿынархоит. Сара… ных, ных!.. Ишԥыкәу, мшәан, ани ашәа ишаҳәо: «… Раԥхьа иргылан аҳаирпланқәа; азҕабцәа, азҕабцәа нас!..»

…Аинститут азал ду акәапеи еиԥш итәын. Иагхан иааиуазгьы, тәарҭа рмоукәа, ана-ара акәакьқәа инарыкҿагылон. Аԥхьатәи аҭыпқәа рҟны итәан иаарыԥхьаз асасцәа. Урҭ – зегьы ирылумкаарц залшомызт. Ласы-лассы аҳәаанхытҟа аныҟәарақәа шрықәшәоз мѡашьо, уахьынтәи иааргаз аматәа ссирқәа ирытҵаҽырбо иршәын, иеиқәмодаха. Иашоуп, иҟан ҳарҭ астудентцәа ҳаѡнутҟагьы, ауаа дуқәа

рхәыцқәа, маҭәа ҽыцс иаагәарлоз раԥхьа иназшәхыццааууаз, аха зегьы акоуп, анҭ рҟынӡа иузнагомызт-тәа! Аҳра зуаз абжьы рацәа аанкыланы, аилацәажәара ааиртит аинститут адиректор. Нас, ажәа наганы сара инаситеит. Изааӡарызеи, акыр исцәыуадаҩын, асценеи ажәеи рызҟазацәа дуқәа абырсҟаҩык ахьтәаз, уаҩы изымдырӡоз қыҭа ҷкәынак саацәыртцны, аҽҽа-ҽҽаҳәа ажәа аҳәара. Актиор дук иҳәамҭаны ԥьара саԥхьахьан: шаҟа уцәеицәыԥсуа асцена уқәло аҟара, убриаҟара уқәгыларагьы бзиахоит ҳәа. Убас иагьыҟалеит. Раԥхьаӡа сыбжьы анынасырга инаркны, азал зегьы снапахьы иааганы, сышҟа иаасырԥшит. Сара қьаад гәарҭак шсымҭазгьы, ҽырҳәала итцаны исымазшәа, ацәаҳәа ахы сныкәыԥшыр саԥхьа игыланы аҽынанахон. Схы сҩаханы уажәы-уажәы сыбла иахьаатҵсыжьуазгьы: ана-ара рыхқәа неидыркылон сышҟа иааԥшуа, ирҳәахуаз уара идыр! Сара сыззаатгылоз ахҭысқәа, сыбжьы нарышьаршәало ацәажәара саҽын:

…Аԥсуа артистцәа ауардын иакәтәаны, Елена Гәлиа ирзылӡахыз адекорациа иатҵаланы, ақытақәа инарылалон, аабыкьаӡа асценаҟны апатрона ҭамыз ҷьашьа, изеихсны машәырла ирыцәтахаз рҩыза гәакьа Антон Шьакаиа ирзынижьыз ахьаағәгәа ргәатцаҽы итцәахны, аччаԥшь лаша анхацәа инарызшауа… – сажәа аҽынасырхон сара.

…Қарҭаа ртеатр ду асценаҟны, убла рхьымзо амца аркны аԥсуа кәашара дзырбаз ҳартистцәагьы, наҟ-ааҟ итцагыланы ашьацәхыртәышьа идырҭон, рҳәеит, данрыҳәа; ашьҭахь ари ҳара иҳакәашароуп ҳәа, зегьы ирылазырҭәоз ақырҭуа сцена азҟазакгьы… – сажәа иаҳа-иаҳа салашыҩуан сара.

…Ҳакәашацәа Берлин анемеццәа ыршанханы иандәылтц, ирыкәшаз ажәлар рахьтә зҭаацәа урҭ рышҟа инармышьҭыз аԥсыуак ибжьы рыҟәиргазаап: «Сара Мыкәтәуп, ацҳа зҵабгақәазгьы среиуоуп!..» – сажәа ахыркәшарахь снеиуан сара.

Сыкәгылара саналгагьы, акыраамҭаҳа атуан ҵнажәо исзеинырҟьон, зны аԥхын театр аҟны ани Бакаки Алаҳе ишизеинырҟьоз еиԥш, амала усҟан еиԥш имгылеит умҳәозар. Аҳәызатәык аинститут адиректор дҩагылан, снапы сымхуа, зегьы ираҳаратәгьы ҽааитит:

– Акы аанмыжькәа зегьы-зегьы уара иуҳәеит, уажәшьҭа ҳара иаҳҳәараны иҟоузеи, уара?!

Аиҧылара ҳаналга, Ҭлабҕан Уазба дааины даасыдгылан, сԥызцәа снарылиҧхьеит. Дабаҟаз, ҧьым-ҧьым, ари ара?!

– Ани уқәгылара арахь исыҭишь, уара!

– Избан?

– Избан умбои, агазеҭ ианаҳҭоит.

– Сара скьыҧхьра шәаҟәытцхьеитеи, мшәан?!

– Даҽеазны убас агхаҟәа ҟоумтцалан!.. Иаасымхны игеит.

…Ашьхарахь еимагыланы аҳәылыҳәа, асы анауа, агаҟа еимаҭәаны ахаҽеаҳәа ақәа леиуеит. Ари абжьарак ҿааихак змамыз амшцәгьагьы, иахьа агәы кеикеиуа ихнатит. Рхы-рҿқәа цыр-цыруа иаакаи-бзаиит ашьхақәагьы. Аҳауа ҿацагьы гәыҟатцагаха, ухы инаркны ушьапы аҟынӡа, арыжәтә ҧьбареиҧш ууаимнадо, аҿаанахеит. Снеиуеит ҳқыҭа салаланы. Аусҳәарҭаҟны саанзыжьыз амашьына, зымҩа ицеит. Снапқәа наҟ–ааҟ еихӡыӡаауа, акы аапсаанӡа егьи аҿынахо, уажәы-уажәы ачамадан ааимырдоит. Уи иҭоу мыцхәы саргәыргьо, заҭааира сныҟәашәа иацыстцоит саргьы. Саб, ҩ-гәыцәк змоу ашәарыцага шәақь даараӡа ҳаҭыр ақәитцоит. Уажәы уи сатцаланы саауеит, ахи ахәшәи надкыланы. Иааҭганы ицыр-цыруа инаисыркыр, иагьа деигәыргьап. Уи, ҭаны-мцны, насгьы ҟьац-мыцык азын, бназара дцаӡом. Сара издыруеит уажәы лассы-лассы ашьхаҟа аҧшра дшалагахьоу. Урҭ ибзианы асы рыцәнауит. Ус анакәха, уажәшьҭа Ашәбаархаҟа абынҳәақәа лбаауа иалагоит. Саб бҧьарла деибыҭоуп уажәшьҭа.

Снеиуеит амҩаду саныланы. Ашыцәа. Иабантәааишь абри ҳқыҭа ахьыӡгьы?! Уи здыруа абыргцәа ыҟамкәа ҟаларым, макьана… Ҳара урҭ еснагь иҟоу ҧьаҳшьоит. Хара имгакәа уи аҭоурых ааҭцааны, шәҟәыла ишьҭыхтәуп. Слапыцәшәа абар-абар аҳәан, ччапшькгьы аасҿалашеит. Снеиуеит амҩаду саныланы. Шыцәсык-ҩышыцәса рыҩнутцҟала, ара еиҭакраҳәа акгьы ҟамлеит. Амала ҳқыҭа атцеицәа бзиахәқәа ааӡеит. Иаразы мацара акәымкәа – Аҧсны зегьы азы ихьӡырҳәагақәаны. Убас, уатцәы абраҟа иҧылараны иҟоуп жәлар рартист ду. Абраҟа ииз, абраҟа иааӡаз. Сара уи салаҽехәоит. Сзеигәыргьо иаҳаракгьы, Ҭлабҕан Уазба снапхьаны снапы ианитцеит уатцәтәи аи-

цылара иазкны, инарҭбааны агазеҭ азы изыԥрацы. Снеиуеит амԥаду саныланы. Ҭандел Карба инхара сназааигәахоит. Уи абыржәытцәкьа аԥошьҭа иманы дмааикәа дыќам, иҵеы гылоуп ус ахы ақәыжьны, ааԥсара аиааины, ицәырсысуа, акәадыргьы ақәимхыцт. Шаќа гәырґьаҷҳәаша сзаанагахьази, анаԥьалбеит! Уажәы сцоит урҭ снараԥсны. Усоуп аԥсҭазаара шыќоу!

Шаќа исҭахузеи уажәы абра ԥьара Иан Ҵазоу ихацәа аныкәыпшра. Уи иасҳәаша мазеины исымоуп сара: «Уара аԥра салаургеит – иҭабуп! Уара аԥыжәра саќәухит – иҭабуп!» «Ааи, аха бзиара ашьҭахь – бзиара ыќамзаап, Абзагә?!» – ҷәааиҭуеит иара. «Саҭоумҭан, Иан!.. Ауаԥы ду ушаҭеимҭарагьы идыруазароуп!..»

Шаќа исҭахузеи, анаԥьалбеит, илмырдырʒакәа лассылассы лапхьаќа иниасуа лыхцәы чқәыртылқәа, уажәыуажәы лызқәахь инаршәуа, лышәкәқәа лгәыдырґәґәала икны, абыржәы Саби абра ԥьара даасҵылар!.. Аха иахьа мҿышами, ҵаны-мцны ани анс даныло дыќахума! Иааҳачҳап: мызқәак роуп инхаз, нас усгьы уахь днеиуеит…

Снеиуеит амԥаду саныланы. Абар, ани ҳқыҭа ахада, иматҵуарқәа ицрыԥсса, даасҵыланы «аман» ахьсирҳәаз, архәара сназааигәахоит. Ассир уҭахызар, даҷеакы сазхәыцыргьы иќалозаарын, зыцәгьа уҳәо ушә дылагылоуп ҳәа, зыʒбахә умоу иакәхап, апќара-пќараҳәа рҷеыццышәқәа ирықәтәаны аа даргьы ахьааиуа, дара – еицыц еицуп усгьы, дышгылац, аҷе-хыцәгьа еиԥш ихы шьҭыхны раԥхьа дгылоуп иара – Ԥыр-иԥа Бираќ, дара ицрыԥсса ишьҭоуп. Наќ-ааќ ҳааиҷагылеит. Сара сшырзыԥшымыз еиԥш, исзыԥшымызт даргьы. Иҷеаґәра ааҷархханы даатґылеит раԥхьагыла, алиԥси рыбжьара дагьыҵеыжәԥеит. Адҵа риҭазшәа, аддыҳәа иҵеыжәԥеит зегьы. Сара сшанханы сгылан, иара дшааиуаз инапы ааитцихит:

– Уа бзиала уаабеит! Уара ухьʒырҳәагахеит, дад, аԥсынтры уоуааит! Аб бзиа иԥа уаҳа дышпаќалоз! Ҳуеигәырґьоит зегьы. Шәааины аԥсшәа иашәҳәа уара! – адҵа ныќаитцеит.

Ԥхьа ааира еимакуа, рҷеаархеит даргьы. Сара исҳәара сҷамшәо, сшанханы сгылан…

Амԥаду саамԥахытцын, аʒыԥшаҳәа саваланы сҷыԥасхеит.

Шаҟа ҳаѡны сазааигәахоз аҟара, исмырдырʒакәа сшьапқәа рыласра иацтɕо. Сышьха ʒиас Қьатуан. Нахьхьи асыпса дуқәа ирытцыѡрны ишаауагьы, алѡатɕә ахылыззуа илеиуеит уажәы. Сылапшгьы нақәшәоит ҳхәыҷра зхыʒсало ани аʒыжь, уи иалҳәҳәо ахаҳә ду. Амш анбзиахо аʒыжь еилахәашьгьы затɕааира изоит, атɕа кеикеиуеит, акалмаҳ еилаҳәылмызқәагьы еицлабны, ажәѡан иамтɕасуашәа, арахь иалпоит. Амш анбзиахо ани ахаҳәгьы иаҳа аʒыжь иалҳәҳәоит. Ахара ипшуа. Саатгыланы сназыпшит саргьы. Ашьантɕа лыпшаахқәа згәыласоу ахаҳә, уажәы амра ашәахәа ссирқәа ахьақәыхәмаруаз, оумашәақәа еилыбзаауан. Зымпын уаѡы дықәмыжьло, шьапқәыргылартазатɕәык ада змаʒам ари ҳхәыҷра ахаҳә ду, ҳхаланы ҳақәгылахын уажәы Сабигьы саргьы, ҳнапқәа еикәыршаны, ахара ҳапшуа.

Витали Амаршьан
(1941)

АПЫЛҲАҬ

Мамсыр данааԥш, иаргәԥыста иларкны, иҙамѡа шыҟоу ак ҟәандашьшьыраҙа иҿаланы илеиуазшәа игәы иааинатеит. Инапы лаиҿшьны днахәаԥшызар – иҟаԥшьҙа иҟоуп. «Схы ԥырҿеит, схы ԥҿеуп!» – мацәыс еимҟьаран дназхәыцын, сыбҕа сыхтәалоит ҳәа дѡеиха-ѡеихеит, аха уаҳа умԥсит – зхы ԥҿеу ихы дызѡахома, ихахәда ихчы иладырҟацазшәа, амалахазгьы иааизмырқәацеит. Иара ус, иблақәа ҭаа алаҕәра дшаҭаԥшуаз, ибжьы уаѡы иааизымычҳартә дауазырит, ахьаагьы мыцхәы иааинырит.

– Иухьи, иҟалеи?! – рҳәан, иԥҳәыси иԥҳацәеи ааѡнеибаҳәеит.

– Схы ԥырҿеит, схы ԥҿеуп! – ҿааиҭит иара, иԥсы изҭымкааua.

– Ишԥаа, иԥызҿеда?! – артҙааа ѡҭлыргеит иԥҳәыс Хьытцкәа, иԥҳацәа зынҙа ишәан аҳәҳәара иалагеит.

Еизеит агәылацәа.

– Иԥызҿеда Мамсыр ихы?

– Иѡналада иѡны?

– Ашәқәа аркызма?

– Иаркын.

– Аԥенцьыр ҙәыр дкылсзар?

– Мап.

– Ауаҵьаҟ дҭалан ҙәыр длеизар?

– Ҟалашьа амоума!

– Иԥызҿеда нас ихы?

– Иԥызҿерыдаз?!

– Аҕацәа умазма? – иазҭаауреит зегьы.

Иара ҽиҭзом.

– Аҳақьым дааҳгап.

– Ааи, ааи! – иақәшаҳатҳоит.

Дааргоит аҳақьым. Аҳақьым ҳәа иааргаз ара аҵнырцә инхо арахә рҳақьым иоуп. Ахылпарч ду зхазҭало. Иихәышәтәхьоу ратцкыс еиҳауп иара ихаҭа ирцәифахьоу (амала аҵәы иашәымҳәан, ҳара ҳабжьара инхааит).

Ари аҳақьым иурҟатцози, арахә аҧшаҵа ианашьлак ириҭалоз хәшәык аиуа ааанижьуеит, зырҟәандала ишәыржәла ҳәа…

Мамсыр ихы шҧырҽеыз шьыбжьаанҵа иуацәа-иҭахцәа зегьы ираҳаит. Ҳара ҳҽы ауаешьара иатцанакуа ижәдыруа ауп усгьы, ауа-иуа кьынтыжә маҟа даара амч амоуп иахьагьы. Аҵә иара ус жәа-наак машәыршәа инаихьурсыргьы, нахьхьи аназара иҟоу аҭынха-ҭынтцы калакәытла ухы данасуа уздырзом…

Абас зиашьара ҕәҕәоу, ауацәеи аҭынхацәеи абаагәара еиҧш изкәыршоу Мамсыр ихы аҧера згәаҕьрыдаз?

Ииаит ижәлантәқәа жәафԥык, ииаит иабхәараа…

– Ианбаҟалеи, ишҧаҟалеи? – еизҭаауреит аҵәи-аҵәи.

– Иахьа ашьыжь данааҧш, ихы шыҧҽеыз ибеит ауп, уаҳа ак ҳаздыруам, – даҽуп ипҳәыс.

Бзиоуп, аха бара бабаҟаз? – длазҭаауреит лашьцәа иреиҳабу Цьгәыгә.

– Исҳәо умаҳауеи, зегь аԥны ҳаҟан, ҳанааҧш!..

– Уи иазыжәуазеи уара, гылашьа ҳамаҵам: еилкаатәуп акы – злаба ҳаахада?! – ибжьы ԥҭицоит агәыбжьанытә.

– Ҳааҧшып уара, иара далтцыр ихы ҧызҽеыз дышҧеигәаламшәари, – иҳәоит ижәлантәқәа руаҵәк.

Ус ачымазаԥ дааҳәыцымыцуеит. «Сишь» ҳәа, зегь еиқәышьшьы иаатгылоит.

Алԥатә зхылззуа ихы иақәыз ампахьшьы аақәхны, блатаала даарылаҧшуеит иара, ажәа иҳәом. Цьгәыгә зыхьзу иабхәында днеины днаихагылоит.

– Ушҧаҟоу, Мамсыр, уажә уеиҕьума? – диазҭаауреит.

Аҧсыз уба – Мамсыр дуба, ҽиҭзом.

– Иҧызҽеда уара ухы, абри ҳзызуда?! – инеиҧхыҳәҳәоит егьырҭгьы.

– Шəаагыли уара, уи аҙбахə шəымҳəани зны! – урҭ днарықəтцəҟьоит Цьгəыгə.

Иара илаҕырҙқəа ѡхажжылоит.

– Дыпсуеит ари, акгьы изырҽеиуам, – даағьатцəыҕьатцəуеит ипҳəыс Хьытцкəа.

– Иаха данааз ихы еибганы даама? – уи длазтцаауеит Цьгəыгə.

– Иахоу… ишпеибгамыз!

– Цқьа игəабҭама?

– Цқьоу?

– Ихы итəызма? – дҭцаауеит еизаз рахьтə даҽеаҙəгьы.

– Ааи, ихы итəымкəа!

Ихы итəызма ҳəа итцааз гəыбҕан иаҳамҭароуп, избанзар, Мамсыр даара дцьар уаѡуп, ачарақəеи, апсхəрақəеи, аиныхрақəеи, иара ус акампаниа хпыҽқəа уҳəа рҽы иахьабалак иара дыќаны даҽеаҙəы толбашьс далырхҙом. Даара дѡыжəѡы ҕəгəоуп! Иахьа ҳаѡқəа шаҟа ицқьоу жəдыруеит, иага ихəшəыркызаргьы, ѡажəа-ѡажəихəба тцəыца рзы илымҳагьы қəацом. Ҳəарас иаҭахузеи, цəгьапсышьа анинаҭогьы ыќоуп, аха…

Ипҳəыс Хьытцкəа ари пхалшьоит аҟнытə, ихы итəзамкəа данаалакгьы, ихы итəымкəа, дкəапҙа дааит ҳəа «ацəҟьарсҭа» цахак ақəлыршəлоит. Аха уажəы мцы лымҳəаҙеит. Мамсыр иаха заа дгəарлеит, уаҳа наҭахымкəагьы ихы аҭып аҟны иҟан. Уи азы ишаҳаҭуп ижəны ашҭа данааҭалалак мыцхəы изцəымҕу рла-Мура ду Дамшəгьы.

Ишпаҟалеи нас бара?

Икəапҙа ицəаз ауаѡы данааапш ихы пҽены ибеит, аха иҧызҽеда? Иҧызҽеыз пҽеышьас иаитеи, насгьы дызхирҟьазеи?

Даара иус цəгьахеит!

Арҭ еизаз аҭахцəа рахьтə ѡыцьа аанаскьеибапхьан, хаз аицəажəара иналагеит:

– Дара шпеизыќазишь? – дцааит руаҙəк.

– Дара зус?

– Дара, хатцеи пҳəыси?

– Изхуҳəааи?

– Иќамло егьыќазам, лара иҧылҽезар уара ихы?

– Неҳ, иуҳəо закəи, ужəла нтəеит, ҟалашьа амоума?! – азныказ днеипхыҳəҳəоит. – Аха, акрыздыруоу уара?

– От, абри ауп изысҳәо!

– Мап, цьушьҭ, устцәкьа…

– Лара ллеишәа удыруеит?

– Маҷк дыцьбарагәышьоуп, аха…

– Дыцьбароуп аҷы дыќоума!

– Иара иќазшьа удыруеит?

– Дыхжәагәышьоуп, аха…

– Дыхжәоуп аҷы дыќоума!..

Ус арҭ даарыдгылоит зхы цырҿыз иабхәа Цьамфер.

– Сара шәсазҭааузазар, немедленно аорганаа ирзыцҳатәуп, – ҿааиҭуеит уи, исаат дахәапшуа.

– Иауеи, ҳара ҳапсыма?! – днатцаҳәҳәоит руазәк. – Ҭынха дызмам иоуп аорганаа зыргәамтцуа…

– Ааи аха, ари шыќалаз ала…

– Ишпаќалеи?

– Дшыцәаз…

– От, убри ауп еиҳагьы иуҳәаша, ҳалақәа ҭызза ҳшаапшуаз аҙә ак ҳзиузар, абас-абас ауп, аҿенышьыбжьон абри ауаѡ ҳгәыхҿеанҙамкәа ҳхы циҿеит, дҳамшьыр ќалом, аха зны шәара ҳнашәазҭаанда ҳгәахәын ҳҳәап, аха ара иуҳәои?!

– Цхыбжьон…

– Нас!

– Цхыбжьон акәзам, ацәылашамҭаз ауп!

– Уи акраанагома, ишакәхалак, уахынлоуп ихы анцырҿыз, иахьцырҿызгьы абыкәу – иѡны!

– Абри шаҳцеиԥшыз здыруазшәа, иаха ԥхыҙла избаз шәасҳәап…

– Уаагылишь, уара, аԥхыҙ аха ҳамоума! – уи днаиқәцәкьеит егьи, изҳәаз иԥхыҙқәа игәы кыдырххьазар акәхарын.

– Иҳәааит, уара, иудыруеи акы ҳақәнарԥшыргьы.

– Шәыччома, уара, ҳцәыуартә ҳгылоупеи!..

Аҙәи-аҙәи еихьыԥшны иаауа мацара, Мамсыр иѡны иамкуа еизеит ажәлар. Абри алагьы иубартә иќоуп ари ҳфырхатца иқытан моу, анҭытцгьы шаќа ҳатыр ду иқәу!

– Бзиоуп аха, ҳҿеиқәыпсаса ҳашпагылоу? – абар иихәо жәбоит агәылацәа иреиуоу Баҕыр.

– Ыы?

– Ҟәыдк ажәра еитҵаҳхар акәын.

– Аҟәыд-ба?

– Нас… ииаиуа-ицо ҽамыртцысы иҳашьҭуама!

– Уеилагама, уара, Мамсыр макьана иԥсы ҭоуп, аҽеакуп…

– Иԥсы ҭоуп аха, ииаиуа акы-ѡба рклар егьамаҙам – иара иакәзар, ачеиҵьыказ дшыҟоу жәдыруеит…

– Аиеи, уара, Баҕыр диашоуп, ҳара ҳус ҟаҳҵалапи: аҟәыд злаажәыша ачуан сара исымоуп, асаҵьаҟ Хьымса илымоуп, афарсунка Қыпса имоуп…

– Уи закәи?

– Уи закәи умбои, газла аҟәыд злаажәуа, анкьа еиԥш амҽеы аагатәыс иҳауа ҵьушьо!

– Ус акәзар, ҳус мариоуп, ҳдәықәышәтца!

– Ижәбоит изакәытә гәылацәа бзиаҟәоу – уара ухы зыԥҽуандаз, «уеиҽызкааша» шыҟаларыз!..

Уи уи ауп аха, иара ҳчымазаѡ дышԥаҟоушь?

– Мап, дҽееиҙам.

– Всиож таки, аорганаа ирзаҳацҳароуп, – ииҳәац иҳәоит абхәа.

– Ирзаҳацҳауеит аха, иаланакуа дҳаздырам умбои, – дрыбжьаҟазоит агәылацәа иреиуоу Уахситҵ.

– Иаланакуа шԥаа?

– Ишԥаа умбои, ари ихы, иѡны дшыѡнаиаз иԥҽеит, гәарабжьарак аҽеы ихьызҭгьы, са исыҟәаҳҵарын, егьи иҟәаҳҵарын, аха… ара ишԥаҟаутцо?

– Аѡны иԥҽеит аха, дшыцәаз имыхьи?

– Нас?

– Нас аброуп аус ахьыҟоу… Аҙә дасит ихы, ус ами?

– Ус акәхоит…

– Нас ус акәзар, уаҳа иарбан, иасда ихы, иԥызҽеда жәларык рзы иҟамло Мамсыр бзиахә ихы?!

Иага рҳәаргьы, иага еикәшаргьы акы изазкылсуам, азҵаара шызҵаароу иаанхоит.

Ус, рацәак аамҵыцкәа, ани аҟәыджәра еитцызхаз агәылацәа иреиуоу аҙәы илабашьа ѡызҙа икны дааѡналоит.

– Аҳы, саашәахатцкуп, астол хиоуп, шәнапқәа ҙык нарықәышәтәа, акака атцәыца аанышәкылап, аусгьы уа шәалацәажәап, ус еиҳа иманшәалахап…

– Иаҭахымызт абри…

– Аҳы, Цьгәыгә, унараԥызеи, уара ус шԥоуҳәо!..

Ҭахи-гәакьеи, гәылеи-злеи, ҳәсеи-хацәеи аҳә дааным-хакәа, ишаабац ала, амаҭазаҿ ихианы игылаз астол хәхәа ду инахатәоит. Аҿараԥшраҟнытә рылахь мыцхәгьы иааиқәырҵоит.

– Дзалҵыр иаргьы игәы иахәап, дзалымҵыргьы – иҟа-ҵатәу ауп усгьы... шәнапы ашәыркы, сшәыкәыхшоуп, – ча-са дук «аҳара» ааѡҵәаны аҟәыд инҳааишьылоит агәыла ааигәа Уахсиҭ.

Аҟанҵ амжәабаҕь ианасуа еиԥш, зегьы хыма-ԥсыма акрыфара иналагоит.

– Ҭәыцак умкуеи, Цьгәыгә? – ус аҳәы ибжьы ѡаиргоит.

– Исымкуеи аха, ишыскуа ауп исзымдыруа.

– Ишукыц!

– Анцәа улԥха ҳаҭ ҳәа акәу, егьыс акәу?

– Макьана умыццакын, анцәа улԥха ҳаҭ умҳәои!

– Ааи, ааи, ус акәхоит!

Арҭ ари азҵаара рыҳбонаҵы, ҭакәажәык ллаба-шьа лытцарс- лытцарсуа ашҭа дааҭалоит, абжара ааиѡы-лымшацкәагьы дааҭгылоит, лшьал дааѡахан, ллымҳа аарԥшны дааҳырѡуеит: иудыруазеи, иҳәҳәатәызар? Мап, ауаа рцәажәабжьқәа злалаҳауала, иҳәҳәатәҳам. Дырѡегьых ллабашьа лытцарс-лытцарсуа лҿаалхоит. Аҟәыдырԥареи амацаҟәыԥсареи рнаѡсгьы, алаапк зыцҳаз, ашхырцәаҕь ирфаз, амаҭ ашҳам зланаҵаз, иара ус зжьы зцаз рыхәышәтәра даара иазҟазоу аҳә лоуп ари. Уажәрааҥа дышԥаргәаламшәеи! Лхала илаҳаны дахьааз еиҳагьы еигәырҕоит. Иналԥыххыланы иаразнак ачымазаѡ иахь дрыманы рҿынархоит.

– Ианба ихьи? – дҵаауеит лара, лытцкы шьҭассы дахь-неиуа.

– Иахьа ашьыжь данааԥш, ихы шыԥҿыз ибеит ауп, – илҳәац лҳәоит Мамсыр иԥҳәыс Хьытцкәа.

– Ихы бҳәоу?

– Ааи!

– Ишьапы цәкъеит рҳәазшәа?

– Мап, ихоуп!

Ари еиҳа сус аруадаѡуеит лҳәарызшәа, деиԥхьхәыцааua, аԥсык дааҭгылоит аҭакәажә, нас ѡаԥхьа лҿыналхоит.

– Уажә дышԥаҟоу? – деиҭатцаахуеит илымѡатәны, быжьрабыжьтцәаҟа дзырѡуа.

– Патоура имоума!..

Ачымазаѡ иаԥхьа ианнеи, иаразнак ҟәардәк налырхан, ахыԥхәа ларгьы днатәеит, абринахыс даҽеа шьаҷак цатәызҭгьы дкаҳарызшәа.

Мамсыр иҷы аҭзамц ахь ихан. Аҭакәажә маӄк лыԥсы анааиҭалк, даанапырхахан, ахьышәҭхәа дѡагылоит.

– Ари умбои, Катушьа дахьааз, уара, арахь ухьаҳәи! – лхәоит иԥхәыс, ахыза днаханы ашьшьыхәа ижәѡа ааныкылло, аха уаҳа умԥсит: акгьы иаҳазом.

– Биҟәатц, нан, ус дыҟаз... ампахьшьы ихы иаӄәхи, – лхәоит аҭакәажә, лыблақәа акәкәыхәа дыртыхо.

Мамсыр иԥхәыс ампахьшьы ихы иааӄәылхуеит. Аҭакәажә итцегьгьы ааигәа даанаскьоит. Ихы аганахьшәа, ибаан иҟоу алаҳа шлеиуаз иаахазшәа, ицәаакзаа иахьыҟаз аҭып аҷы, зынза лԥынтца адлыкшалома уҳәаратәы, лхы ларҟәзаны днахәаԥшуеит.

– Ҳаит, иабихәац, сышԥашәыршәаз! – ҷаалтуеит нас, арахьгьы даахьаҳәуеит. – Наҟ ампахьшьы еиҭакәтца, – ҳәагьы нацылтцоит. – Ишәарҭоу егьимам.

– Ишԥаа?!

– Ишԥаа бымбои, ихы ахала ишьшьеит ауп!

– Ахала ишԥашьшьоз... илхәо закәи уара ари! – цытк ыжәны иааиз, зызгӄәа ҟаԥшьза игылаз аҭахцәа руазәкгьы днацтцҟьоит.

– Ахала ишԥашьшьеи умбои, нан, акарпыжә бзианы ианыҟалалак ахала ишьшьо умбахьеи, убас ишьшьеит! Шәгәы иалшәмырсын, аха, Мамсыр шәа шәыхшыѡ ихшыѡым, ихшыѡ ихы иҭамзазаргьы ауеит, – аалхәан, – иҟатцатәу басҳәап, нан, – Мамсыр иԥхәыс лахь дынхьаҳәуеит, – цырак аҟара аҟәыджәла бзиа сзаабгонда... шьапкьаҷзар еиҳагьы еиӷьуп.

– Аҟәыд бҳәоу?!

– Ааи!

– Ҳаит, иабихәац, зегь ҳжәит ҳәоуп сшыҟоу, – иҳәоит зегь раԥхьа аҟәыджәра аԥшьызгаз Баҕыр, даарагьы иқьаф ыҟоуп уажәы.

– Цыракцәкьагьы нымхакәоу? – иааԥьалшьоит Мамсыр иԥхәыс.

– Сеидроу… аатцәа иҭаз зегь лаҳашьҭит, аха, даба сцапи, – ишьапқәа еилаххуа иҿынеихоит. Дук аамтцыцкәа: – Избеит, избеит, – ҳәа дгәыргьатцәа, бжык иаҟараз ҟәыд цырак, «акан» еиқәатцәақәа ақәыҳәхә, иманы дааиуеит.

– Да исырбеи, – иааимылхуеит аҭакәажә, лпынтца аҟынзаи ԥшаганы днахәапҵшуеит. – Ибзиоуп, амала, цкьа исызрыцкьеишь…

Ари «жәлар рҳақьым» алаапк зыцҳаз, ма зжьы цәкьаз рчымазара «адиагноз» анышьақәлыргылалак, хәышәтәышьас илымоу уи ауп, ахәра аҟәыд наҿатцаны иҿалҳәоит. Ахәра анҕьалак аҟәыд уахь иҭахоит, ажьы иалахоит. Убас лара илхәышәтәхьоу, ҟәыд-жәла хкыс иуҭаху зегьы ныҟәызго рацәаԥуп ари ақытан. Сара абри зҳәо суатәашшараҿгьы ипытҟәырзаи ҟәыд жәла бзиак ҭоуп. Ҳәашьагьы сзаҭом шаҟа гәыргәгәагас исымоу: иудыруеи адунеи аҿы аҟәыджәла нтцәар, сеибгазар, иаацәырсымгои!..

Бжык иаҟароу ани аҟәыд цыра аныдрыцкьа, ишеибгаз Мамсыр ихы ашьшьара илыбжьалтцан, наҟ-ааҟ ацахақәа нақәтцаны, ихы ампахьшьы акәырҟьашаны ибзианы иҿалҳәеит.

– Абас шьыжьынза иҟаз, ашьыжь аҿаҳәагақәа аамхны бнахәапҵшны еиҭаҿаҳәа, нас уаҳа шәаламкьысын, – абри аалҳәан, ллабҷашь кыдхны ацара лҿыназылкуеит, аха Баҕыр какалк мкыкәа бышԥаҳашьҭуеи иҳәан, «ачгьахьафацәа» рахь днеигоит. Урҭ уаҟа даара ргьалпал цәгьан. Аҭакәажә илҳәаз анраҳа еиҳагьы ицәгьахеит рышьтыбжь: ишԥаа, уара, Мамсыр ихы уаԥы иԥимҿзакәа ахала ишьшьарызу?! Шьҭа ишԥаҟартцо, зҿы ируада ршьа? Агәра ргарыма аҭакәажә хшыԥца илҳәаз? Ма иахьа ашьоура мариандаз! Анкьа зшьа зуаз ауаԥы аргама иабԥьар ҭԥаа иҿынеихон. Иара аҕа дызмоугьы еиҳа ихы ихьчон. Ауаԥ ҟәыш дагьууандаз, дагьуаҕандаз ҳәа, ражәа изалазгьы уи ауп. Иахьа зшьа зуа ус изыҟатцазом. Уи, газак иакәымзар, згәаҕ имоу аргама диҿагылазом, амцхәгьы диҿаччоит, диҿагәыбзыгуеит, нас ауа-иуа, аҭахы-иҭахы зегьы леицырхырааны, згәаҕ имоу зынза игәы ахьымԥазо цьара лажәхырпа изиуеит. Хыхьчашьа ыҟазам. Ацәгьа зузгьы даҿаԥиҿыртә ԥшаашьа имазам. Дызлеиԥшаауеи, зегь ччозар, зегь алаф рҳәозар, зегь хааза ицәажәозар, мамзаргьы ҿырымҭуазар!..

Мамсыр ижәлантәқәа, иҭахцәа, иуаешьара ршьа рурц азы абас мҩакы иқәлозар акәхарын, аха аҭакәажә мыжда илҳәаз зынʒа ируа иақәымшәо ʒибнаҟа имҩахнагеит…

– Ишпаҟаҳҭари? – еизҭаауеит, атәашьа иақәымшәо, атыҕәазалқәа реиԥш еиҷаԥшуа иахьеилагылоу.

– Ишпаҟаҳҭари шәымбои, ҳааԥшып шьыжьынʒа.

– Ааи, ааи, иуҳәаз иашоуп, ихы аҭыԥ аҷы иааир иара ҳиазҭаап, мамзар, ԥҳәыс быргк илҳәаз хаҭаны ҳтәар, сгәанала, ыҟами, даара иҕеихом!

– Ҳхы ԥызҕеыз иԥаҵа далаччо…

– Уи аупеи!..

– Ак басҳәоит, – Мамсыр иԥҳәыс ихы налыкәикуеит даҕеаʒәы, – абри ихдырра ицәыʒаанʒа иихәаз ҳәа акрыбгәалашәома?

– Иихәеи!.. Схы ԥҕеуп, схы ԥырҕеит ҳәа, дыҳәҳәо дааԥшит аҟароуп.

– Бзиоуп аха, иԥызҕеда ҳәа бымҭааʒеи?

– Сышԥамҭааи, уи ами раԥхьагьы сзыҭааз!

– Нас-нас?!

– Ажәак ааихәлымшәеит, иаразнак иҷеы акит…

– Ҟаҳ-ҟаҳ, иаҳҳәақәо иалоухи, даара ҳускәа ҕееиʒам! – даҕеаʒәы зынʒа амца нацреиҭоит.

– Иҕееизартә, аҕееи збар исымдыркәа!

– Шьыжьынʒа ҳааԥшуама нас?

– Ҳааԥшыр акәхоит, уаҳа ишпаҟаҳҭоит…

– Ашьыжьгьы дзалымҭыр?

– Ак уасҳәоит, уара, – арҭ еицәажәоз днарыбжәаԥалоит иижәыз уажәык зынʒа излысхьоу Баҕыр, – ус ҳгыларым, клин клином вибиваетсиа рҳәоит, ихы ахьыԥҕеыз еиҭаԥаҳҕеып, нас дзалымҭыр сыбла шәҭажьцәа!..

Мамсыр иҭахцәа гачамкны инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшуеит, рлакҭақәагьы даара иаацәгьахоит.

Ари гәазҭаз гәыла ҷкәынак али-ԥси рыбжьара Баҕыр ижәҩа нҭарсны наҟ ддәылигоит. Бзиа дахьʒоит!..

Ԥытраамҭак ҕаҳа-ҕымтроуп. Дасу ихы имагәыхьха ихатә хәыцрақәа дрылоуп. Абас ауп ҳара акы ҳақәшәар ҳгәакьацәа рҭагылазаашьа шҳаруадаҩуа!..

– Сара иага сҳәаргьы, абри гәаҕ усуп ада, аҕеакы сзазкылсуам, – ус аҭынчра ааилеигоит Ԥьгәыгә захьʒу абхәында, иҭаҷкәымқәагьы ааираҭәоит.

– Ус еиԥш игәаҕ зкрыдаз, абасҟак ирмаҙан ихы ԥиҿеыртә?

– Акраадыруоу, уажә агәаҕкраҟәа мариашәа иҟоуп…

– Ихьз сҳәом, аха, абри ҭыпҳ бригадирра данықәдыргылаз са сыхьз зырымҳәазеи ҳәа ҕәгәала згәы иалсыз аҙә дыҟами, убри иакәзар?

– Дарбан? Ҟаи, ԥьушьҭ, ани арцына ари аѳыза илшо дыҟоума!..

– Иуаешьара ҕәгәоуп, изирҟатцаз аҙәыр дудыруама!

– Уи сыздыруам аха, – иҳәоит даҿеаҙәыхгьы, – ҭыпҳ Чаҟмаҟаа рчараҿы аҙәи иареи ажәа еимаркхьан, убри ихгам ҳәоуп сшыҟоу…

– Бара иҳабҳәои, аҙәыр сгәаҕ имоуп ҳәа иҳәо баҳахьазма? – иԥҳәыс илазҭаауеит еиҭах.

– Устәкьа акы иҳәо смаҳацызт…

– Ишпеимҳәацыз, – лыпҳа дналпыххылоит, – ибгәалашәома… ма иара дыҟамзароуп, ма сара ҳәа ани зыҙбахә иҳәалоз?

Зегьы мыцхәы иааз҉елымҳахоит ари ираҳаз.

– Ус акрыбдыруазар, иаҳцәыбымҙан, абаапсы, ҳзыкәшәаз ббоит!..

– Бызҽу дарбан? – лыпҳа дналыхәаԥшуеит лара, – ани исеиԥшу ҳәа дызҽызу?

– Аиеи.

– Ҳаи, иҟалома, ԥьыбшьҭ! – дааҿехырччоит.

– Уи дарбан?

– Уи абри Ԥьаҕьал ақытан зынҙа уара ухы аахтцәаны изхагылоу аҙә дыҟоуп, дубахьоума, иаргьы мыждак иоуп ҳәа иарҳәо мацара, ианиҟәамтцҙа, дсымбар ҟалом ҳәа ҭыпҳ зны, уидызцалазеи, дыҟазар дыҟоуп шысҳәоз, дымцар имуит. Дахьлеиз, «уа бзиала уаабеит» ҳәа иара ихаҭа-ԥсаҭа агәашә аҿы даааиԥылеит…

– Нас-нас?! – зынҙа иааизҽелымҳахеит зегьы.

– Нас ари деилагахьан, саркьада уара ухы уара узахәаԥшуама, саркьа ыҟамкәа аҿакымкәа, зынҙа уара иуеиԥшу укәапиа уаԥхьа иаагылар ушԥаҟало!..

– Ари ԥьашьатәуп, ари лакәуп! – зегь неиԥхыҳәҳәоит. – Нас еибырҳәеи?

– Аѳныҟа дымѳахигеит, ԥҳәыс шамшамкгьы дизыѳнагылазаап, хшаа дроуам умҳәозар… Ауха цәык ззааира рбаҕьк лкажьны изишьит, агәылацәа идигалеит. Урҭгьы

арҭ реиԥшышьа рзымбатәбарахазаап, еицизгьы ас изеиԥшхом, шәанаҵьалбеит, ҳабла иабозеи, рҳәазаап… Ари уахьынтә данаа, уара убастцәкьа дуеиԥшума сымҳәеи. Дсеиԥшны ҳәа ыҟоума, бан лхы лсеит, схаҭа сатцкысгьы иара дсеиԥшуп, иоура-иҭбаара, итәашьа-игылашьа, даже иҩыжәшьатцәкьагьы аҩыжәшьа ахаҭа-ԥсаҭа имҳәеи!.. Нас уи узамеигәыргьои, аешьа дурҳаит, еиґьу иарбан, улахь зеиқәуи сымҳәеи! Сылахь абеиқәым, ҳаґоу иеиԥш зеиԥшытцәкьоу адунеи дицқәнагалааит, шьҭа исыԥсыхәои, сыԥстазаара хаарас иатцои ҳәа игәы кажь, ихы кажь ацәажәара дналагеит, аха исымуит, иуҳәо закәызеи, аҙәы иаҳаргьы, сымҳәеи! Цытрак ашьтахь уеитацароуп, сымҳәеи, схамыждарақә!

– Ы-ы? Дцама? Иҟалеи? – дырҩегьых инеиԥхыҳәҳәоит зегьы.

– Дцеит, санааua иаргьы даазгоит, иҳәеит… Иааир излеиҩыздыраарызеи хса ҳәа сшыԥшыз, ауха ихала даакылсит, аха абна нҵытц иҟоу ҳнышәынҵрақәа ирхагылоу аҳаҭгәынқәа акыр рызҳәозар иаргьы иҳәартә…

– Ихьи, дашьызма?!

– Ижәынгьы дыҟан, аха ижәны данықоу уажә дызбазма, уи акәҙам, хьаа ґәґәак иман!..

– Ибеимҳәаҙеи ихьыз?

– Ахаҳә еиԥш еиқәшәы иҟаз ауха исеиҳәахуааз, адырҩаҽены данықсасиқәа ауп маԓ-саԓқәак анеилыскаа.

– Цьашьатәуп уара ари!

– Нас?!

– Иҟалеи зиҳәа?!

– Егьи, иҟалаз уи акәзаап, ари са стәы даннеи, егьи, са стәык иеиԥшу адунеи зымбаз, дырҩегьых цәык ззааира шәи-шәи арбаґьк лкажьны ишьызаап, агәылацәа идигалеит, аҽеакит… Ижәуа-ифо иштәаз, цыткгьы рқьаф ҟартцахьан еиԥш, ари са стәы, шәара шәашьа бзиахә, усгьы ишыжәдыруа зны-зынла газа лафқәак иамхаҳәалоит, еи гәышьа, абри уареи сареи ҳаиԥшра саб иакәзар ҟалап изхароу иҳәан дааччазаап. Егьи мыждак иоуп усгьы, уаб иакәым, аха саб иоуп иҳәазаап. Уаб иакәым, саб иакәым ҳәа абри шынеимарк-ааимаркуаз, даара иакәым еибырҳәазаап, ма уара, ма сара ҳәа иагьеиқәмақарзаап!

– Ҳаупаа, абар уара «ашьаҭа ахьыҟоу!..

– Нас уара!

– Иумаҳара егьыҟам!

– Ианбаҟалеи абри?!

– Ианбатәиу, џьушьҭ, ҭыпхтәи усуп зыҙбахә шәасҳәо!

– Ҭыпх, ҭыпхцәа ҳәа амахума, агәаҕ гәаҕуп, ибаауам, иԥсуам!..

– Всиож таки, аорганаа ирзыцҳатәуп, – иихәац еиҭеиҳәоит абхәа.

– Аа, исгәалашәаз, – далашыѡкҙаны лажәабжь еиҭанацылтцоит Мамсыр иԥҳәыс. – Убри ашьҭахь, ари са стәы иеиԥшу убас иарҳәазаап, знык-ѡынтә иара даныҟамыз иаҟәыршәаны, иара иеиԥшу сгаҙҳәыць дара рҿы днеихьоушәа. Уи иара иакәу сара сакәу злажәдыри ҳәа азныказ дырҿапазаап, еимҳәашьала уара шуакәмыз, иара ихаҭа шиакәыз аадырит, рҳәазаап. Уи иахҟьаны иԥҳәыси иареигьы ҳаҕеимшхарыла аҭыҙшәаҟәагьы рылибахызаап!.. Ари мцахәыцәа уҟатҷәкьазма ҳәа сиазҭаан, беилагоума иҳәан, аҿешьра иаҟәикит. Егьи амакәрра даҟәыҵуамызт…

– Ак шәасҳәоит, уара, зхы ԥҿены иҳамҭоу дарбану нас?!

– Ишпа, уара, Мамсыр иами?

– Уажә ари излалҳәо ала, Мамсыр шиакәу точно иаадыруоу?!

– Шәеивысма уара? – дыҳәҳәоит аҭахцәа руаҙәк. – Шәҿы иҭаҳалак шәымҳәалан!

– Уеивысыргьы ҟалоит ари аиԥш аус аҿы!..

– Ҳаупаа, иаҳзыҟалеит, аха иаҳзыҟалаз закәызеи!

Ус Баҕыр деиҭаафнаххуеит.

– Аҟәыд ааҳгеит, зегь ҭаҳԥсома? – Мамсыр иԥҳәыс дналазҭаауеит.

– Уаагылшь, уара, аҟәыд аҿы ҳаҟоума! – инаитцаҟьоит.

– Иҭапса, иҭапса, зегь ҭашәыпса, – инаишьҭалҳәоит лара.

– Ак басҳәоит, иаха зеиԥшааны дааи иара?

– Иаха амра апсы шҭаз дааит ааразы, аха ҭхыбжьон ашә аҙә дасын, ари заа дмаахьази, мшәан, деиҭацахьазма, иахьца имааз ҳәа снеины ашә аасыртит.

– Нас-нас?! – инеиԥхыҳәҳәоит. – Алакә лҳәоит уара ари!

– Нас закәи, иара дааѡналеит!

– Иара дарбан?!

– Иара дарбахын!..
– Иара Мамсыру?!
– Ааи!
– Иара дышьҭалахьан бымҳәеи?!
– Цқьа бихәаԥшыма?!
Илҳәо лҽашәом.
– Анцәа иныс зынӡа ҳкәакәылах шықәышәхуа! – иҭаҷкәым раҭәаны игәы адыжәҳәа дыѡҭасуеит абхәында еиҳабы Цьгәыгә.
Зегь еижәибаҭаны Мамсыр хлаҳәада дзыѡнаиоу ауаҭах рҽыныѡнарыжьуеит, аӡәи-аӡәи еигәҭасуа, иара иакәу иакәму ҳәа игачамкны ихәаԥшуа.
Абар шьҭа хаха-хымшуп апылҳаҭ ззыҟалаз арҭ аиҟарауаа, ирҳәо-ируа иаҟәымшәо, зхы ҧены ирымҭоу дырзымдыруа, ѡык инахәо, ҟәыдк инацҳауа, русҟәа зегь кажьны, ихырқәақәо уа идтәалоижьҭеи. Иаргьы лассы иалтцуа иакәӡам, далтцыргьы иҟало здырхуада!..

Владимир Басариа
(1934)

АҚӘЫЦЬМА ЗАТЦӘЫ

Дамеи Шьнаҟәба идыруан аҕа итанккәеи ибзарбзанқәеи рымаӡа – хықәкык рымаӡамкәаны иантдырҟьоз, уаѡ дахьыҟамыз хәык иаҽаҳауан аснариадқәа, мамзаргьы хәытцарак ихәытцаҳауан, абжьы хәытцагәаны иахьтапыххаашаз. Уеизгьы Дамеи ибахьан ҳаибашьцәа апсытбарақәагьы ишзырцәымцоз, аҕа итырҟьамтақәа есымша ишымбыруаз, ааха ғәғәақәа шрыртоз.

Аҳабла «Ануаа рхәы» зыхьӡыз аҕацәа ирымпытцаркит Дамеи ахәра ғәғәа аниоуз аҽены. Изықәтцааз асы амра иарпсасиуашәа иаҽын. Асы дылхны атрактор дақәыртцеит Дамеи дызбаз. Уи дып-дып зыхго иалагахьаз атрактор ахәцәа аманы арратә хәышәтәырта ашҟа ицон. Дамеи дышьтызхыз уажәшьта ирдырит Ануаа рхәы аҕацәа ирырымтарц реибашьраан иҟалаз хтыск, дара уажәрааназа еилкааны ирымамыз, Дамеи ихҟьаз акы шакәыз. Иара атрактор данақәыртцоз даацәажәеит:

– Абна, абахә хәыҷы ашьапы ихәытцараны иахьыҟаз иштатәаз срыниеит гәыпѡык ҳаҕацәа, ирыласыжьит! Ипыххаагьы иеиластцеит!

Алѡа зыкәчыз ҳәа ззырҳәаз атыпаҽ иҟалаз еилыркааит аамтала ихьатцыз ҳаибашьцәа. Урт ирдыруан Дамеи иҟазшьа – дцон имацара иҽынаӡааӡо аҕа итыл ахь. Цәгьарас иҟоу зегьы рзааганы дхынҳәуан, иахьтәоу-иахьгылоу зегьы еилкааны дауан, имч ахьақәхоз ибар, драѡсуамызт, инихуан.

– Ануаа рхәы рымпытцхтәуп, абаапсқәа! – абасгьы ибжьы раҳаит атрактор андәыкәлоз, адық-дыкбжьы иалѡны.

Ҳаибашьцәа Дамеи «Ақәыцьма затцәы» ҳәа ишьтан, шамахамзар, агәыпҭ дрылҟьаны акәын дшеибашьуаз. Пшыхәрагьы дзатцәны аҕа итыл ахь ацарақәа идыруан, апартизантә қәыларақәа ҟаитцон. Азырлашә еиҧш днатцәи-аатцәиуа абнақәа иҿынарыто, ачыкьрақәа днарцәытцагыло, асаҧы ишьта ырзуа акәын дышнықәоз. Аҕацәа данырзааигәахалак, дқәыцьмахон. Аҕацәа ргәыпк ахьибоз ахьшьыцбеиҧш дырхатцәины алимонкақәеи агранатақәеи рылеитцон. Цьара-цьара апсаса ахьҳәуа ақәыцьма рылагьежьны, апҳаста ҟатцаны ианцо еиҧш, мацәысеимҟьарак аѡнытцҟала еимырбгьыжәааны, заа икылиҧшыхәааууаз акомандауаа аҧырхны, днарылҟьаны дцон цырхагак имоузакәаны. Убас ихалазатцәыкла иеибашьышьа ихьызнатцеит «Ақәыцьма затцәы». Аха атцыхәтәаны иззеибашьуаз атып аҕацәа рымпытцхразы ианықәпоз, «Ақәыцьма затцәы» ихала дзыниаз ақыртуа гвардиаа рыпсшьара аамтак азы ргәып зыхьчоз рахьтә азәы ихымта иампыхьашәеит ишьапы.

Арратә хәышәтәыртаҧы дахьышьтаз дпырпыруа дихагьежьуа иматц луан амедеҳәшьа Мариана захьзыз. Уи, лара лусура аамта даналгалак, аѡныҟа дцаны, ихәы ҟатцаны изаалгон. Шьыжьымтанк ихәы ааганы данца ашьтахь такәы аатцхьан еиҧш, еихаҷамаҷала иеибытаны иашьыкьтцас иҟатцаз акы ааганы иапҳьа ҟәардәык иныкәлыргылеит, иара ицьашьангьы днахәаҧшит.

– Ари закәи, Мариана?

– Саб иузааитит, – лҳәеит Мариана, дшахыҿехәозгьы аалныҧшит. – Иара иаха инапала иеибитаз ауп. Гәдоута абжьы дазызырѡуеит есыҿены. Аха уара иузааитиит, дырзызырѡлааит Гәдоутантәи иаанаго ажәабжьқәа, ихәеит. Иара, уахь аус ахьиуа ар рхәыҟатцартаҧы абри аѡыза репродукторра зуа еибытаны ирымазаап, уа дазызырѡуеит.

Иблакәа ааихаччеит Дамеи. Мариана лаб Мақьтат ҳатыр сыкәитцозаап. Ашкол санта уа саннеилозгьы «Хьзыбзиа дааит» ҳәа, дсеигәыргьон – гәаныла игәалаиршәон аиарташы дахьхыкәтәалаз.

– Итабуп ҳәа узааицҳаит «Хьзыбзиа» ҳәа, сызиаҳәа.

Дамеи иқытан пшь-класск данрылга, ианшьцәа Хагәриаа рахь дганы ашкол дтартеит иани иаби. Шықәсқәак рышьтахь чкәынс дҟартарцгьы рызбеит. Ус ртаххеит

ианшьцәа зҕабымзар цеи дахьрымамыз азын. Аха иани иаби иргәамԥхеит. Аҩны данааилак иашьеитԥби иареи мчыла иааимыхны акәын ианшьцәа рахь дышдәыкәыртцоз. Ашкол даналга мышкгьы даанымҽасҙакәаны аҩныҟа даait. Дара Хагәриаагьы гәалсыс иҟарымтцазеит ҷкәынс иҟатцара аус акгьы ахьалымтцыз – атцеи изыԥшын усҟан, аԥшәмаԥҳәыс лцәалтәымкәа дыҟан.

Аҩныҟа данаагьы акыр шыкәса зыҟны дыҟаз рахь лассы-лассы дцалон. Амала дара – ианшьцәа, иҟазшьала ахазхатәра шилаз гәарԥахьан. Иҩызцәагьы иаҽеԥныржҳәо иалагахьан. Аха зны хәылпазык зыҟны дыҟаз ача ааихәарц дахьырышьтыз, ихы кылчааны дааит. Дышнеиуаз, изымдыруаз ҩыцьа аҷкәынцәа класск аҟны ицтәаз аҷкәын ишиеисуаз ибеит. Ицтәазгьы иаргьы ратцкыс иеиҳақәан дара. Ицтәаз датцахошәа аниба, дымԥшҙакәаны, рҩыцьагьы ирыхәтаз рытаны даарымихит. Иахьцозынтәи идыршәыз ахаҳә ауп ихы кылзырчааз. Убас аҽеа еисрак аҟынгьы ицтәаз аиааира диргеит. Уинахыс аҽеԥныхҳәа итара иаҟәытцит, игәытбаара еилыркааит, цытрак дрымбаргьы даагәхьаарго дҟалеит.

Лассы-лассы ауроккәа еицыртцарц Марианараахь даалон. Мариана аматематика ибзианы илтцон, иара урт рҟны еиҳа дыпсыҕеын азы рыдтцақәа еицыҟартцон. Ашкол даналгагьы ианшьцәа рахь даацыԥхьаҙа Марианеи иареи еибабон. Ишнеинеиуаз асалам шәҟәқәа рыбжьысуа иалагеит. Иара, Аҟәа ауниверситет данталоз, лара амедицинатә цараиурта дталеит. Даналга нахыс лықалақь Тҟәарчалтәи ахәышәтәыртаҷы медеҳәшьас аус луан. Аибашьра аныҟалаз Дамеи Аҟәа ауниверситет далганы иара уа, лаборантс аусура далагахьан.

Иҩызцәа «иҟазшьа ҷыда» ҳәа ирԥхьаҙоз ахазхатәра аниныруаз ыҟан. Аус аниуаз иуан, абжьаапны абна иланагалаз алашәарыца еипш, ақалақь еимирҟьон. Усҟан, адгьыл итцытцуаз ашышкамс реипш, ипылы-пылуа Аҟәа иҟазгьы Егры нырцәынтәи иаауазгьы ақыртцәеи, агырцәеи, ашәанцәеи апсуаа ирҷагыланы иҟартцақәоз аилаҩеиласрақәа игәы цыржәон. Иааибақәахьази уҳәарауазеи: абаҕәаза ааигәара адәаҟны еизаны апсуаа аҳәынтцәа анрықәыртәоз, абыржәы дахьышьтаз арратә хәышәтәырта

аҟынгьы ибла иаахгылалон, убри адәаҿтәи реизарак аан, зызшьапык змамыз ақыртуа фашизм ахатарнакык изшьапык ала адырдхеиԥш дхагьежьуа, амат еиԥш дтцәиитцәииуа даныкәашоз; атеатр аҽаԥхьа амшын иаатыргаз акалмаҳақәа реиԥш, ргәыштцақәа ѽарханы, икахәхәакахәхәа иеиваианы Аԥсуа университет ҟамлааит ҳәа, амлашьра анымѽаԥыргоз; афашист еиҿкаарақәа имѽаԥыргоз ирыхҟьаны Қарт иҟалаз аԥсытбаракәа рзы абаҟа Аҟәа идыргыларц ианалагаз; Қырттәылантәи астудентцәа ааны амшын аԥшаҳәаҿы, ҳадгьыл ауп ҳәа рыхқәа ларҟәны анышә ангәыдыркылоз уҳәа шаҟа.

Абартгьы иҟартцоз егьырт ахлымзаахқәагьы изымчҳауа аҟынза днеиуан. Хакәыла дрыжәларц иҿеаназикуаз рацәан, аха иѽызцәа дааныркылон, идыруамызт. Уахь даннеиуаз есымша иѽызцәақәак ицын. Ақалақь имала данаалалоз иибоз еиҳагьы даргәаауан, аха «ауаѽ бзиа ичҳара дууп» ҳәа, хакәыла дрыжәымлакәа мчыла иҿееаникылон. Дрыхәаԥшуан иидыруаз ақыртцәагьы, еиҳаракгьы Қыртгәылантәи иааны ақытанхамѽатә институт итақәаз рахьтә аламыс рымоуп ҳәа иидырқәоз. Уртгьы уажәы «аԥынышқәа ирыланхаз дыԥынышхоит», ҳәа ақыртуа фашизм ишатәнатәыз ибон. Урт зыфѽы хааны антцра зыцәмачхаз ашәтқәа реиԥш иԥхьазон, ибанык даанымхо аҟны днеит.

Зегьы неизеизыкәкәаны ауп ичҳара шхыжжыз зны. Қарт февраль азы иҟалаз атрагедиа иахәланаԥсаз рбаҟа Аҟәа ақалақь агәта аргылара ргәы иахьтаркыз дақәшәеит (уи абаҟа араҟа аргылара изалагаз араҟа ақыртуа дгьылуп ҳәа аларҳәарц акәын). Аԥсуаа ирзымчҳакәа абаҟа ргылара зҿеазызкыз ирыкәшаны игылан, уажәы-уашьтан ирыкәланы изҿыз рус ахырбгаразы. Дамеи дахьгылаз еиҳа-еиҳа иԥсы еилахәон. Ашьтахь зныкҟьара акәхеит «асасцәа еиқәатцәақәа» рылагьежьра. Зыпсы ыфо игылаз егьырт аԥсуаагьы уаҳа рыерызнымкылазеит, Дамеигьы даргьы урт ыкәцаны икарцеит.

Иеидихәыцлоз зегьы инырны ауп аибашьра антцысытцәкьа иҿееаибытаны дзыѽназ иуада дшындәылкьаз. Мариана лызхәыцрагьы дзахьымзеит. Дышзахәоз Ацҳа ҟаԥшь аҟны днеит, наҟ-ааҟ иахьеилартцоз днарылалеит. Азәы дшаҟьшаҟьо, ихы ахьигара имоуа, иахьеилартцо анеира-

гьы изымгәыҧуа, наҟ рҧыртцрагьы измырҽеиуа дыбжьажьон, дгәаҟуан уи Дамеи дангәеиҭаз. Автомат шикызгьы ибит. «Автомат аиуразы агәаҟра ыҟоуп, арахь, ари автомат хәарҭак ҟанамҭо инхеит» ҟаитцеит.

– Иухьи, узыниеи, уавтомат апатронатра ҭацәума? – автомат зкыз днеиҧаххит.

– Сызхысҙом, атцыстцәҟьа сымшьыц, абцьар ахьыскугьы сацәшәоит, башаҙа Гәдоуҭа аҳәаахьчацәа иртәу абцьаршьҭатцарҭахь ицоз апсуаа срыццан, абцьар аазгеит, – ибжьы қачқачон уи.

Абри иҳәонатцы Дамеи иарҧьанап автомат амҟәытцанакхьан.

– Узеибашьҙом, ус ами?

– Абцьар ахьҭҟьо сызнеиҙом, – абригь аниҳәоз автомат импаан днаскьахьан Дамеи. Уи убас иавтоматхеит, аибашьра зегьы ахганы, кьыс амаҙамкәаны амилициаа рхы иадырхәоит уажәы.

Дамеи абри аиарҭаҟны дахьхыҚәтәалаз, ихҭысҟәахьоу зегьы ихәыцраҟны еишьҭагыла изаауан. Мариана лхалаҭа шкәакәа аалшәылхын, акәакь аҟны иааха҃ҩалашәа икҧагылаз аихатәы маҭәахшьырҭаҧы инхылшьит. Уи апалата хәычы аҟны уаҳа уа҃ дышьҭаҙамызт, акы дналырцҳаргьы лҭаххеит.

Дамеи данырхә ашьҭахь ишигхахьазгьы ихаҧы гьежь уамак ианымпшыцызт. Икычыразу, иҙам҃ақәа рҟны цәаҳәассақәак рышьҭа анын. Илахь ааимарцахәшәа иҟатцаны дантәанхала, иць҃ымшь самсалқәа цыпхь-цыпхьҙа рҽышьҭырхит. Ихахәеиқәатцәа маҷк иеилапаҭашәа иҟаз харабгьара илахь ҟьаҟьа иаҧапсан. Игәчама аҟьаҟьареи имахәар ҭҭәаақәеи ичымазара иазеитцамкҙеит. Ибла еиқәарақәа иртыпшуан хәыцра цаулақәак игәатца ҧкаауа хакәха ишизааиуаз.

Мариана лхалаҭа кнаҳаны даныхынҳә, даатгыланы днеизыпшит. Ихәыз ишьапы ахыза ицәытцганы иқәын, иртцысыргьы ауан уажәшьҭа, дыхныҟәаргьы. Ичаз абаҩ ахьаа тәахьан. Лара, аипылара рыманы иааигәа дааизшәа лхаҧы лхалырччон. Уеизгьы илныпшуан дшаапсаз, ацәа шлыгыз, ацәаха лмоуҙеит иаха, ахәцәа ҧыцқәа аанагеит. Агәалаҟазаара аалҧықәҳәҳәит амза рхалашо, пхны

аамҭак азы хәылпҵазык Аалзгa аҳиас ахықәан ианеиҧылаз еиҧш. Усҟан, ахьхьа-хьхьаҳәа иара абызшәала ицәажәо ииасуаз Аалзгa абжьы мацара акәын ираҳауаз ражәақәа рыбжьара. Уажәы, Тҟәарчал инаркны Очамчыра амшын иахьналалонзa ақырҭуа фашизм ахаабыцуеит, ашҳам ахьынҳалоуп, уи аҳиас ааигәа ҧсуа зхыло дызнеизом.

Мариана лхаҷы анылхаччоз, лыбла аапсақәа раз-раззa иара иахь инаҧшуан. Лхаҷы шкәакәеи, лыхәда тҟәашааи, лыцьымшь еиқәарақәеи, лхахәы еиқәаҵәеи, лзара еихатыри лоура ианаала-нышәаны иазшан. Абас рыхцәқәагьы еиқәараны, рхаҷқәа харгьежьааза, роурақәа бжьаратәны рыҟазаашьақәа роуп Дамеии лареи ианқәыҧшқәаз иеизааигәаазтәыз.

– Сарҧыс, узырхәыццәои? – икаруаҭ днадгылан, ихахәы ажәпара лнацәкьарақәа налалкит.

– Сҭыпҳа? – иҳәеит иара иаарццакны ихәыцра даалҟьашәа, лыԥнапыкгьы аанкыланы лнапгәышҭақәа наҟ-ааҟ изамԥақәа инарыдиҭеит.

– Ҳәараҭахума?.. – лҳәан, лажәа уа иаанылкылеит Мариана, иблақәа дырхыҧшыло.

– Сҭыпҳа! – ибжьы ақьынцыцра аныҧшуан уажәы, – ибҳәарц ибҭахыз нагза.

– Апҳәыс лхаҵа изы «саҳ» лҳәар, ахаҵа ипҳәыс лзы «саҳкәажә» иҳәоит, сара «сарҧыс» анысҳәа «сҭыпҳа» уҳәеит, ус ами? – лбжьы хаакәакәараза илымҳа иҵаԥит.

Арҭ реицәажәара ихәыцра иалхра акәын изызкыз.

– Акы унацҳа, – лҳәеит нас, ихәы ааганы иапхьа аҟәардә иныкәыргыло.

Абжьаапны аҵкыс ирццакны акрифеит, аха ихәы ныкәхаҳа имфазеит.

– Исырҵа! – илаҧш лаб изааиҭиз аибыҵа инақәикит.

Мариана дазыццакны аибыҵа аалырхиеит. «Ицәажәоит Гәдоуҵа, – абжьы аатыԥит, – Тамшь ақытан, Ануаа рхәы аамҭала еиҵа аҕа инапахьы ииасит... – ирцәеит иара дазгәааны.

Ажәа мҳәазакәаны днеиҷаҧшит Мариана, изурцәеи ааанарго.

Ануаа рхәы ҳара ҳтәқәа рнапахьы аагаразы данықәпоз ауп Дамеи ишьапы ғәғәала ианырхәыз. Дызхыпхьазалаз

агәыԥ ажәылара ԓеазыћартԥо ианалага, иара ииаикәыршаны бԥьарла иԓеибитеит.

– Ддәыкәлеит «Ақәыцьма затԥәы», – ииаибырҳәаҟәеит.

– Сдәыкәлеит! – иҳәеит иара, еснагь данцалоз еиԥш, ибжьы ааларћәны, иԓагьынеихеит.

Агәыԥ аҽтәи аибашьцәа аҕа иԓагылара ԓеаназдырхиоз аԥшыхәыѽцәа иреиҳәон дышцоз, абжьааԥны ирамҳәазакәаны днытԥаба дцалон. «Одинокий волк» ҳәагьы ишьтан игәыԥаа, аԥсышәала атԥкыс ус иатԥаҳәҳәар еиҳа еиԓьашьаны. Ҳаҕацәа иҙбахә раҳахьан, аха Дамеи Шьнаћәба ҳәа акәзамызт дшырдыруаз «Ақәыцьма затԥәы» ҳәагьы аҳәара рцәуадаѽын, рыбзқәа ћәзомызт азы «Одинокий волк» аҳәара еиҳа ирзымариан. Иатԥаҳәҳәангьы ирҳәон, ишицәшәозгьы рбжьы ианыԥшуан.

Дамеи акыр днаскьеит дызхыԥхьаҙалаз агәыԥ аћынтәи. Дышиашазгьы дцаҙомызт, днавала-аавало дыԥшыхәуа днеиуан. Ибеит ақыртуа гвардиаа рацәаѽны иахьтәаз. Урт ахьчаратә қәкы акәын ирымаз – ирымпытцархалаз «Ануаа рхәы» рцәымцарц азы.

Убри азы акәын аҙәгьы дазмырхакәаны хѽык ачаԥшьаѽцәа нархыкәша-аархыкәшо агәԓанызаара зрымаз. Урт аԥырымхыкәаны итћәацуа абԥьарқәа рылажьра иԓеазимкит азныказы. Дара иааԥымтԥәаҙакәаны инеивысааивысуа ар ирхыкәшон, итћәацуаз рылаижьыр ишьра иахьҙар ауан.

«Ићатцатәузеи?» – даатгыланы дхәыцит. Акы ҙбатәын, мамзар ақыртуа гвардиаа зларацәаѽыз ала, насгьы абԥьар ххқәа рыла инамцхәынгьы излеиқәшәаны иибаз ала, Ануаа рхәы рымпытцхра ҳара ҳтәқәа ирцәуадаѽхон. Ус анакәха, агәаҕьра ҕәҕәа аарԥштәын. «Ма сара, ма дара!» – иҙбеит Дамеи. Абԥьарла деибытоуп, аха амтԥәыжәѽа умоуп ҳәа изхәартои аԥрырта умамзар, – рычаԥшьаѽцәа имѽа иаԥырагыланы ибон. «Акәтаҕь ԥымԓекәа, агәы узагәылхуам, ара итәоу агвардиаа нымхкәаны Ануаа рхәы ҳазгом!» – иҳәеит гәаныла. Ачаԥшьаѽцәа ахѽыкгьы автоматла дреихсны, агранатақәа еишьтархны идәықәитцеит рыгәтахьы. Хыла-гәылагьы еилалеит агвардиаа, рԥьаԥҳангьы уаћа итћәацқәеит. Арыцҳара ду рзыћалеит. Ачаԥшьаѽцәа ѽыцьа ихымта иагеит, ахпатәи иқәымшәаҙеит, икылкааны дхысит Дамеи иахь. Дамеи изшьапык хәны дынкаҳаит.

Ихысыз дышзахәоз иара иахь иҽааихеит дыԥсыз ԥьшьа иабԥьар ихихырц. Дамеи иавтомат залпла иааиуаз иахь аҽынаирхеит. Иааиуаз уаҟа иҽааитцихит. Абри ахҭыс акәын иҟалаз Дамеи данырхә атрактор данақәырҭоз зыҙбахә реиҳәаз. Идәыԥәлаз Дамеи дызхыԥхьаҙалаз ҳар ргәып, зыпсы ҭаны Дамеи иқәылараҽы иаанхаз ақыртуа гвардиаа рҳәынҷеит, ирытҟәеит, Ануаа рхәы иалалангьы рҽынархеит.

– Еиҭа иаҳцәыргазаап Ануаа рхәы, – Мариана лахь дынхьаԥшит илахь ааиқәтцаны Дамеи.

Афронтқәа рԥны иахьа иаақалоз уаха иаҳауан Гәдоуҭантәи, ивара иқәгылаз аибыҭа ала. Игәахы еиҟәыччон аибашьраҽы Амраҭашәарахьтәии Амрагыларахьтәии афронтқәа рԥны ҳаибашьцәа ироуаз ааха ғәғәақәа ртәы аниаҳалак, агәыргьара наиҽыԥәлашон риааирақәа рыҙбахә анаашуаз. Иҽаԥшыларала илдыруан афронтқәа рԥны аҭагылазаашьақәа рыҽшырыпсахуаз.

Мариана ԥытрак днаиацәажәарц данаашналалоз еиԥш, апалата ашә анаалырт, иаԥхьа иқәгылаз аибыҭа ааҽирцәааит. Лара лхалаҭа шкәакәа аалшәхыртәрааны иахьknалҳалоз инкналҳан, днеиҽаԥшит илдыруаз иҟазшьақәа рыла дыттцаауа. Абас данышналалоз игәалҭахьан илақәа хааҙа ишаақалоз, лааирала гәахәарак шилҭоз. Уажәы илакҭақәа даҽеакны илбеит. Зны иаатылашьцаауан, нас иаатылашаауан. Ииарҭа дылатәан ишьапқәа адашьма иқәыргыланы.

– Мариана! – иҳәеит дагьышагыло, аԥенџьыр ахь дыԥшуа. – Амш каххаа иҟоушәа збоит,ус аума?

– «Стыпха» уҳәалон санышналалак, уажәы «Мариана» уҳәоит, ари акы иазҳәоуп, сарԥыс, ус аума? – изтцаара аҭак зтцаарала иҟалтеит.

– Ааи, ааи! – иҳәеит, нас инацитцеит. – Сцыркьзом сара уажәшьҭа. «Абри азы акәхап илақәа зтылашааз, иантылашьцаауа зыхҟьарызеишь?»

– Ак сцәуҙошәа збоит.

– Абни исанаҳәаз ауп ибцәытцәахны исымоу, – аибыҭа инапы нақәикит.

Зтцаарала днеизыԥшит Мариана.

– Ануаа рхәы уажәшьҭа уашы иртомзаап, наҙаҙа ҳәа, ҳара ҳтәқәа иргеит.

Уажәы аибашьра ҕәҕәа цоит Тамшь, Гәдоуҭантәи ҳар уа иҙхытцзаап.

«Ҳар ахьҙхытцыз деигәырҕьеит» – лгәахәт, аха уи алацәажәаха лымҭакәаны, ажәжәаҳәа а҆ееилаҳәара далагеит, ихы иатцатцаны имаз имаҭәаҟәа аатцх-аатцхуа.

– Сара сцоит, Мариана! – иҳәеит и҆ееилаҳәо, уажәгьы «Сҭыпҳа» мҳәакәаны, – афронт ахь Тамшьҟа исыпхьеит.

– Аибыҭа ала иупхьама? – иџьалшьазу илцәымҕхазу лцәеилахәаны, илҳәо-илуа дақәымшәо даанхеит Мариана.

– Мап, Сыпсадгьыл сыпхьеит Анцәа ила, Мариана! – «Мариана» аниҳәоз ибжьы нақәирҕәҕәеит.

Амш каххаазу, асырҳәы леиуазу изеиԥшын Дамеи, хакәылатәи аибашьра данналагыла. Алыцәҳа ирылашәаз рылтцшьа ада акгьы дышзазымхәыцуа акәын усҟан ақәылацәа ныхны ԥхьацарада акгьы дышзазымхәыцуаз. Аҳәа ццышә иаѡызаз иеибашьыга аихалыхҿҟьаҟьа авивиҳәа имѡантцо дшыгьежьыхынҳәуаз, иаԥхьаҟа мѡапак днаныԥшылеит. Аха уи амѡа еимаҳацыпхьаҙа иеихапсыхә мѡанитцалар акәын.

Убасҟан, ҳаибашьцәа акыр драԥкьаны ҳаҕацәа рыгәтахьы днаскьахьан. Ишьтахьҟа иныжьын ҳара ҳтәқәа. Урҭ ишьтагыланы иааиуазу-имааиуазу ҳәа азхәыцха имаҙамызт. Иара драԥкьаны аҕа дырхәа дахьцоз, дара еиҳагьы рыгәқәа рхатцаны ижәылон. Дышшәарҭаз рбон «Ақәыцьма затцәы» ҳәа зыҙбахә раҳахьаз Дамеи ицәаара иахьынахьыԥшуаз.

Гәдоуҭантәи Тамшь иҙхытцыз ҳари Амрагыларатәи афронт аҟынтәи урҭ з҆еырԥызшьыз ҳари р҆ееимаданы, абжьасқәа ирѡызаха аҕа ижәлон, ԥхьаҟа ишцацгьы ицон. Арыҕьарахь ала Очамчыреи Аҟәеи еимаздоз амѡаду аҕа импытцхуа инеиуаз ҳар ргәыпк, қәыцьматцас ақыртуа гвардиаа ирылаланы изыцкьоз Дамеи инеизааигәахеит. Урҭ ирылан Дамеи дырхәаанҙа дызхыпхьаҙалаз агәыпаагьы. Дагьырдырит.

– Ақәыцьма затцәы! Ҳқәыцьма затцәы! – даашьтпааны аҳауа далатцо рыбжьқәа дыргон, кьыс имоуҙакәаны дшалтцыз анырба.

Анзор Мыкәба
(1946)

МГӘЫЗ ҲАСАН

Амш ахәылбыҩхара инеихьан. Анатолиатәи ашьха рыԥхраҟәеи амшыни рыбжьара ишьҭаз ақалақь Самсун аԥшӡара иацҵо еилаԥьуԥьууа иаацәыртҳьан зқьыла афымца лашараҟәа. Иаха аахыс аагыларҭас иҳамаз асасааирҭа «Кафкасиа» ҳаадәылҵны, ақалақь иалсны ицоз амҩаду иаваршәны, амшын ахықә ала инашьҭыз шьапыламҩа ианыршәланы ҳҷынаҳхеит сҩыза Дауҭи сареи. Уи ауха ақалақь Аспорттә хан хада аҟны, мызк ааахыс ари атәылаҟны имҩаԥыргоз агастролькәа хыркәшо, аҭыхәтәантәи аконцерт мҩаԥысраны иҟан Аԥснынтәи инеиз жәлар рышәаҳәареи рыкәашареи рансамбль иалаз артистцәа. Аконцерт иалахәыз ҳреиуамызт сҩызеи сареи, аха иҟан уи алагаранӡа даҽеа саатқи бжаки шыбжьазгьы, рацәак инаскьагамыз уи ахан ахь иҳаханы ҳназгоз, ҳгәы зырхытхыҭуаз...

Ҳазлаԥшуаз ақалақь инеизакны акыр ишыцкьазгьы, абжьааԥны уаҩы илаԥш иҵамшәарыз уи иалаԥсаз агәам-самқәа ԥшааны, еиларгьежь-еилархынҳәуа, ҷьара иаашьҭхны даҽеаҷьара еимырбҕыжәаа инкаԥсо, ҭыԥ рынаҵомызт аҭыԥантәи ауаа «сибириатәи» ҳәа, изышьҭоу Урыстәыла аганахь шыҟаз ала иасуаз акыр иҷыхьшәашәаз аԥша. Аҭыԥ иҵанаргыломызт амшынгьы. Ацәқәырпақәа еишьҭаргыланы иԥхаҵа иаманы иаауан, нас ацаҟьа ҟәашқәа илыхәхәоз агаҽа аԥаҩқәа инарыжәҵаны ишәахԥссараха ицҟьа-шәҟьа иныкәнаҵон. Ҿаҩраҭагалара ацәа рыҟәнылахьан ақалақь иахагылаз ахәы ҳаракқәа злахыбыз ашәаԥыцьаԥгьы, рымҩасра аамҭа шааиз рнырԥшуа

еилаҩежь-еилаҟаԥшьааза рыҿдырԥшзахьан, шәыга ссирла рҿырҩычахьан. Амшын иаҩызаха макьаназ агәеилашра иаҿын ақалақьгьы. Рныҟәцаҩцәа ԥсшьахак зырымҭоз амашьынақәа аанҿасрак рымамкәа инеивҟьа-ааивҟьо, еиԥхныҩло амҩақәа ирнын, зытра итытцыз ашьхымзақәа ирҩызаха ауаа еилагьежь-еилахынхәуан, ҳахьынаԥшуа зехьынцьара ҳалаԥш итцашәоз ахәҳахәтырта тыԥқәа рҟны. Уажәы ҳазваланы ҳнеиуаз амҩаду нырцә-аарцә иаваҕҕаа, дара-дара маҷк аҟара инеицәыхараны игылан мызла рҿы зык наҟәрымҭәацт уҳәаратәы аҩаза зҿатәаз, аԥхынтәи амра царагьы иабылхьаз, итцабыргны аакьыскьа аҙы зымбацыз, зхахәы еилашьыпкны иҟаз, акырза ишқәыԥшызгьы рыпстазаара маџьана иаржьақцахьаз, ажәцәа рыҟәнызтцахьаз ахбыцқәа. Ирыпхны ртцәоуқәа ирхаз ачарҳәқәа, рсаарақәа ирныз ачацьқәа, ахаатәмыхаатәқәа рыдгало, ииасны ицоз амашьынақәа ааныркыларц рҿазтцәылхны рнапқәа рҟьон, рыбжьқәа рхацаланы иҳәҳәон. Ҳәарада, агәыҕра рыман ирывыҟьҟьаны инеиуаз амашьынақәа рахьынтә акы иадамхаргьы иаанҿасны, Аллаҳ итцаԥшуаз аҙә даатытцны ԥсымышьтыга лирақәак рхазыршәалаша хәҳахәтрак рзыҟартцап ҳәа. Аха ҳабла иахьынзабоз ахбыцқәа шгылац игылан, амашьынақәа аанҿасрыда ишцац ацара иаҿын... Арт рҩыза асахьақәа иара Самсун адагьы уаҩы иԥылоит Тырқәтәыла ахы-атцыхәа зехьынцьара. Раԥхьаза акәны ари атәыла иаланагалаз ара хәҳахәтрамзар даҽеак ыҟам иҳәап, аха уи раԥхьазатәи гәаанагароуп. Адунеи егьырт атәылақәа зегьы рҿеиԥш, ахәҳахәтра адагьы иҟоу рацәоуп ари атәылаҿгьы...

– Уахатәиала аҙәыр ҳзаап угәахәуама?– иаалырҟьаны даацәажәеит сҩыза Дауҭ.

– Зегь мыззар ԥытҩык шԥаҟамлари... Иҟало аабап, – аҭак истеит.

– Дауҭгьы саргьы уи азбахә ала уаҳа ҳмеицәажәазеит Аспорттә хан аҿаԥхьа ҳнеины ҳнагылаанза. Иниас-ҩиасуаз ауаа маҷмызт, аха урт ҳконцерт ахь анеира згәы итаз ракәзу, ааигәа иҟаз апарк ахь ԥсшьара инеиуаз ракәзу ҳаздыруамызт. Ҩбагьы, ҳконцерт ахь иааиуа зегьы

ҳрышьҭамызт… Ҳгылан ҳабжьқәа нҭыганы аҧсышәала ҳаицәажәо, ԥьара аҙәы ҳгәаҭаны ихала дышҧаҳадымгылари ҳәа ҳгәыҷны.

–Абни ауқәын ҳлаҧшыкәҵаны даҳзыҧшуеит, ҳара ҳтәқәа дреиуазар ҟалап, – ҿааиҭит Дауҭ апарк аҭаларҭа азааигәара игыланы ҳара ҳахь иҧшуаз «ѡажәеихәбаҟа шықәса ирҭагылаз ауқәын еиқәа дсырбо.

–Даҧсуаҧшраҙам, – сҳәеит сыбжьы нытцакны.

–Иан даҭырқәазар ҟалоит… – ибжьы ааирмаҷит Дауҭгьы, уи ауқәын ҳара ҳахь ихы азкны иҿшааихаз гәаҭаны.

–Кафкасиантәи афольклор ҳзаазгаз шәреиуоума? – дшааҳадгылазҵәҟьа иажәақәа наҳзикит.

–Ус ауп… – сҳәеит саргьы.

–Шәара, уа иҟоу аҭырқәцәагьы, ҳара ҳашьцәа шәоуп, бзиала шәаабеит! – ихаҧыц ѡежьқәа аахырцьацьаны даччашәагьы ҟаитцан ҳнапқәа ааҳамихит.

–Ауаатәыѡса зегьы ҳаишьцәоуп… – саргьы сааччашәа ҟасҵеит.

–Мап, сашьа! Ахристианцәеи ҳареи ҳаишьцәаҙам, – урҭ гьааурқәоуп: аурысцәа, агәырцьцәа, аѡнанцәа … Шәара, ҳара шәаҳтәуп, шәаҭырқәцәоуп…

–Ҳара ҳаҧсуаауп, сашьа! Ҳара иҳаиуоу арагьы ишәыланхоит, «абаза» ҳәа, ирышьҭоуп… – акыр иаархааны сеиҭаацәажәеит.

– Абазақәа ара иҟоу мусульманцәоуп, иаҭырқәцәоуп. Нас, шәара Кафкасиа иҟоу шәмусульманцәаҙами?

–Ҳабжаѡык христианцәоуп, ҳабжаѡык мусульманцәоуп.

–Амусульманра ныҟәызго ҳара иҳаиуоуп, егьырҭ… Хаҭала уара узусҭада?

–Саб дмусульмануп, сан дхристианup, – ишыҟаз наиасҳәеит.

–Аа, Аллаҳ, Аллаҳ!.. Ус ҟалашьас иамоузеи?! – иаҳаз ԥьашьаҭәҟьаны ҿааиҭит зыхьыҙтәҟьа ҳзымдыруаз уи ауқәын, аха иаарласны ихы-иҿы ааиҧсахын инацитцеит: – Сара гәыкала суацәажәоит, уара алаф сылухуеит, усхыччоит, –иҿынхиршәааит.

– Мап, ҳаҭыр зқәу!.. Ҳара ҳҿы ус иҟаҵәҟьоуп… – агәра исыргарц инаҧшьазгеит.

– Нас, уара динс иныҟәугозеи?!.

– Амусульманрагьы сазыразуп, ахристианрагьы… Аҧьаамагьы сҭалоит, ауахәамахьгьы снеиуеит. Анцәа даҙәыкуп, – сҳәеит.

– Аа, Аллаҳ, Аллаҳ! – еиҭа ҿааиҭит иаҳаз мыцхәы иҧьашьаны. – Уара уагьмусульмануп, уагьхристианып, ус аума?!

– Урҭ раԥхьа исызгылоугьы адин сымоуп.

– Даҽеакгьы?!. Уи арбану?

– Амырҭатра.

– Уи закәызеи?

– Ҳара, аԥсуаа ҳзы, ахристианреи амусульманреи раԥхьа иҳазгылоу динуп. Ахристианра аурымкәа иаҳзаргеит, амусульманра аҭырқәцәа иҳадыргалеит. Амырҭатра, уи ажәытәҙа аахыс ҳажәлар дара ирҭахны ирыдыркылаз динуп, ҳара ҳтәыцәкьагьы убри ауп… – акыр ихы иҭагало сыниацәажәеит.

– Ҳамҭак аҟара акы дазхәыцуа уаҳа ҳақәҿымҭуа дгылан ҳацәажәаӡо, аха нас дааиҭашәан акыр днацраланы ибжьгьы наимкьаны ҿааиҭит:

– Амусульманра аԥхьа игылоу дин ыҟаҙам! Аллаҳ еиҳау даҽеаҙә дыҟаҙам! Уара агьааурқәа рцәажәашьа умоуп…

– Досу идин иара изы зегьы иреиҳауп, инцәагьы ус ауп, уи уазымгәамҭын… – иара усгьы иуадаӡохахьаз ҳаицәажәара уаҳа арҕыгкра сҭахымкәа акыр артатара инаԥшьазгеит, аха лытцшәак амуит, илакытцақәа ҭырлашьцаа дамханагаланы аҭоурых «цкьа» сыртцара дналагеит:

– Аллаҳ еиҳау дыҟаҙам! Адунеи аҟны амусульманра иацназго даҽеа динк ыҟаҙам! Аҭырқәцәа иреиҕьу даҽеа милатк ыҟаҙам! Балкан инаркны Чынынҙа инхо зегьы аҭырқәцәоуп, Кафкасиа иҟоугьы ҳара иҳаиуоуп, иаҭырқәцәоуп… Ҳара зегьы анкьаҙа Алтаи ҳанхон, Алп Арслан ҳәа аҭырқәа дуззак дыҟан, уи иоуп арахь ҳаазгаз. Шәаргьы Алтаи шәынхон, аха Кафкасиаҟа шәиасит. Ҳара, иахьа ари атәыла аҟны инхо Ҳазартәи амшын аҭаҟала ҳааит, усҟан аҭырқәа-сельцьукцәа ҳәа иҳашьҭан. Шәара шәтәқәа хәдаҟала Кафкасиаҟа инеит. Аҭыхәтәаны аурысцәа индыртцәо ианалага ҳашьцәа-амусульманцәа ракәын азы арахь иааҳгеит, рыԥсы еиқәҳархеит. Урҭқәа узымдыруа уҟам уара, аха иркьаҳәны усацәажәоит…

– Уара излоуҳәо ала ари Аспорттә хан зыхьз ахугьы датырқәан, ус аума? – ахан аҩналарта авара атзы иаласаз абарельиеф ахь дынхьасырпшит.

– Иашьар Доғәу пшьынтә адунеи ачемпионра игахьан, датырқәа қәпаҩ дуун… – акыргьы ихы ҩышьтыхны даацәажәеит.

– Ҳара ишаадыруа уи кавказаа дҳаиуан, д- убыхын.

– Ааи, д-убыхын, ҳара ҳвилаиет Самсун деиуан. Аха датырқәан Иашьар Доғәу!..

Уаҳа ажәак имакра иапсамызт…

– Наҟ дупырызгап утахызар… – ҿааитит уанза иҽҳаламгало игылаз, атырқәшәа ахьимаҳауаз аҟнытәи ҳазлацәажәоз изеилымкаауазаргьы, аха еинымааларак шҳахьыз еилымкаашьа змамыз Даут.

– Макьана иатахым, сҳәеит саргьы.

– Ара игылоу Қьемаль Ататиурқ ибаҟоуп, ус аума? – ҳаинымаалара арҽеира стахны, сажәа нахыганы апарк аталарта иазааигәаны иғьазғьазуа игылаз абаҟа ду ахь дынхьасырпшит.

- Уи ҳара пату ҳазиқәзам, – абаҟа ашҟа дагьхьампшзакәа аҕьеҩ аатиргеит.

– Ари атәылазы иџьабаақәа рацәаноуп ишаадыруа Қьемаль Ататиурқ, – сҳәеит. – Ахақәитразы деибашьит, ареспублика шьақәиргылеит, ажәлар алашарахь икылигеит, Тырқәтәыла Европа иалаирхәит…

– Урт зегьы баапсны иҟаитцеит: Османлы хирбгалеит, ападишьаҳ дахиҳәеит. Ауропа ахристиан-гьааурқәа хрыдҽеиҳәалеит, атырқәа жәлар ршьара иқәирҟьеит… Аамтак ааҳгараны ҳаҟоуп, – уи ибаҟақәа зегьы ҟәыбаса иқәаҳтцоит, Руссиа Ленин ибаҟақәа ишырзыруз еипш. Иааиуеит уи аамта, харакгьы бжьам!.. – зынза дацраланы ибжьгьы мыцхәы инаимҟьеит, иаргьы уи гәатаны аҙәыр иаҳазар ҳәа дшацәшәаз иныпшуа дахьгылаз дагьынхьапшаахьапшит, аха ҳара ҳада уи заҳаз уаҩ дшыҟамыз агәра анига акыр ибжьы аармаҷны инацитцеит: – Қьемаль Ататиурқ ҳдин аҳатыр изымбеит, дагәтасит, арақытцәкьа ижәуан, дагьагеит…

– Шәтәыла аҟны арақы зжәуа маҷҩзам…

– Убарт роуп, зегьынџьара ари абаҟа аҩызцәа зыргылазгьы. Аха раамта ааиуеит, ҳ- «Рефааҳ» аиааира анага… Усҟан,

шәара шәҩызцәа ауаагьы ҳтәыла ршьапы рзыкәмыргыло иҟаҳҵоит… – аргама дагьаамакәарит.

– Уаха ҳконцерт ахь уҳазнеир ҳгәы иахәоит, бзиала уаабеит! – сҳәеит ҽыц схы наиқәкны. Сажәақәа рҵак ҟамҵакәа, амца зхылахьаз иблақәа шаҟь-шаҟьо Дауҭи сареи днаҳҽаԥшит, уаҳагьы ажәак наҳақәымҵакәа азныказ дынҳадҵны иҽынеихеит, аха харак дымнаскьацкәа даахынҳәны дласны деиҵааҳадгылеит.

– Аҭырқәара мап ацәышәкуазар, ара ус шәымаӡам, уаха шәыцәгылара мҩаԥыжәгаргьы ҟалаӡом, – абас иажәақәа наҳақәпсаны деиҵаахынҳәны иҽынеихеит.

– Уи аамҭазы наскьашәа еилагылаз арԥарцәеи аҭыпҳацәеи маҷк аҟара даарылҵны даагылеит мыцхәы зышәагаа ыҟамыз арԥыск. «Аранӡа ууаскьа» ҳәа, ибжьы наиқәиргеит ацара иаҽыз уанӡа иҳацәажәоз ауаҩ. Азныказ даалакҩакзаргьы, зыбжьы иқәзыргаз иажәа дахаҵгыланы уи иахь иҽынеихеит иаргьы. Харак димгеит, апарк аҟны дынцәытцагаланы иацәажәара далагеит. Ҳахьынаԥшуаз рхымҩаԥгашьақәа рыла еилымкаашьа ҳамамызт ажәа хаақәак реибыҳәара ишацәыхараз. Маҷк ражәақәа анааимырда, иҳацәажәоз уи ауаҩ дназпхьаз арԥыс, иарманапала ихәдацәа аанкыланы икьарахә аатԥааны инеиҽеикит. Ҳаблақәа ирбоз ҳцәымыцханы ҳнеиҽаԥшит Дауҭи сареи.

– Ари даԥсуоуп! – агәра ганы даацәажәеит Дауҭ.

– Ҳамшала ак ҟамлааит, ҳҽынаҳхап, – сҳәеит саргьы.

– «Уахь анеира аҭахӡам» ҳәа, аԥсышәала ҳашьҭахь ала аҙәы ибжьы ааҳаҳаит уи аамҭазы.

– Бзиала шәаабеит, ҳашьцәа аԥснаа! – дыххаччо дааҳадгылеит ԥшра-сахьалеи еилаҳәашьалеи гәахәарыла уаҩы иблаҽы иааиуа иҟаз ҩажәеижәабаҟа шықәса зхытцуаз хатцак, ҳнапқәа ааҳамхуа ҳӡамҩақәа неимда-ааимдо дынрыгәӡны ҳаагәыдикылеит.

– Билиантҭ сыхьӡуп, с-Ҭарбоуп, ара Самсун сеиуоуп, ихы наҳирдырит. Ани ауаҩ шәгәы нирхазаргьы шәара шәус алашәымҵан, ҳара даабара ҳаҟоуп… Адин фанатикцәа дреиуоуп, иаадыруа иоуп.

– Згәы нхаз иара иоуп, сашьа! Аԥсуаагьы шәаҭырқәцәоуп аниҳәа ҳзақәшаҳаҭымхеит, уи иара даргәааит… – иҟаз ааркьаҽны инасҳәеит.

– Аԥсуа – даԥсуоуп, аҭырқәа – даҭырқәоуп. Уи иахьанҙа изеилымкаацзар уажә еиликаараны дыҟоуп, гәырҩас иҟашәымҵан. Иара ихаҭагьы даҭырқәаҙам, длазуп, деиҭаацәажәеит Билиантҭ.

– Ҳаицәажәо ҳашгылаз апарк шыҟаз ихы ҳаҟәкны иҷәаихеит уи алаз-фанатик «пату иқәызҵаз» арԥыс.

– Аригьы ҳара даҳтәуп, даԥсуоуп, – ҳанхьеирԥшит иаҳзааигәахаз, ахьшьыцба аблақәа зхаз уи аҷкәын иахь. – Аԥсышәала дызцәажәагәышьом, аха еиликаауеит, инаицҵеит Билиантҭ.

– Ерҳан. Мгәыҙ Ерҳан, – ижәлеи ихьҙи неиҳәеит инидаагалаз ҳнапқәа ааҳамхуа.

– Иаб идыруама ҳбызшәа? – дҵааит Дауҭ.

– Иаб дыҟаҙам, дыԥсгәышьахьеит… Аха иабду дыҟоуп, даара ибзиангьы иҳәоит. Иԥстазаараҷы акырҙа зхызгахьоу, акырҙа здыруа ажәытәқәа дреиуоуп, Мгәыз Ҳасан, дцәажәон Билиантҭ.

– Ихытцуазеи? – иқәра аилкаара стахын.

– Ҭырқәтәыла инхо аԥсуаа реиҳарашҙак реиԥш аԥсышәала аԥхьаҙара дазыманшәаламызт Билиантҭ, уи азы азныказ даамахеит.

– Ҭырқәшәала иҳәа, еилыскаауеит, – сҳәеит усҟан.

– Доҳсан еӄьи , – Билиантҭ дыниаԥысны даацәажәеит иаҳҳәоз еилызкаахьаз Ерҳан.

– Уи қәра дууп, дызхаанугьы рацәахап… Ишьапы дықәгылоума?

– Мамоу, сашьа, аиарҭа дылоуп, акыр шықәсагьы ҵуеит. Аха иеилкаара зшьапы иқәгылоу ҳатҵкысгьы идууп, – дааччеит Билиантҭ, иагьнацитцеит, – сара схазоуп изысҳәо…

– Аԥснытәик дибар, ииарҭа дылтцыргьы ҟалап. Дахьыҟоу арантәи мыцхәык бжьаҙам, саатбжак ала шәназгоит, уатцәы аамта шәоуазар… – иабду ҳизнеир итахытцәкьаны даацәажәеит Ерҳан атцыхәтәаны. Саргьы атак истеит, хатала сиҷцәажәалар шыстаху, ҳагьеицәажәеит уатцә ашьыжь ҳаиқәшәаны иабду иахь ҳаицны ҳашцо ала. Аконцерт ашьтахь, иибаз иаҳаз игәы ишахәаз наҳәаны «итабуп, уатцәы ҳаиқәшәоит» ҳәа, дцеит Ерҳан. Ауха акыр атцх паҳеит аконцерт ашьтахь, уи иахәаԥшырц ииаз, асасааирҭахь иҳацнеиз атыпантәи аԥсуаа гәыпҩыки ҳареи. Адунеи

иаақәшәеижьҭеи рабдуцәа ахьанытцыз Апснытәи апсуак дзымбацыз урҭ рызхара изцәажәомызт, рызҭаарақәа рацәан…

Ишеибаҳҳәахьаз, адырԥаҽены жәа-саатк рзы саагылеит асасааирҭа аҽапхьа. Мачк аҟара ахьҭа аҽазаргьы, иаха иасуаз апша ахабаргьы ыҟамызт, амшын акәзар апхыз ҭаула иалоушәа, аҽемыртцысуа еиқәшьшьы ицәан, ажәԥангьы кеикеиуан, иарбанзаалак ԥҭацкгьы хыршәламызт, ашьхақәа инарывтцны ихалахьаз амра шеишеи ацыпхьқәа ашамҭаз аахыс агәеилашра иалагахьаз ақалақь ырлашо иалапхон.

Асаат жәаба ираԥсит, аха дыҟамызт Ерҳан. Жәеиза ирзааигәахеит… Сижьар стахымызт, акыр збахьаз, антцыра наӡа змаз аҭаҳмада имаҭа… «Цьара машәырк имыхьзааит» ҳәа, схәыцуа сышгылаз, амԥаду иаамԥахытцны асасааирҭа шыҟаз ала аҽааанахеит машьына ласык. Ари Ерҳан иакәын, изымбацыз даҽеа хатцакгьы диватәан.

– Бзиала уаабеит, сашьа! Саргьы Мгәыӡаа сраҳәашьапоуп, Исмеҭ сыхьӡуп, – апсшәа аасаҳәаны ихы аасирдырит, уи ахатца: Ерҳан «асас дсырԥшит, апхашьара ҟастцеит» ҳәа, ихы даныӡбо даауан. Иара ихарам, сара дынсырхеит, уск сыман, сатаноумтцан… – иапсшәа акыр ицқьаны дцәажәон Исмеҭ.

– Ҳаамҭа ахьмачу акәымзар, даҽеа гәамтцрак ыҟазам, – насҳәеит саргьы.

– Уажәытцәкьа амԥа ҳақәлоит, даҽеа ԥыцьаҟа уцзаргьы ҳҭахуп.

– Уаха ахәылбыҽеха Апсныҟа амԥа ҳамоуп…

– Ерҳан исеиҳәахьеит, – шәахьаҳагӡоит.

– Гәырԥак шәалаҳҭар стахым…

– Гәырԥа ыҟазам… Аҭаҳмада ус итаххеит, шәбара деилаҳаит…

Шәымҭақәак рышьтахь, ҳԥызцәа иреиуаз даҽеа ԥыцьа аашьтыхны, амашьына ҳанҭаланы ақалақь ҳалсуа амрагылара шыҟаз ала ҳҽынаҳхеит. Ерҳан иҽапхоз амра иблақәа ацәыхьчо, ибласаркьа еиқәатцәақәа неиҭан, зынӡа ҳақәҽымҭуа иус даҽын – иапхьа машьынак гылар иара изы ихьмыӡгхарашәа, апшалас ишьҭазар ихьымзо, еипхасуа амԥа ианыз амашьынақәа акакала дрыхьӡаны дрывыҟьҟьо ԥхьаҟа анеира даҽын. Аамҭа баша ирӡуамызт Исмеҭгьы. Ҳамԥа иркьаҽырц иҭахызу, ҳзакә ууау еилиргарц дашьта-

зу, иара дзакәу ҳирдырырц дашьҭазу, аханатә аилкаара уадаҩны днахыкәша-аахыкәшо, иажәақәа рыԥхуа, аха ииҳәарц иитахыз атцыхәтәанынза инамыгзакәа, даҽеакахьы дниасуа ацәажәара даҷын. Излеиҳәаз ала, Анкаратәи ауниверситет далгахьан, занаатла деконо мистын, фирма дук аҟны аус иуан, иара иҳәашьала «ихы амца акызар арцәаха имамкәа» ахәҳахәтра инапы алакын. Далацәажәеит Аԥсны дацхраарц шиҭаху, аиҳарак аекономика ашьҭыхра аус аҟны. «Ҭырқәтәылеи Аԥсни рыбжьара аекономикатә еимадара ҟаҳҵароуп, ҷыдала ахәҳахәтра ҳабжьаҵатәуп», – иҳәеит атцыхәтәан. Уи аус аиҷырцаашьа дшазхәыцуа аилкаара ҳҭахны, иажәалагалақәа ҳаргьы ибзиоу ракәны ҳшазхәыцуа ирдыруа зҵаарақәак наиаҳҭеит.

– Аԥснаа атцла бзиақәа шәымоуп, – иаҳа иҽеаартны даацәажәеит усҟан ҳазҵаарақәа рҭак ҟаҵо. – Ихтцәаны, ирмазеины еиҷшәырцаар, ара зхатәы ҷбақәа змоу аҭырқәа ҩызцәа ҳамоуп, инҭажьны иҳаманы ҳаауеит. Ахәқәа ҳаракуп ара, еиҳарак ашәҵла. Аԥьҵлагьы ахә бзиоуп, – Маикопынтәи иааргоит арахь. Даара ибзиоуп! Шәаргьы ишәзыршеир, Аԥсыngьы ҳацхраауеит... Шәара шәҷы иҟоу аԥсаҵла цәгьа ишәпоуп, аха сҩызцәа изларҳәаз ала, акыр итатацәоуп. Сибириатәи аԥсаҵла ара цәгьа ирҭахуп, уахьынтәи ишәзаагар иаҳа еиҷьуп, – аԥара ду ҟанаҵоит, Аԥсыngьы ҳацхраауеит. Ари аган аҷы амҷы фабрикақәа рацәаҙам. Аха арахь изааҳгозеи, ҳашиашоу Истамбулҟа ма Бурсаҟа иҳаманы ҳцоит. Сара Мексикантәи, Африкантәи ианаазго иахьрысҭо, – ииҳәарц иитахыз ак ицәагхар ҳәа дшәо, уи аус шыбзиоу ҳхы итагало, иҽеаҭаҙаны ацәажәара даҷын Исмеҭ.

– Аԥсны унеихьоума, сашьа? – азҵаара истеит, акыр данцәажәа ашьҭахь.

– Сымнеиҙацт, аха сҩызцәа аҭырқәцәа акырынтә инеихьеит. Атцла рацәоуп, рхәеит. Ашәҵла бзиақәа рԥаны амца иақәҵаны ирбылуеит, рхәеит! Ус ҟалаҙом, сашьа!..

– Иулшартә уҟоума? – сеиҭаиазҵааит.

– Уи азы проблема сымаҙам, сашьа! Ҩымш рышьтахь Мозамбик сцараны сыҟоуп, уахьынтәи сшаахынҳәлак сшәызнеиуеит, иԥышәҟаанза иахьгылоу срыхәаԥшыр сҭахуп...

– Уаҳа Аԥсны ала узызхьаауа акрыҟоума?

– Иҟамкәа! Арацәа бзиа ыҟоуп, рҳәоит сҩызцәа. Кокс ззырҳәо… – изакәу аиҭаҳәара дналагеит. – Еилукаама?

– Еилыскааит…

– Уигьы ара даара ирыгуп, аиха арҭәаразы ирҭахуп. Ерегли ахьырҳәо, Зонгулдақ азааигәара иҟоуп афабрика, адунеи аҿы зегь реиҳа зус дуу ирхыԥхьаҙалоуп, аҕбагьы шиашоу ууанҙа инеиуеит, уи азы проблема ҟалаҙом, сашьа!..

Уи нахыс ҳамҭак аҙәгьы ҿаҳамҭит, Исмеҭгьы акыр иҿааанкыланы ҳажәа дазыԥшын. Ҳмашьына, амҩаду ааныжьны арҕьарахь иаахатҵәины аҿынанахеит. Ус ҳналагылеит идумыз анхарҭа ѳнқәа рыла еибаркыз қалақь хәычык.

– Ари азы Чаршамба рҳәоит, – ҳаицаауеижьҭеи раԥхьаҙа акәны адәахьы днаԥшны ҿыц даацәажәеит, уанҙа дызлацәажәоз аус азы уаҳа ҳҭакк змаҳаз Исмеҭ. – Ҳахьцо ақыҭагьы ари иадҿаҳәалоуп, – инацитцеит.

– Ара аԥсуаа нхома? – дҭааит еицыз иҳаиҳабыз Ражден.

– Иагьсыздыруам… Анкьа итәан, рҳәоит, аха еимлысит сгәахәуеит, Аллаҳ иныс, исыздыруам!.. – ижәҩақәагьы дҩарыхеит.

– Иабацарыз? – саргьы сыҷеналазгалеит.

– Уи, Аллаҳи дареи рыда издыруада?! – даачашәа иуит. – Ара ахныҟәгара уадаҩын. Иаҳа аԥсҭазаара маншәаланы иахьырбаз ахь ицеит, еимлысит. Ус ауп нас, ауаҩы ихы ахьныҟәигаша ауп дахьтәо.

Ерҳан ѳ-минуҭкгьы дадымхалаҙеит имашьына ари ақалақь хәычы аналгара. Даҿеа маҷк аҟара ҳнаскьахьаны интәеит асфальт мҩа, уи нахыс абҕанҷ зқәыԥсаз қыҭа мҩан, асаба харчыла ҳныбжьалеит. Уажәы ҳаԥхьа ала ҳарҿаԥшуан акыр иҳаракыз ашьха рыԥхрақәа. Акырҙа иреиԥшын Аԥснытәи ҳашьхақәа, аха еилыҕраа-еилиатцәааҙа шәаԥыцьаԥла ишыхҟьазгьы зынҙа ирнымаалоз, апҳәызба ԥшҙа лҙамҩа ашәахсҭа баапс анызар иаҩызаха, ауаатәыҩса рыпсыцәгьара иарҿиаз адамыҕақәа рнын: еималахьаз ажәытә мҩақәа, урҭ ирыхҟьаз аҿыбгарақәа, арҕазақәа.

– Исмеҭ! Арҭ ашьха ԥшҙақәа ирну адамыҕақәа ирхуҳәаауазеи? – схы наиқәскит ашьхарахь дхьарԥшуа, уажәада имбацызшәа ихы ларҟәны амашьына асаркьа дынкылпшит иаргьы.

– Урҭ дамыԛазам, сашьа! – сцәажәашьа иагьаацьеишьеит. – Анкьа аҭла анҭыргоз иҟарҭаз амҩақәа роуп. Акыр еимаҳаит, аха уи ҳарԥееиуеит, сашьа, Аллаҳ иҳәар…

– Зышәага наӡоу ҭлак ахьырԥеагылам, иахуҳәаауазеи?

– Ара даара аҭла бзиақәа гылан! Ашәҭла, згәы шкәакәаз ашәҭла! Даара аԥара рацәа дырҳаит арҭ адгьылқәа зтәыз. Иԥҟаны ирҭиит, аха ԥыц иазҳахуеит…

– Ианба? Даԥеа шәышықәса рышьҭахь!..

– Ҳара ҳзахаанхаӡом, – уи ҭабыргуп, – илахь ааиқәитцеит, уи нахыс акраамҭагьы дымцәажәаӡеит.

– Ҳара аԥснаа, аҭла ԥшӡа аҭыԥҳа цқьа леиԥш ҳахәаԥшуеит, иԥҟаны аҭира ҳазыразӡам, – уаҳа маанала ацәажәара ҭахымкәа Исмеҭ схы наиқәскит.

Исмеҭ уи нахыс Аԥснытәи аҭлақәа рыӡбахә уаҳа далам-цәажәаӡеит, иааинаабалартә ихы-иԥы акраамҭа гәырҩак нықәлеит. Ҳмашьына, ашьхақәа ркалҭ иатцсны ицоз аӡиас иаваршәны инеиуан. Ҳалаԥш ахьынӡаназоз зехьыңьара иҟаз архақәа рԥы икәазаха иҭагылан зиатцәара ааста зышлара еиҳаз ацьықәреи мхқәа. Еиҭа акыр ҳанынаскьа, ҳазныз амҩагьы ааныжьны армарахь ала гәарабжьарак ҳныбжьалеит. Даԥеа километрак аҟара ҳнаӡоны еиԥш нхарҭак аҿаԥхьа имашьына ааникылеит Ерҳан «ҳааит» аанарго дагьынаҳҿаԥшит, ибласаркьагьы аамхны амашьына ашә ацьыба интеитцеит. Ҳнеибарԥшны асақь гәашә зҿаз ашҭа ҳанҭалеит. Аԥснаа ҳаштақәа акырӡа иреиԥшыз, ари ашҭа ҭбаа аиатцәареи ашлареи еимаркуаз шьацла ихҟьан, амра лаша аҿаԥхо игылан ҩбаны еихагылаз аԥснаа ҳаҩнқәа акыр иреиԥшыз ахаҳәтә ҩны, уи ашьҭахь ала инашьҭын шәыртцлала иҭәыз абаҳча, аҩны аварахьшәа маҷк инастханы игылан ацьықәреи зҭаз аца, уи атцаҟагьы ирԥыхьашәаз фатәык еимакуа еилаҟарҟаруа еилагьежьуан акәытқәеи, агәагәашьқәеи, маҷк иааскьашәа игылан амашьына акәырқәа зтцаз уардынкгьы…

– Ҳаҩхаргалеит акәасҟьа аҩбатәи аихагылахь. Ҩнымаҭәала ишақәнагахара еиҿкааз азал ҳныҩнысны уи анаҩс иҟаз ауада ҳныҩнашылеит. Азкәакьҭак аҟны игылаз адиуан аҟны шьыршьаф цқьала ихҟьаз аиарҭа дылаиан акыр ақәра шимаз аргама изныԥшуаз, аҭаҳмада. Ҳанынҩнашыла, ицьымшь шла хәбабақәа ирытцатцәахыз зԥыцьқәа каԥса-

хьаз илацәа ҭаҳақәа еиқәпсан, аха ҳшааѡналаз ицәа ианыpны иааиpтит, уажәы аҭуан ахь ирхаз, аха ԥсҭазаарак зхымыз иблақәа.

– Шәаама? – иӡамѡа ҭаҳақәа маԥк аҟара иаақәацан ибжьы нҭикааит аҭаҳмада.

– Гьаальди… Мусафыр гьаальди !.. – иҽынеизааигәатәны илымҳа дынҭацәажәеит Ерҳан.

– Нас, сѡықәыртәа!.. – маԥк даагәамҭшәа иаҳа ибжьы нҭигеит, ихәцә аҟынӡа иқәыз ихызагьы маԥк инхьаршәтны дагьыѡеихеит. Ерҳан уи днаицхрааны, ибҕа ахчы натҵаҵаны днықәиртәеит.

– Бзиала шәаабеит, дад, аԥснаа! – ибжьы амч наҭаны ҿааитит Ҳасан. Иахәҭаз аҭакқәа наиҭаны, зҿааирхаз зцәеи зыбаѡи еикәыршаз инапы ааимаҳхит. «Шьҭа сықәриа», – иҳәеит имоҵа иахь, Ерҳангьы дыницхрааны ихчы ааитҵхны днаириеит.

– Бзиала шәаабеит! – ихы наҳзикит усҟан Исмеҭ, аҙәаҙәала ҳнапқәа ааҳамихит, уи дынишьҭагыланы дынҳалсит Ерҳангьы.

Ус, иԥхашьа-ԥхаҵо ауада иааѡнашылеит ѡыцьа зықәра маԥмыз аҳәсақәа, рыхқәа ааҳақәкны, – «Хошь гьаалдыныз!» – рҳәеит, ҳнапқәагьы ааҳамхуа инаҳалсит. «Буирум, шәаатәақәа…» – дааҳхагьежьит ахатҵгылараҽы акгьы агзмыжьуаз Исмеҭ. Ражден еиҳабык иаҳасаб ала Ҳасан иааигәара аҟәардә наидигалеит, Даутгьы саргьы аҭаҳмада ишьапахьы иҟаз аҟәардәқәа рҽы ҳнатәеит. Уаҳа ҿитуамызт ҳтәара иазыԥшыз аҭаҳмада, аха акраамҭа акгьы иҳәомызт ҳантәагьы… Иара ҿыц даацәажәааны ацәажәара аҽалагалара ҳзымгәаҕьуа ҿымҭуа ҳтәан ҳамҭакы.

– Ушԥаҟоу, аиҳабы? – еиҭа Ҳасан ихы наиқәикит Ражден, уи уаҳа анҿеимҭза.

Индәылҭыз Ерҳан дыԥсахуа, аҭаҳмада иҽынеизааигәатәны «ушԥаҟоу ҳәа итҵааугит» аанарго ҭырқәшәала илымҳа инҭеиҳәеит Исмеҭ.

– Аԥснаи сареи ҳабжьара аҭырцьман дыстахҙам, дад… – «наҟ унаскьа» аанарго ибжьы нытганы даацәажәеит усҟан Ҳасан. – Слымҳа маԥк икәадагәышьоуп, шәыбжьы нҭыганы шәаацәажәа. Шәара аԥснаа, шәыбжьы ҭыганы ацәажәара азин шәымоуп, Анцәа дышәзыразхааит!.. Сшы-

жәбо сыҟагәышьоуп, дад, аха сҭаҳсангьы сыҟам. Анцәа имчала шәара шәанысзааи итцегьгьы сеиҧхоит. Сымчымхара шәамҧшын, шәаасацәажәа. Срыцҳашәымшьан Анцәа шәитцаҧшуазар…

– Итцегьы шәеиҧхап, Аллаҳ иҳәар… – ҭырқәтәылантәи аҧсуаа рцәажәашьа дшашьцылаз иныҧшуа даацәажәеит Ражден.

– Аллаҳ избахә уҳәеит, дад, илҧха-игәыҧха умазааит!.. Аха, Аллаҳ ззуҳәаз иоуп зынза зыгәра зымгазо… Дысхылаҧшуазҭгьы ас сеизыххаа скаижьуазма!.. – маҷк аҟара дааҧышәырччеит. – Сара исзыжәуазеи, сыда хьаа шәмоуааит… Аҧснытәи шәааижьҭеи итцуазеи?

– Шьҭа мызкы иназынаҧшуеит, – аҭак иитон Ражден.

– Шәабаҟақәаз?

– Адаҧазар, Диузцьа, Сҭампыл, Измит, Бурса… – инеиқәиҧхьазеит.

– Ҳашҧажәбеи?

– Анцәа ишиҳәара шәыҟоуп… Инхоит, интцуеит, ирыгзам ауаа…

Ҳасан ҳамҭакы ацәажәара даақәытцит, аха нас еиҭа азтцаара ныҟаитцеит.

– Иаха Самсун шәыҟан. Шәус ашьҭахь, ҳаҧсадгьыл ахәшҭаара змырзыз ҳашьцәа, бзиала шәаабеит ҳәа, аѳныҟа шәназыҧхьада, ҧшәымара шәзызуда?

Азәгьы ҿаҳҭуамызт…

– Д-Ашәбоума? Д-Кәазбоума! Д-Аргәынума? – деиҭаацәажәеит изтцаара аҭак анимаҳа. – Руа дарбану жәытә аҧсуала асасцәа дуқәа ацә ахы хырпа ишәзызшьыз?

– Ҳара ҳааижьҭеигьы акрыфара ҳагзам, аиҳабы… – Ҳасан иажәа ахы ахьцоз шеиликаазгьы днаваланы даацәажәеит Ражден.

– Акрыфарақәа зегьы еиҧшым… – даақәыпсычҳаит. – Мызкы ҳаимдеит шәҳәеит… Псуа цқьак шәиниама?

– Аҧсуаа рацәаѳны иаабеит…

– Иапсуа жәла, имилаҭ хьзы «аҧсуа» ҳәа, иҿаҿаза ипаспорт ианны азәыр дышәпыхьашәама?

– Мамоу…

– Аҧа-ҷҳаҳәа аҧсышәала ицәажәоз ахәычқәа цьаракыр шәрыниама?

– Мап, ус еиԥш хәҷы дҳамбеит.

– Ԥсуа ѳырак џьаракыр ианны шәылаԥш итԥашәама? Аԥсышәала радиок, телевизорк абжьы шәаҳама? Ари аԥсуаа иртәылоуп ҳәа џьара дгьылҷатԥак ҳахьыӡ ахны ижәбама? Аԥсуа бызшәала иахьаԥхьо џьаракыр шәнаргама? Абри аҭып аҟны аԥсуаа рԥеицәа фырхатԥала еибашьуан аҭырқәа итәыла рыхьчеит ҳәа џьара баҟак гыланы ижәбама? Шәахьеимдоз арҭқәа аӡәыр хьаас иманы ишәаҳама?.. Иагьыжәымбаӡеит иагьшәмаҳаӡеит... Нас, анцәа ишиҳәара ҳаҟаны ҳазлажәбазеи?! Ҳара иҳагу шәара ишәымбар, ишәымҳәар, уаҳа ҳзықәгәыгрыда?.. Урҭқәа рҽеишьас иамоузеи ҳәа ишәхәыцуазеи, ҳзықәгәыгуа ҳашьцәа? Мѳас ҳазнышәҭозеи?..

– Атәымџьара шәыҟанаҭ урҭ рырҽеишьак ыҟаӡам. Мѳас иҟоу акы заҭәык ауп – Аԥсныҟа ахынҳәра, – сгәааанагара аасыртит, аԥшәма ҳгәыҳеанӡамкәа ас иаалырҟьаны иаартны дцәажәо анызба.

– Аԥсныҟа ахынҳәра... Уи шәара еицу шәыԥсы иаҭаху аума, мамзар?..

– Шәашьцәа аԥснаа рхәыцшьоуп ари. Уи ауп иаҳҭаху ҳара ара иеицугьы...

– Атцыхәтәан иаҳаз ажәақәа азныказ рыԥҽеимҭит Ҳасан, аха дааиԥхьхәыцааны еиҭаҷааиҭит:

– Ажәытәқәа абас еиԥш ажәак рҳәон... Амшә, «Сынтәа аҽеаѳра бзиахоит» аҳәазаап, «Излаудырзеи» ҳәа, ианазтцаа «сыԥсы убас иаҭаххеит» аҳәазаап! Аԥснаа шәыԥсы иаҭаххаз мацара ала ари аус рҽеишьа амоума, сыздыруам...

– Рҽеишьа змам акгьы ыҟам... – Ражден дналаган, акыр инароуны, ираӡаны, аԥснаа атәымџьара иҟоу рашьцәа, рабацәа рыԥсадгьыл ахь рырхынҳәра ишазҽлымҳау, уи азы еиҷедырцаауа аусқәа дрылацәажәеит. Аҭаҳмада, ҳѳыза еиҳабы диԥырхагамхакәа дизыӡырѳуан, атцыхәтәан иажәа дшалгаз агәра анига, деиҭаацәажәахт:

– Уажәақәа сгәы иамыхәеит сызҳәом, Анцәа ахьӡара шәиҭааит... Аха исзеилымкаауа сазтцаауеит, сатанашәымтцан! Ҳаззышәтахузеи? Иҳалашәхузеи Аԥсныҟа ҳнаганы?

– Ҳашьцәа шәоуп!.. Адунеи иану аԥсуаа зегьы ҳаԥсадгьыл аҟны ҳаныҟала, ҳамч ҭәҭәахап, ҳамчхарагьы иацаҳтцап... – даацәажәеит усҟан Дауҭ.

– Шәымч иазшәырҳар шәҭахуп, уи шьахәуп… Аха ас еиԥш ахәыцра шәхы ианбаҭашәеи? Агәырць ҳәеиқәаҭӡәа Гәамсахәырд ззырҳәо дшәыкәмакаруа далагеижьҭеи аума?

– Ҳара ҳхы аадыруанаҭы уи гәырҩас иҳамоуп. Ҳабацәагьы уи хьаацәгьас ирыман, – еиҭа сажәа наластцеит.

– Нас уажәраанӡа шәабаҟаз? Рыхабарк заҳдмырбазеи шәабацәа? Шәабаҟаз шәара?.. – дҳацәҳарашәа акыр ибжьы нҭицеит.

– Иаҳҭаху зегьы Анцәа иҳаиҭомызт, аиҳабы. Ҳабацәагьы аамҭа баапсык иҭагылан, – ирылшоз маҷын, аихатәы гәашә аркын, уи аартра ҳаргьы ҳамч ақәхомызт, – иҳәеит Ражден акыр инеитцыхны.

– Ҳасан еиҭа ацәажәара дааҟәытцны акраамҭа ҿымҭуа диан, нас еиҭах игәатцанӡа даақәыпсычҳан, ибжьы ҭахәаҿӡа даацәажәеит.

– Шәиашагәышьоуп… Шәара ишәхасуазгьы шырацәаз здыргәышьоит. Зцаԥха унапы иакым агәашә аартра умч злақәхагәышьозеи, – ус ауп, аха сахьазааиуа… Изыхҟьазаалакгьы шәагхацәеит. Ҳабацәа қәыхәлақәа рхы ишаныӡбоз,«Аԥсны!Аԥсны!»шырҿытцакыз,ишыгәжәажәоз ари атәыла уаҳа изамышьцылаӡакәа, рыпсадгьыл аҵәымыг еиԥш ргәы ишалакьакьаз ирзалымхӡакәа имҩасит. Сара сықәра зықәразгьы, ара ишизгьы, ахыц иҭаркыз агыгшәыг иаҩызаха, рабацәа рыхьымӡг рхыхра ишазхьаауаз, уаҳа уи азы ак рылымшаӡакәа рынырцәымҩа иазцеит. Урҭ рхаан ас амҩақәа аатыздгьы, иахьа шәзызхьуа рҿеишьак аиуан…

– Иахьагьы иауаны ҳазхәыцуеит. «Аԥсныҟа ҳнеир ҳҭахуп» зҳәо аҿар иреиуоу ԥытҩык ҳрыниеит.

– Аиҳабацәа? Урҭ шәызрацәажәама, ирҳәозеи?

– Ҳрацәажәеит. Урҭ «Аллаҳ иҳәар ҳнеиуеит», рҳәоит…

Дахьиаз дааҳәыцымыцит аҭаҳмада.

– Аллаҳ аргама даақәгыланы аԥсуаа шәыҩнықа шәцароуп, иҳәар, усҟан ицашт!.. Аха, Аллаҳ лабҿаба аҳәгьы димбаӡацт… Зықәра неиз, ихәарҿехаз ауаҩы, дад, хәыцыртас имоу ҭынч аԥсроуп, шәара аԥстазаара шәазхәыцуеит. Нас акаҿы еицааишьас ишәымоузеи?

– Дара мцозаргьы, ма рычқәынцәа нарышьтааит, – ҿааиҭит Дауҭ.

– Еи, дад! Апҵтазаара ус иҟазам… Апсуа дызжуа димамкәа дыгҽахар итахҙам…

– Рабацәа ирмазҵааҙакәа Апснықа иеихар, усҟан иҟаргозеи?.. – ииаирмариеит Дауҭ.

– Аиҳабы димазҵааҙакәа аитбы ихала ус мҩак ылихыр ауҙом ҳара ҳҽы, ус иахьаҳагҙеит ҳҽар.

– Уи цәгьоу, ибзиоу? – деиҭаацәажәеит Дауҭ.

– Дад, уара узҵаашьақәа рыла акыр уҵкәыноуп сгәахәуеит… Апсуа леишәа, ара ҳаанагеижьҭеи иаҳчапаз ак акәҙам, ҳабацәа Апснытәи иааргеит!.. Аизхәыцра анықамла, апсуарагьы зықалаҙом. Ҳара-ҳара ҳаихамҵгылозҭгьы, ҳаихымхәыцуазҭгьы иахьа ҳшықоу аҽынҙагьы ҳзықаломызт.

– Иахьанҙа шәаанагеит, уи ҵабыргуп, аха уажәынахыс уи мацара шәазеиқәырхома? – дхьатцуамызт Дауҭ.

Ҳасан еиҭа ҳамҭак ҿимҭит, ҷьара акы иашьҭоушәа иқәац-қәацо атуан ахь иҧшуан амса зхылахьаз иблақәа.

– Уи мацара ала ҧхьаҟа нарха дук ҳауа, ҳхы еиқәҳархараны сзазхәыцуам… Иҷьоушьаша, ҳапҵтазаара иаҳа иманшәалахацыҧхьаҙа, ҳапсуара, ҳлеишәа лаҟәуа иалагеит: аибабара, агәеизыбылра, аихатгылара маҷхеит. Зегьы уазыруа апарарҳара ҳәа акы иашьҭалеит, – дмыццакҙакәа дцәажәон Ҳасан.

– Апҵтазаара апара атахуп, ҳәарада, аха ҵарала апсадгьыл изаахәома ауаҩы? – Ҳасан иааиатаскит.

– Уажәа ҵабыргуп, дад… Ҵарала иааумхәо акгьы ықаҙам, апсадгьыл ада. Уи хәызмам малуп. Аха иара атцарагьы дук ҳамаҙам ара иҟоу. Ҵабыргуп зыпсы злоу апсуаа маҷҩзам, аха абри атырқәа идгьыл аҟны итәоу, атырқәцәа «абаза» ҳәа ззырҳәо: апсуаагьы, ашәуаагьы, асаҵқәагьы, ашьхаруаагьы зегьы ҳмазара ааидукыларгьы, уаҩ беиазак имоу амал ҳамаҙам. Уиашоуп, дад, уи алагьы ҳхы ҳзеиқәырхо ҳаҟаҙам. Ҳҽар рызбахә шәалацәажәеит… Аха, дад, шәара шәҽари ҳара ҳҽари рааҙашьа еиқәшәаҙом. Сара, есышьыжь, есыхәылбыеха абри сазыҙырҩуеит, – инап ҧсада иапхьа игылаз аишәа иқәгылаз арадиомагнитафон ахь инаирхеит, – Апснытәи ажәабжьқәа сзаанагоит. Аабыкьа, аҟарматцыс еиҧш лыбжьы хааҙа ҧхәызбак жәеиқәыршәак лҳәон: «Сыпсадгьыл Апсынтәыла», – лҳәеит. – «Схы-

сыԥсы реиԥш бзиа усымбозар, схы аӷды инықәтцаны ихыртцәааит!» – лҳәеит. Ацәымсеиԥш ибажәхахьаз сгәы лырԥссаҳәеит, исылѡаахьаз сдақәа, ашьа ҽыц рҭаланы иҭахәмаруазшәа аҟара аԥсҭазаара сгәалырԥхеит, Анцәа ԥсынтцыр бзиа латәеишьааит!.. Аԥсны агәбылра рыҭаны ишәааӡоит, ара даҽеак ала иҟоуп, дад. Ԥсадгьылс ирдыруа, рхәыцра зызку аҭырқәа итәыла ауп. Гәыбԥансгьы ирымоузеи, ирдыртцо уи ауп! Аԥсны рымбацт, нас агәбылра злароурызеи? Аӡбахә ала ажәабжьык роуҳәаргьы лакәушәа ирзааиуеит... Шәара шәықәлацәагьы абри шәаԥхьа ишьҭоу аҭаҳмада исѡызаха аграқәа рымоуп: рабдуцәа рыԥсадгьыл азы рыла аш хылахьеит, уахь ацаразы рызшьапык амаӡам, аԥснаа шәыбжьы рлымҳақәа цқьа ираҳаӡом, ираҳаргьы ргәы аҟынӡа изнеиӡом. Абас ауп, дад, ауаса ахьымтәаша иантәалак абга иафоит, рҳәоит. Ауаѡы иԥсадгьыл анынижь нахыс акакала иҟазшьа бзиақәа ицәыӡуа иҽынеихоит. Ҳара ҳабацәа, Аԥсны агаҽа ааныжьны атәым ҕбақәа ианырҭала аҽены инаркны аԥсра-аӡра амѡа ианылахьан, ҳара имицызгьы ԥсадгьылда ҳанрыжьхьан. Анцәагьы ҳаибҕеит сгәахәуеит уи азы. Ихазы иалихыз адгьыл ԥшӡа «ишәыхьча, шәхы аланыҟәыжәга» ҳәа, иҳаиҭеит рҳәоит ҳагәра ганы. Ҳара уи ҳазымхәыцӡакәа, иара ахьчара аасҭа ҳаԥсы аиқәырхара ҳазхәыцны инкажьны ҳақәтцит. Дҳақәшәиит нас... ииашангьы иаҳзиуит, еицәоугьы ҳахәҭан. Бзиарас ҳзыниазеи ара?! Амилаҭ ҳрылаӡит, хыхьчашьагьы ҳамаӡам, иҳахьчандазҳәагьы ҳашьҭаны збом. Аӡы иаанахәаз ҳаиѡызаха, аԥсҭазаара ҳахьаго ҳацны ацара ҳаҽуп. Ԥхьан ишысҳәаз – зегьы иѡуа рцьыба артәра иашьҭоуп, шәызҽузеи ҳәа унаразтцаар «аԥсҭазаара ус иҟалеит», рҳәоит...

– Ус иҟалатцәкьеит... Иахьа аԥара зызмырҳаз акгьы даԥсаӡам, ҳмыѡыр иҟаҳтцарызеи!.. Узлоу урытцахар укәаҳаны инаухысны ицоит... – даацәажәеит усҟан Исмеҭ, Ҳасан уанӡа ииҳәоз ажәақәа дшырзыразымыз иныԥшуа.

– Уара узакәыда, дад, усзымдырӡеит? – Исмеҭ изы ҽааиҭит Ҳасан.

– Исмеҭ иаҳаз азтцаара шигәамԥхаз, азныказ аҭак ҟатцара шицәуадаѡхаз иныԥшуа дкәанызануашәа даақәхеит, аха нас аҭак ҟаимтцар ада ԥсыхәа шимамыз дазхәыц-

зар акәхап, Ҳасан иҽынеизааигәатәны ҭырқәшәала абри иԥа соуп ҳәа иаб ихьыӡ неиҳәеит. Ҳасан азныказ уаҳа иқәҷимҭит. Исмеҭ еиҭа аҭаҳмада илымҳа дназааигәахан уанӡа иихәаз еитеиҳәеит, «Исмеҭ соуп» ҳәагьы нацитцеит.

– Абра умааижьҭеи итцуазеи? – акыр иаарҭынчшәа дтцааит еиҭа Ҳасан.

– Ҳасан изтцаара ибзиаӡаны ишиаҳазгьы, аҭак аҟатцара дахыццакуамызт аинрал иҷаԥхьа игылоу асолдаҭ диɷызаха уажәы иҽеиқәырԥшьыхаа иаагылаз Исмеҭ.

– Сыɷны ашәхымс ухымтцижьҭеи итцуазеи ҳәа суазтцаауеит, зҷумҭуазеи? – иажәақәа ааирԥьбареит аҭаҳмада.

– Гәыбҕан ахьсуҭо азы уиашам сызҳәом… – иаалырҟьаны ишьа илабазшәа даацәышхан, ибыз иҽы иҭабылгьо даацәажәеит усҟан Исмеҭ.

– Хәышықәса абра умааиӡацт. Узхымааиуазеи? Иуаҳаша уацәшәаны уааиуам… Ушьҭахь иузырҳәо улаӡоит, нас сара иуасҳәо аума иузымчҳауа?..

Ҳасан иажәақәа ҳара иахьҳаҳауаз ицәымыҕханы, ииура изымдыруа дгылан Исмеҭ, нас ихы наларҟәны, аҭаҳмада илымҳа иҽыназааигәатәны ҭырқәшәала ажәақәак иаҳәара далагеит. Иҟалаз ҳцәымыҕханы, ҳаштәац ҳтәару, дара ааизныжьны ҳдәылтцру ҳзымдыруа ҳнеиҷаԥшы-ааиҷаԥшын, ҳтыпҟәагьы ҳнархытцит азныказ, аха ҳдәылтцны цашьакгьы шҳамамыз ҳхаҷы иааганы уа ҳеаанаҳкылеит.

– Аԥсышәала уцәажәа, аԥсышәала!.. – иахьынӡаилшоз ибжьы нтицеит Ҳасан! – Аԥснаа иахьраҳауа ԥхоушьома?!. Ираҳаait! Ҳзакәхаз цқьа ирдыраait… Иагьзлоугәаҕьӡазеи уҟәаҟәа иқәу ахьымзг уатцазза, убзоушәа аԥснаа рыцныҟәара? Ираҳарым угәахәуама, зымгәа ада хәыцра змам уара?.. Дыԥжәар акәын ҳахьшьа уанылхылтцуаз… Аҭырқәажә ихәда хызза ишиҭаху длаɷеиуа Истамбул далоуп аԥсуа ҭыпҳа сышлызныҟәаз ҳәа ибақь дасуа, уара ара уɷуа аԥарарҳара уашьҭоуп. Иазууазеи аԥара, ахьымзгыда уара?.. Уаҳа акгьы уаԥсамзар, ухы иаагәыдтцаны уҽешьы, ма убри ак улырша!.. Сызблак… Сызблак иабо ма иҟатца, сшьапгьы сашьҭам, – уи сара исырҽеиуеит… Ҳаи сабиц!.. Аԥсуара ацәа ԥаҳеит, иҳарԥхашьеит… – иԥсы шеилахәаз аргама иныԥшуан аҭаҳмада. Уи гәазҭаз Исмеҭ аӡы зҭаз атәоца аашьҭыхны «зык унахәа» наҳәаны иқьышә иныкәикит.

– Наҟ унаха… – имч зегьы еизыркәкәаны диқәыҳәҳәеит, Исметгьы иатцәца нықәыргыланы ауада днықнытцит. – Сатанашәымтцан, дад, апснаа, – сгәамтцра сапызеит…

– Азы шәыстап, мачк шәнахәа, – сеынеизааигәатәны сыбжьы наиқәсыргеит усҟан.

– Исыта, дад, исыта… – дазыразхеит. – Итабуп, дад! – иҳәеит ҽамкқәак нылбааданы.

Атаҳмада иҽцәажәара итцегь иаҳроурц шахтахызгьы, иҟалаз анакс уаҳа ажәак иқәтцара ҳзымгәаҕуа ҳаилатәан. Ас дгәамтцны дшыҟаз ҳидтцны ацарагьы ҳзыгәаҕуамызт.

– Апснықа иаалааит шәҳәеит… Изыжәуазеи абри иеипш иҟоу Апсны днаганы?! Малрҳарамзар даҽеакы дазхәыцҙом. Иахьшьа хазына, амал имоуп ҳәа тырқәак диитеит. Мызқәак ишитахыз данлылача, дынлыгәтасны даҽеаҙә даашьтыхны диманы дцеит. Абни днеины дизымшьит, арахь икьарахә имаҟа иаватцаны афы зыкьзмырсуа хатцак иакәушәа адәы дықәуп! Изыжәуазеи ари дапсуоуп ҳәа?.. – иҽеизеиқәкуамызт Ҳасан. – Уигьы жәдыруазааит, апснаа, – деитаналагеит. – Уи атырқәа ҳара ҳҽы иигәаҕьыз акыза Адапазар ма Диузцьа итәоу апсуаа рҽы изыгәаҕьуаны хәшәамаҙам, ишианармыжьуа идыруеит азы. Аха ара ҳмачхеит, ҳлеишәа цеит. Ааида ахьылаҟәхаз ауп ауакы дахьхытцуагьы. Аа, Аллаҳ, Аллаҳ….– иҕызбжьы ауада иныкныкит. Еита ҳамтакы ҳақәҽимтит Ҳасан, ҳаргьы ус ҳтәан.

– Жәаф шықәса схытцуаны, ҙаагараҳәа инеиуаз апсуа тыпҳацәақәак ркалтқәа ирхьыпшны алаф баапс ахьрарҳәаз иахырҟьаны, уи аҽены рымкa аакны хкык атырқәцәа ҳәызбала ишьны, ахаҳә рыдҽаҳәаланы амшын иастеит. Анкьа, абас акәын мкасшьас иҳамаз. Уажәы?.. Ҳаиаҙааит… Ҳаиаҙааит… – атцыхәтәан дынтыгзааит Ҳасан.

– Иаҳтаху зегьы Анцәа иҳатәеишьом. Апстазаара ахьыҟоу баапсрак ацымзаргьы ҟалом… – атаҳмада игәы никыларц инапшьеигеит Ражден.

– Еи, дад, ҳара иаҳтаху зегьы Анцәа ишҳаимто сзымдыркәа, аха… Иузишаз ауп Анцәа иуито, аха уи арҽеишьа уҽакәуршәароуп ууакызар. Ауакра мачхеит, имачхеит, дад… – еита даагызын инапқәагьы ахыза иныленкша-нылеикшеит. – Уи шьта уаҳа ҳалацәажәарым, –

акыр ибжьы ааԥсахны деиҭаацәажәеит. – Акы сшәазтцаауеит: абри Гәамсахәырд хеиқәацәа дызшәыкәмакәруазеи, цәгьарас аԥснаа шәҽынтәи иидыруазеи?

– Ҳара ҳҽынтәи цәгьарак имбазеит.

– Нас иитахузеи?

– Аԥсны деилаҳацәоит…

– «Аԥсыз иеилаҳацәаз абаѽ ихәда икылахеит!..» – абас ажәак рхәалоит атырқәцәа… Ижәлар уи иахырхәаауазеи? Уаангыл ҳәа иазҳәаша уаѽ димазами?

– Ижәларгьы ашҳам рылеитцеит, цәымгас ҳадиркит, Аԥсны рнапаҽы иҟаларц ртахуп.

– Аа, дад, зыжәлар еилазгаз ауаѽы дшәартоуп, имарианы шәизымхәыцын. Рхыԥхьазара абанзаҟоу дара?

– Пшь–миллионк ирзынаԥшуеит.

– Шәара?

– Ҳара, шә–нызқь ҳаҟоуп…

– Аа, Аллаҳ, Аллаҳ! – иаҳаз аргама иааицәымгхеит. – Аԥсны аѽнутцкагьы ишәылоуп сгәахәуеит. Урт шаҟаѽ ыҟада, ҳабацәа ртып иқәтәоу?

– Уртгьы ҳара ҳаастә ѽынтә еиҳауп.

– Дареи шәареи шәеигәылацәоуп, ажьрацәара шәыбжьамкәа шәыҟам.

– Иҳабжьоуп. Ртыпҳацәа ҳаѽны иѽнагылоуп, ҳтыпҳацәагьы рымоуп…

– Нас еинаалашьак ыҟазами?.. Уи сҳәеит ҳәа, рнаалашьасгьы ишәымоузеи, шәыѽны инеины аԥшәмара рҽазыркзар… Ас еиԥш иҟоу ауаа шәартоуп, дад. Аа, Анцәа иоуп, уаҳа азәгьы шәизыхьчом…

– Урт ҳара ҳҽы акгьы рылшазом!.. – иажәакәа ааирҟәазит Дауҭ.

– Агәыцьбарара аԥсуа ҟазшьоуп… Аха ак уасҳәап, дад. Атырқәцәа абас ажәак рхәоит. Агәырцьи аматәи ааидҽаҳәаланы аатцәак иҭадыртәазаап, аатцәа ахгьы ҽарҳәазаап. Иҟаларызеишь ҳәа ишыԥшуаз, амат артцәааҳәа иҳәҳәеит, рхәеит. Иухьзеи ҳәа ианазтцаа, агәырцьи дсыцхаит аҳәазаап!.. Шәара, дад, аматтцәкьа иацхауа рҽы аус шәымоуп, шәус мариак акәзам… Цьара акы иаԥшьаргар, тынхас ишәымада? Шәара шәмачуп… – игәатцанза инаганы дцәажәон Ҳасан.

– Аибашьра ҳгәы иҭазам аԥснаа, аха иҳабашьуа иалагар, усҟан аҭынхагьы дҟалап, ҳадгьыл ҳацхраап, уаҳа ишԥаҟаҳҭари… – иҳәеит Ражден.

– Ҭынхас шәзыԥгәыгуада? Ҳара ҳаҷкәынцәа ҷьбароуп, аха акы шәаниар, уахь анеира рылшарыма, сыздыруам… Аҭырԥәеи аурыси шәрыԥәымгәыгын, дад, урҭ еицхырааны ҳаԥсадгьыл ҳақәызцаз роуп. Ааи, дад, ус ҳзырымукәа ҳаҟазҭгьы, урҭ ахеиԥәатәаԥәа ас ҳақәмақаррагьы рзыгәаҧрымызт. Аурыс… Аурыс зынза шәиԥәымгәыгын, амарҷьа! Аха иҷагыларагьы ҟашәымҭан… Мустафа Қьемаль иҙбахә шәмаҳацкәа шәыҟам. Иԥсра аламҭалазы аҭырԥәа жәлар абас ажәак рзынижьит: «Иагьаҩы шәрабашьыргьы, аурыс шәимабашьын» ҳәа. Қьемаль дҟәышын…

Уи нахыс акыр игәамҭраԥәа иҿырцәганы, Аԥсны иҟоу иану, «шәҙиасҟәа ирҭоу закә ԥсыҙԥәоузеи?» иазаарыгъа зҭаарала ҳахҭеикит Ҳасан. Ҳаргьы иаадыруаз ак агмыжькәа изеиҭаҳәара ҳаҷын. Ҷыдала игәы иахәаз ажәабжьык шааиаҳалак, «Аа, Анцәа иҷьшьоуп! Анцәа иҳамҭоуп!» ҳәа ҷааитуан, зны-зынлагьы «Иншьаллаҳ! Иншьаллаҳ!» – иҳәон. Аԥсны ҳахьынҙалацәажәоз ишаабоз иаҳа длаҳҷыххеит аҭаҳмада, акырынтәгьы ихы-иҷы ччаԥшьԥаак ныԥәххит.

– Аԥснықа ацара-ааразы амҩаԥәа аатит… Сабацәа ахьанытцыз адгьыл сшьапы ныԥәсыргыландаз ҳәа шәықаҙами? – сиазҭааит игәалаҟазаара акыр ишеиҧхаз саԥшны.

– Аԥснықа анеира акыр сҿанысшәахьан, дад, саныҵкәыназ, аха снармышьтит. Шьҭазыҳәан, Аԥсны сыблаԥәа ирымбо анеира… – ишаабоз ихы-иҷы гәырҩак ныԥәлеит, – сазыразым.

– Шәназмышьтда усҟан, ишәԥырхагахада? – цқьа еилыскаарц сҭахын.

Ҳасан маҷзак аҟара ччаԥшьк иԥьышә иныԥәххын, аха лассы иныԥәбеит.

– Уи аҭаарых акыр иаууп, дад, аха уаназҭаа, мыцхәы шәхы шәысмырхьԥәа иааркьаҷӷы ишәзеиҭасҳәап. Схәыҷаахыс, Аԥсны азы сызлымгара чмазарак сыздәырҭхьан. Быжьбаҟа шыԥәса схытцуаны шьапыла амшын агаҷа иаваршәынгьы сдәыԥәлахьан, аха саб сыԥшааны сирхынҳәит. Имариаз ҷьысшьон!.. Маҷк аҟара снала-

лап. Пхьан, хҩык аҭырқәцәа шысшьыз шәасҳәеит. Аҙәгьы имбаз ҷьысшьан, аха сыцәгьа рҳәеит, ажандармцәагьы сыԥхарс исышьҭалеит. Аԥсныӄа сцеит ҳәа саб иахь дыррак ныӄатцаны, флыкак снақәтәаны Соқсуанҙа снеит, уантәгьы аҳәаа ыӄоуп ахьысгәахәуаз шьапыла сдәықәлеит. Аиасра сҿазыскит, аха асқьарцәа слышьҭагәа сыркит. Сӄьалахазшәа ҿыргаҙа ҟасҵан соурыжьит. Мышқәак рышьҭахь еиҭа сҿанысшәеит даҿеаҷьара, аха еиҭа сеиқәымшәеит. Уи нахысгьы уахыла сҳәеит, ҿынла сҳәеит, анаӄәа аныӄоу сҳәеит, акырынтә сҿазысшәеит, аха исзамуит. Амлакра, ахьҭакра, исхызымгаз иӄоузеи… Аҙынра ианазааигәаха, хытцакырҭакгьы соуп, ҟәрышьқәакгьы сырҳап ҳәа ҙбаны Артвин азааигәара уаҩ беиак иӄны ҷьмахьчас схы ҟасҵеит. Шықәсыбжак сизааԥсеит. Аҭыхәтәан «сцоит сыхәтаа сыҭа» анысҳәа, «умгәа сыртәуан, уи узхоуп», – иҳәеит аԥшәма, сҿансырҕәгәа лабалагьы дсысит. Саргьы нас, аҙә илаба сныззала адунеи иқәсхуазеи, сҳәан, дышьны аҷеиҙ дастеит. Еиҭа аҳәаахьы сцеит, аха еиҭасзамуит. Аҩныӄа хынҳәышьа уеизгьы исымаҙамызт… Ашьтахь, Чорум ахьырҳәо снанагеит, – уаӄагьы ҩышықәса инареиҳаны ауасахьчара ҟасцеит, нас Ерзерум сагеит, Узуниала, Каисери… Сахьнанамгаз ҳәа иӄоузеи! Аҭыхәтәан, Чорум сеиҭананагеит. Уа ашәуақәа рӄны сшыӄаз ажәабжьны исаҳаит Қьемальԥашьа ҳәа аҙәы ар шеизигоз. Дзакәыз, дзышьҭаз сара иауздыруаз, аха ар рҽы снанагар абҷьар шԥасырымҭари ҳәа ҙбаны сизцеит, сагьидикылеит. Абҷьар сырҭеит, ҿы бзиакгьы сақәдыртәеит. Мызқәак уи ир срылан, аха еиҭа абналара сықәшәеит. Полу азааигәара ҳшыӄаз, иҳацыз лазк ибыз хәаԥса хәымгарақәак сзаирҳәан, исызианамыжьит, – уигьы дысшьыр акәхеит. Ишсышьклахысуаз сыԥсы рыцәганы Диузҷьа азааигәара Гәма ахьырҳәо аԥсуаа ахьтәаз срызнеит. Аха уаӄагьы рацәак сызнымхеит: Чарқьаз Етем ҳәа убыхк, ар ршьапы ихыргыланы деибашьуеит, кавказаа иреиуоу дрыԥхьоит анырҳәа быста ԥхак сфоит ҳәа стынчны сзымтәеит. «Чарқьаз Етем ҳара дҳаиуоуп, хьымҙгык иҳаргарым, ҳицхраап» ҳәа, иеибыхәаны, уаа хышәҩык аԥсуаа ҳҿееидкыланы ҳизцеит. Ҳаибашьит Есқьишьеҳир азааигәара иӄаз табалаа ҳнарывагыланы. Аҭырқәа иқәлаз аҩнан иакәын, ани агрек ззырҳәо. Азныказ акыр даҳцәааин,

аха атцыхәтәан дҟәыбаса дтаҳтцеит. Аибашьра еилгаанзагьы Қьемальпашьа аҳәынтқарра ахагылара иҽеазикхьан, уи азы Чарқьаз Етем иара диапызар ҳәа дшәаны ир иара иахь ииаганы акы дапсамкәа дҟаитцар итахын. Чарқьаз Етем, зхы иақәгәыҷуаз, зынарха дуз азә иакәын, «изуам» ҳәа дыҟан. Еиҿагылеит. Атцыхәтәаны, дшыршьуаз агәра анига, атәыла ныжьны, уанза дзеибашьуаз ртәылахь дымцар амуит. «Уара уахьцо ҳаргьы ҳцоит» рҳәан апсуаагьы рацәаѡны иццеит. Ҳара, уеизгьы, иатцахо иоуп ҳаздгыло, ҳгәы иақәшәаз ҳидпсыларуп, ус Анцәа ҟазшьас иҳаитеит. Сара уи амѡа ылсхыр стахымхеит, ар саарылтцны Истамбулҟа сцеит. Хымз инеиҳаны счапшьеит Кавказҟа ицо цьара ҕбак спыхьашәозар Апснықа сызнеиуазар ҳәа, аха сгәыҷра башахеит… Уахь ала ишамуаз агәра анызга, ҕбак снақәтәаны Трабзон снеит, уантәгьы аҳәаахьы сеихеит. Сарп азааигәара, иахьа Қьемал-пашьа ҳәа иахьашьтоу, усҟан Азлагара ҳәа иашьтан апсуаагьы маҷѡымкәа итәан. Ажьибақәак рҽы снанагеит. Уа сеаадыскылан, акыр сеаанырханы бзиа сыпшыхәит. Даргьы ѡыцьа аишьцәа ыҟан, заманақәакгьы ракәгәышьан, сгәы итаз мзакәан ианрасҳәа, «ҳаргьы ара иаҳусхәузеи, Апснықа ҳуццоит», рҳәеит. Мап сзымкит… Акыр ҳеыназықатцаны ҳаамта ааит ҳәа збаны, шамтак азы апстҳәақәа зтачыз апста ҳанталеит ҳныҳәаныпхьаны. Ҳхы ҳақәгәыҷуан – хѡык апсуаа ҳаицын, бџьарла ҳаиқәных ҳаҟан. Аха, аҳәаа ахытцра рацәак ҳагымкәа, асқьарцәа ҳгәартеит, аиҿахысра таҳтцеит даргьы ҳаргьы. Исыцыз Ажьиба аитцбы игәы ахы ташәеит, уа даҳцәыршьит, аиҳабгьы баапсыла дырхәит атцыхәтәан. Уаҳа ишаҳзамуаз еилкааны ахәы дсыманы сдәықәлеит абахә саҽаланы амѡала цашьа уеизгьы иҟамызт. Ишсышьклахысуаз акыр дхазгалеит, аха исзамуит, абахә дысцәагеит. Уи нахысгьы шьыбжь ааиаанза даргьы саргьы ҳаиҿахысуан. Сарма напы рхәит. Атцыхәтәан суатәа ашшара абаѡ ҟәыбаса даҽа хыкгьы сықәшәеит… Сыхгьы нтцеит, сыхдыррагьы сцәызит… Санаапш ахәшәтәыртаҷы сышьтан, сшьапгьы хыртцәахьан. Ашьтахь сус рызбеит: «Хѡык асқьарцәа шәшьит, аа-ѡык ахәра рышәтеит», рҳәеит. Азныказ акнаҳара сықәртцан, аха апсуаақәак ирѡызаз пашьак дысзылпхан, сыкнамҳакәа жәаашықәса насықәтцаны старкит. Уантәигьы акырынтә

сыбналарц иаԥшьазгеит, аха исзамуит – шьапызатҵәла сабанʒацарыз… Абас ала интәеит, дад, Аԥснықа сымԥа. Саб иашҭа снықәтцижьҭеи ԥажәеи хԥа шықәса тҳьаны сааит абра. Сани саби ԥсгәышьахьан, сашьеиҳаба сара сықәтҵаанʒагьы Балкантәи аибашьраҷы дҭахахьан, сашьеитцба сзықәгәыҷуазгьы дабаҟахыз, ҳҟыҭа хәычы иналҭыз ԥынԥажәеи хԥык ахацәа днарылатҵаны Чанаққалеҟа дыргахьан, Антантаа рабашьрахь. Аʒәы идамхаргьы дзыхнымҳәʒеит – зегь уа иҭахеит. Санцоз иахыз ԥажәеи ааба тʒы рахьынтәи, санааи рыбжаԥыкгьы ыҟаʒамызт, иахыʒаахьан: ачымазара, аибашьра, амлакра, ахтҵәара, ауаԥшьра, иқәыʒәʒәа иргахьан. Инхаз рҷегьы, лагажәи ҭакәажәи еилатәан, рыҷкәынцәа аибашьра иафахьан. Уи нахысгьы иԥсуаз ԥсит, инхаз еимлысит, иʒит, иҭацәеит ҳҟыҭа. «Абаза моҳалхеси» азырҳәоит шәанааиуаз шәызнысыз амԥа, «Аԥсуаа ргәарабжьара» ауп измааноугьы. Аха ахьыʒ мацара иаҳзалоузеи… Алазцәа, аҭырқәцәа, ақьуртқәа… Зеиԥш уҭаху амилаҭ бзазоит аԥсуаа рыда… Аа, Аллаҳ… Аллаҳ… – даағызы-ғызит аҭаҳмада. – Санааи ҳаԥын хәычы еилабаахьан, аҟарма ақәлахьан, ҳашҭеи ҳамхи алтырреи амҩи рхысхьан. Сахьынаԥшлак сгәы зкуаз ҳәа ак збомызт… Аха сахылеит шьапызатҵәла, саб иҭып сырʒрым, сҳәеит. Стаацәарахеит, ԥазатцәык дсыхшеит, даныԥеидас ԥҳәыс дизаазгеит, аԥагьы дихшеит, аха иара ԥсынтқры имоугәышьеит, акыр дшыҷкәыназ дыԥсгәышьеит. Смаҭа дыҟоуп – Ерҳан! Аха уигьы Самсун иҷеадикылеит, сара сышьҭахь ари аҭып дахылоны сзазхәыцуам… Абас ауп, дад… шәхы шәсырхьит, издыруеит, аха суаз, аԥснаа Анцәа шәансзааига ишәасымҳәар изасҳәарыда, ара исҳәаргьы еилызкаауада… – ацәажәара акыр иараапсаз аҭаҳмада аʒы шиҭаххаз гәаҭаны инаидызгалеит, деилаҳангьы ҷамԥакәак ижәит.

– «Еҳ, сабиц ҷамԥак аʒы!.. Аԥснытәи ҷамԥак аʒы ыжәны сыҟагәышьандаз, нас сыԥсыргьы…» – абас ааиҷытцҟьалон зны-зынла саб, – ацәажәара деиҭаналагеит. Аʒыхь цқьакәа ыҟан ара ҳааигәара, аха иара изы урҭ гьама рымаʒамызт. «Ҳаи, ҳабиԥс ҳнагааганы… Урыс хык ҳацәшәаны, иныҟахҭазеи», даағызуан дынкахәыцуа данынатәоз, ихы даныʒбон, саб гәышьа…

– Ҳахаанымзаргьы шәҟәыла иаадыруеит, ихтәаны имцар амуа иҭадыргылеит, гәыбҕан рымаҙам, – сажәа наластцеит.

– Уаангыл, дад! – ибжьы нҭицеит. – Даҽеа аамҭак иҭагылазма шәара шәабацәа, шәабдуцәа?! Ишудыруа унавала-аваланы умцәажәан… – еиҭа днасықәцәҟьеит. – «Аурыс иҿы ҳаанхар ҳцәа ԥиҽуан» зҳәоз ыҟан ҳабацәа анааидтәалоз. Еиҕьыз ҟартцама?! Цәаԥераҙами ах иаҿагылаз рашьцәа нкажьны, ҳаԥсы аагап ҳәа рабацәа рыбаѽқәа аурыс иҳәақәа ирызныжьны, рыԥсадгьыл нкажьны иахьықәтцыз?.. Ҳаршьуазаргьы ара ҳаршьааит зырымҳәазеи… Ирзыԥшызеи ара иахьааиз? Аԥсны ҳаанхар аурысҁәа рцәа ԥырҽуеит ҳәа изыцәшәоз рҭыпҳацәа, рхала иқәыргыланы ирҭиуа аҟнынҙа инеит. Ацәа рцәоуп!..

– Шәабацәа ара ианааанага бзиак ишақәымшәаз аадыруеит, аԥснаа, – ҿааиҭит Ражден.

– Ижәдыруазаргьы, ахых-шьых ауп Аԥснынҙа инаҙаз. – Абра инаркны, Самсун анаѽс Бафранзаагаҿа зегьы аԥсуааи азахәқәеи рыбаѽқәа ахьамам ыҟаҙам. Зегьы ҳанҭәозар ҳанҭәаратәы ҳҭагылан, аха еиҭах Анцәа дҳацхраait, ҳара иаҳатыр ҳзымбазаргьы, иара итәы ҟаитцеит. Аха ҳабацәа ирыгхаз азы ҳхы ҳирдырит, ииашангьы иаҳзиуит. Урҭқәа зегьы ианрылаԥш ауп ҳтәыла ҳанықәтцуаз аҽены уа ҳаԥсындаз анырҳәа, рыхшыѽ атып аҟны ианааи, Анцәа ахы зуиҭаз ухәыцырц азоуп, уаҳа ус имамкәа еснагь уара душьҭоума!.. Изыниаз рхы шырзалмыргоз анырба, ирҭахыз рылдыршеит аԥашьацәа: зшьап инанагоз ахацәа абџьар иатҵадыргылеит, «шәыԥсадгьыл шәмыхьчеит, аха ҳаԥсадгьыл шәыхьчароуп», рҳәеит. Даргьы, шьҭа ҳашьҭахьҟа ҳзықәгәыгуа ԥсадгьыл ҳамам, абра ҳҽеанҳраалап, ҽԥныхәак ҳауа иҟаҳҵарым ҳәа иазхәыцны ршәақь аԥсақәа адгьыл иларсны «абри адгьыл ҳҳы шақәаҳҵо» ҳәа, ҭоуба руит, рыхгьы ақәырҵеит, ршьа азкарҭәеит зықьѽыла, жәанызқьѽыла. Чанаккале мацара быжьнызқьѽык иреитцам иаԥсуаны иҭахаз. Балкан, Арабстан, Булгаристан… Ус шаҟацьара!.. Ус акәымкәа рхырыԥсы Аԥсны иазыркындаз, ршьа азкарҭәандаз, усҟан акаҿы ҳкылсрын. Шәара шәабдуцәа иаҳа иҟәышхеит, дад. Итабыргны иҟәышхеит, ишхацәазгьы аадырԥшит.

Сыпсадгьыл ашәарҭа иҭагылеит, сыпсы згап ҳәа ибналаз иакәзам ахатца. Сышпсуагьы здыруеит, аха Анцәа иахьынзасаиразо сыкәпалап ҳәа мҩак ианылаз, – убри иоуп ахатца! Шәара шәабдуцәа ракәхеит ус ахатцареи ахшыҩи аазырпшыз, урҭ рныкәашьа иахьанзагьы шәаанагеит, ҳапсадгьыл ахәыштаарамца шәмырцәеит, адунеи зегь аҿапхьа шәхы ҩышьтыхны, шәыблақәа аартны шәыбжьы нытганы шәцәажәартә шәҿыкашәтцеит. Шәхы шәацхраауеит азы, Анцәагьы шәара дшәыцуп, дышәхылапшуеит.

– Ҳаргьы иҳагу маҷзам… – ажәак дналагеит Ражден, аха мыцхәы еицраланы иҟаз Ҳасан иҿеизаанкыломызт.

– Ак згым ауаҩытәыҩса дыкәзам, жәларгьы ыкәзам, ҳәынтқаррагьы ыкәзам, Анцәа ус ишеит адунеи. Иҳагу ҳәа узҿу шәара иагшәыжьыз акәзам, адәахь иҟоу шәашьцәа зегьы убра – ҳаҩны, Апсны ҳакәны иҟаҳцашаз – убри ауп акыр шәыгзар ишәыгу. Уажәа сапыҩлеит, сатаноумтцан – инацитцеит.

– Иҳацәцаз ҳацәцеит, – ацәгьагьы абзиагьы.. Ишуҳәаз еипш апсуаа зегьы ҳаҩны ҳакәзар, ҳаицхырааны ҳапсадгьыл Апсны ҳарпшзар – абри ауп ҳара иаҳтахугьы. Асасрагьы ҳәаак амазароуп! Ҳанамыхәоз ҳажәбеит, шәтәыла ҳалашәырхәит, ҳашәмырзит, уи азы иҭабуп ҳәа наҳәаны ҳашьцәа зегьы Апснықа иҳазнеир, абри ауп ҳара апснаа ҳгәы иатаху, – акыр дацраланы ибжьгьы ааирдуит Ражден.

– Шәырҟәатц, дад, шәырҟәатц!.. – иаҳа дгәамтцны иахьынзаилшоз ибжьы нҭигеит Ҳасан. – Анкьа, ҳабдуцәа псатацәгьақәа зталаз азыхәашь иаманы ацара иаҿуп иахьатәиқәагьы. Реиҳараҩык уи рхы андраалахьеит. Макьана амахпсахра иаҿу азәыр шәпыхьашәозар, – убарҭ шәрыцхрааны иалыжәга, егьырҭ рзы шәмааҧсан. Шәара шәымҩа хьанҭоуп, дад, шәаҧхьа ишьтоу аусқәа рацәоуп, ус ауп, амҩа ду иану иҧынгылагьы дууп. Апстазаараҿы, тыпк аҟны гылашьак ыкәзам, пхьаҟа имцо шьтахьҟа ацара иқәшәоит. Ҳара ииасыз азиас ҳаҩызоуп, рхынҳәышьа ҳамазам, ҳапсадгьылаз ақәпара мап анацәаҳк нахыс шәара шәзыҳәан адагьы, ҳхазыҳәангьы акы ҳшапсамхоз жәдырхьазар акәын. Зыпсадгьыл пату ззақәамтцаз – апсадгьыл амазаара дапсазам. Шәаҳҟәатц нак! Баша

шәааматҭа ҳақәшәмырӡын, ҳара шәҳақәгәыҷынгьы мҩакы шәанымлан, амарԥьа, шәҳарԥхашьоит!.. Аԥсны иахьа иахьынӡахьӡоу зыбзоуроу шәара шәоуп, – аԥснаа! Уажәынахысгьы аԥсуа ҭаарых зчаԥаша, уи иацу аидара хьанҭақәа зкәаҟәа иқәызхраны иҟоу шәара шәоуп. Арҭқәа зегьы ирытцало шәара шәыда ауҩ дыҟаӡам, – абри жәдыр! Шәхы шәақәгәыҷ уаҳа аӡәгьы... – даҽеа ажәақәак иҳәарц иҭахызаргьы, аха имырҳәакәа еимҳәараны иааизцәыртцын, акраамҭа иҽеизеиқәымкуа ибжьы ҭхаа аихәласреи аимҳәареи дырҷын. Еицыз ҳабжьы нытцакны «уаҳа дҳаргәамтцрым» ҳәа, неибаҳҳәеит, аха даагыларц игәы иҭамызт аҭаҳмада, акыр иԥсы анааивига, еиҭа ацәажәара дналагеит:

– Акы сшәазҭааугеит, дад, – акыр иааирхааит, уажәы. – Аԥснаа зегьы ҳашьцәа шәоуп, иагьа ҳгәамтцыргьы, еилаҳҳуада – еилаҳтцода... Ҷыдала гәытцхак сымоуп: уажә ас Анцәа шәанспыхьаиршәа сшәазҭааугеит, иԥхашьаразаргьы саҭанашәтцарым. Ҳажәла зыжәлоу, Мгәыӡба зхылаҳәоу ӡәыр дыҟоума, Аԥсны?

– Мгәыӡаа рыхьыз зху ақыҭа ыҟоуп – Мгәыӡырхәа... Мгәыӡаа ыҟазаргьы ҟалап, аха исыздыруам... – ишыҟамыз иааԥҭәаны аҳәара иҭахымхеит, аҭаҳмада игәы иирхьырц зҭахымхаз Ражден.

– Мгәыӡырхәа аӡбахә арадио исанаҳәахьеит... Мгәыӡаа ыҟоу иҟаму шәзымдыруа шәыҟам, шәнавала-аавамлакәа аиаша сашәҳәа, – ибжьы ааиргәгәеит.

– Иҟаӡам, – сҳәеит иааркьаҷны.

– Нас ҳажәла уажәраанӡа уи ақыҭа иахтцаны изшәымоузеи? – маҷк иҽеаанырханы деиҭаацәажәеит. – Шәара шәыбзиара аҟынтәи иҟашәтцоит, аха ҳара уи ҳапсаӡам, наҟ иахышәх! Шәара ишәнаало даҽеа хьӡык ахышәтца. Ҳа-а-и, ҳабацәа-ԥсаҭацәгьақәа, закә хьымӡгузеи ҳазтцашәтцаз!.. – еиҭа даағызит, акраамҭагьы уаҳа ҷиҭуамызт.

– Ауада даақнашылеит Ерҳан. Иабду днеизааигәаханы «Асасцәа рхәы мазеиуп, азин ҳауҭозар акы инаҳарцҳауеит» – иҳәеит.

– Бзиоуп, дад... Суазқәа сынрамханагалан шәхы шәсырхьит, шәгәы цысҽзаргьы ҟалап, аха саҭанашәымтцан... Амлагьы шәаҳаркит. Шәара ишәыхәҭоу ала ҳзышә-

цымлазаргьы, иҳалшаз ахәыҷы ҳазыразуп. Шәнеи, дад, шәнеи… Саргьы схәы ааргашт, хьаас сҟашәымҭан…

Азал агәҭаны игылаз астол аҟны, аҧсуа чысла ҳхәы рхиан. Иагьа ҳҳәаазаргьы дҳадымтәалеит, аҭаҳмада Ҳасан уанӡа «зызхара зҽеитцахьаз» Исмеҭ, «гәыбҕан сышәымҭан» – иҳәан ашҭахь дналбааит. Дҳадымтәалеит иара иаасҭа қәрала еиҳабыз асасцәа рыдтәалара аҧсуа леишәала азин змамыз Ерҳангьы, ишихәҭаз еиҧш ҳаматҵ уа даҳҳагьежьуан. Аҧснаа ҳаишәачарақәа рҟны мыцхәы аамҭа зықәҳарӡуа арыжәтә ахьҳамтцагыламыз ҳхы иархәаны, акы ҳнацҳаны, ишахәҭаз еиҧш рчеиҷьыка аҧсшәа нахҳәааны, ҳамѡагьы ҳнаҧшны, аамҭа мгакәа ҳаишәа ҳахытцит.

Аамҭа акыр инеихьан, Самсунынтәи Аҧснықа ҳдәықәлара аҽҳәаранӡа ѡ-саатк ракәзан иагыз. Ҳѡызцәа ҳзыпшын, ҳнаскьазгоз ауаа шнеиуаз аадыруан, ианҳаамҭаз ҳҭып аҟны аҟазаара ҳахәҭан. Аха иагьа ҳаццакуазаргьы акрыфаны иаразнак амѡа ақәлара ҳаҧсуа леишәа ианааломызт. Ҩыц ҳнапқәа ааӡәӡәаны еиҭа Ҳасан дахьиаз ауадахь ҳнеит. Пхыӡ цаулак далоушәа, ҷьара қәацарак имамкәа илацәақәа еиқәпсаны дышьҭан Ҳасан.

– Шәыццакцәеит сгәахәуеит… Шәымѡа хароуп, цқьа акрымфакәа амѡа шәықәлар аҧхашьара ҟашәтцеит, – дышиац иҿемыртцысуа даацәажәеит.

– Иҳагӡам… Шәчеиҷьыка шәахыбаамзааит!..– иахәҭаз наҳҳәеит.

– Маҷк сгәамтцра саҧызеит, сжәытә хәыцшьа сыҿенастан… Ҳабацәа ирыхьыз азы, ара иҟоу иахьатәи аҧсуаа гәыбҕанс ирымоузеи. Шәгәы иҭоу бзиоуп, хара шәнаҧшуеит аҧснаа. Шәара шәиашоуп, ҳара ара ус ҳамаӡам, ҳадгьыл ахьыҟоу уа ауп, Кавказ, Аҧсны… Шәрыцхраа ҳҽар, аӡыхәашь иашәмырган, зегь шәзалымгаргьы ишәыхәап ззышәгәахәуа алыжәга. Аха ижәдыруазааит, дад, ҳара ҳазшьаҳауа рацәоуп. Аҭырқәцәеи ҳареи аизыҟазаарақәа ҳабжьалеит. Аҧсуа изы ажьрацәара иатцанакуа жәдыруеит… Ара иҟоу аҧсуаарахьтә зыпсы злоу маҷѡзам: адгьылқәа кәазаха ирымоуп, рынхамѡақәа бзиоуп, афабрикақәа змоу ыҟоуп, ахәҳахәҭыртақәа еиҽыркааит… Арҭ зегьы ныжьны ацара, имариоу усым. Ахныҟәгара зцәыуадаѡугьы маҷѡзам, аха ирымоу аҳәыҷы ара рхы аланыҟәыргоит, ҧсымышьҭыгак

дырҳауеит. Ас иҟоу шәыхтцәаны шәаала ҳәа рашәҳәап, аха уа ҳахьнеиуа хныҟәгашьас иҳауазеи ҳәа иазымхәыцыр ауӡом. Апсуа ихьмыӡг рацәоуп, ак ситозар ҳәа аӡәы инапы данып̧шыло аҟазаара ихы изақәнаргаӡом, гәырҩас ихы шәитар итаххаӡом… Амучацәагьы ҳалоуп – акрура зтахым. Адәахьы иахьынтытцуа еилаҳәоуп, еилацоуп, рыҟәрышь ыҟоуп, ркьарахәқәагьы рмаҟа иавцоуп, аха иахьынтәаарго дара рыда аӡәгьы издырӡом. Ус иҟоу жәгеит ҳәа, апснаа хыхьк, гәырҩак шәзаарымгозар акгьы ишәзапсахаӡом. Даҽеакгьы. Араатәи апсуа, итаацәеи иареи акаҷы еицааины Апснықа ацаразы иҽееитцаҳәаны дтәазаргьы уаала, аҩныҟа узгоит ҳәа аниоуҳәа, мап икуеит, мышкызны уара уаазгаз абри иоуп ҳәа ҽеып̧ныхәак иоур ҟалоит ҳәа дазхәыцуеит. Абас, апстазаара иатахым ҟазшьак ҳамоуп, дад. Ус Анцәа ҳаишеит. Иара ихала имҩа ылхны дызлацаша ала знеишьак азып̧шаатәуп. Абригьы шәазхәыц, шәус иаҳа иарманшәалоит. Ҳуаа уахь рнеира зшьаҳауа даҽеакгьы ыҟоуп – адин!.. Ҳабацәа ара ианаанага аӡәык-ҩыцьак ракәымзар цьаамак инҭаланы анамаз акра зырҽеиуаз дрылаӡамызт. Аха уажәы зегьы ҳамсылманцәоуп, адингьы аматҵ азаауеит. Апснықа шәаала анышәҳәа, аџьаама азтцаара цәырыргоит, анамаз абаҳкуа ҳәа иаашәҷагылоит.

– Аџьаама аргылара ҳгәы итоуп, адгьылгьы азалаххьеит, ишықатцәкьаз наиасҳәеит усҟан.

– Аллаҳ ахьӡара шәитаait, дад! – иаҳаз игәы иахәаны даацәажәеит. – Аллаҳ ихыбра шәыргылар италашагьы уахь анеира агәапхара ритоит. Адин, ауаҩы даазоит. Аллаҳ имҩа цқьа ианылаз уицәымшәан, уиқәгәыҷ… – ибжьы тымгакәа иқьышә канӡақәа қәац-қәацо дааматанеит Ҳасан.

– Ҳашьцәа рабдуцәа рыпсадгьыл ахь ацара ртахханы ианықала, атырқәцәа уи иаҷагыларым ргәахәуеит, – уи азы аҭаҳмада игәаанагара аилкаара стахын.

– Изаҷагыларызеи?! Ргәы иахәангьы иазыразхоит!.. Иҳалаз ҳалырххьеит… Рыӡбаарақәа таҳарбазар, ртәыла ахақәитра азышьақәҳаргылазар, ҳапсы ҳгәагьызар, ҳказшьа бзиақәа иахьынӡарылшоз иаҳҷыртцаазар, ршьа ҳарҷыцзар, шьта ҳзыртахузеи!.. Ауаа аныртахыз аамтақәа цахьеит – ртәыла иазымкуа ирацәахеит. Изаххьынҳаларызеи, ҳадгьылқәа, ҳаҩны-ҳгәара дара руаа

ирзынҳажьуазар?.. Атырқәцәа рыхшыѡ кьаҽзам, ҳбаапсгьы ргәалашәоит, ҳабзиара ирбахьоу анаѡс, аџьабаақәагьы дҳарбахьеит, ирхаштуангьы хәшәамазам. Ҳабацәа хтцәаны ара ианаарга, ирфозеи, иржәуазеи... Ападишьаҳ рыгәхьаа шикымыз, Аллаҳгьы дшырхылампшуаз агәра анырга, рхала апсеиқәырхара иашьталагәышьеит. Арҳәра, аҕьычра, ақәылара, мгьал ҽатцак, ҟабақ хык азы ауаѡшьра... Иааҟарымтцаз иҟоузеи!.. Амѡақәа ркуан, ақытақәа ирықәланы еимыртцәон... Ауаѡытәыѡса амала апсра ахы дантапшлак, агыгшәыг ааста деицәахоит, дад... Уи Анцәа шәахаанимтәааит апснаа... Рсаџьақ хәычқәа аарыдҽаҳәаланы қәылара ҳәа ицон. Ианаалашьцалак, уанза игәартахьаз малк имоуп ззыргәахәуаз иѡны инкылсны ухьы, упара ҳаутароуп ҳәа инеиҽагылон. Хаала иритар итабуп рҳәарын, аха хаала змал рызтодаз!.. Изызнеиз иҽанирххалак, рсаџьақ амца инақәтцаны идыршуан, нас апшәма даанкыланы ихы инахартцон. Усҟан ихьы ахьытцәахыз имҳәар дабацоз!.. Ипсата шкәакәахааит, сабгьы иагьараан иҟаитцахьан. Уажәааигәанзагьы ҳахьынтытц-аатытцо иаҳпылон рыхқәа хәымаа-жьымааха ихыргьежьааза апсуаа ҳшәахстақәа зныз... Даара рлеишәа цәгьан ҳабацәа. Уаѡытәыѡса дрыхәатцәҟьомызт... Артқәа рхадмыршттзацт: ажәытәгьы ргәалашәоит, иахьа ҳазтагылоугьы, уатцәтәи ҳпеипшгьы еилыкка ирбоит. Уи азы ҳақҽыртзом, иҳахәлаччоит, иаххатцгылоит, псынтцры дук шҳамам рбоит азы... Наҟ ҳарпыргазар иҳахьтцәыуазом... Мап рҳәазом, ҳара акыр ҳзеиҽырцаар... Ара ҳанааиха, даҽа шыкәса ѡынѡажәа рнаѡс Апснытәи азә шәааит ҳәа, сѡыза таҳмадак дышәпыхьамшәозар апсышәала зҽахәы зҳәо шәиниарц хәшәамазам, иахьа ҳцашьала ус ауп... Ҳбызшәа ызуеит. Ҳашнеи-шнеиуа аргама ажьра-цәара аилагарагьы ҳалагашт... Ус ауп нас, зан лахьшьапҳа, заб иашьа ипҳа хатә пҳәысс дышьтызхуа ауаа уаҳа ирҽаҳтцаарызеи... Аа, ҳара насыпдакәа... – еита игәатцанза даакәпсычҳаит Ҳасан.

Ражден исаат днахәапшит. Ҳаамта иаҳа-иаҳа акьаҽхара иаҽын. Еицыз ҳахьзала, апшәмацәа иахәтаз ажәа нарызҳәаны, шьта ҳамцар шыҟамлоз далацәажәеит ҳаиҳабы, Ҳасан аҳәарагьы иитеит ҳамѡа ааиртырц азы.

– Ҳамѡа ҳзаарт шәҳәама, дад?.. Ус ауп, асас баапс изхара анифалак аѡныҟа ддәыкәлоит!.. – заа ихы-иҽы

ччаԥшьк нықәххын, абас даацәажәеит. – Арҭ ажәақәа шәара ишәызкҙам, дад, – инацитцеит. – Ҳабацәа абас лафк еибырҳәалон, иаасгәалашәан… Шәгәы иамыхьааит… Шәус шәаԥшы, шәԥызцәа шәзыԥшуп. Сыблақәа шәырбаратәы Аллаҳ исатәеимшьазаргьы, шәыбжьы сирҳаит аԥснаа, шәысасра ситеит. Уажәынахыс сара схазы ари иеиҳау даҽеа насыпк сазыԥшҙам. Аха, дад, акы сышәзаҳәар стахуп, убри мҳәакәа шәысзышьҭуам. Акы шәахьынҙацҳауаз, абас ак сыҙбеит… Хьаак сызцәыртцит, шәсыцхраа, рацәас исзышәымбан…

– Иҳалшо ак акәны иҟазар… – ихы нарҟәны днеихагылеит Ражден.

– Шәсызиацәажәа, сматә Ерҳан. Дыжәга Аԥснықа, шәнапы даныстцоит… Ҳбызшәа изҳәагәышьом, аха ишәыртцап… Дыҷкәына тцаруп, шәирпхашьарым сгәахәуеит, ак игхаргьы дшәыргеип…

Ас иаалырҟьаны Ҳасан ицәыригаз ажәа мыцхәы ҳаигәыргьеит иеицыз зегьы, уи ҳара иаҳтаху шакәугьы наҳәаны, «итабуп» ҳәагьы наиаҳҳәеит.

– Ҷьара дгьыл ҿатцак ишәта, ҳабдуцәа рыхьыҙ зху Мгәыҙырхәа ахьырҳәо ақыта аҟны. Иеиԥш зеиԥшу азә дизаажәга, ҳажәла ирҿиааит, ҳахьымзг ххихааит, иԥсы ихәламзо деихәласуа ацәажәара даҽын Ҳасан.

Ажәа иаҳтеит имата ҳашиацәажәо ала, насгьы уи иаҳҳәо данақәшаҳатха, ари аус аҟны иашьара изуа ҳашивагыло.

– Убри шәзыҟатцар, сара сыцьанатгьы убри ауп. Уатцә ашьыжь абранҙа дысзааиртә исызиашәҳәа, имԥа изаасыртуеит. Сара сабанҙаҟазааua… Саарееины, иҳамоу ахәычы натины, иан даашьтыхны дцааит, сара ацара ахьсылымшаз Аԥснықа!..

Ҳасан даагәыдкыланы «хаирла-бзиала» ҳәа наиаҳҳәеит.

– Дад, сара харак инеиуа сакәзам. Сыбаԥ ара инхагәышьоит, аха сыԥсы уахь иназгоит, Аԥснықа. Уи ала ажәа шәыстоит… Шәца, дад, шәца ҳаԥсадгьыл ахь! Иаа, ҳшамкәаны ҳазшаз Анцәа ду суҳәоит, ҳабацәа иратәамыз гәнаҳарак ҟартцазаргьы, уи азы аԥснаа гәыбганк рзыҟоумтцан иаа, сумыҳәои зхьышьаргәытца сакәыхшоу, адәахьы иҟоу аԥсуаа зегьы рабацәа рыпсадгьыл ахь ахынҳәразы агәамчи ахшыԥи рыта!.. – дааматанеит атаҳмада атцыхәтәан.

Ауада ааныжьны азал агәта аҽынза ҳнаҙахьаны ибжьы наҳхьигҙеит: «Смата! Смата дышәхашәмыршҭын!..» Ҳаматц зуз аҳәсақәагьы апсшәа нараҳәаны амашьына ҳанҭалеит, Ерҳангьы инытцырҟьаны, иаҳа-иаҳа аныҟәашәа иацҭо «Апсуаа ргәарабжьара» дныбжьалеит. Пытк аҟара ҳанынаскьа, сышьҭахьҟа сынхьапшит, ари ақыта аҽы макьаназ зылѡатцә ѡеиуаз, иакзатцәыкыз апсуа нхарта даҽеа знык сылапш нахызгарц стахны, аха уаҳа сылапш итцамшәеит, мыцхәы ижәпан ҳмашьына ишьҭнахыз «Апсуаа ргәарабжьара» аҽы еилаҳанто аилагьежьра иаҽыз асаба еиқәатцәа.

Ерҳан, арахь ҳанааигоз ишыҟаитцац, иапхьа инеиуаз зегьы дрывыҟьҟьо имашьына анагара дшаҽызгьы, даҽеа тынч аамтак ҳмоур ҟалоит ҳәа ҳазхәыцны, ихы итагало иаҳҳәеит иабду ҳнапы ианитцаз ажәақәа, акыр дрызхәыцызшәагьы ҳгәы иабеит.

Сабду уатцә ашьыжь сизцоит, мѡас сызқәитцо санылоит, – иҳәеит Самсун ҳаннеига.

– Самсун ақалақь ахада ихатарнакцәа рзаарыгза ҳанаскьагаразы ауаа рацәа еизахьан ҳсасааирта аҽапхьа, ара иҟан имаҷѡымкәа аҭыпантәи апсуаагьы азахәқәагьы. Ҳцара аамта анааи апсшәақәа еибыҳәо инеилатцәеит апснааи апшәмацәеи. Автобус ҳталамтазы ҷыдала апсшәа иаҳҳәарц ҳтаххеит Ерҳан, ажәлар ҳрылапшит, ҳрылахынҳәит, аха ҳалапш дытцашәомызт.

– Ателефон аҟны аҙәы дитаххеит, отель аҟнынза днеит, уажә дааиуеит, – иҳәеит ҳашишьҭаз еилызкааз Исмет, ирласны дааипхьарцгьы асасааирта шыҟаз иҽынеихеит, аха уи аѡналара дахьзаанза асасааирта даадәылтцит Ерҳангьы. Акы шынеибырҳәаз аҟара гәаҳтеит ҳахьырзыпшуаз, Исметгьы дахьгылаз дааҳәытцәыҳәытцәит. Уи нахыс уаҳа рҽеидмырхалакәа ҳахьгылаз ахь рҽаархеит аѡыцьагьы. Изоит ҳәа дшаҽызгьы, Ерҳан игәы иамыхәара ак шиаҳаз аргама иныпшуан. Исметгьы абжьаапны ааста иблақәа ҟәыс-ҟәысуа иашатцәкьаны илахь еиқәызу, игәы иахәара ак иаҳаны, аха изарц даҽызу аилыргара сцәуадаѡны снеиҽапшит данааҳадгыла.

– Иҽеимыз акыр ҟалама? – Исмет схы наиқәскит, аха иара иаразнак атак ҟамтцакәа зны Ерҳан днеиҽапшит.

– Исҳәарыма сыздыруам… – даалакԥакит, – аха мҳәашьагьы сымазам…

– Иҟалазеи?

– Ателефон ҟартцеит… Ҳасан игәабзиара еицәахеит, – ихы-иҧы гәырԥак нықәитцеит Исмет.

Ҳамԥа намгзашьак ҳамамызт. Апсшәақәа нараҳәаны ҳавтобус ҳанҭалан Апсныҟа амԥа ҳныкәлеит.

Ҳнеиуан ҳапсадгьыл ахь ҳназгашаз, ҳауаажәлар рыпсҭазаара иаԥызаха илакьуа амшын агаҧала инашьтыз амԥаду ҳаныланы. Слымҳа иҭаԥуан аҭаҳмада Ҳасан иажәақәа: «агаҧа зегьы, апсуааи азыхәқәеи рыбаԥқәа ахьамам ыҟазам…». Иҟаларын ҳазнысуаз уи амԥа аҭаҟа ишьҭазар, ҳрыгрысны ҳнеиуазар урҭ ҳашьцәа рыбаԥқәа… Слымҳа иҭаԥуан даҽеакгьы, – «Сыбаԥ ара инхагәышьоит, аха сыпсы уахь иназгоит, Апсныҟа…». Сгәы иснаҭон, ҳамԥа наҟ-ааҟ ҳавтобус иаваԥуа иҳацнеиуазшәа ажәак зыхәлымшәо, аха акыр зхы-зҧы лашаз апсацәа, урҭ рыгәтаҧы иҟазшәа аҭаҳмада Мгәыз Ҳасан ипсгьы. Слымҳа иҭаԥуан аҭыхәтәантәи уи иажәақәа: «Смаҭа! Смаҭа дышәхашәмыршҭын!..».

P. S. Шықәсыкгьы мҭыцкәан Ҳасан ҳгәы зҽеанитцахьаз ҟалеит, ақыртуа фашистцәа Апсны иақәлеит. Иагьа цынгыла роузаргьы ашьхақәа ирхытцны, амшын иҙхытцны рҧаархеит зыпсадгьыл ахақәиттәраз иқәпоз апснаа иаарывагылаз ашьхаруаа ртцеицәа. Урҭ ирылан Ҭырқәтәылантәи арпарцәагьы. Акыр сизҧелымҳан Ерҳан, игәыцьбарашьала дышпамааири ҳәа агәыгра сыман, аха ихабарк сымбеит. Аибашьра ашьҭахь сеиҭанеит Ҭырқәтәылан. Самсун сшыҟаз телефонла сыҽеимаздеит Ерҳан. Сааҭбжакгьы мҭыцкәа дкылххы дысзааит сахьыҟаз асасааирҭа аҟны. Акыр ҳаицәажәеит. Исеиҳәеит Мгәыз Ҳасан ипсҭазаара аҟны аҭыхәтәанҙатәи исасцәа ҳакәны ҳшыҟалаз ҳаниҭаз уи амш аҽены еицыз апснаа, иашҭа ҳанҭытцуаны еипш, иаалырҟьаны иааигхан уаҳа дзалымтцзакәан, имаҭагьы ҳнаскьаганы даахынҳәаанҙа инарцәымԥа дшықәлаз. Сызтцаара аҭак ҟатцо исеиҳәеит иабду Ҳасан инхарҭа

шиҭихьаз. Самсун ақалақь иатәу раион бзиак аҟны ѡн-дук ажәеизатәи аихагыла аҟны хә-уадак змоу анхарҭа бзиа шааихәаз, ҭырқәа ҭыпҳак пҳәысс дшигаз, ахшарагьы дшизылшахьаз. Сиазҭаанит «Аԥсныҟа анеира иазухәыцуазеи?» ҳәа. «Сусҟәа акыр еилахоуп, иаасырҽеир мчыбжьык аҟара снеиран сыҟоуп, Аллаҳ иҳәар», – иҳәеит аҭакс. «Аллаҳ имҳәар?..» – акыр ихьанҭахаз иблақәа нҭкааны снырхыԥшылеит. Азныказ сыблақәа дырхыԥшылон иаргьы, аха нас ҿыцха длаԥшны: «Зегьы знапы ҳану Аллаҳ иоуп» ҳәа, – даацәажәеит акыр ибжьы ҭахәаҽены.

Дысгәалашәаны иҙбахә сазҭааит Исмеҭ. Ерҳан излеиҳәаз ала уи Африкаҟа аҭла аахәара дахьцаз уаҳа дыхнымҳәҙеит. Дзыниаз абри ауп ҳәа иаатҟааны аҙәгьы акы издыруамызт, аха иҳәеит уи иҙбахә ала ѡба-хԥа жәабжь шгәараз: ҷьоукы алацәажәон аҕба азна аҭла қьарстақәа шааигоз амшын баапсхан аҕба ҙааҟәрылеит ҳәа, даҽа ҷьоукы алацәажәоит, уа дахьнеиз уаѡ беиазак иԥха пҳәысс диган, иабхәа имал зегьы иара иитеит, уа дагьаангылеит ҳәа, даҽа ҷьоукых агәра ганы иалацәажәон абнаԥҟацәа дышрыцыз, икылатәаз абынуаа еиқәатҷәақәа дыкны дыргеит, иԥсы ихыхны дыҙны дырфеит, дагьырзымхеит ҳәа.

Ерҳан аҳәара изыҟасҷеит иабду Ҳасан инышәынтра аҟнынҙа сигарц. Мап имҳәеит иаргьы. Ҿыц иааихәаз «ПЕЖО» снақәыртәаны, ууанҙа дшызбахьаз еиԥш дықәҟьа дымцакәа, иаԥхьала инеиуаз амашьынақәа дрышьҭагыланы амѡа снықәигалеит. Чаршамба ҳаннеи амѡаду ҳаамѡахытцны ашьхақәа рганахь ала ҳҿынаҳхеит. Лассы ҳныбжьалеит смааижьҭеи асфальтгьы зқәырҭахьаз агәарабжьара мѡа «Абаза моҳалесси». Даанымгылакәа днавсит иабду анкьатәи игәараҭа. Ишгылац игылан Ҳасан иргылаз акәасҟьа, аха акыр аҽеиҭанакхьан ашҭа: ихәыҷхахьан, наҟ-ааҟ жәбоуроуп сҳәаратәы хыбра қәыԥшрадақәак дыргылахьан, ашҭа иқәыз ашьац иатҷәара ыкәбылхьан, жәқәакгьы еилаҟаауа ашҭа иқәгылан.

– Ҳасан инхарҭа иахылаз дзеиуада? – сыниазҭааит Ерҳан.

– Длазуп. Аԥара бзианы ишәеит, – уаҳа иажәа имроуит. Ақыҭа иатәыз азеиԥш ԥсыжырҭа аҭаларҭа аԥхьа амашьына ҳлалбааны агәашә ҳанҭалеит. Акыр ирацәаз

анышәынҭрақәа рыбжьарақәа ҳнарыбжьысуа, ҳнакәаратца-аакәаратцо ҳҷынаҳхеит. Азныказ, иабду дахьамаидаз ихашҭма сгәахәуа аҟнынӡа снагара дадхалеит, аха атцыхәтәаны «аброуп» иҳәеит дааҭгыланы. «Уԥсаҭа шкәакәахааит...» ҳәа, снахагылеит ажәырҭ зхысхьаз нап зыдкыламыз анышәынҭра. Сылаԥш нақәшәеит иаалыҳәҳәо уи ахчнызас игылаз абас аѳыра зныз аҳаш хаҳә:

«DELI HASAN ABAZA 1899–1991».

– Анышәынҭра шаҟа ирласны иѳашьо аҟара иԥсыз иԥсаҭа иазеиҧьуп, – даацәажәеит Ерҳан.

– Ус акәхап... – сҳәеит саргьы.

Рушьбеи Смыр
(1950)

ҞӘЫБҶА

Зыԥсра адгьыл ахь илбаазгахьаз абгьѡежьқәа рхьаабаақәа зегьы рыгәқәа ирҭатцәахны еикәаԥсан. Атлақәа ирҽахаз ахыц-ѡыцқәагьы ҽымҭ-ԥсымшь рыбла аапсақәа таа-тааза уажәымзар уажәы ҳәа рԥеиԥш иазыԥшын. Иаха зны еилаарцыруа ахьтәы шьырхынқәа реиԥш, ажәѡан зегь зѡычоз аетцәақәа бжьыда-шьтада маҷ-маҷ аҽыцәаара иалагахьан. Ҭагалан ахьынзааихьаз ала иԥьоушьартә иҟамызт шьта аԥсабара зымпытцызхалаз ахьшәашәарагьы.

– Иаамтатцәҟьоуп! – ааигәахәит Хьымца, – зхьышьыргәытца сакәыхшоу Ажәеиԥшьаа иумфац-иумжәыц садумжьалан! – Лаԥш зыршанхо ахрақәа рахь ихы ѡарханы дааныҳәа-ныԥхьан ишәақь ашьхәа ахәа иныли шь-аалишьын иҽынеихеит. Дѡиуан дынтгыла-аатгыло, Хьыхәдаара даҽаланы. Заарагьы-зцарагьы мазоу згәалагьы-згәыграгьы згәатца итатцәаху алашара есааира аҽееитцнахуан. Ҟәыбҷа лассы-лассы аԥшәма иахь иаахьаԥш-аахьаԥшны, уццакы, ма схы соужь ҳәа аанарго иѡаиха– ѡаихалон. Аха ахақәитра макьанагьы иара инапы аҟны ишыҟоу агәра анагалак аҳауа иналафѡ-аалафѡуа, ахәдахатца аҽеанрааланы аҽыѡанахон.

Уажәшьта меижьарада иахьыуҭаххалакгьы ашәақь атца укылпшыртә иҟалахьан. Аҕьра иатцыршьыз атцыртырра аҟынза данывазаза даанҷасны мышьтабзиала ҳәа ишәақь ааихарҟәҷены апшьақькәа нтеитцеит. Уи збаз Ҟәыбҷагьы амыргәырга ахы италаны итцыры-тцыруа абла гәыбзыгқәа рыла дгәыдкыло, иѡеигәыдхахалеит. Иаргьы итцегь иааргәыбзыгны ахәдахатца нахиршәеит. Уи акәхеит, ахьыуҳәа инаидҟьаны акыр ианынаскьа ишыҟанатцалац

ииаитцаххны, ԥынтәҟа иаахьаԥш-аахьаԥшын, нас арԥаш еиԥш илакьы-лакьуа илашьҭыз аҳәыш неихтцәа-ааихтцәо иныҭцапҟа ицеит. Хьымцагьы ишәақь ахьыбжьазаша гәаҭо амзарыхра аҽеахьеиднакылоз ҭгла наҙак иҽенавакшәа днаԥшы-ааԥшуа даагылеит. Ара шамахамзар ашьабсҭақәа агхаҙом. Ҟәыбҷа еибгазар адгьыл итцазаргьы иаԥшаап. Аҭыпқәагьы иахьа иауабах. Еснагь еиԥш, ашәарыцаԥ изыҳәа уажәгьы ихадоу анаԥш-ааԥшреи, аҙырԥреи, агәаҽеанызаареи, аибагареи, ианаамҭоу икылкааны ахысреи роуп.

Ԥсаатәк аԥыҭцпраарагьы иаԥмыжьуа, икәша-мыкәша лаԥшыла еимидон уажәы-уажә, аха макьаназ зегь шыҟац иҟан. Ус, иаалырҟьаны, акыргьы иаанаскьаганы, ԥшьынтәхәынтә раҟара инеиқәырццак-неиқәырццакны Ҟәыбҷа иааҭнарҟьаз аҭар бжьы аԥсҭа иныҭаԥԥ-налыԥԥны, нас уи иахагылаз абахәқәа инарҿахәашеит. Уи иаанагоз ашьҭа сақәшәеит, абаапсы угәуҽеаныз ҳәа акәын. Еиҭа аатынчрахеит. Ашьабсҭа мыжда арыдарагь ауамдырхуа. Уажә иаҳагьы деиқәлымҳахеит, иаҳагьы иблақәа ҭархеит. Аматцур абжьы неитцых-неитцыхны еитаацәырнагеит. Уажә иара шибарҭамызгьы, шьҭа дацәымԥашьо еилиргон инароуны ишдәықәлаз. Хымпада ашәарах ааигәаҙоуп ианымԥасыз. Уи азоуп ашьҭа архара зымариахазгьы. Ҟәыбҷа абжьы есааира ишхарахозгьы, макьана еилыкка иуаҳартә иҟан. Шәымҭақәак рышьҭахь амзарыхра акалҭ аҿы аматцуар иаалырҟьаны аҭарра иаҟәытцит. Шьҭа ашәарах аҽеырпсны иахьылагылоу иазнеиуеит ауп. Иԥылнарҟьаанҙагьы шаҟа акыԥ амыргара. Иҽеырмазеины дыԥшын Хьымца. Дыԥшын аԥсыҙкыԥ итцәгәыр аԥсыз анамцклысуа дшазыԥшу еиԥш. Ус артцәаа-артцәаа аатнаргеит ала. Нас аԥсы ҭнахуама уҳәартә, абжьы еихых-еитцыхуа Храԥшь иамариашаны аҿыԥанахеит. Дымԥашьаҙеит. Ашәарах ԥшаауп. Уажәымзар уажәы ихынҳәып, уажәымзар уажәы, ма иԥаихыкны, ма инаитцакны, мамзаргьы ахы изырханы аҿаанахап. Нас ауп аус. Уи еиҳаны ахәыцха имамызт. Аха уаҳа умпсит, Ҟәыбҷа есааира абжьы ныхтца-аахтцо ахра аҽеагәылахалара иаҿын. Иацашьоузеи, ари сыззыԥшу шәарахым ааигәахәит. Избанзар изныкымкәа иԥишәахьан ашьабсҭа аҡазшьа. Уи ала ианылнарҟьалак, шамахамзар

иаҳа иахьашьцылоу, иахьатәартоу, акәша-мыкәша аԥкыла ырссаны, ашьҭа ԥо ѡынтә-хынтә инылагьежь-аалагьежьуеит. Иашьҭоу ҭаха ананамҭалак ауп урҭ аҭыԥқәа ааныжьны акырҙа ианынаскьо.

Аха уаҟагьы аҽазымтцәахыр, алагьы ацрымтцыр, еиҭахынҳәуеит ахьышьҭрахь, иагьа игәамтцыргьы, уи шаҟа ахра иаҷамлара!.. Хымԥада ари ԥслаҳәуп. Уи амыжда сла ҭанамырхандаз, даахәыцит иара. Апслаҳә аҟара ахра цаҕь-цаҕьқәа ирызнеиуа шәарах ыҟаҙам. Уи аѡстаарақәагьы маҷымкәа иамоуп. Иныкәпала-аақәпало, иааҳәны ашьапқәа ныкәкшо, иара усгьы згәы еибафо ала ахьырԥшны, иахьеицәаҙоу ҭыпк ахь ихалоит. Нас иара нытцашәкәа ицоит. Ахра ахалара аасҭа, албаара хараҙа ишыуадаѡу зызгәамҭаз аматцуар ҟыууа уа иааҷахоит. Абас иҟоу ашәарҭарақәа рзоуп ашәарыцаѡцәа нагақәа алақәа рыла апслаҳәқәа изрышьҭамшәарыцогьы. Хьымца ихы ѡышьҭыхны иблақәа ирҭаҙоз ажәѡан ааимидеит. Уи тцыс хык иаҟараз ԥтакгьы хыубааломызт. Уарба затцәык амтцәыжәѡақәа мыртцысҙо ихагьежьуан.

Ааигәа-сигәа ахра ҷаррақәа Ҟәыбҷа абжьы маҷ-маҷ инарыларҙны рҟыт-ԥсыт ыҟамкәа иԥшын. Ишәақь агәыцә нҭарсны, днаԥшы-ааԥшуа, дагьымыццакцәо, иныҟәашәа егьмаҷцәамкәа уахь иҷынаихеит. Дѡаскьацыԥхьаҙа ҷаҳаҷымҭран, иԥылоз акәымзар. Храԥшь аԥыжәах дыкәтәаны анаѡстәи ахракәа лаԥшыла ишеимидоз, дшырҷаҙырѡуаз аамҭа акырҙа инаскьеит. Шьҭа аҭакәажә дызтцақь иѡалгоз амра аалымданы, аҭыԥха лхьы-наргәытцақәа ирныргыланы уи аҭашәарҭахь илыманы ддәыцәлахьан.

Ҟәыбҷа ауа-адыхә ыҟамызт. Ус машәыршәа зыԥсра аахьазгьы имаахьазгьы шәарахк ҷьара ахабарк убомызт. Амш шеилгац еилган. Уажә иахантәарак аҙаз еиԥш, илакшоз ихәраҭыԥ дырѡегьых ихьыу-хьыууа инаиҩралеит. Икьаҷ дѡхан, амзаҷа еиԥш зҽырхәаны иҟатара ианыз ашәахсҭа напыԥшқала акыр аамҭа ишьышьуан. Амшцәгьа… Амшцәгьоуп ари змааноу. Аха зынҙа иханамырҟьандаз… Ус ҷьара акы аныриҭ ауп апслаҳәгьы алаҟәра аҽазаманадаз.

Хьымца ибзианы идыруан ашәарах амшцәгьа баапсы ҟалараны ианыҟоу, зааны аҳаракырақәа шаанрыжьуа. Урҭ изааҙаз апсабара ирытцанаҳәоит рыхқәа шеиқә-

дырхаша – иахьеиқәдырхаша. Ажәеиԥшьаа илаԥш рхыуп, иныҳәаԥхьыз рыдуп, имра рзишоит. Дызламчац жьыхәҭакгьы аҙәгьы иҽаҭахәым. Илыԥха ҳагымзааит ҳара ауаатәыѡса! Иагьа шьха ҳхаларгьы, иара ҳара ҳаҭкыс дҳаракуп, ҳазқәа дкыдыԥшылоит. Уажәы Ажәеиԥшьаа ихаҭа иҽыѡеитцыхны, длаша-лашо иаԥхьа даацәыртцызшәа даақалеит ашәарыцаѡ. Изгәамҭаҙакәа иабду иқынтә иаҳахьаз ажәабжьқгьы даамҭанарсит. Шырԥазык зылаԥши, згәеилгареи, згәашьамхи еицнаргоз бчараҳ еиҽамск бахәык даҽаланы днеиуазаарын жьҽак шԥасаҭәаимшьари ҳәа дгәыҷуа. Ус акыр дныкәахьан еиԥш, харак набжьамкәа илаԥш иаатцашәеит уԥхыз иалашәаргьы зыгәра узымгашаз бҕаб ҷьашьахәык. Уи атәыѡақәа ублақәа неиқәкны узрыхәамԥшуа аҷьуа еиԥш икәалыкәаҷьон. Ацәа акәзар кәтыбла-кәтыбла еилыбзаа-еилыбзаауа акәша-мыкәша зегьы арлашон. Игылан ашәарах апкъа еиԥш, ахәда ҭхәаа, зынҙа шәарҭак хьаас иамаҙамкәа. Ахрақәа инарҽыс-аарҽысуа илбаауаз апстҳәақәагьы иара аҟны илаҙаанҙа рҽааныркылон, ишанханы. Абчараҳ азнык азы ииура дақәымшәо даауалыуашеит. Аха, нас игачамкра даалтцын, зеиуахкы уаѡытәыѡса имбац шаҟа усеиѡсмыжьра ҳәа, алаҳәа еиԥш иҟырлышуаз, акәты ац еиԥш ихиоз ишәақь ааигәыдырсыланы инақәикуан еиԥш, иарҕьарахь ала апкъаца ааиҽегеит. Нацәа ҭыԥқәакгьы цаҳәцаҳәо иматаԥшьха иҙамѡа инаҽалеит. Ацәа далтцызшәа даатрысит ашәарыцаѡ, аха ааигәа-сигәа уаѡытәыѡса дыкъамызт ҭынчран. «Ҳаи, Ажәеиԥшьаа ду, сатоумтцан, исанажь сгаҙара, насгьы суҳәоит ари амҙанра сызхара абара сақәиҭутәырц» ҳәа, даағьатцәы-ғьатцәит иара. Ашәарах шгылац игылан, адунеи аԥшҙарақәа зегьы ааидкыланы изку иароуп ааугәахәаратәы, иԥагьаҙа. Абчараҳгьы уи иԥсы алаханы дазыԥшуан. Ус цытрак ашьтахь абҕаб мыццакҙакәа, иныкәпала-аакәпало, идгьылтәу ижәѡантәу узымдыруа иартеислымхьаз апстҳәақәа инарылаҙит.

Изакә шаназ иибаз, ари! Закә мчызеишь иахылаԥшуаз! Иаазгазеи?! Иабацеишь?! Шаҟа елкаамзеи ари адунеи аҽы?! Анцәа иҷьшьоуп ауаатәыѡса иаҳзымдыруа, ҳахшыѡ ахьзымназо макьанагьы иахьыкоу! Мамзар, апстазаара ҭакыс иаиурызеи? Хаарас иазынхозеи? Апсабара амаҙак

анатцух, нас иара ахаҭа алаԥшқәа идыраапсаз ашәҭ еиԥш иныхбаларгьы алшоит. Мшәан, ҳарҭ зегьы ҳнапқәа ҩеитцыхны аетцәақәа ҳнырхьысуа, иаҳшьышьуа аҟынза ҳҩеир, аетцә етцәарас ирылоузеи?! Дызлаз ихәыцра даалтцын даагылеит Хьымца. Наҟ цьара зыҿытцызгоз арҩаш абжьы аҳауа ишахьынҳалаз мацара аарлаҳәа иара иҟынза иааҙон. Ажәҩан амтцәышә аҵа еиԥш аҿеидкылара иаҿын. Хымпада рыцҳарак иақәшәеит акәымзар, уашьҭатцәкьа ихынҳәхьазаарын, – игәаҵа аахьу-хьууит дырҩегь. Апстеи ашьхеи баша ахылатцара штцасым шидыруазгьы апҟеҩ-апҟеҩ аатиргеит. Цытракгьы дзырҩуан. Нас, Ҟәы-бҷаа, Ҟәы-бҷаа ҳәа, акыр аамҭа иматцуар апхьара даҿын. Аха иҟамызт, иҟамызт уи ахабар.

Иахьа ашырпаз акәицқәа нхәытцаҳәҳәаны иахьаанижьыз аҳәышәтаҿы данлеи ишыхәлара ихәлахьан. Имца неиҿеикын, аҳаҭа акыцә аахыртны ихмаҷыр натцеикын ҿамҩақәак ахырцәы мчыла илалбааидеит. Ихәрахьаа иаҳагьы аҿаргәгәон. Иуапа ааикәыршаны есааира зҿеибызтоз аҳәымца иншуа, иаха дызлаиаз аҕьра ааизыҳәҳәаны иҿенеитеит. Аха дзыцәомызт, дгәатеиуан. Ааи, ааи, рыцҳарак иақәшәеит, рыцҳарак иақәшәеит акәымзар, акы иацәшәо акы иннакыло лоума. Исыпшаароуп, иахьыҟазаалак исыпшаароуп… Пшҙала ҳзырша! Апсы ҭазаргьы итамзаргьы исыпшаароуп. Ааи, ааи, акы иацәшәо, акы иннакыло лоума?.. Ашьшьыҳәа мшаҿены еиԥш игәалашәоз хтыск дынхнатцеит.

…Иахааҙалаз аҩыза иаакәшәаны иԥсхьан. Иара шықәсыкгьы ахымтцыцызт. Иаб иҿеиҳәаз амыркатыл аҿы аапыртланы, ауха игәарымлаз рырахә дрышьҭаланы, ашара акыр шагыз Ҟәыбҷагьы ицны Мсаркаҟа дцеит. Дшеимдоз, акыргьы дааԥсахьан. Аҿены ашоурагьы аҿеакшон. Ахәы пшҙа зҿеырпшҙаны иқәгылаз ахьаца амтца ашәшьыраҿ ишәақь ицәыхарамкәа инышьҭеитцан иҿааитцыхны ашьацра днылаиеит. Аматцуаргьы уажә изкәукыз цәгьам ҳәа ахы ашьапқәа инарынтцаны иабцьари иареи инарыбжьатәеит. Атцла абыгькәа изырҳәоз ашәа хаа дшазыҙырҩуаз изгәамтакәа ацәа дынтанагалеит. Аха уамаҙакгьы мтцыцкәа иҕызы-ҕызуа игаз абжьы дцәырҳаны дҩатцнарҟьеит, иара. Абар алаламбатә! Ивараҿытцәкьа

маҭеиқәатцәа дук шьҭагәаны иакуп ила. Амаҭ уажәы-уажә Ҟәыбҵа аҽеакәнаршарц еихоит, еиҭеихоит, амаҭуар амчқәа зегьы еибыҭаны уи кыднаҟьоит, еиҵа кыднаҟьоит. Ус, уамаʒакгьы иадымхалакәа еитцыхны инышьҭанаҭеит. Иумыцҳазааит, абааԥсы, иумыцҳазааит! – дгьаҭцәы-гьаҭцәуа ахы ааишьышьырц иҽынеихеит. Усҟан иара аблақәа аԥша зҽаҭәҳәаз акәицқәа реиԥш иҟаԥшь– ҟаԥшьʒа иҟалахьан. Ҟәыбҵа, Ҟәыбҵа ҳәа, деихьыс-еиԥысуа дшашьҭаз, уаҳа дахьнамгʒакәа абнара инылапҟа ицеит.

Ахәылпазʒоуп иара иԥсыда-мчыдаха ҳаскьынла аҽеыхәшәтәны ианкылсызгьы. Аха мчыбжьык аҟара уи ашьара изыкәломызт. Бзиоуп, аха амаҭ уаԥырхагамхакәа иулакьысуам рҳәоитеи... Нас сара сзыхнарҟьазеи? Издыруада, уа атцлаҽ аԥацәа аманы ихызар? Уахь изланеиуаз амѳа ныскылазар! Амаҭ ауаѳы дшыцәоу анабалак, иҩралар аҭаххоит ҳәагьы рҳәалоит. Ус акы агәы иҭазу?! Анс аума, арс аума Ҟәыбҵа сыԥсы ҷнахит, сеиқәнархеит. Аха уажәы иара абаҟоу, иабаҟоу рыцҳа! Абас Хьымца ихәыцрақәа дышрылаз, ацәа аҽʒаны иаакылсын, икәыршаз иуапагьы иаргьы аагәытцаҳәҳәаны, абжь-гәашәк днырҭыганы, бжькатк еихагылаз ахан ақәцәахь дыѳхагаланы, абжьбатәи ауадаҽы бжь-еиҳәшьцәа ахьихылаԥшуаз днышьҭанаҭеит.

...Ажәѳанагәиалабжышиеилатцәоакыргьыаҽеихарԥсны иԥшын. Усҟан ҷыц аԥыршьа зтцо, зымтцәыжәѳақәа цқьа имаац аԥсаатә иаѳызан аԥша. Аха, нас атҳх аҽааѳнашон еиԥш, аԥсабара еилазырʒызоз, изырхыцхыцуаз адыд абжьы дацҟьаны дѳыкәтәеит Хьымца. Амацәыс цырытцыруа аѳсҭаа мʒышәа ишьҭа ихын. Адыд уажәы-уажәы ишьклахысуан. Аѳсҭаа зны бахәык днаҽаԥалон. Уахьынтәи мышьхәылтцырҭак дынхәытцаԥҟьон, нас иҟәыбаса еилажьыз ҳаҳәрак днылаʒуан. «Мап, мап, уара ари аԥшьа-тып аҽы ус умаʒам, зегь акоуп цьара хаҳәык уанԥыххала узгоит» ҳәа, итцәаа-тцәааруа ишьҭан аԥша.

– Усырлаҳәуеит, уабацари! – икыдхаҽон ақәа. Ушьапы ахьныкәсыз цьара ушьҭа-мҭа анымлароуп, уфѳы ааныммхароуп ҳәа, – аѳарқәа еивасны зегьы ыкәыʒәʒәаарыа илеиуан.

... Ажәеиԥшьаа рҭыԥҳа лаша лнапы ҟәымшәышәқәа рыла ихәрахьаа ихыхны быжьра-быжьтцәа илжхьан.

Ақыдуахәақәа дҩарыха-ҩарыхан рыхқәа неиҧажьны, зыбыз ҩытцызгаз амца игәышпы натаны аҳәымп иҧааақәикит. Итацәын иаха Ќәыбҷа аблақәа рыла алашьцара кылблааува изыгҧатәаз акәакь.

«Макьана еибгазаргьы ари аҩыза атцых хгашьас иќоузеи! – Дааузыр-уазырит Хьымца. – Аха, ус унсыжьуам, усыпшаауеит, хымпада! Асы аургьы, атцаа тцысыргьы, упсы тазаргьы-итамзаргьы зегьы акоуп – усыпшаауеит. Уара уи уапсоуп, еиҳангьы уапсоуп Ќәыбҷа!» – Есааирагьы имцапшьха ицралон уи аќамзаара.

Аҩстаа апшьа-тып ааныжьра итахымызт. Иацьалгьы даҧашәомызт макьана. Уи иаҳагьы ираапкуан дгьыли жәҩани.

…Абасшәа акәын ишыќаз уи атцхгьы. Ааапын рапхьатәи амза азы акәын. Ҳаға Бзып нырцә иауз аахеи, нас иагьа иузаргьы, Гәымста дахьызмыруази есааирагьы дгыгшәыгыртәуан. Ауха атцыс пшқеипш агәы тытцуан, ихыцхыцуан ҳадгьыл. Аҧҧаҳәа ибылуан атлақәа. Ахаҳәқәатцәкьа артцәаа-артцәааҳәа иҳәҳәон. Псаатәи шәарахи, гыгшәыги зегь рҳаны арт ашьхақәа ирхытцны, рхы ахьынахоз ибналон. Ҳанацәа шлон шәымтақәак рыла. Имжьыжькуан ҳабацәа рыхәрақәа. Имиц асабицәа ркьаасыбжь адунеи ацәа итанарзызаауан. Апшьа-тып арыцҳара азаазгаз, ара ус шәымазам ҳәа адыд хагаха ҳағацәа ирылахысуан. Амацәыс лакьы-лакьуа ршьапқәа ирыкәшаны иакуан. Апша рыблақәа тнахырц иалагон. Икыдтцәон ақәа. Ааи, ааи, уахак апсабара ани аҩстаа мыжда ишизныќәо еипш акәын ҳшьажәцәа ишырҧагылоз усҟангьы. Ҳаҷкәынцәа жәылон мшынла, жәҩанла, гаҧала, шьхала. Ицон урт ахы иаҧаланы, ицон апсцәаҳа ицқәа ирҧагыланы. Ицон аҳәызба зкызгьы, аиха зкызгьы, алаба зкызгьы, акгьы зкымызгьы. Азә днеиқәаҳар, егьи уи иабцьар неихпааны пхьаҟа ҳәа днеихон. Акәиц еипш иҧыцәаауаз азәы ибжьы аарлаҳәа итқааува ахәрашәа иҳәон, дахьышьтаз. Ҽазәы атцыхәтәантәи иажәа дшахьынҳалоз дынхышәтуан. Саҳәшьа, саҳәшьа ҳәа улымҳақәа тнахуан гәынқь-бжьык. Шьта хьаагьы-гәырҩагьы шәырцәыхьчоуп наза ҳәа, рыхәрақәа ҧызәзәааува Гәымста иланагон зан лгәыҳәпыхш цқьа зқьышәқәа ирыкәымбацыз аешьцәа.

Аҕа бԥьар хкыс имаз зегьы рыжәитԥон, даапкны. Аха ҳаибашьцәа ашьаҟьашь шьацкьала ирхәаҽуан.

Хьымца дназлаз агәып Аҟәа иахагылаз ахәы ҳарак Быцәра абжарак ааѳыршахьан еиԥш, уамак рылаҭҟәацит. Уаҳа акымзарак игәалашәом… Уаҳа акымзарак. Дышьшьылаҳаҙа акы иханы дагоит, дәҳәыԥш хазынак ахь. Уаҟа ашәҭқәа еидҽырбалоит. Акы ааҷыхны днафѳыргьы иҭахуп, аха инапқәа изышьтыхҙом. Убри аамҭазы игәыбзыҕа акы ихы-иҷы аашьышьит. Иидыруаз, дзышьцылаз бжьыкгьы иаҳаит. Имчқәа зегь ааизыркәкәаны ииулак илацәаҟәа аахитит. Ихшыѳгьы маҷк аҟара иааимҟьеит. Жәыртрак дылажьуп. Иуалыуашо ихагьежьуаз акы днахьыԥшит. Игәы нҭыпсаа-нҭыпсаait. Сыпсы шҭоу сызфарц иаҟәызкыз арбану?! Иабԥьар ахь инапы наирххеит, аха уи ахьыҟаз сеидрума… Иара ғызығызуа иааикәша-ааикәшан имаԓра ацқәа наларԥа-наларԥаны иѳаиха-ѳаихеит. Уажәшьҭоуп ианидырыз, уажәшьҭа… Ҟәыбҷа! Уабаҟаз уара мыжда уабаҟаз?! Шәаԥьҳәара сзуурц уаама?! Атҳ лашәха сызлоуԥшаазеи, иугәаҕьызеи, уанаԥьалбеит Ҟәыбҷа, уара с-Ҟәыбҷа?! Иибоз изхамҭо, аарлаҳәа изнапык дѳаханы ахәда инакәиршеит. Иара ахы игәы иқәҭаны ԥытрак ихатәан. Нас иѳатҵьан дырѳегьых икьаҷ аанкыланы иѳаиха-ѳаихеит. Иаргьы иҷеааргәгәаны дѳеихеит, аха уаҳа умԥсит. Изыбжак адгьыл зегь ацраҳәазшәа ихьанҭаҙа иҟан. Ихьаа былбылуа инаиҕралхт. Иблахатԥ ааилагьежь-ааилагьежьын, ѳапхьа ашәҭқәа иргәытцаҳәҳәаз дәҳәыԥшк даагәытцанаҳәҳәеит.

…Насшәа алабазатԥә дантцаны иѳызцәа дылбааргон акыр аамҭа.

– Умшәан, абаапсы, шьҭа ухәрагьы ҷаҳәоуп, агәыргьы улаҳтцеит, ҳамшгьы ааигәахеит! – Хьымца игәы ирҕәгәон игәылаз, ицызҳаз, иара араҟагьы акырынтә ицшәарыцахьаз, уажәгьы аҙәы ҳәа ивагыланы ицеибашьуаз Даур.

– Хаҳәык саватәаны ахысра сшаҷыз ахы-маҭ еиԥш инкылҟьеит. Ианаамҭаз саԥшааит саргьы. Арҭ атыԥқәа уажә иауабахыз, аха, абри аҟара ауаа ушьҭа рылганы, ахысрақәа ирцәымшәакәа, закә мчузеи, закә цәалашәароузеи аѳнынтә иаазгаз? Илаҟанатԥазеи Ҟәыбҷахеит, илаҟанатԥазеи! – игәы инарҳәомызт Даур.

…Хьымца дызлааргоз аҽеы иавагьежьуа, иавапҵало алахь ԥшʒа азеитцымхуа ирыцын Ҟәыбҷагьы. Уи нахыс ахәшәтәырҭа шаҟа иннамыжьрыз. Уахынла ҩаскьа игылаз ахыбра ԥхьарҭас иаман. Ашара ианалагалак ашьшьыхәа инытцытцуан. Ашә аатцрааны ишабалак, ашьи-ашьи еиқәтцо дахьышьҭаз иныҩнашылон.

– Хьаас сумкын, ушьҭа сеиԥъуп, – иҩыза гәакьа дитаазшәа акраамҭа дацәажәон аԥшәма. Цытрак ашьҭахь сеитааухылаԥшуеит, ууанʒа угәы умырҷыԥъын аҳәашашәа, инаихәаԥш-наихәаԥшны ԥшьаала индәылтцуан. Нас зшьапы хҭәаз, знапы зцәыʒыз, зыԥсы ахаара зқьышә иқәкны аарлаҳәа еиқәхаз, ҵаҟа рҽынеидкылан иахьеидтәалоз аʒәаʒәала инарыдгыла-нарыдгыло аҷынанахон.

– Шәымшәан, абаапсы, шәымшәан, Анцәа дшәыхәеит, Анцәа! абри акәын уи абла ҵаулақәа рыла иранаҳәоз усҟан. Ҟәыбҷа иҟанатцаз ахатцара атәы змаҳацыз, иззымдыруаз ара уаҩы дыҟамызт. Иреиҳау аҳамҭа аҭатәуп ҳәа еигәырԥон, ахы рнапы нықәыршьуан, идыргәыбзыԥуан, гәшәа-ҳәара агмызт.

Аха иара, шамахамзар, гәалаҟарак аманы иубомызт. Гәымсҭа иҭыҩуа ахысбыжьқәа рҷанаархалак, ацәа ахʒыʒааua, агәы ҭыпсааua, алымҳақәа кьацә-кьацәʒа ишьҭыхны уахь аʒырҩра иналагон. Аʒәы итцагыланы дшаарго анабалак, иҩатҟьаны инарԥыххылон. Нас, «шәанаԥьалбеит, ауаатәыҩса, ишәзымхозеи ари адунеи аҷы, шәызнибартцәозеи» ҳәа, инкахәыцуа, ахы ақәыжьны ҩаскьашәа инатәон.

…Абас мацара ес-ены. Абас мацара ихәрақәа ҕьаанʒа. Абас мацара ҩаԥхьа абԥьар шьҭихыртә дҟалаанʒа… Адәахьыҟа ацгәы ԥсы акәым, уи ахәыцтцәкьагьы рыцҳашьаны иузкаршәрымызт.

Иҳәымца дҩатцха-ҩатцхан, иуапа иҽаалаҳәаны ииарҭа днылаиахт, даақәыпсычҳа-аақәыпсычҳаны – Ааи, сара сеиқәхеит, избеит аиааирагьы, уахатәи атцх азгьы сыҟоуп, уатцәтәи ашарагьы саԥылозар акәхап, аха егьырҭ… Ижәаҩымкәа, иҩажәаҩымкәа, ирыхшаз ыҟамкәа, рытцәҩан шьапқәа рыважны… Еҳ, сыпсадгьыл, ахаангьы ҭынчрак ззыҟамлац, уара соуԥшәыл рыцҳа. Зҭоурых зегь шьала икәабоу, ҳанацәа рмыткәмабжьы акырынтә иар-

дысхьоу, иарлаҳәхьоу, ҳаҳәшьцәа рықьызқьызра згәатɜа ҭнаблаахьоу, бипара затɜәык ԥырхагада реикәааҙара зқәашьым стыԥха ԥшҙа насыԥда, сҳәыҳә ԥшқа хазына. Ари ашәышықәсагьы «Иубаз еицәа убеит» ауп иузаанагаз. Ааи, ааи, аурҭ иаркараз апсаатә реиԥш, аарла амҳаɜьырра зыпсы хаара алызгаз ахыц-ѡыцқәагьы уара уаҳҳыбааны изылшоз зегь аҷыҷмаса реиԥш арахь ихытɜны ршьапхыцқәа науладырԥсуан. Еиҳараҙак ҳганаҷы иҟоу асараɜь ҳара ҳауп иалатҳаɜьша ҳәа рхи-рыпси уқәырҭон, мрагыларатәи ҳгәылацәа. Урҭ маҷ-маҷ умтɜәыжәѡақәа аарҟәыдны унаганы рмаҟахы унадырҳәалеит. Нас шьа злаз утеицәа зегь наухганы, изыхҟьаз аҙәгьы изымдырзо, рҳарҭа-сырҭа ыҟамкәа инытɜадырхәашеит. Инхазгьы ҳбызшәа ҳҷырхит, ҳажәлақәа ҳхырхит, ҳмилаҭ рыпсахит. Адунеи иақәлаз ҳҭып хьыҙқәа дырѡашьеит. Аҙә малла дырҳәынҷеит, аҙәы маҭурала дыржьеит, аҙәы иқәыԥшра рхы иадырхәеит, аҙәы дрыуатәны даҳҷадыргылеит. Рышҳам алартеит ҳапсабара ҳаламыс ҭәкьарас иҟартɜеит, ҳапату иаҕрагылеит, аиҳабы дладырҟәит, аитɜбы имѡа ныркылеит, мгәаҭа иҟаз диаанҙа игәы ҭыршьааит. Аха арҭ зегьы маҷыршьон. Атыхәтәан, шәашәагьы-шәажәагьы, шәирагьы-шәызҳарагьы наҙаҙа анышә хьшәашәа рықәпсатәуп ҳәа адгьыл алыра иахзырҟьашаз абԥьар рыманы рҷаархеит. Ирзыбылуаз рыблит, ирзшьуаз ршьит, ирызгоз ргеит. Аха зегьы акоуп урҭ упсы ахьҭаз изымнаҙеит. Уи алдмыршеит ҳарпарцәа гәымшәақәа, ҳҭыпҳацәа еиҷамсқәа, ҳныха ԥшьақәа. Еҳ сыпсадгьыл, мшәан иухароузеи абас ублахкыга шанаха анцәа уишазар!.. Мшәан иаҳҳароузеи ҳара упшәмацәагьы анцәа ихазы иалихыз ҳамҭас уҳаиҭазар? Дзазымхәыцуазеи ацәгьа ҳзызҳәо, ацәгьа ҳзызуа, анцәагьы игәы шынирхо! Иҳабашьуа анцәагьы дышиабашьуа!

Абас дшыгәатеиуаз изгәамҭаҙакәа, ашарагьы ашәгәашә инылагылеит. Ажәѡангьы маҷк иаахжьажьеит, аха ашьа аҷҟьон. Алашара лаԥшы итɜамшәаз ацыҕ еиԥш, атɜла рымахәқәа ирыцәланы албаара иаҷын.

…Зыгәра игоз гәаныла дѡаиашьапк-ѡаиашьпкны иҷыѡеихеит Хьымца. Дѡеиуан уи дынҭгыла-аатɜгыло. Ишьапышьтыбжьқәа анымцхәхалак, ҭлак иҷенадтɜаны, Ҟәы-бҧаа, Ҟәы-бҧаа ҳәа ибжьы аҳауа иналеитɜон. Ахра

қыррақәагьы уи аамҭарсны Ҟәы-бҩаа, Ҟәы-бҩаа ҳәа инеилалон. Аха еиҭа аатынчрахон. Уи иаанагоз аҭак ҳмаҳәеит ҳәа акәын. Лассы-лассы иаакылҟьоз аԥша анрыласлак, аԥстҳәақәа еицәхҟьаз аԥҟа шкәакәақәа реиԥш ҽеыҵ-ҽеыҵ рҽеыԥсаҟьаны, абахә цәаԥшьқәа инырҷаҳәазо аҳәышқәа инырҭаҙысуа рҷынархон. Даҽеа хәҭақәакгьы нахьхьи ҷьара, ацаҟьа шәыгәра иаҷаҳәуа инаҷалон. Иҩаскьаганы аҽеыхәа атцыхәа еиԥш икнаҳаз арҩашқәагьы зны-зынла рыԥсы нархытҵзама ааугәахәратәы ҷаҳа-ҷымтрахон. Нас рызах ҷылома уҳәаратәы иаахыҽеоз рыбжьқәа нкылашьа рымамкәа, иаха аарла атцх иалтцыз бгьыцқәак ргәатцгақәа ҷытцәтцәо, ахаҳә хьшәашәақәа рлымҳа дысқәа иртаҳәҳәо инытцахәаша ицон. Ашырԥаз чаҕьак зҷы инҭамыршәзакәа зымҩа шьҭызхыз Хьымца акырҙа деимдахьан, акыргьы дааԥсахьан. Аамҭагьы шьыбжьон иазааигәахон. Иабагеишь, иабагеишь, анаҵьалбеит, схы абасырхари ҳәа дхәыцуа, аҳәышьҳатцәы еиԥш зтәыҩақәа еимҷапаҙа игылаз Хьҙыда ақәцәа дыҩхаланы днықәтәеит. Амш есааира аимаҷыҩра иаҷын. Иацы аахыс ашьха апҟарақәа руак злеилеигалоз иабцьар дҩахан, атцықь-атцықь аатырганы. Ҟәыбҩаа, Ҟәыбҩаа ҳәа иаргьы инашьтаҷиҭыхт. Аха игәыгра рхәашо ҩаԥхьа ихьшәашәаҙа иԥылоз ҷымтран. Цытрак дааԥшит. Нас ишәақь еиҭа ихысга нацәа ҩатцархханы икәша-мыкәша зегь ҩыҵирдыдаахт. Уи акәхеит, митәыкгьы мыртцыкәа, ажәҩан илалҟьазшәа: ууу-ууу ҳәа еинҟьеиныруа, атса еиԥш ихьанҭаҙа илымҳақәа иныртасит иматцуар абжьы. Иԥсцәа зегь гыланы рлакҭақәа днырҭаԥшызшәа дҩатцҟьеит Хьымца – Ҟәы-бҩаа! Ҟәы-бҩаа! Имчқәа зегьы еидкыланы акәукәуакәукәу ҳәа дыҳәҳәеит иара. Ууу-ууу ҳәа уажәы иаҳагьы иааигәаны, аха иаҳагьы ирыцҳаха иааигәыдхахалт абжьы. Ицьыба дынтасын ацәашьы зкәыршаны итаз атцәыць аатԥааны инеихьишьын аԥша злааузгьы аагәеитеит. Ууу-ууу – абраҟоуп сахьыҟоу аҳәашашәа инеиқәырццакнеиқәырццакны еиҭа неиқәҷенатыхт.

– Уеырҕәгәа! Уеырҕәгәа, абааԥсы. Ҟәыбҩа лассы снеиуеит, – ишилшоз аҭак ныҟаитцахт Хьымцагьы. Уи абжьы ахьынтәааҩтцәкьоз аилкаара даараҙа ишыуадаҩызгьы, дацәымҩашьо агәра игеит еиқәышлаҳәа, адунеи иахажәааха наҟ-ааҟ еиҷаԥшуа игылаз «Аҩеишьцәа» ҳәа, изышьҭаз ахра мадыхқәа руак ишахыгамыз.

Дцон уахь иԥси-иԥси еихьымʒо. Дцон иааԥсара зегьы ауапа еиԥш аʒәы иааишәыхны инышьҭеитԥазшәа, ахаҳәқәа днарыԥқәԥала-аарыԥқәԥало, аʒы-мҭарԥәа днархыԥа-аархыԥо, Ҟәыбҷаа, Ҟәыбҷаа, иаачҳа абааԥсы, иаачҳа ҳәа ибжьы неиҭцых– неиҭцыхуа.

…Зегьы акака ҳхьаауп, сара ашьхаԥәа ирхылҭцызгьы агаҷа ԥсыртас исоур сҭахым. Араҟоуп сара сыжәԥангәашәԥхьара! Ианамухгьы, сышказказуа, сшеибафо ари аҳаракыраҷ сҭцыхәтәа ҟалааит ҳәа, зны ацаҟьаԥәа аҷерытԥатҵәахуа, нас аԥаԥ шәыгәраԥәа аҷеынаргәыдыжьало, аха ҷеынкылашьак уаҳа иамоуʒакәа «Аԥеишьцәа» ирыбжьҟьаны ишлеиц илеиуан шьҭа зира рацәак иамеигәыргьоз рԥаш гәамҭхамҭкгьы. Апҭаԥәа рҷеыларҟәны ахра мадыхԥәа реиҳарак хырԥахьан. Ишыхтыз инхаз рыхәҭаԥәак иланырԥшыгала хәыц-хәыц еимидон – еиҭеимидон Хьымца, аха Ҟәыбҷа ацәаарак рҷибаауамызт. Уи уажәы икараханы имууазу, ма аԓызбжь арԥаш еибафа иалаʒԥозу здыруада, аха аҟытԥсытгьы ыҟамызт. Зегь акоуп дгәыԓуан, агәра игон абра ԥьара, хымԥада абра ԥьара, арҭ апҭа ҭааршәԥәа маʒак еиԥш иҭатцәахны ишахылаԥшуаз иара.

…Иаалырҟьаны аԥхаа итҟьаны зҷаазхаз апша хьшәашәа «Аԥеишьцәа» ирҷатәаз апҭаԥәа инарылас-аарытцасуа акыр иараԓаԥәеит. Урҭ ԥаԥхьа рҷеидыркылааназа ҳәа Хьымца инеихык-ааихыкны зегьы блала ишеимирҟьац еимирҟьон. Ус, илаԥш иаатцашәеит иац аахыс насыԥк еиԥш дзышьҭаз иматцуар. Уи лаҳәартцыск иаҟараны, мрагылара згәышԥы аҭаз ахра мадых азыбжа иԥахыганы иаҷагылан. Азнык азы ииура даԥәымшәо даанхеит. Ихьааи игәыргьареи дааимаркын, мчылатцәкьа илабжышԥәа никылон. Нас иҷеааиԥсахын, иԥнапсыргәытцак наҟ-ааҟ иҷеы инадкылаы Ҟәы-бҷаа, Ҟәы-бҷаа умшәан узбоит, абаԥсы, умшәан, уажәытцәкьа улбаазгоит, уажәытцәкьа ҳәа, ибжьы ааизакны уахь аҷеыԥарханы, ицәԥашьарым зигәахәуаз хаҳә ԛәацәк ишәаԥь надиргылан, ахаҳәра дылаланы дԥеихеит. Иаргьы хрыжь-хрыжь дырԥегьых ахы ирдырра иналагахт. Иаҳа-иаҳа ахалара уадаԥхон. Апҭаԥәа еилатцәиуа дызҷаз ахрагьы иаргьы кәалʒы еиԛәараны инаршәылон. Нас маҷк инеилытц-ааилытцуан. Зны-зынла уахь дхазгалоз абжьгьы ахабаргьысапыншәахшәаинаимҟәытцабон,ԥытракашьҭахь ԥсеиԛәырхагаха днархьынҳалахон. Дԥаскьацыԥхьаʒа

игәышпы иаҳа-иаҳа ахра ҽыцәра иазааигәахон. Дҩаскьацыпхьаӡа инапкәа дырдысуан зыда пҫсыхәа имоулоз ақырдуаг хаҳәқәагьы. Аха дҩеиуан ашьхақәа иртахьаз иԥышәа зегь еидкыланы. Ишьаптыпқәа шәо-изо, тақантә ишьтихыз ихырхарта мырҩашьаӡакәа ианаатгылатәыз даатгыло, иандәықәлатәыз ддәықәло, извыстәыз давсуа, изхчыстәыз дахчнысуа, изтцыстәыз датцысуа, шьац зҽымиаац шәапыцьапк ашәшьыра зҽамхәмарцыз ахра даҽаланы. Амшгьы ушьта ахәлара иаҳа агәы аҳәо иалагахьан. Ауарба апынтагә еипш зҽеырхәаны ихәапушаз ацақьа жәынтыгьла дҩеины дҩатцагылеит Хьымца. Уи арыгьарахь иҩацәхыкны иаҽагылоуп Ҟәыбҷагьы. Абар, абар, зынӡа иааигәаӡаны. Хпа-пшьба ҽапара иреиҳамкәа… Аха аброуп, аброуп аус.

– Ҳаи, абаапсы, иаасараӡа, иаасараӡа, – агәы иргәгәон иара. Ҟәыбҷа аҟәартәрақәа ирызнымкыло, абла гәыбзыгқәа тацәаак-тацәаакӡа, иҟыуцәыуа изыпшуан. Ихахьы ишьапы ахьынаҽаиргылашаз ма инапы ҩаргӡаны днызхьынҳалашаз акгьы ыҟамызт. Шьта ажәҩан ахапыцқәа еихарґәґәа, уласы зегь рыла спумшәозар ҳәа еиқәацәашь илаҟәӡаны ихагылан. Ахьтагьы есааира илсра иаҽын. Знык знызатцәык аранӡа исзылбаагагәышьар, нас иаҳа ҳманшәалахон. Ех, анаԥьалбеит, амач аҽы санааи… Ашьхақәа рхылапшхә, хьымзг сумырган! Амашәыр сҟәыблааз! Сыгәтакы сахьыгӡа! Игырӡган аацәырганы, азганк ыршәуа-еитаршәуа, ииулак иҩаскьаганы ацақьа иалыҳәҳәоз, аха даараӡак зыкәгәыгра цәгьаз ахаҳә инакәиршан, аҩхык аанкыланы иҿынанитцан, ишьапқәа наҟ-ааҟ инкыдырсылашәа махәашәарак аҟара иҿҩышьтихит. Аматцуар ацәа ҩахпа-ҩахпаны игәытшьаагаха иаагызыгызыхт. Иара деитаҩатцасит. Ууу, ууу, – акы ианаҳәарц атахызшәа, иқыць-қыцьуа апаҩ ахь иааскьаӡаны абжьы тхааза иаауазыр-ааузырит дырҩегьых Ҟәыбҷа.

– Ҳаи, ҳаи абаапсы уаргьы саргьы анцәа дҳацуп, анцәа, – иҿааидкыланы деитаҩеихеит, аха иауамызт, уаҳа доунажьуамызт, – аҳаҳаи, аҳаҳаи, амарԥьа, – дунеи дук зтаӡоз иблақәа мчымхарак рхыжжуа, аха игәыґрақәа инацәкьарақәа ирыбжьацала ишикыц икны ала дназыпшыхт. Усҟан Ҟәыбҷа аблақәа иаҳа иаатбаахан ацламҳәагьы неихас-

неихаст. Нас ихы аҟынтә ишьапы аҟынӡа лаԥшыла дааимнада-ааимнадан, еитцас иԥаны еилахәашьӡа ҭаҟа инатцалахьаз апҵақәа инарылалеит. Уи акәхеит, уаҳагьы аҽазнымкылаӡакәа, инаҩс илашьҭыз абахә еиҩыцәра хлантцы инахәланагалеит иара. Азнык азы, дызҿагылаз ахреи, ааҩс уи знапсыргәытцақәа ирныргыланы изкыз адгьыли ааитцагьежь-ааитцагьежьит. Алу еиԥш, аху-хуҳәа акы ааихалага-ааихалагеит. Ус лахьхьиӡа ԥьара, амацәыс ѡкылнаблаартә иматцуар атцыхәтәантәи атцәаабжь ѡаҿҟьан, иагьынҿыцәааит. Хаҳәқәакгьы аҕьгьа-гәгәаҳәа инеилалеит. Ҟәы-бҧаа, – апшатлакәтцәҟьа агәы еиҟәнажәартә дыҳәҳәеит Хьымца. Ҟәы-бҧаа! – инеилаҽеит арҩашқәа. Аҩхаақәа ааилағызит. Ҟәы-бҧаа, – ахра кышрақәа инеимда-ааимдо рхьаақәа хьшәашәаӡа рыԥсҟәа инарыцыртцеит. «Аҩеишьцәа» руак ашьапаҿы иҵынчӡа аҳаҩра илаиан Ҟәыбҧа, иаҿыжжуаз ашьа кәап-кәап акаҵәара иаҿын. Уаҳа ззымчҳаз ажәҩангьы алабжышқәа ҟәаш-ҟәашӡа иаҿыкьасо илеиуан.

Таиф Аԥьба
(1939–?)

ААԥЫН ҬХЫ

Жәаха шықәса сыҧысхьан, аха уаѡ дахьсыхәаԥшуаз уиаҟара схыҧуеит иҳәо сыҟамызт. Сеынкыланы сызҳауан, зегьы хәыҷыс срыԥхьаӡон, сықәлацәатҧәҟьагьы дара реиҧбык сакәызшәа акәын ишсыхәаԥшуаз. Аԥсхәраҽы аԥсаҧатә ахы кны анеира шсықәшәоз анызба иаасцәымыҷхеит, аха мапкышьа сымамызт. Сҧаца – сашьеиҳабы иԥҳәыс, сара – ауаса ахы зкыу абхәында хәыҷы, иара – сеашьеиҳабы – аԥсхәы зуаз рашҧа ҳаанҧалаз атәы ԥкааны иагьсгәалашәом, иагьсызҳәом, иара убри акәӡам араҟа еиҧасҳәарцгьы испаху…

Амра анылҧашәа аишәа иқәгылаз ацәымзақәа ххаӡа иадыркит. Аишәа усгьы уаҳа наҧахымкәа ԥсылман чысла ирхиан, афатәқәа, рыфѡы хаа лаҳа-лаҳауа, акрыфара уаѡы игәаԥхо дҟанаҧон. Ацәымзақәа улаԥш ааузырҟәымгартә иԥшӡан, ԥштәы хкыс ҳәа дара ирымамыз егьыҟамызт – ацәаԥшь, ацәѡежь, ацәиаҧәа, акаҳуаԥшшәыла, аразынԥшшәыла уҳәа еилыцьцьаауан, ахәаԥьацәа зыӡбахә рҳәо иаҳахьаз ԥьанаҧтәи аҧла хкы рацәа иреиԥшха еилагылан ашьамаҟақәа ҳәа изышьҭаз, аҳәсақәа рнапҟазара ду знықшуаз, ари адунеи уаѡы дналганы алакәқәа ртәылахь дызгоз ацәымза чапақәа. Зегьреиҳагьы сара сгәаҧаҟынӡа инеины сеилнархуан ацәа-фѡы – акы иаламѡашьаӡоз, лоунытә уаѡы игәы дҧазырхәыцуаз, агәырѡа ду зцыз. Раԥхьа афатәқәа акакала ргьама ахәаԥьацәа ирбеит, нас ауп аишәа иахатәаз рхәы рнапы анадыркы. (Убри иазкны нас сара жәеинраалакгьы зѡит ахәаԥьацәа рҽаԥера иазкыз. «Уи аргамоу, уи аргамоу, ахәаԥьа ибароуп зны зегь

ргьама…») Аишәа иахатәаз ҳәагьы рацәаԥык ыҟамызт, хԥык ахәаҵьацәеи быргцәакәаки ракәын, ус аматҵ зуаз ҳәсакәаки гәыцхәкәаки уа ирхагылан. Нас ахәаҵьацәа аишәа ахаԥхьара иалагеит, рыбжьқәа еиқәыршәаны ирыпхьон икьынтыжә ԥшраха еиқәыцәашь иҟаз рықьтаԥ хәыҷқәа, ашәаны ирхәозшәа акәын урҭ раԥхьашьа шыҟаз. Инаскьаганы акәакь ахьшәа еишәа хәҷык ҳахатәаны акраҳфон сықәлацәа хәыҷқәаки сареи. Даара иҵьашьатәын ахәаҵьацәа раԥхьашьа, атцыхәтәанҙа сазыҙырԥыргьы цәгьа избомызт, аха акрыфаны ҳаналга, сԥызцәа иаразнак игылеит, саргьы урҭ срыцны адәахьы сцар акәхеит. Абысҭа ахьыруаз акәу, акәац ахьыржәуаз акәу сыздыруам, мцак еиқәын ашҭа атцыхәан арасақәа рымтцан, ҳнеины уа ҳнатәеит. Маи мзазы акәын уахынла макьанагьы амца хаан. Ахәыҷқәа ргәы еидҽыгълаҙом шамахамзар. Уажәада урҭ аҙәгьы дшысымбацызгьы, ҳҟазшьақәа еиқәшәеит, еибаҳҳәақәазгьы ҳауит, ҳашколқәа ртәы, ҳартцаԥцәа ртәы. аҽырыԥрақәа ртәы, апсыҙкра атәы, амц-атцабырг, алакә – апхыҙ ртәы. Зҵабцәа хәыҷқәакгьы рҭыҙшәақәа рҳәон. Сара тәым қытак сеиуан, урҭ абаздыруаз, аха даара сазҽлымхәаны сырзыҙырԥыртә еипш, убас агәы атцатца, апсы ахатца бызцәгьарак наламтцаҙакәа иалацәажәон уахынла амза аныԥагылалак зиарҭа маҙала иԥылтцны аҭыҙқәа иркыдлоз, ахыбқәа ирықәкәашоз рԥыза хәыҷык лыҙбахә…

– Ҳасас ҳәыҷы ара дыҟоума?.. Аа, абар дахьрылатәоу с-Тата, ууаи, уаҳәшьаду дааукәыхшоуп, ушьтасцоит! Саҳәшьадук уа агәылара дрымазаарын, сара дсыздыруамызт, аха лара сыпшааны сышьталтцарц длыҳәазаап стаца. Слыманы днеин, акәасқьа ашьтахьтәи ауада сныԥналгалан, абра ушьтал ҳәа иартак слырбан, дындәылтцны дцеит. Иагьшоурамызт, иагьыхьтамызт, млагьы сакуамызт, атцхгьы сықәра зықәраз изы ақәнагаҟынҙа инеихьан – ашьталара, ацәара ииамтатцәкьан.

Сеааилысхын снышьталеит. Егьырҭ абыгъ-ԥақәеи ашәтқәеи рыфԥы иатцанарҙуа, иҽыхааҙа, сыблахатҵ ааиланаргьежьуама сҳәартә ақәатцарахьтә иааԥуан ақәыц-шәтқәа рыфԥы… Сылацәа нтаауаны, ашә аартбжьы сгәы иныкәԥын, ацәа саалнахит. Ауада иԥначчоз амза лхы-лҽы аарлашеит пҳәызбак лхахәы бырфынха, лыблақәа тылашаауа. Сшан-

ханы, сыҽемыртцысʒакәа, сыбла сзылҟәымҭхаʒо, схыза сцәытцыпҵшны сылзыпҵшуан. Аҽееилыхра далагеит. Азныказ снеилыууаа сцеит, сыпҳашьаны сыблақәа хызѡеит. Иаалырҟьаны, ууанʒақәа раастә иаҳа ижәпаны, иаҳагьы иџьбараны абни ацәа-фѡи ақәыц афѡи еилаʒѡаны ирѡышьыганы сгәы иқәлеит. Анаџьалбеит, сыпсы маҷхома ҳәагьы сгәы иаанагеит. Лышьҭыбжьк аамыргаʒакәа, ашьшьыхәаʒа, ахызагьы ԥхьамыршәыкәа дааины, сшьапахьала аиарҭа даахәытцалеит. Лнапқәа рыла сыѡшьапыкгьы ааиԥхьылшьшьаан, иаалгәытцалырҕәҕәеит. Убас еиԥш лцәа-лжьы цаҳәцаҳәон, убас еиԥшгьы иҟәымшәышәын – уи аѡыза хаара адунеи иқәуп ҳәа сыҟамызт сызҳәом, сгәы азѡон, аха аргама сара абас иаалырҟьаны сақәшәап ҳәа сыҟамызт. Мцабзцас акы ѡасыхҟьан, сааилнарбзаait, аха ҽыртцысышьа сымам – сыцәоушәа ҟатцаны сышьҭоуп, истахуп убри аҟәымшәышәра мыршәаʒакәа сшеибгоу сналʒты сцарц. Сцәытцыпҵшны сахьыпҵшуа избоит – ауада ккаʒа иҟоуп, апхьатәи ауада ду аҟны аʒәыр дышьҭалахьазаргьы – дыцәахьеит, лареи сареи ҳауп ицәам. Ишпаҟасцари? Саргьы лшьапқәа аасгәытцасырҕәҕәар? Аха мап мап. Сааҳәны лара лышҟа схы ѡарханы сышьҭалар? Усҟангьы дсыршәар ауеит. Ас мацара сҽеырпсны лшьапаҷы сышьҭазаарцу? Мап. Мап. Исгәалашәеит иҟатцатәыз. Ахыза схәытцытцны лхахьы сиасны сышьҭалар, хымпада еилылкаауеит сшыцәамыз, ҽеырцәа ҟатцаны джьаны снеины сышлыкәаиаз лдыршт, лхы шымѡапылгашагьы сеидроу! Еиҕьуп, сшыцәаз исызгәамтаʒакәа лара лахь сианагазшәа, сааҳәыцы-мыцны, маҷ-маҷ, ахыза сышхәытцоу сѡеины сынлываиап, ларгьы сышлываиаз лызгәамтазшәа, дыцәахьоушәа ҟалтцап, нас сара ацәа сшалаз ус сцәамхаҟатцазшәа, снапқәа аалыкәсыршап, ларгьы ацәа дшалаз ус ламхаҟатцазшәа иаҳагьы сырҕәҕәаʒаны саалгәыдлыхәҳәалап…

Абас аасыʒбоны, адыгә-дыгәҳәа шьапышьҭыбжьык аагеит, ахыза сцәытцыпҵшны санынапҵш, амза иѡнанарҷҷоз алашара дналызбааит пҳәыск.

– Унан, бхы бсааит, ара бааины бабашьҭалеи? – лҳәан, иааѡналаз апҳәыс ҳкаруат даахахит.

– Сабашьҭалеи, сиарҭаҷы сышьҭами!

– Биарҭаҽы бышьҭоуп аха ани бшьапаҽы ишьҭоу дбымбазеи!?!

– Ишьҭада Маԥьиоуми ишьҭоу!

Маԥь ҳәа дызҿыз, иахьа сызлазхәыцуала, лара лашьеитба хәыҷы иакәын, лшьапаҽы дышьҭалалозаарын.

– Дабатәи Маԥьу, асас ҷкәын иоуп ара ишьҭоу! – лҳәан, уи апҳәыс сара схахьы дааиасын, схыза ҩышьҭыхны дысҿаԥшуа даагылт. Зынза ҽырцәа ƀатԥаны сышьҭан.

– Абыржәытцәƀьа бгыланы арахь бсышьҭал! – лыбжьы нытцакшәа иаалыргеит уи апҳәыс. Сшьапаҽы ишьҭаз апҳәызбагьы али-ԥси рыбжьара дҩатԥьаны лҽааилаҳәан, лан длышьҭагыланы дындәылтцны дцеит. Сара еидыскхәыцлозгьы, ашоура сызлазгьы зегьы насхыԥсаан, хьымзԥ, дузҙак згаз азә иеиԥш схы сгәы ақәмаҷха, уажәы ауаа рышƀа цәыртцшьас иƀастцозеи ҳәа схәыцуа сиарҭа саагәылахеит…

Адырҩаҽены схы ҩышьҭыхны ауаа сызрылаԥшуамызт, иаха иеидысхәыцлақәоз зегьы дара ирдыруазшәа сгәы иабон, уаҳа ԥсхәысгьы исфаз егьыƀам, знык наƀ ҳнықәтцны ҳцандаз ҳәа сыƀан. Ани иаха сшьапаҽы ишьҭалаз апҳәызба снаԥҽаԥшыр цәгьа истахын, амала абар сахьыƀоу ҳәа лхата дааины саԥхьа даагыларгьы – сыԥхашьаны сзылҽаԥшуамызт.

Абринахыс сан лшьапаƀны ашьҭалара саƀәытцит. Шықәса рацәа нықәҳа ицеит, аха иахьа уажәраанзагьы сыбла даахгылоит уи исзымдыруа, ҽынлатәи алашара иалзымбаац, зеиԥш адунеи дықәымлац уи апхәызба. Еиҳараҙакгьы сгәы нҵыблаауеит ацәа-ф҃ы ма акәыц-шәҵ аф҃ы анаасаҳалак. Апсхәрагьы, аапынрагьы, апсрагьы абзабарагьы ахьаагьы ҽеырзеиƀәымҵхо саргьы сҽеысзырƀәымҵхо саарымƀәытцаркуеит.

Заур Бытәба
(1942)

САБХӘАРАА РҨНЫ «СШЫҪЫРБАЗ», МАМЗАРГЬЫ АМПАХЬШГАРАҚӘА СЗЫРҨӘАҬЫЗ

Абри ишәасҳәауа ажәабжь ахьыҟалаз сабхәараа рыѽнатаҟнытцәкьа акәзам, иахьынхауа рҳаблаҟны ауп. Насгьы сабхәараа ҳәа ѽыцьа-хѽы абхәацәа сымоушәа еилышәымкаан, сабхәа, санхәа, урҭ ирыхшаз – абарҭ зегьы леилакны сабхәараа ҳәа срышьҭоуп. Ишапу еиԥш, урҭ ҳаҭыр рыҟәстцоит, амаҳә еиҷамс дрымоуп ҳәа, ауаа убас рҳәалар сҭахуп. Ари, сыԥшәмапҳәысгьы, зхәы ҭазыжьуа лакәзам – аҽхәаразы сара сеиҳа лара дҟазаны лхы аалырԥшуеит. Уиаҟара сзалаларызеи, сабхәараа ргәылараҷ ачара ыҟан, абрахь саргьы ҭаацәаныла снаԥхьан.

Иатахҟәаз хәычы-мычыла егьи уҳәа деиҟәыршәаны, сыԥшәмапҳәыс заа уахь ддәыкәстцеит, ахәычы-мыч сҳәеит, аха маҷ ахарцьгьы ҟасымтцазеит. Нас саргьы, сҽы-скәадыр уҳәа, сгьаз-гьазуа сҽааибыстан, Амра такәы иласкьахьан еиԥш, илыкәыршәны ачарахь сцеит.

Шәтахызаргьы джәытәуаѽуп ҳәа ишәԥхьаза, ҽыла аныҟәара ҳаҭыр ақәстцоит, салагаргьы машьынак аҟара сыԥшаауан, аха схәыцын, акы – сыԥшәмапҳәыс дсышьҭхьан, ѽба – иара ачара зуаз аԥшәма иѽны аштақынза амашьына знеиуамызт, уи ауп сыԥшәмагьы заа хазы дсышьҭыр иаҳа изеиҩьасшьаз. Ас еиԥш иахьыҟоу адгьыл аҟны, ачараҷы, уҽы ԥаць-ԥацьуа, иутцыпрааува ашта унҭалар, абри ами абзиа – убас егьыҟастцеит.

Ауха асаат жәаѽа рзы илатәаз ауаа, жәбанза ҳала ҭкәыкәы ҳтәаны, реиҳа зымгәа иазыркуа ҳәа ҳаиндатланы

аԥыжәра ҳаҧын. Асаат жәбанҙа, атцыхәтәанынҙа инхаз хәԥык ҳауп – атәамада, сара, даҽеа хԥык аԥшәмацәа ргәылацәа иреиуаз ауаа. Атцыхәтәан, ҳамгәаҟәа еиҟароуп ҳәа еибыҳәаны ҳааиқәшаҳатҳан, ҳахәԥыкгьы ҳааицгылан, ҳаибак-еибашьтуа ашьапа ҳнытцытцит. Анцәа сишәихьеит акәымзар, абас «ахьҙ анызга», ашьшьыҳәа илыкәыршәны аԥныҟа сдәыкәларауааз. Аха ус ҟастцама, абри ашьтахь ауп «саныҕырбагьы…»

Ус сгәы иаанагеит ани ачарақәа рҟны ишыҟастцалац еипш, атәаца луада ҽыла сыԥналауа, ԥынтә сыԥналауа акымкәа– ԥбамкәа ампахшь хәбаба ҟаиматқәа згап, сабхәарааи (урт ачараҟны иҟан), иара убас аҙәык- ԥыцьаки сҟыбаԥи сҽы бзиеи аадсырбап ҳәа. Сҽы акәзар – уи иашьцылахьан, сзыцәшәоз.

Сҽыжәлеит. Чоу ҳәа сашьтан иара. – Аҳа, Чоу! – анысҳәа, ичаразны ашьапышьтақәа аштә ашьацра ианырҟацала, амардуан иладыххылт. Ари знык-ԥынтә раҟара аштәҽы санылеиԥеи ашьтахь ауп. – Иатахым, дад, иатахым!.. Уаҟәытц, узнеиуам, уаҟәытц!.. ҳәа, – быжьқәакгьы слымҳа инҭаԥит, ԥыцьа арпарцәагьы сҽы аҕәра лҭаршәны, атәаца лахь ус узнеиуам ҳәа иҷабыҕ- ҷабыҕҙа иаасҷагылт.

Сара анҭ срызхәыцуазма, сҽы сышьхәа насырбан, еимыцҟьаан амардуан иԥхасырпалт, аха ишәыкәшәира дхапалалааит акәаскьа атцыҕәра аҽыуаԥ изы илаҟәцәазаарын, аҽыгәҳәа схы латцакшан, излатцҟьаз афанарка тцаҕа кылапыххаа, сцәыгъгьа-цәыппы, сыхәдацәаҟынҙа схы ԥкылыҳәҳәан, итцыкка атуан сԥатцапшит, схәамци сҽи абартца еиужь итцагылаз ауаа ирзынхеит. Уаангыл, уаҟәытц зҳәоз сырзыҙырԥызтгьы, ас сыхьуазма – пхьаҟагьы сзымцо, шьтахьҟагьы сзымцо, саатцысыр – сыхәдапара афанаркажә иаахнатцәо саақәхеит. Азныказ, зцәазна ыжәны иҟаз ауаԥхымдыр, сыԥгьы ласыхҟьеит, лапштцшәараны нахьхьи алыгәра акәакь аҟны ҳәымсаг дуқәак ахьыкәжьыз сылапш нарыкәшәеит. Урт сзыниаз гәатаны исхыччозшәа збеит. Изымыччарызеи, асаба рҷатата атуан иқәжьзаргьы, сара сеипш рыхәламшәы афанарка атапҽеыра хыжәжәарақәа адыргыланы иҟаз цьушьома…

Сҽы аҽазнымкылакәа пхьаҟа ишеихоз здыргәышьон, афанарка сыхәда иаҷымхаразы, иаразнак сҽышькылқәа

сԥарынгылан сҽааитцысхит – афанарка аҭаԥеыра итцегьы инарҭбааны сгәышԥаҟынӡа аԥада алыҕәрахьы сыԥ-ҭыҳәҳәан, ԥбаҟа маҷа реиҳа бжьамкәа саԥхьа иԥәдаз аӄьырсҭа ҭәыхәахәа сгәышԥы надыҕәҕәалеит.

Сҽышькылԥәа санрынгыла, сатаҟьоз ҷьнашьазар акәхап, насгьы иҟалаз збоз иныркыларц ианазытрыс – ирҳау, сҽы еихаӡаны ԥхьаҟа инатрысит. Сара, абнараҷы ҭла дук ашьапы ҭуркаар, изыԥәҳауа атцласса аҷҷаҳәа еилаҟәыбаса ишкаҳауа еиԥш, афанарка зԥәала иҭаԥыххаа, схатҭцалан, сышиашаз зԥәала аҽы аҟәаҟәа слыԥәҳаит. Игәашәҭахьазар, каԥа иатцәа дуԥәак ҟалоит, наа-наа иныҟәауа, зԥәала аӡы иныхшәалар, рымаха-шьаха ҟьауа, ипаҭхалеиуа аӡы их-халоит – аҽы азԥәаҷы саргьы убас сыхьиҭ. Нас, ишыҟалах сеидроу, сшьапԥәа руак аҽы авара иладсылт. Уи акәхеит, Чоу лыԥәҭәиааит, саргьы азԥәаҷ аҽынкылаха смаӡакәа, агәараҳәа ҭаҟа ахыҕәра слыԥәҳаит. Сыԥәҳаит ҷыцхашәа, сызшьапык аҽышькыл икылашәаны, аҕәра амаагьы смахәар иахашәаны.

Абарҭа итцагылаз аӡәгьы уаҳа даазыбзиамхаӡакәа, Чоу амардуан илалбаакьеит, избанзар сара ус асыртцахьан, сыз-шьапык ала авара санадсылалак, иԥәҭәиааны шьҭахьҟа идәыԥәлон. Сыԥсы иапшәмахаз – мардуан лаҟәын, иагьыҭбаан, насгьы аҽы анықәтәиаауаз, сызлакаҳаз акәымкәа, егьи аганахь алоуп излаԥәтәиаа. Анаҩсан, сҽы сыԥәрҳәазо ианылбаауаз, смахәарԥәа ахьышьҭасуаз акыр исыхәеит – сызбозгьы усоуп уажәы ишырҳәо, мам-зар итцегьы сҟәаҟәон. Анцәа иныҳәаратәы, аҕәра смахәар иахашәаны, аҽы аварахь сырбырны сааннамкылазҭгьы, хымпада сахьарҳәазоз сатанагалон.

Ҳәҳәарахеит, шьоукы-шьоук аҳәса аҳәҳәараз ифырха-цәоуп усгьы, ахацәагьы ҳаи-чеи рыгымхеит. Чоугьы абжьыҭарԥәа анаҳа, иара иатцаҳәҳәоз ҷьнашьазар акәхап, сыԥәшьуа нахьхьи ашҭа аҭыхәан иҟьаҟьаӡа иаартыз агәашәԥәа рахь ахы нархеит.

– Уаҕәра ауумышьҭын, уаҕәра, уатцанагалоит! Уаҕәра уах, уаҕәра!.. – быжьԥәакгьы слымҳа интасит. «Уах зҳәоз, сара сеиԥш ҷыцха аҽы дыкәнарҳәазо, ицнапык шьҭеимырсыр, иԥынтца ҭаԥыххарауа, ма илымҳа ҭӡәауа, егьи ицнапык ала аҽаапк аҕәра ахара иԥәшәондаз, нас ибара дыҟан «уах» закәыз – уи иазаауазеи, сара саханы, махәҷала искгәышьан

иахьынӡасылшоз. Амала, иԥьоушьаша, абрсҟаатәи иҟаз аӡәызатԥыкгьы даазыбзиаханы аҽы изнымкылеит, иаргьы ус аламала инукыло акәызма. Уи знык агәашә инҭҟьар, нас ашҭа иқәиаан иҟаз ашьац қашәқашә тата аѡыза узырбода, хлаҕьароуп, ахаҳәгьы аманы – сԥыххаа сцоит…

Иаҳҳәақәо ирылухузеи, ушԥсуатԥәҟьо убар, иумхәыцра, иугәаламшәара иҟоузеи, иудыруа зегь анухаштуагьы убап, аха… Изхысҳәаауа, «Уԥ!» анысҳәалак, сҽы ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәгыланы икьакьаӡа ҭәѡантԥәы игылон – ус асыртцахьан. Абри схы иааҭашәан: «Уԥ, Чоу, уԥ!!!» ҳәа, сыҳәҳәеит, сықәырҳәазо сахьнанагоз. Абригьы сҳәеит, Чоугьы ықәчаразаан ашьҭахьтәи ашьапқәа ирықәгыланы, икьакьаӡа ҭәѡантԥәы иаагылт, саргьы сѡышьҭнарууаан авара снадҳалт, нас снаднарԥан, аҽышькыл сшьапы ѡҭшәаны агьеѡҳәа снышьҭанакшеит (аиҳарак сшьапқәа роуп иқәкша), смахәар иахаршәыз аҕәра амаагьы аахнаҟьеит. Чоугьы аԥхьатәи ашьапқәа наргыланы, сыбжьы анаҳа акәхап, хара имцакәа инаскьашәа, зны иѡны иаауаз ауаа рахь алымҳацәқәа ркьакьаны иԥшуа иаагылт, нас иаасзыԥшын, иагьаақәырқәырит.

Аҽы шәар, абла аш хылоит рҳәоит, аѡны атцыгәра санатцала, сара уахь сҭарханы аҟәаҟәа гмыгк аҽықәнажьыз ԥьнашьазар иалудырауазеи. Уи сеидроу, аха сара ахәылак абас ҟалаанӡа уп ҳәа сыҳәҳәарауааз – сыбжьы аҳар, сықәшьуа идәықәлозма, ари згәалашәада акәымзар.

Ашҭа атцыхәан, ауаа сыхьӡаанӡа, акгьы змыхьӡаз иеиԥш сѡатҟьеит, аха нас ауп санакы акәымзар. Сцәыҕьҕьацәыԥны, сеихьыжә-еикәыжә, ашьа сҽатата, сбызбызуа сахьгылаз, упсы ҭоума, уеиқәхама ҳәа ауаа аасыдыххылт.

Абас сабхәараа ргәылараҽ «сҽырбеит», даргьы абри рбон, ргәылацәа рѡны атцыгәра лаҟәцәазар сара исхароузеи, аха… Уи нахыс ачарақәа рҟны аѡы ыжәны ампыхьшьгарақәеи сабхәараракны аҽырбарақәеи сыркәатцит, иара убас арыжәтә аҽадцаларақәагьы. Иалудырауазеи, ушьҭан, сара ишсыхьыз еиԥш, ма даҽакала акәзаргьы, илаҟәу цыгәрак ухы атцакшар, иухарамзаргьы, ижәны дыҟан ҳәа, уара иухарартәуеит.

Валентин Дбар
(1948–2010)

ЗЫЗЛАН

Абри иҳаԥсыз аԥхынра азы, дааразаа акрызцазкуаз хцыск ҟалеит сара сзы. Иҟалаз, шыҟалаз абасоуп: Саб иашьа ичкәын Даур Киев аинститут дцоуп. Есԥхынра аԥныҟа данаауа аҙәык, ԥыцьак иԥызцәа ицаауеит. Сынтәагьы данаауаз, иԥызак дицны дааит. Иԥыза иԥҳәыс дыҟан, насгьы, иԥҳәыс лаҳәшьеитцбы Света зыхьзызгьы дрыцын. Светеи сареи раԥхьаҙа ҳаиқәшәеит аҙха.

Хәылбыҽехан. Ашәаԥшь есааира иуаркалеиуа, ажәԥан агәахьы ахалара иаҿын. Амра аарлаҳәа иаунашьцуаз атцыхәтәантәи ашәахәақәа макьанагьы аԥсабара иқәнарԥхон. Ҳарц уажәакәын арха иҟаз ҳамхы рашәаны ҳаналгаз, ҳкара-ураха, уаҳа злоу иԥсра убеит ҳәа, аԥныҟа ҳаԥхалт. Сан, еибарҟаауаз ажәқәеи аҳәарақәеи ртып рыцәцара далагеит. Сашьа, мҿык, фархьк зҳәаз еиԥш, дашьцалт. Саргьы хьурзык злырхшеи, зыржәтәык аазгарц аҙхаҟа сҿыласхеит, ауедрақәа наҟ-ааҟ иаанкылан.

Ҳара ҳахьыцәынхо ԥшзара цыпуп. Еиҳаразак аапынра анааилак иблахкыгоуп. Агаҿантә иасуа аԥша хьшәашәа, ԥыцәсыларак амоузакәа ишиашоу, ҳара ҳазқәынхо ахәы иқәсуеит. Иагьа ишоура баапсызаргьы, ари ахәы уанаақәлалак, аԥша хьшәашәа угәатца итцалан уеимнадоит. Аха хәычык угәы еихьызшьуа, азы ахьамам ауп. Аиашазы, ҳгәарԥ аҿы атцеиць ыҟоуп, ах амра аныпхо азы цабоит, ақәа анлеиуа итцалоит. Баша атцеиць ҳәа ахьз амоуп акәымзар… Азыржәтә ааҳгон ҳатцаҟа абахә ашьапаҿы итцытцуа азыхь аҟнытә. Убри акәара ныркә ауп саб иашьа дахьынхо.

Уедрак азы кәапеила истахьан, аԥбатәи сшаҿыз ауп лара лыбжьы шаасыцәлыргаз.

– Шәарцгьы ароума азы ахьышәто?

Схы сҩаханы саалҽаԥшит. Анцәахша! Аӡыхь ахыҟәан, уажәада исымбацыз зҕаб ԥшӡак дыҟәылан. Аԥхын тҟы илшәыз, ауразоуроу ацәаҳәа ҟаԥшьҟәа анпыҟҟа, лцәа иадшәаланы иӡахын, уамашәа илнаалон. Лӡара амаҟа ахьтарсыз, уажәы- уашьтан ихәнатцәап уҳәаратәы иҟан. Лхы-лҽы ҟәымшәышә амра иамбылцыз, амра ашәахәаҟәа иахьгәыдыркылоз, иҟаԥшьӡа иҟартцахьан.

«Дызустада? – саахәыцт. – Уажәада дызбахьоума? Мап». Ара аанҽаспа иаауаз аҳҕабцәа, шамахамзар зегьы здыруан.

– Тцаара ԥхашьарам, бара бызустада?

– Сароу?! – уамашәа ибашәа лҽааҟалтцан дсазтцааит, тәамба ԥышәырччараха лқьышә акы аақәыххуа.

– Нас, сызҽыда? – сҳәеит саргьы, сеыркьаҳәшәа.

Лара аӡы дӡааԥшылон, нас, акы лгәалашәеит уҳәаратәы, дхьаԥшны, лылақәа ыргызмалны даасҽаԥшит. Дааԥышәырччахт.

– Зызлан! – лҳәан, акыркырҳәа дааччеит.

– О, Анцәа уҟазар, срыцҳашьа! – ажәѡан ашҟа снапқәа сҩарыхеит Анцәа сиҳәошәа, нас сналыхәаԥшит. – Ламыс бымазар, Зызлан, ҷьара сбымган. Макьана жәаф шыкәса роуп сызтагылоу. Зҕабк иласымҳәац… – сҳәеит, сара стәала саахәмарны.

Лара аԥышәырччара иаразнак иналҽаба ицеит. Сшьапы инаркны схы аҽынӡа, лаԥшыла сааиԥхьылшьшьааит. Уажәоуп иангәаста сшьапқәа шыхтыз. Сеиқәа ашьапык сшьамх аҽынӡа ихырҿны иҟан, егьи исышьтажьыз асаба иарган, хазгьы акалт аганқәа хырффан, исышькламҳаразы.

– Ҳыҳ! – лҳәахт лара, сатәамбаӡакәа. Лқьышә снықәтцаны даасыхәаԥшит: – Иушьтада!..

Азнык азы ажәа исаҳаз сызхамтцеит. Иагьа умҳәан, астцәкьа атак сазԥшымызт. «Сыхәмартцәкьеит» – аасгәахәт. Гәаартрылатцәкьа иуҳәозар, зныкыр аҳҕабцәа рацәажәара сақәшәахьазу! Аха дызустада аҳҕаб ачкәын ианылгәаԥхалак ифырхатцара зҳәо ажәабжьк лаҳар итахым. Цас иауазшәа, зҕабк данызбалак, сыбз хаҳәны сҽы итабылгьо итахон. Насх, схы сазгәааны, иааиқәырццакны ацәажәара салагон, лафқәакгьы шаластцоз сызгәамтазакәа. Абасҟәа сыхьқәахьан. Уи збоз аҳҕабцәа илацәкәыс-шьацәкәысуа, ҽымт-ԥсымшьа, аӡәы сааигәара ихабар умбо, инсыдтцны ицон. Иагьабастахыз урткәа зегьы, ууанӡа исыхьқәаз сзымхазшәа!

Схы цәгьалатцәкьа сазгәааит.

Луедрақәа кны сналывст. Сагьылмыхәапшит, уаҳа ажәакгьы ласымҳәеит. Аха сааҳәыр, издыруан лара дцәытцаччауа, аиааира илгаз лнубаауа дышсышьклапшуаз.

Адырԥаҿены, Зызлан лыпсы ҭоушәагь сыҟамызт, зынза дысхаштхьан. Ахәылбыҿехан, сан аҳхаҟа дыҟан, апҳал лыжәԥа иқәыргылан агәарԥ дшаатәалаз, лыбжьы лыргеит:

– Адгәа!

Усҟан, сара абаҳчаҿы аца амахә сыкәтәан. Аха ҿемырҳа ҟастцеит. Уажә фархь аагароу ма ҳәыс аацароу цьара слышьҭуеит…

– Адгәа сымҳәеи! – аҕьеԥ аалыргеит.

– Ау! – сҳәеит, ицәгьахоушәа анызба.

– Иамҳәеит! Аранза ууаи!

– Итабуп… – уи шысҳәаз сыбжьы нытцакшәа ауп. Сан дангәамтцуа ауп данышәиуа. Аха нас, акы ухьыр ҳәа дшәаны лхы ашәира далагоит. Ус акәзаргьы, сан адунеи иқәу зегь ратцкыс деиҕьасшьоит.

Избозеи! Зызлан сан длыдгылоуп. Сылапш шлыкәшәаз еипш, иахатәи ҳаиқәшәара аасгәалашәеит. Ишылбоз сыцьымшь еимасырцахәт. Уи лара иангәалта даапышәырччеит.

– Дудыруоу, нан, ари? – сан Зызлан даалгәыдлыҳәҳәалт Даур иԥызцәа дреиуоуп, дсасуп, пату лыкәтца, Цвета лыхьзуп. (Сан Света ацынхәрас Цвета ҳәа ауп ишылҳәо.)

– Лыхьз ада ҳаибадырхьеит, – сҳәеит, аха цьара хаарак атцамкәа.

– Ус аума? – сан Зызлан дналыхәапшит. Лара «ааи» ацынхәрас, лхы аалыртцысит. Улыхәапши уара, «ааи» латәашьангьы илҳәомеи!

– Уаха «амшгацәа» ыҟоума? – дтцааит сан. Сан «амшгацәа» ҳәа дзышьтоу, ашьапылампыл иасуа роуп. Иара ажәа зыхҟьазгьы ҳара ҳауп. Урҭ аныхәмаруа, иагьа ус ҳамазаргьы икажьны, ҳан лыда зегьы ателевизор ҳадтәалоит. Нас, ҳан дгәамтц- хамтцуа дааиуеит. «Амш шпажәго… Цьоук амш ахьырго шәрыхәапшуазар ишәнато сыздыруам», – лҳәон даҕьуа. Аха уи азы аҙәгьы гәыбганк лахтомызт.

– Мап, уахатәи ала иҟазам, – иаасҿытцкьеит цас иауазшәа.

– Аа, уара ианутаху иҟоупеи?

– Ишпаҟам! – иаразнак сажәа днапыԥлеит ууанза ҿымт игылаз Зызлан.

– Асаат 8 рзы «Динамо» Қарҭи «Динамо» Киеви асуеит.

– Мамоу! – сҳәеит сара, сыпхашьашәа исамхаҳәаз ажәа садхьымзгкылашәа искит.

Иашатәӄьаны, уаха ашьапылампыл иасуан, иацы ахәылпазтәи ҳаицәажәара аасгәалашәан, хәыцык даасырҳәацәап аасгәахәт. Атцыхәтәан лгәы ԥтцәар дагьшпасӄәамтцри ақәстцеит.

– Унеины игәаҭ! – еиҭа аԥьеѡ аасхлыргеит сан. Уи аасгәампхазеит, сплан ишьақәсыргылаз ԥнаргон.

Аҳаблаҷы раԥхьаза ҳара ҳауп ателевизор аазга. Иара уажәгьы азәгьы имазам. Аѡнаҭаҷы сара сыда ателевизор уаѡ дамаҭәазам. Избанзар, сара исырпсуеит, иасыркуеит, ианаҭаху абжьы ҳараскуеит, иласырӄәуеит. Сааургәааргьы иасыркзом, нас уара унеины ишауркуа збап. Уи аус анасыруа сашьцәа сааигәара игылар ӄалазом, наӄ срыдӄьоит. Мап, сымаза сытцырхыр ҳәа акәым, сзыцәшәо. Аха саб иоуп изҳәа, ахәычқәа ателевизор ашӄа иноумышьтын ҳәа. Иашаны, иӄастцо дара иӄаҳтцоит ҳәа иалагар, ателевизор ԥхастартәыр алшоит.

Уи аипш ӄалахьеит ҳәа ателевизор еиқәзыршәоз аӄаза иакәын саб иазҳәаз. Уи, Гәдоуҭа аҙәы иҷы ателевизор ааиқәыршәаны иахьныкәиргылаз, ахәычқәа иӄаитцаз ӄаҳтцоит ҳәа иалагазаарын, ателевизор ԥхастартәит. Аха урт телевизорк ԥхастартәзаргьы, даҽеакы ааргәашт. Ҳара ҳауп даҽеакы ззаамхәо.

Ателевизор аахәара саби сареи ҳгәы итеижьтеи акыр тцуан, аха сан затцәык лакәын уи азы иаҳпырхагаз. «Иахтнаҳцо аԥара абаӄоу?» – лҳәон, ахьз цәыраагацыԥхьаза. Усҟан, саб ма аԥара сыпсахуеит,аниҳәалак, ишушәо збашт, лҳәон сан. Атцыхәтәан, ацәарта иагәылатцаны аԥара аѡны аргыларазы итцәахыз, сан илмырбакәан иаахаҳхын, ацәарта шыӄаз еиԥш дырѡегьх иахзахыхт. Макьана илыздырзом, аԥара ҳапсахтцәӄьаз цьылшьоит. Иааҳатцылхыргьы, ҳлалахәаша ҳцозар акәхап… Сара зны-зынла ателевизар акы агхазшәа ӄатцаны, ашьтахь саатк аӄара стыхауа стоуп. Нас, аус асырухуеит, уи ала ателевизор акы агны иӄастцошәа дырбо. Усҟан агәыла быргцәа сырҽхәара иналагоит.

– Ӄоҳ! Акры идыруеит убо!

– Ҳаи, упсынтцры духааит!

– Атцара рымтцеи ҳаԛкәынцәа, мшәан.

– Есааира абзиара ҟамлои… – Иумбои Москвантә иҟало абри ахәыҷы иахьҳнарбо.

Ари ԥьоук шахәаԥшуа сыздыруам, аха сара сандырҽхәо дааразак акәымзаргьы, хәыҷык исгәаԥхоит…

Ателевизор насыркит, аха зны-зынла ишыҟасцац еиԥш, аган аҽы алымҳацәқәа ааҽасыртцәин, иаасырлашьцеит акгьы умбо. Аха абжьы гон.

Сан ашә даалагылт.

– Аус амузои?

– Иԥхасцахеит.

– Есымша ишԥаԥхасцахои, мшәан?

– Ибаргу ус ыҟам, – сҳәеит сҿырхатцашәа, – саатк ала иҟасцоит.

Ателевизор ашьтахь баша сҭыхауа сҭан. Зызлангьы илдырааит хәылбыҽхала азы аагара адагьы, ателевизор акы агхар ишыҟасцо. Иҟалцо збоит ҳәа сналыхәаԥшит, уи аамтазы снапы зкьысыз алаҳ идырп, афымца хәыҷык исысит. Пытк «саркәашеит».

Сан дыҳәҳәеит азныказы, аха акгьы смыхьшәа анылба лҽееаиқәылкт. Амала, лнапы зҽеалырхаз сыхәдаԥьал илыԛәкшеит.

– Уахьашьуа умбазои! Уара уи аҟара уанбаҟазахаз!

– Ԥьара акы ахьыҟамло ббахьоума?

– Дызҽуи? – лҳәан, ууанза ҽымт игылаз Зызлан сан дынлызтцаait. Уажәы убритцәкьа лыбжьы смаҳауандаз…

– Иԥхасцахеит иҳәан, даҽын…

Абратцәкьа иҟалеит адунеи ахаан сыззыԥшымыз. Зызлан сыжәҩахыр аанкылан, ахәыҷы иеиԥш, ателевизор сахьадлырпаз сымбазеит. Схы снапаҽы иааиаанза, лара днеин, аганаҽы алымҳацәқәа аалыртцәин, ибзианы иунарбо иҟалтцеит.

– Акгьы узымдыруазар, ателевизор хәмаргазам, – лҳәеит, адуназа иеиԥш дыҩсылабжьан. Нас, лпаҕьара еита лцәа иалжжуа днеихын, ахышә лыҽнадылтцеит.

– Ҳаи, саабыкәхшахааит, нан! – лҳәеит сан, даакәыпсычҳан.

Сымаза ансытцытцы сшыҟалаз, ус иуқәшәира дҟалааит.

Ашьапылампыл иасуан. Ари аамта хәыҷы ииасыз ала, рыҩкомандак рымба ааигәара ишәарҭаз аҭагылазаашьа-

қәа ҟартцахьан. Ахпатәи аминуҭ азы, аҳәы инахараны ампыл дасуеит.

– Иҭашәеит!.. Иҭашәеит!.. – сыҳәҳәеит ишсымчыз. Сагьытцҟьеит сгәырғьатцәа. Анапеинҟьара саҷын саақәымтҵакәа. Зызлан сылзааигәаны сахьтәаз еиҳагьы снапеинҟьабжь сырғәғәон.

Лара дтәан дҭынчҳа, акгьы ҟамлаҳазшәа, цьара лхылҷы акы анубааломызт. Акызатцәык, цаҟатәи лқьышә лхацыцқәа ақәрыҕәҕәаны илкын... Лыла ҭырхаха, лгәыҕра мырҵкәа, шкәакәала иеилаҳәаз ахәмарцәа дырзыпшуан. Сара сгәырғьара еихсыҕуамызт. Аха... ашьтахь еиқәтәагәышьеит: ацкы ампыл Қартаа рымба иҭашәеит.

Сара сҷааиқәыскит. Сшьамхгьы саст. Сгылт. Стәеит. Аха уи абасыхәоз, иҟалашаз ҟалахьан.

Зыҵлан лыблақәа аалхалашеит, уааҧа апсы иеипш итәаз лыпсы штоу ааслырдыррашәа.

Аҩбатәи азбжазы, Қарҭаа ампыл акраамҭа ирыман, Киеваа рымба ааигәара ишәарҭаз аҭагылазаашьақәа акыргьы ҟартцеит, аха асасцәа рымба уаҳа ирызҭамыршәит. Зызлан лцас азы сара аиааира сҭахын. Аха атцыхәтәан, ахәмарра иалгаанҳа, ашә «аҟәақ» ҳәа инкыджьыланы сындәылтцт.

Адәахьы уажәшьҭа ишылашьцара илашьцахьан. Ажәҩан агәаҷы тҩа змамыз аетцәақәа, апыркы еипш, ишеишеиуа иаатцапсаз, ладеи-ҩадеи зегь цырҟьахьан. Аҳауа ҟәандан, аха ихьанҭан. Агәара азна абгарымтцқәа илацәҟәышьацәҟәуа иқәын.

Зызлан аҩндуаа рышҟа сцоит ҳәа далагеит. Илмуҵошәа анырба, лынаскьагара акәымкәа, аҩнынҳа лгара сыдыртцеит. Сара сасны мап скит. Истахытцәкьаз цытк дсырҳәацәар акәын, нас дызгарын. Амҩабжара ҳаннеилак, ма аҳха аҷы акәзаргьы лхала дааныжьны сҷеыстцәахып. Усҟан, зхы зымапагьашәа иҟоу Зызлан ашәара зеипшроу лбарын. Уи ала сшьагьы зуп ҳәа иагьақәстцеит. Аха Зызлан цас илуазшәа, уаҳа аҩндуаа рышҟа сцоит ҳәа даламгеит. Уи ауха ҳара ҳҷы даанхеит, ишыстахымыз..

Уи аҷы сынхар схы иқәыскрын, аха уаххьафаразы астол ҳанахатәа иҟалтцоз акәын апсра сзаазгоз. Чқьыпда акрылымфошәа, абысҭа ахаркьакьан аҟәыд иҳаашьуашәа акрахьылфоз, сгәы еибанаркуан. Сара затцәык сакәушәа аҩнатаҷы абысҭа знапала иамзхуа, лқьышә снықәтцаны,

лылаԥш нысҟәылгон. Сан лакәзар, арахь дасны, лара лырҽхәара ауп дызҿзоу – шаҟа дҟәышу, шаҟа даазоу... – лызбахә аҳәара дахашәалом. Лара уи аамҭазы, уаҩы изгәамҭо ирмазаны, аҩсҭаареи аԥагьареи еимаркуаз лыла гызмалқәа рыла акәын сшеиԥхьылшьаауаз.

Ашьыжь сара заанатцы сҿыхеит. Аҭаацәа иацы икара-уараха иахьыҟаз акәу здырхуада, уажәыгь ацәа иалымҭцыцызт. Ирласны сҽеилаҳәаны сындәылтцит. Усгьы уажәы, аҽеагакра ҳцаанза, мжәак ма цак сѡыхәнап ҳәа сзбеит.

Акәасқьа абартца сѡықәгылт. Ақыҭа уажәшьҭа ишҿыхац иҿыхахьан. Амардуан слаҿалт. Ашьыжьтәи аҳауа цқьа хьшәашәаза, иласкәантраза, игәыҟатцагаха иаасҿашәшәеит. Ххәарақәеи ҳажәқәеи ҳгәарааида иавагьежьуа, еибарҟааua иаван. Ҳгәыла ԥҳәыс акәытқәа акыр рыстоит ҳәа аца дѡыхәназаарын, аца ашә абжьы геит, нас акәытқәеи ашәишәиқәеи лаԥхьа иаауазырт, рыбжьы рхагала. Хара цьара уеидрақәак реинҟьабжь аагеит, азхаҟа заагара ицоз лакәу, мамзар ажәқәа зхьарц зҿыназхаз лакәу узеилмыргауа.

Ҳаштаҿ ашьац иатцәа ашьыжьтәи азаза зқәыҳәҳәоз саннылагыла ауп сшьапы шыхтыз ангәаста. Аха акәасқьа ахәнара сацәаашьеит. Абаҳчаҿ, аца ашьапы шәпа сшьапы нкыдыргылан, амахә илаҟәыз аанкылан, сѡеиханы ахәнара сҽазыскуан еиԥш, аҳаҷаҳәа Зызлан даасгәалашәеит. Сқьышәгьы азәы дынҭасызшәа саақәгьежьит. Уигьы уажәы даагылахыр, еиҭах лылақәа ыргызмалны дцәытцаччошәа, лцәа дҭачза дсыхәаԥшуазар акәхап. Иаразнак сгәалаҟара аапхастахеит. Ехьатцәкьа дсымбар стаххеит. Аматцурта снысѡналан, адулаԥ, аартны сынтаԥшит, издыруада, сан илзыз иацтәи амгьал ҭазар ҳәа. Аха акымзаракгьы ыҟамызт. Акызатцәык, ибзиашәа сылаԥш ақәшәеит, иахатәи аҳампалқәа хәба ачанах ианны, акәакь иахькҿагылаз. Акы снацҳан, снапқәа ѡба-ѡба аашьтырхит. Нас, ашта сынтытцын, агәарабжьара саныланы, архаҟа схы рханы сҿынасхеит.

Амра уажәакәын агылара ианаҿыз. Уи шамшамуа, Аҳмеҭ ибахә абз еиԥш иҟаԥшьза, икәалыкәаџьо ахы шаа-

кылирҳәҳәаз, ихаакәакәараҙа ашәахәақәа ааунашьҭын, иразныпсараха ақыҭа иналанапсеит.

Хәылбыҿеханҙа архәа сықәын, аҙы сҭан, сызхара ашьапылампыл саст, аха зегь акакәын, сахьцалак Зызлан ҭып сылҭомызт. Уажәы-уажәы сгәы дҭашәон, дааины, дцыхҙа саԥхьа даагылазшәа сылаԥш дыҭцашәон. Егьа ƙаитцандаз, уаҳа уи лыцәцашьа смоуит. Ахәылбыҿеха, смида-гәидаха аѡныƙа амѡа сықәылт. Ахәыц еиѡысҭцәон, убас сакуан амла. Амѡа санықәла ауп еиҳараҙак сгәы ҭшьаауа саналага. Уаанҙа ахәмарра сханагалан, усƙак исгәалашәаҙомызт. Иаха акыршысфаз сыƙан, ашьжьымҭан исфаз аҳампалқәа аласымҭозар. Иара иахагьы Зызлан дахьсыхәаԥшуаз цқьа акрысзымфеит, ари абыста зегьы ифаҙома лҳәар ҳәа сшәаны ауп заанатц сышгылаз. Есааира аѡны сазааигәахацыԥхьаҙа, иƙастцаз сахьхәуан.

Зынҙа иаасцәымыҷхеит, иахьа ҳутра рашәаны ҳалгарц заанатц иҙбаны иҳамаз анаасгәалашәа…

Агәашә аасыртын, схы нкылырҳәҳәаны аштә снықәԥшит. Уажәытцәƙьа саб илаԥш сытцашәар стахымызт. Аштә ҭацәы». Агәашә ашьшьыҳәа инкыдҭан, скылпш-кылзырѡуа, аҙәыр сибарушь ҳәа аштә сынҭалт. Саб уи аамҭазы арасатра даатысын, цәѡан цәырпсак датцаланы ааида даахытцит. Илаԥш сшаатцашәаз еиԥш, сцәагьы насхыбзааит.

– Аранҙа уааишь! – днасықәцәƙьазшәа збеит.

Итцәѡан наƙ инкаижьын, иеигәышә ахәы ибҕа инатцаргылан, ганха днақәыҷәҷәаны даасзыԥшит.

Снеит, аха акыр снацәыхараноуп сшаангыла. Дысзытцƙьаргьы сышнатрысра сыхиан… (Адунеиаҷы иƙамло егьыƙаҙам). Иашаны, абар хәышықәса срықәуп саб инапы скьымсижьҭеи. Уажәшьҭа схатцоуп ҳәа акәын сшиԥхьаҙоз, иахьатәи сгаҙара алаҳамтцозар. Саргьы иахьада, аусмшха, анкьа еиԥш, сус кажьны архаƙа сықәланы сымцацызт. Аԥыхьа, сашьцәеи сареи аҭаҭын казарма ҳатцадыртәон, аҭаҭын ҳрыԥхразы. Дара анцалак, сара сѡагылан, зегь нкажьны, иқәыршәны архаƙа сцон. Нас, ахәылбыҿеха, исызгәаазшәа анызбалак, аѡныƙа сааиҙомызт. Сан лыхәац саблааиҙа аѡндуаа рҷы сыƙан… Ашьжьымҭан, схала снеины аҭаҭын зрыԥхуа снарыдтәалон.

– Уабаҟаз иахьа? – дҭааит саб уажәы, рацәак ибла самбаӡо.

– Архаҟа.

– Аҽеага шаҳкуаз узымдырӡози?

– Издыруан.

– Нас, иухьи?

Исыхьҭәкьаз саргьы исзеилкаауамызт. Иацы аахыс акалашәа сыҟан. Схы акалашәақәа избон, мыцхәы сыбаѡ сцәыласын. Схатәы ҟазшьа шсымоу аӡәы исырбар сҭахушәа, ма сфырхатцара, ма зегь рылымкаа сара – сара шсакәу дсырбар сҭахызу... Иаахтцәаны, иҟастцоз саргьы исыздыруамызт.

Зызлан аѡны дшыҟам ауп, уажәы сылбар иагьа лгәы лшьышьрын аасгәахәт. Аха зыӡбахә умоу ушә дыхгылоуп ҳәа, ҳаѡны аматцурта иаҽакыз асура ашә абжьы аагеит. Схы сѡаханы снаԥшызар, Зызлан пырпыл рыԥхрак ҟаԥшьӡа икны даадәылтцт.

Сшылбаз еиԥш дааԥышәырччеит, лыжә аҽеша ариизшәа. Даатгылан, саби сареи, дааҳахәаԥшит, зегьы реилкаара иашьҭоу ахәыҷы иеиԥш. Гәаныла лгәы лшьышьуазаргьы акәхарын. Нас, акы лгәалашәашәа, лԥышәырччара налҽалырбан, лхы шьҭкәыцәаа, лҿырԥагьаны, сан лышҟа лҽыналхеит. Сан аусура ашьҭахь аԥьыка лхырц аҳаҟьа дыкәын. Сара сыԥхашьаны схы ласырҟәит, исҳәараны иҟааз. Абри азакәын, уажәы сылбар зыстахымыз,

– Иахьа иҟоуцаз, усгьы иҟоутцеит, аха... – даацәажәеит саб, акгьы сымҳәошәа аниба, – даҽеазны иҟоумтцаразы, иҟоуцашаз ухәҭаа ааныжьуп, уцаны инагӡа. Издыруада уаԥхьаҟа ихәшәны иухәаргьы! – иҳәан, аказарма ашҟа иҽынеихеит. Сан акгьы салымҳәеит, саб иихәаз азхоуп ҳәа илыԥхьаӡазаап.

Зызлан апырпыл шылкыз лхашҭны лнапы лыла иахьхылшьылаз, апырпыл ацара ҭалазаарын, иҟаԥшьӡа, лылаҕырӡқәа аҳәҳәыҳәа илеиуаз, лтаҷкәым ала илрыцқьон.

Уамак ала исцәымҕуп сымацара аҽеага аныску. Абар, уажәы, схала сымаҭа саазынхеит. Сымаҭа митәык ыҟам, амрагьы макьана акыр ыҟоуп, аха иагьа-умҳәан сгәамтцхамтцуа акәын аус сшаҽыз. Агәашә абжьы геит, хырѡ азызуит, уажәы уи аха сымазма. Ашьҭахь, уамашәа избеит

Зызлан аҽеага кны аутра данааҭала. «Аҽеага бкытҙәҟьозар ара баазгодаз, – аасгәахәт сан лҳәашьала, – ма сыпсы еилабхәап ҳәа бгәы иҭоу?» Уаҳа лыгәхьаа мкыкәан сус сналагеит.

Лара цытк дгыланы аџьыкәреи шысрашәоз гәалҭон. Нас, уаҳа ажәак мҳәакәан, днасывагылан, сырашәашьа гәаҭо, џьыкәреик ашьапы давагьежьуа, ашьапы анышә адҳәҳәалара даҽын. Акык-ѡбак лрашәон, аха илрашәоз пату ақәын, сара сеиԥш абыҕьқәа кыдгәыхаа акәымкәа.

Уажәы-уажәы сылақәа нытцрааны, маҙала даагәастон. Лара гәыкалаҭәҟьа даҽын. Лхы-лҽы аԥхҙы иалтцыз, амра аҭашәамҭаз ашәахәақәа илгәыдыпсалоз еилаарцыруа, ихьаԥштәылаха, уамакала дарԥшҙон. Хазы аԥша ҟәанда иаҽалаз, лхахәы иалахәмаруа, еиԥхьытта илҽанаԥсон.

Лара дааҭгылан даасыхәаԥшит, сылаԥш шылхыз лцәа ианалашәа акәхап. Даасҽаԥшит. Сара самхаччеит.

– Ибгәаԥхауоу? – аҭәы налаҭаны сналазҭааит.

– Исгәамԥхоит. Шаҟа игәазырҳагоузеи, иууыз уалганы уанахәаԥшуа. Ус акәҙами? – адунаҙа иеиԥш даацәажәеит, цасҳәа акәу здырхуада.

– Ус акәхап, – ишысгәамԥхаз ала сқьышә аасыртцәиит.

– Аусура – ауаѡ ауаѡра илнахуеит. Саргьы саҭахар сҭахымызт.

– Аусура ауаѡы дафаргьы ҟалоит…

– Иуазҳәада?..

– Изҳәаз дышпаббо! – схы ѡышьҭысхын, сгәышпы аатызгеит.

– Уара уфилософзаапеи, уи сыздырҙомызт. Уаҳа акгьы ҳамҳәеит. Лара санылзааигәаха изгәаҕьит… Иҟалтцо збап ҳәа, цасҳәа, ашьшьыҳәа лмашьхәылтц ааныскылт. Дытрысны лмашьхәылтц аасымылжәеит; аха сышҟа даапшын, сара шсакәыз анылба, акгьы лымҳәаҙеит. Лыблақәа рапхьа иааччеит, нас ихааҙа, игәыкҙа иаасыхәаԥшит. Лара лоуп аинааларазы рапхьа знапы аҽаазырхаз.

Сынтәа ҳара заанатц ҳшылатцаз еиԥш, аџьыкәреи рашәарагьы заа ҳалгеит. Уажәшьҭа сара шаҟа сҭаху аамҭа сыман, схы сақәиҭын, сахьцалакгьы ҟалон.

Шьыбжьонын. Ҳгәарԥ иқәгылоу амжәа ду ашәшьыраҽ ауапа ашьацра иларшәны ҳақәтәоуп. Сара сыбжьы ны-

тцакшәа ашәҟәыпҳьара саҽуп, лара агазеҭқәа – «Апсны Ҟапшь», «Бзып» уҳәа ларха-ҩархо дрыхәапшуеит, лыбжьы рдуны, анбанқәа еицтцашәа, апсышәала сапхьоит ҳәа далагеит. Сыпсы еилалхәарц, слыргәаарц лтахын лыгәхьаа ахьысымкыз азын, аха уи сара сахәапшуам.

Алада амшын ахь бзарбзантцас хысбжьык геит. Ҳкәасқьа апенцьырқәа асаркьақәа иртасаз архыц-хыцт. Ҳҩыцьегь ҳнеиҽапшы-ааиҽапшит, арстәи амшын агәы иатцәаза ҳазхыпшылоз, цьара машәыршәа акәзаргьы ҳәа – лапш ҕбак аатцамшәеит.

– Шьыри, уажәы амшын аҭалара зыпсоузеи! – лҳәон Зызлан дахьтәаз. Хазгьы сара даасыхәапшит, акры сылшараны сыҟазшәа. Саргьы цәгьа избом амшын ҭалара, аха араантә хәычык иаҳцәыхаран. Автобус уақәтәаны «Ахьтәыҟәара» аҽынза уцар акәын. Аамҭагьы уцәагоит, автобусгьы ишуҭаху иуоуамызт. Ҳарҭ аҧкәынцәа ҳамшын азиас Мҧышьҭа акәын. Сара усазтцаар, Мҧышьҭа еиҕьасшьоит амшын атцкыс.

Мҧышьҭа ҳазааигәазам. Абас километраки бжаки бжьоуп. Аха ҳарҭ аҧкәынцәа ҳзы усҟак бжьамшәа ҳгәы иабоит, ҽенакала акырынтә ҳабжьысуан… Шьыбжьонла акәын еиҳарак ҙталара ҳәа ҳанцоз. Арха азы ҳтан. Нас, ашьапылампыл ҳасуан ҳазхара. Ашьыбжьышьтахь, аҽеагакра аамҭазы, доусы ҳаҩныҟақәа ҳаихон, аха зегь акакәын, еиҭах аҩны ҳаанза, ашоура ҳакуан. Ҳцо, ҳаауа, убри ҳаҧын.

Аҙталара схы иааҭашәеит. Иахьа цьара сцап ҳәа сгәы итамызт. Иашатцәкьан, шьыбжьон еиҳа ашоура узымчҳаратәы иҟалеит, насгьы, аҧкәынцәа анаасгәалашәа, гәаныла аҙаҧы снеихьан.

– Зызлан, бара ара быҟаз, сара уажәытцәкьа саауеит, – ахьышәтҳәа сагьаатцкьеит.

– Уабацои?

– Уажәы сааиуеит. –

– Мап, уахьцо саҳәа! – акы лцәа ишалашәаз мҩашьо, стылтцаарц лтаххеит.

– Зталара, – сҳәеит данскәамтц.

– Саргьы суццоит, – сгәысҽеанзамкәа, ларгьы дҩатцкьеит.

– Бхы еилагама!?

– Уамашәа изубеи!
– Уа ачқәынцәа аҙы иҭоуп,
– Иҭазааит. Урҭ сара испырхагоума?
– Ус акәзар, џьаргьы сцаҙом.
– Избан?
– Убас.
– Саргьы.

Ҳѡыцьагь ҳлатәеит, нас, цкьа санхәыц, сақәшаҳатхеит. Лара дгәырґьатцәа дҟалеит.

– Уажәытцәкьа аѡндуаа рҽы сцаны сҽеиҭакны саауеит.

– Бласы! – сыбжьы налықәсыргеит, ашҭа данынҭытцуаз.

Аѡндуаа ҳәа ҳзышьҭоу, Зызлан аангылара дахьыҟаз, саб иашьа иѡны акәын. Уакәзаарын анкьа зегь ҳахьынхоз, уи сара исгәалашәом, аха ирҳәоны изласаҳахьоу ала, саб пҳәыс данааига ашьҭахь, иеиҳабацәа ишыҟартцоз еипш, иаргьы дырҽытцны, ахәыштаара амца еиҟәшаны, абрахь нхара дааит. Даур, даду, нанду уакәын иахьыҟаз. Даур иабтцәкьа дыҟаҙамызт уи дзааҙаз дадуи нандуи роуп. Иаб, иашьцәа зегьы дреиҳабызаарын, аха аибашьра иаанала-га арра дырган, уахьынтә дызхнымхәгәышьеит. Ипҳәыс, ѡышықәса ирықәыз Даур аѡны дынкаршәны, хатца дцеит. Уа дахьнеизгьы ишылтахыз деиқәымшәаҙеит. Ашьҭахь зны сыҷкәын дызбароуп ҳәа далаган, аха агьалымтцуашәа анылба лҽааиқәылкит.

Зызлан данааи дысзымдырразы аҧсык сыгхеит. Лылақәа абласаркьа еиқәатцәа рыман. Аиқәа еиқәатцәа илышьаз ашьапқәа ҭбааны, хыхь аҧсуа маа еипш иҟьаҟьаҙа иақәыз, лҙара ҭкәыцәаа иакын. Акьаҽ цәыш илшәыз ар рформа-ла иҙахын. Лапхьа лџьыбақәа наҟ-ааҟ адәахьала иҽаз, абѡа аҧштәы змаз ҳәынтәрала еибаркын. Дсолдатушәа, апагонқәа ҳәынтәрала еибаркны лыжәѡахырқәа ирықәын. Еимаа ҭаркьакьақәак лышьан, ампахьшьы хә-баба лыхәда иахшьын.

Амшын ҭалара бцо џьыбшьома, аҙиас ауп ҳазҭало.

– Зегь акоуми, – лҳәеит лара ҭынч, исҳәаз агәхьаагьы мкыкәан.

Аҙиас аҧшаҳәаҽы, ҳарҭ ачкәынцәа ҙталарҭас иҳаман. Ара аҧхын мшқәа раан ачкәынцәа ҳзы игәазырҳаган.

Шьыбжьонла амра ԥхозааит, имԥхозааит, шәѡык рҽынӡа, ԥшь-қытак рҽынтә аҽар еизон, адуцәа иааиуаз аламҭакәа. Уи адәхәыԥш аӡиас ахықә инаркны, иакәыршан аҭла хоурақәа игылаз, ашәшьыра ƙарҭон.

Уажәы уахь ҷкәынамзар зҕаб дахьҭамло, Зызлан дсыманы неишьа сымамызт. Убри азын, ҳаҭаларҭа ҳѡавсын, даҽеа дәхәыԥш хәыҷык ашƙа ҳцеит. Араагьы лаƙтәирахь излеицәаз ҳәа агьыƙамызт, адәы аҭбаара маҷын акәымзар, еиҳагьы иԥшӡан. Иааҳакәыршаны аҭынчра иƙаз аӡәгьы иеилеихәомызт.

Зызлан ирласны лҽааилылхт. Азныказы блала дааимыздеит уамашәа дбаны. Избанзар, сара сҽы абас зҕабк лҽеилылымхӡацызт, насгьы, абас ѡыцьа ҳамацара ҳаƙаны. Сара сгәы ишаанагоз, хаз-хазы аӡы ҳҭалоит ҳәа акәын. Лара леиҽартәышьа бзиан. Лҽыкәабага маҭәа лцәа иадшәаланы иƙаз, амра ашәахәақәа ахьлыдыԥхалоз еилаарцыруа иахьеиланаԥсоз, еиҳагьы дарссируан. Нас, днеин аӡиас аԥаѡ днықәтәеит, лшьапқәа аӡы инӡаасыло. Лышьтахьƙа хәыҷык лҽынхыршәтны, лнапқәа налытцалыргылт, шьыбжьонтәи амрацара лҽалырблразы. Лылақәа хѡан, амра хцеиуаназ. Лыхцәы цыртланы, еиԥхьытта иƙаз, игьалауа асаара ишьҭасуан.

Сара сылаԥш сзылƙәымгауа слыхәаԥшуан. Амшын аҽы ас аҳҕабцәа рҽеилыхны избахьан, аха ара… исыздыруамызт лыхәаԥшра сгәазырԥхоз. Сышƙа данааԥшлак, сара наƙ цьара сыԥшуашәа ƙастцон. Уи лылақәа гызмалӡа игәалымҭо дыƙамызт… «Уажәшьҭа сақәылкыр иԥхашьароуп»– аасгәахәт, саԥхьа икаршәыз лыбласаркьа еиқәаҭәақәа сыла инастеит. Наƙ нырцәƙа сыԥшуашәа ƙастцон, аха лара лышƙа сцәытцыԥшуан.

– Улақәа ирзеицәаӡами уахьцәытцыԥшуа? – лҳәеит дсыхәамԥшӡакәа, лԥышәырччара мчыла инкыло.

Исҳәо сҽамшәо саақәлырхеит, сƙаԥшьӡагьы снеибакит. Лара уи уаҳа хшыѡзышьтра азылмузошәа ааƙалтцеит.

– Акыр итцаулоу, арстәи хыла сыпар ишпаƙалари? – дсазтцааит, сышƙа даахьаҳәны.

– Иарбан?

– Аӡыжь.

– Хыла аԥашьа бдыруазар, бхы ытцасҙом. Ибзымдыруазар – итцасуеит, – сҳәеит, аха сажәа алгаха сымԥакәа дыԥеит. Саргьы аҽеилыхра сналагеит…

Аҩныӄа ҳанаауаз исалҳәон аҙсашьа ахьылтцаз Днепр аҿы шакәу, уи шҙиас дуу, Киев ақалақь иалсны ишцо. Насгьы, саргьы сгәы салыргар лтахымшәа, Мчышьта аҙиасгьы шыбзиаз лҳәеит, хәычык ихьшәашәацәоуп акәымзар.

Уажәшьта амра ашәахәақәа шьыбжьон еиԥштцәӄьа ицацәамызт. Ҳарԥ аҩныӄа ҳаауан, агәарабжьара ахәшырб зныжьлаз ҳаныланы.

Зызлани сареи убас ҳаишьцылт, ҳаиҩызцәахеит, ҳаныхәычқәаз аахыс ҳаибадыруазшәа. Саргьы архаӄа ацара саӄәытцит. Ҳарԥ есымша ҳанеиқәымшәо ҳамамызт, аамԥагьы ибзианы еицаҳахаагон. Лара усгьы, еиҳарак ҳара ҳҿы акәын дахьыӄаз. Избанзар, аҩндуаа рҿы лгәы ҿыгьуан. Илықәлаз аҙәгьы дыӄамызт, иӄаз хәычқәан. Дадугьы нандугьы ахәычқәа реиԥш, аурысшәа аахтцәак рызҳәомызт. Егьырԥ иаанхаз усура идәылтцуан. Даури иҩызцәеи Аӄәа, Шәача, Ритца уҳәа идәықәын, лара урԥ дрыццаҙомызт, автобус дакуан азы. Убас дшыӄазгьы, жәаха Ритца цәгьала дганы дааргазаап. Автобус лхы лнархьын, аҩны дышьтан.

Хәылбыехала ҳгәарԥ аҿы агәыла чкәынцәа рацәаҩны еизон. Мпыл ӄаԥшьык азбжак қәыршәшәа иҳаман, ҩыцьараны ҳҿееаиҩшаны, ашьапылампыл асра ҳалагон. Зызлан уа далахәзар акәын. Даластцом ҳәа уалагаргьы, ҙгабк ашьапылампыл дасуаны збахьадаз, аха уи азы, изакәызаалак ажәак ласҳәомызт. Избанзар, уажәшьтан дсызгәаар уаҩеимшхара сзыԥшын. Ахәмарразы ҩ-командак ҳҿеахьеиҩаҳшоз, лара цасҳәа сара сгәып ахь днасуан. Амба хьчаҩыс дахьԥагылаз илкшеи илзымкшеи ампылқәа зегьы аулышьтуан. Улытцаӄьар еиҳагьы аус еицәоутәуан. Убри азын, аҙәгьы акгьы лаххәомызт.

Ууанҙагьы, раԥхьа жәылаҩыс даныхәмаруаз инаркны, зегьы ҳгәы кыдылххьан. Саргьы сжәылаҩын, аха – Зызлан арымарахь ала жәылаҩыс ахәмарра даналага инаркны, мпыл ҽеик лара лҿынтә исмоуит. Уи исоуа сашьԥамызт, лара офсаид дтытцуандаз, уа дыштагылаз дтагылаҙан. Аха ашьтахь, дахьгылаз лгәы цтцәоу здырхуада, мбахьчаҩыс дӄаларц лтаххеит. Мап зкуадаз, мбахьчаҩыс ахәмарра

далагеит, аха араагьы аҩра рацәаны иатахын азы, иаарласны арыгьарахь аҽы хьчаҩыс диасит. Ара цытк дыќан, ҳамбахьчаҩы дычмазаҩхаанза. Уи данычмазаҩха, итаҳаргылоз данаҳмоу, Зызлан дтагыларц азы даҳәеит. Уитцәкьа шаҳтахымыз ҳақәшаҳатхеит, аха лара уброуп хәычык акыр даҵсаны лхы ахьаалырҵшыз. Аҵышәа змоу азә иеиҵш акәын лыҷекажьны ампылқәа шылкуаз.

Егьырт амшқәа аныќәара иақәҳарзуан. Уи аамтазы, сара исымбақәацыз, насгьы, ас иҵшзоуп ҳәа сгәы иззаанамгоз атып ссирқәа избаз рацәан. Ҳцыхәан акәара тыбга ду, амыг зхаҵаны иќаз зныкыр сталахьазу. Зызлан даалаган, саб иеигәышә аашьтхны мчыла азышьтра стагыланы, ахы ахьытцытцуаз аҽынза сылгеит. Убра ҳамҩа шылсхуаз, сеигәышә ахаҳә наҽасын, аҽы ҷеит. Уи аныҵеы, саб имбаратәы истцәахит.

Саб иеигәышә уажәыгьы дашьтоуп, аха сара цәыргашьа сымам. Нас, Зызлан ишылҳәаз еиҵш, аҩныќа дцар, лара иҵылҷеит ҳәа сҳәап. Ҳкәара аханы ҳап хәычык аман, убра ҳхәытцалеит, хә-цәашьыки жәа-сҵычка тоцки ҳаманы. Ҳантытц ҳаубар ҳаузымдыруа, анышәаҵшь ҳаганы ҳаќан. Иара убас Мчышьта ахы ахьытцытцуагьы ҳцаны иаабахьан. Ишакәхалак ҳәа баша аҩны ҳамтәеит, аныќәара акәын ҳазҷыз. Ҳакәша-мыкәша шамахамзар иааҳамбацыз акгьы ыќамызт. Уртқәа зегьы ртцыхәа тахтцәон, иахьа Абаажәахәы ҳцаны ҳаар.

Абаажәахәы ҳәа ҳзышьтоу ачкәынцәа азы ҳахьтало нырцә ахәы иќаз акәын. Атцла дуқәа, шәышықәса зхытцуа, еилачы, уи ахәы зегь рхыбуан. Ахәы азқәан абаажә гылоуп, атзамцқәа абжак еилаҳахьеит, аха абжа еибгоуп. Уи абаа атоурых уаҩы издырзом, аха иҩашьом акры шахытцуа.

Амҩахәаста ҳазныз амат еиҵш итцәии-тцәиуа аҩада ахәнара иаҷын. Ихараны уахьынаҵшуа, атцла еилачыра инылазуашәа иубон ҳазныз амҩахәаста. Ана-ара ҳахьынаҵш-ааҵшуаз, цьара-цьара абна рыцҳашьарак азымукәа ихшьаан. Ҳамҩахәаста ҷатцәиуа ихәнацыҵхьаза атырасқәеи ахәажәқәеи иаҳҵынгылоз снапала снарыхааарыхон. Арахь абна акыр еибган алада ааста.

Ашьыжьтәи амра ашәахәақәа, аккара еилачза иаҳхагылаз иалҵханы, ачыцьқәа ирыцәҵхон, урт

ирыԛәтԥырны асаара икаҭәон аӡаӡа еилаарцырԛәа. Зныԥзынла, атԥла быԓъԛәа ануԛәшәалак, уԥәа уҭнарӡыӡаауеит. Нас, ацәыкәбарԛәа укәа инҭалон, уырчыхәчыхәуа. Атԥла шьапы шәпаԛәа, ѡыцьа рнапԛәа акәымшо, ԥеаарԥагьаны дгьыли жәѡани рымҽхакны акәын ишгылаз. Рытцаԟантә ажәѡан убомызт. Амра ашәахәаԛәа атԥла быԓъԛәа рылпхара рзыцәгьан. Убри азакәхап адгьыл зыцәаакыз, насгьы, ицәыҭԥлашьцан, иагьхьшәашәарҭан, ахәапа афыѡгьы уԥынтԥа иҭасуан. Амра ахьаԛәыԥхоз адгьыл цәаак ахылѡаԥсылѡа алнахуан.

Зызлан лыбжьы аатыган дцәажәоит, нас, иаахәыҭырԟьаны, акыркырҳәа дыччон. Лара иахьа, зегьы дреигәыргьоит, илбо ашәапыцьап иатцәара, адгьыл, ажәѡан лыбла хыркуашәа лбон. Лкасы лхыхны, ишьтыхны лханы илԟьон.

– А-а-у-у!.. – лыбжьы налыргон.

Абна зырцәажәоз атцар рыбжьы, Зызлан лыбжьгьы нарыцлеит. Ҳханы атԥла махәԛәа ирыԛәтәаз атцараԛәа неимбгьыжәаа ицеит. Лыбжьы тԥаԓа илыргаз ԥсахны абна иара атәала игәаѡаӡа еиҭанаҳәон. Ҳарҭ ҳгыланы ҳазыӡырѡуан уи абжьы, есааира илаԟәуаз, апсы ахытцуашәа, ихараны абна инылашәкәа ицоз. Нас, уи абжьы ҳашьтоушәа, иахьыӡыз ашԟа ҳҽынаҳхон.

Амѡахәасҭа ҳазныз аѡада есааира иҭшәахо акәын ишцоз. Ҳарҭгьы ҳанҭгыла-аатгыло, тынч ахәнара ҳаҽын. Ахьхьаҳәа илеиуаз акәараҷҷақәа рыбжьы ҳазыӡырѡуан. Аха урҭ рыбжьы зны-зынла ҳлымҳа аҽынӡа ианнеиуеи ианымнеиуеи еиԟаран.

Атцыхәтәан абаагьы аапшит, ҳарҭгьы ҳаанҽаст. Апыхьа ишызбаз иԟан, цьара еиҭасрак амамкәа. Цқьа унадгыланы уахәапшыр, игәоумҭар залшом абаа хыжәжа анкьа формас иамаз. Мраҭашәарахьтәи аган шеилаҳара еилаҳахьан. Апхьаԟа, тԥаԟа ашә узлаѡнало, ахышә лаԟәқәа инадыркны еибган. Аха иѡахыкны, ахышә азбжак инаркны, апхьатәи аган инеиԥшьны, иԥган. Иԥшӡамкәа, ихыжәжәараӡа, амҩи ашәчи ақәцә иакәыршаны иуҽапшуан. Егьи атӡамц, амрагыларахь ала, ақәцә аҽы ухәнаргьы ԟалон. Аѡнытцԟа иҽапԟаны хаҳәла иаагаз амардуан уаанагон. Абаа аѡнутцԟа амыԓқәеи атцлақәеи тиаахьан.

Иеибгаз аҭзамц ҳаныѡхәна, уамашәа иаабеит: арстәи ҳапҳьаҟа ҳахьԥшуаз, цаҟа арха зегьы унапсыргәытца иқәушәа иубартан. Мчышьта аҙиас акәзар, амаҭ еиԥш аҽееитцҳәа, ладеи-ѡадеи ишьтан. Асаркьа ануҽаҷҷо еиԥш, убла хнакуан. Наҟ-ааҟ, уи ахықә атцлақәа ахагылан, хазы, адәхәыԥшқәеи амхқәеи урҭ раҳатыр рбошәа ирытцагьежьуан... Жәаха аҙы ҳахьтаз адәхәыԥш хәычгьы еибаҳарбеит. Ус, арха ааныжьны, иѡахыкны улаԥш нахужьыр, раԥхьа амхқәа, нас аҳаблақәа убон. Ҳара ххаблагьы убартан, аха ишыҳаракызгьы, атцлақәа рыбгьы иатцәа иалаҙуаз ҳаѡны убартамызт. Урҭ рышьтахьҟа, аѡада хараҙа, ашьха цагьақәа рҽеитцҳәаны, рыцаҟьа ғьазгьазқәа аадырԥшуан. Араҟа асцәкьа иԥшҙоуп ҳәа сыҟамызт, ари абаа аҧеыха ашҟа акырынтә сышхалахьазгьы, иахьа сахьыԥшуа даҽеакалашәақәа избоит...

Зызлан ашәаԥыцьаԥ абгьы иатцәара, аԥшҙара дхырхзаарын, анаԥшы-ааԥшра акәын дызҧыз. Лыбла разқәа рыла аԥсабара дызқәыԥшуаз аԥшҙара дхыхны дагахьан. Лхылҧы иаақәыххыз ачча уа илзаанхеит. Аха лқьышәқәа тцыстцысуан, акы рҳәон, гәаныла дцәажәозар акәхарын, акгьы узеилкаауамызт. Лыцьымшьқәа кахәхәа икыдыз цьарак илзаанкыломызт, уажәы-уажәы лада-ѡада дларыха-ѡарыхон, аха даҽеазны цьарак иаанылкылахуан. Усҟан лыла агәгьы аҽеарҭбаауан. Саргьы сылзааигәахауа, лыжәѡахыр ааныскылт, ҳазқәгылоу далҟьар ҳәа сшәаны.

Амра жәѡан гәы иалаз, уажәшьта иаҳхагылан, уи азакәхарын изкацеиуаз. Ҭынчран зехьыныцьара. Уи зыхҟьоз амца шоура икатәаз акәхарын. Ус, ҳгәыҳеанҙамкәа, иаахәытцырҟьаны ԥша хьшәашәак аасит ихааҙа. Атцлақәа еиқәышьшьшәа иҳатцагылаз аарлахҧыхын, амра иаркаҥзауаз абыгьқәа аршәшәеит. Нас, маҙажәак рзаанагазшәа, рыхкәа неидкыла-ааидкылан ихәыҭ-хәытуа, «ашшы» рыхга, зегьынцьара инеилалт. Рхы-ргәы ҟаца, атцлақәа еимданы иааргәыбзыгт, рыкәцәқәагьы ааҳамтцахырхәеит иматанеиуашәа. Шәтык афѡы аманы, аԥша ҳзамѡа инаҧахәмарт ҳагәзуазшәа, Зызлангьы лыхцәы иалахәмарны иааиланажәжәеит. Аԥша есааира аҽеаргәгәон, алеишәа шыцәгьоу ҳдырыр атахымкәа иҟамызт. Еиҳараҙак Зызлан лакәын изызгагаз: лыхцәы шьытцәра-шьытцәра уажәы-уажәы лаԥхьаҟа иианагон. Лара лыблақәа кыд-

халан дыԥшуан, лыхцәы анаалҽаԥсалак, лнапала наҟ иныкәылхәон.

Уажәеиԥш абас сылзааигәаны сымгылацызт, насгьы абас аиԥштцәкьа слыхәамԥшыцызт. Санылзааигәаха ауп цкьа игәасҭо саналага ууанӡа исызгәамҭоз. Лылагә иатцәа жәѡангәыԥштәылан. Лхы-лҽы ҟәымшәышә ԥшӡан. Игәкын, ашьа алԥхаауан. Лқьышәқәа ууанӡа мыцхәы итахәшәа избоз, уажәы ус иҟамызт, иаҳа иԥшӡахазшәа збеит. Урҭ зегьы сыблахатц дыргьежьуан… Истаххеит лгәы дамыргацәакәа, лажәа сахымпо, лнапы ааанкылан, илмырхькәа иаасшьышьыр, ашьшьыхәа ирҟәымшәышәны хыхь-хыхьла. Нас, мыцхәы имыргәгәацәакәа сгәы днадыстцар, лхахәы бырфын ԥшқагьы снапы алшьуа даагәыдкылан арстәи сыпар, тцаҟа акгьы сыхьӡомызт. Лыжәѡахыр искыз аушьҭны снапы аалыкәсыршан, даасгәытцасыхәхәеит. Лара уи тцакы амҭазакәа, ҭынч, сыгәра ганы сгәы лыҕенадылтцеит. Сгәы атҳара-тҳара еисуан… Лыхцәы сӡамѡа иакьысуан, адухь фѡы хаакәакәараза спынтца итасуан, уаҳа акгьы саҳауамызт, акгьы збомызт.

– Узҽуи, мшәан?! – лҳәан, ацәа даалтцызшәа, лҕеаасымылжәеит.

Снеилыпсаа сцеит, исҳәара, изура сақәымшәо саақәхеит. Сҟапшьӡагьы снеибакызар акәхап, арахь избомызт акәымзар. Снапқәа аасырҟәычит, ахәыҷы цәгьарак ҟатцаны данақәыркуа еиԥш. Уи ангәалҭа ауп ихааза, игәыкӡа данаапышәырчча. Нас, сгәы сҕеанӡамкәа, сӡамѡа днагәзит. Иҟалаз схы аҽынӡа иааиаанӡа, лара дыѡны амардуан длаҽалт.

– Бкаҳауеит, бмыццакын! – сыбжьы налыкәсыргеит, аха илаҳаит ҳәа сыҟам.

Абаагәара ҳанҭысгьы даанымгылаӡеит. Алада илашьҭыз амѡахәасҭа даныланы, дыҷҟьаса длеиуан. Слыхьӡошәа анылбалак, еиҳагьы дыѡуан. Усҟан сара сҕеаныскылон. Аладара зегь хаҳәран, дкаҳар ҳәа сшәон. Ҳаауан ҳаапсаанӡа. Ашьҭахь, лнапы лгәы иадкылан акыр-кыр дыччан, дсызтцаait:

– Уаапсама?

– Мап.

– Нас, итцегь ҳаѡуама?

– Ҳаѡп. – Мап сҳәомызт.

Ҳаивасны ҳаԝуан. Сара исыздыруамызт абрыҟак амч ҳалазҭоз. Лара саԥхьа дгылан лыҭкы бгьаа-бгьааува, сара сзылхьымзошәа ҟасҭон. Ларгьы сара сатҟьыс дыԝуашәа лгәы иахьабоз акәу, аанҽасра лҭахымызт.

Аԝраҽы, иаасҭаххар, лара ашәыхгьы даласҭомызт. Ашкол аҽы сатҟыс иԝуаз аҳәгьы дыҟамызт. Зынгьы, ныхәак азы, Гәдоуҭа сырган, астадион аҽы сахьыԝыз актәи атып агеит. Аха ашьҭахь, Аҟәаҟагьы сыргеит, уа исыҟәымҽиеит акәымзар…

Ҳарҭ ҳаԝуан. Ҳаԝуан акәараҷҷақәа, адәхәыԥшқәа ҳашьҭахьҟа иаанхааныза. Зызлан дааԥсан, лшьаҽақәа ирыгырхо дышнеиуаз, ашьшьыхәа лҽыналхеит. Сынлыхьзеит саргьы. Лнапы шкәакәақәа ааныскылт. Ҽылымҭзеит, иагьсымлымхит.

Ацҳа ҳныкәсхьаны аиԥш, ҳапхьаҟа шьоукы ааиуан азы, лнапы искыз ааусышьҭит. Ҳарҭ уажәшьҭа аԝныҟа ҳаауан. Зызлан лхы лыкәажь, дынкахәыцуашәа саԥхьа днеиуан…

– Адгәа…

Сналыхәаԥшит. Агәра сымгеит сыла иабаз. Уанза дгьыли жәԝани иреигәыргьоз, лылахь еиқәышьшьы дгылан. Лыблақәа ихьанҭаза, хәыцрыла итәны акәын ишсыхәаԥшуаз. Агәыкра зҽықәхәхәылоз лхы-лҽгьы, уажәы аԥшшәы ацәыҙызшәа збеит. Даасызԥышәырччар лҭахны, лқьышәқәа ачча аақәхәхәын, аха мчыла иналҽалырбеит. Лхы-лҽгьы иаразнак аҽааиҭанакит. Икахәхәа икыдыз лыцьымшь еиқәатҷәақәа дԝарыхан, лыблақәа разза иаасыхәаԥшит. Акы лхәарц лҽыназылкуан еиԥш, лылаԥш насҟәылган, ганха дыԥшуа, илгәалашәах здыруада, лылахь еимарҷыԝны, еиҳагьы лхы налырҟәит. Лыхцәы налҽаԥсеит. Аха аҙәы лқьышә дынҭасызшәа, даақәгьежьын, уаҳа ажәак мҳәакәа, ашьшьыхәа лҽыналхеит.

– Уатҷәы аԝныҟа ҳцоит, – лхәеит, цытк ҳаннеи ашьҭахь, лыбжьы ааиҭакны.

Сгәы нҭыԥсаait. Хаҳә дуззак ҭарыжьызшәа ихьанҭахеит. Уи азымхозшәа, агәыр аланатҷошәа акәын ихьыу-хьыууа ишсыхьуаз.

Ҽылымҭзакәа ҳааuан аԝныҟа, аҙәгьы ацәажәара хҭахымызт. Агәарабжьара ҳахьыбжьаз ҳаимаақәа ҳашьаҳхит. Шьыбжьонтәи амра-ца иарцахьаз ахәшырб ма-

кьана имхьшәашәаҙацызт. Ишаҳәшаҳәуа ҳшьапқәа ахьылаҳаргылоз цәгьала ҳгәы иахәон. Атцлақәа, амҩа иахагылаз, ашәшьыра иҟартцоз ҳнарытцысуан. Дасу ҳхәыцрақәа ҳрылан, ҳаиԥыртцра аҙәгьы итахымызт. Сара истахымызт лара ирласны аҩныҟа дахьцоз. Убас слышьцылт, ҳаиҩызцәахеит, уажәы схахьы исзаагом уи лцара. Сара амҩа ҳазқәу цыхәаԥтцәара амаҙамкәа уахгьы-еынгьы ҳанызар «ҟыҳ» сҳәомызт.

Аҩны ҳанааи иааилашәшәхьан. Аха афымца лашара цьаргьы иаркҙамызт, цқьа илашьцаанҙа ҳәа иԥшызшәа. Аха алада, Мҷышьта адәыԥба аанҧасыртеи, Бамбора аеродром аҧи, нас уи ааигәа-сигәа амшын аган инаркны алашарақәа каххаа иадыркхьан.

Аҩны аҙәгьы дыҟамызт. Сан агәара атцыхәан ажә датцатәан ахьара даҧын. Сашьцәа рыбжьы ататын казарма ашҟа игон, урт ататын ҧыхны иааганы ишьтартцозар акәхарын.

Зызлан аҩндуаа рҧынҙа дызгарц ҳҧылаҳхеит. Лара цас илуазшәа, акгьы лҳәомызт, сара изакәызаалакгьы акы лҳәар стахын. Данцәажәо бзиа избон, иԥшҙаны ауп дышцәажәо, дынтгыла-аатгыло, лыбжьы ԥшқаҙа. Лара ҧылтуамызт. Сара лылахь еиқәылымтцарц, цьара лгәы иахәаша акы ҟастцар стаххеит, аха иҟастцара сыздыруамызт. Атцыхәтәан иақәскит ахьыз чыда илыстаз наҟ икасыжьырц. Сара исыхҟьаны ахәычқәа зегьы «Зызлан» ҳәа илышьтан.

– Света! – сыбжьы нытцакшәа акәзаргьы, раԥхьаҙа лыхьз сҳәеит.

Лара дытрысшәа даақәгьежьын, даасҧаԥшит. Лылахь еиқәыз ааитцылхын, ихааҙа даасыхәаччеит.

– Мап, уара узын Зызлан шсыхьзу саанхааит. Нас дыԥхашьашәа инацылтцеит: – Зызлан ҳәа ансоуҳәо иаҳагьы исгәаԥхоит.

Иара саргьы Зызлан ҳәа сахьлышьтаз уамакала исгәаԥхон. Зны-зынла ҳанеибаргәаауаз цасҳәа сгәыгра, сыргәамтцра иҟалтцоз, уи ахьыз иаҳа ианаалон. Зызлан сара дысгәаԥхон, уи ианагоз хаталатцәкьа ишысзеилымкаауазгьы. Иҟалап уи лҟазшьа, ахәычы, аду ҳәа еилых дахьыҟалымтцоз иахҟьозаргьы. Уи аилыхрак сара сгәы ԥнатцәахьан. Избан-

зар, ҳакласс аҽы итәаз аҳҭабцәа уи грас ирыман. Аҳәы далхны, рхы иатәашьаны иацәажәон, ихәмарны алаф илырхуан, нас дырԥхашьаны, априаник рзааихәаратәы иҟарҵон. Усҟан уи ихьз рҽытшәараны иҟамызт, даҽеаҳәы акы рзыҟаитцаанҳа. Шьоукых атәарбахуамызт. Урзыҳырѳыр, аҳәы ихы ҟәазцәоуп, егьи ихы бзиазаргьы, иқьышә аигәышә еиԥш икьаҳәын, икьаҳәымзаргьы ихәахәан, ма дара ртәала дгаҳан. Ус иҟоу иааҳәны ихәаԥшҳомызт, рхы иатәаршьомызт. Аха Зызлан ус дыҟамызт. Сара сыдагьы, сѳызцәа зегьы даҳѳызан. Есԥьаангьы длахҿыхын, зҳаб еиҿамск лакәын. Арҭ ҷкәынцәоуп, сара сыҳҭабуп ҳәа ҷьара аказы даангыларц лгәы иҭамызт.

Акәара ҳанҭысын, аԥьықәреирҭа иалгаз амѳахәасҭа хәыҷы ҳнанылеит. Аҳаҳа уажәнатә аԥьықәреи быҳьқәа цәаакҳа иҟанатцахьан. Аѳндуаа ргәашә ҳазааигәахацыԥхьаҳа, ҳарҭ ҳшьаҿа иагҳархон.

Ԥҭа еиқәатцәақәак ҳәазо ажәѳангә иатцалаз, алашьцара иацхрааушәа, иаразнак иаадырлашьцеит. Аеҵцәақәа акы-ѳба икыдызгьы нхырѳеит. Заанатҵ игылахьаз амзагьы, раԥхьа апҵақәа еихьымҳа-еиԥымзо иапылаз, даараҳа аҿашәазаргьы, иҳсаны ирылтцит, аха нас, амч рықәымхоу здыруада, урҭ ирхәаҿызшәа иаахырѳеит. Ԥша аҿамызт, идыдны имацәысуамызт, аха акасы еиқәатцәа ажәѳан иаҿазыршәыз апҵақәа рыла уажәнатә еилкаан, амш цәгьахараны ишыҟаз.

Агәашә аҿы сара саангылт. Зызлан уаха аѳндуаа рҿы саангыларазы дсыҳәон, аха сара мап скит. Избанзар, аѳны срацәажәар ҁтахын, уатцәы Гәдоуҭаҟа соурыжьразы, Даур иѳызцәеи иареи адәыҷба иастарц. Зызлан уахь сымнеиуашәа анылба, снапы ааулышьтит. Баша, ҿымҭԥсымшьа, ҳаиҿаԥшуа ҳгылан. Ас наунагҳа ҳаидгылазар акы сҳәараны сыҟамызт.

– Уатцәы снаскьоугауоу?

Сара саапышәырччеит, уи ада «ааи» аанарго. Лылахь еиқәыз неитцылхын, лылагә аацырцырт, ачча, агәырґьара хыҳәхәыла.

– Уатцәынҳа, – лнапы даахеит. Сара уи лнапы анаанысқыла иаусмышьтит, ирґәґәаны иааныскылт. Нас, егьи лнапы лыцырхырааны, искыз лнапы сымылхырц далагеит.

– Даҽеа минуҭк, – саҳәеит сара. Ларгьы лнапы шоусмыжьуаз анылба лҽааиқәылкт. Минуҭк акәым, итцагьы ҳгылан.

– Снапы аушьҭ уажәшьҭа! – лыбжьы аарԥшқазаны дсыҳәеит.

– Даҽеа секәындк! – сааҕьатцәы-ҕьатцәит сара.

– Мап.

– Секундк абжа! – лнапы аасырҕәҕәеит еиҭа. Лара, адуназа иеиԥш, атцанза даақәыԥсмчҳан, лшьапқәа ааиҭакны, хәычык дынсыдтцын днагылт, наҟ ганха дыԥшуа. Уажәыуажә лқьышә ҟәымшәышәқәа дрыцҳауан. Сахьлыхәаԥшуаз, иахьа шьыбжьон еиԥш, ашьшьыҳәа, лгәы дамыргацәакәа сгәы днадыстцандаз аасгәахәт. Сгәы алакѡакра иаҟәытцуамызт, атцыхәтәан ианакәзаалак акала лгәы нсырхар стахымызт. Лгәылҽанзамкәа лнапы хьыршәыгә снагәзит. Лара лнапы ажәырқь ҳәа иаасымылжәан, лылақәа аартшәаны днасҷаԥшит. Сылақәа аахызѡеит дахьысҷасуа сымбаразы. Уажәы-уашьҭан лнапы сшазыԥшыз, лыԥсыԥ лага-ѡагабжь саҳаит, лтаҷкәым лратцәазеит сгәахәын, сылақәа хѡаны сыԥшын. Раԥхьа лыхцәы аасҷахәмарт, нас, лқьышә цаҳә-цаҳәқәа сзамѡа инакьыст. Ари ҟалеит алиԥси рыбжьара, сшымгәыҕзоз. Ашьҭахь, схахьы сыхшыѡ анааи, лара лытцкы бгьааува, аматцурта абартцаҷы алашара дналызбааит: Истахзамкәа саақәгьежьт.

Алада цьара иааҭамацәыст, уи инақәырццакны, аѡада ашьхаҟа иааҭадыдит. Сгәы сдырхьуан уатцәы амш ахьыцәгьахози Зызлан аѡныҟа лцареи. Зызлантцәкьа лцара цәгьала игәнызгон. Сара дысхасырштзом, асалам шәҟәқәа есымша илзысыѡлоит. Ларгьы сылхашҭрым. Ихәаԥза сгәы акы нтцалеит. Уи сагьышьҭнахит. Сласза, мтцәыжәѡада тцәѡантцәы схалозшәа, сгәыргьара цыхәаԥтцәара амамкәа, акәара сырны амарда сѡаҷалеит.

Владимир Қапба
(1949)

ҶЫРА

Ашәҭ абҕьыцқәа рыла,
Абзиабара ахьӡ рыԥуеит.
Иҟоуп ашәтқәагьы еинҭәыла,
Ак кашәаргьы, ацынхәра иуеит!

Амырхәага хааҙа ахышә аҷынтәи слакҭа ианынҭапха, ахьышәтҳәа сиарҭа снықәтәеит. Хыма-ԥсыма сҿааилаҳәаны, абарҭа саатцагылт.

Маҟҷаҳәарахь аӡы дынҭаланы даатытцызшәа, ашьыжьтәи аҙаҙа иарбааҙаз лыматәакәа амра анрықәпха ахылԥаԥсылԥа рыхҟьа, ашҭа даатәалеит аԥшәмаԥҳәыс Шьакәа.

– Угылахьоума, нан? Амла уаҳмыргеи, сара иԥсыша. Ҳара аусура аабар, убри иачыдарахаз даҿеак ыҟоуп ҳәа ҳгәы иаанагаҙом. Шьыбжь мааи!...

Иахьа ашьыжь данцоз арахә аҷыка зларылҭаз ракәхап, ашҭа агәтахьшәа иқәгылаз алиуминиатә гәыблаақәа аԥныҟа илыманы лҷаалхеит.

Абарҭа иаҷаҟатцаз аҷыӡәӡәарҭаҷы сҷы зәӡәаны, схахәгьы маҷк иаапхьасҳәашәа зун, санааԥнала, абҳәаса сыӡбал ххыла ԥсараха, апазана хҭәаланы, акәты ацәа итарԥаны иҙны адулаԥ иаатылгеит.

Схәы ырмазеины даналга, саргьы астол атцкарахьшәа игылаз аҟәардә сыҿенықәыскит.

– Абрахь ууаскьаны ухәы уадтәал. Ус, уҿеурсасуа уалагар, бзиа избаҙом. Усгьы сыҟаҙам, слеишәақәа цәгьоуп. Иахьа ашьыжь Ламара данцоз ианатаххо азгьы аҟамчы бымаз ҳәа салҳәеит.

Ламара ҳәа дызҷыз сан лаҳәшьа лакәын, уи ус хьыҙшьарас илалҳәон. Иаха ааилашәшәымҭаз абра ланшьцәа рҷы саалган, сныжьны дцеит. Уаҵәашьҭахь ашкол аҭалара иамшуп. Сентиабр акы. Уи азы ауп ара сзаргаз, абарҭ рҷы саангыларц, абра, Аимара ақыҭантәи абжьаратәи ашкол сҭаларц.

«Ашкол ҷыц. Исзымдырҙо аҩызцәа ҷыцқәа, артҵаҩцәа…» – сгәы аҵанҙа инҭыхьшәашәааит.

– Убас уҧхамшьакәа акрыф, араҟагьы уҩнами, сымш усҭааит, – даасыдҳәаҵалеит Шьакәа.

– Тата! – лыбжьы насыкәлыргеит Шьакәа, акрыфаны саналга ашьҭахь, – сара ачаирҭахь сцоит, умала угәы ҷыҕып, уҭахызар, уажә уаала, уҭахызар цытрак ашьҭахь унеи… Аҙаҙагьы шьҭа ибахьеит, амра шаанҙа цытк ачаи ҷысхроуп, – лҳәан, ибааҙаз лыматәакәа ҵсахны, лҷыналхеит. Ашҭа агәҭа ааиҩылшахьан: – Унеи, ушьҭан унеи, уҩызцәа ҷыцқәагьы убап! – ҳәа ҷаалҭит.

Шьыбжьы агәы ихалахьан. Снаҧшы-ааҧшуа, ачаи рад еитҳәақәа ирыбжьгаз амҩахәасҭа саныланы снеиуан, ачаи ҟатарақәа саарыцрыхауа. Ус, снаҩсҟатәи арадбжьара аҟынтәи ччабжьык слымҳа иааҭасит. Сгәахьсҽанымыз акәу, сыҭрысны саахьаҧшит.

– Иуҧшаауада, иуцәыҙда,
Ишсоуҳәара уара?
– Ашарҧы еҵәа, узхылҭда?
Абас харантә иааух?!

Абас аҧхьаҳәара еимаркуашәа еихҳәаало, сааигәаҵәкьа, адгьыл иҩытҵшәаз дәыкрын хышәҭшәа, ҩыцьа азҕабцәа арад иҩавыҳәҳәеит.

«Аҩызцәа ҷыцқәа!..» – ашьшьыҳәа снарывсны сҷынасхеит. Еиҭах аччабжь… Аҟытәыҳәа инсылакьакьеит.

Саҧхьаҟа санынаҧш, Шьакәа арадқәа рыбжьара дынбжьызбааит. Сгәы ааҕәҕәахан, инасырццакит…

* * *

…Ицаҳә-цаҳәуа акы схы-сҷы ишнадлаз аҟара сцәа ианырын атҳарцәҳәа сааҧшит. Сиарҭа снылкьан, апенцьыр

анаасырт, игәырҭәыгаха, аҧсаатә рашәаҳәабжь ауада ааԥндырҭәааит. Амра абрантәи алаԥшҳәаа иахьадызбалоз, маҷак аҟара акәын ашьха иахьавтцыҳәҳәахьаз, аха ашәахәа меигʒарахда иаҟьон, аҧсабарагьы еилаарцыруан, саргьы уааиʒа исызгәамҭацыз акы адызбалазшәа сылаԥш надхалеит. Убасҟан амра ашәахәа иалҟьаны акы насҷаҷҷеит. Сылақәагьы снапы нарԥыраскит. Сындәылтцып ҳәа сгәы ишҭаз, сылақәа еиҭа акы аархыҷҷалеит. Уажәоуп иангәасҭа нырцә игылаз аԥнеихагыла аҧенԥьырқәа аартуа-иаркуа аʒәы акы дшаҷеыз. Убри ианыҷҷалоз амра ашәахәа акәын исҷаҷҷозгьы. Абри акәзар ҟалап ацәа салызхызгьы ҳәа агәԥара соуит.

Дук мыртцыкәа ҳанҭалеит ашкол агәарԥ ҭбаа ду.

Аҭәтцәа аныҟала, еижәыланы, акоридор бжьыртәаа инеиуаз рыцәқәырпа саашьҭыхны ахыгәҳәа аԥбатәи аихагылаҷы абжьбатәи «А» ҳәа изныз акласс ауада ашә сныланаргылеит. Сшьаптцыркьакьо ашәхымс схытцны санынаԥнала, аԥнутцҟа иҟоу-иану ҳәа акы узеилымкааua ауухәа еилан. Ашьшьыҳәа ашьҭахьʒа игылаз апартахь сҷынасхеит.

– Уа иаанкылоуп! – аʒә ибжьы аасықәиргеит.

Сааиҵьит. Агәҭахьшәа сҷыназыскит.

– Убраагьы!

Абар сзыцәшәоз ахьыҟалаз. Сгәарҭом сҳәан, аха сара сакәзаарын изызгәамҭоз. Анахьгьы-арахьгьы сеиуамкәа сышгылаз, ҳартцаԥы сыпсы даԥшәмахеит. Уи дааԥнамшылар, егьа лафи ччареи ҭартцарын сара исызкны. Дшааԥнашылаз еиԥштцәкьа, зегьы рҭыпқәа аанкыланы инатәеит. Сара азныказы егьааԥьасшьеит ас аминуҭк ала амҭ ԥыруазар иуаҳаратәы иахьаатынчрахаз.

– Уара узхатцгылада? – ихы насықәикит артцаԥы.

– Сароу?.. – убасҟан ауп сышгылаз ангәаста.

– Аиеи, аиеи уара! Абар, аԥхьатәи апарта ҭацәуп, утәа!

Фырт-чырт ҳәа ацәытцаччара бжьқәа слымҳа иаатасит.

– Пшьаала! – ҷааиҭит артцаԥы. – Дахьтәашаз ҭыпк алхны изишәмырбазеи? Дсасыми! Абас аума асас ишизныҟәатәу?

Адырԥаҷены ҳакласс даҷеаʒәгьы дацлеит, са сзы иҷыцыз, аха акласс азы уи дҷыцмызт. Араатәын, абарҭ аиьциьаҳәа еилаз ирылааʒаз иакәын. Сара сыда зегьы ԥыцьа-ԥыцьала итәан. Иаргьы, уаҳа аҭып аԥшаара даламгаʒакәа, дааины сара даасыдтәалеит. Уи Цитци ихьʒын.

Убри аҽны инаркны Цитции сареи ԝызцәас ҳашьҭибахит.

Итцит абри ашьҭахь хышықәса…

Хәылпазык, суада апенцьыр ахышә садтәаланы ашәкәы сшапхьоз, абни ныркәтәи аԝны еихачапаҽы ведрак ҭарцәны ишындәылыргаз мԝашьахуа, ахьеиԝхәа амаа ахьынахаҳаз абжьы сынхьанарпшит.

Акыр-кырҳәа ччабжьыла агәарп ртәуа, ани уажәраанза зышьтыбжь саҳаз аведра кны азхаҟа лҽаалхеит ҳԝыза зҵабк.

Сара иахьа шәсазцааргьы убасҟан убас ҟасцартә агәазыхәара сызтаз сыздыруам. Абра Аимара ашкол стоижьтеи, ҳәарада, лара иахьадагьы дызбахьеит, хыбрак аҽы ацара еицаҳцоит, ҳԝыцьагьы класск аҽы ҳаицтәоуп, амала, сара – «А», лара – «Б».

Ахьышәтҳәа сԝатцҟьан, уи дзызнеиуаз азха шыҟаз схы рханы сҽынасхеит. Азхыкә саназааигәаха, слымҳа иаатасит урт ацәаҳәаҟәа:

«…Иупшаауада, иуцәызда?

Шарпы етцәа, узхылцыда?!»

Сишь!..Ачаирадбжьаратәи«адәыкрынхышәтқәа!»–сгәы нтгәыргьааит. Апаԝ сынхыкәгылеит, хаҳәк аашьтысхын, лареи сареи иҳабжьаз азыжь хәыч интасыршәит. Азыжь саркьа цыххааса ицазшәа, ахаҽпшра ааилахәеит.

Ашырҳәа лхы дԝахан:

– «Унапы уафозар, издыруада?! – лҳәеит.

– Азыхь… азыхь цкьазаап… – са истәзамкәа бжьык аатсыргеит.

– Ҷыц аартыроуп! – саатцәылылхит.

– Ҳых… рацәа иҽыкәабартоуп абра!

– Аплиаж ҟоумтцо!

Аҽапа насҽалеит. Лведра аашьтыхны лҽыналхеит. Лцамтазы, даахьаҳәын, иналымԝатәшәа днасыхәапшит…

…Атаацәа зегьы шьталахьан, аха имыцәацызт. Апшәма Тыкәа, чарак аҟынтәи даан, ибжьы гон. Иԝашьомызт дызхатәаз ачара-ԝы аус шауз… Аха ҳамтак ашьтахь дтынчхеит. Уажәы? Уажәы исаҳауа ант ацәаҳәаҟәа роуп: «Иупшаауада, иуцәызда?..»

Еснагь еипш, ишеит адырԝаҽынгьы. Амра иаҳа-иаҳа аԝада ихалацыпхьаза, амшгьы антцыра кьаҽхон. Шаҟа пста-заара абри амра иацихьоузеи, шаҟагьы ацташәахьоузеи,

аха уи азы адунеи алыра ишахагьежьыц иахагьежьуеит. Саргьы амшеикәшара сацны ашколахь сцон, саауан.

Аҙыхь аҟны сгәатҵа инҭаҷҷаз аблақәа исызцәырыргаз ахьаа есшара маҷ-маҷ сҭып сықәнаҟьо саауан. Ари рызгәамҭо иҟамызт сԝызцәагьы, аха сара сҿеиҭакра инҭкаатцәҟьаны мзызс иамаз рыздыруамызт. Аҙәы ицәгьа иҙап, абри, маҷк акәзаргьы, иснымпҵшыр амуит сҵараҿгьы.

– Иухьзеи, абаапсы, ухьысҳахо уалагама?! – иҳәан, ҿааиҭит ҿенак ҳарҵаԝы Сажьа Миха-ипа днасыпхьан… Ҷьоукы-ҷьоук реипш, цәҳарыла дуабжьауамызт Сажьа Миха-ипа. Абас дахьыҟаз азы атцаԝцәа зегьы ҳаицәыпхашьон. Зны-зынла уи иажәақәа санрызхәыцлак, схы-сҿы ибылбылуа мцабзк нахысуан. Нас, сгәы тҙызаауа салагон, сымаҙақәа зегьы уи иаартны идыруазшәа збон.

Ҽенак ашкол аҿы ашәаҳәареи акәашареи ркружок иалаз ҳааизырган: «Асасцәа дахьқәак ҳҭоуп, ҳашәмырпхашьан аҿар!» – рҳәан, урҭ рпылара ахьыҟаз ахь ҳаргеит.

Ашәа ҳҳәон, ҳкәашон. Ус, абраҟа лапшыла сеимдо сшааиуаз, сылапш даатцашәеит Лара! Снытцыккеит. Ахьышәтҳәа сылапш налҟәызгеит. Сылапш шьҭарҟаца тцаҟа апшра салагеит. Аха гәыла издыруан уи лылапш сара ишсықәкыз. Ихааҙагьы цәаныррак снатон.

Убас шаҟа сгылазаауаз сыздыруамызт, Ҵитҵи иакәымзар. Уи еснагь еипш дмыццакҙо, иблақәа чча-ччо даасыдгылеит.

– Иуцәкашәазеи, уара?

– Абаз!

– Иаба, уара?!

– Абра уапхьатцәҟьа!

Схы санԝаха, Лара дыҟаҙамызт, сыпсгьы ааивызгазшәа збеит, аха уи нтцра амоуит. Ҵитҵии сареи ҳаццакны иахьеинырҟьоз ҳнарылалеит.

Снаԝсҟа аҙәы скылкааны дсыхәапшуеит. Саақәтцәиааит – Лара!

Иаҳагьы дыпшҙан, дыгәкын.

– Уаала, ҳцоит! – сыжәԝа днас-насит Ҵитҵи.

«Уаагыл, Ҵитҵи, уарамыжда, иаасараҙа маҷк, маҷзак, иаасараҙа ҳаиԝызцәазар!..» – гәаныла сиҳәоит-сичоит.

– Уаала, уара!..

«Ари иутәҟьом», – гәаныла сааизаҕьит. Нас, смахәар санкны снарылигеит. Ихароузеи уи, иабеидыруеи сыпсы ахаара зегьы сышьҭахьҟа ишыҟоу.

Уаҳа сышьҭахьҟа сыпшзом. Иааиуеит Ларгьы лҩызцәагьы, иҳашьҭаланы.

Зегь аауеит, аха Лара раԥхьа дгыланы дауеит. Сыпшзом, усгьы издыруеит. Уи ашьҭахь дгыланы анықәара бзиа илбазом. Еснагь лхы шьҭых дныҟәоит. Ус илҟазшьоуп, уахьлыхәаԥшуа, цқьа деилукаанза, дпагьоушәа убоит, аха лпагьара шьыцгара атцазам.

Сара исҭахуп итцегь ирласны ҳдәықәлар. Сҕьычрах сытцхны исышьҭаланы иаауашәа ауп ишызбо.

Абар Ларгьы дҳахьзеит, аҽазәгьы длыцуп. Иццакны ишҳашьҭаз мҩашьахуа, аҩыцьагьы рыблақәа амца рхыҳәҳәыла ицон.

– Ишәаашьоузеи, уара, апсзы шәаҳазшәа?! – лҳәеит лҩыза, лыпсып ырццакны еивго. – Оҳ, оҳ сышпаапсеи! Даҽа маҷк бжьазҭгьы, скаҳауан.

Лара ллакытцақәа рҽы азаза еипш, ипҟыш-пҟышза апхзы цәыкәбар хәычқәа рытцатәоуп. Сгәы даарыцҳанашьеит.

* * *

Атцара ашықәс ахпатәи апшьбарак антцәамҭахь инеихьан. Уажәшьҭа апрограмма ҳалган, аиҭахысра акәын ҳазҽыз.

Суада апенцьыр аартны илархаҩархо шәҟәык кны стәан, аха сзапхьомызт, ус аҽерапшра аҟнытә иааныскылеит акәымзар.

Дабаҟоушь Лара? Цьара агәарп дықәызбаазомеи иахьак? Лурокқәа лҽеырзыҟалтцозар акәхап. Ибзианы илтцоит атцара, еиҳаракгьы аматематика. Занаатс иалылхырц илҭахыугьы убриоуп.

Сишь!..

– Чыра, баадәылтци, нан, ана аҳәарақәа... – ланду лыбжьы ауп, уи нахыс иацылтцаз сгәалашәом.

Даадәылтцит Ларгьы. Абрахь ҳа ҳашҟа лхы рханы лҽаалхеит. Дышпеинаалоу! Ус, ани азха шыҟоу дналбааит. Абан ҳахкаара шыҟоу дахьааиуа. Сгәы шаҟа ирласны аус ауазеи! Сҳәалаханы сгылоуп. Аҳәарақәа ҳара ҳахь ирзаарын,

иргьежь-ырхынҳәуа илыманы даакҿалт, лымч рыцәымхо.

– Тата! – ари Шьакәа лыбжьы ауп. – Уеилахамзар уааишь, нан.

«Еҳ! Сеилахоуп, сеилахоуп!.. Абыржәы еиԥш ахаангьы сеилаханы сҟамлазацт...», – сеиси-еисиуа, сналбаан сҿынасхеит.

* * *

...Ашкол аҿы ахԥатәи аурок нтцәеит. Адәахьы ицеит сԥызцәа зегьы. Цитци иахьа ашкол ахь дзымааит, мамзар цьеи ас стәарын.

Сара схала спарта сахатәоуп. Шәҟәык саԥхьошәа саҿуп. Сгәалаҟазаара уамак иҿеимызт.

– Зынзаск ухы ԥумжәан, амцхә уҟәышхар, ирласны уажәуеит, – еснагь еиԥш, деиқәлафха дааԥналт Сырма.

Сара сԥалхатцгылашәа зуит.

– Даара аинтерес атцамкәа иҟам узыԥхьо. Бзиабаратә романхап? – даасыватәеит.

– Баԥхьар – иббап!

– Уара баша Тата ухьзырцеит, утатам, аха укьакьоуп.

Сара дцьашьаны, лхаҟынтә лшьапаҟынза сылаԥш налхызгеит. Аиашазы, цәгьа деинаалоуп. Лымаха-лышьаха ттәаа-ттәааза, лшьаргәацәқәа иашахәтцәа-иашахәтцәаза, аҿарҳа даԥызоуп Сырма. Уамак лҿаасыдмырхалацәакәа дындәылтцит. Убри аамтазы сылаԥш наахеит сывараҿы иқәыз даҿа шәҟәык «Ари ашәҟәы лцәынхазаап убама!» – аасгәахәын, слышьталаны ашә аҟынзагьы снаҙеит, аха днытцашәкәа дцахьан. Иаасыртын абгьыцқәа еихыршәшәо сҿынасхеит. Агәтахьшәа ԥшьбаны иргеыз бгьыц хәычык аагәылсхт. Азныказы сусс иалоузеи сҳәан, наҟ инагәыластцеит, аха гәаԥхарак насоун, иаагәылхны иааитцсыртлеит. Сыбла иабоз агәра сзымго, ашьшьыҳәа ацәаҳәақәа сылаԥш нархызгеит: «Тата! Уаха аклуб аҟны акинофильм «Аибашьреи атынчреи» цоит. Саргьы уа сҟалоит! Цыра!»...

...Акинокадрқәа атзамц икыдибаҳәала ицон ауп. Сара уаҳа избаз егьыҟам. Сҟәардә сҿысзыцәкуамызт, уажәыуажә сҳәытцәы-ҳәытцәуан. Сҟәардә аҿыжбжьы злымҳа тцнахыз цьоукгьы: «Уаҟа зуардын алыра еибафаз дарба-

ну?» ҳәа, рыбжьқәа ааиларԥсеит. Лара дахьсыватәаз ахь сынцәытԥшит, аха акгьы ҟамлазазшәа, лҽеиқәырԥшьыхаа дтәаны акино дахәаԥшуашәа збеит азныказы. Аха, цқьа лхы-лҽы еилыскаартә саныналыхәаԥш, сымҩашьахуа избеит ларгьы лгәы штынчмыз. Лзамҩақәа адима ҟаԥшь рҭаршәушәа иҭҭәраа ицон.

Ари ауха нахыс маҷ-маҷ рҽеиҭаркуа иалагеит амшқәа. Есшар ҽыцрак рытцызбаауан. Абри нахыс Ҷыреи сареи мышкы ахы аҵыхәала, зны машәырла, ҽазных ус инамҩатәшәа, ҳаибабон. Ашкол агәарԥ ҳаннықәлалак, ҳалаԥшқәа неиқәымшәар руамызт, имазоушәа иаабоз, ҳҩызцәа зегьы иҳаҵырдыраахьан, алаф ҳалырхуа иалагахьан…

* * *

Аҵыхәтәантәи аԥышәарақәа тины ҳрылгеит. Ибзиазоуп ҳәа изтиз рсиа санын саргьы. Ҷыра лҩызцәеи лареи аасыдибаҳәалан, исыдырныҳәалеит.

Ахәылбыҽеха 10-тәи акласскәа рыҩбагьы ҳаилаланы ҳалгара иазкны ахәылпаз мҩаԥаагараны ҳаҟан. Сара исыздыруамызт ҳамҭас Ҷыра илзызгарыз. Аҵыхәтәаны исызбеит лареи сареи зны «Анасыԥ» зыхьзаҳҵаз ашәҭ шьыҭәрак лыстарц.

«Анасыԥ» ҳәа ҳзышьҭаз ашәҭ ацаҟьақәа рҽы ауп иахьиуа, аапынразы зегьы раԥхьа иара гәылтцуеит, аха алԥхынрак ихпсаазом, ус ишәҭны ишыҟоу иаанхоит.

Ҽнак зны, ҳҩыцьагьы ҳаицны ашкол ахьтә ҳхала ҳшаауаз, абри ашәҭ амҩа аҽықәан цаҟьак иадиаан избан, иаатцысхын иналсыркит.

– Ҷыра, ари ашәҭ иахьзу бдыруоу?

– Иахьзу сыздыруам, аха шаҟа иԥшзоузеи!

– Ари «Анасыԥ» ахьзуп!

– Иалудырааузеи, анасыԥ ахьзу, анасыԥда ахьзу?

– Анасыԥда иауазеи, бахәаԥшлеи, – сҳәан, ашәҭ иаакәыршан иахагылаз ашәҭыцқәа акакала иааникыланы: «Анасыԥ, анасыԥда, анасыԥ, анасыԥда…» ҳәа итцхуа сҽанаасха, акы аанхеит. Уи «Анасыԥ» иақәшәеит.

– Иббома! – сҳәеит сара сгәырғьатцәа.

– Аиашатцәкьа!.. О, уара избо аԥшрагьы удыруазаап, – лнапы насымтцалкит, саԥшырц. Сара лнапы ааныскылан,

сгәы инадсырҕәҕәалеит. Убасҟантцәҟьа ҳакәша-мыкәша иҟаз схарштны, лара аҙәызатцәык лакәын сызхәапшуаз. Усҟан ада абастцәҟьа сааигәаны лыблақәа сырхыпшыло сҟамлацызт…

* * *

Ахәылпаз ахь ацара сыҽшазсырхиоз, Ҷыра лаб иашьа ихәыҷы дкылҟьа дааит ҳара ҳҽы, шәҟәыкгьы лкын.

– Абри ашәҟәы Ҷыра иузаалтиит, – лҳәан, инаслыркын, дшааиз еипштцәҟьа, днытцашәкәа дцеит.

Хыма-псыма ашәҟәбгьыцқәа еихыршәшәо снагәылалеит. Агәтахьшәа иаагәылсхит бгьыц хәыҷык еикәарҽены.

«Сара уаха ахәылпаз ахь сызнеизом. Аѡны сасцәақәак хтаait. Сан аѡны дыҟазам. Ҷыра!»

«Избан! Изустқәада?..» – абри акәзан схы итагьежьуаз, аха атак сзыпшаауамызт. Сыѡны ауада сныѡнаххит, аха сазымкит. Апшьтзамцк уажәы ажьаҕьырѡага еипш сеиддырҕәҕәалазшәа, сыпсы ѡнаҟәыкуа салагеит. Ашырҳәа сындәылҟьеит. Али-пси рыбжьара ргәашә апхьа сгылан. Сылапш наахеит аштә итагылаз амашьына лас «Волга». Иара убратцәҟьа сышгылаз сгәы итаскит уаха, мап абыржәытцәҟьа саргьы аѡныҟа амѡа сыкәлап ҳәа. «Саргьы снеизом ахәылпазахь», – абас сызбеит, сеишәара-еитцараха ргәашә санадтцуаз.

Амра тлакашәара илеихьан.

* * *

Изыхҟьа-пҟьалакгьы аусқәа еиқәыло-еицыло, мызкы инеиҳангьы аѡны сзапырымтцит. Апыртрагьы сгәы аҳәомызт. Сахьцалакгьы аара схы иастон, закәытә газароузеи, мшәан, иҟастцаз… иҟамлоз, нас, сасцәа дахьқәак ртаазаргьы, дзырпырымтцзар? Сара аҕьырпҳәа сгәаахт. Аха сара?.. Ҳѡызцәа?.. Ҳаззегьы зымѡа ҳзынлыжьзеи?..

Абартқәа ракәын сзызхәыцуаз егьа мшы аашаргьы… Абас сшыҟазгьы, сгәыграқәа сыцырхыраан аинститут аталаразы иатахыз ашәҟәқәа реиқәыршәара салагеит.

Ҽнак ҳѡызак ила исаҳаит уахгьы-ҽынгьы сызхыццакуа сыззыпшыз ажәабжь: Ҷыра лаб иашьа Аҟәа инхо

иахь дцазаап аԥышәарақәа лҽеырзыҟалтцаразы. Исеиҳәеит Цитцигьы Ростовҟа дышцаз.

Саргьы сықәлеит уи сгәыгракәа иргәыцәыз амҩа. Аинститут аҽы арзаҳал аластцеит. Уа сышнеизтцәкьа еилыскааит Цырагьы афизикеи аматематикеи рфакультет аҽы лышәкәқәа шалалтцахьаз. Аусҟәа ууанӡа ишеицаҳаӡбахьаз еиԥш иаауан. Сыгәтыхақәагьы маҷк иааиқәтәашәа руит. Амала, абра, Аҟәа, сааи уажәи рыбжьара, ԥьара, харантәыла акәзаргьы, ҳалаԥшқәа еиқәымшәацызт Цыреи сареи.

Хәылԥазык, абиблиотека саадәылтцын, агаҽа саваланы сышнеиуаз, арԥыск ԥҳәызбак лыжәҩа датцагыланы, акинотеатр шыҟоу, абаҳча итцаланы ишнеиуаз снархьыԥшит. Ус, иаатцәин, атеатр амардуан инаҽалеит. Иаалырҟьан апҳәызба лышьтахьҟа даахьаҳәит. Лара!

«Цыра!» ҳәа, сыбжьы нарганы, сыҩны сҽынасхарц инақәыскуан еиԥш, илывагылаз арԥыс длыхәаччо акы налеиҳәан, еиманы иныҩналт. Ацашьагьы сақәымшәо, ахынҳәышьагьы сақәымшәо сышгылаз, еибарганы ихыз апҵа ӡлачқәа аӡәы атцықьҳәа дреихсны шьацмала ирыҵганы иныҟаитцазшәа, аха҆еаҳәа ақәыршҩы аҽаанахеит.

Адырҩа҆еынгьы сгәы сартынчуамызт. Аҩны схы аныс-зыҩнамк, ақалақь баҳчақәа снарытцс-аарытцсуа сышнеиуаз, Цыра лҩызаки лареи снархьыԥшит. Ууанӡа дызбар исҳәаша ҳәа еиқәыршәаны исымаз сажәа хьшәашәақәа аакәандахан, адгьыл сықәымкьыс3озшәа иаарццакны снарыхьӡеит.

– Уа бзиа шәҳәеит!

– Ух! Сышԥашәеи! Бзиа убааит, Тата! Ара уабаҟаз? – лҳәеит лара сцьашьашәа.

Ус ҳаицәажәо ҳашнеиуаз, лҩызагьы бзиала ҳәа наҳаҳәаны дцеит. Такәаамҵа ҿымҵакәа ҳнеиуан. Сара ҩнутҟала акы скыдцаланы саман, ак сҳәарц стахын, аха сшалагаша сыздыруамызт. Цыра, сара шаҟа гәыла сҽылзааигәастәуаз аҟара, иаҳа-иаҳа хьшәашәарак лытцызбаауан, хәычыхәычы, ҳаицәажәара наскьацыԥхьаӡа уажәраанӡа исырҟәандахьаз сажәақәагьы иаҳа атцәалатцара ашҟа исцәиасуама сҳәо салагеит.

– Тата, ҳәарада, адырра зегьы ирыцкуп, аха иахьатәи аамҵаз «абҕа» шаҟа ихәарҭоу удыруандаз! – ҿаалтит лара.

– Ус бгәы изаанагои?

– Сара аԥышәарақәа истихьоугьы сзыҭиуаз ԥьушьома, абра акыр зылшо аҳә саб иашьа диѽызоуп, убри сыпсы даԥшәмахеит акәымзар, сара арыцҳа исеиԥшума «ѽбақәа» зԥьыба иҭатцаны ицахьоу.

– Сгәанала уи усҟак нҭыра амамзар ҟалап!

– Анҭыра! Анҭыра! Знык аҭалара ауп ҳәа, нас закәыхзеи. Уинахыстәи…

– Ибҳәо иаанаго бдыруоу?! – снапыѽлеит.

– Издыруеит заманалатцәҟьа!

– Иарбан ибдыруа?!

– ?!

– Иаҳҳәап, убри зыҙбахә бымоу ицхыраарала бҭалт аинститут, аха уи бара бгәанала абзиара бзиуит ҳәа аума ишыбдыруа?

– О, сызҭалан санықала, исыздыруам уи иԥьабаапса ахә шысшәара.

– Ҷыра!

– Иууеи?

Убри аамҭазы сназхыԥшылаз лыблақәа, уажәраанҙа избац ракәзамшәа, тәамбарак нархызбаан, аԥырқьҳәа амца ѽасыхҟьеит.

– Бара бызқәылаз амѽаҽы бхы бақәгәыгуа быҟазар, нас, иарбану аҳәы ицхыраара бзаҳәо?

– Уи ус баша рылахь иаԥырыркуеит ауп.

– Иарбан рылахь иаԥыраркуа? Адырроу! Мап, ара зынҙаскгьы биашаҙам. Иахьакәызаалакгьы ауаѽы, ииды-руала, дзыԥсоуала ауп ахәшьара ширҭо. Ииашоуп, ауаѽи-ауаѽи еицхырааузароуп, уи иузымдыруа уҵеиҳәааит, узызхьысҳау уаиааиратә уазыҟаитцаит, аха ари бара бызҽу ауаѽы иҟаитцо иаанаго, быԥсҭазаара амѽа иҽаҟәеит ауп. – Нас: – Цәгьа ибзиахарын афильм шәызхәаԥшуаз? – ҽаасҭит, анахьгьы иатәымкәа арахьгьы иатәымкәа.

– Афильм-ба? Иарбан фильму?

– Иахатәи!

– Иахоу? Иуазҳәада?!

– Абарҭ исызҭоу сыблақәа! – сналагеит сара. – Баз-хәыцхьоу иҟабцо… – сгәи сылаҕырҙи неилатцәан, сажәақәа ааҽахтцәеит.

– Сазхәыцхьеит! – сажәа ааҽахылтцәеит ларгьы.

– Базхәыцхьеит! Ус акәзар, амҩа бзиа бақәшәааит! Амала, бахьымхәааит уашьҭан! – ашырҳәа саақәҭәиаан, уаҳагьы схьампҵшҙакәа, сҷынасхеит. Такәы снаскьаанҙагьы сгәы иануруан уи уа дышгылаз.

Ауха аҵхи сареи ҳшеибарххоз, ашара саԥылеит. Схәыцраԥәа сахьрабашьуаз акәхап, скараха сыԥан. Уаҳа сиарҭа сҷеааламырхаҙакәа, ашара сатҵагыланы сааит аинститут аҷы.

Сҩызцәеи сареи ҳаидгылан ҳшеицәажәоз, машьына ласк ицәҳәҳәаҙаны иааиҷасит агәашә аԥхьа. Зегь уахь инаԥшит. Уи ани и-«Волга» акәын. Аԥхьатәи ашә анаат даатытцит Ҷыра.

Исымариашаны иааиуан: лаб иашьа иԥҳәыс, нас, ани, амашьына аԥсҵы зкыз арԥыс, игалстук ду еилыҕрааҙа. Ианаасывала, шьаҷакгьы дара рахь иныҟастцеит, ҳалаԥшқәагьы неиқәшәеит. Уи аамҭазы зегьы еиханы ашәахь инеиуан. Уаҳа бла еибабарҭак ааҳмоуҙакәа, ауаа ршыкьбжьы дналаҙит Ҷырагьы…

…Аԥышәара зҭиқәаз, ҷьоукы лаҕырҙыла рыблақәа кәабаны, ҷьоукых, гәырҕьатҵәа идәылтцуан. Уажәы-уажә сылаԥш дытцашәон ани «агалстук ҕра».

Иааимҟьеит ашә! Иахьак сыбла ҭырхаха сыззыԥшыз ашә. – Лара!

Сҭып снахҟьан, сналԥыххылеит. Уи лгәалаҟара маҷын. Иаразнак игәасҭеит. Зынҙаск слымбаҙошәа лҷеиқәырпата, итәырҕаҩо игылаз ани «агалстук ҕра» ишҟа лҷыналхеит.

– Ҷыра! – сыбжьы налыкәсыргеит, аха башаҙа исцәыҙыз акакәын уи сыбжьы. Уи нахыс, иҟаз уамак исгәалашәом, амала, амашьына лас «Волга» алҩа ыкәырч иахьнеиуаз сылаԥш нақәшәеит.

* * *

Акатаҳәа ииасны ицон амшқәа, аҵхқәа. Уи аҷены, убри амашьына даманы иныкәхәаша ианца инаркны, уаҳа ҷьара сылаԥш дытцамшәацызт Ҷыра. Сыҩнутҟа агәаҕгареи, агәхьаагареи хаха еиҷагылон. Акызатҵәык издыруаз, лара уаҳа ақытарахь дыхнымҳәит…

…Ҽнак аинститут аҩбатәи аихагыла аҷынтәи ашҭа даакәызбааит Ҵитҵи. Аҟаԥыҳәа амардуан слаҷагьежьын снеиԥыххылеит. Аԥсшәа еибаҳҳәеит, ҳааигәыди-

баҳәҳәаланы. Исыдиныҳәалеит, идысныҳәалеит атцараҽы, апстазараҽы аманшәаларақәа. Аха сара абырсаатк игәастеит уи сыблақәа рхыпшылара шицәыуадаԝыз. Иԝашьомызт акы аҳәара шицәыхьанҭаз…

Лара хатца дцеит. Диццеит ани «агалстук ҕра».

Шықәсқәак нҭыкәкәа ицеит уижьҭеи. Ақалақь автобусқәа раагыларҭа аҟны сгылан. Аимара ақытахь ицоз автобус ааин иаагылт. Ауаа аҭалара иаҽын. Сынҭалт саргьы.

Ус даатцалт пҳәызбак деишәара-еитцараха. Лара лоума, мшәан! Сыблақәа рыгәра сзымго слыхәапшуан. Лыпштәы шпалыхҟьеи, иаразнак дышпеихәлаҳаи. Лара лоуп ззуҳәаша илзынхаз акы затцәык абанҭ лыблақәа ракәын, аха урҭгьы цызәзәаа иҟан. Лара сышгәалҭаз еипштцәкьа, дахьаатцалаз даанхеит. Исыдтәалаз аҙәы ихы насыдикылан:

– Уара ари шәԝыза илыхьыз уаҳама? – иҳәеит, дшаагәеитаз еипштцәкьа.

– ?!

– Лхатцеи лареи еилытцзаап, мчыбжьык аахыс лыԝны дааны дыҟоуп. Иара уаԝы палҳатк иакәзаарын, аԝы иҽаршьны дауазаарын, мчыбжьыла дгәарымлазакәа аресторанқәеи асасааирҭақәеи дрыԝназаарын. Лара ашәыкка, адунеи схы апырызгоит ҳәа дшаҽыз дақәыркзаап. Ицан, шәыда-чгада еилырганы, рызҕаб даргеит, – даҽын уи ацәажәара.

Сара автобус асаркьа сахьналапшыз аташәара иаҽыз амра ашәапшь ҟапшьҙа сылапш наахеит. Маҷ-маҷ иҽыцәаауан…

Абзиабара ашьҭыбжь слымҳа итыԝуан…

Даур Занҭариа
(1953–2001)

АЗЫЗЛАН

Ажәытәан ҽенак зны ажәлар анрызша, иахьыԥагылаз, ҭыԥхак лшьапышьҭақәа ас ҩыц ианпыӄӄала, ашьха илбааганы, Аҳмыжь Ҭылашьцаа аӄынҳа ишнагаз рбеит. Ажәлар ирдырит уи Зызлан-Заҳкәажә лышьҭақәа шракәыз. Аҳмыжь Ҭылашьцаа ааныжьны ашьхарахь дшыԥәтцыз Зызлан-Заҳкәажә. Избанзар лара, уи зегь ирдыруа усуп лышьхәаԥәа лаԥхьаӄа ирхан, лшьаппынтцақәа лышьҭахьӄа иӄан.

Аха, абри зегь шыӄалаз ахы мҳәакәа аҭыхәа узҳәом.

Аҳаҭ фырхатца Аҳаҭба дгьыл харак аӄынтә иԥсадгьыл ахь имԥа дыԥәын: Зызлан-Заҳкәажә ду лныс зҳәоз, аҳиапси, аԥси-аҳи ҳәа аԥсуа жәлара идзыртцоз аҳаҭ фырхатца. Ус, имԥа дахьыԥәыз, алаҳәажәԥәа ажәԥан хыбны ишаауаз иааихьҳеит. Иҽегьы ааҭгылеит, иаргьы ихы ааираҳаит, алаҳәажәԥәа ааҭгыланы, иҽегьы, иаргьы, дзыԥәгылаз адгьылгьы еиманы шьҭахьӄа идәыԥәлазшәоуп ишибаз азныказ.

Иԥсадгьыл ахьыӄаз иҽегьы иадыруан, игәгьы иадыруан, Аԥсныӄа дааццакит аҳаҭ фырхатца, алаҳәа иибаз ҽеи ишазҳәамыз дырны.

Аа, абаапс, иаада, иаада аниҳәа, ииаз зуста аниҳәа, ҳабацәа усгьы акрура мыцхәы бзиа ирбомызт, аибашьреи ақәылареи ракәын еиҭьаршьоз, шьоук ааит, аха иаҳԥырхагам, матцуцәоуп ҷьушьҭ, иаазаргьы, рҳәеит, мхык ҳзыдрашәап, жьык ааҳзыртаап, рҳәеит.

Аха урҭ ииаз ақәны аныдрашәоз, аҳаскьын ытцмыҭьҭьаакәа анышә адрыҳәҳәалон, ажь анырҭаауаз, иахьзымназоз, азахәа иаханы икыдыржәон.

Ус ишнеиуаз, руазә ишьапҭаршә азыхь иҙааиҙәҙәалеит, ҽазә ихылпажә ала азы итеит. Арҭқәа зегьы аҙәгьы имбеит, ирхылаԥшуадаз.

Арахь усҟан ҳабацәа азы аныртоз, Зызлан-Заҳкәажә илыҳәаны акәын ишыртоз. Уимоу, аҙҽыц анааргоз, аԥҳал итахоз азы наҟ идырхынҳәуан, зи-зи еицыларц, Заҳкәажә лакәзар, уигьы азы зтоз дахылымбаарц азы.

Абас иаалырҟьаны урҭ ииаз азиасқәа зегьы рҟьашьын, дықәтцны ашьхарахь дцеит Зызлан-Заҳкәажә. Ишнеи-шнеиуаз, аарԥара баапс ҟалан, азиасқәа зегь ҭабеит, рҟәарақәа ракәзар, ибашҳакха, ишҳамыркны, иаанхеит. Азы итазгьы даҕьымзар акы еиқәымхеит. Ажәлар рымч рылҙаауа иалагеит, аха ирыхьыз рыздырҙом.

Ишԥаругәышьоз, ажәлар хтәаны, урҭ тцаҟа илбаауазшәа иҟаз лшьапышьтақәа инарҧалеит. Шьта еилкаан усцәоушәа ҳтәыла иалалаз амыцкьақәа шракәыз.

Шьхатәылан иҟьашьымкәа инханы иҟан анаҟәуақәа. Анаҟәуа сырҙ-ҽытк аамԥены идырҙытуан, убасала ироуан азы. Ԥшьынԥажәа шықәса ашьха иҟан амра ихнартцәаз жәлара. Еитцагылеит зыԥсадгьыл ззымдыруаз абиԥара ҧыц.

Шәԥык аԥсҳа иԥацәа рҽеиԥшаны абааш аԥхьа ахәмарра иаҧын ҽенак зны. Ашта тбаа ишьагьуа иқәын зымч агарта ззымдыруаз арԥар шатлаҟьақәа. Ус руазәык дахьынапшыз, ԥҳәыск илаԥш налыкәшәеит. Аирыҙ лыжәԥахыр иқәыргыла, мԥахәастала ахәы даҧала дԥеиуан лара хыхь, ныҟәашәа ԥшза, зара еихатыр. Арԥыс дахьыԥшуаз, игәы аахытҳытит, иблақәа ааихалашеит.

– Уаа, сашьцәа, – ҧааитит иара. – Абри иԥеиуа ныҟәашәа ԥшза, зара еихатыр, лара илмыркьыҙакәа, леирыҙ хҧала иԥысҽуазар! – иҳәеит.

– Индәықәтцеишь, – наиатаркит иашьцәа.

Ахҧа аашәышәит, аирыҙ ԥыххаа ицеит, аԥҳәысгьы дытрысны даахьаҳәит. Арԥарцәа иара уа ихәацыхәаԥшьха ииаикәагылт: ныҟәашәа ԥшза, зара еихатыр лыкәрахь днеихьан. Иԥҽыз аирыҙ азы тазаарын, аҽҽеаҳәа иаалыкәтәеит. Анаҟәахь илыма дхалон уи азы, аз ҧыц злытцра асырҙ Зызлан-Заҳкәажә дахымбаакәа илылтарц азын.

– Шәызтәыда, шәара арныгқәа? – дтцаait лара.

– Аԥсҳа иԥацәа ҳакәын, ԥьушьҭ, – аалаҭаркит дара ԥхашьаԥхатԥо.

– Сеирыз ацлабра атқыс, сеирыз шәшаиааирыз, шәцаны шәԥьыԥь шәгар иаҳа еиҕьын! – нарҷалыжьит аԥҳәыс.

Арԥарцәа ираҳаз хьымзгыршьан, абааш иѽхашылан, ран иаалыдтәалт.

– Ҳан, ԥҳәыск даабан тцаҟа, ныҟәашәаԥшзак, зара еихатырк…

– Унан, быжәгәаламраа, уи зхатца дшеибгоу еибахаз лами!

– Ҳан, лхатца дабаҟоу, деибгазар?

– Лхатца аҳаҭ фырхатца иоуп, дуаѽызатцәха амыцқьақәа дырҷагыланы, ҳапсадгьыл ахьчара даҷуп.

– Ҳан, аԥсадгьыл – уи закәызеи?

– Шәцеишь, шәыхәмарлеи быжәгәаламраа, – лҳәеит ашәѽеишьцәа ран, аха иаалыдҳәаҭалан, илыдмырҳәар рымуит аҟәараш ахаҳәқәа амра иахьеиҟәнарԥпахьаз Азгьы анырцә ишыҟаз урҭ рыпсадгьыл. Имыԥшыкәа рабԥьар аашьҭырхын, инҽыжәибатцеит аԥсҳа иԥацәа.

Амра иқәнаблаахьаз ртәыла агәҭан дгыланы, аҳаҭ фырхатца Аҳаҭба ихала мацара амыцқьақәа рабашьра даҷын. Пшьынѽажәа шықәса инапқәа еимымхзакәа, ѽ-аҳәак еимларгәгәа иахьикыз, инацәхыпқәа инапсыргәытца иалаланы, инапы азқәахь иалҟьахьан иара. Ашәѽеишьцәа ркьараз рыманы аҳаҭ иааихьзан, рымч ааибытан, амыцқьақәа атәыла иалырцеит. Ицқьахеит Аԥсны. Дук мыртцыкәа Анаԥеи Анагеи рыбжьара ахаҽеаҳәа иауит зегьы ззыпшыз ақәа ду. Аԥсы ааивнагеит иҷажәакхьаз адгьыл, иҷыхан, иаамақарт азиасҟәа, ашҳам аҟәарақәа ирыкәзәзәаа амшынгәы ихыртцеит, риатәара рзыхынҳәит архақәеи адәкаршәарақәеи.

Аҳаҭ фырхатца Аҳаҭбагьы, ҳқыта ааигәаԥхан, абра сара аҳас сыҟаз иҳәан, атцәыш аирсит; уи ашьтахь ажәлар анаауа ҳәа пытк дыпшын, аха игәы иазымычҳазт, санааua сыпҳәыс ныҟәашәа пшза, зара еинаалагьы даазгап иҳәан, шәарыцара ашьха дцеит, араҟа иара дшаҳау ала ианшьан ныжьны.

Уа дахьѽеиз дибеит Зызлан-Заҳкәажә. Азн-аԥси, аԥсиазн, иҳәеит аҳаҭ. Блеи, иҳәеит, агаҟа, анкьатәи бҭәарҭахь,

егьырахь, сара сышьҭра ыҟанаҵ ԥсаҭатә быгхом ҳәа леиҳәеит.

Уиакәхеит, Зызлан-Заҳкәажә ҳқыҭа иалсуа аӡшьышьы дазыхынҳәит, лгәы иацәымгыз ашьха рҩаш еибаха-еибафақәа ааныжьны.

Шәҩеишьцәа ран лакәзар, архаҟа данылбаауаз, аӡшьышьы даназааигәаха, аӡы ҭоумашь ҳәа илыцыз дразҵаазаап. Зызлан-Заҳкәажә лтәарҭа ҿыцгьы, ууанӡа иахьӡыз сыздыруам, аха убри инаркны Ҭоумышь ахьӡхалт.

Агаҽа иацәыхарамкәа аӡшьышьы аҽеырҭбааны, аӡмыжь ҵауланы иҭатәон. Абри Аӡмыжь Ҭылашьцаа акәын тәарҭас илымаз Заҳкәажә. Ҳқыҭа иатәыз абри аҭып лтәарҭақәа зегьы реиҳа еиҧалшьон лара, уи ус шакәыз зегьы ирдыруан Апсны ҟьаҟьа дуӡӡа ахи аҵыхәеи. Есышықәса аапын ныҳәа аҽены Заҳкәажә ду арԥыск ԥсаҭатәыс дылзааргон. Ԥсаҭатәыс иалырхуаз арԥыс аҳхәы ҳәа ишьҭан. Уи арԥыс иԥеиԥшыз шықәсык шагыз иаҳәаны ддыргәырҧьон, иаргьы шықәсынаҟьак насып иманы, иҽеиикәадыри еиқәҵа ақыҭақәа дрылсуан. Дахьнеилакгьы уас дҟарҵон, дыҩнардон, иреиҧьыз аҭыпҳацәа аамсҭак иеиԥш дрықәиҭын, нас уи аҭыпҳа лхаҵацараан, заҵа илпырхагамхарыз, иаҳагьы илеигәырҧьаны дыргон, аҳхәы диман ҳәа.

Уимоу, зны, аҳаҭ иҷкәын ианиқәшәа, уара уаҳауп, уԥа ҳаиҟәаҵп рҳәеит, аха далнахзар, дыӡхәызаait, иҳәеит, иҷкәынгьы аб диаҭабуа ихы аалаирҟәит.

Уажәы-уажә ана-ара Аӡмыжь Ҭылашьцаа инхылон рҽеырҭбааua агьежьқәа. Шьыбжьагәазынгьы араҟа цәыҵалашьцаран: аԥслыш цәиаҵәаа, алаԥан тар, абнараса кьача еилашьшьы аҩԥанк ирхагылан, аҟармеи, абнаӡахәеи, акәымарҧьаҧьи еилаԥаны, мрашәахәак зрылымҟьо аӡмыжь рхыбуан. Чыкь наӡак иаҟаран уа аҟәара иқәиаауаз аҭырасгьы. Иҽыбааӡаӡа, имриӡа уажәыгь уа иамоуп уи аҭырас хкы.

Убраҟа тәарҭас илыман Зызлан, ӡыблала дызбахьазгьы шьардаҩын. Схаҭагьы сырхаануп уи дызҽаҳахьаз. Урҭ ирҳәо хасҵоит сара. Акы, уи даабеит зҳәаз рызегь зхазы феида иашьҭоу уаам, рыгәра зумгара иарбан. Ҩбагьы, иҟам иарбан ҳәаа змам ҳәа ари адунеи аҟны.

Зегьы ыҟоуп. Аха иаамҭоуп шьҭа хьзы згымыз, тәамѡахә змамыз аԥсҳа иҭызшәа цәыраагап. Аԥсҳа иҭоурых мҳәакәа, иузҳәом азызлан лҭоурых.

Ажәакала, шәѡеишьцәа-быжәгәаламраа аҳра еимакны ишаанибартәаазтцәҟьа, ажәытә нцәахәқәа рзы дықәхганы аԥсҳара аашьҭихит архонт Леон Аѡбатәи ҳәа ахара ирдыруаз аԥсҳа Алоу. Алоугьы аурым кьесар Леон Ҳазаргьы рѡыцьагь аҳазар ҳакан иаҳәшьцәа ирхылтцит, абасала аѡеиҳәшьцәа рпацәа ракәын. Зны Аԥсны иқәнагалаз, аха усҟан нарха змоуз ақьырсиан дин аитарҿыхара иҿазикит аԥсҳа Алоу. Мшыннырцәынтә рҿаархеит, рыблақәа нарҳәы-аарҳәуа, ирыцкьаз атцарауаа. Иаҳәа нымѡантцо акәын ижәлар ишреилиркааузс Алоу адин ԥшьа атцакы. Ажәытә мырҭат ныхатәартақәа зегьы ѡеилаҟәыбаны, урт рҭыпан аԥшьартақәа ичаԥеит аԥсҳа.

Рҭыхәа уа иааԥтцәеит Заҳкәажә лымтцаныҳәара шьаартцәырақәа.

Зныкыршәа аапын ныҳәаз ауаа ааилон Зызлан лтәартахь, уажә арԥыс ицымхәрас кьанцьак кны. Амш лашара иацны акәымкәа, атцх рҿалак акәын дара шааиуаз. Ахара рхы иавбо акәын ишааиуаз: ишԥаҳаури тәа, иуам ҳаԥсҳа қәыпш; иаргьы, нас, иара иоуми анкьа ишыҟаз еипш, Анаԥеи Анагеи рҟынза ҳтәыла аҳәаа еитцызхыз.

Убри инаркны маҷ-маҷ, азаҳкәажә дузза лымчра лымпытцзааua аҿааанахеит. Азхьампш зтыргоз азиасҟәеи азыхьқәеи адаґьқәа рҭаларц егьрыгмызт.

Уи азмырхакәа, аԥсҳа гәатеи Алоу даалаган, ҳҟытан ашхәацәырҭа ичаԥеит, аѡзыбжьара ашхәаныҟәарҭа рыбжьигеит, аґба рымѡа зырлашашаз Акра ду иргылт.

Зи-зи еицылоит, егьамам, Заҳкәажә ду, иҳәеит Аҳатба. Уахь снеиуам, даґь тыпхааит, са исныҳәаанза, лҳәеит лара. Зызлан-Заҳкәажә ду ауаѡы бызшәа лызҳәазомызт, ншьанла акәын ауаа дышрацәажәоз.

Аамта цеит, аԥсҳа имчра ѡадаҟа ииасит, ус ишнеи-шнеиуаз, ашхәаныҟәарҭа уаҳа шхәа анхымла, збааррахеит, ихәхәаза, ииашахәтцәаза. Раҳ Соулаҳә, аҳат фырхатца Аҳатба ипеипа итатәо иалагеит ақытауаа, адаґь ҳҳы ргеит, акәыбры ҳарфеит, иагьтцасым, ашхәаныҟәарҭа еимаԥсатәуп ҳәа. Арахь рхатақәа аусура рҭахымызт, аибашьреи ақәылареи

ракәын изызгагаз. Аҳ Соулаҳә харахәыц иакәзар, аҙмах шәызҭаҳарбоит ҳәа рҽырҩашьаны, ҩаԥхьа амыцкьакәа рцәаар ҳәа дшәаны длакҩакуан. Ашәарыцара дазгаган аҳ Соулаҳә, храцыԥхьаҙа иҭамҳа еиҧажьын. Зызлан-Заҳкәажә лакәын имаршәа иахылаԥшуаз.

Ажәлар рычҳара аарыцәмаҷхан, иҩагыланы Аҳаҭба ишьҭамҭа ршәиит. Ишышәизгьы маҙалоуп, иаҳра аргама имамкыкәа. Ареволиуциа ҟалаанҙагьы аҙмах иашахәтцәа уаҩы изҭамырбаҙеит. Ажәытә Баҭал иҳәо саҳахьеит, ихаан ҳқьыҭантәи апап Иуана иагараан дубаргьы аҙмах дхыцәгыланы адаґькәа рыбжьы итетрад ду иаиитцон ҳәа.

Абас мацара Зызлан-Заҳкәажә ду длеиуа-длеиуа мацара, дышлеиуаз баша зызланхеит. Сажәабжь еизада ахьалагатцәкьо абракәзар ҟалап.

Уи сҳәеит ҳәа, иахьа уажәраанҙагьы ауаа лыцәшәон лара. Иаҳҳәап, аҭаца ҷыц аҩны данааргалак, азызлан уи аҭацагьы дахымбаакәа азы лылҭаларц азын, ачашә ҟатцаны азаҷы дырныҳәар акәын, ууанҙагьы ҙаагара дрышьҭзомызт. Амгәарҭа иҭоу асаби азызлан длымҟаҭәаразы, зцәаз тәымыз аҳәса азахьы инеизомызт. Хәланышьҭахь ахәычқәа, заҵа азхыцәахь ирмышьҭрыз, адәныҟагьы идәылрыжьзомызт, зызлан илыржьамкыр ҳәа ишәаны.

Ауаа ахьлыцәхьаҵыз азы ргәаґ лкит азызлан. Уахынла амҩасцәа рымҩа кны данрабашьлоз ыҟан. Шәақьи кьарахәи лара лҷы егьрылшаҙомызт, аҳәа цҳафыргьы иара убас, избанзар, атыҟә ала дамҵасны илкуан. Аҟама акәын азызлан дзыцәшәоз: уи аҩҷык ахьыцҳауаз аҟынтә акырҭа лымаҙамызт. Аҳәсагьы, ҙаагара ианцоз, зеиԥш ҟамло егьыҟам ҳәа, аҟама рыҟәныртцон. Амала азызлан дзызгагаз ахацәа ракәын.

Аха лара дахьугалак, дыпҳәысын, ахацәа ԥҳәыск лзы абцьар ҭыхра рхы иатәаршьозма, азызлани дареи анааиҷаҳалак, напышьашәала еибакуан. Лымаанагьы шьҭа зегьы ирдыруан: азызлан лызқәа дузыцәтцазомызт, избанзар лшьаппынтцақәа лышьҭахьҟа ирхан, убри аҟынтә дыртрысны лгәышԥы дыцәрыжьуан.

Уи ахацәа. Аха ашәаргәындагьы, амчыдагьы, алеиқәа ицзар, азызлан имԥан дыцәлараны дыҟамызт. Алеиқәатцәа мыцхәы дацәшәон лара.

Зны ашәарыцаԝ Акәын-ипа Мамсыр Аҳатба Ҭоумышьхыԛә давала дышнеиуаз, аӡызлан дибан, амза шәахәа рыԛәҷҷа иахьеиԛәпаз, иара диааит. Аҳатҭ фырхатца ихылтцыз саргьы бсаԝымсызар, абри ауп ибыԛәнагатцәкьоу иҳәан, аӡызлан дылкаижьын, лхахәы ҽытк амихит. Дшыҕьатцәыҕьатцәуаз лмашәхәы ихылпа инҭеитцан, итцәахит, убри инаркны аӡызлан иҳәатәы дыԛәныкәар акәын. Уиакәхеит. Аӡылан илиааиз Аҳатба хатца диҽҳәарахо бзиа дылбеит. Лыжәанацәак илырбеит, жәашыԛәса длымазаарц даҳәо. Мап ҳәа ихы ааиртцысит иара, даацәажәар, абз зҽамыз аӡызлан, иара дахьуаԝытәԝсаз, абз ахьиҽаз азы дитцашьыцны, ибз ааиҽылпаар шлылшоз игәаларшәо. Ианаму жә-нацәак илырбеит, жәашыԛәса усымаз ҳәа, аха ашәарыцаԝ Аҳатба ԝапхьа мап икит, ипҳәыс қәыпш аԝны дшизыпшыз игәаларшәо. Аӡызлан лнацәаԛәа акакала ихалырҟәалон, аха лнацәкьыс азыбжа анилырба ауп ашәарыцаԝ ҭоуп ҳәа ихы аниртцысыз – шыԛәсыбжак. Уи ашьҭахь уашхәа лирҳәеит, нас шыԛәсыбжак аӡызлан длыцынхон иара, ныҟәара ицаз аԥсуа хатца ипҳәыс қәыпш гәԝара лымамкәа шыԛәсыбжак дынхар ауеит ҳәа азыбаны. Аухатцәкьа, илырбаз уара идыр, аамҭа иазпыстцәаз маҷцәоуп ҳәа дахьхәит, раԥхьаҙа акәны ашьыжь шарагьы дамеигәыргьаҙеит ахатца. Аха ус ишнеиуаз акәымкәа, иԝнаҭа гәхьааиго далаган, ҽенак, фымз цоу, фышыԛәса цоу, ирызгәамҭазакәа Аҳатба инхарҭаҷ иаанаган, ацалакьа ихаланы итҳаԥьуан. Ашамҭазын икараха рыбла нҭаан, ипҳәыс дҷыханы, ашыз ҭызгоит ҳәа аца дшаадгылаз рымбаҙеит. Ашәарыцаԝ Акәын-ипа ипҳәыс дыпшызар: изны иҟаз лхатцеи аӡызлани еигәыдибаҳәҳәала ацалакьа иԛәиан, аӡызлан лыхцәы қамызуа асаара иахьышьҭасуаз, аԥшалас инага-ааго асаба иланарҳәазон. Азныказ уи лыхцәы мтцысҙозшәа, аца гарыгаҽозшәа лбеит ашәарыцаԝ ипҳәыс. Цытраамҭак дгылан лара, деиԛәышьшьы ицәаз дырзыпшуа, нас ашьшьыҳәа аӡызлан лыхцәы аашьҭылхын, инаганы дахьышьҭаз иналывалтцан, ашыз мгаҙакәа аԝныка дцеит. Аӡызлан дыцәазшәа ҟалтцон, аха зегьы лбозаарын. Дԝатцкьан, Акәын-ипагьы дмырҷыхакәа, днытцашьшь дцеит, хатцеи пҳәыси рыпстазаара дналтцны. Уинахысгьы уаҳа Аҳатбақәа рыжәлантәык диԥырхагамызт аӡызлан.

Аҳатбақәа рыҳәсақәагьы пату рықәцаны, лара дызхараз ачымазарақәа рыхәшәқәа рзаалыртуан. Дара Аҳатбақәагьы уинахыс алеиқәатцәа анырцомызт.

Абас даауан ԥсра зқәымыз аӡызлан хылас, лызатцәра дагәылашьшь, зны-зынла лгәы хьааӡа. Лгәы анхьаалоз Аӡмыжь Ҭылашьцаа дынхыкәтәаланы, амаркалдышь шәтқәа ӡаалыпсалон, нас урт ашәтқәа ӡариқәақәа иахьӡаакәрылоз дырзыпшуа даатәалон. Убасҟан лыбла иаахымтцуа иаахгылон сахьак: ашәарыцаѡ ипҳәыс даалыдгыланы, аӡызлан лыхцәы аашьтыхны, дахьыкәиаз ацалакьакны ианлывалтцаз. Даалгәалашәон уи апҳәыс, зхы зыкәаҿ, ашыз мгаӡакәа аматцуртахь инеиуаз. Убасҟан даахьтакызшәа даатрыслон аӡызлан, хышә шыкәса рапхьа илыхьыз иахьагьы дацәыпхашьо. Аха дук мыртцыкәа илцәаапсон ахәыцра иашьцыламыз лыхшыѡ, нас наҟ зегьы аалхарштны, амрахәагахь даацәыртцны аҿеыкәабара далагон, аӡы тҟьо дыхәмаруан, аӡы ацыпхьқәа ирылыпхоз ацәаҟәа дапшуа. Лыбла аргәыргьалон уи ацәаҟәа, аха дагьаршәон. Дзыцәшәатцәкьоз ацәаҟәа акәмызт аӡызлан, аӡызлан лнашана иланаҳәон знымзар-зны лыпстазараҟны ицәыртцраны ишыҟаз зыбжь-шәахәак ҟьашьыз даҿа цәаҟәак. Аӡызлан илдыруан уи лтцыхәтәааира ишазҳәахоз. Лара дынцәахәын, лара ԥсра лыкәмызт, аха илдыруан аӡызлан знымзар-зны ахаан лыҟазаара нтцәара зқәым, чҳашьагьы змам шәымтакны иаатгылар шалшоз, хышә шыкәса рапхьатәи ахтыс аалгәалашәаны даныцәкәырзклоз еипшыз шәымтакны. Ма убасшәа цьара акы. Аха аамта макьана иаатгыларц агәы итамызт. Аамта зны иӡышьшьушәа, зны ирѳашха Апсны иагәылсны ицон, зегьы збахьаз ҳтәыла митәык иазымпсахкәа. Аӡызлан лыхьӡ-лыпша, ацәыкәбар аӡы ианыхшәалалак иаахыло агьежьқәа реипш еитцалоеитцало, икьато-иқьато ишааиуаз, зынӡа имкьатацкәа иаатгылеит.

Аҳатбақәа ашәарыцараҿ ишыманшәалац иманшәалан.

Убас ишнеиуаз акәымкәа, ареволиуциа ашьтыбжьқәа анеиқәтәа, Аҳатбақәа иреиуаз атцыхәтәантәи атауадамуча, анхацәа лагырзыла дкәабаны дымѳапыргеит. Габаа, анкьа аҳ ихәы зуаз, уажә ижәларацәаз, инхацәа бзиаз, аҳ иҷкәынцәа аѳыцьа ааӡара иргеит. Аишьцәа руаӡәк

даныҩеидас, ақалақь ахь иԥсы иган, уа ауаҩра илтцын, уаҳагьы арахь дықәмлеит: егьи даныхәычыз дрыцәкаҳан, дцыркьхеит, Наган ҟадыць. Наган ихьзын иара. Акы даԥсамхеит уи ауаҩ. Ақытаҟны патук иқәмызт.

Ақытазын аԥьабаа збатцәкьоз Гьыргәал Лагәстан-иԥа иакәын. Шьоук реиԥш ажәала акәымкәа, усла ақыта дацхраан, абнара хыршьааит, аужәра хиртит ақытан. Абнақәа рааигәара инхоз ракәзар, ашәи, аԥьи, ахьеи кубометрала иалартцан, акыргьы рхашәалеит; уи азы иаҳагьы Лагәстан-иԥа ихьз ҳәаны азы ржәуам.

Данхәычызгьы ҳқытахь дааргалон Грышьа Лагәстан-иԥа. Дбыжәгәаламуа адәы днықәлон, ашәтқәа ҟәшәо, иан лыбжьы хааза инеишьтаҷылтлон. Грышьа Лагәстан-иԥа дыҩуан, ашәтқәчычқәа еизигон, знымзар зны иҟьашьыма, быжәгәалам хәычҳ, иҟәашкакараза ишәыз икител хәычҳ. Иахьа, ара аҩны аниргыла, дандачныкьха, иара иҳәалоит еиԥш, ақалақь аҷы аҩн ду шимоугьы, араҟа анхара еиҧьеишьоит. Уи Вахтанчик иани иареи ирымаз, сара, апенсиа санца, сыжәлар срылагылазар еиҧьасшьоит, иҳәалоит иара, ԥсызкра дышнеиуа гәашәк аԥхьа данаатгылалак.

Азызлан убас дтәаны ашәарыцаҩ иԥҳәыс лхымҩаԥгашьа дазхәыцуанатцы, шьаҷа тбаала ԥхьаҟа ицеит ҳқытан ааглыхра. Атцыхәтәантәи ажәашықәса амацара иалагзаны араҟа иаадыртит: акы, ахәша зауад Акра ахықәан; уи адагьы аҧәхырта зауад Бзарзы ахықәан; ахимкомбинат Пста ахықәан. Кьыс змазамкәа ишыцкьаз иаанханы иҟаз Тоумышь – азызлан лтәарта акәын.

Иаамтоуп иҳәан, ахьшпа ҳәа изышьтоу апсыз жәла бзиа ааҙашьа ижәлар идиртцарц иакәикит Гьыргәал Лагәстан-иԥа. Аха азиас инхарта мачк иацәыхараны илеиуан аҟнытә, ахьышьтра еитагатәыс иоуит. Иаргьы даалаган, аԥьам поет Фирдоуси иеиԥш, апара азоужьын, ашхәа хымлеит умҳәозар, ашхәаныҟәарта замана хәхәаза, иашахәтцәаза интижааит. Тоумышь ацәқәырпа ԥсыдақәагьы шәапырҳапуа уи инталаны рҷынархеит. Аха уи Азмыжь Тылашьцаа иацәыхаран – азызлан ԥырхага лмоут, иагьлызгәамтеит. Амала раԥхьа қәак ауны азы анаахытц, азиас ҩаԥхьа ахьышьтрахь ихынҳәит, ихәхәаза, иашахәтцәаза иҟаз ажрагьы збааррахеит, аура ахьынзоураз

ирцәыдаҕьтыԥхеит, ажәытәан апап Патеиԥа адаҕьқәа рыбжьы ахьанитцоз ашхәаныҟәартеиԥш. Ақытауаагьы адачныкь иааидтәалеит, рабацәа аҳ Соулаҳә ианидтәалоз еиԥш, ужра наҟ еимоуԥсароуп ҳәа. Грышьа Лагәстан-иԥа игәылацәа ражәа аашбамтәыкәа, иамузар иамуит иҳәан, абульдозерқәа ылишааит, аха анышә итихыз еиқәысхьан, ажра азтмыртәааит. Агаҽантә ахаҳә аагатәхеит. Еитах шышә метра арахь, ҳамрақытахь иазааскьеит амшын.

Амшын ааскьагахеит, аҕәхырта зауад азын абнақәа ахьхыршьааз ахәшатә зауад азын абазалики, агьерани, апачули лаҳалаҳауа ишәтуан. Ажәытәра иагазгьы хьаас азәгьы имамызт. Лхалаза даанхеит азызлан. Лассы-лассы уахынла ашьаҟа ҽыцқәа ирыбжьындаз афымца дачқәа днарықәтәалон лара, афымца дарчыхәчыхәуа ақыта лаша, ақыта лахҽых далапшуан.

Зны шьыжьымтанк азызлан дыԥшызар, хатцак атәгәыр кны лызмыжь дыхтәалоуп. Дтәоуп иара, ашьушьа иалху чынаа рыкьанцьеиԥш дзажәза, дҟәызгаза. Абас дахьтәаз, ишахәтоу ала иԥсы ахьишьоз, аҳауа цқьа ахьифоз акәын аԥсызкра аиҳагьы игәы ҟазтцоз иара. Уи шашьомызт. Азызлан хатцак димабашьижьтеи акраатцуан. Уи ауаш диеилаҳартә иԥшнымызт, аха усгьы цәиккрак изызундаз аалгәахәт. Адачныкь Грышьа Лагәстан-иԥа иакәын иара, ҳәара атахума. Азызлан лыҽзаны ишьтахьала дааиасит. Игәиҽанзамкәа ихахәы днамтцасын, иаргьы адыххәа даатрысын, нас данаахьаҳәлак, азызлан дыҟазам шиҳәоз акәымкәа, ишьтахьҟа дышгыло ибап, артцәааҳәа дшәаны дыхәхәап, ларгьы уатцәкьа ибз ааиҽылпаап. Азызлан дыццакзомызт. Ихы ларҟәны дахьтәаз дааихыкәшан, иапхьатцәкьа дааины даагылт. Апсыз иаркьыц иаҽалан, ахара иаҽын, аха адачныкь, игәалаҟа-ихалаҟа акы дахьазхәыцуаз, ибазомызт. Ус акәымкәа, проект ҽыцқәак рызбара даҽызтгьы?

Ихахәы лнацәа налалырпеит. Адачныкь ддысны дыҟазшәа акгьы ибазомызт. Ишытрақәа аалырчыхәчыхәит ауашы замана. Адачныкь игәы раҳатза ататын чапа зтаз ицьыбахь инапы нымшанитцеит. Апхәыс ишлатәамыз иапхьа дгылан лара. Гьыргәал Лагәстан-иԥа ԥшьаала ираzны иеихымца неихеикшан, ататын днаҽыхан, алша аауишьтит.

Алҩа цыкәсыларада аҙызлан лцәа иналсны аҙы инхылеит.

Убасҡаноуп аҙызлан ианылдыр Гьыргәал Лагәстан-иԥа лара дшимбоз, дшимаҳауаз. Лареи иареи еиқәымшәоз, хазхазы иҡаз ҩ-дунеик иртәын! Дхазымтцоз рзыҳәан дцәадажьыдан аҙызлан!

Уи аухатцәҡьа аҙызлан арҩашьыга змаз дацқәак, тциаақәак еитцалырпхьан, рыжәтәык рылхны лҽалыршьит. Амчреиԥш ацәеижьгьы шылцәыҙуаз дазхәыцуан лара, лылахь еиқәшьшьы еилылкаауан аҙызлан, лара дхазтцо иреицәоу газамазак данықамла, аҽены ларгьы дшықамлоз.

Аха ацивилизациа злысхьоу ақытақәа рҟынгьы иамоуп алашьцара ҟәызгаҙа изтатәоу кәакьқәак. Иаҳҳәап, игәатоуп аҙмыжь цәытцлашьцаа ихықәынхало атаацәара рхатақәагьы цәытцашьшь, акалашәақәа ишықоу. Урт рыблақәа, ирҳәан еиԥш, есааира абнахь ауп иахьыԥшуа. Ажәытәра иатәу амцхатцарақәа афымца цәашь шаарықәпхалак наҡ иныкәбоит, аха аҙмыжь цәытцлашьцарақәа ирхықәынхало рфымцагьы кәиҙоуп ишарку. Аҳатбақәа ртцыхәтәа иакәзар, Аҙмыжь Ҭылашьцаа ахықәан акәын дахьынхоз. Ҭоумышьхықә дынхон иара. Макьана Ҳатаа ртцыхәтәа диқәгәыҷуан аҙызлан.

Аха Аҳатбақәа ртцыхәтәа аҩны атәара, анхара дашьцыламызт усҡак. Ақалақьаҿ иҡаз иашьа автобусқәа рҟны ажәлар избахә иалацәажәартә ауаҩра анилтц, Аҳатбақәа ртцыхәтәа азныказ автобусқәа дырталаны аныкәара тцигеит. Иҽырҩашьаны дазыҙырҩуан иашьа избахә бзианы иахьалацәажәоз. Иаҡара ицлон иара усҡан. Иџьашьатәума, иаҳауан иара, Ҳатаа дуззә ирхылтцыз деиҧхаргьы ауан! Иашьа иоуп егьызлымтцгәышьаз, иаҳауан Ҳатаа ртцыхәтәа, аха усгьы иаҡара ицлон. Нас зныкыршәа ақыта дналтцзаны дцан, џьара ҧбакы дақәтәан. Ашьтахь, ԥҳәыс дааиган, ҩаԥхьа иҩны дахылт. Звеноводс ашхәа зауадаҿ аус иуан. Ажәра бзиа ибон.

Иԥҳәыс хәаша ԥшра баапск, ҿымтҩык лакәын, аха аҙызлан дзыргәырҧаз – дшарамшашәа дыҡан. Аҙызлангьы даалаган аҳаскьын-хәшәқәа рымаза лзаалыртит уи. Аха атаца лыблахь аҽцәыргара лзымгәаҧит аҙызлан. Аҙәгьы зыгәра хеимтцоз аҙызлан лхатагьы лхы агәра лымгошәа дҡалахьан.

Амала, иабацәа ртәы ҳәа акы ааиламлеит атцыхәтәантәи Аҳатҵ. Агабба ҳәа акәын ашәҟәы дшаныз. Хѡык ахәыцқәа иман – чкәынки ѡыцьа азҵабцәеи. Акы даҧсамызт иара ус Ҳатҵаа ртцыхәтәа. Азызлан илиааихьаз Акәын-иҧа Мамсыр итцкар. Азызлан, ҭоуба еиламго, жәытәаахыс дызпырхагамыз ажәлантә рытцкар. Абри Ҳатҵаа ртцыхәтәа, цҳәыс данааига, азызлан илықәнагоз аныҳәагатәы ҟаимтцеит, уара! Иҧҳәыс лцәа лтәымкәа данықазгьы, заагара дишьҭуан, уара! Хәланшьҭахь ихәыцқәа азхыҷә ахь идәылтцыр иуан, уара! Абас акәын дшықаз Ҳатҵаа ртцыхәтәа.

Иара усгьы амцхатцарақәа рыгәхьаа змадаз. Аҟытауаа беиахеит, аѡнеихагылақәа рчапеит, амашьынақәа аархәеит. Аха, иага ус иҟазаргьы, ѡынтәҟа дзыргәыргьашаз лбеит азызлан: илбеит ауаа рыхдырра ҭылашьцаа макьана ишҭатцәахыз уи ашәаҙыҙара. Ҽнак лыла иабаз ахы инаркны иаҳҳәап. Амра нҭагьалон. Аҭәхырҭаа рыҳасабеилыргаѡпҳәыс, зуаѡра ықаз, зтцара ықаз, хәылбыҵехак аѡны лхала даанханы, арахә шеиллыргоз акәымкәа, ажәзѡа еиҧшшәа чмазарак аҳаиуан ирыдылбалт. Жәытәнатә аахыс ажәзѡа арахә ирылазтцо Заҳкәажә лоуп ҳәа иҧхьаҙан. Аҳасабеилыргаѡы затца дыѡны уаагьы рахәгьы ртәы здыруаз аҳақьым Гәазаа иахь ддәыцқәымларыз. Аҳаҷаҳәа иаалгәалашәеит лара Аҳатҵ иҧҳәыс апсуала ахәшә шылдыруаз. Ҽымҭ цәашь дук аалыркын, агәарабжьара дыбжьаланы Ҳатҵаа шықаз лҷыналхеит. Днеиуан лара ҷымҭ, лҷеихарпс, илпылоз азәгьы атак имтаҙо, гәарабжьарала, лтцәыць жжаҙа, ахәылп далашьшь. Раҧхьа дгәазҭаз апҳәыс, акамбашь ахьара дахьаҷыз, лнапы ачыргә ахьакыз уа инхеит, лхатцагьы дгачамкны абат ашьапы аноуишьҭ, абат аин иахьыназѡыз, хшла ипеипеиуа итәны игылаз аныга хыршәтны инканажьит. Аҳасабеилыргаѡы лхы-лҷы гәыргьахәха, дтанагаланы днеиуан. Аихамѡа нымѡахытц иаалпылеит бжьѡык лычқәынцәа. Амшын ахьынтә иаауан дара, рпапироскәа хәхәа-хәхәаҙа ирҷакны. Ран данырба, аҷкәынцәа еибырҳәазшәа рарма напқәа рышьтахьҟа иртцәахит, уи реицытрысра иаҳагьы ишараргамоз рхаштны. Аха атцәыць назгоз ран амца ҧааѡы длеипшха, акгьы лымбаҙо лычқәынцәа днараѡҟьеит.

Аҳатҵ иҧҳәыс иаразнакала иҟалаз лдырт. Ларгьы ҷымҭкәа, ишапыз еиҧш, Азмыжь Ҭылашьцаа ахь длалбаан, ҷымҭ

аҳьамԥш лыма дааит. Ҽымҭ, ла лыда шамаха уаҩы изымдыруаз ҳаскьынқәак ааитцалҟәаҟәан, аҳасабеилыргаҩы иналлыркит.

Абри даара иахыччеит, цәажәатәыс ирыман ақытан. Аха ара, ишакәхалак, арахә еиқәхеит. Лаҟара лыцлеит аҳызлан. Лара уи лымчала ишыҟалаз агәраганы дыҟамзи. Аха Ҳаҭаа рцыхәтәа?

– Акрадыруама бҳаскьын, ауаа акосмос ахь иԥыруеит ҳәа, – леиҳәеит иԥҳәыс.

– Ашьшьыҳәа, уара! – лхатца иажәақәа аалцәымҭхеит лара. – Цасым! – лҳәан, Аҳмыжь Ҭылашьцаа шыҟаз даахьаҳәит, ларныг иажәа Зызлан ишылмаҳаз агәра лгарц лҭахызшәа.

Адырҩаҿены захьҙыз Ҳаҭаа рцыхәтәа иԥштра бжьацәаҕәатәыс иман. Усгьы иара, афилософцәа зегь реиԥш, анхара митәык инапаҿы иааиуамызт, ихатәы ҿегьы имаҳамызт. Аҿы зтәыз ашацкыра дацгыланы, амра шцәааншә итцакны иман. Уи ашьҭахь иаатцыртланы Аҳаҭ иитеит. Кәыркәа мра ихы иақәццеиуа ацәаҕәара далагеит Ҳаҭаа рцыхәтәа. Ҩынтәҟа-хынтәҟа ҳара, ахәыҷқәа аҿыкәабара ҳахьаҿыз аҳталарҭахь иҿы иманы днеит, аҳы аиржәырц. Дкәапҳа дыҟан усҟан. Саатқгьы мцацкәа уаҟьанчаҟьанбыжьқәак ҳаҳан, ҳаҩуа ҳааит.

Амра ихы иҭалоу, акы ихьит Ҳаҭаа рцыхәтәа. Габаа ахацәа илаԥсны дыркын, иара иҿырымжәаны ҷьара деихон. «Соушәыжь, абаа, ана ахәмарра-ччара ыҟоуп!» – дрыҳәон, иҿырымихуан иара. Аха доурыжьуамызт. Уахь акгьы ыҟаҳамызт, амхҭреи аҳбаареи, урҭ рнаҩс аҳызлан лтәарҭа ҙмыжь ҭылашьцааи рыда. Егьирахь хар имаҳамызт Аҳаҭ, дцыркьыпуа данаарымпытцҟьалак, ахәыҷқәа даҳмаахарц даҳҳыкәшон. Ҳаргьы ҳицәшәаҳомызт. Доузмышьҭуаз ракәын иаҳа ҳзыцәшәоз ҳара, ахәыҷқәа. Дтцәыуо дрыҳәон: «Соушәышьҭ, абаа, ана гәыргьароуп-ччароуп!» Уи ихытцыз, ишны ихытцыз игәхьаа иапшлак ихәы-ижьы ааиланаргыларын. Аҩны дазмыркуаз, зны аҕба дтазтцаз, зны автобусла дзырныҟәоз игәхьаа. «Соушәыжь!» – дрыҳәон иара. Зныкшәа дрымҟьаны ддәықәлан, шьапҿаршә изыруит. Уажәшьҭа иазхоуп, ҳгәы кыдихҙеит ҟартцан, дынкажьны ипҟара иалагеит. Ус, исгәалашәоит, шәымҭак даалтцит иара дыккаҙа. «Шәысмысын, сашьцәа, сыҷкәын

ишибо!» – иҳәеит иара, иҵкәын идагьы ѡыцьа изҕабцәа хәычқәа иара абраҭәкьа раб дрыцхашьаны, ргәы ԥжәаны аҭәыуара иаҿын аха… «Сыҵкәын ибоит, уара, ус шәымун!» – иҳәеит иара, ибжьы еилыхха. Аха ааникылашьас имоузеи анхаѡы, алабакьара даналага! Дҿарҳәан, итцеҵь дҭакны азы иқәырҭәон. Агәылацәа аднагалт. Арамҭан илатәан, абасеиԥш иахьыкалахьоу ргәаларшәо, ажәабжь рҳәон, аҭаҭын иахон. Ҳаҭаа рҭыхәтәа иԥҳәыс дгәыҭкьаԥсыҭкьаха, игәыҭкьа-ԥсыҭкьаха ашьац илатәаз лхәыҵқәа наҟ илыманы дцеит, иаргьы иҿааиқәикын, дыцәеит.

Убас деиқәԥах азы дшылажьыз даакылсит ажәытә Баҭал. Дааины даарыдгылеит. Зегь ѡеихаҭгылт.

– Иҟалеи, дад? – ԥшьаала дҭцааит иара.

– Абыржәытцәкьа дшәыртла, шәара алахшақәа! – ибжьы ҭар аатирҟьеит иара, иҟаз аниарҳәа. Уи иажәа аѡбатәра азәгьы изыгәагьзомызт ҳқыҭан. Ҳаҭаа рҭыхәтәа даапыртланы еитцало-еитцытцуа аиарҭа днықәдыриеит. Дук мырҭыкәа дналтцит иара, дынхыкәтәалеит. Иблақәа цкьаза, иҟоу изеилымкааула, агәылацәа даарылаԥшит.

– Ќоҳ, шәаҳзаазгазеи, уара? – дҭцааит Ҳаҭаа рҭыхәтәа.

Иԥҳәыс дааидыххылан, наҟ игара далагеит.

Убасҁкан зегь еиликааит, зегь ааигәалашәеит Аҳаҭ. Ихы-иҿы ԥшза бзамыҟә хьаак иаарҿаастеит. Дара ртәык иеиԥш изыҟазар итахын иара Габаа даагылазар, аха дышрызтәымуаѡыз даанхеит.

Уаҳагьы ҿазны азәы иааиҿаимыршәит абри иҟалаз азбахә. Егьҟамлазазшәа ҟарҵеит зегьы. Аха усҁкан иара дѡагылан, дынкахәыцуа дцеит, уаҳагьы арахь ддәылымҵзеит. Иҟалаз хьымзгшьо, рхы рыкәаҿ иааимпит ауаа.

Абарҭ аѡхтыск, ақытаҟны еиқәырццак иҟалаз, – аҳасабѡыԥҳәыс атәыць ахьымѡанылгази, Ҳаҭаа рҭыхәтәа ашоура ихы ианас азызлан лтәарҭахь дахьыѡызи – лгәалаҟара шьтырхит лара азызлан, азмыжь хыкә иамаз атциаақәа рырѡашьыга иаҳа-иаҳа зҿадызцалоз. Урҭ ахтысқәа илдырбеит азызлан, ҳқыҭан ауаа зынзагьы дшырхамыштыцыз. Егьырҭ ақытақәа шьта рыгәхьаагьы лымамымызт лара, ажәытәан зны, усҁкан иҟьаҟьаз, итбааз Апсны зегьы зымтцахырхәоз. Аха мбатәшәа рҿырыԥсахт ауаа.

Лызатҵәра даркаразеит азызлан, ауаа дырбар лтахын, дырдырыр лтахын. Илцәымшәазаргьы – ма ус дырбондаз. Даазқәылаз лыԥхызқәагьы ҽеимызт. Лыԥхыз иалан ацәаҟәа ҟьашь, лыҟазаара нтцәара зқәым, чҳашьагь змам шәымҭакны иаанызкылар зылшоз. Азызлан акыр дацәшәозма, аха аԥхыз баапс зцәымҭым дарбану.

Иҟалашаз зегь шыҟалахьаз ла илымдыруаз, ҽыцҳәа акгьы ишазыԥштәымыз. Аха лгәылҽанзамкәа иааит уи аҽыцгьы.

Ари аныҟалаз Гьыргәал Лагәстан-иԥа ѡыцьа игәылацәа иманы, инхарҭа аханы изылаз аԥш артцәыра аитарц данцаз аҽеноуп. Амхы изалызхызгьы анхацәа ракәын, ақыҭа апатриотк иаҳасабала. Агәылацәа зыкәрахь инеихьаз Лагәстан-иԥа аус идыруазма, амрашыраха, акыс Ҳатаа ртцыхәтәа ихьыз ашьтахь ишәаны иҟан. Иара ашәшьыра дытцатәан, ҳаи, анцәа дшәыхәааит ҳәа дныҳәаныԥхьо, дара агәылацәа аѡыцьа ақьаад сакьқәа ирҭатцаны ирымаз артцәыра цьбара аԥш ашьапкәа ирытцаԥсо иаархысит алеи-ԥси рыбжьара. Уи артцәыра знык ианаиу, аԥш ԥжәараны иҟан.

Рус ианалга, ирхашәалеит х-сакьк. Ара ирызныжьуамызт, рахәык алакьысыр иашьуан аҟынтә, аѡныҟа иатцаланы агара рыкәымшәарц, ахәшә Ҭоумышь иаларыпсеит анхацәа.

Асакьқәа анаахдыртла, артцәыра ахәхәаҳәа аҽаанахеит. Ашьақар ԥшра акәын иамаз, иҟәашкакараза, убас иблахкыган иара, сҽы иҭастцандаз ааугәахәрын. Аха уи шамуаз ззымдыруада. Азы ишынахькьысызтцәкьа, иаразнак изытуан аматәашьар, аамҭацк аԥхьа аԥшзара ыҟазамызшәа. Азааԥсалара иаҽыз анхаѡы ихата шьамхахьы дахьзаагылаз, иаразнак азы ашьха зыхьеиԥш ииаинырт. Ус ҟазшьас иаман уи артцәыра. Иаабжьазуан, ахьшәашәара азы иазааныжьны. Уамашәа иубартә иҟан уи аматәар иаразнакала иҟазшьа цәада-жьыданы иахьыҟалоз.

– Шьта ҳнатәап, – иҳәеит Лагәстан-иԥа. – Аус уалганы уанымтәа, адырѡашықәсанынза уԥсы узшьазом рҳәоит.

Рыԥсы ааитаркын, еицәажәо Лагәстан-иԥа иѡныҟа рҽынархеит ахѡык, уа ачеицьыка рзыԥшын, нас, рҽааԥсахны, ақыҭа ныҳәахь иаатытцуан.

Аҩны иахьааиз, аишәа дырхионатцы, Гьыргәал Лагәстан-ипа исасцәа апсыз жәла бзиа ахьышпа ахьиааҙоз аҙтатәа дирбарц иманы днеит. Агәылацәа ирбахьан уи аҙтатәа ссир иҟаитцаз, аха еитеицнеит реиҳабы. Иахьыназааигәахаз, аҙтатәа харантәи иаарҷаҷҷеит асаркьеипш.

Зынза иагьааргәаламшәеит аҙы ашҳам анартоз, уи атып аҙаашьала хыхь ишыҟаз. Ахьышпа рыцҳакәа, акы аанымхакәа, зегьы-зегь нхаззалт.

Мачк ауп ақыта дорресторанаҷгьы ирыдыркылаз, уигьы зынза амалаҳәа. Иаанхаз наҟ аҳәақәа ирыртеит.

Ахәшә иашьыз апсыз игәылацәа ирҷеимтцеит Гьыргәал Лагәстан-ипа. Адорресторанаҷ ирыманатцгьы, уахь инеимышьтит.

– Ҳхатцкы ицеит, – иҳәеит иара уажәы. – Ада гәырҩа Анцәа иҳаумтан. Уи атцкыс, шәаала, аныҳәахь ҳшәышьты.

Апара уеизгьы-уеизгьы иара даргәаҟуа дыҟамызт, ицьабаа ахьыпхастахаз ауп акәымзар…

Аха уи аҙы шыхьшәашәахаз аҙызлан лшьапқәа ианырнырыз, цьара акыр ҟаламашь ҳәа гәҩарак анлоуз, аҙиас зегьы хыла-гәыла еилалахьан. Лшьапқәа ахьта иакын, аҙы дынтыпеит лара. Апсыҙқәагьы, амат псыҙқәагьы, аматқәагьы, акәуақәатцәкьагьы, адагьқәатцәкьагьы – зегьы пхеибарс, еижәыла аҙы ацашьала илеибацон.

– Ижәуеи? – дныҩнытцәааит аҙызлан урт ирдыруаз бызшәала.

Паса аҙиасқәа зегьы аҳкәажәс ирымаз, иахьа зегьы рышьтахь ауп иҟалаз анлаҳа.

Уи иҟалаз аҙы ихыланы илеиуан, апсыҙқәа ирышьтахх илеиуан, илеиуан зыпшшәқәа зегь ҟьашьыз цәаҟәаны, илеиуан аҙы ацашьала, илзымдырҙоз фҩы баапсык ахыҩуа. Иаауан уи ацәаҟәа ҟьашь, ашәтра иалагахьаз аҙы хәашьны ишьуа.

– Уа шәаангыл! – дыҳәҳәеит аҙызлан, аха илҳәоз заҳауадаз.

Ар зхымхәыцкәа ихьатцны иҩыз арпыза икәал дтагылеит лара.

Арыцә, ашьыжь шаанза амшын итытцны, ақәырт шьтартцарц аҙы иахьынталаз, аҙы итаз зегьы пхеибарс, ҳхы

ҳзеиқәырхозар ҳәа амшын ахь ишаауаз анырба, иҟалазгьы еилымкааҙакәа, даргьы рышьтахьҟа еихеит.

Уаҟа, аҙиас зны аҽеыртбааны, нас ҟәытцәа хәыцыкны амшын иахьалалоз атыпан урт аҙы итазгьы арыцә цагьақәагьы ааилалан, иааилашьтын, ауаа реипш еижәылеит.

Цәаҟәа ҟьашьны еилыпхаауа, фшы баапс ҿыцк ахҟьа, атцыхәтәантәи ақыта зиас ацәеижь иагәылаланы иаауан апсра ахата. Убас ҟазшьас иаман аҙы иартаз аматәашьар шкәакәа.

Лгәы тҟьаны, лгәы еилахынҳәуа, дышт аҙызлан, лжәытә тәарта ааныжьны. Дышны днеиуан, иртцәины иҟаз леихадақәа еихҟьашо. Баша пҳәыс хымхәак лакәын уажә лара. Дышуа агәарабжьара дныбжьалеит аҙызлан. Шьыбжьагәы иахысхьан, ақытан, ишҳамыркхаз аҙиасҟәа рыбжьара илзымдыруаз ныҳәак иалагон иахьа. Амшан ауаа рацәан, акьанцьа ацынхәрас апатрет рыманы иааиуан, арахь аҙәымзарак, аҙәымзарак, аҙәымзарак дибомызт аҙызлан, лыгьатцәы-гьатцәбжьы, лтцәыуабжь иаҳауамызт. Уашы димныржо, ауаа рыжәпара далыҟьҟьа днеиуан.

Дымшахытцын, дышуа деихеит Аҳат инхарта шыҟаз, зны лҳаскьыниарта лыцеишызшаз Акәын-ипа итцкар инхарта шыҟаз, лтоуба еиламгакәа, зыжәлантә зынзатцәыкгьы дырпырхагамхаз, зыхәса амаҙақәа ззаалыртуаз, зхацәа рмаршәа лырхиоз Ҳатаа ртцыхәтәа дшыҟаз. Дышуа днеиуан, ацәаҟәа ҟьашь афшы ҿааста ҿазнык лпынтца итасыр ҳәа дацәшәо.

Дышуа днеиуан аҙызлан, аҟәара дахьеитцасуаз, лцәеижь шылымбацыз илбон. Дхьантахазшәа лбон аҙызлан. Лшьапышьтыбжь лаҳауан. Уи дахьаапсаз иахаралтцон аҙызлан. Аҳат игәашә днадыххылт.

Агәарааында зкәыршаз Аҳатбақәа ртцыхәтәа инхарта тацә данаадыххыла, жәы-маҟак хәуа изқәыз иашта тацә данықәххыла, лгәы аалыртынчын, лыпсы ааивылгеит аҙызлан.

Аҙызлан лылақәа аахылшан, иаахылтит. Лапхьатцәҟьа игылан алеиқәатцәа. Ала дгәанатеит, ахухуҳәа иаалеишит. Лыфшы акит ала, избанзар лгәытҟьара, лшәара

иаалырԥьаны лцәеижь лызнархынҳәит. Ала аалыдгылт. Иагьылгәаламшәеит аӡызлан, жәытәнатә аахыс алеиқәатцәа дшацәшәоз; уажәы деигәыргьатцәа илныруан лара иқәырқәашьеиуаз, аԥсы зхаз лцәеижь.

Алеиқәатцәа налыдыххылан, иналыкәша-аалыкәшеит. Алыкьи аԥсыӡи рыфԥы лхын аӡызлан. Иааԥрымҿрымын, атцыхәа цәԥажә ааршәшәан, аца шыԥаз иаақәасқәаст ала, уахь амԥа лнарбозшәа. Уи днашьтәалеит аӡызлан.

Ацалаԥьа дынхаланы дныкәиеит аӡызлан, уа иқәжьыз аматәахә жьакцақәа днарыкәлеит, лгәы ԥарханы. Хьыла ицәкәырпо, лыхцәы нхыҳәҳәан, иқамызуа асаара ишьтасуан, лылагырӡқәа уи инақәкьасо иахьлеиуаз, асаба инылатәон. Лыҿмыртцысӡо дыкәиан аӡызлан, атәым жәԥан лаша датцаԥшуа, лышьтахьԥа иртцәиртцәииз лшьапқәа хьыдышьшь.

Аҳатбақәа ртцыхәтәа, аныҳәаҿынха, ақыта доррестораназ днеин, уа дынханы дыԥан. Рашәарантә дхынҳәны дааит иԥҳәыс. Тыпҳак лышьтақәа аца аԥхьа иадганы, рышта иқәгыланы, ргәашә итганы, амԥаду шыԥоу инаган.

Зегь еилылкааит Аҳат иԥҳәыс. Асас дахьыкәиаз ацалаԥьа днадгылан, лшьа иланаҳәоз ԥалтцеит дымхәыцӡакәа лара: ашьшьыҳәа аӡызлан лыхьтәы хцәы аашьтылхын, инаганы иналывалтцеит. Уажәазы дыцәазшәа ԥалымтцаӡеит аӡызлан. Ашырҳәа дынхыкәтәалеит аӡызлан, лшьап кьачақәа лбаашьтны. Акьыба иаҿагылаз аԥшәмапҳәыс лакәзар, атцыхәтәантәи Зызлан Заҳкәажә лзамԥа цәиатцәаақәа лыпраҳәа ԥьашь нархьылшьын, лылагырӡқәа аалзыпхьалҳәеит. Аха усгьы дцәажәаӡомызт, зымч аԥышәара гәхьааганы иԥаз аӡызлан лыбз аалҿылхыр ҳәа дшәаны.

…Ахәылбыҿеха дхынҳәит Аҳатбақәа ртцыхәтәагьы. Атыпҳа лышьтақәа дырхыланы иашта даатәалеит.

Борис Қаҵьаиа
(1951)

АШЬЫБЖЬЫШЬҬАХЬ

Сара сдырҷеыхеит ашьыбжьышьҭахь. Сдырҷеыхеит сшымгәыҷзоз, сшазыԥшзамыз. Сандырҷеыха ашьҭахьгьы, акыраамҭа схы ҭууа ицон, исарҳәоз аҵара-амцра ииашаҭәӄьаны еилырганы исымамызт. Аррамаҭура ухугеит, аѡныӄа уца ҳәа сарҳәеит. Нас уи еиҳау гәыргьа ажәабжь абаӄоу асолдаҭ изы! Аха сара абас иаарласны аѡызцәа зегьы рныжьра сыԥәшәоит ҳәа сазхәыцуамызт, убри азакәхап маӷк сылахь зеиԥылазгьы. Сыбла ихыҵуам сара уи ажәабжь ансарҳәоз исыкәшаны игылаз асолдаҭ қәыԥшцәа. Урҭгьы сара сеиԥштцәӄьа игәыргьон, дара ракәызшәа иоурышьҭуаз.

– Уара насыԥ умоуп, – иҳәеит Андреев, дыԥхашьаԥхаҵо, сыжәѡахыр инапы ныԥәҵаны. Уи иахантәарак ибжьы нытцакны, агитара ашәа ациҳәон. Ашәа иҳәон иара ишиҭахзамыз. Зегьы зхараз Сомов иакәын. Иаха ҵхыбжьон дааизаап автомобилтә парк ахьынтәи. – Ашәада сзыцәом, – иҳәан, асолдаҭ қәыԥш дааирҷеыхан, ашәа иирҳәон. Ашәа иҳәон иаԥхьа дыԥәтәаны, Сомов ацәа дагаанҙа... Уажәы Андреев ацәа дшакуа збоит, иблақәа апырпыл рхылазшәа, иҟаԥшьшьҙа иҟоуп.

Аказарма схы сзыѡнакуам. Кәакьцыԥхьаҙа сынкыдгылоит, атумбочкақәа снапы аархьысшьуеит. Убарҭ асолдаҵәа қәыԥшцәа реиԥш ауп саргьы аррамаҭура сшалагаз.

...Маи мза. Аказарма анҭытц – аапынра, зегьы ҷыц апсҭазаара ацәа рхалоит, иԥашә-қашәо иааит аҳаскьын, иԥсасиит аҙынра иартцааз аҙҭач хәычқәа, ашәа рҳәоит аҵарақәа, инеиааиуеит аҭыԥхацәа ԥшзақәа. Араӄа, арра-

маҭураҽы, уажәы-уажәы еиқәырццак, аҕьара-ҕьараҳәа улымҳа иҭашуеит: «Армарахь!.. Арҕьарахь!.. Уара узышьцылам, даҽа ԥсҭазаарак, аха узышьцылараны иҟоу, ууанҙатәии уажәтәии уԥсҭазареи узеидымкыло агәҭа уабжьахоит. Уара урҭ зегьы урышьцылоит, избанзар уи уара ииуалԥшьоуп, дарбанзаалак иуалԥшьоуп, убриаҟынтә аҙәгьы ҽиҭҙом. Аплац иқәышуеит аҕьара-ҕьараҳәа асержант ибжьы, нас, ԥытрак ашьҭахь хҭак еицҭадыршәуеит ашьаҽашьҭыбжьқәа. Ҩаԥхьа абжьы: «Ушьапы уҩах!.. Ушьапы 25–30 сантиметр адгьыл иаҟәыҭхазароуп!.. Аҩыза асолдат, аччара уаҟәытц, аррамаҭураҽы ацәаҳәа иԥшьоу акеиԥш иԥхьаҙоуп!..» Уара?.. Урҭ зегьы ҷьоушьоит, ухәыцуеит– сабаанагеи, абри зегьы анбанҭәои ҳәа. Ԥытрак ашьҭахь уара ахәыцра уаҟәытцуеит. Урыхәаԥшуеит уҩызцәа. Урҭгьы уара иуеиԥшуп. Рылахь еиқәуп. Шәзеибамдырцт, аха ҷьарак шәеиқәшәеит аррамаҭураҽы. Уҩызцәеи уареи ҩы-шыкәса шәаԥыртцуеит, иншәыжьуеит шәхәычы аахыс шәзышьцылахьоу, шәцәа-шәжьы иалалахьоу ацәаҩақәа, иԥсасины, иҽыбганы зҽыназхаз асымҟәыл еиԥш…

Шәарҭ шәахьтә шәуаҙәк ҩышықәса инижьуеит аус ахьиуаз, дызлашьцылахьаз аколлектив, дзыҽгәыҳәаауа бзиа иибоз иԥҳәыс, аҩбатәи – дацәыԥхашьаны, бзиа быздоит ҳәа зеимҳәацыз аҭыԥҳа, ахԥатәи – дацклаԥшны мыцхәы изызирҳаз ихцәы. Ааи, зегьы акака аанрыжьуеит рышьҭахьҟа. Аамҭала.

Ҩаԥхьа аплац иқәышуеит асержант ибжьы: «Узқәу ацәаҳәа уахымкъан, узқәу ацәаҳәа!» Аплац зегьы рҕаны иалдоуп аметр ԥшьыркцақәа, ацәаҳәа иашақәа. Уара урҭ урхымкъакәа аныкәашьа утароуп. Угәы иаанагоит абарҭ ацәаҳәа шкәакәақәа, ҵҩа змаҙам аметр ԥшьыркцақәа уԥсҭазаара рҭакушәа. Аҳаҳаи, угәы каумыжьын! Макьана заацәоуп.

…Исыздыруам, иаахтцәатцәкъаны исыздыруам сара уи аҩыза ацәаныррa ахьынтәи сзааз – аҩныка саазгараны иҟаз адәыҕба сагхарызшәа сыбла иныхгылон.

Сазхәыцуан уеизгьы-уеизгьы адәыҕба аҙә дшагхоз, нас аҽеитцыхны иандәықәлалак, дыҩны, дахьҙаны, ичамаданқәа ыршәны дшахьынҳалоз. Аха избан абри адәыҕба иагхараны иҟаз итыпаҽ схы зсыргылаз? Сыздыруам. Абас

еиԥш иҟаз ахҭысқәа збалон сара авокзал дуқәа рҟны зны-зынла сԝызцәа санырзыԥшуаз.

Ашьҭахьшәоуп сара аԝныҟа аара зынӡаск сшазыхиамыз саназхәыц. Макьана ачамадантцәҟьа аасымхәацт. Мшәан, исымҳәахьеи, зынӡаск сақәгәыгӡомызт ари аԝыза, иахьа убриазы акәхап сылахьгьы зеиқәу, азамполит дысзыԥшуп, сдокументқәа ирхиахьеит. Смаар ҟалом. Сызцом сҳәаргьы, сԝызцәа сеилагоу ԥьыршьап, дабаанагеи ҳәа инеихәаԥшы-ааихәаԥшып. Адәыгба адәықәлара ѡбаҟа саатҭ агуп. Зегь раԥхьаӡа иргыланы, ачамадан аахәатәуп, нас аусураҽы иҟоу сԝызцәа абзиараз ҳәа раҳәатәуп. Арҭ, хымԥада иҟатцатәуп.

Ачамадан аасхәарцы сҽеилаҳәа-сҽеилаца санындәылтц ауп ианаасгәалашәа, иахьа ашьжьымҭан акрыфартаҽы Фиодоров ачамадан сзааихәарц азы аԥара шистахьаз. «Уи бзианы иҟастцеит, иахьа амԝа сшықәлоз здыруазшәа», – сгәы аасыргәгәеит. Аха ани ацәанырра: сара адәыгба сагхарызшәа – ѡаԥхьа ахҭҟьареиԥш иаасызцәырҟьеит.

Сыгәгьы нҭыԥсаait, сыхгьы сназаҧыт: «Уажәраанӡа сабаҟаз, сыцәқәа тцакызар рԥыртлаха соуамызт, ус сара сымсааит, ирҳәоижьҭеи итцууаз, шәҽырхианы шәыҟаз, ирласны шәоужьра ҳалагоит ҳәа. Аха сара сыццакуамызт». Шаҟа сеиқәшәамыз саназхәыц ауп ани адәыгба агхара ацәанырра аҽартцабыргуа ианалага. Изулакгьы Фиодоров дсыԥшааит. Исзааихәаз ачамадан ааимхны, сԝызцәа рахь амԝа сныкәлеит.

Уамашәатцәҟьа иԥьоушьаратәы ауп раԥхьаӡа ацәҳәыреи сареи ҳшеибадырыз. Сшьапгьы нықәсыргылеит, нышьк снантәалазшәа саагазҽазит. Ҭынчран уахынла ацәҳәыраҽы. Абас еиԥш иҟоу атцхқәа раан иухашҭуеит уара адгьыл ушықәгылоу, ҧҳәалатцәҟьа ушаларсу. Адгьыл, абарҭ ажәԝан иатцаԥсоу аетцәақәа рнаԝс, акырӡа инахараны иҟоушәа угәы иунатоит.

Ацәҳәыра акалашәа амшын еиԥшуп. Иҟалап реиԥшра зыхҟьо ацәҳәыраҽгьы, амшын аҽгьы ауаԝы дзатцәны ихы ахьиԥхьаӡо акәзар… Ацәҳәырагьы амшынгьы дарбанзаалак ишиҭахҳам ихы даздырхәыцуеит.

Аапынра абри ацәҳәыраҽгьы мыцхәы иагханы иаауан. Уи зыхҟьоз, инахьхьи иаапса-икараха, шьыжьы инаркны хәлааншәа итцакны идырцәаҧәоз ацәқәа рҟәа-

ҟәақәа неидҭаны инеидтәалазшәа, ишьҭоу ахәқәа ракәызшәа сгәы иаанагон. Насгьы, урҭ ахәқәа рынхыҵ, аапынра, амархәац еиԥш, ашьапы еиҵыхны иҩуа адәқәа ирыцәызшәа, урҭ рынахыс шәҭыла мацара ихҟьазшәа адәқәа. Амрагьы, убарҭ зыпсы зшьарцаз инеидтәалаз ацәқәа рызқәақәа ирхытцны – ацәҳәыра, уаргьы сшәахәақәа уқәысмырԥхар зынʒас ухаҳәхоит, ма утцааршәха ушьҭахоит ҳәа аҳәозшәа, иҟаԥшьшьʒа, уаҩы иимбаʒоз аʒәы инапы иантцаны дҩахозшәа, хәычы-хәычла аҿышьҭнахуан. Ацәҳәыра аҳәитцәҳәа рыҿныцәрыпсон ашәахәақәа. Аха урҭ абрахь, адгьыл ахь иааʒааиʒа цьара рыԥхарра рцәыʒуан, ахрақәа, аҿҟьарақәа зыр ззаҿымгаз аԥызаҩ иеиԥш, амра ашәахәақәа цьара аԥстҳәа цыпжәахақәа ирыбжьаԥсылмыткуан, ишаҳәшаҳәуа, аԥхарра шрымаз, дара зҭахыз ацәҳәыра аҟынʒа иазаагомызт.

Аапынра ааира ианалагалак, итцәаны идәыцәлон ацәыкәбарқәа. Аԥхарра, анаԥьалбеит, аԥхарра, ацәыкәбарқәа реиԥш, саргьы исныруан, хылпа схаʒамкәа адәахьы сындәылтуан. Ахыбра аҩнытҟа саныҩналалак, акраамҭа атцаа зыдшәыланы иҟаз, аха хәычы-хәычла аԥхарра злысуа аԥенԥьыр итасаз асаркьа ԥшшәыдақәа срыдгыланы, ацәыкәбарқәа рышьҭыбжь сазыʒырҩуан, музыка бзиак еиԥш. Урҭ исгәаладыршәоз рацәан, исгәаладыршәон сыпсадгьыл, аҩны, цәа хаак ухазырпоз амца аԥхарра, ахәышҭаара иныҿеҳәаццышә ицо аԥыргқәа.

Ҩаҩратагалангьы (ацәҳәыраҿы итаугало ҳәа акрыҟоума, аха...) ирласны ианыруеит ацәҳәыра. Аҳаскьын ххқәа иаразнак рхыцәқәақәа аахҩеижьаахоит. Нас мышкы-ҩымш рышьҭахь, шьжьымҭанла амра ашәахәақәа инахьхьи, ақыдуахәа дуқәа реиԥш, еиважьыз ахәышкәағьазақәа аарлаҳәа рыпсы рыманы рхы анаавҭыргоз аамҭаз, убла зыргәыргьоз аиатцәара аԥштәы аԥсахуан, аҿееиҭанакуан, убасҟак иласны, амч аманы аҿанардыруан Ҩаҩратагалара. Урҭ хыц-ҩыцқәак атциаақәа рыпсахәага ҭакны измаз ацәаакыреи аԥхарреи, ахылҩа-ԥсылҩа еиԥш, адгьыл ааныжьны ажәҩан рҿатцадырʒхьан. Абас, иҳәаны инрыжьыз аԥҳәызба леиԥш, аиқәканʒара иналагон аҳаскьынқәа. Хымпада, адгьыл акгьы ахарамызт. Зегьы зхараз аратәи аҳауеи аҭагылазаашьеи ракәын.

Абратәи аҭыԥқәа рахь сыԥәнамгалазҭгьы, ахаан сгәы иаанагомызт, абас амра убла агәы иаазымчҳауа, икаххаа ҷьара иԥхоит ҳәа. Амра агәаҕ сыкны сагон: «Ма а҆еаҭәахыр, а҆еазар?.. Арахь аха҆ҷы лаша-лашо…» Аҙынразы зны-зынла исызгәамҭазакәа снапқәа ахьҭа анырҭалалак, сшьнел аԥьыба гәаҩа дуқәа иаарҭыганы, амра инаҭаскуан. Азныказы, сара аԥхаррагьы ахьшәашәарагьы сныруамызт. Аха минуҭқәак рышьҭахь снаҵәкьараԥәа убас ахьҭа рныруа иалагон, ихышәшәаны икаԥсартә еиԥш. Убас сара абри амра сашьцылааназа акырынтә исыхьхьан. Ахьҭа аныӷоу мыцхәы ихьшәашәацәахоит, ихьанҭахоит автоматгьы…

Сшынаскьаргаз аиҭаҳәара салагом. Уи аррамаҭзура зхыганы иаахьоу иаадыруеит, иеиликаауеит, иха҆ҷы иааигоит. Адәыԥба а҆ееитцыхуа, аныӷәашәа иацҵо а҆ҷынанахеит. Сҭып аалхны, аԥенҵьыр снадтәалоит. Ҩаԥхьа ацәҳәыра, иӷьантазәа, ахаан шыцламшә зқәымиаац ахаҳә еиԥш… Уныԥқәыԥшыр угәы нҭыпсаап. Зыжәҩа ҭӷьаз иеиԥш, ладеиҩадеи узеилыргом. Хыхь – ажәҩан, ҵаӷа – адгьыл… Ахаан шәҭы ԥшәак ӷьаланы изқәымгылац адгьыл… Абарҭ зегьы шагугьы, ишьҭоуп ираҳаҭәа, ҷәа хаак инҭанагалазшәа.

Сыҙҭоу адәыԥбагьы ишзалшоз иццакуан. Адәыԥба хыхьтәи ақәиарҭа҆ҷы сышьҭоуп. Сышьнел сшәыхны исыҵаршәуп… акьакьара сылымсырцазы. Аҭуан сатцаԥшуеит. Сзысхәыцуа, сзыргәаҭеиуа рацәоуп. Сыбла ааихмырсыҕъакәа аҭуан аҵаԥшра агә҆ҷыҕьра сызцәырнагон, нас сывара снықәианы, адәыԥба аԥенҵьыр хәычы схы надкыланы, ацәҳәыра сықәыԥшуан. Аха угәы зыр҆ҷыхаша, игәцароукша акы ҷьара иубар ҳәа умгәыҕын. Абри сара гәтынчымрак, шәаҙыҙарак сызцәырнагон. «Ирласны иқәсындаз, анаҵьалбеит, абри ацәҳәыра», – аҳәон сгәы. Аха сара акгьы сымчымызт.

А҆еыҩҷкәын бзиа дзықәтәоу а҆еыҩеиԥш, аныӷәашәа иаҳа-иаҳа иацнаҵон адәыԥба. «Аха иара усгьы ахәлара абри ацәҳәыра҆ҷы иахьымҙар амуазаап», – сгәы сҭахәыцуан сара. Ԥшьаала, агаз зҭантцәо алампеиԥш, ахышә хәыч алашара адзытылон. Ацәҳәыра ижәпаҙа апсҭҳәеиԥш инахатәон алашьцара. Сара ацәа сынҭанагалеит.

Иӷалап ҩба-хпа саат рышьҭахь акәзар сара сцәырҳаны санааԥшыз. Адәыԥба аԥенҵьыр хәычы арацәеиԥш,

еиқәатҙәаҙа иҟалахьан. Пхыҙк збазар акәхап, еилаҳанто схы итан. Апенџьыр хәыҷы сылапш надганы, сывара санаақәиа, сылапш налыкәшәеит рацәак ихарамкәа иқәиаз ҙгаб тҙарышкәак. Азныказы иааџьасшьеит. Схы сназтдаит. «Даазгазеи ари ацәҳәыраҽы апҳәызба? Пытрак ашьтахь схы иастаз азтдаара схала атак ҟастдеит. Адәыҷба ацәҳәыра иқәсхьазар акәхарын, иҟалап џьара иаатгылазтгьы. Сара сыцәамзи, исызгәамтеит».

Истаххеит уи аҙгаб тҙарышкәа уаҩтдас лхы-лҽы снаҽапшырц. Лара лхы ҩарханы, играҷкәынҙа иҟаз полтак лытдаршәны дыкәиан деитдыхәхәа, мыцхәы ирххацәоу агитара рахәыц еипш, диашаҙа. Адәыҷба уамашәа итдысуан, итагәтасуан. Лара уажәы-уажәы дынхынаауан. Уи дынхынаацыпхьаҙа сгәы нтыпсаауан, гәаныла амҩапгаҩ пҳәызба сылзаҷьуан: «Ишпыкәу атыпҳа хыхьҙатәи атыпаҽ дшыкәлыриаз. Далҟьар?» – ари ажәа али-пси рыбжьара сааимнадеит, саруалуашеит. Сара сҽырхианы сыкәиоуп. Уеизгьы иҟамло егьыҟам, далҟьан дандәыкәло аамтаз дааныскылап, ма даасырпшып.

Адәыҷба шытагәтасыц итагәтасуеит. Нас уи аҙгаб тҙарышкәа слызгәааит сара: «Ишпыкәу, иаразнак дынтаҳәахаа, арҩашьыга лжәызшәа, ацәа дшагаз, илзымдырҙои далҟьар шалшо. Дзыркаразеи, уҳәарауазеи, анаџьалбеит». Аха лара убастдәкьа лҽыртынчны, лгәы раҳатны дыцәан, гәаныла сахьылзаҷьыз ааԥхасшьеит. «Мшәан, избан ауадаҩ схы заластдо?» – сара сааҳәын, сгәы ҩарханы снықәиеит. Аха иамуит, исзымчҳаит. Убри анаҩсангьы, сара ссолдатын, макьана исыхьчон Апсадгьыл, исыхьчон ахаан исымбацыз адәқәа, аҳәаақәа, ақалақьқәа, ауаа. Уи сара суалпшьа акәын. Уи дарбанзаалак иуалпшьоуп. Иҟалап сышьтахьҟа инсыжьыз ацәҳәыраҽы, џьара дшьабаны, Апсадгьыл шихьчоз иқәшәаз ахызатдә ипстазаара ааҽнатдәазар аҙәы. Анцәа идырп. Ари адунеи ду иага рыцҳара абахьеит, аха агәынқьыбжьы заҳахьада? Абас ацәҳәырақәа инарыцлоит ацәҳәырақәа.

Сылапш лыхмыршәо слыхәапшуеит, дсыхьчоит ахаан изымбац апҳәызба. Насып сымоушәагьы схы сыпхьазоит, акы сҳаранакуеит, акы сышьтнахуеит.

Адәыҷба шытагәтасыц итагәтасуеит. Аума рышьтыбжьуп абарбалқәа, арельсқәа. Лара дынхынаауеит. Сгәы жәҩануп.

Уажәы дахьынҙахынаауа аасҭа данхынаа, хымпада, далкьоит. Ипыххааса, ихәаш-хәаша ицоит схәыцрақәа. Убри азыҳәан еснагь сгәы сеануп. Минуҭк иадамзаргьы сылапш данытцшәа, иалшоит ахаан риашашьа змам ҟалар. Ԥапхьа амԥапгаԥ пҳәызба сылзаҧуеит, сгәы лзыпжәоит, исҭахуп снапбааны абрахь даасыпхьар. Аха уи даасыпхьаанҙа, зегь ҟалар алшоит. Мшәан, изакә хәыцроузеи сызлалаз? Иҟалап, абасҟак сгәы сеанны апост сыкәымгылацызҭгьы…

Аҙгаб цәрышкәа лыблақәа нхылтын, даанапшыаапшит. Адәыҷба аԥнутцҟа иҭааҙа иаркыз алашара лыблагәы ахәызшәа, еиҭанхылԥеит. Еиҭах уаԥцас лхы-лҧы сзаҧампшит. Исыздыруам уи сара сгәалҭоу, сгәалымҭоу, избанзар акала иаалнымпшит. Днаскьан, аган лыҷенадылкылт. Сгәы аасырҭынчит. Ахакәиҭра соуит маҷк. «Абри бзиа илбо цьара аррамаҭзура ихигозар?– абри азцаара схы инҭагьежьит. – Аха исшәу асолдат форма акымзарак зылгәаланамыршәеи? (Уи сара избон лҧапшыларала.) Ма лгәы пцәаны даҽеаҙәы диццарц ақәыкны дыҟазар? Ма арра-маҭзура зхызго арԥыск иҟынтәи асалам шәкәқәа анбасауеи ҳәа дыпшызар? Ма лгәы былны аҙәы дынижьхьазар?..»

…Асолдаҭцәа рказарма ашәхымс сшьапы шынхызгаҭәкьа, уи дрылскаait. Илахь еиқәын. Асолдаҭ ахаангьы илахь еиқәны уаԥы димбозароуп. Саргьы исыцәтәымын, сашьцыламызт уажәы сызланагалоз аҧстазаара. Уимоу, акаруат арҽеираҭәкьа ирласны исзымцеит. Ашьтахь аԥызцәа сыцхрааны арҽеишьа бзианы ианыстца – убригь гәахәарак сызцәырнагон. Ус иҟоуп аррамаҭзура. Амаҷза угәы ҟанаҭоит, амаҷзагьы угәы бжьнахуеит. Нас Белови сареи ҳаишьцылеит.

«Уаала, ҳаицәажәап»,– иҳәеит иара ҽенак, сыжәԥахыр инапы ныкәцаны. Сара симазцааҙеит ҳазлацәажәозеи ҳәа. Иҟалоит асолдаҭтә цстазаараҧеы убас еипш иҟоу минуҭқәак, секундқәак аҙәы иацәажәара анутаххо. Шәызлацәажәозеи? Цак змаҙам, ибашаҙоу, аха убарҭ рҟынтәи уара иуоуеит цԥа змам агәахәар дуззa.

– Ишпаҟастцари, абри аԥыза ашәкәы соуит, – иҳәан, иццыба дынҭаланы иаатыганы иаасиркит.

Абгьыц шкәакәа ахы инаркны аҭыхәанҙа абас анын: «Уаҳа ашәкәы сзумԥын».

– Иудыруама, ари ашәҟәы иаанаго?

Сара схы аасыртцысит.

– Ари сара сзыҳәан шәаҷьҳәарак, ԥсҙык иаԝызоуп. Избан абас изыҟала мшәан, сара уи бзиа дызбонеи? Абас иҟалар акәызма? Иахьугалакгьы сара исхароуп. Ус ҟасымтцар акәын. Схы аусыжьит. Уҙырԝла.

… Аррамаҭурахьы сыргаанҙа мышқәак сзынханы иҟан. Абарҭ исзынхаз аҭыхәтәантәи амшқәа истахын Светеи сареи еицаҳҳаагарц. Лареи сареи ҳаиԝызцәан ишпасҳәари уаҳа. Шьҭа изысымҳәозеи, бзиа дызбон. Ҳаиԝызара идууз, ицқьаз цәаныррак ахь аиасра иаҷын. Сара уи гәасҭон, сеигәыргьон. Хәылбыҽехак ҷаалҭит: «Аԥшра сыкәшәозаап». Сара сналыхәаччеит. Даасгәыдсыҳәҳәалеит.

Акоридор ҭбаа-ҭыцә сыбжьаланы снеиуеит. Издыруеит уажәы Света лымацара аԝны дшыҟоу, лан аусурахьтә асаат фба рзы дшаауа. «Ҳазхара ҳаицәажәап, музыка бзиакгьы ҳазыҙырԝып»,– схәыцуеит сара.

– Андреи, ари уара уоума? – сзаԝсуаз ауада иԝныԝны исаҳауеит Дуниаша лыбжьы. Уи, Дуниаша рыцха, лычқәын аҙы дашьиижьҭеи лхы аҭып иқәым. Абас шьаҷашьҭыбжьқәак анлаҳалак, лыбжьы лыргоит. Андреи дааua ҷьылшьоит. Ашьаҷашьҭыбжьқәа дырзыԥшуп. Изакә гәаҟроузеи?

– Сара Андреи сакәҙам?– сыбжьы сыргоит ишыстахым, мамзар аҷытра даҟәытцәом.

– Аа, Андреи уакәыз ҷьысшьан, саҭамыз, – исаҳауеит ауада иԝныԝны агәырԝа иазымхәаҽеыз абжьы.

Сара ԥшьаала Светараа рышә аасыртуеит. Света акаруаҭ дыкәиоуп деитцыхәхәа. Лылацәақәа еиқәыԥсоуп.

– Света шаҟа шыкәса ихытцуаз Андреи?– слазҭаауеит сара.

Аха аҭак ҟалтцаҙом. Зынҙаск ацәа хаа дырԝашьны дамоуп. Лышҟа сҷынасхоит, сналхагылоит. Лара атҙамц дадтцны, лыхәдеи лыжәԝахыри маншәаламкәа дыкәиоуп, дыцәоуп. Лнапқәа лшьамхы иануп. Истахуп маҷк аҟара даасырҳәырц: «Мшәан, ас илзыманшәалам ацәара, ас ишахәтоу, драҳаҭны лыԥсы лызшьом». Изулакгьы изгәаҕьит лыжәԝахыр снапы натцатцаны лаарҳәра. Маҷк даашьҭыхны, ишылзымариоу дыкәсыриоит. Аха лара акы

лҳәоит дҟәынд-ҟәындуа, лцәеижь тыр-тыруа снапы дануп. Минутк иадамхаргьы исныруеит иласу, цхраррак зхылтцуа ахьантара. Акаруат дныкәсыриоит. Данаасырҳәуаз акәхап, лытцкы луатәаҟәа инархыст. Ҩаԥхьа ԥшьаала лытцкы слахоит, ихызҩоит иҟәашҙа зыҕехызтыз луатәаҟәа. Абарт зегьы ҟазтцо сара сакәымкәа даҕеазәушәа, аха дымҩаҟәызтцо, зегьы итцазҳәо сара сакәушәа сгәы иаанагоит.

Лара еита исзеилымкааува ажәаҟәак лҳәоит, днаҳәыааҳәуеит. Спынтца иаатасуеит ахш фҩы злышәшәо, апхарра зхылтцуа лыпсып. Дрыцхасшьоит. Ицәоу еснагь ирыцхасшьоит. Чыдала, лымкаала лара. Убасҟан сара оумашәа схы збо салагеит, уи акырза, зкьы шыкәса, миллион шыкәса слеиҳабны, сара сҷаԥхьа – лара дыпшқаны. Лыпсып лага-ҩагашьагьы апшқа иеиԥш ауп ишыҟоу. Лкьышәкәа ирыкәымбацт ахш... Лнапгьы апшқа инапы иеиԥшуп – имчыдоуп, иласуп. Сара уаҳа сзымчхакәа, лкьышәкәа ргәыдкылара салагоит. Игәыдыскылон акраамта. Иаалырҟьаны лнапкәа аасыкәлыршеит, лышҟа слыдылхалоит, лхы-лҷы, лыбла ԥшзаҟәа срыдылхалоит, сылзааигәалтәуеит.

– Сыхаара, – дҟәынд-ҟәындуеит лара.

– Света!..

Сара сеиԥш акәымкәа, убас ирхааны, ирԥшзаны сгәыдылкылоит, схы итагьежьуа ита ахәыцраҟәа зегьы иаразнак интыбгьыжәаа ицоит. Ҩаԥхьа исныруеит шәазызарак. Сааулыжьуеит. Снапкәа схымхәыцуа лышҟа еихоит, лгәы ԥшқа хәычы инадыгәгәалеит, цыхьеиԥш акәымкәа сгәыдылкылоит... Сара дгәыдыскылоит иахьынзасылшо ирхааны, акыраамта инамцхәынгьы.

Нас, Света имырґьцәакәа днасыгәтасуеит, сыхлахатц гьежьуеит, истахуп лыхәда аҟәашра схы надтцаны сналываиарц. Ҳашпашоу уҳәарауазеи?..

Ахаҳә еиԥш, адашьма аґьеҩ аақәнаргоит исышьысхыз сеимаа. Ԥшьаала, сыпсы заны, акаруат сазааигәахоит. Абас, рацәак иугәампхаша, зеитаҳәара улымшо, иџьашьахәу цәаныррак самҽеханакуеит. Лыжәҩахырқәа ааныскылоит, снапкәа хьшәашәоуп, цхраррак рхылтцуам, акгьы рныр зом. Лара лыҕелыртцысзом, акы дазԥшушәа, лыпсы лзеит. Сара ҩаԥхьа дгәыдыскылоит, аха атак ҟалтцазом,

насгьы х-минутк рапхьа игәыдыскылоз лпышә пхакәагьы дара ракәымшәа збеит. Рҽырпсахит. Ихьшәашәахеит. Избоит лара лыҽсымпытцылжәарц шылтаху, аха доусыжьуам. Убасҟан… убасҟан аҟамчы схырҟьазшәа, сзамҩа аҽеҩ ааҽытцлыргеит.

– Иаразнак уеимаакәа ушьухит акәу?– дгәааны ҽаалтуеит лара.

Сара ҽымткәа акаруат атцыхәахьшәа снатәоит, лара днеины апенцьыр днадгылоит. – Угәы иаанагома уара, сара… Угазоуп уара, уаха акгьы. Бзиагьы субазом.

Лгәыпжәара маҷ-маҷ илхыпсаауеит, лҽеиқәылкуеит, асаркьа хьшәашәа лхы адтцаны дыпшуеит. Дтцәыуома, мшәан? Исзеилкаауам.

– Света, сара ус баша… Ус баша исышьсхит, сшьапқәа рыпсы ршьарцаз, маҷкгьы исцәхәычуп…

Лара атак ҟалтцазом. Асаркьа лхы адтцаны адәахьы дшыпшыц дыпшуеит. Мшәан, азәы иааира дазыпшума? Сара гәаныла схы сшәиуеит, схы стцәыуоит. Иҟастцаз шыуафымроу зегьы абыржәы еилыкка сҽапхьа иаагылоит.

– Света, сбыхәоит акы еипшымкәа, бысзымгәаан, зынзаск акы сгәы итазамызт, ихатца, сеимаакәа сшьацәкьарақәа сдырхьуеит.

Сара абри иҟастцаз, схы шымфапызгаз ахьаа цәгьеипш, ихьу-хьууа сгәатца иныткалоит, сара истахуп пыхьеипш зегьы шыҟаз иҟазарц, ус баша даашьтыхны, илзыманшәалахартә данықәсыриаз еипш, лқьышә пшзақәа ангәыдыскылоз еипш. Уаха акгьы. Абас иҟалар акәын, аха иахькылсыз убоит.

Лара асаркьа дадтцны, сара слымбазошәа, абри ауадаҽы сыҟазамшәа, илырҽеиуеит акаруат, ахыза риашаны иқәлыршәуеит, ахчы шьтылхуеит. Сфагылоит, амца исцәаблыша сеимаакәа ршьацхәақәа еиқәысхәалоит. Абра аҟазаара сзыхгом, исзычхауам, аць мҽы зтабылуа уацьаҟк аҽеха сыҽхәатәоушәа сбылуеит, ацеҳәыра сықәхазшәа сҽажәкуеит, схәаҽуеит. Ашә ааимпааны сындәылтцуеит.

Акоридор сыбжьаланы снеиуеит. Фапхьа ирыцхахәха, гәыграк алыпхаауа игоит Дуниаша гәаҟ лыбжьы.

– Андреи уоума?

– Мап, Андреи сакәзам, – сыбжьы рдуны, сгәааны атак ҟастцоит сара.

Белов иажәабжь далганы дсыхәапҵшуеит. Дсыхәапҵшуеит скылкааны, харарак сыдушәа. Бзиа избаҙагәышьом абас еипҵш иҟоу алапҵшқәа. Аха ҽыстҙом. Гәаныла схәыцуеит. «Уара ауаҩымра ҟаутҵеит, ухы урҟьиарц утҳахуп, иҟалап шьҭа ихьшәацәахазар».

Ҩапхьа дсыхәапҵшуеит. Абри сара иасҳәо аума атҵанакуашәа, зегьы убри иахьҧшушәа.

– Уара аиакәым ҟаутҵеит. Исыздыруам сара иуасҳәаша, сызлауцхрааша исыздыруам сара исымчу.

– Исаҳәа, исаҳәа, сышҧалагари ашәҟәы аҩра, – дгьатҵәыгьатҵәуа дсыдхалт.

– Илзҩы иҟаутҵаз ушахьхәыз…

Абар саатк тҵуеит ҳаидтәалоуижьтеи, ҳшәапырҳапуа ацәаҳәақәа, аҳәоуқәа ирзыпшу ақьаад бгьыц ҟәаш ҳҩыгақәа ҳзакәымкуа.

Ҳтәоуп, ҳхәыцуеит. «Исыздыруам, исыздыруам иасҳәара. Иарбан сыпсы зысҽеитҵо». Ихала дааныжьны, адәахьы сындәылҟьоит. Уф гәышьа ҳәа, инылбааздоит ацәҳәыра аҳауа цқьа.

…Адәыгба шытагәтасыц итагәтасуеит, мҩа баапсык, уардын мҩак ианушәа. Ицәоугьы ицәамгьы ирытцақь ахы ақәыршәны ицоит. Ани аҙгабтцәрышкәа ахықәахьы дааскьеит. Сара ахәыцрақәа срыланатцы дааҳәызар акәхарын, уажәы лҽы са сышҟа ихан. Иаҳа сгәысҽаныстцоит. Иҟамло ҳәа егьыҟам. Макьаназ ссолдатуп, асолдат форма сышәнатцы. Асолдат еснагь дыхиазароуп.

Цаҟатәи атәарҭаҽы итәаз ахатца далашыҩкҙаны аҧҳәызба акы лаҳәара даҽын. Ларгьы зны-зынла даалҟьаны, ахатца ииҳәаз дарччоу, ма ус аччара атахны илыпхьаҙоу сыздыруам – аҟыр-ҟырҳәа лыбжьы ныхтцаны дыччахуан. Урт аныччоз адәыгба иаҳагьы итагәатасуашәа збо салагеит. Ассир, ацьашьахәы! Сара иаҳагьы сгәысҽанны, апҳәызба тцәрышкәа сылапш лхын. Лара ҩапхьа лылацәа неиқәылыпсеит. Лгәы раҳатуп. Минутқәак рышьтахь ацәа дынтанагалазар акәхап. Пшьаала аган лыҽнадылтцоит.

…Шьжьымтан, ҳшазыпшҙамыз, ҳшақәымгәыгҙоз, ацәа алтцра пср ак ианеипшушьало аамтазы, ушьеикәшара иарпхаз уиарта минутқәак уҽылархара уанашьталоз, пхыҙла иугәыдуҳәҳәалоз апҳәызба лыблақәа знык иадамзаргьы рхыпшылара уанаҳәоз аамтазы, аҕьеҩҳәа

игоит акоманда – Тревога! Умгылан ухатцазар. Аҽеыпсыпҳәа аказарма атцыхәанҙа алашара акуеит. Иуаҳауеит ажәжәа-жәжәаҳәа зҽеилазҳәо рышьтыбжь. Аус злоу аамта аҽетагҙароуп. Убри аамта аҽетагҙара уахьазхәыцуа ауп изхароу уара уеилахарақәа, иҟаутцо уахьақәымшәо, абасеипшқәа раан иатахуп аҽеыҟажара, угәы уапысны имцароуп.

Сиарта сԝылҟьеит. Апенцьыр икыдсыршәлоит ауарҳал еиқәатцәа ду, мамзар «аға» илапш итцашәар алшоит алашара. Смагәқәа сцәеилаганы, арма иатәу арғьа ашьатцара салагоит. Мап! Иццактәым! Ԝапхьа еитарҽыцны… Сԝызцәа рышьтахьҙа снымхандаз ҳәа снапшы-аапшуеит. Шьоукы рҽеиларҳәахьеит, равтоматқәа шьтыррхьеит, рхаҽқәа ирхартцахьеит апротивогазқәа. Уажәы аус злоу аамта аҽетагҙароуп. Аҙәаҙәала адәахьы ҳдәылыҟьҟьоит, ацәаҳәа ҳақәгылоит. Аҕьеԝ-агьеԝҳәа игоит акомандақәа. Рыбжьы уаҳауеит аусура иаладыргаз атанкқәа. Зегьы аҙәаҙәала адтцақәа роуеит. Саргьы исоуеит адтца: КПП ачапшьаԝыс дсыпсахырц. Уи иреиҕьҙоу танкныҟәцаԝын, убри аҟнытә, аҽазыҟатцарақәа рахь дымцар ауамызт. Минутқәак рышьтахь стып ааныскылоит, снапатцаҟа иҟоуп даҽа ԝыцьа асолдатцәа. Ацәҳәыраҽгьы, амшын аҽгьы аҳауа иаразнак аҽеапсахуеит. Асоура иналагоит. Еимачыԝны адгьыли ажәԝани узеилмырго. Пштәык еицаахәаны… Апенцьыр садгыланы, адәеиужьра сыкәыпшуеит. Асы алеишьа цьасшьоит, сеигәырҕьоит. Анцәа иҟынтә абжьаапны иқәсуа апша асуам. Иахьак аҽеаҙеит, мамзар асы зегьы шьтнаҳәон. Руаҙәк дқәыпшуп. Ацәа дшакуа ԝашьом, уа уажәы иблақәа неиқәипсоит, арахь саргьы избар ҳәа дшәахуеит. Дамышьцылатцт аррамататцзура. Асы ауеит уамашәа, иципьашьахәха, ипшзаха. Истахгәышьоуп адәахьы сындәылтцны саахәмарыр, аспалақәа сзамԝа инадзытыла ицар, схахәы иналазытыр… аха уи зиным. Сара апост сықәгылоуп. Абриоуп ихадоу. Егьырт зегьы сара сзы усҟак тцакы рымазам, егьрытцаркуам. Ихадароу – апост… сыжәԝахыр ихшьу автомат… аамтала акәзаргьы…

Апенцьыр садгылоуп, сыпшуеит. Иахьа амцхәгьы итынчроуп, избанзар, аҙәык-ԝыцьак ракәымзар зегьы аҽазыҟатцарақәа рахь ицеит. Асы днылызбаауеит аҙәы.

Харан. Сгәыс҃еаныстцоит. Уи акәап еиқәатцәа иаҳа-иаҳа ииаскьоит, аха цқьа исзеилыргом. Уи акәап еиқәатцәа шаиуаз ауаѡ ԥшра аанахәеит. Исаҳауеит амардуан дахьхало ашьапышъҭыбжьқәа. Ашә дасуеит. Иаатуеит.

– Сара Белов дыстахын, – лҳәеит зҕаб ԥшзакы, ахьҭа дшакуаз мѡашьо, лхы-лҷы ƙаԥшьшьза.

– Белов иахьа а҃еазыƙатцарақәа рахь дыƙоуп.

– Ианбахынҳәри?

– Иƙалап хәлаанза ихынҳәыргьы.

– Еилкаауп, – лҳәоит лара, иласҳәаз лгәы ишамыхәаз аƙара сгәы аазырѡаны.

– Еиҭаҳәатәык шәымазар, сара иасҳәап…

– Мап, еиҭаҳәатә сымазам, атцарахьы сцон, иаасымѡатәны сымѡахытцит, издыруан араƙа аррамаҭзура шихигоз Белов, абри ауп, уаҳа акгьы. Сара сизыԥшуеит даанза.

Адәахьы дындәылтцуеит. Днеины асы дныцәгылоит. Асы ауеит. Ахкәарагьы агәы иҭазам. Лыжәѡахырқәа, лгәышпы ирықәнауеит, ирықәнаҳәоит асы шкәакәа. Лшьапқәа ахьҭа иакуазар акәхап, днеиааиуеит.

«Мап, уи арахь даагатәуп» – сҳәоит гәаныла. Аԥенцьыр снадтцны ашәа аасыртуеит. Сыбжьы лықәсыргоит арахь дааиразы.

– Издыруеит ишзиным, гәыбҕан шәырҭар?– лҳәоит лара.

Сара агәра лсыргоит уи азыҳәан аҙәгьы гәыбҕан шҳаимҭо.

Ларгьы сҳәатәы хатцаны лҷаалхоит, днеины асқам днықәтәоит. Сѡызцәа иаҳагьы илахҷыххоит, ацәа рхыԥсаауеит. Дтәоуп лара ҷымҭзо, лнапқәа лкалҭ илатцаны.

– Белови шәареи шәеибадыруеижьҭеи акраатцуама? – сҳәеит сара, зынзаск анҭынчраха.

– Ааи. Ҳхәыҷаахыс.

Сызтцаарақәа зегьы ажәак-ѡажәак рыла рҭак ƙалтцоит. Лгәы лмырҷыҕьырц иҳамаз журналқәак налсыркуеит. Атҙамц иадкнаҳалоу асаат ду дахәаԥшуеит. Шаƙа ыƙоу еилылкаауеит.

– Сцәыхәлар ƙалап, – лҳәоит лара. Дѡагылоит. Ларҭмаƙ аартны ҳарҭ зегьы тцәак-тцәак наҳлыркуеит.

– Арҭ Белов дхынҳәыр ишәҭ, – атумбочка ахы инықәылтцоит атцәа ƙаԥшьқәа. Ашә ныдтцаны дындәылтцуеит.

Ашьшьыҳәа дналазуеит ацәҳәыра. Сылапш дытцшәоит. Атумбочка ахы иқәуп иуаркалеиуа атцәа ҟапшьқәа. Урт рыхәапшра утахзамзаргьы улапш ааныркылон, ирыдырхалон.

Хымпада, ари Света лоуп. Ишсылшоз, ишсымчыз сыбжьы тганы Белов ҳәа ацәҳәыра снахәлаҟаауеит.

Сыбжьы заҳауадаз, адәы сакара инахәлабга ицоит. Сфызцәа шанханы исыхәапшуан.

…Адәыцба шьта итагәтасзом. Истахуп аполка снал-бааны саалеифеир. Акрыфарагьы цәгьа исымбо сыҟоуп, аха спара хәычқәа нтцәахьеит, сцьыба амтц тапсуеит. Азәы узлаиҳәарызеи акрысҽатца ҳәа. Уиҳәаргьы усҟак иабапхашьароу, аха… иаахтцәаны ус еипш ҟазтцаша азә сакәым сара. Сҽапхьа зтцаарас иқәгылаз цьара какалк ахьыскышаз акәын. Уаҳа даҽеакы сазхәыцуамызт.

– Сан, абри асолдат амла дакуазар?.. – лҳәеит зцаб хәычык. Уи лани лареи тцаҟатәи атыпқәа рҽы итәан.

– Аиаша бҳәеит, сыпҳа, – али-пси рыбжьара сумка еиқәатцәак лнапы нталыршьшьын, тубар хтцәахаки ча ҽытки ааслыркит.

– Итабуп, – схәеит сара, уи афатә сзыркыз лакәымкәа, лыпҳа хәычы схы налыкәкны. Ларгьы, лан афатә ахьсылтаз деигәырґьатцәа, лылапш сыхмыршәо сыцламҳәақәа ахьылеифеиуаз дрыхәапшуан, лыбла пшзақәа траа.

Адәыцба цьара тыпқәак рҟны инамцхәынгьы, акраамта иаагылон, апсы ашьон. Хыхьтәи аполка иқәиаз азґаб тцәрышкәагьы мачзак акәзаргьы дысхаштхьан, аха уи ара дшыҟаз, хыхь дшықәиаз усгьы иснируан, сылапш лхын.

Ахьышәтҳәа, хыхьтәи аполка аҟынтәи, икакәкәа иҽшәаны инталаз атцәа ҟалеипш даалбаапеит уи. Хымапсыма аҽеибытара далагеит, лыматәақәа зтаз ачамаданқәа фапхьа лылапш нархылгеит. Зегьы ртып аҟны ишыҟаз анеилылкаа акәхап, лҽаалыртынчит, нас лчамаданқәа рҳәазо атытцыртахь лҽыналхеит.

Сара руак аашьтысхын, сналышьталеит.

– Узакә солдатузеи уара, усыцрызаарауазеи! Иахантәарак улапш аасыхмыршәо исхын, мачк упхашьа.

Сшазыпшымыз, сшақәымгәыґзоз, агьефхәа рҽаалырхеит лажәақәа.

Баҩ-баҩы сеиҿышәшәо, ачамадан ахы сшықәтәаз, адәыҕба шаатҭылазгьы сымбаӡеит.

Сара уамашәатцәкьа истаххеит ак ласҳәарц. Адәыҕба дҭытцны ауаа рыжәпара даналазгьы исыздыруамызт уи иласҳәарц истахыз, иага зундазгьы исгәаламшәеит. Иҟалап, сара уи акы ласҳәарц стахымызтгьы, аха абас иаалырҟьаны дахьҭытцыз саршанханы ак ласҳәарц стахызшәа сгәы иснатазар?..

Нас ацәҳәырақәа срызхәыцуан. Минутк ашьтахь иаасхәахьаз аматәақәа сышәтцаны стәан. Аӡәгьы игәы иааанагомызт сара сышсолдатыз, исхаштхьан сцьыба акапеи кылтцәа штаршәымызгьы. Адәыҕба атагәтасра иаҟәытцхьан.

Даур Наҵҟьебиа
(1960)

АҚӘЫЦЬМА

– Анкьа уажәеиԥш акәымызт, агыгшәыг рацәаны иаман абна. Аԥхастагьы ҕәҕәаны иҳарҭон. Хәылбыҽеха игәарымлаз арахә иҙызшәа ԥхьаҙа: адырԝаҽены, рыхәдақәа ԥыжәжәаны ҳнархагылон...

Абду акырынтә ииҳәахьаз ажәабжь иахьагьы ԥасеиԥш ихациркит, ҽыцны иалеигалаз ажәак-ԝажәак ракәымзар. Убас, мышқәак раԥхьа алагамҭа маҵк аҽакын: «Ажәытәан уажәеиԥш акәымкәан, абна агыгшәыг аман. Даара аԥхаста ҳарҭон, игәарымлакәа уахынла абна илахаз иҙыз иаԝызан: аншалак ифаны иаабон».

Абду ибжьгьы аҽеаԥсахызшәа иҟан. Аҽенынтәарак тәамԝахә ахьимамыз акәхап – ааԥсарак атҵан...

Абарҭқәа зегьы – иабду иажәақәеи ибжьи, рацәак акәымзаргьы, рҽеахьырыԥсахыз – аҵкәын хәыҷы изыҳәан иатҵанакуаз рацәан. Избанзар, еснагь агәыгра ирҭон, абарҭ аԥсахрақәа абас маҷ-маҷ еицыланы иабду иажәабжь атцыхәтәа – ақәыцьма шишьуа – шаԥырырхуа. Иусымызт уи шыҟалоз. Ма ишәақь еибагарым, ма ихымҭа кашәап, ма ахаҭа дахьахаԝоз аҭыпахь инеирым – ишакәхалакгьы, ақәыцьма шизымшьыз ала инирҭәон иажәа.

Убри атцыхәала аҵкәын иабду имԝахҟьарақәа азгәеиҭон, иааҭгылашьа, ихы ртцысышьа, дызқәымч, дызқәыгәгәаны ииҳәаз ажәақәа – зегь ҳасаб рзиуан, зегь илаԥш итцакын. Игәы убасшәа инарбон, дара шынеибакәу ақәыцьма аиқәырхара, илаԥшықәызтцаз ахызатҷә ацәыхьчара иашьҭоушәа, уи иацхрааушәа. Иабду ихаҭагьы уахь ирхозшәа ибон иажәа; уи антҷәамҭахь аҽархьанҭон, мышкызны иҟалаз иҽеацәигар шиҭахыз, аха ишилымшоз мԝашьо. Ажәақәа драбашьуан иабду – ус игәы инаҭон

аҧкәын, – аха имч мырхакәа, рзыблара далак атцыхәтәантәи «исшьит» ахь дкылыргон.

Аха, издыруада, уаха уи алшар, ажәақәа зхьыпшу, уажәрааназа высшьа змамыз «исшьит» ампан иқәнамгалар, ма иаԥнагар.

– Уи ашықәсан даара зынра цәгьан, шьамхахьы иауз асы хымз наҟьак иқәтцуамызт, атцаа анас, еиқәшәы адгьыл иқәжьын. Ахьта бааԥс, ҳабнақәа ирымаз анаԥс, аԥстантә илбаанацеит агыгшәыг, псцаха ҳартом, аҿенышьыбжьон алашәага еицрыхәхәа ҳаатцрақәа ирывоуп, ҳаԥсаса, ҳшьамаҟа нхом. Ҳгәы анкыдгыла инҳартцәарц ҳазбеит. Нырцәашьас иҟазгьы уи акәын: абнара азганк ашәарыцацәа цытԥык рҿырмазеины итәон, егьирахь ала ауаа абна илалон, рыбжьқәа цәгьаха, аҕьға-агәгәа рыхга. Ишәаҟьаз агыгшәыг ирзыпшны итәаз рахь рҿартон, уи акәхон раԥьалгьы …

Абду аҿеҳәа дынхәытцхан, анду лахь илымҳа нкыдтцаны даазырԥит. Аҿапара ахьынтә лышьтыбжь гомызт, уахь тынчран. Уахак акҿыԥра дыкҿан лара: асаан, атцәца, амҳатцә… Зызәзәара даҿыз ачысматәа реинҟьабжь ааскьанза игон, уажә еиқәтәашәа иҟан. Илызәзәан, шьта рырбара даҿызар акәхап, ааигәахәт иара.

Аҿапара азә дшыԥноу аҟара удырыртә, шьтыбжьқәак илымҳа ианеилнарга, ԥапхьа иажәабжь дналагеит:

– Сара схы здыруа саныҟала инаркны ашәарыцара сазгаган, сыпсы алан. Еимкьарак шаазбалак, сшәақь аашьтыхны снытцытцуан, иагьсықәҿион, Ажәеипшьаа шамаха напцацәы сырмышьтыцызт. Абас сышнеиуаз сгәартан, ашәарыцаԥ бзиа сыхьзхеит…

Уи даалаган ишәақь, ихы-ихәшә – зегь рыла иҿеирмазеит. Зеиуахк гыгшәыг ихымта иланамышьтыцыз ыҟамызт, аха ақәыцьма макьана иқәашьымхацызт, дахьқәыпшыз аҟынтә уи иара итәала даара игәнигон. Абыржәы ианизымшь, ласы ицәыригои!..

Ишаашаз ауаа абна илалеит. Ашәарыцара иаманшәалаз, ус шәақьк змаз, хысшьак здыруаз итәеит, амԥақәа кны, егьырт рыбжьқәа митәха, абна агәы тҟьо, агыгшәыг ррырҳара рҿазыркит.

Иара мԥахәаста наза-аазак зытцсны инеиуаз аць ду аимҿапарта иҿыбжьакны дыпшын. Ажәԥан с-цырақәак

аҽышәшәон. Уи ашьҭахьгьы иауит асы, иагьыхьҭахеит, аха уи аҿены аҿынкылашәа иҟан. Атцлакәа изатцә-затцәза, еицәтәымха еилагылан.

Цытраамҭак цштәыс иоуит. Гәыц-гәыцла зыҿшаны абна илалахьаз аизцаҩцәа есааира иааскьон, азынтәи аҳауа хьшәашәа итцарза иалыҩхьан ахысыбжьқәа, аха иара имцан гыгшәыг зхылаҳәоу – бгоума, аҿакоума – ахабар ыҟамызт. Жьақәак зызо, илца-ылцо афасара инылашәкәеит, бгахәыҷыкгьы ихьапш-кәапшуа, нас ахы шьҭацаланы ифҩышәо мҩахәасҭала иниасит…

Иахьазгьы исыкәымҿиозаап ааигәахәуан еицш, ибеит… ақәыцьма!

Дзыкәтәаз аць иамариашаны, амҩахәасҭа ианыршәланы иаауан уи. Заманак акәын, цагьак. Азын баапс, амлакра иаатәоумшьартә ианыцшхьан, иагын, аха зегь дара роуп, уажәтәи амчымхара иалыцшуан гәашьамхла ишкамҳаз, гәеитцахарак шазымдыруа.

Ихымта деигәыгыртә ианизааигәаха, атрышә дасит. Ақәыцьма цыхза иаагылт, инапш-аапшит.

Дхысит.

Ақәыцьма шьҭҟьаны иахьынкаҳаз, уаҳагьы изымгылеит.

– Ахытцәҟьа итасыртәеит…

«Адырдха еицш иаагьежьы-гьежьын, уатцәҟа инкаҳаит», – абас иҳәеит атцыхәтәантәи иеитаҳәараан. Уи адагьы, аць дыкәтәаны дыцшуанатцы, «апстҳәақәа неилытцааилытцын, рыбжьара амра нцәытцыччеит». Аха зегь раасҭа ицьоушьаша, цасатәи иажәабжь абжеиҳараҙак амхын: «Хышыкәсан, абар, уи ақәыцьма ҳҟыта еимнатцәозижьтеи. Хар змамкәан иҟаз ашәарыцаҩцәа азәырҩы акыр ҿеыршәеит, аха егьрылымшеит, абжьаапны мыц зымҳәоз рхымта абри ақәыцьмаҿы ибыруан. Избахьаз зегьы еицҿакны ицьаршьон апшра-асахьа, агылара. «Ицшзоуп, идууп!» – уаҳа ирҳәара рҿашәомызт, абарт ҩажәак аздырхон изыргачамкыз агыгшәыг атәы ианалацәажәоз…

Ахымфапгашьагьы атеитыпш иацнанаго иҟан: агәагьра иамаз мбатәын, уахынлаз, ҽынлаз апшәма ибла ишабоз ирахә мтцанарсуан. Иаргьы иаҳауаз рацәак агәра изымго такәаамта дааиуан, аха рыцәкамбашь ду ахәда цжәаны ианканажь нахыс, рыбна уажәраанза иамбацыз гыгшәыг цәгьазак шыланагалаз аргамахеит иара изыҳәан.

Уахык ҭхагәаны бжьыцәгьак дарҽыхеит. Зылашьцара замхацәгьахаз аҭх хәааз ҭгьы, абри ақәыцьма еиԥш акәхарын ишыхәаауаз. Ицәа ҟьаланы ииарҭа дахьылаиаз, адунеи аҽы хьаас, гәырԥас иҟоу зегьы еизганы иҭнарҟьозшәа иаҳауан.

Адырԥаҽены ақыҭан еимырҟьо ирымаз иахатәи ақәыцьма абжьы акәын. Изаҳаз зегьы рцәа иҭанарҙыҙеит.

Ишьара дықәнарҟьеит иаргьы. Ишааигәалашәалак аԥхҙы хьшәашәа наилнаҳәон, игәы аҭра иҭамгыло аисра иалагон. Блала ибаанҙагьы, асахьа гәаныла иҭиххьан: блахкыгак, еиҭаҳәатәык, лакҭацәгьак, ҿаастак, митәык…

Абас иԥсҭазаара иазбжахаз агыгшәыг хыԥәкыла ишьырц дашьҭалеит. Уи ақәыцьмеи иареи дунеик изыкәеибарҙо иҟамшәа ибон, ма иара дыҟамзар акәын, ма – ақәыцьма…»

Нас аматцурҭа иԥдәылтцын, рышьҭаларҭа ахьыҟаз акәасҟьахь рҽынархеит.

– Иҟам-иным зегь иаҳәо, аԥшқа игәы ҭуҟьеит, игәнаҳа узымгааит!.. – днаҕьит анду.

Аматцурҭаҽы алашара андырцәа, иаразнак атцхлашә аарыкәшеит, хыхьи ҭцаҟеи еиларԥашьо. Азныказы иамышьҭрашәа ибеит аҷкәын – убасҟак, унацәа узаламтцо, ижәпан. Аха иабду уи хьаас имкыкәа иҽанынеиха, атцх хьатцит, амԥа рнаҭеит, даргьы алашьцара рҽеагәылахало инеиуан уажәы. Аҷкәын атцх иалганы инаргоз рышьҭақәа лашаҙа инхозар здыруада ааигәахәын, дхьаԥшит. Аха рышьҭахь атцх иаразнак еимаҳауан, зегь ырҙуа.

Знапы икыз иабду днаитцаԥшит аҷкәын. Хараҙа хыхь цьара ҙыркәитцас еилацәҟәуаз аетцәақәа дрылазуан уи, дхаран. Убри аамҭазы абду инап цьаԥьа маҷ-маҷ аҽееиҭакра иаҽын: ахәыԥшқа ақәлон, анапхыцқәа еизҳауан, иҭцархон… Аха аҷкәын имаршәа баны, иеиҷаҳаны, гәыблыла акәын инапы шааннакылоз.

Аҷкәын ԥапхьа иабду днаитцаԥшит. Аетцәақәа рылашара рытцарҙ, икәицха ицырцыруан ақәыцьма аблақәа – иабду иблақәа.

Аҷкәын иабду иҽынаидирҕәҕәалеит…

ИААИТ УИ АМШ...

I

Баԥьга ҽенак иԥацәа даарыԥхьан, ус реиҳәеит: «Сышьхәа аншәеиасырхалак, сабацәа рыбаѡқәа змадоу ахәахьы сықәшәымгалан, хазы, уаѡы иахьиҷырхасыртам ԥьара анышә сашәта».

Аԥсреи аҳәсеи рызбахә шамаха зҟынтә ирмаҳацыз раб ас данцәажәа, иԥацәа аѡыԥьагьы ааитԥанарԥәгәеит. Уи акәхап изыхҟьазгьы ашьтахьтәи рыгәхаштра: аиҳабы «сцәытцашәыжь» иҳәаазшәа иаҳаит, аитцбы – «сцәытцашәкәаҳа» иҳәаазшәа.

Абри аҷы ишеиқәымшәазгьы, урт имѡашьо ирдырит, раб дхьааха уаѡпсык игәы дытцамлакәа, анышәаза наиқәыжьны инеихытцыр шитаххаз.

Аиҳабы, Арчил, ԥышәрак итцан, ақалақь дабон. Дабон мчыбжьык ахь хәымш, мчыбжьык ахь хәымш дыбжьарзын, атәымуаа ирыцихигон иԥстазаара. Афымш рыҽены итаацәа дырзаауан, чабабак, шьақарк, хаа-мыхаак иѡытԥракны. Сабшак, мҽышак бжьеимыжьыцызт; аха иаби иашьеи уи иаара еснагь ргәы итамыз, рхы итамыз хтыск ирзаѡызан. Иззыԥшым итәы. Ихѡежьхааз зҷара аилышәшәара иалагахьаз раҳәшьа Нара затцәык лакәын, ахәыч иеиԥш, иеигәыргьоз, згәыбылра ѡымш аѡны дыҟанатцы ицрымшәо ицыз, ихылаԥшуаз.

Ицашьагьы убастцәкьа иҟан – имҳәа-мырза, амра иацташәаз агага еиԥш, цқьа ишьцылаха дамразакәа.

Арчил игәы азцеит раб ус баша ишимҳәаз, акы дышзаапшыло, цәалашәарак иоуны дшыҟоу. Ани абжьы иаҳазар? Иааигәахаз иацьал дахьырԥшуа, идыдраха илымҳақәа тнартәаазар? Ишакәхалакгьы, Арчил шьта есымчыбжьы аатәыс иоузом, шьта... «Схы сақәитуп».

Ардашьыл, аитцбы, раб ишықәс ашьтахь хатәѡызак даалыхар шыцәгьамыз дазхәыцит. Ицәгьам акәым, иаамтоуп. Итцәѡаншьап аимырсзакәа дымѡасрыма, нас, илаԥсрыма, нас, ус баша, макьана азәгьы лыҩра итамтцәыҷьац, уахиҽени дызмыртәо-дызмыргыло ижәла-игәаҷь.

II

Сасариа илхытԥуаз, ишаабац еиԥш, шықәсыла илшәомызт. «Абасҟаѡык саѡысххьеит, нан, рыԥсаҭа шкәакәахааит!» – даақәыԥсычҳауан уи лықәра ианазтаалак, илаѡылххьоу «ԥсаҭа шкәакәаарагьы» рыʒбахә аацәырылгон. Ҳәарада, лара лхаан адунеиажә зшьап аштцақәа ирытцганы имѡасыз зегьы ртәытцәҟа акәымкәан, лхаҭа лыбла иабаз, ма ихараны, ма иааигәаны илдыруаз, илзыҟаз, зынʒаск илзыҟамыз, аха акала лгәалашәараҷеы инхаз.

Лықәра хҭакны ирыман усгьы, атцарауаа азәырѡы лзаахьан, қьаадла итәыз рпартфелқәа ирытцақь, Нарцәынтәи иааԥшуашәа рыбласаркьақәа ирылыԥшуа. Абасҟак ахьнылтцыз ԥьаршьон, рхы ԥьаршьартә! Ларгьы лхы ахылбаауан. Адунеи иалылфаахьоу лызхоуп, шьҭа дыԥхьакзар цәгьамызт, аха ииаг!

Еиҳабы-еитцбыла иус ԥкааua, дзаманахәха дшааиуаз, игәы ақәыԥтәозу, ма иааԥсара ихьʒозу, деилахәон Аԥсцәаҳа, ицәеиԥхьыттон инапынтца. Убри атцыхәалагьы акырынтә изыкәнаго рцынхәрас, изыкәнамго даарыхалон. Абри еиԥш иеилахәамҭа дақәшәазар лара? Мамзаргьы, дажәны иблақәа дрымбоу лара?

Уигьы ихы иааҭашәо мацара ныҟәиго доуҟаху, дматцѡуп, аматцѡцәа зегь реиԥш, зны-зынла ихатәы бжьеигалар цәгьа ишимбогьы. Иаҳхылаԥшхәу имеида имамкәа шьаҷак изыҟатцом. Ус анакәха, изынаскьаигеи Анцәаду Сасариа лаԥьал? Лмыткәмаҳәара азыҳәан акәзар макьаназ Аарцәы дамаҭәахәны дзиԥхьаʒаз?

Ишакәхалакгьы, лыгәаҕьра изыцәгьан Аԥсцәаҳа, лымԥан дыкәломызт.

Аамҭаказ дахьынаԥшлакгьы иара усгьы дзышьцылахьаз, илдыруаз лакҭак лымбо дыкәхеит. Аха ишнеи-шнеиуаз ицәыртцуа иалагеит ԥьара лгәалашәара атцауларахь итцәахыз, шьҭарнахыс дрыкәымшәарашәа, ицаз, ицаʒаз реиԥш илшьоз ахаҷқәа. Лара дызхааныз. Нарцәытәи рымѡа ныхны, ѡаԥхьа адгьыл иқәнагалазшәа. Рхы аахтцәаны ирхагылан – ԥшрала-сахьала адагьы, хымѡаԥгашьала, ҟазшьала, разҟыла. Шамаха, аԥхьатәиқәа рымѡасшьа рымѡасын – ҽазных «еитаҳәо» ирышьҭаланы иааиуаз. Иахьатәи аамҭа иакәшәо ахьʒқәа рхын ауп, егьирахь абар

дара рхаҭақәа – Ҭамбеираа, Бардгәраа, Шьханыҟәараа, Чанҭараа...

Сасариа дрыздырамызт урҭ, дырхаштхьан. Амала, зны-зынла, цәалашәарак рызҭысызшәа, рылаҧш Сасариа илыдхалацәон. Усҟан рыблақәа ирхын, ргәаҟәышра аҟынӡа изымнеиз, аха рцәа иалаз дыррак. «Абри цьара даабахьеит. Иаба? Ианба?» Аха, лареи дареи ахаҳә еиҧш ирыбжьашәыз агәхаштра цҟьаны, дыззыҧшыз ажәақәа рқьышә иқәыххааноӡа, имҭарсны ҧшаҕьык ирцәагон, даргьы егьрзымҳәо инкацәаз рылаҧшқәа налҟәыргон.

Уааноӡагьы адгьыл ишықәнагалахьаз дара рзыҳәан имаӡан, даҽеа шәынтә, зқьынтә иҧсны игыларгьы, урҭ Сасариа дыргәалашәараны иҟаӡамызт.

Нарцәыҟа ицаз рахьынтә зегьытцәкьа хынҳәуамызт, цытҩак уаҳа рхабар лымбеит Сасариа, инызкылаз ма иахьагаз уара идыр. Лара илызгәакьаз налатцаны. Рлакҭа лгәалазыршәо лакҭак аҭаҧшыха лмоуит. Убригьы маӡак илзаҩызан. Лашьцәа, лаҳәшьцәа, лан, лаб, ланду, лабду – ирацәаҩын зышьхәа леиазырхахьаз, аха урҭ рсахьа зхылкааша аӡәгьы лылаҧш дытцамшәеит, рыбжьы еиҧшыз бжьык ллымҳа иҭамсит.

Згәыбылра укхьоу, узышьцылахьоу ахаҽқәа умбо, абжьқәа умаҳауа ибжьахәаша ианца – чарҳәарак иузаҩызахоит. Ачарҳәара адагьы, илцәырӡеит ауаҩы знык мацара ианашьоу аамҭа ссир: лҽара. Здунеи зыпсахыз дара, ларгьы дрыпсахит: лқәыпшра лымтцпаа хәҭахәҭала адамра иҭаргало, иаалымпытцдырӡааит. Цоуп, уи лқәыпшра нагӡаны лцәа иалымпсаацызт, уарлашәарла аҽеылнардырлоит, еиҳарак – ихьаа мацараха лгәы ианытцало. Иаалырҟьаны ахыхь еиҧш илызцәыртцуан, ахыхь еиҧшгьы лыпсы ҽнакаауан.

Амала, урҭ, лара лтәқәа, ҧхыӡла ианылҭаалоз ыҟан. Убриак лгәы абаауан.

Уахык убас еиҧш илбеит, қәацара змамкәа иҳашҳатәраха еилагылоу аҧьар дрылоушәа. Игылоуп ҽымҭ, еихмырсыҕь Сасариа илзыпшуа. Илдыруаз, дыздыруаз роуп дара, ларгьы аухантәарак, зыжәҩа ҭҟьаз иеиҧш, лхы ахьлырхаша дақәымшәо, днарылс-аарылсуа дрыбжьан. Жәак рыхәлашәом, рыҽқәа еихашәуп, аха ус рҳәошәа лаҳауеит:

«Ҳара ҳазгәалашәо инхаз бара аҙәк боуп, быҟанатц ҳаҟоуп, бгәатцан ҳтцәахыз».

Шамаха ииасхьаз ракәын лыпхыҙ иалаз. Аха иҟан убартц рҽызцәагьы, зхы лцәызтцәахуаз – апсра хыхьчагас иҟазтцаз. Аарцәыҟа затца ихьампшра, ҿааҳәыра рымамкәа ршьапы ахьалырхыз рызгәыргьаран уртц. Адгьыл ишанытцра ианытцыр ртахын, уаҽпсык игәалашәара рышькламҳәуа.

Еиҳараҽык цәала-жьыла инрыжьхьаз Аарцәы иазхьуан, ргәы арахь икыдын. «Мышктәи апстазаара!..» – рымшын уртц. Нарцәы ианаалаз маҷҽын.

Аха даазқәылаз лыцәа тынчмызт Сасариа: апхыҙ лбомызт. Пхыҙбара усҟакгьы дашьтамызт, аха иаалырҟьаны илбар измааноу лдыруан. Аха илбомызт, убри аҟынтәгьы акраатцуан, ҳапсы даҳзырееигәышьа, Сасариа, ҳәа аҙәгьы лгәашә дыламгылеижьтеи.

Ииашахом, Сасариа ауаҽ иҧсра дазыпшын, дагьеигәыргьон ххәар, избанзар, ауаҽ иҧсра Сасариа лылахь еиқәнатцон. Лылахь еиҳагьы еиқәнатцон, иҧсыз «идунеи иҧсахит» ацынхәрас, «дыпсгәышьеит» ҳәа, машәыршақә иламхаҳәар ма дазхәыцыр. Данылтцәыуоз лмыткәма иаламшәар залшомызт уи ажәа, аха усҟан иҧхьазырҟәҟәоз жәақәакгьы нацылтцон. Ахала ианҳәаз акәын амч анамаз, иззымдыруаз дарҽашьар аналшоз.

Мап, ауаҽ иҧс… сатамыз – идунеиҧсахра Сасариа лылахь еиқәнамтцозар еитцнахуамызт. Аха Апсцәаҳагьы иус гәыгәтаижьыр иашам, ишахәтоу инаигҙаларoуп. «Апсра иаҟәытцыма, мшәан? – лхы дазтцаауан Сасариа, абас пхыҙ лымбо данықәхалак. – Иагьа гәаҟра, иагьа ҷьамыгәа цәгьа ихигозаргьы ауаҽы, иапхьаҟа агәыргьа лаша, агәыргьа наза изыпшуп – апсра». Убри адагьы игәалтахьан: ауаҽы ипстазаашьа ипсышьоуп. Избанзар, ипсымтазы дыҟанатцы иитцәахуаз зегьы цәыртцуеит, дзакәытцәкьаз аапшуеит, иаргамахоит. Упсымтаз акгьы узҙазом. Имазам ауаҽпсы уаха амаза: дыпсит.

Ауаа иҷыцу, иҷыцзоу иашьтан усгьы, издыруада, апсра ааста еиґьу ак рыпшаазар? Ус дара мсаait! Инаршә анымхиалак ауп апсреи ауаҽшьреи еиҟареитәырц даналаго ауаҽы, Сасариа уи бзианы илдыруан, акымкәа-иҩбамкәа

аибашьрақәа дырхаанын. Аха иаазқәылаз еиқәтәашәа иҟоуп, адгьыл атцыхәан цьара ицоз нибартцәарак атәы умҳәозар. Ларгьы дазыпшын, илахь еиқәышьшьы гәакьак, тынхак лгәашә даннылагыло.

III

Амитә угәаҕьит, Бацьга, амитә! Угәыла-узла, уҳабла, ақыта ахьынзаҟоу излауқәымгәыҕуаз ала уныҟәеит, аҳәатәы рутеит, аха зеипш хәатәы – агәра рзымго, иахырҳәааша рзымдыруа, рыхқәа неидкыланы еиҷахәытхәытуа иаанурхеит цытраамтак.

Цоуп, уашык иҟаимтцац ҟаумтцеит. Уахык, уацьал ааны аума, ус иугәапханы аума – убригьы макьаназ еилырганы ирамам – упсит, зегь шыпсуа еипш. Аха урт «зегьы» уара – уҳәашьала, ушынагылаз аахыс уҽкынтца узышьтаз – урылашашьомызт, урылагәаны ахаангьы аҙәгьы уҙбахә имҳәацызт, ухатагьы, шьта изааҙари, еснагь хазшәа ухы убон, еснагь настхашәа угылан, ажәала упсы зыхтнутцоз гәырҙ-шашәаҙ урылаҙыр утахымызт. Аферым, шаҟа уҽанрааланы иныҟәугазеи уи асабрада упсы танатцы!

Аха «зегьы» ирпеипшыз уаргьы уатцанакит, иааит уи амш.

Аҙәы урыцҳаишьаз ма игәы уалсыз цьумшьан, Бацьга. Апхьа упсызшәа-егьизшәа алымҳатасқәа ироуз хатцашьа рзамтеит, аха анашсгьы, шашьара ақәымкәа удунеи шупсахыз – ҽа дунеик умыждаха уазкашәарц азыхәан – агәра анырга, убасҟангьы рыцҳашьарак мтцысит урт ргәаҷы.

Упсымтаз ани итуцаз ухәаабжь акәзам уажә зыҙбахә ҳамоу. Аҳаблаҷы уи змаҳаз, зцәа итанамырҙыҙаз уашо дыҟазам. Инымтцәаҙоз аҙын тцхы ашара такәы набжьаны игаз, уи зегьы рцәарта пхақәа ирылнарпеит, ахәычқәа еибархьусууа еиланатцеит, адуцәа харпзатцәы ашәыртцаахь идәылнацеит. Измааноу аҙәгьы издырамызт, аха ас ихәаауаз – дуашума, дгыгшәыгума – угәы дрыцҳанамшьар залшомызт.

Уара, Бацьга, акраатцуан уцәа иалашәахьеижьтеи ҽынла ишзыҟамлоз уацьал, уахынла шакәхоз. Алашьцара уалагәаны, ауаа рыцәапсымта иақәыршәаны, уусиат зауҳәаша аҙәгьы умпан дыкәыршәымкәа! Иутахымызт

уи. Ушьа иалтцыз анҭ аҩыцьа аапҳьаны ирауҳәеит узқәатып ахьыҟартцашаз. Уаҳа иумадаз. (Аҳгаб лтәы хазуп, уи лан лцәа ахьылхукаауаз узыхгомызт, дхьаа мацараха дузкашәаз еиԥш дубон.) «Изустцәада сыҩны иҩноу, ирусхәузеи?» – анугәахәлоз ыҟан. Иуцәымҭны акәмызт – егьаумҳәан, ушьа иалтцит – аха... Қәрала ишеиҩыргоз еиԥш, еиҩыргон ԥшрала-сахьала, ҟазшьала, уаҩышьала. Зегь рыла еишьцәоуп узрызҳәомызт. Аха иҟазар акәымзи аԥшрагьы, аҟазшьагьы, агәыртҷҟәылгьы иреиҳау акы: ашьа! Имбааua, имԥсуа ашьажә! Аха уигьы мыцусхәуп...

«Сышьхәа аншәеиасырхалак...» Абас уалагеит, Баԥьга. Упацәа ҽымҭ иԥшын. (Аҳгаб, зегь раастагьы узҭахыз, зегь раастагьы иуҭахыз, дааумԥхьеит – илыхәҭамызт.) «Саныԥслак» ацынхәрас. Ас ихтны ацәажәара, ари аҩыза рылажьра ргәы ҭнаҟьар ҳәа уахьшәоз акәзам. Ухаҭагьы иуцәыуадаҩын уи абла аҭаԥшра. Хырпашьа змам акәны иаакылсаанҳа, еимгеимцарак иадамзаргьы ҳгәы ҳажьжьалап еиҭарсу хьзыла.

«Сышьхәа аншәеисырхалак...»

Ашьыжь ацәа уанаалтц, раԥхьа ухшыҩ зызцаз, хәылбыҽеханҳа узнеи-узымнеи ауп. Иқәсхьаз, ихәарҽехахьаз уцәеижь амра иацҭашәарашәа убеит. Иацҭамшәаргьы – акрызхытцуаз уцәалашәара аус ауит – уаҭцәынҳа иузнагом еибганы, атцх уахәнатәуеит. Убла шааԥшуа, амш аԥсы шҭоу удунеи уԥсахыр еиҧьаушьон: Иара ихаҭа дубараны уҟамзаргьы, ма иматцуҩы, Аԥсцәаҳа, унеиҧаԥшыр, иблақәа унарҭаԥшыр – гәыҧрак узцәырымтцрызи.

Аха уигьы усҟак хьаас иумаҳамызт, иугәытцхоз, иуҭахыз – ани абжьы, иахьанҳа иуаҭәашьамхаз. Баԥьга, уара ахаангьы ихаутцомызт, уабацәа руахҭа анааигәахалак бжьы ссирк раҳауашәа шәҭаацәараҧы иахҳыҳаауа иааргоз ажәабжь. Ухы удыруа уҟалахьан, уанду раԥхьаҳа акәны ианцәырылгаз уи атәы. Усҟан рацәак уазымхәыцит, аха шьҭа еилукаауеит аламала ишылымҳәаз. Мзышәак уакәын, иакәымк ҟаутцеит. Лара лҟазшьала, умаршәа кны иҧәгәацәамкәа дануаҧ, инацылтцеит: «Ас ухы мҩаԥуго уалагар, абжьы уаҳаҳом, иудыруаз». Даныхҭаук, иуалҳәеит, уабацәа рыԥсымҭаз бжьы ссирк шраҳауа.

Уабгьы уи абжьы иаҳауа далагеит, Баԥьга, иччаԥшьгьы шиҧықәыз дымҩасит. Ихы цеит, ахәаша, иаанагеит

усҟан уара угәы. Аха уиашамызт уара. Уабацәа шьамхыла акәын ишажәуаз, хыла – мап. Ирхыргаз ашықәсқәа рыхьанҭараз ишамызт урҭ ршьамхы ҟадыць, ирацысны икәадахон, аха убригьы ус аламала избамзар акәхарын, ана, зегьы ахьырызбо: абжьы раҳарц азы! Ушьапашьҭыбжь улымҳақәа аныҭнарҭәаауа, аҷьар ршыкьыбжьы уалхәыдаамхартә еиԥш ушьамхы аныхиоу, уи абжьы уаҳартә изыҟалом, аҽеазоит.

Аҳатцла ашәшьыранза аарла рыҕенаргон, рлабашьа рҽеантца, нас ахәлара ирымнахаанза уа ирхыргон. Амш аныцәгьаз акәасқьа ду абартцахь иҩеиуан, итәан, иааигәахаз ахара рылаԥш адырхало; игәныргон ршьамхы абас иахьрытцыԥсааз. Ани абжьы раҳаанза, уи рлымҳа ишаатасыз, аччаԥшь рхы-рҽы иныкәлон, илашаза. Нас, Нарцәыҟа рхы дырхаанза, ишырҽыкәыз ирҽыкәын, илашаза...

Анцәа уиҳәон, уиҳәон мацарагьы акәындаз – уиашьапкуан, азә иҳәара, иашьапкра аҟынза ахаангьы ухы шнаумгацызгьы. Аха уаазқәылаз Анцәа ԥаса аасҭа инамыцхәны дугәалашәо уалагеит. Ԥаса... Ԥаса зынзаскгьы уизхәыцзомызт, уажәа иалатцаны избахә уҳәалон, зегьы ишырҳәоз еиԥш, еиҳарак атцәца анукыз: «Анцәа улыԥха ҳатҵ!.. Анцәа шәиныҳәааит!.. Анцәа дышәхылаԥшааит!..» Аха ухы уаназаанхалак духашҭуан, уи иаха умамызт. Уажәы уаазқәылаз уиҳәон: «Абжьы, сабацәа ираҳауаз абжьы! Уаҳа аказы суҳәом». Итцуазеи уиҳәоижьҭеи – ани ушьамхы, анкьа аапсара ззымдыруаз, геи-шьхеи урҽызгоз, аарла аҳамтцанза унанагартә ада, уаҳа акы иапсамкәа ианутцаха инаркны. Уабацәагьы убас ианықәхалак акәымзи уи абжьы ссир раҳауа ианалагоз...

Аха Анцәа ихатә ҳасаб имазар акәхап, уажәақәа хырҩы рзимуит, иимырҳаит. Иубон цыхла ишыҟалоз уаҷьал, ҽа мҩак шузыԥтцәамыз. Ианамуза уигьы уанышәеит, иулошзи уанымшәар. Узнымшәоз – ани абжьы ахьумаҳауаз акәын.

Атцыхәтәанынза ихаутцомызт. Уажәы-уашьҭан, иухатәаз алашьцара напхьаҳәаны, ихааза, игәкаршәгаха улымҳа итасышт уи, уахьынзаҟоу утыртәааны, азәымзаразәы иимбацыз уччаԥшьгьы ухы-уҽы иныкәнатцап, илашаза. (Издыруада, уи аччаԥшь нас, уанхаҳәхалак, ишуҽыкәу иаанхаргьы, илашаза.)

Аха зегь башахеит.

Уи шьҭа ишумаҳауаз хьаҳәа-паҳәара амамкәа ианудыр ауп уанхәааз, Баԥьга. Ухәааит, аха ишпа – ухьаа зегьы еизганы…

IV

Уатәы ԥсыжраны, иахьа ллаԥина Тигра аҷыгәҷыгәбжьы аматәурҭа ддәылнагеит Сасариа. «Ҽашәа умоуааит, уеилазгеи! Сыпсымзар, абри хымпада, алаԥштәашәара амоуп», – даагәрымит лара. Аиашазы, лшьа артәон уи аԥина мзышәа.

Мыткәмаҳәара ԥьа данцоз ма данырго, итцыхәаршәшәо, ишлыцәнымхо абла хәыҷқәа ирхыхәхәала илымтәагылаз Тигра ус алхәон: «Иахьа аѽны уҟаз, унахылаԥш-аахылаԥш, ахьшьқәа, абгахәыҷқәа ҳчычеит, убоит, аԥшәымас уаансыжьуеит!» Тигра иштцыхәаршәшәоз итцыхәаршәшәон, абла хәыҷқәагьы гәыбылрала иштәыц итәын. «Ма иахьак аѽны уҟаз, скәытқәа, сыкәҷарақәа шеимыртәааз умбазои!» – Тигра ахшыѽ ҭалтцарц даҽын Сасариа, аха Тигра ахшыѽ ҭаломызт. «Атцыхәа еиԥш ушпасышьтоу, абга ирфаша! Аѽны ууанха акәымзар, сыпсцәа ирымаҽоуп, ухы еиҟәырпа ишухастцо!» Ллабҷашьгьы аалырмақаруан, имырҕәҕәацәакәа, иамыхьыртә, иахьа абжьаапны аасҭа ллеишәа шыцәгьоу, ишыцәгьазоу агәатцәа иалсыртә ахы иныҟәлыкшазшәагьы аакалтцон. Аха Тигра убас гәатцәажәпак азҭан, акәытқәеи акәҷарақәеи ркәакәылах нтцәозаргьы, Сасариа иианыжьны дцар, аԥсы ахшәарашәа, игәыбзыҷуа илымтцақьақьон. Игәытҟьагаха иахагьежьуаз алабҷашьгьы алаԥш итцнажьуамызт, ишынатрысыз еиԥш, иацтрысны аган аҽеанатарц, избанзар, изааҙари, аԥсы ҽнакаауа ианахьҙозгьы ҟалалон. Аха даҽеакгьы гәанатахьан Тигра: иаазқәылаз Сасариа ллабҷашь анахьымзоз еиҳан. Уи агәы архатцан, иаҳа-иаҳа лҳәатәы иахыпо иалагеит.

…Дахьынаԥшыз, лгәашә азә дылагылоуп. «Устыхә, уиаҟара уҕәҕәазтгьы иааигәа умнеиуаз. Абри аѽыза ала шәыргәында сымбац, сан илымаҽоуп… Нан, ууаи, ууаи, уи ицҳауа акакәзам…»

Баԥьга уажә дылбазма, Баԥьга ихатапсата лапхьа дгылан. Дгылан зарԥысымта ааигәа иахыҳәҳәаз ахатца.

Илақҭа иаб илақҭа еиԥш иҵьбаран, тәамбаракгьы анубаалон. Баҵьга ихаҭаԥсаҭа иакәын… азнык азыҳәан. Аха улаԥш идурхалар, иубон Баҵьга итәы шилоугьы, уи хьазыршшоз иан лтәгьы шацлаз. Ишьа ʒѡоуп.

«Саб… уаҵәы… аԥсыжра», – жәақәак еидирҿаҿалеит Ардашьыл ииулакгьы. Арҭ хымш амитә ихигеит. Арчил иуамызт, аха иаргьы имуит. Ҳәаҭыхла еиҿагылан. Ауаѡы иԥсымҭаз ииҳәаз ажәа зегьы иреиҳауп, иара ус ианиҭахха, абаҳча аҵыхәаны даҳжып, иҳәеит: аѡны иазааигәоуп, атәымуаагьы ирҿырхасырҭам. Ана ахәаны рнышәынҭрақәа шыҟоу, рабацәа, урҭ рабацәа ахьамадоу! Уи ишааилгалак дныҚәланы дцоит, иара ара дынхоит, акгьы ианарыжьраны иҟаʒам. Дызкәыхшаша Нара дидгылеит. Арчилгьы игәы дасыр лҭахымызт, аха уаҳа ԥсыхәа шыҟам агәра илыргеит.

Иаб иҳәатәы ахаан дахымԥацызт, аха абыржәы дахыԥар акәын Ардашьыл. Иҭахын дахыԥар. Шьҭа иара итәгьы ак ҟаларoуп, иаамҭоуп. Сасариа дзылзаазгьы, иаб ишизыҟаз, изырҳәаҚәоз идыруан, уи дхәыҷы аахыс изыхьанҭаран. Длырԥшʒоит мацара акәымызт, аха иахәҭоу лҳәон, ишыҟатцәкьоу, ҳабла иабои ҳабз иаҳәои раасҭа ииашоу. Иабгьы уи аѡыза иашак дышԥатцанамкри.

Баҵьга лаԥхьа дгылан, аха Баҵьга иҿы иааҭшәазшәа иҟаз ибжьы анлаҳа, илдырит иҟалаз. Баҵьга ишьа убасҟак иҩәҩааз ҷьылшьон, ихылтцыз, урҭ ирхылтцыз, инеизакны быжь абиԥарак ирызхарашәа. Быжь абиԥарак аниаслак, Баҵьга ицәаѡа аҵыхәтәантәи «Баҵьга» инилаʒ ицоит. Аха быжь-абиԥарак ирыхьʒаша ашьа Баҵьга имамзаарын – ихала иниххьан зегьы. Уажә уи иалшоз имариоу, имариаʒоу акәын – Баҵьга исахьа аиқәырхара. Лаԥхьа игылаз ибжьы, Баҵьга иҿы итшәазшәа ишлаҳазгьы, Баҵьга ибжьы аҽеиԥшызтәыз бжьын. Сасариа уи лаѡшәо иоуҟахыз. Лгәы деижьазаап: Баҵьга ишьа, аиаша уҭахызар – ишьацәгьа итцегь алшарашәа баша илбон.

«Нан, сымнеикәа сышԥамнеиуеи… Баҵьга рыцҳа дсымтцәыуакәа…»

V

…Ауаа реиԥш сышәжы иҳәаззҭгьы, ухатцкы сымцарызи. Сцәытцашәкәаҳа, анышәгьы агәы ылшәымган, еиҟарашәтә,

ахаҳә шәмыргылан схаҽы, гәарала икәышәмыршан, аҙәы имбо еиқәысааит, иҙааит сызқәатып… Ани иԥсыжә уамага анихытцуаз уихагылазшәоуп ушцәажәо… Сихагыламызт, аха ауаа ирҳәоит. Изаҳаз ыҟазар акәхап… Изаҳарыдаз, иԥацәеи иԥҳазатцәи рыда. Нас урт ракәхап изҳәаз. Урт идурҳәашт. Еиҳарак ани аитцбшәа иҟоу, Ардашьыл. Нарагьы иаабац аҳәса дреиԥшым, лыбз лҽы итагылоит, ахаан амыцхә лҽытцшәаны уаҩы имаҳацт. Цоуп, аха ас еиԥш аус тцәахышьас иауҭои… Ардашьыл иашьа дихыԥаны дызҽу убоит усгьы. Излархәо ала, ахәгьы-аҽгьы дықәимыргылеит. Изаҳахьада, иани иаби, иашьцәеи ахьжу дымжыкәа, ҙибнаҟа ԥьара дцәытцаҳажьуа! Ихата итаххама? Уасиатны иажәа иалазма? Наныкьара! Зхы цахьоу атаҳмада иагьа иҳәашт… Арчилгьы иуамызт. Ҳаб адамра хыла даҳмырсып, иҳәахьа наҳагҙап, уи сабаԥуп иара изыҳәан, ишьтахь инхо ҳзыҳәангьы гәырдагоуп. Аха изаҳауада! Нара дгьатцәыгьатцәуа дрыбжьагылан: итцасым, иԥхашьароуп,ҳабрыцҳамакьанацкьагьыдмыхьшәашәацт, шәара иакәымла деимашәкуеит. Аха изаҳауада… Аиеи, дижәагәеит: уара ҳқыта ушьапы алуххьеит, баша ухы аԥьабаа аумырбан, уажәа ак аанаго иҟам. Диашами, ганкахьала… Акыр идырххеит. Нара лоуп акәымызар, рыхәдацәақәа тцибакаауан. Ардашьыл иҩыза данытцбыб, ҳаҷеимышхара, дузынкылома. Арчилгьы иаб дипами, уорхьи заҳауа иакәҙам. Аха Нара лыҷерыбжьажьны ахьымзг дылмыргеит. Аишьцәа анапы еимырдо ҳаҷоу иаҳааит… Арахь еимаркуа раб иоуп. Раб иоуп, аха знык даныпсы, дырҷееитәыми, уаҩтцас дымҩаԥгатәыми. Иара ихатагьы, ԥьанат гылартас изоуша, иԥацәа имырманшәалеит. Сышьтахь ҳәа дымхәыцзози, ахәаша… Уи ахаангьы ихы мацара акәын дзызхәыцуаз. Ԥьанат егьиҳәа баша иурԥшҙоит, иахьитыԥтцәкьоу ԥьаҳаным ауп. Уи уаргьы иуздырам, саргьы. Анцәа иоуп издыруа. Иаадыруа абжа еитабжа азхоит, дышиашоу ԥьаҳаным днанагарц. Ани Анцәа ҳәа узҽу зынҙаск длашәымзар, итып дықәитцашт рацәак имгакәан, уажәнатә дықәимтцацзар. Анцәа ихатә ҳасаб имоуп, уареи сареи дҳазтцаауам. Анцәа иус акәым, абратәи аусҟәа ҳзеилыргахуам. Уи аасҭа Баԥьга итоурых ҳзеиташәҳәеи инагҙаны, знык шәаналагах. Изхысҳәааua, имырманшәалеит. Ишаабац, иныҳәа-ныԥхьаны и-Нар-

цәымҩа дықәлазҭгьы, асҟак аимак ҟалозма. Аха акы дарҩашьеит, дзырҩашьаз уара идыр. Аҩыстаа, уаҳа дарбану. Ауаҩы иԥсымҭаз диҭаауеит, джьаны ԥьаҳаным дигарц. Ирҳәоит, Анцәеи Аԥныши ивагыланы днаскьаргоит аԥсы. Анцәа иармарахь дгылоуп, Аԥныш – иарґьарахь. Иузымҳәеит, Анцәа иарґьарахь дгылоуп. Мап, иармарахь, игәы дазааигәаны. Нас дарґьажәҩаны дизыҟалеит анаҳҳәо, Аԥныш дидкыланы аума ишаҳҳәо? Аха, ҽеа ганкахьала, Аԥныш ҳгәы дазааигәаны ишԥаҟалои… Уи атәы сыздырам, исзымдыруа сҽеалазгалом… Амала, иԥацәагьы аҭамхеит, аиныхра ҳәа иҟарҭаз убоит. Амшгьы роуит, ауаагьы. Урҭ еснагь иманшәалан, аха абри аҭыхәтәаны Баԥьга деилазгаз ауп иԥьоушьаша… Иумаҳаҙеи: Аҩыстаа. Илымҳа дынтахәытхәытын, иатәоумшьаша иирҳәеит, иҭаацәа хыла-гәыла еилеитцеит. Зегь раастa сгәы иалоу Нара лоуп. Дыҩнажәит, акгьы лымбаҙакәа… Иахьанҙа аҩнаҭа аалгон. Ишԥаубеи хҩык аґьатамахжәақәа рырмашьцара… Шьҭа шәынтә хатца дцахьазаарын, лаб иоуп акәымзар. Илышьҭаз аҙәгьы избахә иаҳаны имуит, лара иҳәатәы дзахымпеит. Уара абри шәызҽу иарбан ԥшоу ишәҽазгалаз, ҭаара ԥхашьарам? Ажәлар ирҳәоит, зегьы здыруа ажәлар. Зегьы здыруа ажәлар изырзымдыри Баԥьга ихы зыхирҟьаз? Ирдыруеит, ишԥарзымдыруеи, аха ирҳәом. Изырымҳәои? Шьҭа иуҳәеит ҳәа акраанагоума, шьҭа Ҳазшаз дибоит, ҳабз алаҳҭарым. Ианалатҭатәыз иалашәымҭахит… Усҟан ҽеа аамҭан, иахьеиԥш ԥьеи уцәажәарын, уц хыржәон. Усгьы, цәгьарас иҟаитҭахьази Баԥьга, сабацәа ахьжу сшәымжын, ҽаԥьара сцәытҭашәкәаҳа иҳәартә еиԥш? Уи атәы аиашатҭәҟьа аҙәгьы издырам. Уҳәан-сҳәануп еиҳарак. Зегь иҟарҭоз ҟаитҭон, уаҩ иимбац митәык импытҵьахьаны смаҳац. Ирҳәон, Баԥьга председатлс данықаз, иитахымыз ԥытҩык ирҙызшәа. Аха агәра сызгом, игәаҕ змоу аҙәы игәареитцеит. Сара ишыздыруа усоуп, данычкәыназ, азакәан ҽыц анаа, уи иаҽагылаз маҙала раԥыхразы аиҳабыра рхы дадырхәон, ԥытҩыкгьы иԥсы иаитахьан. Абыржәы иуҳәоит ада, аиҳабыра урҭ рҩызцәа рыдкыланы ирыман ҳәа смаҳацт. Иумаҳацт, аха ус иҟан. Иахьа уи зегь цәыртцит. Аргама индыртҭәонеи, маҙала рныртҭәара заҭахызи. Аргама нас ауп ианалага, икылатәаны рышьра-

ла аплан рзынамыгɜошәа анырба. Уааиɜа Баԥьга иҩызцәа рыла иаҽын. Аха ԥьаргьы иɜбахә аҳәаɜомеи. Ус акыћазҭгьы, шьҭа шәынтә, зқьынтә иҳаҳахьазаарын. Уи ихаан шәћәыла акгьы шьҭырхɜомызт. Аиҳабы днаԥхьаны иаиҳәеит, абри-абри иҭып дықәтатәуп ҳәа. Уи рыбжьара инхеит. Баԥьга иакәзар, шьтәыс идырҭаз анышә дытцазаргьы дыԥшааны иԥсы даиҭон. Исыздырам иахьынɜаиашоу, аха ирҳәо саҳахьеит. Хәыда-ԥсада иаиҭозу, рыхә ытцихуазу? Уи иара уиазҭаа, ее дахьышьҭоу. Ус ушьҭалааит уаргьы дук имгакәан. Нас агаɜабызшәа зуҳәои! Баԥьга амалаҳәа акәтытцәћьа ахәда хитцәомызт, ауаҩ иакәым… Аргама рнырҭәара ианалага, Баԥьга дмыцхәхазар акәхап, ԥшьаала иҩны днатәеит, анхара-анҭыра иҽазикит. Нас аибашьра ду цысит, иара усћан председатлс дћарҭахьан, уи деиқәнархеит. Пҳәыс дигеит… Иара иаасҭа ҩажәижәаба шыкәса рыла еитцбыз… Ахшара иоуит. Цоуп, Лиқор рыцҳа ианеибага ашьҭахь хәышыкәсагьы дзымнеит, чмазарак аалызцәыртцын дшыɜҕабыз лдунеи лыԥсахит. Убриак ада, егьирахь Анцәа ишиҳәара дыћан… Иахьаɜа. Нас мышкызны зегь ҳапсуеит… Аиаша шәҭахызар, абри иԥҳәысаагара атцыхәалоуп ауҳәан-сҳәан зицрымтцуаз. Уи шпа? Изгәалашәо аɜәык-ҩыцьак ара шәтәақәоуп. Лҭаацәа ируамызт. Дыԥшқан, иара ԥытк дыкәсхьан. Аха уахьихәапшуаз иҕәҕәамҭа дҭагылоуп уҳәарын, ацәура замана атәыҩа аанкылан ашьапы иқәирћьон, ажәраафара дазгаган, цәгьароума, бзиароума атолбашьра иара икын, аɜәы дизмыргылацызт… Абас шыкәсык аћара еимдырххон. Атцыхәтәаны лани лаби ақәшаҳаҭхеит – данырћәамтɜа ргәы ԥтцәазар акәхап. Ргәы ԥымтцәеит аха, аус рыбжьалахьан, лцәа лтәымкәа дыћан, дирымҭар ада ԥсыхәа рымамкәа иҭаиргылеит. Аҽы ҳәа аҭоуҕан иман, ишәгәаламшәои, Арапка ахьɜын. Дақәтәаны ачаирҭақәа еимдо дрылан, иагхаз, имнеиз еиликаауан, нас ахамышҭыхә иақәиршәарц. Уи аҽены инаԥшны ирбон, Арапка Лиқор лчаирҭа аханы игылаз ахьаца ишадҽаҳәалаз хәлааɜа. Дара рхабар ԥьаргьы ићамызт. Убри ашьҭахь ауп ианеибага… Иахьала ишәызхоит. Уи аасҭа ҳнапқәа ɜык нарықәаҳҭәап, атәарахьы иҳапхьоит…

VI

Аԥсыжра аҽны, Сасариа адәылҭха ламраҙакәа, аштантҭыҵ, амжәаҵла ашьапаҿы илзыԥшны итәахьан Тигра. Анкьа, иамуҙошәа анылбалак, – «Бзиоуп, нас иахьак уаала. Аха егьыраан, уҽеушьуазаргьы, ушызымго удыруаз!» – лҳәозгьы, уажәы – «Рацәа усиааит, қьаафырманцыз!» ҳәа – даагәрымын, лҿыналхеит. Тиграгьы уи акәын иаҭахыз, итцыхәаршәшәо иналышьҭалеит.

…Сасариа аԥсы итҵәыуара данцоз, ахаангьы дазхәыцуамызт илҳәашаз. Аԥсы иханы днатәеит, днеиҿаԥшит – уи лызхон, иҳәатәыз, ишҳәатәыз иаразнак илзаауан, азаара еиԥш. Уажәыгьы убас: аԥсра иармашьцаз, згәаҭ зыҭранаҵеыз Баҵьга днеиҿаԥшит, иҳәатәыз иаразнак илзааит.

…Абриаҟара ахамыштыхә, ааҙаб дзырбахьаз Баҵьга, хәычи-дуи, ажәлар еизаз рхы-ргәы далхны дыртҵәыуон, дыртҵәыуон ирызгәакьоу азә иеиԥш. Ргәы-рыԥсы далхны дыртҵәыуон Баҵьга рыцҳа, убрахь акрыҟазар иара изыҳәангьы иҟаларц Анцәа иҳәон, иҳәон ҵьанаҭ гыларҭас иитарц. Абжьаапнытәи аԥсыжраҟәа раан еиԥш итҵәыуомызт урҭ – ирцәыԥсхьоу рыцҳашьаны ма даргьы аԥсра шырԥеиԥшу ргәалашәаны. Урҭ Баҵьга заҵәык иакәын уажәы хәыцырҭас ирымаз, Баҵьга заҵәык ираҙкы цәгьа акәын ахацәа ргәы ҭызшьаауаз, аҳәса – лабжышны рҙамҩаҟәа зырцәаакуаз.

Акәыба ашҭа агәҭаны астол ианыҟәдыргыла, аԥсы ихцәажәараны иҟаз аҭаҳмада днадгылан, илабашьа наирсит, ихылԥагьы уи инахаиршәит. Нас еитҵаҷәгәа игылаз аҵьар илаԥш нархигеит, иагьидырит ара рацәак аҳәара шаҭахым, ажәа мыцхәы ишыбжьнахуа, ишаркәадо уажәы еидызкылоз – рыцәгьа-мыцәгьа рылабжыш иан-рымнаҙәҙәа, илашаҙа рхы-рҿы аҟәлара иаҿыз. Жәаҟәак иҳәан, абырг ҟәыҷа днеины инапы Баҵьга игәы иныкәишьит (зегьы ирныр it, шаҟа диеиҵаҳаны, ижьы иирхьыр иҭахымкәа, шаҟа бзиа дбаны ихьшәашәахахьаз, ихаҳәхахьаз Баҵьга ишԥы иҟәишьыз абырг инапы), нас илахь днагәҙит (зегьы ирныр it, шаҟа ирԥшҟаны, шаҟа гәыбылрала ихьшәашәахахьаз, ихаҳәхахьаз Баҵьга илахь дагәҙыз абырг). «Ухраҭ бзиахааит!» – ихылԥа неихеитҵан, илабашьа ааикыланы наскьа днагылеит, егьырҭ амҩа

рыҭо. Аха цәажәара зҭахыз уаҳа аҙәгьы дҟамлеит. Уажәраанӡа абырг ишыҟаитцаз еиԥш, аԥсы инеихагыланы рнапы игәы иқәыршьуан, илахь иагәӡуазгьы дубарын.

Аӡын мшы акыр инеихьан. Ажәѡан ѡаԥхьа ԥстҳәала ихыбын, алакҭа ҭархәланы адгьыл ахь илбааԥшуан. Асы аҽышәшәо иалагеит.

Арԥарацәа акәыба аашьҭырхит. Ашҭа иҭытцаанӡа хынтә, шьаҽак-шьаҽак набжьаҵаны, адгьыл иныкәдыркьысын, иаҵаланы анышәынҭрахь идәыкәыргалеит. Раԥхьа ашәҭқәа каԥсо инеиуан агәыла хәычқәа. Ашәҭқәа рацәамызт, ахәычқәагьы анышәынтранӡа амѡа зегьы иахьырыгӡар ртахын, хара-хара икарԥсон. Аха уи еиҳагьы ицәырнагон ашәҭқәа рыԥшӡара, ахаан ирымбацызшәа зылаԥшқәа зцәадхалоз маҷѡымызт. Амѡа ианыԥсалан ашәҭқәа, еилаҵәа инеиуаз ажәлар инрыжьыз рышьҭақәа реиԥш.

Ус Баҵьга изыҳәан анышә ԥҟаны иахьыҟаз инеит.

Акәыба ахѡа нахарҵан ҭәымгӷла ирчаԥеит.

Адамра инҭадыргылан, анышә аҭаԥсара иалагеит…

VII

Дышцәырылгаз убеит, аферым. Асыс мҟаа, уаҳа акгьы… Уи азыҳәан илуҭои Сасариа, ахаҳә агәы ҭылымшьаауеи, баша лыхьӡ цаз ҷьушьоума… Аматцмаба наганы инаилыркит, иудыруеи ихәар, дахьнеиуа дрыдыркылар. Уа зегь рыдыркылоит – ацәгьагьы, абзиагьы… Уигьы дуаѡын, нас… Ихьаршшала! Умшәан, Сасариа хара ицо лакәӡам, лҭыԥан уара унаагоит, нас зегьы шаҟа уҭаху ахәша рыхьшьла. Уара уанымыцхауаз аамҭак сымбеит… Сыцхаӡом, аха аиаша сҳәоит…

VIII

Ажәлар еимпуан. Урҭ иахьа излаԥшыз зыбзоураз рахьынтә аҙәы анышә дарҵеит – Баҵьга, рацәак имгакәангьы дырхаштит.

Егьи – Сасариа – лыѡныҟа амѡа дықәын. Нара ҷытк днаскьалгеит, Нара бзиа, убри аѡыза жәахаақәак лалхәеит, убас аҭакәажә лгәы ҟалҵеит, Сасариа дпеиԥеиуа акәын дышнеиуаз, Тигра лыхьӡомызт, иҳақь-ҧсыҧуа илышьҭан.

Уигьы дырхашҭхьан еимпуаз ажәлар, ҽеа ԥсрак аҽенынӡа дыргәалашәарангьы иҟазам. Аха уи уажә илымбеит Сасариа: амыткәмаҳәаѡы знык ла лтәы аныҟалҭа, нас дмыцхәуп, дыӡроуп. Ҽакын уи дзызхәыцуаз: ллабҷашь лыцәдухо иалагеит. Сажәит, сажәӡеит, лҳәеит уи гәаныла, зегьы ҳзылтцыз, зегьы ҳзырҭынчуа адгьыл сазааигәахоит, убама.

Нас Тигра ашҟа даахьаҳәын, даамаҟарит:

– Иахьа уҽеушьит, иумуит, аха ҽазны усышҭал, агәы узҭазар, Алышькьынтыр иахәхаша!

УСЫМШЬЫР АДА ԤСЫХӘА СЫМАМ, МАЦЬ!

Ураӡәк уакәзам сыԥсы иасҭахьоу, Маць, ԥытѡык ыҟоуп урҭ, макьанагьы иасҭаша маҷѡым – аибашьра шааилгаз аԥаршеиҟәа шәыплит, иахьанӡа шәхы шәоужьуп. Аԥсны агәы ҭаҳаҳаны ишәфарц акәушь! Ус шәара шәымсааит! Кьахь Ҳаҵьараҭи Наԥҳа Кьагәеи рхыԥша еиҟәымтәац, жәлар рҳаҟ шәызгараны шәыҟазам – сара изуам. Ааи, ааи, абри иатәаумбо сара – измам-изыхзым, изшәым-изхам, зыфа иагу, зыжә иагу, аха… аха аҳәа зыҟәну! Ахәыц еиѡызтцәо аҳәа ццышә – аиашаҭабырг ахаҭа! Зегь раасҭа зылшо, зегь ириаааиуа ҳабацәа рҭынха – аиаша.

Аибашьра цқьа еилымгацызт, шәара, алаԥынтца икылҟьаҟәаз, ақырҭуа иҷан лаԥшхырԥагас иҟаҵаны, ҳажәлар рмал аимҭәара шәалагахьан. Ишәыҳәҳәеит, ишәыҳәҳәеит, аха имҭәит шәыԥсы. Саб сиԥазар, уи шәыԥсажә арахь итсыртцәраашт дук мыртцыкәан.

Гәнаҳала уеитцапапа уҭәуп. Иуршахьоу зегьы сара иабаздырхуеи, издыруа ԥытк-чытк ртәы сҳәашт – уи азхоит ухы атцәы ахаркьакьаразы. Уара уакәзами ани амшын аҷыкәан игылоу аԥсшьарҭа ѡны Хасики уареи ианышәзеимакыраха, Хасик даԥырызхыз? Ауа иуа – кьынтыжә маҟа, аха ишәыбжьамзи, иагьа еимыттахьазаргьы, убри хьаас иумкыз аиуара мыжда. Иахьагьы Хасик хәашабга ибаѡ иарбан нышәу изфаз рыздырӡом итаацәа. Усҟан аибашьра еилгеижьҭеи мызкы-ѡымз ракәын иахы-

лахьаз, ашьрақәа рацәан, аҽенышьыбжьон ауаҩы гәырӡшашәаӡ дыбжьаӡыр ауан, аха хьаас измадаз уи – зегь рыбла аш хын: атрофеи иашьҭан. Уи ухы иаурхәеит, Хасик ианимуӡа – уигьы уор-хьи заҳауа иакәӡамызт, саамҭа ааит иҳәан, имҧыхьашәаз зегьы, аҭырбел еиҧш, иҽеаларҧс икит, – такәы ақалақь иалганы ишәымаз аразборкаҿы ицызи иареи аҟәҟәаҳәа инаргәыдҭаны ишәшьын, ахәҭахь ҷьара ицәыҭцашәкәаҳаит. Ашьҭахь Гал арасеи амандаринеи меигӡарахда иҭызго қыҭақәак уара утәқәа ахаургылар уҭаххеит, аамҭа шуцәцахьазгьы – Аҟәеи Гагреи ушрыбжьаз, мрагыларахь ҷынҭала аӡы зымжәуаз аӡәырҩы иуаҧыргахьан. Уара уи уннакылозма, хаала иахьауз – хаала, иахьамуз – мчыла (убас аҳәатәхамҭақәа ҩыцьа рымҩа шәкын, иахьеиҧш шарҧазык рыгәқәа ҷыблааны ишьҭашәҭеит, амала, апхьахә ақыртуа «партизанцәа» иртәхеит – дара ирықәырҭеит), аха ишакәхалакгьы ушькылкыҩцәа наганы агырқәа инархауртәан, ахҷаҭ угым – иахьагьы агәыжгәыжҳәа рхьара уаҿуп, уаҳә ҧжәеит.

Уи ашьҭахь, еиҳагьы ииашахоит, абарҵқәа инарываргыланы ҳҳәар – унапы злакымыз иарбану, аҟәрышь ахьхьаҳәа уҷьыба иҭазыпсоз акы уацәыпхамшьеит, уаҩымсит – Ҧсоу инаркны Егрынӡа иааҟоу абазарқәа утҵоукырц узбеит. Аха абраҟа унаршә рацәак ихиамхеит – Аҟәатәи абазар заҭҷык ауп унацәа алушьыртә еиҧш уахьеиқәшәаз, егьырахь – ахәгьы-аҿгьы уқәдмыргылеит, урҭ ус аламала узрывало иҟаз ҷкәынцәамызт, урывалеит – аминуҭаз ухьӡ ухадыршҭуан. Уаргьы иахьалҭуеи иахьалымҭуеи ибзиахәӡа иумдыруаз, Анцәа исатәеишьаз уҳәан, иузырхашәа уаатәагәышьеит. Уажәазы, нас иҟало аабап, ҳабаццакуеи.

Инукылеит убасгьы имаҷымкәан адгьылқәа, арахәашәахә анутҵеит, ахьшьцәа рыцҵаны ашьха икыдутҵеит. Ажәакала, удац-уҧашә уҳаит, Аҧсны ахи-атцыхәеи иахьабалак арахь иалыҳәҳәоит, избарц зҭахым аҳәырҩы ирыхҟьашаны рҧышәқәа ҭаҧыртәахьеит. Уашҭа-угәара, уҩнра ду – Анцәа ишиҳәара уҟоуп, измам утҵашьыцны иҧсуеит, измоу уацлабуеит. Сара сагьутҵашьыцуам, сагьуацлабуам, сара стәы хазуп, сара – аиаша сашьҭоуп, Маҷь. Ҳарҭ аӡәгьы хышла ҳкәабаӡам, саргьы сналатҵаны, аха иҟоуп, уара уеиҧш, рыла ахьҭоу умбо ашәытарақәа ибаҳҭ-

баҳҭза изну. Ҳадгьыл оф-гәышьа ҳәа аԥсы еивнагарц азыҳәан анҭ иуҳаз удацқәа арахь итԥжәатәуп, Маԥь. Угәы иалумырсын, узықәшәаз ауп, адунеи аҳәгьы ихимфааԥ, уаргьы иузхыфааранy уҟаҳам, иазхоуп, ԥьаҳаным уамбар иԥсуеит, иузыԥшуп.

Анҭ, анышәаҳа згәы иқәжьу, зшьала ҳадгьыл зкәабаз, ҳажәлар еибганы ахлымҳаах иалызгаз – убарҭгьы урзымхәыцит, Маԥь. Анышә иамазааит, рыԥә-рҭас ҟаҳҭеит усгьы, шьҭа зыла ааԥшуа ҳхы ҳахәап. Иҟаларын, сгәы хьаԥссаны сувсыргьы, аибашьра иаблыз агәаҟқәа, ахымхәацәа урыцхрааит, ахәшә-абыгьшәы зҭаххаз урывымсит, амла иакыз уҽатԥа рыцеиѡушеит егьиҳәа, ауаѡ ирыцҳашьара шулоу атәы зҳәоз лымҳаҭасқәак сымазҭгьы. Аха уаҳа умԥсит, уи аганахь ала – ҽымҭ-ԥсымшьароуп, уҽызхшаз ажәакгьы маа ѡит. Аԥсреи абзареи урыгхомызт, урҭ рҽы инамыцхәынгьы ахаршә ушәон – ауаа иахьырбоз, иахьырымбоз капеикылтцәак умпытцшәара акәым, арахь ирҽупаауан. Уԥьип еиқәызза ашҭа иааҭалон, уаргьы уеиқәызза уааҭытцуан, фѡы баапсык упынтԥа итасызшәа, ухы-уҽы еицакуан иаразнак: сахьынҙаҟоу жәбоит, шәа шәҟынҙагьы схы шназгаз жәбоит. Аԥьар еизыѡны апсшәа уарҳәон, иалаҟазгьы, иалаҟамызгьы унап кырҭа рибаҭомызт – Аԥсуара ус иахәҭоуп. Уаргьы аԥсшәа уҳәон – Аԥсуара ус иахәҭоуп. Арахь – уаргьы дара уҭахымызт, даргьы уара урҭахымызт, ушрылагылоу уԥсы ааухшәар – рымгәа ҟәырт аҳәомызт, амала, сыгәра га, иҟалон, Анцәа зегь ибоит, ихәҭаа дақәиршәеит зҳәоз. Уаргьы иудыруан уи – иуцәнымхошәа иумтцақьақьоз реиҳараѡык ушырцәымгу, умариа шаарбаз ушьаҽны ишухысуа. Аха изашьҭази – апсшәа агәы ахьуам, ахы ахьуам. Уи шудыруазгьы, рнапқәа рымухуан – Аԥсуара ус иахәҭоуп, арахь гәаныла: амаа сара искуп, ирылшои арҭ арыцҳақәа, истаххар саанда иаласшышуеит. (Ус сҳәеит ҳәа, уара ухи-уԥси, нас ухшареи раамҷыдаха аҳәгьы шамахаҳак ухәыцра далауршәуам, абас уанақәшәо ада.) Атәацагьы ануку Аԥсуара иахәҭоу агужьуам – ҳажәлар урматцуѡуп, итахаз зегьы уашьцәа роуп, аҳәаҳәала зегь рыхьҙқәа хьы нбанла ҳҭоурых ишаныло агәра угоит. Ирейгьқәаз, мыцла еибарку Аарцәы ныжьны, атцабырг ахьыҟоу Нарцәыҟа ицеит. Анцәа ихаҭа игеит урҭ – уигьы абзиақәа

дрышьтоуп, ҳара ҳѡызцәа асса-мыссақәа иҭахзам, убри азоуп иахьанзагьы ҳаԥс хәыцқәа зҭакьакьоу. Уззымдыруа аҙәы игәы урԥшаар ауан – убасҟак ухы рытцатцаны, угәы иалырсны урыхцәажәон. Уззымдыруаз ужьон, сара – мап, угәы сҭаԥшхьан, избазгьы иахьанзҳа ауааи адгьылы иахьырычҳауаз схаҷы исзаагомызт. Аха маҷк ауп инхаз, маҷк... Ашара адунеи иқәлахьеит, уажәааноуп уаргьы уанҭытцуа, уахьиз-уахьааҙаз уқыҭа гәакьа уԥсы алоуп, уԥсы алоуп уѡны, зны иаабац аԥсуа кәасқьа, уажәы – аѡнеихагыла ду замана, хымз рыла ишьтухыз, ак агымкәа еибуҭаз ахан хьытцәцара. Хымз рыла! Аҟәагьы, Гаргьы, иара Шәача ахаҭагьы – ѡаԥхьа иаацәгьарахар уҭакыреи уареи шәызбаша аѡнқәа умоуп, аха абратәи зегьы ирылукаауеит – уабацәа рхәышҭаара аброуп иахьыҟаз, аброуп дара анышә иахьамадоу, аброуп уаргьы уҭәѡаншьап арсзарц ахьуҭаху (ус уҳәалоит агәыла-азла ианраҳауа, уахыҿхәаны, уазԥагьаны). Уи уԥьыршьеит уҳабла, уқыҭа, ууаажәлар – уабацәа рԥьынџь ахьумырҙыз, аихаҳара уахьаҷу. Ус рҳәалоит уара иануаҳауа, шаҟа гәыкала ирҳәо – уи уара иудырып.

Аха зегь зыхҟьо зынҙаск аҿакуп. Имлашьуа игәароу алашьапыфацәа узларықәгәыгуеи, еснагьугәуҿанызароуп, иутцаргало сеидроу, ара, егьаумҳәан, иааукәыршан инхоит уеиашьара (урҭ рахьынтәгьы алашьапыфацәа маҷѡым, аха...), «ҳаит!» рҳәаргьы, рыҿхаршаланы иаавагылоит – Аԥсуара ус иахәҭоуп. Уаргьы урҭ рыжәѡа макьана – асҭәҟа ицарым, нас, мышкызны еиқәтәашт – иуҭахуп аҟынтә, иналаршә-ѡаларшә ԥсымышьҭыгак рҽушьлоит, ԥхьаҟа ихуртәаларц угәы ишҭоу ала еижьагоу гәыгракәак инархьырԥшуа. Аха абраҟагьы угәы каршәны уахык иумыршац, иумырхәлац – уашьцәа бџьарла еиқәных ишувагылоугьы.

Еимыггоит. Шьҭа угылахьеит, Маџь, шьыжьхьагьы умфацкәа уҟам, ус анакәха – иаарласны амѡа уқәлоит, шамахамзар есҿны ишыҟаутцало еиԥш, уаҳра ахи-атцыхәеи еимдатәуп, уускәа шцо гәаҭатәуп – улаԥш агурхар уҭахым. Аха иахьазы уи улымшар ҟалап, Маџь, избанзар – усымшьыр ада ԥсыхәа сымам.

Азин узҭада сара абас сатәамбаҙакәа сыхцәажәара! Уара аицаҟьажә, уабацәа ракәын цәгьарамзар бзиа зыму-

цыз, иахьа, уԥсы уаҳәахь ианца, уқьышәгьы сықәыутҵар цәгьа иубом. Уаангыл, уаангыл, Маԥь, хәычык ауп исыгу, са иусырбап ус ацәажәарақәа зеиԥшроу, ухы акәамаҷиара иантҳасыртәалак ани уԥсы еиҩызтҵәо ацаҳәцаҳә, ахааназ уаҳа ацаҳәцаҳә уамеилаҳауа!.. Уамеилаҳуаз зны, зегь ануеигәырҕьоз, маҟаҷамҳәа-бажәгәалам, – уан, уаб, уанду, уабду, акыр иуеиҳабыз, хатҵацара иазхьаауаз уаҳәшьцәа. Зегь улахәмаруан, укуа-ушьтуа, ҭаха урҭомызт, арахь уара уан лахь акәын иахьуҭахыз – аитҵарҟәаҟәа бзиа иубон. Абыста цеи ахш цеи еитҵарҟәаҟәаны. Ашьақаргьы ацзар акәын, мҳатҵә заманак азна ашьақар – ааигәоуп уанкашәаз, аха апстазаараҷ зегь раастә еиҕьу уцәа иалашәахьан: ахаа. Уаныҩеидас уи уашьҭалеит, умаҟахы ԥмыртлазакәа, акырқәагьы урыхьзеит, аха атцыхәтәаны сшәақь апынтаҷ уаанагеит. Аҟырҟырҳәа иччон, уԥси-уԥси еихьымзо уи аитҵарҟәаҟәа шуфоз збоз, ркьатеиах ԥытҵәтҵәо иччон, рыбжьқәа хацаланы иччон, рылабжышқәа рызнымкыло иччон, уара уи хьаас иукызма, ар ушьтоушәа, уан иуҷалкуаз амҳатҵә уазыҩуан. Амҳатҵә ацимфондаз, сқамфафыл, лымшын гәыблыла иухәапшуаз лара. Уи ацаҳәцаҳә иаҩызам уажәы иузырхианы исымоу, сбажәгәалам, уи узырсарым, убас ихьанҭаза иуҕратәарц иҟоуп, уаҳа шьаҷак узыҟамҵо. Изхарада, апсымҭәра уҳәеит ҳәа, асеиԥш апсымҭәра уаҩы ибахьоума, ухы уаиааины уҷеаанукылар еиҕьымзи, Маԥь, знык иуарҳәеит, ҩынтә иуарҳәеит, хынтә, аха иуумырҳаит, ҷырдагәа ҟаутҵеит, исылакьысуада, сызгәаҕьуада уҳәеит, забџьар харшала иудгылоу уматцуарқәа уеиқәдырхоз ҷьушьеит. Уара уакәым, ианатҳакха Кеннедитҵәҟьа дыршьит. Иумбахьеи даныршьыз аҷены иҟартҵаз атыхымта, Жаклини иареи машьынала ианнеиуа. Иара дгыланы инапы ҟьо салам ритоит иԥыло ажәлар. Ус игоит ахысыбжьқәа. Ахызатҵә ихы иантҳашәа, ихы шпаиҟьеи, анаџьалбеит – дыхҭазкыз мҵык иҟәицозшәа. Иудыруаз, уаргьы убастҵәҟа иуҟьарц уҟоуп ухы – ухы иҭасыртәар (аха уи алымҵыр ҟалап – умашьына уҭганы сара усызҭода, уа ушҭажьу усрыԥхуазар акәхап). Сабду рыцҳа иҳәалон: азы амцеи урмеисан. Сабду рыцҳа дуаҩҟәыҕан, аха, сара усазҵаауазар, иажәа ироуцәеит – «ахы уамеисан» иҳәар азхон. Уи уаԥыҩланы иузынкылом, апсы ҭанатцы иаратәы ҟанатҵоит. Уматцуарқәа ахысыбжь раҳаны иахьынтәигаз

еилыркаанҙа, еилкааны исгәыдыртцаанҙа, мамзаргьы исышьҭалаанҙа, сара абна снылашәкәа сцоит, сышьҭа сырҙуеит, насгьы ари аҩыза амшха – иумбои ашьа шаҷытцуа – изыкәкны изеихсыша аҙәымзар-аҙәы дырбараны иҟоума, сышьҭаларагьы згәаҕьуа дарбану, зегьы уцәнымхошәа инаухагьежьуеит, уԥсы шухытцхьоу шырбогьы, ахәышәтәыртахь амҩа уқәыргалоит – ахырқьиараз. Башагьы умгәыҕын – знык иантсырҟьа, мыц аҳәаҙом. Аиашазы, уареи сареи иузеилмырго еимак ҳаманы ҳаҟаҙам, сымҩа хумтцәеит, умҩа хысымтцәеит. Цоуп, аибашьраан зхы аԥьыка ыкәызхыз уреиуам, аштаб уадын, ахсаалақәеи ақьаадқәеи ухы шрынкылаз ирынкылан, аха уи сара иаба сусу. Сара схәызар, сыбжазар, уи уара иухарам – абцьар скын, ахы саҷагылан. Амала, искыз абцьар убас исцеит, атцыс мҩас абла ҭысхуеит. Ишпааури, иагьарааны иузкаԥхахьазаргьы, абратцәкьа уразҟы иамкит. Са сеиԥш инагоу хысҩык иакәымкәа, башак дуқәшәазтгьы, иауан уԥсы узгаргьы, ахҭып анпыҟҟала, икәалааua уназго умашьына амҩан угәы тҟьаны уҭампсыр. Аха абри аамтазы абри аҭыпан сшәақь аԥынтцаҷ уҟаларц улахь ианын, ҳалахь иану аҙәгьы ҳзацәцом усгьы, Маць.

Ишьҭысымхыз-ишьҭасымтцаз цьумшьан, саргьы ауаҩ игәы сызтоуп, саргьы патула зхы ныҟәызго сизыразуп, улахь уцьымшь ыкоуп ҳәа, ахаангьы иҷԥнысҳәараны сыкаҙам, имҩа кны ишьра акәым. Уаргьы закәазы сулакьысран сыкази, цәгьарас акгьы сзумуит, сан думшьит, саб думшьит, саҳәшьа улақәымпеит, уԥс хәычы уҩытрак ҩапхьа уқәындаз адгьыл, аха… аха убас усхымцәажәар акәын, Маць, уатцәкьа ужәҩа кшеит. Ҳабацәагьы ахаан ажәаҭынха уаҩы ианарыжьуамызт, ажәаҭынха атцыхәалоуп ашьа зрыбжьалозгьы, иумдыруеи – Апсуара ус иахәтоуп. Сара уа сыкамызт, сыказдгьы ус уҳәарымызт – иаразнак ухы иштапоз удыруан, усзымшьыргьы блак узцәырымго, зык уамызәзәо уҟастцарын. Аха иуҳәеит, изаҳаз саргьы слымҳа аҟынҙа инаргеит, шьта ҷемырҳа ҟатцаны тәашьа сымазам: Апсуара! Аҳәынтцәа улазкәаҳаз дуагоуп, имариа шааубаз еиԥш уԥсы данаумта, аҙәгьы уизеилкааҙом. Иџьаушьаша, иара уаға ихатагьы уизеилкааҙом, ма шәыргәындас, ма газас, ма зегьы ззеиԥшу, зых пату ззақәым аҙәыс уиԥхьаҙоит. Узшьыз дзустоу уаҩы изымдыруа иаанхоит,

Маҷь, аха сара уи хьаас исымаӡам, ихадоу – сара стәы ҟастцеит, сара иакәымла исызхәыцуаз, исыхцәажәоз, сатәазымбоз, уаҩыс сзымшьоз аҿеаӡәы адунеи данысхит. Аӡәгьы изымдыруа сҳәеит ҳәа, ацәгьа, мап – аиаша ҳабжьазҳәаз гәҩарак рмоукәа иҟаларым, уи азхоит. Нап сылакра шамуа еиҭах агәра ргашт, иахьанӡа ишсызныҟәо еиԥш исызныҟәалоит ԥхьаҟагьы, уи збо егьырҭгьы архәыцышт, рхаԥыцқәа рыбзқәа инарықәдырҕәҕәашт. Исыцәнымхо акәӡам аиаша шҳабжьарҳәаз, дара ртәала сԥыршәоит, уи адагьы, Маҷь, уареи сареи ҳахқәа ҭеибаҿеыр рзыфеидоуп, избанзар, иаанхаз реизцара, рмагәшьхәа аҭацалара еиҳа ирзымариахоит, аҿҟьарҭақәа еиҳа ироуеит. Уқьышә иқәуҵаз дзакә шҳаму зузымдыри, Маҷь, анкьа иубац шиакәым ухы изыԥнамҟеи – иԥнаҟазҭгьы, еибганы ишухагылоу унсаҩрны уцарын, умаҭуарқәагьы рқьаф ҭазза, ихаппала инсаҩрны ицарын. Иԥнаҟазҭгьы – саргьы ара сҟалаӡомызт, атцх салыхәхәа, ақәа схыкәласуа, аҟәара сеиҵасуа, уаҩы симбо абна сҿаҭаны, ақыҭа сахыкәшаны аатәыс исоуӡомызт, уаргьы сыҿзымаздаз ахәы иаҭгоу мҩала зегьы-зегьы ураҩрны уцашан, уеибга-уеизҩыда.

Хыхәҭак рахьынтә хәҭак сиҭахьеит, иаанхазгьы ансиҭалак – ԥытрак снанагоит. Егрынтәи иааргоҿеим, аҷкәынцәа кадды антцәара иаҿуп, Ԥсоутәи иашьҭалатәуп. Анҭ акгьы зымбц агаӡақәа реиԥш сҿастом усгьы, исылшо здыруеит, мызкахьы ҩынтә-хынтә – аха абзиа! – хәдацәахьы исызхоит. Уи ада ԥсыхәа сымам, аха сҿадысцалацәар сахькылнаго здыруеит – агаӡҳәыҵқәа ирыхьуа сыхьуеит, рацәак сызнеиуам. Уи иаанаго – схәыҷқәа еиҭымхеит ауп, ран лхала ишахәҭоу – аӡәы иеицәамкәа, ак рыгымкәа – илзааӡараны дыҟаӡам: илылуршои аԥҳәыс заҵә, зҭынхацәа баҕьаӡа извагылам… Ирыцҳахоит…

Амала, сгәы сҿанызароуп – уи амахәалахьа ашьтәыцқьақәа дреиуоуп, «иршәхьоу» рацәаҩуп, саргьы «сиршәырц» ма саԥырихырц уажәнатә имыхәшьадкәа дыҟам. Зегь иреиҕьу – стәы шсоулак еиԥш иахәтәра: иаргьы дҭынчхоит, саргьы сҭынчхоит. Ани, зуац рҩаны арашы алызхуа, изыхгараны дыҟоума иоуз ахарԥь – шаҟа дизтәаз иахьауажәрааны ӡа ивагылаз, ҩыза гәакьак иеиԥш

иибоз – ма «сиршәырц», ма шьаҙагәаҙаны исҷихырц далагоит. Убри аҟынтә – иахгатәым, спарақәа снапаҷы ишсоуз еиԥш иҭып дықәтцатәуп.

Уи ари иаастагьы дыцәгьоуп – аҳәагыла даѡызоуп, шаҭара издырҙом, иааикәыршаны иргылаз зегьы иара итәқәа роуп – иашьеи иаҳәшьеи рԥацәа, иацы итԥшәаз, аха абга шьа шрылоу аазырԥшхьоу иабхәындцәа, ицеибашьуаз аҙәык-ѡыцьак, урҭ рзы акы деигҙом – илаутцаз шааурыхуа имдыруеи, даргьы нцәак иеиԥш дырбоит, ихатцкы кадыршәуам, ихьҙ мҳәакәа зы ржәуам. Ак анихь – изхароу адгьыл дытцазаргьы дытцхны иқәнага дақәдыршәоит. Импытцаку рацәоуп, аибашьра иара изыҳәан акәын изыҟалоз. Иаргьы амтцқәа ԥхьаҙо дтәамызт, ишалагаз аҷены инаркны абцьар датцагылеит, ашьагьы каиҭәеит – даара ҕәҕәала дхәын. Ишааилгаз ицьабаақәа зегьы бзабааны иԥылартә еиԥш дныҟәеит, гәыбҕан злаиуҭои, аѡнқәеи, адгьылқәеи, апсшьарҭақәеи дзыхьҙаз зегь импытцеикит, унеины имх, ухатцазар, азакәанԥшра аиҭахьеит, шьҭа узивалом. Са сеиԥш зхы изамыхәаз баша ҳгәы ҳахаԥжәоит акәымзар… Шәмыццакын, шәмыццакын, саргьы скәакәар мбылыц макьана, саргьы сыхәтаа шәҷысхырц сыҟоуп, ишеибгоу илбааҳдахьеит, арсароуп иаҳзынхаз ҳәа, шәыблақәа шҳазҙа шәҷеырҭынч шәыштәоу! Уажә схаԥыц аҷҷа ытцгоит, аха сгәыԥжәара саиааироуп, абри аус знык инасыгҙап, настәи нас иаабап.

Ирыбжьалаз ауп исзымдыруа, рыжәѡахырқәа еибытаны амитә дырҷиахьан, иаркы-иаркы, ирцә-ирцә ҳәа иҟан. Аԥара акәхап, уаҳа ирыбжьалози. Еимаркит, утәыстәы рзеилмыргеит. Ма руаҙәы егьи дитцаҕьычит. Ма ацәгьа рыбжьарҳәеит, ириааиз – ирыбжьарҳәаз ацәгьа шыкшоз, уинахыс арҭ аѡыцьа дгьылк ыкәеибаҙашьа шрымамыз рымдыруаз ацәгьа рыбжьазҳәаз – ҳеаидаҳкылап ҳәа зҙаны. Урҭгьы рхатә ҳасаб рыман – еиҳа зымчу уҽеиԥушьыр еснагь ишеиҕьу рымдыруаз. Ишакәхалакгьы, сара сҷы даанагеит, иаразнак абжа саҳәеит, аха ирымуит – сыгәра рымгазар акәхап. Са сеибгазар, уигьы шәҷысхышт.

Мап, иҙбоуп, уи имацара иҷы иаангылатәым, егьырҭгьы цытѡык шьтатцатәхоит. Зегьы иреиҕьын аханатә мап скызҭгьы – урҭ рҷы ҳаҕоу аус имоуп, уи сзымдыруа сыҟамызт, аха даргьы ирзымдыруа иҟамызт аҭшәараҷы

сшааиз, мап акышьа шсымам. Уи рхы иадырхәеит, исыдыргалазгьы маҷушьо иҟамызт, сақәшаҳатхагәышьеит.

Сшашьцылахьоугьы, еснагь иҽыцуп абри аус мыжда сара сзы. Еснагь сгәи-сгәи еилаԥшуеит. Абыржәгьы… Сшаалгаз еиԥш ак нѡытцалахуеит сгәы… Абри аѡыза ассир… Идыр уара шьҭа – измааноу. Анкьа ҽакала иҟан, «сҽахәы» сылаԥш шынеихьысыз схысганацәа ахала иаақәацон, аҭаҳәара аҭахӡамызт. Анкьа сҳәеит ҳәа, итцуеи уи аахыс… митә ҵуашәа убоит. Жәохә–жәаф шықәса ирытцаркыз маҷума, аха шаҟа ирлас ицазеи! Рыбла аҭаԥшыхагьы самраӡакәа ииаҟьеит аибашьра ашьҭахьтәи ашықәсқәа. Саргьы шьҭа схәычым-сҳасым. Уи азы акәхап зны-зынла… иԥшаауеит сҳәом, аха… сгәы… саапсарақәа схьымӡакәа сыҟам, сықәсит, анаарахь исыгәоит шьҭа…

Нахьхьи архәара иаавтцит аԥьип, еиқәыззак, еиқәатцәасамсалк, даара ғәғәала ахы иақәгәыгуа инеиуан, аҽеырпагьа. Уи инашьтархх иаавтцит убри аѡызатцәкьа аҽеа ԥьипк. Убригьы даара ахы иақәгәыгуа инеиуан, аҽеырпагьа.

Рыуа дызҭатәоу сеидру. Рномерқәа арантәи исбарҭаӡам, исбарҭазаргьы иснаҭои – урҭ еиԥшуп, дара аԥьипқәа реиԥш, еиѡдыраашьа узрытом.

Инарықәкны, схысганацәа… Аха… Аха ак нѡытцалахуеит сгәы…

Анатоли Лагәлаа
(1961)

АҲАҭГӘЫНҚӘА РЫРҲӘЫԤЦӘА

Уи ақыҭа дырҳәхьан, ихдыртцәахьан, иаланхоз апсуаа цыҭԥык, уа иалырбылхьан, цыҭԥык зыпсы згаз ашьха қыҭа кҽахақәа рахь ицахьан, цыҭԥык, усгьы абџьар зкыртә иҟаз, уахынла-ҽынла ицәыртцуан амԥахь. Ақыртуа гвардееццәа аҟанҵ ицәыркәыкәыз амжәабагь еиԥш, ақыҭа ариаҟара иандырҳәы, дара акгьы анырзаанымха, шьҭа иҟартцооз, даҽеа қыҭак игәагьны изалаломызт, уахь апсуаа аҭабиақәа жны итатәан. Урҭ убриаҟара ирзынхаз рқыҭақәа рнапқәа рыларԥсны иркын, рҭабиақәа унарҭалан аҳәаҳәала ишьны итумгозар, шьҭахьҟа ихьатцуаз ракәзамызт. Шьҭа ишпаҟартцоз агвардееццәа, Жәыргьыҭынтәи, Қәҭешьынтәи, Қарҭынтәи иахан ианаа, џьара пгалак роур акәын, акәымзар, мала-ца, мала-аа ҳәа ихынҳәуан. Ганкахьала, ус ахынҳәрагь разҟын шьоук рзыҳәан, акәымзар, ара ианыршьлак, ирхынҳәны Қырҭтәылаҟа ирымгозгьы рацәаԥзан, амшын иаларыжьуан дара ртәқәа. Уахь инаргар, нас ирылаԥыр ҳәа ишәон, ҳаҷкәынцәа шьны аттаҳәа раагара иаҽуп, иаанхазгьы иабыкәу иахьыҳашьтуа ҳәа. Амшын иарҭаз рхабар усгьы уаԥы издырзомызт, рҭаацәа, хатцарыла аибашьра иаҽуп шәыцкәынцәа ҳәа рарҳәон, уимоу, ргәы аладыргәгәаларц Аҟәа иреиґьу апсуаа рԥнқәеи руадақәеи рыхьызқәа ҿаҽаза ирнуп, рмалгьы уаԥы даламкьысыртә уаҟа аизгара иаҽуп рҳәон. Урҭ рабацәагь аигәырґьозар акәхарын, Бериа инапы зиркхьаз аус наzеит ҳала ишабоз ҳәа. Усҟан дара раԥыстаа хыхь дықәтәан дырхыччон, арахь дара рхатақәа убриаҟара иаԥыстаашәа рбон, атәым аԥыстаа дырхыччоит ҳәа ахаангьы ргәы иташәомызт…

Ажәакала, уажәтәи агвардееццәа ақыҭа цәҳәы иалахеит.

Цьара ак рыʒбар акәын, акыр зладырҳашаз, мышкы зны рнапы ыркало рыԥныӄақәа ихнымҳәырц.

Руаʒәк, уи иаҳа дӄәышзар акәхарын, дӄәышымзаргь дгызмалын, насгьы иара цәгьала дагьшәаԥын, хәԥыкфԥык еидикылеит, иаҳа зыбаԥ иацәымаашьоз, ианаҭаххоз, уахынлагь аус зушаз. Уи диԥшааит агыруак, уи аԥсуа қыҭа авара иӄаз, Ахалдаба инхоз аʒәы, ари ақыҭа иалан-хоз аԥсуаа бзиан издыруаз. Ибзиан ахьʒми, уажә ари аибашьра иалагеижьҭеи иԥсхьази, иқәтцны ицази ракәым, ууанʒа еихбаала инхоз, змалгьы ԥыҭк наӄ изыцҭартцаз. Аԥсы усгьы даныржуаз ихьтәы саат, ихьтәы мацәаз, ма дыԥҳәысзар – лыхьтәы лымҳарыԥқәа, лыхьтәы хәдахаҭа дахырбааʒомызт. Ус иӄаз анышәынҭраӄәа ара имачʒамызт, аха уи азы урҭ мԥашьо издыруаз агыруа данырыԥшаа, даргьы хәԥык аныӄала, ҽеынла ақыҭа аԥсуа ишьапы аламгыларц ирыхьчошәа ӄартцон, уахынла русахь инытцашәа ицон.

Уахык, реиҳа ахысраӄәа анааиқәтәа, иалагеит рус. Аԥсыбаԥқәа ирмеигʒакәа ломла, баҳала итцырхуан, ироуазгьы макьаназ ииашан иеиԥшо иааиуан.

– Ари цьанаҭ дыӄатцәӄьан! – иԥатцақәа агәам рылатата аʒә ихыбаԥ аатцихит ақыртуа гвардееццәа руаʒәк. – Имацәаз, ихәдахаҭа, ихьтәы саат. Цьара акы аарзынимыжьит иҭаацәа!

– Ишнимыжьыз ауп, – иԥызцәа инархыкны аʒәы иаҳар ҳәа дшәаны дыччашәа ҽааиҭит Ахалдабатәи агыруа, – акәымзар, урҭ иҭины шьҭа автоматқәа аархәахьазаарын!

– Аиашатцәӄьа уҳәеит! – ани зԥатца агәам алататаз инапы ӄьашьқәа иеиқәа инахьишьын, аԥсыбаԥ ааимирттеит, – дасу абри ахаҭа иеиԥш дара рыхьқәа наӄ иргозҭгьы, аԥсуаа акрырзыӄатцаран иӄахызма?!

– Гәы мыждақәак рызҭоуп, урҭ автомат атцкысгьы иеицәоуп, шәара рықәʒам, – ани знык ахы зʒывасхьаз Қәтешьтәи агыруа, дахьцәажәозгьы аԥсуаа дышрыцәцаз анааигәалашәа, дааилыбзаait. – Савтоматгьы касыжьит, аатцәак азна сцьаԥҳангьы цьара исхьыԥрны илеит. Амала исаахаз ахы сжьышә акәымкәа, суаҭәа абаԥ илақәшәазҭгьы, иахьа ас абаҳа кны сызшәыдгыломызт.

– Ацәажәарагь бзиоуп, аха шәаанаԥшы-ааԥшла, аԥсуаа абжьасқәа ирԝызцәоуп, абна иахьылҟьо уздырҙом…

Азныказ зегьы еиқәлымҳаха иааҙырԝит, рбаҳақәагь нышьҭартцан равтоматқәа аашьҭырхит. Аха уаҳа изыцәшәашаз шьҭыбжьы анырмаҳа, еиҭах дара рыда ԥсы зхоу изымгәаҷьышаз аус ҟьашь иналагеит.

– Ари еимаа ҷыцқәакгьы ишьан, аха дрылгахьазаап!

– Ееи, ԥьымхеит, ари аратәи аколнхара деиҳабын, нырцәыҟа дцеит ҳәа аныҳәара даҟәытцуазма?!

– Даҷеа ԥытрак аԥхьа ҳихьҙазҭгьы иеимаақәагьы ҳахәон, Иосилиани иҷаԥхьа ицыр-цыруа исышьатцан сышгылаз убарын!

– Иеихашәк! – иҳәеит урҭ рҟынтәи есымша згәы зҷеаныз, есымша згәы адаҷь аҙмах ишҭымпара иҭыпоз агвардеец. – Ҳара ҳқьырсианцәоуп, ма абри аԝыза аус ҳанаҷу анцәагьы игәы даҳмыргалап!

– Уеилагама?! – зылақәа аарла зхы-зҷеы еимассы аматқәа икылыртцәахьоу адгьыл еиԥш икылыҳәҳәоз агвардеец уи днеиҷаԥшит, – ҳара фԝык ҳаҟоуп, ара Анцәа ихәҭаз ҳәа егьҳазныжьҙом!..

Ани ашәаԝ ида зегьы ааибарччар рҭаххеит, урҭ изхагылаз абаԝқәа рыфыԝгьы усс ирымамызт, аха нас рыччабжь рызнымкылар, аҙәы иаҳаны, иреиҷьу ақыртуа гвардееццәа ҳәа шәызхәаԥшуа, аԥсуаа зегьы шьны иалгахьоушәа, анышәынтрақәа рҷеы ҵыԥх иԥсыз рхьыматәа иашьҭан ҳәа ирылартцон азы. Ар рҷеы ицәырыргоз рыламыс рцәыҟьашьыр ҳәа ишәеит… Уи аламыс иахьынҙауаз адәахьала иеиқәырхатәын, избанзар, уи Қырттәылатәи ар зегьы рзы иуашәшәырахон, шәыта еиқәаҵәан ианхалон. Ус ҟалар шалшоз зны-зынла акәын рхаҷеы амацәыс еимкьареиԥш ианаацәыртцуаз, абжьааԥны амалырҳареи аԥсыцәгьареи анаҟә еиԥш, ижәагәаны иаман уи ацәыртцырта…

– Ари иԥсы ҭазаргь уаҳа ҳазицәгомызт! – ибаԝқәа наҟ аҳатгәын инҭарԥсан, анышә аимаԥсара иналагеит.

– Абри еиԥш зегь беиазҭгьы, аԥсуаа абзақәа ирылакьысуадаз, рыԥсцәеи ҳареи ҳаиурыжьыр, мызкала ҳааилгон!..

Еиҭах инеиҷаԥшы-ааиҷаԥшит, еиҭах ишқьырсианцәаз, анцәа игәы иамыхәоз шыҟартцоз, аҙәы игәалашәазар

убриаҟара ифеит, убриаҟара игеит, даныржуазгьы, урҭ аныҧслак Гыртәылаҟа иргалон аха, ари ара Аҧсны иҧсы акалашәа иқәын, акалашәа бзиа ибон рҳәан, Аӡѡыбжьаа шәыдгьыл ҽытк ҳахыжәымбаан, абра даҳжуеит ҳәа ианрыҳәа, даргьы мап рзымкит. Ари иҧсы анҭаз акәын адгьыл анизымхоз, уажә метраки бжаки рыда итахымзар акәхап, убриак иаҳҭап рҳәан, иақәшаҳатхеит. Анҭ итынхацәагьы урҭ знык рақәыршаҳатра акәын ирҭахыз, даныҧсуаз имаз иѡнқәа руак иаҟараз анышәынтра издыргылеит, даргьы хара имхәыцуази, ари ауаѡ амал ара абриаҟара зырҳахьаз, мышкызны ҳиваржыргьы, ҳаргьы акгьы ҳагирхарым рҳәазар акәхап!

– Акры ахьытцоу здыруеит аха, дагыруагәышьоуп!... – Елгәыцьа абри аниҳәа, иара шаҟа деитцанарҕәгәаз аҟара, даргьы еитцанарҕәгәоз цьишьон, аха уаҳа умҧсит.

– Уи данагыруаз иҧсы анҭаз акәын, дааины аҧсуаа «дрыванхазар» иаргьы даҧсыуоуп. Дҳарба, дахьынӡа агыруоу, ма дахьынӡаҧсыуоу ибаѡқәа, имаха-шьаха рыла ҳара иуаҳҳәоит. Ҳарҭ антропологиа ҳәа изышьҭоу анаукаҽгьы цытк еилаҳкаауеит!.. Насгьы, Аҧснытәи агыруа гыруа бжатоуп, уи аҧсуаа нмыртцәакәа заа дцеит, урҭ рыпроблема ҳара ҳахәда иқәижьит!

– Абни анышәынтроуп... – Елгәыцьа инапы нақәикит. Азныказгьы иааицәымыҕхеит инапы ахьнақәикыз, избанзар, аҧсуаа ирҳәо иаҳахьан, анышәынтра унапы ақәукыр тцасым ҳәа.

Агвардееццәа уаҳагь имыҧшӡакәа анышәынтра ашә ааимыржәан, аҳәақәа ажьаҕь ахькажьу ианақәпапо еиҧш, шьоук баҳала, шьоук напхыцла, шьуок ломла ажра иналагеит.

«Угәнаҳа анцәа исықәумтцан, Боча, – иҳәеит гәаныла Елгәыцьа, – уара уеиҧш иҟаз агырцәа аныҧсуаз, зегь ҳуцыпсызтгьы. Абри аѡыза ҳала иабаӡомызт. Рыцкәынцәагь ҳшьуа, рыдгьылгьы иахаҳцо, рыпсыбаѡқәа ҳарҳәуа... Ҳара еигәышәпынтцала амаҕ кылырхаан, ҳааган ҳанзырхаз ргәы ҳақәыхәмаруеит. Анцәа ҳәа аӡәыр уҟазар ҳумшатан...»

– Ари иахьынӡахәтаз атцкыс дласкьаргеит! – ицьашьаны еиҽапшуан агвардееццәа, – ҳнапқәа ахьзымнаӡо дыргарц ртаххазар?..

– Имал хьанҭацәаны дытцанацалазар?!

– Ҳара уаҳтәуп, уиаҟара цьабаа ҳаумырбан, иумоу арахь уаах!

– Абас абарҭ ҭатцәахык-ҭатцәахык рымамызҭгьы, ҳнапы ыркало Қырҭтәылаҟа агьежьра ҳақәшәон.

– Еихашәк! – урҭ реиҳаб илом убас итцаиқшеит, рызегь ахьгылаз ргәатцәа иалҟьан, анышә еиѡыжааны итцалазшәа рбеит, – аус ҟатцаны зыѡны ахәштаараҽы итәоу роуп ас згәы рҭынчны ицәажәо!..

Даргьы ааиқәышьшьит, атцхгьы иналаҧшит, аха атцх убас илашәын, анышәынтрақәагьы рҽымтра анацла, зынӡа рыгәқәа аатыҧсаait агвардееццәа.

«Аҧсуаа рпеиҧш еицәа ҳаргьы иаҳпеиҧшуп…» – Елгәыцьа ихы изыҟажомызт, аха шьҭа хьатцшьа имамызт, уимоу, иҟартцоз цьара акала ишигәамҧхоз аадирдырыр, анҭ еиѡыржаауаз анышә дынҭажьны иааимарыҧсон. Аҧснытәи агыруа гыруабжоуп рҳәахьан усгьы!..

– Уара Жәыргьыҭ арҭ зегьы уцтан унаргазҭгьы, шьҭа удырҳәхьазаарын! – инаиҽытҟьеит руаӡәк уи ицҭаз ахьыматәа даннахәаҧш.

«Ҳара ҳакәым, аха шәара шәоуп агыруа бжақәа, – игәы дҭаҕызуан Елгәыцьа, – ара ҳара ҳаҧсцәагьы ҳаргьы пату ҳақәын шәара шәааныӡа…»

– Абра зегь иашан иаҳшароуп!.. – руаӡәк изычҳауамызт шьҭа иара иатцкыс егьырҭ иахьроухьаз.

– Шәааҧши! – аҧсы ихыбаѡ шьҭыхны иааникылт ани зегь ратцкыс зыла уҭазмырҧшуаз, зызхара ҟамлоз, ақәыцьма ажьышә ишазымыѡра иазыѡуаз агвардеец, – ари еиварыҧхаа ахьы-хаҧыцқәа изытцагылан. Уажәшьҭа ҳара гәыбҕанс иҳамои, уи урҭ ирылаифаша рылаифахьеит, ҳаргь шьҭа ҧытк рылаҳфап, – иҳәан, даахан, акакан ацәа анеиҟәдыршьо еиҧш, ицламҳәа аамиршәеит. – Арҭ, аӡәгьы шәгәы иалымсын, са исыҧшааит, са истәуп!..

Егьырҭгьы неиҽаҧшы-ааиҽаҧшит, аха акы иҽадырхьыр, ишхьы-хаҧыцқәамызгьы, дара ртәқәагьы аатцирышәшәон.

– Егьырҭ еиѡаҳшоит, – акакала апс ицҭаз ахьыматәақәа ааиѡыршеит. – Уара, Елгәыцьа, уаҧшәымоуп, ас егьа ҭатцәах умоуп, иудаҳгаларгьы асасцәа иҳампытцкәкәаан иумгозар акәхап. Насгьы уареи, уара уѡызцәа агырцәеи

ҳара шәаҳмыхьчазҭгьы, Аҧсны шәнышәынҭрақәа убас ирацәахарын, ҳрыхҟьашаны, ҳҧынҵақәа хыжәжәахьазаарын!

«Ах, шаҟа шәҳәаҟәоузеи, – Елгәыцьа ибз иқәххқәаз иажәақәа арахь ианизымҳәалак, илбааидарц далагон, ихәлымшәы – хәа‹ены иркуан. – Шәара шәшьапқәа Аҧсны иан-налагыла инаркны, ҳара ‹ееи шаҳҧеиҧшымыз ѡашьомызт.»

– Елгәыцьа! – ибжьы нытцакны ‹ааиҭит еиҭах урҭ реиҳабы, аха уажә еиҳа уи ибжьы амаҕ алыҳәҳәон, – да‹еа ҳапшьа бзиак ҳақәуршәароуп! Нас уаргьы аѡныҟа уцаны ҭынч уцәап, ҳара усгьы уи лахьынҵас иҳаут, Аҧснытәи агырцәа шәыцәа-хаа ҳара иҳахьчоит! Амала амаҷ-саҷаз шьҭа ари аѡыза аҧьабаа ҳазбом, хьытрак ҳҭаужьроуп!

«Шәара шәызҭажьтәыз ‹еакын, аха… – еиҭах изымҳәоз иажәақәа ибз иқәххуан, дырхәа‹еуан, – аҧсцәаҳа дышәцәызит… Саргьы шьҭа шәара сышәѡызахт, аҳәақәа урыларкыр – уҳәахоит…»

– Абни жәбома, абна, шәгәы ҭәыр ҟалап… – уи идирбеит жәаа шықәса шылхытцуаз машәырла амашьына иашьыз зҕабк лнышәынҭра. – Лара дқәыпшҙан, даҧсыуа ҧхәызбан, дышәтыцны дѡаҵхахан, шәгәы иауазар, шәыламыс иауазар…

– Аламыси анцәеи уаха рызбахә уҷахацәеит! – аҕьырҧ ааихиргеит ани аҳәагыла иазытҟьоз реиҳабы. – Уи амыцхә ирыла‹ецәан иҟоуп азы ауп аҧсуаа рныртцәара ҳза‹ҷу. Уаргьы мчыла ухы ҳҷоумыжьын, нас!

Агвардееццәа агәгәаҳәа азҕаб лнышәынҭра инҭалеит. Урҭ рыцхашьарак, ма ламыск мчыла ргәы ирыцәҭамларц азы иржәхьаз арыжәтәгьы шьҭа даара иаарылсуан. Раҧхьа абаҟа иалачаҧан иҟаз апатреҭ рылаҧш нақәшәеит. Ани рлашырбага фонар цқьа инаддырҷҷалеит, цқьа иналыхәаҧшит.

– Бара бѡыза аҧшҙа ҳнапаҷ акәын аҧсра ахьлыхәҭаз! – зынҙа апатреҭ ихы надикылеит ани еимассы иҟаз, зегь ратцкысгьы уаха ахьы еидызкылахьаз агвардеец.

– Арҭ зегьы данеимаҳдалак, илылымшо акәмызт, дгәырҕьан даҳҳыпсаауан! – руазәк абаҟагь инапы накәиршеит, апатреҭгьы иқьышә хәымгақәа нахьирсит.

– Шәара а‹еадақәа! – урҭ аѡыцьегь шьапыла днарыгәҭасын анышәынҭра агәы иныкәижьит ани злакҭа ала-

мала уҭазмырԥшуаз агвардеец, аҟәаҟҳәагьы автомат шьхәала апатреҭ дласын, иԥыххааса илыкәитцеит, – арҭ аѡсҭаацәа зыкәтәоу, ианыԥсугьы иаиыбзоугьы изгәаԥхаз – Қырҭтәыла даҕоуп!

– Аиаша ҟаутцеит, апсуаа ҭацас аѡнаҭа ҕыц ианѡнаргалогьы асаан абас иԥыххаа иԥырҕеуеит, рҳәеит! – ани ала ҭышәшәаа уаха акы ицәа иалашәазшәа деиҭаарыкәҟааит, – ирласны ажра шәалага, лыбаѡқәа хь-цырак рыцәмырзкәа арахь иқәшәыпсса. Ари дшыԥшзаз ала, лыбаѡи лхьи еиҟараны итцазароуп ара!..

– Аиаша уҳәеит! – ҕааиҭит дгәыргьан руазәк, иикыз иломгьы убас иҕәҕәаны иҟьеит, иҟалап акәыба ахаҟынза илеизар знык ала. Егьыртгьы знык анышә цыҕеены ианроу, рнацәкьарақәа аҳәҳәагақәа реиԥш ишьҭшьны анышә аҭыгара иалагеит.

– Қырҭтәыла иагьаԥьара ахьы ытцоуп иахьаҳзымдыруа! – руазәк зынза қьышәла дытцаларц егьигмызт анышәыргәы. Егьигь уи инапқәа ахьиҟьозгьы дихәаԥшуан, иара инапқәа рахьгьы дыԥшуан, издыруада ак имԥыхьашәан мазала иԥьыба ицәҭеитцар ҳәа дшәон.

– Ара ахьы зегь анытцаҳхлак, нас ахьчара заҭахи ари адгьыл-аза, изҭаху игааит!

– Еихашәк шәҕыжәқәа! – даҕеазнык дхәааит ани реиҳабы, руазәкгьы иҟәаҟәа убас дыкәсит, ани иижхьаз анышә ихаҭа длеины дҭаҳаит. Аха ираҕьны аҭак иҳәар иеицәаз шикәшәоз идыруан, зынза ак имҳәазаргьы егьи мазала игәаҕ икуазшәа ибон азы, алафахь ииагатәын.

– Ари леиԥш аԥшза лыпсы ҭазҭгьы раԥхьа цьеи слыва-ужьрын!

Убасҟан уаха зныкгьы изгәарԥханы имччацыз убас игәарԥханы дыччеит, уи дыччазшәа анырба, егьыртгьы зынза ихтцазаны аччара иалагеит. Урҭ ирхашҭит изыкәгылаз адгьыл штәымыз, урҭ рыччабжьқәа зегьы ахеиԥш агәы шкылнажәоз, арҭ зыбаѡқәа ытцхны икарыжьуаз апсцәа зегь шрыцымпсхьаз, арахь ршьа зушаз аҷкәынцәа нханы адәы ишықәу…

– Шәызегь шәнапқәа шәырѡах! – иаарыкәшеит иахьцәырҟьаз рымбазакәа алымқәа реиԥш, ԥшьѡык апсуа ҷкәынцәа, – зыҕезыртцысыз итәы егьыҟам!

Агвардееццәа иаразнак рцәа иалашәеит иҟалаз, аха автоматқәа рышьтыхха иахьзомызт, ани анкьа зны рабацәа Аԥсныҟа излааз рҽагақәеи рбаҳақәеи ракәын иркыз, урҭгьы нышьҭартцеит. Аха руазәк кыр ҳаиқәнархозар абри ҳаиқәнархоит иҳәан, ус ҽааитит.

– Иаҳаԥшааз ахьы абжа шәаҳҭоит, ҳаушәышьҭ!..

– Ишәыԥшааз ахьы изтәу рҭынхацәа ироуеит, шәара уи ахьытцаз атцкыс иахьытцаулоу шәцоит! – рҳәан, инарацырцан, рабџьарқәа аашьҭырхын, ахықәахь ирыман рҽынархеит, – уахь аҟара ахьы абаҟоу, ҭынч шәеимдалап!..

Урҭ наҟ ахықәахь инаскьаган, хысыбжь мыргакәан иаанаарылга, Асида дахьжыз анышәынтраҽ ииаин, анышә агәы ааиҟарартәит, асаркьаԥеыхақәа ааизырган, ганкахьы инышьҭартцеит.

– Ҳара аҙәаҙәала зегь шәшьа аауеит, – иҳәеит руазәк Асида лҳатгәын агәы инапы нықәшьуа, – ҳаҳәшьцәагьы, ҳашьцәагьы, ҳадгьылгьы…

Ажәԥан иаҳа-иаҳа аԥстҳәақәа хытцуан, аха убарҭ убас имыццакзакәа ихытцуан, угәы ԥжәарын тцаҟа адгьыл аҟынтәи уахьыԥшуаз, абри адгьыл ԥшза, абриаҟара ԥстҳәаҙлач иаразнак излахачи ҳәа… Урҭ ус ԥша-шәышәык иазыхцо иҟамызт. Издыруада, издыруада, урҭк шпамысри…

Енвер Ажьиба
(1958)

ХРИСТО

Христо иаб Анастас ианиаамҭаз зыԥсы злаз анхаҩы ҳәы дыԥхьаҙан. Уи ахатца иҭынханы Иашҭхәа ақыҭан Христо изынхеит напы цкьала еибыҭаз, зыԥсы злаз анхамҩа бзиа.

Христо иаб иҿитцаақәаз рацәан аҟнытә иаб инхамҩа иаҳагьы иртбааит, алаԥшцәгьа илаԥш ацәиҙартә иҟаитцеит. Иқәлацәа зегьы реиԥш, иаргьы иарԥысра данынҭагылоз аҭаацәара аԥитцеит. Аибашьра мыжда усҟантәи асовет жәлар зегьы ирыннатцаз ахәрақәа ртәы умҳәозар, Христо иҭаацәеи иареи гәыргьатцәа аибашьрашьтахьтәи аҿыц нхамҩа ишалагылаз иаацәыртцит Аԥсны инхоз абырзенцәа рзы 1949-тәи ашықәс хьанҭа. Ҭаацәала Аԥсны иахганы ирго иалагеит абырзенцәа.

Христо идыруан имилат жәлар рлахьынтца иара иҩнаҭагьы ишалахьынтцахоз, аха агәыгракәа харами, ҩыцьа имаҟаҿамҳәараа игәытцаршә, рлахьынтца дахҙыҙааува дааиуан.

Имҩахытцит дыззыԥшыз уи амш еиқәатцәагьы Христо иҭаацәараҟны. Уи ауха Христо цәыкьа аҩныҟа дхынҳәуамызт. Аԥшәмаԥҳәыс Софа дыццакы-ццакуа арахә реилыргара даҿын. Алақәа ҩатцеибарҟьаны ишуа агәашәахь рҿанынарха, уи дызҿыз лускәа даарҟәатцын, ларгьы алақәа дрықәымчуа днарышьталеит.

Алақәа дрыцәшәаны, агәашә аартра изымгәаҕуа дылагылан, атцыхәтәантәи аамҭақәа рзы иашҭхәаа аҙәырҩы аԥсцәаҳа иеиԥш изхәаԥшуаз уи ахатца шәпа-жәпа. Ижакьа иҿачы, ижакьеи ицәаԥштәхәи еиԥшны шәыга еиқәатцәала еицыршәызшәа деиқәатцәа-самсалҙа.

Софа уи ахатҵа данынеиҽаԥш, адыд лысызшәа, лцәалжьы еиладысҙа, шьаҽак лзыҟамтҵо аштҭ агәҭа даакәхеит. Днахьаҳәын, аратҵла амтҵан ихәмаруаз лхәычқәа лаԥшыла иааимылдеит. Урҭ уажәы зегьы рзеиԥшын. Ажәтҵарақәа реиԥш еибарҷырҷыруа акы иалахәмаруан.

«Уажәытцәҟьа рбызшәала рыбжьы рдуны акгьы рымҳәанда», – лгәы инҭылҳәаан, лхатҵа илызгәамҭазакәа лҙамѡақәа ирхьынҳалаз лылаҕырҙ цәыкәбарқәа лԥыраҳәа аҽацәала иаалрыцқьан «асас еиқәатҵәа» днеиԥылеит.

– Иаама ҳаргьы ҳаамҭа? – дтцааит Софа, ичны лыхәда иѡкылагылахьаз лгәы аарла лажәақәа рывго.

– Уатцәы ашьыжь азы шәеидкыланы шәыҟазароуп! – иҳәеит «асас» дшашьцылахьаз еиԥш аҕьара-ҕьараҳәа, иаԥхьа игылаз аԥҳәыс дылбааидарц итахызшәа, иблақәа кылцаны.

Софа ажәак уаҳа илзымхәаҙеит.

«Асасгьы» иажәақәа хыԥашьа шрымам лырдыруа акраамҭа дгыланы длыхәаԥшуан. Нас, иҽаԥхьа афы шьҭасызшәа, ашырҳәа даақәтцәин, амшә еиԥш дкрамҽо амѡаду днанылеит.

Лышьҭахьҟа даахынҳәит Софа.

Лнапқәа штцысуаз ажәқәа хьаны даалган, хшыла ихыхәхәо итәыз луедра акәапа-кәапаҳәа лылаҕырҙқәа нтаԥсо, аѡныҟа лҷаалхеит.

«Ҳагәнаҳа хгарҭа шәнамҭаait, аԥьнышцәа», – лхала лхы дацәажәон, илуа-илкуа дамышьҭуа ахәыҟатцарҭа дахьѡназ, Софа. «Ҳазхдырҟьозеи уҳәарауеи? Ҳазԥырхагада? Ҳабацои, ҳахтцәаны? Уа ҳахьнеиуа иаҳзыԥшыда? Ҳхы зланыҟәаагарызеи ҳзышьцылам адгьыл аҷы, ауаа рҷы? Азәык-ѡыцьак ҳада ҳмилатҵ иеиуоу зегьы ықәырцахьан, лассы ҳтцыхәтәагьы ааидыркылашт. Жәларык арыцҳара ҳтаргыла, даҽа жәларык мчыла атәым дгьыл агара иаҷуп. Адгьыл зтәу аԥсуаа ҳарҭаху-ҳарҭахыму ҳәа иаҳмазтцаазакәа, атәымуаа аимакра ҳаҷуп. Аха аԥсуаа ҳара ҳрыдрымкылахьеи. Амцажәла еимаҳамдои. Атцыхәтәантәи аамҭазы Бериа зынҙа даапкзеит. Уи ихықәккәа зеиԥшроу ала, дара аԥсуаагьы рыпсадгьыл иацәырзны, агырцәа ирыпсадгьылитәыр ҟалап…»

Софа лхәыҷқәа уаха заа ишьҭатцаны илырцәеит. Аҩны лхы лзыҩнакуамызт. Гәыграк лызҭашаз ажәабжьк иара иҟынтә дазыԥшызшәа, Христо иаара дахыццакуан.

Атцх мгацәакәа дхынҳәит Христогьы.

– Дыҟан ани, ҳара ҳҷегьы, – лҳәеит Софа, лхатца дшынеиҧаԥшыз.

– Уи бизыԥшызар акәын. Ҳара дҳавсуазма, нас? Жәларык иаҳлахьынтцоу акоуп. 37 азы саб рыпсы дарҭахьан, уажә сҭаацәеи сареи иааҳадгылеит.

– Ишпаҟаҳтцари, нас? – Софа лылақәа ҭырхаха лхатца днеиҧаԥшит.

– Урҭ даҽеа знык иааҙом. Уатцәы ма уатцәашьҭахь ҳаҩны абаҟоу ҳәа иааиуа агырцәа роуп. Ма ҳанхамҩақәа ргәаԥхондаз, аԥсра ада зегьы зцәыҙхьоу урҭ анымхахымтцәақәа. Урҭ шьҭа ираҳҳәои. Иаҳзышьтыхуа аҽеыпсахга маҭәақәа еидыбкыларoуп, амарԥьа. Афатә, афатә ауп имаҷымкәа ибырхиаша. Амҩахь ахәыҷқәа ак анҳацәрыхь, нас бареи сареи аԥстазаара заҳҭахузеи.

– Ҳанхара, ҳарахә?

– Урҭроуп ҳазхдырҟьо, бара мыжда, ҳара ҳахьбырзенцәоу, ҳаԥсы ахьҭоу рцәымҕу ҷьыбшьо?! Гыртәылантәи ихыртцәаны иаарго агырцәа заҟа ирацәаны анхамҩақәа рызрыҭо аҟара ирхьыԥшуа рацәамхои.

– Ҳрыцҳара бҕеитцыхра рнамтааит, Аԥсны ишааз еиԥш рцара аамта анцәа ҳахаантәы, ҳҭаацәа. Гәнаҳа рыгымхааит, ҳаҩны иахыларaны иҟоу ауаа. Аха ус сҳәеит ҳәа, агәнаҳа рыцәзыршәода анцәа ицәымыҕхахьоу ауаа, – Софа лҽылзеиҵәкуамызт, лгәыԥжәарақәа шәирала ихылҽырц даҽын, аха уи ашәира ахьлыхәоз ҳәа акгьы лбомызт.

– Бышәирақәа бырҟәатц. Урҭ анцәа дрымаҙам.

– Анцәа дышԥарымагәышьам, игәы рыхшәахьеит умҳәозар. Ишаны адгьыл иԥәу ауаатәыҩса зегьы анцәа дрымами.

– Анцәа дрымазар, ҭаацәарак лаҕырҙышо рыҩны индәылцаны, дара гәырҕьатцәа иахылозма. Амала, ҳаԥсы ҭаны ҳзеиԥәхар, урҭ агырцәа, аԥсуаагьы зцадыргыларaны иҟоу арыцҳарақәа ртәгьы баҳап.

– Аԥсуаа рыпсадгьыл аҽы иҟоупеи?!

– Уи иашагәышьоуп, аха иахьа ҳаҩны ҳахызцо амилаҭ ус ирҟазшьоуп. Аҙә дахьыҩагыло аҭыҵ аҟны имҭасны дара латәоит, нас, ари аҭыҵ ҳара иаҳтәын ҳәа иааугьеагылоит.

– Сыздыруам. Аҙәы итәы имазкуа, анцәа дбаны, иара итәы дахыбаахароуп.

– Биҟәаҭ уи бынцәагьы, ара дахьбыхәо ҳәа акгьы збом. Амҩан ҳхәыҷқәа ҳцәимшьааитеи. Иаҳбаз еицәа ҳбар ауп анеиҭамҳәара, – бзанҭык зылаҕырзқәа зыпҳәыс илзмырбацыз Христо, ақәа зызнымкылаз ахыб аиҧш, илагәқәа акырынтә ихытцны икаҭәахьаз, еиҭа рҽанаарха, иҧхәыс илцәитцәахырц адәахьы дындәылтцит.

Ауха шаанҙа, хатцеи ҧхәыси афатә рацәа рырхиара иаҿын.

Ашьыжьымтан, алаҳәахзы еиҧш исамсалха, маҟҿаҳәара инахысуаз имхы ирахә ҧыртланы иналеитцеит Христо. Илақәа, ицгәы, иҧсаатә зегьы рхәы нарыҭаны, иаха шаанҙа зеидкылара иаҿыз рыматәақәа аашьҭыхны, рхәыҷқәа раҧхьа инаргыланы ашҭа инҭытцит.

– Агәашә аҳаркып, уара, – лҳәан, Софа леидарақәа налыргылеит.

– Уи азыркыша ауаа ашьыбжьышьҭахь иааргоит, бгәы ртынч, – иҳәан, ишьҭахьҟа ахьаҧшра, ашҭа даҽеа знык ақәыҧшра шиҭахымыз лырдыруа ҧхьаҟа днеихеит Христо.

Софа лшьапқәа деиҭаргомызт.

Ахәыҷқәа сасра ҳцоит ҳәа игәыргьатцәа иҟан.

Хыхьынтә иқәыгәгәоз ажәҩан изышьҭымхуазшәа, деитцаҕәгәа, шьаҿақәак аакаитцан даатгылеит Христо. Софа дахьгылац дгылан. Нас, дызтцаз иеидарақәа наиргылан. Даагьежьны, игәашә иҽыхшьны, иашҭа дыкәпшуа днагылеит.

Акраамҭа снышәмыжьын, шәара ишәзаасыртуаз сгәы ҭашәымшьын ҳәа ирыдгьатцәыгьатцәуа ирыцрыхоз агәашә изадымтцуа иадгылан ихдыртцәоз ауаа.

Ашьҭахь дара иабарбоз акәымзар, хатцеи ҧхәыси уи агәашә иларыпсаз алаҕырзқәа шьац шьаҭак ыҟамкәа иқәырблааит.

– Шәаалагәышьа, – иҳәеит Христо, иеидарақәа ахьышьҭаз ахь иҿынахо.

Ақыҭа мҩа ианыланы инеиуан, зыпсы ада уажәазы акы иақәиҭымыз, хыкәкыла изызцараны иҟаз адгьыл

ахьышьҭоу ззымдыруаз Христо Чилиди иҭаацәара. Шамахамзар, изнысуаз абырзен штақәа ҭацәын, ма атәым шҭа иҭанагалаз ала еипш, ируа-ирҳәо иақәымшәо аҿыцынхацәа нцәытцакьакьо, имазеины ироуз атәым уҭрақәа ирҭан.

Амҩа иахьынзыкәыз ирхыргаз агәаҟрақәа зызхымгаз рпа еитцба хәычы дәыгба аанҽасырҭак аҟны дыжны, егьи инхаз иҧсахәага рыманы Ҟазахстан инанагеит. Уаҟа урҭ ирыкәшәеит уааназа ихдырҭәахьаз, Иашҭхәантәи абырзенцәа азәырҩы.

Анхара ҿыц нападыркит. Зхы иахәоз, уаҟагьы анцәа дихәон.

* * *

Ҩажәижәаба шыкәса ҭцит Христо иҭаацәа Ҟазахстан инхоижьҭеи. Анхараз «зыҧсы цәгьаз» Христои Софеи акыр ҏеибырҭеит. Уаҟа иит, рызҳаит даҽеа хҩык рыхшара. Уажәшьҭа, рыхныкәгара анаҩс нхарҭа ҭыпкгьы рыхәҳартә ҏеанеибырҭа, зынтәи, ашәшьы зхапаз раамҭа еиҳа аҽеанарыцкьа, аҭаацәарақәа ирылалахьаз уа ишаанхозгьы, иҭаацәарамхацыз иҧа аитцби иҧҳа аиҳаби иманы Аҧснықа дхынҳәырц избеит Христо. Аха зны иаатәын, ирхиатәын хытцакырҭак. Аҧснықа даазгоз адәыгба иҭаламҭаз: – Уныдгыланы ҳанхарҭа гәаҭ, абаапсы иуцәыхьанҭамзар, – лҳәеит Софа, лыбжьы аҳәы иаҳар дақәирзуазшәа аҟара дацәшәаны, лыбжьы ҩтымгацәакәа.

– Мап, – иҳәеит Христо, – ҳанхарҭа слыкәпшыр, абриаҟара бареи сареи ҳгәатцаҿы зыҽзмырцәоз агәхьаагара акәиц нҿыцәаар ҳәа сшәоит. Еибгала уахь ҳазнеигәышьар, иаҳцәызгода ҳалапш, лассы-лассы ҳаиццаны иаабалап.

Софа уаҳа уи атцыхәала ажәакгьы иалымҳәаҙеит. Акыс, уи илдыруан иқәреи игәабзиареи дшынкыдырцалахьаз.

«Ахымҩастцәкьа дагап ҳәа сыҟамызт, дышҧеилаҳаи сытаҳмада мыжда...» – абри ауп уажәы уи лгәы инҭылҳәааҙагьы.

* * *

– Аҧсны снышәнап ҟалартә иҟастцеит! – иҳәеит Христо, амыргәыргьара ихы иҭаны, Аҧснытәи Ҟазахстанҟа дшыхынҳәыз. – Ажәытә ҳанхарҭа рацәаҙак иацәыхарамкәа аҩны аасхәеит. Аҭыпгьы уамашәа иҧшзоуп. Уажәгьы

ахатцара сцәуадаҩуп Апсныҟа ҳцоит ҳәа. Схәычра алакәқәа срылоушәа ауп схы шызбо.

Агәырҩа иареиқәахьаз Софа ллакҭа ааԥшҙахеит. Ҽыц деитаизшәа лбон. Аха иаразнак лгәыргьара аҙшәахеиԥш иаалҽабеит, лыбжа Ҟазахстан иныжьны ацара шлыкәшәоз даназхәыц. Уи атцкыс еицәаны илыԥхьаҙон лыԥшәма ажәытә рынхарҭа иацәыхарамкәа аҩны ахьааихәаз. Уи уажәнатә илнырхьан, згәабзиара уашәшәырахахьаз лхатца, лассы-лассы дцаны инхарҭа аныкәԥшра дшалагоз, иԥсра аанҙагьы дашьыр шалшоз.

– Рацәак бамеигәыргьазшәа збоитеи? – Христо иԥҳәыс лыԥштәы игәамԥхазар акәхап, ианҽазтәи аамтқәа раан еиԥш, лхаҽы ааиԥхьеишьшьааит.

– Сышԥамгәыргьеи. Ари аҩыза ажәабжь бзиа сакәгәыгуамызт. Аҭып аума аус злоу, ихадароу Апсныҟа ҳамхынҳәуеи. Арахь инҳажьуа сгәы рызхьаагәышьоит, аха…

– Сара издыруеит быԥштәы бзырԥсахыз, аха сара ус иаҳа еиҕьысшьеит. Сахьиз-сахьааҙаз, саб иҽы сыҟоушәа збоит. Арахь инбыжьуа ракәзар, урҭ ара ирыԥсадгьылхеит. Апсны агәбылра рымаҙам. Иҭаацәароуп. Рхы иахәартә иҟоуп. Аҭаацәара анрызҳалак еиҽытцыр ами.

– Уигьы сымдыруеи, аха ан дахьугалак дануп. Ахтәарақәеи ашәарақәеи маҷымкәа срықәшәахьеит. Сгәы тынчымзар, гәыбҕан суҭартә сыҟаҙам ҳәа сгәы иаанагоит.

– Зегьы здыргәышьоит, Софа. Аха ҳахшара ҳрыкәгәыгыртә ҳаныҟала, хахьиз-ҳахьааҙаз аҭыпахь ахынҳәра анҳатәашьаха, уи насыԥны иԥхьаҙатәыми. Убри аҟнытә, уажәы бара бгәы хьааува, саргьы сгәы сыхьуа сҟабымтцан.

Иаҳызбаз наҳагзап.

– Христо, сара сахьхәзам. Ҳаҩныҟа ҳамхынҳәуеи. Ари аус уаҳа ҳалацәажәаҙом. Ҳаамта ааит, ҳцеит. Анцәа иџьшьаны, уажә ҳахтцәаҙом.

Христо ихааҙа иԥҳәыс днаҽаԥшит. Иблаҽы уажәы, раԥхьаҙа данибаз амш, раԥхьаҙа акәны иҩны данықнагылоз еиԥш, дҽаны дыхгылан, игәыграқәа зегьы еизганы лгәы инҭеицьгәеит. Иара ихаҭагьы, асышәаб иаатцытцыз аԥсатцла еиԥш дласҙа даақалеит.

Дхынҳәит Христо Апсныҟа, иҭаацәа иманы. Уа, Ҟазахстан, инхеит аҭаацәара иалалахьаз ихшарагьы.

Аԥхьатәи амшқәа рзы, ашьыжь инаркны, амш ахәлара иааимнахаанҙа, зыхьшь зцәыҙыз ашәарыцаѡ иеиԥш, дынкыдпшыла-аакыдпшыло ақалақь далан. Заҟа аҽеитԥанакызеи уи иблақәа рҽы Аҟәа. Заҟа рҽеитԥаркызеи ауаагьы. Хатала иидыруаз ауаагьы маҷхеит. Иидыруаз аѡнқәа раԥхьа даатгыланы, уа инхоз, зыхьҙ ихамштыцыз анкьатәи иѡызцәа рызҽитлон. Дыҟан ицәыртцуаз. Аха уи аѡны иахымызгьы анкьатәи аԥшәмацәа рацәан. Иҟан еимгәашлаҳәа аамта иаражәызгьы. Иҟан, мшыҽнеиԥш, зыҷкәынра ацәа хаа казмыжьцызгьы. Адунеи зыпсаххьаз рацәан. Урт адунеи шырпсахыз аниаҳалак, «анаԥьалбеит, абри аѡыза ԥьанат дгьыл аҽы инхо ауаѡы дышпаҧсуаз, сара, иара иқәла, мбатә зхызгахьоу, иахьа уажәраанҙа сыпсы златоузеи» ҳәа, агәтахәыцрақәа ааизцәыртуан.

Зыпсы таз Христо иѡызцәа изхара избомызт, даргьы нырцәынтә ииаз аҙә иеиԥш ихәаԥшуан.

– Ари, Христо уоума?..

– Сара соуп, Гьаргь. Сыпсыгага аазгеит. Аԥхьақәа абас еиқәҽыртуан, акраамта еибамбацыз ани аԥҳаи шгәыдеибымҳәҳәалара, зҽынеигәыдзыжьлоз ахацәа.

Христо абас мацара ақалақь акырынтә дшакәшахьазгьы, игәаҒьны ажәытә инхартахь дзымѡахытуамызт. Заҟантә иақәикхьаз дцаны ибарц, уаҟа уажәы инхо атаацәара днарыдтәаланы изакә ууау, изакә милату еиликаарц. Аха уахь иԥхьоз игәы аѡныҟа дазмырхынҳәыр ҳәа дшәон. Аиаша акәзар, лара Софа лхатагьы илтахымызт, уахь ацара.

– Бгәы ишпаанагои, уаҟа инходашь, иарбан милату? – Хәылбыҽхак, атаацәара рҽанаааиларк, Христо иԥҳәыс длызтцаait.

– Сеидру, егьырт ихдыртцәаз абырзенцәа рыѡнқәа ирыѡноу ауаа рыжәлар иреиуоу ракәхап, аԥсуак усгьы ихы иатәашьаны ҳаѡны дыѡналап ҳәа сыҟам.

– Ҳаи, ԥьабышьт. Аԥсуа атԥла амтԥан дтәазаргьы уи аѡыза ихы иатәеимшьацызт, иагьатәеишьом. Аха ус ега иҟазаргьы, ма даԥсуандаз ҳаѡны иахылаз, уаҳа акгьы стахымызт. Зыдгьыл аҽы инхо аҙәы игеит ҳамҳәарыз. Уахь сымѡахытцыр, сыѡныҟа снеимпхьарыз, ма…

* * *

Мраҭашәарҭа ҭыблаауа амшын инхыҟәгылахьаз амра уахык шаанӡа зхабар днамырбоз ауаа иаҳагьы агәыблра днаркыр аҭахызшәа, игәыбзыԥуа ашәахәаҟәа аршәуан.

Христо аԥхьатәи иашҭаҷы ихәмаруаз ахәыҷкәа руаӡәк данынаԥш, ҷыц иҟатцаз аихатә гәарарында хатцак иҷахшьны дышгылаз илаԥш наиҟәшәеит.

– Сан! Сан! – Агыршәала ҷытуа, ахәыҟатцарҭа иҩназ иан дналыдххылеит. – Абна ҳгәарарында хатцак иҷахшьны дгылоуп.

Аԥҳәыс лԥыраҳәала лнапкәа рбо даадәылтцит.

– Ҩыжәҩык иакәхап. Ишԥарацәахеи урҭ аҩыжәцәа, ршәаԥьхәаҩык дыҟамкәа адунеи ианыӡааит, – лҳәан, лышьҭахьҟа даагьежьит.

– Иҟалазеи, уа? – ҷааитит аб, аутра дахьҭаз.

– Иҟалахзеи, даҷеа ҩыжәҩык дыбжьанагалахит ҳгәарабжьара. Унеины наҟ дадца, ахәыҷкәа ицәшәоит, – лыбжьы гон аҩны аҩнутцҟантәи аԥҳәыс.

Ахатца аутра даатытцын, иҷашыз аԥхӡы амаґраҷацә ала ирбо, агәарарандахь иҷынеихеит.

– Ее, нцәытцагәагәа – аҳаԥшьа дтаҟаауазшәа игәаҩаз ибжьы лымҳатцхыга ааиргеит.

Агәарарында ихшьыз иҷиртцысуамызт.

– Уара уакәын иҳагыз. Ҳадгьыл иқәнамгало дубахьоу, нтцәара шәылалааит. Уҳ, ақыртуа дгьыл рыцха, иааухугахьоузеи, заҟаҩ учҳахьада, аха зхы здыруа дабаҟоу?

Убасҟан, ууанӡа ҷыртцасы змамыз ахатца, адгьыл ааитцагазҷеазызшәа хаҳәтцас дшынеизакыз маҷӡак дылхынааит. Аха амхалдыз дакызшәа уа даанхахт.

– Оо, Маҟвала, арахь баадәылтци бара, аӡәы иԥсра ҳашҭаҷы иааигеит ҳәа сыҟоуп! – Ахатца ԥхьаҟа деихарызу, ишьҭахьҟа дхынҳәрызу изымдыруа, игәы атҳара-атҳара ҳәа еисуа дгылан. – Исҳәо бмаҳаӡои, бара! – Уажәы амшә дакызшәа дхәааит.

Иԥҳәысгьы лхатца ихәаабжьы бзиарак ишазҳәамыз дырны аҩны дындәылҟьеит. Ахәыҷкәа иҟалаз ҳәа акгьы рзымдырӡо, иҷабыҷ- ҷабыҷа раб ишьҭахь игылан.

– Ари ахатца ҳгәарарында дадԥсыланы дгылоуп.

Сымԥахь шәмааин, иску абомба шәылаԥызжәоит ҳәа иҳәозшәа, агәарааида еиԥш еиқәыхьшәашәа уа иадгылаз ахатҵа ицәшәаны, хатҵеи ԥҳәыси рееидырҕәҕәала ԥхьаҟа рҽынархеит дызустоу еилыркаарц.

– Ари дышәхьеит, уара. Дазустада зыԥсра ара иаазгаз?

– Иахьадагьы дсымбацт ари ахатҵа.

– Саргьы. Ишԥаҟаҳҵари, нас?

– Амилициа адырра рытатәуп. Бышзахәо беиха.

– Уаргьы уԥсра ҳара ҳҟны иааумгар ҟамло уабаҳҵахыз, унеитаргааит, – аԥҳәыс дмыр-мыруа, дшәи-ԥшьиуа ашҵа дынҵҟьеит.

Аԥшәма, иҳашҳатәарахахьаз ахатҵа дихәаԥшуа дгылан. Агәарааида еихазатцәкьагьы, адунеи лашара зцәыҕхьаз, Христо дызтиааз иашҵа гәакьаҽы аҳаскьын татара ихы анылатҵара иаԥырхагахар аҵахызшәа, еилаҟацаза, ицәеиқәараза итцагылан.

АХҚӘА

Дырмит Гәлиа
Атәым жәԥан аҵаҟа 3
Сара ашкол сыштҵалаз 12
Самсон Ҷанба
Сабду ихәыштҵаара ахаҳә 20
Миха Лакрба
Асас 34
Аргәын Сеидыҟ 36
Анацәкьыс 413
Заз Дарсалиа
Ауаԥы шас.....45
Мушьни Аҳашба
Ацуныҳәа акы иаԥсам сҳәон, аха... ... .60
Қьаазым Агәымаа
Икамшәаз алаҕырҙ.... 70
Иван Папасқьыр
Акаруал шәақь 73
Степан Қәычбериа
Иеиҵеиз 95
Шьалуа Ҷәыцьба
Ахьча-ла Вулкан ... .117
Мушьни Папасқьыр
Кьамсыс афырхаҵа 126
Баграт Шьынқәба
Аҭакәажә Расидац 135
Нури Оҭырба
Аԥшәма хәычы 164
Нури Бараҵелиа
Аиаша умԥа арлашоит ... .172
Гәышька Папасқьыр
Аҽхәара 177

Платон Ҷкадуа
Ажәлар рзыҳәан дшан 184
Владимир Маан
Абҧьар 190
Адгәыр ихатцара 195
Шамил Аҟәысба
Цыррак аҽы 200
Шьалуа Басариа
Ан лысалам шәҟәы 208
Гьаргь Гублиа
Аѡныҟа шәыгәхьаазгаз 211
Алықьса Цьонуа
Апартизанцәа рхәышҭаараҽы 218
Алықьса Цьениа
Аҳҵаб иахьылҳәаз дцоит 266
Рушьни Цьопуа
Ахьышьҭрахь 273
Борис Гәыргәлиа
Амаҽатып 326
Никәала Ҳашыг
Аҭаҳмадеи атцлеи 335
Аарѡара 341
Цьума Аҳәба
Акәаш мца 346
Анатоли Возба
Пату уқәзымтцо – пату иқәумтцан 380
Нели Ҭарпҳа
Гәаныла пҳәысҵәара ицаз 386
Шьоҭа Ҷкадуа
Сгәала 397
Ҷичико Цьонуа
Ахра шкәакәа 408
Алықьса Гогәуа
Ашәаҧьҳәаѡ 425
Шьалодиа Аҧьынцьал
Абжьы аасхәоит, изҭиуада? 483

Терент Ҷаниа
Хымш шьхақыҭан 489
Мушьни Миқаиа
Асас 508
Платон Бебиа
Аҳыжь иалыҳәҳәоз ахаҳә 512
Витали Амаршьан
Апылҳаҭ 551
Владимир Басариа
Ақәыцьма заҭҷы 564
Анзор Мыққба
Мгәыʒ Ҳасан 573
Рушьбеи Смыр
Ҟәыбҷа 608
Таиф Аҷьба
Аапын ҭхы 622
Заур Быҭәба
Сабхәараа рҽы «сшыҽырбаз», Мамзаргьы ампахьшьгарақәа сшырҟәаҭыз 626
Валентин Дбар
Зызлан 630
Владимир Қапба
Ҷыра 652
Даур Заҳтариа
Аʒызлан 665
Борис Қаҷьаиа
Ашьыбжьышьҭахь 683
Даур Нахҟьебиа
Ақәыцьма 698
Иааит уи амш 702
Усымшьыр ада ҧсыхәа сымам, Маҷь! 716
Анатоли Лагәлаа
Аҳаҭгәынқәа рырҳәыѡцәа 725
Енвер Ажьиба
Христо 733

Аԥсуа жәабжьқәа

Абхазские рассказы

На абхазском языке

Аредактор *Ф. Быҭәба*
Акорректор *Н. Шьаматҭаа*
Асахьаҭыхԥы *Р. Габлиа*
Компиутерла еиқәлыршәеит *А. Ацьынцьал*

Аформат 60х90 1/16. Атираж 500.
Акь. бҕь. 47.
Аҕатцапҟа №

Отпечатано в ООО «Флер-1»
350058, г. Краснодар, ул. Уральская, 98/2